

विधत्ते “ईश्वरो वा एषोऽन्धो भवितोः । यश्चक्षुषाज्यमवेक्षते ।
 निमील्यावेक्षते । दाधारात्मश्चक्षुः । अभ्याज्यं धारयति” (ब्रा० ।
 ३का० । ३प्र० । ५अ०) इति । आज्यस्यादित्यमण्डलवत्तेजस्वित्वा-
 न्नैरन्तर्यवीक्षणान्धो भवितुं प्रभुर्भवति । तत्र निमीलनेन
 स्वात्मन्यविनष्टश्चक्षुषो* धारणादन्धो न भवति । वीक्षणेनाज्यम-
 भिधारयति । विधत्ते “आज्यं गृह्णाति । कन्दाऽसि वा आज्यं ।
 कन्दाऽस्येव प्रीणाति” (ब्रा० । ३का० । ३प्र० । ५अ०) इति ।
 आज्यस्य यजमाधनत्वेन कन्दस्मादृश्यं । सुग्विशेषेणावृत्तिवि-
 शेषं विधत्ते “चतुर्जुह्वां गृह्णाति । चतुष्पादः पशवः । पशू-
 नेवावहन्ते । अष्टावुपभृति । अष्टाचरा गायत्री । गायत्रः
 प्राणः । प्राणमेव पशुषु दधाति । चतुर्ध्रुवायां । चतुष्पादः
 पशवः । पशुष्वेवोपरिष्ठात् प्रतितिष्ठति” (ब्रा० । ३का० । ३प्र० ।
 ५अ०) इति । गायत्र्या रचितत्वात् प्राणो गायत्रः । तथा
 च वाजमनेयिनः समामनन्ति “प्राणा वै गयास्तत्राणाऽस्तत्रे
 तद्यद्गयाऽस्तत्रे तस्माद्गायत्रीनाम” इति । स्वाधीनत्वेनावरुद्धेषु
 पशुषु पश्चात्प्रयोगेन प्रतितिष्ठति । याज्ञस्याज्यस्य सुग्विशेषेण
 अन्याधिकपरिमाणं विधत्ते “यजमानदेवत्या वै जुहः । भ्रा-
 तृव्यदेवत्योपभृत् । चतुर्जुह्वां गृह्णन् भूया गृह्णीयात् । अष्टा-
 वुपभृति गृह्णन् कनीयः । यजमानायैव भ्रातृव्यमुपस्तिं क-
 रोति” (ब्रा० । ३का० । ३प्र० । ५अ०) इति । उपसमीपे भृत्य-
 त्वेनास्ति तिष्ठतीत्युपभृत् । सङ्ख्यां पुनः प्रकारान्तरेण सौति

* स्वात्मप्रविष्टाश्चक्षुषोः इति का० ।

BIBLIOTHECA INDICA;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

THE

SANHITA OF THE BLACK YAJUR VĒDA,

WITH THE

COMMENTARY OF MADHAVA ACHARYA.

EDITED BY

DR. E. ROER AND E. B. COWELL, M. A.

VOL. I.

KANĀ I. PRAPĀTHAKAS I.—VII.

972

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1860.

12602

P R E F A C E.

THE present edition of the Taittiriya Sanhitá was originally commenced by Dr. Röer in 1855, but its publication was stopped on the temporary suspension of the Bibliotheca Indica in 1857 and 1858. When the Bibliotheca recommenced, Dr. Röer found himself precluded by an increase of official duties from undertaking the sole editorship, and from p. 768 the work has been continued under the joint charge of the present editors.

The following are the MSS. used in the preparation of this edition.

For the text—

A.—An old and accurate MS. belonging to the Benares College Library.

B.—An accurate MS. containing the Pada text, also belonging to ditto.

C.—A recent but correct MS. belonging to Dr. Röer.

D.—An inferior MS. belonging to the Asiatic Society of Bengal.

For the Commentary.

A.—A MS. in the Talinga character presented to Dr. Röer by W. Elliott, Esq. of the Madras Civil Service. This MS. was very correct in the earlier prapáthakas of the present volume, but has many omissions and corrupt readings in the latter part.

B.—A MS. copied for the Asiatic Society from a MS. in the Benares College Library.

C.—A MS. purchased by F. E. Hall, Esq. for the Asiatic Society. This wants the 5th and 6th prapáthakas of the present Kánda.

D.—A MS. of the first Kánda, in the Asiatic Society's Library, (No. 765).*

Of these MSS. A, when it is accurate, represents the best text. The others are all of one family, and frequently repeat the same errors; but their occasional differences, in addition as well as omission, prove that they are not immediate copies of any one original.†

* Besides this MS. the Society possesses large fragments of another copy beginning with the second Kánda, and a badly written copy of the Commentary on the third and seventh Káandas.

† The opening lines in p. 1, ascribe this Commentary to Mádhavá-chárya, which is the reading of the Tailinga MS.—but the Benares copies add, after the 3rd 'sloka, the following lines.

स ह्याह वृपतिं राजन् सायनाचार्यो समानजः ।
 सर्वं वेत्तेष वेदानां व्याख्यातले नियुज्यतां ॥
 इत्युक्त्वा माधवार्थेण वीरबुक्कमहोपातिः ।
 अन्वशात् सायनाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥

In the 4th 'sloka (as printed from the Tailinga MS.) these MSS. read सायनाचार्यो for माधवाचार्यो. The same difference occurs in the epigraphs at the close of the different prapáthakas.

~~~~~

INDEX TO THE FIRST VOLUME.

THE FIRST KĀṇḌA OF THE TAITTIRĪYA SANHITĀ.

Prapāṭhaka 1.—VII.

Prapāṭhaka I.

1.—XIII. <i>Dars'apūranand's'a-mantrā Adhvaryavāh.</i> ...	13—
I.—Vatsāpakaraṇam, (Brāhmaṇa, III. ii. 1.) ...	...
II.—Barhīr-āharaṇam, (Br. III. ii. 2.) ...	...
III.—Dohah, (Br. III. ii. 3). ...	...
IV.—Havir-nirvāpaḥ, (Br. III. ii. 4) ...	...
V.—Vrīhy-avaghātaḥ, (Br. III. ii. 5.). ...	1
VI.—Peshanaṃ, (Br. III. ii. 6.) ...	1
VII.—Kapilopadhānam, (Br. III. ii. 7.) ...	1
VIII.—Puroḍāś'a-'srapaṇam, (Br. III. ii. 8.) ...	1
IX.—Vedih, (Br. III. ii. 9, 10.) ...	1
X.—Ājya-grahaṇam, (Br. III. iii. 1—5). ...	16
XI.—Idhmā-barhis-sruchām prokshanādi, (Br. III. iii. 6.) ...	19
XII.—Āghārau, (Br. III. iii. 7.) ...	20
XIII.—Śrug-vyūhanādi-mantrāḥ, (Br. III. iii. 8—11.) ...	22
XIV.— <i>Tad-vikṛiti-mantrāḥ,—Kāmyeshṭi-jājyāḥ</i> , (Sanhitā, II. ii. 1.) ...	255—27

Prapāṭhaka II.—IV.

Somayāgah.

Prapāṭhaka II.

1.—XIII.— <i>Soma-Kṛaya-prāśnah.</i> ...	272—432
1.—Prāchinavans'a-praves'ah, (Sanh. VI. i. 1). ...	272
2.—Vrata-sampādana-dīkshā, (Sanh. VI. i. 2, 3). ...	290

III.—Deva-yajanam (Sanh. VI. i. 4.)	...	...	309
IV.—Soma-krayañi-gamanam, (Sanh. VI. i. 5—7).	...	...	320
V.—Soma-krayañi-pada-sangrahaḥ, (Sanh. VI. i. 8.)	...	...	339
VI.—Somomānam, (Sanh. VI. i. 9.)	...	...	348
VII.—Soma-krayaḥ, (Sanh. VI. i. 10, 11.)	...	...	353
VIII.—Somasya s'akātāropanam, (Sanh. VI. i. 11).	...	...	360
IX.—Aropitasya gamanam, (Sanh. VI. i. 11.)	...	...	365
X.—Ātithyeshtih, (Sanh. VI. ii. 1, 2.)	...	...	370
XI.—Upasadaḥ, (Sanh. VI. ii. 2—6.)	...	...	384
XII.—Uttara-vedih, (Sanh. VI. ii. 7, 8.)	...	...	410
XIII.—Havīrdhāna-maṇḍapa-nirmānam, (Sanh. VI. ii. 9.)	...	...	421
XIV.—Kāmyeshṭi-yājyāḥ, (Sanh. II. ii. 2.)	...	...	432—444

Prapāṭhaka III.

Somay'aga (continued.)

I.—XI.—Agnīshomīya-pas'u-pras'nah,	...	...	445—552
I.—Sado-nirmānam, (Sanhitā VI. ii. 10.)	...	...	445
II.—Havīrdhāna-gatoparava-nirmānam, (Sanh. VI. ii. 11).	...	...	455
III.—Dhishṇiyāḥ, (Sanh. VI. iii. 1.)	...	...	465
IV.—Vaisarjana-hutiḥ, (Sanh. VI. iii. 2.)	...	...	473
V.—Yūpa-chhedah, (Sanh. VI. iii. 3.)	...	...	482
VI.—Yūpa-sthāpanam, (Sanh. VI. iii. 4.)	...	...	491
VII.—Pas'or upākaranam, (Sanh. VI. iii. 5, 6.)	...	...	502
VIII.—Pas'or sanjuapanam, (Sanh. VI. iii. 6, 7, 8.)	...	...	510
IX.—Vapotkheadah, (Sanh. VI. iii. 9.)	...	...	524
X.—Vasā-homah, (Sanh. VI. iii. 10, 11).	...	...	531
XI.—Gada-kāṇḍa-homah, (Sanh. VI. iv. 1.)	...	...	517
XII.—XIII.—Somābhishavah,	...	...	552—567
XII.—Vasativarīṇām grahaṇam, (Sanh. VI. iv. 2.)	...	...	552
XIII.—Somasya s'akātāḥ upāvarohah, (Sanh. VI. iv. 3.)	...	...	559
XIV.—Kāmyeshṭi-yājyāḥ, (Sanh. II. ii. 2, 3.)	...	...	567—585

Prapāṭhaka IV.

Soma-yāga (continued).

I.—XLV.— <i>Grahapras'nah pradhānah</i> , ...	586—757
I.—Somābhishavaḥ, (Sanh. VI. iv. 4.)	• 586
II.—Upāns'u-grahaḥ, (Sanh. VI. iv. 5.)	593
III.—XLII.—Antaryāmādikā grahāḥ, (Sanh. VI. iv. 6— VI. v. 11.)	• 600
XLIII.—Dakṣiṇā, (Sanh. VI. vi. 1.)	693
XLIV.—Samishṭa-yajur-homaḥ, (Sanh. VI. vi. 2.)	704
XLV.—Avabhṛtaḥ, (Sanh. VI. vi. 3—11.)	711
XLVI.— <i>Kāmyeṣṭi-yājyāḥ</i> , (Sanh. II. ii. 4.)	757—768

Prapāṭhaka V.

I.—IV.— <i>Punarādhānam</i> (for the <i>Agnyādhānam</i> , see T. Brāh- maṇa, I. i. 2—10).	769—791
I. II.—Pradhānavidhis tad-angāni cha, ...	769
III. IV.—Adhāna-mantrāḥ, ...	781
V.—X.— <i>Agnyupasthānam</i> , ...	791—831
V. VI.—Agnyupasthānam, ...	791
VII.—Panchamānuvākoktamantravyākhyānam, ...	804
VIII.—Shashṭhānuvākoktamantravyākhyānam, ...	810
IX.—Purvoktopasthānasyā 'gnihoṭrāngatā, ...	817
X. 1—2.—Pravatsyato yajamānasya agnyupasthāna- mantrāḥ, ...	824
X. 3—4.—Dārśika-yājamāna-mantrāḥ, ...	•
XI.— <i>Kāmyeṣṭi-yājyāḥ</i> (Sanh. II. ii. 5, 6.)	832—851

Prapāṭhaka VI.

I.—VI.— <i>Aishṭika-yājamāna-mantrāḥ</i> , ...	852—891
I.—Aṅga-grahāṇam, ...	• 852
II.—Havir-homaḥ, ...	• 859
III.—Bhākṣhya idādhāgah, ...	869

IV.—Anuyájádi-s'esháhutiḥ,	...	...	...	876
V.—Āpyáyanádi-mantráḥ,	...	...	...	882
VI.—Súryopasthánádi-mantráḥ,	...	...	...	887
VII.—XI.— <i>Tad-bráhmaṇi</i> ,	...	...	...	894—938
VII.—Devatá-parigrahaḥ,	...	...	...	894
VIII.—Yajnáyudha-sambhṛitiḥ,	...	...	...	901
IX.—Dwádas'a-dwandwa-sampattiḥ,	...	...	...	911
X.—Havis-sádanam,	...	...	...	922
XI.—Ās'rávanádi-mantráḥ,	...	...	...	929
XII.— <i>Kámyeshṭi-yájyaḥ</i> , (Sanhitá, II. ii. 7.)	...	...	...	939—953

Prapáṭhaka VII.

I.—VI.— <i>Dárs'ika-yájamána-bráhmaṇa-s'eshah</i> ,	...	...	...	951—988
I.—Idánumantrapam,	...	...	...	954
II.—Idáyáḥ pras'ansá,	...	...	...	962
III.—Anváharyaḥ,	...	...	...	967
IV.—S'esháhuty anumantrapam,	...	...	...	972
V.—Āpyáyanádi-mantráḥ,	...	...	...	977
VI.—Upasthánádi-mantráḥ,	...	...	...	982
VII.—XII.— <i>Vájapeya-vishayá ádhwaryava-mantráḥ</i> ,	...	...	...	989—1059
VII.—Ratha-mantráḥ, (Br. I. iii. 2—5.)	...	...	...	989
VIII.—Ratha-dhávana-mantráḥ, (Br. I. iii. 6.)	...	...	...	1019
IX.—Yúpárohanam, (Br. I. iii. 7.)	...	...	...	1035
X.—Anna-homáḥ, (Br. I. iii. 8.)	...	...	...	1044
XI.—Ujñiti-mantráḥ,	...	...	...	1052
XII.—Atigráhya-mantráḥ, (Br. I. iii. 9.)	...	...	...	1054
XIII.— <i>Kámyeshṭi-yájyaḥ</i> , (Uf. Sanhitá, II. ii. 8.)	...	...	...	1059—1071

ॐ

श्रीगणेशाय नमः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यन्नत्वा कृतकृत्याः सुखन्नमामि गजाननं ॥ १ ॥
यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्गमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ २ ॥
यत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्भुक्कमहीपतिः ।
आदिशन्माधवाचार्यो वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥
ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायतिसङ्ग्रहात् ।
कपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥
ब्राह्मणं कल्पसूत्रे द्वे मीमांसां व्याकृतिं तथा ।
उदाहृत्याथ तैः सर्वैर्मन्त्रार्थः स्पष्टमीर्यते ॥ ५ ॥

ननु कोऽयं वेदो नाम, के वास्य विषयप्रयोजनसम्बन्धाधि-
कारिणः, कथं वा तस्य प्रामाण्यं । न खल्वेतस्मिन् सर्वस्मिन्नसति
वेदो व्याख्यान्वयोग्यो भवति । अत्रोच्यते । इष्टप्राप्त्यनिष्टपरि-
हारयोरलौकिकमुपायं यो यन्यो वेदयति स वेदः । अलौकि-
कपदेन प्रत्यक्षानुमाने व्यावर्त्यते । अनुभूयमानस्य स्वक्चन्दन-

वनितादेरिष्टप्राप्तिहेतुत्वं, औषधसेवादेरनिष्टपरिहारहेतुत्वञ्च प्रत्यक्षसिद्धं । स्नेनानुभविष्यमाणस्य पुरुषान्तरगतस्य च तथा-
त्वमनुमानगम्यं । एवं तर्हि भाविजन्मगतसुखादिकमपि अनु-
मानगम्यमिति चेत् । न । तद्विशेषस्यानवगमात् । न खलु ज्योति-
ष्टोमादिरिष्टप्राप्तिहेतुः कलञ्जभक्षणवर्जनादिरनिष्टपरिहार-
हेतुरित्यमुमर्थं वेदव्यतिरेकेणानुमानसहस्रेणापि तार्किकशि-
रोमणिरप्यस्यावगन्तुं शक्नोति । तस्मादलौकिकोपायबोधको
वेद इति लक्षणस्य नातिव्याप्तं । अत एवोक्तं ।

“प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तुपायो न बुध्यते ।

एतं विदन्ति वेदेन तस्माद्देदस्य वेदता” ॥ इति ॥

स एवोपायो वेदस्य विषयः । तद्बोध एव प्रयोजनं । तद्बो-
धार्थं च अधिकारी । तेन सह उपकार्योपकारकभावः सम्ब-
न्धः । नन्वेवं सति स्त्रीशूद्रसहिताः सर्वे वेदाधिकारिणः स्युः,
इष्टं मे स्यादनिष्टं मा भूदिति आशिषः सार्वजनीनत्वात् । मैवं ।
स्त्रीशूद्रयोः सत्युपाये बोधार्थत्वे हेतुन्तरेण वेदाधिकारस्य
प्रतिबद्धत्वात् । उपनीतस्यैवाध्ययनाधिकारं ब्रुवच्छास्त्रमनुपनी-
तयोः स्त्रीशूद्रयोर्वेदाध्ययनमनिष्टप्राप्तिहेतुरिति बोधयति ।
कथं तर्हि तयोस्तदुपायावगमः, पुराणादिभिरिति ब्रूमः । अत
एवोक्तं ।

“स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूणां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।

इति भारतमाख्यानं मुनिना कृपया कृतं” ॥ इति ॥

तस्मादुपनीतैरेव त्रैवर्षिकैर्वेदस्य सम्बन्धः । तत्रामाख्यं तु

बाधकत्वात् स्वत एव सिद्धं । पौरुषेयवाक्यं तु बोधकमपि सत्
पुरुषगतभ्रान्तिमूलत्वसम्भावनया तत्परिहाराय मूलप्रमाणम-
पेक्षते, न तु वेदः तस्य नित्यत्वेन वक्तृ*दोषशङ्कानुदयात् ।
एतदेव जैमिनिना सूत्रितं “तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षि-
तत्वात्” इति ।

ननु वेदोऽपि कालिदासादिवाक्यवत् पौरुषेय एव ब्रह्म-
कार्यत्वश्रवणात् । “ऋचः सामानि जज्ञिरे । कन्दाऽमि जज्ञिरे
तस्मात् यजुः तस्मादजायत” इति श्रुतेः । अत एव बादरा-
यणः “शास्त्रयोनित्वात्” इति सूत्रेण ब्रह्मणो वेदकारण-
त्वमवाचत् । मैवं । श्रुतिस्मृतिभ्यां नित्यत्वावगमात् । “वाचा
विरूपनित्यया” इति श्रुतेः । “अनादिनिधना नित्या वागु-
त्सृष्टा स्वयम्भुवा” इति स्मृतेश्च । बादरायणोऽपि देवताधि-
करणे सूत्रयामास । “अत एव च नित्यत्वं” इति । तर्हि
परस्परविरोध इति चेत् । न । नित्यत्वस्य व्यावहारिकत्वात्,
सृष्टेरूढं संहारात् पूर्वं व्यवहारकालस्मिन्नुत्पत्तिविनाशाद-
र्शनात् । कालाकाशादयो यथा नित्या एवं वेदोऽपि व्यव-
हारकाले कालिदासादिवाक्यवत्पुरुषविरचितत्वाभावाच्चित्यः ।
आदिसृष्टौ तु कालाकाशादिवदेव ब्रह्मणः सकाशाद्देवता-
न्तिराम्नायते अतो विषयभेदान्न परस्परविरोधः । ब्रह्मणो
निर्दोषत्वेन वेदस्य वक्तृदोषाभावात् स्वतस्सिद्धं प्रमाणं तद-
वश्यं । तस्मात्तत्त्वप्रमाणसङ्गावाद्विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारि-

सङ्गावात् प्रामाण्यस्य सुखत्वाच्च वेदो व्याख्यातव्य एव । यद्योक्त-
विषयादिसङ्गावमभिप्रेत्य स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनं विधी-
यते । पाठमात्रस्याध्ययनशब्दवाच्यत्वेनार्थावबोधस्याविहितत्वा-
द्देवत्याख्यानमयुक्तमिति चेत् । न । विधेर्बोधपर्यवसायित्वात् ।
एतच्च भट्टगुरुमतानुसारिभिर्बहुधा प्रपञ्चितं । आस्मायते च
“यदधीतमविज्ञानं निगदेनैव शब्दयते । अनग्नाविव शुष्केऽथो
न तज्ज्वलति कर्हिचित्” ॥ “स्याणुरयं भारहृरः किलाभूत् ।
अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थं । योऽर्थज्ञ इत्सुकलं भद्रमश्रुते
नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥ ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो
वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च” इति । एवं तर्हि ज्ञानस्य पृथग्विधानाद-
ध्ययनं पाठमात्रमिति चेत् । अस्तु नाम वर्षयन्त्येव शाङ्करद-
र्शनानुसारिणः । क्रतुविधिभिरेवानुष्ठानान्यथानुपपत्त्या वेदार्थ-
ज्ञानस्य प्रापितत्वान्नैतद्विधेयमिति चेत्, तर्हि तद्विधिवलादे-
दनमात्रेण स्वतन्त्रं किञ्चिदपूर्वमस्तु । श्रूयते ह्यनुष्ठानज्ञानयोः
स्वतन्त्रं पृथक् फलं । “सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां
योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद” इति । अल्पप्रयाससाध्येन
वेदनेन तत्सिद्धौ बह्वायामसाध्यमनुष्ठानं व्यर्थं स्यादिति चेत् । न ।
तरणीयाया ब्रह्महत्याया मानसिककायिकत्वादिभेदेन तारत-
म्योपपत्तेः । मनसा सङ्कल्पिता वाचाभ्यनुज्ञाता वा परहस्तेन
कारिता स्वयं कृता पुनः पुनः कृता चेत्येवं तारतम्येनावस्थिता
ब्रह्महत्या अनेकविधा, अतस्तरणमप्यनेकविधं यथा स्वर्गो बहु-
विधस्तद्वत् । “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः” “दर्शपौर्णमासा-

भ्यां स्वर्गकामो यजेत” “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इत्या-
दावुच्चावचकर्षणामेकविधफलसम्भवात् स्वर्गो बह्वविधः । यत्तु
कर्षणानुष्ठानकालीनं वेदनं तत्कर्षफल एवातिशयं दर्शयति ।
“उभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद” इति विद्वद्विद्वत्प्र-
योगो प्रसृत्य, “यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति”
इत्याम्नानात् अङ्गोपास्त्रिविधयमेतद्वाक्यमिति चेत् । न । न्यायस्य
समानत्वात् । अस्ति ह्यस्यार्थस्योपोद्धलकं लिङ्गं । प्रजापतिः किल
सोमयागेभ्योऽर्वाचीनानग्निहोत्रपौर्णमास्याम्यवास्यानामकान् प-
रस्परमुच्चावचान् यज्ञान् समर्ज । सोमयागांश्चाग्निहोत्रादिभ्यः
प्रौढानग्निष्टोमोक्त्वातिरात्रनामकान् परस्परमुच्चावचान्
सृष्ट्वा प्रथमसृष्टेर्वाग्निहोत्रादिव्यभिमानविशेषेण वर्गद्वयं तुलयेदं
मिमीते । एतद्वृत्तान्तं विजानतोऽग्निहोत्रादिभिरग्निष्टोमादि-
फलं भवति । तथा च ब्राह्मणमाह्वयते । “प्रजापतिर्यज्ञान-
सृजत । अग्निहोत्रञ्चाग्निष्टोमञ्च । पौर्णमासीञ्चोक्थ्यञ्च । अमा-
वास्याञ्चातिरात्रञ्च । तानुदमिमीत । यावदग्निहोत्रमासीत्ता-
वानग्निष्टोमः । यावती पौर्णमासी तावानुक्थ्यः । यावत्यमा-
वास्या तावानतिरात्रः । य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति । या-
वदग्निष्टोमेनोपाप्नोति । तावदुपाप्नोति । य एवं विद्वान् पौर्ण-
मासीं यजेत । यावदुक्थेनोपाप्नोति । तावदुपाप्नोति । य एवं
विद्वानमावास्यां यजेत । यावदतिरात्रेणोपाप्नोति । तावदुपा-
प्नोति” इति । तदेतदेदनस्य सर्वत्र स्वतन्त्रफलकत्वं लिङ्गं । किञ्च
तत्तद्विधिसमीपे य एवं वेदेति वचनानि वेदनादेव फलं

ब्रुवते । तान्यर्थवादरूपाणीति चेत् । अस्तुनाम, सहेम ह्येवैतम-
प्राधं तेषां वचनानां विधेयार्थप्रशंसापरत्वात् । तर्हि 'यत्परः
शब्दः स शब्दार्थः' इतिन्यायेन स्वार्थे प्रामाण्यं नास्तीति चेत् । न ।
मह्यतात्पर्यस्य विधेयविषयत्वेऽप्यवान्तरतात्पर्यस्य स्वार्थविषय-
तानिवारणात्, यावाणः स्रवन्त इत्यर्थवादस्यापि स्वार्थप्रामाण्यं
प्रसज्येतेति चेत् । न । प्रमाणान्तरबाधितत्वात् । द्विः सम्बन्धस्य
सस्यं पच्यत इत्याद्यर्थवादस्य तु बाधाभावेऽप्यनुवादत्वान्न स्वार्थे
प्रामाण्यं । वेदनफलवचनानि तु नानुवादकानि । नापि बाध्या-
नि । तस्मादर्थवादत्वेऽप्यस्येषां स्वार्थे प्रामाण्यं । अन्यथा मन्त्रार्थस्य
वादादिभ्यो देवादीनां विग्रहादिमत्त्वं न सिध्येत् । अत एवाक्तं ।

“विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।

भूतार्थवादः सिद्धानामर्थवादस्तिधा मतः” ॥ इति ॥

किं ब्रह्मना । विद्यत एवावश्यं वेदनमात्रादपूर्वम् । अतो वेद-
नाथ वेदो व्याख्यायते । योऽयं विषयरूप इष्टप्राप्त्यनिष्टपरि-
हारोपायः सामान्यतो निर्दिष्टः स विशेषेण स्पष्टीक्रियते ।
वेदस्तावत् काण्डद्वयात्मकः । तत्र पूर्वस्मिन् काण्डे नित्यनैमि-
त्तिककाम्यनिषिद्धरूपं चतुर्विधं कर्म प्रतिपाद्यं । “यावज्जीवम-
ग्निहोत्रं जुहोति” इत्यादिकं नित्यं तस्य नियतनिमित्तत्वात् ।
“यस्य गृहान् दहत्यग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्”
इत्यादिकं नैमित्तिकं तस्यानियतनिमित्तत्वात् । “चित्रया
यजेत पशुकामः” इत्यादिकं काम्यं । “तस्मान्मलवद्वामसा न

संवदेत न सहासीत” इत्यादिकं निषिद्धं । तेषु नैमित्तिकानुष्ठानादकरणे प्रत्यवायरूपमनिष्टं परिहीयते । स च प्रत्यवायो याज्ञवल्क्येन स्मर्यते ।

“विहितस्थाननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति” ॥ इति ॥

यावज्जीवादिवाक्येष्वनुक्तोऽप्यवर्जनीयतया स्वाभीष्टः स्वर्गः प्राप्यते । तथा चापस्तम्बः । “तद्यथा फलार्थे निर्मिते छाया गन्ध इत्यनूत्पद्येते । एवं धर्मोऽपि चर्यमाणेऽर्थो ऋनूत्पद्यन्ते” इति काम्यस्येष्टप्राप्तिहेतुत्वं तद्विधिवाक्य एव स्पष्टं । इष्टविधातमनिष्टञ्चार्थात् परिहीयते । निषिद्धवर्जनेन रागप्राप्तनिषिद्धानुष्ठानजन्यो नरकपातः परिहीयते । न केवलं नित्यनैमित्तिकाभ्यामानुषङ्गिकस्वर्गप्राप्तिः, किन्तु धी शुद्धादिविविदिषोत्पादनद्वारा ब्रह्मज्ञानहेतुत्वमपि तयोरस्ति । तथा च वाजसनेयिनः समामनन्ति “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन” इति । एवं तर्हि पूर्वकाण्ड एवाशेषपुरुषार्थसिद्धेः किमुत्तरकाण्डेनेति चेत् । न । अपुनरावृत्तिलक्षणस्यात्यन्तिकपुरुषार्थस्य तत्रासिद्धेः । अंत एवाथर्वणिकाः “कर्मिणो दक्षिणमार्गेण चन्द्रप्राप्तिं पुनरावृत्तिं चामनन्ति, सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्त्तन्ते” इति । अत उत्तरकाण्ड आरम्भव्यः । आत्यन्तिकपुरुषार्थसिद्धिश्च द्विविधा सद्योमुक्तिः क्रममुक्तिश्चेति । वर्त्तमानदेहपातानन्तरमेव सिध्यति सद्योमुक्तिः । उत्तरमार्गेण ब्रह्मलोके चिरं भोगाननुभूय तत्रो-

तपन्नज्ञानस्य ब्रह्मलोकावसाने सिध्यति क्रममुक्तिः । तस्मादुत्तर-
 काण्डे ब्रह्मोपदेशो ब्रह्मोपास्तिस्येत्युभयं प्रतिपाद्यते । ब्रह्मोपास्ति-
 प्रसङ्गाद्ब्रह्मदृष्ट्या प्रतीकमुपास्यत्वेन सांसारिकफलकामिनमुद्दिश्य
 प्रतिपाद्यते । ब्रह्मोपासकप्रतीकोपासकयोः समानेऽप्युत्तरमार्गे
 प्रतीकोपासकस्य विद्युक्तोकादूर्ध्वं ब्रह्मलोकगमनाभावेन क्रम-
 मुक्तेरप्यभावादस्ति पुनरावृत्तिः । एतच्च प्रतीकालम्बनां नय-
 तोत्यधिकरणे द्रष्टव्यं । नन्वस्त्वेवं पूर्वोत्तरकाण्डयोस्तत्र तत्रो-
 चितप्रयोजनं फलविशेषस्य, तथापि पूर्वकाण्डस्यादौ कर्मान्तरं
 परित्यज्य दर्शपूर्णमासेष्ठरेव कुतः प्रतिपाद्यत इति चेत् । प्रकृ-
 तित्वान्निरपेक्षत्वाच्चेति ब्रूमः । प्रकर्षेण ब्रह्मोपदेशो यत्र क्रियते
 सा प्रकृतिः । कृत्स्नाङ्गविषयत्वमुपदेशस्य प्रकर्षः । विवृतिषु तु
 विशेषाङ्गमात्रस्योपदेशः क्रियते । अङ्गान्तराणि तु प्रकृतेरति-
 दिश्यन्ते । अतः अतिदेशस्य प्रकर्षाभावः । प्रकृतिस्त्रिविधा ।
 अग्निहोत्रमिष्टिः सोमश्चेति । त्रिविद्येतेषु अन्यनैरपेक्ष्येण स्वाङ्ग-
 जातं सर्व्वमुपदिष्टं । तत्र सोमयागस्य स्वरूपेणान्यनैरपेक्ष्येऽप्यङ्गेषु
 दीक्षणीयाप्रायणीयादिषु दर्शपूर्णमासेष्टिसापेक्षत्वान्न पूर्व्वभा-
 वित्वं युक्तं । इष्टेस्तु सोमयागनैरपेक्ष्यात् सोमात् प्राचीनत्वं
 युक्तं । यद्यप्यग्निहोत्रस्य स्वरूपेणाङ्गेषु च नास्त्यन्यापेक्षा तथाप्य-
 ग्निसिध्यपेक्षत्वादाहवनीयाद्यग्नीनाञ्च पवमानेष्टिसाध्यत्वात्, पाव-
 मानेष्टीनां दर्शपूर्णमासविवृतित्वात् परम्परयाऽग्निहोत्रस्य दर्शपू-
 र्णमासापेक्षास्तीति प्रथमभावित्वं न युक्तं । दर्शपूर्णमासयोग्निसा-
 ध्यत्वादग्निसाधकमाधानं प्रथमतो वक्तव्यमिति चेत् मैवं । नाधा-

नमात्रेणामयस्मिद्भान्ति किन्तु पवमानेष्टिभिरपि । ताश्च दृष्टयो दर्शपूर्णमासविक्रितित्वात् साक्षादेव दर्शपूर्णमासावपेक्षन्ते । दर्शपूर्णमासौ तु अग्निद्वारा पावमानेष्टिमापेक्षावपि न साक्षात् पवमानेष्टिरपेक्षते, अतो निरपेक्षत्वाद्दर्शपूर्णमासेष्टिरेव प्रथमं वक्तव्या । ऋग्वेदसामवेदयोरौ दर्शपूर्णमासेष्टिर्नास्माता, इति चेत्, वाढं । यजुर्वेदमपेक्ष्य दर्शपूर्णमासयोरौ दित्वमुक्तं कर्मकाण्डविषये यजुर्वेदस्यैव प्राधान्यात् । आनुपूर्व्या कर्मणां स्वरूपं यजुर्वेदे समान्नातं । तत्र तत्र विशेषापेक्षायामपेक्षितायां याज्यापुरोऽनुवाक्यादयो यजुर्वेदे * समान्नायन्ते, सोत्रादीनि तु सामवेदे । तथा सति भित्तिस्थानीयो यजुर्वेदः, चित्रस्थानीयावितरौ, तस्मात् कर्मसु यजुर्वेदस्य प्राधान्यं, तस्मिंश्च दर्शपूर्णमासेष्टिरौ समास्माता । यद्यपि मन्त्रब्राह्मणात्मको वेदः तथापि ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्वान्मन्त्रा एवादौ समास्माताः । मन्त्राश्च त्रिविधाः, ऋचः सामानि यजूंषि चेति । तत्र यजुषामध्वर्युवेदेऽतिबहुलत्वात् क्वचित् क्वचिदृचां सङ्गावेऽपि यजुर्वेद इत्येवाख्यायते, अध्वर्युवेदत्वञ्चास्यानादिसिद्धयाजिकसमीख्याबलादवगन्तव्यं । अस्मिन् वेदे समाख्याता दर्शपूर्णमासेष्टिमन्त्रास्त्रिविधाः, आध्वर्यवा याजमाना चैत्रकाश्चेति । 'दधे' इत्यादौ प्रपाठके पठितः आध्वर्यवाः । 'मन्त्रा सिञ्चामि' इत्यादौ पठिता याजमानाः । 'सत्यं प्रपद्ये' इत्यादौ पठिता चैत्रकाः ।

एतेषां मध्ये याजमानानां होत्राणाञ्च चित्रस्थानीयत्वाद् भि-
 त्तिस्थानीयानामाध्वर्यवाणामेवादौ पाठो युज्यत इति । तेऽपि
 आध्वर्यवाः ‘इषे त्वा’ इत्यादिषु त्रयोदशस्वनुवाकेषु आन्ताताः
 तत्र प्रथमेऽनुवाके वत्सापाकरणार्था मन्त्राः । द्वितीये बर्हिःस-
 म्यादनार्थाः । तृतीये दोहनार्थाः । चतुर्थे हविर्निर्वापार्थाः
 पञ्चमेऽवघातार्थाः । षष्ठे तण्डुलपेषणार्थाः । सप्तमे कपालोप-
 धानार्थाः । अष्टमे पुरोडाशनिष्पादनार्थाः । नवमे वेदीकर-
 णार्थाः । दशमे प्राधान्येनाज्यग्रहणार्थाः प्रसङ्गात् पत्नीसन्नह-
 नार्थाः । एकादशे प्राधान्येनेभ्रसन्नहनार्था बर्हिरास्तरणाद्य-
 र्थाश्च । द्वादशे आघारार्थाः । अत्र सामिधेनीप्रयाजाज्य-
 भागप्रधानयागादिमन्त्राणां प्राप्तावसरत्वेऽपि तेषां होत्रत्वात्
 तानुपेक्ष्योपरितनप्रयोगाङ्गभूता आध्वर्यवाः स्तुगपोहनादिम-
 न्त्रास्त्रयोदशे समाह्वताः । तदेतत् सर्वं विनियोगसङ्ग्रहकारे-
 णेत्यं सङ्गृहीतं ॥

“ये दर्शपूर्णमासाङ्गमन्त्रा एते समासतः ।

इषे त्वाऽऽद्यनुवाकेषु त्रयोदशसु वर्णिताः ॥

वत्सापाकरणं बर्हिर्दोहो निर्वापकण्डने ।

पेषणञ्च कपालानि पुरोडाशञ्च वेदिका ॥

आज्यग्रहेभ्रसन्नाहावाघारोपरि तन्त्रके ।

इत्युक्ता अनुवाकार्थाः प्रतिमन्त्रं क्रियोच्यते” ॥ इति ।

किमिदं वत्सापाकरणं, कथं वा तस्य प्राथम्यमिति चेत्
 तन्त्रके । अत्र दर्शपूर्णमासे जीणि गधात्रहर्निणि गार्ग्यायगाः

च चीणि । आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दधि ऐन्द्रं पय इति दर्शयागे ।
 आग्नेयोऽष्टाकपाल आज्येन प्राजापत्य उपांशुयाग आग्नेषोमीयं
 एकादशकपाल इति पूर्णमासे । तत्र प्रतिपदिने दधि होतुं
 दधिसम्पादनायामावास्यायां रात्रौ गावो दोग्धव्याः । तद्दो-
 हनार्थं प्रातःकाले लौकिकदोहनादूर्ध्वं स्वमातृभिः सह मच्च-
 रन्तो वत्सा मातृभ्योऽपाकरणेयाः । तदिदं वत्सापाकरणं
 यथोक्तरीत्या, तस्य प्राथम्यञ्च । तत्र वत्सापाकरणं सद्यस्मिन्नया
 पलाशशाखया कर्त्तव्यमिति । तच्छेदनार्थोऽयमिषे वेति मन्त्र
 आदौ समाम्नायते । अस्य च मन्त्रस्य तच्छेदनाङ्गत्वं ब्राह्मणे
 द्रष्टव्यं । अत एव सब्राह्मणे मन्त्रो ज्ञातव्य इति । छन्दोगा
 अभिधीयन्ते “यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दो देवतब्राह्मणेन
 मन्त्रेण यजति याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्त्तं
 वा पत्यते प्रवामीयते पापीयान् भवति । तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे
 विद्यात्” इति । आर्षेय ऋषिसम्बन्धः । अतीन्द्रियार्थद्रष्टारो
 ऋषयः । तेषां वेदद्रष्टृत्वं स्मर्यते ।

“युगान्ते तर्हि तान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा” ॥ इति ।

इषे त्वादीनाञ्च मन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः । तथा च का-
 ण्डानुक्रमणिकायामुक्तं ।

“शाखादियाजमानञ्च होतृन् होत्रञ्च दार्शिकं । .

तदिधीन् पितृमेधञ्च नवाहुः कस्य तदिदः” ॥ इति ।

शाखादिरिषे त्वादिप्रपाठकः । जायमानं सन्त्वा सिञ्चामी-

त्यादि । होतारः चित्तिसुगित्यादयो मन्त्राः । सत्यं प्रपद्य
इत्यादिकं दार्शनिकं हैच । तद्विधयः प्रोक्तानाञ्चतुर्विधम-
न्त्राणां चत्वारि ब्राह्मणानि । पितृमेधः परे युवाश्ममित्या-
दिः । तान्येतानि नवकाण्डानि प्रजापतिना दृष्टानि । छन्दो-
विशेषाश्च वेदाङ्गभूते छन्दोनामके ग्रन्थे द्रष्टव्याः । मन्त्रपद-
व्याख्यानादेव तत्प्रतिपाद्यार्थरूपदेवता विज्ञायते । ब्राह्मणवि-
शेषस्तु तत्तन्मन्त्रव्याख्यानावसर एवोदाह्रियते । यद्यपि मन्त्र-
विनियोगा ब्राह्मणे सर्वेऽपि नाम्नाताः तथापि कल्पसूत्रका-
रैर्ब्राह्मणान्तरपर्यालोचनया सर्वेऽभिहिताः । अतो बोधाय-
नादिस्तत्रोदाहरणादिपूर्वकं ब्राह्मणानुसारेण मन्त्रार्थं योज-
यामः ॥

ॐ तत्सत् ।

इ॒षे त्वो॒र्जे त्वा वा॒यव॑ स्योपा॒यव॑ स्य दे॒वो वः॑ सवि॒ता
प्राप॑यत् श्रेष्ठ॒तमा॒य क॒र्मण॑ आ॒प्याय॑ध्वम॒घ्निया दे॒वभा॒-
गमूर्ज॑स्वतीः प॒यस्वतीः प्र॒जाव॑तीरनमी॒वा अ॒यश्मा॑मा व-
स्तेन ई॒शत् माघ॑श॒सो रु॒द्रस्य॑ हे॒तिः परि॑ वो वृ॒णक्तु
ध्रु॒वा अ॒स्मिन् गो॒पतौ॑ स्यात् ब॒ह्वीर्य॑ज॒मानस्य॑ प॒शून्
पा॒हि ॥ १ ॥ इ॒षे चि॒च॒त्वारि॑शत् ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥

दर्शयागश्चिकीषुरमावास्यायां प्रातर्नित्याग्निहोत्रं कृत्वा
ततो दर्शयागार्थं “ममाग्नेवर्चः” इत्यादिभिर्मन्त्रैर्वक्त्रिषु समिदा-
धानरूपमन्वाधानं कृत्वा वत्सापाकरणार्थं मन्त्रेण पलाशशाखां
क्षिप्यात् । तदाह बोधायनः “तान् क्षिपन्तीषे त्वोर्जे त्वा” इति ।
आपस्तम्बस्तु तदेतदभिधाय मन्त्रभेदपक्षमपि कश्चिदाश्रित्य
विनियोगभेदमाह, “इषे त्वोर्जेवेति तामाच्छिन्नस्यपि वेषे त्वे-
त्याच्छिन्नत्वोर्जे वेति सन्नमयत्यनुमार्ष्टि वा” इति । सन्नमनमृजृक-
रणं । अनुमार्जनमानुलोभ्येन संलग्नधूल्याद्यपनयनं । सोऽयं मन्त्र-
भेदपक्षो जैमिनिना द्वितीयाध्याये प्रथमपादे स्वीकृतः । तत्र

पलाशशाखायाः प्राशस्यं ब्राह्मणे समाज्जातं “तृतीयस्थामितो
दिवि सोम आसीत् । तं गायत्र्याहरत् । तस्य पर्णमच्छिद्यत् ।
तत्पर्णोऽभवत् । तत्पर्णस्य पर्णत्वं” इति (ब्रा० ३ का० १। २ प्र० १। १ अ०) ।
द्युशब्दस्याकाशे प्रसिद्धत्वात् तत्परित्यागेन स्वर्गलोकविवक्षां दर्श-
यितुमितः पृथिवीत आरभ्य गणनया तृतीयस्यां दिवि सोमलता
पूर्वमासीदित्युक्तं । गायत्र्याः सोमाहरणं कद्रूश्च वै सुपर्णी चेति
(स० ६ का० १। १ प्र० १। ६ अनुवाके । “सोमो वै राजा गन्धर्व-
ध्वासीत्” इत्यस्मिन् बह्वृचब्राह्मणे च प्रपञ्चितं । तदाहरणाभि-
घातेन सोमस्य पर्णं भूमौ पतितं । पत्तिरूपाया गायत्र्याः पचः
पतित इति चेत्, पतितस्य पर्णस्य पलाशवृक्षरूपेणाविर्भावात्
तस्य वृक्षस्य पर्णनाम सम्यग् । न चास्य पर्णस्य कथं वृक्षत्वमिति
विस्मायितव्यं, विधातुरीश्वरस्याचिन्यशक्तित्वात् । अन्यथा वीजवृक्ष
इत्यत्रापि क वीजं कुत्र वा वृक्षः इत्ययं विस्मयः केन वार्येत ।
सर्वत्र पर्णेभ्यो वृक्षः प्रसज्येत्ययमतिप्रसङ्ग ईश्वरसङ्कल्पाभावेन
परिहर्तव्यः । स च सङ्कल्पः कार्यैकमधिगम्यः । तस्माद्देदार्थं
कुतर्केन चोदनीयं । शाखया वत्सानपाकरणं विधत्ते “ब्रह्म वै पर्णः ।
यत्पर्णशाखया वत्सानपाकरोति । ब्रह्मणैवैनानपाकरोति”
(ब्रा० ३ का० १। २ प्र० १। १ अ०) । यथा जगन्निष्पादकं ब्रह्मप्रशस्तं
तथा यागनिष्पादकस्य पलाशस्य प्रशस्तत्वाद् ब्रह्मत्वेन स्तुतिः ।
वैशब्देनार्थवादान्तरोपपादिता पलाशस्य ब्रह्मसम्बन्धप्रसिद्धिः
सूच्यते । देवेषु परस्परं ब्रह्मतत्त्वं निरूपयत्सु पलाशवृक्षः तत्त्वम-
श्रुणोदित्येतादृशो ब्रह्मसम्बन्धः । औपानुवाक्यकाण्डे द्युरूपं वर्ण-

यित्वा विधिषोषोऽर्थवादे श्रूयते “देवा वै ब्रह्मन्मवदन्त । तत्पर्ण उ-
पाश्रुणेत् । सुश्रवा वै नाम । यस्य पर्णमयो जुह्वर्भवति । न पापः
सोऽकः श्रूयते” इति । एवं यत्र यत्रार्थवादे प्रसिद्धिसूचका
वैशब्दहिशब्दादयः पठ्यन्ते तत्र सर्वत्र सति सम्भवे लौकिकप्र-
सिद्धिः, अन्यथार्थवादान्तरप्रसिद्धिरिति द्रष्टव्यं । वत्सापाकरण
इव गोप्रस्थापनेऽपि शाखां विनियुक्ते “गायत्री वै पर्णः । गायत्राः
पशवः । तस्मात्त्रोणि त्रोणि पर्णस्य पलाशानि । त्रिपदा गायत्री ।
यत्पर्णशाखाया गाः प्रार्पयति । स्वयैवैना देवतया प्रार्पयति” इति
(ब्रा०३का०१२प्र०१२अ०) पर्णस्य गायत्रीसम्बन्धो वेदगम्यः सो-
माहरणद्वारजः । स च पूर्वमुदाहृतः । अनुमानगम्योऽप्यपरः
सम्बन्धोऽस्ति गायत्रीपादेऽपि पलाशपर्णेषु त्रित्वावगमात् ।
पशूनाञ्च गायत्रीदेवतेत्ययमर्थोऽन्यत्र द्रष्टव्यः । क्वायाः पला-
शशाखायाः बज्रपर्णत्वप्रागग्रत्वादिगुणान् विधत्ते “यङ्कामयेता-
पशुः स्यादिति । अपर्णं तस्मै शुष्काग्रामाहरेत् । अपशुरेव
भवति । यं कामयेत पशुमान्त्यादिति । बज्रपर्णं तस्मै बज्र-
शाखामाहरेत् । पशुमन्तमेवैनं करोति । यत्प्राज्ञीमाहरेत् ।
देवलोकमभिजयेत् । यदुदीचीं मनुष्यलोकं । प्राचीमुदीचीमा-
हरेत् । उभयोर्लोकयोरभिजित्यै” इति (ब्रा०३का०१२प्र०१२अ०) ।
यं यजमानमुद्दिश्याध्वर्युः कामयेत । स्पृष्टमन्यत् । यथोक्तशाखा-
च्छेदने कं मन्त्रं पठेदित्याशङ्कोदाहरेत् “इषे त्वेजं त्वेत्याह”
इति (ब्रा०३का०१२प्र०१२अ०) । अस्मिन्नन्ते विनियोगानुसा-
रेण किञ्चिदिति पदमध्याहृत्य वाक्यं पूरणाय । यदन्तं सर्वैः

प्राणिभिरिष्यमाणत्वाद् बलहेतु रसः ऊर्जबलप्राणनयोरिति धातुः । ऊर्ज्यते बलं सन्पाद्यते अनया रसरूपयेत्यूर्क् । हे पला-
शशाखे *देवान् रूपदध्यर्थं त्वामाच्छिनद्मि । तस्य देवस्य बल-
प्रदरसार्थं त्वामाच्छिनद्मीति वाक्यार्थः । मन्त्रद्वयपक्षे विनियो-
गानुसारेणोर्जं त्वामनुमाज्मीत्यध्याहर्त्तव्यं । एतन्मन्त्रस्तावकमर्थ-
वादमाह “इषमेवोर्जं यजमाने दधाति” (ब्रा० ३ कां० १२ प्र० १ अ०) ।
एतन्मन्त्रं पठन्नध्वर्युः भोजनायान्नं बलाय रसञ्च यजमाने
सम्पादयत्येव । न चात्र प्रत्यक्षविरोध आशङ्कनीयः, “ग्रावाणः
श्रवन्ते” इत्यादिवदस्यार्थवादस्य प्रशंसारूपगुणवादत्वाङ्गीका-
रात् । मन्त्रान्तरविनियोगमाह बोधायनः “तथा वत्सानपा-
करोति वायव स्यापायव स्य” इति । वान्ति गच्छन्तीति वायवो
गन्तारः, उपसमीपे यजमानगृहे पुनरायन्यागच्छन्तीत्युपायवः ।
हे वत्साः दृणभक्षणाय प्रथमं माहसकाशादपेत्य स्वेच्छयैवारण्ये
गन्तारो भवत मायं पुनर्यजमानगृहे समागन्तारो भवत ।
अथ वा वत्सानां परम्परया वायुदेवताकत्वादभेदविवक्षया वायु-
रूपत्वं ब्रुवन्नध्वर्युस्तद्रक्षार्थं वत्सान् वायुदेवतायैव समर्पयति ।
अनेनैव प्रकारेण मन्त्रस्य पूर्वभागो ब्राह्मणेन व्याख्यायते “वाय-
वस्येत्याह । वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवताः खलु वै
पशवः । वायव एवैनान् परिददाति” इति (ब्रा० २ कां० १२ प्र० १
अ०) । अध्यक्षा इति वचनव्यत्ययः । वायुः स्वप्रचारेणान्तरिक्षम-
धितिष्ठति । अन्तरिक्षे च विस्त्रम्भमञ्जाराय वज्रलम्बकाग्रं प्रथ-

* देवानां भागेति का० ।

च्छन् वत्सान् पालयति मेयं प्रत्यक्षप्रसिद्धिरर्थवादान्तरगतस्व-
 खामिभावो वा वैखलुशब्देर्द्योत्यते । तस्यैव मन्त्रभागस्य प्रकारा-
 न्तरेणाभिप्राय आस्तायते “प्र वा एनानेतदाकरोति । यदाह ।
 वायव स्येति” (ब्रा०३का०।२प्र०।१अ०) । अध्वर्युरिमं भाममु-
 च्चारयति यदेतेनोच्चारणेन वत्सान् वायुतादात्म्यलक्षणप्रकृष्टा-
 कारवतः करोति । उत्तरभागं व्याचष्टे “उपायव स्येत्याह ।
 यजमानायैव पशूनुपकृतये” इति (ब्रा०३का०।२प्र०।१अ०) ।
 विनियोगमाह बोधायनः “अथैषां मातृः प्रेरयन्ति । देवो वः
 सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्यायध्वमग्निं देव-
 भागमूर्जस्वतीः पयस्वतीः प्रजावतीरनमीवा अयच्छामाँवस्तेन
 ईशत माऽघशः सो रुद्रस्य हेतिः परिवो वृणक्तु” इति । आपस्त-
 म्बस्तु त्रीनेतात्मन्तानभिप्रेत्य विनियोगत्रयमाह “देवो वः सविता
 प्रार्पयत्विति शाखया गोचराय गाः प्रस्थापयति, प्रस्थितानामे-
 काः शाखयोपसृशति, दर्भैर्दर्भपुञ्जीलैर्वा” “आप्यायध्वं” इति ।
 “रुद्रस्य हेतिः परिवो वृणक्त्विति प्रस्थिता अनुमन्त्रयते” इति ।
 हे गावः प्रेरको देवोऽन्तर्यामी परमेश्वरोऽत्यन्तश्रेष्ठायेंद्राय
 दधिरूपाय कर्मणे युष्मानरण्ये घाममत्तुं * प्रार्पयतु प्रथममन्त्र-
 स्मार्थः । तस्य मन्त्रस्य पूर्वभागे स्थितस्य सविद्वपदस्य तात्पर्यं
 व्याचष्टे “देवो वः सविता प्रार्पयत्वित्याह प्रसृत्यै” (ब्रा०३का०।
 २प्र०।१अ०) । प्रेरणायेत्यर्थः । उत्तरभागं व्याचष्टे “श्रेष्ठतमाय
 कर्मण इत्याह । यज्ञो हि श्रेष्ठतमं कर्म । तस्मादेवमाह” (ब्रा०

३का०।२प्र०।१अ०) । द्वितीयमन्त्रस्यायमर्थः । हे अग्निद्याःगावो
 'देवसेन्द्रस्य दधिरूपं भागमायायध्वं प्रभूतघासभक्षणेन प्रवृद्धं
 कुरुत । युष्मानपहर्तुं स्तेनस्यारो मेशत शक्नो मा भूत् । कीदृशी-
 र्युष्मान् । अत्यन्तरसा अधिकचीरा बद्धपत्याः क्रिमिदोषरहिता
 रोगान्तरहीनाश्च अघशंसो भक्षणादिना तीव्रपापेन घातको
 व्याघ्रादिरपि शक्नो मा भूदिति । अस्य मन्त्रस्य प्रथमभागे देव-
 भागमिति पदतात्पर्यं व्याचष्टे “आयायध्वमग्निद्या देवभागमि-
 त्याह । वत्सेभ्यश्च वा एताः पुरा मनुष्येभ्यश्चायायन्त । देवेभ्य
 एवैना इन्द्रायायाययति” इति (ब्रा०३का०।२प्र०।१अ०) । या-
 गार्थप्रवृत्तेः पूर्वं गोग्रामेन वत्सभागो मनुष्यभागश्च प्रवृद्धो भ-
 वति । ऊर्द्धं तु चीराज्यरूपो देवान्तरभागो दधिरूप इन्द्रभा-
 गश्च प्रवर्धते । एवकारेण मनुष्यभागव्यावृत्तिः । द्वितीयं भागमु-
 पपादयति “उर्जस्वतीः पयस्वतीरित्याह । ऊर्जस्वहि पयः सम्भर-
 न्ति”(ब्रा०।३का०।२प्र०।१अ०) प्रभूतघासभक्षणेन रसाधिक्यस-
 म्पादनं चीराधिक्यसम्पादनञ्च लौकिकदोहे प्रसिद्धमिति हिश-
 ब्दस्यार्थः । तृतीयभागस्य प्रयोजनमाह “प्रजावतीरनमीवा अय-
 क्ष्मा इत्याह प्रजात्यै”(ब्रा०।३का०।२प्र०।१अ०) । वन्ध्याले क्रि-
 मिदोषेण रोगान्तरे च नास्ति प्रजाव्यवृत्तिः तदभावे तु विद्यते ।
 चतुर्थभागस्य प्रयोजनमाह “मा वस्तेन ईशत माघश्रूष इत्याह
 गुप्त्यै” (ब्रा०३का०।२प्र०।१अ०) । चोरव्याघ्रादेरशक्नो गावो र-
 क्षिता भवन्ति । तृतीयमन्त्रस्यायमर्थः । रुद्रनामकस्य क्रूरदेवस्या-
 युधं युष्मान् परिहरत्विति । एतन्मन्त्रपाठफलमाह “रुद्रस्य हेतिः

परिवो वृणक्तित्याह । रुद्रादेवैनास्त्रायते” (ब्रा०३का०।१प्र०।
 १अ०)। बोधायनः “ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात बङ्गीरिति यजमा-
 नमीक्षते” इति । आपस्तम्बः “ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात
 बङ्गीरिति यजमानस्य गृहानभिपर्यावर्तत” इति । हे गावो भव-
 त्यो भवत्वामिनि यजमाने स्थिरा भवत, न. तु अप्रीतिदाना-
 पहारात्पायुभिर्यजमानं परित्यजत, अपत्यपरम्परया बह्व्यस्य
 भवत । एतन्मन्त्रपाठं प्रशंसति “ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात
 बङ्गीरित्याह । ध्रुवा एवास्मिन् बङ्गीः करोति” (ब्रा०३का०।
 १प्र०।१अ०) । बोधायनः “अथैतां शाखामयेणाहवनीयं पर्याहृत्य
 पूर्व्या द्वारा प्रपाद्य जघनेन गार्हपत्यमग्निष्ठेनसि, उत्तरार्धे वाऽ-
 ग्न्यागारस्योद्गूहति, यजमानस्य पशून् पाहि” इति । आपस्तम्बः
 “यजमानस्य पशून् पाहीत्यग्निष्ठेनस्यग्न्यागारे वा पुरस्तात् प्रती-
 चीं शाखामुपगूहति पश्चात् प्राचीं वा” इति । अग्निष्ठं अने
 त्रीहिरूपस्य हविषो वाहकं शकटं । मन्त्रपाठप्रयोजनमाह
 “यजमानस्य पशून् पाहीत्याह । पशूनां गोपीथाय । तस्मात् सायं
 पशव उप समावर्तन्ते” (ब्रा०३का०।१प्र०।१अ०) । गोपीथो
 रक्षणं तस्माच्छाखाया रक्षितत्वाच्छाखाया भूमौ स्थापनं नि-
 वार्यते । तन्निवावरणफलमाह “अनधः सादयति । गर्भाणां धृत्या
 अप्रपादाय । तस्माद्गर्भाः प्रजानामप्रपादुकाः” (ब्रा०३का०।१
 प्र०।१अ०) । उच्चदेशस्थापनं तत्फलञ्चाह “उपरीव निदधाति ।
 उपरीव हि सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समर्थः” (ब्रा०३
 का०।१प्र०।१अ०) । इवशब्द एवकारार्थः । समष्टिः सम्यग्व्याप्तिः ।

अस्मिन् अनुवाके स्थितानां मन्त्राणां विनियोगः संश्रुयते ।

“इषे शाखाच्छिनत्यूर्जे मायिवा एति वत्सकान् ।

अपाकृत्याथ देवो गाः प्रस्थाप्यायेति गां स्पृशेत् ॥

रुद्रस्येत्यभिमन्त्र्यैतान्ध्रुवेति गृहमाव्रजेत् ।

यजेति शाखोपगूह इत्यष्टावनुवाकगाः ॥ इति ।

सूत्रद्वयं ब्राह्मणं च विरोधार्थमुदाहृतं ।

मन्देहस्थापनत्यर्थं मीमांसायत्र वर्ण्यते” ॥

अथ मीमांसा । लोके तावद्विचारेण मन्देहनिवृत्तिः प्रसिद्धा वेदेऽपि तत्र तत्र तत्त्वविचारपूर्वकं मन्देहापनयनमुपलभामहे । तथा ह्यग्न्युपस्थानविषयविवादे विचारः प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमेऽनुवाके श्रूयते । “उपस्थेयोऽग्नी ३ नोपस्थेया ३ इत्याहुर्मनुष्या येऽन्वे योऽहरहराहत्याथैनं याचति स इन्वैतमुपार्च्छत्यथ को देवानहरहर्याचिष्यतीति तस्मान्नोपस्थेयोऽथो खल्वाहुराशिषैवैकं यजमानो यजत इत्येषाखलुवा आहिताग्नेराशीर्यदग्निमुपतिष्ठते तस्मादुपस्थेयः” इति । अस्यायमर्थः । प्रतिदिनं सायं प्रातरग्निहोत्रमनुष्ठाप्योपप्रयन्तोऽध्वरमित्यादिभिर्मन्त्रैरग्निप्रार्थनलक्षणमुपस्थानं कर्त्तव्यं नवेति संशयः । न कर्त्तव्यमिति तावत् प्राप्तं । कुतः । उपस्थानेनाग्नेरुपद्रवप्रसंगात् । तथाहि “आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि वर्चादा अग्नेऽसि वर्चा मे देहि तनूपा अग्नेऽसि तनुवं मे पाहि” इत्यादिषूपस्थानमन्त्रेषु चायुरादीनि बह्वनि याच्यन्ते । तत्र यजमानः स्वल्पं हविर्दत्त्वा बह्वनि याचमानः कथमग्निं न बाधेत । लोकेऽपि

यः कश्चिद्दरिद्रो मनुष्यो यत्किञ्चिज्जम्बीरफलादिकं मनुष्यायैव राज्ञे प्रतिदिनमुपायनमानीय दत्त्वा तं राजानं प्रति सहस्र-
सङ्ख्याकं धनं याचति, स याचकस्तं राजानं पीडयत्येव स च राजा तं कुप्यति । यदा मनुष्येष्वप्येवं तदा को नामाग्न्यादीन् देवा-
न्महाप्रभावान् प्रतिदिनं याचितुं धृष्टो भवेत् तस्मादग्नीर्नोप-
स्थेय इति पूर्वपक्षे प्राप्ते राद्धान्तोऽभिधीयते । इदं मे भूयादिदं मे भूयादित्येवं स्वाभीष्टमखिलमाशंसितुमेव यजमानः प्रजा-
पतिरूपमिममग्निं यजते । आहिताग्नेर्यजमानस्य मन्त्रैरुपस्थानमेवाग्नीः । न चात्र हविषोऽल्पत्वं शङ्कनीयं, मन्त्रसामर्थ्येन वर्धमानत्वात् । तथा च श्रूयते । “धान्यमसि धिनुहि देवानि-
त्याह । एतस्य यजुषो वीर्येण । यावदेका देवता कामयते याव-
देका । तावदाहुतिः प्रथते । न हि तदस्ति । यत्तावदेव स्यात् । यावज्जुहोति” इति (ब्रा० ३ का० १२ प्र० १६ अ०) । तस्मान् मनु-
ष्याणां क्रयविक्रयाविव यजमानदेवतयोर्यागतत्फले विस्तरेण* व्यवहर्तुं शक्यते । अतएव भगवद्गीतायां तृतीयाध्याये कर्मानु-
ष्ठानकर्त्तव्यता प्रसङ्गेन स्मर्यते ।

“देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ” ॥ इति ।

तस्माद्भविषो जम्बीरफलादिवैलक्षणेनोक्तदोषाभावादग्निरुपस्थेय एवेति राद्धान्तः । एतदेव द्रढयितुं वाक्यशेषे राज्ञ इव देवतायाः कोपप्रसङ्गे नास्तीत्यभिप्रेत्य श्रूयते “न तत्र जांस-

* विस्मभेण इति का० ।

स्तीत्याहुर्ग्यो ऽहरहरूपतिष्ठते” इति । यथा पञ्चमकाण्डस्य पञ्च-
मप्रपाठके प्रथमानुवाकेऽग्निचयनगतस्य कस्यचित् पशोर्देवता-
विशेषो विचारितः । “वायव्यः कार्याः३ प्राजापत्या३ इत्याहुः”
इति । तत्रैव तृतीयानुवाके चीयमानस्याग्नेरधोमुखत्वमूर्ध्वमु-
खत्वं वेति विचारितं । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति न्यग्निष्वेतव्या३
उत्ताना३ इति” । षष्ठकाण्डस्य प्रथमप्रपाठके चतुर्थानुवाके
होमो विचारितः । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति होतव्यं दीक्षितस्य
ग्रहा३ इ न होतव्या३ मिति” । तत्रैव नवमानुवाके क्रेतव्ये
होमे पतितवणादिकमपनेयं वा नवेति विचारितं । “ब्रह्म-
वादिनो वदन्ति विचित्यः सोमा३ न विचित्या३ इति” ।
तस्मिन्नेव काण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमानुवाकेऽध्वर्युयजमानयोः
पशुस्पर्शा विचारितः । “ब्रह्मवादिनो वदन्त्यन्वारभ्यः पशू३
र्नान्वारभ्या३ इति” । तत्रैव पञ्चमप्रपाठके नवमानुवाके सोम-
यागस्य तृतीयसवने हारियोजननामकग्रहं प्रति होमो विचा-
रितः । “तं व्यचिकित्सञ्जुह्वानी३ माहोषा३ मिति” । तत्रैव
षष्ठप्रपाठके द्वितीयानुवाके देवभागनामकं मुनिं प्रति सात्य-
हव्यनामको मुनिः पप्रच्छ । यज्ञाङ्गे देवा गातुविद इत्येतन्म-
न्त्रहोमे सोमयागं समापितवानमि यजमानो वेति प्रश्नार्थः । स
प्रश्न एवं श्रूयते । “वामिष्ठो ह सात्यहव्यो देवभागं पप्रच्छ यत्
सञ्जयान् ब्रह्मयाजिनोऽयोयजो यज्ञे यज्ञं प्रत्यतिष्ठिपा३ *यज्ञ-
पता३ इति स होवाच” । सप्तमकाण्डस्य प्रथमप्रपाठके सप्तमानु-

वाके गर्गचिराचिनामकस्य यागस्य दक्षिणरूपे गोसहस्रे चरम-
धेनोरनुगमनं पुरोगमनं वेति विचारितं । “सहस्र५ सहस्रतम्य-
न्वेती३ सहस्रतमी३५ सहस्रा३ मिति” । तत्रैव पञ्चमप्रपाठवे
सप्तमानुवाके गवामयनविकृतिरूपस्योत्सर्गिणामयनस्य सम्बन्धि-
किञ्चिदहः परित्याज्यं न वेति विचारितं । “उत्सृज्यां३ नोत्सृज्या३
मितिमीमां५ सन्तेब्रह्मवादिनः” इति । एवं ब्राह्मणान्तरेष्वपि
विचारा उदाहरणीयाः । तदेवं वेदवादिनां विचारपूर्वकेऽर्थ-
निर्णये तात्पर्यातिशयदर्शनात् सर्वोऽपि वेदार्थो विचार्य निर्णे-
तव्य इत्यनुगम्यते । तथा सति पुनः संशयो नोदेव्यति, अन्यथा
कदाचित् स्वबुद्धौ पूर्वपक्षयुक्तिप्रतिभाने सति विपरीतनिर्णयः
संशयो वा प्रसज्येत । अतएवोक्तं “धर्मं प्रमीयमाणे हि वेदेन कर-
णात्मना” इति कर्त्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति । स्मृतिरपि ।

“आर्थं धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः” ॥ इति ।

आर्थं ब्रह्मज्ञानं । तस्मा* जैमिनिवादरायणाभ्यां मीमांसा
वर्णिता* । येषु वाक्येषु संशयो नास्ति तेष्वपि मीमांसया किञ्चि-
दपूर्वं जञ्जन्यते । अतएव स्मर्यते ।

“यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरं ।

तावुभौ पुण्यकर्माणौ पङ्क्तिपावनपावनौ” ॥ इति ।

तस्मादस्माभिस्तत्तदनुवाकेषु सम्भाविता मीमांसाबाह्यीयते ।
प्रथमन्तावन्तं सर्ववेदसाधारणान् विचारानुदाहरिष्यामः । यदु-

ऋमलौकिकार्थबोधको वेद इति । तत्र वेदार्था द्विविधः । धर्मा
ब्रह्म च । तयोर्धर्मं प्रति विचारितं ।

“प्रत्यक्षादिभिरप्येष गम्यते विधिनाऽथवा ।

अक्षादीनां प्रमाणत्वान्मेयधर्मावभासिता ॥

वर्त्तमानैकविषयमत्रधर्मस्तु भाव्यसौ * ।

अचमूलानुमानास्त्युक्तेन विध्येकमेयता” ॥ इति ।

स्युष्टार्थः । अत्र ब्रह्मतत्त्वं प्रत्यप्येवं विचारितं ।

“अस्त्येन्यमेयताप्यस्य किं वावेदैकमेयता ।

घटवत् सिद्धवस्तुत्वाद् ब्रह्मान्येनापि मीयते ।

रूपलिङ्गादिराहित्यान्नास्य मान्तरयोग्यता ।

तं लौपनिषदित्यादौ प्रोक्ता वेदैकमेयता” ॥ इति

“तं लौपनिषदंपुरुषं पृच्छामीति याज्ञवल्क्यं शाकल्यः प-
प्रच्छ” । तत्र उपनिषत्स्वेवाधिगतः पुरुष औपनिषदः । आदि-
शब्देन “नावेदविन्मनुते तं ब्रह्मन्” इति श्रुतिर्विवक्षिता । तस्मा-
दलौकिकार्थबोधको वेदः तस्य प्रामाण्यं विचारितं ।

“वेदवाक्यममानं स्थान्मानं वा नास्य मानता ।

पृथक् सङ्केतवीचायामनपेक्षत्ववर्जनात् ॥

वेदेऽपि लोकवन्नेव वाक्यार्थे सङ्गतिः पृथक् ।

गृहीतव्या ततो वाक्यं प्रमाणं नैरपेक्ष्यतः” ॥ इति ।

अग्निमीले पुरोहितं द्रुषेत्तेत्यादिपदानां पृथक् सङ्केतापेक्षैः
स्वार्थे सहसङ्गतिः दृढव्यवहारे गृहीतेति पदार्था बुध्यन्ते ।

तेति पदार्था बुध्यन्ते । ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य सत्यज्ञानादि-
वाक्यस्य च स्वार्थाभ्यां धर्मब्रह्मभ्यां सङ्गतेरगृहीतत्वादस्ति पृथक्
सङ्केतापेक्षा, तस्मादनपेक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यं नास्तीति चेत्, मैवं,
लोके तावद्गवादिपदानामेव स्वार्थे सङ्गतिर्गृह्यते न तु गामा-
नयेतिवाक्यानां, तथाऽपि वाक्यार्था बुध्यन्ते एव, तद्वदेऽपि
बाधसम्भवादस्येव नैरपेक्षं । वृद्धव्यवहारे लौकिकयोरेव पद-
पदार्थयोः सङ्गतिर्गृह्यते, न तु वैदिकयोरिति शङ्कां वारयितुं
विचार्यते । इदं विचारितं ।

“लोके पदपदार्था यौ न तौ वेदे ऽथवाऽत्र तौ ।

रूपभेदात् पदं भिन्नमुत्तानाद्यभिधा स्फुटा ॥

वर्णैकत्वात् पदैकत्वं काचित्की रूपभिन्नता ।

प्रायिकेण पदैक्येन पदार्थैक्यं तथा स्मृतं” ॥ इति ।

वैदिकौ पदपदार्था लौकिकाभ्यां भिन्नौ । कुतः । रूपभेदात् ।
ब्राह्मणा इति लौकिकपदस्य रूपं वेदे ब्राह्मणमः पितर इत्या-
स्नायते । अर्थभेदोऽप्यस्ति । अर्वाञ्चि लौकिका गावो वहन्ति । वेदे
तु “उत्तानाद्यै देवगवा वहन्ति” इति श्रुतं । अत्रोच्यते । य एव
लौकिकाः पदपदार्थास्त एव वैदिकाः । कुतः । प्रत्यभिज्ञानात् ।
यथा प्रयोक्तृणां पुरुषाणां भेदेऽप्येकैकपुरुषस्य बज्रकल उच्चार-
णभेदेऽपि त एवामो वर्णा इत्यबाधितप्रत्यभिज्ञानाद्दर्शकत्वं त-
न्नित्यत्ववादिभिरभ्युपगतं तथा गवाश्चादिपदानां लोकवेदयो-
रबाधितप्रत्यभिज्ञानात् पदैकत्वं । काचित्की रूपभेदो बज्रत-
रप्रत्यभिज्ञया बाध्यते, उत्तानवहनाद्यर्थभेदस्य काचित्कः ।

किञ्चात्तानशब्दवहनशब्दयोस्तदर्थयोश्च भेदे नास्ति तस्माद-
भेदाद्भेदे पृथग्युत्पत्तिर्नापेक्षिता । तथा चोक्तं ।

“लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधकः” ॥ इति ।

कर्तृदोषादप्रामाण्यं वारयितुमिदं विचारितं ।

“पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात् पौरुषेयता ।

काठकादेस्समाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् ॥

समाख्यानं प्रवचनाद्वाक्यत्वं तु पराहृतं ।

तत्कर्तृनुपलब्धेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता” ॥ इति ।

वाल्मीकीयं वैयासिकीयमित्यादिसमाख्यानाद्रामायणभा-
रतादिकं यथा पौरुषेयं तथा काठकं कौथुमं तैत्तिरीयमि-
त्यादिसमाख्यानाद्भेदः पौरुषेयः । किञ्च वेदवाक्यं पौरुषेयं वा-
क्यत्वात् कालिदासादिवाक्यवदिति चेत्, मैवं, सम्प्रदायप्रवृत्त्या
समाख्योपपत्तेः । वाक्यत्वहेतुस्त्वनुपलब्धिविरुद्धकालात्ययाप-
दिष्टः । यथा व्यासवाल्मीकिप्रभृतयस्तद्वन्यनिर्माणावसरे कै-
श्चिदुपलब्धाः, अन्यैरप्यविच्छिन्नसम्प्रदायेनोपलभ्यन्ते, न तथा
वेदकर्त्ता पुरुषः कश्चिदुपलब्धः । प्रत्युत वेदस्य नित्यत्वं श्रुति-
स्मृतिभ्यां पूर्वमुदाहृतं । परमात्मा तु वेदकर्त्ताऽपि न लौकि-
कपुरुषः, तस्मात् कर्तृदोषाभावान्नास्त्यप्रामाण्यशङ्का तेज्येतेषु
विचारेषु ब्रह्मणो मानान्तरागोचरत्वं वैयासिके शास्त्रे प्रथ-
माध्याये प्रथमपादे “शास्त्रयोनित्वात्” इत्यस्य सूत्रस्य द्वितीयव-
र्णकेऽभिहितं, अवशिष्टान्तु जैमिनीये । तत्रापि लोकवेदाधिकरणं

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे, इतरत् प्रथमपादे । तस्यैतस्य प्रमाणभूतस्य वेदस्य भागद्वयं कल्पसूत्रकार आह “मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयं” इति । तयोर्मध्ये मन्त्रसामान्यस्य मन्त्रविशेषाणामृगादीनाञ्च लक्षणं द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे विचारितं ।

“अहे बुध्निय मन्त्रं म इति मन्त्रस्य लक्षणं ।

नास्त्यस्ति वाऽस्य नास्तीह व्याप्यादेरनिवारणात् ॥

याज्ञिकानां समाख्यानलक्षणं दोषवर्जितं ।

तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुञ्जते” ॥ इति ।

आधानप्रकरणे इदमाम्नायते “अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय” इति । तत्र मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति । कुतः । अव्याप्यतिव्याप्योर्वारयितुमशक्यत्वात् । विहितार्थस्याभिधायको मन्त्र इत्युक्ते “वषन्तायकपिञ्जलानालभते” इत्यस्य मन्त्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः । मननहेतुर्मन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिरिति चेत्, मैवं, याज्ञिकसमाख्यानबलान् निर्दोषलक्षणत्वाच्च समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मन्त्रत्वं गमयति । उरु प्रथमेत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः । अग्निमीले पुरोहितमित्यादयस्तुतिरूपाः । इषे त्वेत्यादयस्त्वां ता अग्न आयाहि वीतय इत्यादय आमन्त्रणेपेताः । एवमन्त्रेऽप्युदाहार्थाः । ईदृशेष्वत्यन्तविजातीयेषु समाख्यामन्त्रेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्येत, तस्मात् समाख्यानं मन्त्रलक्षणं । ऋगादिलक्षणे पूर्वोत्तरपक्षावाहः ।

“ऋक्सामयजुषां लक्ष्यसाङ्ख्यादिति शङ्किते ।

पादस्य गीतिः प्रसिद्धा पाद इत्यस्त्वसङ्करः” ॥ इति ।

इदमाम्नायते । “अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय । यमृष-
यस्त्वैविदा विदुः । ऋषः सामानि यजूंषि” इति । त्रीन्
वेदान् विदन्तीति त्रिविदः । त्रिविदां सम्बन्धिनोऽध्येतारस्त्वै-
विदाः । ते च यं मन्त्रभागं ऋगादिरूपेण त्रिविधं विदन्ति
तं गोपायेति योजना । त्रिविधानामृक्मामयजुषां व्यवस्थितं
लक्षणं नास्ति । कुतः । साङ्कर्यस्य दुष्परिहारत्वात् । अथापक-
प्रसिद्धेषु ऋग्वेदादिषु पठितो ऋगादिरूप इति हि वक्तव्यं,
तच्च सङ्कीर्णं । तथा हि । “अग्नये मथ्यमानायानुब्रूहि । हवि-
र्ह्वानाभ्यां प्रोक्ष्यमाणाभ्यामनुब्रूहि” इत्यादीनि यजूंषि ऋग्वेदे
समाम्नातानि । “देवो वस्सवितोत्पुनालच्छिद्रेण पवित्रेण वसो-
स्सूर्यस्य रश्मिभिः” इत्ययं मन्त्रो ऋग्वेदे सम्प्रतिपन्नः, यजुषा-
मध्ये च पठितः । न च तस्य यजुष्टुमस्ति ऋगूपत्वेन तद्ब्राह्मणे
व्यवहृतत्वात् । “सावित्र्यर्चेति हि ब्राह्मणं । एतत् सामगायन्नास्ते”
इति प्रतिज्ञाय “हा २ वु हा २ वु हा २ वु” इत्यादिकं साम यजु-
र्वेदे गीतं । अक्षितमस्य च्युतमसि प्राणं शंसितमसि” इति त्रीणि
यजूंषि सामवेदे समाम्नायन्ते । तस्माम्नास्ति लक्षणमिति चेत्,
न, पादादीनामसङ्कीर्णलक्षणत्वात् । पादेनार्द्धर्चेन चोपेता वृ-
त्तबद्धा मन्त्रा ऋचः, गीतिरूपा मन्त्राः सामानि, वृत्तगीति-
वर्जितत्वेन प्रसिष्टपठिता मन्त्रा यजूंषि, इति व्यवस्थितं लक्षणं ।
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे मन्त्रेव्यन्यद्विचारितं ।

“मन्त्रा उह प्रथमेति किमदृष्टैकहेतवः ।

यागेषु तु पुरोडाशप्रथनादेश भासकाः ॥

ब्राह्मणेनापि तद्ज्ञानान्मन्त्राः पुण्यैकेतवः ।

न तद्ज्ञानस्य दृष्टत्वाद् दृष्टं परमदृष्टतः” ॥ इति ।

उरु प्रथस्वेत्ययं कश्चिन्मन्त्रस्तस्यायमर्थः । भो पुरोडाश त्वं उरु विपुलं यथा भवति तथा कपालेषु प्रसरेति ईदृशमन्त्रा यागप्रयोगेषूच्चार्यमाणा अदृष्टमेव जनयन्ति, न त्वर्थप्रकाशनाय तदुच्चारणं । पुरोडाशप्रथनलक्षणार्थस्य ब्राह्मणवाक्येनापि भासमानत्वात् । उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयतीति हि ब्राह्मणवाक्यमिति चेत् । नैतद्युक्तं । अर्थप्रत्यायनस्य दृष्टप्रयोजनस्य सम्भवे सति केवलादृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात्, तस्माद्दृष्टार्थमर्थानुस्मरणमेव यागप्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनं । मन्त्रब्राह्मणवाक्येनाप्यर्थानुस्मरणसम्भवे मन्त्रेणैवानुस्मरणीयमिति यो नियमस्तस्यादृष्टं प्रयोजनमस्तु न तु मन्त्राणामनुष्ठेयार्थस्मरकत्वं कचिद्वाभिचरितं । तथा हि । “दिवो वा विष्णुवत वा पृथिव्यामहो वा विष्णुवतवान्तरिक्षाद्भूसौ पृणस्य बद्धभिर्वसव्यैराप्रयच्छ दक्षिणा देतमव्यात्” इत्यस्मिन्मन्त्रे धनमाशास्त इत्ययमर्थः प्रतीयते । अनुष्ठेयार्थस्तु शकटस्थापनायाधारभूतकाष्ठस्थापनं । तत्तु ब्राह्मणेन विधीयते “दिवो वा विष्णुवतवा पृथिव्या इत्याशीर्वदनयर्चादक्षिणस्य हविर्धानस्य मेधिं निहन्ति” इति । नायं दोषः, अस्याधिकरणस्य लिङ्गविनियोगविषयत्वात्, उदाहृतस्तु मन्त्रः श्रुत्या विनियुज्यते । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे मन्त्रेष्वन्यद्विचारितं ।

“देवांश्चयाभिर्यजत इत्याख्यातन्तु मन्त्रगं” ।

विधायकं न वाक्येन * न मन्त्रात्तद्विधायकं ॥

यच्छब्दादेःचीणशक्तिर्न विधिस्त्रिविधस्ततः ।

आख्यातमभिधानञ्च प्रधानगुणकर्मणि” ॥ इति ।

अयं मन्त्र आम्नायते । “देवाः स्वयाभिर्यजते ददाति च
ज्योगित्ताभिस्सुचते गोपतिः सह” इति । अयमर्थः । गोपति-
र्यजमानो याभिर्गोभिर्देवान् यजते याश्च गा ब्राह्मणेभ्यो द-
दाति चिरमेव ताभिस्सह लोकेऽवतिष्ठत इति । तत्र यथा
ब्राह्मणतमाख्यातपदं प्रधानगुणकर्मणोरन्यतरविधायकं तथा
मन्त्रगतमपीति चेत्, मैवं, यच्छब्दादिना विधिशक्तेः चीणत्वात् ।
सति हि यच्छब्दे तस्य वाक्यस्थानुवादकत्वं प्रतीयते न तु वि-
धायकत्वं । यच्छब्दादेरित्यादिशब्देनामन्त्रेणोक्तमपुरुषादयः ।
वायव स्थेत्यामन्त्रणं । अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्युक्तमपुरुषः । तस्मा-
दाख्यातस्य प्रधानकर्मविधायकत्वं गुणकर्मविधायकत्वञ्चेत्येवं
द्वावेव प्रकारौ न भवतः किन्त्वभिधायकत्वमपीत्यस्ति तृतीयः
प्रकारः । ततो मन्त्रगतमाख्यातं न विधा यकं । प्रधानगुणकर्म-
णोस्तु लक्षणं वक्ष्यते । एवमेतैर्विचारैरयं निर्णयः प्रकृते सम्यक् ।
इषे त्वोर्जे त्वा, ब्रह्मविदाप्नोति परं, इति काण्डद्वयप्रतिपाद्यार्थौ
न मानान्तरगम्यः । काण्डद्वयगतवाक्यस्य नास्ति पृथक्शङ्केता-
पेक्षा । तत्रत्यौ पदपदार्थौ लौकिकावेव तद्वाक्यं च न पौरुषेयं
अभियुक्तसमाख्यानं मन्त्रस्य लक्षणं । प्रस्निष्टपाठो मन्त्रविशेषस्य

यजुषो लक्षणं । निर्दोषत्वादिति मन्त्रस्य स्वार्थानुष्ठानकाले
स्वार्थस्मारणं प्रयोजनं । मन्त्रगतञ्च वायव्यं सविता प्रार्थयन्ति-
त्यादिकं न विधायकमिति । इत्थं मन्त्रमामान्यं विचार्य वि-
शेषो विचार्यते ।

“इषे त्वादिर्मन्त्र एको भिन्ना वैकः क्रियापदे ।

असत्यर्थास्मारकत्वादेकादृष्टस्य कल्पनात् ॥”

क्वेदने मार्जने चैतौ विनियुक्तौ क्रियापदे ।

अध्याहृते स्मारकत्वान्मन्त्रभेदोऽर्थभेदतः” ॥ इति ।

इषे त्वोर्जे त्वेत्यत्र क्रियापदाभावेनोरु प्रथमेति मन्त्रवदर्थ-
स्मारकत्वाभावाददृष्टार्थत्वे सत्येकादृष्टस्य कल्पने लाघवादेक
एव मन्त्र इति चेत् । मैवं । शाखान्तरे इषे त्वेत्याच्छिनत्यूर्जेत्वे-
त्यनुमार्ष्टीति विनियोगभेदश्रवणात् । तदनुसारेणेषे त्वाच्छि-
नन्ति । ऊर्जे त्वाऽनुमार्ष्टीति क्रियापदेऽध्याहृते सत्यर्थद्वयस्मा-
रकत्वा*ङ्गित्वोऽयं मन्त्रः । अथ ब्राह्मणविषया विचाराः । तल्ल-
क्षणं द्वितीयाध्याये प्रथमपादे विचारितं ।

“नास्त्येतद्ब्राह्मणेऽत्यत्र लक्षणं विद्यतेऽथवा ।

नास्तीयन्तो वेदभागा इति क्लृप्तेरभावतः ॥

मन्त्रश्च ब्राह्मणश्चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रता ।

अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्भवेद्ब्राह्मणलक्षणं” ॥ इति ।

चातुर्मास्य इदमाह्वयते । “एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्चद्वीप्षि”

इति । तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति । कुतः । वेदभागानामिय-
त्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याव्याप्ति-
व्याप्त्योः शोधयितुमशक्यत्वादिति चेत् । न । भागद्वयाङ्गीका-
रेण मन्त्रव्यतिरिक्तो भागो ब्राह्मणमिति लक्षणस्य निर्दोष-
त्वात् । ननु ब्रह्मयज्ञप्रकरणे मन्त्रब्राह्मणव्यतिरिक्ता इतिहासा-
दयोऽपि भागा आस्नायन्ते । “यद्ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि
कल्पान् गायानाराश्रमीः” इति । मैवं । विप्रपरिव्राजकन्यायेन
ब्राह्मणाद्यवान्तरभेदानामेवेतिहासादीनां पृथगभिधानात् ।
“देवाः सुराः संयत्ता आसन्” इत्यादय इतिहासाः । “इदं वा
अग्नेनैव किञ्च नासीत् न द्यौरासीत्” इत्यादिकं जगतः प्रागव-
स्थामुपक्रम्य सर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं पुराणं । कल्पास्वारूपा-
केतुकचयनप्रकरणे समास्नायन्ते । “इति मन्त्राः । कल्पोऽत ऊर्ध्वं ।
यदि बलिः हरेत्” इति । अग्निचयने यमगाथाभिः परिगाय-
तीति विहिता मन्त्रविशेषा गाथाः । मनुष्यवृत्तान्तप्रतिपादिका
च्युचानाराशंस्यः । तस्मान्मन्त्रब्राह्मणव्यतिरिक्तभागाभावात्तत्त्वं
सुखं । तच्च ब्राह्मणं द्विविधं । विधिरूपमर्थवादरूपञ्चेति ।
“यत् पर्णशाखया वत्सानपाकरोति” इति विधिः । “तृतीयस्या-
मितो दिवि सोम आसीत्” इत्यादिकोऽर्थवादः । तत्र विधेः
प्रामाण्यं प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे विचारितं ।

“अबोधको बोधको वा न तावद्बोधको विधिः ।

शक्तेरलौकिके धर्मे ग्रहणं दुर्घटं यतः ॥

समभिव्याहृते धर्मे शक्तिग्रहणसम्भवात् ।

बोधकस्य विधे*मानमनपेक्षतया स्थितं” ॥ इति ॥

धर्मा नामानुष्ठानजन्यमपूर्वं तद्धेतुर्यागो वा तस्यालौकि-
कत्वेन गवाद्यर्थवद्बुद्ध्यवहाराविषयत्वात् सङ्गतिग्रहणं नास्ति
अतो विधेरबोधकत्वादप्रामाण्यमिति चेत् । मैवं । प्रसिद्धार्थैः
पर्णशाखादिपदैः समभिव्याहृतस्थापाकरोतीति पदस्यापूर्वप-
र्यवसायिन्यर्थे शक्तिग्रहणसम्भवात् । यथा प्रभिन्नकमलोदरे
मधूनि मधुकरः पिवतीत्यत्र मधुकरपदस्यार्थमजानान इतर-
पदार्थानामर्थमवगत्य तत्समभिव्याहारात् कमलमंध्यगते मधु-
पानं कुर्वति भ्रमरे मधुकरशब्दस्य सङ्गतिं गृह्णाति, तद्वत्,
अतो बोधकत्वान्मूलप्रमाणानपेक्षत्वाच्च विधिः स्वत एव प्रमाणं ।
न च “वत्सानपाकरोति” इत्यत्र विधायकानां लिङ्लोटत्व-
प्रत्ययानामभावादविधित्वमिति शङ्कनीयं क्वङ्गोपनीतपदपू-
र्व्वार्थत्वेन पञ्चमलकाराश्रयणे विधित्वसम्भवात् । एतच्च द्विती-
याध्यायचतुर्थपादे विचारितं ।

“उपन्यासे*नुवादे वा विधिर्वाऽऽद्यो यतः स्रतौ ।

प्राप्तं मैवम पूर्व्वत्वात् क्रतौ लेटा विधीयते” * ॥ इति ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे क्वङ्गत्वेन वस्त्वस्योपवीतत्वमेवसमान्वा-
यते “देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत” इति । तदिदं
वाक्यमुपवीतत्वस्यानुवादकं वा विधायकं वेति संशयः, नित्या-
दकी नित्ययज्ञोपवीतीति स्रत्या प्राप्तत्वात् । विधायकानां

*धर्मन्वेति का० । *उपधाने इति का० । *वेदाद्विधीयते इति का० ।

लिङादीनामभावाच्चानुवादकमिति प्राप्ते ब्रूमः । पुरुषार्थस्य
स्यत्या प्राप्तावपि क्लवर्थस्य प्राप्त्यभावात् पञ्चमलकारेण दर्श-
पूर्णमासाङ्गतया विधीयत इति राङ्गान्तः । तेनैव न्यायेन
वत्सानपाकरोतीत्ययं न प्रथमलकारः किन्तु पञ्चमलकारः ।
तस्य च विधायकत्वं लिङर्थे लेडिति सूत्रेण सिद्धं । नन्वेवमपि
यत् पर्णश्चाखयेत्यनुवादकत्वगमकेन यच्छब्देन विधिशक्तिः प्र-
तिपाद्यते “देवाः श्रयाभिर्यजते” इति वदिति चेत् । मैवं ।
रिधारणन्यायेन यच्छब्दस्य बाधितत्वात् । स च न्यायस्मिन्नेव
पादेऽभिहितः ।

“धारयन्त्युपरिष्ठाद्धि देवेभ्य इति संस्तवः ।

विधिर्वा ऽधोष्टतेः पित्र्ये प्रोक्तायाः पूर्व्ववत् स्तुतिः ॥

ऊर्द्ध्वं विधारणां प्राप्तं समिधो नान्यमानतः ।

अतो हिशब्द सन्यागादपूर्व्वार्थो विधीयते” ॥ इति ॥

प्रेताग्निहोत्रे श्रूयते । “अधस्तात् समिधं धारयन्नुद्रवेदुपरि-
ष्ठाद्धि देवेभ्यो धारयति” इति । अत्र पित्र्यं हविर्होतुं हस्ते
धारयन् यदो द्रवति तदानीमुद्धृतस्याधस्तात्समिधं धारयेदिति
यद्विधीयते तदेतद्वैविकेनोपरिधारणेन स्तूयते । कुतः । हि-
शब्देनानुवादत्वप्रतीतिः । तत्रत्ये पूर्व्वधिकरणे “प्राचीनावीती
दोहयेद्यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति । ये पुरोदञ्चोदभां-
स्तान्दक्षिणाग्रां स्तूणीयात्” इत्यस्मिन्नुदाहरणद्वये यज्ञोपवीति-
त्वादगगलवाक्ययोर्हिशब्दयच्छब्दयुक्तयोर्विधायकत्वमपेक्षार्थवा-
दत्वं निर्णीतं । तद्वदत्रापि प्राप्ते ब्रूमः । विषमो दृष्टान्तः

दैविके यज्ञोपवीतितोदगगलयोर्मनान्तरप्राप्तत्वाद्विशब्दयच्छ-
ब्दावबाधितत्वात् तत्रार्थवादत्वं वक्तुमुचितं, उपरिधारणे त्वप्रा-
प्तत्वाद्विशब्दं परित्यज्य विधिरेवाभ्युपगन्तव्यः । एवं सति वत्सा-
पाकरणस्याप्यपूर्वार्थत्वात् यच्छब्दपरित्यागेन विधिरेव युक्तः ।
ननु लोके सायन्देहार्थिभिः प्रातर्वत्सा गोभ्येऽपाक्रियन्ते, अतो
लोकत एव प्राप्तत्वान्न वत्सापाकरणं विधेयमिति चेत् । मैवं ।
अवघातवन्नियमापूर्वहेतुत्वेन विधेयत्वात् । अवघातन्यायश्च द्वि-
तीयाध्यायस्य प्रथमपादे वर्णितः ।

“अवघातादिनाऽपूर्वमुत्पाद्यं विद्यते न वा ।

यजत्यादिवदस्येव वाक्यवैयर्थ्यमन्यथा ॥

दृष्टे तुषविमोकेऽस्ति नापूर्वं द्रव्यतन्त्रता ।

स्याद्यजत्यादि वैषम्यं नियमापूर्वकद्वयः” ॥ इति ॥

यथा समिधो यजतीत्यत्र यागजन्यमपूर्वमस्ति तथा ब्री-
हीनवह्न्यादित्यत्रापि तदभ्युपेयं, अन्यथा विधिवाक्यवैयर्थ्यप्र-
सङ्गादिति चेत् । न । दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । न
चात्र यजत्यादिविधिसाम्यमस्ति गुणकर्मत्वेनावघातस्य द्रव्यत-
न्त्रत्वात् । यागस्तु प्रधानकर्म । अयञ्च कर्मणां भेदो जैमिनिना
सूत्रत्रयेण स्पष्टीकृतः ॥ “तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि” । “यैस्तु
द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत तस्य द्रव्यप्रधानत्वात्” । “यैस्तु
द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वात्”
इति ॥ यैस्तु कर्मभिर्द्रव्यमुत्पादयितुं संस्कृतं वेद्यते तेषु कर्मसु
गणत्वं । कृतः । तस्य कर्मणो द्रव्यप्रधानत्वात् । द्रव्यं प्रधान-

मस्येति बज्रब्रीहिः । यूपं तत्तत्प्रावहनीयमादधातीत्यादौ यूप-
 हवनीयादिद्रव्यमुत्पादयितुमिष्यते । ब्रीहीनवहन्ति तण्डुलान्
 पिनष्टीत्यत्र ब्रीह्यादिद्रव्यं संस्कर्तुमिष्टं । आज्येन प्रयाजा इज्यन्त
 इत्यादिषूक्तवैपरीत्यात् प्रधानकर्म्मत्वं, अतो यजति वैषम्याद-
 वघातोऽपूर्वजनकः । न च विधिवाक्यवैयर्थ्यं । नखविदलनादि-
 नापि तण्डुलनिष्पत्तिसम्भवे सति अवघातेनैव तण्डुला निष्पा-
 दनीया इति तन्नियमजन्यमपूर्वं बोधयितुं विधेरपेक्षितत्वात् ।
 तदच्छास्त्रीयापाकरणेनैव सायं दोहः सम्पादनीय इति निय-
 मविधिरस्तु । उक्तेषु विधिसामान्यविचारेष्वेते निर्णयाः सम्प-
 न्नाः । विधिरलौकिकधर्मबोधकः पञ्चमलकाराश्रयणेन विधा-
 यकत्वं । अप्राप्त्यर्थं यच्छब्दादयो न विधिबाधकाः । संस्कार-
 कर्म्म दृष्टार्थं सम्भवेऽपि नियमापूर्वार्थमपीति । शाखाहरणे तु
 चतुर्थ्याध्यायस्य द्वितीयपादे किञ्चिद्विचारितं ।

“प्राचीमाहरतीत्यत्र दिक्शाखा वाऽस्तु दिक्श्रुतेः ।

आहार्यत्वं दिशो नास्ति शाखा तेनोपलभ्यते” ॥ इति ॥

यत्राचीमाहरेदिति वाक्ये प्राचीशब्देन मुख्यार्थत्वाद्वि-
 वक्षितेति चेत् । न । दिश आहर्तुमशक्यत्वेन दिक्त्वान्धन्याः
 शाखायाः उपलक्षणीयत्वात् । तस्मिन्नेव पादेऽन्यद्विचारितं ।

“शाखां क्षित्त्वोपवेषञ्च मूले कुर्वीत शाखया ।

गुदेद्वत्सान् कपालानि स्थापयेदुपवेषतः ॥

द्वयं प्रयोजनं क्षित्तेर्वत्सापाकृतिरेव वा ।

आद्योद्यमूलयोरत्र विभज्य विनियोगतः ॥

उपवेषं करोतीति साकाङ्क्षोऽन्यार्थमूलतः ।

पूर्यतेऽतोऽनुनिष्पादि स तस्माद्युज्यतेऽन्तिमः” ॥ इति ॥

इदमाम्नायते । मूलतः शाखां परिवास्यापवेषं करोतीति । तस्यायमर्थः । येयमिषेलेति मन्त्रेणावच्छिन्ना शाखा तां पुनर्मूले कृत्वा तं मूलभागमुपवेषं कुर्यादिति । अत्र तयोर्मूलाग्रयोः पृथग्विनियोग आम्नायते । उपवेषेण कपालान्युपदधाति । शाखया वत्सानपाकरोतीति । अत्र च वत्सापाकरणं कपालोपधानं चेत्युभयं शाखाहेदनस्य प्रयोजकं । कुतः । अयमूलयोः साम्येन विभज्य विनियोगादिति चेत् । मैवं । उपवेषं करोतीत्ययं विधिरूपवेषस्य प्रकृतिद्रव्यमपेक्षते । सा चापेक्षा मूलेन पूर्यते । तच्च मूलं शाखार्थं इषे त्वार्जेत्वेति तामाच्छिनत्तीत्यत्र क्षिन्नायाः समूलायाः शाखायाः सौकर्यार्थं परिवासनवाक्ये न पुनर्मूलोपादानकं हेदनं श्रूयते । न चासति मूले मूलापादानकं हेदनं सम्भवति । तस्माच्छाखार्थमेव मूलं न त्वपवेषार्थं । अतोऽन्यार्थमूलानुनिष्पन्नोपवेषेण क्रियमाणं कपालोपधानं न शाखाहेदस्य प्रयोजकं, किन्तु वत्सापाकरणमेव तत्प्रयोजकं । तथा सति यत्र शाखायाः प्रथमहेदनेनैव सौकर्यं सम्पाद्यते तत्रोपवेषमिद्वये पुनः प्रयत्नेन मूलं न सम्पादनीयं, किन्तु लौकिकेनैव केनचित् काष्ठेन कपालान्युपधेयानीति विचारस्य फलं सिद्धं । ब्राह्मणे विधिभागस्य सामान्यविशेषविचारः प्रदर्शितः । अथार्थवादु-विचाराः प्रदर्श्यन्ते ।

वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता ।

न विधेयेऽस्ति धर्मं किं किंवाऽसौ तत्र विद्यत ॥

विध्यर्थवादशब्दानां मिथोपेक्षापरिच्छयात् ।

नास्त्येकवाक्यता धर्मं प्रामाण्यं सम्भवेत् कुतः ॥

विध्यर्थवादौ साकाङ्क्षौ प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः ।

तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता ॥ इति ॥

काम्यपशुकण्डे विध्यर्थवादौ श्रूयते । “वायव्यं श्वेतमाल-
भेत भूतिकामः” इति विधिः । “वायुर्वैचेपिष्ठादेवता” इत्ययम-
र्थवादः । तत्र वायव्यादिशब्दा अर्थवादशब्दनैरपेक्ष्येणैव वि-
शिष्टमर्थं विदधते । अर्थवादशब्दाश्चेतरनैरपेक्ष्येणैव क्षिप्रगा-
मिदेवतालक्षणं सिद्धार्थमन्वाचक्षते । अत एवैकवाक्यत्वाभावा-
न्नास्त्यर्थवादानां धर्मं प्रामाण्यमिति चेत् । न । पदैकवाक्यत्वाभा-
वेऽपि वाक्यैकवाक्यत्वादिधिवाक्येन पुरुषप्रवृत्तिसिद्धये स्तावक-
मर्थवादवाक्यमपेक्षते । अर्थवादवाक्यस्यापि पुरुषार्थपर्यवसा-
नाय विधिवाक्यापेक्षा । अतो वाक्ययोः परस्परमन्वयादेकवा-
क्यत्वे सति विधिभागवदर्थवादभागोऽपि धर्मं प्रमाणं । अनेनैव
न्यायेन “तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्” इत्याद्यर्थवादस्य
“यत्पर्णशाखया वत्सानपाकरोति” इत्येतद्विधिस्तावकत्वादिधि-
गम्ये नियमापूर्वं प्रामाण्यमस्ति । ननु अर्थवादस्य विधिस्तावकत्वं
क्वचिद्वाभिचरति । “प्राचीमुदीचीमाहरति । उभयोर्लोकयो-
रभिजित्यै” इत्यत्र फलविधिप्रतिभानात् इति चेत् । मैवं ।
औदुम्बराधिकरणन्यायेन स्तावकत्वात् । स च न्यायस्तस्मिन्नेव
पादेऽभिहितः ।

“ऊर्जोवरूध्या इत्येष विधिवन्निगदो न किं ।
 यूषोदुम्बरतां सौति सौति वा तद्विधित्वया ॥
 चतुर्थ्या फलता भानाद्यूपौदुम्बरता फलं ।
 ऊर्जोवरोधं कथयन् कथं स्तुतिपरो भवेत् ॥
 अस्तुतोदुम्बरत्वस्यविधानात्फलं तत्फलं ।
 अर्थद्वैधे वाक्यभेदस्तेन स्तावक एव सः”-॥ इति ॥

इदमात्रायते । “औदुम्बरो यूषो भवत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्क्
 पशव ऊर्जोवास्मा ऊर्जं पशूनाप्नोत्यूर्जोवरू ध्ये” इति । अत्रावरो-
 धवाक्येन किं फलमेव विधीयते, किंवा यूषोदुम्बरत्वमपि स्तुयते ।
 नाद्यः । औदुम्बरविध्यभावेन तत्फलकयनायोगात् । न चात्रो-
 दुम्बरत्वस्य प्रत्यक्षो विधिरस्ति, लिङाद्यश्रवणात् । अतस्तुत्यैवात्र
 विधिरुच्यते । न चात्र स्तुतिमङ्गीकरोषि । न द्वितीयः । अर्थ-
 भेदेनावृत्तिलक्षणवाक्यभेदापत्तेः । तस्मादूर्गवरोधः स्तावकः ।
 तद्वदुभयलोकाभिजयेनाप्यैशानदिक् प्रवृद्धाद्यशेषणादिभिः
 प्रवृत्ता शाखाविधानाय स्तुयते । तदेवं वेदसामान्यतद्विशेष-
 योर्मन्त्रब्राह्मणयोर्मन्त्रविशेषाणामृगादीनां ब्राह्मणविशेषयोर्वि-
 ध्यर्थवादयोश्चापेक्षिताः सामान्यविशेषविचारा अस्मिन्ननुवाके
 उदाहृताः, वक्ष्यमाणानुवाकेष्वपि ते सर्वे यथायोगमुदाहर-
 णीयाः ।

“उदाहृत्यात्र मीमांसां प्रकृतिप्रत्ययस्थितिं ।

अर्थं व्याकरणे सिद्धं बोद्धुं तत्प्रक्रियोच्यते” ॥

न च व्याकरणप्रामाण्ये तत्प्रयोजने वा विवदितव्यं, तत्प्रामा-

णस्य स्यतिपादे निर्णीतत्वात् । तत्प्रयोजनस्य च कात्यायनेन
अभिहितत्वात् । तथा हि ।

“गवाद्यादिषु साधुत्वे प्रयोगेवा न कश्चन ।

नियमोऽस्त्यस्ति वा नास्ति व्याकृतेर्मूलवर्जनात् ॥

साधूनेव प्रयुञ्जीत गवाद्या एव साधवः ।

इत्यस्ति नियमः पूर्व्वे तेन व्याकृतिमूलता” ॥ इति ॥

निर्मूलत्वेन विगीतत्वादयः पूर्व्वपक्षहेतवोऽप्युपलक्षन्ते ।

“निर्मूलत्वाद्विगीतत्वान्नैष्कल्याद्देवधाधनात् ।

पूर्व्वापरविरोधाच्च नास्त्यप्रामाण्यमभवः” ॥

इति ते हेतवः उक्ताः । व्याकरणस्य पौरुषेयत्वात् मूलप्रा-
माणमपेक्षितं । अत एव बुद्धादिवाक्यानां प्रामाण्यं दूषितं ।

“प्रायेणानृतवादित्वात् पुंसां भ्रान्त्यादिसम्भवात् ।

चोदनानुपलब्धेऽथ अङ्गमात्रात् प्रमाणतः” ॥ इति ॥

न तावत् प्रत्यक्षमूलं गवादिशब्दा एव साधवः । न तु गा-
व्यादिशब्दाः । साधूनेव प्रयुञ्जीत नापशब्दानित्यस्यार्थद्वयस्य
केनापीन्द्रियेण गृहीतुमशक्यत्वात् । योगिप्रत्यक्षस्थानीन्द्रिय-
त्वात् तद्वाचकत्वमिति चेन्न ।

“यत्रास्यातिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात् ।

अयोग्येनेन्द्रियग्राह्ये न रूपे श्राव्यवृत्तिता” ॥ इति

आचार्यैरुक्तत्वात् । विगीतत्वमपि व्याकरणे बहुष उपल-
भ्यते । अनादिसिद्धेऽभियुक्तव्यवहारे गृहीतसङ्गतिर्ना गवादि-
शब्दा एव साधव इति भगवतो मतं । पाणिनिस्तु शास्त्रस्यामू-

ल*चूडं तद्विपरीतानेवापशब्दान् जगौ । “अईउण्” (पा०१।१।१) ।
 “घेर्ङिति” (पा०७।१।११) । “स्त्रोश्चुनाश्चुः” (पा०८।४।४०) । “छुना-
 छुः” (पा०८।४।४१) इत्यादिप्रयोगात् । न च धर्मार्थकाममोक्षा-
 दिषु किञ्चित्फलं व्याकरणे पश्यामः । वेदस्तु प्रयत्नेन व्याकरणं
 बाधते । “तस्माद्वाङ्मणेन न स्नेच्छितवै नापभाषितवै । स्नेच्छो ह
 वा एष यदपशब्दः” इति । परस्परविरोधश्च भूयानस्ति त्रिमुनि
 व्याकरणमित्यभुपगच्छति । तत्र पाणिनीये उक्तं । “इन्धिभवति-
 भ्याञ्च” (पा०१।२।६) । “कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः” (पा०३।१।
 ८७) इति । तत्कात्यायनेन दूषितं “इन्धेच्छन्दो विषयत्वाद्भुवो-
 वुकोनित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किदचनमानर्थक्यं । सिद्धन्तु प्राकृ-
 तकर्मत्वात्” इति । क्वचित् पाणिनिः स्त्रोक्तं स्वयमेव दूषया-
 मास “तदशिश्यं सञ्ज्ञाप्रमाणत्वात्” इति । तस्मान्न व्याकरणं
 प्रमाणमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । न तावदिदन्निर्मूलं, पूर्वव्याकर-
 णानामेव मूलत्वात् । सन्ति हि पूर्वव्याकरणानि, पाणिनिनैव
 तत्तन्मतानामुदाहृतत्वात् । “वृषिमृषिरूपेः काश्यपस्य” (पा०१।२।
 २५) “ऋतौ भारद्वाजस्य” (पा०७।१।६३) “त्रिप्रभृतिषु शाकटाय-
 नस्य” (पा०८।४।५०) “लोपः शाकल्यस्य” (पा०८।१।१६) “अतो
 गार्ग्यस्य” (पा०८।१।२०) इति ह्युदाहृतं । तत्तज्ज्ञाकरणानां पूर्व-
 पूर्वव्याकरणमूलत्वेऽपि बीजाङ्कुरवदनादित्वेन मूलक्षयाभावा-
 न्नानवस्थादोषः । न च “घेर्ङिति” इत्यादेरपशब्दत्वं साङ्केति-

कानामपि स्वस्वविषये गवादिपदवत् सुशब्दत्वात् । अन्यथा
 “ववरः प्रावाहणिरकामयत” इत्यादेरपशब्दप्रसङ्गात् । नापि
 निष्कलत्वं । “एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुष्टुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके
 कामधुग्भवति” इति माधुशब्दावबोधतत्प्रयोगाभ्यां धर्मात्प-
 त्तिश्रवणात् । नापि वेदबाधः । न स्नेच्छितं वा इत्यादेर्गा-
 व्याद्यपशब्दविषयत्वात् । “नानुध्यायाद्ब्रह्मन् शब्दान् वाचो वि-
 स्तापनं हि तत्” इत्ययन्तु निषेधः समाधिनिष्ठ ब्रह्म योगि-
 विषयः । नापि परस्परविरोधः, उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्तारूपं वा-
 र्त्तिकं कुर्वन्तः कात्यायनस्य कचित् कचिदूषयितुमुचितत्वात् ।
 नापि स्तोत्रव्याहतिः, पूर्वोत्तरपक्षाभिप्रायेण तदुपन्यासात् ।
 तस्मात् प्रमाणभूतव्याकरणानुसारेण गवादिशब्दा एव माध-
 वः । तानेव प्रयुञ्जीतेति नियमद्वयं मिदं । प्रकृतिप्रत्ययविभागो
 ज्ञातव्य इत्यनेनैवाभिप्रायेण वेदे तत्र तत्र शब्दनिर्वचनमुदा-
 ह्रियते । तथा हि ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके श्रूयते
 “प्रजापतीरोहिण्यामग्निमसृजत । तं देवारोहिण्यामादधत । ततो
 वै ते सर्वान् रोहानरोहन् । तद्रोहिण्यै रोहिणित्वं” इति । तत्रैव
 तृतीयानुवाके प्रजापतिं प्रस्तुत्य श्रूयते “स वराहो रूपं कृत्वा-
 पन्यमज्जत् । स पृथिवीमध आर्च्छत् । तस्या उपहत्योदमज्जत् ।
 तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयत् । यदप्रथयत् । तत् पृथिव्यै पृथिवित्वं । अ-
 भूद्वा इदमिति । तद्भूम्यै भूमित्वं” इति । एवं सर्वत्रोदाहार्यं ।
 व्याकरणपूर्वकस्य पदार्थज्ञानस्यावश्यम्भावितादेव देवैः प्रार्थित
 इन्द्रो व्याकरणं निर्माते । एवञ्च षष्ठकाण्डे चतुर्थप्रपाठके ऐन्द्र-

वायवग्रहब्राह्मणे श्रूयते “वाग्वे पराच्यव्याकृतावदन्ते देवा इन्द्र-
मब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्व्विति मोब्रवीदरं वृणै मह्यं चैवैष
वायवे च सह गृह्याता इति तस्मादैन्द्रवायवः सह गृह्यते ता-
मिन्द्रे मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते”
इति । पराची प्रकृतिप्रत्ययविभागरहिता मध्यतोऽवक्रम्य विभागं
कृत्वेत्यर्थः । आथर्व्वणिकास्तु ऋग्वेदादिवज्ज्ञाकरणमपि वेदित-
व्यमित्यामनन्ति “द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो
वदन्ति । परा चैवा परा च । तत्रापरा । ऋग्वेदेऽयजुर्व्वेदः साम-
वेदोऽथर्व्वणवेदः शिचाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं ऋन्दो ज्योति-
षमिति । अथ परा । यया तदक्षरमधिगम्यते” इति । कात्याय-
नोऽपि व्याकरणप्रयोजनान्युदाजहार “रचोहागमलघ्वमन्देहाः
प्रयोजनं” इति स्वरवर्णविपर्य्यासरूपो विज्ञेयो वेदस्य मा भूदिति
व्याकरणेन वेदो रचणीयः । विज्ञेये तु बाधं पठन्ति ।

“मन्त्रो हीनस्वरतो वर्णतो वा

मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति

यथेन्द्रशत्रुःस्वरतोपराधात् ॥ इति ।

विश्वरूपनामानं लघुः पुत्रमिन्द्रे जघान । स च लघ्वा
सोमयागे तमिन्द्रं नोपाकृत्यत । इन्द्रश्च यज्ञविघ्नं कृत्वा बलात्
सोमं पीत्वा जगाम । अवशिष्टेन सोमरसेनेन्द्रस्याभिचारं कर्त्तुं
स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेत्यनेन मन्त्रेणानुहोत् । तत्र शत्रुशब्दो घात-
कमाश्रये । सो उत्पत्त्यमान पुरुष इन्द्रस्य घातकत्वं वर्धस्वेति

विवक्षित्वा मन्त्रमुच्चारितवान् । तदानीं तत्पुरुषसमासत्वाद्-
 न्नादात्तेन भवितव्यं । प्रमादात्तन्नेनाद्युदान्तो मन्त्रः प्रयुक्तः ।
 स च खरो बज्रब्रीहि समासलभ्यः । ततश्च इन्द्रो घातको यस्ये-
 त्यस्मिन्नर्थे पर्यवसानादिन्द्रेण बध्धो वृत्र उदपद्यत । तस्माच्च
 वेदस्य रक्षा कर्त्तव्या । तथा प्रकृतौ दर्शपूर्णमासेष्टौ “अग्नये जुष्टं
 निर्वपामि” इति मन्त्र आस्नातः । स च विकृतावैन्द्राग्नेष्टावति-
 दिष्टः । तत्र कर्म्मसमवेतार्थप्रकाशनायाग्नये जुष्टमिति पदं परि-
 त्यज्य “इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं निर्वपामि” इत्यूहनीयः । स चोद्देश-
 व्याकरणानभिज्ञेन कर्त्तुमशक्यः । तथा “वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च”
 इत्यागमेन ज्ञेयत्वं विहितं । तच्च प्रकृतिप्रत्ययादिनिर्णयमन्तरेण
 न सम्भवति । तथा बृहस्पतिना अध्येष्यमाण इन्द्रो दिव्यं वर्षस-
 हस्रमधीयानोऽपि यदा शब्दानामतं न जगाम । तदानीमिन्द्रा-
 दिभिर्धातुप्रातिपदिकप्रत्यया देशादिरूपालघूपायाः कल्पिताः ।
 उपायमन्तरेण सर्व्वे शब्दाः कथं बोद्धुं शक्यते । तथा “स्यूलपृष-
 तीमालभेत” इत्यत्र स्थूलाचासौ पृषती चेति विग्रहे पशुशरी-
 रगतस्यूल्यमुक्तं भवति । स्यूलानि पृषन्ति यस्यामित्युक्ते शरीरग-
 तवर्णविशेषरूपाणां विन्दूनां स्यूल्यमुक्तं भवति । सोऽयं सन्देहः
 खरनिर्णयमन्तरेण नापैति । तस्माद्रक्षोहादीनि पञ्चप्रयोज-
 नानि । तदेवं प्रमाणत्वात् स प्रयोजनत्वाच्च व्याकरणमारब्धव्यं ।

“इषे लेत्यादिशब्दानां प्रक्रियां शब्दमङ्गहे ।

अत्रोच्चं खरमात्रन्तु वैशद्याय पुनर्ब्रुवे” ॥

इषिति प्रातिपदिकगत इकारः “फिषेन्त उदान्तः” (सि०

कौ० प० २३०) इत्युदात्तः । फिडिति प्रातिपदिकस्य सञ्ज्ञा । इषित्यत्र षकारस्थान्तिमत्वेऽपि स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्युक्तत्वादिकार एव फिडन्तिमः । एकारस्य सुप्तात् “अनुदात्तौ सुप्तिनौ” (पा० ३।१।४) इत्यनुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादः । “मावेकाचसृतीयादिर्विभक्तिः” (पा० ६।१।२६८) सप्तमीबहुवचने परतः स्थिते यत्प्रातिपदिकमेकाच्कं तस्मादुत्तरादतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति । “अनुदात्तं पदमेकवर्जं” (पा० ६।१।१५८) । उदात्तस्वरितो वा यस्य वर्णस्य विधीयते । तं वर्जयित्वा शिष्टं पदमनुदात्तं भवति । तत्रास्मिन् पदे एकारस्योदात्तत्वविधानादिकारोऽनुदात्तः । नन्विकारस्यापि पूर्वमुदात्तत्वं विहितं । ततस्तं वर्जयित्वा विभक्तेरेवानुदात्तत्वमस्त्विति चेत् । मैवं । प्रथमतः प्रातिपदिकस्वरेऽवस्थिते सति पश्चाद्विधीयमानत्वेन विभक्तिस्वरस्य प्रबलत्वात् । सति शिष्टस्वरो बलीयानिति हि मर्यादा । तस्मादनुदात्तादिकमुदात्तान्तमिष इति पदं मिद्धं । लेति पदमनुदात्तं । युष्मच्छब्दस्याष्टमिकापादादावादेशत्वात् “अनुदात्तं सर्वमपादादौ” (पा० ८।१।१८) इति हि तत्रानुवर्तते । संहितायां ऋदात्तादेकारादुत्तरत्वेन तस्य “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः” (पा० ८।४।६६) इति स्वरितत्वं । ततः स्वरितान्तमिदं वाक्यं । एवमूर्जे लेति वाक्यं योज्यं । तथावाक्ययोः संहितायां “आहुणः” इति (पा० ६।१।८७) आकारे गुणे प्राप्ते “पूर्वत्रा मिद्धं” इति (पा० ८।१।१२) स्वरितस्यामिद्धत्वात् अनुदात्तयोः पूर्वोत्तरवर्णयोः स्थाने विहित आकारोऽनुदात्तः ।

तस्योदात्तादुत्तरत्वेन स्वरितत्वे प्राप्ते तदपवादः, “उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः” (पा० १।२।४०) । यस्मादनुदात्तात् परत उदात्तः स्वरितो वा वर्त्तते तस्यानुदात्तस्यातिनीचोऽनुदात्तो भवति । एतावता यथाम्नातमिषे त्वार्जे त्वेति सिद्धं । उणादीन्यव्युत्पन्न प्रातिपदिकानीति मते वायुशब्दस्य फिट्स्वरेणान्तोदात्तत्वादवशिष्ट आकारोऽनुदात्तः । विभक्तेः सुप्तादनुदात्तत्वे मय्युदात्तादुत्तरत्वेन स्वरितत्वं । स्थशब्दस्य “तिङ्ङितिङः” (पा० ८।१।२८) अतिङन्तात् परं तिङन्तं निहन्यते । निघातो नामानुदात्तः । “स्वरितात् संहितायामनुदात्तानां” (पा० १।२।३८) इति स्थशब्दगतानुदात्तस्य स्वरितादुत्तरत्वेनैकश्रुतिर्भवति । तां प्रचय इत्याचक्षतेऽध्यापकाः । एवमुपायवस्येति वाक्यं योज्यं । तयोर्वाक्ययोः संहितायामोकारः प्रचयः । यद्यप्ययमोकारः प्रचयानुदात्तयोरुभयोः स्थाने विहितः तथापि द्वैरूप्यस्य युगपदसम्भवात् पर्यायेण तथात्वे स्थानिवद्भावादेवैकस्मिन् पक्षे प्रचयः । पक्षान्तरे तु स्थानिवद्भावाभावादनुदात्तत्वे “स्वरितात् संहितायामनुदात्तानां” (पा० १।२।३८) इति प्रचयः । पाशब्दस्य सन्नतरत्वं । देवशब्दस्य फिट्स्वरेणान्तोदात्तत्वात् संहितायामोकारोऽणुदात्तः युष्मच्छब्दादेशश्चानुदात्तः संहितायां स्वरितः । “चितः” (पा० ६।१।१६३) चित्रत्यययुक्तस्य समुदायस्यान्त उदात्तः स्यात् । ततः सवित्पदस्य हृत्प्रत्ययस्य चकारेत्वा सवित्पदस्य कृदन्तत्वेन प्रातिपदिकत्वाद्वा अन्तोदात्तत्वं । संहितायां सेत्यस्य प्रचयः । विशब्दस्योदात्तपरत्वादि-

कारः सन्नतरः । “उपसर्गाश्चाभिवर्जं” (मि०कौ०प०२३२)
 अभिशब्दव्यतिरिक्ता उपसर्गा आद्युदात्ता स्युः । इति प्रशब्द
 उदात्तः । अर्पयत्वस्य निघाते । “एकादेश उदात्तेनोदात्तः”
 (पा०८।१।५) । उदात्तेन सह य एकादेशः स उदात्तस्यात् ।
 इति सवर्णदीर्घ उदात्तः । तस्मादुत्तरेषां स्वरितप्रचयौ ।
 तुशब्दस्य मंहितायां सन्नतरत्वं । श्रेष्ठतमायेत्यत्र “ञ्जित्यादि-
 नित्यं” (पा०६।१।८७) । जितिनिनि च प्रत्यये परतः पूर्व-
 स्यादिरुदात्तस्यात् इति श्रेष्ठशब्दगतस्येष्टन् प्रत्ययस्य नित्वा-
 च्छेष्ठशब्द आदिरुदात्तः । श्रेष्ठेत्यस्यानुदात्तस्वरितौ । तमपः
 पित्वात् विभक्तेः सुप्ताच्चानुदात्तत्वे मति पश्चात्प्रत्ययस्य सन्न-
 तरत्वं पूर्ववत् । “न द्विषयस्यानिमन्तस्य” (मि०कौ०प०२३१)
 इमन्तव्यतिरिक्तस्य नपुंसकलिङ्गविषयस्य प्रातिपदिकस्यादिरु-
 दात्तः स्यादित्यनेन कर्मन् शब्दस्यादिरुदात्तः । उत्तरयो-
 र्यथा योगमनुदात्तत्वे मति स्वरितप्रचयौ सन्नतरत्वञ्च पूर्व-
 वत् । आप्यायध्वमित्यत्रोपसर्ग उदात्तः । शिष्टस्य निघाते मति
 स्वरितप्रचयौ । “आमन्वितस्य च” (पा०८।१।१८) पदादुत्त-
 रस्य सम्बोधनान्तस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यात् । इत्याग्नियाशब्दस्य
 निघाते मति मंहितायां पूर्व्याभ्यां प्रचयाभ्यां सह प्रचयः । देव-
 भागशब्दे “समामस्य” (पा०६।१।२२३) इति अन्तोदात्ते मति
 विभक्त्यासहैकादेश स्वरः । स च मंहितायामाद्यां द्वौ प्रचयौ ।
 तृतीयः सन्नतरः । ऊर्जम्पयमशब्दयान्नपुंसकत्वादाद्युदात्तत्वं ।
 मतुपोऽङीपश्च पित्वादनुदात्तत्वं । ततो यथा योगं स्वरितप्र-

चय मन्त्रतराः । प्रजाशब्दे प्रातिपदिकमन्त्रोदात्तं टाबनुदात्तः ।
तयोरेकादेश उदात्तः । शेषं पूर्ववत् । “नञ्सुभ्यां” (पा० ६।२।
१७२) । बङ्गब्रीहि ममामे नञ् सु इत्येताभ्यामुत्तरस्य पद-
स्थान्त उदात्तः स्यात् । इत्यनमीवा अयच्छशब्दयोरन्तोदात्तत्वे
मति शेषमुन्नेयं । न च तत्र ममामस्येत्यन्तोदात्तत्वं सिद्धति ।
“बङ्गब्रीहौ प्रकृत्यापूर्वपदं” (पा० ६।२।१) इत्युक्तं । पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वमपवादितुं नञ्सुभ्यामिति सूत्रस्यापेक्षितत्वात् ।
“निपाता आद्युदात्ताः” (मि० कौ० पा० २।३२) इति माशब्द
उदात्तः । व इत्येतत्पूर्ववत् । स्तेनशब्दस्य फिट्स्वरः । ईशते-
त्यस्य निघातः । मेति पूर्ववत् । अघेन कौर्ष्येण विशसनं बधो
यस्य सोऽयमघश्रूंसः । ततो बङ्गब्रीहिस्वरेण अघ इत्यन्तो-
दात्तः । रुद्रहेतिशब्दयोः फिट्स्वरः । परिशब्देनिपातत्वा-
दाद्युदात्तः । वोटुणक्लितिशब्दावनुदात्तौ । ध्रुवशब्दस्य फिट्-
स्वरे मति टाप्रत्ययेन विभक्त्यासहैकादेश स्वरः । अस्मिन्नित्यत्र
विभक्तेः “मावेकाच” (पा० ६।२।१६८) इत्युदात्तत्वं । गोपतावि-
त्यत्र “पत्यावैश्वर्यं” (पा० ६।२।१८) । ऐश्वर्यार्थं पतिशब्दे परतः
पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वं भवति । ततो गोशब्दस्याद्युदात्तत्वे मति
शिष्टस्यानुदात्त स्वरितप्रचयाः । स्यातेत्यस्य निघातप्रचयौ ।
बङ्गीरिति । अत्र ङीष् प्रत्ययस्योदात्तत्वेन सर्वर्णदीर्घाण्युदात्तः ।
यजमानस्येत्यत्र “धातोः” (पा० ६।२।१६२) । धातोरन्त उदा-
त्तस्यात् इति जकारात् पूर्वोकार उदात्तः । शपः पित्वादनु-
दात्तत्वं । शानचः “चितः” (पा० ६।२।६३) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते

तदपवादः । “तास्यनुदात्तेन्डिददुपदेशात्सामान्यधानुकमनुदा-
त्तमहन्विडोः” (पा० ६।१।२८६) । तामिप्रत्ययादनुदात्तेतोधा-
तोर्ङितोधातोर्कारोपदेशाच्चोत्तरस्य लकारस्य स्थाने विहितं
लमाव्यधातुकमनुदात्तं भवति । ऋङ् अपङ्गवे इङ् अध्ययने,
इत्येतौ धातू वर्ज्ययित्वा अत्र शबन्तस्य यजेत्यस्यादुपदेशत्वात्
तदुत्तरः शानच्, अनुदात्तः । पशूनित्यत्र फिदस्वर एकादेश-
स्वरश्च । पाहीत्यस्य निघाते मति स्वरितप्रचयौ ॥

“सम्बन्धस्य श्रुतिव्याख्या मोमांशा व्याकृतिस्वरैः ।

चतुः प्रकारैराद्योऽयमनुवाकः समापितः” ॥ १ ॥

इति श्रीविद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारश्रीमद्राजाधिराज-
परमेश्वरश्रीवीरबुक्कमहाराजस्थाज्ञापारिपालकश्रीमाधवाचार्य-
विरचिते तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये वेदार्थप्रकाशे प्रथमकाण्डे प्रथ-
मप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

यज्ञस्य धोषदेसि प्रत्युष्टरक्षः प्रत्युष्टा अरातयः
प्रेयमगाद्विषणा बर्हिरच्छ मनुना कृता स्वधया वितष्टा
त आवहन्ति कवयः पुरस्ताद्देवेभ्यो जुष्टमिह बर्हिरासदे
देवानां परिपूतमसि वर्षष्टडमसि देवबर्हिर्मा त्वान्व-
द्वा तिर्यक् पर्व्व ते राध्यासमाच्छेत्ता ते मा रिपं देव-
बर्हिः शतवल्गं विरोह सहस्रवल्गः ॥ १ ॥

वि वयः रुहेम पृथिव्याः सम्पृचः पाहि सुसम्भृता त्वा
 सम्भराम्यदित्यै राक्षोऽसीन्द्रायै सन्नहनं पूषा तै ग्रन्थिं
 ग्रथ्यातु स ते मा स्यादिन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छे वृह-
 स्पतेर्मूर्धा हराम्युर्व्वन्तरिक्षमन्विहि देवं गममसि॥२॥
 सहस्रवल्गुः अष्टात्रिंशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 द्वितीयोऽनुवाकः ॥

प्रथमेऽनुवाके वत्सापाकरणमुक्तं । द्वितीयेऽनुवाके बर्हिःरा-
 हरणमुच्यते । तयोरनुक्रमे पाठः प्रमाणमिति मीमांसिष्यते ।
 पौर्णमास्यान्तु सान्नाय्याभावे वत्सापाकरणप्रयोजनाभावाद-
 न्वाधानस्थानन्तरं अमावास्यायामसन्नयतोऽपि बर्हिरेव प्रथमं
 सन्पादनीयं । अत एव बोधायनः “यद्यु वै न सन्नयति बर्हिः
 प्रतिपदेव भवति” इति । अस्मिन्ननुवाके यज्ञस्य घोषदसीत्य-
 यमाद्यो मन्त्रः । ब्राह्मणे तु तस्मात् पूर्वमन्यो मन्त्रः शाखान्तरा-
 दिहानीय येन व्याख्यातः तस्य विनियोगमाह बोधायनः “अथ
 जघनेन गार्हपत्यं तिष्ठन्नसिदमश्चपशूँ वाऽऽदत्ते देवस्य त्वा स-
 वितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे” इति । आप-
 स्तम्बः “उत्तरेण गार्हपत्यमसिदोऽश्वपशूँरनडुत् पशूँर्वा निहितो
 भवति देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति असिदमश्चपशूँ वाऽऽदत्ते
 तूष्णीमनडुत् पशूँ” इति । असिदो दर्भच्छेदनसाधनं शस्त्रं पशूँः
 पार्श्वस्थि तच्च खड्गवत्तीक्ष्णधारत्वास्त्रवने समर्थं । मन्त्रस्यायमर्थः ।

भो स्रवनमाधन प्रेरकस्य देवस्य प्रेरणे सति देवतासम्बन्धिभ्यां
 बाहुभ्यां हस्ताभ्याश्च त्वां स्वीकरोमीति । मणिवन्धादधस्तनौ
 बाहू । उपरितनौ हस्तौ । अत्र ब्राह्मणं “देवस्य त्वा मवितुः प्रसव
 इत्यश्वपशुमादत्ते प्रसृत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ
 हि देवानामध्वर्यू आस्तां । पूषो हस्ताभ्यामित्याह यत्तै” इति
 (ब्रा०।३कां०।२ प्र०।२ अ०) । यतिर्नियतिः यज्ञमाधनमुपादेयं ।
 तत्सर्वं पोषकस्य देवस्य हस्ताभ्यामेवेति नियमः । अश्वपशुणा सह
 बर्हिः प्राप्तुं गच्छेदिति सार्थवादेन वाक्येन विधत्ते “यो वा ओषधीः
 पर्वशो वेद । नैनाः स हिनस्ति । प्रजापतिर्वा ओषधीः पर्वशो वेद ।
 स एना न हिनस्ति । अश्वपश्या बर्हिर्च्छेति । प्राजापत्यो वा अश्वः स
 योनित्वाय । ओषधीनामहिंसायै” इति (ब्रा०।३का०।२ प्र०।२
 अ०) । प्रजापत्यक्षिपरिणामोऽश्व इत्यश्वमेधविधौ श्रूयते “प्रजाप-
 तेरक्ष्यश्वयत् । तत्परापतत् । तदश्वोऽभवत् । यदश्वयत् । तदश्वस्याश्व-
 त्वं” इति । ततोऽश्वस्य प्राजापत्यत्वात् प्रजापतेष्वौषधीषु तत्तत् पर्व-
 भिज्ञत्वेन पर्वणोः सन्धौ च्छेत्तुं प्रवृत्तस्य पर्वभञ्जकत्वाभावेनाश्व-
 पश्या प्रजापतिरूपया दर्भच्छेदे हिंसा न भवति इति । द्रव्यान्त-
 रपरित्यागेनाश्वपशुस्वीकारस्तद्योनिभूतप्रजापतिसाहित्याद्यं ।
 अस्ति च तत् साहित्यं कारणस्य कार्येऽनुगतत्वात् । तस्मात् प्रजाप-
 तिद्वारेण कर्तुं हिंसादोषाभाव उपपद्यते । अश्वपशोरभिमन्त्रणे
 प्रथमं मन्त्रं बोधायनो विनियुक्ते “आदायाभिमन्त्रयते । यज्ञस्य
 घोषदसि” इति । आपस्तम्बस्तु ब्रूते “यज्ञस्य घोषदसोति गार्हप-
 त्यमभिमन्त्र्य” इति । घोषदिति धनस्य नाम । भोऽश्वपशौ त्वं यज्ञस्य

साधनं द्रव्यमसि । भो गार्हपत्येति वा योज्यं । अत्र ब्राह्मणं “य-
 ज्ञस्य घोषदसीत्याह । यजमान एष रयिं दधाति” इति (ब्रा०।
 ३का०।२प्र०।२अ०) । रयिं धनं । बोधायनः “गार्हपत्ये प्रतितपति
 प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः” इति । आपस्तम्बः “आहवनीये
 गार्हपत्ये वाऽमिदं प्रतितपति न पशुं” इति । अस्मिन् लवनसाधने
 निगूढं राक्षसस्य वैरिणाञ्च स्वरूपं अत्यन्तं दग्धं भवतु । मन्त्र-
 प्रयोजनमाह “प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याह । रक्ष-
 सामपहत्यै” इति (ब्रा०।३का०।२प्र०।२अ०) । बोधायनः “अ-
 याहवनीयमभिप्रैति । प्रेयमगाद्धिषणा बर्हिर्च्छ मनुना कृता
 स्वधया वितृष्टा त आवहन्ति कवयः पुरस्ताद्देवेभ्यो जुष्टं” इति ।
 स एव मन्त्रशेषं पृथग्विनियुङ्क्ते “इह बर्हिरासद इति वेदिं
 प्रत्यवेक्षते” इति । आपस्तम्बस्तु कृत्स्नस्य मन्त्रस्यैकमेव विनियो-
 गमाह “प्रेयमगादित्युक्तोर्व्वन्तरिक्षमन्विहीति प्राचीमुदिचीं
 वा दिशमभिप्रव्रज्य यतः कुतश्चिद्दर्भमयं बर्हिराहरति” इति ।
 इयमश्वपशुर्विद्यारूपत्वेनाभिज्ञा सती बर्हिः प्राप्तुं प्राचीं ग-
 च्छति । कीदृशी सा । प्रजापतिरूपेण मनुना स्वचक्षुषा नि-
 र्मिता । अश्वभक्षितान्नलक्षणया स्वधया विशेषेण तीक्ष्णीकृता
 यस्मात्ते पूर्वं कवयो विद्वांसोऽनुष्ठातारः पूर्वस्था दिशो बर्हि-
 रानयन्ति तस्मादियं प्राङ्मुखी गच्छति । देवेभ्यो हविर्भुरभ्यः
 प्रियं बर्हिरिह वेद्यामासादयितव्यं । अस्य मन्त्रस्य प्रथमभागे
 पदार्थं तात्पर्यञ्चाह “प्रेयमगाद्धिषणा बर्हिरच्छेत्याह । विद्या वै
 धिषणा । विद्ययैवैनदच्छेति” इति (ब्रा०।३का०।२प्र०।२।अ०) ।

द्वितीयभागस्यार्धे श्रुत्यन्तरप्रमिद्धिमनुमानप्रमिद्धिश्चाह “मनुना कृता स्वधया वितष्टेत्याह । मानवी हि पशुः स्वधा कृता” इति (ब्रा०।३कां०।२ प्रा०२अ०) । अन्नेनास्थ्याद्युपचयोऽस्वयव्यतिरेकमिद्धः । तृतीयभागे पदार्थं पुरस्ताच्छब्दतात्पर्यश्चाह “त आवहन्ति कवयः पुरस्तादित्याह । शुश्रुवाः सो वै कवयः । यज्ञः पुरस्तात् । मुखत एव यज्ञमारभते” इति (ब्रा०।३कां०।२ प्र०।२अ०) । होमाधारस्याहवनीयस्य पूर्वदिगवर्त्तित्वाद्यज्ञः पुरस्तादन्त इति उच्यते तच्छब्दपाठेन पुरस्तादेव यज्ञ आरब्धो भवति । अपि च तत्पाठे दिगन्तरप्रयुक्तं वैकल्यं नास्तीत्याह “अथो यदेतदुक्ता यतः कुतश्चाहरति । तस्माच्चा एव दिशो भवति” इति (ब्रा०।३कां०।२ प्रा०।२अ०) । चतुर्थभाग आसद इति पदस्य तात्पर्यमाह “देवेभ्यो जुष्टमिह बर्हिषामद इत्याह । बर्हिषः ममृधै । कर्मणोऽनपराधाय” इति (ब्रा०।३कां०।२ प्रा०।२अ०) । आमादयितव्यमित्युक्ते यावद्देयामास्तरणाय पर्याप्तं तावतः सृचितत्वादेतत्पदोच्चारणं ममृधै सम्पद्यते । ततो न्यूनत्वलक्षणः कर्मणोऽपराधो न भविष्यति । बोधायनः “दर्भस्तम्भं परिगृह्णाति यावन्तमलं प्रस्तगाय मन्यते देवानां परिषूतमसीत्यथैनमुन्माष्टिर्वर्षवृद्धमसीति” इति । आपस्तम्बस्तु द्यौरेकतन्त्रत्वमभिप्रेत्यैकमेव विनियोगमाह “देवानां परिषूतमसिर्वर्षवृद्धमसीति दर्भान् परिषीति” इति । भो दर्भजात्वं देवानामर्थं परिगृहीतमसि न तु मया खगृहाच्छादनार्थं ततो न मे लवनदोषोऽस्ति । वर्षेण पुनः वृद्धिमभवात् तवापि

न हानिः । परिगृहीतस्य कृत्स्नस्यापि देवार्थत्वं न त्वेकदेशस्येत्येतं मन्वाभिप्रायं दर्शयति “देवानां परिषूतमसीत्याह । यद्वा इदं किञ्च । तद्देवानां परिषूतं” इति (ब्रा०१३का०१२प्र०१२अ०) । अपि च । यथा लोके कश्चित् भृत्यो राजनियोगाद् ग्रामेषु गत्वा बलाद्गृह्यमाणमिदं दधिजीरादिद्रव्यं वसुमत्तमाय राज्ञे न तु मदर्थमिति ‘प्रजानां अग्रे प्रतिप्रोच्य निर्भयः सर्वदेदं करिष्यामि इति * ब्रूते तदत् । इदमित्यभिप्रायान्तरमाह “अथो यथावस्थमे प्रतिप्रोच्याहेदं करिष्यामीति । एवमेव तदध्वर्युः प्रतिप्रोच्य बर्हिर्दीति । आत्मनोऽहिष्मायै” इति (ब्रा०१३का०१२प्र०१२अ०) । स्वीकार्यस्य स्तम्बस्यैकत्वं कृत्स्नलवनञ्च विधत्ते “यावतस्तम्बान् परिदिशेत् । यत्तेषामुच्छिष्यात् । अति तद्यज्ञस्य रेचयेत् एकं स्तम्बं परि दिशेत् । तं सर्वं दायात् । यज्ञस्याऽनतिरेकाय” इति (ब्रा०१३का०१२प्र०१२अ०) । यज्ञस्य सम्बन्धि यद्रव्यं तस्य यज्ञात् वहिर्भावोऽतिरेकः, स चायुक्तः । अकृष्टपद्यानां दर्भादीनां तटाकाद्युदकमनपेक्ष्य वर्षेणैव वृद्धिः प्रसिद्धेत्याह “वर्षवृद्धमसीत्याह । वर्षवृद्धा वा आपधयः” इति (ब्रा०१३का०१२प्र०१२अ०) । बोधायनः “अग्निदेनोपयच्छति देवबर्हिर्मा त्वान्वङ्मातिर्यक् पर्वतेराध्यासं” इति । विनियोगद्वयमाहापस्तम्बः “देव बर्हिर्मा त्वान्वङ्मातिर्यगिति संयच्छति पर्वतेराध्यासमित्यसिदमधि निदधाति” इति । हे देव

बर्हिस्त्वां अन्वक् तिर्यगपि मा हिंसिषं किन्तु येन तव पर्व पुनः
 प्ररोहस्यानं अविनष्टं यथा भवति तथा स्थापयामि हिंसया अ-
 न्वत्वां दैर्घ्येण दैधीभावः । तिर्यक्त्वं ह्रस्वानां खण्डानां सम्पादनं ।
 बर्हिषो देवमन्वन्वस्तादर्थ्यरूप इत्यभिप्रायमाह “देव बर्हिरि-
 त्याह । देवेभ्य एवेनत् करोति” इति (ब्रा०।३का०।२ प्र०।२ अ०) ।
 निषेधो दोषपरिहारायेत्याह “मा त्वान्वङ्गा तिर्यगित्याहा
 हिंसायै” इति (ब्रा०।३का०।२ प्र०।२ अ०) । पुनः प्ररोहरूपसम्-
 द्ध्यर्थं पर्वसाधनमित्याह “पर्वतेराध्याममित्याहर्ष्यै” इति (ब्रा०।
 ३का०।२ प्र०।२ अ०) । बोधायनः “आच्छिनत्याच्छेत्ताते मा रिष-
 मिति” इति । तद्वदापस्तम्बोऽपि । इत ऊर्द्धं यत्र द्वयोर्विशेषाभा-
 वस्तत्र अन्यतरस्यैव विनियोग उदाहरिष्यते । हे देवबर्हिस्तवाह-
 माच्छेत्ताऽपि मन्त्रसामर्थ्यान्मा हिंसिषं । अत्र मा रिषमित्येतं
 मन्त्रं पठतस्तदर्थ्याभिज्ञस्य च स्वकीयं किमपि न विनश्यती-
 त्याह “आच्छेत्ता ते मा रिषमित्याह । नास्यात्मनो मीयते । य
 एवं वेद” इति (ब्रा०।३का०।२ प्र०।२ अ०) । कल्पसूत्रं “देवबर्हिः
 शतवल्गं विरोहेत्यालवानभिमृशति” इति । लूनावशिष्टमूला-
 न्यालवाः शतवल्गं शतशाखं बर्हिषः पुत्रादिवदुपकारकत्वेन तत्प्र-
 रोहार्थेयमाशीः पुत्रोत्पत्त्यै भवतीति व्याचष्टे “देव बर्हिः शत-
 वल्गं विरोहेत्याह । प्रजानां प्रजननाय” इति (ब्रा०।३का०।२ प्र०।
 २ अ०) । कल्पः “सहस्रवल्गं विवयय् रूहेमेत्यात्मानं प्रत्यभिमृ-
 शतीति” । मन्त्रस्याशीः परत्वं स्पष्टमित्याह “सहस्रवल्गं वि-
 वयय् रूहेमेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते” इति (ब्रा०।३का०।२ प्र०।

२ अ०)। कल्पः “पृथिव्याः सम्युचः पाहीत्यनधो निदधाति” इति ।
 भा० ढणकाष्टाद्याधार पृथिव्याः सम्यर्कादिमं दर्भं रच । द्रव्या-
 न्तरस्योपरिस्थापने प्रयोजनमाह “पृथिव्याः सम्युचः पाही-
 त्याह प्रतिष्ठित्यै” इति (ब्रा०।३का०।१प्र०।२अ०) । यदि लून-
 मिमं दर्भं पृथिव्यां निदध्यात् तदानोमुच्छिष्टादिस्पर्शेन त्याज्यत्वे
 सति दर्भोऽप्रतिष्ठितः स्यात् । पूर्वं प्रस्तराख्यस्य दर्भमुष्टेः समन्त-
 कलवनं प्रपञ्चितं । इदानीं मुष्ट्यन्तराणां मन्त्रमन्तरेणैव लवनं
 विधत्ते “अयुङ्गा युङ्गान्मुष्टीन् लुनेति । मिथुनत्वाय प्रजात्यै”
 इति (ब्रा०।३का०।१प्र०।२अ०) । अयुङ्गत्वं युग्मरूपमममङ्गारा-
 दित्यं । अत्र विषमसङ्ख्यापक्षाणां बहुविधत्वाद्विषमङ्गद्वार्था बोधा ।
 तान् पक्षान् दर्शयति बोधायनः “दूष्णीमत ऊर्द्धमयुजो मुष्टीन्
 लुनेति । चीन् वा पञ्च वा न वैकादशवा” इति । अमन्तकल-
 वने ब्राह्मणान्तरमुदाजहार । आपस्तम्बः “प्रस्तरमेव मन्त्रेण
 दाति दूष्णीमितरदिति वाजसनेयकं” इति । समन्तकामन्तकल-
 वनयोर्द्वित्वेन मिथुनत्वं तेन च लौकिकस्त्रीपुरुषरूपमिथुनस्मर-
 णात् तद्वारा प्रजात्युत्तये लवनद्वयं सम्यच्यते । अथ दर्भमयं
 शुल्वं भूमौ प्रसार्यत तस्मिन् लूनामुष्टयो निधातव्याः । तत्र
 पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति न्यायेन मन्त्रद्वयस्य व्यत्यासेन
 विनियोगः कल्पे दर्शितः “अदित्यैरास्त्रामीत्युदगं वितत्य
 सुमम्भृता त्वा सम्भरामीति तस्मिन्निधनानि सम्भृत्य” इति । हे
 रास्त्रा त्वं भूमेः काचिद्गुणस्थानीया रश्मनासि । हे दर्भमुष्टिसमु-
 दाय त्वां सुष्टुसङ्गृहीतुं योग्यया रश्मनया सङ्गृह्णामि । ब्राह्म-

एनन्तु पाठक्रमेणैव व्याचष्टे “सुममृता त्वा ममभरामीत्याह । ब्रह्म-
 णैवैनत् ममभरति । अदित्यै रास्त्रामीत्याह । इयं वा अदितिः ।
 अस्या एवैनद्रास्त्रां करोति” (ब्रा०।३का०।२ प्र०।२ अ०) इति ।
 दर्भमयत्वेन प्रशस्तवाद्रज्जोर्ब्रह्मत्वं । एनद् दर्भजातं एनदेनां
 रशनां । कल्पः “इन्द्राण्यै मन्त्रहनमिति मन्त्रह्यति” इति । शुक्ल-
 मूलाग्रयोर्मैखलारूपं बन्धनं मन्त्रहनं । तस्येन्द्राणीप्रियत्वं विशद-
 यति “इन्द्राण्यै मन्त्रहनमित्याह । इन्द्राणी वा अग्रे देवतानां
 ममनह्यत । मार्धात् । ऋध्यै मन्त्रह्यति” (ब्रा०।३का०।२ प्र०।२
 अ०) इति । येयमिदानीमिन्द्रस्य पत्नी देवतानां मध्ये श्रेष्ठा वर्त्तते
 सा पूर्वस्मिन् जन्मनि शतमङ्गाकान् कृत्स्ननुतिष्ठता यजमानेन
 तत्तत्कृतौ योक्तेण बद्धाऽभूत् तद्वन्धनसामर्थ्यादिन्द्राणीत्वं रूप-
 मसृद्धिं प्राप्तवती । तस्मात् मसृद्ध्यर्थमेवाध्वर्युर्दर्भैः मन्त्रह्येत् ।
 किञ्च बर्हिषः प्रजारूपत्वादिदं मन्त्रहनं प्रजानामशैथिल्याय *
 भवति । तस्माद्ब्रह्मसृष्टावपि प्रजा धमनिभिर्यज्ञा जायन्त इ-
 त्याह “प्रजा वै बर्हिः । प्रजानामपराभावाय । तस्मात् स्त्वावम-
 न्ताः प्रजा जायन्ते” (ब्रा०।३का०।२ प्र०।२ अ०) इति । कल्पः
 “पूषा ते ग्रन्थिङ्गुग्रात्विति ग्रन्थिङ्करोति” इति । हे मन्त्रहृरज्जो
 तव ग्रन्थिं पोषको देवः करोतु । हे दर्भेति वा योज्यं । देवता-
 विवक्षया पूषणशब्दस्यैव प्रयोगेऽभिप्रायमाह “पूषा ते ग्रन्थिं यग्रा-
 लित्याह । पुष्टिमेव यजमाने दधाति” (ब्रा०।३का०।२ प्र०।२ अ०)

* अपराभावाय इति का० ।

इति । कल्पः “स ते मा स्यादिति पुरस्तात् प्रत्यञ्चङ्गन्थिमुप-
 गूहति पश्चात् प्राञ्चं वा” इति । हे दर्भं तत्र निर्वन्धकारी स
 रज्जुग्रन्थिः चिरं मा तिष्ठतु । दर्भोपद्रवपरिहारो निषेध-
 फलमित्याह “स ते मा स्यादित्याहाहिमायै” (ब्रा०।३का०।
 २प्र०।२अ०) इति । गूहनं विधत्ते “पश्चात् प्राञ्चमुपगूहति ।
 पश्चादै प्राचीनं५ रेतो धीयते । पश्चादेवासौ प्राचीनं५ रेतो
 दधाति” (ब्रा०।३का०।२प्र०।२अ०) इति । ग्रन्थिशेषो रज्जुर-
 ग्रतो द्विगुणीकृत्यं रज्जुवेष्टनस्यान्तःपश्चादाकृष्य यथा प्रागगो
 भवति तथापगूहेत् । पुरुषोऽपि पश्चादवस्थाय प्राचीनं रेतः
 सिञ्चति । तस्मादौदृशं गूहनमपत्यार्थयजमानार्थं रेतः सिञ्च-
 नरूपेण व्यवस्यन्ति । कल्पः “इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छ इत्यु-
 द्यच्छते” इति । इन्द्रशब्दप्रयोगेणैन्द्रवत्तस्य सामर्थ्यमिद्विं दर्श-
 यति “इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छ इत्याह । इन्द्रियमेव यज-
 माने दधाति” (ब्रा०।३का०।२प्र०।२अ०) इति । कल्पः “वृह-
 स्यतेर्मूर्धा हरामीति शीर्षन्नधिनिधत्ते” इति । प्राशस्त्वत्वाद्ब्रह्म-
 त्वेन वृहस्यति स्तौति “वृहस्यतेर्मूर्धा हरामीत्याह । ब्रह्म वै दे-
 वानां वृहस्यतिः । ब्रह्मणैवेन्द्ररति” (ब्रा०।३का०।२प्र०।२अ०)
 इति । कल्पः “उर्वन्तरिचमन्वहीति एति” । गच्छेदित्यर्थः । हे
 दर्भविस्तीर्णत्वादन्तरिचं गमनायानुकूलं अतस्त्वं गच्छ । इहीत्य-
 स्य शब्दविवक्षां दर्शयति “उर्वन्तरिचमन्वहीत्याह गतौ” (ब्रा०।
 ३का०।२प्र०।२अ०) इति । कल्पः “एत्योत्तरेण गार्हपत्यम-
 नधः साधयति देवं गममसोति” इति । तस्य शब्दस्याभिप्रायं

दर्शयति “देवं गममसीत्याह । देवानेवैतद्गमयति” (ब्रा०।३का०।
२प्र०।२अ०) इति । पलाशशाखाया इव बर्हिषो भूमौ स्थापनं
निषिध्योच्चप्रदेशस्थापनं विधत्ते “अनधः सादयति । गर्भाणां
धृत्या अप्रपादाय । तस्माद्गर्भाः प्रजानामप्रपादुकाः । उपरीव
निदधाति । उपरीव हि सुवर्गा लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ”
(ब्रा०।३का०।२प्र०।२अ०) इति । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“यज्ञस्येत्यग्निमामन्त्र्य प्रत्यु दात्रस्य तापनं ।

प्रेयं जपति देवानां दर्भमीमाथ मुष्टितः ॥

देवेति दर्भान्तस्यम्य पर्व्वं संस्थाप्य दात्रकं ।

आच्छेद्विन्द्यादेव मूलं स्पृशेत् खञ्ज महेत्यतः ॥

पृथिव्युपर्य्यवस्थाप्यादित्यै रज्जुं प्रसारयेत् ।

सुमम्बृदर्भास्सम्भार्या इन्द्राण्या इति बन्धनं ॥

पूषा ग्रन्थिस्सते गूहा इन्द्रेद्यम्य बृहेत्यतः ।

मूर्ध्नाधायोरुगत्यूर्ध्वं स्थापयेद्देवमित्यतः ॥

अनुवाके द्वितीयेऽस्मिन्नुक्ता एकोनविंशतिः” ।

अथ मीमांसा । अत्र पाठाऽनुष्ठानक्रमे प्रामाण्यमित्ययमर्थः ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे विचारितः ।

“प्रयाजेषु क्रमो नास्ति विद्यते वा न विद्यते ।

अत्यर्थाभावतो मैवं क्रमः पाठान्नियम्यते” ॥ इति ॥

अथाध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तत उद्गा-
तारं ततो होतारमित्यत्र क्ताश्रुत्या पञ्चमीश्रुत्या च क्रमः प्रती-
यते न तथा प्रयाजेषु श्रुतिरस्ति । “समिधो यजति” “तनून-

पातं यजति” इत्यत्र समिध्यागतनूनपाद्यागयोः क्रमवाचिनः शब्दस्यादर्शनात् । यथा वा अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यत्र यवाग्वा होमसाधनत्वेन पूर्वभावविवक्षार्थिकं । न तथा समिध्यागस्येतरयागसाधनत्वमस्ति । अतोऽर्थापत्तेरप्यभावान्नास्ति क्रम इति चेत् । मैवं । वाक्यपाठेन प्रतीतस्य क्रमस्य बाधाभावेनाभ्युपेयत्वादनैव न्यायेन प्रथमद्वितीयानुवाकाभ्यामुक्तयोर्वत्सापाकरणबर्हिःसम्पादनयोः क्रमो द्रष्टव्यः । पाठादर्शक्रमो बलवानित्येतदपि तत्रैव विचारितं ।

“अग्निहोत्रं जुहोतीति यवागूं पचतीति च ।

क्रमः पाठादर्थतो वा पाठात् सर्वत्र दर्शनात् ॥

होमद्रव्यसमुत्पत्त्यै पूर्वं पाकोऽतगम्यते ।

यवाग्मेति श्रुतौ होमद्रव्यताऽतोऽर्थतः क्रमः” ॥ इति ॥

यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोतीति होमद्रव्यत्वं श्रुतं । अनेनैव न्यायेन अदित्यै राक्षसीति मन्त्रेण रज्जुप्रसारणं पूर्वभावि सुसम्भृता वा सम्भरामीति मन्त्रेण दर्भबन्धनं पश्चाद्भावीति द्रष्टव्यं । धिषणा बर्हिरच्छेत्यादौ बर्हिःशब्दार्थः प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे विचारितः ।

“बर्हिराज्यपुरोडाशशब्दाः संस्कारवाचिनः ।

जात्यर्था वा शास्त्ररूढास्ते स्युः संस्कारवाचिनः ॥

जातिं त्यक्त्वा न संस्कारे प्रयुक्ता लोकवेदयोः ।

विनापि संस्कृतिं लोके दृष्टत्वाज्जातिवाचिनः” ॥ इति ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते बर्हिर्लुनाति । आज्यं विलापयति ।

पुरोडाशं पर्याग्निं करोतीति । तत्र बर्हिरादिशब्दानां शास्त्राणां सर्वत्र संस्कृतेष्वेव ढणादिषु प्रयोगात् । पील्वादिशब्देषु शास्त्रीयरूढिप्राबल्यस्तावकत्वात् यूपाहवनीयादिशब्दवत्संस्कारवाचिना बर्हिरादिशब्दा इति चेत् । मैवं । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवाचित्वात् । यत्र यत्र बर्हिरादिशब्दप्रयोगस्तत्र तत्र जातिरित्यव्याप्तेर्लोकं वेदे च नास्ति व्यभिचारः । संस्कारव्याप्तेस्तु लौकिकप्रयोगे व्यभिचारो दृश्यते । कचिद्देशविवक्षायां लौकिकव्यवहारे जातिमात्रमुपजीव्य विना संस्कारं ते शब्दाः प्रयुज्यन्ते । बर्हिरादाय गावो गताः, क्रय्यमाज्यपुरोडाशार्थमेताः, माता प्रहेलकं ददातीति । तस्माज्जातिवाचिनः । विचारप्रयोजनन्तु बर्हिषा यूपावटमवस्तृणातीत्यत्र विनासंस्कारेण स्तरणविधिः ।

अथ व्याकरणं । यजस्येत्यत्र फिट्स्वरशेषानुदात्तस्वरिताः । घोषदित्यत्र फिट्स्वरानुदात्तमन्नतराः । असीत्यत्र निघातस्वरितप्रचयमन्नतराः । अय विशेषमेव वदामः । प्रत्युष्टमित्यत्र “ममामस्य” (पा० ६।१।२२३) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तं । तस्याप्यपवादः । “गतिकारकोपपदात् कृत्” (पा० ६।२।१३८) तत्पुरुषसमामे गतेः कारकादुत्तरपदाच्चोत्तरं कृत्यत्ययान्तं पदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तस्याप्यपवादः । “गतिरनन्तरः” (पा० ६।२।४८) कर्मवाचिनि क्लान्त उत्तरपदे परतः प्रत्यामन्नः पूर्वभाविगतिसञ्ज्ञकः शब्दः प्रकृतिस्वरो भवति । प्रतिशब्दस्य

“उपसर्गाश्चाभिवर्जं” (कौ० फिट्० प० २३२) इत्याद्युदात्तः प्रकृतिस्वरः । रच्च इत्यत्र “नब्विषयस्य” (कौ० फि० प० २३१) इत्याद्युदात्तः । रातयो धनस्य दातारः तद्विपरोता अरातयो धनापहारिणः शत्रवः । “तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तस्युपमानाव्ययं द्वितीयाकृत्याः” (पा० ६। २। २) । तत्पुरुषसमासे तुल्यार्थं तृतीयान्तं सप्तम्यन्तञ्च उपमानवाचकमव्ययं द्वितीयान्तङ्कृत्यप्रत्ययान्तञ्च यत्पूर्वपदं तत् प्रकृतिस्वरं भवति । इति नञः परस्य प्रकृतिस्वरत्वं तस्य समासस्वरस्यापवादे नञ् स्वरः “निपाता आद्युदात्ताः” (कौ० फिट्० प० २३२) इत्याद्युदात्तं । धिषणेत्यत्र “वृषोदरादीनि यथोपदिष्टं” (पा० ६। ३। १०८) इति मध्यादात्तं । बर्दिशब्दस्येकमन्तत्वेन नपुंसकस्वराभावात् फिट्स्वर एव । अच्चेति निपातस्वरः । मनुना शब्दः “वृषादीनाञ्च” (पा० ६। १। १०३) इत्याद्युदात्तः । वितष्टेति प्रत्युष्टवत् । पुरस्तादित्यत्र “आद्युदात्तश्च” (पा० ३। १। १) यः प्रत्ययः स आद्युदात्तो भवति इत्यस्तातिप्रत्ययस्यादिरुदात्तः । जुष्टशब्दस्य “नित्यं मन्त्रे” (पा० ६। १। २१०) मन्त्रे विषये जुष्टार्पितशब्दे नित्यमाद्युदात्तो भवतः । इहशब्दे ह प्रत्यय उदात्तः । आसद् इत्यत्र आसादयितव्यमित्यस्मिन् कृत्यप्रत्ययार्थं विहितस्य कन्प्रत्ययस्य निन्तात् सद् इत्येतत्पदमाद्युदात्तं । ततः समान्तोदात्तं बाधित्वा तत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपोद्य गतेरुत्तरस्य कृदन्तस्य प्रकृतिस्वरत्वं । परिषूतमित्यत्र परिशब्दे निपातत्वादाद्युदात्तः । षूतशब्दः षूप्रेरण इत्य-

आद्धातोःत्यत्रः ऋप्रत्ययान्तः । “धातोः” (पा० ६।१।१६९) ।
 धातोर्नात् उदात्तः स्यात् । ऋप्रत्ययोऽपि “आद्युदात्तश्च”
 (पा० ३।१।३) इत्युदात्तः । सति शिष्टत्वादयमेव शिष्यते । अतः
 “समामस्य” (पा० ६।१।२२३) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादेन
 “तत्पुरुषे तुल्यार्थ” (पा० ६।२।२) इति सूत्रेणाव्ययपूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं प्राप्तं । तदपोच्य “गति कारक” (पा० ६।२।३८) इति
 सूत्रेण छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्नोति । तन्निवार्य “गति-
 रनन्तरः” (पा० ६।२।४८) इति पुनः पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते
 तस्याप्यपवादः । “परेरभितो भाविमण्डलं” (पा० ६।२।१८२)
 परिशब्दादुत्तरमभितो भाव्यर्थवाचकं पदं मण्डलपदश्चान्तो-
 दात्तं स्यात् । परितोऽभितः सर्वतः घूतं स्वीकृतमिति तस्य
 पदस्यार्थः । वर्षेण वृद्धं वर्षवृद्धं तत्र कारकादुत्तरस्य छद-
 न्तस्य तस्य प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादः । “तृतीया कर्माणि”
 (पा० ६।२।४८) कर्मवाचिनि कान्त उत्तरपदे तृतीयान्तं पूर्व-
 पदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । देव बर्हिर्दित्यत्र षष्ठाध्यायोक्तेन “आ-
 मन्वितस्य” (पा० ६।२।१८८) इति सूत्रेणाद्युदात्तः । पूर्वानु-
 वाकगतस्याग्निष्य इत्यस्य पदात् परत्वेनाष्टमाध्यायोक्तेन “आ-
 मन्वितस्य” (पा० ८।२।१८) इति सूत्रेण निघातः । इह तु
 वाक्यादितान्न पदात् परत्वं । आच्छेत्तेति छदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरः । शतवल्गमित्यत्र “बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्व पदं” (पा०
 ६।२।१) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शतशब्दस्य फिट्स्वरः ।
 सहस्रशब्दः षष्ठोदारादितान्मध्योदात्तः । पृथिवीशब्दात् ङीषः

प्रत्ययस्वरः “उदात्तयणो हल् पूर्व्यात्” (पा०६।१।१७४)
 उदात्तस्य स्थाने योयण् हल् पूर्वः तस्मादुत्तरस्य नदीसञ्ज्ञ-
 कप्रत्ययस्य जातिविभक्तेश्चोदात्तस्वरत्वं स्यात् । समृच इत्यत्र
 क्षिप्पृत्ययान्तत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । तद्वत् सुसम्भृतेति
 शब्दोऽपि । दितिः खण्डिता । न दितिः अदितिः । “तत्पुरुषे
 तुल्यार्थः” (पा०६।१।२) इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । रास्त्रा-
 शब्दो वृषादिः । इन्द्राण्या इत्यत्र “उदात्तयण” (पा०६।१।
 १७४) इति विभक्तिरुदात्ता । मन्त्रहनमित्यत्र “लिति” (पा०६।
 १।१८२) इत्यञ्जकलकारोऽपेते प्रत्यये परतः पूर्वमुदात्तं
 स्यात् । मन्त्रह्यतिधातेरुपरि ल्युट्प्रत्ययस्यानादेशोऽपि ल्युट्
 भवति । ततः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इन्द्रशब्दो वृषादिः ।
 वृहस्यतेरित्यत्र “उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्” (पा०६।१।१४०)
 वनस्पत्यादिषु समामेषु पूर्वोत्तरपदे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवतः ।
 वृहच्छब्दः पतिशब्दश्च वृषादिः । मूर्ध्नित्यत्र “अनुदात्तस्य च
 यत्रोदात्तलोपः” (पा०६।१।१६१) यस्मिन्ननुदात्ते परत उदा-
 त्तो लुप्यते तस्यानुदात्तस्योदात्तः स्यात् इति विभक्तिरुदा-
 त्तत्वं । अन्तरिक्षशब्दः पृषोदरादिः । सर्वत्रागतिक आद्युदा-
 त्तः पृषोदरादिः । अगतिको मध्योदात्तः पृषोदरादिरिति
 द्रष्टव्यं । देवं गमं इत्यत्र प्रातिपदिकत्वात् समासत्वात् कृदुत्त-
 रपदैर्लोदाऽन्योदात्तत्वं ॥ ॥ इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै मातरिश्वनो
 बर्मेऽसि द्यौरसि पृथिव्यसि विश्वधाया असि परमेण
 धाम्ना दृहस्व मा ह्यार्वसूनां पवित्रमसि शतधारं वसू-
 नां पवित्रमसि सहस्रधारः हुतस्तोको हुतो द्रष्टोऽग्रये
 दृहते नाकाय स्वाहा द्यावापृथिवोभ्याः सा विश्वा-
 युः सा विश्वव्यचाः सा विश्वकर्मि सम्पृच्यध्वमृतावरी-
 रुर्मिणीर्मधुमत्तमा मन्द्रा धनस्य सातये सोमै न त्वा-
 तनन्मीन्द्राय दधि पिषोः हव्यः रक्षस्व ॥ १ ॥ सोमै-
 नाष्टौ च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 तृतीयोऽनुवाकः ॥

द्वाभ्यामनुवाकाभ्याममावास्यायामहनि यत् कर्त्तव्यं तदुक्तं ।
 तृतीयेन रात्रौ कर्त्तव्यो दोह उच्यते । आदौ तावद्वाह्मणेन
 बर्हिषः कालो विधीयते “पूर्व्यद्युरिध्मा बर्हिः करोति । यज्ञमे-
 वारभ्य गृहीत्वोपवसति” (ब्रा० ३ कां० १२ प्र० १३ अ०) इति । यद्यपि
 दर्शपूर्णमासेष्टिः प्रतिपदि कर्त्तव्या तथापि पर्वण्येष्वेवं बर्हिष्य
 मग्यादयेत् । तावता यज्ञः प्रारब्ध एव भवति । न केवलं
 प्रारम्भः किन्तु देवतास्य गृहीत्वा तामां समीपे निवासः कृतो
 भवति । अनेन देवतापरिग्रहस्यापि पूर्व्यद्युरेव काल इति सूच्य-
 ते । तत्प्रकारस्तु याजमानकाण्डे वक्ष्यते । इधमन्त्रास्तु यत्क-

ष्णोरूपं कृतेत्यादयः, ते चान्यत्राम्नातत्वात् तत्रैव व्याख्यासन्ते ।
 अथ दोहनाथं कुम्भीद्वयं विधत्ते “प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । तस्योस्ये
 अस्रूमेतां । यज्ञो वै प्रजापतिः । यत्सान्नायोस्ये भवतः । यज्ञ-
 स्यैव तदुस्ये उपदधात्यप्रस्रूमाय” (ब्रा० ३कां०।१प्र०।३अ०) इति ।
 यज्ञो दर्शयिः सान्नाय्यमिति दधिपयमोर्नाम । यज्ञमम्बन्धिन्योः
 कुम्भोर्नाशे यज्ञस्य नष्टत्वात् स्रष्टुः प्रजापतेरपि नाशः । कुम्भोः
 सम्पादने यज्ञस्य सम्पादितत्वात् प्रजापतेरेवाविनाशायैतत् स-
 म्यद्यते । यदुस्ये भवत इति यदस्ति तत्-तेनोखामम्पादनेनेति
 योज्यं । बोधायनः “उत्तरेण गार्हपत्यं तृणानि मॄत्स्तीर्य तेषु
 चतुष्टयं संसादयति दोहनं पवित्रं सान्नाय्यतपन्यौ स्यात्स्यावि-
 ति” “अथैनान्यद्भिः प्रोचति शुन्धध्वन्द्वेद्याय कर्मणे देवयज्याया
 इति त्रिः” इति । आपस्तम्बः “सान्नाय्यपात्राणि प्रचान्योत्त-
 रेण गार्हपत्यं दर्भान् मॄत्स्तीर्य द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति
 कुम्भीं शाखा पवित्रमभिधानीं निदाने दारुपात्रं दोहनमय-
 स्यात्रं दारुपात्रं वा पिधानार्थमग्निहोत्रहवणीमुपवेषं पर्णवल्कञ्च
 तृणञ्च शुद्धध्वं देव्याय कर्मणे इति त्रिः प्रोचति” इति । हे पा-
 त्राणि देवयज्यात्मने देव्याय कर्मणे शुन्धध्वं शुद्धानि भवत ।
 विशेषेण प्रयोजनमाह “शुन्धध्वं देव्याय कर्मणे देवयज्याया
 ईत्याह । देवयज्याया एवैनानि शुन्धति” (ब्रा० ३कां०।१प्र०।
 ३अ०) इति । शोधयतीत्यर्थः । तेन दानवत्रतादिरूपं स्मार्त्तमपि
 कर्म दैविकमस्ति तन्मा भृदिति विशेषणं । बोधायनः “अथ
 जघनेन गार्हपत्यमुपविश्यापवेषेणोदीचोऽङ्गारान्निरूहति मात-

रिश्चनो घर्म्मोऽसीति तेषु सान्नाय्यतपनीमधिश्रयति द्यौरसि
 पृथिव्यमि विश्वधाया अमि परमेण धाम्ना दृ५॥ह्रस्व माङ्गाः”
 इति । आपस्तम्बसु एकमन्त्रत्वमाश्रित्याह “मातरिश्चनो घर्म्मो-
 ऽसीति तेषु कुम्भीमधिश्रयति” इति । हे कुम्भ वायोः सञ्चार-
 स्थानप्रदानेन दीपकोऽयमन्तरिक्षलोकास्तद्रूपस्त्वमसि । तवा-
 दरेऽप्यन्तरिक्षमद्भावात् । किञ्च द्युलोकजन्य वृष्ट्युदकात् भूलो-
 कस्यमृत्तिकायाश्च सम्पादितत्वेन लोकद्वयरूपोऽसि । किञ्च वि-
 श्वदेन वज्रचौरधारणसामर्थ्येन विश्वधारकवृष्टिरूपोऽसि ततो
 दृ६॥ ठा भव भग्ना मा भूः । यथोक्तार्था ब्राह्मणेन विशदीक्रियते
 “मातरिश्चनो घर्म्मोऽसीत्याह । अन्तरिक्षं वै मातरिश्चनो घर्म्मः ।
 एषां लोकानां विष्टत्यै । द्यौरसि पृथिव्यसीत्याह । दिवश्च
 क्षेपः पृथिव्याश्च समृता । यदुखा । तस्मादेवमाह । विश्वधाया
 अमि परमेण धाम्नेत्याह । वृष्टिर्वै विश्वधायाः । वृष्टिमेवाव-
 रन्धे । दृ५॥ह्रस्व माङ्गारित्याह पृथ्व्यै” (ब्रा०३का०।२प्र०।
 ३अ०) इति । द्यौरसि पृथिव्यसीति द्वयैर्लोकयोर्वाचकशब्दे-
 नोपात्तत्वात् साहचर्येण घर्म्मशब्देऽन्तरिक्षपरे मति कुम्भे त्रया-
 णां लोकानां विशेषेण धारणं मिथ्यति । विश्वधाया इत्युच्चा-
 रणाद्वृष्टेरनवरोधस्वानधीनता भवति । कल्पः “तस्यां प्रागग्र५
 शाखापवित्रं निदधाति वसूनां पवित्रमसि शतधारं वसूनां
 पवित्रमसि सहस्रधारं” इति । भोः शाखापवित्रं कुम्भीमुखे
 संस्थापितत्वं प्राणनिवासहेतूनां चोरांशानां पवित्रं शोधकमसि ।
 तद्व्यवधानेन तणपण्यादीनां चोरेण सह कुम्भ्यां पततां प्रतिब-

धमानत्वात् । न च क्षीरमध्येव प्रतिबध्येत इति शङ्कनीयं । सूक्ष्मैः
 पवित्राक्लृष्टैः कुम्भ्यां पतन्तीनां शतसहस्रसङ्ख्यानां क्षीरधाराणां
 सङ्गावात् । शोधकत्वमादत्तुं वसूनां पवित्रमसीति द्विरुक्तिः ।
 वसुशब्दार्थं षष्ठ्यभिप्रेतं सम्बन्धविशेषञ्च आह “वसूनां पवित्र-
 मसीत्याह । प्राणान्वे वसवः । तेषां वा एतद्भागधेयं । यत् पवित्रं ।
 तेभ्य एवैनत् करीति” (ब्रा० ३का० १२ प्र० १३ अ०) इति । धनवा-
 चिना वसुशब्देन सह इह विवक्षितानां क्षीरावयवानां प्राणनि-
 वासलक्षणजीवनहेतुत्वात् । प्राणरूपत्वं शोधकं पवित्रमिति यदस्ति
 तत् प्राणानामेव सम्बन्धि । कुतः । प्राणार्थमेव हि सर्वो जनः
 पिपीलिकामक्षिकाद्यपनयनेन क्षीरशोधनं करोति । शतसह-
 स्रशब्दद्वयसूचितमर्थं दर्शयति “शतधारः सहस्रधारमित्या-
 ह । प्राणेष्वेवायुर्दधाति सर्व्वलाय” (ब्रा० ३का० १२ प्र० १३ अ०)
 इति । शतायुर्भव सहस्रायुर्भवेत्येवमाशीर्वाद्वा लोके प्रसिद्धः ।
 स चापमृत्युपरिहारेणायुषः कात्स्न्याय सम्यद्यते । गुणत्रयवि-
 शिष्टं पवित्रं विधत्ते “त्रिवृतपलाशशाखार्या दर्भमयं भवति”
 (ब्रा० ३का० १२ प्र० १३ अ०) इति । क्रमेण चीनर्थवादानाह
 “त्रिवृद्वै प्राणः । त्रिवृतमेव प्राणं मथ्यते यजमाने दधाति ।
 सौम्यः पर्णः सयोनित्वाय । साक्षात्पवित्रं दर्भाः” (ब्रा० ३का०
 १२ प्र० १३ अ०) इति । प्राणपानव्याननामकैर्हृष्याधोमध्यवृत्तिल-
 लुण्णैरेवान्तरभेदैः प्राणवायोस्त्रिवृतं कार्य्यं पलाशे कारणस्य
 सोमस्त्वानुगतिर्योनिसहितत्वं । तदर्थमेवात्र पलाशशाखायामा-
 दरः । दर्भास्तु साक्षादेव शुद्धिहेतवो न तु द्रव्यान्तरसम्पा-

इनेन । एतच्च मन्धावन्दनादिशास्त्रेषु प्रभिद्धं । शाखापवि-
 चस्य त्रितस्य निर्माणप्रकारः सूत्रे दर्शितः “त्रिवृद्भूमयं प-
 वित्रं कृत्वा वसूनां पवित्रमसीति शाखायाः शिथिलमवसृजति
 मूले मूलान्यग्रेऽग्राणि न ग्रन्थिं करोति” इति । तस्य शाखापवि-
 चस्य कालभेदेन कुम्भोमुखे स्थापनप्रकारभेदं विधत्ते “प्राक्षा-
 यमधिनिदधाति । तत्प्राणापानयो रूपं । तिर्यक्प्रातः । तद्-
 र्शस्य रूपं । दार्शः ह्येतदहः । अन्नं वै चन्द्रमाः । अन्नं प्राणाः ।
 उभयमेवोपैत्यजामित्वाय । तस्मादयः सर्वतः पवते” (ब्रा०
 वका०।१प्र०।३अ०) इति । अमावास्यादिने सायन्देहे कुम्भया
 उपरि शाखापवित्रं प्रागग्रं पश्चान्मूलं निदध्यात् । तथा सति
 प्राणापानसदृशं भवति । प्राणवायुः पूर्वरूपे मुखद्वारे निव-
 सति अपानवायुः पश्चिमरूपे गुदद्वारे मलं निःसारयति तस्मा-
 दस्ति सादृश्यं । प्रतिपदि प्रातर्देहे तिर्यङ्निदध्यात् । प्राग-
 ग्रस्य दीर्घत्वादुदगग्रत्वं तिर्यङ्गं तच्च दर्शनविषयेण चन्द्रेण
 सदृशं दृश्यते । शुक्लपक्षद्वितीयादिषु दक्षिणोत्तरवर्त्तिशृङ्ग-
 दयोपेतश्चन्द्रमा यद्यपि प्रतिपदि न दृश्यते तथाप्येकया कलया
 चन्द्रेत्युत्तेः शास्त्रभिद्धत्वेन दर्शनयोग्यत्वादेतदहश्चन्द्रदर्शनम-
 सन्धि भवति । न च चन्द्रः प्राणरूपत्वे प्रयोजनाभावः तथो-
 रन्नरूपत्वेन सप्रयोजनत्वात् । आषधोरनुगृह्णानश्चन्द्रमास्तद्वारे-
 णान्नं भवति । प्राणस्याप्यन्नेनोपचीयमानत्वात् अन्नत्वं । तर्ह्यु-
 भयोरपि कालयोः प्रागग्रत्वमेवास्तु तावतैवान्नत्वमिद्वेरिति
 चेत् । मैवं । अनालस्याय विलक्षणयोः प्रागग्रत्वोदगग्रत्वयोः

कर्त्तव्यत्वात् । यस्मादालस्यमवश्यं त्याज्यं तस्मादेवायं वायु-
रनालस्यः । सर्वेषु देशेषु सर्वेषु कालेषु पवते । बोधायनः
“दोह्यमानामनुमन्वयते ऊतसोको ऊतो द्रष्टोऽग्नये वृहते
नाकाय स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यां” इति । आपस्तम्बस्तु दुग्धस्य
कुम्भ्यां शाखापवित्रे मेचनकाले वह्निः पततां विन्दूनामभिम-
न्वणे मन्त्रं विनियुक्ते “ऊतसोको ऊतो द्रष्ट इति विप्रुषोऽनु-
मन्वयते” इति । अन्यो विन्दुः स्लोकः प्रौढो विन्दुर्द्रष्टः तदु-
भयं नाकनाम्ने स्वर्गवासिने प्रौढायाग्नये ऊतमस्तु । तथा द्या-
वापृथिवीभ्यामपि स्वाहा ऊतमस्तु । अत्र ऊतशब्दप्रयोगाद्ब्र-
विष्टेन प्रतितिष्ठति । ततः स्कन्नद्रोषो न भवतीत्याह “ऊत-
सोको ऊतो द्रष्ट इत्याह प्रतिष्ठित्यै । हविषो स्कन्दाय । न
हि ऊतः स्वाहा ऊतः स्कन्दति” (ब्रा० ३ का० १ प्र० १ ३ अ०)
इति । हविषोऽग्नौ प्रक्षिप्तत्वं ऊतत्वं । देवतोद्देशपूर्वकत्यागवा-
चकस्वाहाशब्दप्रयोगेण विषयीकृतत्वं स्वाहाकृतत्वं । न च स्वा-
हाकारमन्तरेण हविःप्रक्षेपो नास्ति इति शङ्कनीयं, वषट्-
कारेणापि तत्प्रक्षेपात् । अत एव वाजसनेयिनो वाग्धेनोरु-
पास्तावामनन्ति “तस्यै द्यौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहा-
कारश्च वषट्कारश्चेति” । विकल्पश्च तयोः शास्त्रे चिन्तितः ।
एवञ्च मतिं द्विधापि देवतानामुपयुक्तयोर्ऊतस्वाहाकृतयोर्ना-
स्ति नाशद्रोषः । न खलु लोके कश्चिदपि भुक्तमन्नं नष्टमिति
ब्रूते । नाकाय विप्रुषां होममुपपादयति “दिवि नाको ना-
माग्निः । तस्य विप्रुषो भागधेयं । अग्नये वृहते नाकाये-

त्याह । नाकमेवाग्निं भागधेयेन समर्द्धयति” (ब्रा० ३क०।१प्र०। ३अ०) इति । नाकस्य भागः कथं द्यावापृथिवीभ्यां दत्त इत्या-
 शङ्क्य न तयोर्नाकवद्भोक्तृत्वं, किन्तु स्थित्याधारत्वेन पालकत्व-
 मित्याह “स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामित्याह । द्यावापृथिव्योरेवै-
 नत् प्रतिष्ठापयति” (ब्रा० ३का०।२प्र०। ३अ०) इति । सपवित्रे
 कुम्भे क्षीरमेचनं विधत्ते “पवित्रवत्यानयति । अपाञ्चेवोषधी-
 नाञ्च रसः सः सृजति । अथो ओषधीष्वेव पशून् प्रतिष्ठाप-
 यति” (ब्रा० ३का०।२प्र०। ३अ०) इति । वर्षधाराभिरागताना-
 मपां रसो दर्भः । गोभिर्भक्षितानामोषधीनां रसः क्षीरं । तद्-
 भयमत्र संसृष्टं भवत्येव । किञ्च दर्भोपलक्षितासोषधीषु क्षीरो-
 पलक्षितान् पशून् प्रतिष्ठापयत्येव । गोदोहनकाले कुम्भस्पर्श-
 पूर्वकं मौनं विधत्ते “अन्वारभ्य वाचं यच्छति । यज्ञस्य धृत्यै”
 (ब्रा० ३का०।२प्र०। ३अ०) इति । पवित्रधारणं विधत्ते “धार-
 यन्नास्ते । धारयन्त इव हि दुहन्ति” (ब्रा० ३का०।२प्र०। ३अ०)
 इति । लोके दोग्धारो वामहस्तेन वा जानुभ्यां वा पात्रं धार-
 यन्त एव दुहन्ति । तथात्रापि पवित्रं धारयन्नेवासीत् । कुम्भोत्प-
 र्गनपवित्रधारणयोर्विकल्पः सूत्रे दर्शितः “कुम्भोमन्वारभ्य वाचं
 यच्छति पवित्रं वा धारयन्नास्ते” इति । गां दुग्ध्वा कुम्भो
 प्रति क्षीरमानयन्तं दोग्धारं पृच्छेदिति विधत्ते “कामधुञ्च
 इत्याहाद्वतीयस्यै । त्रय इमे लोकाः । इमानेव लोकान् यजु-
 मानो दुहे” (ब्रा० ३का०।२प्र०। ३अ०) इति । विद्यमानानां
 गवां मध्ये कां कां दुग्धवानसि । सोऽयं प्रश्नस्तृतीयोपपत्त्यन्तः ।

गोभूरिादिलोकरूपत्वात् । गवां त्रित्वेन लोकत्रयदेहा लभ्यते ।
 दोग्धुत्तरं विधत्ते “अमूमिति नाम गृह्णाति । भद्रमेवासां
 कर्माविष्करोति” (ब्रा०३का० । २प्र०।३अ०) इति । अमूमि-
 त्यङ्गुन्यानिर्दिश्य तदीयं व्यावहारिकं नाम गृह्णीयात् । सन्ति हि
 गवां व्यवहाराय- तत्त्वामिभिः सङ्केतितानि गङ्गायमुनासर-
 स्वतीत्यादिनामानि क्रियन्ते । तन्नामग्रहणे बज्जचीरप्रदानल-
 च्छणमासां भद्रं कर्माविष्कृतं भवति । अथ वा मन्त्रद्वयमच्छिद्र-
 काण्डे समांश्रातं “कामधुचः प्र णो ब्रूहि । इन्द्राय हविरिन्द्रियं”
 इत्यमूं । “यस्यां देवानां पथो हि तं” इति च । तयोरत्र
 प्रश्नात्तरवाक्याभ्यां प्रतीकग्रहणमस्तु । आपस्तम्बेन तयोः पठि-
 तत्वात् । कल्पः “अथ पुरस्तात् प्रत्यगानयन्तं पृच्छति कामधुच
 इति । अमूमितोतरः प्रत्याह । तामनुमन्त्रयते सा विश्वायु-
 रिति । द्वितीयामानयन्तं पृच्छति । कामधुच इत्यमूमित्येवे-
 तरः प्रत्याह । तामनुमन्त्रयते सा विश्वव्यचा इति । तृतीयामा-
 नयन्तं पृच्छति । कामधुच इति । अमूमित्येवेतरः प्रत्याह । ता
 मनुमन्त्रयते । सा विश्वकर्मा” इति । विश्वं कृत्स्नं आयुर्यस्याः
 सा विश्वायुः । विश्वस्य व्यचा व्याप्तिर्यस्याः सा विश्वव्यचाः ।
 विश्वानि कर्माणि यस्याः सा विश्वकर्मा । पृथिव्यन्तरिक्ष-
 द्युलोकाभिमानि देवतानां क्रमेणोक्तगुणोपेतत्वात् तदभेदेन
 गावं स्तूयन्त इत्यमूं, मन्त्राभिप्रायं दर्शयति “सा विश्वायुः सा
 विश्वव्यचाः । सा विश्वकर्मेत्याह । इयं वै विश्वायुः । अन्त-
 रिक्षं विश्वव्यचाः । अमौ विश्वकर्मा । इमानेवैताभिर्लोकान्

अथा पूर्वं दुहे” (ब्रा०३का०।१प्र०।३अ०) इति । दुग्ध इत्यर्थः ।
 किञ्च बज्रचीरप्रदानेन मन्त्रुष्टो विश्वायुष्टादिकमाशीर्वाद् प्र-
 जुक्ते इत्यभिप्रायान्तरमाह “अथो यथाप्रदात्रे पुण्यमाशास्ते ।
 एवमेवैना एतदुपस्तीति । तस्मात् प्रादादित्युन्नीय वन्दमाना
 ष्वपस्तुवन्तः पशून् दुहन्ति” (ब्रा०३का०।१प्र०।३अ०) इति । यथा
 क्षौके प्रभूतं धनं दत्तवते राज्ञे चिरञ्जीवलित्यादि आशी-
 र्वाद् पुरोधाः कुर्याति एवमेवैतेन मन्त्रेण गाः स्तीति । यस्मा-
 द्वास्तीयदोहने स्तुतिरान्नाता तस्मात्क्षौकिकदोहनेऽपि प्रभूतं
 चीरं पूर्वद्युरदादिति निश्चित्य हस्तेन वन्दमाना वाचा मम
 माता मम भगिनोत्येवं गाः स्तुवन्तो दुहन्ति । एतत् काण्ड-
 गतपु मन्त्रेषु अनाम्नातं कञ्चिन्नन्तमूत्पाद्य विनियुक्ते “बज्र-
 दुग्धोद्गाय देवेभ्यो हविरिति वाचं विसृजते । यथा देवतमेव
 प्रसीति । देव्यस्य च मानुषस्य च व्यावृत्तौ” (ब्रा०३का०।१प्र०।
 ३अ०) इति । हे दोग्धस्त्वभिन्द्राय तदनुचरेभ्यश्च देवेभ्यः प-
 र्याप्तं बज्र चीरं सम्यदयितुं तिसृभ्य उक्तरा गा दोग्धि । तत्र
 ममन्त्रकगात्रयदोहनमिन्द्रायै, अमन्त्रकमितरगादोहनं तदी-
 यानुचरेभ्य इति यथादेवतत्वं प्रभूतत्वेन मानुषदोहनाद्
 व्यावृत्तिः । कल्पे त्वच्छिद्रकाण्डोक्त एव तत्समानार्था मन्त्रो
 विनियुक्तः “बज्रदुग्धोद्गाय देवेभ्यो हव्यमापायतां पुनः ।
 वत्सेभ्यो मनुष्येभ्यः पुनर्दोहाय कल्पतामिति त्रिर्वाचं विसृज्य”
 इति । ब्राह्मणेऽप्येतस्यैव मन्त्रस्य प्रतीकमस्तु । अर्थतो निर्दे-
 शाद्भविरतीषत्पाठभेदः । मन्त्रस्यावृत्तिं विधत्ते “त्रिराह ।

त्रिषत्या हि देवाः” (ब्रा०३का०।२प्र०।३अ०) इति । त्रिरुक्ते
 सत्यत्वबुद्धिर्येषां ते त्रिषत्याः । मौनं कुम्भीस्पर्शनञ्च विनैव तिसृ-
 भ्योऽधिका गा दोहयेदिति विधत्ते “अत्राचं यमोऽनन्वारभ्यो-
 त्तराः । अपरिमितमेवावरुन्धे” (ब्रा०३का०।२प्र०।३अ०) इति ।
 उत्तरामामपि यवां दोहने वज्रदेवमहिताद्येन्द्रायापरिमितं
 क्षीरं मय्यादितं भवति । तृष्णीमुत्तरा दोहयित्वेत्यमन्त्रकदो-
 हनं कल्पे दर्शितं । पूर्वपक्षत्वेन दारूपात्रन्निषेधति “न दारू-
 पात्रेण दुह्यात् । अग्निवद्वै दारूपात्रं । यद्दारूपात्रेण दुह्यात् ।
 यातयाम्ना हविषा यजेत” (ब्रा०३का०।२प्र०।३अ०) इति । मन्य-
 नेनाभिव्यज्यमानोऽग्निः पूर्वं दारूणि गूढा वर्त्तत इत्यग्निमहितं
 दारूपात्रं तत्रत्याग्निना क्षीरस्य स्वीकृतत्वाद्धविषो गतमारवं ।
 सिद्धान्तरूपेण तत्पात्रं विधत्ते “अथो खल्वाहुः । पुरोडाश-
 मुखानि वै हवींषि । नेत इतः पुरोडाशं हविषो यामोऽ-
 स्तीति । काममेव दारूपात्रेण दुह्यात्” (ब्रा०३का०।२प्र०।३अ०)
 इति । पूर्वं निषेधवादिनो हविषस्तत्वं न जानन्ति । अतस्तद्वाट्ट-
 त्थर्थोऽयमयोऽशब्दः । अभिज्ञाऽस्त्वेवमाहुः । लोके तावदपूपै-
 दनादीनां क्षुन्निवर्त्तकत्वात् प्राधान्यं दृष्टं । दधिक्षीरादीनान्तु
 महकारित्वमेव । ततो यागेऽपि पुरोडाशचरुमांसान्येव सार-
 वन्ति हवींषि । न तु पुरोडाशादर्वाक्षीनस्य क्षीरादिहविषः
 काश्चित्सरोऽस्ति योऽग्निना स्वीक्रियेत । तस्माद्दारूपात्रदोहनं न
 विरुध्यत इति । “यदुपर्युपरि शिरो हरेत् । अधोऽधः शिरो हरति”
 इत्यादाविव इत इतः पुरोडाशमिति वीष्मा द्वितीया च । चरु-

पुरोडाशादत्यन्तमर्वाचीनस्येत्यर्थः । पुनरप्यन्यं पूर्वपक्षमाह
 “शूद्र एव न दुह्यात् । अमतो वा एष मभूतः । यच्छूद्रः । अह-
 निरेव तदित्याहुः । यच्छूद्रे दोग्धीति” (ब्रा०३का०।१प्र०।
 ३अ०) इति । अमतोऽधमावयवात् पादात् जातः । सिद्धान्तमाह
 “अग्निहोत्रमेव न दुह्याच्छूद्रः । तद्धि नोत्पुनन्ति । यदा खलु
 वै पवित्रमत्येति । अथ तद्धिविरिति” (ब्रा०३का०।२प्र०।३अ०) ।
 अग्निहोत्रहविष उत्पवनाभावान्नास्ति शूद्रस्पर्शे शुद्धिः । इदन्तु
 हविस्तपवनस्य त्रिष्टया पवित्रमतिशयेन प्राप्नोतीति शुद्ध-
 मेव । कल्पः “दोहने अप आनीय सङ्कालनमानयति सम्यु-
 च्यध्वमृतावरीरुर्मिणीर्मधुमत्तमा मन्द्रा धनस्य सातय इति” ।
 षटशब्देन सत्यवाचिना जलेनावश्यम्भावि चालनसामर्थ्यमुप-
 लब्धते । हे सामर्थ्यवत्य आपो यूयं कुम्भोगतेन क्षीरेण सम्यक्ता
 भवत । कीदृशे यूयं । ऊर्मिमत्वेनात्यन्तमाधुर्येण हर्षहेतु-
 त्वेन च क्षीरमदृश्यः । किमर्थोऽयं सम्यर्कः । सान्नाय्यलक्षणधन-
 लाभार्थः । सामर्थ्यार्मिमाधुर्यगुणोपन्यासादत्र रससम्यर्का
 विवक्षितो न तु द्रव्यमात्रसम्यर्क इत्याह “सम्युच्यध्वमृतावरी-
 रित्याह । अपाञ्चैवोषधीनाञ्च रसः सः सृजति । तस्मादपा-
 ञ्चोषधीनाञ्च रसमुपजीवामः” (ब्रा०३का०।१प्र०।३अ०) इति ।
 दोहनपात्रचालनेन स्वादुतमोऽपां रसः । कुम्भोगतक्षीररू-
 पमेव गोभिर्भक्षितानामोषधीनां रसस्तद्रसद्वयं कुम्भ्यां सृष्टं ।
 यस्मादुभयमेलनं प्रशस्तं तस्माद्वयं सर्व्वं तदुभयमुपजीवामः ।
 एतच्च लोके प्रसिद्धं । कन्दोगास्तुभयोरुपजीवनं विशदीकृत्या-

मनन्ति “अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यत् स्थविष्ठो धातु-
 सत् पुगीषं भवति यो मध्यमस्तन्नामं योऽणिष्ठस्तन्मनः । आपः
 पीतास्त्वैधा विधीयन्ते तामां यत् स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भव-
 ति यो मध्यमस्तस्रोद्धितं योऽणिष्ठः स प्राणः” इति । धनला-
 भोक्तिप्रयोजनं दर्शयति “मन्द्रा धनस्य सातय इत्याह । पुष्टि-
 मेव यजमाने दधाति” (ब्रा०३का०।२प्र०।३अ०) इति । कल्पः
 “अथैनत्तस्त्रोदगुदास्य शीतं कृत्वा तिरः पविचं दध्यातनक्ति सोमेन
 त्वातनञ्जीन्द्राय दधीति” । हे क्षीर दधिरूपेण सोमेन त्वामातन-
 ञ्चि । तेनातञ्चनेन निष्पन्नं दधीन्द्राय होय्यते । नन्वत्र सोमशब्देन
 मुख्यसोमं परित्यज्य कुतो दध्युपलब्धते । ब्राह्मणान्तरवलादिति
 ब्रूमः । तत्र ह्यातञ्चनद्रव्यविशेषैर्देवताविशेषाणां प्रीतिं ब्रुवती
 श्रुतिः । दध्न इन्द्र प्रियत्वं दर्शयति । “यत् पूतिकैर्वा पर्णवल्कैर्वा ऽऽत-
 ञ्च्यात् सोम्यं । तद्यत्कलैराक्षमं । तद्यत्तण्डुलैर्वैश्वदेवं । तद्यदातञ्चनेन
 मानुषं । तद्यद्भ्रातृत्वं मेन्द्रं । तद्यद्भ्रातनक्ति मेन्द्रत्वाय” इति ।
 अत्रातञ्चनेनाक्तं मुख्यं दधिशब्दं परित्यज्य गौणस्य सोमशब्दस्यो-
 पादाने प्रयोजनमाह “सोमेन त्वातनञ्जीन्द्राय दधीत्याह ।
 सोममेवैनत् करोति” (ब्रा०३का०।२प्र०।३अ०) इति । सान्नाय्यस्य
 सोमोक्तरणं प्रयोजनं । तस्यापि प्रयोजनमाह “यो वै सोमं भक्ष-
 यित्वा । संवत्सरं सोमं न पिबति । पुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीथो
 भवति । सोमः खलु वै सान्नाय्यं । य एवंविदान्त्सान्नाय्यं पि-
 बति । अपुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीथो भवति (ब्रा०३का०।२प्र०।
 ३अ०) इति । सोमपीथः पातव्यत्वेन विहितः सोम इत्यर्थः ।

अग्निष्टोममनुष्ठाय संवत्सरमतिवाह्य सोमयागं यो न करोति
तेनावश्यमसौ कर्त्तव्यः । वसन्ते वसन्ते ज्योतिष्टोमेन यजेतेति
तद्विधानात् । यदि द्रव्याभावादिनिमित्तेन प्रतिबध्येत तद्भाव-
नया सोमीकृतं । मान्नायं पिवतस्तद्वैकल्यं परिह्रियते । अस्ति
अनुष्ठानमशक्तस्य सर्वत्रभावनया तत्पूर्तिः । अत एव बृहदा-
रण्यके सृष्टिप्रकरणे ब्रह्मचारिणे गार्हस्थ्यधर्मे वाञ्छतस्तद-
सम्भवे मत्तुपामनया तत्सम्पूर्तिराम्नायते “एकाकी कामयते
जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यातथ कर्म कुर्वीयेति
स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत् एव तावन्मन्यते तस्या-
कृत्तता । मन एवास्यात्मा । वाग् जाया । प्राणः प्रजा । चक्षुर्मानुषं
वित्तं । चक्षुषा हि तदिन्दते । श्रोत्रं दैवं वित्तं । श्रोत्रेणैव हि तच्छृ-
णोति । आत्मैवास्य कर्म । आत्मना हि कर्म करोति” इति ।
आत्मा देहो वेदगम्यं । मन्त्रादिकं दैवं वित्तं । अतः सोमभाव-
नया वैकल्यपरिहारो युज्यते । कुम्भ्याः पिधानाय पात्रविशेषं
विधत्ते “न मृन्मयेनापि दध्यात् । यन्मृण्मयेनापि दध्यात् । पिह-
देवत्यः स्यात् । अयस्यात्रेण वा दारूपात्रेण वा पिदधाति ।
तद्धि मदेवं (त्रा०३का०।२प्र०।३अ०) इति । पिहृणां मृत्पात्रमुद-
कुम्भश्चाद्वादौ मिद्धं । दारूपात्रस्य मदेवलं दोहनपात्रेऽवगतं म-
न्त्रान्तराद्वा । तत्रैवमाम्नायते “अमृन्मयं देवपात्रं यज्ञस्यायुषि
प्रयुज्यतां” इति । अयस्यात्रस्थाप्येतद्द्रव्यं । पिधानपात्रस्य मोद-
कत्वं विधत्ते “उदन्वद्भवति । आपो वै रक्षोऽग्नीः । रक्षसामपहृत्यै”
(त्रा०३का०।२प्र०।३अ०) इति । स्वाभिमानिदेवतामुखेनापां

रक्षो घत्वं । पिधानाय मन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे “अदस्तमसि विष्णवे
 त्वेत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञायैवैनददस्त्वं करोति” (ब्रा०
 ३का०२प्र०।३अ०) इति । अदस्तमनुपचीणं । कल्पे तु प्रतीक-
 मिदमित्यभिप्रेत्याह्निद्रकाण्डगता मन्त्रो विनियुक्तः “अथैनदुद-
 न्वता कॄमेन वा चमसेन वा पिदधाति । अदस्तमसि विष्णवे त्वा
 यज्ञाया पिदधाम्यहं अद्भिररिक्तेन पात्रेण याः पूताः परि-
 शेरते” इति । प्रथमपक्षे हे मान्नय्य विष्णवे त्वा पिदधामीति
 अध्याहारः । कल्पः “तदुपरीव निदधाति यत्र गुप्सन्मन्यते
 विष्णो हव्यं रक्षेति” इति । अत्र रक्षणार्थमेव विष्णुमन्त्रेधनं ।
 न त्विन्द्रवद्भुविः स्वीकारायेत्यमुमभिप्रायं विशदयति “विष्णो
 हव्यं रक्षेत्याह गुप्त्यै” इति । शाखा वर्द्धिधोरिव मान्नाय्येऽपि
 विधत्ते “अनधः मादयति । गर्भाणां धृत्या अप्रपादाय । तस्मा-
 द्गर्भाः प्रजानामप्रपादुकाः । उपरीव निदधाति । उपरीव
 हि सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ” (ब्रा० ३का०।
 २प्र०।३अ०) इति । अत्र विनियोगमङ्गहः ।

“शुन्धमान्नाय्यपात्राणि प्रोक्ष्य मातेति कुम्भिका ।

संस्थाप्याग्नौ वसुशाखापवित्रं तत्र निचिपेत् ॥

ऊतविन्दून् मेति गाश्च दुग्धास्तिस्रोऽभिमन्त्रयेत् ।

सम्युमङ्गालनं क्षिप्वा सोमे दध्नातनक्ति हि ॥

विष्णोऽनधो दधात्यस्मिन् ततोये दश वर्णिताः” ॥

अथ भीमांसा । ततोयाध्यायस्य ततोयपादे चिन्तितं ।

“शुन्धध्वमिति मन्त्रोऽयं पोरोडाशिकशोधने ।

सान्नाय्यपात्रगुद्धौ वा प्रथमोऽस्तु समाख्यया ॥

पौरोडाशिकमित्यत्र प्रकृत्या तद्धितेन वा ।

सन्निधनुक्तितः कल्प्यः कृत्तत्वाच्चरमः क्रमात्' ॥ इति ।

गुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्ञाया इत्ययं मन्त्रः पौरो-
डाशिकमिति याज्ञिकैः समाख्याते काण्डे पठितत्वात् । समा-
ख्याया पुरोडाशकाण्डोक्तानामुलूखलजुक्तादीनां शोधनेऽङ्ग-
मिति चेत् । मैवं । पौरोडाशिकमिति समाख्यायां प्रकृतिः
पुरोडाशमन्त्रमभिधत्ते । तद्धितप्रत्ययश्च तत्सम्बन्धिकाण्डं ।
न चेतावता पुरोडाशपात्राणां मन्त्रसन्निधिः प्रत्यक्षा भवति,
किं त्वर्थापत्त्या कल्प्यते । यद्युक्तसन्निधिर्न स्यात् तथा मन्त्रग्र-
न्थस्य पौरोडाशिकसमाख्या न स्यात् । न ह्यग्रावसन्निहिता-
नामिषे त्वादिमन्त्राणामग्रेयकाण्डसमाख्या भवति । सन्निहि-
तानान्तु युञ्जानः प्रथमं मन इत्यादिमन्त्राणां भवत्येषा समा-
ख्या । तस्मात् काण्डसमाख्यया सन्निधिं परिकल्प्य तत्सन्निधन्य-
थानुपपत्त्या परस्परकाङ्क्षारूपं पौरोडाशिकपात्रप्रकरणं क-
ल्पयित्वा तद्वारा वाक्यलिङ्गश्रुतिं कल्पयित्वा तथा श्रुत्या वि-
नियोग इति समाख्याया विप्रकर्षः । सान्नाय्यपात्राणां शोध-
नमन्त्रसन्निधिस्तु प्रत्यक्ष इध्मा बर्हिः सन्पादनस्य मुष्टिनिर्वापस्य
चान्तरालं सान्नाय्यपात्राणां देशः । उक्तमन्त्रस्येध्मा बर्हिर्निर्वा-
पविषययोर्मन्त्रानुवाकयोर्मध्यमेऽनुवाके पद्यते । तेन च प्रत्य-
क्षसन्निधानात् प्रकरणादीनाञ्चतुर्णामेव कल्पनात् सन्निधिः
सन्निरुध्यते । तस्मात् क्रमेण समाख्यां बाधित्वा सान्नाय्यपात्रशो-

धनशेषो मन्त्र इत्ययं चरमः पक्षोऽभ्युपेतव्यः । तस्मिन्नेवाध्याये
षष्ठपादे विचारितं ।

“शाखाच्छेदादयो दोहधर्मास्मायं व्यवस्थिताः ।

प्रातश्च सन्ति वा मायं स्थानात् ते पूर्ववत् स्थिताः ॥

आनर्थक्यप्रतिहतिः पूर्ववन्नैव विद्यते ।

बलिनाऽतः प्रकरणात् प्रातर्दोहोऽपि सन्ति ते” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासप्रकरणे पलाशशाखाच्छेदनं तथा शाखया व-
त्सापाकरणमित्यादयो दोहधर्माः समाम्नाताः । दोहौ च द्वौ
विद्येते । अमावास्यायां रात्रावेको दोहः । प्रतिपदि प्रातरपरो
दोहः । तत्र पूर्वन्यायेन स्थापनबलात् प्राथमिकेनायं दोहो
प्रथमश्रुतास्ते धर्मा व्यवतिष्ठन्त इति चेत् । मैवं । वैषम्यात् ।
पूर्वत्र हि सोमे पशुविशमनादिकर्मणामनन्वयात् प्रकरणमा-
नर्थक्यं प्रतिहतं । ततोऽग्नीषोमीयपशोः स्थानबलात् ते धर्मा
व्यवस्थिताः । इह तु नास्त्यानर्थक्यप्रतिहतिः । ततः प्रकरणेन
स्थानं बाधित्वा द्वयोर्दोहयोस्ते धर्मा अभ्युपेयाः । दशमा-
ध्यायस्याष्टमपादे विचारितं ।

“स्वाहेत्युक्तिर्दर्विहोमे संहारस्थान्न वाग्विमः ।

पूर्वन्यायेन तन्मन्त्रे स्वाहाकाराविधिलतः ॥

विधिलेऽपि नियत्यैव न बाध्या स वषट्कृतिः ।

होमान्तरे वषट्कारस्वाहाकारविकल्पनं” ॥ इति ।

अनारभ्य श्रूयते । वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदोयत इति ।

दर्विहोमविशेषे श्रूयते । पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेति ।

तत्र पूर्वाधिकरणे यथा अनारभ्य विहितस्य साप्तदशस्य प्राकर-
 शिकेन साप्तदशविधिना उपसंहारे सति विहृत्यन्तरे साप्त-
 दश्यं नास्ति तथा इहाप्यनारभ्यवादेन विहितस्य स्वाहाकारस्य
 द्विविहामप्रकरणपठितमन्त्रगतेन स्वाहाशब्देनोपसंहारे होमा-
 न्तरेषु नास्ति स्वाहाकार इति प्राप्ते ब्रूमः । पृथिव्यै स्वाहेति म-
 न्त्रपाठोऽयं । न तत्र स्वाहाकारोऽनारभ्याऽधीतब्राह्मणवाक्येनैव
 विधीयते । न खलु “यमादित्या अग्निमायाययन्ति” इत्यादि
 याज्यामन्त्रगता आदित्यादिशब्दाः कस्यचिदर्थस्य विधायका
 दृष्टाः । यथा सिद्धार्थवाचक आदित्यशब्दे न विधत्ते, यथा
 क्रियावाचित्वेऽपि वर्त्तमानार्थं आयाययन्तीति न विधायकः
 तथा वैदिकहविर्विषयो देवस्य दत्तमित्यस्मिन्नर्थे वर्त्तमानः
 स्वाहाशब्दे नोच्चारणं विदधाति । तथा सत्युपसंहार्योपसंहा-
 रकयोरेकविषयत्वशङ्काया अयभावात्तन्मात्रेणैव पूर्वन्यायः ।
 ननु प्रकरणादिना मन्त्रस्य होमे विनियुक्तत्वात् स्वाहाकार-
 विधिरर्थान्नभ्यत इति चेत्, एवमपि ब्राह्मणवाक्येन पक्षे प्राप्तः
 स्वाहाकारो नियम्यते । अस्मिन्नुपहोमे स्वाहाकारेणैवान्नं प्रदी-
 यत इति । ततः पात्तिको वषट्कारोऽर्थान्निवर्त्तते । किञ्च “पुर-
 स्नात् स्वाहाकारा वा अन्ये देवा उपरिष्ठात् स्वाहाकृतयोऽन्ये”
 इति ब्राह्मणेक्तन्यायेन स्वाहा पृथिव्या इत्यपि पाठः पक्षे प्रा-
 प्नोति । तत्र पृथिव्यै स्वाहेत्येव पठेदिति नियम्यते । अर्थाद्वा-
 त्याभे न निवर्त्तते । तस्मादविधित्वविधित्वयोरुपसंहाराभावेन
 होमान्तरेष्वनारभ्य विहितो वषट्कारस्वाहाकारविकल्पः सुस्थितो

भवति । एवञ्च मति “ऊतः स्लोकः” “स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यां”
इति मन्त्रांशाभ्यां सूचितस्य स्वाहाकारविकल्पस्य न कदाचिद-
नुष्यपपत्तिः । प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे किञ्चिद्विचारितं ।

“तेन ह्यन्नमिति प्रोक्तो वादो हेतुरुत स्तुतिः ।

हिना श्रुता हेतुता ऽतः शूर्पादन्यच्च साधनं ॥

शूर्पसाधनता श्रौतो नाश्रौतो सा विकल्प्यते ।

अतो निरर्थको हेतुः स्तुतिस्तु स्यात् प्रवर्त्तिका” ॥ इति ।

इदमाम्नायते “शूर्पेण जुहोति” । “तेन ह्यन्नं क्रियते” इति ।
अथमर्थवादो विधेयशूर्पे हेतुत्वेनान्वेति हिशब्दस्य हेतुवाचि-
त्वात् । यस्मादन्नसाधनं तस्माच्छूर्पेण होतव्यमित्युक्ते यद्यदन्नसा-
धनं दर्वीपिठरादिकं तेन सर्वेण होतव्यमिति लभ्यते । ततः
पिठरादयः शूर्पेण सह विकल्प्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः । शूर्पस्य
होमसाधनत्वं श्रौतं तृतीयया तदवगमात् । पिठरादीनां त्वा-
नुमानिकं । अतोऽममानबलत्वान् न विकल्पो युक्तः । ततो हेतु-
व्यर्थः । स्तुतिस्तु प्ररोचनायोपयुक्ता । तस्मात् स्तुतित्वेनान्वयः ।
अनेनैव न्यायेन प्रकृतेऽपि “अग्निहोत्रमेव न दुह्याच्छूद्रः । तद्धि
नोत्पुनन्ति” इत्यत्र हिशब्दस्य हेतुत्वाद्यत्र यत्र नास्त्युत्पन्नं तत्र
तत्र शूद्रस्पर्शा निषिद्ध इति व्याप्तौ सत्यां उत्पन्नरहितानां
ग्रीह्यवादीनां कदाचिच्छूद्रेण सृष्टानां यागयोग्यत्वं न स्या-
दिति पूर्वः पक्षः । तद्धिनोत्पुनन्तीत्यर्थवादस्य स्वावकलेन हेतु-
प्रतिपादकत्वाभावान्नोक्तदोष इति राद्धान्तः ।

अथ व्याकरणं । शुन्धध्वमित्यत्र धातुर्दत्तः । शप्प्रत्ययस्य

पित्वादनुदात्तः । अदुपदेशादुत्तरं लभार्वाधातुकमण्यनुदात्तं ।
 द्विष्यशब्दे यञन्तत्वेन जिनित्यादिरिति (पा० ६।१।१६७) आद्यु-
 दात्तः । मातरिश्वन्शब्दे धिषणेतिवन्मध्योदात्तः । घर्मीऽमीत्यो-
 कारस्योदात्तानुदात्तयोरकारयोः स्थाने पतितत्वादेकादेशस्व-
 रेण नित्यमुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादः । स्वरितो वानुदात्ते पदादौ
 (पा० ८।२।६) । उत्तरपदस्यादावनुदात्ते परत उदात्तानुदा-
 त्तयोर्य एकादेशः स विकल्पेन स्वरितः स्यात् इत्याकारः स्वरितः ।
 पृथिव्यमीत्यत्र उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य (पा० ८।
 २।४) उदात्तस्य वा स्वरितस्य वा स्थाने यो यण् तस्मादुत्तर-
 स्थानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् इत्याकारः स्वरितः । विश्वस्य धायो
 धारणं यस्या वृष्टेः सा विश्वधायाः, तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः ।
 विश्वशब्दस्य स्वत आद्युदात्तः “विश्वे देवा ऋतावृध” इत्यादौ
 तद्दर्शनात् । इह तु वज्रघ्नोऽहौ विश्वं संज्ञायाम् (पा० ६।२।१०६)
 इति विश्वमित्येतत् पूर्वपदमन्तोदात्तं । परमशब्दे नपुंसकलिङ्गे
 ऽपि नित्यनपुंसकत्वाभावात् फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । दृष्ट्स्वस्येव
 पृथग्वाक्येन पदात् परत्वाभावान्न निघातः, किन्तु धातुस्वरश-
 ष्वरलभार्वाधातुकस्वराः । परमेण धाम्ना दृष्ट्स्वस्येवं एकवाक्य-
 लेऽपि दृष्ट्स्वमाह्वारिति ममुच्चयविवक्षायां चकारस्य लुप्तत्वेन
 चादिलोपे विभाषेति (पा० ८।१।६३) निघातस्य विकल्पो द्रष्ट-
 व्यः । वसुशब्दे वृषादिः । पवित्रमित्यत्र पुवस्संज्ञायामिति (पा०
 ३।२।१८५) पूजधातोरिप्रत्यये मतीकार उदात्तः । शतधारशब्दः
 शतवल्गुशब्दवत् । द्रष्टोऽग्नये इत्यत्र घर्मीऽमीतिवदोकारः स्वरि-

तः । वृहन्नहोरूपसंख्यानं (पा० ६।१।१७३।१ वा०) इति वृहच्च
 ब्दादुत्तरस्या अजादिविभक्तेरुदात्तत्वं । 'कं सुखं अकं दुःखं त
 विद्यते यस्यासौ नाकः पूर्वपदप्रकृतिखरः । स्वाहाशब्दे निपात
 द्यावापृथिवीशब्दस्य, देवताद्वन्द्वे च (पा० ६।२।१४१) इत्युभय
 दप्रकृतिखरत्वादाद्यन्तावुदात्तौ । विश्वधाया इति वत् विश्वायुरि
 त्यादयः । ऋतावरीशब्दस्य आमन्त्रितत्वान्निघातः । ऊर्मिन्शब्दस्य
 फिट्खरः । डीबनुदात्तः । मधुशब्दे वृषादिः । मत्तुप्रमपावनु
 दात्तौ । धनशब्दे नपुंसकखरः । सोमेन्द्रविष्णुशब्दा वृषादिगताः
 हव्यस्य होमस्य योग्यं हव्यं प्रत्ययखरः ॥ इति माधवीये वेदा-
 र्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये तृतीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

कर्मणे वां देवेभ्यः शकेयं वेषाय त्वा प्रत्युष्टं रक्षः
 प्रत्युष्टा अरातयो धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्वं तं योऽस्मान्
 धूर्वति तं धूर्वं यं वयं धूर्वामस्त्वं देवानामसि सस्त्रित-
 मं पप्रितमं जुष्टमं वह्नितमं देवहृतममहृतमसि ह-
 विर्धानं ह॥ हस्व माह्वामिचस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे माभे-
 र्मासंविक्त्वा मा त्वा ॥ १ ॥

हि॥ सि॥ ष॥ मुरु वाताय देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्वि-
 नोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्व्वपाम्यग्नीषो-
 माभ्यामिदं देवानामिदमुनः सह स्फात्यै त्वा नारात्यै
 सुवरभि विस्त्रिषं वैश्वानरं ज्योतिर्द्वे॥ हन्तां दुर्या द्यावा-

हृथि॒व्यो॒र्व्वन्तरि॑क्षमन्वि॒ह्यदित्या॑स्त्वोपस्थे सादया॒म्य-
ग्र ह॒व्यः रक्ष॑स्व ॥ २ ॥

मा त्वा षट्च॒त्वारि॑ः श॒च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपा-
ठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अनुवाकत्रयेण पर्वदिनकर्तव्यं समापितं । उत्तरैर्दशभिरनु-
वाकैः प्रतिपदिनकर्तव्यमभिधातव्यं । तत्र प्रथमं तावदस्मिंश्चतु-
र्थेऽनुवाके हविर्निर्वापोऽभिधीयते । बोधायनः “अथ प्रातर्जु-
तेऽग्निहोत्रे हस्तौ सम्मृशते कर्मणे वां देवेभ्यः शकेयमिति” इति ।
आपस्तम्बः “कर्मणे वां देवेभ्यः शकेयमिति हस्तावनिज्य” इति ।
हे हस्तौ देवानां सम्बन्धिने कर्मणे प्रचालितौ युवां प्रयोक्तुं शक्तौ
भूयामं । विनापि प्रचालनं लौकिकशक्तैः सद्भावाच्छास्त्रीयशक्त्य-
र्थोऽयं मन्त्रः प्रचालनहेतुरित्यभिप्रेत्याह । “कर्मणे वां देवेभ्यः
शकेयमित्याह शक्त्यै” (ब्रा० ३ का० १२ प्र० ४ अ०) इति । कश्चिन्मन्त्र-
मुत्पाद्य तृणास्तरणे विनियुक्ते “यज्ञस्य वै सन्ततिमनु प्रजाः प-
शवो यजमानस्य सन्तायन्ते । यज्ञस्य विच्छित्तिमनु प्रजाः पशवो
यजमानस्य विच्छिद्यन्ते । यज्ञस्य सन्ततिरमि यज्ञस्य त्वा सन्तत्यै
तृणामि सन्तत्यै त्वा यज्ञस्येत्याहवनीयात् सन्तनेति । यजमानस्य
प्रजायै पशूनाः सन्तत्यै” (ब्रा० ३ का० १२ प्र० ४ अ०) इति । यज्ञस्य
त्वा सन्तत्या इत्येषां पदानामादरार्थेन द्विरभ्यासेन भूमिर्यथा
न दृश्यते तथा स्मरणीयमिति सूचयति । अत एवान्वयान्नातं

“अनतिदृष्ट्वा स्तृणाति” इति । स्तरणप्रदेशस्याद्यनौ कल्पे दर्शितौ “गार्हपत्यात् प्रक्रम्य सन्ततामुलपराजीः स्तृणात्याहवनीयात्” इति । उलपराजिस्तृणविशेषः । प्रणयनं विधत्ते “अपः प्रणयति” (ब्रा०३का०।२ प्र०।४ अ०) इति । तत्प्रकारः कल्पे दर्शितः “अपरेण गार्हपत्यमुपविश्य कः स वा चमसं वा प्रणीताप्रणयनमानोय तस्मिंस्तरः पवित्रमप आनयन्नाह । ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि यजमानवाचं यच्छेति सम्प्रेष्यन् समं प्राणैर्धारयमाणोऽविषिञ्चन् हवोऽन्तरेणाहवनीयं दर्भेषु सादयित्वा” इति । प्रणयनविधेरर्थवादमाह “अद्धावा आपः । अद्धामेवारभ्य प्रणीय प्रचरति” । (ब्रा०३का०।२ प्र०।४ अ०) इति । अपां अद्धाजनकत्वेन अद्धारूपत्वमुपचर्यते । तज्जनकत्वञ्च श्रुत्यन्तरे समाम्नातं “आपोऽहाम्नि अद्धां सन्नमन्ते पुण्याय कर्मणे” इति । दृश्यते स्नाना च मनोपेतस्य श्रुत्यतिशयः । पूर्वोक्तमेव प्रणयनविधिं पुनः पुनरनूय ब्रह्महा स्तौति “अपः प्रणयति । यज्ञो वा आपः । यज्ञमेवारभ्य प्रणीय प्रचरति । अपः प्रणयति । वज्रो वा आपः । वज्रमेव भ्रातृव्येभ्यः प्रहृत्य प्रणीय प्रचरति । अपः प्रणयति । आपो वै रक्षोघ्नीः । रक्षसामपहत्यै । अपः प्रणयति । आपो वै देवानां प्रियं धाम । देवानामेव प्रियं धाम प्रणीय प्रचरति । अपः प्रणयति । आपो वै सर्वा देवताः । देवता एवारभ्य प्रणीय प्रचरति” (ब्रा०३का०।२ प्र०।४ अ०) इति । यज्ञो यथाभीष्टस्वर्गसाधनं तद्वदपामभीष्टप्रीत्यादिसाधनत्वाद्यज्ञत्वं । प्रणीताभिरङ्घ्रिः पिष्टस्य संयमनं प्रचरणं । यथा वज्रो वैरिणं वारयति तद्वदापस्तृणां

कारयन्ति । रक्षो म्रत्वं पुरैवोक्तं । दृष्टुदकस्य देवप्रियधानो द्युलो-
काद्युन्नत्वादपां तद्धामत्वं । देवास्तावदग्निं प्रविश्य तद्भावं प्राप्ताः ।
तथा च श्रूयते “देवासुराः संयत्ता आसन् । ते देवा बिभ्यतोऽग्निं
प्राविशन् । तस्मादाहु रग्निः सर्वा देवता” इति । “स चाग्निरप्सु
प्रविष्टः । स निलायत । सोऽपः प्राविशत्” इति श्रुतेः । तस्मादपां
सर्वं देवता त्वं । ब्राह्मणान्तराद्वा तथात्वं द्रष्टव्यं । कल्पः “आदत्ते
दक्षिणेनाग्निहोत्रहवणीः सव्येन शूर्पं वेषायलेति” इति । तदेत-
द्भुयं यज्ञायुधमध्यपाति, तानि यज्ञायुधान्यन्यत्रैव मन्त्रातानि
“स्फ्यश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पञ्च कृष्णाजिनञ्च
शस्या चोलूखलञ्च मुमलञ्च दृपश्चोपला च एतानि वै दशयज्ञा-
युधानि” इति । तेषां प्रयोगप्रकारः सूत्रे दर्शितः “उत्तरेण गार्ह-
पत्याहवनीयौ दर्भान् सस्तीर्य दध्न् न्यश्चि पात्राणि प्रयुनक्ति
दशपराणि दशपूर्वाणि स्फ्यश्च कपालानि चेति यथा समा-
न्नातमपराणि प्रयुज्य सुवं जुह्नुमुपभृतं भुवां वेदं पात्रीमाज्य-
स्थालीं प्राशिचहरणमिडापात्रं प्रणीताप्रणयनमिति पूर्वाणि
तान्युत्तरेणावष्टिगान्यन्वाहार्यस्थालीं मदन्तीमग्मानमुपवेषं प्रा-
तर्द्धापत्राणीति प्रणीता प्रणयनं पात्रसंसादनात् पूर्वमेके स-
मामनन्ति” इति । तत्राग्निहोत्रहवण्यादाने शाखान्तरमन्त्र उदा-
हृतः “वानस्पत्यामि दक्षायलेत्यग्निहोत्रहवणीमादत्त” इति ।
तस्मात् “वेषाय त्वा” इति मन्त्रेण शूर्पमाददीत । वेषो व्याप्तिमान्
यज्ञस्तदर्थं हे शूर्प त्वामाददे । अवार्थावबोधकाल एव वाक्यपूर्तये
पदाध्याहारः । अनुष्ठानकाले तु न लौकिकं पदमध्याहृत्यं ।

अनाम्नातस्योहादिवदमन्त्रत्वात् । अवबुद्धस्यार्थस्य वाक्यैकदेशे-
 नापि संस्कारोद्बोधे सति स्मृत्युपपत्तेः । अमन्त्रत्वादेव तद्वार-
 कस्मृत्या नास्त्यदृष्टं किञ्चित् । सूर्याय जुष्टं निर्वपामीत्यूहादी-
 नमन्त्रानपि प्रयुञ्जते । अन्यथाऽग्नये जुष्टमित्येवमान्नातस्यैव प्रयोगे
 सौर्यकर्मसमवेतस्यार्थस्य स्मृत्यभावप्रसङ्गात् । शूर्पस्य यज्ञार्थत्वं नि-
 र्वापावघातादौ प्रसिद्धमित्याह “वेषाय लेत्याह । वेषाय ह्येनदी-
 दत्ते” (ब्रा० ३ का० १२ प्र० १४ अ०) इति । कल्पः “प्रत्युष्टं रत्नः
 प्रत्युष्टा आरातय इत्याहवनोये गार्हपत्ये वा प्रतितथ्य” इति ।
 व्याचष्टे “प्रत्युष्टं रत्नः प्रत्युष्टा आरातय इत्याह । रत्नसामपहत्यै”
 (ब्रा० ३ का० १२ प्र० १४ अ०) इति । कल्पः “जघनेन गार्हपत्यमग्नि-
 छमनो भवति तस्यैत्योत्तरां युगधुरमभिमृशति धूरसि धूर्व धूर्वन्तं
 धूर्व तं धीऽस्मान् धूर्वति तं धूर्व यं वयं धूर्वामः” इति । ब्रीहिरूप-
 हविर्धारकशकटमस्वन्धिनो युगस्य बलीवर्दवहने प्रदेशे कश्चिद्धिं-
 सकोऽग्निः शास्त्रदृष्टोऽस्ति तं प्रार्थयते । हे वज्रे त्वं हिं मकोऽमि
 ततः पापरूपं हिं मकं विनाशय । किञ्च यो राक्षसादिः याग-
 विघ्नेनास्मान् जिघांसति तमपि विनाशय । यं वा आलस्यादिरूपं
 वैरिणं वयं जिघांसामः तमपि विनाशय । वज्राधारभूताया
 युगस्य धुरः संस्पृशं विधत्ते “धूर्वसीत्याह । एष वै धुर्योऽग्निः । तं
 यदनुपस्पृश्यातीयात् । अर्ध्वयुञ्ज यजमानं च प्रदहेत् । उपस्पृ-
 श्यात्येति । अर्ध्वर्योश्च यजमानस्य चाप्रदाहाय” (ब्रा० ३ का०
 १२ प्र० १ अ०) इति । तन्धूर्व्वेति वाक्ययोः पौनरुक्त्यभ्रं निवार-
 यति “धूर्व्वतं योऽस्मान् धूर्व्वति तं धूर्व्व यं वयं धूर्व्वाम इत्याह ।

द्वौ वाव पुरुषौ । यश्चैव धूर्वति । यश्चैनं धूर्वति । तावभौ शुचार्पयति
 (ब्रा० ३का०।२प्र०।४अ०) इति । शोकेन योजयतीत्यर्थः । कल
 “अनोऽभिमन्त्रयते त्वं देवानामसि सन्धितमं पप्रितमं जुष्टतमं व
 ऋतमं देवहृतममहृतमसि हविर्धानं दृष्ट्व हस्व माक्काः” इति ।
 शकटं त्वं देवानां सम्बन्धि भवसि ततः शुद्धतमं ब्रीहिभिः पूर्णत
 प्रियतमं हविषो वाहकतमं देवानामाक्कातमञ्चासि । किं
 ब्रीहिभारापादितवक्रत्वरहितं हविषो धारकमसि अतो दृ
 भव । भग्नं मा भूः । मन्त्रस्य प्रथमभागे स्पष्टार्थत्वं दर्शयति “
 देवानामसि सन्धितमं पप्रितमं जुष्टतमं वऋतमं देवहृतमसि
 त्याह । यथा यजुरेवैतत्” (ब्रा० ३का०।२प्र०।४अ०) इति
 मन्त्रपदैर्योऽर्थो यथा प्रतीयते स तथैव, न तत्र कश्चिदन्
 विवक्षाविशेषोऽस्ति । द्वितीयभागे ब्रीहिभारप्रयुक्तं शैथिल्यं व
 र्यत इत्याह “अहृतमसि हविर्धानमित्याहानार्थे” (ब्रा०
 का०।२प्र०।४अ०) इति । तृतीयभागे स्वयमप्यारोढुं शकटं
 धैर्यं सम्याद्यत इत्याह “दृष्ट्व हस्व माक्कारित्याह धृत्यै” । (ब्रा
 ३का०।२प्र०।४अ०) इति । अत एवापस्तम्बः उत्तरस्य भाग
 मन्त्रान्तरत्वमभिप्रेत्याह “अहृतमसि हविर्धानमित्यारोहति
 इति । कल्पः “अथ पुरोडाशीयान् प्रेक्षते मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रे
 मा भेर्मा संविक्ष्या मा त्वा ह्रिमिषं” इति । हे ब्रीहि सम्
 जगन्मित्रस्य सूर्यस्य चक्षुषा त्वामवलोकयामि न तु वैरिचक्षुषा
 ततो मा भैषीः मात्र कम्पिताः अहन्तु त्वां न मारयामि अ
 कूलोऽयमिति बुध्युत्पादनाय मित्रशब्दप्रयोग इत्याह “मित्र

त्वा चक्षुषा प्रेक्ष इत्याह मित्रत्वाय” (ब्रा०३का०।२प्र०।४अ०)
 इति । भयकम्पयोरपि हिंसावान्तरभेदत्वमभिप्रेत्याह “मा भेमी
 संविश्या मा त्वा हिंमिषमित्याहाहिंसायै” (ब्रा०३का०।
 २प्र०।४अ०) इति । कल्पः “उरुवातायेति परिणाहमपवाह्य”
 इति । हे करिष्यमाणद्वार त्वमेतेन पिधानभूतदण्डपनयनेन
 वायुप्रवेशार्थं विस्तीर्णो भव । वायुप्रवेशे प्रयोजनमाह “यद्वै
 किञ्च वातो नाभिवाति । तत् सर्वं वरुणदैवत्यं । उरुवाताये-
 त्याह । अवारुणमेवैनत् करोति” (ब्रा०।३का०।२प्र०।४अ०)
 इति । यद्रव्यमावृतत्वेन वायुर्न स्पृशति तस्य सर्वस्यावरको
 वरुणः स्वामी तच्च स्वामित्वं वायुना निवर्त्यते । कल्पः “अथ
 निर्व्वपति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्गभ्यां पूष्णो हस्ता-
 भ्यामग्नये जुष्टं निर्व्वपामि” इति । तत्प्रकारः सूत्रे दर्शितः “गूर्पं
 पवित्रं निधाय तस्मिन्नग्निहोत्रहवणा हवींषि निर्व्वपति तथा
 वा पवित्रवत्या” इति । व्याचष्टे “देवस्य त्वा सवितुः प्रसव
 इत्याह प्रसूत्यै । अश्विनोर्वाङ्गभ्यामित्याह । अश्विनौ हि
 देवानामध्वर्यू आस्तां । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । अग्नये
 जुष्टं निर्व्वपामीत्याह । अग्नय एवैनान् जुष्टं निर्व्वपति” (ब्रा०
 ३का०।२प्र०।४अ०) इति । एतान् ग्रीहीन् प्रियं हविर्यथा
 भवति तथा निर्व्वपति । आवृत्तिं विधत्ते “त्रिर्यजुषा । त्रय
 द्वमे लोकाः । एषां लोकानामाष्टै । तूष्णीं चतुर्थं । अपरि-
 मितमेवावरुन्धे” (ब्रा०३का०।२प्र०।४अ०) इति । आपस्तम्बः
 “एवमुत्तरं यथादैवतमग्नीषोमाभ्यामिति पौर्णमास्यां” इति ।

तदिदं स्पष्टीचकार बोधायनः “एतामेव प्रतिपदं कृत्वाग्नीषो-
 माभ्यामिति पौर्णमास्यामिन्द्राय वैष्टधाय चेन्द्राग्निभ्यामित्यमा-
 वास्यायामसन्नयत इन्द्रायेति सन्नयतो महेन्द्रायेति वा यदिम-
 हेन्द्रयाजी भवति” इति । देवस्य त्वेत्येतमेव भागमुपक्रमं कृत्वा
 जुष्टं निर्व्वपामोत्युपसंहारं कृत्वा तयोर्मध्येऽग्नीषोमाभ्यामिति
 प्रयोक्तव्यं । एतत् सर्वमभिप्रेत्याह “स एतमेवानुपूर्व्वं हवींषि
 निर्व्वपति” (ब्रा० ३ का० १२ प्र० १४ अ०) इति । कल्पः “इदं देवा-
 नामिति निरूपानभिष्टुतौदमु नःसहेत्यवशिष्टान्” इति । शूर्पे
 निरूपमिदं देवानामेव स्वं इदन्तु शकटस्वं देवैस्सहितानामस्माकं
 स्वं यागान्तराणामस्माभिः करिष्यमाणत्वाद् भोक्ष्यमाणत्वाच्च ।
 भागधोरसाङ्कर्षाय मन्त्रदयमित्याह “इदं देवानामिदमुनः
 सहेत्याह व्यावृत्तै” । (ब्रा० ३ का० १२ प्र० १४ अ०) इति । कल्पः
 “स्फात्यै त्वा नारात्या इति निरूपानेवामिमन्त्र्य” इति । हे
 हविः अभिवृद्धौ त्वामभिमन्त्रयामि । तत्राभिवर्द्धनमदानाय न
 भवति किन्तु देवेभ्यो दातुमेव । सोऽयं मन्त्रो हविषोऽवस्कन्द-
 नेन क्षयो मा भूदित्येवं रक्षार्थ इत्याह “स्फात्यै त्वानारात्या
 इत्याह गुप्तै” । (ब्रा० ३ का० १२ प्र० १४ अ०) इति । बोधायनः
 “अथा हवनीयमीक्षते सुवरभिविस्वेषं वैश्वानरं ज्योतिः” इति ।
 आपस्तम्बस्तु मन्त्रभेदमभिप्रेत्याह “सुवरभिविस्वेषमिति सर्वं
 विहारमनुवीक्षते । वैश्वानरं ज्योतिरित्याहवनीयं” इति । स्वर्ग-
 साधनत्वात् स्वर्गरूपं सर्वयागप्रदेशमभितो विशेषेण पश्यामि
 आहवनीयाग्निं स्वर्गस्य प्रकाशकं ज्योतिःस्वरूपं पश्यामि । शकट-

स्तोपरिभागे परितः कटवेष्टिते तमस्विनि प्रदेशेऽवस्थितस्य वहि-
 रवलोकनमप्यपेक्षितमित्याह “तमसोव वा एषोऽन्तश्चरति ।
 यः परीणहि । सुवरभिविखेपं वैश्वानरं ज्योतिरित्याह । सुव-
 रेवाभिविपश्यति । वैश्वानरं ज्योतिः । (ब्रा० १ का० १ प्र० १४
 अ०) इति । बोधायनः “अथ गृहानन्वीक्षते दृ॒हन्तां दुर्या
 द्यावापृथिव्योः” इति । आपस्तम्बः “दृ॒हन्तां दुर्याद्या पृथि-
 व्योरिति प्रत्यवरुह्य” इति । इहलोकपरलोकयोरस्मद्गृहा
 दृढीभवन्तु । अदार्ढ्यशङ्कायाः सद्भावाद्दार्ढ्यमाशंसनीयमि-
 त्याह “द्यावापृथिवी हविषि गृहीत उदवेपेतां । दृ॒हन्तां
 दुर्या द्यावापृथिव्योरित्याह । गृहाणां द्यावापृथिव्योर्दृष्ट्यै”
 (ब्रा० ३ का० १ प्र० १४ अ०) इति । गृहीतहविष्कः किंवादिश्य
 यक्ष्यतीत्यज्ञानालोकयोर्भयेन कल्पः प्राप्तः । दृ॒हन्तामित्युक्ते
 सत्येतिद्विनाश उद्देश्यो न भवतीति निश्चयाद्धैर्यं भवति ।
 कल्पः “उर्व्वन्तरिचमन्विहीति हरति” इति । व्याचष्टे “उर्व्वन्तरि-
 चमन्विहीत्याह गत्यै” (ब्रा० १ का० १ प्र० १४ अ०) इति । कल्पः
 “एत्योत्तरेण गार्हपत्यमुपसादयत्यदित्यास्त्वोपस्थे सादयामि”
 इति । अदितिशब्दस्य भूमिरर्थ इत्याह “अदित्यास्त्वोपस्थे सा-
 दयामीत्याह । इयं वा अदितिः । अस्या एवैनदुपस्थे सादयति”
 (ब्रा० १ का० १ प्र० १४ अ०) इति । कल्पः “गार्हपत्यमभिमन्त्र-
 यते अग्ने हव्यं रक्षसेति” इति । अत्र हविषो रक्षामात्रं वि-
 वक्षितमित्याह “अग्ने हव्यं रक्षसेत्याह गुप्त्यै” (ब्रा० १ का० १
 प्र० १४ अ०) इति । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“कर्मणे हस्तयोः शुद्धिर्वेषपूर्पपरिग्रहः ।
 प्रत्युष्टमिति मन्त्राय धूसृष्टेच्छकटे धुरं ॥
 त्वमीषां संसृष्टेहं शकटं त्वधिरोहति ।
 उर्वन्तर्धिमपच्छायं मित्रेति हविरोहते ॥
 देवेति निर्व्वपेदग्नीत्यपि पूर्व्वानुषञ्चनात् ।
 इदं निरुप्रतच्छेषौ स्पृष्टेत् स्फात्याभिमन्त्रणां ॥
 सुवर्ब्धिहारवीक्षाथ वैशा पूर्व्वान्निवीक्षणं ।
 दृष्ट्वा वरुक्ष्यारु गच्छेददिभूमौ हि सादयेत् ॥
 अग्नंऽग्निमन्त्रणं मन्त्रा उक्ता एकोनविंशतिः” ।

अथ मीमांसा । तत्र केचित् सामान्यविचारा उच्यन्ते । य-
 क्षपौषे लेत्यत्रैव ते वक्तव्याः तथापि मञ्जारव्युत्पत्तये तत्तदनुवा-
 कीषु वर्ण्यन्ते । द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे विचारितं ।

“अनध्याये मन्त्रपाठः क्रतौ नास्त्यस्ति वा न सः ।

तत्पाठस्य निषिद्धत्वादस्ति तत्रानिषेधतः” * ॥ इति ।

पर्व्वणि नाध्येतव्यमिति निषिद्धत्वादनध्यायेषु क्रतुप्रयोगे
 मन्त्रपाठो नास्तीति चेन्नैवं । निषेधस्य ग्रहणार्थाध्ययनविषयत्वात्
 क्रतुप्रयोगे तदभावात् । अन्यथा प्रतिपद्ये वेष्टेर्व्विहितत्वेन मन्त्र-
 पाठाभावे तदध्ययनमनर्थकं स्यात्, तस्मात् प्रतिपदि कर्मणे वा-
 मित्यादयो मन्त्राः पठितव्याः । तत्रैवान्यद्विचारितं ।

“स्वरो मन्त्रो भाषिकः किं स्यात् प्रावचनिकोऽथ वा ।

* तत्पाठस्यानिषेधः स्यादस्ति पाठनिषेधता इति का० पाठः ।

ब्राह्मणोक्तेरादिमोऽन्यस्तदुक्तेर्लक्षणत्वतः” ॥ इति ।

तत्तद्देशीयब्राह्मणस्वरो भाषिक इत्युच्यते । तदुक्तमाचार्यैः ।

“कन्दोगा बङ्गचासैव तथा वाजसनेयिनः ।

उच्चनीचस्वरं प्राहुः स वै भाषिक उच्यते” ॥ इति ।

मोऽयं भाषिकः क्रतौ मन्त्रेषु प्रयोक्तव्यः । कुतः । ब्राह्मणेनोक्तत्वात् । * मन्त्रविनियोगस्याङ्गेन सिद्धतया स्वरविशेषविधानाद्यैव ब्राह्मणे मन्त्र उपादीयत इति प्राप्ते । ब्रूमः । न हि ब्राह्मणे मन्त्रः पथ्यते । किन्तु प्रवचनप्रसिद्धस्वराद्युपेतं मन्त्रकाण्डे समुत्पन्नं मन्त्रमुपलक्षयितुं तदुपलक्षणसमर्थानि मन्त्रोपक्रममदृशानि कानिचिदचराण्युच्चार्यन्ते । तद्यथा “इमामगृभ्णन्वशनामृतस्येत्यश्याभिधानोमादन्ते” इति । मतमेवाभिप्रायं द्योतयितुं क्वचित् क्वचित् शब्दान्तरेणोपलक्ष्यन्ते । तद्यथा “मावित्राणि जुहोति प्रसृत्यै” इति । यत्र लिङ्गमिद्धो विनियोगस्तत्र ब्राह्मणमनुवादकमस्तु । तस्मात् प्रावचनिकः स्वरः क्रतौ कर्मणे वामित्यादिमन्त्राणां प्रयोक्तव्यः । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“ब्राह्मणेत्पन्नमन्त्रस्य त्रैस्वर्यं भाषिकोऽथवा ।

आद्योऽन्यमन्त्रवन्मैवं स्वरान्तरविवर्जनात्” ॥ इति ॥

वानस्पत्यासीत्ययं मन्त्रो ब्राह्मण एवोत्पन्नः । तस्यान्यमन्त्रवत् प्रावचनिकस्वर इति चेन्मैवं । मन्त्रकाण्डे तदपाठेन तत्स्वराभावात् । तस्माद्भाषिकस्वरः । यद्यपि यज्ञस्य सन्तिरमीत्ययं

* मन्त्रस्य लिङ्गविनियोज्यतया इति का० ।

तैत्तिरीयब्राह्मणोत्पन्नो मन्त्रस्त्वैस्वर्येणैवान्नायते तथापि सोमाय
राज्ञे क्रीताय प्रोह्यमाणायानुब्रूहीत्येवमादीनां बह्वृचब्राह्मणे-
त्यन्नमन्त्राणां अयं भाषिकः स्वरः । अन्यदपि तत्रैव चिन्तितं ।

“यदा कदाचिन्मन्त्रान्ते वा कर्मानियमाङ्गवेत् ।

आद्यो मैवं कृत्स्नजन्यसृतेरङ्गत्वतोऽन्तिमः” ॥ इति ॥

इषे त्वेतिमन्त्रः शाखाद्वेदकरणं । इमामगृह्णन्निति रश्-
नादाने । तत्र तत्र संशयः । किं मन्त्रादौ कर्म कर्त्तव्यं, उतागृ-
ह्णन्नशनेत्येवं विधस्य कर्मप्रकाशकमन्त्रस्योच्चारणकाले, किम्वा
यस्य कस्यचित् पदस्योच्चारणकाले, आहोस्विन्मन्त्रान्ते, अथ वा
ततोऽपि कञ्चित्कालं विलम्बेनेति । तत्र नियामकाभावाद्यदा
कदाचिदिति प्राप्ते । ब्रूमः । कृत्स्नमन्त्रजन्यमर्थस्मरणं कर्मणोऽङ्गं ।
तच्च मन्त्रममाप्तेः पूर्वं नोदेति विलम्बेत्तत्पन्नापि विनश्यतीति
ततः परिशेषात् कर्मणे वामित्यादिमन्त्रान्ते कर्म सन्निपतेत् ।
तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“हस्तौ द्वाववनेनिक्ते स्तृणात्युलपराजिकां ।

दर्भास्तरण एवाङ्गं हस्तशुद्धिरुताखिला ॥

तन्मन्त्राङ्गत्वमन्त्रस्यादानन्तर्यात्मकात् क्रमात् ।

लिङ्गप्रकरणाभ्यान्तु सर्वानुष्ठानशेषतः” ॥ इति ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते हस्ताववनेनिक्ते उलपराजीः-
स्तृणातीति । वेद्यामास्तरितुं सम्पादितः स्तम्ब उलपराजी तत्र
हस्तशुद्धिदर्भास्तरणवाक्ययोनैरन्तर्येण पाठात् क्रमप्रमाणेन ह-
स्तशुद्धिरास्तरणमात्रस्याङ्गमिति चेत् । मैवं । अवनेजनं हस्त-

संस्कारः । संस्क्रतो च हस्तौ सर्वानुष्ठानयोग्यावित्येतादृशं सामर्थ्यलिङ्गं दर्शपूर्णमासयोः स्फुटं । अतः प्रबलाभ्यां लिङ्गप्रकरणाभ्यां क्रमबाधात् सर्वशेषो हस्तशुद्धिः । अयं न्यायो वाग्यमेऽपि द्रष्टव्यः । चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे विचिन्तितं ।

“मृन्मये प्रणयेत् कामी नित्येऽप्येतदुतेतरत् ।

आकांक्षा मन्निधिश्चास्ति तस्मान्नित्येऽपि मृन्मयं ।

कामार्थत्वादयोग्यत्वं सामान्यविहिते न च ।

आकांक्षाया निवृत्तत्वान्नित्यार्थमितरद्भवेत्” ॥ इति ॥

अपः प्रणयति इति प्रकृत्य श्रूयते । मृन्मयेन प्रतिष्ठाकामस्य प्रणयेदिति । तत्रापां प्रणयनस्य नित्यप्रयोगेऽपि मृन्मयपात्रमेव साधनं । कुतः । नित्येऽपि पात्रस्याकांचितत्वात् । न च लोकमिद्धं किञ्चित् पात्रं उपादीयत इति वाच्यं । श्रौते कर्मण्यश्रुताच्छ्रुतस्य मन्निहितत्वादिति प्राप्ते । ब्रूमः । कामार्थं मृन्मयमाप्नातं । तच्च सति कामे योग्यं । न हि पात्रिकं कामं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तं निमित्तस्य योग्यं भवति । पात्राकाङ्क्षा तु सामान्यतोऽविहितेन निवर्तते । अपः प्रणयतीति हि पात्रमनुपन्यस्य विहितं । तच्चान्यथानुपपन्नं मत्पात्रं किञ्चित् सामान्येन कल्पयति । तस्मान्नित्यप्रयोगे तत्कामं मृन्मयं नान्वेति । किन्वितरत् पात्रं यत्किञ्चिदुपादेयं । चममेनापः प्रणयेदिति नित्ये पात्रं विधीयत इति चेत् तर्हि कृत्वा चिन्तासु । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“देवस्य त्वेतिमन्त्रस्य भिन्नत्वमथवैकता ।

एक्यप्रयोजकस्यात्र दुर्बाधत्वेन भिन्नता ॥

शुद्धिपत्रं ।

अशुद्धं	शुद्धं	शृङ्गा	पङ्क्तिः
कारिस्त्रः	कारिणः	२	१३
बाधक	बोधक	३	१
छोमो	छोमो	५	१०
मन्तार्थण	मन्तार्थ	६	६
छन.. .. .	छान.. .. .	७	११
जायमानं	याजमानं	११	२२
बाद	वाद.. .. .	१६	६
पुर्व	पूर्वं	१८	१०
निवावरण	निवारण	१९	१८
त्रिरात्रि	त्रिरात्र	२३	१
ठवे	ठके	२३	३
शाकल्पः	शाकल्यः	२४	१२
पुण्यैकं तवः	पुण्यैकहेतवः	२६	१
जुष्टं	जुष्टं	३०	१२
नास्तीयन्तो	नास्तीयन्ता	३१	१७
पाह्यते	पायते	३४	७
विधारण	विधारण	३४	८
विधारणां	विधारणं	३८	१
ऊर्ज्व	ऊर्ज्व	३९	८
निष्ठ	निष्ठ	४२	७
रेत्वा	रेत्वात्	४६	२१
रुहेम	रुहेम	५०	१
वैत	वैन	५६	१
सान्नाय्य	सान्नाय्य	७८	७
नृपपपत्तिः	नृपपत्तिः	८२	३
तं धूर्व	तं धूर्व	८४	१३
मये	मये	८४	१८
मह्य	मह्य	८५	२
शुद्धति	शुद्धति	८६	१३
अध्वर्यु	अध्वर्यु	८८	१६
वक्रचा	वक्रचा	९४	३

विभागे सति साकाङ्गस्यैकार्थत्वं प्रयोजकं ।

तस्मादाक्यैक्यमेतेन यजुरन्तोऽवधार्यते” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासयोरान्नायते “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्वि-
र्बाङ्गभ्यां पूष्णे हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामि” इति । तत्र
वाक्यानि भिन्नानि भवितुमर्हन्ति । कुतः । एकलनियामकस्य
साधत्वात् । अर्थैक्यं वाक्यैक्ये प्रयोजकमिति चेत् । न । एकस्मिन्
इतिव्याप्तेः । पदसमूहस्य वाक्यत्वे समूहानामत्र बहूनां सम्भ-
वद्वाक्यभेद इति प्राप्ते ब्रूमः । यद्विभागे साकाङ्गमविभागे
कार्थं तदेकं वाक्यमिति नियामकं । विभागे साकाङ्गमित्येवोक्ते
इतिव्याप्तिः स्यात् । “स्योनं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं
कल्पयामि ते”, “तस्मिन्त्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध
समनस्यमानः” इत्यत्र तस्मिन्त्सीदेत्यादिपदसमूहस्य विभागे
सति प्रकृतवाचितच्छब्दस्य निर्णयाय पूर्वपदसमूहस्य साकाङ्ग-
त्वमस्ति । अतस्तद्वचस्केतुमेकार्थत्वमित्युक्तं । न हि तत्रैकार्थत्व-
मस्ति । पूर्वसमूहस्य सदनकरणमर्थः । उत्तरसमूहस्य पुरो-
डाशप्रतिष्ठापनमर्थः । स्योनं समीचीनं सुशेवं सुष्ठु सेवितुं यो-
ग्यमिति प्रथमवाक्यस्यार्थः । व्रीहीणां मेध व्रीहिसारभूतपुरो-
डाश इत्यर्थः । अत्र द्वयोस्समूहयोर्वाक्यद्वयत्वमुभयवादिसिद्धं
तत्रैकार्थमित्यनेन व्यावर्त्यते । एकार्थमित्युक्तेऽप्यतिव्याप्तिः स्यात् ।
“विभागे वा विभजतु”, “पूषा वा विभजतु” इत्यनयोर्भिन्नमन्त्र-
योः सम्मतयोः पदसमूहयोस्तात्पर्यविषयस्य द्रव्यभागरूपस्यार्थ-

* वाक्यं नावधार्यत इति का० ।

सैकत्वात् तद्ववच्छेत्तुं विभागे साकाङ्क्षमित्युक्तं । प्रकृते तु अग्नये जुष्टमित्यादिसमूहे पृथक्कृते पूर्वा देवस्य त्वेति समूहः साकाङ्क्षो भवति । एकीकृते तु कृत्स्नसैक एव निर्व्यापोऽर्थः । एतेनैकवाक्यत्वनिर्णयेनानियतपरिमाणस्य यजुषोऽवसानं निश्चेतुं शक्यं । अत्रैवान्यश्चिन्तितं ।

“या ते अग्ने रजेत्यध्याहारो यदाऽनुषञ्जनं ।

तनूरित्यस्य शेषत्वादध्याहारोऽत्र लौकिकः ॥

वेदाकाङ्क्षा पूरणीया वेदेनेत्यनुषञ्जनं ।

अस्य शेषोऽपि बुद्धिस्थो लौकिकस्तु न हीदृशः” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे उपसङ्क्षेपेवमाम्नायते “या ते अग्नेऽयाशया त-
नूर्वर्षिष्ठा गङ्गरेष्ठायं वचो अपावधीं लेषं वचो अपावधीः स्वाहा ।
या ते अग्ने रजाशया । या ते अग्ने हराशया” इति । अयमर्थः ।
अयसा रजतेन हिरण्येन च निर्मिता अग्नेस्तिस्त्रस्तनवः, तास्वा-
द्या येयमुक्ता सा अतिशयेन प्रवृद्धा गङ्गरे तीक्ष्णद्रव्ये लोहे च
स्थिता, तथा तन्वा क्षुत्पिपासे गोबध्राद्युपपातकं वीरहत्यादि-
कञ्च महापातकं हतवानस्मीति । तथा च ब्राह्मणं “उयं वचो
अपावधीं लेषं वचो अपावधीः स्वाहेति । अशनयापिपासे ह वा
उयं वचः । एनस्य वैरहत्याञ्च लेषं वचः” इति । अत्र यः स्वाहा-
न्तःप्रथमो मन्त्रः स पूर्णवाक्यत्वान्निराकाङ्क्षः । द्वितीयतृतीयमन्त्र-
योरकाङ्क्षां पूरयितुमुचिता लौकिको वाक्यशेषोऽध्याहर्त्तव्यः ।
न हि तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिभागस्तयोरन्वेतुं योग्यः तस्य प्रथममन्त्र-
शेषत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । वैदिकयोर्मन्त्रयोरकाङ्क्षा वैदिकेनैव

वाक्यशेषेण पूरणीया । ततस्तनूर्ध्वर्षिष्ठेत्यादिभाग इतरयोर्मन्त्र-
गिरनुषज्यते । यद्यप्यसावन्यशेषः तथापि बुद्धिस्थः सन् कल्पनी-
यादध्याहारात् सन्निकृष्यते, तस्मादनुषङ्गः कर्तव्यः । एवञ्च सति
प्रकृतेऽप्यग्नीषोमाभ्यामित्यस्मिन् मन्त्रे देवस्य लेत्यादिपूर्वभागो
दृष्टमित्याद्युत्तरभागस्यानुषङ्गनीयः । नवमाध्यायस्य प्रथम-
भादे चिन्तितं ।

“सावित्रा स्यादूहनीयं न वाऽर्थः सङ्गतस्ततः ।

ऊहो नाविकृतस्यैव निर्वापान्वयसम्भवात्” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे” इत्य-
स्मिन्नेव मन्त्रे सवित्रश्रिपूषन्शब्दाः कर्माणि सङ्गतं देवतारूप-
वर्धमभिधातुमर्हन्ति । तथा सति दृष्टप्रयोजनलाभोऽग्निश्च
कर्मासमवेता देवता । ततः कयाचिदपि व्युत्पत्त्या न सवित्रा-
दिशब्दैरग्निरभिधीयतां । अथोच्यते । अग्निशब्देनैव अग्निरभि-
धानात् पुनस्तदभिधानं व्यर्थं । किञ्च देवतान्तरेषु रूढास्ते शब्दा
नाग्निमभिधद्धारिति । एवं तर्हि तास्तिस्त्रो देवता अग्निना
सह कर्माणि विकल्प्यन्तां । ततः प्राकृतस्य मन्त्रस्य विकृतिव्यति-
शेणे सति सवित्रादिशब्दस्थाने तत्तद्देवतावाचकः शब्द ऊह-
नीय इति प्राप्ते ब्रूमः । नात्रोहः कर्त्तव्यः । कुतः । अविकृतस्यैव
मन्त्रस्य निर्वापशेषत्वेनान्वयसम्भवात् । न हि प्रकृतावग्निना
सह सवित्रादिदेवतानां विकल्पो वाक्यभेदादिदोषप्रसङ्गात् ।
तस्मान्निर्वापस्तावकानां सवित्रादिशब्दानां कर्माण्यसमवेतार्थ-
ज्ञानास्त्यूहः । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“तत्राग्निशब्दो नोद्द्यः स्यादूद्द्यो वा स्तावकत्वतः ।

सवित्रादिवद्वद्यो नो समवेतार्थवर्णनात्” ॥ इति ।

तस्मिन् पूर्वाक्त एव मन्त्रे अग्नये जुष्टमित्ययमग्निशब्दो विष्णु-
तिषु नोद्दनीयः । कुतः । देवतान्तरवाचिसवित्रादिशब्दवदग्नि-
शब्दस्याप्यत्र निर्व्वापस्तावकत्वेन पाठादिति प्राप्ते ब्रूमः । विषमो
दृष्टान्तः । कर्मण्यसमवेतार्थाः सवित्रादिशब्दाः । अग्निशब्दस्त्वाग्नेये
कर्मणि समवेतमर्थं ब्रूते । नन्वत्र जुष्टशब्दोऽसमवेतार्थः निर्व्वा-
पात् पूर्वोद्द्विषो जुष्टत्वाभावात्, तद्योगादग्निशब्दोऽपि तथा
स्यादिति चेत् । मैवं । जुष्टं यथा भवति तथा निर्व्वपामीति
क्रियाविशेषणत्वेन भविष्यज्जोषणपरत्वे सति समवेतार्थत्वात् ।
तस्मात् सौर्य्यं यागे सूर्य्याय जुष्टं निर्व्वपामीत्येवमूद्दनीयं । एवञ्च
सति प्रकृतेऽपीन्द्राय वैष्टुधायेत्याद्यूद्दः कर्त्तव्यः । द्वितीयाध्या-
यस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“ऊहप्रवरनाम्नां किं मन्त्रताऽस्त्यथवा न वा ।

मन्त्रास्त्वैकवाक्यत्वात् *न तल्लक्षणवर्ज्जनात्” ॥ इति ।

अग्नये जुष्टं निर्व्वपामीत्यस्य सौर्य्यचरौ सूर्य्याय जुष्टमित्येवं
पदान्तरप्रक्षेप ऊहः । अदोक्षिष्टाय ब्राह्मण इत्यस्य मन्त्रस्य
शेषत्वेन प्रयोगकाले देवदत्तोऽयमिति ब्राह्मणनामधेयविशेषं
तदीयप्रवरश्चैव पठन्ति । अमो देवदत्तोऽमुष्य पुत्रोऽमुष्य पौत्रो
ऽमुष्य नप्ता, अमुष्याः पुत्रोऽमुष्याः पौत्रोऽमुष्या नप्ता देवदत्तो

ऽयमिति ब्राह्मणनामधेयविशेषं पठन्ति । तथा वरणमन्त्रेषु
 आङ्गीरसवार्हस्पत्यभारद्वाजगोत्रं ब्राह्मणं त्वां वृणीमह इति
 प्रवरं पठन्ति । एतेषामूहप्रवरनामधेयानां मन्त्रत्वमस्ति । कुतः ।
 मन्त्रेण सहैकवाक्यत्वादिति चेत् । मैवं । याज्ञिकप्रसिद्धिरूपस्य
 मन्त्रलक्षणस्योदादिष्वभावात् । न ह्यध्येतार ऊहादीन् मन्त्र-
 काण्डेऽभिधीयन्ते, तस्मान्नास्ति मन्त्रत्वं । तथा सतीन्द्राय वै
 मृधाय जुष्टमित्याद्यूहस्य मन्त्रत्वाभावात् खरवैकल्येऽपि मन्त्रो
 चीन इत्यादिना उक्तदोषो न भविष्यति । तदेवं मन्त्रसम्भाविता
 विचारा दर्शिताः ।

अथ व्याकरणं । कर्मणे वामित्यादिशब्देषु नञ्विषयस्येत्यादि
 (सि० कौ० २३१ प०) फिट्स्त्रेण पूर्वोक्तखरादिकं यथायो-
 गमनुसन्धेयं । वेषशब्दो वृषादिः । प्रथमद्वितीययोर्धूर्वशब्दयो-
 र्ध्व्याद्यादित्वेन पदात् परत्वं नास्तीति निघाताभावः । तृती-
 यस्य तु तं धूर्वत्येवं पदादुत्तरत्वादस्ति निघातः । योऽस्मान्
 धूर्वति यं धूर्वाम इत्यनयोर्यच्छब्दयोगान्निघातो निषिद्धः ।
 निपातैर्यद्यदि हन्त कुविन्नेचेच्चण्कच्चिद्यत्र युक्तं (पा० ८।१।३) ।
 एतैः पदादिभिर्युक्तं पदं निहन्यते । सस्तिपप्रिशब्दयोः किन्-
 न्त्ययस्य निन्तादाद्युदात्तः । जुष्टशब्दोऽदन्तः । वक्त्रिशब्दो
 वृषादिः । देवानाङ्गयतीति देवह्नरित्यत्र तत्पुरुषे तु ल्यार्थेति
 (भा० १।६।१।१) । द्वितीयान्तपूर्वपदप्रकृतिखरः प्राप्तः स च छदु-
 म्परपदप्रकृतिखरेण वार्यते । अह्नतमित्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिखरः ।
 विविधानमित्यत्र ल्युट्प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वात् समासे छदुत्त-

रपदप्रकृतिस्वरः । ऋ५ हस्वेति गतं । प्रेक्ष इत्यच्चेत्तरपदादेरनु-
 दात्तत्वेऽपि स्वरितो वागुदात्तः (पा० ८।१।६) इत्यस्य विकल्पि-
 तत्वादेकादेशः (पा० ८।१।५) इत्युदात्तः । माङ्गारित्यत्र चा-
 दिश्लोपः (पा० ८।१।६३) इति सूत्रेण निघातस्य विकल्पि-
 तत्वाद्धातुस्वरः । वातशब्दो वृषादिः । सवितुरित्यत्र प्राति-
 पदिकान्तोदात्तस्य विभक्त्या सहैकादेशे सत्युकार उदात्तः ।
 प्रसव इत्यत्र सूधातोरप्रत्यये सति तस्य पित्वाद्धातुस्वर एव
 शिष्यते । ततः समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तदपवादः ।
 याय घञ् क्ता जवित्रकाणां (पा० ६।२।१४४) । गतेः कार-
 कादुपपदाच्चोत्तरेषां यादीनामष्टानां प्रत्ययानामन्त उदात्तः
 स्यात् । पूष्ण इत्यत्र अनुदात्तस्य च यच्चेदात्तश्लोपः (पा० ६।
 १।१६१) इति विभक्तिरुदात्ता । अग्नीषोमाभ्यामित्यत्र अग्नि-
 शब्दस्यान्तोदात्तत्वात् सोमशब्दस्य चाद्युदात्तत्वात् समासे देव-
 ता द्वन्द्वे चेति (पा० ६।२।१४१) युगपदुभयोः प्रकृतिस्वरत्वं ।
 उशब्दस्यानुदात्तत्वं स्वरादिपाठे निपातितं । सहशब्दस्य नि-
 पातत्वाभावेन फिट्स्वरः । स्फात्या इत्यत्र स्फायिधातोर्णक्ता-
 दुत्तरस्य क्तिन्प्रत्ययस्य नित्येन स्फाशब्दस्योदात्तत्वप्राप्तावपि
 उदात्तस्य णिचो लुप्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तिरुदात्ता ।
 अरातिशब्दस्य नञ् तत्पुरुषत्वादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुव-
 रिति वृषादिः । अभोति फिट्स्वरः । वीत्युपसर्गस्वरः । ऋ५-
 हन्तामिति वाक्यादित्वाङ्निघाताभावः । द्यावापृथिव्योरित्यत्र
 उदात्तयण इति (पा० ६।१।१।७४) विभक्तिरुदात्ता । उपसृ-

शब्दः षषोदरादिः ॥ इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे प्रथमकाण्डे
प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ * ॥

दे॒वो वः स॒वि॒तो॒त्पु॒ना॒त्वच्छि॒द्रेण॒ प॒वि॒त्रेण॒ वसोः
सू॒र्यस्य॑ र॒श्मिभि॒रापो॑ दे॒वीर॒ग्रेपु॒वो अ॒ग्रेगु॒वोऽग्रं॑ इ॒मं य॒ज्ञं
न॒य॒ताग्रे॑ य॒ज्ञप॑तिं धत्त यु॒ष्मानिन्द्रो॑ वृ॒णीत॑ वृ॒त्रतू॒र्यं
यू॒यमिन्द्र॑ म॒वृणी॑ध्वं वृ॒त्रतू॒र्यं प्रो॒क्षिता॑ स्था॒ग्नये॑ वो जुष्टं
प्रो॒क्षाम्य॒ग्नीषो॑मा॒भ्याः शु॒न्धध्वं॑ दै॒व्याय॑ क॒र्मणे॑ दे॒व-
य॒ज्याया॑ अ॒वधू॑तः र॒क्षोऽव॑धू॒ता अ॒रात॑योऽदि॒त्यास्त्वग॑-
सि प्र॒ति त्वा ॥ १ ॥

पृ॒थि॒वी वे॒त्त्वधि॑षव॒णम॑सि वा॒नस्प॑त्यं प्र॒ति त्वा-
दि॒त्यास्त्वगे॑त्व॒ग्नेस्त॑नूर॒सि वा॒चो वि॒सर्ज॑नं दे॒ववी॑तये
त्वा गृ॒ह्णाम्य॒द्रिर॑सि वा॒नस्प॑त्यः स इ॒दं दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यः
सु॒शमि॑शमि॒षेष॑मा॒वदो॑र्ज॒माव॑द द्यु॒मद॑दत व॒यः स॒ङ्घातं॑
जे॒षम॑ वर्ष॒वृद्ध॑म॒सि प्र॒ति त्वा॑ वर्ष॒वृद्धं॑ वे॒त्तु परा॑पू॒तः र॒क्षः
परा॑पू॒ता अ॒रात॑यो र॒क्षसां॑ भा॒गोऽसि॑ वा॒युर्वो॑ वि॒वि-
न॑क्तु दे॒वो वः स॒वि॒ता हि॒रण्य॑पाणिः प्र॒तिगृ॑ह्णातु ॥ २ ॥

त्वा भा॒ग एका॑दश च ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥

चतुर्थेऽनुवाके ब्रीहिनिर्वापः प्रोक्तः । निरुप्ते तुषस्य रक्षो-
 भागत्वान्तदपनयनार्थेऽवघातः पञ्चमानुवाकेऽभिधीयते । प्रो-
 क्षितानामेव ब्रीहीणामत्रावघातयोग्यत्वात् । प्रोक्षणस्य चोत्पूतो-
 दकसाध्यत्वादुत्पवनमन्त्रस्य चावघातस्याङ्गिन्युत्पवनेन साकाङ्क्ष-
 त्वादुत्पवनमन्त्रव्याख्यानात् प्रागेवोत्पवनं विधत्ते “इन्द्रो वृत्र-
 महन् । सोऽयः । अभ्यं म्रियत । तासां यन्मेधं यज्ञियः स
 देवमासीत् । तदपोदकामत् । ते दर्भा अभवन् । यद्भैरप
 उत्पुनाति । या एव मेध्या यज्ञियाः सदेवा आपः । ताभिरे-
 वैनो उत्पुनाति” (ब्रा० ३का० १प्र० १५ अ०) इति । इन्द्रेण हि
 तस्य वृत्रस्योदकाभिमुखेन मृतत्वादुदकसारं निर्गतं । तच्च सारं
 द्विविधं दैवं मानुषञ्च । तत्र मलप्रचालनोपयुक्तं मानुषं । दैवञ्च
 द्विविधं, स्नानादिना पापशोधकं प्रोक्षणादिना द्रव्यशोधकञ्च ।
 तदुभयमत्र मेध्ययज्ञियशब्दाभ्यां विवक्षितं । तच्च निर्गत्य भूमौ
 दर्भरूपेणाविर्बभूव । तस्माद्भैरुत्पुनीयात् । दर्भसंख्यां विधत्ते
 “द्वाभ्यामुत्पुनाति । द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै” (ब्रा० ३का० १२
 प्र० १५ अ०) इति । अनेन विधीयमानद्वित्वेन विरोधात् पूर्वस्मिन्
 वाक्ये दर्भैरिति बहुवचनं जात्यभिप्रायं व्याख्येयं । यजमानो ह्ये-
 केन पादेनोत्तिष्ठन् प्रतिष्ठां न लभते, द्वाभ्यान्तु लभते । ततो
 दर्भद्वित्वमपि प्रतिष्ठित्यै भवति । कल्पः “अथैतस्यामेव सुचि तिरः
 पवित्रमप आनीय उदीचीनाग्राभ्यां पवित्राभ्यां त्रिरुत्पुनाति
 देवो वः सवितात्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभि-
 रिति पच्छः” इति । अत्र सुक्शब्देन निर्वापहेतुरग्निहोत्रह-

समी विवक्षिता । “सगूकायामग्निहोत्रहवणामप आनीय” इत्य-
 न्नाभिधानात् । हे आपः अध्वर्युहृदयेऽवस्थितप्रेरकान्तर्यामी
 भवानूर्ध्वं पुनातु । केन साधनेन । आदित्यरूपत्वभावनावलाद-
 च्छिद्रेण दर्भपवित्रेण । पुनरपि केन । जगन्निवासहेतोः सूर्यस्य
 रश्मिशब्देन भावितैर्दर्भावयवैः । यथोक्तं मन्त्रार्थं विशदयति
 “देवो वः सवितोऽत्युनात्वित्याह । सवितृप्रसूत एवैना उत्पुनाति ।
 च्छिद्रेण पवित्रेणेत्याह । असौ वा आदित्योऽच्छिद्रं पवित्रं ।
 नैवैना उत्पुनाति । वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरित्याह । प्राणा
 अपः । प्राणा वसवः । प्राणा रश्मयः । प्राणेनैव प्राणान्त्स-
 मृणक्ति” (ब्रा० ३का० । २प्र० । ५ अ०) इति । उदकेनाप्यायिताः
 प्राणा इत्यपां प्राणत्वं । आदित्याद्यधिष्ठातृदेवतानुग्रहैस्सचुरा-
 दीनां प्राणानां देहे वासितत्वात् वसुशब्दाभिधेयानां देवता-
 नुग्रहाणां प्राणत्वं । आदित्यरश्मीनां प्राणव्यवहारोपकारि-
 त्वात् प्राणत्वं । ततः सूर्यरूपप्राणत्वेन भावितैर्दर्भप्राणैस्सहोदक-
 रूपाः प्राणा उत्पवनकाले समृक्ता भवन्ति । मन्त्रस्य सविते-
 त्वमेव लिङ्गेन यत् सावित्रत्वं यच्च पादवद्धत्वात् ऋगूपत्वं तदुभ-
 यमत्र सप्रयोजनमित्याह “सावित्रियर्चा । सवितृप्रसूतं मे कर्मा-
 दिति । सवितृप्रसूतमेवास्य कर्म भवति । पच्छो गायत्रिया त्रि-
 ण्यमृद्धत्वाय” (ब्रा० ३का० । २प्र० । ५ अ०) इति । ममेदं कर्म नि-
 श्चलं सवित्रा प्रेरितमस्त्वित्यभिप्रेत्य सावित्रमन्त्रेणोत्पुनीयात् ।
 तत्र तत् तथैव सम्यजते । ऋगूपत्वेन तत्रत्यं कन्दो ज्ञातुं शक्य-
 कन्दसञ्ज्ञाच्च लक्षणतो गायत्रीत्वात् गायत्र्याश्च त्रिपात्वात्

प्रतिषादमृत्यवने सति चिराद्वत्या गृह्यति । अतिव्रत्येन कर्षं
फलं सवृद्धं भवति । आहुतिप्रकारः सूत्रे दर्शितः “देवो वः
सवितोऽत्युनात्विति प्रथमं, अच्छिद्रेण पवित्रेणेति द्वितीयं, वसोः
सूर्यस्य रश्मिभिरिति तृतीयं” इति । बोधायनः “अथैना
उक्ताहयन्नुपेतिष्ठति आपो देवीरयेपुवो अयेगुवोऽय इमं यज्ञं
नयताये यज्ञपतिं धत्त युष्मानिन्द्रे वृणीत वृचत्वर्यं यूयमिन्द्रम-
वृषीध्वं वृचत्वर्यं इत्यङ्गिरेवापः प्रोक्षति प्रोक्षितास्व इति त्रिः”
इति । आपस्वस्वस्तु मन्त्रैक्यमभिप्रेत्याह “आपो देवीरयेपुव
इत्यभिमन्त्र्य” इति । हे जलदेव्यो यूयमिमं यज्ञमविघ्नेन परिम-
माप्तिं वयत यजमानश्च स्वर्गं स्थापयत । कीदृश्या यूयं । जुह्विहे-
तूनां दर्भादीनामपि प्रोक्षणेन शोधकत्वाद्ये पुनन्तोत्ययेपुवस्तेन
यज्ञं समापयितुं समर्थाः । पुनरपि कीदृशः । पुनः पुनः प्रवा-
हरूपेण शीघ्रगामित्वाद् गन्तृभ्यो मनुष्यादिभ्योऽप्यये गच्छन्ती-
त्ययेगुवस्तेन यजमानं स्वर्गं नेतुं समर्थाः । किञ्च वृचासुरवधे
युष्माकमिन्द्रस्य च परस्परपेक्षा जाता । अत इन्द्रसमाना यूयं
किं नाम कर्तुमसमर्थाः । अस्य मन्त्रस्य पूर्वभागे तत्रत्यशब्दस्व-
रूपमेवापां महिमानमभिधाय आहुत्या स्पृह्यति । ततो नात्र
किञ्चिद्वाक्येयसंज्ञीत्याह “आपो देवीरयेपुवो अयेगुव इत्याह ।
रूपमेवासासेतन्महिमानं व्याचष्टे” (ब्रा० ३का० १२ प्र० १५ अ०)
इति । मध्यमभागे प्रार्थितं कार्यमापो नापेक्षन्त इत्याह “अय
इमं यज्ञं नयताये यज्ञपतिमित्याह । अय एव यज्ञं नयन्ति ।
अस्मे यज्ञपतिं” (ब्रा० ३का० १२ प्र० १५ अ०) इति । ब्राह्मणान्त

प्रसिद्धं परस्परपेक्षत्वमेव तृतीयभागे दर्शयतीत्याह “युष्मा-
 मिन्द्रो वृणीत वृत्रद्वयं यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रद्वयं इत्याह ।
 वृत्र५ह हनियन्मिन्द्र आपो वज्रे । आपो हेन्द्रं वज्रिरे । संज्ञा-
 निवासामेतस्मानं व्याचष्टे” (ब्रा० ३ का० १२ प्र० १५ अ०) इति ।
 आपो वज्र इत्यत्र कान्दसो दीर्घः । वृत्राङ्गीतायेन्द्राय प्रजा-
 पतिर्वज्रमङ्गिः प्रक्षाल्य ददावित्यमाविन्द्रस्योदकापेक्षत्वप्रसिद्धि-
 र्वृत्र५ह इतिशब्देन सूच्यते । अत एव श्रूयते “तस्मादिन्द्रो
 विभेत् स प्रजापतिमुपाधावच्छत्रुर्मेऽजनीति तस्मै वज्रैः सित्वा
 प्रायच्छदेतेन जहीति तेनाभ्यायत” इति । प्रक्षालितस्यापि
 वज्रशब्देन प्रयोज्यत्वादपामिन्द्रापेक्षेत्येषा प्रसिद्धिरापो हेत्यत्र
 वज्रशब्देन सूच्यते । आपो मम सहकारिण्य इत्येतदिन्द्रस्य सम्यग्-
 ज्ञानं । इन्द्रोऽस्माकं सहकारीत्येतदुक्तदेवतानां सम्यग्ज्ञानं ।
 तामेतामपां संज्ञामिन्द्रेण समानां मन्त्रं प्रस्थापयति । दीर्घ-
 व्यत्ययस्कान्दसः । मन्त्रपाठ एवापां प्रोक्षणमित्याह “प्रोचि-
 तां स्येत्याह । तेनापः प्रोचिताः” (ब्रा० ३ का० १२ प्र० १५ अ०) ।
 इति । “अङ्गिर्होव हवीःषि प्रोक्षति । ब्रह्मणाप इध्मावर्हिः
 प्रोक्षति” इति श्रुत्यन्तरं । ब्रह्मणा अभिमन्त्रणं मन्त्रेणेत्यर्थः ।
 अग्नये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्यामित्यस्य शेषं पूरयित्वा
 विनियोगः कल्पे दर्शितः “अथ पुरोडाशीयान् प्रोक्षति देवस्य
 सक्तितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूषो हस्ताभ्यामग्नये वो जुष्टं
 प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्याममुष्मा अमुष्मा इति यथादैवतं त्रिः” इति ।
 अमेव तात्पर्यं दर्शयति “अग्नये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमा-

भ्यामित्याह । यथा देवतमेवैनान् प्रोक्षति” (ब्रा०३का०।१प्र०।
 ५अ०) इति । आवृत्तिं विधत्ते “त्रिः प्रोक्षति । आवृद्धिं यज्ञः ।
 अथो रक्षसामपहत्यै” (ब्रा०३का०।१प्र०।५) इति । तिस्र आवृ-
 त्तयो यस्य यज्ञस्य अमौ आवृत् । “त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरक्ष-
 मां” इत्यादिश्रौतप्रसिद्धिं हिशब्दो द्योतयति । रक्षोघ्नत्वमपा-
 मसकृदुक्तं । कल्पः “उत्तानानि पात्राणि कृत्वा प्रोक्षति शुन्धध्वं
 दैव्याय कर्मणे देव यज्याया इति त्रिः” इति । पूर्ववद्वाच्ये “शु-
 न्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्याया इत्याह । देवयज्याया एवै-
 नानि शुन्धति । त्रिः प्रोक्षति । आवृद्धिं यज्ञः । अथो मेधा-
 लाय” (ब्रा०३का०।१प्र०।५अ०) इति । मेधत्वं यज्ञार्हत्वं ।
 कल्पः “लृष्णाजिनमादायावधूतः रक्षोऽवधूता अरातय इत्युत्करे
 चिरवधुनोति” इति । अवधूतं विनाशितं । प्रत्युष्टमिति वद्वाच्ये
 “अवधूतः रक्षोऽवधूता अरातय इत्याह । रक्षसामपहत्यै”
 (ब्रा०३।१प्र०।५अ०) इति । कल्पः “अथैनत्पुनस्तात् प्रती-
 चीनयीवमुत्तरलोम उपस्तृणात्यदित्यास्त्वगमि प्रति त्वा पृथिवी
 वेतु” इति । हे लृष्णाजिन त्वं भूमिदेवतायास्त्वगूपममि ततो
 भूमिस्त्वां प्रतिगृह्य मदीयेयन्त्वगित्येवं जानातु । मन्त्रस्याक्तार्थ-
 परत्वं दर्शयति “अदित्यास्त्वगमीत्याह । इयं वा अदितिः ।
 अस्या एवैनत् त्वत्वं करोति । प्रति त्वा पृथिवी वेत्त्वित्याह प्रति-
 ष्ठित्यै” (ब्रा०३का०।१प्र०।५अ०) इति । यदि स्वीकीयत्व-
 गूपेण न स्वीकुर्यात् तदानोमपसारयेत् ततो न प्रतितिष्ठेत्
 अतः प्रतिष्ठार्थोऽयं स्वीकारः । देशादिगुणविशिष्टमास्तरणं

विधत्ते “पुरस्तात् प्रतीचीनयीवमुत्तरलोमोपसृणाति मेध-
 नाय । तस्मात् पुरस्तात् प्रत्यञ्चः । पशवो मेधमुपतिष्ठन्ते ।
 तस्मात् प्रजा मृगं याज्जकाः” (ब्रा० ३का० १२ प्र० १५ अ०) इति ।
 तस्मादाहवनीयस्य पूर्वभागे कृष्णाजिनं पश्चिमशिरस्कमूर्ध्व-
 तामकमासृतं तस्मात् तादृश एव सन्नो यूपे बद्धाः पशवो
 यज्ञं सेवन्ते यस्मादयं पशुभिः मेवो यज्ञः । तस्मादेव प्रत्य-
 ञ्चयभयरहिताः सत्यः प्रजा यज्ञार्थं मृगयहणशीला भवन्ति ।
 कृष्णाजिनस्यैवादरे हेतुं ब्रुवंस्तद्विशिष्टमवघातं विधत्ते “यज्ञो
 हविभ्यो निस्त्रायत । कृष्णो रूपं कृत्वा । यत् कृष्णाजिने हविर-
 अवहन्ति । यज्ञादेव तद्यज्ञं प्रयुङ्क्ते । हविषोऽस्कन्दाय” (ब्रा०
 ३का० १२ प्र० १५ अ०) इति । यज्ञपुरुषः केनापि निमित्तेन
 हविभ्योऽभिमुखो यदागच्छत् तदा तिरोधानाय स्वयङ्कृष्ण-
 मृगो भूत्वा तदीयं रूपमात्मनः सम्पूर्णं कृतवान् ततः कृष्णा-
 जिनस्योपरि हविरवहन्तीति यदस्ति तेन यज्ञशरीरात् कृष्णा-
 जिनादादाय हवीरूपो यज्ञः प्रयुक्तो भवति, किञ्चिदधःपतित-
 मपि कृष्णाजिनेनावरुद्धत्वात् हविरस्कन्नमेव भवति । कल्पः
 “अस्मिन्नुलूखलमधिवर्त्तयति अधिषवणमसि वानस्पत्यं प्रति
 तादित्यास्त्वमेत्तु” इति । हे उलूखल त्वं अधिषवणस्यावघात-
 ताधारभूतं वनस्पतिजन्यञ्चासि । तादृशं त्वां कृष्णाजिनरूपेयं
 मेस्त्वक् प्रतिगृह्य मदीयमिति जानातु । अवघाताधारं
 कर्तुमधिषवणविशेषणमित्याह “अधिषवणमसि वानस्पत्यमि-
 त्याह । अधिषवणमेवैनत् करोति” (ब्रा० ३का० १२ प्र० १५ अ०)

इति । अविरोधेन सम्बन्धायेयमाशीरित्याह “प्रति त्वादित्या-
 स्त्वस्वेत्वित्याह सयत्नाय” (ब्रा०३का०।२प्र०।५अ०) इति ।
 सयः संबन्धवान् । षिञ् बन्धन इत्यस्माद्धातोऽत्यन्तत्वात् ।
 कल्पः “तस्मिन् पुरोडाशीयानावपति । अग्नेस्तनूरसि वाचो
 विसर्जनं देववीतये त्वा गृह्णामीति” । भोः पुरोडाशीय त्रीहि-
 समूह त्वमग्नेः शरीरमसि । यतो दाह्यं काष्ठमिव त्वां स्त्रीक-
 त्योदराग्निराहवनीयाग्निश्च पटुर्भवति, किञ्च वाचः प्रवृत्ति-
 कारणमसि, तदीयरसेनोपचिताया वाचः शब्दोच्चारणे प्रवृ-
 त्तत्वात्, अत ईदृशं त्वां देवभक्षणाय उलूखले प्रक्षिपामि ।
 यद्योक्तं मन्त्रार्थं दर्शयति “अग्नेस्तनूरसीत्याह । अग्नेर्वा एषा
 तनूः । यदोषधयः । वाचो विसर्जनमित्याह । यदा हि प्रजा
 ओषधीनामअन्ति । अथ वाचं विसृजते । देववीतये त्वा गृह्ण-
 मीत्याह । देवताभिरेवैनत् समर्धयति” (ब्रा०३का०।२प्र०।
 ५अ०) इति । देवैर्भक्ष्यत्वे सति “यावदेका देवता कामयते या-
 वदेका । तावदाहुतिः प्रयते” इति न्यायेनाभिवृद्धिः । कल्पः
 “मुसलमवदधाति अद्रिरसि वानस्पत्यः स इदं देवेभ्यो हव्यं सु-
 श्मिशमिष्व” इति । हे मुसलपदार्थं त्वं वनस्पतिजन्योऽपि दाह्येन
 पाषाणोऽसि । स त्वं देवार्थमिदं हव्यं भक्षणविरोधुयतुषाद्यप-
 नक्षनेन सुष्ठु शान्तं यथा भवति तथा शमय । एतदेवामिप्रे-
 त्याह “अद्रिरसि वानस्पत्य इत्याह । यावाणमेवैनत् करोति ।
 स इदं देवेभ्यो हव्यं सुश्मिशमिष्वेत्याह शान्ते” (ब्रा०३का०।
 २प्र०।५अ०) इति । मन्त्रमुत्पाद्य लिङ्गसूचितं विनियोगं

कटयति “हविष्कृदेहीत्याह । य एव देवानां हविष्कृतः ।
 कृन् ऋयति । चिर्कयति । त्रिषत्या हि देवाः” (ब्रा० ३का० ।
 ५ प्र० । ५ अ०) इति । कल्पः “अथ दृषदुपले वृषा रवेणोच्चैः समा-
 हन्ति । इषमावदोर्जमावद द्युमद्वदत वयं सङ्घातं जेष्म” इति ।
 अकारोऽन्यत्र स्थीकृतः “आग्नीध्रोऽग्निमादायेषमावदेति
 दृषदुपले समाहन्ति द्विर्दृषदि सकृदुपलायां त्रिः सञ्चारय-
 वल्लवः सम्पादयति” इति । हे पाषाण हविःस्वरूपमिदमन्नं
 दीयं स्वादुतरं रसञ्च यजमान आनेष्यतीति, देवेभ्यो वद
 यज्ञायुधानि सर्वाणि यूयं रसाभिव्यक्तिमदिदं हविरिति
 देवेभ्यो वदत । वयं त्वनेन पाषाणघोषेणाविनीतं वैरिसंघातं
 जेष्याम । अनेन मन्त्रेणैष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारौ दर्शयति “इष-
 मावदोर्जमावदेत्याह । इषमेवोर्जं यजमाने दधाति । द्युमद्वदत
 वयं सङ्घातं जेष्मेत्याह भ्रातृव्याभिभूत्यै (ब्रा० ३का० । २ प्र० ।
 ५ अ०) इति । उपाख्याने न भ्रातृव्याभिभूतिं द्रढयति “मनोः
 अङ्गादेवस्य जयमानस्यासुरघ्नी वाक् । यज्ञायुधेषु प्रविष्टा
 ऽसीत् । ते ऽसुराः । यावन्तो यज्ञायुधानामुद्वदतामुपशृण्वन् ।
 ते पराभवन् । तस्मात् स्वानां मध्येऽवसाय यजेत । यावन्तोऽस्य
 भ्रातृव्या यज्ञायुधानामुद्वदतामुपशृण्वन्ति । ते पराभवन्ति”
 (ब्रा० ३का० । २ प्र० । ५ अ०) इति । अङ्गालुत्वेन यागं कुर्वन्तो मनोः-
 भावादिदं सर्वं सम्पन्नं । ततो ज्ञातीनामनुकूलानां प्रतिकूला-
 न्नाञ्च मध्ये य इमं वृत्तान्तं निश्चित्य अङ्गालुर्यजेत तस्य भा-
 व्याः पराभवन्ति । प्रैषमन्त्रमुत्पाद्य विनियोगं तात्पर्यञ्च दर्श-

यति “उच्चैः समाहन्त वा आह विजित्यै । वृक्ष एषामिन्द्रियं वीर्यं । श्रेष्ठ एषां भवति” (ब्रा० ३ का० १ प्र० १। ५ अ०) इति । हे आग्नीध्र त्वदीयहस्तगतेन पाषाणेन दृषदुपलायुग्ममुच्चैस्ताडनीयमिति मन्त्रार्थः । तं मन्त्रमध्वर्युः पठेत् स च पाषाणध्वनिर्विजयाय भवति यजमानश्चैषां वैरिणामिन्द्रियं बलञ्च विनाशयति स्वयश्चैषां ज्ञातीनां मध्ये श्रेष्ठो भवति । कल्पः “अवहृत्य विवृषान् कृत्वोत्तरतः शूर्पमुपयच्छति वर्षवृद्धमसि” इति । हे शूर्प वर्षवृद्धं वेणुनिष्पन्नतया त्वमपि वर्षवृद्धमसि । कल्पः “एतस्मिन् पुरोडाशीयानुदपति । प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु” इति । हे व्रीहिसमूह वर्षवृद्धत्वात् स्वकीयत्वेन शूर्पमभिमन्यतां । मन्त्रद्वये वृद्धशब्देन ममृद्धिर्द्योत्यत इत्याह “वर्षवृद्धमसि प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तित्याह । वर्षवृद्धा वा ओषधयः । वर्षवृद्धा इषीकाः समृद्ध्यै” (ब्रा० ३ का० १ प्र० १। ५ अ०) इति । इषीकाः वेणवः । कल्पः “अथोदङ् पर्यावृत्य परापुनाति परापूतं रक्षः परा पूता अरातयः” इति । रक्षमा ऽत्र प्रसङ्ग उपन्यस्य मन्त्रं व्याचष्टे “यज्ञं रक्षां स्यनुप्राविशन् । तान्यत्ना पशुभ्यो निरवादयन्त । तुषैरोषधीभ्यः । परापूतं रक्षः परापूता अरातय इत्याह । रक्षमामपहत्यै” (ब्रा० ३ का० १ प्र० १। ५ अ०) इति । देवाः पशुयागेषु रुधिरं तद्भागत्वेन वहिस्त्यक्त्वा पशुयागेभ्यो रक्षां निष्कामितवन्तः । तुषत्यागेन च ओषधुपलक्षितेभ्यः । कल्पः “मध्यमे पुरोडाशकपाले तुषानेप्य रक्षमां भागोऽधीति, अधस्तात् कृष्णाजिनस्योपवपत्युत्तरमपरमवान्तरदेशं वा निरस्य” इति “हस्तेनोपवपतीति बह्वच ब्राह्मणमिति”

निष्कामनार्थं भागप्रदानमिति दर्शयति “रक्षसां भागोऽसी-
 याह । तुषैरेव रक्षांसि निरवदयते” (ब्रा० ३का० १२ प्र० १५ अ०)
 इति । विधत्ते “अप उपस्पृशति मेध्यत्वाय” (ब्रा० ३का० १२ प्र० १
 अ०) इति । कल्पः “वायुर्वै विविनक्तिति विविच्य” इति ।
 हे तण्डुलाः वायुर्युष्मान् कणेभ्यः पृथक् करोतु । शुद्ध्यापादकत्वेन
 आयावादर इत्याह “वायुर्वै विविनक्तित्याह । पवित्रं वै वायुः ।
 तुनात्येवैनान्” (ब्रा० ३का० १२ प्र० १५ अ०) इति । कल्पः “देवो
 वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णात्विति पात्र्यां तण्डुलान् प्रस्क-
 न्दयित्वा” इति । हिरण्यमङ्गुलीयकं पाणौ यस्यामौ हिरण्यपा-
 णिः । अन्तरिक्षात् पततां वर्षापलादीनामिवोच्चस्थानस्थिता-
 ष्छूर्पात् पततां तण्डुलानामितस्ततः पाते सत्यप्रतिष्ठितत्वेन हवि-
 र्विनाशो मा भूदित्यभिप्रेत्य सवितुः प्रतिग्रह इत्याह “अन्त-
 रिक्षादिव वा एते प्रस्कन्दन्ति । ये शूर्पात् । देवो वः सविता
 हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णात्वित्याह प्रतिष्ठित्यै । हविषोऽस्कन्दाय”
 (ब्रा० ३का० १२ प्र० १५ अ०) इति । प्रेषमन्त्रमुत्पादयति “त्रि-
 फलीकर्त्तवा आह । आटुहि यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय” (ब्रा०
 ३का० १२ प्र० १५ अ०) इति । हे यजमानपत्नि त्वया तण्डु-
 लास्त्रिवारं फलीकर्त्तव्याः । शैत्याच्छादकदोषापनयनं फली-
 करणं । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“देवो व उत्पुनात्यग्रेस्त्रिभिरापोऽनुमन्त्रयेत् ।

अग्रं येऽग्नी हविः प्रोच्य शुन्धोच्चेद्यागपात्रकं ॥

अव चर्मात्करे धुत्वा ह्यदित्याश्चर्मसंस्तुतिः ।

अधुलूखलमादध्यादग्नेस्तत्र हविः क्षिपेत् ॥
 अद्रिर्ममलमादत्त इधं दृषदि वादनं ।
 वर्षं शूर्पमुपोह्याच प्रतित्वा हविरावपेत् ॥
 परा व्रीहीन् परापूय रक्षसामिति चर्मणः ।
 अधस्तुषं कपालेन क्षिपेदायुर्विच्यते ॥
 देवः क्षिपेद्धविः पात्र्यां मन्त्राः सप्तदशेरिताः ।

अथ मीमांसा । तृतीयाध्यायस्य द्वितीयादे चिन्तितं ।

‘हविष्कृदेहीति मन्त्रस्त्रिरवघ्नन् समाङ्गयेत् ।
 विनियोगोऽवघाते स्यादाङ्गाने वा ऽवघातके ॥
 ऐन्द्रिवन्मन्त्रमाङ्गानं गौणं हतिर्दृथान्यथा ।
 पात्रेण प्रापितं त्रित्वं ऋयतेरूपचारगीः ॥
 त्रिरभ्यासो विधातव्यो नित्यप्राप्तेरभावतः ।
 हन्तिना लक्ष्यते कालः प्राप्नोऽमौ ऋयतिस्तथा ॥
 विनियोगे वाक्यभेदो लिङ्गादाङ्गानशेषता ।
 ऐन्द्रिन्यायश्रुत्यभावाद्धर्हिर्नायेन मुख्यगः ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते “हविष्कृदेहीति त्रिरवघ्नन्नाङ्गय-
 ति” इति । देवानामर्थं या हविः सप्तादयति सा हविष्कृत-
 तामेनां मन्त्रेण अध्वर्युरेहीति श्रूते । तथा चायं मन्त्रो ब्राह्म-
 णेन व्याख्यायते “हविष्कृदेहीत्याह । य एव देवानां हवि-
 ष्कृतः । तान् ऋयति” इति । तमिमं मन्त्रमुच्चार्याध्वर्युस्त्रिवार-
 मवघातं कुर्वन्नाङ्गयतीर्थः । अनेन वाक्येन मन्त्रोऽवघाते विनि-
 युज्यते न स्वाङ्गाने । एहीत्येतन्मन्त्रगतं पदमाङ्गाने समर्थं न

अवघात इति चेत् तस्यावघातलक्षकत्वात् । यथा पूर्वोदाह-
 रणायामेन्द्रियमृचि इन्द्रशब्दे गौणः तद्वदेहीति पदं मन्त्रगतत्वे-
 न्नावघाते गौणं भविष्यति । अन्यथा मन्त्रब्राह्मणयोरारोहानपर-
 त्वात् श्रूयमाणमवघातमिति पदमनर्थकं स्यात् । प्राप्तमवघात-
 मिति तत्र मन्त्रस्य त्रिविधो वाक्यभेद इति ज्ञेयम् । न । त्रिविधस्य
 प्राप्तत्वेनानुवादत्वात् । कस्याश्चिच्छाखायामयमन्त्रो मन्त्रकाण्डे
 विचारमभ्यस्यमानातः । ऋयतिपदं त्वेहीतिवदवघातपरतयोप-
 चारेण नेयमिति प्राप्ते ब्रूमः । त्रिरभ्यासस्य नित्यवत् प्राप्तेः
 पाठमात्रेण न सिध्यति, कस्याश्चिच्छाखायां द्विःपाठात् कस्या-
 श्चिच्छाखायां सकृत्पाठात्, अतोऽसौ नित्यवद्विधीयते । न
 शावघातमित्यस्य वैयर्थ्यं तस्य काललक्षकत्वात् । कालस्यापि विधौ
 वाक्यभेद इति चेत् । न । अप्राप्तत्वात् । न ह्यवघाते सहाया-
 क्तानं अन्यस्मिन् काले भवति, ततोऽर्थप्राप्तः कालः । आह्वा-
 नमपि मन्त्रसामर्थ्यादेव प्राप्तत्वान्न विधेयं । न ह्येहि इति मन्त्र-
 पाठ आह्वानमन्तरेणोपपद्यते । मन्त्रव्याख्यानञ्चोदाहृतं । तत्रायं
 वाक्यार्थः सम्यक्, अवघातकाले यदाह्वानं तस्य त्रिरभ्यासः क-
 र्त्तव्य इति । अतः शाखान्तरे विस्पष्टमाह्वानानुवादेन अभ्यासो
 विधीयते “त्रिर्ह्वयति । त्रिषत्या हि देवा” इति । एवं सति
 मन्त्रस्यापि विनियोगे वाक्यभेदः स्यात् । लिङ्गेन त्वाह्वाने विनि-
 योजने नावघाते । न चैन्द्रिन्यायोऽत्र प्रसरति तृतीयाश्रुत्यभा-
 वः । बर्हिर्देवसदनं दामीत्यत्रोक्तेन तु न्यायेन मुख्य एवाह्वाने
 लिङ्गेन मन्त्रविनियोगो न त्ववघातरूपे गौणाह्वाने । तस्मात्

स्त्रावघातशेषोऽयमन्तः । द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

सवनीये पुरोडाशे स्यादाहतिर्हविष्कृतः ।

न वातिदेशात् स्यान्नैवं पश्चाद्भागानात् प्रसङ्गितः ॥ इति ।

सवनीयपुरोडाशस्याग्नेयपुरोडाशविकृतित्वात् । प्रकृतिवद्वि-
कृतिः कर्त्तव्येत्यतिदेशेन हविष्कृदाह्वानं तत्र कर्त्तव्यमिति चेत् ।
मैवं । पशौ कृतेन हविष्कृदाह्वानेन तत्कालीने पुरोडाशेऽपि
प्रसङ्गमिद्धत्वात् । यद्यप्यौपधार्यं हविष्कृदाह्वानं पशौ नास्ति
तथाप्येषा कृताचिन्ता । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

अस्याहतिश्चरौ सौम्ये नास्ति वा पशुपाकतः ।

निवृत्तत्वादस्ति मैवमनिवृत्ते पुरोत्थितेः ॥ इति ।

द्वितीयसवनीये सौम्यचर्वादयः तेषु हविष्कृदाह्वानं पुनः
कर्त्तव्यं, पश्चादाह्वानायास्तस्याः पशुपाके निवृत्तत्वादिति चेत् ।
मैवं । प्रकृतौ पत्नीभंयाजेभ्य ऊर्ध्वं हविष्कृतः पत्न्या उत्थान-
कालत्वेन पश्चादपि ततः पूर्वं निवृत्त्यभावात् । तस्मात् तत्काली-
नेषु सौम्यचर्वादिषु नास्ति पुनराह्वानं । एकादशाध्यायस्य
प्रथमपादे चिन्तितं ।

“अवघातः सकृद्भूयो वाऽमकृदिधिर्मिद्धितः ।

दृष्टा तण्डुलनिष्पत्तिस्तदन्तोऽभ्यस्यतामयं” ॥ इति ।

ब्रीचीनवहन्तीत्यत्र सकृन्मुमलघातमात्रेण विधिप्रयुक्त्या
पूर्वस्य मिद्धेर्वास्यावृत्तिरिति चेत् । मैवं । तण्डुलनिष्पत्तेर्दृष्ट-
प्रयोजनत्वेन तावत्पर्यन्तस्याभ्यासस्याश्रुतस्यापि कल्पनीयत्वात् ।
एवं तण्डुलपेषणादावपि द्रष्टव्यं । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“सर्वाषधावघातः किमावर्त्तः सकृदेव वा ।

आवृत्तिः पूर्ववन्मैवं दृष्टार्थस्यात्र वर्जनात्” ॥ इति ।

अग्निचयने श्रूयते “उदुम्बरमुखल्लः सर्वाषधस्य पूरयि-
त्तावहन्यथैनदुपदधाति” इति । अत्रादृष्टमात्रप्रयोजनत्वात्
सकृदेवावघातः । एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“अवघातार्थमन्त्रः किमसकृत् सकृदेव वा ।

प्रहारभेदादावृत्तिः कर्मैक्येन सकृद्भवेत्” ॥ इति ।

अवरत्नो दिवस्सुपन्नं वध्याममित्यवहन्तीत्यवघाते विहितो
मन्त्र आवर्त्तनीयः । कुतः । अवघातस्य प्रहाररूपत्वात् । प्रहा-
राणाञ्च भिन्नत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तत्वे-
नालिप्तप्रहारारभ्यामयुक्तस्यावघातस्यैकत्वात् तत्र विनियुक्तस्याव-
घातोपक्रमे सकृदेव पाठः । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“नानाबीजेषु तन्मन्त्रः सकृद्भूयोऽथवा सकृत् ।

चिकीर्षक्यात् प्रयोगाणां भिन्नत्वादसकृद्भवेत्” ॥ इति ।

राजसूयेनानाबीजेषुसमुदाये श्रूयते “अग्नये गृहपतये पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्व्वपति कृष्णानां व्रीहिणाः सोमाय वन-
स्यतये शामाकञ्चरं” इत्यादि । तत्र सोऽवघातमन्त्रः सकृदेव
प्रोक्तव्यः । कुतः । सर्वावघातविषयायामेकस्याच्चिकीर्षायां प्रवृ-
त्त्यादिति प्राप्ते ब्रूमः । समन्त्रोऽवघातश्चादकातिदेशेन बीजेषु
श्रूयते तत्तद्बीजेषु तण्डुलनिष्पत्तौ सकृत्तार्थः समन्त्रः पुनर्बीजा-
न्तरे तण्डुलनिष्पत्तये समन्त्रस्यावघातस्य प्रयोक्तव्यादसकृन्मन्त्र-
पाठः । दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“अवघातः कृष्णलानामस्ति नो वास्ति पाकवत् ।

प्रत्यक्षोक्त्या चरेत् साकमवघाते तु नास्ति सा” ॥ इति ।

विकृतिरूपाणां काम्येष्टीनां काण्डे पथ्यते “प्राजापत्यं घृते चरुं निर्व्वपेच्छतकृष्णलमायुष्काम” इति कृष्णलशब्दः सुवर्णशकल-
वाचि । प्रकृतौ ब्रीहीनवहन्तीति पुरोडाशहेतूनां ब्रीहिणाम-
वघातो विहितः । सोऽत्र चरुहेतूनां कृष्णलानाञ्चोदकवशादस्ति
नो वेति संशयः । अस्तीति पूर्व्वपक्षप्रतिज्ञा वितुषीकरणं तत्त्व-
तचरूपकारः । लुप्तेऽण्युपकारे तत्त्वत्तायां पाकवदिति निद-
र्शनं । लुप्तेऽपि विक्लेदोपकारे पाकः प्रतिवादिनोऽभिमतः ।
तद्वदवघातोऽप्यस्तु घृते अपयतीति प्रत्यक्षोक्त्या पाकोऽभ्युपगतः ।
अवघाते तु मोक्षिर्नास्तीति वैषम्यावदवघातो नास्ति । नवमा-
ध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“अवघाते ब्रीहिरूपविवक्षोत् न वा श्रुतेः ।

आद्यः साधनतामात्रमवर्ज्यत्वाद्विवक्ष्यते” ॥ इति ।

ब्रीहीनवहन्तीत्यत्र ब्रीहीणां स्वरूपं श्रूयमाणत्वाद्विवक्षितं ।
तथा सति नैवारश्चरुर्भवतीत्यत्र नीवाराणामब्रीहित्वादवघातो
नास्तीत्यूहे नारभ्येत । प्राकृतानामवघातविषयाणां ब्रीहीणां
परित्यागेन ब्रीहिस्थानेऽवघातविषयत्वेन नीवाराणां प्रयोग
ऊहः । यदा ब्रीहिष्वेव नियतोऽवघातो ब्रीहिनिवृत्तौ निवर्त्तते
तदा कुत ऊहावसर इति प्राप्ते ब्रूमः । ब्रीहिस्वरूपविवक्षा-
यामपि ब्रीहिगतो पूर्व्वसाधनत्वाकारो न वर्जयितुं शक्यः,
अन्यथावघातवैयर्थ्यापत्तेः । ततो पूर्व्वसाधनत्वाकारोऽवशं विव-

क्षितयः तत्र ग्रीहिरूपस्यापि विवक्षायां गौरवं स्यात् । तद-
विवक्षायान्तु नीवाराणामपि विहितत्वेन अपूर्वसाधनत्वादाका-
रभङ्गावादवघातविषयत्वेनोहः सिध्यति । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“मुमलाभुक्षणं ह्येत्यै स्यादपूर्वायवोक्षितः ।

अथः प्रकरणादन्यो व्यर्थं तस्मादिहान्यग्रा” ॥ इति ।

प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुमलाभ्यामवहन्तीति श्रूयते, तत्र प्रोक्ष-
णमुलूखलमुमलद्रव्यद्वारावघातार्थं । कुतः । वाक्येन तच्छेषत्व-
प्रतीतेरिति चेत् । मैवं । प्रकरणेनापूर्वशेषत्वावगमात् । न च
वाक्यं प्रकरणाद्वलीय इति वाच्यं, अपूर्वशेषत्वाभाववैयर्थ्यप्रसं-
गात् । पूर्वपक्षे यत्रावघातः तत्रैव प्रोक्षणं । तथा सति नैर्घ-
तचरौ कृष्णानां ग्रीहीणान्निखनिभिन्नमिति श्रुतेषु नखेषु प्रोक्षणं
नोक्ष्यते सिद्धान्ते त्वपूर्वस्य प्रयोजकत्वादस्ति तत्रोहः । तदेवम-
वघातसम्बन्धा विचारा उदाहृताः ।

अथ व्याकरणं । देवो व इत्यादिषु स्वरगताः । अच्छिद्रेणे-
त्यत्र बद्धग्रीहिपक्षे नञ्सुभ्यां (पा० ६।२।१७२) इत्युत्तरपदा-
न्तोदात्तः प्राप्नोति ततस्तत्पुरुष एव कर्त्तव्यः । किद्रं ह्येदो-
पितं तत्र भवतीत्यकिद्रं तत्राशयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पवित्र-
शब्दे प्रत्ययस्वरः । वसुसूर्यशब्दौ वृषादौ । अप इत्यत्र
आक्यादित्वात्प्रामाण्यतस्तस्य निघातः । देवोरित्यादीनां सोऽस्ति
अज्ञपतिमित्यत्र पत्यावैश्वर्यं (पा० ६।२।१८) इति पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरः । वृत्रं त्वर्थे हिंस्यतेऽस्मिन्निति वृत्रत्वर्थं युद्धं । त्वरि-
तातोः स्वार्थेणान्तस्याजन्तत्वेन अचो यदिति (पा० ३।१।६७)

यत्प्रत्यये सति प्रत्ययस्वरं बाधित्वा तित्स्वरितं (पा० ६।१।
 १८५) इति स्वरितप्राप्नो तदपवादः । यतो नावः (पा० ६।१।
 २।१३) नौशब्दव्यतिरिक्तस्य यत्प्रत्ययान्तस्यादिरुदात्तो भवति ।
 ततो वृत्रेत्युपपदसङ्गावात् समासान्तोदात्तत्वं बाधित्वा गति-
 कारकोपपदात्कृतं (पा० ६।२।१।३६) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 प्रोक्षिता इत्यत्र गतिरनन्तरः (पा० ६।२।४६) इति पूर्वपदप्र-
 कृतिस्वरत्वं । अवधूतमित्यत्रापि तद्वत् । अधिषवणमित्यत्र सवन-
 शब्दस्य ल्युट्प्रत्ययान्तत्वेन लिति (पा० ६।१।१६३) इति प्रत्ययात्
 पूर्वपदस्योदात्तत्वे सति समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वान-
 स्यत्यमित्यत्र वनस्यतेर्विकार इत्यस्मिन्नर्थे विहितस्तद्धितप्रत्यय
 उदात्तः । वाच इत्यत्र सावेका च (पा० ६।१।१६८) इति वि-
 भक्तिरुदात्ता । अधिषवणवद्विसर्जनं । देववीतय इत्यत्र दामीभा-
 रादित्वाद्दामीभाराणाञ्चेति (पा० ६।२।४२) सूत्रांशेन पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरे सति समासस्वरो बाध्यते । सुशमीत्यत्रोत्तरपदस्य प्र-
 त्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वात् ऋदुत्तरपदत्वेनापि तदेव प्राप्नो परा-
 दिष्कन्दसि बज्जलं (पा० ६।२।१।६६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं
 द्युमदित्यत्र मतुपः पित्वादनुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादः । ह्रस्वमुञ्चां
 मतुप् (पा० ६।१।१७६) ह्रस्वान्तामुडागमाच्चोत्तरो मतुबुदा-
 त्तः स्यात् । अवधूतवत् परा पूर्णं । हिरण्यपाणिरित्यत्र बज्जमी-
 हित्वात् पूर्वपदस्वरः । हिरण्यशब्दाद्युदात्तेषु निपातितः ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 पञ्चमोऽनुवाकः ॥

अवधूतः रक्षोऽवधूता अरातयोऽदित्यास्त्वगसि प्रति
 त्वा पृथिवी वेत्तु दिवस्क्वम्भनिरसि प्रति त्वादित्या-
 स्त्ववेत्तु धिषणासि पर्वत्या प्रति त्वा दिवस्क्वम्भनिर्वेत्तु
 धिषणासि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्तु देवस्य त्वा
 सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामधिव-
 पामि धान्यमसि धिनुहि देवान् प्राणाय त्वाऽपानाय
 त्वा व्यानाय त्वा दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धां देवो वः
 सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णातु ॥ १ ॥

पाणाय त्वा पञ्च दश च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपा-
 ठके षष्ठोऽनुवाकः ॥

पञ्चमाऽनुवाके ब्रीह्यवघात उक्तः । अवहतानाञ्च तण्डुलानां
 पेषणात् पूर्वं कपालोपधानस्य निष्प्रयोजनत्वेन तदुपधानात् पूर्वं
 षष्ठे पेषणमभिधीयते । कल्पः “अथ प्रोक्षितेषु त्रिष्फलीकृतेषु त-
 र्जयैव कृष्णाजिनमवधूनात्यूर्ध्वग्रीवमुदगावृत्या, अवधूतः रक्षोऽव-
 धूता अरातय इति त्रिः, अथैनत्पुरस्तात् प्रतीचीनग्रीवमुत्तरलो-
 मापस्तृणाति, अदित्यास्त्वगसि प्रति त्वा पृथिवी वेत्तु” इति । पूर्वं-
 आचष्टे “अवधूतः रक्षोऽवधूता अरातय इत्याह । रक्षसामपहृत्यै ।
 अदित्यास्त्वगसीत्याह । इयं वा अदितिः । अस्या एवैनत्त्वचं करो-

ति । प्रति त्वा पृथिवी वेत्त्वित्याह प्रतिष्ठित्यै । पुरस्तात् प्रतीचीन-
 यीवमुत्तरलोमोपसृणाति मेधत्वाय । तस्मात् पुरस्तात् प्रत्यश्चः
 पश्चो मेधमुपतिष्ठन्ते । तस्मात् प्रजा सृगं याज्जकाः । यज्ञो देवेभ्यो
 निनायत । कृष्णोरूपं कृत्वा । यत् कृष्णाजिने हविरधिपिनष्टि ।
 यज्ञादेव तद्यज्ञं प्रयुक्ते । हविषोऽस्कन्दाय” (ब्रा०१/का०१/प्र०१/६
 अ०) इति । अवधूतस्वेवात्र पेषणस्य विशिष्टविधिः । कल्पः
 “तस्मिन्नुदीचीनकुम्वाऽश्रम्यां निदधाति, दिवस्कम्भनिरमि प्रति
 त्वादित्यास्त्ववेत्तु” इति । गदया समानाकारो व्यायामार्ध-
 परिमितः काष्ठविशेषः श्रम्या तां कृष्णाजिनसोपर्युदीचीनशि-
 रस्कां निदध्यात् । सा च पेषणाद्धेतोर्दृषदः पश्चाद्भागधारणेन
 तद्भागस्यौन्नत्यं करोति । हे श्रम्ये त्वं द्युलोकस्य धारयिष्यसि ।
 तस्मात् कृष्णाजिनरूपा या भूमेस्त्वगियं त्वामभिमन्यतां । श-
 म्याया द्युलोकाधारकत्वमुपपादयति “द्यावापृथिवी सहास्तां ।
 ते श्रम्यामात्रमेकमहर्ष्येताऽश्रम्यामात्रमेकमहः । दिवस्कम्भ-
 निरमि प्रति त्वादित्यास्त्ववेत्त्वित्याह । द्यावापृथिव्योर्वीत्यै”
 (ब्रा०१/का०१/प्र०१/६ अ०) इति । प्रजापतिना सृष्टे द्यावा-
 पृथिव्यौ पूर्वं जगत् काष्ठवत् परस्परं संसृष्टे अभूतां ते पश्चा-
 देकस्मिन् दिने श्रम्याप्रमाणेन परस्परं वियुक्ते अभूतां प्रति-
 दिनं तथेति विवक्षया बोधोक्ता । तयोः पुनः संसृष्टे याग-
 स्यावकाशो न स्यात् । ततो विशेषार्था दिवस्कम्भनिरित्युच्यते ।
 कल्पः “तस्यां प्राचीं दृषदमधूहति, धिषणांसि पर्वत्या प्रति
 त्वा दिवस्कम्भनिर्वेत्तु” इति । हे पेषणसाधनभूते दृषद्रूपे त्वं

पेष्टुमभिन्नतया धिषणाऽसि । दृढतया पर्वतावस्थामर्हसि । ता-
 दृशीं त्वां द्युलोकधारिका ग्रम्या अभिमन्यतां मेयं दृषन् दृढतया
 लोकद्वयधारणाय कल्पत इत्याह “धिषणासि पर्वत्या प्रति त्वा
 दिवस्कम्भनिर्वेलित्याह । द्यावापृथिव्योर्विष्टत्यै” (ब्रा०।३का०।
 २प्र०।६अ०) इति । कल्पः “दृषद्युपलामधूहति, धिषणासि
 पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्तु” इति । पूर्ववत् पर्वतिः पर्वतसम्ब-
 न्धिनी दृषत् । तथैव व्याचष्टे “धिषणासि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्व-
 तिर्वेलित्याह । द्यावापृथिव्योर्विष्टत्यै” (ब्रा०।३का०।२प्र०।६अ०)
 इति । बोधायनः “तस्यां पुरोडाशीयान् निर्वपति, देवस्य त्वा
 सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टमधिव-
 रास्यग्नीषोमाभ्यां, अमुष्मा अमुष्मा इति यथादेवतमधिवपति,
 धान्यमसि धिनुहि देवान्” इति । आपस्तम्बस्तु धान्यममीत्य-
 ग्नेन सहैकमन्त्रतामाश्रित्याह “देवस्य त्वेत्यनुमन्त्र्य, अग्नये जुष्ट-
 मधिवपामीति यथादेवतं दृषदि तण्डुलानधिवपति त्रिर्धनुषा
 दक्षणीञ्चतुर्थ्यै” इति । अत्र वाक्यपूरणायामय इत्यादिकमध्या-
 हतं । अतो यथान्नातमेवानूद्य व्याचष्टे “देवस्य त्वा सवितुः
 प्रसव इत्याह प्रसृत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि
 देवानामध्वर्यू आस्तां । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । अधि-
 वपामीत्याह । यथादेवतमेवैनानधिवपति” (ब्रा०।३का०।२प्र०।
 २अ०) इति । देवान् प्रीणयेति यदुक्तं तस्य नास्त्यनुपपत्तिः ।
 उक्तरीरूपस्य धान्यस्याल्पत्वेऽपि मन्त्रमामर्थेन तदभिष्टद्धेरि-
 त्याह “धान्यमसि धिनुहि देवानित्याह । एतस्य यजुषो

वीर्येण । यावदेका देवता कामयते यावदेका । तावदाहुतिः प्रयते । न हि तदस्ति । यन्तावदेव स्यात् । यावज्जुहोति" (ब्रा०।३का०।२प्र०।६अ०) इति । वीष्णा सर्वज्ञानुगमार्था । यदिदं द्रव्यं यावज्जुहोति तावदेव देवान् प्राप्नुयात् तदा कथमिदं कल्पं देवान् प्रीणयेदित्याशङ्कोत, न तु तावदेवेति नियमोऽस्ति, किन्तु यावत् काम्यते तावत् प्रवर्द्धते, ततः स भवत्येव प्रीणनं । बोधायनः "पिप्पति, प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय त्वा" इति । आपस्तम्बः "प्राणाय त्वेति प्राचीमुपलां प्रोहत्यपानाय त्वेति प्रतीचीं व्यानाय त्वेति मध्यदेशे व्यवधारयति प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय त्वेति सन्ततं पिनष्टि" इति । उक्त्वासनिश्चासतत्सन्धिगता वृत्तयः प्राणापानव्यानाः । अथ यः प्राणवायोः सन्धिः स व्यान इति श्रुत्यन्तरं । हे हविः वृत्तित्रयं यजमाने चिरं स्थापयितुं त्वां पिनष्टि । एतदेव दर्शयति "प्राणाय त्वाऽपानाय त्वेत्याह । प्राणानेव यजमाने दधाति" । (ब्रा०।३का०।२प्र०।६अ०) इति । बोधायनः "अथ बाह्व अन्वतेचते, दीर्घामनुप्रमितिमायुषे धां" इति । आपस्तम्बः "प्राचीमन्तरोऽनुप्रोह्य" इति । प्रमितिः प्रबन्धः कर्ममन्तानः । यजमानस्यायुर्गभवृद्ध्यर्थमिमामविच्छिन्नकर्ममन्तिहेतुरूपांमुपलां धारितवानस्मि । तदेतदाह "दीर्घामनुप्रमितिमायुषे धामित्याह । आयुरेवास्मिन् दधाति" । (ब्रा०।३का०।२प्र०।६अ०) इति । कल्पः "देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णात्विति कृष्णाजिने पिष्टानि प्रस्कन्दयित्वा" इति ।

पूर्ववद्वाचष्टे “अन्नरिचादिव वा एतानि प्रस्कन्दन्ति । यानि
दृषदः । देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णात्वित्याह
प्रतिष्ठित्यै । हविषोऽस्कन्दाय” (ब्रा०।३।का०१।प्र०।६।अ०) इति ।
पत्नीं दासीं वा प्रति प्रैषमन्तमुत्पाद्य व्याचष्टे “असंवपन्ती पि-
षाणूनि कुरुतादित्याह मेध्यत्वात्” (ब्रा०।३।का०।२।प्र०।६।अ०)
इति । तथा च सूत्रितं “सम्प्रेष्यति दासी पिनष्टि पत्नी वापि
आ पत्यवहन्ति शूद्रा पिनष्टि” इति । हे दासि तण्डुलेष्वन्य-
द्रव्यं किमप्यप्रवेशयन्ती पेषणं कुरु तानि च पिष्टानि सूक्ष्माणि
कुरु । तमिमं प्रैषमध्वर्युः पठेत् । पिष्टस्य सूक्ष्मत्वे पुरोडाश-
द्वारा यज्ञयोग्यता भवति । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“अवेति पूर्ववत् तत्र शम्यां स्थापयते दिवः ।

धिषणा द्वे तथाऽग्नौ देवेत्यधिवपेद्भुविः ॥

प्राणयेति त्रिभिः पिष्टा दीर्घेत्यन्त उपोहति ।

देवोऽग्निने स्कन्दयेत प्रोक्ता एकादशेह तु” ॥ इति ॥

अथ मीमांसा । यद्यप्यत्र विशेषाकारेण विचारा बहवो
नेपलभ्यन्ते तथापि सामान्यविचाराः पूर्वोक्ता अनुसन्धेयाः ।
इषे लेत्यत्र वाक्यपूर्त्तये यथाध्याहारः तथैवाधिवपामीत्यत्राप्य-
ग्नये जुष्टमित्यादिकमध्याहर्तव्यं अध्याहृतस्य चानाच्चातलेनाम-
न्तत्वादूहादिष्विव खराद्यपराधो नास्ति । किञ्च नवमाध्यायस्य
प्रथमपादे चिन्तितं ।

“नोह्य ऊह्योय वा धान्यशब्दे नासङ्गताक्तिः ।

ऊह्यो लक्षणयार्थस्य गोपानस्तेव सङ्गतेः” ॥ इति ॥

दृषदि पेषणाय तण्डुलावापेष्वयं मन्त्रो विहितः । धान्यमसि धिनुहि देवानिति । सोऽयं धान्यशब्दः समवेतमर्थं ब्रूते निस्तृ-
षाणां तण्डुलानां धान्यशब्दार्थत्वाभावात् । ततः सविचादि-
शब्दवन्मोहनीय इति चेत् । मैवं । लक्षणावृत्त्या धान्यशब्दस्य
तण्डुलरूपेऽर्थं समवेतत्वात् । यथा च गावः पीयन्त इत्यत्र
मुख्यवृत्त्यभावेऽपि नाममवेतार्थत्वं लोका वर्णयन्ति, किन्तु पयो
लक्षयित्वाऽर्थं समवेतमेव प्रतीयन्ति तद्वत् । तस्माच्छाक्याना-
मयने षट्त्रिंशत् संवत्सरे धान्यशब्द ऊहनीयः । तत्र ह्येव-
मास्त्रायते संस्थितेऽहनि गृहपतिमृगयां याति । स तत्र यान्
मृगान् हन्ति तेषां तरसा सवनीयाः पुरोडाशा भवन्तीति तत्र
दृषदि पेषणाय मांसमावपन् मांसमसि धिनुहि देवान् इत्येवं
मन्त्रमूहेत् । न च धान्यशब्दवत्तत्को मृगशब्द ऊहे प्रयोक्तव्य
इति वाच्यं, लक्षणावृत्तिः प्रकृतार्थत्वेन अतिदेशानर्हत्वात् ।
तस्मान्मांसमित्येव धान्यशब्दस्योहः ।

अथ व्याकरणं । अवधूतमित्यादयो गताः । पर्वत्येत्यस्य
पर्वतमर्हति इत्यस्मिन्नर्थे कृन्दो विषये तकाररहितस्य यप्रत्य-
यस्य विधानात् प्रत्ययत्वरः । पार्वतेत्येत्यत्र डीषुदान्तः । पर्वति-
रित्यत्र तदर्हतीत्यस्मिन्नेवार्थे क्कान्दस इकार प्रत्ययः । धान्यश-
ब्दस्य तिन्य शिक्त्य मर्त्य कार्म्यं धान्य कन्या राजन्य मनुष्याणां
मन्तः (फि०। सि० कौ० १३२५०) इत्यन्तस्मरितत्वं । धिनुहोत्यत्र
मेर्द्धपिच्चेति (पा० ३। ४। ८७) सिप्स्माने आदिष्टस्य हिशब्दस्य
पितृनिषेधात् प्रत्ययत्वरः । यद्यपि विकरणप्रत्ययस्य उकारस्य

रः सतिश्रित्यथापि व्यत्ययो द्रष्टव्यः । प्रसितिमित्यत्र छद-
 रपदप्रकृतिस्त्ररे प्राप्ते तदपवादः । तादौ च नितिकृत्यऽतौ
 (भा०६।२।५०) । तु प्रत्ययव्यतिरिक्ते तकारादौ नितिकृतिप्रत्य-
 यपरतः पूर्वपदप्रकृतिस्त्ररं भवति ॥ ० ॥ इति माधवीये वेदा-
 र्थप्रकाशे प्रथमकाण्डे प्रथमपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छापाग्ने ऽग्निमामादं जहि निष्कृ-
 त्वा द॑ सेधाऽऽदेवयजं वह निर्दग्धं रक्षो निर्दग्धा अ-
 रातयो ध्रुवमसि पृथिवीं दृ॒हायुर्द॑ह पूजां द॑ह स-
 जातानस्मै यजमानाय पर्यू॑ह ध॒र्वम॑स्यन्तरिक्षं द॑ह
 प्राणं द॑हापानं द॑ह सजातानस्मै यजमानाय पर्यू॑ह
 ध॒रुण॑मसि दिवं द॑ह चक्षुः ॥ १ ॥

दृ॒हा॒ श्रोत्रं द॑ह सजातानस्मै यजमानाय पर्यू॑ह ध-
 र्मासि दिशो द॑ह योनिं द॑ह पूजां द॑ह सजातानस्मै
 यजमानाय पर्यू॑ह चितस्थ पूजामस्मै रयिमस्मै सजाता-
 नस्मै यजमानाय पर्यू॑ह भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वं
 वासि ध॒र्मं क॑पालान्युपचिन्वन्ति वे॒धसः । पू॒ष्ण॑स्तान्यपि
 वृ॒क्षान्द्र॒वायू॑ विमुञ्चतां ॥ २ ॥

क्षु र॒ष्टा च॑त्वारि॒ंशच्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥

षष्ठानुवाके पेषणमुक्तं । यद्यप्यनन्तरं पुरोडाशो निष्पादनी-
यस्तथाप्यतत्रेषु कपालेषु पुरोडाशस्य अपयितुमशक्यत्वात् सप्तमे
कपालोपधानमभिधीयते । कल्पः “धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्युपवे-
षमादाय” इति । पलाशशाखामूले छिन्नः प्रादेशपरिमित उप-
वेषः । हे उपवेष त्वं अङ्गाराणां धर्षणे ममर्थोऽसि । अतो ब्रह्मश-
ब्दोदितं पुरोडाशरूपं देवानां प्रयच्छ । धृष्टिशब्दो धैर्वद्योतना-
येत्याह “धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्याह धृत्यै” (ब्रा०१३का०१२प्र०
७अ०) इति । कल्पः “अपाग्नेऽग्निमामादं जहीति गार्हपत्या-
दाहवनीयाद्वा प्रत्यञ्चावङ्गारौ निर्वर्त्य, निष्क्रव्याद्मेधेति
तथोग्न्यतरमुत्तरमपरमवान्तरदेशं वा निरस्य, आदेवयजं
वहेति दक्षिणमवस्थाप्य” इति । हे गार्हपत्याग्ने चोऽग्निः शा-
स्तीयपाकमन्तरेणामं द्रव्यमस्ति न तु पाकार्यस्थापितस्य पाकं
करोति तमपनय माग्य, यश्च लौकिकं मांसमस्ति तमपि
निषेधय, यस्तु देवान् यजति तमावह । यथाक्तस्याग्न्यानयनस्य
कपालोपधानार्थतां दर्शयन् प्रशंसति “अपाग्नेऽग्निमामादञ्जहि
निष्क्रव्याद्मेधाऽदेवयजं वहेत्याह । य एवामात् क्रव्यात् ।
तमपहृत्य । मेथ्यग्नौ कपालमुपदधाति” (ब्रा०१३का०१२प्र०७अ०)
इति । “निर्दग्धं रक्षो निर्दग्धा अरातयो भुवमंसि पृथिवीं
दृष्ट्वायुर्दृष्ट्वा प्रजां दृष्ट्वा सजातानसौ यजमानाय पर्यूह”

येतयोर्मन्त्रयोरर्थक्रमेण विनियोगः कल्पे दर्शितः “भुवमसीति
 तस्मिन् मध्यमं पुरोडाशकपालमुपदधाति, निर्दग्धं रक्षो
 निर्दग्धा अरातयः, इति कपालेऽङ्गारमत्याधाय” इति । हे
 कपाल त्वं भुवमसि अतः पृथिव्यादीन् दृढीकुरु । अस्य य-
 जमानस्य ज्ञातीन् परितः सेवकान् कुरु । अस्मिन् कपाले
 ऽवस्थितं रक्षो निःशेषेण दग्धं । आन्त्रानक्रमेण निर्दग्धमन्त्र-
 मादौ व्याचष्टे “निर्दग्धं रक्षो निर्दग्धा अरातय इत्याह ।
 रक्षांस्वेव निर्दहति” (ब्रा० ३का० १२ प्र० १७ अ०) इति । कपालो-
 पधानं विधत्ते “अग्निवत्युपदधाति । अस्मिन्नेव लोके ज्योति-
 र्भक्ते” (ब्रा० ३का० १२ प्र० १७ अ०) इति । यथोक्ताङ्गारयुक्ते प्रदेशे
 कपालमुपदधाति । कपालोपरि अन्यस्याङ्गारस्य स्थापनं वि-
 धत्ते “अङ्गारमधिवर्तयति । अन्तरिक्ष एव ज्योतिर्धत्ते” (ब्रा०
 ३का० १२ प्र० १७ अ०) इति । कपालस्याध ऊर्ध्वञ्च स्थिताभ्यामङ्गा-
 राभ्यां लोकद्वयस्य सज्योतिषलेततोऽप्यूर्ध्वमङ्गारस्थापनासम्भवात्
 दिवो ज्योतिर्न स्यादिति न शङ्कनीयमित्याह “आदित्यमेवामु-
 ष्मिन्लोके ज्योतिर्धत्ते” (ब्रा० ३का० १२ प्र० १७ अ०) इति । एत-
 द्भूमान्तज्ञानं प्रशंसति “ज्योतिर्भन्तोऽस्मा इमे लोका भवन्ति ।
 क एवं वेद” (ब्रा० ३का० १२ प्र० १५ अ०) इति । बोधायनः
 “अथ पूर्वार्धमुपदधाति, धर्मस्यन्तरिक्षं दृष्ट्वा प्राणं दृष्ट्वा
 यजमानं दृष्ट्वा सजातानस्मै यजमानाय पर्युह इति । अथा-
 न्तर्धमुपदधाति, धरुणमसि दिवं दृष्ट्वा चक्षुर्दृष्ट्वा ओत्रं
 दृष्ट्वा सजातानस्मै यजमानाय पर्युह इति । अथ दक्षिणा-

“एकमग्रे कपालमुपदधाति । एकं वा अग्रे कपालं पुरुषस्य
 सम्भवति । अथ द्वे । अथ त्रीणि । अथ चत्वारि । अथाष्टौ ।
 तस्मादष्टौ कपालं पुरुषस्य शिरः” (ब्रा०।३का०।२प्र०।७अ०)
 इति । प्रथमं ध्रुवमसीत्येकं कपालमुपधीयते । ततो धर्मम-
 सीत्यनेन सह द्वे । धरुणमसीत्यनेन सह त्रीणि । धर्मासी-
 त्यनेन सह चत्वारि । ततः केषाञ्चिन्मते चितस्थेत्यनेनैवोप-
 रितनानि चत्वारोत्यष्टौ भवन्ति । पुरुषस्यापि गर्भे प्रथमं
 शिरोरूपमखण्डं कपालमुत्पद्यते । पश्चात् क्रमेण रेखाभिरष्ट-
 धाभिद्यते । कपालेषु सङ्ख्यां स्तुत्वा तदुपधानं सौति “यदेवं
 कपालान्युपदधाति । यज्ञो वै प्रजापतिः । यज्ञमेव प्रजा-
 पतिः संस्करोति । आत्मानमेव तत्संस्करोति । तत् सं-
 स्कृतमात्मानं । अमुस्मिन् लोके ऽनुपरैति” (ब्रा०।३का०।२प्र०।
 ७अ०) इति । उपधानेन कपालेषु संस्कृतेषु तद्वारा तत्साधो
 यज्ञः संस्क्रियते । यज्ञद्वारा स्रष्टुः प्रजापतेः संस्कारः । तेन
 कपालयज्ञप्रजापतिः संस्कारेण तेषां संस्कर्तृत्वाद्यजमानः स्वयं
 संस्कृतो भवति । तच्च संस्कृतं स्वर्गे लोके गच्छन्तमनु फलदा-
 नाय यज्ञः प्रजापतिरूपधारी कश्चित् देवो गच्छति । अपरः
 प्रकारः “यदष्टावुपदधाति । गायत्रिया तत्सम्मितं । यन्त्रव ।
 ऋग्वृता तत् । यद्गण । विराजा तत् । यदेकादश । त्रिष्टुभा
 तत् । यद्वादश । जगत्या तत् । छन्दः सम्मितानि स उपदधत्
 कपालानि । इमांलोकाननुपूर्वं दिशो विधृत्यै दृष्टु इति । अथायुः
 कालान् प्रजां पशून् यजमाने दधाति । स जातानस्मा अभितो

मञ्जलान् करोति” (ब्रा० १। ३। १५ प्र० १। ७ अ०) इति । त्रिवृच्छ-
 ब्दः स्तोमवाचि । स च स्तोम उपान्ते गायता नरेत्याद्युग्भि-
 न्नभिस्तुत्यते । छन्दःशब्दः स्तोममण्युपलक्षयति । गायत्री
 विराट् त्रिवृप् जगतीनां चाष्टत्वाद्यक्षरसंख्या प्रसिद्धा । संख्या-
 याश्छन्दःसादृश्यं । नन्वत्राग्नेयस्य अष्टौ कपालानि अग्नीषो-
 मीयस्य चैकादश न तु नवादिमह्या लभ्यत इति चेत् । वाढं ।
 तथापि सङ्ख्यान्यत्र विद्यमाना प्रसङ्गादिह स्तुयते । त्रयोदशादि
 सङ्ख्या न काप्यस्ति । एकादिका सप्तपर्यन्ता सङ्ख्या अन्यत्रास्तीति
 चेत् तर्हि तस्याप्यनेनैव न्यायेन स्तुतिरुन्नेया । ईदृशानि कपाला-
 न्युपदधानोऽध्वर्युरनुक्रमेण पृथिव्यादीन् लोकान् प्रागादिदि-
 शश्च दृढीकरोति, लोकबुद्ध्या कपालानां स्थापितत्वात् । अत इद-
 म्मुपधानं लोकविधृत्यै भवति । किञ्च आयुरादीन् भ्रातृपुत्रा-
 दींश्च यजमाने सन्पादितवान् भवति । क्रमप्राप्तिमन्त्रे स्पष्टार्थत्वं
 दर्शयति “सितस्येत्याह । यथा यजुरेवैतत्” (ब्रा० १। ३। १५
 प्र० १। ७ अ०) इति । कल्पः “भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्व-
 मिति घेदेन कपालेखङ्गारानभ्यूह्य” इति । हे कपालानि
 देवतातपोरूपेणानेनाग्निना तप्तानि भवत । इममेवार्थं दर्श-
 यति “भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमित्याह । देवतानामेवै-
 मानि तपसा तपन्ति” (ब्रा० ३। ३। १५ प्र० १। ५ अ०) । “यानि घर्म्म
 कपालान्युपचिन्वन्ति वेधसः । पूष्णस्तान्यपि अत इन्द्रवायू विमु-
 क्षता” इति । अथस्त्वौ यद्यपि यागसमाप्तौ पठनीयः तथापि
 कपालप्रसङ्गादिहाज्ञातः । तद्विनियोगः सूत्रे दर्शितः “यानि

घर्मे कपालानीति चतुष्पदयर्चा कपालानि विमुच्य सङ्ख्यायो-
 द्वासयति सन्तिष्ठेते दर्शपूर्णमासौ” इति । अध्वर्युरूपा वेधसो
 यानि घर्माकपालानि आदीप्ते वक्त्रैः ध्रुवमसीत्यादिमन्त्रैरुपस्था-
 पितवन्तः, पूजार्थं बज्रवचनं, तादृशान्यपि कपालानि विमोक्तुं
 समर्थाविन्द्रवायू पोषकस्य यजमानस्य यागरूपे ब्रते समाप्ते
 सति विमुञ्चतां । अनेकगुणविशिष्टं विमोक्तं विधत्ते “तानि
 ततः स॒स्थिते । यानि घर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति वेधस इति
 चतुष्पदयर्चा विमुञ्चति । चतुष्पादः पशवः । पशुष्वेवोपरि-
 ष्ठात् प्रतितिष्ठति” (ब्रा०३का०।२प्र०।७अ०) इति । अत्र वि-
 नियोगसङ्ग्रहः ।

“धृष्टिरादायोपवेषमपाङ्गारौ वियोजयेत् ।

निष्क्रापसारयेदेकमादेवान्यन्तु शेषयेत् ॥

ध्रुवं कपालमाधाय निर्दाङ्गारं तथोपरि ।

धर्त्रद्वितीयं धरुणं तृतीयं धर्म सप्तमं ॥

चितोऽष्टमं मृगू तेषु सर्वेष्वङ्गाररोपणं ।

यानि स्वकाले सम्प्राप्ते कपालानि विमुञ्चति ।

अनुवाके सप्तमेऽस्मिन्नुक्ता द्वादशमन्त्रकाः” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । चतुर्थ्याध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“अपणं तुषवापस्य कपालस्य प्रयोजकौ ।

उत अपणमेवाद्यो वापार्थत्वात् तृतीयया ॥

पुरोडाशकपालेति नाम्ना स्थाक्कूपणार्थता ।

प्रयुक्तस्य प्रयुक्तिर्नो तस्य वापे प्रसञ्जनं” ॥ इति ।

कपालेषु अपयतीति अपणं पुरोडाशस्य श्रुतं । तथा पुरोडा-
शकपाले तुषानुपवपतीति कपाले तुषधारणं श्रुतं । ते च तुषाः
सकपाला रक्षसाभागेऽस्योति मन्त्रेण कृष्णाजिनस्याधस्ताद-
वस्थापनीयाः । तत्र अपणं यथा कपालसम्पादनस्य प्रयोजकं एवं

तुषावापोऽपि प्रयोजकः । एकद्वयन्येति तृतीयया यथा गोः

क्रयार्थत्वं एवं कपालेनेति तृतीयया कपालस्य तुषोपवापार्थ-
त्वावगमादिति चेत् । मैवं । नात्र कपालमात्रस्य तुषोपवापसाध-
नत्वं श्रुतं । किञ्चिद् । यत्कपालं पुरोडाशस्य अपणायोपस्थापित-
मासादितञ्च तस्यैव कपालस्य साधनत्वं । एतच्च पुरोडाशकपा-
लेनेति सविशेषणनाम्ना तद्विधानादवगम्यते । तथा सति प्रथम-
अपणेन कपालं प्रयुज्यते । न च प्रयुक्तस्य पुनस्तुषवापनप्रयुक्तिः
सम्भवति, तस्माच्छ्रपणेनैव प्रयुक्तं कपालं तुषोपवापे प्रसङ्गात्
सिध्यति । ईदृशमेवाङ्गत्वं तृतीयाश्रुत्या बोध्यते ।

- अथ व्याकरणं । धृष्टिशब्दः क्तिन् प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः ।
अपाच्छब्दे छत्सरः । तथैव देवयज् शब्दः । निर्दग्धमिति प्रत्यु-
ष्टवत् । सजाता इत्यत्र समानं जातं जन्म येषां ते सजाताः । वा
जाते (पा० ६।१।१७१) जातशब्द उत्तरपदे वज्रब्रीहौ समासा-
न्तोदात्तो भवति । भृग्वङ्गिरः शब्दौ वृषादौ । उपचिन्वन्तीत्यत्र
यानीत्यनेन यच्छब्देन योगान्निघाताभावः । विकरणप्रत्य-
यैस्त्रयस्य सतिशिष्टत्वात् उदात्तयण (पा० ६।१।१७४) इति
उपरितनस्योकारस्योदात्तः । पूष्ण इत्यत्र अनुदात्तस्य च
यत्रोदात्तलोप (पा० ६।१।६१) इति विभक्तिरुदात्ता । इन्द्रवायू

इत्यत्र देवताद्वन्द्वे चेति (पा०६।२।१४१) उभयपदप्रकृतिस्वर-
 आप्ते तदपवादो, नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्त्रिषु
 (पा०६।२।१४२) अनुदात्तादौ पृथिव्यादित्यादिव्यतिरिक्त उत्त-
 रपदे देवताद्वन्द्वे स्वरौ न भवति । ततः समासस्य (पा०६।
 १।२२६) इत्यनोदात्तः ।

इति मन्थिवीये वेदार्थप्रकाशे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

संव॑पामि॒ समा॑पो॒ अ॒द्भिर्ग॑म॒त॒ समो॑षधयो॒ रसे॑न॒ सः-
 रे॒वती॑र्ज॒गती॑भिर्म॒धुम॑तीर्म॒धुम॑तीभिः सृ॒ज्यध्व॑म॒द्भ्यः परि॑
 प्र॒जाता॑ स्यै॒ सम॑द्भिः पृ॒च्यध्वं॑ ज॒नय॑त्यै॒ त्वा संयौ॑म्य॒ग्रये॑
 त्वाऽग्नी॑षोमा॒भ्यां म॒खस्य॑ शिरो॒ऽसि घ॒र्मोऽसि॑ वि॒श्वायु॑-
 रुरु॒ प्रथ॑स्वोरु॒ ते य॒ज्ञप॑तिः प्रथ॒तां त्वचं॑ गृ॒ह्णी॑ष्वान्तरि॒तूः
 रक्षोऽन्तरि॑ता॒ अरा॑तयो॒ देव॑स्त्वा स॒विता॑ अ॒पय॑तु
 वर्षि॑ष्ठे॒ अधि॑ ना॒केऽग्नि॑स्ते॒ तनु॑वं॒ मा ऽति॑धाऽग॒मे ह॒व्यः
 र॑क्षस्व॒ सं ब्र॑ह्म॒णा पृ॒च्यस्वैक॑ताय॒ स्वाहा॑ द्वि॒ताय॒ स्वाहा॑
 त्रि॒ताय॒ स्वाहा॑ ॥ १ ॥

स॒विता॑ द्वावि॒ंशति॑श्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपा-
 ठके अष्टमोऽनुवाकः ॥

सप्तमे कपालोपधानमुक्तं । ततस्तप्तेषु कपालेषु स्रग्भावसर-
 त्वादष्टमे पुरोडाशप्रपणमभिधीयते संवपामीत्यस्यान्नातस्य म-
 न्नस्य शेषं पूरयित्वा विनियोगः कल्पे दर्शितः “अथोत्तरेण
 गार्हपत्यमुपविश्य वाचं नियम्य तिरः पवित्रं पात्र्यां कृष्णाजि-
 नात् पिष्टानि संवपति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
 पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टः संवपाम्यग्नीषोमाभ्यान्मृगान् अमु-
 श्मा” इति । अपेक्षितस्थाने प्रयोक्तव्य इत्येवमर्थं दर्शयितुमेव
 निर्वापपेषणयोर्देवस्य त्वेति मन्त्रो द्विरान्नातः । तत्रान्नातम-
 यनेनैवाभिप्रायेण व्याचष्टे “देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह
 प्रसृत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू
 आस्तां । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । संवपामीत्यह । यथा-
 देवतमेवैवानि संवपति” (ब्रा०।३।का०।२।प्र०।८।अ०) इति । बो-
 धायनः “प्रणीताद्भ्यः सुवेणोपहत्य वेदेनोपयम्य पाणिं वान्तर्धा-
 यैवं मदन्तीभ्यस्ता उभयोरानीयमानाः प्रतिमन्त्रयन्ते, समापो
 अद्भिरग्नत समौषधयो रसेन स्रग्रेवतीर्जगतीभिर्मधुमतीर्म-
 धुमतीभिः सृज्यध्वमिति” इति । पूर्व्वं चमसे सङ्गृहीता आपः
 प्रणीताऽऽपः तप्ता आपो मदन्त्याऽऽपः । आपस्तम्बेन तु प्रणीता-
 मात्रे अयं मन्त्रो विनियुक्तः “सुवेण प्रणीताभ्य आदाय वेदेनो-
 पयम्य, समापो अद्भिरग्नतेति पिष्टेष्ट्वानयति” इति । प्रणीता
 आपो मदन्तीभिरद्भिः सङ्गच्छता पिष्टरूपा ओषधयो दिवि-
 धोदकरसेन सङ्गच्छतां । किञ्च हे आपो यूयं सख्यंसस्याभिट्ट-
 द्विहेतुत्वात् तद्द्वारा धनवत्यः स्रग्भावतो माधुर्यवत्यश्च । ओष-

धयोऽपि जङ्गमरूपपञ्चमिष्टद्विहेतुतया पशुरूपधनयुक्ताः स्व-
 भावसिद्धस्वादुत्वेन माधुर्यवत्याश्च ततः पिष्टरूपाभिस्ताभिरोष-
 धीभिः संसृष्टा भवत । मन्त्रस्य पूर्वभागे जलोषधिमङ्गमफल-
 माह “समापो अङ्गिरस्मत समौषधयो रमेनेत्याह । आपो वा
 ओषधीर्जिन्वन्ति । ओषधयोऽपो जिन्वन्ति । अन्या वा एतासा-
 मन्यानि जिन्वन्ति । तस्मादेवमाह” (ब्रा० ३ का० १२ प्र० ८ अ०)
 इति । जिन्वन्ति प्रीणयन्ति । यद्यप्यचेतनानामपामोषधीनाञ्च
 नास्ति प्रीतिः तथापि पुरोडाशरूपेण देवप्रियहेतुत्वात् तदुप-
 चारः । न हि केवलेन जलेन पिष्टेन वा पुरोडाशः सम्भवति किं-
 त्वन्योन्यमेलनरूपेण प्रीणनेन । यस्मात् तासामपामोषधीनाञ्च
 मध्ये अन्या आपोऽन्या ओषधीः प्रीणयन्ति, अन्याश्चैषधयो
 अन्या आपः प्रीणयन्ति तस्मान्मन्त्रः समौषधयोरमेनेत्येवं ब्रूते ।
 उत्तरभागे माधुर्यमन्यादनं फलमाह “सः रेवतीर्जगतीभिर्म-
 धुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वमित्याह । आपो वै रेवतीः । पशवे
 जगतीः । ओषधयो मधुमतीः । आप ओषधीः पशून् । ताने-
 वास्मा एकधा सः सृज्य । मधुमतः करोति” (ब्रा० ३ का० १२ प्र०
 ८ अ०) इति । बोधायनः “अथानु परिज्ञावयति, अङ्गः परि-
 प्रजाता स्य समङ्गः पृथ्यध्वमिति” इति । आपस्तम्बः “अङ्गः प-
 रिप्रजाता इति तप्ताभिरनुपरिज्ञाव्य” इति । परिज्ञावनं पिष्टस्य
 सर्वत आर्द्रीकरणं । हे पिष्टरूपा ओषधयो यूयं पूर्वमङ्ग उ-
 त्पन्ना स्य ततोऽद्याप्यङ्गः सम्पृक्ता भवत । मन्त्रेण परिज्ञावनं
 विधत्ते “अङ्गः परिप्रजाता स्य समङ्गः पृथ्यध्वमिति पर्थ्या-

ज्ञावयति । यथा सुवृष्टे इमामनुविष्टव्य । आप ओषधीर्महय-
 न्ति । तादृगेव तत्” (ब्रा०३का०१२प्र०१८अ०) इति । यथा
 पर्जन्ये सुवृष्टे सत्यापो भूमिमनुप्रविश्य ओषधीर्वर्द्धयन्ति तथा-
 विधमिह परिस्त्रावनं जलेन पिष्टे सर्वतः स्त्राविते मति पुगे-
 डाशनिष्पत्तिः । कल्पः “संयौति, जनयत्यै त्वा संयौमि” इति ।
 हे परिस्त्रावित पिष्ट त्वां हस्ताङ्गुलिमर्दनेन मम्यक् मिश्रीक-
 रोमि । एतच्च यजमानस्य शुक्रशोणितमिश्रणेन प्रजोत्पत्तये
 मम्यद्यते । एतदेव विशदयति “जनयत्यै त्वा संयौमीत्याह ।
 प्रजा एवैतेन दाधार” (ब्रा०३का०१२प्र०१८अ०) इति ।
 कल्पः “संयुत्य व्यूह्याभिमृशति, अग्नये त्वाग्नीषोमाभ्या ममुष्मा
 अमुष्मा इति यथादेवतं” इति । त्वां अहं स्पृशामीति
 शेषः । मन्त्रद्वयस्य प्रयोजनमाह “अग्नये त्वाग्नीषोमाभ्यामि-
 त्याह व्यावृत्यै” (ब्रा०३का०१२प्र०१८अ०) इति । कल्पः
 “पिण्डं करोति, मखस्य शिरोमि” इति । विशदोक्तव्य व्याचष्टे
 “मखस्य शिरोमीत्याह । यज्ञो वै मखः । तस्यैतच्छिरः ।
 यत् पुगेडाशः । तस्मादेवमाह” (ब्रा०३का०१२प्र०१८अ०)
 इति । कल्पः “घर्माऽमि विश्वायुरित्याग्नेयं पुगेडाशमष्टा-
 कपालेष्वाधिश्रयत्येवमुत्तरेषु” इति । हे पुगेडाश त्वं तप्त-
 कपालावस्थानेन दीप्ता देवतायोग्यत्वेन कृत्स्नायुः प्रदद्यामि ।
 विश्वमायुर्यस्तेति वज्रव्रीहेरायुःप्रदत्वमेवात्रार्थ इत्याह “घर्मा-
 ऽमि विश्वायुरित्याह । विश्वमेवायुर्यजमाने दधाति” (ब्रा०
 ३का०१२प्र०१८अ०) इति । कल्पः “उरु प्रथस्त्रोर् तं यज्ञ-

पतिः प्रथतामिति पुरोडाशं प्रथयन् सर्वाणि कपालान्यभिप्र-
 थयत्यतुङ्गमनपूपाकृतिं कूर्मस्येव प्रतिकृतिमश्वशफमात्रं करो-
 ति” इति । हे पुरोडाश त्वं बद्ध यथा भतति तथा विस्तीर्णा
 भव । त्वदीयो यजमानोऽपि प्रजादिभिः प्रथितोऽस्तु । यज्ञप-
 तेर्विस्तारं दर्शयति “उरुप्रथस्वरु ते यज्ञपतिः प्रथतामित्याह ।
 यजमानमेव प्रजया पशुभिः प्रथयति” (ब्रा० ३का० १२ प्र० १८ अ०)
 इति । कल्पः “त्वचं गृह्णीष्वेत्यद्भिः स्रक्षणीकरोत्यनतिचार-
 यन्” इति । हे पुरोडाश त्वमद्भिः स्रक्षणीभूत्वा त्वचं स्वीकुरु ।
 निम्नोन्नतभावपरिहारेण त्वक्सादृश्ये सति पुरोडाशः सदेहो
 भवतीत्याह “त्वचं गृह्णीष्वेत्याह । सर्वमेवैनं सतनुं करोति”
 (ब्रा० १३का० १२ प्र० १८ अ०) इति । स्रक्षणीकरणं विधत्ते “अ-
 थाप आनीय परिमार्ष्टि । मांस एव तत्त्वचं दधाति । तस्मात्-
 त्वचा मांसं कृन्न” (ब्रा० १३का० १२ प्र० १८ अ०) इति । तत् तेन
 मार्जनेन पिष्टरूपमांस एव स्रक्षणत्वरूपां त्वचं स्थापयति ततो
 लोकेऽपि तथा दृश्यते । कल्पः “अन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरा-
 तय इति सर्वाणि हवींषि त्रिः पर्याग्निं कृत्वा” इति । ज्वलाद्भिर्द-
 भैर्दग्भिः पुरोडाशस्य परितो रक्षसां शोधनं पर्याग्निकरणं अनेन
 पर्याग्निकरणेन राक्षसजातिः व्यवहिता शत्रवो व्यवहिताः ।
 तदेतद्विधत्ते “घर्मा वा एषो शान्तः । अर्धमासेऽर्धमासे प्रवृ-
 ज्यते । यत्पुरोडाशः । स ईश्वरो यजमानं शुचाऽप्रदहः ।
 पर्याग्निकरोति । पशुमेवैनमकः । शान्त्या अप्रदाहाय” (ब्रा०
 ३का० १२ प्र० १८ अ०) इति । पुरोडाशे योऽस्ति स एव दीप्यमा-

नोऽग्निर्भूत्वा न कदाचिदपि शाम्यति प्रतिपक्षं तप्तकपालैः स-
 न्त्यमानत्वात् । स च तप्तेन यजमानं प्रदग्धुं समर्थः । ततश्च
 पशूपचारेण पर्यग्निकरणेन पुरोडाशे पशूकृते सति प्रदीप्ता-
 ग्निरूपपरित्यागेन शान्तो भूत्वा यजमानं न प्रदहति । आह-
 त्तिं विधत्ते “त्रिः पर्यग्निकरोति । आहृद्धि यज्ञः । अथो रक्ष-
 सामपहत्यै” (ब्रा०१/का०१/प्र०१/अ०८) इति । मन्त्रं व्याचष्टे
 “अन्तरितः रक्षोऽन्तरिता अरातय इत्याह । रक्षसामन्त-
 र्हित्यै” (ब्रा०१/का०१/प्र०१/अ०८) इति । बोधायनः “पुरो-
 डाशः अपयति, देवस्त्वा सविता अपयतु वर्षिष्ठेऽधिनाके । अ-
 ग्निस्ते तनुवं मा ऽति धाक्” इति । आपस्तम्बो मन्त्रभेदमाह
 “देवस्त्वा सविता अपयत्वित्युक्तैः प्रतितपति, अग्निस्ते तनुवं
 माति धागिति दर्भैरभिव्यलयति” इति । हे पुरोडाश अति-
 प्रवृद्धे नाकनाम्यग्नौ त्वामधिश्रित्य सविता देवः पक्षं करोतु ।
 अयमग्निस्तव शरीरस्य भस्मीभावरूपमतिदाहं मा करोतु । स-
 विदपदस्य नाकपदस्य मातिधागित्यस्य चाभिप्रायमाह “पुरो-
 डाशं वा अधिश्रितः रक्षोऽस्यजिघासुम् । दिवि नाको नामा-
 ग्नौ रक्षोहा । स एवास्माद्रक्षोऽस्यपाहन् । देवस्त्वा सविता अप-
 यत्वित्याह । सविदप्रसूत एवैनः अपयति । वर्षिष्ठे अधिनाक
 इत्याह रक्षसामपहत्यै । अग्निस्ते तनुवं माऽति धागित्याहान-
 तिदाहाय” (ब्रा०१/का०१/प्र०१/अ०८) इति । बोधायनः
 “गार्हपत्यमभिमन्त्रयते, अग्ने हव्यः रक्षस्व” इति । आपस्तम्बस्य
 पूर्वमन्त्रस्यैव शेषं मन्यते । पूर्ववद्वाचष्टे “अग्ने हव्यः रक्षस्वेत्याह

गुह्यै” (ब्रा०१।३का०।२प्र०।८अ०) इति । अग्नीध्रं प्रति प्रेष-
 मन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे “अविदहन्तःअपयतेति वाचं विसृजते ।
 यज्ञमेव हवींष्यभिव्याहृत्य प्रतनुते । पुरोरुचमविदाहाय श्रुत्यै
 करोति” (ब्रा०१।३का०।२प्र०।८अ०) इति । संवपनकाले यो
 वाङ्मयमस्तमिदानों परित्यजेत् । विशेषेण दाहा मषीभावो
 भस्मीभावश्च तं परित्यज्य सम्यक्पाकः अपणं । अत एवान्य-
 चान्नातं “यो विदग्धः स नैर्ह्यतो योऽष्टतस्सुरौद्रो यः ष्टतः स
 सदेवस्तस्मादविहता ष्टतङ्कृत्यः सदेवत्वाय” इति । अविदहन्त
 इति ब्रह्मवचनं पूजार्थं । अस्मिन् काले वाग्विमोके सति यज्ञ-
 मेवाभिलक्ष्य तत्रापि प्रधानभूतानि हवींष्यभिलक्ष्य वाच-
 मुच्चार्य यज्ञं विस्तारितवान् भवति । किञ्च विदाहदोषनिवृ-
 त्तये सम्यक् पाकगुणसिद्धये चैतत्प्रेषमुच्चारयन् हविःस्वीकारात्
 पुरैव देवेभ्यो रुचिं कृतवान् भवति । पुरोडाशाच्छादनं विधत्ते
 “मस्तिष्को वै पुरोडाशः । तं यन्नाभिवासयेत् । आविर्मस्तिष्कः
 स्यात् । अभिवासयति । तस्माद्गुहा मस्तिष्कः” (ब्रा०१।३का०।
 २प्र०।८अ०) इति । मस्तिष्कः शिरस्त्वस्थितो मेदसः खण्डो
 गुहागूढः, आच्छादित इत्यर्थः । छादनयोग्यं द्रव्यं विधत्ते “भ-
 स्मना ऽभिवासयति । तस्मान्मासेनास्थि कृन्नं” (ब्रा०१।३का०।
 २प्र०।८अ०) इति । यस्मान्मेदस्थानीयः पुरोडाशो मांसस्थानी-
 येन भस्मना छादितः तस्मात्लोकेऽप्यस्थिमंसिष्ठं मेदो मांसेन कृन्नं
 भवति । पुरोडाशस्योपरि भस्मनोद्धूने साधनं विधत्ते “वेदे
 नाभिवासयति । तस्मात् केयैः शिरस्कृन्नं” (ब्रा०१।३का०।२प्र०।

८२०) इति । दर्भमुष्टिनिर्मितो वेदोऽस्माज्जनहेतुर्वेदः । अस्ति हि दर्भाणां केशैः साम्यं । एतद्देदनं प्रशंसति “अखलति भावु-
को भवति । य एवं वेद” (ब्रा०।३का०।२प्र०।८२०) इति ।
केशरहितशिरो युक्तः खलतिः तद्भवनशीलो न भवति । कल्पः
“सं ब्रह्मणा पृच्यस्व, इति वेदेन पुरोडाशे माङ्गारं भस्माध्यूह-
ति” इति । सोऽयं पुरोडाश मन्त्रेण सम्युक्तो भव । समन्वयक-
प्रकाशकं मन्त्रमन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याचष्टे “पशोर्वै प्रतिमा पुरो-
डाशः । स नायजुष्कमभिवास्यः । दृष्टैव स्यात् । ईश्वरा यज-
मानस्य पशवः प्रमेतोः । सं ब्रह्मणा पृच्यस्वेत्याह । प्राणा वै
ब्रह्म । प्राणाः पशवः । प्राणैरेव पशून् सम्युणक्ति । न प्रमायुका
भवन्ति” (ब्रा०।३का०।२प्र०।८२०) इति । पर्याग्निकरणेन पुरो-
डाशस्य पशूकृतत्वात् पशोश्च मन्त्रमंस्कार्यत्वाद्यजुषा विना ऽभि-
वासनमर्थकं स्यात् । न केवलं वैयर्थ्यं किन्तु यजमानस्य पशवस्य
मर्तुं समर्था भवन्ति । सोऽयं व्यतिरेकः । उक्तदोषपरिहाराय
मन्त्रेण सम्युच्यस्वेत्येवमयं मन्त्रो ब्रूते । तत्र सम्यर्कप्रतियोगिमन्त्रः
पशून् मरणान् पालयतीति प्राणस्वरूपः । पशवस्य प्राणाधा-
रत्वात् प्राणस्वरूपाः, अतो योग्यत्वात् तत्सम्यर्के सति पशवा
मरणशीला न भवन्ति सोऽयमन्वयमन्त्रेण यथा सम्यर्कस्तथा
भस्मनापि सम्यर्को युक्त एवेत्याह “यजमानो वै पुरोडाशः ।
प्रजाः पशवः पुरीषं । यदेवमभिवामयति । यजमानमेव प्रजया
पशुभिः समर्धयति” (ब्रा०।३का०।२प्र०।८२०) इति । पुरीषं
भस्म । कल्पः “तत्रैतत् पात्रीमङ्गालनं गार्हपत्याद्ङ्गारेणाभि-

तथ हत्वान्तर्वेदि प्रतीचीनं तिसृषु लेखासु निनयति, एकताय स्वाहा द्विताय स्वाहा त्रिताय स्वाहा” इति । तेभ्य इदं पात्रप्रक्षालनोदकं ऊतमसु । एकतादीनामुत्पत्तिप्रकारमाह “देवा वै हविर्भूत्वा ब्रुवन् । कस्मिन्निदं स्रज्यामह इति । सोऽग्निरब्रवीत् । मयि तनूः सन्निदध्वं । अहं वस्त्वं जनयिष्यामि । यस्मिन् स्रज्यध्व इति । ते देवा अग्नौ तनूः सन्यदधत । तस्मादाहुः । अग्निः सर्वादेवता इति । सोऽङ्गारेणापः । अभ्यपातयत् । तत एकतोऽजायत । स द्वितीयमभ्यपातयत् । ततो द्वितोऽजायत । स तृतीयमभ्यपातयत् । ततस्त्रितोऽजायत । यदङ्गोऽजायन्त । तदाप्यानामाप्यत्वं । यदात्मभ्योऽजायन्त । तदात्यानामाप्यत्वं” (ब्रा०३का०।१प्र०।८अ०) इति । देवाः पूर्वं त्रीह्यवघातादिना हविः सम्याद्य वीजवधादिपापलेपः कस्मिन् पुरुषे मार्जनीय इति विचार्याग्निवचनेन स्ववीर्यमग्नौ स्थापितवन्तः । ततः सोऽग्निः सर्वदेववीर्यधारिणाङ्गारेणाद्देवतामभिलक्ष्य तद्वीर्यमपातयत् । तस्मादुत्पन्नानामेकतादिनामकानां देवविशेषाणां अपो मातरो देवा आत्मनः पितर इत्याप्यनामकलमात्मनामकलञ्च युक्तं । स च लेपः परम्परया जीवघातिनि पुरुषे पर्यवसित इत्याह “ते देवा आप्येष्वमृजत । आप्या अमृजत सूर्याभ्युदिते । सूर्याभ्युदितः सूर्याभिनिमुक्ते । सूर्याभिनिमुक्तः कुनखिनि । कुनखी श्वावदति । श्वावदन्नयदिधिषौ । अयदिधिषुः परिवित्ते । परिवित्तो वीरहणि । वीरहा ब्रह्महणि । तद्ब्रह्महणं नात्यच्यवत” (ब्रा०।३का०।

२ प्र०। ८ अ०) इति । आया एकतादयः । उदयास्तमयकालयोः
सुप्तौ पुरुषौ अभ्युदिताभिनिमुक्तौ । तथा चोक्तं ।

“सुप्ते यस्मिन्स्वस्तेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ।

अंशुमानभिनिमुक्ताभ्युदितौ तौ यथाक्रमं” ॥ इति ॥

नखवक्रत्वन्दन्तमालिन्यञ्चात्र रोगविशेषकृतं । ज्येष्ठायामनू-
ढायां कनिष्ठामूढा ऽवस्थितोऽयदिधिषुः । ऊढवति कनिष्ठे मति
विवाहरहितो ज्येष्ठः परिवित्तः । वीरक्षत्रियस्य हन्ता वीरक्षा
ब्राह्मणस्य हन्ता ब्रह्महा । एतेष्वाप्यानामेकतादीनां देवानां
पापलेपमार्जनायैव स्पष्टत्वात् । तेषु तन्मार्जनमुचितं । सूर्याभ्युदि-
तादीनां ब्रह्महान्तानां पापप्रवणत्वान्निम्नगाजलस्येव लेपस्यापि
तेषु प्रवाहो युक्तः । ब्रह्महत्यायाः पापाधिक्यतारतम्यविश्रान्ति
भूमित्वाक्षेपो ब्रह्महणं नातिक्रामति । प्रचालनोदकस्य रेखासु
निनयनं विधत्ते “अन्तर्वेदि निनयत्यवरुध्यै” (ब्रा० १। ३। का०।
२ प्र०। ८ अ०) इति । एतेन निनयनेन कर्मफलप्रतिबन्धकपा-
पलेपस्यापनीतत्वात् फलसम्पादनायेदं निनयनं सम्पद्यते । तस्य
जलं वज्रितापं विधत्ते “उल्लुकेनाभिगृह्णाति श्रुतत्वाय ।
श्रुतका मा इव हि देवाः” (ब्रा० १। ३। का०। २ प्र०। ८ अ०) इति ।
श्रुतं पक्वं । “यः श्रुतस्समदेवः” इति पूर्वमुदाहृतं । अत्र विनि-
योगसङ्ग्रहः ।

“संवपामि हविर्वापः समा तत्र जलं क्षिपेत् ।

अद्भ्यः सम्प्राप्य तप्ताभिर्जलं संयैत्यशेषतः ॥”

अग्नाग्नी निर्दिशेद्भागो मखपिण्डं कर्णेति हि ।

घर्षः कपाले निक्षिप्य प्रथयेदुत्तमन्ततः ॥

त्वचं स्रक्षणीकरोत्यङ्गिरन्तःपर्यग्नये कृतिः ।

अपयत्युल्मुकैर्देवो ह्यग्निस्ते ज्वाल्यते कुशैः ॥

सम्न वेदेन साङ्गारभस्मनाच्छादयेद्भुविः ।

एकान्तर्वेदिलेखासु क्षालनं निनयेत् त्रिभिः ॥

अनुवाकेऽष्टमे सप्तदश मन्त्राः प्रकीर्त्तिताः ॥ इति ॥

अथ मोमांसा । अत्राविदहन्त अपयतेति कश्चिन्मन्त्र उक्तः ।

अनुकामा इव हि देवा इत्यर्थवादश्च । एतद्विषये ब्राह्मणान्त-
रवाक्यमपि यो विदग्ध इत्यादिकमुदाहृतं । तत्र किञ्चित्
तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“परुषि च्छिन्नमित्युक्त्वा बर्हिषसु समूलतां ।

घृतं दैवं मसु पित्र्यमित्युक्त्वा नवनीतकं ॥

यो विदग्धः स इत्युक्त्वा पुरोडाशस्य पक्वतां ।

स्तौति पूर्वोत्तरौ पक्षौ योजनीयौ निवीतवत्” ॥ इति ।

चातुर्मास्येषु महापितृयज्ञे श्रूयते “यत् परुषि दिनं तद्दे-
वानां, यदन्तरा तन्मनुष्याणां, यत् समूलं तत् पितॄणां, समूलं
बर्हिर्भवति व्यावृत्त्यै” इति । परुः पर्व्वदिनं खण्डितं । ज्योति-
ष्टोमे दीक्षाभ्यङ्गे श्रूयते “घृतं देवानां मसु पितॄणां निष्पक्वं मनु-
ष्याणां तद्वा एतत् सर्व्वदैवत्यं यन्नवनीतं यन्नवनीतेनाभ्यङ्गे सर्व्वा
एव देवताः प्रीणाति” (सं० इका० ११ प्र० ११ अ०) इति । मसु दधिभवं
मण्डं । निष्पक्वं शिरसि प्रक्षेप्तुं ईषद्विलीनं नवनीतं तक्रं वा दर्श-
पूर्णमासयोः पुरोडाशप्रपणे श्रूयते “यो विदग्धः स नैर्ऋतो

योऽष्टतः स रौद्रो यः ष्टतः स सदेवस्त्वादिदद्वता ष्टतं
 कृत्यः सदेवत्वाय” इति । विदग्धोऽधिकपक्षः, अष्टतोऽपक्षः ।
 तत्र बर्हिषि समूलच्छेदनस्याभ्यङ्गे नवनीतस्य पुरोडाशे यथो-
 चितपाकस्य च विधेयतया सर्व्वमवशिष्टं स्तावकं । अत्र पूर्व्वो-
 च्छरपक्षौ न प्रपञ्चितौ । असौव पादस्य प्रथमाधिकरणे नि-
 वीतवाक्ये प्रोक्तयोरेवात्रापि योजनीयत्वात् । तस्यैवाधिकरण-
 स्योदाहरणवाङ्मयमनेनाधिकरणेन प्रपञ्च्यते ।

अथ व्याकरणं । सम्बपामीत्यादौ खरा गताः । आप इत्यत्र फि-
 ट्स्वरः । अङ्गिरित्यत्र ऊडिदम्पदाद्यप्युभे दुभ्यः (पा० ६।१।१७१)
 इति । उडादेशादिदं शब्दात्पदन्वित्याद्यादेशेभ्यः अप्शब्दात्
 पुंशब्दात् रैशब्दाद्विवशब्दाच्चोत्तरममर्ब्बनामस्यानमुदात्तं भव-
 ति । यद्यपि सविकाचसृतीयादिः (पा० ६।२।१६८) इति सूत्रे-
 श्चेतत् सिद्धं तथापि द्वितीयावज्जवचनार्थमस्य सूत्रस्यावश्यं वक्तव्य-
 तादनेन विशेषसूत्रेणोदात्तो विधेयः । रेवतीरित्यत्र रैशब्दा-
 च्छेन्नतुप उदात्तत्वं वक्तव्यं (पा० ६।२।१७६।वा०) इति मत-
 बाद्युदात्तः । प्रजाता इत्यत्र अन्तर्भावितण्यर्थात् कर्मणि नि-
 ष्टायां गतिरनन्तरः (पा० ६।२।१४८) इति । पूर्व्वपदप्रकृतिस्र-
 रत्वं । जनयत्या इत्यत्र क्तिन् प्रत्ययान्तत्वेन ञ्मित्यादिर्नित्यं
 (पा० ६।२।१८७) इत्याद्युदात्तः । उत्तशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वा-
 भावात् फिट्स्वरः । यज्ञपतिरित्यत्र पत्या वैश्वर्य्ये (पा० ६।
 २।१८) इति पूर्व्वपदप्रकृतिस्ररत्वं । अन्तरितमित्यत्रान्तःशब्दस्य
 गतित्वात् गतिरनन्तरः (पा० ६।२।१४८) इति पूर्व्वपदप्रकृति-

स्वरत्वं । वर्षिष्ठ इत्यत्र इष्ठन् प्रत्ययस्य नितादाद्युदात्तः । एवं सर्वमुन्नेयं ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके ऽष्टमोऽनुवाकः ।

आदेद् इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः सहस्रमृष्टिः शत-
तेजा वायुरसि तिग्मतेजाः पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते
मूलं मा हिंसिषमपहतोऽरुः पृथिव्यै वृजं गच्छ गो-
स्थानं वर्षतु ते द्यौर्बिधान देव सवितः परमस्यां पराव-
ति शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं द्विष्मस्तमतो
मा मौगपहतोऽरुः पृथिव्यै देवयजन्यै वृजं ॥ १ ॥

गच्छ गोस्थानं वर्षतु ते द्यौर्बिधान देव सवितः पर-
मस्यां परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं
द्विष्मस्तमतो मा मौगपहतोऽरुः पृथिव्या अदेवयजनो
वृजं गच्छ गोस्थानं वर्षतु ते द्यौर्बिधान देवसवितः पर-
मस्यां परावति शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं
द्विष्मस्तमतो मा ॥ २ ॥

मौगरुस्ते दिवं माऽस्कान् वसवस्त्वा परियुक्तन्तु
गायत्रेण छन्दसा रुद्रास्त्वा परियुक्तन्तु चैष्टुभेन छन्दसा-

ऽऽदित्यास्त्वा परिगृह्णन्तु जागतेन हृन्दसा देवस्य सवितुः
 सवे कर्म कृण्वन्ति वेधसं ऋतमस्यृतसदनमस्यृतश्री-
 रसि धा असि स्वधा अस्युर्वीचासि वस्वीचासि पुरा
 क्रूरस्य विसृषो विरप्शिन्नुदादाय पृथिवीं जीरदान-
 र्यामैरयञ्चद्रमसि स्वधाभिस्तां धीरासो अनुदृश्य य-
 जन्ते ॥ ३ ॥

देवयजन्य वृजं तमतो मा विरप्शिन्नेकादश च ॥ ६ ॥
 इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपा-
 ठके नवमोऽनुवाकः ॥

अष्टमे पुरोडाशप्रपणमुक्तं । अथ पक्षस्य हविषो वेद्यामा-
 मादनीयत्वान्नवमे वेदिरुच्यते । आदद इत्यास्मात्तस्य मन्त्रस्य शेषं
 पूरयित्वा विनियोगः कल्पे दर्शितः “अथ जघनेन वेद्यास्तिष्ठन्
 स्फ्यमादत्ते, देवस्य त्वा सवितुः प्रमवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णे ह-
 स्ताभ्यामाददे” इति । यथोक्तमादानं विधत्ते “देवस्य त्वा सवितुः
 प्रमव इति स्फ्यमादत्ते प्रसृत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह ।
 अश्विनो हि देवानामश्वर्यू आस्तां । पूष्णे हस्ताभ्यामित्याह
 यत्तै” (ब्रा० १। २। १२ प्र० १। ८ अ०) इति । बोधायनः “आदा-
 याभिमन्त्रयते, इन्द्रस्य बाहु रमि दक्षिणः महस्समृष्टिः शततेजा,
 इत्यथैनं बर्हिषा सःस्पृशति, वायुरमि तिग्मतेजा इति” इति ।

संसृजति सम्यक् तनूकरोति । एकमन्त्रतामाहापस्तम्बः “इन्द्रस्य बाहु रसि दक्षिण इत्यभिमन्त्रयते” इति । हे स्फ्य त्वमिन्द्रस्य दक्षिणतो बाहु रिव समर्थोऽसि । कीदृशो बाहुः । सहस्रमह्याकानां शत्रूणां मृष्टिः पाको मारणं यस्यामौ सहस्रमृष्टिः । पुनः कीदृशः । शतमह्याकान्यायुधानि तेजोयुक्तानि यस्यामौ शततेजाः । न केवलमिन्द्रस्य बाहुमदृशः किन्तु वायुमदृशोऽप्यसि । यथा वायुस्तीक्ष्णामग्निज्वालामुत्पादयंस्तिग्मतेजाः तथा स्फ्योऽपि वक्ष्यमाणस्तम्बच्छेदरूपं तीव्रङ्कर्म्म कुर्वंस्तिग्मतेजा इत्युच्यते । “मन्त्रस्य प्रथमभाग इन्द्रशब्दस्य विवक्षामाह “आदद इन्द्रस्य बाहु रसि दक्षिण इत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति” (ब्रा०।३का०।२प्र०।६अ०) इति । अत्रादद इतिपदं पूर्वमन्त्रस्वरूपं तच्च स्पष्टार्थं । इन्द्रस्येति मन्त्रादिः । द्वितीयभागे मन्त्रगतशब्दस्वरूपमेव बाहुमदृशस्य स्फ्यस्य महिमानं ख्यापयतीत्याह “सहस्रमृष्टिः शततेजा इत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे” (ब्रा०।३का०।२प्र०।६अ०) इति । तृतीयभागे तेजोजनकतया तेजोरूपेण वायुना बाहुतुल्यस्वरूप उपमिते सति यजमाने तेजो भवतीत्याह “वायुरसि तिग्मतेजा इत्याह । तेजो वै वायुः । तेज एवास्मिन् दधाति” (ब्रा०।३का०।२प्र०।६अ०) इति । कल्पः “अथान्तर्बिद्युदीचीनाग्रं दर्भं निधाय तस्मिंस्स्फ्येन प्रहरति, पृथिवि देवयजन्तोषध्यास्ते मूलं मा हिंसिषं” इति । हे देव-यागाश्रयभर्तृ पृथिवि त्वदीयाया ओषध्या मूलमविनाशयामि । अत्र देवयजनीति विशेषणेन वान्तलोहिताभ्यामापादितम-

शुचित्वं निवारयतीत्याह “विषाद्वै नामाऽसुर आसीत् । सो
 ऽविभेत् । यज्ञेन मा देवा अभिभविष्यन्तीति । स पृथिवीमभ्यव-
 भीत् । सा ऽमेध्याभवत् । अथो यदिन्द्रो वृत्रमहन् । तस्य लोहितं
 पृथिवीमनुवधावत् । सा ऽमेध्याभवत् । पृथिवि देवयजनीत्याह ।
 मेध्यामेवैनां देवयजनीं करोति” (ब्रा०१/३का०१/प्र०१/८ अ०)
 इति । विषमन्तीति विषात् । उत्तरभागस्य प्रयोजनमाह
 “आषध्यास्ते मूलं मा हिंसीषमित्याह । आषधीनामहिंसायै”
 (ब्रा०१/३का०१/२ प्र०१/८ अ०) इति । कल्पः “अपहतोऽरुः पृथिव्या
 इति रूपेण महणान् पांसून्पादाय” इति । अरुर्नाम को-
 ऽसुरः सोऽत्र रजोऽपनयनेन पृथिव्याः सकाशादपहतः । कल्पः
 “व्रजं गच्छ गोम्यानमिति हरति” इति । अस्तु आषडित्यनेन म-
 न्तेणाग्नीध्रः प्रत्याश्रावणं वक्ति । मेयं वागत्र गोशब्देति विवक्षिता ।
 तस्या वाचः स्थानभूत उत्करदेशो व्रजः । हे त्वणमहितपांभो
 तं व्रजं गच्छ । अपहतोऽरुः पृथिव्या इत्येवं पूर्वमन्तस्पष्टार्थत्वा-
 दुपेक्ष्यैतन्मन्त्रं व्याचष्टे “व्रजं गच्छ गोम्यानमित्याह । कृन्दां-
 सि वै व्रजो गोम्यानः । चन्दांस्येवाम्मै व्रजं गोम्यानं करोति”
 (ब्रा०१/३का०१/२ प्र०१/८ अ०) इति । गायत्र्यादीनि कृन्दांस्यव गो-
 शब्दाभिधेयानां वाचामवम्यानयाग्यो व्रजशब्दाभिधेयो देशवि-
 शेषः । तत्रार्थद्वयसाधारणशब्दोपेतं मन्त्रं पठन्नुत्तरदेशं कृन्दा-
 रूपं सम्यादितवान् भवति । कल्पः “वर्षतु ते द्यौरिति वेदिं
 प्रत्यवेक्षते” इति । हे वेदे तवाङ्गानाय द्युशब्दोपलक्षितः पर्ज-
 न्यो वर्षतु । पर्जन्याधारतया तद्रूपलोपचारो दिव इत्याह

“वर्षतु ते द्यौरित्याह । दृष्टिर्वै द्यौः । दृष्टिमेवावर्तन्ते” (ब्रा०
 ३का०।२प्र०।६अ०) इति । वर्षतीति दृष्टिः पर्जन्यः । कल्पः
 “हृत्वौत्करे निवपति, बधान देवसवितः परमस्यां परावति शतेन
 पाशैर्योऽस्मान् देष्टि यच्च वयं द्विभस्तमतो मा मौगिति” इति ।
 हे सवितर्देव अनेन सटणपांसुरूपेणावस्थितं देष्टारं देष्ट्यच्च पा-
 शशतेनात्यन्तदूरदेशे बधान तत् पुरुषद्वयमतो बन्धनान्मा मुच्च
 अत्र योऽस्मान् यच्चेति न पुनरुक्तिः । द्वेषं प्रति कर्तृत्वेन कर्मा-
 त्वेन पुरुषभेदादित्याह “बधान देवसवितः परमस्यां पराव-
 तीत्याह । द्यौ वाव पुरुषौ । यच्चैव देष्टि । यच्चैनं देष्टि । तावुभौ
 बध्नाति । परमस्यां परावति शतेन पाशैः । योऽस्मान् देष्टि यच्च
 वयं द्विभस्तमतो मा मौगित्याहानिसृक्तै” (ब्रा०।३का०।२प्र०।
 ६अ०) इति । परावति दूरभूमौ अनिर्मुक्तिरनिर्माचः । व्या-
 ख्यातान् मन्त्रत्रयात् पूर्वभावोयो मन्त्रः स्पष्टार्थबुद्धोपेक्षितः । तं
 पुनः सिंहावलोकनन्यायेन अनिर्मुक्तः स्यादिति सूत्रा व्याचष्टे
 “अररुर्वै नामासुर आसीत् । स पृथिव्यामुपक्षुप्तोऽग्रयम् ।
 तं देवा अपहृतोऽररुः पृथिव्या इति पृथिव्या अपाप्नन् । भा-
 त्व्यो वा अररुः । अपहृतोऽररुः पृथिव्या इति यदाह । भा-
 त्व्यमेव पृथिव्या अपहन्ति” (ब्रा०।३का०।२प्र०।६अ०) इति ।
 उपक्षुप्तस्तिरोहितः । यज्ञविघाताय गूढरूपेण भूमौ शयान-
 तात् । अत एवायं भातव्यः शत्रुः । तच्च देवाः तन्मन्त्रोच्चा-
 रणपूर्वकेन सटणानां पांसुनामपनयनेन अपहन्ति । कल्पः
 “द्वितीयं प्रहरति, पृथिवि देवयजन्तोषध्यास्ते मूलं मा द्वि-

सिधमिति, अपह्नोऽरुः पृथिव्यै देवयजन्यै इत्यादत्ते, प्रजं गच्छ गोखानमिति हरति, वेदिं प्रत्यवेक्षते, वर्षतु ते द्यौरिति हत्वात्कारे निवपति, बधान देव सवितः परमस्यां परावति ब्रूतेन पात्रैर्योऽस्मान् देष्टि यच्च वयं द्विजसमतो मा मौगिति” इति । अनयोः द्वितीयतृतीययोः पृथिविदेवयजनोत्पत्त्यमाद्यमन्त्रो नास्मात्, तथापि प्रथमपर्यायादनुवञ्चनीयः । यथा वाक्यस्य परिपूर्णये शब्दान्तरमनुवञ्च्यते तथा प्रयोगपरिपूर्णर्थं मन्त्रानुवञ्जो न्यायः । अरुश्चयनेनोपहता वेदीभूमिपांसवः कियन्तोऽपि प्रथमपर्यायेऽपनीताः । तावता वेदिभूम्यैकदेशो यागयोग्यः सम्पन्नः । अनेनैवाभिप्रायेण द्वितीयपर्यायेऽपह्नोऽरुः पृथिव्यै देवयजन्या इति पृथिवी विशेष्यते । तृतीयपर्याये त्वदेवयजन इत्यरुविशेषणं । तदेवमुपहताः क्षुण्णपांसवो यज्ञभूमेरुद्धृत्य यस्मिन्नुदग्देशे निरस्यन्ते स देश उत्कर इत्युच्यते । कल्पः “अरुस्ते दिवं मास्कानिति न्युप्तमाग्नीध्रोऽङ्गलिनाभिवृद्धाति” इति । हे पांसुसमूह रूपोत्कर तव सम्बन्धि योऽयमरुः स स्वर्गं मा गच्छतु । द्वितीयतृतीयपर्याययोः प्रथमपर्यायवद् बोद्धुं शक्यतया तात्परेण मन्त्रमेतं व्याचष्टे “ते मन्यन्त । दिवं वा अयमितः पतिय्यतीति । तमरुस्ते दिवं मास्कानिति दिवः पर्यबाधन्त । भ्रातृव्यो वा अरुः । अरुस्ते दिवं मास्कानिति यदाह । भ्रातृव्यमेव दिवः परिबाधते” (ब्रा०१।शका०।२।प्र०।८।अ०) इति । ते देवाः केनाप्युपायेन अरुर्बन्धनं कृत्वा फलविधाताय स्वर्गं गमिय्यतीति

अस्मा मन्त्रेण बन्धनं कृढीकृत्य दिवः सकाम्नात् यथा परितो-
 बाधितो भवति तथा यत्नं कृतवन्तः । तस्मात् आग्नीन्त्रोऽञ्च-
 क्षिणा पांसुराग्नौ निरुद्धे सति भ्रातृव्यः स्वर्गाद्बाधितो भवति ।
 अस्मान् व्याख्यायानुष्ठानं विधत्ते “साम्यजुर्हरति । पृथिव्या एव
 भ्रातृव्यमपहन्ति । द्वितीयः हरति । अन्तरिक्षादेवैनमपहन्ति ।
 तृतीयः हरति । दिव एवैनमपहन्ति । तृष्णीं चतुर्थः हरति ।
 अपरिमितादेवैनमपहन्ति” (ब्रा०।३का०२प्रा०।६अ०) इति ।
 यजुर्मन्त्रको दर्भसाम्यजुः तच्च साम्बरूपं स्थेन भित्वात्करदेशे
 हरते । त्रिवारमेवंहरणे लोकत्रये भ्रातृव्यो हतो भवति ।
 अमन्त्रकेण चतुर्थहरणेनापरिमितात् ब्रह्माण्डात् सर्वस्मात्
 भ्रातृव्यस्यावघातः । कल्पः “अयं पूर्वं परिग्राहं परिगृह्णाति,
 वसवस्त्वा परिगृह्णन्तु गायत्रेण कन्दमेति दक्षिणतो, रुद्रास्त्वा
 परिगृह्णन्तु त्रैष्टुभेन कन्दमेति पश्चात्, आदित्यास्त्वा परिगृह्णन्तु
 जागतेन कन्दमेत्युत्तरतः” इति । आहवनोयगार्हपत्ययोर्मध्ये
 वेदिं जनयितुं वेदिनाम्नोऽवबोधाय वेदिमानाय स्थेन दिक्त्रये
 रेखात्रयं कर्त्तव्यं । सोऽयं वेदेः परिग्राहः । परिगृहीताऽध्वर्युः
 दिक्त्रये क्रमेण भावनया वस्त्रादिरूपः परिगृहणसाधनभूतः
 स्थस्य कन्दस्त्रयरूपः । तमिमं परिग्राहं विधत्ते “असुराणां वा
 इयमग्न आसीत् । यावदासीनः परापश्यति । तावद्देवानां ।
 ते देवा अभ्रुवन् । अस्त्वेव नोऽस्यामपीति । कश्चो दास्येति ।
 यावत् स्त्रयं परिगृहीथेति । वसवस्त्वेति दक्षिणतः पर्यगृह्णन् ।
 रुद्रास्त्वेति पश्चात् । आदित्यास्त्वेत्युत्तरतः । तेऽग्निना प्राञ्चोऽञ्च-

यन् । वसुभिर्दक्षिणा । रुद्रैः प्रत्यक्षः । आदित्यैरुदक्षः । यस्यैवं
विदुषो वेदिं परिगृह्णन्ति । भवत्यात्मना । परास्य भ्रातृयो
भवति” (ब्रा०।३।का०।२।प्र०।६ अ०) इति । पुरा कदाचिद-
सुराणां विजये सत्येषा पृथिवी कृत्वापि तेषामेव स्वभूता आ-
सीत्, देवानान्तु, कोऽपि भूम्यंशो नाभूत् । किन्तु यो देवो यत्र
यदोपविष्टो, यावद्दूरं पश्यति तत्र तावान्देशस्तस्य देवस्य तदा
स्वाधीनोऽभवत् । ततो देवा असुरान् अयाचन्त । युष्मदधीना-
यामस्यां पृथिव्यां कोऽयंशोऽस्माकं नियतोऽपेक्षितः । तत्र किय-
द्भूस्थानमस्मभ्यं दास्यथेति । ततोऽसुरैरनुज्ञाता देवा मन्त्रैर्वेदिं
स्वकीयत्वेन स्वीकृतवन्तः । तस्यास्य वेदेः प्राच्यां आहवनीयो
ऽग्निः पालकः, दक्षिणादिषु वस्वादयः, ततश्चतुर्दिक्षु अवस्थि-
तानां देवानामन्यादिमुखेन विजय एव । तस्मादेवंविदुषो
यस्य यजमानस्य अध्वर्यवो यथोक्तमन्त्रेण वेदिं परिगृह्णीयुः
स यजमानः स्वेनैव रूपेणाभिप्रख्यातो भवति । तस्य भ्रातृयः
पराभवति । परिगृह्णन्तीति बद्धवचनं पूजार्थं प्रयोगभेदाभि-
प्रायो वा । बोधायनः “अथ प्राचीं रूपेण वेदिमुद्धन्ति,”
“देवस्य सवितुः सवे कर्म कृण्वन्ति वेधम इति” इति । आप-
स्तम्बस्तु शाखान्तरमन्त्रेण भूमेः उपरिभागां वस्थितायास्तृणम-
हिताया मृद उद्धननमभिधाय ब्रूते “देवस्य सवितुः सव इति
खनति” इति । परमेश्वरस्यानुज्ञायां सत्यां वेधमः समाना अध्व-
र्यव इदमुद्धननरूपं खननरूपं हि कर्म कुर्वन्ति । ईश्वरानुज्ञा-
या जनैः स्नाभीष्टकर्म क्रियत इत्येतत् विदुषां प्रसिद्धमित्याह

“देवस्य सवितुः सव इत्याह प्रसृत्यै। कर्म कृण्वन्ति वेधस इत्याह ।
 इषितृहि कर्म क्रियते” (ब्रा०।३का०।२प्र०।अ०६) इति ।
 वेदेर्दिक्दये निम्नतां विधत्ते “पृथिव्यै मेधश्चामेधश्च व्युदक्रा-
 मतां । प्राचीनमुदीचीनं मेध्यं । प्रतीचीनं दक्षिणामेध्यं । प्राची-
 मुदीचीं प्रवर्णां करोति । मेध्यामेवैनां देवयज्ञनीं करोति”
 (ब्रा०।३का०।२प्र०।६अ०) इति । व्युदक्रामतां विभागमाप्नुतां
 अंसाकारेण ओष्णाकारेण च कोणेषु चतुर्षु औन्नत्यं विधत्ते
 “प्राञ्चै वेद्यं सावन्नयति । आहवनीयस्य परिगृहीत्यै । प्रतीची
 ओष्णी । गार्हपत्यस्य परिगृहीत्यै । अथो मिथुनत्वाय” (ब्रा०।
 ३का०।२प्र०।६अ०) इति । अंसयोः ओष्णोऽस्य प्रत्येकं युग्मतया
 मिथुनत्वं । यद्वा पुमानंशो स्त्री ओष्णिरिति मिथुनत्वं । भूमेरूर्ध्व-
 भागस्य त्वक्स्थानीयस्य स्थेनापसारणं विधत्ते “उद्धन्ति । यदे-
 वास्या अमेध्यं । तदपहन्ति” (ब्रा०।३का०।२प्र०।६अ०) इति ।
 तदेवंविधिमनूयार्थवादान्तरमाह “उद्धन्ति । तस्मादोषधयः
 पराभवन्ति” (ब्रा०।३का०।२प्र०।६अ०) इति । तस्मादुद्धननाङ्ग-
 मिष्ठास्तृणस्तम्बा बर्हिंरास्तरणहविरासादनविरोधिना विनश्य-
 न्ति । भूमावत्यन्तं निरूढानां तृणमूलानां उद्धननमात्रेण
 अपगमाभावात् । पृथग्यत्नेन भेदनं विधत्ते “मूलं छिनत्ति ।
 भ्रातृव्यस्यैव मूलं छिनत्ति । मूलं वा अतितिष्ठद्रचां स्यनूत्पिबते
 (ब्रा०।३का०।२प्र०।६अ०) इति । वैरिणो मूलं निवासाधि-
 करणं गृहादिकं । यदि तृणमूलं भूमिमतीत्य किञ्चिदवतिष्ठेत्
 तदा तदनु रक्षांसुद्धवेद्युः । तस्मान्मूलं छेदनीयं । छेदनसाधनं

विधत्ते “यद्भुक्तेन लिख्यात् । कुनखिनीः प्रजाः सुः । इप्तेन
 हिनन्ति । वज्रो वै स्फः । वज्रेणैव यज्ञाद्रक्षाः स्फपरिम्ति (ब्रा०।
 ३का०।२प्र०।६अ०) इति । स्फस्य वज्रत्वमन्यत्रापि स्पष्टमा-
 न्नातं “इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत् । स चेधा व्यभजत् । स्फ-
 स्तृतीयं । रथस्तृतीयं । यूपस्तृतीयं” इति । प्रादेशपरिमितं
 वेदिखननं विधत्ते “पितृदेवत्या निखाता । इयतीं खनति ।
 प्रजापतिना यज्ञमुखेन सम्मितां” (ब्रा०।३का०।२प्र०।६अ०)
 इति । यदेयं वेदेः प्रादेशपरिमाणमतोक्त्य खाता स्यात् तदा
 पितृदेवत्यत्वात् इयं दैविकी न भवेत् । इयतीमिति प्रादेश-
 परिमाणस्याभिप्रायः । प्रजापतिः पृथतया तद्रूपं यज्ञपुरुषस्य
 मुखं, तच्च प्रादेशपरिमितं, अतस्तत्सम्मितां वेदिं खनेत् । पञ्चा-
 न्तरं विधत्ते “वेदिर्द्वेभ्यो निखायत । तां चतुरङ्गुले च वि-
 न्दन् । तस्माच्चतुरङ्गुलं खेया” (ब्रा०।३का०।२प्र०।६अ०)
 इति । केनापि निमित्तेन देवेभ्यो विमुखा वेदीदेवता भूमौ
 निखोना सती चतुरङ्गुलमात्रं खननेन लब्धा तस्माच्चतुरङ्गुलं
 खनेत् । तं विधिमनूयार्थनादान्तरमाह “चतुरङ्गुलं खनति ।
 चतुरङ्गुले श्लोषधयः प्रतिष्ठन्ति (ब्रा०।३का०।२प्र०।६अ०)
 इति । श्लोषधिमूले भूमेरन्तश्चतुरङ्गुलं प्रसृते सति ता श्लोष-
 धयो न वायुनोन्मूल्यन्ते । पञ्चान्तरं विधत्ते “आ प्रतिष्ठायै
 खनति । यजमानमेव प्रतिष्ठां गमयति” (ब्रा०।३का०।२प्र०।
 ६अ०) इति । यदि चतुरङ्गुलप्रमाणेन प्रादेशप्रमाणेन वा
 शिकतादियुक्तग्रन्थरहिता भूमिर्न लभ्येत तदा तस्माभपर्यन्तं

खनेत् । दक्षिणस्यां दिशि औन्नत्यं विधत्ते “दक्षिणतो वर्षी-
यसीं करोति । देवयजनस्यैव रूपमकः” (ब्रा०।३का०।१प्र०।
८अ०) इति । प्राचीमुदीचीं प्रवणां करोतीत्यनेनैव सिद्धेऽ
यौन्नत्ये पुनरपि कुड्याकरेण मृत्तिकाप्रक्षेपो विधीयते अतः
ह्यतवान् भवति । स्रोष्टभावरहितां सिकतामृदुशीं मृत्तिकां
वेद्यां सर्व्वत्र विकिरेदित्याह “पुरीषवतीं करोति । प्रजावै प-
ञ्चवः पुरीषं । प्रजयैवेनं पशुभिः पुरीषवन्नं करोति” (ब्रा०।
३का०।१प्र०।८अ०) इति । कल्पः “उत्तरं परिग्राहं परि-
गृह्णाति, अतमसीति दक्षिणतः, अतमदनमसीति पश्चात्,
अतश्रीरसीत्युत्तरतः” इति । अतं सत्यं । तच्च सत्यत्वं त्रिव्यस्ति
वेद्यां हविषि फले च । असुरदानात् पूर्व्वमासीनो देवो यावन्नं
भूदेशं पश्यति तस्य देवयजनत्वं नियतं, ततोऽनृतत्वं वेदेरदत्त-
त्वात् तन्न परावर्त्तत इत्यृतत्वं । ततो हे वेदे त्वं अतमसि ।
हविषः फलहेतुत्वं न कदाचिद्भूमिचरति इत्यस्ति सत्यत्वं । तच्च
सत्यं हविरस्यां वेद्यां सीदति । ततो हे वेदे त्वं अतमदनमसि,
फलस्यावश्यम्भावितादस्तृतत्वं । तच्च फलं हविर्दारेण वेद्याश्र-
यते । ततो हे वेदे त्वं अतश्रीरसि । विधत्ते “उत्तरं परिग्राहं
परिगृह्णाति । एतावती वै पृथिवी । यावती वेदिः । तस्या
एतावत एव भादव्यं निर्भज्य । आत्मन उत्तरं परिग्राहं परि-
गृह्णाति” (ब्रा०।३का०।१प्र०।८अ०) इति । वेदिव्यतिरिक्ताया
भूमेरासुरत्वेन कर्मण्यनुपयोगादुपयुक्ता भूमिर्वेदेरेव । तथा
सति पूर्व्वपरिग्राहेण मद्याभूमिसम्बन्धिनो वेदिरूपादेव तावतः

प्रदेनाद्वैरिणं निस्तार्य सार्धमुत्तरपरियाहं कुर्यात् । मन्त्रार्थो
 मन्त्रपदेऽप्येवाभिव्यक्त इत्याह “अतमस्युतसदनमस्युतश्रीरसो-
 त्याह । यथा यजुरेवैतत्” (ब्रा०।१।का०।१३।अ०८) इति ।
 बोधायनः “अथ प्रतीचीं वेदिं स्फोनेन द्योयुष्यते, धा अशि
 खधा अस्युर्वीचासि वस्त्रीचासि पुरा क्रूरस्य विष्टपो विरप्शि-
 कुदादाय पृथिवीं जीरदानुर्यामैरयन् चन्द्रमसि खधाभिस्तां
 धीरासो अनुदृष्ट्य यजन्त” इति । आपस्तम्बो मन्त्रभेदमाह
 “धा अशि खधा असीति प्रतीचीं वेदिं स्फोनेन द्योयुष्यते,
 उदादाय पृथिवीं जीरदानुरिति वेदिमनुवोचते” इति । द्यो-
 युष्यते समीकरोति । विविधं ईरणं शब्दमुच्चैरुपांशुत्वादिभेदेन
 मन्त्रोच्चारणं विरप्शि तदन्तः अतिजो विरप्शाः लोमशश-
 ब्दवद्गृह्यं । ते विरप्शाः अतिजो यस्यां वेद्यां सा वेदिर्वि-
 रप्शिनी तत्सम्बाधनं हान्दमं विरप्शिनिति । हे वेदे क्रूर-
 सोत्करे पाशैर्बद्धस्य अररोर्विमर्पणास्त्रिगमनात् पुरा त्वं देवि-
 कविविषां धारयिष्यसि । खधाशब्देन एतत् ते तत ये च त्वाम-
 न्वित्यादिनोक्तं पेंद्रकपिण्डादिकमुपलक्ष्यते । तेनापि युक्तासि ।
 अत एव कृत्स्नधारणाद् विस्तीर्णा चासि । पुरोडाशादिरूप-
 धनवत्त्वादस्त्री चासि द्रव्यवत्यसि । जराजीवनशोला दानवा
 हविषां दातारो यावज्जीवादिशास्त्रप्रेरिता यजमाना यस्यां
 पृथिव्यां सा पृथिवी जीरदानुः । द्वितीयार्थे प्रथमा । यदा
 जरास्त ते दानवस्त । हान्दमो वचनव्यत्ययः तादृशाः पूर्वे
 यजमाना वेदरूपत्वेनानीय यां पृथिवीं कृत्स्नभूमेरामुर्धादेः

सकाशात् ऊर्ध्वमादाय चन्द्रमस्यमृतकिणैः सार्धं स्थापितवन्तः,
 इदानीन्तनास्तु धीमन्तस्त्रामिमां वेदिं मनसा विचिन्त्य तस्यां
 यजन्ते । समीकरणं विधत्ते “क्रूरमिव वा एतत् करोति ।
 यद्देदिं करोति । धा असि स्वधा असीति योयुष्यते शान्त्यै”
 (ब्रा०१३का०१२प्र०१८अ०) इति । विशेषणद्वयेन कृत्स्नभूमि-
 रूपत्वमशेषधनोपेतत्वञ्च सम्पाद्यत इत्याह “ऊर्वी चासि वस्वी
 चासीत्याह । ऊर्वीमेवेनां वस्वीं करोति” (ब्रा०१३का०१२प्र०
 १८अ०) इति । विष्टपः पुरेत्युक्ता क्रूरप्रयुक्तमशुचित्वं निवार्थत
 इत्याह “पुरा क्रूरस्य विष्टपो विरप्शिक्षित्याह मेध्यत्वाय”
 (ब्रा०१३का०१२प्र०१८अ०) इति । चन्द्रमस्यैरयन्नित्यनुसन्धानस्य
 प्रयोजनमाह “उदादाय पृथिवीं जीरदानुर्यामैरयन् चन्द्र-
 मसि स्वधाभिरित्याह । यदेवास्या अमेध्यं । तदपहत्य ।
 मेध्यां देवयजनीं कृत्वा । यददश्चन्द्रमसि मेध्यं । तदस्यामे-
 रयति” (ब्रा०१३का०१२प्र०१८अ०) इति । एरयत्यानयती-
 त्यर्थः । अनुदृश्येति पदस्याभिप्रायमाह “तां धीरासो अनु-
 दृश्य यजन्त इत्याहानुख्यात्यै” (ब्रा०१३का०१२प्र०१८अ०)
 इति । अनुसन्धानायेत्यर्थः । आग्नीध्रं प्रति प्रेषमन्त्रमुत्पादयति ।
 “प्रोक्षणीरासादय । इध्मावर्हिरूपसादय । सुवश्च सुचश्च
 सम्मृष्टि । पत्नीऽ सन्नद्य । आज्ये नो देहीत्याहानुपूर्व्यतायै”
 (ब्रा०१३का०१२प्र०१८अ०) इति । बह्वर्थविषयः प्रेषानुक्रमे-
 षानुष्ठानाद्योपयुज्यते । आग्नीध्रस्यानुष्ठानं विधत्ते “प्रोक्षणी-
 रासादयति । आपो वै रक्षोघ्नोः । रक्षसामपहत्यै । ग्ण्यस्य वर्त्म-

न्त्यादयति । यज्ञस्य सन्तत्ये” (ब्रा० १। ३। १। १५ अ०)
 इति । प्रोक्षणीनामपां बाहुल्यं विधत्ते “उवाच हासितो
 देवसः । एतावतीर्वा अमुस्मिन् लोके आप आसन् । यावतीः
 प्रोक्षणीरिति । तस्मादङ्गीरासाद्याः” (ब्रा० १। ३। १। १५ अ०)
 इति । अस्मिन् यागे यावत्यः प्रोक्ष्य आसाद्यन्ते तावत्य एवा-
 मुस्मिंल्लोक आपो भवन्तीति देवलेनोक्तत्वात् । बाहुल्यमत्र क-
 र्त्तव्यं । उत्करे स्फ्यस्य परित्यागं ध्यानविशिष्टं विधत्ते “स्फ्यमु-
 दह्यन् । यं द्विष्यात् तं ध्यायेत् । शुचैवैनमर्पयति” (ब्रा० १। ३। १।
 १५ अ० १५ अ०) इति । यथोक्तप्रैषकाले स्फ्यस्य तिर्यग्धारणं वि-
 धत्ते “वज्रो वै स्फ्यः । यदश्वस्य धारयेत् । वज्रोऽध्वर्युः क्षणीत ।
 पुरस्तात् तिर्यग्ध्वं धारयति । वज्रो वै स्फ्यः । वज्रेणैव यज्ञस्य द-
 क्षिणतो रक्षाः स्यप हन्ति । अग्निभ्यां प्राचस्य प्रतीक्षस्य । स्फ्येनो-
 दीक्षसाधराचस्य । स्फ्येन वा एष वज्रेणासौ पाप्मानं भ्रातृव्यमप-
 हत्य । उत्करेधि प्रवृत्सति । यथोपधाय वृत्सन्त्येवं” (ब्रा०
 १। ३। १। १५ अ०) इति । स्फ्यस्य वज्रत्वप्रतिपादकश्रुत्यन्तरं
 पूर्वमुदाहृतं । अश्वस्यमभिमुखं । क्षणीत स्मियेत । तत्परिहा-
 राय वेद्यां पूर्वभागे तिर्यग्ध्वं धारयेत् । तथा सति दक्षिणाय-
 म्नेन वेदेर्दक्षिणदिश्ववस्थितानि रक्षांसि हतानि भवन्ति । आ-
 चवनीयाग्निना पूर्वदिगवस्थितान् असुरान् हन्ति । गार्हपत्या-
 ग्निना पश्चिमदिगवस्थितान् । स्फ्यस्य मूलेन उत्तरदिगवस्थितान्
 असुरान् हन्ति । स्फ्यस्याधो धारणया अधस्मान् । ऊर्ध्वधारणया
 उपरितनान् इत्यपि द्रष्टव्यं । एवं तिर्यग्ध्वान्धारयन्ध्वर्युः पापरूपं

वैरिणमस्या वेदेरपहयोत्करे किनन्ति । यथा काष्ठं कस्मिंश्चि-
दाधारे ऽवस्थाप्य लोकांश्चिन्दन्ति तद्वत् । हस्तप्रचालनं विधत्ते
“हस्ताववनेनित्ते । आत्मानमेव पवयते” (ब्रा०।३का०।२प्र०।
१०अ०) इति । स्फ्यस्यापि तद्विधत्ते “स्फ्यं प्रचालयति मेभ्य-
त्वाय । अथो पाप्मन एव भ्रातृव्यस्य न्यङ्गं किनन्ति” (ब्रा०।
३का०।२प्र०।१०अ०) इति । प्रचालितस्फ्यो यज्ञयोग्यो भ-
वति । किञ्चानेन पापरूपस्य वैरिणः शरीरं किन्नं भवति ।
आग्नीध्रस्याऽनुष्ठानं विधत्ते “इध्माबर्हिर्गुपसादयति युक्ते । य-
ज्ञस्य मिथुनत्वाय । अथो पुरोरुचमेवैतां दधाति । उत्तरस्य क-
र्म्मणोऽनुख्यात्यै” (ब्रा०।३का०।२प्र०।१०अ०) इति । इध्मस्य बर्हि-
षश्चोभयोः सहैव सादनं परस्परं योगाय । तेन च योगेन यज्ञ-
सम्बन्धि मिथुनं भवति । किञ्च एषां उपसादनरूपां दीप्तिं पुरः
करोति । तथा दीप्त्योत्तरं कर्त्तव्यं ख्यापितं भवति । तयोरुप-
सादने प्रागग्रत्वं विधत्ते “न पुरस्तात् प्रत्यगुपसादयेत् । यत्
पुरस्तात् प्रत्यगुपसादयेत् । अन्यत्राहुतिपथादिभ्यं प्रतिपादयेत् ।
प्रजा वै बर्हिः । अपराभ्रयाद्बर्हिषा प्रजानां प्रजननं । पश्चात्
प्रागुपसादयति । आहुतिपथेनेभ्यं प्रतिपादयति । सम्प्रत्येव
बर्हिषा प्रजानां प्रजननमुपैति” (ब्रा०।३का०।२प्र०।१०अ०) इति ।
इध्मस्याहुतिपथः प्रागग्रत्वं । प्रत्यगग्रेण बर्हिषा प्रजानामुत्पत्ति-
र्विनश्येत् । ततः स्वयं पश्चादवस्थाय उभयं प्रागग्रमुपसादयेत् ।
यथा सति इध्मस्याहुतिपथो नापैति । सम्प्रत्येव समीचीनेन बर्हि-
षा प्रजात्पत्तिं प्राप्नोति । इध्मा बर्हिः । परस्परं दिग्भेदं विधत्ते

“दक्षिणमिधं । उत्तरं बर्हिः । आत्मा वा इधः । प्रजा बर्हिः । प्रजा ह्यात्मन उत्तरतरा तीर्थे । ततो मेधमुपनीय । यथादेव-
तमेवैनत् प्रतिष्ठापयति । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्यजमानः”
(ब्रा०।१का०।१प्र०।१०अ०) इति । पितुर्यजमानस्य दक्षिणभागो
युक्तः । प्रजायाः उत्तरभागः । तथा मय्युभयं तीर्थे योग्यस्थाने
सम्पद्यते । ततस्तदुभयं यज्ञं नीत्वा तत्तद्देवतामनतिक्रम्य स्थापि-
तवान् भवति । एतेन च यजमानस्य प्रजापशुसमृद्धिर्भवति ।
अत्र वियोगसङ्ग्रहः ।

“आददे स्फ्यं समादत्त इन्द्रस्येत्यभिमन्त्रयेत् ।

पृथ्वीस्तम्बयजुश्चित्वा ह्यपगृह्णाति भूरजः ॥

व्रजं गच्छेद्दग्देशं वर्षं वेदिं समीकते ।

बधा धूलिं क्षिपेदेवं पुनस्तम्बहतिं द्वयं ॥

अथात्र पूर्ववन्मन्त्रा अराग्नीध्राऽञ्जली धरेत् ।

वस त्रिभिर्गृहे वेदेर्देव वेदिं खनेदमुं ॥

ऋतोत्तरपरिग्राहे धा अमीति समी कृतिः ।

उदादायेति वेदीक्षामन्त्रोक्ताः पञ्चविंशतिः” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“मुख्याङ्गतैव वेद्यादेः प्रयाजाद्यङ्गताऽपि वा ।

तदाक्यं प्रक्रियायुक्तं मुख्याङ्गत्वस्य बोधकं ॥

मुख्याङ्गस्यापि वेद्यादि प्रयाजादिषु चाङ्गता ।

मुख्यार्थत्वात् प्रयाजादेश्चापूर्वव्यवधानतः” इति ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । वेद्यां हवींश्यामादयति बर्हिषि

हवींष्यामादयतीति च । तथा तद्धर्माः श्रूयन्ते । वेदिं खनति
वर्हिर्लुनाति इत्यादयः । मुख्यानि हवींष्याग्नेय पुरोडाशादी-
नि । अमुख्यहवींषि तु प्रयाजाद्यर्थानि । तत्र स्वस्वधर्मसहितानि
वेद्यादीनि प्रकरणबलान्मुख्यहविषामेवाङ्गानि । वेद्यां हवींष्या-
मादयतीति वाक्यात् सर्वहविरङ्गतेति चेत्, प्रकरणेन वाक्यस्य
सङ्कोचनीयत्वात् । यदि वाक्यं प्रकरणनैरपेक्ष्येण स्वतन्त्रं स्यात्
तदा सादनमात्रपर्यवसानेन यागाभावे वैयर्थ्यं स्यात्, सौमि-
कहविषामप्येतद्देव्यामादनं प्रसज्येत, तस्मान्मुख्यं हविः अङ्गं वेद्या-
दिकमिति प्राप्ते ब्रूमः । असु वैयर्थ्यातिप्रसङ्गपरिहारेण प्रकृ-
तापूर्वसाधनभूतहविष्णु वेद्यादेरङ्गत्वं । प्रयाजादिहविष्वपि
स्वकीयापूर्वद्वारामुख्यापूर्वसाधनान्येवेति तदङ्गत्वमपि वेद्यादे-
र्युक्तं । एवञ्च सति वाक्यस्यात्यन्तसङ्कोचो न भविष्यति । पञ्च-
माध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“पुरोडाशाभिवासान्तस्यापकर्षोऽस्ति दर्शके ।

न वाद्योस्त्वपकृष्टाया वेदेवैगुण्यहानये ॥

अभिवासात् परा वेदिरिति तत्क्रमबाधितः ।

प्रागेव विहितादर्शं वेदिर्नातोपकर्षणं” इति ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशस्य कपालेषु अपितस्याच्छादन-
मात्रात् भस्मनाऽभिवासयतीति । तत ऊर्ध्वं वेदिरास्मात् ।
तेनैव क्रमेण पौर्णमास्ये यागे प्रतिपद्यनुष्ठानं कृतं, दर्शयागे तु
वेदेरपकर्ष आस्मात् । पूर्वद्वारमावास्यायां वेदिं करोतीति ।
न वेदेः पूर्वभाविनोऽभिवासनान्तस्याङ्गसमूहस्यापकर्षः क-

क्तव्यः, अन्यथा वेदेर्वैगुण्यप्रसङ्गादिति प्राप्ते ब्रूमः । यदि दर्शः
 पूर्णमासविकारः स्यात् तदा पौर्णमास्यां कृत्तः क्रमो दर्शेऽतिदि-
 श्येत, न तस्यै विकारः । तस्मात् कश्चित्क्रमोऽत्र स्वातन्त्र्येणोन्नेयः ।
 क्रमोन्नयनञ्च सर्वेषु पदार्थेषु आम्नातेषु पञ्चात्पाठादिभिः सम्प-
 द्यते । वेदिपदार्थस्याभिवासनादूर्ध्वं दर्शपूर्णमासमाधारण्येना-
 स्नातः, विशेषतस्तु दर्शयागे वेदिः पूर्व्वेद्युरेवास्नायते । तथा मत्प-
 भिवासनवेद्योः क्रमात्प्रागेव दार्शिकवेदेः पूर्व्वदिनसम्बन्धावग-
 मात् तदेव तस्याः स्थानमिति वेदेरपि तावन्नास्त्यपकर्षः । ततो
 ऽभिवासनान्तस्याङ्गसमूहस्यापकर्षः । प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे
 चिन्तितं ।

“प्राचणो मंस्कृतिर्जातिर्योगो वा सर्व्वभूमिषु ।

तथोक्ते मंस्कृतिर्जातिः स्याद्रूढेः प्रबलत्वतः ॥

अन्योन्याश्रयतो नाद्यो न जातिः कृत्तशक्तिः ।

योगस्याकृत्तशक्तित्वात् कृत्तव्याकरणाद्भवेत्” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते प्राचणीरासादयति । तत्र प्राच-
 णीशब्दस्याभिमन्त्रणामादनादिमंस्कृतिः प्रवृत्तिनिमित्तं । कुतः ।
 सर्व्वेषु वैदिकप्रयोगप्रदेशेषु मंस्कृतानामेवापां प्राचणीशब्देना-
 च्यमानत्वात् । इत्येवं लोके जलक्रीडायां प्राचणीभिर्हृदिजिता स्र-
 इत्यमंस्कृतास्त्रपु प्रयोगदर्शनात् सर्धिरादिशब्दवज्जातौ कूठि-
 त्वात् उदकत्वजातिः प्रवृत्तिनिमित्तं । न च प्रकर्षेणोत्पद्यते मिथ्यते
 अभिरिति योगोऽत्र शङ्कनीयः । कूठेः प्रबलत्वादिति पचा-
 न्तरं । तत्र न तावत् संस्कारो युक्तः, अन्योन्याश्रयत्वात् । विहिते-

अभिमन्त्रणादिसंस्कारेष्वनुष्ठितेषु पश्चात् संस्कृतास्वप्नु प्रोक्षणी-
शब्दप्रवृत्तिः । तत्प्रवृत्तौ सत्यां प्रोक्षणीशब्देनापोऽनूद्याभिमन्त्र-
णादिविधिरित्यन्योन्याश्रयत्वं । नापि जातिपक्षो युक्तः । उद-
कजातौ प्रोक्षणीशब्दस्य वृद्धव्यवहारे पूर्वमकृतृत्वेनेतः परं क-
ल्पनीयत्वात् ततो गोशब्दवदश्वकर्णशब्दवच्च रूढो न भवति ।
योगस्तु व्याकरणे कृतः सोपमर्गाद्धातोः करणे ल्युट् प्रत्ययेन
व्युत्पादनात् । तस्मात् प्रोक्षणीशब्दो यौगिकः । घृतादेः प्रोक्ष-
णत्वं प्रयोजनं । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“प्रोक्षणीरामादयेति निगदस्त्रिविदाद्वहिः ।

यजुर्वैचैस्त्वधर्मस्य भेदादस्य चतुर्यता ॥

परप्रत्ययनार्थत्वादुच्चत्वं यजुरेव सः ।

तल्लक्षणेन युक्तत्वाच्चैविध्यमिति सुस्थितं” ॥ इति ।

प्रोक्षणीरामादय । इध्मावर्चिरूपमादय । अग्नीदग्नीन्विहर ।
वर्हिस्तृणीहीत्यादये निगदा आम्नाताः । परमम्बाधनार्था
मन्त्रा निगदाः । ते च पूर्व्वेभ्य ऋग्यजुःसामभ्यो बर्हिर्भूता-
श्चतुर्यप्रकाराः । कुतः । पादगीत्योर्त्तृक्सामलक्षणयोरभावात्
प्रसिष्टपाठस्य यजुर्लक्षणस्य सत्वेऽपि धर्मभेदेन यजुष्यन्तर्भावानु-
पपत्तेः । उपांशु यजुषा उर्चैर्निगदेनेति हि धर्मभेद इति
आप्ते ब्रूमः । बर्हिर्ब्राह्मणा भोज्यं तां परिव्राजकास्त्वन्तरित्यत्र
यथेव परिव्राजकानां ब्राह्मणत्वे पूजानिमित्तो विशेषो यथा
तथा निगदानां यजुर्लक्षणेपेतत्वेन यजुषामेव सतां परप्रत्या-
ननिमित्त उच्चत्वधर्मः । ततो मन्त्राणां चैविध्यं सुस्थितं ।

अथ व्याकरणं । आदद् इत्यादौ खराः प्रसिद्धाः । दक्षिण
 इत्यत्र स्वाङ्गाख्यायामादिर्व्या (मि०कौ०फि०।१३०) इति ।
 इत्याद्युदात्तः । पृथिवीत्यत्र वाक्यादित्वेन षाष्ठिकामन्विता-
 द्युदात्तत्वं । अररुरित्यत्र अर्त्तिधातोःरूपप्रत्यय आद्युदात्तः ।
 गोस्थानमित्यत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादः । मन्
 क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः (पा० ६।२।१५१)
 इति । मन्त्रन्तं क्तिन्नन्तं व्याख्यानादिचतुष्टयं याजकादिगणः
 क्रीतशब्दस्योत्तरपदमन्तोदात्तं भवतीत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते, प-
 रादिश्चन्द्रसि बहुलं (पा० ६।२।१८८) इति । उत्तरपदा-
 द्युदात्तः । वर्षत्विति वाक्यादिः । तथा बधानेत्यत्रापि शान-
 जादेशस्य चित्वादन्तोदात्तः । पाशशब्दो घञन्तः । देष्टीत्यत्र
 यच्छब्दयोगान्न निघातः । गायत्रशब्दस्य घप्रत्ययान्तत्वात्
 प्रत्ययस्वरः । त्रैष्टुभजागतशब्दयोर्णप्रत्यये सति आद्युदात्तः ।
 उर्वीशब्दो ङीषन्तः । वस्त्रीशब्दो वृषादिः । पुराशब्दस्य निपात-
 त्वाभावादन्तोदात्तः । विष्टप इत्यत्रोत्तरपदस्य कसुन् प्रत्य-
 यान्तत्वादादिरुदात्तः । उदादायेत्यत्र ल्यपः पित्वाद्वातु खरा-
 वज्रषे कृत्स्वरः । जीरदानुशब्दो दासीभारादिः । एरयन्नित्यत्र
 यच्छब्दयोगान्निघाताभावे सति आडागमस्य विहितमुदात्तत्वं
 सति शिष्टं । चन्द्रममेति पृषोदगदिः । अनुदुष्येति कृत्स्वरः ॥०॥
 इतिमाधवीये वेदार्थप्रकाशे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके नव-
 मोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातयोऽग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेज-
सा निष्टपामि गोष्ठं मा निर्मृक्षं वाजिनं त्वा सपत्न-
साहः सम्माज्मि वाचं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं पूजां योनिं
मा निर्मृक्षं वाजिनीं त्वा सपत्नसाहीः सम्माज्म्याशा-
साना सौमनसं पूजाः सौभाग्यं तनूं । अग्नेरनुव्रता
भूत्वा सन्नह्ये सुकृताय कं । सुपूजसत्त्वा वयः सुपत्नी-
रुप ॥ १ ॥

सेदिमा । अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासो अदाभ्यं ।
द्वमं विध्यामि वरुणस्य पाशं यमवधीत सविता सुकेतः ।
धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके स्थानं मे सह पत्या करो-
मि । समायुषा सम्पूजया समग्ने वर्चसा पुनः । सम्प-
त्नी पत्याहं गच्छे समात्मा तनुवा मम । महीनां पयो-
स्योषधीनाः रसस्तस्य तेक्षीयमाणस्य निः ॥ २ ॥

वपामि महीनां पयोस्योषधीनाः रसोऽदब्धेन त्वा
चक्षुषा ज्वेक्षे सुप्रजात्वाय तेजोऽसि तेजोऽनुप्रेह्यग्निस्ते ते-
जो मा विनैदग्नेर्जिह्वासि सुभूर्देवानां धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो
यजुषे यजुषे भव शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽसि देवो
मः सवितात्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य र-
श्मिभिः शुक्लत्वा शुक्रायां धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो यजुषे य-

जुषे यज्जामि ज्योतिस्त्वा ज्योतिर्व्यर्चिस्त्वार्यर्चिषि धावे
धाम्ने देवेभ्यो यजुषे यजुषे यज्जामि ॥ ३ ॥

उपनी रश्मिभिः शुक्लः षोडश च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥

नवमे वेदिहक्ता । दशमे वेद्यामामादनीयस्याज्यस्य हविषो
यहणमभिधीयते । बोधायनः “अथैतान् सुचः समादत्ते
दक्षिणेन सुवं जुहूपभृतौ मयेन ध्रुवां प्राग्नित्राहरणं वेदपरि-
वासनानीति गार्हपत्ये प्रतितपति, प्रत्युष्टः रचः प्रत्युष्टा
आरातयोऽग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामि” इति । आपस्तम्बस्य
मते प्रत्युष्टमग्नेर्व इत्येतौ द्वौ मन्त्रौ तौ च सम्मार्जनात् प्राक्
पश्चाच्च क्रमेण सुचान्तापने विनियुज्येते । प्रत्युष्टमन्त्रो व्या-
ख्यातः । हे सुचे युष्मानतितीक्ष्णेनाग्नेस्तेजसा निःशेषेण तपा-
मि । अनिष्टपरिहारायेष्टमिद्वये चोभौ मन्त्रावित्याह “प्रत्यु-
ष्टः रचः प्रत्युष्टा आरातय इत्याह रचसामपहत्यै । अग्नेर्वस्ते
जिष्ठेन तेजसा निष्टपामीत्याह मेध्यत्वाय” (ब्रा० १३ का० १ प्र० ।
१ अ०) इति । कल्पः “अथ सुवं सम्मार्ष्टि, गोष्ठं मा निर्मृच्छं वा-
जिनं त्वा सपदमाहः सम्मार्ज्मित्यथ जुह्वं सम्मार्ष्टि, वाचं प्राणं मा
निर्मृच्छं वाजिनं त्वा सपदमाहः सम्मार्ज्मित्यथोपभृतं सम्मार्ष्टि,
चक्षुःश्रोत्रं मानिर्मृच्छं वाजित्वा सपदमाहः सम्मार्ज्मित्यथ ध्रुवां

वृष्टिं, प्रजां योनिं मानिर्हृत्सं वाजिनीं त्वा सपत्नसाहोऽ-
 र्जिम्” इति । हे सुव गवां स्थानं मा विनाशयामीत्यभिप्रेत्य
 वन्तं वैरिणामभिभवितान् सुचां सम्यक् शोधयामि । एव-
 मेषु योज्यं । द्वितीयतृतीययोर्मन्त्रयोर्मानिर्हृत्समित्यादिर-
 नुच्यते । मन्त्राणां स्पष्टार्थत्वमभिप्रेत्य तद्वाख्यानमुपेक्ष्यानुष्ठानं
 विधत्ते “सुचः सम्मार्ष्टि” (ब्रा०।३का०।३प्र०।अ०१) इति । तत्र
 क्रमं विधत्ते “सुवमये पुमां समेवाभ्यः संश्रयति मिथुनत्वाय”
 (ब्रा०।३का०।३प्र०।१अ०) इति । सुवः पुमान् जुह्वाद्याः स्त्रियः ।
 ततस्ताभ्यः पूर्वभावित्वं सुवस्य युक्तं । संश्रयति सम्यक् तनूक-
 रोति व्यवहारार्थं संस्करोतीत्यर्थः । जुह्वादीनां पौर्वाष्यं
 विधत्ते “अथ जुह्मं । अथोपमृतं । अथ ध्रुवाम्” (ब्रा०।३का०।
 ३प्र०।१अ०) इति । प्रशंसति “अमौ वै जुह्मः । अन्तरिक्षमुप-
 षत् । पृथिवी ध्रुवा । इमे वै लोकाः सुचः । वृष्टिः सम्मार्ज-
 नानि । वृष्टिर्वा इमांल्लोकाननुपूर्वं कल्पयति । ते ततः कृप्ताः
 समेधन्ते” (ब्रा०।३का०।३प्र०।१अ०) इति । क्रमावस्थानसा-
 म्येन सुचां लोकत्वं । समृज्यन्ते सुचा येर्वेदाद्यैस्तानि सम्मा-
 र्जनानि । पूर्वं दर्भैर्वेदं कृत्वा तदद्याणि परिवास्य तानि वेद-
 परिवासनानि सुचां सम्मार्जनाय स्थापितानि । तेषां वृष्टिज-
 नतया वृष्टिरूपत्वं । वृष्टिरूपैर्दर्भाद्यैर्लोकरूपाणां जुह्वादीनां
 क्रमेण सम्मार्जने सति वृष्टिरेवानुक्रमवर्त्तिनो लोकान् धान्या-
 निवगम्यन्तान् करोति । ततस्ते लोकाः सम्यक्ताः सम्यगभिवर्धन्ते ।
 तेषां प्रशंसति “स मेधन्तेऽस्मा इमे लोकाः प्रजया पशूभिः ।

य एवं वेद" (ब्रा०।३का०।३प्र०।१अ०) इति । वेदपरिवा-
सनानामयमूलभागयोर्यवस्थां दर्शयति "यदि कामयेत वर्षुकः
पर्जन्यः स्यादिति । अयतः समृज्यात् । वृष्टिमेव नियच्छति ।
अवाचीनाया हि वृष्टिः । यदि कामयेताऽवर्षुकः स्यादिति ।
मूलतः समृज्यात् । वृष्टिमेवोद्यच्छति" (ब्रा०।३का०।३प्र०।१अ०)
इति । नियच्छति न्यग्भावेन प्रवर्त्तयति । उद्यच्छति । ऊर्द्धा-
कर्षणेन वारयति । तस्मिन्नेव विषये सम्यदायविदां मतमाह
"तदु वा आहुः । अयत एत्रोपरिष्ठात् समृज्यात् । मूलतोऽध-
स्तात् । तदनुपूर्वं कल्पते । वर्षुको भवति" (ब्रा०।३का०।३प्र०।
१अ०) इति । उपरिष्ठादिति सुचो विलभागः । अधस्ता-
दिति तदण्डभागः । एवं सति परिवासनानां सुवस्तुचां अग-
मयेण सम्बध्यते, मूलं मूलेनेत्यनुपूर्वी समा भवति । पर्जन्यश्च
वर्षति । विलभागे निःशेषमाह "प्राचीमभ्याकारं । अग्रेरन्त-
तः । एवमिव ह्यन्नमद्यते । अथो अग्राद्वा ओषधीनामूर्जे प्रजा
उपजीवन्ति । ऊर्ज एवान्नाद्यस्यावरूथै" (ब्रा०।३का०।३प्र०।
१अ०) इति । विलभागे पश्चिमोपक्रमां प्रागवसानां सकृत्समार्ज-
नक्रियां कृत्वा विलविलस्याभ्यन्तरे मन्तत आहुष्याहुष्य समृज्यात् ।
यथा भुञ्जानः पुमान् हस्तं पुरतः पात्रे प्रसार्याभितो भोज्या-
न्याहुष्य मुखविले प्रक्षिपति तद्वत् । किञ्च प्रजा ओषधीनाम-
यभागादानीय तं समुपजीवन्ति तद्वत् । तत्र परिवासनाद्यैः
समार्जनस्वरूपस्यात्तु योग्यस्यान्नस्य संपत्तौ भवति । दण्डभागे
विशेषमाह "अधस्तात् प्रतीची । दण्डमुत्तरतः । मूलेन मूलं

तिष्ठत्यै” (ब्रा०।३का०।३प्र०।१अ०) इति । अधस्तादव-
 श्यतं दण्डं प्रति प्रागुपक्रमां पश्चिमावसानां सम्मार्जनक्रियां
 अन्तर्भागेन दर्मभागेन कुर्यात् । तथा सति दर्ममूलेन सुचो
 मूलं सम्बध्यते । तच्च प्रतिष्ठायै भवति । विलदण्डयोक्तानां व्य-
 क्तां लौकिकलिङ्गेन द्रष्टव्यं “तस्मादरत्नौ प्राञ्चुपरिष्ठा-
 लोमानि । प्रत्यङ्मधस्तात् । सुगच्छेषः” (ब्रा०।३का०।३प्र०।
 १अ०) इति । मणिवन्धादूर्ध्वं सूक्ष्मलोमानि प्राञ्चुखानि ।
 अधस्तात् प्रत्यङ्मुखानि । एषा हि लौकिकसुक् तद्वृत्तान्तेन
 वैदिक्यामपि सुचो यथोक्तप्रकारो द्रष्टव्यः । अत्र केचिदाहुः
 ऊर्ध्वविलत्वेन हस्तदृष्टायाः सुच ऊर्ध्वाधोभागौ हस्तवपुष-
 रिष्ठादधस्ताच्छब्दाभ्यां विवक्षितौ । न तु विलभागदण्डभागौ ।
 हस्तधारकहस्तेऽप्यूर्ध्वाधोदेशौ । तथा सत्युक्तं लोमलिङ्गमनुकू-
 लमिति । तर्हि तथैवास्तु । सुचस्य प्रथमतः सम्मार्जनं रूपकल्प-
 नोपपादयति “प्राणो वै सुवः । जुह्वर्दक्षिणो हस्तः । उपभृत्
 सव्यः । आत्मा भुवा । अन्नं सम्मार्जनानि । मुखतो वै प्राणो
 ऽपानो भूत्वा । आत्मानमन्नं प्रविश्य । वाह्यतस्तनुवः शुभयति ।
 वस्मात् सुवमेवाग्रे सम्मार्ष्टि । मुखतो हि प्राणोऽपानो भूत्वा ।
 आत्मानमन्नमाविशति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।१अ०) इति । आ-
 त्मा हस्तयोर्मध्यवर्त्तिशरीरं । मुखसञ्चारिणो वायोः प्राणापा-
 नोभिधे द्वे वृत्तौ । उच्छ्वासरूपेण वह्निर्निर्गच्छन्ती प्राणवृत्तिः,
 निश्वासरूपेणान्तःप्रविशत्यपानवृत्तिः । तत्र प्राणरूपो वायुः
 वृत्तौ परित्यज्य स्वयमपानो भूत्वा मुखे प्रक्षिप्तमन्नयामं म-

ध्यक्षरीरे प्रवेक्ष्य हस्तादिरूपं शरीरं पुष्टा शोभितं करोति । तस्मादन्नरूपैर्वेदाद्यैः प्राणरूपस्य सुवस्थादौ सम्मार्जनं कर्त्तव्यं । तथा कृते सति प्रथमतोऽन्नप्रवेशः, पश्चाद् वाह्यहस्तरूपस्य जुक्तादेः शोभेत्येतदुपपन्नं । प्रसङ्गात् प्राणापानवेदनं प्रशंसति “तौ प्राणापानौ । अव्यर्धुकः प्राणापानाभ्यां भवति । य एवं वेद” (ब्रा०।३का०।३प्र०।१अ०) इति । प्रकर्षेण बहिरनिति प्राणः । अपकर्षेणान्तरनित्यपान इत्येवं वृत्तिभेदात् तौ प्राणापानौ सम्पन्नाविति वेदितुरकाले प्राणापानाभ्यां वियोगो मृत्युरूपो न भवति । मन्त्रमुत्पाद्य विनियुक्ते “दिवः शिल्पमवततं पृथिव्याः ककुभिः अतं । तेन वयं सहस्रवल्ग्वेन सपत्नं नाशयामसि स्वाहेति सुक्स्ममार्जनान्यग्नौ प्रहरति” (ब्रा०।३का०।१प्र०।१अ०) इति । दिवः सकाशादृष्टिरूपेणाधः प्रसृतमिदं दर्भरूपं चित्रवस्तु भूमेरुपरि आश्रितं शतशाखेन तेन दर्भेण वयं वैरिणं नाशयामः । इदं दर्भरूपं कृतमस्तु, अनेन मन्त्रेण वेदपरिवासनान्यग्नौ प्रक्षिपेत् । अस्मिन् मन्त्रे सम्मार्जनानि न प्रतीयन्त इति शङ्कां वारयति “आपो वै दर्भाः । रूपमेवामेतन्महिमानं व्याचष्टे” (ब्रा०।३का०।३प्र०।१अ०) इति । अत्र दिवोऽवततमित्यनेन दृष्टिरूपा आपः प्रतीयन्ते, अपाञ्च दर्भरूपेणोत्पत्तिः पूर्वमेवोत्पन्नब्राह्मणेन दर्शिता । तस्मादेतन्मन्त्रगतशब्दस्वरूपमेवैषां दर्भाणां दिवः शिल्पत्वादिसत्त्वं महिमानं प्रख्यापयति । अस्य मन्त्रस्यानुष्टुप्कन्दस्वमृग्यूपलङ्घानुसन्धेयमित्याह “आनुष्टुभर्चा” (ब्रा०।३का०।३प्र०।१अ०) इति ।

समृज्यादिति शेषः। विधेयमनुष्ठुप्तं स्तौति “आनुष्ठुभः प्रजा-
पतिः। प्राजापत्यो वेदः। वेदस्याग्रं सुक्सम्मार्जनानि। स्वेनै-
वेना हृन्दसा। स्वया देवतया समर्धयति” (ब्रा०।३का०।
३प्र०।२अ०) इति। जगत्सृष्टौ प्रजापतेरनुष्ठुप्तहकारिणीति
तापनीयोपनिषदि श्रूयते “सदा तं मन्त्रराजं जारमिंहमानुष्ठु-
भमपश्यत्। तेन वै सर्वमिदमसृजत” इति। तस्मात् प्रजापतेरा-
नुष्ठुभत्वं। “प्रजापतेर्वा एतानि श्रमंश्रूणि। यद्देदः” इति वक्ष्यति।
तस्माद्देदस्य प्राजापत्यत्वं। तथा सति वेदाग्रस्य स्त्रकीयं हृन्दः
स्त्रकीया च देवतेत्युभयं समृद्धिहेतुर्भवति। न केवलं हृन्दसः
प्राग्रस्यं किन्त्वृचोऽपीत्याह “अथो ऋग्वाव योषा। दर्भो वृषा।
तन्मिथुनं। मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति प्रजनाय। प्रजायते
प्रजया पशुभिर्यजमानः” (ब्रा०।३का०।३प्र०।२अ०) इति।
वृषा मेचनसमर्थः पुमान्। अत्र सुक्सम्मार्जनानामुक्तमन्त्रेणाग्नौ
प्रक्षेप इत्येकः पक्षः। अग्निः प्रक्षाल्योदक् परित्यजेदित्यपरः पक्षः।
अत एव स्त्रचकारोऽग्नौ प्रहरतीत्युक्त्वा पुनरप्याह “उत्करे वा न्य-
स्यति” इति। इमं पक्षं विधत्ते “तान्येके वृथैवापास्यन्ति। तत् तथा
न कार्यं। आरब्धस्य यज्ञियस्य कर्मणः स विदोहः। यद्येनानि
पशवोऽभितिष्ठेयुः। न तत् पशुभ्यः कं। अग्निर्मार्जयित्वात्करे
न्यस्येत्। यद्वै यज्ञियस्य कर्मणेऽन्यत्राज्जतीभ्यः सन्निष्ठते। उत्करे
वाव तस्य प्रतिष्ठा। एतां हि तस्मै प्रतिष्ठां देवाः समभरन्।
यदग्निर्मार्जयति। तेन श्रान्तं। यदुत्करे न्यस्यति। प्रतिष्ठामे-
वेनानि तद्गमयति। प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्यजमानः”

(ब्रा०।३का०।३प्र०।३अ०) इति । केचित् प्रचालनमकृत्यैव यत्र
 कापि परित्यजन्ति तदयुक्तं । य एषोऽनुष्ठानप्रकारः स कर्मणो
 विपरीतफलं दोग्धि । अप्रचालितदर्भाक्रमणे पशूनां रोगो-
 त्पत्त्या सुखं न भवेत् । मार्जनेन तच्छान्तं भवति । आहुति-
 व्यतिरिक्तस्य यज्ञीयद्रव्यस्योत्करः समाप्तिस्थानमिति देवैः स-
 म्यादितत्वात् तत्रैव परित्यागे प्रतिष्ठा भवति । अग्नौ प्रहरण-
 पक्षमेव द्रढयितुं उत्करे परित्यागं दूषयति “अथो स्तम्बस्य
 वा एतद्रूपं । यत् सुक्सम्भार्जनानि । स्तम्बो वा ओषधयः ।
 तामां जरत्कचे पशवो न रमन्ते । अप्रियो ह्येषां जरत्कचः ।
 यावदप्रियो ह वै जरत्कचः पशूनां । तावदप्रियः पशूनां भ-
 वति । यस्यैतान्यन्यत्राग्नेर्दधति” (ब्रा०।३क०।३प्र०।३अ०) इति ।
 अथोषध् उत्करपक्षव्यावृत्त्यर्थः । ओषधयो द्विविधाः । स्तम्ब-
 रूपा नवदाय्यरूपाश्च । कोमलवृक्षाभावादस्वादुर्जरत्कचस्त-
 म्बः । दावाग्निदग्धप्रदेशे वृक्षा समुत्पन्नः कोमलः स्वादुतर-
 स्तृणसमूहो नवदायः । तत्र सुक्सम्भार्जनानि स्तम्बे लूनतया
 स्तम्बरूपाणि । यद्येतान्यग्नेरन्यत्रोत्करे त्यजेरन् तदा तत्र तत्र
 विकीर्णानि तानि बद्धस्तम्बा ओषधयः सम्पद्यन्ते । तामामो-
 षधीनां स्तम्बन्धीनि जरत्कचे प्रीत्यभावात् जरत्कचवद् यज-
 मानोऽपि पशूनामप्रिय इत्यपशुरेव स्यात् । अग्नौ प्रहरणपक्षं
 द्रढयति “नवदाय्या सुवा ओषधीषु पशवो रमन्ते । नवदावो
 ह्येषां प्रियः । यावत् प्रियो ह वै नवदावः पशूनां । तावत्
 प्रियः पशूनां भवति । यस्यैतान्यग्नौ प्रहरन्ति । तस्मादेतान्य-

ग्रावेव प्रहरेत् । यतरस्मिन्त्वस्मृज्यात् । पशूनां धृत्यै” (ब्रा० ।
 ३का० । ३प्र० । २अ०) इति । नवः प्रत्यासन्न पूर्वकालभावि दा-
 वाग्निर्यस्य कोमलस्यौषधिसमूहस्य सोऽयं नवदावः तादृशौषधि-
 वद्यजमानोऽपि सम्मार्जनानामग्नौ प्रहरणे पशूनां प्रियो भव-
 ति । तस्मादाहवनीये गार्हपत्ये वा यस्मिन्नग्नौ, स्नुचः प्रतितप्य-
 समृष्टास्तस्मिन्नेव प्रहरणं यजमानगृहे पशूनां बहूनां धार-
 णाय भवति । स्नुक्सम्मार्जनप्रसङ्गादग्निसम्मार्जनानामपि कञ्चि-
 न्मन्त्रमुत्पाद्य विनियुक्ते “यो भूतानामधिपतिः । रुद्रस्तन्त्रिचरो
 वृषा । पशूनस्माकं मा हिंसीः । एतदस्तु ऊतं तव स्वाहेत्य-
 ग्निसम्मार्जनान्यग्नौ प्रहरति” (ब्रा० । ३का० । ३प्र० । २अ०) इति ।
 तन्त्रिः कर्ममन्त्रानं तत्र चरतीति तन्त्रिचरः । वृषा देवेषु
 श्रेष्ठः । हे रुद्र स त्वमस्माकं पशून् मा हिंसीः । एतदग्निसम्मा-
 र्जनद्रव्यं तव ऊतमस्तु । तस्यैवार्थस्यानुवादकः स्वाहेति शब्दः ।
 यैर्देभैरिध्नः मन्त्रेभ्यस्तैरेवाग्निं समृज्य स्वकाले सम्प्राप्ते तानि सम्मा-
 र्जनान्यग्नौ प्रहरेत् । प्रथमतोऽग्नीत्परिधीनग्निञ्च त्रिस्तितः समृष्टे
 सति प्रधानयागादूर्ध्वमन्वाहार्यरूपायां दक्षिणायामृत्विग्भ्यो
 दत्तायां अनूयाजहोमात् पूर्वं द्वितीयमग्नौ समृष्टे सति तत्
 प्रहरणकालः । अग्निदग्धप्रदेशे पुनरुत्पद्य मस्यगवर्द्धमानत्वादग्नौ
 दर्भाणां प्रहरणं युक्तमित्याह “एषा वा एतेषां योनिः । एषा
 प्रतिष्ठा । स्वामेवैनानि योनिं । स्वां प्रतिष्ठां गमयति । प्रतिति-
 ष्ठति प्रजयां पशुभिर्यजमानः” (ब्रा० । ३का० । ३प्र० । २अ०) इति ।
 एषा वक्त्ररूपा । न चाग्निप्रहरणे रुद्रविषयो मन्त्रो व्यधि-

करण इति वाच्यं, अग्नेरेवात्र रुद्रत्वात्, “रुद्रो वा एषः । यदग्निः” इति श्रुत्यन्तरात् । “मोऽरोदीद्यदरोदीत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं” इति निर्वचनाच्च । कल्पः “अथैनां पत्नीमन्तरेण वेद्युत्करौ प्रपाद्य जघनेन दक्षिणेन गार्हपत्यमुदीचीमुपवेश्य योक्त्रेण सन्नह्यति, आशासाना मौमनमं प्रजाः मौभाग्यं तनूं । अग्नेरनुव्रता भूत्वा सन्नह्ये सुकृताय कं” इति । या पत्नी वज्रेरनुमरणी भूत्वा मौमनस्यादिफलान्याशासाना वर्त्तते तामेतां शोभनकर्मणे सुखं यथा भवति तथा बभ्रामि । योक्त्रबन्धनाय गार्हपत्यसमीपे पत्न्या उपवेशनं विधत्ते “अयञ्जो वा एषः । यो पत्नीकः । न प्रजाः प्रजायेरन् । पत्यन्वास्ते । यज्ञमेवाकः प्रजानां प्रजननाय” (ब्रा० । ३का० । ३प्र० । २अ०) इति । अकः अनुकृतवान् भवति । बन्धनकालेऽप्युपवेशनमेव न हृत्यानमित्याह “यत् तिष्ठन्ती सन्नह्यते । प्रियं ज्ञातिः रुन्ध्यात् । आमीना सन्नह्यते । आमीना ह्येषा वीर्यं करोति” (ब्रा० । ३का० । ३प्र० । २अ०) इति । रुन्ध्यात् नाशयेत् । चिरमप्यवस्थातुं शक्यत्वादासीनायाः सामर्थ्यमस्ति । दिग्देशं विधत्ते “यत् पश्चात् प्राच्यन्वासीत । अनया समदं दधीत । देवानां पत्न्या समदं दधीत । देशादक्षिणत उदीच्यन्वास्ते । आत्मनो गोपीथाय” (ब्रा० । ३का० । १प्र० । २अ०) इति । समदः कलहः । सा गार्हपत्यस्य पश्चाद्भागे प्राङ्मुखत्वे सति प्राचीनप्रवणया वेदिरूपया पृथिव्या सह कलहः स्यात् । पत्नीमंयाजहोमेषु तृतीयाङ्गतेर्या देवतां देवपत्नी तस्या अपि तदेव स्थानमिति तथा सह कलहं कुर्यात् । अतो दक्षिणदेशे स्वरक्षार्थमुदङ्मुखा

तिष्ठेत् । ननु सर्व्वा अपि योषितः सौमनस्यादिकमाशासते । तत्र को विशेषोऽस्या इत्याशङ्क्य मन्त्रे पूर्वाह्णस्याभिप्रायमाह “आशामाना सौमनसमित्याह । मेधामेवेनां केवलीं हत्वा । आशिषा समर्द्धयति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।३अ०) इति । देवयजनप्रवेशेन यज्ञयोग्यां पापक्षयेण केवलीं हत्वा पश्चादाशामानेति ब्रुवन् सत्ययाऽऽशिषा समर्द्धां करोति । अनुव्रतसूचितमर्थमाह “अग्नेरनुव्रता भूत्वा सन्नद्धे सुकृताय कमित्याह । एतद्वै पत्नियै व्रतोपनयनं । तेनैवेनां व्रतमुपनयति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।३अ०) इति । पत्न्याः स्वातन्त्र्येण कर्माधिकाराभावात् पत्न्या सह तदधिकारे सत्येतदेव योक्तं तस्या अनुव्रतस्वीकारे लिङ्गं । यथा विवाहे स्त्रियाः कण्ठे मङ्गलसूत्रधारणं तदत् । अस्मिन् पक्षे लौकिकवैदिकप्रसिद्धिं दर्शयति “तस्मादाहुः । यस्मै वेद यश्च न । योक्तमेव युते । यमन्वास्ते । तस्यामुष्मिंश्लोके भवतीति योक्त्रेण” (ब्रा०।३का०।३प्र०।३अ०) इति । यस्मात् सूत्रधारणं लोकवेदयोर्नियमस्वीकारलिङ्गं, लोके हि दूरदेशवर्त्तिदेवतादर्शनं सङ्कल्पयन्तः सूत्रं बध्नन्ति, वेदेऽपि उपनयनव्रते मौञ्जीं बध्नन्ति, तस्माद् यो यागं जानाति यश्च न जानाति तादृशाः सर्वेऽप्येवमाहुः । इयं पत्नी योक्तमवश्यं युते मिश्रयति बध्नाति यं पतिमन्वेष्टा व्रतं स्वीकृत्यास्ते तस्य सम्बन्धिना मङ्गलसूत्रेणामुष्मिंश्लोके युक्ता भवतीति । प्रकारान्तरेण योक्तबन्धनं स्त्रीति “यद्योक्तं । सं योगः । यदास्ते । स जेमः । योगचेमस्य क्लृष्टै” (ब्रा०।३का०।३प्र०।३अ०) इति । अप्राप्तस्य वस्तुनः प्राप्तिर्योगः,

प्राप्तस्य रक्षणं चेमः । अतो योक्तवन्धनमुदङ्मुखान्धोभयसि-
द्धये भवति । मनसि किमभिप्रेत्य असौ बध्यत इत्याशङ्क्याह
“युक्तं क्रियाता आशीः कामे युज्याता इति । आशिषः समृद्धे”
(ब्रा०१।३का०१।प्र०१।अ०१०) इति । मया शास्त्रीयं कर्म क्रियते,
अतः सौमनस्यादिरूपा ममेयमाशीः फले युज्यतां, अनेनाभि-
प्रायेणाशीः समृद्धा भवति । विधत्ते “ग्रन्थिं यद्वाति । आ-
शिष एवास्यां परिगृह्णाति । पुमान् वै ग्रन्थिः । स्त्री पत्नी । त-
न्मिथुनं । मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति प्रजनाय । प्रजायते
प्रजया पशुभिर्यजमानः । अथो अर्द्धो वा एष आत्मनः । यत्
पत्नी । यज्ञस्य धृत्या अग्निधिसं भावाय” (ब्रा०१।३का०१।प्र०१।
अ०१०) इति । सौमनस्याद्याशिषः सर्व्वा अपि योक्तवन्धना तस्यां
परिगृहीता भवन्ति । यज्ञकर्तुरर्द्धस्वरूपभूता पत्नी ततस्तदीय-
ग्रन्थिना यज्ञो धीयते न तु शिथिलो भवति । कल्पः “जघनेन
गार्धपत्यमुपविशति, सुप्रजसस्त्वा वयः सुपत्नीरुपसेदिम । अग्ने
सपत्नदम्भनमदध्वासो अदाभं” इति । हे अग्ने वयं त्वां उपसी-
दामः । कीदृशं त्वां । सुप्रजसः शोभनप्रजोपेताः शोभनः पति-
र्यासां ताः सुपत्यः त्वत्प्रसादात् अदध्वासः केनाप्यतिरक्ताः ।
कीदृशं त्वां । सपत्नदम्भनं वैरिविनाशिनं अदाभं केनाप्यतिर-
क्तायः । पत्या उपसीदने प्रयोजनं दर्शयति “सुप्रजसस्त्वा वयः सु-
पत्नीरुपसेदिमेत्याह । यज्ञमेव तन्मिथुनी करोति । जनेऽतिरिक्तं
धीयाता इति प्रजायते” (ब्रा०१।३का०१।प्र०१।अ०१०) इति । शोभनः
पतिर्यस्या इत्यभिधानाद्यज्ञं मिथुनवन्तं करोति । यस्मिन्मिथुने

पत्या कर्मण्यनुष्ठीयमाने सति यद्यज्ञाङ्गं तेन अननुष्ठितं समानं*
 भवति तत्रानुष्ठिते तदङ्गमतिरिक्तं तेनाननुष्ठितं अनया पत्या
 प्रियते अनुष्ठीयते । अत एव पत्नीकर्त्तव्यं पूर्णपात्रधारणमाप्ना-
 यते† “अञ्जलौ पूर्णपात्रमानयति । रेत एवास्यां प्रजां दधा-
 ति” इति । एवमन्यदपि तत्कर्त्तव्यमुदाहृत्य । अत ऊनं पत्नी
 परिपूरयतीति प्रयोजनेन पत्याः प्रवेशने सति तन्मिथुनं प्रजन-
 नाय सम्यहते । यथा सप्तमानुवाके कपालोपधानप्रसङ्गेन तद्वि-
 मोचनमन्त्रोऽप्यास्नातः, एवमत्रापि योक्तवन्धनप्रसङ्गेन योक्त-
 विमोचनमन्त्र आस्नायते “इमं विष्णामि वरुणस्य पाशं यमव-
 धीत सविता सुकेतः । धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके स्थानं मे
 सह पत्या करोमि” इति । विष्णामि मुञ्चामि सुकेतः सुज्ञानः ।
 सविता । बद्धेऽस्मिन् योक्तरूपे वरुणपाशे विमुक्ते सति धातुः ब्र-
 ह्मणे योनौ स्थाने अनुष्ठितस्य कर्मणः फलभूते लोके पत्या सह
 मे सुखं करोमि । अस्य च योक्तस्य विमोचः स्वकाले कर्त्तव्यः ।
 पिष्टलेपफलीकरणहोमाभ्यामूर्द्धं प्रायश्चित्तहोमेभ्यः पूर्वमस्य
 स्वकालः । अत एव कल्पसूत्रकारस्तस्मिन् प्रदेशे पठति “इमं
 विष्णामीति पत्नी योक्तपाशं विमुञ्चते, तस्याः स योक्तोऽञ्जलौ
 पूर्णपात्रमानयति, समायुषा सम्प्रजयेत्यानीयमाने जपति”
 इति । सोऽपि मन्त्रोऽत्रैवानन्तरमास्नातः “समायुषा सम्प्रजया
 समग्ने वर्चसा पुनः । सम्पत्नी पत्याहं गच्छे समात्मा तनुवा मम”
 इति । हे अग्ने अहमायुषा सङ्गच्छे प्रजया सङ्गच्छे पातिव्रत्य-

* सङ्गतं भवति । इति का० । † निगयनमाप्नायते । इति का० ।

लक्षणेन वर्चसा सङ्गच्छे अनेन पत्या पुनः पुनः पत्नी भूत्वा
 सङ्गच्छे वियोगः कदाचिदपि मा भूदित्यर्थः । मम शरीरेण
 जीवात्मा चिरं सङ्गच्छतां । कल्पः “महीनां पयोऽस्रोषधीनां
 रसस्तस्य ते ऽजीयमाणस्य निर्वपामि देवज्यायै” इति । तस्यां
 पवित्रान्तर्हितायामाज्यस्याख्यामाज्यं निरूप्येति । यद्यप्यत्र मन्त्र-
 काण्डे देवयज्यायै इति पदं नाम्नातं तथापि ब्राह्मणानुसारेण
 तत् पठितं । महीशब्दस्य गौरर्थः । अत एव सप्तमकाण्डे गां
 प्रस्तुत्यान्नायते “तथा उपोत्थाय कर्षमाजपेदिडे रन्तेऽदिते
 सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुत्येतानि ते अग्निये नामानि”
 इति । हे आज्य त्वं महीनां गवां पयोषि साक्षात् तज्ज-
 न्यत्वादोषधीनां रसश्चासि परम्परया तज्जन्यत्वात् । तादृशस्य
 क्षयरहितस्य तव स्वरूपं देवयागार्थं पात्र्यां निर्वपामि । इमं
 विष्णामि समायुषेति मन्त्रद्वयस्यात्राप्रसङ्गिकत्वात् तद्वाख्या-
 नमुपेक्ष्य अनन्तरस्य मन्त्रस्य पूर्वभागे स्पष्टार्थतां दर्शयति
 “महीनां पयोऽस्रोषधीनां रम इत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं
 व्याचष्टे” (ब्रा०१।का०१।प्र०१।अ०१०) इति । उत्तरभागे त्व-
 जीयमाणस्येति पदस्याभिप्रायमाह “तस्य ते जीयमाणस्य नि-
 र्वपामि देवयाज्याया इत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते” (ब्रा०
 १।का०१।प्र०१।अ०१०) इति । आज्यस्य यागाङ्गतां* विधत्ते “घृ-
 तञ्च वै मधु च प्रजापतिराभीत् । यतो मध्वासीत् । ततः
 प्रजा असृजत । तस्मान्मधुषि प्रजननमिवास्ति । तस्मान्मधुषा

* आन्यभागाङ्गतां । इति का० ।

न प्रचरन्ति । यातयाम हि । आज्येन प्रचरन्ति । यज्ञो वा
 आज्यं । यज्ञेनैव यज्ञं प्रचरन्त्ययातयामत्वाय” (ब्रा०।३का०।
 ३प्र०।४अ०) इति । प्रजापतिः पूर्वं यागमाधनं सृष्टिसाधन-
 चाभिप्रेत्य स्वयमेव सत्यसङ्कल्पतया घृतरूपेण मधुरूपेण च
 परिणतोऽभूत् । यस्मादुत्पत्तिवोजत्वमभिप्रेत्य सध्वभूत् तस्मा-
 न्मधुवीजेन प्रजा असृजत । अत एव मधुनि नानाजन्तूत्पा-
 दनं* विद्यते, तेनोत्पादनेन यतो गतसारं ततो मधुना यागं
 न कुर्वन्ति । सारवत्वादाज्येन यागं कुर्युः । सर्वयज्ञहेतुत्वादा-
 ज्यस्य यज्ञत्वं तद्धेतुत्वञ्च वक्ष्यते “सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते ।
 यद्गुवायामाज्यं” इति । अतो यज्ञयोग्यसाधनेनैव यज्ञस्या-
 नुष्ठानान्नास्ति गतसारत्वदोषः । कल्पः “अथैनामाज्यमवेक्षयति,
 महीनां पयोऽष्टोषधीनां रसो दध्नेन त्वा चक्षुषा वेक्षे सुप्रजा-
 स्त्वाय” इति । अदध्नेन रोगानुपहत्येन । विधत्ते “पत्यवेक्षते ।
 मिथुनत्वाय प्रजात्यै । यद्वै पत्नी यज्ञस्य करोति । मिथुनं
 तत् । अथो पत्न्या एवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवच्छिद्यते” (ब्रा०।
 ३का०।३प्र०।४अ०) इति । यज्ञस्य पुरुषत्वात् तेन सह पत्या
 मिथुनत्वं । किञ्च पत्या आज्यावेक्षणरूप एव यजमानमनु
 यज्ञारम्भः । दम्पत्योर्द्वयोरप्यारम्भे सति यज्ञो न विच्छिद्यते ।
 कल्पः “अथैनङ्गार्हपत्येऽधिअयति, तेजोऽमीति समिधमुपयत्य
 प्राग्घरति, तेजोऽनुप्रेहीत्यथैनदाहवनीयेऽधिअयति, अग्निस्ते
 तेजो मा विनैत्” इति । हे आज्य त्वं तेजोरूपमसि तेजोरूप-

* मधुना नानावीजोत्पादनं । इति का० ।

माहवनीयमनुप्रवेष्टुं गच्छ, अथमाहवनीयोऽग्निस्त्वदीयं तेजो-
रूपं माऽपनयतु । अनुष्ठानविधिपूर्वकं मन्त्रान् व्याचष्टे “अमेधं
वा एतत् करोति । यत् पत्यवेक्षते । गार्हपत्येऽधिश्चयति मेध-
त्वाय । आहवनीयमभ्युद्रवति । यज्ञस्य सन्तत्यै । तेजोऽभि तेजो
ऽनुप्रेक्षीत्याह । तेजो वा अग्निः । तेज आज्यं । तेजसैव तेजः
समर्द्धयति । अग्निस्ते तेजो मा विनैदित्याहाहिष्मायै” (ब्रा०।
३का०।३प्र०।४अ०) इति । बोधायनः “अथैनद्यथाहृतं प्रति
परिहृत्य उत्तरार्द्धं वेद्यै निधायाध्वर्युरवेक्षते, अग्नेर्जिह्वासि
सुभूर्देवानां धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो यजुषे यजुषे भव” इति । आ-
पस्तम्बः “अग्नेर्जिह्वासीति स्फ्यस्य वर्त्मन्त्सादयति” इति । आह-
वनीये स्थितस्याज्यस्योदग्देशे समानेतुं स्फ्येन काञ्चिद्रेखां कृत्वा
तस्यां सादयेत् । हे आज्यं ज्वालारूपाया जिह्वाया उत्पाद-
कत्वादग्नेर्जिह्वासि । देवानां सुखाय भवसीति सुभुः । ईदृशस्त्व-
मसि । विधत्ते “स्फ्यस्य वर्त्मन्त्सादयति । यज्ञस्य सन्तत्यै” (ब्रा०।
३का०।३प्र०।४अ०) इति । तत्तदाहुतिस्थानाय तत्तन्मन्त्रपू-
र्वकग्रहणाय पर्याप्तं भवत्विति व्याचष्टे “अग्नेर्जिह्वासि सुभु-
र्देवानामित्याह । यथा यजुरेवैतत् । धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो य-
जुषे यजुषे भवेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते” (ब्रा०।३का०।
३प्र०।४अ०) इति । कल्पः “अथैनदुदयाभ्यां पवित्राभ्यां पुन-
राहारमुत्पुनाति, शुक्रमसीति प्रथमं, ज्योतिरसीति द्वितीयं,
तेजोसीति तृतीयं” इति । शुक्रं दीप्तिमत् । आज्यस्योत्पवनं
विधत्ते “तद्वा अतः पवित्राभ्यामेवोत्पुनाति । यजमानो वा

आज्यं । प्राणापानौ पवित्रे । यजमान एव प्राणापानौ दधा-
 ति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।४अ०) इति । यतो योषिद्वीक्षणे-
 नामेध्यस्याज्यस्य मेध्यत्वाय गार्हपत्याद्यधिश्रयणं कृतं अत एवा-
 त्यन्तर्गुह्यैर्यमुत्पुनीयात् । प्रकारविशेषं विधत्ते “पुनराहारं ।
 एवमिव हि प्राणापानौ सञ्चरतः” (ब्रा०।३का०।३प्र०।४अ०)
 इति । आज्ये स्थापिते पवित्रे प्राच्यां प्रोक्ष्य पुनः पश्चादाहृत्य
 मथादूर्द्ध्वमुत्पुनीयात् । एवं त्रिवारमित्यभिप्रायेण वोषार्था
 णमुत्प्रत्ययः प्रयुक्तः । मन्त्राणां स्पष्टार्थतां दर्शयति “शुक्र-
 मसि ज्योतिरसि तेजोऽसीत्याह । रूपमेवासौतन्महिमानं व्या-
 चष्टे” (ब्रा०।३का०।३प्र०।४अ०) इति । प्रतिमन्त्रं पृथक्क्रियां
 विधत्ते “त्रिर्यजुषा । त्रय इमे लोकाः । एषां लोकाना-
 माहूँ” (ब्रा०।३का०।३प्र०।४अ०) इति । त्रित्वमनूद्यार्थवा-
 दान्तरमाह “आवृद्धि यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय” (ब्रा०।
 ३का०।३प्र०।४अ०) इति । कल्पः “अथ प्रोक्षणीरुत्पुनाति,
 देवो वः सवितोत्पुनात्त्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मि-
 भिः” इति । तदेतदुत्पवनं पवित्रविशिष्टं विधत्ते “अथाज्यव-
 तीभ्यामपः । रूपमेवासामेतदूर्ध्वं दधाति । अपि वा उताहुः ।
 यथा ह वै योषा सुवर्णं हिरण्यं पेशलं विभ्रती रूपेणास्ते ।
 एवमेता एतर्हीति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।४अ०) इति । याभ्यां
 पवित्राभ्यामाज्यमुत्पूतं ताभ्यामेवाल्लिप्ताभ्यामप उत्पुनीयात् ।
 व्यत्ययेन स्त्रीलिङ्गत्वं । एतदाज्यं स्वविन्दुभिरासामपां वर्ष-
 विशेषोपेतं सुरूपं सन्पादयति । अथ च ताम्रादिकालुष्यरा-

हित्येन शोभनवर्षोपेतं कटकाद्याकारसौकर्येण पेशलं हिरण्यं
 विभ्रतो योषेवेमा आप आज्यविन्दुयुक्ता नेत्रप्रिया भवन्ति ।
 मन्त्रगतच्छन्दःप्रभृतिकमनुसन्धेयतया विधत्ते “आपो वै सर्वा
 देवताः । एषा हि विश्वेषां देवानां तनूः । यदाज्यं । तत्रोभयो-
 र्मीमांसा । जामि स्यात् । यद्यजुषाज्यं यजुषाप उत्पुनीयात् ।
 छन्दसाप उत्पुनात्यजामिलाय । अथो मिथुनत्वाय । सावि-
 त्रियर्चा । सवितृप्रसूतं मे कर्मासदिति । सवितृप्रसूतमेवास्त्य
 कर्मा भवति । पच्छो गायत्रिया त्रिष्वष्टद्वत्वाय । अङ्गिरेवौष-
 धीः सन्नयति । ओषधीभिः पशून् । पशुभिर्यजमानं” (ब्रा० ।
 इका० । ३ प्र० । ४ अ०) इति । उदकरूपेण वीर्येण देवता शरी-
 रमुत्पाद्यते । आहुतिरूपेणाज्येन तत् पोष्यते । तस्मादाज्यो-
 दकयोः सर्वदेवतारूपत्वे समे सति किमेतदुभयं यजुषैवात्पुनी-
 यात् । उत आप ऋचेति मीमांसायां आलस्यनिवारणार्थमृचेति
 युक्तं । ऋग्यजुर्भां मिथुनत्वमपि सम्पद्यते । त्रिवारमुत्पूतास्वस्वा-
 दरातिशयात् ताभिरङ्गिः क्रमेणौषधिपशुयजमानाः समृद्धा
 भवन्ति । कल्पः “आदत्ते दक्षिणेन सुवं सव्येन जुह्वं वेदे प्रति-
 ष्ठाप्य तस्यां गृह्णाति । * शुक्रं त्वा शुक्रायां धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो
 यजुषे यजुषे गृह्णामीत्येतेन यजुषा चतुर्गृहीतं गृहीत्वा समृष्टो-
 त्पद्यच्छति । अथोपभृति गृह्णीते, ज्योतिस्त्वा ज्योतिषि धाम्ने धाम्ने
 देवेभ्यो यजुषे यजुषे गृह्णामीत्येतेन यजुषाऽष्टगृहीतं गृहीत्वा
 भूयसो गृह्णान् गृह्णानः कनीय आज्यं गृह्णीते, तथैव समृष्टो-

* गृह्णाति । इति का० ।

प्रयच्छति । अथ भुवायां गृह्णीते, अर्चिस्त्वारिचिषि धाम्ने धाम्ने दे-
 वेभ्यो यजुषे यजुषे गृह्णामीत्येतेन यजुषा चतुर्गृहीतं गृहीत्वा-
 भिपूर्य्य तथैव सम्मृश्यात्प्रयच्छति” इति । अत्र मध्यममन्त्रे धाम्ने
 धाम्ने इत्यादिकमनुषज्यते । हे आज्य दीप्तं त्वां दीप्तायां तत्त-
 न्नन्त्रपूर्वकग्रहणाय तत्तद्भाम स्थानाय पर्याप्तं गृह्णामि, एवमि-
 तर्योर्दीप्यं । त्रिष्वपि मन्त्रेषु धामयजुःशब्दयोर्विष्वायास्तात्प-
 र्य्यमाह “शुक्रं त्वा शुक्रायां ज्योतिस्त्वा ज्योतिष्यर्चिस्त्वारिचिषीत्याह
 सर्वत्वाय । पर्याप्त्या अनन्तरायाय” (ब्रा०।३का०।१प्र०।४अ०)
 इति । आहुतिबाहुल्यं सर्व्वत्वं एकैकस्यामाहुतावाज्यबाहुल्यं
 पर्याप्तिः । आहुतेः कस्या अप्यलोपोऽनन्तरायः । यदेतदा-
 ज्यावेक्षणं पूर्व्वमुक्तं, तत्र विशेषं वक्तुं तत् प्रसूति “देवासुराः
 संयत्ता आसन् । स एतमिन्द्र आज्यस्यावकाशमपश्यत् । तेना-
 वैक्षत । ततो देवा अभवन् । परासुराः । य एवंविदानाज्य-
 मवेक्षते । भवत्यात्मना । परास्य भ्रातृव्यो भवति” (ब्रा०।३का०।
 ३प्र०।५अ०) इति । अवकाशः प्रकाशको मन्त्रः स चाग्नेर्दि-
 ह्नासीत्यादिकः । अभिचारणरूपत्वकथनेनावेक्षणं प्रशंसति “ब्र-
 ह्मवादिनो वदन्ति । यदाज्येनान्यानि हवींश्च्यभिचारयति ।
 अथ केनाज्यमिति । सत्येनेति ब्रूयात् । सत्यैर्व सत्यं । सत्येनै-
 वैनदभिचारयति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।५अ०) इति । वक्तु-
 र्विप्रलम्भसम्भवाच्छ्रुतोऽर्थः कदाचिद्वाभिचरत्यपि द्रष्टुस्तु न
 तथेति । द्रष्टुस्तुचुः सत्यं । शुक्तिरजतरज्जुसर्पादिव्यभिचारस्तु
 काचकामलादिदोषप्रयुक्तः । अवेक्षणे निमोलनरूपं विशेषं

“गौर्वै सुचः । चतुर्जुक्तां गृह्णाति । तस्माच्चतुष्पदी । अष्टाव-
पमृति । तस्मादष्टा शफा । चतुर्भुवायां । तस्माच्चतुःस्रणा ।
गामेव तत्संस्करोति । मास्मै स० सुखतेषमूर्जं दुहे” (ब्रा० १३ का० ।
३ प्र० १५ अ०) इति । अभिमतदोहनात् सुचां गोरूपत्वं सङ्ख्या-
या तदवयवसाध्यं च । ततः सुचामाज्यपूर्तिरूपोऽयः संस्कारस्तेन
गामेव संस्करोति । मा च गौः पयोरूपमन्नमाज्यरूपं रसश्च
दुग्धे । गृहीतस्याज्यस्य यथोचितमाहुत्यङ्गत्वं दर्शयति “यज्जु-
क्तां गृह्णाति । प्रयाजेभ्यस्तत् । यदुपमृति । प्रयाजानूयाजे-
भ्यस्तत् । सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते । यद्गुवायामाज्यं”
(ब्रा० १३ का० १३ प्र० १५ अ०) इति । पञ्चसु प्रयाजेषु त्रयं जौ-
हवाज्येन निष्पाद्यं, द्वयं त्रौपमृताद्धेन, शिष्टेन त्वनूयाजाः ।
यत्र द्रव्यापेक्षा तत्र सर्वत्र भौवं । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“प्रत्यु सुचस्तपेदग्नेर्हृष्टेरुद्धं पुनस्तपेत् ।

गोष्ठं वाचं तथा चक्षुः प्रजां मारुतिं क्रमात् सुचः ॥

जुहूपमृद्गुवा आशा पत्नीं योक्त्रेण नहति ।

सुप्रेति पत्युपविशेदिमं काले विमोचनं ॥

समायुषा* पूर्णपात्रं जपेदथ महिद्वयात् ।

घृतं निरूप्य वीचेत तेजोधिश्चित्य पश्चिमे ॥

वक्त्रौ तेजो हरेदग्निः पूर्व्याग्नावधिसंश्रयेत् ।

अग्ने स्फवर्त्मानि क्षिप्वा शुज्येते त्रिभिर्गाज्यकं ॥

उत्पूय देवाजलमुत्पुनात्याज्यपविचतः ।

* समायुषी इति का० पा० ।

शुच्योर्चिस्त्रिभिराज्यस्य ग्रहो जुह्वादिके त्रये ॥

दशमे तन्नुवाकेऽस्मिन् त्रयोविंशतिरारिताः” इति ।

अथ मीमांसा । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“सम्भार्यं शुच इत्यत्र किम्प्रधानाख्यकर्मात् ।

गुणकर्मत्वमथ वा दृष्टौ भावेऽवघातवत् ॥

गुणत्वं न हि सम्भार्यं प्राधान्यन्तु प्रयाजवत् ।

अदृष्टकल्पनेनापि गुणत्वं स्याद्वितीयया” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासयोजुह्वादीनां दर्भैः सम्भार्जनमाह्वयते शुचः
सम्भार्येति । तत्र सम्भार्जनं प्रधानकर्मात् । कुतः । गुणकर्मलक्षण-
रहितत्वात् प्रधानकर्मलक्षणयुक्त्वाच्च । तथा हि अवघातेन
ग्रीहीणां तुषविमोको दृष्टः संस्कारः तथा सम्भार्जनेन जु-
ह्वादिषु कश्चिदतिशयं न पश्यामः । अतोऽवघातवद्गुणकर्मत्वं
नास्ति । यैस्तु द्रव्यश्चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयत इति गुणकर्म-
लक्षणस्याभावात् प्रयाजादिवददृष्टार्थत्वेन प्रधानकर्मत्वमस्ति ।
यैस्तु द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि इत्यस्य प्रधा-
नकर्मलक्षणस्य सम्भवादिति प्राप्ते ब्रूमः । शुच इति द्वितीया
कर्मकारकविहिता । कर्मत्वञ्च स्मिततमत्वे सति भवति । कर्तु-
रीप्सिततमं कर्म (पा०१।४।४८) इति । कर्मसंज्ञाविधानात्
क्रतुसाधनत्वेन च शुचां युक्तमीप्सिततमत्वं । अतः प्रधानभूताः
शुचः । तथा सति सम्भार्जनक्रियाया गुणकर्मत्वमवघातवद्भव-
िष्यति । यदि शुचुर्दृष्टार्थो न स्यात् तर्ह्यपूर्वं कल्पनीयं । दा-
दशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“पत्नीमन्नहनं कार्यं चोदकादिति चेन्न तत् ।

बन्धवामोधारणयोर्योक्तबन्धनमिद्धितः” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासविकारेषु सौमिकेषु प्रायणीयादिषु चोदका-
तिदेशात् पत्नीमन्नहनं कार्यमिति चेत् । मैवं । प्रसङ्गमिद्धत्वात् ।
यद्यदृष्टाय बन्धः, यदि वा वामोधारणं दृष्टप्रयोजनं, उभय-
थापि सौमिकेन योक्तबन्धनेनैव तत् सिध्यति, योक्तेण पत्नीं
मन्नह्यतीति हि सोमे विधीयते । तस्मादैष्टं पत्नीमन्नहनं पृथङ्ग
कार्यं । नवमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“पत्नीमिति द्विपत्न्यादावूह्यं नो वोह्यतेऽर्थतः ।

नोपदेशस्य सामान्यादतिदेशात् प्रवृत्तितः” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्र आम्नायते पत्नीः मन्नह्येति । तत्रैकप-
त्नीकस्य यजमानस्य प्रयोगे समवेतार्थं एकवचनान्तः पत्नीशब्दः ।
स च द्विपत्नीकस्य बहुपत्नीकस्य च प्रयोगेऽर्थवशादूहनोय इति
चेत् । मैवं । किमुपदेशप्राप्तस्योहः, अतिदेशप्राप्तस्य वा । नाद्यः ।
उपदेशस्य सर्वप्रयोगसाधारणत्वात् । यद्येकपत्नीकप्रयोगार्थमे-
वायं मन्त्रोपदेशः स्यात् तदानीमेकवचनं विवक्ष्येत । न त्वेवमस्ति ।
अन्यथा द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोर्मन्त्र एव नोपदिश्येत । तच्च कुतः
ऊहानूह चिन्तावकाशः । साधारणोपदेशे सर्वप्रयोगसमवेता-
र्थतया पत्नीमितिपदे प्रातिपदिकं कर्मकारकविभक्तिश्चेत्युभ-
यमेव विवक्षितं । एकवचनं त्वदृष्टार्थतया सर्वप्रयोगेषु यथा-
वस्थितमेव पठनीयं । नाप्यतिदेशप्राप्तस्योह इति द्वितीयः पक्षः ।

द्विबज्जपत्नीकप्रयोगयोरविकृतित्वेनातिदेशायोगात् । तस्मादत्र नास्त्यूहः । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“ऊह्यां नो वैष विकृतावूह्यो पाठा न पाशवत् ।

नादृष्टकान्दमत्वाभ्यां पाठे कान्दमता न हि” ॥ इति ।

एकवचनान्तः पत्नीमन्त्रो विकृतौ द्विबज्जपत्नीकप्रयोगयोर-
र्थानुसारेण ऊहनीयः । कुतः । पाठाभावात् । प्रकृतावर्थानु-
सारेण प्राप्तोऽप्यूहः सर्वप्रयोगसाधारणेन मन्त्रपाठेन बाधि-
तः । विकृतौ तु बाधकस्य पाठस्याभावेन अस्मादायत्ते प्रयोगे
अर्थानुसारेणोद्देशो युक्तः । अत एव पूर्वत्र द्विपशुयुक्तायां विकृ-
तौ “अदितिः पाशं प्रमुमोक्तु अदितिः पाशान् प्रमुमोक्तु” इत्ये-
कवचनान्तो बज्जवचनान्तश्च पाशमन्त्र ऊहित इति चेत् । मैवं ।
पत्नीमित्येकवचनस्याविवक्षितत्वेन प्रकृतावदृष्टार्थतया यथाव-
स्थितपाठे सति विकृतावप्यदृष्टार्थं यथावस्थितस्यैव पठितव्य-
त्वात् । अथोच्येत । प्रकृतौ कान्दमत्वेनेकवचनमेव, व्यत्ययेन
द्वित्वबज्जयोरर्थयोर्वर्त्तत इति । एवं तर्हि विकृतावप्यूहमन्त्रे-
णैव द्वित्वबज्जत्ववाचित्वान्ना भूदूहः । न चैवं पाशेऽप्यूहो मा
भूदिति शङ्कनीयं, प्रकृतावेकवचनबज्जवचनयोरैकस्मिन्नेव पाशे
वैदिकप्रयोगदर्शनात्, द्वित्वे तु तदभावात् । तस्मात् पाशस्योद्देशो
विकृतावस्ति न तु पत्नीशब्दस्य । यद्यप्यस्मिन्ननुवाके पत्नीं मन्त्र-
स्येत्ययं प्रेषमन्त्रो नाम्नातः तथापि पूर्वानुवाकब्राह्मणे तदा-
न्नानादिह पत्नीमन्त्रहनप्रसङ्गेन विचारद्वयं दर्शितं । चतुर्थ्या-
ध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“जुह्वपभृद्वास्त्राजं सर्वार्थं वा व्यवस्थितं ।

सर्वार्थमविशेषात् स्यात् प्रयाजार्थं हि जौह्वं ॥

प्रयाजानूयाजहेतुः स्यादौपभृतमाज्यकं ।

भौवमन्यार्थमित्येषा व्यवस्था वचनैर्मता” ॥ इति ।

“चतुर्जुह्वां गृह्णाति । अष्टावुपभृति । चतुर्भुवायां” इत्येतेषु ग्रहणवाक्येषु एतदर्थमिति विशेषनियामकस्याश्रवणात् पाचन-यगतमाज्यं सर्वार्थमिति चेत् । मैवं । “यज्जुह्वां गृह्णाति । प्रयाजभ्यसत्” इत्यादिभिर्वाक्यैर्व्यवस्थावर्गमात् । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“अष्टावुपभृतीत्यत्र किमष्टैकग्रहे विधिः ।

चतुर्द्वयग्रहो वाच्यः स्यादष्टश्रुतिमुख्यता ॥

चतुर्गृहीतं होमाङ्गं फलवत्त्वात् बाध्यते ।

चतुर्द्वित्वं लक्ष्यतेऽतः महानीत्यर्थमष्टता” ॥ इति ।

ग्रहणवाक्ये चतुर्जुह्वां गृह्णातीत्यत्र यथा चतुःसङ्ख्याविशिष्टमेकहविर्ग्रहणं विवक्षितं । तथैव अष्टावुपभृतीत्यत्रापि अष्टसङ्ख्याविशिष्टमेकहविर्ग्रहणं विधातव्यं । तथा सत्यष्टलश्रुतेर्मुख्यत्वलाभात् अष्टसङ्ख्यावयवभृतयोश्चतुःसङ्ख्यायोर्विधाने सति अष्टलशब्दस्यावयवत्वलक्षणा प्रमज्यतेति प्राप्ते ब्रूमः । प्रमज्यतां नाम लक्षणा । मुख्यार्थस्वीकारे होमवाक्यविरोधापत्तेः । चतुर्गृहीतं जुहोतीत्यनारभश्रुतं वाक्यं होममात्रादृशेन चतुर्गृहीतं विदधाति । यद्यप्येतत् सर्वं होमविषयतया सामान्यरूपं, औपभृतान्तु प्रयाजानूयाजविषयतया विशेषरूपं, तथापि होमस्य फलवत्त्वेन

प्राधान्यात् ग्रहणस्य होमार्थत्वेनोपसर्जनत्वात् प्रधानानुसारेण चतुर्गृहीतमेव युक्तं । न त्वुपसर्जनानुसारेणाष्टगृहीतं । तस्मादुपपद्यते चतुर्गृहीतद्वयं विधीयते । तत्रैकं चतुर्गृहीतं हविश्चतुर्थपञ्चमप्रयाजार्थं अवशिष्टं त्वनूयाजार्थं । नन्वेवं सति चतुर्गृहीतं न सिध्येत् । अथ तदपि वाक्यान्तरेण विधीयेत । तदानीमुपपद्यतेः प्रथमेन चतुर्गृहीतेनावरुद्धत्वात् द्वितीयस्मै पात्रान्तरमन्विष्येत् । यद्युपपद्यते चतुर्गृहीतं विधीयेत तदा चतुर्गृहीतद्वयस्य प्रथमेवानुष्ठीमात् उपपद्यतेकप्रयत्नानयनं न सिध्येत् । अत उभयस्य सहोपपत्त्यानयनार्थं अष्टावुपपत्तीत्युच्यते । तस्मात् साहित्यार्थमष्टशब्दप्रयोगेऽपि हविष्टृषिद्वये द्वे चतुर्गृहीते अत्र विधीयते ।

अथात्र व्याकरणं । प्रत्युष्टमित्यादिषु स्वरागताः । वाजिनमित्यत्र प्रत्ययस्वरः । सपन्नान् सङ्घत इति सपन्नसाह इत्यत्राणौ प्रत्ययान्तत्वात् प्रत्ययस्वरः । सपन्नसाहोमित्यत्र उदात्तनिष्ठस्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वं । आशासानेत्यत्र शानचश्चिवादनोदात्तत्वे प्राप्ते लसार्वधातुकानुदात्तत्वे (पा० ६।१।१८६) याज्ञादि (पा० ६।१।१४४) स्वरशेषे समासे क्त्स्वरः । मौभाग्यशब्दस्य यञ्प्रत्ययान्तस्य जित्स्वरः । प्रतमनुगता अनुव्रतेत्यत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । सुकृतायेत्यत्र गतिरनन्तर (पा० ६।१।४८) इति गतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादः । सूपमानात् कः (पा० ६।१।१४५) । सु इत्येतस्मादुपमानात् परं कान्तमुत्तरपदमनोदात्तं भवति । सुप्रजस इत्यत्रामिच्प्रत्ययान्तस्य चि-

त्सरे समामे कृत्स्नः । श्रीभनः पतियांसां ताः सुपत्नीरि-
त्यत्र नञ्सुभ्यां (पा० ६।१।१७२) इत्युत्तरपदान्तादान्तस्था-
पवादः । आद्युदात्तं ब्रुच्छन्दसि (पा० ६।१।११८) । आ-
द्युदात्तं यद्ब्रुचं यदुत्तरपदं तद्ब्रुवोहौ समामे सोऽन्तरमा-
द्युदात्तं भवति । सुकेत इत्यत्रापि तदत् । महीनामिद्यत्र ब्रु-
च्छन्दसि वज्रलं (पा० ६।१।१७८) ब्रुन्ताच्छन्दसि विषये वज्रलं
नाम् उदात्तो भवति । धाम्ने धाम्न इत्यत्र अनुदात्तञ्च (पा०
८।१।३) इत्यान्नेडितमनुदात्तं । ज्योतिरित्यस्य असुन्प्रत्यया-
न्तत्वान्नित्स्वरः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥

कृ॒ष्णोऽस्या॒खरे॒ष्टेऽग्नये॑ त्वा॒ स्वाहा॑ वे॒दि॒रसि॑ ब॒र्हिषे॑
त्वा॒ स्वाहा॑ ब॒र्हि॒रसि॑ सु॒ग॒भ्यस्त्वा॑ स्वाहा॒ दि॒वे त्वा॒न्तरि॑-
क्षाय॑ त्वा पृ॒थि॒व्यै त्वा॑ स्व॒धा पि॒त॒भ्य ऊ॒र्ग॒भ॒व ब॒र्हिष॑ङ्गा
ऊ॒र्जा पृ॒थि॒वीं गच्छ॑त वि॒ष्णोः स्तूपोऽस्य॑ूर्णा॒म्प्रद॑सं त्वा स्तू-
णामि॑ स्वा॒स॒स्थं दे॒वेभ्यो॑ गन्ध॒र्व्वोऽसि॑ वि॒श्वाव॑सुर्वि॒श्व॒स्मा-
दी॒धतो॑ यज॒मान॑स्य परि॒धि॒रिड॑ ई॒डित॑ इन्द्र॒स्य बा॒हु-
रसि॑ ॥ १ ॥

दक्षि॒णो यज॑मानस्य परि॒धि॒रिड॑ ई॒डितो॑ मि॒त्राव॑-

रुणौ त्वोत्तरतः परिधत्तां ध्रुवेण धर्मेणा यजमानस्य
 परिधिरिड ईडितः सूर्यस्त्वा पुरस्तात् पातु कस्याश्चि-
 द्भिर्गस्त्या वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तः५ समिधोमह्यमे
 बृहन्तमवरे विशो यन्त्रे स्थो वसृनाः५ रुद्राणामादित्या-
 नाः५ सदसि सोद जुह्व ह्यपृष्टुवासि घृताची नाम्ना पि-
 येण नाम्ना पिये सदसि सोदैता असदन सुकृतस्य
 लोके ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं पाहि
 मां यज्ञनियं ॥ २ ॥

बाहुरसि पिये सदसि पञ्चदश च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 एकादशोऽनुवाकः ॥

दशमेऽनुवाके आज्यहविषार्घ्यहणमुक्तं । एकादशे इभा
 बर्हिःपूर्वकं वेद्यां हविरामादनमुच्यते । तत्र कृष्णोऽस्याखरेऽष्ट
 इति आद्यो मन्त्रः । ततः पूर्वमापो देवो गित्ययमुदकाभिम-
 न्त्रणमन्त्र आन्नातय इत्यभिप्रेत्य पूर्ववज्राचष्टे “आपो देवो-
 रग्रे पुत्रो अग्रे गुव इत्याह । रूपमेवामामेतन्महिमानं व्या-
 चष्टे । अय इमं यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिमित्याह । अय एव
 यज्ञं नयति । अग्रे यज्ञपतिं । युष्मानिन्द्रो वृणीत वृत्रतर्ह्यं
 यूयमिन्द्रमवृणोध्वं वृत्रतर्ह्यं इत्याह । वृत्रः५ ह हनिष्यन्निन्द्र
 आपो वमे । आपो हेन्द्रं वमिरे । मंजामेवाशामेतन्महिमानं व्या-

चष्टे । प्रोचितास्येत्याह । तेनापः प्रोचिताः” ब्रा०।३का०।३-
 प्र०।६अ०) इति । कल्पः “अथेभं विस्वस्य प्रोचति, कृष्णोऽस्या-
 खरंष्टोऽग्नये त्वा स्वाहा” इति । हे इध्म वह्निप्रियतमयात्
 तदभेदोपचारेण कृष्णो मृगोऽसि । तथा वनस्पतिस्योऽसि ।
 अतोऽग्नये प्रियं त्वां प्रोक्षामि तदेतत् कर्त्तव्यमिति स्वकीया
 मग्न्यतो ब्रूते । सोऽयमर्थः स्वाहाशब्दवाच्यः । अतएवाग्निहोत्र-
 ब्राह्मणे प्रजापतिः स्वकीयया वाचा सह संवाद एवमास्मायते
 “तं वागभ्यवदज्जुद्धधीति । सोऽब्रवीत् । कस्त्वममोति । मेव तं वा-
 गित्यब्रवीत् । सोऽजुहोत् स्वाहेति । तत्स्वाहाकारस्य जन्म” इति ।
 अथ वा नानार्थवाची स्वाहाशब्दोऽत्र प्रोक्षणं ब्रूते । अथोक्त-
 मन्वार्थं दर्शयति “अग्निर्देवेभ्यो निस्त्रायत । कृष्णो रूपं कृत्वा । स
 वनस्पतीन् प्राविशत् । कृष्णोऽस्याखरंष्टोऽग्नये त्वा स्वाहेत्याह । अग्नय
 एवैनं जुष्टं करोति । अथो अग्नेरेव मेधमवरुन्धे” (ब्रा०।३-
 का०।३प्र०।६च०) इति । कल्पः “वेदिं प्रोचति, वेदिरसि ब-
 र्हिषे त्वा स्वाहा” इति । हे वेदे त्वं लब्ध्वासि । “तदिमामविन्दन्त
 यदिमामविन्दन्त तदेद्यै वेदित्वं” इति श्रुतेः । अथो बर्हि-
 धारयितुं त्वां प्रोक्षामि । रूपकेणाधाराधेयभावं दर्शयति ।
 “वेदिरसि बर्हिषे त्वा स्वाहेत्याह । प्रजा वै बर्हिः । पृथिवो वेदः ।
 प्रजा एव पृथिव्यां प्रतिष्ठापयति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।६अ०)
 इति । कल्पः “बर्हिः प्रोचति, बर्हिरसि मृगभ्यस्त्वा स्वाहा” इति ।
 हे दर्भ त्वं वेदेष्टुं ह्यणमसि । अतस्त्वयि स्रुचः स्थापयितुं त्वां प्रोक्षा-
 मि । पूर्ववदाधारत्वं दर्शयति “बर्हिरसि मृगभ्यस्त्वा स्वाहेत्याह ।

प्रजा वै बर्हिः । यजमानः सुचः । यजमानमेव प्रजासु प्रतिष्ठा-
पयति” (ब्रा०१।३का०१।३प्र०१।६अ०) इति । कल्पः “अन्तर्वेदि
पुरो ग्रन्थि बर्हिरामाद्य, दिवे त्वा इत्यग्रं प्रोक्षति, अन्तरिक्षाय
त्वा इति मध्यं, पृथिव्यै त्वा इति मूलं” इति । बर्हिष्येव लोकत्रयं
भावयित्वा लोकार्थता प्रोक्षणस्येत्याह “दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा
पृथिव्यै त्वेति बर्हिरामाद्य प्रोक्षति । एभ्य एवेनं लोकभ्यः
प्रोक्षति” (ब्रा०१।३का०१।३प्र०१।६अ०) इति । विधत्ते “अथ
ततः सह सुचा पुरुस्तात् प्रत्यञ्चं ग्रन्थिं प्रत्युक्षति । प्रजा वै
बर्हिः । यथा सृष्टौ काल आपः पुरस्ताद्यन्ति । तादृगेव तत्”
(ब्रा०१।३का०१।३प्र०१।६अ०) इति । अथादित्रयप्रोक्षणानन्तरं यः
शेषस्तेन प्रोक्षणशेषेणोदकेन स्वयं हस्तस्थितप्रोक्षणपात्रेण सह
बर्हिषः पुरस्ताद्भस्त्रं प्रमार्य उदकं यथा प्रत्यक् सिध्यते तथो-
त्क्षिपेत् । यथा मनुष्याणां गवादीनाञ्च प्रसूतिकाले प्रथमत
आपो निर्गच्छन्ति तत्प्रत्युक्षणं* तादृगेव भवति । कल्पः “अति-
श्रिष्टाः प्रोक्षणीर्दक्षिणायै श्रोत्रोत्तरस्याः श्रोत्रेः सन्ततं निन-
यति, स्वधा पितृभ्य उगर्भव बर्हिषद्भ्य ऊर्जा पृथिवीं गच्छत”
इति । हे जल मया त्वं पितृभ्यो दत्तममि, अतो बर्हिष्यवस्थितेभ्यः
पितृभ्यो रमरूपं भव । हे जलावयवा भवदीयेन रसरूपेण पृथि-
वीं गच्छत । मन्त्रव्याख्यानपूर्वकं विधत्ते “स्वधा पितृभ्य इत्याह ।
स्वधाकारो हि पितॄणां । ऊगर्भव बर्हिषद्भ्य इति दक्षिणायै
श्रोत्रोत्तरस्थौ निनयति सन्तत्ये । मामा वै पितरो बर्हिषदः ।

* तत्प्रोक्षणं इति का० ।

मासानेव ग्रीणाति । मासा वा ओषधीर्वर्द्धयन्ति । मासाः पचन्ति समृद्धौ । अनतिस्कन्दन् ह पर्जन्यो वर्षति । यत्रैतदेवं क्रियते । ऊर्जा पृथिवीं गच्छतेत्याह । पृथिव्यामेवोर्जा दधाति । तस्मात् पृथिव्या ऊर्जा भुञ्जते” (ब्रा०।३का०।१प्र०।६अ०) इति । स्वधाकारः पितृणां प्रिय इत्ययमर्थः । वाजसनेयिशाखायां प्रसिद्धः “देवा उपजीवन्ति स्वाहाकारश्च वषट्कारश्च हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितरः” इति श्रुतिः । पूर्वमुदाहृता वेदं दर्शयन्ती श्रौतानामन्तर्यामिण्यन्तरेण निनयनेन यजमानस्य अविच्छिन्ना प्रजा भवति । मामाभिमानीना देवा एव बर्हिषदः पितर इति । तन्नीतौ सत्यामभिमन्त्र्यः कालात्मका मासा ओषधीर्वर्द्धयित्वा फलं सम्यादयन्ति । ततोऽन्नमृद्धिः । यस्मिन् देशे निनयनमेवं क्रियते तस्मिन् देशे पर्जन्योऽतिवृष्ट्या मस्यमविनाशयन् यथाकालं यथोचितं वर्षति । उदकमस्ययोः पृथिवीगतत्वात् पृथिवीजन्येन अन्नरसेन भोगं सम्यादयन्ति । शैथिल्यं विधत्ते “यन्थिं विस्त्रंसयति । प्रजनयत्येव तत्” (ब्रा०।३का०।१प्र०।६अ०) इति । बन्धनरूपगर्भेऽवस्थितस्य बर्हिषो विस्त्रंसनमेवात्पादनं । शैथिल्यस्य विमोचनं विधत्ते “ऊर्द्धं प्राञ्चमुद्गूढं प्रत्यक्ष मा यच्छति । तस्मात् प्राचीनं रेतो धीयते । प्रतोचोः प्रजाजायन्ते” (ब्रा०।३का०।१प्र०।६अ०) इति । पश्चात् प्राञ्चमुपगूहतीति हि पूर्वं विहितस्य प्राञ्च उपगूढस्य ग्रन्थेरयं धृत्वोर्द्धमुत्क्षय प्रत्यङ्मुखत्वेन कर्षेत् । कल्पः “विष्णोः स्तूपोऽसि, इति कर्षस्त्रिवाहवनोयं

प्रतिप्रस्तरमुपादत्ते” इति । हे प्रस्तरं त्वं व्यापिनो यज्ञस्य स-
 ज्ञातरूपो धारकोऽसि । तदेतद्दर्शयति “विष्णोस्तूपोऽमीत्याह ।
 यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञस्य धृत्यै” (ब्रा०१।३का०१।३प्र०१।६अ०)
 इति । विधत्ते “पुरस्तात् प्रस्तरं गृह्णाति । मुख्यमेवैनं करोति”
 (ब्रा०१।३का०१।३प्र०१।६अ०) इति । वेदेः पूर्वभागे ब्रह्मा यज-
 मानो वा प्रस्तरं धारयेत् । तच्च सूत्रेऽभिहितं “ब्रह्मा प्रस्तरं धा-
 रयति यजमानो वा” इति । धारणाय मुखमभिनौन्नत्यं हस्तेना-
 भिनियं विधत्ते “इयन्तं गृह्णाति । प्रजापतिना यज्ञमुखेन सम्मितं”
 (ब्रा०१।३का०१।३प्र०१।६अ०) इति । वेदिखननवाक्य इवाय-
 मभिनयः प्रादेशमात्रपरत्वेन व्याख्येयः । तदेवानूय प्रशंसति
 “इयन्तं गृह्णाति । यज्ञपुरुषा सम्मितं । इयन्तं गृह्णाति । एतावद्वै
 पुरुषे वीर्यं । वीर्यसम्मितं” (ब्रा०१।३का०१।३प्र०१।६अ०) इति ।
 पुरुः पर्व । तच्च यज्ञपुरुषस्य हस्तकूर्परयोरुभयतः प्रादेशमात्रं
 भवति । प्रसारितयोरङ्गुष्ठकनिष्ठिकयोरङ्गुल्योर्यावन्मध्यं ताव-
 देव पुरुषे सामर्थ्यं । हानोपादानाद्यशेषव्यापाराणां तत्रैव नि-
 ष्यत्तेः । पक्षान्तरं विधत्ते “अपरिमितं गृह्णाति । अपरि-
 मितस्यावर्द्ध्यै” (ब्रा०१।३का०१।३प्र०१।६अ०) इति । यावदोन्नत्ये
 स्वस्य मौक्त्यं तावदेव गृह्णीयात् । तत्रापरिमितफलमप्युत्तये
 भवति । उत्पवनहेलोः पवित्रयोः प्रस्तरे स्थापनं विधत्ते “त-
 स्मिन् पवित्रे अपि सृजति । यजमानो वै प्रस्तरः । प्राणापानौ
 पवित्रे । यजमान एव प्राणापानौ दधाति” (ब्रा०१।३का०१।
 ३प्र०१।६अ०) इति । प्रस्तरस्य यजमानवद्यज्ञभिद्धेर्हेतुत्वात्

तदभेदोपचारः । कल्पः “बर्हिर्वेद्याः स्तृणाति, देव बर्हिः, ऊर्णामदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्यं देवेभ्यः” इति । अत्र शाखान्तरानुसारेण देवबर्हिरित्येतत् पदं पूरितं । हे देव बर्हिः त्वं कम्बलवन्मृदुरोमरूपः देवानां सुखे नासितुं स्यान्भूतं त्वां वेद्यां स्तृणामि । व्याचष्टे “ऊर्णामदसं त्वा स्तृणामीत्याह । यथा यजुर्वेदितत् । स्वासस्यं देवेभ्य इत्याह । देवेभ्य एवेनस्वासस्यं करोति” (ब्रा० । ३का० । १प्र० । ६अ०) इति । विधत्ते “बर्हिस्तृणाति । प्रजा वै बर्हिः । पृथिवी वेदिः । प्रजा एव पृथिव्यां प्रतिष्ठापयन्ति” (ब्रा० । ३का० । १प्र० । ६अ०) इति । तत्रैव विशेषं विधत्ते “अनतिदृश्रं स्तृणाति । प्रजयैवेनं पशुभिरनतिदृश्रं करोति” (ब्रा० । ३का० । ३प्र० । ६अ०) इति । भूमिस्वरूपमत्यन्तं यथा न दृश्यते तथा बज्रं स्तृणीयात् । बज्रप्रजा पश्चादतो यजमानोऽपि वैदेशिकैरदृश्यः प्रभुर्भवति । कल्पः “अथ प्रस्तरपाणिः प्रागभिसृत्य परिधीन् परिदधाति ‘गन्धर्वीऽमि विश्वावसुर्विश्वसादीपतो यजमानस्य परिधिरिड ईडित इति मध्यमं, ‘इन्द्रस्य बाह्वरमि दक्षिणो यजमानस्य परिधिरिड ईडित इति दक्षिणं, ‘मित्रावरुणो लोकतरतः परिधत्तां ध्रुवेण धर्माणा यजमानस्य परिधिरिड ईडित इत्युत्तरं” इति । हे मध्यमपरिधं त्वं विश्वावसुनामतो गन्धर्वीऽमि तद्वद्रचकत्वात् । तेन मर्व्वस्माद्धिमकायजमानस्य परिपोषकोऽन्नरूपस्ततो भव, एवमुत्तरयोर्योज्यं । ध्रुवेण धर्माणा अनुष्ठेयमाननित्यकर्मानिमित्तं । विधिपूर्वकं व्याचष्टे “धा-
रयन् प्रस्तरं परिधीन् परिदधाति । यजमानो वै प्रस्तरः ।

યજમાન એવ તત્ સ્વયં પરિધીન્ પરિદધાતિ । ગન્ધર્વોઽસિ
 વિશ્વાવસુરિત્યાહ । વિશ્વમેવાયુર્યજમાને દધાતિ । ઇન્દ્રસ્ય વાજ્ઞ-
 રમિ દક્ષિણ ઇત્યાહ । ઇન્દ્રિયમેવ યજમાને દધાતિ । મિત્રા-
 વરૂણૌ લોક્તગતઃ પરિધત્તામિત્યાહ । પ્રાણાપાનૌ મિત્રાવ-
 રૂણૌ । પ્રાણાપાનાવેવાસ્મિન્ દધાતિ” (બ્રા० ૧૩કા० ૧૩ પ્ર० ૧૬ અ०)
 ઇતિ । બોધાયનઃ “અથ સૂર્યેણ પુરસ્તાત્ પરિદધાતિ, સૂ-
 ર્યસ્ત્વા પુરસ્તાત્ પાતુ કસ્યાશ્ચિદભિશસ્ત્યૈ” ઇતિ । આપસ્તમ્બઃ
 “આહવનીયમભિમન્ચ, કસ્યાશ્ચિદભિશસ્ત્યૈ” ઇતિ । સર્વસ્યા
 અપિ હિંસાયા અનેનૈવાભિપ્રાયેણ વ્યાચટે “સૂર્યસ્ત્વા પુરસ્તાત્
 પાત્વિત્યાહ । રક્તસામપહત્યૈ । કસ્યાશ્ચિદભિશસ્ત્યા ઇત્યાહ ।
 અપરિમિતમેદૈનં પાતિ” (બ્રા० ૧૩કા० ૧૩ પ્ર० ૧૬ અ०) ઇતિ । કલ્પઃ
 “ઊર્જ્ઞં આધારમમિધાવાદધાતિ, વીતિહોત્રં ત્વા કવેદ્યુમન્તઃ
 મમિધીમહ્યગ્ને હૃદન્તમધ્વરે” ઇતિ । હે વિદ્વન્નગ્ને ત્વામધ્વરં નિ-
 મિત્તોક્ત્ય મમિધીમહિ । કીદૃશં ત્વાં । વીતયે વ્યાપ્તયે મમૃદ્ધયે
 હોત્રં હોમો યસ્ય તં વીતિહોત્રં । એવમેવાર્થં દર્શયતિ “વીતિ-
 હોત્રં ત્વા કવ ઇત્યાહ । અગ્નિમેવ હોત્રેણ મમૃદ્ધયતિ । દ્યુમ-
 ન્તઃ મમિધીમહીત્યાહ મમિધ્યૈ । અગ્ને હૃદન્તમધ્વર ઇત્યાહ
 હૃધ્યૈ” (બ્રા० ૧૩કા० ૧૩ પ્ર० ૧૬ અ०) ઇતિ । કલ્પઃ “અન્તર્વેદ્યુદી-
 ચીનાયે વિધતી તિરસી આમાદયતિ, વિશ્નો યન્તેસ્થઃ” ઇતિ ।
 હે દર્ભરૂપે વિધત્યૌ યુવાં પ્રજાયા નિયામિકે ભવથઃ । એત-
 દેવ દર્શયતિ “વિશ્નો યન્તેસ્થ ઇત્યાહ । વિશ્નાં પત્યૈ” (બ્રા०
 ૧૩કા० ૧૩ પ્ર० ૧૬ અ०) ઇતિ । વિધત્તે “ઉદીચીનાયે નિદધાતિ

प्रतिष्ठत्यै” (ब्रा०।३का०।१प्र०।६अ०) इति । कल्पः “वसूनां
 रुद्राणामादित्यानां सदसि सोद, इति तयोः प्रस्तरमत्या द-
 धाति” इति । विधृतिद्वयमेव सद इत्यभिप्रेत्याह “वसूनां
 रुद्राणामादित्यानां सदसि सोदेत्याह । देवतानामेव सदने
 प्रस्तरं सादयति” (ब्रा०।३का०।१प्र०।६अ०) इति । कल्पः
 “प्रस्तरे जुह्वं सादयति, जुह्वरसि घृताचीनाम्ना प्रियेण नाम्ना
 प्रिये सदसि सोदेति । उत्तरां उपभृतं उपभृदसि घृताचीनाम्ना
 प्रियेण नाम्ना प्रिये सदसि सोदेति । उत्तरां ध्रुवां ध्रुवासि घृ-
 ताचीनाम्ना प्रियेण नाम्ना प्रिये सदसि सोद” इति । प्रथमदि-
 तोययोरपि घृताचीत्यादिकमनुषज्यते । व्याचष्टे “जुह्वरसि घृ-
 ताचीनामेत्याह । असौ वै जुह्वः । अन्तरिक्षमुपभृत् । पृथिवी
 ध्रुवा । तासामेतदेव प्रियं नाम । यद्गृताचीति । यद्गृताची-
 त्याह । प्रियेणैवैना नाम्ना सादयति” (ब्रा०।३का०।१प्र०।
 ६अ०) इति । कल्पः “अथ स्तुचः सन्ना अभिमृशति, एता अस-
 दन्तुहृतस्य लोके ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञ-
 पतिं पाहि मां यज्ञनियं” इति । लोके अवश्यमाविफलं त-
 द्रूपत्वेन भावीति प्रस्तरे स्तुचोऽवस्थिताः । एतदेव दर्शयति
 “एता असदन्तुहृतस्य लोक इत्याह । सत्यं वै सुहृतस्य लोकः ।
 सत्य एवैनाः सुहृतस्य लोके सादयति । ता विष्णो पाही-
 त्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञस्य धृत्यै । पाहि यज्ञं पाहि
 यज्ञपतिं पाहि मां यज्ञनियमित्याह । यज्ञाय यजमानाया-
 त्मने । तेभ्य एवाग्निषमाशास्तेऽनात्यै” (ब्रा०।३का०।१प्र०।६अ०)

इति । धृतिर्यज्ञपुरुषकर्तृकं सुचां पोषणं । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“वृष्ण इधं वेदिवेदिं बर्हिर्बर्हिः समुचति ।

दिवे त्रिभिर्बर्हिषोऽयमध्यमूलानि चोचति ॥

स्रधा शेषं क्षिपेद्भूमौ विष्णोः प्रस्तरमुन्नयत् ।

ऊर्णावर्हिस्तृतिगन्धत्रिभिस्त्रिन् परिधीन् क्षिपेत् ॥

सूर्याऽभिमस्य पूर्वार्धं वीत्याघारमभित्स्थितिः ।

विशो आधाय विधृती वसू प्रस्तरमादनं ॥

जुह्वपधुभिरासाद्य सुच एतास्तु मन्त्रयेत् ।

एकादशानुवाकेऽस्मिन्नोरिता मन्त्रविंशतिः” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“यजमानः प्रस्तरौऽत्र गुणो वा नाम वा स्तुतिः ।

सामानाधिकरण्येन स्यादेकस्यान्यनामता ॥

गुणो वा यजमानोऽस्तु कार्यं प्रस्तरस्तद्धिते ।

अंशं शित्वाद्यभावेन पूर्ववन्नात्र संस्तुतिः ॥

अर्थभेदादनामत्वं गुणस्येत् प्रद्वियेत सः ।

यागसाधकताद्वारा विधेयः प्रस्तरस्तुतिः” ॥ इति ।

इदमाम्नायते यजमानः प्रस्तर इति । अत्र यजमानस्य प्रस्तरशब्दे नामधेयं प्रस्तरस्य वा यजमानशब्दे नामधेयं । कुतः । उद्भिद्यागेनेत्यादाविव सामानाधिकरण्यादित्येकपक्षः । गुणविधिरेष इत्यपरः । तथापि यजमानकार्यं जपादौ प्रस्तरस्याचेतनस्य सामर्थ्याभावात् प्रस्तरगुणकार्यं सुगधारणादौ यजमानस्य शक्तत्वाद्यजमानरूपो गुणो विधीयते । एवं सति

पश्चाच्छ्रुतस्य प्रस्तरशब्दस्य कार्यालक्षकत्वेऽपि प्रथमश्रुतौ यज-
मानशब्दो मुख्यवृत्तिर्भविष्यति । न चात्र पूर्वन्यायेन स्तुतिः
ममभवति । अष्टाकपालदादशकपालयोरिव प्रस्तरयजमानयोरं-
शांशित्वाभावात् । “वायुर्वै चेपिष्टा देवता ऊर्जोऽवर्धयै” इत्या-
दिवत् स्तुतिरिति चेत् । न । चिप्रत्वादिधर्मवत् कस्यचिदुत्कर्ष-
स्याप्रतीतेः । तस्मान्नामगुणयोरन्यतरत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । गो-
महिषयोरिवार्थभेदस्यात्यन्तप्रसिद्धत्वान्न नामत्वं युक्तं । गुणपक्षे
त्वग्नौ प्रहरणस्य प्रस्तरविषयत्वाद्यजमाने प्रहृते सति कर्मलोपः
स्यात् । तस्मादिधेयः प्रस्तरौ यजमानशब्देन स्तुयते । यथा
मिंहो देवदत्त इत्यत्र मिंहगुणेन शौर्यादिनोपेतो देवदत्तः
मिंहशब्देन स्तुयते तथा यजमानगुणेन यागमाधनत्वेन युक्तः
प्रस्तरौ यजमानशब्देन स्तुयते । एवं यजमानो वा एककपाल
इत्यादिषु द्रष्टव्यं ।

अथ व्याकरणं । कृष्णस्यामृगाख्या चेत् (मि० कौ० फि० १ पा०)
इति कृष्णशब्द आद्युदात्तः । आखरेष्ट इत्यत्र प्रातिपदिक-
स्वरेण वा ममामस्वरेण वा कृत्स्वरेण वा कृत्प्रत्ययान्तत्वेन या-
थादिस्वरेण वा अन्तोदात्तत्वं । वेदिशब्द इन्प्रत्ययान्तत्वेन नि-
त्स्वरः । विष्णुशब्दोऽनुप्रत्ययान्तः । स्तुपशब्दो वृषादिः । ऊर्जा-
शब्दस्य वृषादित्वादाद्युदात्तत्वे सति उपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वं । स्वासस्मित्यत्र नञ्सुभ्यां (पा० ६।२।१७२) इत्यन्तोदात्तः ।
विश्रावसुरित्यत्र वज्रप्रीतौ विश्वं संज्ञायां (पा० ६।२।१०६)
इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं । ईषतो यजमानस्त्युभयत्र लषाव्य-

धातुकस्वरः । मित्रावरुणावित्यत्र देवताद्वन्द्वस्वरः । उत्तरत
इत्यत्र अतसुच् प्रत्ययान्तत्वेन चित्स्वरः । धर्मणेत्यत्र मनिन्
प्रत्ययान्तत्वान्निट्स्वरः । सूर्य्यशब्दे निपातत्वादाद्युदात्तः । कस्या
इत्यत्र सावेकाच्च० (पा० ६।१।१६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वे
प्राप्ते न गोश्चन्त्साववर्ण० (पा० ६।१।१८२) इति प्रथमैकवचने
साववर्णात्मत्वेन निषिध्यते । अभिशस्या इत्यत्र तादौ च निति०
(पा० ६।१।५०) इति गतेः प्रकृतिस्वरः । त्रीतिहोत्रमित्यत्र मन्त्रे
वृषेषपचमगविदभूवीरा उदात्तः (पा० ३।३।६६) इति । विधा-
तोर्दत्तत्वे क्तिन्प्रत्यये सति वज्रब्रीहि स्वरः । घृताचीत्यत्र
छाट्स्वरः ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
एकादशोऽनुवाकः ॥ ॥

भुवनमसि विप्रथस्वाऽग्ने यष्टरिदं नमः । जुह्वे ह्यग्नि-
स्त्वाह्वयति देवयज्याया उपभृदेहि देवस्त्वा सविता-
ह्वयति देवयज्याया अग्नाविष्णू मा वामवक्रमिषं वि-
जिह्वायां मा मा सन्ताप्तं लोकं मे लोकद्वतौ कृणुतं
विष्णोः स्थानमसीत इन्द्रो अकृणोद्दीर्घ्याणि समार-
भ्योर्ध्वो अध्वरो दिविस्पृशमहुतो यज्ञो यज्ञयतेरिन्द्रा-
वान्तस्वाहा बृहद्वाः । पाहि माम्ने दुष्टरितादामा सुच-

रिते भज मखस्य शिरोऽसि सं ज्योतिषा ज्योतिरङ्गां
॥ १ ॥

अहुत एकविंशतिश्च ॥ १२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपा-
ठके द्वादशेऽनुवाकः ॥

एकादशेऽनुवाके इभाबर्हिस्तुचां प्रोक्षणादितन्त्रमुक्तं । तत्रा-
ज्यस्य हविषा पूर्णानां सुचां यदामादनमुक्तं तेन पुरोडाश-
मान्नाय्ययोगरूपे वेद्यामासादनमुपलक्ष्यते । तन्मन्त्रास्त्वष्टि-
द्रकाण्डादौ द्रष्टव्याः । स्वर्वेषु हविष्वामादितेष्वग्नावभ्या-
हितानामिधकाष्ठानामुपरि होतुमाचारो द्वादशेऽभिधीयते ।
कल्पः “अथायेण जुह्वपभृतौ प्राञ्चमञ्जलिं करोति, भुवनममि
विप्रथस्त्राग्ने यष्टिरिदं नमः” इति । जुह्वपभृद्भ्यां पूर्वस्मिन् देशे
आहवनीयं प्रत्ययमञ्जलिः । हे यागनिध्यादकाग्ने त्वं भुवनममि,
भवन्त्यस्माद्भूतानोति भुवनं, अतो भूतकारणत्वाद्विस्तृतो भव ।
तुभ्यमिदमञ्जलिरूपं नमोऽस्तु । अस्य मन्त्रस्य द्वितीयाचारशेष-
त्वादमन्त्रकस्य प्रथमाचारस्य पूर्वमनुष्ठेयत्वात् तं विधित्सुः ततः
पूर्वं होतारं प्रति प्रेषमन्त्रमुत्पादयति “अग्निना वै होत्रा देवा
असुरानभ्यभवन् । अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्याह भाव-
व्याभिभूतौ” (ब्रा०।३का०।३प्र०।७अ०) इति । हे होतरि-
भकाष्ठैः समिध्यमानस्याग्नेरनुरूपान् मन्त्रान् ब्रूहि । तमिमं

प्रेषमध्वर्युर्नृयात् । देवाः पूर्वं स्वकीयेषु यागेषु वर्जिं होतारं
 कृत्वा तन्मुखेनासुरानजयन् । अतोऽद्यापि वैरितिरस्काराय
 मगन्त्वकैः काष्ठैरग्निः प्रज्वलितः कार्यः । संख्याविशिष्टमिधं
 विधत्ते “एकविंशतिमिधदारूणि भवन्ति । एकविंशो वै
 पुरुषः । पुरुषस्यासौ” (ब्रा०१३का०१३प्र०१७अ०) इति । “द-
 शहस्या अङ्गुल्यो दशपद्या आत्मैकविंशः” इत्यन्यत्रान्नातं ।
 होता प्र वो वाजा अभिद्यव इत्यादिषु ऋतु सामिधेनीसंज्ञका-
 स्वनूच्यमानासु काष्ठानामग्नौ प्रचेपं विधत्ते “पञ्चदशेभदारू-
 ण्यभ्या दधाति । पञ्चदश वा अर्द्धमासस्य रात्रयः । अर्द्धमासशः
 संवत्सर आप्यते” (ब्रा०१३का०१३प्र०१७अ०) इति । किय-
 त्क्षीरार्द्धमासैश्चतुर्विंशतिसंख्याकैरित्यर्थः । अर्वागिष्टानां षणां
 काष्ठानां विनियोगमाह “त्रीन् परिधीन् परिदधाति । ऊर्द्धं
 समिधावादधाति । अनूयाजेभ्यः समिधमतिशिनष्टि । षट्
 मम्यद्यन्ते । षड्वा ऋतवः । ऋतून्नेव प्रीणाति” (ब्रा०१३का०
 १३प्र०१७अ०) इति । गन्धर्व्वीऽसीत्यादयः परिधिमन्त्राः । वीति-
 होत्रमित्यादिरूर्द्धममिधमन्त्रः । ते च पूर्व्वानुवाकेऽभिहितः ।
 अग्निप्रज्वालनाय वायूत्पादनं विधत्ते “वेदेनोपवाजयति ।
 प्राजापत्यो वै वेदः । प्राजापत्यः प्राणः । यजमान आहवनीयः ।
 यजमान एव प्राणं दधाति” (ब्रा०१३का०१३प्र०१७अ०) इति ।
 वेदस्य प्राजापतिसृष्टत्वात् प्राजापत्यत्वं । प्राणवायोः प्राजाप-
 तिसृष्टतया प्राजापत्यत्वं । आहवनीयस्य प्रस्तरन्धीयेन यज-
 मानत्वं । आसृत्तिं विधत्ते “त्रिरुपवाजयति । त्रयो वै प्राणाः ।

प्राणानेवास्मिन् दधाति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।१अ०) इति ।
 प्राणोऽपानो व्यानश्चेति प्राणानां त्रित्वं । अनेकगुणविशिष्टं
 प्रथमाधारं विधत्ते “वेदेनोपयत्य स्तुवेण प्राजापत्यमाधारमा-
 चारयति । यज्ञो वै प्रजापतिः । यज्ञमेव प्रजापतिं मुखत
 आरभते । अथो प्रजापतिः सर्वदेवताः । सर्वा एव देवताः
 प्रीणाति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।७अ०) इति । उपयत्य वेदस्त्रो-
 परि स्तुवमवस्थाप्येत्यर्थः । आहुतीनामादित्वादयमाचारो य-
 ज्ञस्य मुखं । तस्मिन् मुखे यज्ञस्तृत्वेन यज्ञरूपं प्रजापतिमेवारा-
 भवान् भवति । प्रजापतेः सर्वदेवतारूपत्वोपपादनं वाजसने-
 यिन एवगमनन्ति “तद्यदिदमाहुतं यजामुं यजेत्येकैकं देव-
 मेतस्यैव साविष्टष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवाः” इति । आग्नीध्रं
 प्रति प्रेषमन्त्रमुत्पादयति “अग्निमग्नीत्विस्तिः सम्मृद्धीत्याह ।
 आहुद्धि यज्ञः । अथो रक्षसामपहत्यै” (ब्रा०।३का०।३प्र०।
 ७अ०) इति । यैर्देभैरिधः पूर्वं सन्नद्धः तैरग्निज्वालायां
 सम्राज्जनमभिनेतव्यं । हे अग्नीदिति सम्बोध्य तत्रासौ प्रेष्यते ।
 त्वित्तिरिति वीष्मा परिधिः सम्राज्जनापेक्षा । तद्विधत्ते “परिधीन्
 सम्राष्टि । पुनात्येवेनान्” (ब्रा०।३का०।३प्र०।२अ०) इति ।
 प्रतिपरिधि चिरावृत्तिं विधत्ते “त्विस्तिः सम्राष्टि । आहुद्धि
 यज्ञः । अथो मेधत्वाय । अथो एते वै देवाश्चाः । देवाश्चानेव
 तत्सम्राष्टि । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ” (ब्रा०।३का०।३प्र०।
 ७अ०) इति । देवाश्चत्वेन भाविताः स्वर्गप्राप्तये भवन्ति । इत्यो-
 राधारयोः क्रमेण गुणभेदं विधत्ते “आसीनोऽन्यमाधारमा-

धारयति । तिष्ठन्नन्यं । अथाऽनो वा रथं व युज्यात् । एवमेव तदध्वर्युर्यज्ञं युनक्ति । सुवर्गस्य लोकस्याभ्यूह्यै” (ब्रा०।३का०। ३प्र०।७अ०) इति । शकटस्य प्राथमिकं बलीवर्दयुगमुपरि आसी-
नेन प्रेर्यते द्वितीयतृतीयादिकन्तु भूमौ स्थितेन । तद्वदाचा-
ररथः स्वर्गलोकमभिलक्ष्य वहनाय भवति । एतद्रथवेदनं प्रशं-
सति “वहत्येनं ग्राम्याः पशवः । य एवं वेद” (ब्रा०।३का०। ३प्र०।७अ०) इति । बलीवर्दीत्यादयो ग्राम्याः । तिष्ठन्नन्यमिति विहितस्य द्वितीयाधारस्य सम्बन्धिषु मन्त्रेषु प्रथममन्त्रं व्याचष्टे
“भुवनमसि विप्रयस्नेत्याह । यज्ञो वै भुवनं । यज्ञ एव यज-
मानं प्रजया पशुभिः प्रथयति । अग्ने यष्टरिदं नम इत्याह ।
अग्निर्वै देवानां यष्टा । य एव देवानां यष्टा । तस्मा एव नमस्करोति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।७अ०) इति । पूर्वोक्तनि-
र्व्वचनेन भूतोत्पत्तिकारणत्वादग्न्यभिन्नो यज्ञो भुवनं यष्टा देव-
पूजकः अग्निस्र हव्यवहनेन देवान् पूजयति । कल्पः “अथा-
दत्ते दक्षिणेन जुह्वं, जुह्वे ह्यग्निस्त्वाह्वयति देवयज्यायै” इति ।
“सव्येनोपभृतं, उपभृदेहि देवस्त्वा सवित्ताह्वयति देवय-
ज्यायै” इति । अनयोर्मन्त्रयोरग्निमवित्वव्यवस्था युक्तेत्याह
“जुह्वे ह्यग्निस्त्वाह्वयति देवयज्याया उपभृदेहि देवस्त्वा सवि-
ताह्वयति देवयज्याया इत्याह । आग्नेयो वै जुह्वः । सा-
वित्र्युपभृत् । ताभ्यामैवैने प्रसृत आदत्ते” (ब्रा०।३का०। ३प्र०।७अ०) इति । अग्निसवितारौ जुह्वपभृताः सुचोरभि-
मानि देवते । बोधायनः “अत्यकामन् जर्पति, अग्नाविष्णूमा-

वामवक्रमिषं विजिहाथां मा मा सन्ताप्तं लोकं मे लोककृतौ
 कृणुत” इति । अत्याक्रमणप्रकार आपस्तम्बेन दर्शितः “अग्रा-
 विष्णूमावामवक्रमिषमित्येण स्रुचोऽपरेण मध्यमं परिधिमन-
 तिक्रामन् प्रस्तरं दक्षिणेन पदा दक्षिणातिक्रामत्युदक्ष्वयेन”
 मध्यमपरिधेः पुरतोऽवस्थितः आहवनीयोऽग्निः, ततः पश्चात्
 स्रुचामग्रभागेन शास्त्रदृष्ट्याऽवस्थितो यज्ञाभिमानी विष्णुः ।
 हे अग्राविष्णू आचारहोमार्थं युवयोर्मध्ये गच्छन्नप्यहं पादेन
 युवां मारवक्रमिषं मम गमनावकाशाय युवां वियुक्तौ भवतं ।
 मां प्रति सन्तापं मा कुरुत । किञ्च स्थानकारिणौ युवां मम
 गमनस्थानं कुरुतं । यथोक्तमर्थं दर्शयति । “अग्रा विष्णू
 मावामवक्रमिषमित्याह । अग्निः पुरस्तात् । विष्णुर्यज्ञः प-
 श्यात् । ताभ्यामेव प्रतिप्राच्यात्याक्रामति । विजिहाथां मा मा
 सन्ताप्तमित्याह । सायै । लोकं मे लोककृतौ कृणुतमित्या-
 ह । अग्निष मेवैतामाशास्ते” (ब्रा०।३का०।३प्र०।७अ०) इति ।
 बोधायनः “स्थानं कल्पयति, विष्णो स्थानमग्नि” इति । आ-
 पस्तम्बः “विष्णो स्थानमसीत्यवतिष्ठतेन्वेदि दक्षिणः पादो भ-
 वत्यवघ्नः सव्योर्ध्वस्तिष्ठन् दक्षिणं परिधिमन्त्रिमन्ववद्वत्य” इति ।
 हे भूप्रदेशं त्वं यज्ञपुरुषस्य स्थानमग्नि । यज्ञपुरुष प्रयुक्तमतिशयं
 दर्शयति “विष्णोः स्थानमसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । एतत्
 खलु वै देवानामपराजितमायतनं । यद्यज्ञः । देवानामेवापरा-
 जित आयतनं तिष्ठति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।७अ०) इति । देवयज-
 नभूव्यतिरिक्तभूमेरसुराधीनतया तच्च देवानां पराजयेऽपि यज्ञ

प्रदेशोऽपराजितः । बोधायनः “अन्वारब्धे यजमाने मध्यमे परिधौ
 संस्पृशन् ऋजुतिष्ठन् ऋजुमाधारयति सन्ततं प्राञ्चमथवच्छिन्दन्,
 इत इन्द्रे अक्षणोदीर्याणि समारभ्योऽर्ध्वा अध्वरो दिविस्पृशम-
 हुतो यज्ञो यज्ञपतेरिन्द्रावान् त्वाहा” इति । आपस्तम्बः “समार-
 भ्योऽर्ध्वा अध्वर इति प्राञ्चमुदञ्च मृजुं सन्ततं ज्योतिश्मत्याऽऽघा-
 रमाधारयन् सर्व्वाणीधकाष्ठानि सः स्पर्शयति” इति । अस्य मते
 इत इन्द्र इति वाक्यं पूर्व्वमन्वशेषः । इतो देवयजनस्थान-
 बलादिन्द्रेऽसुरबधरूपाणि वीर्याणि अकरोत् । यज्ञपतेर्यज-
 मानस्य यज्ञ आघारः स्वाहा देवतायै दत्तः । कीदृशो यज्ञः ।
 इन्द्रदेवताकलेन इन्द्रवान् मैर्द्धतीं राक्षसोन्दिशं समारभ्योऽर्ध्वा
 दीर्घा अध्वरो हिंसारूपेण विच्छेदेन रहितः ऐशानीं दैविकीं
 दिशं स्पृशति । अहुतोऽकुटिलः । इन्द्रशब्दसूचितं दर्शयति “इत
 इन्द्रे अक्षणोदीर्याणीत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति”
 (ब्रा० १३का० १२प्र० १७अ०) इति । ऊर्द्धशब्देन वृद्धिः सूचि-
 तेत्याह “समारभ्योऽर्ध्वा अध्वरो दिविस्पृशमित्याह वृध्यै” (ब्रा०
 १३का० १२प्र० १७अ०) इति । समारभ्येति पदसूचितं* दर्शयति
 “आघारमाधार्यमाणमनुसमारभ्य । एतस्मिन् काले देवाः
 सुवर्गं लोकमायन् । मात्तादेव यजमानः सुवर्गं लोकमेति । अशो
 समृद्धेनैव यज्ञेन यजमानः सुवर्गं लोकमेति” (ब्रा० १३का० १
 १२प्र० १७अ०) इति । देवाः स्वयं यागं कुर्वन्तोऽध्वर्युमनु तमाधारं
 स्पृष्ट्वा विलम्बमन्तरेण स्वर्गङ्गताः मात्तादेवाविलम्बेनैव । किञ्च

* सुवर्गपदसूचितं इति का० पा० ।

मस्यगारभ्येत्यनेन समृद्धिः सूचिता । अद्भुतशब्दार्थं दर्शयति
 “अद्भुतो यज्ञो यज्ञपतेरित्याहानार्थे” (ब्रा०।३का०।३प्र०।
 ७अ०) इति । इन्द्रशब्दार्थमाह “इन्द्रावान्त्साहेत्याह । इन्द्र-
 यमेव यजमाने दधाति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।७अ०) इति ।
 कल्पः “बृहद्गा इति सुचमुद्गृह्णाति” इति । अग्नेनाधारेण ज्वा-
 लारूपं यथा बृहद्भवति तथायमग्निर्भासते ततो जुह्मर्मादह्य-
 तामित्युद्गृह्णाति । अधिकभामनेन स्वर्गं प्राप्यत इत्याह “बृहद्गा
 इत्याह । सुवर्गो वै लोको बृहद्गाः । सुवर्गस्य लोकस्य मश्च”
 (ब्रा०।३का०।३प्र०।७अ०) इति । कल्पः “अयाम् स्पर्शं यन्तृचा-
 वुदङ्प्रत्याक्रमन् जपति, पाहि माम्ने दुश्चरितादामा सुचरित
 भज” इति । भज स्थापय । जुह्पमृताः परस्परमस्पर्शयन्
 विशिष्टं प्रतिनिवृत्त्यागमनं विधत्ते “यजमानदेवत्या वै जुहः ।
 भ्रातृव्यदेवत्योपमृत् । प्राणा आघारः । यत्स्पर्शयेत् । भ्रातृ-
 व्येऽस्य प्राणान् दधात् । अमस्पर्शयन् प्रत्याक्रामति । यज-
 मान एव प्राणं दधाति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।७अ०) इति ।
 यजमानवद्यागे प्रत्यामन्नत्वात् जुहः यजमानोऽभिमन्यते ।
 औपमृतस्याजस्य जुह्द्वारा होम इति व्यवहृतत्वनुपमृत् ।
 ततो भ्रातृव्यो देवता । अर्थवादान्तरे वा एतदेव द्रष्टव्यं । म-
 न्नस्य पदार्थवाक्यार्थो दर्शयति “पाहि माम्ने दुश्चरितादामा
 सुचरिते भजेत्याह । अग्निर्वाव पवित्रं । वृजिनमनृतं दुश्चरितं ।
 अजुकर्म सत्यं सुचरितं । अग्निर्वैनं वृजिनादनृतादुश्चरि-
 तात्पाति । अजुकर्म सत्ये सुचरिते भजति । तस्मादेवमाशान्ते ।

आत्मनो गोपीयाय” (ब्रा०१३का०१३प्र०१७अ०) इति । कायिकं निषिद्धाचरणं दृजिनं विहिताचरणमृजुकर्म । वाचिके सत्या-
नृते । कल्पः “जुह्वा भ्रुवां समनन्ति, मखस्य शिरोसि सं ज्योतिषा
ज्योतिरङ्गामितिचिः” इति । हे आचारशेषे त्वं यज्ञस्य शिरोव-
दुत्तममङ्गमसि । अतस्तद्रूपेण ज्योतिषा भ्रौवाज्यरूपं ज्योतिः स-
मङ्गां संयुज्यतां । समञ्चनं विधत्ते “शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यदा-
धारः । आत्मा भ्रुवा । आधारमाघार्यं भ्रुवाः समनन्ति । आ-
त्मन्नेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति” (ब्रा०१३का०१३प्र०१७अ०)
इति । यीवादधस्तनो देश आत्मा । पूर्वपक्षेन द्विरावृत्तिं विधत्ते
“द्विः समनन्ति । द्वौ हि प्राणापनौ” (ब्रा०१३का०१३प्र०१७अ०)
इति । सिद्धान्तमाह “तदाहुः । चिरेव समञ्ज्यात् । चिधातु
हि शिर इति । शिर एवैतद्यज्ञस्य । अथो त्रयो वै प्राणाः ।
प्राणानेवास्मिन् दधाति” (ब्रा०१३का०१३प्र०१७अ०) इति ।
त्वगसृगस्त्रिरूपा विसृष्टास्तयो धातवो यस्य स चिधातुः । मन्त्र-
गतज्योतिःशब्दविवक्षां दर्शयति “मखस्य शिरोसि सं ज्योतिषा
ज्योतिरङ्गामित्याह । ज्योतिरेवास्मा उपरिष्ठाद्दधाति ।
सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यातै” (ब्रा०१३का०१३प्र०१७अ०) इति ।
अस्य भ्रौवाज्यशेषोपरि स्थापितेनाधारशिष्टाज्येनात्युज्ज्वलं सन्
प्रदीपेनेव स्वर्गलोकः प्रकाशितो भवति । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“भुवोऽग्निरञ्जलिं कृत्वा जूप द्वाभ्यां तयोर्यहः ।

अग्रा दक्षिणदिग्गामि विष्णो स्थित्वा समाह्वतिः ॥

दृढङ्गाः सुचमुद्गृह्य पाहि प्रतिनिवर्त्तते ।

मख ध्रुवामनक्तिचिर्नवमन्त्रा इहेरिता” इति ॥

अथ मीमांसा । “अग्ने यष्टरिदं नमः” “अग्निर्वै देवनां यष्टा” इत्यनयोर्मन्त्रब्राह्मणयोरग्निदेवताया यागाधिकारः प्रतीयते । तदयुक्तं । नवमाध्याय प्रथमपादोक्त देवताधिकरणविरोधप्रसङ्गात् । तच्च ह्येवं चिन्तितं ।

“देवः प्रयोजको पूर्व्वं वाद्योऽस्य फलदत्तः ।

न विधेयो गुणो ह्येषो पूर्व्वस्य फलतोचिता” इति ॥

आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिषु कर्मसु मन्त्रतन्त्ररूपाणामनुष्ठेयानामङ्गानामग्न्यादिर्देवः प्रयोजकः । कुतः । यागेन पूजिताया देवतायाः फलप्रदत्वात् सम्भवति फलप्रदत्वं मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहादिपञ्चकावगमात् । विग्रहो हविः स्वीकारस्तद्भाजनं तृप्तिः प्रसादस्येतच्चेतनस्योचितं पञ्चकं । ‘सहस्राक्षो गोत्रभिदञ्जवाङ्गरिति विग्रहः, ‘अग्निरिदं हविरजुषतेति हविः स्वीकारः, ‘अर्द्धादिन्द्रप्रस्थिते मा हवींषीति हविर्भाजनं, ‘तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्त्पर्षयतीति तृप्तिः प्रसादौ, ततः सेवितराजादिवत् पूजितदेवतायाः फलप्रदत्वेन प्राधान्यात् तन्नैवाङ्गानां प्रयोजकतेति प्राप्ते ब्रूमः । किं देवतायाः फलप्रदत्तलक्षणं प्राधान्यं शब्दादापाद्यते वस्तुसामर्थ्याद्वा । नाद्यः । स्वर्गकामो यजेतेति शब्दे विधेयस्य यागस्यैव फलप्रदत्तावगमात् । द्रव्यदेवते तु सिद्धत्वेन विध्यनर्हि । तच्च यथा द्रव्यस्य विधेयं प्रतिगुणभावः तथा देवताया अपि । यदि यागस्य कालान्तरभाविफलं प्रति व्यवहितत्वं तर्हि तस्माधनभूता देवता ततोऽपि

व्यवहिता । का तर्हि फलस्य गतिः । अपूर्वमिति वदामः ।
 तच्च श्रुत्या श्रुतार्थापत्त्या वा प्रतीयमानत्वाच्छाब्दमिति तस्य
 फलप्रदत्वमुचितं । न हि* वस्तुसामर्थ्याद्देवस्य फलप्रदत्वं । विग्र-
 हादिपञ्चकप्रतिपादकयोर्मन्त्रार्थवादयोः स्वार्थं तात्पर्याभा-
 वात् । अन्यथा 'वनस्पतिभ्यः स्वाहा' 'मूलेभ्यः स्वाहा' । 'तूलेभ्यः
 स्वाहा' इत्यादि मन्त्रेष्वपि देवत्वं विग्रहादियुक्तं कल्प्येत । तच्च
 प्रत्यक्षविरुद्धं । अतो न राजादिवत्फलप्रदत्वं । किञ्च विग्र-
 हादिमद्देवताया अपि विना कर्मणा फलमभ्युपगच्छति । ततः
 प्राप्ताप्राप्तविधिकेन उभयवादिसिद्धस्य यागस्यैव फलप्रदत्व-
 मस्तु । किञ्च मातापितृगुर्वादिशुश्रूषाया देवतां विनैव फलप्र-
 दत्वमुभयवादिसिद्धं । तस्मात् फलप्रदत्वमपूर्वमेवाङ्गानुष्ठाने प्र-
 योजकं । देवस्य प्रयोजकत्वे सति आग्नेय यागे उपदिष्टानि प्रया-
 जाद्यङ्गानि सौर्ग्यादियागेष्वग्न्यभावादनूह्यानि । अपूर्वस्य प्रयो-
 जकत्वे तत्सत्त्वादूह्यानीति विशेषः । तदिदं देवताधिकरणमग्न्या-
 दिदेवानां कर्माधिकारे विरुध्यते । अतएव वैयामिकदेवताधि-
 करणसूत्रेषु जैमिनिपक्ष एवमुपन्यस्तः "मध्वादिष्वमग्न्यभावादन-
 धिकारं जैमिनिरिति" । अस्यायमर्थः । अस्ति हि काचिन्मधु-
 विद्या कृन्दोगैरान्नातत्वात् । तस्यामादित्यो मधुलेन ध्यात-
 व्यः । वसवो रुद्रा आदित्या मरुतस्साध्याश्चेत्येते देवगणाः ।
 परित उपविश तन्मधूपजीवन्ति । ईदृशेनोपासनेन वस्त्रादि-
 महिमानं प्राप्नुवन्तीति श्रूयते । तस्यां विद्यायां 'मनुश्याणाम-

धिकारः सम्भवति । वखादिदेवतास्तु कानन्यान् वखादीनुपा-
मीरन् कञ्चान्यं वखादिमहिमानं प्राप्नुयुः । आदित्यस्य कम-
न्यमादित्यं मधुलेनोपासीत । तस्माद्देवानामनधिकारं जैमिनि-
र्मनुत इति । तर्हि विद्यान्तरेऽधिकारोऽस्ति इत्याशङ्क्य उत्तर-
मेवं सूत्रितं । “ज्योतिषि भावाच्चेति” । न खल्वादित्यो नाम
कश्चित्तेनो विग्रहवान् देवोऽस्ति । किन्त्वस्मिन् दृश्यमाने ज्यो-
तिर्मण्डले भवत्यादित्यशब्दप्रयोगः । एवमङ्गारेष्वग्निशब्दः यदि
विग्रहवती देवता स्यात्तदानीमृत्विगादिवत्कर्मण्युपलभ्येत । कि-
ञ्चैकस्य यजमानस्य यागे हविः स्वीकर्तृत्वात् तदानीमेव अन्येषां
यागेषु गन्तुं न शक्नुयात् । अत एवान्नायते । “कस्य वा ह देवा
यज्ञमागच्छन्ति कस्य वा न बहूनां यजमानानां” इति । किञ्च ।
विग्रहवत्सु देवेषु मृतेषु वैदिकानामग्नीन्द्रादिशब्दानामभिधेया-
भावः स्यात् । वेदस्याप्रामाण्यं प्रसज्येत । तस्मान् मृगतृष्णादि
वाक्येष्विव सहस्राक्षो गोत्रभिदित्यादिवाक्येषु कश्चिद्विकल्पप्र-
त्ययो जायते । शब्दज्ञानानुपपत्तिवस्तुग्रहण्यो विकल्प इति ।
तत्क्षरणं ।

“मृगतृष्णान्भमि स्नातः खपुष्यकृतशेखरः ।

एष वन्ध्यासुतो याति शशशृङ्गधनुर्धरः” इति ॥

अत्र विनैव बाह्यवस्तुना यथा कश्चिदाकारविशेषो मनसि
प्रतिभसते तथैव देवतावाक्येषु । तस्मादग्निर्वै देवानां यष्टेति
वाक्यबलाद्देवानां यागाधिकारं वक्तुं न शक्यः । अत्रोच्यते ।
देवानामधिकाराभावः कुत इति वक्तव्यं । देहाद्यभावाद्वा सत्यपि

देहादौ वर्धिष्णुत्वसामर्थ्यविद्यारूपाणामधिकारहेतूनामभावात् ।
 सत्त्वपि तेषु शास्त्रेण निषिद्धत्वात् । प्रथमपक्षेऽपि देहाद्यभावः
 कुत इति वाच्यं । प्रमाणाभावाद्वाधकसङ्गावादा । नाद्यः ।
 मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणयौगिकप्रत्यक्षलोकप्रसिद्धीनां तत्प्रमा-
 णत्वात् । “देवे वः सविता प्रार्पयतु” । “रुद्रस्य हेतिः परिवो वृ-
 णक्तु” इत्यादयश्चेतनोचितो व्यवहाराभिधायिनो बह्वो मन्त्राः
 पूर्वमुदाहृताः । “अग्ने यष्टरिदं नमः” । “इत इन्द्रो अकृणोद्दी-
 र्याणि” इत्यादय उदाह्रियन्ते । “अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे वि-
 षूचीनान् व्यस्यतां” । “अग्ने त्वं सुजागृहि” इत्यादय उदाह-
 रिष्यन्ते । “तं गायत्र्या हरत्” । “पुरुषं वै देवाः पशुमालभन्”
 “देवासुराः सन्ता आसन्” इत्यादयोऽर्थवादाः । इतिहासे भा-
 रतादिः । पुराणं ब्राह्मपाद्मवैष्णवादिः । योगप्रत्यक्षं योगशास्त्रप्र-
 सिद्धं मूर्धन् ज्योतिषमित्यादिसूत्रेषु प्रसिद्धं । लोकप्रसिद्धिश्च चि-
 त्तकारादिषु तत्तन्मूर्त्तिलेखनादिभिर्द्रष्टव्याः । न द्वितीयः । बाध-
 कस्यानुपलम्भात् । वनस्पतितन्मूलादीनामपि विग्रहादिमत्त्वप्रस-
 ङ्गे बाधक इति चेत् तन्न । तस्येष्टत्वात् । प्रत्यक्षविरोध इति चेत् ।
 न । स्थावररूपस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तदभिमानिदेवतानामप्रत्यक्षत्वात् ।
 सन्ति हि सर्वेषु वस्तुष्वभिमानिदेवताः । अत एव श्रूयते । “अन्त-
 रिच्छदेवत्याः खलु वै पशवः” । “यजमान देवत्या वै जुह्वः” । “आ-
 त्थ्यदेवत्योपभृत्” इति । नात्र दृश्यमाना अन्तरिचयजमान-
 आत्थ्या न विवक्षिताः किन्तु तदभिमानिदेवताः । एवं च सत्यभि-
 मानिनीभिः सहाभेदविवक्षया “वाचवस्थोपायवत्” । “जुह्वस्यभि-

स्वाक्यति देवयज्ञाया उपमृदेहि देवस्त्वा सविता क्यति” इ-
 त्यादीनि चेतनोचितानि सम्बोधनान्युपपद्यन्ते । किञ्चिन्मिन्नोऽयं
 देवताभक्त्यभिनिवेश इति चेत् । तत्र किं निमिन्नो यन्देवता प्रवे-
 षाभिनिवेशः । “ज्योतिषि भावाच्च” इति जैमिनिमतस्य सूत्रित-
 त्वादिति चेत् । किं बादरायणस्य मतं न पश्यमि । स ह्येवं सूत्रया-
 मास “अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यां” इति । अस्यायम-
 र्थः । वाक्चक्षुरादीन्द्रियाणां परस्परकलहश्रुतिषु “मृदव्रवीत्”
 “आपोऽब्रुवन्” इत्यादिश्रुतिषु चाभिमानिदेवता व्यपदिश्यन्ते ।
 इन्द्रियसम्पातवाक्यस्यादावेवाहैता देवता इति देवताशब्देन विशे-
 षितत्वात् । अन्यत्र च “अग्निर्व्याग्भूत्वा मुखं प्राविशत्, वायुः प्राणो
 भूत्वा नाभिके प्राविशत्, आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्” इत्या-
 दिना सर्वेषु इन्द्रियेषु देवतानुगतिश्रवणादिति । बाधकान्तरान्
 बादरायण एवाशङ्क्य निराचष्टे । तदीयं सूत्रमेतत् “विरोधः कर्म-
 णोति चेत् न । अनेकप्रतिपत्तिदर्शनात्” इति । अल्लिगदृष्टान्तेन यः
 कर्मणि विरोधः सोऽपि नास्ति । एकस्य युगपदङ्गगृहभोजनास-
 म्भवेऽपि बङ्गकर्तृकनमस्कारस्वीकारः सम्भवतीत्यनेकप्रकारदर्श-
 नात् । इह च यागस्योद्देशत्यागात्मकत्वान्नमस्कारन्यायेन बहवो
 यजमाना युगपदेकां देवतामुद्दिश्य हवींषि त्यज्युः । अथ वा देव-
 तानां योगसामर्थ्याद्युगपदनैकशरीरप्राप्तिः श्रुतिस्मृत्योर्दृश्यते ।
 तैश्च शरीरैर्युगपदङ्गेषु यागेषु युगपदङ्गेषु । न चानुभववि-
 रोधः तार्किकमन्तर्धानादिशक्तिमत्त्वेन अयोग्यानुपलभ्येः । नापि
 विग्रहवतीषु देवव्यक्तिषु मृतासु वैदिकशब्दस्यार्थाभावः । जारे-

रेवशब्दार्थत्वात् । अतो वनस्पतिमूलकजुहूपभृदाद्यचेतनद्रव्येषु सर्वेष्वभिमानिनीनां विग्रहवतीनां चेतनानां देवतानामभ्युपगमेऽपि न बाधः । कश्चिन्मृगदृष्टिकाखपुष्पादिष्वपि वनस्पत्यादिष्विव देवताभ्युपगमः प्रसज्येतेति चेत् । यदा खपुष्पाद्य स्वाहा मृगदृष्ट्याद्यै स्वाहेति वेदवाक्यं दर्शयिष्यसि तदाभ्युपगमिष्यामः । अतः प्रमाणसङ्गावाद्बाधकाभावाच्च सन्त्येव देवतानां विग्रहादयः । नाप्यर्थित्वाद्यधिकारिकारणाभावादिति द्वितीयः पक्षो युक्तः । आदित्यवस्त्रादीनां स्वस्वपदस्य प्राप्तत्वेन तत्प्राप्तिहेतावुपासने यागे वाऽर्थित्वाभावेऽपि फलान्तरहेतौ तत्सङ्गावात् । सत्यसङ्कल्पानां तेषां सङ्कल्पादेव फलसिद्धौ न यागादिप्रवृत्तिरिति चेत् । न । सङ्कल्प इव यागादावपि प्रायो बुध्यभावेन प्रवृत्तिः सम्भवात् । श्रूयन्ते हि ब्रह्मणे वेदवाक्यानि “अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत्”, “अग्निष्टोमेनैव पर्यगृह्णात्” इति “बृहस्पतिरकामयत् अन्नेदेवा दधीरन् गच्छेयं पुरोधा मिति स एतच्चतुर्विंशतिरात्रमपश्यत् तमाहरत् तेनायजत् ततो वै तस्मै अदेवा अदधता गच्छत् पुरोधा” इति । इदानीं मुख्य* एव सन् भाविन्या सञ्ज्ञया प्रजापतिबृहस्पत्यादिशब्दैरुच्यत इति चेत् । अस्यैवं न चचेष्टा । तत्र हि यजमानो देवता चेत्युभयं एकेनैव शब्देन व्यवहृतं “अग्निर्वा अकामयत् अन्नादेो देवानां स्थामिति । स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व्वपत्” इति । इह तु बाधकाभावात् मुख्या एव प्रजापतिबृहस्पत्यादयः ।

अन्यथा वसिष्ठविशेषणं विरुध्यते । तच्चैवमान्नायते “वसिष्ठो ह-
तपुत्रो कामयत विन्देय प्रजा” इति तस्मादर्थिने देवा यागा-
दिषु प्रवर्त्तेरन् । सामर्थ्यमपि धनवत्त्वं तेषामस्यैव उपनयनपूर्व-
काध्ययनाभावेऽपि स्वयम्भूतवेदानामपौरुषेयत्वमस्यैव । निषेधश्च
न पश्यामः । तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकृत् इतिवद्देवा अमवकृप्ता इत्य-
अवणात् । प्रत्युत “देवा वै यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त” इति
बह्वक्षः श्रुतं । आचारब्राह्मणेऽपि प्रदेशान्तर एवं श्रूयते “देवा
वै सामिधेनीरनूच्य यज्ञं नाश्वपश्वन्तस प्रजापतिस्त्रुणीमाघा-
रमाधारयत् ततो वै देवा यज्ञमन्वपश्यन्” इति “असुरेषु वै
यज्ञ आसीत् तं देवास्त्रुणीं होमेनावृञ्चत” इति सर्व्वीऽप्यय-
मर्थवाद इति चेत् । वाढं । न खलु वयमप्येतमर्थवादं ब्रूमः ।
महातात्पर्य्येण विधिं प्रशंसन् अवान्तरतात्पर्य्येण स्वार्थेऽपि प्रा-
माण्यात् भूतार्थवादत्वे का तव हानिः । यदा प्रजापतिरम-
न्त्रकं प्रथममाधारं प्राजापत्यमनुतिष्ठति तदा कमन्यं प्रजापतिं
ममसा ध्यायेदिति चेत् पूर्व्वकल्पेऽतीतं ब्रह्माण्डान्तरे वर्त्तमानं
वा ध्यायतु । यथा देवदत्तः स्वयमन्यस्य पितापि सन् विद्या-
धनदानादिभिः स्वपित्रासमानोऽपि सन् स्वपितरं नमस्करोति
यथा वा ब्राह्मणकर्मके आद्धे ब्राह्मणान्तरं भोज्यते तद्वत् । यदि
तत्र स्वसमानस्य पितुर्ब्राह्मणान्तरस्य च पूजया तुष्टः परमे-
श्वरः फलं दद्यात् तर्हि स ह प्रजापतिः फलदाने विस्मरिष्यति
निद्रास्यति वा । “हृत् एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिर्सर्पयति”
इत्यापोऽप्यविग्रहेऽवस्थितोऽन्तर्याम्येव फलप्रदाता । अत एव

बादरायणः “फलमत उपपत्तेः” इति सूत्रयामास । ईश्वरस्य फलदातृत्वेऽपि नाऽपूर्ववैयर्थ्यं, फलविशेषे तत्तत्तारतम्ये वा अपूर्वस्यैव नियामकत्वात् । जैमिनिश्चापूर्वाङ्गीकारेण परितुष्टो न देवतां द्रष्टुं तावन्तैव स्थापेक्षितो ह्याध्यायस्थारम्भमिद्वे । न च प्रजापतिकर्तृके यागे ऋत्विजामभावः, देवान्तराणामृत्त्विकत्वात् । नन्वार्त्विज्यं विप्रस्यैव । तथा च द्वादशाध्यायस्यावसाने चिन्तितं ।

“आर्त्विज्यं किं त्रिवर्णस्य विप्रगाम्येव नाग्रिमः ।

विद्यावत्त्वान्न तद्युक्तं ब्राह्मणस्यैव तत् स्मृतेः” ॥ इति ।

प्रतिग्रहाधिको विप्रो याजनाध्यापने तथेति स्मृतिः । नाग्रं दोषः । तत्र क्षत्रियवैश्ययोर्आर्त्विज्यं नास्तीत्येतावदेव विवक्षितं न तु देवानां तन्निवार्यते, मन्त्रब्राह्मणयोस्तदवगमात् । “पृथिवो ज्ञेता । द्यौरध्वर्युः । रुद्रोऽग्नीत् । बृहस्पतिरुपवक्ता” । “अग्निर्ज्ञेता । अश्विनाध्वर्यू । त्वष्टाग्नीत् । मित्र उपवक्ता” इति मन्त्रे । “अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्तां” इति ब्राह्मणं । त्रैवर्णिकानामेव वसन्तादिकालेष्वाधानविधानाद्देवानां वर्णाश्रमाभावान्नास्याधानमिति चेत् । न । तद्विधानस्य मनुष्यविषयत्वात् । वर्णाश्रमप्रयुक्ता विधयो मनुष्याणामेव सन्ति देवासु न वर्णाश्रमधर्ममनुतिष्ठन्ति । किन्तु काम्यकर्मणि आधानमपि देवानामाद्यातं “प्रजापती रोहिण्यामग्रिमसृजत । तं देवा रोहिण्यामादधत । तं पूषादधत् । तं त्वष्टादधत् । तं मनुरादधत् । तं धातादधत्” इति । देवानां यागाधिकारे विघ्नाभावात् “अग्निर्वै देवानां यष्टा” इत्येतदिह

सुखितं । सर्वत्र च मन्त्रब्राह्मणेतिहासपुराणादिवादाः सुतरा-
मुज्जीविताः । प्रथमाध्यास्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“अग्निहोत्रं जुहोत्याधारमाधारयतीत्यमू ।

विधेयौ गुणसंस्कारावाहोस्वित् कर्मनामनी ॥

अग्नये होचमचेति वज्रप्रीद्विगतोऽनलः ।

गुणो विधेयो नामले रूपं न स्यात् चरद्वृते ॥

संस्क्रियाधारमाधारयतीत्युक्ता द्वितीयया ।

आधारेत्यग्निहोत्रेति यौगिके कर्मनामनी ॥

अग्निर्ज्योतिरिति प्रोक्तो मन्त्राद्देवस्तथा घृतं ।

चतुर्गृहीतवाक्योक्तं द्वितीयायास्त्वियङ्गतिः ॥

नामाधिते हि धात्वर्थे करणत्वन्ततोऽस्य सा ।

माध्यतां वक्ति संस्कारो नैवाशङ्क्यः क्रियात्वतः” ॥ इति ।

अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामले द्रव्य-
देवतयोरभावाद्यागस्य स्वरूपमेव न सिध्येत् । ततोऽग्निदेवता-
रूपो गुणोऽनेन दर्विहोत्रे विधीयते । आधारशब्दस्य घृचर-
णदीप्तेरित्यस्माद्धातोर्हृत्पञ्चः चरद्वृतमाचष्टे । तस्मिंश्च घृते
द्वितीयाविभक्त्या संस्कार्यत्वं प्रतीयते । तच्च संस्क्रुतं घृतमुपांशु-
यागे द्रव्यं भवति । तस्मादग्निहोत्राधारशब्दौ गुणसंस्कारयो-
र्विधायकाविति प्राप्ते ब्रूमः । “अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा”
इति शायं जुहोति “सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा” इति
प्रातरिति विहितेन मन्त्रेण प्राप्तत्वाद्देवता न विधेया । ततोऽग्नि-
सूर्यदेवताकस्य सायम्प्रातःकालयोर्नियमेनानुष्ठेयस्य कर्मणो

ऽग्निहोत्रमिति यौगिकं नामधेयं । योगश्च वज्रघ्नीहिणा दर्शितः । चतुर्गृहीतं वा एतदभूत् तस्याघार्यमाघार्येत्याज्यद्रव्यस्य प्राप्तयया उत्तरहृतसंस्कारस्य विधेयत्वात् । आचारशब्दोऽपि यौगिकं कर्मनामधेयं । यस्मिन् कर्मणि नैर्ऋतीं दिशमारभ्येशानीं दिशमवधिं कृत्वा सन्तत्या घृतं चार्च्यते तस्य कर्मण एतन्नाम । ननु नामत्वे सति उद्भिदा यजेत । ज्योतिष्टोमेन यजेत" इत्यादाविव धात्वर्थेन करणेन सामानाधिकरण्यायाग्निहोत्रेण जुहोतीत्याचारणेनाचारयतीति तृतीयया भवितव्यं । नैष दोषः । अनुष्ठानादूर्ध्वं धात्वर्थस्यासिद्धत्वकारणकरणत्वेऽपि ततः पूर्वं साध्यत्वाकारं वक्तुमग्निहोत्रं आचारमिति द्वितीयाया युक्तत्वात् । न चात्र द्वितीयानुमारेण घ्नीहीन् प्रोक्षतीत्यादाविव संस्कारः शङ्कनीयः । घ्नीहिणवदग्निहोत्राचारशब्दयोः प्रसिद्धद्रव्यवाचकत्वाभावेन क्रियावाचित्वाभ्युपगमात् । तस्मादग्निहोत्राचारशब्दौ दर्विहोत्रोपांशुयागयोर्गुणसंस्कारविधायिनो न भवतः किन्तु कर्मान्तरयोर्नामनो । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“अग्निहोत्राचारवाक्यमनुवादोऽयं वा विधिः ।

अरूपत्वात् तु दध्यादिवाक्येनाक्तमनूयते ॥

गुणसिद्धौ न दध्यादिगुणो दृष्टो विशिष्टता ।

रूपं दध्यादिमन्त्राभ्यामतोऽसौ गुणिनो विधिः” ॥ इति ।

इदमाच्यते “अग्निहोत्रं जुहोति” । “पयसा जुहोति” ।

“इध्रा जुहोति” । इदमपरमाच्यते “आचारमाचारयति” ।

“ऊर्द्धमाधारयति” । “अजुमाधारयति” इति च । तत्राग्निहो-
त्रवाक्यं दध्यादिवाक्यविहितस्य कर्मसमुदायस्यानुवादः । आघा-
रवाक्यञ्च ऊर्द्धादिवाक्यविहितस्य तस्येति । न हि तद्वाक्यद्वयं क-
र्मविधायकं । कुतः । द्रव्यदेवतालक्षणस्य यागरूपस्याभावादिति
चेत् तत्र वक्तव्यं । किं दध्यादिवाक्येन गुणमात्रं विधीयते, किंवा
गुणविशिष्टं कर्म । नाद्यः । अग्निहोत्रादिवाक्यस्य तन्मते कर्मवि-
धायकत्वाभावेन गुणिनः कस्यचिदसिद्धौ गुणानुवादपुरःसरस्य
गुणमात्रविधानस्यासम्भवात् । द्वितीये विधिगौरवं स्यात् । तच्च
सत्याङ्गतावयुक्तं । अतोऽग्निहोत्रादिवाक्यं कर्मविधायकं, तच्च
द्रव्यं दध्यादिवाक्यैर्लभ्यते । देवता तु मान्त्ववर्णिकी आचारेऽ-
प्येवं द्रव्यदेवते उन्नेतव्ये । दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“हिरण्यगर्भ आचारे पूर्वस्मिन्नुत्तरेऽथ वा ।

लिङ्गादाद्ये समं लिङ्गं कृत्प्रकार्यत्वतोऽन्तिम” ॥ इति ।

वायव्यपक्षौ “हिरण्यगर्भस्समवर्त्तताद्ये” इति । “आधारमा-
धारयति” इति युतो मन्त्रः पूर्वस्मिन्नाचारे स्यात् । कुतः । म-
न्त्रलिङ्गात् । प्रकृतौ प्राजापत्यः पूर्व आचारः । अस्मिन्नपि मन्त्रे
हिरण्यगर्भशब्देन प्रजापतिरभिधीयते । प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भ
इति वाक्यशेषादिति प्राप्ते ब्रूमः । अन्तिम आचारेऽयं मन्त्रः ।
कुतः । कृत्प्रकार्यत्वात् । प्रकृतावमन्त्रकः प्रथम आचारः प्रजापतिं
मनसा ध्यायन् आधारमाधारयतीति ध्यानमात्रस्याऽभिधा-
नात् तूष्णीमाधारयतीत्यमन्त्रत्वं याज्ञादेव श्रुतं । द्वितीये ला-
घारे “समारभ्योर्द्धाऽध्वरः” इत्याद्यैश्चो मन्त्रोऽविहितः । अतो

बर्हिषि मादयध्वमग्नेर्वामपन्नगृहस्य सदसि सादयामि
 सुन्नाय सुन्निनी सुन्ने मा धत्तं धुरि धुर्य्या पातमग्नेऽदध्या-
 योऽशीततनो पाहि माऽद्य दिवः पाहि प्रसित्यै पाहि
 दुरिष्ट्यै पाहि दुरन्न्यै पाहि दुश्चरितादविषं नः पितुं
 कृणु सुषदा योनिः स्वाहा देवा गातुविदो गातुं वित्वा
 गातुमितमनसस्पत इमं नो देव देवेषु यज्ञः स्वाहा-
 वाचि स्वाहा वातेधाः ॥ ३ ॥

दिवश्च वित्वा गातुं त्रयोदश च ॥ १३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपा-
 ठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

द्वादशेऽनुवाके आचारावृत्तौ । अथ पञ्च प्रयाजाः । द्वा-
 वाज्यभागौ । त्रयः प्रधानयागाः । एकः खिष्टकृत् । इडाभा-
 गभक्षणं । त्रयोऽनूयाजाः । इत्येतावदक्तव्यं* । तन्मन्त्रास्तु हो-
 त्रत्वादध्यर्षकाण्ड एतस्मिन्नान्नाताः । उपरितनास्तु सुग्व्यूह-
 नादिमन्त्रा आध्यर्ष्यवत्वादिह त्रयोदशेऽनुवाके आन्नायन्ते ।
 कल्पः “अथोदङ्गध्यर्ष्युः प्रत्याक्रम्य यथायतनं सुचौ मादयित्वा
 वाजवतीभ्यां सुचौ व्यूहति, वाजस्य मा प्रसदेनोद्गाभेणोदय-
 भीदिति दक्षिणेन जुहमुद्गृह्णाति । अथाऽसपत्नाः इन्द्रो मे

* इत्येतावदनुष्ठातव्यं इति का० पा० ।

नियामेणाधराऽऽकरिति सव्येनोपभृतं निगृह्णाति । उद्गा-
 भस्येति जुह्वमुच्यच्छति । नियामस्येत्युपभृतं । ब्रह्मदेवा अवीरुध-
 त्रिति प्राचीं जुह्वमूहति । अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनान्
 व्यस्यतामिति प्रतीचीमुपभृतं प्रत्यूहति* । अन्नस्य प्रसवहेतुता
 ऽमुष्या जुह्वा ऊर्द्धग्रहणेनेन्द्रो मां मामूर्द्धमग्रहीत् । अथोपभृतो
 नोचग्रहणेन मम वैरिणो निगृह्णान् बद्धानकरोत् । पूर्वं ब्रह्म
 देवाश्च वैरिणो निकर्षेच्च समोत्कर्षे वर्द्धितवन्तः । अथेन्द्राग्नी मम
 सपत्नान् विष्वगतया स्वस्थानभ्रष्टा यथा भवन्ति तथा विघ्ने-
 षेण प्रवर्त्तयतां । एतन्मन्त्राख्यानात् पूर्वमिडाभचणादिकं
 विधीयते तस्य स्रुग्व्यूहनात् प्रागनुष्ठेयत्वात् । तत्रेडाभागस्य पु-
 रोडाशादपच्छेदं विधत्ते “धिष्ण्या वा एते न्युप्यन्ते । यद्-
 ब्रह्मा । यद्धेता । यदध्वर्युः । यदग्नीत् । यज्यमानः । तान्
 यदन्तरेयात् । यजमानस्य प्राणान्त्सङ्कर्षेत् । प्रमायुकः स्थात् ।
 पुरोडाशमपगृह्य सञ्चरत्यध्वर्युः । यजमानायैव तल्लोकऽग्निः-
 षति । नास्य प्राणान्त्सङ्कर्षति । न प्रमायुको भवति” (ब्रा०
 इका०।३।प्र०।८।अ०) इति । धिष्ण्या नामकाः केचन देवाः
 सोमस्य रक्षकाः । तथा च श्रूयते “धिष्ण्या वा अमुष्मिँल्लोके
 सोममरचन्” इति । ते च धिष्ण्याः सोमयागे वेदिकासदृशा
 मृन्मयाः क्रियन्ते* “चात्वाला धिष्ण्यानुपवपति” इति श्रुतेः ।
 तेषाञ्च धिष्ण्यानामतिक्रमणं तत्रैव निषिद्धं “प्राणा वा एते ।
 यद्धिष्ण्याः । यदध्वर्युः प्रत्यङ्धिष्ण्यानतिमर्षेत् । प्राणा-

* आस्रायन्ते इति का० पा० ।

न्यस्रुर्ध्वेत्” इति । तद्वदत्रापीडाभागभक्षणार्थं वेद्या उत्तरभागे स्थितानां ब्रह्मादीनां मध्ये सञ्चारे प्राणापहारं बाधकमुप-
न्यस्य तत्परिहाराय भक्ष्यं पुरोडाशभागमपच्छिद्य तेभ्यः प्र-
दामाय हस्ते धृत्वा सञ्चरेदिति विधीयते । तेन यज्ञविघ्नाभा-
वाद्यजमानस्य स्वर्गलोकमवशेषयति । इह लोके प्राणबाधो न
भवति । अत्र सूत्रं “इडापात्र उपस्तीर्य सर्वेभ्यो हविर्भ्य इडा-
मवद्यति” । अवान्तरेडां विधत्ते “पुरस्तात् प्रत्यङ्मासीनः ।
इडाया इडामादधाति । हस्ताः होत्रे । पशवो वा इडा । प-
शवः पुरुषः । पशुष्वेव पशून् प्रतिष्ठापयति । इडाये वा एषा
प्रजातिः । तां प्रजातिं यजमानोऽनुप्रजायते” (त्रा० ३का० १३प्र०
८अ०) इति । पात्रस्थिताया इडायाः पूर्वभागे प्रत्यङ्मुख उपवि-
श्य सर्वसाधारण्या इडायाः सकाशाद्धोत्रे विभज्य प्रदातुं तद्व-
स्तयोग्यामन्यामिडामवदाय होतुर्हस्त आदध्यात् । गौर्वा अस्यै
शरीरमिति इडाभिमानोदेवतारूपश्रवणात् पशुत्वं । नरमेधे
पुरुषस्याऽऽलभ्यत्वात् सोऽपि पशुः । मर्त्या इडाया एषा अ-
वान्तरेडा प्रजाता । ततो यजमानस्य प्रजा भवति । अत्र सूत्रं
“पुरस्तात् प्रत्यङ्मासीन इडाया होतुर्हस्तेऽवान्तरेडामवद्यति”
इति । होतुः प्रदेष्टिन्याः द्वयोः पर्वणराज्येनाञ्जनं विधत्ते “दि-
रङ्गुलावगन्ति पर्वणोः । द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै” (त्रा० १का० ।
३प्र० । ८अ०) इति । दाभ्यां पादाभ्यां स्थैर्येणाऽवस्थानं प्रति-
ष्ठितिः । अवान्तरेडायां प्रकारविशेषं विधत्ते “सकृदुपसृणा-
ति । द्विरादधाति । सकृदभिघारयति । चतुः सम्पद्यते । च-

त्वारि वै पशोः प्रतिष्ठानानि । यावानेव पशुः । तमुपहृत्यते”
 (ब्रा०१३का०१३प्र०१८अ०) इति । प्रतिष्ठानं पादः । अनेन च-
 तुरवत्तेन तच्चतुष्पादं पशुमुपाहृत्यते । इडाभागभक्षणाद्य
 अनुज्ञापितवान् भवति । अत्र चतुरवत्तं पुरोडाशभागं होता
 हस्ते धृत्वा भक्षणाद्यनुज्ञार्थं होत्रकाण्डे पठितमनुवाकमुपहृतं
 रथन्तरमित्यादि पठेत् । तन्मध्येऽध्वर्युर्यजमानश्च प्रत्युपहृत्कारूपं
 मन्त्रान्तरं पठेत् । तदिदं विधत्ते “मुखमिव प्रत्युपहृत्यते । मसु-
 खानेव पशूनुपहृत्यते” (ब्रा०१३का०१३प्र०१८अ०) इति । होतु-
 र्मुखमेव अभिवोच्य पठेदित्यर्थः । अध्वर्युर्यजमानयोर्होतृहस्त-
 गतेडास्पर्शनं विधत्ते “पशवो वा इडा । तस्मात् माऽन्वारभ्या ।
 अध्वर्युणा च यजमानेन च” (ब्रा०१३का०१३प्र०१८अ०) इति ।
 पाद्यं तन्मन्त्रान्तरमुत्पादयति “उपहृतः पशुमानमानोत्याह ।
 उपहृत्येनौ हृत्यते होता । इडाद्यै देवतानामुपहृत्वे” (ब्रा०१३का०१३
 प्र०१८अ०) इति । अहमध्वर्युर्देवैरनुज्ञातः । तत इडाभक्षणेन
 पशुमान् भवानि । यजमानेऽप्येवं योज्यं । कस्मिन् काले अयं
 मन्त्रपाठः । इडार्थं देवतानामनुज्ञापने होत्रा क्रियमाणे सति
 तन्मध्ये एवाध्वर्युर्यजमानौ यदोपहृत्यते तदा पठेत् । “दैव्या
 अध्वर्यव उपहृताः । उपहृतोऽयं यजमानः” इति मन्त्रावयवा-
 भ्यामाभ्यां तयोरुपहृत्त्वः तदनन्तरं पठेदित्यर्थः । वेदनं प्रशंस-
 ति “उपहृतः पशुमान् भवति । य एवं वेद” (ब्रा०१३का०१३
 प्र०१८अ०) इति । अवान्तरेडाया अवदानं तदुपाहृत्यतश्च
 वाक्प्राणदेवतयोः प्रियमिति स्तौति “यां वै हस्त्यामिडामा-

दधाति । वाचः सा भागधेयं । यामुपह्वयति । प्राणानां सा वाचश्चैव प्राणांश्चावहन्ते” (ब्रा०१।३का०१।३प्र०।८अ०) इति । पुरोडाशस्य बर्हिषि स्थापनं विधातुं प्रसूति “अथ वा एतच्छु-
पह्वतायामिडायां । पुरोडाशस्यैव बर्हिषदो मीमांसा” (ब्रा०१।३का०१।३प्र०।८अ०) इति । इडावदानानन्तरं होत्रा तस्यामि-
डायामुपह्वतायां सत्यां अवशिष्टस्य पुरोडाशस्यैतस्मिन्नेव काले बर्हिष्यापनसम्बन्धिनी काचिन्मीमांसा भवति । किं पुरोडाशो बर्हिषि स्थापनीयो न वेति । तत्र प्रयोजनाभावादस्थापनमिति प्राप्ते प्रयोजनं देवतानां सभागत्वमिति मत्वा विधत्ते “यज-
मानं देवा अब्रुवन् । हविर्नो निर्वपेति । नाहमभागे निर्वप्या-
मीत्यब्रवीत् । न मया भागयाऽनुवक्ष्येति वागब्रवीत् । नाहम-
भागा पुरोनुवाक्या भविष्यामीति पुरोनुवाक्या । नाहमभागा याज्या भविष्यामीति याज्या । न मया भागेन वषट्करिष्येति वषट्कारः । ययजमानभागं निधाय पुरोडाशं बर्हिषदं क-
रोति । तानेव तद्भागिनः करोति” (ब्रा०१।३का०१।३प्र०।८अ०) इति । यजमानभागाद्यभिमानिदेवता भागरहिताः स्त्रस्त्रया-
पारं न कुर्वन्ति । ततो यजमानस्यैकं पुरोडाशभागं पृथङ्नि-
धायवशिष्टं पुरोडाशं बर्हिषि स्थापयेत् । तेन स्थापनमात्रेण वयं भागिन इति देवानां तुष्टिर्भवति । स्थापितस्य विभागं विधत्ते “चतुर्धा करोति । चतस्रो दिशः । दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठति” (ब्रा०१।३का०१।३प्र०।८अ०) इति । पुनः पूर्वविधिमनूय प्रशंसति “ब-
र्हिषदं करोति । यजमानौ वै पुरोडाशः । प्रजा बर्हिः । यज-

मानमेव प्रजासु प्रतिष्ठापयति । तस्मादस्थान्याः प्रजाः प्रतितिष्ठन्ति । मा॒प्सेना॒न्याः” (ब्रा०।३का०।३प्र०।८अ०) इति । यस्मात् कठिनस्य बर्हिषि स्थापितस्य पुरोडाशस्य मृदुनो बर्हिषस्य संयोगः तस्मात् कृशदेहाः काश्चित् कठिनेनाग्न्या प्रति-
तिष्ठति । स्थूलकायासु मांसेन । प्रकारान्तरेण तमेव विधिं प्रशंसति “अथो खल्वाज्जः । दक्षिणा वा एता हविर्यज्ञस्यान्तर्वेद्यवरूयन्ते । यत्पुरोडाशं बर्हिषदं करोति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।८अ०) इति । पुरोडाशहविषो हविर्यज्ञः । यस्य बर्हिषि पुरोडाशस्यापनं यत् एता ऋत्विजो वेदिमध्ये दक्षिणा एव अवरूद्धाः । विध्यन्तरमनूद्य प्रशंसति “चतुर्द्धा करोति । चत्वारो ह्येते हविर्यज्ञस्यर्त्विजः । ब्रह्मा होताध्वर्युरग्नीत्” (ब्रा०।३का०।३प्र०।८अ०) इति । तत्तद्भागस्य निर्देशं विधत्ते “तमभिमृशेत् । इदं ब्रह्मणः । इदं होतुः । इदमध्वर्युः । इदमग्नीध इति । यथैवादः सौम्येऽध्वरे । आदेशमृत्विग्भ्यो दक्षिणानीयन्ते । तादृगेव तत्” (ब्रा०।३का०।३प्र०।८अ०) इति । यथा सोमयागे माध्यन्दिनसवने दक्षिणार्थानि द्रव्याणि वेद्यां कृष्णाजिने प्रषार्येदमस्येदमस्येत्यादिश्लादिश्व दक्षिणा नीयन्ते तददिदं निर्देशनं द्रष्टव्यं । निर्दिष्टानां भागानां योगपद्यनिवारणाय क्रमं विधत्ते “अग्नीधे प्रथमायादधाति । अग्निमुखा ऋद्धिः । अग्निमुखामेवर्द्धिं यजमान ऋध्नेति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।८अ०) इति । अग्नेः कृत्स्नयागनिष्पादकहेतुत्वात् ममृद्धिहेतुः । तमग्निं इन्ध इत्यग्नीत् । अतोऽस्य प्राथम्यं युक्तं । आ-

ग्रीधस्य हस्ते भागाधानप्रकारं विधत्ते “सहृदपस्तीर्य दिराद-
 धत् । उपस्तीर्य द्विरभिघारयति । षट्सम्पद्यते । षड्वा ऋतवः ।
 ऋतून्नेव प्रीणाति” (ब्रा०।३का०।३प्र०।८अ०) इति । अस्य
 विधेस्तात्पर्यं बोधायनः एकप्रकारेणाह “उपहृतायामिडा-
 यामग्रीध आदधाति षडवत्तमुपसृणत्वादधात्यभिघारयति”
 इति । आपस्तम्बस्तु अन्यथा ब्रूते “द्विरुपसृणति । दिराद-
 धाति । द्विरभिघारयति” इति । विधत्ते “वेदेन ब्रह्मणे ब्रह्म-
 भागं परिहरति । प्रजापत्यो वै वेदः । प्रजापत्यो ब्रह्मा । सविता
 यज्ञस्य प्रसृत्यै” (ब्रा०।३का०।३प्र०।८अ०) इति । परिहारः
 प्रदानं । यथा प्रजापतिरन्तर्यामितया प्रेरकः एवं ब्रह्मापि
 तदनुज्ञया यज्ञस्य प्रवर्त्तक इति ब्रह्मणः प्राजापत्यत्वं । वेदव्य-
 तिरिक्तसाधनेन येन केनापि प्रक्रान्तपात्रेण भागान्तरं देय-
 मित्याह “अथ काममन्येन” (ब्रा०।३का०।३प्र०।८अ०) इति ।
 होतुर्ब्रह्मणोऽनन्तर्यं विधत्ते “ततो होत्रे । मध्यं वा एतद्य-
 ज्ञस्य । यद्धेता । मध्यत एव यज्ञं प्रीणाति” (ब्रा०।३का०।
 ३प्र०।८अ०) इति । सामिधेनीरारभ्योपरिष्ठादेव होतुर्यो-
 पाराद्यज्ञमध्यत्वं । अध्वर्योर्होत्रानन्तर्यं विधत्ते “अथाध्वर्यवे ।
 प्रतिष्ठा वा एषा यज्ञस्य । यदध्वर्युः” (ब्रा०।३का०।३प्र०।८अ०)
 इति । प्रतिष्ठा समाप्तिः । समिष्टयजुर्होमपर्यन्तं यज्ञमध्वर्युः
 समापयति । आग्नीध्रमारभ्याध्वर्युपर्यन्तं क्रममन्वाहार्यादि द-
 क्षिणायामतिदिशति “तस्माद्भुवि र्यज्ञस्यैतामेवावृतमनु । अन्या
 दक्षिणा नोयन्ते । यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै” (ब्रा०।३का०।३प्र०।८अ०)

इति । आवृत्त्यकारः । आद्योर्ध्वं प्रति प्रेषमन्त्रमुत्पादयति । अग्नि-
मग्नीत्सुतसुतसम्बृद्धीत्याह । पराङ्गिव होतर्हि यज्ञः” (ब्रा०
३का०।३प्र०।८अ०) इति । वीषया परिधिसम्भार्जनमपि ल-
भ्यते । अस्मिन् काले समाप्तप्रायत्वाद्यज्ञः पराङ्मुख इव वर्तते
इति सकृत्सम्भार्जनं पर्याप्तं । अयं होतारं प्रत्यस्ति कश्चित् प्रेष-
मन्त्रः “इषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः
सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि” इति । भद्रं फलं तस्य वाच्यं वचनं ।
तदर्थमग्निर्होता । पृथिवी होता इत्यादिश्रुतिमिद्धा दैव्या
होतारः परमेश्वरेण प्रेरितः । इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदि-
त्याद्यनुवाकः सूक्तं । तस्य वाको वचनं । तदर्थं मानुषो होता
प्रेषितः । अतो हेतोः हे होतस्तत् सूक्तं ब्रूहि । तमिमं मन्त्रमु-
त्पाद्य तत्रेषितपदस्य भद्रवाच्यायेति पदस्य च अभिप्रायं व्या-
चष्टे “इषिता दैव्या होतार इत्याह । इषितः हि कर्म क्रियते ।
भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहीत्याह ।
आग्निषमेवैतामाशास्ते” (ब्रा०।३का०।३प्र०।८अ०) इति ।
अस्ति होतारं प्रत्यपरः प्रेषमन्त्रः “स्वगा दैव्या होतभ्यः स्वस्ति-
मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रूहि” इति । दैव्यानां होतृणामयं यज्ञः स्वाधी-
नो मानुषेभ्यो होतभ्यः स्वस्त्यस्तु । हे होतस्त्वं शंयुदेवस्य सम्ब-
न्धिनं तच्छंयोरारवृष्णीमह इत्यनुवाकं ब्रूहि । अस्मिन् मन्त्रे स्व-
गाशब्दस्वस्तिशब्दशंयुशब्दानामभिप्रायं क्रमेण दर्शयति “स्वगा
दैव्या होतभ्य इत्याह । यज्ञमेव तत्स्वगा करोमि । स्वस्तिमानु-
षेभ्य इत्याह । आग्निषमेवैतामाशास्ते । शंयोर्ब्रूहीत्याह । शंयुमेव

वाहस्यत्यं भागधेयेन समर्चयति" इति । (ब्रा० ३०॥३॥५॥१॥
 ८॥२०॥) श्रुयुर्हस्यतेः पुनः । इत्यमिडाभागाद्यनुष्ठानं विधमया-
 स्मिन् कण्डे आम्नाताभ्यां वाजस्य मेत्येताभ्यामृग्भ्यां सुग्व्यूहं
 विधत्ते "अथ सुचावनुष्टुग्भ्यां वाजवतीभ्यां व्यूहति । प्रतिष्ठा वा
 अनुष्टुक् । अन्नं वाजः प्रतिष्ठित्यै । अन्नाद्यस्यावर्ह्यै" (ब्रा०
 ३०॥३॥५॥१॥२०॥८॥२०॥) इति । चतुर्भिः पादैर्गवादीनां प्रतिष्ठित-
 त्वात् तददनुष्टुग्भ्यः प्रतिष्ठाहेतुत्वं । वाजशब्दस्यान्नवाचित्वात् त-
 दत्यामृचावक्तुं योग्यस्यान्नस्यावरोधाय भवतः । सामान्याकारेण
 विहितं सुग्व्यूहनं विशेषाकारेण विशदयति "प्राचीं जुहूमू-
 हति । जातानेव भ्रातृव्यान् प्रणुदते । प्रतीचीमुपमृत्तं । जनि-
 यमाणानेव प्रतिनुदते । सविषूच एवापोह्य सपत्नान् यजमानः ।
 अस्त्रिणोक्ते प्रतितिष्ठति" (ब्रा० ३०॥३॥५॥१॥२०॥८॥२०॥) इति । वै-
 रिणः परस्परविरुक्ता विविधदिक्पलायिता एव यथा भवन्ति
 तथा तानपोह्य प्रतितिष्ठति । वाजवतीभ्यामित्येतद्विवचनार्थमनूद्य
 प्रशंसति "दाभ्यां द्विप्रतिष्ठो हि" (ब्रा० ३०॥३॥५॥१॥२०॥८॥२०॥)
 इति । दाभ्यां पादाभ्यां प्रतिष्ठा यस्यामौ द्विप्रतिष्ठः । कल्पः
 "जुह्वा परिधीनमग्निः । वसुभ्यस्त्वा इति मध्यमं । रुद्रेभ्यस्त्वा इति
 दक्षिणं । आदित्येभ्यस्त्वा इत्युत्तरं" इति । त्रिष्वप्यनज्जीत्य-
 ष्वाहारः । स्यष्टार्थतां दर्शयति "वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वाऽऽदि-
 त्येभ्यस्त्वेत्याह । यथा यजुरेवैतत्" (ब्रा० ३०॥३॥५॥१॥२०॥८॥२०॥)
 इति । बोधात्मकः "सुसु प्रसारमग्निः । अन्नं ५ र्विहाणा इति
 कुक्षीमयाणि । विषन्नु वय इत्युपमृति मध्यानि । प्रजां योनिं

मानिर्म्बमिति भुवायां मूलानि” इति । आपस्तम्बस्वाध्यायिनी-
यमन्त्रावेकीकृत्याह “अक्तः रिहाणा विद्यन्तु वय इति जुहो-
मयं । प्रजां योनिं मानिर्म्बमित्युपमृति मयं । आप्यायन्तासाध-
श्रोषधय इति भुवायां मूलं” इति । आज्येनाक्तं प्रस्तारायं
लेलिहाना विविधं मार्गं गच्छन्तु । अहं तु प्रजां तत्कारण-
मा विनाशयामि । आज्यरूपा आपः प्रस्तरमूलरूपा श्रोष-
धीराप्याययन्तु । विधत्ते “सुक्षु प्रस्तरमनक्ति । इमे वै लोकाः
सुचः । यजमानः प्रस्तरः । यजमानमेव तेजसाऽनक्ति । विधा-
ऽनक्ति । यय इमे लोकाः । एभ्य एवैनं लोकेभ्योऽनक्ति । अभि-
पूर्वमनक्ति । अभिपूर्वमेव यजमानं तेजसाऽनक्ति” (ब्रा०१३का०
३प्र०१८अ०) इति । अभिमुखमयं पूर्वं यथा भवति तथा
प्रस्तरमञ्ज्यात् । यजमानोऽपि मुख एव सभासु वक्तृत्वेन ते-
जस्वी भवति । मन्त्रगतस्याक्तशब्दस्याभिप्रायमाह “अक्तः रि-
हाणा इत्याह । तेजो वा आज्यं । यजमानः प्रस्तरः । यज-
मानमेव तेजसाऽनक्ति” (ब्रा०१३का०३प्र०१८अ०) इति । वि-
शब्दसूचितं दर्शयति “वियन्तु वय इत्याह । वय एवैनं कृताः ।
सुवर्गे लोकं गमयति” (ब्रा०१३का०३प्र०१८अ०) इति । मन्त्रे
प्रथमावज्ञवचनान्तो विशब्दः फत्तिवाचि । ब्राह्मणे तु द्विती-
यैकवचनान्तो वयःशब्दः । मा निर्म्बमित्येतस्याभिप्रायं दर्श-
यति “प्रजां योनिं मा निर्म्बमित्याह । प्रजास्य गोपीयाय
(ब्रा०१३का०३प्र०१८अ०) इति । श्रोषधय इति द्वितीया
विवक्षितेत्याह “अप्यायन्तासाध श्रोषधय इत्याह । आप-

‘होषधीरायाथयति’ (प्रा० १३०१३३ प्र० १८ अ०) इति । अत्र
 वज्रवचनं द्रष्टव्यं । बोधायनः “तमुपरीव प्रहरति नात्ययं
 प्रहरति न पुरस्तात् प्रत्यस्यति न प्रतिशृणाति न विष्वच्च विधौ-
 त्यूर्जमुद्यौति आप्यायन्तामाप ओषधयो मरुतां पृषतयः स्य दिवं
 गच्छ ततो नो वृष्टिमेरयेति” इति । आपस्तम्बः “अनूच्यमाने
 स्रक्तवाके मरुतां पृषतयः स्येति सह शाखया प्रस्तरमाहव-
 नीये प्रहरति” इति । अत्र प्रस्तरप्रहृतौ नात्ययमित्यादयो
 नियमविशेषाः । आहवनीयात्ययः प्रस्तरात्ययस्य न कार्यः । प्र-
 स्तरस्य पुरस्तादन्यत् किमपि न प्रचिपेत् । दर्भस्य कस्यचिच्छे-
 दरूपा हिंसा न कार्या । दर्भाणां परस्परवियोगो न कार्यः ।
 किन्तु हास्तं प्रस्तरमुच्छेत् । आपस्तम्बस्य तु मरुतामिति प्रस्तर-
 मन्त्यादिः । सह शाखया वत्सापाकरणहेतुभूतया हे प्रस्तराव-
 षवा दर्भा यूयं वायुपेरितवृष्टिजन्यतया वायूनां विन्दवः स्य ।
 हे प्रस्तर त्वं दिवं गत्वा वृष्टिं प्रेरय । व्याचष्टे “मरुतां पृषत-
 यः स्येत्याह । मरुतो वै वृष्ट्या ईशते । वृष्टिमेवावरुन्धे । दिवं
 गच्छ ततो नो वृष्टिमेरयेत्याह । वृष्टिर्वै द्यौः । वृष्टिमेवावरुन्धे”
 (प्रा० १३०१३३ प्र० १८ अ०) इति । कल्पः “अथोपोत्यायाहव-
 नीयमुपतिष्ठते । आयुष्या अग्नेऽस्यायुर्मे पाहि । चक्षुष्या अग्नेऽसि ।
 चक्षुर्मे पाहि” इति । आयुश्चक्षुषोः पासनीयतां दर्शयति “या-
 वहा अध्वर्युः प्रस्तरं प्रहरति । तावदस्यायुर्मीयते । आयुष्या
 अग्नेऽस्यायुर्मे पाहीत्याह । आयुरेवात्मन् धत्ते । यावहा अध्वर्युः
 प्रस्तरं प्रहरति । तावदस्य चक्षुर्मीयते । चक्षुष्या अग्नेऽसि चक्षुर्मे

६२०) इति । समिष्टिः सम्पूर्तिः । जुह्वः “अथैनान् सखावे-
 षाभिजुहोति जुह्वामुपभृतं सखावयति । सखावभागाः स्वेषा
 वृहन्तः प्रस्तरेष्ठा बर्हिषदस्य देवा इमां वाचमभिविश्वे गृणन्त
 आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वं” इति । हे विश्वेदेवा यूयं सखा-
 वभागा एव । जुह्वपभृद्भ्यां सिध्यमान आज्यशेषः सखावः । स
 एव भागे येषां ते सखावभागाः । कीदृशा देवाः । तं भागं
 सभुसिच्छावन्तो वृहन्तो महान्तः सर्वैराराधनीयाः । तत्र
 केचित् प्रस्तरमुष्टौ तिष्ठन्ति । अन्ये त्वास्तीर्णे बर्हिषि सीदन्ति ।
 अस्माभिः क्रियमाणामिमां स्तुतिमभिलक्ष्य समीचोनेयमिति
 वृहन्तो यूयमस्मिन् यज्ञे उपविश्य दृष्टा भवत । विधत्ते
 “सुवो सम्प्रसावयति । यदेव तत्र क्रूरं । तत्तेन श्रमयति ।
 जुह्वामुभृतं । यजमानदेवत्या वै जुह्वः । भ्रातृव्यदेवत्योपभृतं ।
 यजमानायैव भ्रातृव्यमुपस्तिं करोति” (ब्रा० १३ का० १ प्र० १
 ६२०) इति । व्याचष्टे “सखावभागा स्वेत्याह । वसवो वै रुद्रा
 आदित्याः सखावभागाः । तेषां तद्भागधेयं । तानेव तेन
 प्रीक्षति” (ब्रा० १३ का० १ प्र० १६ अ०) इति । अस्मिन्मन्त्रे देव-
 तासम्बन्धमृच्यन्देविशेषश्च प्रशंसति “वेश्वदेव्यर्चा । एते हि
 विश्वेदेवाः । त्रिष्टुभभवति । इन्द्रियं वै त्रिष्टुक् । इन्द्रियमेव यज-
 माने दधाति” (ब्रा० १३ का० १ प्र० १६ अ०) इति । एते वस्त्रादि-
 रूपाः । बोधायनः “अथ प्रदक्षिणमावृत्य प्रत्यङ्गावृत्य धुरि
 सुवो विमुञ्चति । अग्नेर्वामपक्षगृह्य सवसि सादयामि । सुजाय
 सुजिनी ह्यने मा भूतं धुरि भुवो पात” इति । हे जुह्वपभृतौ

युवां अविनश्वरगृहस्य पृथिव्यभिमानिना वक्त्रेः खाने शकट-
रूपे यजमानस्य सुखाय स्थापयामि । हे सुखवती सुखे मां
स्थापयतं । यज्ञभारवाहिनावेतौ दम्पती रक्तं । ययोक्तं मन्त्रार्थे
दर्शयति “अग्नेर्वामपन्नगृहस्य सदसि सादयामीत्याह । अग्ने
वा अग्निरपन्नगृहः । अस्या एवैने सद्ने सादयति । सुखाय
सुखिनी सुखे मा धत्तमित्याह । प्रजा वै पशवः सुखं । प्रजा-
मेव पशूनात्मन्धत्ते । धुरि धुर्यौ पातमित्याह । जायापत्नीर्गौ
पोथाय” (भा० १३का० १३प्र० १६अ०) इति । अत्रापत्नीः अग्नेर्वा-
मपन्नगृहस्य सदसि सादयतीति शकटस्य पूर्वभागे सुखे सादयित्वा धुरि
धुर्याविति युगधुरोः प्रोहेदिति मन्यते । कल्पः “अपदं सुखं
हीतं गृहीत्वा अन्वाहार्यपचन एवेधप्रवृत्तनान्यभ्याधाय फली-
करणेनाप्य फलीकरणं जुहोति । अग्नेऽदभ्यायोऽशीततनो पाहि
माद्य दिवः पाहि प्रमित्यै पाहि दुरिष्यै पाहि दुरक्ष्यै पाहि
दुश्चरितादविषं नः पितुं कृणु सुषदा योनिं स्वाहा” इति ।
तण्डुलेषु गृहे क्रियमाणेष्वपनेया मालिन्यांशाः फलीकरणाः । हे
अग्ने मां दिवः पाहि । द्युलोकवासिनो देवा मय्यपरार्धं यथा न
गृह्णन्ति तथा कुरु । अदभ्यायो अहिंसितजोवित अशीततनो ल-
णशरीर प्रमित्यै प्रकृष्टाद् बन्धात् फलविघ्नात् पाहि । दुरिष्यै दु-
ष्टात् अयथाशास्त्रानुष्ठानात् पाहि । दुरक्ष्यै यागाधिकारविरा-
धिदुष्टहेतुभोजनात् पाहि । दुश्चरितात् निषिद्धाचरणात् पाहि ।
पितुं अन्नं अन्नदोषं अविषं अमृतं कुरु सुषदा सुखापवेशनेन
निमित्तेन योनिं स्वानं कुरु । इह फलीकरणद्रव्यं तुभ्यं स्वाहा

उक्तमस्तु । मन्त्रस्य व्याख्यानपूर्वकं होमं विधत्ते “अग्नेऽदन्वाद्यो
 ऽशोततनो इत्याह । यथा यजुरेवेतत् । पाहि माद्य दिवः पाहि
 अस्तित्यै पाहि दुरिष्यै पाहि दुरद्यन्यै पाहि दुश्चरितादित्यादि-
 त्याह । आश्विषमेवैतामाशास्ते । अविषं नः पितुं कृणु सुषदा यो-
 निः स्वाहेतीधमंसं ब्रह्म नान्यन्वाहार्यपचनेभ्याधाय फलीकरण-
 होमं जुहोति । अतिरिक्तानि वा इधमं सं ब्रह्म नानि । अतिरिक्ताः
 फलीकरणाः । अतिरिक्तमाज्योच्छेषणं । अतिरिक्त एवातिरिक्तं
 इधमिति । अथो अतिरिक्तेनैवातिरिक्तमाग्राऽवरुन्ते” (ब्रा०शा०का० ।
 १३ प्र० १५ अ०) इति । इधमे शास्त्रोक्तप्रमाणेन किन्ने सति तच्छेष-
 काणि इधमसं ब्रह्म नानि । तानि दक्षिणाग्रीं प्रक्षिप्य तेषामुपरि
 जुहुवताज्ये स्थापितान् फलीकरणान् जुहुयात् । यागोपयुक्त-
 द्रव्यादधिकत्वमतिरिक्तत्वं अधिकद्रव्यहोमेनाधिकं फलं प्राप्य
 तत्स्वाधीनं करोतीत्यर्थः । इत्थं फलीकरणहोमे निष्पन्ने सत्य-
 नन्तरं पत्न्याः समीपे वेदप्राप्तनं विधातव्यं । तद्विधौ बुद्धिस्थे
 सति तत्प्रसङ्गाद्देदस्य प्रशंसकः कश्चिन्नान्त उत्पाद्यते । स च
 प्रदेष्टान्तरविषयतया विनियुज्यते “वेदिर्देवेभ्योऽनिलायत । तां
 वदेनान्वविन्दन् । वेदेन वेदिं विविदुः पृथिवीं । सापप्रथे पृ-
 थिवी पृथिव्यानि । गर्भं विभर्त्ति भुवनेष्वन्तः । ततो यज्ञो
 जायते विश्वदानिरिति पुरस्तात् स्तम्बयजुषो वेदेन वेदिः
 सप्तार्धानुवित्यै । अथो यद्देदस्य वेदिश्च भवतः । मिथुनलाभ
 प्रजास्यै” (ब्रा०शा०का० १३ प्र० १५ अ०) इति । केनापि कार-
 णेन देवेभ्योऽतिरिक्तां वेषभिमानिदेवता वेदाभिमानिदेवता

मुखेन देवा अलभन्त । तमेतं वेदस्य महिमानं वेदेनेत्यादिको
मन्त्रः प्रकाशयति । अस्यायमर्थः । असुरैर्दत्तां पृथिवीं देवाः
पूर्वोत्तरभागाभ्यां संस्कृत्य वेदिमकुर्वन् । तांश्च वेदिं देवाः पुनः
वेदेनालभन्त । सा च वेदिः पृथिवीरूपा सती पार्थिवानि त्रि-
ह्लादीनि विस्तारितवती । किञ्च सा पृथिवीदेवता सर्वेषु भुव-
नेष्वन्तरदरान्तर्गतां गर्भं बिभर्त्ति । तस्माद्गर्भात् सर्वस्य फलस्य
दाता यज्ञपुरुष उत्पन्न इति । अनेन मन्त्रेणाष्टमानुवाकोक्ता
पुरोडाशनिष्पादनादूर्ध्वं नवमानुवाके वक्ष्यमाणात् सामर्थ्यज-
रणात् पुरस्ताद् दर्भमयेन वेदेन वेदिस्थानं सम्पृज्यात् तच्च वेदि-
स्थाभावात् । किञ्च वेदवेदिरूपं मिथुनं प्रजननाय भवति । प्राचक्षि-
कं समाप्य प्रकृतमनुसरति “प्रजापतेर्वा एतानि अश्रूणि । यदेदः ।
पत्न्या उपस्य आस्यति । मिथुनमेव करोति । विन्दते प्रजां”
(ब्रा०१का०१प्र०१८अ०) इति । पत्नीसमीपे प्राप्तस्य वेदस्य
पुनरास्तरणं विधत्ते “वेदः होताऽऽहवनीयात् स्मृष्येति । य-
ज्ञमेव तत्सन्तनोत्योत्तरस्मादूर्ध्वमासात् । तः सन्ततमुत्तरेऽर्ध-
मास आलभते । तं काले काल आगते यजते” (ब्रा०१का०१
प्र०१८अ०) इति । वेदस्य सन्धनं विमुच्य गार्हपत्यमारभ्या-
हवनीयपर्यन्तास्तरणेन आगामिपर्वपर्यन्तं यज्ञः सन्ततो भव-
ति । पुनः पर्वण्यन्वाधानादिकं कृत्वा प्रतिपदि तं सन्ततं यज्ञं
कर्तुमारभेत । एवं पुनः पुनस्तत्तत्काले समागते सति यजत
इत्यविशिष्टो यज्ञो भवति । बोधायनः “अथेत्याय दक्षिणेन
पदा वेदिमवकम्भ्य भुवया समिष्टयजुर्जहोत, मध्यमे साहा-

मन्त्रस्य प्रथमं जपितत्वात् अतः समाप्तावपि देवा मातृविद्
 हृत्तेषु वायुविषयो मन्त्रो युक्तः । यद्यप्येतावता चयोदशानुवा-
 कोक्तानां मन्त्राणां व्याख्यानं समाप्तं तथापि दशमानुवाके
 पत्नीसखद्वयप्रसङ्गेन पत्नीविषयौ द्वौ मन्त्रावाह्यताम् । तदानी-
 मनुपयोगात् ब्राह्मणे न तौ तत्र न व्याख्यातौ उपवेष्टव्यागर्थं
 मन्त्रोत्पत्तिरपि कर्त्तव्येति । तदुभयमत्र व्याक्षिप्यते । प्रथमं
 तावद्योक्तविमोक्तमन्त्रस्य पूर्वाह्णं व्याचष्टे “यो वा अश्वया देवता
 यज्ञमुपचरति । आ देवताभ्यो वृच्छते । पापीयान् भवन्ति
 यो यथादेवतं । न देवताभ्य आवृच्छते । वसीयान् भवन्ति
 वरुणो वै पाशः । इमं विख्यामि वरुणस्य पाशमित्याह । वरु-
 णपाशादेवैनं मुञ्चति । सवितृप्रसूतो यथादेवतं । न देवताभ्य
 आवृच्छते । वसीयान् भवन्ति” (ब्रा०१५का०१५प्र०१५०अ०)
 इति । योक्तृपाशस्य वरुणो देवता तदन्वस्य च सविता देवता ।
 ततो “वरुणस्य पाशं यमबध्नीत सविता” इति पदाभ्यां यथादेवतं
 यज्ञोपचारान्न देवताभ्य आवृच्छते । न विच्छिन्नो भवति ।
 नापि दरिद्रा भवन्ति । सवितृप्रसूतो यथादेवतमुपचरतीति
 शेषः । हृत्तेषुपादे पदार्थवाक्यार्थौ दर्शयति “धातुस्य योनेः
 सुकृतस्य लोक इत्याह । अग्निर्वै धाता । पुण्यकर्म्म सुकृतस्य
 लोकः । अग्निरेवैनं धाता । पुण्ये कर्म्मणि सुकृतस्य लोके द-
 धाति” (ब्रा०१५का०१५प्र०१५०अ०) इति । दुःखनाशाय सुख-
 प्राप्तये चतुर्थपादोक्तिरित्याह “खोमं मे सह पृथ्वा करोमी-
 त्याह । आत्मनस्य यजमानस्य चानात्मे ब्रह्माय” (ब्रा०१५का०१५

३३०॥ १०॥ ३००) इति । पत्न्याः पूर्णपात्रविमोकार्थां यो मन्त्रसं-
 व्याचष्टे “समायुषा सम्प्रजयेत्याह । आश्विमेवैतामाशास्ते
 पूर्णपात्रे” (ब्रा० १२०॥ १३३०॥ १०॥ ३००) इति । समानीयमाने
 इति शेषः । मन्त्रगतं छन्दः प्रशंसति “अन्ततोऽनुष्टुभा । च-
 तुष्टुपादा एतच्छन्दः प्रतिष्ठितं पत्नियै पूर्णपात्रे भवति । अ-
 स्मिन् लोके प्रतितिष्ठानिति । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति”
 (ब्रा० १२०॥ १३३०॥ १०॥ ३००) इति । पत्नीकर्त्तव्यस्यावसाने विहितं
 चरिदं पूर्णपात्राभिमन्त्रणं अनुष्टुभा क्रियते तदिदं छन्दः
 पादचतुष्टयोपेतत्वाद्गौरिव प्रतिष्ठितं भवति । कस्मिन् विषये ।
 पत्न्या सम्बन्धिनि पूर्णपात्रे विषये मन्त्रं जपन्त्याः कोऽभिप्रायः ।
 इहलोके प्रतितिष्ठितास्त्वामित्यभिप्रायः । तत्र मन्त्रसामर्थ्यात् सा
 प्रतितिष्ठत्येव । प्रकान्तरेण प्रशंसति “अथो वाग्वा अनुष्टुक् ।
 वाक्पुण्यं । आपो रेतः प्रजननं । एतस्माद्वै मिथुनादिद्योतमा-
 नः स्तनयन् वर्षति । रेतः सिञ्चन् । प्रजाः प्रजनयन्” (ब्रा० १२०॥
 १३३०॥ १०॥ ३००) इति । न केवलमनुष्टुभः छन्दोरूपत्वं
 किन्तु वाग्यूपत्वमप्यस्ति । सा च वाग्येषिच्छन्दोरूपेण पुरुषेण
 सह मिथुनं सम्पद्यते । यास्तु पूर्णपात्रगता आपस्ताः प्रजोत्प-
 तिसाधनं रेतः । एतस्मादेव यागानुष्ठानगतान्मिथुनादुत्पन्न-
 आदित्यप्रेरितो मेघो दृष्टिदारेण प्रजोत्पन्नौ पर्यवस्यति । तथा
 च स्मर्यते ।

“अथो प्रास्ताज्जतिः सन्ध्यादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरसं ततः प्रजाः” ॥ इति ।

धनं । विप्रदो न सतुष्यदः । भुवाननपगान् कुर्वन्ति पुरस्तात्
 प्रत्यक्षमुपगूहति । तस्मात् पुरस्तात् प्रत्यक्षः शुद्धा अवस्थन्ति”
 (ब्रा०॥३॥११॥११) इति । तमुत्करमुपगूहतीत्यन्वयः ।
 सन्ध्यादिर्मन्त्रः । यं पलाशशाखामूलभागं देवा मनुष्यसम्-
 न्धियशेषु कपालोपधानाद्युपकर्मकारिणमुपवेषमकल्पयन् । हे
 उपवेष स त्वं ये पुत्रभार्यादयोऽस्मन्तोऽपरस्तास्तानस्मदर्थमि-
 द्वाभीयानुरक्तान् कुरु । हे उपवेष अस्माकं समीपे प्रजादिकं
 विद्धिं व्याप्तं कुरु । मनुष्यान् पशून् च चिरजीविनो वियोगर-
 हितान् कुरु । अनेन मन्त्रेण उपवेषमुत्करे मृत्खननादिरूपे
 दृशादित्यागस्थाने पूर्वभागे प्रत्यक्षमुखं गूढं कुर्यात् । यस्मादेवं
 तस्मात्लोकोऽपि उपवेषवत् कर्मकराः शुद्धाः स्वाम्यभिमुखाः
 स्वामिनः पुरस्तात् सर्वदा अवतिष्ठन्ते । निःशेषेण गूह्यं वि-
 धत्ते “स्वविमत उपगूहति । अप्रतिवादिन एवेनान् कुरुते”
 (ब्रा०॥३॥११॥११) इति । अयमुत्करे प्रवेश्य मूलं व-
 हिर्नावशेषयेत् किन्तु स्वविष्टान् मूलादारभ्य हस्तं प्रवेशयेत् ।
 तथा सत्येतान् भृत्यान् अप्रतिवादिनः उक्तकारिणः कुरुते ।
 अभिचाराय मन्त्रान्तरमुत्पादयितुं प्रसीति “धृष्टिर्वा उपवे-
 षः । शुचर्त्तो वज्रो ब्रह्मणा सङ्गितः” (ब्रा०॥३॥११॥११) इति ।
 अयमुपवेषः स्वत एव धार्ययुक्तः । तत ऊर्ध्वं
 वज्रिहस्तापेन युक्तः । पुनरपि मन्त्रेण तीक्ष्णोक्तत्वादङ्गः
 सन्ध्याः । अतोऽभिचारयोग्यः । तत्र मन्त्रमुत्पाद्य विनियुज्य
 “वेपथ्वे शुक्लं वाऽमुत्कुरुत यं दिश इति । अथास्मै नाम

गृह्य प्रहरति” (भा०१का०१प्र०११अ०) इति । इत्युक्त्याऽपि
 अमुमित्यत्र यो द्वेयः तस्य नाम गृहीत्वा तमुपवेशमग्नौ प्रह-
 रेत् । पुनरप्युक्तां चयमभिचारार्थमेवात्पादयति “निरमुं नृद-
 श्चोकसः । सपत्नो यः पृतन्यति । निर्वाध्येन हविषा । इन्द्र एषं
 पराशरीत् । इहि तिस्रः परावतः । इहि पञ्चजनाः अति । इहि
 तिस्रोऽतिरोचना यावत् । सूर्यो असद्विवि । परमां त्वा परावतं ।
 इन्द्रो नयतु वृत्रहा । यतो न पुनरायसि । शान्तोभ्यः समा-
 भ्य इति” (भा०१का०१प्र०११अ०) इति । यः शत्रुर्युधसति
 अमुं स्वगृहात् त्वं निःसारय निःशेषेण जगद्धाभ्यं येन तस्मिन्नाभ्यं
 तादृशं हविरुपवेशरूपं तेन इन्द्र एनं शत्रुं परावृज्य हिसित-
 वान् । परावृच्छब्दे दूरदेशवाचि स्तोलिङ्गः । हे शत्रो त्वं
 त्रिभ्यो लोकेभ्यो निर्गत्य चीन् दूरदेशान् ब्राह्मणादीनतिक्रम्य
 चण्डालादिषु गच्छ । यावत् सूर्यो दिव्यस्ति तावन्तं कालं अग्नि-
 सूर्यचन्द्ररूपास्तिस्रो दीप्तीरतिक्रम्य महत्यन्धकारे गच्छ । वृत्रहे-
 अस्त्वामत्यन्तदूरदेशं नयतु । दूरदेशं यस्मात् । दूरदेशादनेकेभ्यः
 संवत्सरेभ्य ऊर्द्धमपि न पुनरागमिष्यसि । एताभिस्तिसृभिः
 अग्निरुपवेशं गृहात् दूरतो निरस्येत् । इत्येवं विभिन्नावकी-
 नार्थवादेनोक्तयति “त्रिवृदा एष वज्रो ब्रह्मणा सञ्जितः ।
 ब्रुचैवैनं विधा । एभ्यो लोकेभ्यो निर्णुय । वज्रेण ब्रह्मणस्तृणुते”
 (भा०१का०१प्र०११अ०) इति । मन्त्रत्रयेण तीक्ष्णोक्त एष
 उपवेशरूपो वैश्वस्त्रिगुणो भवति । एतन्निष्ठेन शोकेन एनं वैरिणं
 लोकत्रयात् निःसार्य मन्त्रात्मकेन वज्रेण अभिहिनसि । निर्भूमिं

स्नात्वा तपोपवेष्टं प्रचेष्टुं यजुर्दधरूपं मन्त्रमुत्पादयति “हतो
ऽवावधिष्णामुमित्याह सृत्ये” (आ० १। ३। १०। ११ अ०)
इति । सृतिर्हि सा । अत्र सूत्रं “पञ्चभिर्निरस्येन्निखनेदा” इति ।
उपवेष्टस्याग्नौ प्रहरणे दूरदेशे निरसने भूमौ खनने च ध्यानं
विधत्ते “यं दिव्यात् तं ध्यायेत् । शुचैवैनमर्पयति” (आ०
१। ३। १०। ११ अ०) इति । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ॥

“वाजदाभ्यां सुचौ व्यूहा वस्त्रज्ञात् परिधीं स्त्रिभिः ।

अक्त प्राऽस्यान्निभिः सुचु प्रस्तरायादिकाञ्जनं ॥

मरु प्रस्तरहोमोऽयमायुरग्न्यभिमन्त्रणं ।

ध्रुवा भूमिं स्पृशेद्यम्य मध्यस्य परिधेर्जतिः ॥

यज्ञान्ययोर्दयोर्होमः संस्त्रावं स्त्रावकाजतिः ।

अग्ने सुचौ सादयित्वा धुरितौ प्राहयेत् सुचौ ॥

अग्ने फलीकृतोर्होमो देवा इष्टयजुर्जतिः ।

वाचि वर्हिर्जतिर्वाते सर्पिर्होमोऽत्र विंशतिः” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“क्रियायाः प्रतिपत्तौ वा चमसेडादिभक्षणं ।

क्रियायाः पूर्ववस्त्रैवं यागीये स्त्राववर्जनात् ॥

अक्रीत यजमानस्य भक्षसत्वाच्च तेन सा ।

प्रतिपत्तेः संस्क्रातित्वात् सचेष्टु न निवर्तते” इति ॥

अस्ति सोमे चमसभक्षणं अस्ति चेष्टा इडाप्राशिकादिभक्षः ।

तच्च भक्षेण प्रीतानामृत्विजां स्वाधीनत्वमन्वात् । दक्षिणेन क्र-
यार्थं भक्षणमिति पूर्वः पक्षः । यागदेवतायै सङ्कल्पितेऽपि द्रव्ये

स्वल्पमलभमानो यजमानो न तेन क्रेतुं शक्नोति । किञ्च यज-
मानपञ्चमाः समुपहृयेडां भक्षयन्तीत्यक्रीतस्यापि यजमानस्य
भक्षः श्रूयते । तस्माद्वचर्यादृत्विजामपि भक्षणं न क्रयार्थमिति
गम्यते । तस्मात् प्रतिपत्त्यर्थो भक्ष इति । तेन क्रयार्थत्वाभावेन
परिशिष्यमाणा सा प्रतिपत्तिर्यागोपयुक्तद्रव्यसंस्कारत्वेन सञ्चेषु
न बाध्यते । तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे* चिन्तितं ।

“चतुर्धा कार्यं आग्नेयः पुरोडाश इतीरितं ।

चतुर्धा करणं सर्वशेषो वाऽऽग्नेयमाचगः ॥

उपलक्षणात्वाऽऽग्नेये युक्ताऽतः सर्वशेषता ।

अग्नीषोमीय ऐन्द्राग्ने यतोऽस्याग्नेयता ततः ॥

नाग्नेयत्वं तयोर्मुखं केवलाग्न्यनुपाश्रयात् ।

तेनैकस्मिन् पुरोडाशे चतुर्धा करणस्थितिः” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते “आग्नेयं चतुर्धा करोति” इति ।
तत्राग्नेयवदैन्द्राग्नाग्नीषोमीययोरपि पुरोडाशयोरग्निसम्बन्धात्
आग्नेयशब्देन पुरोडाशत्रयमुपलक्ष्यते । ततस्त्वयाणां शेष इति
चेत् । मैवं । न ह्याग्नेय इत्ययं तद्धितः सम्बन्धमात्रे ऽभिहितः
किन्तु देवतासम्बन्धे अग्नियः केवलः । द्विदेवत्ययोः पुरोडाशयो-
र्नैकदेवतात्वं । अतो देवतैकदेशेन कृत्स्नदेवतोपलक्षणाभावादा-
ग्नेयत्वं तयोर्न मुख्यमिति मुख्य एवाग्नेये चतुर्धाकरणं व्यवति-
ष्ठते । तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“इदं ब्रह्मण इत्युक्तिः क्रयार्थं भक्षणाय वा ।

* प्रथमपादे इति तै० पा० ।

भक्षाश्रुतेः क्रयार्था ऽतो यथेष्टं तैर्निद्युज्यतां ॥

देवतायै समस्तस्य कृतत्वात् स्वामिता न हि ।

शेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं भक्षणं तत्र युज्यते” ॥ इति ।

चतुर्धाकृतस्य पुरोडाशस्य भागान् यजमान एव निर्दि-
शेत् “इदं ब्रह्मणः, इदं होतुः, इदमध्वर्याः, इदमग्नीधः” इति ।
सोऽयं निर्देशो न भक्षणार्थः भक्षणस्याश्रुतत्वात् । ततो ऋतिदा-
नेन तानृत्विजः परिक्रेतुमयं निर्देशः । क्रयश्च तदङ्गीकारानु-
सारेण स्वल्पेनाप्युपपद्यते । तस्मात् स्वकीयभागस्तेरिच्छयोप-
योक्तुं शक्य इति प्राप्ते ब्रूमः । “अग्नये जुष्टं निर्वपामि” इति हस्तस्य
हविषो देवतार्थं सङ्कल्पितत्वेन तत्र यजमानस्य स्वामित्वाभा-
वान्न युक्तः परिक्रयः । भक्षणन्तु प्रतिपत्त्यर्थत्वाद्युक्तं । अवशि-
ष्टस्य यः कोऽप्युपयोगः प्रतिपत्तिः । पुरोडाशस्य भक्षणार्हत्वा-
द्भक्षणेन कर्मकराणामुत्साहजननाच्च तद्भक्षणार्थो निर्देशो यु-
ज्यते । तत्रैवाष्टमपादे चिन्तितं ।

“वाजस्य मेत्यमुं ब्रूयादेको द्वौ वैक्यताऽर्थतः ।

एकः काण्डद्वये पाठादध्वर्युस्वामिनावुभौ” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासयोर्वाजस्य मेत्ययं मन्त्रोऽध्वर्युकाण्डे याजमान-
काण्डे चान्नातः । तत्रैकेन पठने सति मन्त्रस्य चरितार्थत्वादित-
रस्त्वं न पठेदिति चेत् । मैवं । काण्डान्तरपाठवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।
तस्मादुभाभ्यां पठनीयः । तयोः पठनोपपत्त्यभेदोऽस्ति । अनेन
मन्त्रेण यजमानप्रकाशितमर्थं अनुष्ठानस्वामीत्यध्वर्युर्मनुते । अत्र
न प्रमदित्यामीति यजमानः । चतुर्थस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“प्रस्तरं शाखाया साङ्ख्यं प्रकृतिः प्रकृतिस्त्रियं ।
 शाखायामर्थकर्म स्थात् प्रतिपत्तिरथोचिता ॥
 प्रकृतिः प्रस्तरे यागः शाखायाः साहचर्यतः ।
 तथा स्यादर्थकर्मत्वे ष्टे शाखां प्रयोजयेत् ॥
 हरतिर्यागवाची नो प्रतिपत्तिस्ततो भवेत् ।

पौर्णमास्यां ततो नैव हतिः शाखां प्रयोजयेत्” ॥ इति

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते “सह शाखाया प्रस्तरं प्रहरति” इति ।
 तत्र शाखाहरणमर्थकर्मकः, प्रहरतिशब्देन यागस्याभिधानात् ।
 कुतः । सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीत्येतादृशमुदाहृत्य चिन्तितं । प्र-
 स्तरप्रहरणस्य यागत्वे तत्साहचर्याच्छाखाप्रहरणमपि याग ए-
 वेत्यर्थकर्म स्थात् । अर्थाय क्रतुसाकल्यप्रयोजनाय क्रियमाणमर्थ-
 कर्म । ततः प्रहरणेन पौर्णमास्यामपि पलाशशाखा प्रयुज्यत इति
 प्राप्ते ब्रूमः । सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीत्यत्र हरतिधातोर्था-
 गवाचित्वं नोक्तं, किन्तु मान्त्ववर्षिकदेवतामुपलभ्य द्रव्यदेव-
 ताभ्यां यागः कल्पितः । शाखाप्रहरणे तु नास्ति देवता । ततो
 यागस्य कल्पयितुमशक्यतया हरतिधातुरत्र स्ववाच्यार्थपरि-
 त्यागमेवाचष्टे । तथा सति वत्सापाकरणोपयुक्तायाः पलाश-
 शाखाया उपयोगान्तराभावाद् यागदेशेऽवकाशलाभाय यत्र
 काण्ववशं परित्यागे प्राप्ते शास्त्रेणाहवनीये त्यागो नियम्यते
 तेन च शास्त्रीयत्यागेन शाखायाः प्रतिपत्तिर्भवति । प्रतिपत्ति-
 र्नाम संस्काररूपो दृष्टार्थः । यथा राज्ञा चर्वितस्य ताम्बूलस्य
 सौवर्णे पतद्गृहे प्रक्षेपस्तद्वत् । ततः प्रहरणं प्रतिपत्तिकर्मतया

तदभावेऽपि क्रतुवैकल्याभावात् पौर्णमास्यां स्वसिद्धहेतुभूतां
शाखां न प्रयोजयति । षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“स्तिया नास्ति स्वामिभावः पुस्तिङ्गेन तदीरणात् ।

प्रकृत्यर्थतया लिङ्गं सङ्ख्यावन्नाविवक्षितं ॥

अस्युद्देशगतत्वेन सङ्ख्या सदृशत्वतः ।

तद् विभक्तिविकारादे*रर्थस्तत् प्रकृतेर्न तु” ॥ इति ।

स्वर्गकामो यजेतेति पुस्तिङ्गशब्देनाधिकारिणे विधानात्
सोऽधिकारः स्तिया नास्ति । न च ग्रहैकत्ववस्तिङ्गमविवक्षितमिति
वाच्यं । एकत्ववस्तिङ्गस्य प्रत्ययार्थत्वाभावात् प्रकृत्यर्थतया तु
ग्रहत्ववद्विवक्षितं पुस्तिङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः । अस्ति स्तियाः कर्म-
ण्यधिकारः । कुतः । पुस्तिङ्गस्याविवक्षितत्वात् । न हि एकत्वस्य
प्रत्ययार्थत्वमविवक्षायां निमित्तं, किन्तु उद्देश्यगतत्वं । इहापि
यदीयस्वर्गकामः स यजेतेति वचनव्यक्तौ पुस्तिङ्गस्योद्देश्यगतत्वे-
नैकत्वसदृशत्वात् नास्ति विवक्षितत्वं । न च प्रकृत्यर्थो लिङ्गं ।
स्त्रीलिङ्गत्वाच्च टाबादिभिः स्त्रीप्रत्ययैरभिधीयते । पुस्तिङ्गं तु
वृत्तानित्यस्मिन् द्वितीयाबज्जवचने विभक्तिविकारेण नकारा-
देशलक्षणेनाभिव्यज्यते । एवं कुलमित्यस्मिन् प्रथमैकवचने न
पुंसकाऽभिव्यक्तिः । तस्मात्पुस्तिङ्गस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावादुद्देश्यगतत्वेना-
विवक्षितत्वाच्च स्तिया अस्यधिकारः । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“दस्यतोभ्यां पृथक्कार्यं सह वाऽऽख्यातसङ्ख्याया ।

पृथगेवमवैगुण्यात् कर्त्रेक्यादेवैक्यवत्” ॥ इति ।

* टाप्तिभक्तिविकारादे इति का० पा० ।

यजेतेत्याख्यातगतप्रत्ययगतायाः सङ्ख्याया उद्देश्यगतत्वाभा-
वेन विवक्षाया वारयितुमशक्यत्वात् । एककर्तृत्वाय दम्पतीभ्यां
पृथगेव कर्मानुष्ठेयमिति चेत् । मैवं । वैगुण्यप्रसङ्गात् । कर्मणि तत्र
तत्र पत्न्यवेक्षणं यजमानावेक्षणं चेत्युभयमप्यास्नातं । तत्र यजमा-
नप्रयोगे पत्न्यवेक्षणं लुप्येत, पत्नीप्रयोगे यजमानावेक्षणं लुप्येते-
त्यवैगुण्याय द्वयोः सहाधिकारः । न च यजेतेत्येकत्वं विरुद्धं ।
अग्नीषोमौ देवतेत्यत्र यथा व्यासक्तयोर्द्विवादेवतैक्यं तथा द-
म्पत्योरेकमेव कर्तृत्वमित्यङ्गीकारात् । तस्माद् दम्पत्योः सहा-
धिकारः । तथा सत्यूनेऽतिरिक्तं धीव्याता इति वाक्येन कर्मणि
ऊनाङ्गपूरणं पत्न्या क्रियत इति यदुक्तं तत् सुस्थितं ।

अथ व्याकरणं । वाजस्येत्यत्र वज्रजगतौ इत्येतस्माद्धातोस्-
त्यन्नः कर्मणि घञन्तः ततो जित्वादाद्युदात्तः । प्रसवशब्देऽप्रत्य-
यान्तः । ततस्तत्र याथादि स्वरः । एवं सर्व्वं यथायोग्यमुन्नेयं ।

“इषे त्वाद्या यजुर्मन्त्राः काचित् काचिद्वगोरिता ।

तान्तामृचं विविच्यात्र वस्त्रि हृन्दोऽवबुद्धये” ॥ इति ।

सावित्र्यर्चा अनुष्टुभर्चा वैश्वदेव्यर्चेति ब्राह्मणेन व्याख्यातवान्
सर्वयजुषां मध्ये समान्ताता ऋचः । देवो वः सविता प्रार्पयत्विति
द्विपदा विराट् गायत्री । आप्यायध्वमिति मध्ये ज्योतिस्त्रिष्टुप्
रुद्रस्य चेतिरित्येकपदा त्रिष्टुप् । ध्रुवा अस्मिन् इत्यपि तद्वत् ।
प्रेयमगादिति त्रिष्टुप् । सहस्रवल्गवा इत्येकपदा त्रिष्टुप् । उर्व्व-
न्निरिचमित्येकपदा गायत्री । समृचध्वमिति गायत्री । देवो
वः सवितोऽप्युनात्विति गायत्री । अवधूतमित्येकपदा गायत्री ।

परापूता इत्यपि । दीर्घामन्वित्येकपदात् त्रिष्टुप् । यानि घर्म
इत्यनुष्टुप् । समापो अङ्गिरित्युपरिष्ठाद् वृद्धतो । अद्भ्यः परी-
त्येकपदा गायत्री । अन्तरितमित्येकपदा गायत्री । देवस्य स-
वितुः सव इति द्विपदा गायत्री । पुरा क्रूरस्तेत्येकपदा त्रिष्टुप् ।
उदादायेति त्रिपदा त्रिष्टुप् । आशासाना । सुप्रजसस्तेत्यनु-
ष्टुभौ । इमं विद्यामीति त्रिष्टुप् । समायुषेत्यनुष्टुप् । देवो वः
सवितोत्पुनात्विति गायत्री । वीतिहोत्रमिति गायत्री । एता
असदन्नित्येकपदा त्रिष्टुप् । अग्ने यष्टरित्येकपदा गायत्री ।
पाहि माम् इति द्विपदा गायत्री । वाजस्य मोद्गामश्चेत्यनु-
ष्टुभौ । यं परिधिमिति पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुप् । सखावभागा
इति त्रिष्टुप् । नवितरेषामपि मन्त्राणामनेन न्यायेनाक्षरमात्रा
सङ्ख्याविशेषमुपजीव्य यत् किञ्चिच्छब्दः कल्प्यतामिति चेत् । न ।
यजुषां छन्दः कल्पने अतिविरोधप्रसङ्गात् । तथा च ब्राह्मणं
पूर्वमेवोदाहृतं “तत्रोभयोर्मीमांसा । जामि स्यात् । यद्य-
जुषाञ्च । यजुषाप उत्पुनीयात् । छन्दसाप उत्पुनात्यजामि-
त्वाय” इति । तत्र यजुर्निषेध्य छन्दो विधीयते । ततो यजुषां
छन्दो न श्रुतेरभिमतं । तथा सति स्वशक्त्या किञ्चिन्नूतनं
छन्दः कल्पयितुं न शक्यते । किन्तु पूर्वसिद्धसम्प्रदायागत-
छन्दो लक्षणं यत्र यत्रास्ति तस्यां तस्यामृचि छन्दो जानी-
यात्सृचामेव छन्दोविधानात् ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

उ॒भा वा॒मिन्द्रा॒ग्नी आ॒हुव॒ध्या उ॒भा राध॑सः स॒ह
मा॒द॒य॒धै । उ॒भा दा॒ता॒रा वि॒षाः र॒यीणा॑म॒भा वाज॑स्य
सा॒तये॑ हुवे वां । अ॒श्र॒वः हि भूरि॑दा॒व॒त्तरा॑ वां विजा॒-
मातु॑रु॒त वा घा॑ स्या॒लात् । अथा॑ सोम॑स्य प्रय॑ती युव॒-
भ्यामिन्द्रा॒ग्नी स्तोमं॑ जनयामि॒ नव्यं॑ । इन्द्रा॒ग्नी नव॑तिं
पुरो॑ दा॒सप॑त्नीरधू॒नुतं । सा॒कमे॑कै॒न क॑र्मा॒णा । शुचिं॑
नु स्तोमं॑ नवजा॒तम॒द्येन्द्रा॒ग्नी वृ॒त्रह॑णा जुषेथां ॥ १॥

उ॒भा हि वाः सु॒ह॒वा जो॒ह॒वीमि॒ ता वाजः॑ स॒द्य उ॒-
श॒न्ते धे॒ष्ठा । व॒यमु॑ त्वा पथ॑स्पते॒ रथं॑ न वाज॑सा॒तये ।
धि॒ये पू॒षन्न॑ यु॒ज्महि॑ । पथ॑स्प॒थः परि॑पतिं व॒च॒स्या का॒-
मे॒न कृ॒तो अ॒भ्या॒न॒ड॒र्कं । स नो॑ रा॒सच्छु॑रु॒धश्चन्द्रा॑ग्रा
धि॒यं धि॒यः सी॒षधा॑ति॒ प्र॒पू॒षा । श्वे॒च॒स्य प॑ति॒ना व॒यः
हि॒तेने॑व जयाम॑सि । गा॒मश्चं॑ पो॒पयि॑त्वा स नः ॥
॥ २ ॥

मृ॒डा॒ती॒दृ॒शे । श्वे॒च॒स्य प॑ते॒ मधु॑मन्तमू॒र्मिं धे॒नुरि॑व
प॒थो अ॒स्मासु॑ धु॒स्व । म॒धुश्च्यु॑तं घृ॒तमि॑व सु॒पू॒तमृ॑तस्य
नः प॑तयो मृ॒डय॑न्तु । अ॒ग्ने न॒य सु॒प॒था रा॒ये अ॒स्मान्
वि॒श्वानि॑ दे॒व व॒युना॑नि वि॒द्वान् । यु॒यो॒ध्या॒स्मज्जु॑हुरा॒ण-
मे॒नो भूयि॑ष्ठां ते नम॑ उ॒क्तिं वि॒धेम । आ दे॒वाना॑मपि

पन्थामगन्म यच्छक्नवाम तदनु प्रवोढुं । अग्निर्विद्वान्त्स-
यजात् ॥ ३ ॥

सेदुं हाता सो अध्वरान् स ऋतून् कल्पयाति । य-
द्वाहिष्ठं तद्ग्नये बृहदर्चं विभावसो । महिषीव त्वद्र-
यिस्त्वद्वाजा उदीरते । अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मा-
न्त्वस्तिभिरतिदुर्गाणि विश्वा । पूश्च पृथ्वी बहुला न
उर्वी भवा तोकाय तनयाय शंयोः । त्वमग्ने व्रतपा अ-
सि देव आ मर्त्येषा । त्वं यज्ञेष्ठीद्यः । यदो वयं प्रमिनाम
वृतानि विदुषां दवा अविदुष्टरासः । अग्निष्टद्विश्चमा-
पृणाति विद्वान् येभिर्देवाः ऋतुभिः कल्पयाति ॥ ४ ॥

जुषेथामासनो यजादात् चयो विंशतिश्च ॥ १४ ॥

इषे त्वा यज्ञस्य शुन्धध्वं कर्मणे वां देवोऽवधूतं धृ-
ष्टिः संवपाम्याददे प्रत्युष्टं कृष्णोऽसि भुवनमसि वाज-
स्योभा वां चतुर्दश ॥ १४ ॥

इषे ह॒ ह भुवनमष्टाविंशतिः ॥ २८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपा-
ठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपा-
ठकः सम्पूर्णः ॥

त्रयोदशभिरनुवाकैर्दशपूर्वमासमन्त्राः समापिताः । अथ तद्विक्रितिमन्त्रा वक्तव्याः । विक्रितिषु च आध्वर्यवमन्त्राणामतिदेशे वैधप्राप्तत्वाद्धौत्रा एवानुशिष्यन्ते । ततः प्रपाठकानामन्यानुवाकेषु काम्येष्टीनां याज्यापुरोऽनुवाक्याः क्रमेणाच्यन्ते । तांस्तेष्ट्यो द्वितीयकाण्डस्य द्वितीयतृतीयचतुर्थप्रपाठकेषु क्रमेण विधीयन्ते । तत्रास्मिन्ननुवाके द्वितीयकाण्डस्यद्वितीयप्रपाठकस्य सार्द्धं प्रथमानुवाकोक्तकाम्येष्टीनां याज्यापुरोऽनुवाक्ये उच्यन्ते । काम्नायाज्या इति याज्ञिकसमाख्याबलादिष्टिकाण्डस्य याज्याकाण्डस्य च परस्परं सम्बन्धः । इष्टिविशेषमन्त्रविशेषसम्बन्धस्तु लिङ्गक्रमाभ्यामवगन्तव्यः । यद्यप्येकैक एव मन्त्रः स्वस्वदेवताप्रकाशकः तथापि दर्वीहोमत्वव्यावृत्तये प्रतीष्टिमन्त्रद्वयं प्रयोक्तव्यं । एतच्च वास्तोष्पतीयहोमप्रस्तावे समान्नास्यते “यदेकया जुहुयाद्विहोमं कुर्यात् । पुरोऽनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोति स देवत्वाय” इति । एतयोश्च लक्षणमाज्यभागब्राह्मणे पठिष्यते “पुरस्तात्तन्ना पुरोऽनुवाक्या भवति । जातानेव भ्रातृव्यान् प्रणुदते । उपरिष्टात्तन्ना याज्या । जनिष्यमाणानेव प्रतिनुदते” इति । यस्या ऋचः पूर्वार्धं देवतालिङ्गं सा पुरोऽनुवाक्या । उत्तरार्धं तन्निङ्गञ्चेत् सा याज्या भवति एतस्य लक्षणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् । क्वचित् क्वचित् व्यभिचरति । तत्र सर्वत्राद्यानक्रमो नियामकः । पुरस्तादान्नाता पुरोऽनुवाक्या । पश्चादान्नाता याज्या । तस्मादिष्टिक्रमं मन्त्रक्रमश्च परीक्ष्यैकैकस्यामिष्टौ एकैकं मन्त्रयुग्मं प्रयोज्यं । ननु यत्र युग्मादधिक-

स्तद्युगमसमानलिङ्गको मन्त्र आन्वायते तत्र क्रमानुसारेणोत्त-
रेऽष्टौ मन्त्रयोजने लिङ्गं बाध्यते । पूर्वैष्टौ तद्योजने क्रमो बाधे-
दिति चेत् । न । बाध्यतां नाम क्रमस्य दुर्बलत्वात् । यदि पूर्वं
ऽष्टौ तृतीयमन्त्रस्य पृथक् प्रयोजनाभावः तर्हि तत्र याज्या
विकल्प्यतां । यत्र तु युगमान्तरं पूर्वयुग्मेन समानलिङ्गं तत्र
याज्यापुरोऽनुवाक्या युगमस्यैव विकल्पोऽस्तु । यददिष्ट्यैक्ये मन्त्र-
युग्माधिक्ये युगमविकल्पः तदन्तन्त्रयुगमस्यैक्ये सति तदीयदे-
वताविषयाणामिष्टोनामाधिक्ये ता इष्टयोऽपि विकल्प्यन्तां ।
तद्यथा । इहैव तावत् तादृशमुपलभ्यते । उभा वामिन्द्राग्नी-
त्यादय इन्द्राग्नीलिङ्गकास्त्वारो मन्त्राः । ऐन्द्राग्न इष्टयस्तु फ-
ल्गुभेदेन षड्वाहताः । तत्र प्रथममन्त्रयुग्मविषये तिस्र आद्या
इष्टयो विकल्प्यन्ते । तासु तिस्रषु प्रथमामिष्टिं विधातुं प्र-
सूति “प्रजापतिः प्रजा असृजत ताः सृष्टा इन्द्राग्नी अपागू-
हताः सोऽचायत् प्रजापतिरिन्द्राग्नी वै मे प्रजाऽपाद्युत्तमामिति
स एतमैन्द्राग्नमेकादशकपालमपश्यत् तं निरवपत् तावस्यै प्रजाः
प्रासाधयतां” (सं० १२ कां० १२ प्र० १२ अ०) इति । “अपागूह-
तामाच्छादितवन्तौ । अचायत् अचिन्तयत् । प्रासाधयतां प्रक-
टीकृतवन्तौ । प्रसूतामिष्टिं विधत्ते “इन्द्राग्नी वा एतस्य प्रजा-
मुपगूहता योऽलं प्रजायै सन् प्रजां न विन्दत ऐन्द्राग्नमेका-
दशकपालं निर्व्वपेत् प्रजाकाम इन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनो-
पधावति तावेवास्यै प्रजां प्रासाधयतो विन्दते प्रजां” (सं०
१२ कां० १२ प्र० १२ अ०) इति । यः पुरुषो यौवनादिना प्रजात्पा-

दनसमर्थोऽपि सन् प्रजां न लभते तस्मिन्नाग्नी प्रतिबन्धकौ । त-
 योर्भाग उक्तः पुरोडाशस्तेन तौ सेवते । द्वितीयामिष्टिं विधत्ते
 “ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्व्वपेत् स्पर्धमानः चेन्ने वा सजातेषु
 वेन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोपधावति ताभ्यामेवेन्द्रियं वीर्य्यं
 भ्रातृव्यस्य वृक्ते विपाप्मना भ्रातृव्येण जयते” (सं०।२कां०।
 २प्र०।१अ०) इति । सजाताः समानजन्मानो बन्धुभृत्यादयः ।
 अचेतनं क्षेत्रविषयं चेतनं भृत्यविषयश्च वैरिणो यत्सामर्थ्यं त-
 दुभयमिन्द्राग्नी बलादिनाश्रयतः स्वयञ्च पापिष्टेनैव वैरिणा
 विरुध्यमानो जयं प्राप्नोति । तृतीयामिष्टिं विधत्ते “अप वा
 एतस्मादिन्द्रियं वीर्य्यं कामति यः सङ्ग्राममुपप्रयात्यैन्द्राग्नमेका-
 दशकपालं निर्व्वपेत् सङ्ग्राममुपप्रयास्वन्निन्द्राग्नी एव स्वेन भाग-
 धेयेनोपधावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्य्यं धत्तः सहेन्द्रियेण
 वीर्य्येणोपप्रयाति जयति तः सङ्ग्रामं” (सं०।२कां०।२प्र०।
 १अ०) इति । युद्धार्थं परसैन्यसमीपं प्रयास्यतो भयावेशाङ्क-
 स्तपादादीन्द्रियगता शक्तिरपकामति इन्द्राग्नी तस्य धैर्य्यमुत्पाद्य
 इन्द्रियशक्तिं समाधत्तः । एतासु तिसृष्विष्टिषु पुरोऽनुवा-
 क्यामाह “उभा वामिन्द्राग्नी आहुवधा उभा राधसः सह
 मादयध्वै । उभा दातारा विषाः रयोणामुभा वाजस्य सातये
 ऊवे वां” इति । हे इन्द्राग्नी युवामुभौ ऊवे आहुयामि ।
 किमर्थं । आहुवध्वै साकल्येन हेतुं । न चात्राश्वमेधपुरुषमेधा-
 दावस्थादेरिव युवयोर्होमद्रव्यत्वं शङ्कनीयं । अस्ति ह्यत्र राधः
 शब्दवाच्यं पुरोडाशद्रव्यरूपमन्नं । तेनाग्नेन युवामुभौ परस्परं

युक्तौ भोजयितुं हर्षयितुं आह्वयामि । हृष्टाभ्यामावाभ्यां किं तवेति चेत् । युवामुभावन्नानां धनानाञ्च दातारौ । अतोऽन्नस्य लाभाय युवामुभावाह्वयामि । अथ याज्यामाह “अश्वव५ हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वा घा स्यालात् । अथा सोमस्य प्रयती युवभ्यामिन्द्राग्नी स्त्रोमं जनयामि नयं” इति । लोके हि खदुहितुरत्यन्तप्रियविशिष्टो जामाता दौहित्ररूपा बह्वीः प्रजाः प्रददाति स्यालञ्च स्वयं दत्तो भगिनीस्त्रेहेन गृहधनरक्षणाय दासदामीरूपा बह्वीः प्रजाः प्रददाति । ताभ्यामपि वां भूरिदावत्तरौ अतिशयेन बहुप्रजाप्रदौ युवामित्यष्टणवं । अथा अतो हे इन्द्राग्नी युवभ्यां युवाभ्यां सोमस्य प्रयती सोमसदृशस्यास्य पुरोडाशस्य प्रदानेन भवदीये चित्ते नूतनं हर्षरूपचित्तवृत्तीनां स्त्रोमं सारं सम्पादयामि । अत्रोदाहृतयोराद्यौ मन्त्रः पुरोऽनुवाक्या । यागात् पुरस्ताद्देवताह्वानाय अध्वर्युप्रेषमनु होत्रा वक्तव्यत्वात् । इन्द्राग्निभ्यामनुब्रूहीत्येतादृशोऽध्वर्युप्रेषः । द्वितीयो मन्त्रो याज्या, इज्यते अनयेति तद्गुत्युत्तिः । अत एवात्र यजेति प्रेषः पथते । उत्तरासु तिसृष्विष्टिषु प्रथमां विधत्ते “वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्धते यः सङ्ग्रामं जयत्यैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्व्वपेत् सङ्ग्रामं जित्तेन्द्राग्नी एव स्त्रेन भागधेयेनोपधावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं धत्ते नेन्द्रियेण वीर्येण व्यूध्यते” (सं० १२ कां० १२ प्र० ११ अ०) इति । युद्धअमेणेन्द्रियगतस्य वीर्यस्य वृद्धिः । द्वितीयामिष्टिं विधत्ते “अप वा एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं क्रामति य एति जनतामैन्द्राग्नमेकादशकपालं

निर्व्वपेक्षनतामेव्यन्निन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोपधावति ता-
 वेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्य्यं धत्तः सहेन्द्रियेण वीर्य्येण जनतामेति”
 (सं०१।कां०१२प्र०११अ०) इति । विजिगीषुः कथासु स्वविद्या-
 प्रकटनाय वा सभां जिगमिषोर्धैर्य्यभंशरूपं वीर्य्यापक्रमणं भव-
 ति । तृतीया त्वेन्द्राग्नेष्टिः पौष्णचरुचैत्रपत्यचरुभ्यामूर्ध्वं विधा-
 स्यते । तासु तिसृष्विष्टिषु पुरोऽनुवाक्यामाह “इन्द्राग्नी नवतिं
 पुरो दासपत्नीरधूनुतं । साकमेकेन कर्मणा” इति । दासाः
 प्रजानामुपचपयितारः तस्करप्रभवाः, ते पतयो यासां ना-
 रीणां पुरीणां वा ता दासपत्न्यः । हे इन्द्राग्नी तादृशीर्नवतिं
 नवतिषष्ट्याकाः पुरो युगपदेकैर्नैव प्रहारेण कर्मणा युवां अ-
 धूनुतं चपयतं । याज्यामाह “शुचिं नु स्त्रोमं नवजातमद्ये-
 न्द्राग्नी वृत्रहणा जुषेथां । उभा हि वाꣳ सुहवा जोहवीमि
 ता वाजꣳ सद्य उग्रते धेष्टा” इति । हे वृत्रहणौ इन्द्राग्नी अद्य
 स्त्रोमं जुषेथां सेवतां । कीदृशं शुचिं । निर्दोषं नवजातं नवैः
 अन्नविशेषैर्जननं जन्म यस्य तत् नवजातं । सुहवा रोषगर्वादिर-
 हिततया सुखेन होतुं शक्यौ युवामुभौ यस्मात् जोहवीमि आ-
 ह्वयामि तस्मात् तौ उभौ युवां कामयमानाय यजमानाय
 वाजं सद्यो धत्तं दत्तं तदिदमुत्तरार्धाक्तं नूतनं अन्नं नस्त्रोचं ।
 यथोक्तकर्मप्रयोगान्तःपातिनमपरं यागं विधत्ते “पौष्णं चरु-
 मनु निर्व्वपेत् पूषा वा इन्द्रियस्य वीर्य्यस्यानुप्रदाता पूषणमेव
 स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मा इन्द्रियं वीर्य्यमनुग्रथ-
 ष्यति” (सं०१।कां०१२प्र०११अ०) इति । वीर्य्यं प्रददाना-

विन्द्राग्नी अनु पूषा प्रयच्छति । तत्र पुरोऽनुवाक्यामाह “वयमु
 त्वा पथस्यते रथं न वाजसातये । धिये पूषन्न युज्महि” इति ।
 हे सन्मार्गपते पूषन् वयमेव त्वां रथमिव योजयामः । किमर्थं ।
 धिये धीयतेऽनुष्ठीयत इति धीः कर्म । कीदृश्यै धिये । वाज-
 स्यान्नस्य सातिर्लाभो यस्याः सा वाजसातिः तस्यै । याज्यामाह
 “पथस्यथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानङ्कः । स नो
 रासश्शुद्धश्चन्द्राया धियं धियः सीषधाति प्रपूषा” इति ।
 कामेन कृतः फलकामेन प्रेरितोऽहं तस्य तस्य मार्गस्य परिपतिं
 परिपालकं पूषापरपर्यायमर्कं वचस्या स्तोत्ररूपेण वचसा अभ्या-
 नद् अभिव्याप्तवानस्मि । सः नोऽस्मभ्यं शुद्धः शोकनिरोधिका
 रासत् प्रयच्छतु । कास्ताः । चन्द्रायाः चन्द्रवदाह्लादनसाधनमगं
 यासां ता ओषधीः । किञ्च पूषा धियं धियं तत्तद्विषयां प्रज्ञां
 प्रसीषधाति प्रकर्षेण साधयतु । इत्यन्तरं विधत्ते “क्षेत्रपत्यं चरं
 निर्व्वपेज्जनतामागत्येयं वै क्षेत्रस्य पतिरस्यामेव प्रतितिष्ठति” (सं० ।
 २ कां० १ प्र० १ अ०) इति । क्षेत्राणां भूभागत्वाद्भूमेः क्षेत्रपतित्वं
 अर्थवादगतप्रतिष्ठाकामोऽत्राधिकारी । तत्र पुरोऽनुवाक्यामाह
 “क्षेत्रस्य पतिना वयः हितेनेव जयामसि । गामश्च पोषयित्वा
 स नो मृडातीदृशे” इति । हितेन पुत्रादिना यथा गवादिजय-
 स्याथा क्षेत्रस्य पतिना गामश्च पोषकमन्नादिकञ्च वयं आसमन्ता-
 ज्ञयामः । सः क्षेत्रस्य पतिः ईदृशे गवादौ नः मां मृडाति सुखय-
 तु । याज्यामाह “क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्ध्नि धेनुरिव पथो अस्मासु
 धुः । मधुश्च्युतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयो मृडयन्तु” इति ।

हे चैत्रस्य पते धेनुः पथ इव त्वमस्मासु मधुमन्तं माधुर्यरसोपे-
तमूर्मिवत् पुनः पुनरावृत्युपेतं द्रव्यान्तरेष्वपि स्वमाधुर्यस्त्राविणं
घृतमिव पर्युषितत्वदोषाभावेन सुपूतं नारिकेलफलेक्षुदण्डगुडा-
दिभोग्यपदार्थसमूहं धुत्व । यज्ञस्य पतयोऽस्मान् मृडयन्तु सुख-
यन्तु । अत्रशिष्टामैन्द्राग्नेष्टिं विधत्ते “ऐन्द्राग्नमेकादशकपालमु-
परिष्ठान्निर्वपेदस्यामेव प्रतिष्ठायेन्द्रियं वीर्यमुपरिष्ठादात्मन्वते”
(सं०२का०।२प्र०।२अ०) इति । चैत्रपत्यचरोरुद्धमेवेयमिष्टिः ।
अत्रापि वीर्यकामोऽधिकारी । जनतामागत्येति चैत्रपत्यस्य
कालः उपरिष्ठादित्यस्य कालः । अत्र याज्यानुवाक्ये पूर्वमे-
वाक्ते । इदमन्तरं विधत्ते “अग्नये पथिहते पुरोडाशमष्टाक-
पालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं
वाऽतिपादयेत् पथो वा एषोऽध्यपथेनैति यो दर्शपूर्णमासयाजी
सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयत्यग्निमेव पथिहतेऽ-
स्त्रेन भागधेयेनोपधावति स एवैनमपथात् पन्थामपि नयत्यन-
ङ्गान् दक्षिणा वही ह्येष समृथे” (सं०२का०।२प्र०।२अ०)
इति । पर्वणि पर्वण्यप्रमादेन तदिष्टेरनुष्ठानं विद्यमानः पन्थाः
कस्मिंश्चित् पर्वणि प्रमादेनानुष्ठानाभावोऽपथः । तस्मिन् वि-
षये प्रायश्चित्तरूपेयमिष्टिः यस्मादेषोऽनङ्गान् भारं वहति
तस्मात् समृथे भवति । तत्र पुरोऽनुवाक्यामाह “अग्ने नय
सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्य-
स्मञ्जुङ्गराणमेनो भूयिष्ठा ते नम उक्तिं विधेम” इति । हे अग्ने
त्वं दर्शपूर्णमासेष्टिफलरूपाय राये धनाय अस्मान् अतिपाददो-

षरहितेन संपथा सुमार्गेण नृय । हे देव त्वं विश्वान् वयुनानि
 मार्गान् विद्वान् वेत्सि । नरकहेतुत्वेन जुह्वराणं कुटिलमतिपा-
 दरूपं एनः पापं अस्मत् अस्मत्तो युयुधि वियोजय भूयिष्ठां
 वज्रतमां नम उक्तिं नमस्कारोक्तिं ते तव विधेम करवाम ।
 तत्र याज्यामाह “आ देवानामपि पन्थामगन्म यच्छक्रवाम
 तदनु प्रवोढुं । अग्निर्विद्वान्त्सयजात्सेदु होता सो अध्वरान्त्स
 च्छतून् कल्पयाति” इति । यस्मात् पथो वयं पूर्वं भ्रष्टाः तमपि
 देवानां पन्थां पन्थान् इदानीं अगन्म आगताः । किं कर्तुं । यत्
 कर्मानुष्ठातुं शक्नुवाम शक्नुवामः तदनु क्रमेण प्रवोढुं अविच्छेदे-
 नानुष्ठानं प्रवाहः यद्यप्यहं न जानामि तथाप्ययं पथिकदग्नि-
 पराश्रं समाधातुं विद्वान् वेत्ति । अतःऽस्मदर्थं यजात् यज्यति
 स इत् उ स एव होता देवानामाह्वाता । स एवातिपन्नान् अ-
 ध्वरान् यज्ञान् स च्छतून् क्रवादिकालांश्च कल्पयाति कल्प-
 यिष्यति । इत्यन्तरं विधत्ते “अग्नये व्रततपये पुरोडाशमष्टाक-
 पालं निर्वपेद्य आहिताग्निः सन्नव्रत्यमिव चरेदग्निमेव व्रतपतिः
 स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं व्रतमालभ्यति व्रत्यो भव-
 ति” इति । अव्रत्यं यागव्रतविरोधनृतवदनादिकं सोऽग्निरेवै-
 नमव्रत्यचारिणं व्रतं प्रापयति । तत् उत्तरेषु यागव्रतेषु योग्यो
 भवति । अत्र मन्त्रकाण्डे पथिकलिङ्गकं मन्त्रयुग्मं पूर्वमाह्वा-
 तमुदाहृतं । व्रतलिङ्गकमुपर्युदाहरिष्यते । मध्यवर्त्तिनं तु
 दुग्मे विशेषलिङ्गाभावेऽप्युभयसाधारणलिङ्गदर्शनात् केचित्
 पूर्वच विकल्पितमिदमित्याहुः । अपरे तु उत्तरत्र विकल्पित-

मिति मन्यन्ते । आचार्य्यास्तु पूर्वैव खिष्टकृतः संवाज्ये इति मन्यन्ते । तत्र पुरोऽनुवाक्यामाह “यदाहिष्ठं तदग्नये बृहदर्थं विभावसे । महिषीव त्वद्रथिस्त्वद्वाजा उदीरते” इति । यत् प्रापणीयं हविः तदग्नये बृहद्भवतु । हे विभावसे ! फलप्रदानेन मां पूजय, यथा महिषी मया दत्तं कार्पासबीजं तिलपिष्टादिकं खादित्वा बज्रचोरादिना पूजयति तदत् । तथा सति तदनुग्रहाद्धनं लभ्यते । अन्नानि चोत्कर्षेण ममयन्ते । याज्यामाह “अग्ने त्वं पारया नय्यो अस्मान्त्स्निभि रिति दुर्गाणि विश्वा । पूष्यो बज्रला न उर्वी भवा तोकाय तनयाय श्रियोः” इति । हे अग्ने मदीयापराधपरिहारायेदानीं प्रवृत्तत्वात् नय्यो नूतनस्त्वमस्मान् फलपर्यन्तानां कर्षणां पारया पारं नय । किं कृत्वा । स्निभिर्भयथाशास्त्रानुष्ठानैरिति पादरूपाण्यवत्यरूपाणि वा दुर्गाणि पापानि विश्वान्यति अतिक्रमय । किञ्चास्माकं निवासार्थं पूष्य नगरी पृथिवी विस्तृता भवतु मस्यनिष्पत्त्यर्थमुर्वी बज्रला भवतु । किञ्च त्वमस्मदीयाय तनयाय पुत्राय तोकाय दुहितरूपापत्याय च श्रियोः सुखप्रदो भव । अथ व्रातपत्ययागस्यासाधारणे युग्मे पुरोऽनुवाक्यामाह “त्वमग्ने व्रतपा असि देव आमर्त्येष्वा । त्वं यज्ञेष्वीद्यः” इति । हे अग्ने त्वमागत्य मनुष्येषु व्रतपा व्रतपालको देवोऽसि । आसमन्ताद्यज्ञेषु त्वं स्तुत्योऽसि । याज्यामाह “यद्वा वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरावः । अग्निष्टद्विश्वमाष्टुणाति विद्वान् येभिर्देवांश्च तृभिः कल्पयति” इति । हे देवा विदुषां युष्माकं सम्बन्धी-

न्यस्तदनुष्ठेयव्रतानि अविदुष्टदासः अत्यन्तमैविद्वांसो वैद्यं प्रमि-
नामं प्रकर्षेण विनाशयाम इति यत् तद्विश्वं तत्सर्वं विद्वानग्निः
आपृणाति आपूरयतु । येभिः यैः चतुभिः चतुर्पलक्षितकाल-
विशेषैर्देवान् हविर्भोक्तुं कल्पयाति कल्पयति तैः कालविशेषै-
र्व्रतं पूरयतु । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“अन्यानुवाके याज्याऽनुवाक्याः काम्येष्टिसङ्गताः ।

काण्डस्य तु द्वितीयस्य द्वितीये प्रश्न इष्टयः ॥

उभैर्द्वाग्नत्रये युग्ममिद्वैर्द्वाग्नत्रये तथा ।

वयं पौष्णे चरौ क्षेत्रे क्षेत्रपत्ये चरौ तथा ॥

अग्ने पाथिष्ठते यदा व्रातपत्ये द्वियुग्मकं ।

विकल्पेनेति मन्त्राः स्युरनुवाके चतुर्दशे” ॥

अथ मीमांसा । तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“ऐन्द्राग्नादीष्टयः काम्या याज्या अयुदिताः क्रमात् ।

काण्डयोगेस्ता यथासिद्धं सञ्चार्या नियमोऽथ वा ॥

सिद्धं क्रमसमाख्याभ्यां प्रबलं तद्वशादमूः ।

अकाम्यास्वाप सञ्चार्या याज्याः सर्व्वे का चतिः ॥

समाख्यानात् काण्डयोगः क्रमादिष्टिषु योजनं ।

अपेक्षते दैवमात्रशक्तिः काम्यैकतास्ततः” ॥ इति ।

काम्येष्टयस्तत्काण्डक्रमेणाज्ञाताः “ऐन्द्राग्नमेकादशकपाल

निर्वपिष्ठस्य सजाता वियुः” इत्यादिना । सजाता ज्ञातयः ।

वियुर्विर्मता विप्रक्षिपन्ना इत्यर्थः । ऐन्द्राग्नोरोचनेत्यादिके मन्त्र-

क्लाष्टे याज्यानुवाक्याः क्रमेणाज्ञाताः । तत्रेदं काम्ययाज्यानुवा-

काकाण्डमिति याज्ञिकानां समाख्या अवगम्यते । तथो-
 ष्टिकाण्डमन्त्रकाण्डयोः प्रथमयामिष्टौ प्रथमपठिते याज्यानु-
 वाक्ये इत्यादिव्यवस्था । कर्मस्वरूपमात्रप्रकाशनं लिङ्गं । न च
 तावन्मात्रेण मन्त्रकर्मणोरङ्गाङ्गीभावः । ततः समाख्यावल्लाम्ना-
 न्त्रकाण्डकर्मकाण्डयोः सम्बन्धावगमेन सामान्येन मन्त्रकर्मणोः
 सम्बन्धोऽवगम्यते । विशेषतस्त्वस्मिन् प्रथमे कर्मण्यथं प्रथमो मन्त्र
 इति क्रमादवगम्यते । ऐन्द्राग्नेष्टौ ऐन्द्राग्नमन्त्रौ वैश्वानरेष्टौ वैश्वान-
 रमन्त्र इत्येतादृशो विशेषो लिङ्गेनैव अवगम्यत इति चेत् । न ।
 लिङ्गाभाधारणे क्रमापेक्षणात् । “ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेद्
 भ्रातृव्यान्” इति द्वितीयेष्टिरपि । तच्चेन्द्राग्नी पठितं । मन्त्रकाण्डे
 ऽपि द्वाग्नीजवतिमित्यादिकमपरमैन्द्राग्नं याज्याऽनुवाक्याद्युग-
 लमाह्नातं । न हि तत्र क्रममन्तरेण निर्णेतुं शक्यते । न च क्रमे-
 णैव तत्सिद्धेर्लिङ्गप्रयोजकमिति वाच्यं, कचिल्लिङ्गस्यैव व्यवस्था-
 पकत्वात् । ऐन्द्रावार्हस्यत्येष्टिरेकैवाह्नाता “यं कामयेत राज-
 न्यमनपोभ्यो जायेत वृत्राघ्नः सुरेदिति तस्मा एतमैन्द्रा वार्ह-
 स्यत्यं चरं निर्वपेत्” इति । यं राजपुत्रं जायमानं, राज्ञः पुरो-
 हितस्य वा काम एवं भवति, अयं मातृगर्भे देवकृतविघ्नन के-
 नाप्यप्रतिबद्धो जायतां जातस्य शत्रून् मारयन्, सुसुरेदिति
 तद्राजपुत्रार्हस्यमिष्टिः । मन्त्रकाण्डे, तदिष्टिक्रमे याज्यापुरो-
 ऽनुवाक्ये ऐन्द्रा वार्हस्यत्ये द्विविधे आह्नाते “इदं वा मास्ये हविः”
 इत्येकं युगलं । “अस्ये इन्द्रा वृहस्यतो” इत्यादिकमपरं । तयोः
 प्रथमयुगलस्य क्रमेण विनियोगेऽपि द्वितीययुगलं लिङ्गेनैव वि-

नियोक्तव्यं । तस्मात् क्रमसमाख्यासंस्कृतेन लिङ्गेन काम्येष्टिष्वेवा-
याज्या नियम्यन्ते । द्वादशाध्यायस्य च द्वितीयपादे * चिन्तितं ।

“इदं वा युग्मयोः किं स्यात् साहित्यं वा विकल्पनं ।

साहित्यं पूर्ववन्मैव देवताबोधनैक्यतः” ॥ इति ।

ऐन्द्रावार्हस्यत्ये कर्मणि “इदं वा मास्ये हविःप्रियमिन्द्राह-
वस्यती” इति याज्याऽनुवाक्ये द्विविधे आस्नाते । तयोः सार-
स्वत्यादिवत् समुच्चयः । यथा सारस्वतीमनूच्य वाग्यन्त्या
धीष्णवीमनूच्य वाग्यन्त्येत्यत्र अदृष्टार्थत्वात् समुच्चयस्तदिति
चेत् । मैवं । दृष्टप्रयोजनस्य देवताबोधनस्यैकत्वात् तस्माद्वि-
कल्पः । तच्चैवान्यच्चिन्तितं ।

“पुरोऽनुवाक्यया याज्या विकल्प्या वा समुचिता ।

पुरे वाग्यस्समाख्यानाद् वचनात् तु समुच्चयः” ॥ इति ।

देवताप्रकाशनरूपकार्यस्यैकत्वाद्युग्मयोर्यथा न समुच्चयः
किन्तु विकल्प एव तथैवेकयुग्मगतयोरिति चेत् । मैवं । पुरोऽनुवा-
क्येति समाख्याया उत्तरकालीनयाज्यामन्तरेणानुपपत्तेः । किञ्च
“पुरोऽनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोति” इति प्रत्यक्षवचनेन
देवतापस्तक्षणं हविः प्रदानकार्यभेदात्किपुरस्सरं साहित्यं वि-
धीयते । तस्मात् समुच्चयः । दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“पर्याधेणापि देवाक्तिर्वैधेनैव पदेन वा ।

अर्थाभेदादादिमोऽन्त्यः शब्दपूर्व्वान्वयित्वतः” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासयोर्ये निगमास्तोत्राभ्यादिदेवताः किं यावक-

श्रुत्यादिना येन केनापि पर्यायेणाभिधत्तव्याः, किं वा तत्त-
द्विधुद्देशगतेन धागेन अग्न्यादिपदेनैवेति संशयः । तत्र शब्दार्थ-
प्रत्यायनार्थत्वात् पर्यायाणां स्वरूपेण भेदेऽप्यर्थाभेदाद्येन केना-
प्यभिधानमिति पूर्वः पक्षः । यत्र ह्यर्थे कार्यमासाद्यते तत्र शब्दे
ऽर्थप्रत्यायनार्थो भवति । यत्र पुनः शब्द एव कार्यं तत्र कार्यस-
म्बन्धार्थं शब्द एव प्रत्यायितव्यः । तद्यथा । देवदत्ते गौरवातिश-
यमापादयितुं राजसभायामाचार्योपाध्यायादिशब्दैस्तं व्यवहर-
न्ति पितृमातृमातुलादयस्य तत्तत्सम्बन्धविशेषवाचिशब्देन यद्यपि
तुल्यन्ति तथा तन्नामग्रहणेन प्रत्युत कुप्यन्त्येव । तद्वदपि अग्न्या-
दिवैधशब्द एव कार्यमासक्तं, विधिं विना धागदेवतयोः सम्बन्धा-
भावात् । विधिकृते तु तत्सम्बन्धे वैधशब्दस्य प्रयोजकत्वं दुर्वारं ।
अत एव अयाट् स्वाहाकारोऽजित्यादिनिगमेषु नियमेन वैधा
एवाग्न्यादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते “अयाडग्नेः प्रिया धामानि”, “अ-
याट् सोमस्य प्रिया धामानि”, “स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं” “अग्ने-
रहमुज्जितिमनूज्जेष”, “सोमस्याहमुज्जिविमनूज्जेष” इत्यादि-
ना । तस्माद् वैधपदैरेव तत्तदेवताभिधानं । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“नियमे पावकाग्न्योः किमग्निः स्यादयवोभयं ।

अग्निस्त्रेदकतो मैवं वैधोऽग्निः सगुणो यतः” ॥ इति ।

आधाने श्रूयते “अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपांश्च
निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये ब्रुचये” इति । तत्र गुणगुणिनोः
पावकाग्न्योर्भेदोऽग्निशब्द एव निगमेषु प्रयोक्तव्यः । कुतः । तस्यैव
षोडकप्राप्तमन्त्रपठितत्वात् । मैवं । ५ पञ्चकगुणयुक्तस्याग्नेर्वैधत्वेन

सर्वप्रयोगेषु तथैत्र प्राप्तत्वात् । तस्माच्छब्दद्वयं पठितव्यं । अनेन
न्यायेन प्रकृतेऽप्येन्द्राग्नयागे इन्द्राग्नीशब्देनैव निगदेषु देवताभि-
धातव्या, पाथिकृतयागे त्वग्निपथिकच्छब्दद्वयेनेति द्रष्टव्यं ।

अथ व्याकरणं । उभेत्यत्र टाप्स्वरैकादेशस्वरौ । इन्द्राग्नीशब्दे
त्वाष्टमिकामन्वितनिघातः । आहुवधा इत्यत्र तुमर्थे विहितस
कथ्यैप्रत्ययस्यादिरकार उदात्तः । ततः समासे कत्स्वरः । एवं सर्व-
मुख्यं । अस्मिन् प्रथमप्रपाठके शब्दस्वरप्रक्रिया लेशतः प्रदर्शिता ।
आकल्येन तु प्रकृतिप्रत्ययविकरणतत्तदादेशादिपरिज्ञानमन्त-
रेण दुर्बोधत्वात् तस्य च सर्वस्यास्माभिर्वैदिकशब्दप्रकाशे निरू-
पितत्वादत्रापि तन्निरूपणे ग्रन्थगौरवप्रसङ्गात् तत्रैव सर्वमवग-
न्तव्यं । तदिदं याज्याकाण्डं वैश्वदेवं । तथा चानुक्रमणिकायामुक्तं ।

“राजसूयस्य ब्राह्मणः पशुबन्धः सहेष्टिकः ।

उपानुवाक्यं याज्यास्य अश्वमेधः स ब्राह्मणः ॥

स चायणस्य होमास्य सूक्तानि च सहेष्टिभिः ।

सौचामणी सहाच्छिद्रैः पशुर्मेधस्य षोडश” ॥ इति ।

अनुमत्यै पुरोडाशमित्यादिको मन्त्रकाण्डस्योऽष्टमप्रपाठ-
को राजसूयः । अनुमत्या इत्यादिका विधिकाण्डस्थाः षष्ठ-
सप्तमाष्टमप्रपाठकास्त्रयोऽपि राजसूयः स ब्राह्मणं । वायव्यं
श्वेतैः सार्वभेतेत्यादिप्रपाठकोक्ताः पशुबन्धाः । प्रजापतिः प्रजा
असृजत ताः सृष्टा इत्यादिप्रपाठकचयोक्ता इष्टयः । प्रजा-
पतिरुक्तामयत प्रजाः सृजेत्येत्यादिकमुपानुवाक्यं । उभावा-
मिन्द्राग्नी इत्यादयो घ्राज्याः । जीमूतस्येत्यादिकस्तत्र तत्रोक्ताः ।

ऽश्वमेधः । साङ्गदृष्टेया इत्यादिकं तद्ब्राह्मणं । प्रजकम् ज्योति-
रित्यादिप्रपाठकपञ्चकं सचायणं । जुष्टेदमूना इत्यादिप्रपा-
ठकद्वयोक्ता मन्त्रा होमाः । पीवोक्ताः रथिष्टः सुमेधा इत्या-
दिषाद्धप्रपाठकोक्तानि सूक्तानि । अग्निर्वा अकामयतेत्याद्य-
द्धप्रपाठकोक्ता इष्टयः । स्वादीं वा स्वादुनेत्यादिः सौचा-
मणिः । सर्वान् वा एषोऽग्नौ कामान् प्रवेशयतीत्यादीन्यच्छि-
द्राणि । अञ्चन्ति त्वामित्यादिकः पशुः । ब्रह्मणे ब्राह्मणमा-
मासभत इत्यादिर्नरमेध इति । अत्र याज्यानां विश्वे देवा
क्षयः । उभां वामिति द्वे त्रिष्टुभे । इन्द्राग्नौ नवतिमिति
गायत्री । शुचिन्नु सोममिति त्रिष्टुप् । वयमु लेति गायत्री ।
पथस्यथ इति त्रिष्टुप् । चेत्रस्य पतिनेत्यनुष्टुप् । चेत्रस्य पत
इति तिस्रः त्रिष्टुभः । यद्वाहिष्ठमित्यनुष्टुप् । अग्ने त्वमिति
त्रिष्टुप् । त्वमग्ने व्रतपा इति गायत्री । यद्वा वयमिति त्रिष्टुप् ।
देवतास्तु तत्तन्मन्त्रव्याख्यानेनैव प्रकाशिताः । ता एता ऋषि-
च्छन्दोदेवता अनुष्ठानकाले स्मरणीयाः । इति माधवीये वेदा-
र्थप्रकाशे प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् ।

पुमर्यास्तुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीविद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिरा-
जपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्थाशापरिपालकेन माधवा-
चार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे प्रथमप्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ ० ॥

अविदद्यासाय नमः ॥

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठकः ।

हरिः ॐ ॥

आप उन्दन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाय वर्चस आपधे
चायस्वैनः स्वधिते मेनः हिःसीदेवश्रू रेतानि प्रवपे
स्वस्युत्तराण्यशीयाऽऽपौ अस्मान् मातरः शुन्यन्तु घृतेन
नो घृतपुवः पुनन्तु विश्वमस्मत् प्रवहन्तु रिप्रमुदाभ्यः
शुचिरा पूत रमि सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहि
महोनां पयोऽसि वचोधा असि वर्चः ॥ १ ॥

मयि धेहि वृचस्य कनोमिकाऽसि चक्षुष्या असि च-
क्षुर्मे पाहि चित्पतिस्त्वा पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनातु
देवत्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य
रश्मिभिस्तस्य ते पवित्रपते पवित्रेण यस्मैकं पुने तच्छ-
कोयसावो देवास ईमहे सत्यधर्माणो अध्वरे यदो
देवास आगुरे यज्ञियासो हवामह इन्द्राग्नी द्यावा-
पृथिवी आप आपधीत्वं दीक्षाणामधिपतिरसीह मा
सन्तं पाहि ॥ २ ॥

वर्चं ओषधीरष्टौ च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपा-
ठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

श्रीगणाधिपतये नमः ॥ ॐ ॥

यस्य नियमितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेम्बरं ॥ १ ॥

आद्यप्रपाठके दर्शपूर्णमासेष्टिरीरिता ।

प्रपाठकत्रयेणाय सोमयागः प्रवक्ष्यते ॥ २ ॥

तदिदं सौम्यकाण्डं । तथाचानुक्रमणिकायामुक्तं ।

“अध्वरप्रभृतित्रीणि तदिधिर्वाजपेयकौ ।

सवाः शुक्रियकाण्डे च नवेन्दोरिति धारणा” ॥ इति ।

आप उन्दन्वित्यादिकमध्वरकाण्डं । आददे यावासीत्या-
दिकं यज्ञकाण्डं । उदुत्यं जातवेदसमित्यादिकं दक्षिणाकाण्डं ।
तान्येतानि त्रीणि । प्राचीनवृषं करोतीत्यादिकं त्रयाणामे-
तेषां विधिः । देव सवितः प्रसुवेत्यादिकं वाजपेयस्य मन्त्रकाण्डं ।
देवा वै यथादर्शं यज्ञानाहरन्तेत्यादिकं वाजपेयस्य विधिका-
ण्डं । त्रिवृत् सोमो भवतीत्यादिकाः सवाः । नमो वाचे या
चोदितेत्यादिकं शुक्रियमन्त्रकाण्डं । देवा वै सचमासतेत्या-
दिकं तदिधिकाण्डं । तान्येतानि नव सञ्ज्ञाकानि चन्द्रस्य का-
ण्डानि । अतस्तेषु चन्द्र चक्षिरिति ध्यायेत् ।

“सोमाङ्गे दीक्षणीषादौ दर्शमन्त्रातिदेशनात् ।

दर्शोर्द्ध्वं तस्य युक्तमग्निष्टोमोऽच वर्धते” ॥

त्रिविधः सोमयागः । एकाहाहीनसचनानामकः । एकस्मिन्नेवाहनि सवनत्रयेण निष्पाद्य एकाहः । द्विरात्रमारभ्य एकादशरात्रपर्यन्ता अहीनाः । त्रयोदशरात्रमारभ्य सहस्रसंवत्सरपर्यन्तानि सत्राणि । द्वादशाहस्य द्विरूपः । तत्र अहीनरूपेण द्विरात्रादीनां प्रकृतिः, सचरूपेण त्रयोदशरात्रादीनां । तस्य च द्वादशाहस्य एकाहरूपो ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः । अत एवान्नायते “एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोमः” इति । यद्यपि सप्तसंस्थो ज्योतिष्टोमः, अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उच्यते योऽग्निरात्र अग्नौ यो वाजपेयश्चेति तथाप्यग्निष्टोमं कृत्वाङ्गजातस्योपदिष्टत्वात् स एवेतरेषां प्रकृतिः । अतः प्रथम एवाभिधीयते । तत्र प्रपाठकत्रयस्यानुवाकानां चार्थभेदे विनियोगसङ्ग्रहे दर्शितः ।

“द्वितीयप्रश्नमारभ्य प्रश्नत्रय उदीर्यते ।

सोमयागे मन्त्रजातं तत्रावान्तरभेदतः ॥

क्रयः पशुर्गृहश्चेति प्रश्नभेदोऽवगम्यतां ।

क्रयप्रश्नेऽनुवाकाः स्युरर्थभेदाच्चतुर्दश ॥*

ग्रामंशावेशनं दीक्षा स्याद्देवयजनग्रहः ।

सोमक्रयस्यानयनं तदीयपदसङ्ग्रहः ॥

सोमोन्मानं क्रयस्तस्य शकटारोपणं गतिः ;

आतिथ्योपसदस्तद्वेदुत्तरवेदिका ॥

हविर्धानं काम्ययाज्या इत्यर्थां अनुवाकगाः” ॥ इति

तत्र प्रथमानुवाके क्षीरादिभिः संस्कृतस्य यजमानस्य प्र

चीनवंशाख्यशाखाप्रवेशोऽभिधीयते । आप उन्दन्वित्यादयः
 चौरमन्त्राः । चौरात् प्रागेव शाखा निर्मातव्या । ततो बोधा-
 यनो दीक्षासाधनद्रव्यसम्पादनपूर्वकं शाखानिर्माणमाह “अ-
 ग्निष्टोमेन यज्यमाणो भवति स उपकल्पयते कृष्णाजिनञ्च कृष्ण-
 विषाणञ्च वासञ्च मेखलाञ्च” इति । “जुष्टे देवयजने शाखा का-
 रिता भवति” इति च । आपस्तम्बोऽपि “सोमेन यज्यमाणो
 ब्राह्मणानार्षेयान् चत्विजो वृणीते” इत्युपक्रम्य वरणं देवयजना-
 ध्वषानं दीक्षणीयेष्टिञ्चाभिधायेदमाह “प्राचीनवर्णं करोति
 पुरस्तादुन्नतं पश्चान्नितः सर्वतः परिश्रितं” इति । एतदेवा-
 भिप्रेत्य वपनविधेः पूर्वं शाखां विधत्ते “प्राचीनवर्णं क-
 रोति देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त प्राचीं देवा दक्षिणा पितरः
 प्रतीचीं मनुष्या उदीचीनः रुद्रा यत् प्राचीनवर्णं करोति
 देवलोकमेव तद्यजमान उपावर्त्तते” (मं० १६ का० ११ प्र० ११ अ०)
 इति । प्रागायतः पृष्ठवंशो यस्य गृहविशेषस्य स प्राचीनवंशः ।
 केचित् तु यस्य देवयजनस्येति विगृह्य कृत्स्नदेवयजनविधिमेत-
 माहुः । देवयजनैकदेशरूपगृहसम्बद्धो वंशो देवयजनसम्बद्धो
 भवति । वंशस्य प्रागग्रत्वेन तद्गृहं यजमानो देवलोकं करोति ।
 गृहस्य कुड्यस्थानीयमावरणं विधत्ते “परिश्रयत्यन्तर्हितो हि
 देवलोको मनुष्यलोकात्” (मं० १६ कां० ११ प्र० ११ अ०) इति ।
 सर्गस्य मनुष्यैरदृश्यत्वाद्वापि तदर्थं परिश्रयणं । द्वाराणि
 विधत्ते “नास्मास्त्रिलोकात् स्वेतव्यमिवेत्याहुः को हि तद्देद यथ-
 मुग्धिन् लोकेऽस्ति वा न वेति दिश्यतीकाग्रान् करोत्युभयो-

लोकयोरभिजयै” (सं०।६का०।१प्र०।१अ०) इति । इह लोके तावत् सुखं प्रत्यक्षसिद्धं, गृहचेचपुत्रमित्रादिभिस्तदुत्पादात् । स्वर्गे तु सन्दिग्धं । यद्यविघ्नेनेदं कर्म साङ्गं समाप्येत तदा सुखमस्ति नान्यथा तदपि तत् सुखं नेदानीं भवति, किन्तु मरणादूर्द्ध्वं । तथापि प्रबलेन केनचिन्नरकप्रदेन कर्मणा प्रतिबन्धे सति ततोऽपि विलम्ब्येत । तस्मादिदानीमेवास्मास्माकात् न सर्व्वात्मना निर्गन्तव्यमिति बुद्धिमन्त आहुः । तत एतल्लोकदर्शनाय द्वारेषु हस्तेषु लोकद्वयजयो भवति । कल्पः “अथास्य प्राप्नुवन्स दक्षिणं गोदानमङ्गिरनुबध्य, आप उन्दन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाय वर्चसे” इति । गोदानं शिरसा भागः । जीवनायुर्द्विगुणवर्चसेभ्य आपः शिर आर्द्रां कुर्वन्तु । कल्पः “ऊर्द्धायं बर्हिरनुच्छ्रयति ओषधे त्रायस्वेन” इति । “स्वधितिं तिर्यञ्चं निदधाति” “स्वधिते मेनू हिंसीः” इति । “प्रवपते देवशूरेतानि प्रवपे” इति । स्वधितिः चुरः देवेषु प्रसिद्धत्वेन शूयत इति देवशूः देवनापितः तद्गूपोऽहं वपनं कुर्वे एतानि केशादीनि । बोधायनः “स्वस्युत्तराण्यशीय इत्युक्त्वा तं प्रत्यभिमृशते” । आपस्तम्ब “स्वस्युत्तराण्यशीयेति यजमानो जपति” इति । अविघ्नेनोत्तराणि कर्माणि प्राप्नुयां । विधत्ते “केशशशश्रु वपते नखानि निहन्तान् मृता वा एषा त्वगमेध्या यत् केशशशश्रु मृतामेव त्वचममेध्यामप हत्य यज्ञियो भूत्वा मेधमुपैति” (सं०।६का०।१प्र०।१अ०) इति । बोधायनः “अथैनमङ्गिरभिषिञ्चति आपो अस्मान् मातरः इत्यन्तु घृतेन नो घृतपुवः पुनन्तु” इति । “सम्प्रधाव्यरञ्ज

प्रक्षालयति विश्वमस्मत् प्रवहन्तु रिप्रमिति” इति । आपस्तम्बस्त्रे-
 कमन्वतां मन्यते । अस्मान्स्मदीयान् यजमानान् । शरदुदक-
 मव घृतं । तेन पुनन्ति पर्जन्यादयो घृतपुवः । रिप्रं पापं । इमा
 आपः सर्वं पापं अस्मत्तोऽपनयन्तु । कल्पः “उदाभ्यः शुचिरा-
 पूत एमि इत्युद्गाहमानो जपति” । स्नानाचमनाभ्यां वहिरन्तश्च
 शुद्धः सन् अद्भ्य उद्भ्यागच्छामि । विधत्ते “अङ्गिरसः सुवर्गे
 शोकं यन्तोऽपु दीक्षा तपसी प्रावेशयन्तपु स्नाति साक्षादेव दीक्षा
 तपसी अवहन्ते” (सं०।६का०।१प्र०।१अ०) इति । मुण्डनीदि-
 संस्कारो दीक्षा । आहारादिनियमस्तपः । अपु स्नानेन तदुभ-
 यमव्यवधानेनैव प्राप्नोति । अवतरणप्रदेशं विधत्ते “तीर्थे स्नाति
 तीर्थे हि ते तां प्रावेशयन्” (सं०।६का०।१प्र०।१अ०) इति ।
 तामेव दीक्षां उक्तमेवार्थमनूय स्नाति “तीर्थे स्नाति तीर्थमेव स-
 मानानां भवति” (सं०।६का०।१प्र०।१अ०) इति । ज्ञातिसंख्या-
 दीनां समानानां तीर्थवत् सेव्यो भवति । आचमनं विधत्ते
 “अपोऽस्त्रात्यन्तरत एव मेधो भवति (सं०।६का०।१प्र०।१अ०)
 इति । कल्पः “अथ प्रदक्षिणमहतं वामः परिधत्ते सोमस्य तनू-
 रसि तनुवं मे पाहि” इति । जौमवस्त्रस्य सोमोऽभिमानो देव
 इति तस्य वस्त्रं शरीरं । विधत्ते “वामसा दीक्षयति सोम्यं वै
 जौमं देवं तथा सोममेव देवतामुपैति यो दीक्षते” (सं०।६का०।
 १प्र०।१अ०) इति । दीक्षयति संस्करोति । मन्त्रस्य पूर्वोत्तर-
 भागौ व्याचष्टे “सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहीत्याह स्वामेव
 देवतामुपैत्यथो आग्निवमेवैतामाशास्ते” (सं०।६का०।१प्र०।

१अ०) इति । वस्त्रपरिहितस्य सोम एव स्त्रा देवता । प्रका-
 रान्तरेण प्रक्षीति “अग्नेस्त्वषाधानं वायोर्वातपानं पितृणां नी-
 विरोषधीनां प्रघात आदित्यानां प्राचीनतानो विश्वेषां देवा-
 नामोतुर्नक्षत्राणामतीकाशासदा एतत् सर्वदेवत्वं यदासो
 यदाससा दीक्षयति सर्वाभिरेवैनं देवताभिर्दीक्षयति” (सं०।
 ६का०।१प्र०।१अ०) इति । शलाकोपधानं तृषाः । तत्र तन्मूनां
 पूरणं तृषाधानं । वायुना शोषणं वातपानं । नीर्विबन्धनविशेषः ।
 प्रघातो दण्डेन शलाकोपधानेन वा प्रहारः । प्राचीनतानो
 दीर्घतन्तुप्रसारणं । ओतुः तिर्यक्तन्तुप्रसारणं । अतीकाशाश्चि-
 द्राणि । एतेषु क्रमेणान्यादयोऽभिमानिदेवताः । भोजनं वि-
 धत्ते “वहिः प्राणो वै मनुष्यस्तस्याशनं प्राणोऽन्नाति स प्राण
 एव दीक्षते” (सं०।६का०।१प्र०।१अ०) इति । प्राणस्थितिहे-
 तुत्वादशनस्य प्राणत्वं । मित्रबन्धादिभिः प्रार्थितो बज्र भुञ्जी-
 तेति । विधत्ते “आश्रितो भवति यावानेवास्य प्राणस्तेन सह
 मेधमुपैति” (सं०।६का०।१प्र०।१अ०) इति । बोधायनः “अ-
 यास्यैतन्नवनीतं विचितमुदशराव उपशेरते तस्य पाणिभ्यां स-
 म्यञ्ज्ञाय मुखमेव प्रथममभ्यङ्क्ते महीनां पयोऽसि वर्चोधा असि
 वर्चो मयि धेहि इत्यनुलोममोपादाभ्यां” इति । आपस्तम्बो मन्त्र-
 भेदमाह “महीनां पयोऽसीति दर्भपुञ्जीलाभ्यां नवनीतमुद्योति
 वर्चोधा असीति तेन पराचीनं त्रिरभ्यङ्क्ते” इति । हे नवनीत
 त्वं गवां पयःकार्यमसि । स्निग्धतारूपं वर्चोधा असि धार-
 यसि अतो मयि ब्रह्मवर्चमं धेहि । अभ्यङ्गं विधत्ते “घृतं देवानां

मस्तु पितृणां निष्यक्तं मनुष्याणां तद्वा एतत् सर्वदेवत्यं यन्न-
वनीतं यन्नवनीतेनाभ्यङ्गे सर्व्वा एव देवताः प्रीणाति” (सं०।
६का०।१प्र०।१अ०) इति । नवनीतस्य पाकजन्यास्तिस्रोऽवस्थाः
पक्वं ईषत्पक्वं निःशेषपक्वञ्च । द्रव्यान्तरप्रक्षेपेण सुरभि निःशेष-
पक्वं । अत एव बह्वृचः पठन्ति “आज्यं वै देवानां सुरभि घृतं
मनुष्याणामायुतं पितृणां नवनीतं गर्भाणां” इति । प्रका-
रान्तरेण नवनीताभ्यञ्जनं स्तौति “प्रच्युतो वा एषोऽस्मासो-
कादगतो देवलोकं यो दीक्षितोऽन्तरेव नवनीतं तस्मान्नवनीते
नाभ्यङ्गे” (सं०।६का०।१प्र०।१अ०) इति । दीक्षितस्य स्वर्गसा-
धने प्रवृत्तत्वादेतल्लोकप्रच्युतिः । यागस्यासमाप्तत्वाद्देवलोकप्रा-
प्त्यभावः । नवनीतमपि क्षीरभावात् प्रच्युत्य घृतभावं न प्रा-
प्नोति । अतोऽन्तरालवर्त्तित्वसाम्यात् तेन तस्याभ्यङ्गो युक्तः ।
गुणद्वयं विधत्ते “अनुलोमं यजुषा व्यावृत्त्यै” (सं०।६का०।१प्र०।
१अ०) इति । मनुष्याणां नास्त्यानुलोम्ये नियमः । न चाभ्यङ्गे
मन्त्रोऽस्ति । तस्माद्वावृत्त्यै तदुभयमत्रेति नियम्यते । कल्पः “अ-
थास्यैतदाञ्जनं पिष्टं दृषदुपले मत्तलया च शरेषीकया चास्य
प्राक्पुखस्य प्रत्यङ्पुख उपविश्य सव्येन पाणिना दक्षिणमक्ष्य-
नक्ति “दृत्रस्य कनीनिकासि चक्षुष्या अंसि चक्षुर्मे पाहि” इति ।
मन्त्रार्थं विशदयन्नञ्जनं विधत्ते “इन्द्रो दृत्रमहन् तस्य कनीनिका
परापतत् तदाञ्जनमभवद्यदाङ्गे चक्षुरेव भादव्यस्य दृङ्गे” (सं०।
६का०।१प्र०।१अ०) इति । विनाशयतीत्यर्थः । क्रमेण गुणान्
विधत्ते “दक्षिणं पूर्वमाङ्गे सव्यं हि पूर्वं मनुष्या आञ्जते न

निधावते नीव हि मनुष्या धावन्ते पञ्चस्रस्र आङ्गे पञ्चाक्षरा
 पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवावरन्त्ये ऽपरिमितमाङ्गे ऽपरिमितः
 हि मनुष्या आञ्जते सत्स्रस्रयाङ्गे ऽपत्स्रस्रया हि मनुष्या आ-
 ञ्जते व्यावृत्तौ” (सं०।६का०।१प्र०।१अ०) इति । मनुष्येषु सो-
 षितु अञ्जने वामभागपूर्वत्वं प्रसिद्धं । अञ्जनोपेताङ्गुलेः चतु-
 षि सहस्रा पुनः पुनः पर्यावर्त्तनं निधावनं । तच्च मनुष्याः कु-
 र्वन्ति । यज्ञे सवनोयपुरोडाशद्रव्याणां सवनोयसम्बन्धिनां प-
 ञ्चस्रस्रस्रकलात् पङ्क्तिच्छन्दोगताक्षरसाम्याद्यज्ञस्यपाङ्कत्वं । तथा
 च पञ्चमप्रपाठके वक्ष्यते “ब्रह्मवादिनो वदन्ति गर्चा न य-
 जुषा पङ्क्तिराप्यते ऽथ किं यज्ञस्य पाङ्कत्वमिति धानाः करम्भः
 परिवापः पुरोडाशः पथस्या तेन पङ्क्तिराप्यते तद्यज्ञस्य पा-
 ङ्कत्वं” (सं०।६का०।५प्र०।१०अ०) इति । परिमितमक्ष्यं पञ्च-
 ऽङ्गानि यमो वा । न त्वयं नियमो मनुष्येष्वस्ति । अयमहिता
 श्रेणीका सत्स्रस्रा । मनुष्याणामिषीकानियम एव नास्ति कुतः
 सत्स्रस्रत्वनियमः । विपक्षे बाधकपूर्वकं स्वपक्षं निगमयति “य-
 दपत्स्रस्रया ऽञ्जीत वज्र इव स्यात् सत्स्रस्रयाङ्गे मिचत्वाय” (सं०।
 ६का०।१प्र०।१अ०) । त्वत्सरहितशरकाष्ठस्य तीक्ष्णायत्वाद्-
 ज्ञसमत्वं । कल्पः “अथैनमेकविंशत्या दर्भपुञ्जीलैः पवयति
 चित्पतिस्त्वा पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा सविता पु-
 नात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वशोः सूर्यस्य रश्मिभिः” इति । प्रथम-
 दितीयमन्त्रयोरच्छिद्रेणेत्यनुषज्यते । हे यजमान चितां ज्ञा-
 नानां पतिर्मनो देवस्त्वां ज्ञोधत्तु । वाचां ब्रह्मार्तां पतिः सर-

स्वती अथै वा आदित्योऽद्विष्टं पवित्रं तद्रूपोऽयं दर्भस्तोमः ।
जगन्निवासहेतोः सूर्यस्य रश्मिरूपा दर्भाः । दर्भस्तोमविशिष्टं
मार्जनं विधत्ते “इन्द्रो वृत्रमहन्तोऽह ओपोऽहं ध्रियत तासां
यन्मेधं यज्ञियः स देवमासीत् तदपोदक्रामत्ते दर्भा अभवन्
यद्दर्भपुञ्जीलैः पवयति या एव मेध्या यज्ञियाः स देवा
आपस्ताभिरेवैनं पवयति” (सं० ६ का० १ प्र० १२ अ०) इति ।
मेधं ब्रह्मं यज्ञियं यज्ञार्हं स देवं देवताप्रियं । उत्पवनब्रा-
ह्मणे दर्भोत्पत्तिर्याख्याता । दर्भस्तोमस्य सङ्ख्याविशेषाभ् वि-
धत्ते “द्वाभ्यां पवयत्यहोरात्राभ्यामेवैनं पवयति त्रिभिः पव-
यति चय इमे लोका एभिरेवैनं लोकैः पवयति पञ्चभिः पव-
यति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञार्थेवैनं पवयति षड्भिः
पवयति षड्वा षटतव षट्पुभिरेवैनं पवयति सप्तभिः पवयति
सप्तहन्दाऽसि हन्दाभिरेवैनं पवयति नवभिः पवयति नव
वैपुल्ये प्राणाः स प्राणमेवैनं पवयत्येकविंशत्या पवयति दश-
हस्या अङ्गुलियो दशपद्या आत्मैकविंशो यावानेव पुरुषस्तम-
परिवर्गे पवयति (सं० ६ का० १ प्र० १२ अ०) । गायत्री त्रिष्टुप्
जगत्पुष्टुप् पङ्क्त्या सह वृहत्युष्णिहा ककुप् सूचीभिः शम्यन्तु
त्वा इत्यश्वमेधे कश्चिन्मन्त्र आन्नायते । तत्रोष्णिक्ककुभोरवा-
न्तरभेदपरित्यागेन सप्तहन्दाऽसि सञ्चारस्थानभूतद्विद्राभि-
प्रायेण प्राणानाञ्च नवत्वं । अपरिवर्गे निःशेषं । एकविं-
शत्या दर्भपुञ्जीलैः पवयतीति षड्विंशब्राह्मणे आन्नातत्वात् प्रश्न-
सार्थमितरे पक्षा अवयुत्यानुवादाः । मन्त्रं व्याचष्टे “चित्प-

तिस्त्वा पुनात्वित्याह मनो वै चित्पतिर्मनसैवेनं पवयति वाक्-
 पतिस्त्वा पुनात्वित्याह वाचैवेनं पवयति देवस्त्वा सविता पुना-
 त्वित्याह सविदप्रसूत एवेनं पवयति” (सं० ६ का० १ प्र० १ अ०)
 इति । कल्पः “यजमानं वाचयति तस्य ते पवित्रपते पवित्रेण
 यस्मै कं पुने तच्छकेयं” इति । आदित्यरूपस्याच्छिद्रपवित्रस्य
 पतिः प्रेरकोऽन्तर्यामी । हे पवित्रपते तादृशस्य ते पवित्रेण यस्मै
 अग्निष्टोमकर्म्मणे कं आत्मानं शोधयामि तत् कर्तुं शक्तो भू-
 यामं । एतदभिप्रायं दर्शयति “तस्य ते पवित्रपते पवित्रेण यस्मै
 कं पुने तच्छकेयमित्याहः शिषमेवैतामाशास्ते” (सं० ६ का०
 १ प्र० १ अ०) इति । बोधायनः “अथैनं सव्ये पाणावभिपाद्य शा-
 स्तामानयति आ वो देवास ईमहे सत्यधर्माणो अध्वरे यद्वा
 देवास आगुरे यज्ञियामो हवामहे” इति । आपस्तम्बः “आवो
 देवास ईमह इति पूर्व्या दारा प्राग्वंशे प्रविश्य” इति । हे देवा
 युष्माकं सम्बन्धिन्यस्मिन्नध्वरे वयं सत्यधर्माणोऽवश्यं भाव्यनुष्ठा-
 नपरा आगच्छामः । हे यज्ञसम्बन्धिनो देवा यस्मात् आगुरे
 कर्म्मद्यमे युष्मानाक्कास्यामः तस्माद्वयमत्रागच्छामः । बोधायनः
 “पूर्व्या दारा शालां प्रपादयति इन्द्राग्नी द्यावापृथिवी आप
 ओषधीः” इति । आपस्तम्बः “इन्द्राग्नी द्यावापृथिवी आप ओ-
 षधीः इत्यपरेणाहवनीयं दक्षिणातिक्रम्य” इति । हे इन्द्रादय
 एनमनुजानन्त्विति शेषः । बोधायनः “अथैनमगेणाहवनीयं
 पर्याणीयदक्षिणत उदङ्मुखमुपवेश्य आहवनीयंभीक्ष्यति”
 इति । त्वं दीक्षाणामधिपतिरसीह मा सन्तं पाहि” इति ।

आपस्तम्बः “त्वं दीक्षाणामधिपतिरसि इत्याहवनीयमुपोपवि-
शति” इति । हे आहवनीय त्वं दीक्षारूपाणां नियमानां पा-
लकोऽसि अतस्त्वत्समीपस्थितं मां पालय । पूर्वोक्तपूतत्वप्रशंसा-
पूर्वकं प्राचीनवंशप्रवेशं विधत्ते “यावन्तो वै देवा यज्ञायापु-
नत त एवाभवन् य एवंविद्वान् यज्ञाय पुनीते भवत्येव बहिः
पवयित्वान्तःप्रपादयति मनुष्यलोक एवैनं पवयित्वा पूतं देव-
लोकं प्रणयति” (सं० ६का०१।प्र०१।२अ०) इति । अभवन्नैश्वर्यं
प्राप्ता भवत्येव ऐश्वर्यं प्राप्नोत्येव । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“आपः शिर उन्त्योष दर्भोऽचान्तर्हितः स्वधि ।

क्षुरं निधाय देवश्रूर्वपेत् स्वस्ति तदा जपेत् ॥

आपः स्नायादुदा जप्यं सोम वस्त्रपरिग्रहः ।

महीति नवनीतस्य ग्रहो वर्चेति स्नेपनं ॥

वृचेत्याह्वे चित्पतिस्त्वा त्रिभिर्दर्भेण पावयेत् ।

तस्येति वाचनं स्वामो ह्यावः प्राग्वंशवेशनं ॥

इन्द्राग्नी दक्षिणे गत्वा त्वमित्युपविशेदिह ।

प्रथमे ज्ञानवाकेऽस्मि मन्त्रा अष्टादशेरिताः ॥

अथ भीमांसा । चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“किं दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यागकः ।

अङ्गाङ्गिता वा कालो वा ह्यपारार्थ्याय चाङ्गता ॥

दर्शादिलक्षिते काले सोमयागे विधीयते ।

स्वतन्त्रफलवत्वेन न युक्ताऽङ्गाङ्गिता तयोः” ॥ इति ।

इदमाम्नायते “दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत” इति ।

तच्च उभयोरग्निमाहूतानूयाजवदन्याधीनत्वाभावाद्दर्शपूर्णमा-
 सोक्तेः पारार्थपरिहाराय सोमस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वबोधकोऽयं
 संयोग इति चेत् । मैवं । स्वतन्त्रफलवत्ः सोमयागस्याङ्गत्वसम्भ-
 वात् । फलवत् सन्निधानफलं तदङ्गमिति न्यायात् । न चात्र
 बृहस्पतिसवन्यायेन सोमधर्मकमफलं कर्मान्तरं विधीयत इति
 शक्यं वक्तुं । सोमशब्दस्य बृहस्पतिसवशब्दवन्नामत्वाभावेन धर्मा-
 तिदेशकत्वाभावात् । क्त्वाप्रत्ययस्य असत्यङ्गाङ्गीभावे कर्त्रैक्य-
 मात्रैणोपपद्यते । तस्माद्दर्शपूर्णमासशब्दस्य पारार्थ्यमभ्युपेत्यापि
 तदिष्ट्युपलक्षित उत्तरकाले सोमविधिरयं । एतदेवाभिप्रेत्य
 रथरूपकमाश्रायते “एष वै देवरथो यद्दर्शपूर्णमासौ यो द-
 र्शपूर्णमासाविद्धा सोमेन यजते रथस्यष्ट एवावसाने वरे देवा-
 नामवस्यति” (सं० २का०।५ प्र०।६ अ०) इति । अवसाने नि-
 स्थिते वरे मार्गे यथा रथेन क्षुणे मार्गे गन्तुः कण्टकपाषा-
 णादिबाधराहित्येन सुखं भवति तथा प्रथमं दर्शपूर्णमासा-
 विष्टवतः उत्तरकाले तदिष्टिविकृतिषु सोमाङ्गभूतदीक्षणीया
 प्रायणीयादिषु कर्मानुष्ठानं सुकरं भवतीत्यर्थः । तस्मात्
 कालार्थः संयोगः । पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“दर्शाविद्धा सोमयागक्रमोऽयं नियतो न वा ।

उक्तेराद्यो न सोमस्याधानानन्तरता श्रुतेः” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासाविद्धा सोमेन यजेतेति क्त्वाप्रत्ययेनावगम्यमानः
 क्रमो नियत इति चेत् । मैवं । “सोमेन यज्यमाणोऽग्नीना दधीत”

इति आधानानन्तरताया अपि श्रवणात् । तस्मादिष्टिसोमस्योः
पौर्णमास्यं न नियतं । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“विप्रस्य सोमपूर्वत्वं नियतं वा न वा ऽयिमः ।

उत्कर्षतो नैवमग्नीषोमीयस्यैव तच्छ्रुतेः” ॥ इति ।

इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वञ्च विकल्पितमिति यदुक्तं तत्र ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेव नियतं । कुतः । उत्कर्षश्रवणात् । “आग्नेयो ब्राह्मणो देवतयाऽनुसोमेनेष्टा अग्नीषोमीयो भवति यदेवादः पौर्णमासं हविस्तत् तर्ह्यनुनिर्व्वपेत् तर्हि स उभयदेवतो भवति” इति । अस्यायमर्थः । प्रजापतेर्मुखादग्निर्ब्राह्मणश्चेत्युभावुत्पन्नौ । ततो ब्राह्मणस्यैकैव देवतेति आग्नेय एव ब्राह्मणो न तु सौम्यः सोमस्य तदेवतात्वाभावात् । यदा स ब्राह्मणः सोमेन यजेत तदा सोमोऽप्यस्य देवतेति अग्नीषोमीयो भवति तस्याग्नीषोमीयस्य ब्राह्मणस्यानुरूपं पौर्णमासं अग्नीषोमीयपुरोडाशरूपं हविस्सोमादूर्ध्वमेवानुनिर्व्वपेत् । तदा स ब्राह्मणो देवतादयमस्वन्वी भवतीति । यद्यप्यत्र कर्मान्तरं किञ्चिद्विधीयत इति कश्चिन्न्येत तथापि पौर्णमासं हविरिति विस्पष्टं प्रत्यभिज्ञानान्न कर्मान्तरं । किन्तु दर्शपूर्णमासयोः सोमादूर्ध्वमुत्कर्षः । तस्माद्विप्रस्य सोमपूर्वत्वमेव नियतमिति प्राप्ते ब्रूमः । नात्र दर्शशब्दः पूर्णमासशब्दे वा कश्चिद्व्यागवाची श्रूयते । पौर्णमासमित्येष तद्धितान्तो हविर्विशेषणत्वेनापन्यस्यते । तच्च हविरग्नीषोमीयपुरोडाशरूपमिति देवतादयेन संस्तवादवगम्यते । तस्मादेकस्यैव हविष उत्कर्षो न तु कृत्स्नयोर्दयोर्दर्शपूर्णमा-

सद्योः । तथा सति ब्राह्मणस्यैकस्मिन्नेवाग्नीषोमीयपुरोडाशे सोमपूर्व्वलनियमः इतरत्र चत्रियवैश्वयोरिवात्रापौष्टिपूर्व्वलसोमपूर्व्वले विकल्प्येते । तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“दिशं प्रतीचीं मनुजा व्यभजन्तेत्यसौ विधिः ।

वादे वाऽत्र पुरा कल्पस्तुत्यर्थो विधिमर्हति ॥

प्राचीनवंशवाक्योक्तेर्विधावस्यैकवाक्यता ।

दिग्बिधावर्थवादेयमुपवीते निवीतवत्” ॥ इति ।

ज्यातिष्टोमे श्रूयते “प्राचीनवृंशं करोति देवमनुष्यादिभ्यो व्यभजन्त प्राचीं देवा दक्षिणा पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीची-
नः रुद्रा यत्प्राचीनवृंशं करोति देवलोका मेव तद्यजमान उपा-
वर्त्तते” (सं०।इका०।१ प्र०।१अ०) इति । तत्र देवादीनां कर्मा-
नधिकारान्न तत्र विधिश्चा । मनुष्याः प्रतीचीं विभजेयुरित्येव
विधिः स्यात् । कुतः । पुरा कल्परूपेणार्थवादेन स्मृत्यमानत्वात् ।
पूर्व्वपुरुषाचरितत्वाभिधानं पुरा कल्पः । व्यभजन्तेत्यनेन श्रुता-
र्थवाचिना तदभिधीयते तस्माद्विधिरयमिति पूर्व्वः पक्षः । यस्य
मण्डपविशेषस्थोपरिवंशाः प्रागद्या भवन्ति स प्राचीनवंशः ।
तद्विध्यैकवाक्यत्वाभ्युपगमादर्थवादः सायङ्कालीनार्थादौ प्रतीचीं
प्राप्ता । तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितं ।

“पवतीत्युपकारः किं द्वयोर्मुस्याङ्गयोरुत ।

मुख्य एव द्वयोरस्य कृत्स्नकर्तृगतत्वतः ॥

युक्तः शास्त्रीयसंस्कारो मुख्येऽस्य फलभोगिनः ।

विनापि संस्क्रान्तिं दृष्टं कर्तृत्वं तस्य नास्ति यः” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे केशश्मश्रुवपनपयोव्रतादयो यजमानसंस्कारा
 आह्वाताः । यद्दैः सोमहोमो ज्योतिष्टोमे मुख्यः । अग्नीषोमी-
 यपश्चादिकमङ्गं तच्च द्वयोर्मुखाङ्गयोरैते वपनादय उपकुर्वन्ति ।
 कुतः । कर्तव्यत्वात् । यजमानो हि कर्तव्यतया वपनादिभिः
 संस्क्रियते । कर्तव्यं यथा मुख्यं प्रति तस्य विद्यते तथाङ्गं प्रत्य-
 ष्यस्ति तस्मादुभयोरुपकार इति चेत् । मैवं । दौ हि यजमा-
 नस्याकारौ क्रियाकर्तृत्वं फलभोक्तृत्वं चेति तयोरदृष्टः फल-
 भागः क्रियानिष्पत्तिश्च दृष्टा । तथा सति वपनादिहोतृप-
 कारस्याप्यदृष्टत्वाद्भोक्तृशेषा वपनादयः फलभागसाधने मुख्ये
 एव पर्यवस्यति । वपनादिसंस्काररहितैर्हविर्भिः कृषीवला-
 दिभिश्च निष्पाद्यमाना दृश्यते । ततस्तत्र कर्तृत्वाकारे वपना-
 दिहोतः स उपकारो नास्ति । तस्माददृष्टफलभोजिनो यज-
 मानस्य योऽयमदृष्टरूपः शास्तीयसंस्कारः सोऽयं मुख्ये कर्मणि
 युक्तो नाङ्गेषु । नात्र पूर्ववद्वाक्यमस्ति येन परस्परया फल-
 साधनाङ्गेषु वपनाद्युपकारः शङ्कोत । प्रकरणन्तु मुख्यस्यैव न
 लङ्गानां तस्मान्न तेषूपकारः । तत्रैवाष्टमे पादे चिन्तितं ।

“संस्कारा वपनाद्याः किमध्वर्याः स्वामिनोऽथ वा ।

अध्वर्यास्तत्र शक्तत्वात् तदेदोक्तैश्च तस्य ते ॥

संस्कारैर्योग्यतां प्राप्य स्वकार्यं कर्तुमर्हतिजः ।

क्रोणात्यन्या क्रिया तेषां संस्तिया यजमानगा” ॥ इति ।

आप उन्दन्तु जीवस इत्याद्याः संस्कारमन्त्राः तदिधय-
 साध्वर्युवेदे समान्वाताः । केशश्मश्रुवपने नखाणि निहन्त इति ।

अक्षध्वर्युर्वपनादौ तस्मात् तस्याध्वर्योर्वपनादिसंस्कारा इति चेत् । मैवं । वपनादिसंस्काराः यजमानगतमालिन्यमपनीय यागयोग्यतामुत्पादयितुं क्रियन्ते । तथा च ब्राह्मणं “केशशश्रु वपते नखानि निहन्तते मृता वा एषा लग्नेध्या यत् केशशश्रु मृतामेव त्वचममेध्यामपहृत्य यज्ञियो भूत्वा मेधमुपैति” (सं० । इका०१२प्र०१२अ०) । न ह्यध्वर्युवपनेन यजमानगता मृता लग्नपैति योग्यस्य हि कर्माधिकारे सति पश्चात् प्रयासरूपेषु व्यापारेषु स्वयमशक्तः सन् कर्मकरानृत्यजः परिक्रीणाति । लोकेऽपि रोगिणः स्वामिन श्रावधानयन एव मृत्योपजीवनदानेन परिक्रीयन्ते । न तु तदौषधं मृत्याः सेवन्ते । तस्मादितरा क्रिया ऋत्विजां संस्कारस्तु यजमानस्य क्वचित् तु वचनादृत्विजामपि संस्कारोऽस्तु । चतुर्थ्याध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“जुह्वाः पर्षमयीत्वेन न पापं श्रुतिरञ्जनात् ।

वैरिदृग्दर्शनं वर्मं प्रयाजैः पुरुषाय किं ॥

क्रतवेचाग्रिमो भानात् फलस्य न हि साध्यता ।

विभाति क्रतवे तस्मादर्थवादः फलं भवेत्” । इति ॥

इदमात्रायते “यस्य पर्षमयी जुह्वर्भवति” न पापं लोकाः शृणोति । यदाह्ने । चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य दृष्ट्वा । यत् प्रयाजा दज्यन्ते । वर्मं वै तद्यज्ञाय क्रियते । वर्मयजमानाय भ्रातृव्याभिभूत्यै” इति । तच्च यजुः प्रकृतिभूतं पर्षद्रव्यं यथास्मिन्नेन चक्षुः संस्कारः यच्च प्रयाजानूयाजारूपं कर्म तत् चित्तयं पुरु-

षार्थत्वेन विधीयते । कुतः । पापश्लोकश्रवणराहित्यादेः पुरुष-
सम्बन्धिफलस्य प्रतिभानादिति चेत् । मैवं । फलं हि साध्यं
भवति, न चात्र साध्यता प्रतिभासते । न शृणोति वृक्षे वर्क्यं
क्रियत इति वर्त्तमानत्विर्निर्देशादतः क्रत्वर्था एते विधेयः । तत्र
पुरुषमयीलस्यानारभ्याधीतस्यापि वाक्येन क्रतुसम्बन्धः । संस्कार-
कर्मणोस्तु प्रकरणेन क्रत्वर्थानां क्रतुनिष्पादनव्यतिरेकेण फ-
लाकाङ्क्षाया अस्मत्सम्बन्धाद्वर्त्तमाननिर्देशस्य विपरिणामं कृत्वाऽपि
फलं कल्पयितुं न शक्यं । तस्मात् फलत्वभ्रमहेतुः पापश्लोक-
श्रवणराहित्यादिरर्थवादः । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चि-
न्तितं ।

“नानुषङ्गोऽनुषङ्गो वाऽच्छिद्रेणेत्यस्य शेषिणौ ।

चित्पतिस्त्वेत्यनाकाङ्क्षावतो नात्रानुषज्यते ॥

करणत्वं क्रियापेक्षं क्रिया चैका पुनात्विति ।

मन्त्रद्वये ऽतस्तद्वारा सर्वशेषोऽनुषज्यते” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रकरणे ‘पठ्यते “चित्पतिस्त्वा पुनातु
वाक्पतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण
वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः” इति । तत्र तृतीयमन्त्रशेषोऽच्छिद्रे-
णेत्यादिभागः प्रथमद्वितीयमन्त्रयोर्नानुषज्यते । कुतः । न हि
चित्पतिस्त्वा पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनात्वित्यनयोर्मन्त्रयोः श्रे-
षिणोः पूर्ववाक्ययोः काचिच्छेषाकाङ्क्षाऽस्तीति प्राप्ते ब्रूमः ।
मा भूच्छेषिणोऽऽकाङ्क्षा तथापि शेषस्याकाङ्क्षास्ति, पवित्रेण
रश्मिभिरित्युक्तं । करणत्वं क्रियामपेक्षते क्रिया च पुनातु एषा

चिह्नपि मन्त्रेष्वेका तथा च क्रियया सम्बन्धः शेषः क्रियाद्वारा
द्वितीयमन्त्रे निरपेक्षेऽपि यथान्वेति तथा पूर्वयोरप्यन्वेतु तस्मा-
दनुषङ्गः ।

अथ छन्दः । आप उन्दन्त्विति द्विपदा गायत्री । आपो
ऽस्मानिति द्विपदा विराट् । विश्वमित्येकपदा विराट् । उदाभ्य
इति तद्वत् । चित्पतिरित्यनुषङ्गे सति तिस्रो गायत्र्यः । आवा
देवा स इत्यनुष्टुप् ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

आकू॒त्यै प्र॒युजे॒ ऽग्नये॒ स्वाहा॒ मे॒धायै॒ मन॑से॒ऽग्नये॒ स्वा-
हा॒ दी॒क्षायै॒ तप॑से॒ ऽग्नये॒ स्वाहा॒ सर॑स्वत्यै पू॒ष्णे॒ ऽग्नये॒
स्वाहा॒ऽपो दे॒वीर्द॒हती॑र्विश्वश॒म्भुवो॒ द्यावा॑पृथि॒वी उ-
र्व्व॑न्तरि॒क्षं द॒ह॒स्पति॑र्नो ह॒विषा॒ दधा॑तु स्वाहा विश्वे
दे॒वस्य॑ ने॒तुर्म॑त्तो॒ दृणी॑त स॒ख्यं विश्वे॑ रा॒य इ॒षुध॑सि द्यु॒मं
दृणी॑त पु॒ष्यसे॒ स्वा॒हर्क॑मयोः शिल्पे॒स्थस्ते॒ वामा॑र॒भे ते
मा ॥ १ ॥

पा॒त॒मास्य॑ य॒ज्ञस्यो॒द॒च इ॒मां धि॒यः शि॒क्ष॑माणस्य
दे॒व॒क्रतुं॑ द॒क्षं वरु॑ण सः शि॒शाधि॑ ययाति विश्वा दुरि॒ता

तरेम सुतर्म्माणमधि नावः रुहेमोर्गस्याङ्गिरस्यूर्ध्वंदा
ज्जमे यच्छ पाहि मा मा मा हिःसीर्विष्णोः शर्मासि
शर्म यजमानस्य शर्म मे यच्छ नक्षत्राणां मातीका-
शात् पाहीन्द्रस्य योनिरसि ॥ २ ॥

मा मा हिःसीः कृष्यै त्वा सुसस्यायै सुपिप्पलाभ्य-
स्त्वौषधीभ्यः सूपस्था देवो वनस्पतिरूद्धा मा पाह्यो-
द्वचः स्वाहा यज्ञं मनसा स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याः
स्वाहोरोरन्तरिक्षात्स्वाहा यज्ञं वातादारभे ॥ ३ ॥

मा योनिरसि चिःशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपा-
ठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

प्रथमानुवाके प्राचीनवंशप्रवेशोऽभिहितः । अथ प्रविष्टस्त्वं
दीचानियमरूपेण तपसा शरीरशुद्धौ मत्वां पश्चाद्देवयजनस्वी-
कारादियोग्यतेति द्वितीयानुवाके दीचा विधीयते । तत्र दीच-
णीयेष्टौ आध्वर्यवमन्त्राणामतिदेशतः प्राप्तत्वात् दीचाज्जत्यादि-
मन्त्रा एवाच्यन्ते । कल्पः “आज्यस्याख्या सुवेणोपघातं दीचाज्ज-
तोर्जुहेति, आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा
दीचायै तपसेऽग्नये स्वाहा मरुत्वै पूष्णेऽग्नये स्वाहा इत्यथ सुचि
चतुर्गृहीतं गृहीत्वा सुचा पञ्चमीं जुहेति, आपो देवीर्हवः

तीर्विश्वशम्भुवो द्यावापृथिवी उर्व्वन्तरिक्षं बृहस्पतिर्नो हविषा
वृधातु स्वाहा” इति । यज्ञं करिष्यामीत्येवंविधो मानसः सङ्कल्प
आकूतिः । तत्सम्पूत्यर्थमविघ्नेन मां प्रेरय ते वज्रये हविरिदं
ऊतमस्तु । अतयोः फलसाधनयोर्धारणाशक्तिर्मैधा, तत्सिद्ध्यर्थं
मदीयमनोऽभिमानिने वज्रये ऊतमस्तु । दीक्षा व्रतनियमः,
तत्सिद्ध्यर्थं मदीयशरीरतपोऽभिमानिने वज्रये ऊतमस्तु । म-
न्त्रोच्चारणशक्तिः सरस्वती, तत्सिद्ध्यर्थं वागिन्द्रियपोषकाय व-
ज्रये ऊतमस्तु । बृहस्पतिरस्माकं हविषा वर्द्धतां । हे आपो भ-
वत्योऽपि वर्द्धन्तां । द्यावापृथिव्यौ वर्धतां । विस्तीर्णमन्तरिक्षञ्च
वर्द्धतां । कीदृश्य आपः । देवीः वृष्टिरूपेण द्युलोकादागताः ।
बृहतीः बज्रलाः । विश्वशम्भुवः सस्यपाचनेन सर्व्वस्य जगतः सस्यं
कुर्व्वन्त्यः । आऊतीर्विधत्ते “अदीक्षित एकयाऽऽज्येत्याहुः सुवेण
चतस्रो जुहोति दीक्षितत्वाय सुचा पञ्चमीं पञ्चाचरा पङ्क्तिः
पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवावर्न्धे” (सं० ६ का० १३ प्र० १२ अ०) इति ।
प्रथमे मन्त्र आकूत्युपयोगमाह “आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेत्या-
हाकूत्या हि पुरुषो यज्ञमभिप्रयुङ्क्ते यजेयेति” (सं० ६ का० ११ प्र० १
२ अ०) इति । यदा मनसा ऽऽकूतिर्भवति तदा पुरुषः अस्त्रिजा-
मये यज्ञमभिलक्ष्य यजेयेति वाचं प्रयुङ्क्ते । द्वितीये मन्त्रे
मैधापयोगमाह “मैधायै मनसेऽग्नये स्वाहेत्याह मैधया हि
मनसा पुरुषो यज्ञमभिगच्छति” (सं० ६ का० ११ प्र० १२ अ०)
इति । अतयोः फलसाधनयोरविस्मरणेन धृतयोर्मनसा यज्ञक-
र्त्तव्यतां प्रतिपद्यते । तपोऽभिमानिनो वज्रेरनुग्रहेण दीक्षा-

सिद्धिः स्पष्टेत्यभिप्रेत्य तृतीयमन्त्रो न व्याख्यातः । चतुर्थमन्त्रे पदवाक्ययोरर्थमाह “सरस्वत्यै पूणेऽग्नये स्वाहेत्याह वाग्वै सरस्वती पृथिवी षूषा वाचैव पृथिव्या यज्ञं प्रयुक्ते” (सं० ६का०।१प्र०।२अ०) इति । वाचा मन्त्रोच्चारणसिद्धिः । पृथिव्या यज्ञस्य देवयजनप्रीत्यादिद्रव्यसिद्धिः । पञ्चममन्त्रस्य पूर्वभागे ब्रह्मविशेषणाभिप्रायमाह “आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुव इत्याह या वै वर्थास्ता आपो देवी बृहतीर्विश्वशम्भुवः” (सं० ६का०।१प्र०।२अ०) इति । वर्षे भवा वर्थाः । विपत्ते बाधमाह “यदैतद्यजुर्न ब्रूयाद्विद्या आपोऽशान्ता इमं लोकमागच्छेयुः” (सं० ६का०।१प्र०।२अ०) इति । दिव्यत्वाद्गन्निवदपामशान्तत्वं । यस्मात् मन्त्रोक्तगुणस्तुत्या जलदेवतायाः शान्तिसत्त्वाच्छान्ताः सुखकारिण्य इति । तं स्वपक्षमुपसंहरति “आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशम्भुव इत्याहस्मा एवेना लोकाय शमयति तस्माच्छान्ता इमं लोकमागच्छन्ति” (सं० ६का०।१प्र०।२अ०) इति । मन्त्रस्य द्वितीयतृतीयभागयोरुपयोगमाह “द्यावापृथिवी इत्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञ उर्व्वन्तरिक्षमित्याहान्तरिक्षे हि यज्ञः” (सं० ६का०।१प्र०।२अ०) इति । भूमौ देवयजनं अन्तरिक्षेऽनुष्ठानाय सञ्चारः । दिवि फलमिति यज्ञस्य लोकत्रयवर्त्तित्वं । मन्त्रस्य चतुर्थभागाभिप्रायमाह “बृहस्पतिर्ना हविषा वृधालित्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणै वास्यै यज्ञमवरुन्धे” (सं० ६का०।१प्र०।२अ०) इति । देवानां मध्ये बृहस्पतेर्गुरुत्वेन परब्रह्मस्वरूपत्वं । हविषा विधेरिति शाखान्तरे मन्त्रपाठः । तं

निन्दित्वा स्वपाठं प्रशंसति “यद्गूयाद्विधेरिति यज्ञस्याणुमृच्छेद्
वृधालित्याह यज्ञस्याणुमेव परिवृणक्ति” (मं० ६का०।१प्र०।
२अ०) इति । वृद्धस्यतिर्विदधालित्युक्ते सति अभिवृद्धेरसृचि-
तत्वाद्यज्ञविघ्नं यजमानः प्राप्नुयात् । वृधालित्युक्त्वा तत् परि-
हारः । बोधायनः “अपरं चतुर्गृहीतं गृहोलाज्यपूर्णेन सुचा
औद्गृहणं जुहोति विश्वे देवस्य नेतुर्मर्त्तो वृणीत सख्यं विश्वे
राय इषुभ्यमि द्युन्नं वृणीत पुष्यमे स्वाहा” इति । आपस्तम्बः
“द्वांदशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा विश्वे देवस्य नेतुरिति पूर्णा-
ज्जतिः षष्ठी” इति । विश्वे विश्वात्मकस्य नेतुर्जगन्निर्वाहकस्य
देवस्य सख्यमनुग्रहं मर्त्तो मरणवान् यजमानः सहसा वृणीते
तच्च सख्यमोद्गृहेण स्तोत्रेण लभ्यते । विश्वे हे विश्वात्मक रायो
धनस्य इषुभ्यमि ईशिषे सुत्वा पुष्यमे यज्ञपोषणाय द्युन्नं धनं
याचत इदं हविस्तव ऊतमस्तु । तमिममौद्गृहणहोमं विधास्य-
न्नाख्यायिकया पदं निर्वक्ति “प्रजापतिर्यज्ञमसृजत सोऽस्मा-
त्पृष्टः पराङ्मैत्र्य प्रयजुरङ्गीनात् प्रसाम तमृगुदयच्छदृगुदय-
च्छन्तदौद्गृहणस्यौद्गृहणत्वं” (मं० ६का०।१प्र०।२अ०) इति ।
पलायमानं यज्ञपुरुषं गृहीतुं प्रजापतिना प्रेरितानां त्रिविध-
मन्त्रपुरुषाणां मध्ये यजुस्सामपुरुषौ स यज्ञः प्रकर्षणाङ्गीनात्
आवृणोत् । अग्देवता तु तं यज्ञमुदगृह्णात् तस्मादेतदृक्षा-
ध्यमनुष्ठानमौद्गृहणं । तदेतद्विधत्ते “अथा जुहोति यज्ञ-
स्योद्यत्ये” (मं० ६का०।१प्र०।२अ०) इति । तदीयं कन्दः प्रशं-
सति “अनुष्टुप्कन्दसामुदयच्छदित्याऊलस्मादनुष्टुभा जुहोति

यज्ञस्योद्यति” (सं०६का०।१ प्र०।२ अ०) इति । एतन्मन्त्रगतमृत्तं
 कन्दस्य यथा प्रशस्तं तथैव पदमङ्गलमपि प्रशंसति “द्वादश वा-
 त्सवन्धान्युदयच्छन्नित्याहुस्तस्माद्द्वादशभिर्वात्सवन्धविदो दीक्ष-
 यन्ति” (सं०६का०।१ प्र०।२ अ०) इति । यथा वत्स एकेन पा-
 शेन बध्यते तथा विश्वे देवस्येत्यादिषु द्वादशपदेषु एकैकेन पदेन
 यज्ञो बध्यते अतस्तानि पदानि वात्सवन्धानि । वत्सस्येव बन्धो
 वात्सवन्धः । तदीयानि पदानि यज्ञमुद्गृह्णन्तीत्याहुः । पूर्वमभि-
 ज्ञास्तद्विदोऽध्वर्यव इदानीमपि तैः पदैः जुहुति । पूर्वमभि-
 ज्ञप्रमिथ्या कन्दसः प्रशंसा कृता । इदानीं वागात्मकत्वेन कन्दः
 म्रियते “सा वा एषर्गनुष्टुग्वागनुष्टुग्यदेतदर्चा दीक्षयति वाचैवै-
 नः सर्व्वया दीक्षयति” (सं०६का०।१ प्र०।२ अ०) इति । अनुष्टुभो
 वाग्विशेषत्वेन वागूपलं । कन्दोऽन्तरस्थापि तत् सममिति चेत्,
 तर्हि प्रसङ्गे सति तदपि तथा स्तोतव्यं । लिङ्गोपजीवनेन मन्त्रं
 स्तौति “विश्वे देवस्य नेतुरित्याह सावित्र्ये तेन मर्त्तं वृणीत
 सख्यमित्याह पितृदेवत्यै तेन विश्वे राय इषुधमीत्याह विश्वदेव्यै
 तेन द्युम्नं वृणीत पुष्यस इत्याह पौष्ण्ये तेन सा वा एषर्क्ष-
 वन्देवत्या यदेतदर्चा दीक्षयति सर्व्वाभिरैवैनं देवताभिर्दीक्ष-
 यति” (सं०६का०।१ प्र०।२ अ०) इति । प्रथमपादे सविहप-
 र्यायस्य नेहशब्दप्रयोगेण सावित्रीत्वं । द्वितीयपादे मर्त्तशब्देन
 मृतपितृसूचनात् पितृदेवत्यत्वं । तृतीयपादे विश्वशब्दस्य प्रयो-
 गाद्वैश्वदेवत्वं । चतुर्थपादे पुष्यस इत्युक्त्वात् पौष्णत्वं । अक्षर-
 मङ्गलमुपजीव्य स्तौति “सप्ताक्षरं प्रथमं पदमष्टाक्षराणि चोषि

यानि त्रीणि तान्यष्टावुपयन्ति यानि चत्वारि तान्यष्टौ यदष्टाचरा
 तेन गायत्री यदेकादशाचरा तेन त्रिष्टुभ्यद्वादशाचरा तेन ज-
 गतो सा वा एषर्क्षर्वाणि छन्दांसि यदेतयर्चा दीक्षयति सर्व्वे-
 भिरैवैनं छन्दोभिर्दीक्षयति” (सं० ६ का० १ प्र० १२ अ०) इति ।
 प्रथमं पदमृचि प्रथमः पादः । द्वितीयादिषु त्रिषु पादेषु
 अस्ति प्रत्येकमचरगता अष्टलसङ्ख्या । द्वितीयपादे सखियमिति
 अचरत्रयेणाष्टलं पूरणीयं । प्रथमपादं देधा विभज्य त्रीण्य-
 चराणि तृतीयपादे चत्वारि चतुर्थपादे गणनीयानि । तथा
 सति द्वितीयतृतीयचतुर्थपादा अचरसङ्ख्याभिर्गायत्र्यादि समा-
 इति । छन्दस्तयः सम्पत्तिः । गायत्र्यादीनां त्रयाणां सवनत्रये
 प्रधान्यात् सर्व्वछन्दः सम्पत्तिः । सप्तसङ्ख्यामुपजीव्य स्तौति “स-
 प्ताचरं प्रथमं पदं सप्तपदा शक्करी पशवः शक्करी पशून्ने-
 वावरुन्धे” (सं० ६ का० १ प्र० १२ अ०) इति । विश्वे देवस्य नेतुरि-
 त्यत्र सप्ताचराणि । प्रोष्वस्मै पुरो रथमित्यस्यां च शक्करीमृचि
 सप्तपादाः शक्करीः पशुप्रदत्तात् पशुरूपत्वं । अशेषजगद्भवहार-
 समत्वेन मन्त्रं स्तौति “एकस्मादचरादनाप्तं प्रथमं पदं तस्मा-
 द्यद्वाचोऽनाप्तं तन्मनुष्या उपजीवन्ति पूर्णया जुहोति पूर्णं इव
 हि प्रजापतिः प्रजापतेराष्टौ न्यूनया जुहोति न्यूनाद्धि प्रजा-
 पतिः प्रजा असृजत प्रजानां सृष्टौ” (सं० ६ का० १ प्र० १२ अ०)
 इति । यस्मादस्यामृचि प्रथमः पाद एकेनाचरेण न्यूनस्त-
 स्मान्मनुष्या वाचः स्वरूपमनाप्तमसम्पूर्णमुपजीवन्ति । मूला-
 धारादुत्पन्नो वायुः मूर्धापर्य्यन्तं प्रसृतो वक्रत्वात् तत्तत्स्थानेषु

वर्षानुत्पादयति । तदिदं वर्षाभिव्यक्तिलक्षणं वाचस्त्वतुर्थं पदं ।
पूर्वाणि तु त्रीणि कण्ठादध एव गूढत्वान्नाभिव्यञ्जयितुं श-
क्यते । तथा चान्नायते “गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं
वाचो मनुष्या वदन्ति” इति । एतेनामसूर्णवाङ्मयवहारसाम्यं
दर्शितं । किञ्चेयमृगुत्तरेषु पादेष्ववरपूर्णा तेन सृष्टिपूर्व-
प्रजापतिसाम्यात् तत्प्राप्तये भवति । प्रथमपादे यदक्षरन्यूनत्वं
तेन सृष्टिशून्यजगद्बीजसाम्यात् प्रजोत्पत्तये भवति । कल्पः
“अथ यजमानायतने कृष्णाजिनं प्राचीनगीवमुत्तरलोर्मोप-
स्तृणति तस्य शुक्लकृष्णे सम्मशति शुक्लेऽङ्गुष्ठो भवति कृष्णे
ऽङ्गुलिः । ऋक्सामयोः शिल्पे स्थस्ते वा पातमास्य यज्ञस्योदृचः”
इति । हे शुक्लकृष्णे रेखे युवां ऋक्सामयोः सम्बन्धिनी चित्रे
भवतः, एतच्च ब्राह्मणे स्पष्टीभविव्यति, तादृशौ ते युवां स्पृ-
शामि । अस्य यज्ञस्य येयमृगुत्तमा तयोपलक्षिता या आक-
र्ष्यममात्रेस्तत्पर्यन्तं ते युवां पातं पालयत । इमं मन्त्रमवता-
रयन् आख्यायिकया शिल्पत्वं विशदयति “ऋक्सामे वै देवेभ्यो
यज्ञायाऽऽतिष्ठमाने कृष्णरूपं कृत्वापक्रम्यातिष्ठतां तेऽमन्यन्त यं
वा इमे उपावर्त्यतः स इदं भविष्यतीति ते उपामन्त्रयन्त ते
अहोरात्रयोर्महिमानमपनिधाय देवानुपावर्ततामेष वा ऋचो
वर्षो यच्छुक्लं कृष्णाजिनस्यैष सान्नो यत्कृष्णं” इति (सं० ६ का० ।
१ प्र० १३ अ०) । ऋक्सामे देवते केनापि निमित्तेन देवयज्ञार्थ-
मात्मानमप्रकाशयमाने आत्मतिरोधानाय कृष्णमृगो भूत्वा
तदीयं समूर्णरूपं कृत्वा देवेभ्योऽपक्रम्य कचिद्भूटेतिष्ठतां । देवा.

विचारितवन्तः यं पुरुषमिमे ऋक्सामे प्राप्यतः स इदं यज्ञ-
फलं प्राप्यतीति । देवास्ते ऋक्सामे रश्मि केनाप्युपायेन उप-
चिन्तितवन्तः । ते उभे अहोरात्रमहिमानं शुक्लकृष्णवर्णद्वयं
स्वकीये मृगशरीरे स्थापयित्वा देवसमीपमागच्छतां । कृष्णाजि-
नस्य यच्छुक्लं स एष ऋचा स्वीकृतोऽङ्गो वर्षः, यत्कृष्णं स एष
साम्ना स्वीकृतो रात्रेर्वर्षः । शिल्पत्वमुपपाद्य मन्त्रं व्याचष्टे “ऋ-
क्सामयोः शिल्पे स्य इत्याह ऋक्सामे एवावरुन्धे (सं० ईका०।
१ प्र०।३ अ०) इति । न केवलमृक्सामप्राप्तिः किन्त्वहोरात्र-
सारप्राप्तिश्चेत्याह “एष वा अङ्गो वर्षो यच्छुक्लं कृष्णाजि-
नस्यैष रात्रिचा यत्कृष्णं यदेवैनयोस्तत्र न्यक्तं तदेवावरुन्धे”
(सं० ईका०।१ प्र०।३ अ०) इति । एनयोरहोरात्रयोः सम्बन्धि
यत्सारं तत्र ऋक्सामयोगूर्ध्वं तदपि प्राप्नोति । विधत्ते
“कृष्णाजिनेन दीक्षयति ब्रह्मणे वा एतद्रूपं यत्कृष्णाजिनं
ब्रह्मणैवैनं दीक्षयति” (सं० ईका०।१ प्र०।३ अ०) इति । ब्रह्म
वेदः, तद्रूपत्वं कृष्णाजिनस्य, ऋक्सामशिल्पधारितत्वात् तदुपपन्नं ।
दीक्षयति कृष्णाजिनेन यजमानं योजयति । योजनं द्विविधं ।
आस्तरणं आस्तीर्णस्य कृष्णाजिनस्यारोहणमन्यस्य कृष्णाजिनस्य
प्रावरणञ्च । तत्प्रकार आपस्तम्बेन दर्शितः “कृष्णाजिनेन यज-
मानं दीक्षयति द्वाभ्याः समस्य दीक्षेतांतर्माः साभ्यां बहिलौ-
माभ्यां यद्येकः स्यादक्षिणं पूर्वं पादं प्रतिषीध्येदित्यन्तं” । कल्पः
“अथ दक्षिणं जाम्बाच्याभिसर्पति, इमां धियः” शिचमाणस्य
देवकृतं दक्षं वरुण सः शिशाधि यया ऽति विश्वा दुरिता तरेम

सुतर्माणमधिनाव५ इहेम” इति । हे वरुण देव इमामग्निष्टोम-
विषयां धियमुपाददानस्य यजमानस्य मन्त्रन्धिनं दत्तं समृद्ध-
मग्निष्टोमं क्रतुं संशिक्षाधि सम्यगुपदिश्य पारं नय । वयमपि
पारं गन्तुं सर्वाणि विन्नरूपदुरितानि यया नावां अत्यन्तं तरेम
तां सुखेन तरणे समर्थामिमां कृष्णाजिनरूपां नावमधिरुहेम ।
मन्त्रस्य स्पष्टार्थतामाह “इमां धिय५ शिचमाणस्य देवेत्याह
यथा यजुरेवैतत्” (सं० ६ का० । १ प्र० । ३ अ०) इति । बोधाद्यनः
“प्रदक्षिणां मेखलां पर्यवस्यति । ऊर्गस्याङ्गिरस्योर्जं मे यच्छ
पाहि मा मा मा हि५सीरिति” । “अथ यजमानं वाससा प्रो-
र्णोति । विष्णोः शर्मासि शर्मं यजमानस्य शर्मं मे यच्छ” इति ।
“वसनस्यातीकाशेषु यजमानं वाचयति, नक्षत्राणां माऽतीका-
शात् पाहि” इति । हे मेखले त्वं अङ्गिरसां मन्त्रन्धिन्यक्षरसरूपा
कम्बलवन्मृदुरसि अतोऽक्षरमं मे प्रयच्छ । मां पालय हिंसां
त्वद्वन्धनेन वेदनारूपां मा कुरु । हे वस्त त्वं विष्णोः सुखप्रद-
मसि, यजमानस्य सुखं प्रयच्छ, ममापि सुखं प्रयच्छ । हे वस्त
मां नक्षत्रप्रकाशात् पाहि । शाखान्तरानुसारेण हे उष्णीषेति
व्याख्येयं । तदिदं बोधाद्यनेन मन्त्रक्रममनुसृत्योक्तं । आपस्तम्बस्तु
ब्राह्मणक्रममनुसृत्य वस्तमेखलयोः पौर्वापर्यमाह “विष्णोः
शर्मासीत्यनेन वाससा दक्षिणम५सं यजमानः प्रोर्णते । नक्षत्राणां
माऽतीकाशात् पाहीति शिर उष्णीषेण प्रदक्षिणं वेष्टयति इति
वाजसनेयकं” “शरमयी मौञ्जी वा मेखला त्रिदन्तं पृथ्व्य-
न्यतरतः पात्रा तथा यजमानं दीक्षयति योक्त्रेण पत्नीं ऊर्ग-

सीति” । रज्जुसदृशी मेखला । जटासदृशं योक्तं । वस्त्रप्रावणं विधत्ते “गर्भा वा एष यदीक्षित उल्लं वासः प्रोर्णते तस्मात् गर्भाः प्रावृता जायन्ते” (सं० ईका०।१ प्र०।३ अ०) इति । दीक्षितस्य गर्भरूपत्वं बह्वृचब्राह्मणे प्रपञ्चितं “पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्ति” इति । पटसदृशं गर्भवेष्टनमुल्लं । विपक्षे बाधकपुरःसरं आच्छादनस्यापनयनकालं विधत्ते “न पुरा सोमस्य क्रयादपोर्णीत यत्पुरा सोमस्य क्रयादपोर्णीत गर्भाः प्रजानां परापातुका स्युः क्रीते सोमे पोर्णते जायत एव तदथो यथा वसीयाः प्रत्यपोर्णते तादृगेव तत्” (सं० ईका०।१ प्र०।३ अ०) इति । सोमे क्रीते तत्तदैव जायते ततो वस्त्रापनयनं युक्तं । किञ्चात्यन्तधनवन्तं राजादिकं प्रति जनानां दिदृक्षायां पार्श्वस्थैर्याष्टिकादिभिः सभाया आवरणपटो यथापनीयते तादृगेव तदिति द्रष्टव्यं । ऊर्गस्याङ्गिरसीत्यस्यार्थमाख्यायिकया दर्शयन् मेखलां विधत्ते “अङ्गिरसः सुवर्गं लोकां यन्त ऊर्जं व्यभजन्त ततो यदत्यग्निव्यत ते शरा अभवन्मूर्ध्वं शरा यच्छरमयो मेखला भवत्यूर्जमेवावहन्ते” (सं० ईका०।१ प्र०।३ अ०) इति । अङ्गिरसो नामकानामृषीणां परस्परमन्त्ररसे विभज्यमाने यदवशिष्टं तच्छरनामकदणविशेषरूपेणाविर्भूतं तस्मादूर्गसीत्यादिमन्त्र उपपन्नः । मेखलाबन्धनप्रदेशं विधत्ते “मध्यतः सन्नहति मध्यत एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मध्यत ऊर्जाभुञ्जते” (सं० ईका०।१ प्र०।३ अ०) इति । अस्य यजमानस्य शरीरमध्ये रसं स्थापयति । तस्मात्

सर्वेऽपि मध्ये ऊर्जा भुञ्जते रसं धारयन्तीत्यर्थः । प्रकारान्तरेण मध्यदेशं स्तौति “ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यै मेध्यमवाचीनममेध्यं यन्मध्यतः सन्नह्यति मेध्यं चैवास्याऽमेध्यञ्च व्यावर्त्तयति” (सं० ६का०१२प्र०१३अ०) इति । शरमयत्वं प्रशंसति “इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत् स त्रेधा व्यभवत् स्फ्यस्तृतीयः रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं येऽन्तः शरा अशीर्यन्त ते शरा अभवन् तच्छराणां शरत्वं वज्रो वै शराः क्षुत् खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यो यच्छरमयो मेखला भवति वज्रेणैव साक्षात् क्षुधं भ्रातृव्यं मध्यतोऽपहते” (सं० ६का०१२प्र०१३अ०) इति । ये वज्रस्यान्तः शीर्षाः क्षुद्रावयवाः ते शराख्यास्तृणरूपाः शरा अभवन् । गुणं विधत्ते “त्रिवृद्भवति त्रिवृदै प्राणस्त्रिवृतमेव प्राणं मध्यतो यजमाने दधाति” (सं० ६का०१२प्र०१३अ०) इति । प्राणापानव्यानवृत्तिभिः प्राणस्य त्रिगुणत्वं । गुणान्तरं विधत्ते “पृथ्वी भवति रज्जूनां व्यावृत्त्यै” (सं० ६का०१२प्र०१३अ०) इति । रज्जूनां सूक्ष्माणं खदादिस्थितानां । मेखलायोक्तयोर्व्यवस्थां विधत्ते “मेखलया यजमानं दीक्षयति योक्तेण पत्नीं मिथुनत्वाय” (सं० ६का०१२प्र०१३) इति । मेखला यजमानस्य स्त्री, योक्तरूपः पत्न्याः पुमानिति प्रत्येकं मिथुनत्वं । बोधाद्यनः “अयास्यैषा कृष्णविषाणा त्रिवलिः पञ्चवलिर्वा शाण्या रज्जा परिदृष्टां तां यजमानाय प्रयच्छति इन्द्रस्य योनिरसि मा मा ह्विः शीरिति यजमानः प्रतिगृह्णाति” इति । आपस्तम्बो मन्त्रैक्यं मेने । कृष्णविषाणाया इन्द्रयोनित्वमाख्यायिकया,

विशदयन् विधत्ते “यज्ञो दक्षिणामभ्यधायत् तां५ समभवत् तदिन्द्रोऽचायत् सो ऽमन्यत यो वा इतो जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तां प्राविशत् तस्या इन्द्र एवाजायत सो ऽमन्यत यो वै मदितोऽपरो जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तस्या अनु-
मृश योनिमाच्छिनत् सा स्रुतवशा भवत् तत्स्रुतवशाये जन्म तां५ हस्ते न्यवेष्टयत् तां मृगेषु न्यदधात् साकृष्णविषाणा भव-
दिन्द्रस्य योनिरसि मा मा हि५सीरिति कृष्णविषाणां प्रय-
च्छति सयोनिमेव यज्ञं करोति सयोनिं दक्षिणां५ सयोनि-
मिन्द्रं५ सयोनिन्वाच” (सं० ६का०।१ प्र०।३ अ०) इति । यज्ञ-
देवस्य दक्षिणा देव्या सह संयोगमिन्द्रोऽवगत्य ततो जातः,
सर्वमिदमैश्वर्यं प्राप्स्यतीति निश्चित्य स्वयमेव दक्षिणां प्रविश्य
ततोऽजायत । पुनरपि स्वस्मादपरस्तथा जनिष्यमाणः सर्वं प्रा-
प्स्यतीति मत्वा मातुर्योनिमाच्छिनत् । सा च माता सहस्रप्रसूता
पश्चाद्वियोनित्वेन बन्ध्याऽभवत् । ततो लोके पश्चान्नष्टवीजा
स्रुतवशा सम्पन्ना । ततस्तां योनिं हस्ते वेष्टयित्वा पश्चादलिभि-
र्युक्तां तां योनिं कृष्णमृगेषु निदधौ । तत इयं कृष्णविषाणा
यज्ञस्य भोग्या योनिः दक्षिणाया अवयवभूता योनिः, इन्द्रस्य
कारणभूता योनिः । कल्पः “कथ्ये त्वा सुसस्याये इति तथा
वेदेर्लोष्टमुद्गन्ति” । हे लोष्ट शोभनसंस्थोपेत कथ्यर्थं त्वामुद्ग-
न्मि । मन्त्रसामर्थ्यं दर्शयति “कथ्ये त्वा सुसस्याया इत्याह
तस्मादकृष्टपच्या ओषधयः पच्यन्ते” (सं० ६का०।१ प्र०।३ अ०)
इति । नीवारादयोऽकृष्टपच्याः । कल्पः “सुपिप्पलाभ्यस्त्वौ-

षधीभ्य इत्यर्थे प्राप्ते शिरसि कण्डूयते” इति । यदा कण्डूय-
नप्रयोजनप्रसक्तिः तदा कण्डूयेत । हे शिरः त्वां शोभनफ-
लोपेत औषध्यर्थं कण्डूये । अतः पिप्पलाशब्दसूचितं मन्त्रसा-
मर्थ्यं दर्शयति “सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इत्याह तस्मादौष-
धयः फलं गृह्णन्ति” (सं०६का०।१प्र०।३अ०) इति । विपचे
बाधकपुरस्सरं द्वयं विधत्ते “यद्भस्तेन कण्डूयेत पामनं भावुकाः
प्रजाः स्युर्यत् स्मयेत नम्रं भावुकाः कृष्णविषाण्या कण्डूयतेऽपि
गृह्णन् स्मयते प्रजानां गोपीथाय” (सं०६का०।१प्र०।३अ०)
इति । पामाख्यरोगयुक्ता दारिद्र्येण वस्त्ररहितास्येत्यर्थः ।
विपचे बाधकपूर्वकं कृष्णविषाण्यास्यागं विधत्ते “न पुरा
दक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्णविषाणामवचृतेद्यत्पुरा दक्षिणाभ्यो
नेतोः कृष्णविषाणामवचृतेद्योनिः प्रजानां परा पातुकास्या-
नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति योनिर्वै
यज्ञस्य चात्वायं योनिः कृष्णविषाणा योनावेव योनिं दधाति
यज्ञस्य सयोनित्वाय” (सं०६का०।१प्र०।३अ०) इति । दक्षि-
णाभ्यो नेतोः दक्षिणानामृत्विग्भिर्पनयमात् । अवचृतेत् परि-
त्यजेत् । “चात्वालाद्विष्णियानुपवपति” इति चात्वालनामकात्
गताद्विष्ण्वानामुत्पत्तेर्विधास्यमानत्वात् चात्वालस्य यज्ञयोनित्वं ।
बोधायनः “अथास्मा ऊर्ध्वायमौदुम्बरं दण्डं प्रयच्छति, मुखेन
सन्धितः सुपस्या देवो वनस्यतिरूर्ध्वो मा पाह्योदृच इति यज-
मानः प्रतिगृह्णाति” इति । आपस्तम्बो मन्त्रैक्यमाह “सुपस्या
देवो वनस्यतिरिति तं यजमानः प्रतिगृह्णाति” इति । दण्डरूपो

वनस्पतिकार्यी देवः स्रपस्याः । सुष्ठूपस्यायते ऽवष्टभ्यते मैत्रा-
वरुणेन प्रैषकाल इति स्रपस्याः । हे तादृग्दण्ड त्वमूर्ध्वस्थित
आसमाप्तेर्मां पालय । यजमानाय दण्डप्रदानं विधत्ते “वाग्वै
देवेभ्योऽपाक्रामद्यज्ञायातिष्ठमाना सा वनस्पतीन् प्राविशत्
सैषा वाग्वनस्पतिषु वदति या दुन्दुभौ याद्वणवे या वोणायां
यद्दीक्षित दण्डं प्रयच्छति वाचमेवावरुन्धे” (सं० ईका०।१प्र०।
अ०४) इति । त्वणवो वेणुः । क्रमेण गुणौ विधत्ते “औदु-
म्बरो भवत्यूर्वा उदुम्बर उर्जमेवावरुन्धे मुखेन सम्मितो भवति
मुखं त एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्मुखत ऊर्जा भुञ्जते” (सं०
ईका०।१प्र०।४अ०) इति । यजमानस्य दण्डपरित्यागं विधत्ते
“क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति मैत्रावरुणो हि पुर-
स्तादृत्विग्भ्यो वाचं विभजति तामृत्विजो यजमाने प्रतिष्ठापय-
न्ति” (सं० ईका०।१प्र०।४अ०) इति । मैत्रावरुणस्तत्र तत्र प्रैषै-
स्त्रेभ्यस्त्रेभ्यो ऋत्विग्भ्यो मन्त्रान् विभजति । ते च ऋत्विजो यजमा-
नार्थं तान् मन्त्रान् पठन्ति अतो मैत्रावरुणस्य वाग्यूपो दण्डो
युक्तः । बोधायनः “अथैनं यज्ञस्यान्वारम्भं वाचयति । स्वाहा यज्ञं
मनसा स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याः स्वाहेरोरन्तरिक्षात् स्वाहा
यज्ञं वातादारभे” इति । आपस्तम्बः “अथाङ्गुलीर्न्यञ्चति ।
स्वाहा यज्ञं मनसेति द्वे स्वाहा दिव इति द्वे स्वाहा पृथिव्या
इति द्वे स्वाहेरोरन्तरिक्षादिति द्वे स्वाहा यज्ञं वातादारभ
इति मृष्टीकरोति वाचं यच्छति” इति । स्वाहाशब्देनाव्ययेन
यथात्राङ्गुणमर्था उपलक्षणीयाः । मनसा यज्ञमभिगच्छामि

द्यावा पृथिव्योरन्तरिक्षे च यज्ञ आश्रितः साक्षादेव यज्ञं
वायोः प्रसादादारभे सोऽयमुपलक्षणप्रकारः । तदेतद्दर्शयति
“स्वाहा यज्ञं मनसेत्याह मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति
स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामित्याह द्यावापृथिव्योर्हि यज्ञः स्वाहा-
रोरन्तरिक्षादित्याहान्तरिक्षे हि यज्ञः स्वाहा अज्ञं वातादारभ
इत्याहायं वाव यः पवते स यज्ञस्तमेव साक्षादारभते” (सं०
६का०।१ प्र०।४ अ०) इति । वातस्य क्रियाहेतुत्वात् यज्ञरूपत्वं ।
अत्र द्वयोर्हस्तयोः कनिष्ठिकामारभ्य चतसृणामङ्गुलीनां च-
तुर्भिर्मन्त्रैर्न्यग्भावः । पञ्चमेन मन्त्रेणाङ्गुष्ठाभ्यां दृढमुष्टिवन्धो
वाङ्मयमस्य । तदेतद्विधत्ते “मुष्टीकरोति वाचं यच्छति यज्ञस्य
धृत्यै” (सं० ६का०।१ प्र०।४ अ०) इति । अप्रमत्तत्वं यज्ञधृ-
तिः । अध्वर्याः कश्चिन्मन्त्रमुत्पाद्य विनियुक्ते “अदीक्षिताऽयं
ब्राह्मण इति चिरुपाऽऽद्याह देवेभ्य एवैनं प्राह चिरुचैरुभ-
येभ्य एवैनं देवमनुष्येभ्यः प्राह” (सं० ६का०।१ प्र०।४ अ०)
इति । स्वीकृतस्य वाङ्मयमस्य नक्षत्रोदयात् पुरा विमोकं
निषेधति “न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाचं विसृजेद्यत्पुरा नक्षत्रेभ्यो
वाचं विसृजेद्यज्ञं विच्छिन्द्यात्” (सं० ६का०।१ प्र०।४ अ०)
इति । कालविशेषे वाविमोकं विधत्ते विमोककाले च वक्तव्यं
कश्चित् प्रथममन्त्रमुत्पाद्यति “उदितेषु नक्षत्रेषु व्रतं कृणुतेति
वाचं विसृजति यज्ञव्रतो वै दीक्षितो यज्ञमेवाभिवाचं विसृ-
जति” (सं० ६का०।१ प्र०।४ अ०) इति । यज्ञार्थं स्वीकृतं वाङ्म-
यमादिरूपं व्रतं यस्यासौ यज्ञव्रतः । तथा सत्यस्य क्षीरसम्पा-

इनप्रैषस्यापि यज्ञार्थत्वात् नायं वाग्विमोको दोषकारी । नक्ष-
त्रोदयात् पुरा लौकिकवागुच्चारणे प्रायश्चित्तमाह “यदि वि-
सृजेद्वैष्णवीमृत्तमनुब्रूयाद्यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैव यज्ञः सन्त-
नोति” (सं० ६ का० १ प्र० १४ अ०) इति । वैष्णवी “विष्णो त्वस्रो
ऽन्नम” इति केचित्, “इदं विष्णुर्विचक्रमे” इत्यन्ये । अत्र वि-
नियोगसङ्ग्रहः ।

“आकृत्यै जुहुयात् षड्विंशैकसामेत्यजिनं सृष्टेत् ।

इमामजिनमारोहेद्दध्रात्यूर्गिति मेखलां ॥

विष्णोर्वस्त्रेणोर्णते सन्नक्षेत्यावेष्टयेच्छिरः ।

इन्द्र दद्यात् कृष्णशृङ्गं हव्ये सोष्टोद्धृतिस्तथा ॥

सुपि कण्डूयनं मूर्ध्नि स्रप दण्डपरिग्रहः ।

स्नाह्यङ्गुलीन्यश्चेत् पञ्च मन्त्र भेदेन विंशतिः” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“दृष्टिदण्डादिभिर्दीक्षा किं वेष्ट्यावेकितः क्रमात् ।

युक्तः संस्कार इष्टैव दण्डादेर्व्यञ्जकत्वतः” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रकरणे श्रूयते “आग्नावैष्णवमेकादशक-
पालं निर्व्वपेदीक्ष्यमाणः” इति । अन्यदपि श्रुतं “दण्डेन
दीक्षयति मेखलया दीक्षयति कृष्णाजिनेन दीक्षयति” इति
च । तत्र दृष्टिवदण्डादीनामपि साधनत्वाभिधानात् सर्व्वैरियं
दीक्षेति चेत् । मैवं । दृष्टेः क्रियारूपत्वात् संस्कारहेतुत्वं युक्तं ।
दण्डादयस्तु द्रव्यरूपा न पुरुषं संस्कर्तुं प्रभवन्ति । न चैता-
वता दण्डादि वैव्यर्थ्यं । दीक्षितोऽयमित्यभिव्याक्तरूपस्य दृष्टस्य

प्रयोजनस्य सङ्गावात् । तस्मादिष्टैव दीक्षा सिध्यति । तृतीया-
ध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितं ।

“दण्डदीक्षा दक्षिणा तु शतं द्वादशभिर्युतं ।

द्वयार्थमुत मुख्यार्थं सोमस्येत्युक्तिसम्भवात् ।

मुख्याङ्गद्वयं मैवं पारम्यर्यविडम्बना ।

वचनस्य न युक्ता ऽतः प्रधानार्थमिति स्थितं” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे दीक्षादक्षिणे श्रूयते “दण्डेन दीक्षयति तस्य द्वा-
दशशतं दक्षिणा” इति च । तत्र दीक्षा मुख्याङ्गयोरुभयोरूपकं-
रोति तथा दक्षिणापीति । न च वाच्यं “दीक्षा सोमस्य दक्षिणा”
सोमस्येति वाक्ये षष्ठ्या ‘मुख्यसम्बन्ध एवाऽवगम्यते न त्वङ्गसम्बन्ध
इति । दीक्षादक्षिणे साक्षात् सोमेनैव सम्बन्धोतां स सोमः पुन-
रङ्गैः सम्बध्य इति परम्परया दीक्षादक्षिणयोरङ्गैरपि सम्बन्धो
ऽस्ति । तस्मादुभयार्थं दीक्षादिकमिति प्राप्ते ब्रूमः । अव्यवहि-
तसम्बन्ध एव षष्ठ्या अभिधेयार्थः । तदसम्भवे तु परम्परया
सम्बन्धः कथञ्चिद्गृह्येत । इह तु तत्सम्भवात् पारम्यर्यं न युक्तं ।
तस्मात् प्रधानार्थं दीक्षादिकं । चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे
चिन्तितं ।

“मैत्रावरुणके दण्डदानस्य प्रतिपत्तिता ।

उताऽर्यकर्मताऽस्याऽस्तु धारणे कृतकृत्यतः ॥

युक्तोपयुक्तमंस्कारादुपयोक्तव्यमंस्क्रिया ।

स्थित्वा प्रैषानुवचने दण्डोपेत्योऽर्यकर्म तत्” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “क्रोते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रय-

“चक्षति” इति । तदेतद्दण्डदानं प्रतिपत्तिकर्म । कुतः । दण्डस्य यजमानधारणेन कृतकृत्यत्वात् । यजमानो ह्यध्वर्युणा दीक्षामि-
थ्यर्थं दत्तं दण्डमामोमक्रयाद्भारयति । अतएवास्मात् “दण्डेन दीक्षयति” इति, “यद्दीक्षितदण्डं प्रयच्छति” इति । तस्मादुप-
युक्तस्य दण्डस्य दानं प्रतिपत्तिरिति चेत् । मैवं । दण्डे भविष्य-
दुपयोगस्यापि सद्भावात् । यदा मैत्रावरुणः स्थित्वा प्रैषाननु-
वक्ष्यति तदानीमवलम्बनाय दण्डोऽपेक्षितः । अतएवास्मात्
“दण्डो प्रैषानन्वाह” इति । तथा प्रतिपत्तिरूपादुपयुक्तसंस्का-
रादर्थक्यरूप उपयोक्तव्यमाणः संस्कारः प्रशस्तः । उपयोजयि-
तुमेव हि सर्वत्र संस्कारस्य प्रवृत्तिः । उपयुक्ते तु प्रतिपत्ति-
रूपस्य संस्कारस्यादरमात्रपर्यवसायित्वेन तत्कार्यपर्यवसाना-
भावादप्रशस्तत्वं । तस्मान्मैत्रावरुणसंस्काराय दण्डदानमर्थकर्म ।
तथा सति निरूढपञ्चावसत्यपि दीक्षिते दण्डसम्पादनस्यैतद्दानं
प्रयोजकं । तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“उत्तिष्ठन् प्रवदेद्ग्रीदग्रीनित्यादिकं तथा ।

कृणुत व्रतमित्येवं पठन्वाचो विमुञ्चते ॥

मन्त्रौ विधेयौ कालो वा मन्त्रावुत्थानमोकथोः ।

विनियोज्यौ न कालस्य लक्षणा युज्यते विधौ ॥

मन्त्रार्थानन्वयात् तत्र तद्विधिनैव शक्यते ।

अगत्या लक्षणाप्यसु तेन कालो विधीयते” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे समामनन्ति “उत्तिष्ठन्वाह अग्नीदग्नीन् विहर”
इति । तथा “व्रतं कृणुतेति वाचं विमुञ्जते” इति । तच्चाग्नीध्रं

सन्नेध्य अग्निविहरणादिप्रैषरूपो मन्त्रोऽनेन वाक्येन उच्यते-
नशेषतया विनियुज्यते । तथा मुष्टिं कृत्वा नियमितवाचो दी-
क्षितस्य वाग्विमोके व्रतं कृणुतेति मन्त्रो विनियुज्यते । न चा-
त्रोत्थानविमोकशब्दौ काललक्षकौ । तत्कालयोर्विधेयत्वे सति
लक्षणाया अन्याय्यत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । अग्निविहरणप्रैषे पयः-
पानरूपव्रतसम्पादनप्रैषे चान्वितावेतौ मन्त्रौ न तत्स्थाने वाग्वि-
मोके च । अतोऽसमर्थयोर्विनियोगासम्भवादगत्या लक्षणाम-
पङ्गीकृत्य कालो विधीयते । अथ कन्दः । आपो देवोति त्रि-
पदा विराट् । विश्वे देवस्येत्यनुष्टप् । इमां धियमिति त्रिष्टप् ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

दैवीन्धि॑यं म॒नाम॒हे सु॒म्हृ॒डीका॒म॒भिष्ट॑य व॒र्चो॒धां
य॒ज्ञवा॒हसः॑ सु॒पा॒रा नो॑ अ॒सद॒श्ने । ये दे॒वा म॒नो॒जाता
म॒नो॒युजः॑ सु॒दक्षा॑ दक्ष॒पिता॒स्ते नः॑ पा॒न्तु त नो॑ऽव॒न्तु
तेभ्यो॑ नम॒स्तेभ्यः॑ स्वा॒हाग्ने॒ त्वः सु॒जा॒यहि॒ वयः॑ सु॒मन्दि॒-
षीम॒हि गो॒पा॒य नः॑ स्व॒स्तये॑ । प्र॒बुधे॑ नः पु॒नर्द॑दः । त्वम॒ग्ने
व्रत॒पा असि॑ दे॒व आ॒मर्त्ये॑षा । त्वं ॥ १ ॥

य॒ज्ञेष्ठी॒ङ्गः । विश्वे॑ दे॒वा अ॒भि मा॒मा॒वृ॒चन् पू॒षा स॒न्या
सोमो॑ रा॒धसा॑ दे॒वः स॒वि॒ता वसो॑र्वसु॒दावा॑ रा॒खेय॑त्सो-
मा॒भूयो॑ भर॒ मा पू॒णन् प्र॒थ्या वि॒रा॒धि मा॒हमा॑युषा

च॒न्द्रम॑सि॒ मम॑ भो॒गाय॑ भव॒ वस्त्र॑मसि॒ मम॑ भो॒गाय॑ भ-
 वो॒क्षासि॑ मम॑ भो॒गाय॑ भव॒ ह्यो॑ऽसि॒ मम॑ भो॒गाय॑ भव
 ॥ २ ॥

छा॒गो॑ऽसि॒ मम॑ भो॒गाय॑ भव॒ मे॒घो॑ऽसि॒ मम॑ भो॒गाय॑
 भव॒ वा॒यवे॑ त्वा वरु॒णाय॑ त्वा नि॒क्ष॑त्यै त्वा रु॒द्राय॑ त्वा
 दे॒वो रा॑पो अ॒पां न॒पाद्य॑ ऊ॒र्मिर्ह॑वि॒ष्य इन्द्रि॑यावा॒न्मदि॑-
 न्तम॑स्त॒वो मा॒ ऽव॑क्रमिष॒मछि॑न्नं तन्तुं पृथि॒व्या अ॒नु॒गे॒षं
 भ॒द्राद॑भि अ॒ग्रेयः॑ प्रेहि॒ बृह॑स्पतिः पुर॒स्ता ते॑ अ॒स्त्वये॑म-
 व॒स्य वर॑ आ पृथि॒व्या आ॒रे श॒चून् क॒णुहि॑ स॒र्ववीर॑
 ए॒दम॑गन्म दे॒वय॑जनं पृथि॒व्या वि॒श्वे दे॒वा यद॑जुषन्त॒ पूर्वं
 ऋ॒क्सा॒माभ्यां॑ यजु॒षा स॒न्नर॑न्तो रा॒यस्यो॑षेण॒ समि॑षा
 म॒देम॑ ॥ ३ ॥

आ॒त्वः ह्यो॑ऽसि॒ मम॑ भो॒गाय॑ भव॒ स्य प॑ञ्च वि॒ंश-
 ति॒श्च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपा-
 ठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

द्वितीयानुवाके व्रतसम्पादनदीक्षा वर्णिता । दीक्षितेन देव-
 यजने स्त्रीहते सति सोमक्रयणादिरूपः क्रतुव्यवहारस्तत्र कर्तुं
 शक्यत इति तृतीयानुवाके देवयजनस्त्रीकारो वर्ण्यते । तत्

स्त्रीकारादूर्ध्वं सोमार्थे देवयजने सोमक्रयस्त्रैव वक्तुमुचितत्वात्
तत्स्त्रीकारात् पूर्वमनुवाकादौ व्रतपानद्रव्यसम्पादनेऽभिधी-
यते । बोधायनः “अथाप आचामति, दैवीन्धियं मनामहे
सुमृडोकामभिष्टये वर्चोधां यज्ञवाहसꣳ सुपारा नो अमद-
ज्ञे” इति । आपस्तम्बः “दैवीन्धियं मनामह इति हस्तावव-
नित्य” इति । अभीष्टार्थसिद्धये वयं देवताविषयां कर्मानुष्ठा-
नबुद्धिं अनया बुद्ध्या सम्पादयामः । कीदृशीं बुद्धिं । सुमृडी-
कां सुखहेतुं ब्रह्मवर्चसधारणहेतुं यज्ञनिर्वाहिकां । सेयं बुद्धिः
सुष्टुपारङ्गता अस्माकं वशे भवतु । सुमृडोकामिति पदस्या-
भिप्रायमाह “दैवीं धियं मनामह इत्याह यज्ञमेव तन्मद-
यति” (सं० ६का०१।प्र०१४अ०) इति । मृदुकरोतीत्यर्थः ।
सुपारेतिपदेन यत् सूचितं तदाह “सुपारा नो अमदज्ञ
इत्याह व्युष्टिमेवावहन्धे” (सं० ६का०१।प्र०१४अ०) इति । व्युष्टिः
सुप्रभातं कृतयज्ञप्रकाशनमित्यर्थः । कल्पः “अथा सौ कꣳमे
वा चमसे वा निषिच्य व्रतं प्रयच्छति तद्वृत्तिणतः परिश्रित्य
व्रतयति । ये देवा मनोजाता मनोयुजः सुदत्ता दत्तपितारस्ते
नः पान्तु तेनो ऽवन्तु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहा” इति । चतु-
रादिप्राणाभिमानिनो ये देवाः सन्ति तेऽस्मान् पयःपानरूप-
व्रतानुष्ठायिनोऽन्तर्बर्हिश्च शुद्धिसम्पादनेन पालयन्तु । कीदृशा
देवाः । उत्पत्तिकाले मनसा सहोत्पन्नाः । व्यवहारकालेऽपि म-
नसा युज्यन्ते । अन्यमनस्कस्य चतुरादिभिः सन्निहितविषया-
णामप्यनवगमात् । सति तु मनः साहाय्ये स्वस्वविषयेषु सुदत्ताः

कुमलाः । दक्षः प्रजापतिरुत्पादको येषां ते दक्षपितारः । वि-
 चारपुरःसरं व्रतं विधत्ते “ब्रह्मवादिनो वदन्ति होतव्यं दीक्षि-
 तस्य गृहा ३ इ न होतव्या ३ मिति हविर्वै दीक्षितो यज्जु-
 याद्यन्नमानस्याऽवदाय जुज्याद्यन्न जुज्याद्यन्नपररन्तरिचाद्ये
 देवा मनोजाता मनोयुज इत्याह प्राणा वै देवा मनोजाता
 मनोयुजस्तेष्वेव परोक्षं जुहोति तन्नेव ऊतं नेवाऊतं” (सं० ६ का० ।
 ३ प्र० १४ अ०) इति । दीक्षितस्य हविर्द्वयमर्थवादान्तरे श्रूयते “पुरा
 खलु वा वैष मेधायात्मानमारभ्य चरति यो दीक्षितो यद-
 ग्नीषोमीयं पशुमालभत आत्मनिष्क्रयण एवास्य स तस्मात्
 तस्य नाशं पुरुषनिष्क्रयण इव ह्यथो खल्वाङ्गरग्नीषोमाभ्यां वा
 इन्द्रो वृत्रमहन्निति यदग्नीषोमीयं पशुमालभते वार्चन एवास्य
 स तस्मादाशं वारुण्यर्चा परिचरति स्वयैवेन देवतया परिच-
 रति” (सं० ६ का० १ प्र० ११ अ०) इति । शाखान्तरेऽपि “स-
 र्व्याभ्यो वा एष देवताभ्य आत्मानमालभते यो दीक्षितः” इति ।
 तथा सति दीक्षितस्य गृहे यद्यग्निहोत्रं जुज्यात् तर्हि यजमान
 एव ऊतो भवेत् । अहोमे तु नित्याग्निहोत्रस्य यज्ञस्य परः प्रति-
 दिनानुष्ठानरूपं पर्व्वं विच्छिद्येत । तत्र पूर्व्वप्रसिद्धेन मन्त्रेण
 आहवनीयाग्नौ यो होमः स प्रत्यक्ष इत्युच्यते । अयन्तु परोक्षो
 ऽग्निहोत्रहोमः । अन्यमन्त्रेण प्राणाग्निषु ह्वयमानत्वात् । अतस्तृ-
 तीयकोटिलेन मुख्ययोर्होमाहोमयोरभावान्नोक्तदोषद्वयं, त-
 स्मादनेन मन्त्रेण व्रतं कुर्यादित्यभिप्रायः । बोधाद्येनः “अथ
 संवेग्नयजुर्जपति । अग्ने त्व५ सुजागृहि वय५ सुमन्दिषीमहि गो-

पायनः स्वस्तये । प्रबुधे नः पुनर्ददः” इति । आपस्तम्बः “अग्ने त्वं सुजागृहीति स्वस्थन्नाहवनीयमभिमन्त्रयते” इति । सुमन्दिषीमहि निर्भयाः सन्तः स्वस्थामः, नः अस्माकं स्वस्तये विनाशाभावार्थं प्रबुधे जागरणाय ददः सामर्थ्यं देहि । भयप्रसक्तिं दर्शयन् मन्त्रं व्याचष्टे “स्वपन्नं वै दीक्षितं रक्षांसि जिघांसन्त्यग्निः खलु वै रक्षोहा ऽग्ने त्वं सुजागृहि वयं सुमन्दिषीमहीत्याह्नाग्निमेवाधिपां कृत्वा स्वपिति रक्षसामपहत्यै” (सं० ६ का० १ प्र० ४ अ०) । कल्पः “अथाध्वर्युर्मध्यरात्रे आद्रुत्य प्रबुध्य यजुर्वक्षयति । त्वमग्ने व्रतपा अभि देव आ मर्त्येष्वः” इति । याज्यास्तु व्याख्यातो मन्त्रः । व्रतभ्रंशप्रसक्तिं दर्शयन् प्रथमं पादं व्याचष्टे “अव्रत्यमिव वा एष करोति यो दीक्षितः स्वपिति त्वमग्ने व्रतपा असीत्याह्नाग्निर्वै देवानां व्रतपतिः स एवेनं व्रतमालभ्यति” (सं० ६ का० १ प्र० ४) इति । अविकलं करोतीत्यर्थः । मनुष्येषु किञ्चन व्रतं मनुष्यावतारेण पालयतीति शङ्का निवारयन् द्वितीयपादं व्याचष्टे “देव आ मर्त्येष्वेत्याह देवः ह्येष सन् मर्त्येषु” (सं० ६ का० १ प्र० ४ अ०) इति । अतो व्रतं समाधातुं शक्नोति । अग्निर्मूर्धा दिवः ककुदित्यादियाज्या पुरो ऽनुवाक्यादिमन्त्रेष्वयमग्निः स्तूयत इत्यभिप्रायं तृतीयपादे स्वयं दर्शयति “त्वं यज्ञेष्वीदृश इत्याहैतं हि यज्ञेष्वीदृशेऽपि वै दीक्षितात् सुषुप्स इन्द्रियं देवताः क्रामन्ति” (सं० ६ का० १ प्र० ४ अ०) इति । बोधायनः “अथ सनिहारान् प्रहिणोति स यं मन्वते न मां प्रत्याख्यास्यतीति तं प्रथममधिप्रहिणोति । विश्वे देवा अभि

मा माऽववृत्रन् पूषा सन्या सोमो राधसा देवः सविता वसोर्वसु-
 दावा इत्याहरन्तं दृष्ट्वा जपति, नानाहरन्तं । रास्त्रेयत् सोमाऽऽ
 भूयो भर मा षण्णन् पूर्या विराधि माऽहमायुषा” इति । सनिश-
 ब्देन हिरण्यवस्त्रादि देयद्रव्यमुच्यते । सनिहारा द्रव्याणामाने-
 तारः । आपस्तम्बस्तु प्रकारान्तरेण मन्त्रविनियोगविच्छेदावाह
 “विश्वे देवा अभि मा माऽववृत्रन्निति प्रबुध्य जपति । पूषा सन्येति
 सनिहारान्तस् शास्त्रि । चन्द्रमसीत्येतैः प्रतिमन्त्रं यथालिङ्गं प्रति-
 गृह्णाति । देवः सविता वसोर्वसुदावा इत्यन्यानि” इति । सर्वे देवा
 अभितः पालयितुं मां आवृत्य तिष्ठन्त । पूषा पोषको देवो सन्या
 देयेन हिरण्यद्रव्येण सहाऽऽयातु, सोमो राधसा साधकेन वस्त्रेण
 सहाऽऽयातु, वसोर्वस्वन्तरस्य गवादेः रास्त्र प्रेरको देवो वसु-
 दावा वसुप्रदः सन्नायातु । हे सोम अस्मिन् कर्मणि अपेक्षितं
 इयद्देहि पूर्या सम्पूर्या मा मां षण्णन् पूरयन् भूय आभर आ-
 हर । अहं आयुषा मा विराधि वियुक्तो माऽभूवं । प्रबुद्धो जपे-
 दित्येतत् व्याचष्टे “अप वै दीक्षितात् सुषुपुष इन्द्रियं देवताः
 क्रामन्ति विश्वे देवा अभि मा माववृत्रन्नित्याहेन्द्रियैरेवैनं देव-
 ताभिः सन्नयति” (सं० ईका०१।प्र०१४अ०) इति । सुषुपुषः
 सुप्तात् अतीन्द्रियसामर्थ्येन तदभिमानिदेवताभिश्चायं मन्त्रं
 संयोजयति । विपक्षे बाधकपुरःसरं आ भूयो भरेत्यमुं मन्त्र-
 भागं व्याचष्टे “यदेतद्यजुर्न ब्रूयाद्यावत् एव पशून्भिदीक्षेत
 तावन्तोऽस्य पशवः स्यूरास्त्रेयत् सोमाऽऽभूयो भरेत्याहापरिमि-
 तानेव पशून्वरुन्धे” (सं० ईका०१।प्र०१४अ०) इति । दीक्षाकाले

विद्यमानान् यावतः पशून्भिप्राय्य दीचेत मन्त्रानुक्तौ तावन्त
 एव स्युः, मन्त्रोक्तौ तु तत्सामर्थ्यादपरिमिताः परलोके भवन्ति ।
 पशुभिर्द्रव्यान्तराण्युपलक्ष्यन्ते । “चन्द्रमसि मम भोगाय भव
 वक्त्रमसि मम भोगाय भवोक्त्रासि मम भोगाय भव हयोऽसि
 मम भोगाय भव क्वागोऽसि मम भोगाय भव मेषोऽसि मम
 भोगाय भव” इत्येतैर्मन्त्रैर्यथालिङ्गं वस्तु स्वीकर्तव्यं । चन्द्रं हिरण्यं ।
 उक्ता गौः । तेन तेन मन्त्रेण तत्तद्रव्याभिमानोदेवतास्तु यन्ती-
 त्याह “चन्द्रमसि मम भोगाय भवेत्याह यथादेवतमेवैनाः प्रति-
 गृह्णाति” (सं० ६का०११ प्र०१४ अ०) इति । एना हिरण्यादि-
 रूपा दक्षिता दक्षिणाः । कल्पः “ताः समुदायुत्य रक्षन्ति । तासां
 या नश्यति म्रियते वा वायवे लेति तामनुदिशति, याफु वा पाशे
 वा वरुणाय लेति तां, या सं वा ग्रीर्यते गर्ते वा पतति निर्द्धत्यै-
 लेति तां, यामहिर्वा व्याघ्रो वा हन्ति रुद्राय लेति तां” इति ।
 अनुदिशामीति शेषः । विपक्षस्वपक्षयोर्दूषणभूषणे दर्शयति “वा-
 यवे त्वा वरुणाय लेति यदेवमेता नानुदिशेदयथादेवतं दक्षि-
 णा गमयेदा देवताभ्या वृथ्येत यदेवमेता अनुदिशति यथादेवत-
 मेव दक्षिणा गमयति न देवताभ्य आवृथ्यते” (सं० ६का०११ प्र०१
 ४ अ०) इति । बोधायनः “अथ यद्यपरियाणा* आप ज्ञपा-
 धिगच्छन्ति तज्जपति । देवीरापो अपां न पाद्य ऊर्मिर्हविष्य
 इन्द्रियावान्मदिन्मसं वा माऽवक्रमिषमच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या
 अनुगेषमिति सं वा गाहते सं वा तरते” इति । अपरियाणा

* यद्यपरिया० इति चै० ।

गमनविरोधिन्यो मार्गप्रतिबन्धकाः । आपस्तम्बः “प्रयाणे देवी-
 राप इत्यपोऽवगाहते । अश्विन् तन्तुं पृथिव्या अनुगेषमिति
 हस्तेन लोष्टं विमृद्रात्यापारात्” इति । यथा केनापि निमि-
 त्तेन देवयजनादन्यत्र दीक्षेत तदानीं पृथगरणीष्वग्नीन् समा-
 रोष्य देवयजनं गच्छन्मध्ये प्राप्तायां नद्यामवगाह्योत्तरेत् । अ-
 पान्नपादित्यग्निसम्बोधनं । हे देव्य आपो युष्माकं य ऊर्मिस्तं
 पादेन मा ऽवक्रमिषं । कीदृश ऊर्मिः । ग्रीह्याद्युत्पादनेन हवि-
 र्योग्यः स्वकीयजलपानेन इन्द्रियशक्तिकारी तृषां निवर्तयन् अ-
 तिहर्षप्रदः मृदि लोष्टरूपं पृथिव्या अश्विन् तन्तुं सेतुमनुप्राप्य
 तस्योपरि गच्छामि । हविष्यशब्दाभिप्रायमाह “देवीरापो अ-
 पान्नपादित्याह यदो मेध्यं यज्ञियं सदेवं तदो माऽवक्रमिष-
 मिति वा वै तदाह” (सं० ईका० १ प्र० १४ अ०) इति । हे अप
 इति* । तन्तुशब्दाभिप्रायमाह “अश्विन् तन्तुं पृथिव्या अनु-
 गेषमित्याह सेतुमेव कृत्वाऽत्येति” (सं० ईका० १ प्र० १४ अ०) इति ।
 बोधायनः “बृहस्पतिवत्यर्चा प्रयाति भद्रादभिश्रेयः प्रेहि बृह-
 स्पतिः पुर एता ते अस्तु” इति । “अथ यत्र वत्स्यन् भवति
 तदवस्यति अथेमवस्य वर आपृथिव्या” इति । “अथादित्यमुद्य-
 नमुपतिष्ठते, आरे शत्रून् ह्णुहि सर्ववीर इति” इति । आप-
 स्तम्बस्तु चीन् मन्त्रानेकीकृत्य विनियुक्ते “पृथगरणीष्वग्नीन्त्समा-
 रोष्य रथेन प्रयाति तदभावे रथाङ्गमादाय भद्रादभिश्रेयः”
 इति । अत्रार्थक्रमेण देवीराप इत्यस्मात् पूर्वमेवायं मन्त्रोऽवग-

नव्यः । हे रथ भद्रात् प्रशस्तादस्मान्नित्याग्निहोत्रस्थानात् श्रेयः
 अभिप्रेक्षि अतिप्रशस्तं सौमिकं देवयजनमभिप्रयाहि । बृह-
 स्यतिः पुर एता तव पुरतो गन्ता अस्तु भवतु । अथ प्रयाणा-
 दूर्ध्वं पृथिव्याः सम्बन्धिन्या समन्तात् वरे श्रेष्ठे स्थाने ईं इमां गतिं
 अवस्य समापय । हे रथाभिमानिन् आदित्यशत्रून् राक्षसादीन्
 आरे देवयजनादूरे कुरु । कल्पः “अथ यत्र यत्त्यमाणा भवति
 तदवस्यति एदमगन्त देवयजनं पृथिव्या इत्यन्तादनुवाकस्य”
 इति । स च मन्त्र एवमान्नायते “एदमगन्त देवयजनं पृथिव्या-
 विश्वे देवा यदजुषन्त पूर्वं ऋक्सामाभ्यां यजुषा सन्तरन्तो राय-
 सोषेण समिषामदेम” इति । पृथिव्याः सम्बन्धि यद्देवयजनं एदं
 तदिदमगन्त वयं प्राप्ताः । यद्देवयजने पूर्वं विश्वे सर्वे देवा
 ऋक्सामाभ्यां यजुषा अजुषन्त अमेवन्त तद्वयमागत्य वेदत्रय-
 जातैर्मन्त्रैः सोमयागं सन्तरन्तः सम्यक्पारं नयन्तो रायसोषेण
 धनसमृद्ध्या समिषा समीचीनेनानेन च मदेम हव्यासः । भद्रा-
 दभीत्यादिमन्त्रार्थः स्पष्ट इत्यभिप्रेत्य ब्राह्मणेनात्र व्याख्यान-
 मुपेक्षितं । औपानुवाक्यकाण्डे तु दीक्षितनियमप्रसङ्गात् व्या-
 ख्यानं कृतं । तत्र बृहस्पतेरुपयोगमाह “अग्निर्वै दीक्षितस्य देवता
 सोऽस्मादेतर्हि तिर इव तर्हि याति तमोश्चर५ रक्षा५मि ह-
 न्तोर्भद्रादभिप्रेयः प्रेक्षि बृहस्पतिः पुर एता ते अस्वित्याह
 ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिस्तमेवान्वारभते स एन५ सम्पार-
 यति” (सं०६का०१।प्र०१४अ०) इति । यदा दीक्षितोऽग्नि-
 होत्रस्थानात् प्रयाति तदा अग्निस्त्रिरोहित इव नैनं पाल-

यति । ततो रक्षांस्थेन मार्गे हन्तुमीश्वराणि भवन्ति । तत्र बृह-
स्पतौ पुरतो गच्छति सति अनुगच्छन्तमेनं रक्षोबाधपरिहारेण
स बृहस्पतिः सम्यक्पारं नयति । उत्तरमन्त्रस्य चतुर्षु भागेषु
प्रतिपाद्योऽर्थः प्रसिद्ध इत्याह “एदमगन्त देवयजनं पृथिव्या
इत्याह देवयजनं ह्येष पृथिव्या आगच्छति यो यजते विश्वे
देवा यदजुषन्त पूर्वं इत्याह विश्वे ह्येतद्देवा जोषयन्ते यद्
ब्राह्मणा ऋक्सामाभ्यां यजुषा सन्तरन्त इत्याह ऋक्सामा-
भ्यां ह्येष यजुषा सन्तरति यो यजते रायस्योषेण समिषा म-
देमेत्याहाशिषमेवैतामाशास्ते” (सं० ३का० १। प्र० १। अ० ३) इति ।
अध्वर्युप्रभृतयो ब्राह्मणा यद्देवयजनमिदानीमधितिष्ठन्ति त-
द्देवाः स्वयं सेवमाना एतान् सेवन्ते । यो यजते स एष सन्त-
रतीत्यन्वयः । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“दैवीं हस्तौ शोधयित्वा येदे व्रतपयः पचेत् ।

अग्ने स्वस्यन्नग्निमाह त्वं प्रबुद्धो जपेत् तथा ॥

विश्व इत्यपि पूषेति सनिहारानुशासनं ।

देवो वसुगृहस्यन्द्रं षड्विंशच्च परिगृहः ॥

वाय नष्टामप्सु मृतां मन्या ऋग्भ्यां च गाः स्पृशेत् ।

देवीरापो विगाह्याच्छिं लोष्टमप्सु विमर्दयेत् ॥

भद्राद्रथेन यात्वेदं यागभूमिं व्यवस्थितः ।

अनुवाके तृतीयेऽस्मिन्नुदिता एकविंशतिः” ॥ इति ।

अथ भीमांसा । एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“स्वप्नादिमन्त्रा आवर्त्या नो वा ऽऽद्यास्वन्नरायतः ।

कृत्स्नोद्देशप्रवृत्तत्वान्निमित्ताभेदतः सकृत्” ॥ इति ।

दीक्षितस्य स्वप्नद्युत्तरणवृष्टिकेदनाऽमेध्यदर्शननिमित्तका-
स्तत्तन्मन्त्रजपाः पठिताः । त्वमग्ने व्रतपा असीत्यादिकः स्वप्नम-
न्त्रः । देवीरापो अपान्नपादित्यादिर्नदीतरणमन्त्रः । उन्दतीर्बलं
धत्तेत्यादिर्दृष्टिकेदनमन्त्रः । अबद्धं मन इत्यादिरमेध्यदर्शनम-
न्त्रः । यदि* निद्रामध्ये प्रबोधैरन्त्यैर्व्यवधीयेत नदी च बज्रशःस्वा-
तोयुक्तापि द्वीपैः वृष्टिश्च देशैः अमेध्यानि च देशैः तदा तैरन्तरा-
द्यैर्निमित्तेषु विद्यमानेषु नैमित्तिकमन्त्रा आवर्तनीया इति प्राप्ते
ब्रूमः । रात्रिगतां कृत्स्नां निद्रामुद्दिश्यमन्त्राभिधानान्निमित्तमे-
कं । एवमुत्तरत्रापि योज्यं । तस्मान्नास्यावृत्तिः । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“प्रयाणे प्रत्यहं मन्त्रो भिन्नो नो वाग्यिम क्रमैः ।

प्रयाणभेदाङ्घ्रिन्नो नो गत्यैक्याद्वा नि वृत्तितः” ॥ इति ।

भद्रादभिश्रेय इत्यादिप्रयाणमन्त्रः । तत्र दीक्षितस्य निर्ग-
मनमारभ्य पुनः प्रवेशपर्यन्तं विश्रमव्यवधानेऽपि प्रयोजनैक्या-
देकमेव प्रयाणं, ततो न मन्त्रावृत्तिः ।

अथ कृन्दः । दैवीन्धियमित्यग्ने त्वमिति चैते अनुष्ठुभौ ।
त्वमग्ने इति गायत्री । विश्वे देवा इत्येकपदात् त्रिष्टुप् । एदमग-
न्नेति त्रिष्टुप् ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथ-
मकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

* यदि निद्रामध्य इत्यादि पङ्क्तिद्वयतात्पर्यार्थे सन्देहवशात् आदर्श-
पुस्तकत्रयेऽपि तथैव विद्यमानत्वात् संशोधनमकृत्वा यथा प्रतिस्थापितं ।

† ऽच विश्रमैः इति का० पा० ।

इ॒यन्ते॑ शु॒क्र त॒नूरि॑दं व॒र्चस्त॑या स॒म्भव॑ आ॒जं गच्छ॑
 जूर॑सि धृ॒ता मन॑सा जु॒ष्टा वि॒ष्णवे॑ तस्यास्ते स॒त्यस॑वसः
 प्रस॑वे वा॒चो यंच॑म॒शीय॑ स्वाहा शु॒क्रम॑स्य॒मृत॑मसि वैश्व-
 देवः॑ ह॒विः सूर्य॑स्य चक्षु॒रारु॑हम॒ग्नेर॑क्ष्णः क॒नीर्नि॑कां
 यदे॑त॒शेऽभि॑रीय॒से आ॑ज॒मानो॑ वि॒पश्चि॑ता चि॒दसि॑ म॒-
 नासि॑ धीर॑सि दक्षि॒णा ॥ १ ॥

अ॒सि य॒ज्ञिया॑सि क्ष॒त्रिया॑स्यदि॒तिर॑स्यु॒भय॑तः॒शी-
 ष्णीं॑ सा॒नः सु॒प्राची॑ सु॒प्रती॑ची स॒म्भव॑ मि॒त्रत्वा॑ प॒दि ब॑-
 धातु॑ पू॒षा ऽध्व॑नः पा॒त्विन्द्रा॑याध्य॒क्षाया॑नु॒त्वा मा॒ता म॑-
 न्य॒ता म॒नु पि॒ताऽनु॑ भ्रा॒ता स॒गर्भो॑ऽनु स॒खा स॒यूथ्यः॑
 सा दे॒वि दे॒व म॒च्छही॑न्द्राय सोमः॑ रु॒द्रत्वा॑ऽऽव॒र्तय॑तु
 मि॒त्रस्य॑ प॒था स्व॒स्ति सोम॑ स॒खा पु॒नरे॑हि स॒हर॑य्या ॥२॥

दक्षि॒णा सोम॑ स॒खा प॒ञ्च च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपा-
 ठके चतुर्थाऽनुवाकः ॥

तृतीये देवयजनं स्वीकृतं। अथ तस्मिन् देवयजने सोमयागो-
 पयोगिसोमं क्रेतुं सोमक्रयणीविषयं होमादिकं चतुर्थेऽभिधीयते।
 इयन्ते शुक्रतनूरित्यादयस्तन्मन्त्राः। प्रायणीयासम्बन्धि यद्भौ-
 वाज्यं तेनाज्येन सोमक्रयणीमीचमाणो जुहुयात्। ततो मन्त्र-

व्याख्यानात्पूर्व प्रायणीया सोमक्रयणी चानुवाकद्वयेन ब्राह्मणे-
नाऽभिधीयते । तत्र प्रायणीयां प्रस्तीति “देवा वै देवयजनमध्य-
वसाय दिशो न प्राजानन् तेऽन्योन्यमुपाधावन् त्वया प्रजा-
नाम् त्वयेति तेऽदित्याऽ समभ्रियन्त त्वया प्रजानामेति साऽन्नवी-
द्वरं वृषे मत्प्रायणा एव वो यज्ञा मदुदयना अभ्रियन्ति तस्मादा-
दित्यः प्रायणीयो यज्ञानामादित्य उदयनीयः” (सं० ६का० ।
१ प्र० । ५ अ०) इति । देवयजनार्थमयं प्रदेशः समीचीनो न त्वितर
इति निश्चेतुं परिभ्रम्य तं प्रदेशं निश्चित्य परिभ्रमणेन दिग्भ्रमं
प्राप्य प्राचीनवंशादावसमर्थाः सम्पन्नाः । ततस्त्वमेव दिशं ज्ञापये-
त्येवं परस्परं वदन्तो दिग्विलोकनं शक्तिमदित्यां निश्चितवन्तः ।
सा चादिति रब्रवीत् । सोमयागानां प्रारम्भसमाप्तेरहमेव देव-
ता भूयासमिति वरमयाचत । प्रयन्ति प्रारभन्ते अनेन देवता-
रूपेणेति प्रायणं । उद्यन्ति उत्तिष्ठन्ति समापयन्त्यनेनेति उद-
यनं । अहमेव प्रायणं आरम्भदेवता येषां यज्ञानां ते मत्प्रा-
यणाः । अहमेव उदयनं समाप्तिदेवता येषां यज्ञानां ते मदुद-
यनाः । तस्मादेवं वृतत्वाददिति देवताकः प्रायणीययागः क-
र्त्तव्यः । तत्प्रसङ्गादुदयनयागोऽपि विधीयते । अदितिरेका
प्रधानदेवता चतस्रस्त्वङ्गदेवता इत्यभिप्रेत्य सङ्ख्यां विधत्ते “प-
ञ्चदेवता यजति पञ्चदिशो दिशां प्रज्ञात्या अथो पञ्चाक्षरा
पङ्क्तः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवावरुन्धे” (सं० ६का० । १ प्र० । ५ अ०)
इति । दिग्विशेषु देवताविशेषं विधातुं प्रस्तीति “पथ्याऽ स्वस्ति-

मयजन् प्राचीमेव तथा दिशं प्राजानन्नग्निना दक्षिणा सोमेन
 प्रतीचीः सवित्रोदीचीमदित्योर्द्धा” (सं० ६का० १ प्र० १५ अ०)
 इति । स्वस्तिमञ्ज्जा देवता पथ्या पथि साधुः । दिग्विशेष-
 बोधनरूपे मार्गे कुशलान् विधत्ते “पथ्याः स्वस्तिं यजति प्रा-
 चीमेव तथा दिशं प्रजानाति पथ्याः स्वस्तिमिष्ट्वाऽग्नीषोमौ
 यजति चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदग्नीषोमौ ताभ्यामेवानुपश्य-
 त्यग्नीषोमांविष्ट्वा सवितारं यजति सवितृप्रसूत एवानुपश्यति
 सवितारमिष्ट्वादिति यजतीयं वा अदितिरस्यामेव प्रतिष्ठाया-
 नुपश्यति” (सं० ६क० १ प्र० १५ अ०) इति । अर्थानुसारेण* हो-
 मविशेषा दिग्विशेषेषूक्तेयाः । चक्षुर्द्वयरूपेण प्रशंसितुमग्नीषो-
 मयोः सह निर्देशः । होमस्तु तयोः क्रमभावी दिग्भेदाद्याज्या-
 नुवाक्याभेदाच्च । ततोऽग्निमिष्ट्वा सोमं यजतीत्यपि वाक्यं द्रष्टव्यं ।
 तयोश्चक्षुष्यं दार्शिकाज्यभागब्राह्मणे प्रपञ्चितं । अत्रादिते-
 श्वरुहोमः, आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुरिति शाखान्तरे
 समाम्नानात्, आज्येन तु देवतान्तराणां । तथा च सूत्रं
 “चतुर आज्यभागान् प्रतिदिशं यजति” इति । ऋगनुवचन-
 मध्यर्थोर्विधत्ते “अदितिमिष्ट्वा मारुतीमृचमन्वाह मरुतो वै
 देवानां विशो देवविशं खलु वै कल्पमानं मनुष्यविशमनुक-
 ल्पते यन्मारुतीमृचमन्वाह विशां क्लृप्स्यै” (सं० ६का० १ प्र० १
 ५ अ०) इति । मरुतो यद्ध्रुव इत्येषा मारुतीति । तथा च
 सूत्रं “मारुतीमृचमन्वाह मरुतो यद्ध्रुवो दिव इति” इति ।

* अर्थवादानुसारण इति चै० पा० ।

एकोनपञ्चाशत् सङ्ख्याकाः सप्तगणरूपा मरुतो मनुष्यवैश्वदे-
वानां धनसम्पादकाः प्रजाः । अनेन मन्त्रानुवचनेन देवविशां
समूहः स्वव्यापारे कृषो भवति । तच्च कल्पमानमनुसृत्य मनुष्य-
प्रजामङ्गः कल्प्यते । अतो मन्त्रानुवचनं प्रजानां कृष्यै भवति ।
पूर्वपक्षत्वेन चोदकप्राप्तं किञ्चिदङ्गमपवदति “ब्रह्मवादिनो
वदन्ति प्रयाजवदनूयाजं प्रायणीयं कार्यमनूयाजवदप्रयाज-
मुदयनीयमितीमे वै प्रयाजा अमी अनूयाजाः सैव सा य-
ज्ञस्य सन्ततिः” (सं० ६ का० १ प्र० १५ अ०) इति । प्रमुखे य-
ष्ट्याः समिधादिनामकाः पञ्चप्रयाजाः । अनुपस्थात् समाप्तौ
यष्ट्या बर्हिषादिनामकास्तयोऽनूयाजाः । तदुभयं प्रायणीयो-
दयनीययोरिष्ट्योरतिदेशतः प्राप्तं । तत्र प्रायणीयायामनूया-
जानुष्ठाने यागः समाप्येत । तद्वत् उदयनीयायां प्रयाजानु-
ष्ठाने यागान्तरं प्रारभ्येत । तथा सति सोमयागे मध्ये वि-
च्छिद्येत । उभयवर्जने तु सोमयागस्य प्रारम्भरूपायां प्राय-
णीयेष्ट्याविदानीं अनुष्ठायमाना इमे प्रत्याक्षाः प्रयाजाः समा-
प्तिरूपायां उदयनीयेष्ट्यावनुष्ठायमाना अमी परोक्षा अनू-
याजाः । तथा सति प्रयाजानूयाजद्वयेन दर्शयागस्य या
सन्ततिः सैवास्य सोमयागस्य मध्ये विच्छेदराहित्यलक्षणा सा
सन्ततिः सम्यह्यते । पूर्वपक्षं दूषयति “तत् तथा न कार्यमा-
त्मा वै प्रयाजाः प्रजानूयाजा यत् प्रयाजानन्तरिरयादात्मान-
मन्तरियाद्यंदनूयाजानन्तरियात् प्रजामन्तरियाद्यतः खलु वै
यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञः पराभवति यज्ञं परा-

भवन्तं यजमानोऽनु परा भवति” (सं०६का०१।प्र०१५अ०)
 इति । आत्मनो वा पुत्रादेर्वा नाऽन्तरायः सोढुं शक्यते यतो
 द्ययं तदङ्गमित्यर्थः । सिद्धान्तमाह “प्रयाजवदेवानूयाजवत्
 प्रायणीयं कार्यं प्रयाजवदनूयाजवदुदयनीयं नात्मानमन्त-
 रेति न प्रजां न यज्ञः पराभवति न यजमानः” (सं०
 ६का०१।प्र०१५अ०) इति । विच्छेदपरिहाराय विधत्ते “प्राय-
 णीयस्य निष्कास उदयनीयमभिनिर्वपति सैव सा यज्ञस्य स-
 न्नातिः” (सं०६का०१।प्र०१५अ०) इति । प्रायणीययागसम्ब-
 द्धि चरुपात्रमप्रचात्य निष्कासे पात्रलिप्तेऽन्ने निर्वापान्न लेपस्य
 या सन्नातिः सैव सोमयागस्याविच्छेदरूपा सा सन्नातिर्भवति ।
 प्रायणीयोदयनीययोर्देवतैक्येन याज्याया अयेकत्वप्राप्ति व्यत्या
 संविधत्ते “याः प्रायणीयस्य याज्या यत्ता उदयनीयस्य
 याज्याः कुर्यात् पराङ्मुं लोकमारोहेत् प्रमायुकः स्याद्याः
 प्रायणीयस्य पुरोऽनुवाक्यास्ता उदयनीयस्य याज्याः करोत्य-
 स्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति” (सं०६का०१।प्र०१५अ०) इति ।
 स्वस्तिच्छद्धिं प्रपद्ये श्रेष्ठेत्याद्याः प्रायणीयस्य याज्या उद-
 नीयस्यापि तथेत्येवं केचिदाहुः । तथा सति प्रतिनिवृत्ते-
 रभावाद्यजमानोऽस्माल्लोकात् पराङ्मुखः स्वर्गमारोढुं सहसा
 म्रियेत, तस्मात् तेषां पक्षो न युक्तः । यास्तु स्वस्ति नः
 पथेत्याद्याः प्रायणीयस्य पुरोऽनुवाक्याः तासां याज्यात्वे
 सति स्वस्तिच्छद्धीत्यादीनां पूर्वोक्तानां पुरोऽनुवाक्यात्वाय प्र-
 तिनिवृत्तेः । यजमानोऽप्यस्मिन् लोके प्रतितिष्ठत्येव । इत्थं

प्रायणीयेष्टिमुक्ता सोमकयणीं वक्तुं सोमाहरणं सोपाख्यान-
माह “कद्रूश्च वै सुपर्णी चात्सरूपयोरस्यर्द्धेताः सा कद्रूः
सुपर्णीमजयत् साऽब्रवीत् तृतीयस्यामितो दिवि सोमस्तमाहर
तेनात्मानं निष्क्रीणीष्वेति” (मं० ६का०।१प्र०।६अ०) इति ।
कद्रूः सुपर्णी चोभे सपत्न्यौ पराजये दासीत्वं अभ्युपेत्य ममैव
सौन्दर्यं ममैवेत्यस्यर्द्धेतां । तत्र मध्यस्थाः कद्रूजयमुचिरे । सा
च कद्रूः सुपर्णीं दासीत्वेन परिगृह्य तन्मोचनोपायं स्वयमे-
वोपदिदेश इतोऽस्मात् लोकादारभ्य गणनायां तृतीयाद्याः
स्वर्गलोकस्तस्मिन् सोमो वर्त्तते महर्जनस्तपः सत्यमित्येतेऽपि
लोकाः द्युशब्दाभिधेयाः । तस्मादितस्तृतीयस्यामिति विशे-
यते । सोम आहृत्य दत्ते सति त्वां मुञ्चामि इति । सोमा-
हरणं सम्भावयितुं अतिराह “इयं वै कद्रूरसौ सुपर्णी छन्दा-
ःसि सौपर्णेयाः” (मं० ६का०।१प्र०।६अ०) इति । भूलोक-
रूपत्वात् कद्रूः स्वयमाहर्तुं न शक्नोति । सुपर्णी तु द्युलोक-
रूपत्वादुत्पतनसमर्थानां गायत्र्यादिरूपाणां अपत्यानां सङ्गा-
वाच्छक्नोति । अथ सा सुपर्णी स्वपुत्राणां गायत्र्यादीनां
अग्रे स्ववृत्तान्तं स्पष्टीकरोतीत्याह “साब्रवीदस्मै वै पितरौ
पुत्रान् बिभृतस्तृतीयस्यामितो दिवि सोमस्तमाहर तेनात्मानं
निष्क्रीणीष्वेति सा कद्रूरवोचत्” (मं० ६का०।१प्र०।६अ०)
इति । पुंनामनरकोपलम्बिताद् विशेषाद् दुःखात् चायन्न
इति पुत्राः तान् पुत्रानस्मै एतादृशोपद्रवपरित्राणाय माता-
पितरौ पुष्यतः । हे गायत्र्यादिपुत्राः कद्रूवचनमवगत्य यदु-

चित्तं तत् कुरुध्वं । गायत्र्यादीनामैच्छिकशरीरधारित्वात् पुत्र-
 त्वमविरुद्धं । तत्र प्रौढत्वादादौ जगती प्रवहृत इत्याह “जग-
 त्युदपतच्चतुर्दशाक्षरा सती साऽप्राप्य न्यवर्त्तन तस्यै दे अक्षरे
 अमीयेताः सा पशुभिश्च दीक्षया चागच्छत् तस्माज्जगती
 छन्दसां पश्यत्यतमा तस्मात् पशुमन्तं दीक्षोपनमति” (मं०
 ६का०।१प्र०।६अ०) इति । पुरा जगत्याः पादस्य चतुर्दशा-
 क्षराणामन् । तदृष्ट्वा जगती द्युलोकं गत्वा स्वानभ्राजदिभिः
 सोमरक्षकैः सह युध्वा सोममप्राप्य अग्नीषोमीयमवनीयानू-
 बन्ध्याख्यपशून् इष्टिसाध्यदीक्षाञ्च गृहीत्वा स्वकीये चाक्षरद्वये
 खानादिभिर्गृहीते सति पराजित्य समागता । यस्माज्जगती
 पशून् आनयत् तस्मात् सैवात्यन्तपशुप्रदायतः पशुभिः सह दी-
 क्षाऽऽनीता । ततः पश्वधिकस्वाधीन सम्यक्तौ सत्यां दीक्षायां
 प्रवर्त्तते । तथैव त्रिष्टुभो युद्धं दर्शयति “त्रिष्टुगुदपतत् त्रयो-
 दशाक्षरा सती साऽप्राप्य न्यवर्त्तत तस्यै दे अक्षरे अमीयेताः सा
 दक्षिणाभिश्च तपसा चागच्छत्” (मं० ६का०।१प्र०।६अ०) इति ।
 गौसेत्यश्वेत्यादयो दक्षिणा अशनपरित्यागमुष्टिबन्धवाग्यम-
 नवनीताभ्यञ्जनकृष्णाजिनप्रावणादिक्षेत्रमहिष्णुत्वं तपः । प्राण-
 वत्प्रियस्य गवाश्चादेर्दानमधिकं तपः । त्रिष्टुभा तदानयनमुप-
 पादयति “तस्मात्त्रिष्टुभो लोके माध्यन्दिने सवने दक्षिणानी-
 यन्त एतत् खलु वांवतप इत्याहुर्ः स्वन्ददाति” (मं० ६क०।
 १प्र०।६अ०) इति । माध्यन्दिनसवनस्य त्रिष्टुगभिर्मानिनी दे-
 वता । ततस्सदेव त्रिष्टुभो लोकः स्थानं शरीरप्रयासादपि धन-

हानिकृतस्य मानसप्रयामस्याधिकत्वाद्नेन धनेन परोपजीव-
नाच्च दानमेव महत् तप इत्यभिज्ञानां मतं । गायत्र्यास्तु युद्धे
जयं दर्शयति “गायत्र्युदपतच्चतुरक्षरा सत्यजयाज्योतिषा
तमस्या अजाऽभ्यहन्वत् तदजाया अजत्वः सा सोमं चाहरच्च-
त्वारि चाऽक्षराणि साष्टाऽक्षरा समपद्यत” (सं० ईका०।१ प्र०।
६ अ०) इति । सहायरहितयोः पूर्वयोः पराजयं दृष्ट्वा गा-
यत्री स्वयं अजया सह उदपतत् । साप्यजा गायत्र्यर्थं स्वकीयेन
ज्योतिषा तं सोममभितो हरोध । तस्माद्रोधनपर्यायत्वेपण-
र्थादजधातोः अजेति नाम निश्चयं । प्रश्नोत्तराभ्यां गायत्रीं
प्रशंसति “ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्याङ्गायत्री कनिष्ठा
कन्दसाः सती यज्ञमुखं परीयायेति यदेवाऽदः सोममाहरत्
तस्माद्यज्ञमुखं पर्थ्येत् तस्मात् तेजस्विनी तमा” (सं० ईका०।१ प्र०।
६ अ०) इति । तस्मात् सत्यात् कारणात् । कनिष्ठा न्यूनाक्षरा य-
ज्ञमुखं प्रातःसवनं । तत्र बहिष्यवमाननान्नि प्रथमस्तोत्रे उपास्मै
गायता नर इत्याद्या ऋचो गायत्र्यः सेयं यज्ञमुखप्राप्तिः ।
ब्रह्मवादिष्वेव बुद्धिमन्नो यदेवेत्याद्युत्तरमाहुः । यस्मा-
दियमदोऽमुष्मास्तेकात् सोममाहरत् तस्मादस्या मुखप्राप्ति-
र्युक्ता । मुखत्वादेवास्यास्तेजोवाहुः । आहरणप्रकारं दर्शयति
“पद्भ्यां द्वे सवने समगृह्णान् मुखेनैकं यन्मुखेन समगृह्णात्
तदधयत् तस्माद् द्वे सवने शुक्रवती प्रातःसवनञ्च माध्यन्दिनं
च तस्मात् ऋतीयसवनं ऋजोषमभिषुण्वन्ति धोतमिव हि म-
न्यन्ते” (सं० ईका०।१ प्र०।६ अ०) इति । पक्षिरूपा गायत्री

सवनद्वयपर्याप्तौ सोमभागौ पञ्चां संगृह्य तृतीयसवनपर्याप्तं
 सोमभागं चक्षुपुटाभ्यां संदृश्य तदीयं रसं पपौ । यस्मात्
 पञ्चां धृतौ सोमभागौ न पीतौ तस्मात् प्रातःसवनमाध्य-
 न्दिनसवने शुक्रशब्दाभिधेयेन सोमरसेनोपेते । यस्मात् तृती-
 यभागः पीतः तस्मात् पीतत्वं मन्यमानाः तस्मादृष्टार्थं च-
 क्षेपमभिषुण्युरिति प्राप्तं किञ्चिद्विधाय तत्रापरं विशेषं
 विधत्ते “आशिरमवनयति स शुक्रत्वाद्याऽथो सम्भरत्येवैनत्”
 (सं० ईका०१५०१६३०) इति । आशिरं चीरं सशुक्रत्वं सर-
 सत्वं । किञ्च चीरमेचनादृजोषगतसोमरसरूपहविः सम्भरति
 सम्यक् पोषयत्येव । पुनरप्यन्यत् विधत्ते “तः सोममाद्विष-
 माणं गन्धर्व्या विश्वावसुः पर्यमुष्णात् स तिस्रो रात्रीः परि-
 मुषितोऽवसत् तस्मात् तिस्रो रात्रीः क्रीतः सोमो वसति”
 (सं० ईका०१५०१६३०) इति । उपसद्विषमेषु त्रिष्वभिषवम-
 क्त्वा सोमं निवासयेदित्यर्थः । इत्थं सोमाहणं निरूप्य सोम-
 क्रयणीं निरूपयितुं आरभते “ते देवा अब्रुवन् स्त्रीकामा वै
 गन्धर्व्याः स्त्रिया निष्क्रोणामेति ते वाचः स्त्रियमेकहायनीं
 कृत्वा तथा निरक्रीणन्” (सं० ईका०१५०१६३०) इति । एक-
 संवत्सरध्वयस्कया स्त्रीरूपया वाग्देवतया सोमस्य निष्क्रयः
 कृतः । गन्धर्वेष्वपरक्तायाः तस्याः स्त्रिया रोहित गोरूपतां
 दर्शयति “सा रोहिद्रूपं कृत्वा गन्धर्व्येभ्योऽपक्रमाऽतिष्ठत् तद्वै-
 दितो जन्म” (सं० ईका०१५०१६३०) इति । देवेभ्यंनुरक्तायाः
 पुनर्देवताप्राप्तिं दर्शयति “ते देवा अब्रुवन्प युषदक्रमीन्नास्मा-

नृपावर्त्तते विज्ञयामहा इति ब्रह्मगन्धर्व्या अवदन् गायन् दवाः
 सा देवान् गायत उपावर्त्तत तस्माद्गायन् स्त्रियः काम-
 यन्ते” (सं० ६का०।१प्र०।६अ०) इति । विज्ञयामहै विलक्षणं यथा
 भवति तथैव आकारयामः । ब्रह्म वेदः । एतदुत्तान्तवेदनं
 प्रशंसति “कामका एनः स्त्रियो भवन्ति य एवं वेदाऽथो
 य एवं विद्वानपि जन्येषु भवति तेभ्य एव ददत्युत यद्वज्रतया
 भवन्ति” (सं० ६का०।१प्र०।६अ०) इति । वरस्य स्त्रिधाः
 वरार्थं कन्यामन्वेष्टुं प्रवृत्ता बान्धवा जन्याः । तादृशानां ज-
 न्यानां द्वा वर्गा । तत्रैकस्मिन् वर्गे यथोक्तवेदनरहिता अनेक-
 गुणान्तरोपेता बहवो वरा यद्यपि सन्ति तथापि तं वर्गमवेच्छ्य
 येषु जन्येष्वेकोऽप्येवंविद्वान् वरो भवति तेभ्य एव जन्येभ्यः कन्यां
 तत्पितरो ददति । सोमक्रयण्या गुणं विधत्ते “एकहायन्या
 क्रीणाति वाचैवैनः सर्व्वया क्रीणाति तस्मादेकहायना मनुष्या
 वाचं वदन्ति” (सं० ६का०।१प्र०।६अ०) इति । वाग्देवतायाः
 सोमक्रयणीरूपस्त्रीकारात् सर्व्ववाचा क्रय उपपद्यते । एकसंवत्स-
 रस्त्रीकाराच्च तस्मिन् वयसि सति वचनव्यवहारोपक्रमः । वर्ज्य-
 दोषान् विशदयति “अकूटयाऽकर्णयाऽकाणयाऽस्रोणयाऽसप्तश-
 फया क्रीणाति” (सं० ६का०।१प्र०।६अ०) इति । कूटा कुटि-
 लशृङ्गी, अकर्णा छिन्नकर्णेपेता, काणा त्रिकाची, स्रोणा कुष्ठा-
 दिदूषिता, सप्तशफा न्यूनाङ्गी, एता वर्ज्याः । उपादेयां दर्शयति
 “सर्व्वयैवैनं क्रीणाति” (सं० ६का०।१प्र०।६अ०) इति । सर्व्ववा-
 यवसम्पूर्णेत्यर्थः । विपत्ते बाधकपुरःसरं स्वपक्षं विधत्ते “यच्छे-

कल्पः “दर्भ*काण्डे सुग्दण्ड उपसङ्गुह्य आहवनीये जुहोत्य-
 न्वारब्धे यजमाने, जूरसि धृता मनसा जुष्टा विष्णवे तस्यास्ते
 सत्यसवसः प्रसवे वाचो यन्त्वमशीय स्वाहा” इति । हे सो-
 मक्रयणि वाग्रूपे त्वं जूर्वेगयुक्तासि मनसा नियमितासि यज्ञाय
 प्रियासि । तादृश्या अमोघप्रेरणायास्तव प्रेरणे सति मन्त्रोच्चा-
 रणरूपया वाचो यन्त्रं नियमं अशीय प्राप्तुयां इदमाज्यं ऊत-
 मस्तु । यथोक्तार्थं मन्त्रे दर्शयति “वाग्वा एषा यत् सोमक्र-
 यणी जूरसीत्याह यद्धि मनसा जवते तद्वाचा वदति धृता
 मनसेत्याह मनसा हि वाक् धृता मनसा जुष्टा विष्णव इत्याह
 यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञायैवैनां जुष्टां करोति तस्यास्ते सत्यसवितुः
 प्रसव इत्याह सवित्वप्रसूतामेव वाचमवरुन्धे” (सं० ६ का० ।
 १ प्र० १७ अ०) इति । जवते तूर्णं कर्त्तव्यमित्यवगच्छति । बोधा-
 यनः “अग्रेण शालायां तिष्ठन् यजमानमाज्यमवेक्षयति, शुक्र-
 मस्यमृतमसि वैश्वदेवः हविरित्याज्यमवेक्षते” इति । आपस्तम्बः
 “सोमक्रयणीमीक्षमाणो जुहोति जूरसीत्यपरं चतुर्गृहीतं गृ-
 हीत्वा, शुक्रमसीति हिरण्यं घृतादुधृत्य वैश्वदेवः हविरित्याज्य-
 मवेक्ष्य” इति । शुक्रं दीप्तिमत् । अमृतं विनाशरहितं । हे आज्य
 हे हिरण्येति वा योज्यं । हे आज्य त्वं सर्व्वदेवप्रियं हविरसि ।
 तदिदं स्पष्टत्वान्न ब्राह्मणे व्याख्यातं । कल्पः “अथैनद्धिरण्यमन्त-
 र्द्धाय आदित्यमुदीक्षयति, सूर्य्यस्य चक्षुरारुहमग्नेरक्ष्णः कनी-
 निकां यदेतशोऽभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चितेति” इति । सूर्य्य-

सम्बन्धि मदीयं चक्षुरिन्द्रियं, कनीनिका त्वग्निमन्त्रिणी, तदु-
 भयमारुहं प्राप्नोऽस्मि । यतो हे सूर्य्य त्वमेतशनामकैः अश्वैर्गच्छ-
 सि, हे वज्रे त्वं विपश्चिता तेजसा भ्राजमानोऽसि तस्माद्रक्षो-
 निवारणाय युवां उभौ प्राप्नोऽस्मि । एतदभिप्रायं दर्शयति
 “काण्डे काण्डे वै क्रियमाणे यज्ञः यचाऽसि जिघाऽसन्धेष
 खलु वा अरक्षो हतः पन्था योऽग्नेश्च सूर्य्यस्य च सूर्य्यस्य चक्षु-
 रारुहमग्नेरत्नः कनीनिकामित्याह य एवारक्षो हतः पन्था-
 स्तः समारोहति” (सं० ईका०।१ प्र०।७ अ०) इति । काण्डे
 काण्डे तत्तदुपाङ्गैर्युक्त एकैकस्मिन् यज्ञाङ्गे । बोधायनः “अथै-
 ताः सोमक्रयणीमयेण शालामुदीचीमभिवर्त्तयन्ते तामनुम-
 न्वयते, चिदसि मनामि इत्यन्तादनुवाकस्य” इति । स च
 मन्त्रमेवमान्नायते “चिदसि मनामि धीरसि दक्षिणासि यज्ञि-
 यासि क्षत्रियास्यदितिरसुभयतः शीर्ष्णां सानः सुप्राची सुप्र-
 तीची सन्धव मित्रस्त्वा पदि बभ्रातु पूषाध्वनः पालिन्द्रायाध्य-
 चायाऽनु त्वा माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भोऽनु सखा
 सयूथः सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सोमः रुद्रस्त्वावर्त्तयतु
 मित्रस्य पथा स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि सह रथ्या” इति । आ-
 पस्तम्बस्तु त्रेधा विभज्य विनियुक्ते “चिदसि मनासीति सोम-
 क्रयणीमभिमन्वयते कर्णगृहीता पदि बद्धा भवति । मित्रस्त्वा
 पदि बभ्रात्विति दक्षिणं पूर्वपादं प्रेक्षते । पूषाध्वनः पालिति
 प्राचीमायतीमनुमन्वयते” इति । हे वाग्देवतारूपे सोमक्रयणि
 त्वं चिदादिशब्दप्रतिपाद्याऽसि । अन्तःकरणस्य चित्तं मनो

बुद्धिरिति तिस्रो वृत्तयः । देहादिसङ्घातस्य अचेतनत्वं व्यावर्त्य
चेतनत्वं सम्यादयन्ती वाह्यवस्तुषु वा निर्विकल्पकरूपं सामान्य-
प्रज्ञानं जनयन्ती वृत्तिः चित्तं चित्, अयं पदार्थ एव भवति वा
न वेति विचाररूपा वृत्तिर्मनः, भवत्येवेति निश्चयरूपा बुद्धिः,
एतन्नित्यमिह चिन्मनोधीशब्दैरुच्यते । दक्षिणा कुशला, देय-
द्रव्यरूपा वा । यज्ञिया सोमक्रयद्वारेण यज्ञसम्बन्धिनी । चत्रिया
देवेषु सोमः चत्रियजात्यभिमानो । तथा च वाजसनेयिन आ-
र्मेनन्ति “यान्येतानि दैवतानि चत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्राः
पर्जन्यो यमो मृत्युरीशानः” इति । तेन सोमेनाभिमन्तव्यस्य
सोमस्तताद्रव्यस्य क्रयहेतुत्वेन चत्रिया । ज्योतिष्टोमस्याद्यन्तयोः
प्रायणीयोदयनीययोरदितेर्देवतात्वात् सेयमुभयतः शीर्ष्णी
तद्रूपा त्वमसि । सा तादृशी त्वं अस्मदर्थं सुप्राची सुप्रतीची
सम्भव । प्रथमं सोमस्य क्रेतारं प्रति सुष्ठु प्राङ्मुखी गत्वा पश्चा-
दस्मान् प्रति सुष्ठु प्रत्यङ्मुखी समागत्य अस्माभिः सङ्गच्छस्व ।
यथोक्तमर्थं मन्त्रे दर्शयति “वाग्वा एषा यद् सोमक्रयणी
चिदसि मनसीत्याह शास्त्र्येवैनामेतत् तस्माच्छ्रिष्टाः प्रजाजा-
यन्ते” (सं६का०।१प्र०।७अ०) इति । एतेन मन्त्रेण वागात्मि-
का सोमक्रयणी चिदादिशब्दवाच्या भवति । एवमनुशास्ति य-
स्मादेवं तस्मास्त्रोकेऽपि प्रजा अनुशिष्यन्ते । कृत्स्नशस्त्रात्यर्थ-
मुक्त्वा प्रत्यवयवं व्याचष्टे “चिदसीत्याह यद्धि मनसा चेत्तते
तद्वाचा वदति मनासीत्याह यद्धि मनसाभिगच्छति तत् क-
रोति धीरसीत्याह यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति दक्षि-

लासीत्याह दक्षिणा ह्येषा यज्ञियासीत्याह यज्ञियामेवैनां करोति चत्रियासीत्याह चत्रिया ह्येषादितिरसुभयतः शीर्ष्णीत्याह यदेवादित्यः प्रायणीयो यज्ञानामादित्य उदयनीयस्त्वादेवमाह” (सं०६का०।१प्र०।७अ०) इति । मनसा वृत्तित्रयकारणेनान्तःकरणेन चेतयते सामान्यतो जानाति अभिगच्छति विचारयति ध्यायति निश्चिनेति । उत्तरमन्त्रस्य अयमर्थः । हे सोमक्रयणि मित्रो हितकारी देवस्त्वां दक्षिणे पादे बध्नातु । एतन्मन्त्रविरुद्धं पञ्चत्रयं व्यावर्त्तयन् मन्त्रं व्याचष्टे “यदबद्धा स्यादयता” स्याद्यत् पदि बद्धानुस्तरणो स्यात् प्रमायुको यजमानः स्याद्यत् कर्णगृहीता वार्चघ्नो स्यात् स वाऽन्यं जिनीयात् तं वाऽन्यो जिनीयान्मित्रस्त्वा पदि बध्नात्स्वित्याह मित्रो वै शिवो देवो देवानां तेनैवैनां पदि बध्नाति” (सं०६का०।१प्र०।७अ०) इति । अत्र पादबन्धनं कर्णग्रहणञ्चामन्त्रकमङ्गीचकारेत्यविरोधः । अथ वा अकर्णगृहीता अपदिबद्धेति तत्र पदच्छेदः । तृतीयमन्त्रस्यायमर्थः । हे सोमक्रयणि त्वां पूषा पोषको भयोपेतात् मार्गात् पालयतु । यागाध्यक्षायेन्द्राय त्वां सोमक्रयसाधनेन मातृपित्रादयोऽनुमन्यन्तां । सगर्भ्यस्त्वया सह एकस्मिन् गर्भेऽवस्थितः । हे देवि सा त्वमिन्द्रार्थं सोमं देवमनुगच्छ । तां त्वां रुद्रे देवोऽस्मान् प्रति पुनरावर्त्तयतु आवर्त्तयन्नपि स रौद्रेण मार्गेण किन्तु मित्रस्य पथा । ततस्ते स्वस्ति सुखं भवतु । सोमः सखा यस्यास्तव सा त्वं सोमसखा भूत्वा धनेन सह अस्मान् प्रति पुनरागच्छ । अत्र रुद्रस्वेत्यादि पृथ-

अन्तेण सोमक्रयादूर्द्ध्वं एतस्याः प्रत्यावर्त्तनमिति केचित् । मन्त्रस्य भागान् क्रमेण व्याचष्टे “पूषाध्वनः पालित्याहेयं वै पूषे-
मामेवास्या अधिपामकः समञ्चा इन्द्रायाध्वचायेत्याहेन्द्रमेवा-
स्या अध्यक्षं करोत्यनु त्वा माता मन्यतामनु पितेत्याहानुम-
तयैवेनया कीणाति सा देवि देवमर्च्छेहीत्याह देवी ह्येषा
देवः सोम इन्द्राय सोममित्याहेन्द्राय हि सोम आद्वियते
यदेतद्यजुर्न ब्रूयात् पराच्येव सोमक्रयणीयाद्रुद्रस्त्वावर्त्तयत्विति-
त्याह रुद्रौ वै क्रूरो देवानां तमेवास्यै परस्ताद्धात्यावृत्त्यै क्रूर-
मिव वा एतत् करोति यद्रुद्रस्य कौर्त्तयति मिवस्य पथेत्याह
शान्त्यै वाचा वा एष विक्रीणीते यः सोमक्रयण्या स्वस्ति सोम-
सखा पुनरेहि सह रथेत्याह वाचैव विक्रीय पुनरात्मन् वाचं
धत्तेऽनुपदासुकास्य वाग्भवति य एवं वेद” (सं० ईका०१२ प्र०।
७अ०) इति । समञ्चौ सम्यक् प्राप्तये रुद्रस्त्वावर्त्तयत्विति यजुः*
तमेव क्रूरं रुद्रं अस्याः सोमक्रयण्या आवर्तये परस्तात् तान-
तिलङ्घ्य परभागे स्थापयति । अनुपदासुका चयरहिता । तदे-
तदेदनस्य प्रशंसनं । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“इयं चित्रा घृते स्वर्णं जूरसीति जुहोति हि ।

शुक्रेति स्वर्णमुद्धृत्य वैश्वेत्याज्यमवेक्षते ॥

सूर्यं सूर्यमुपस्थाप्य चित्सोमक्रयणीं जपेत् ।

मित्रो दृष्ट्वा बद्धपादं पूषा तामनुमन्त्रयेत् ॥

रुद्रस्त्वामावर्त्तयति मन्त्राः सङ्कीर्तिता न वा । इति ।

* एतत् रुद्रस्येति यजुः इति का० ।

अथ मीमांसा । एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“प्रायणीयस्य निष्कासे यो निर्वोपोऽर्थकर्म तत् ।

निष्कासप्रतिपत्तिर्वोदयनीयस्य संस्कृतिः ॥

उताद्यः पूर्ववन्मैवं मुख्यस्य प्रकृतत्वतः ।

मथोऽस्तु नोपयोक्तव्यः संस्कारस्य गुणत्वतः” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीयमभि-
निर्व्वपति” इति । अत्र पूर्व्वन्यायेन निष्कासद्रव्यकमुदयनीयसमा-
नकर्मकं अन्यदर्थकर्मेत्याद्यः पक्षः । मुख्यस्योदयनीयस्य प्रकृत-
त्वाद्भिन्नप्रकरणान्नातावष्टयधर्मातिदेशवत् उदयनीयधर्मातिदे-
शासम्भवाच्चार्थकर्मत्वं । यदि तर्हि निष्कासप्रतिपत्तिरिति म-
ध्यमः पक्षस्तु सोऽपि न सम्भवति उपयुक्तसंस्कारादुपयोक्तव्यमा-
णसंस्कारस्य गरीयस्त्वात् । तस्मादुदयनीयस्य संस्कारः । ततो-
याध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“क्रीणात्यरुणयेत्येतत् सङ्कीर्णं वा क्रयेकता ।

क्रयेणानन्वयात् कीर्णं सर्व्वद्रव्येषु रक्तिमा ॥

द्रव्यद्वारा क्रये योगात् तद्भागेनान्वयः पुनः ।

साक्षात् क्रये गुणस्यार्थं द्रव्ये सन्निहितेऽस्त्वसौ” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “अरुण्या पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्री-
णाति” इति । तच्चारुणशब्दोऽरुणिमानं गुणमाचष्टे । गुणविषय-
तया प्रयुज्यमानस्यापि नागृहीतविशेषणाविशिष्टे बुद्धिरिति
न्यायेन गुणबोधकत्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणमात्रे व्युत्पत्तेश्च ।
तस्य चारुणिमगुणस्य तृतीयाश्रुत्या सोमक्रयसाधनत्वं प्रतीयते ।

तदनुपपन्नं, अमूर्तस्य गुणस्य वासो हिरण्यादिवत् क्रयसाधन-
 त्वासम्भवात् । ततस्तृतीयाश्रुतेर्विनियोजकत्वाभावेन प्रकरणस्यात्र
 विनियोजकत्वं वक्तव्यं । प्रकरणञ्च यद्वचमसाद्यखिलद्रव्येष्व-
 णिमानं विनिवेशयति । न च अनेन न्यायेन पिङ्गाक्ष्यैकहायनी-
 शब्दयोरपि सर्वद्रव्यगामित्वं शङ्कनीयं तयोः शब्दयोर्द्रव्यवा-
 चित्वात् । पिङ्गलं वर्षं अचिणी यस्या गोः सा गौः पिङ्गाक्षी ।
 एवमेकहायनी । यद्यप्येकगोवाचिनौ शब्दौ तथापि विशेषणी-
 भूतधर्मभेदाच्छब्दद्वयं । तच्च युगपत्प्रवृत्तं सत् धर्मद्वयविशिष्टं गो-
 द्रव्यं क्रयसाधनत्वेन विदधाति । न चैतद्रव्यमितरद्रव्ये निवेश-
 यितुं शक्यं । अरुणिमगुणो द्रव्येषु विशेषणत्वेन अन्वेतुं योग्यत्वात्
 तेषु निवेश्यते । तत्रैषाच्चरयोजना । अरुणयेत्येतत् पृथग्वाक्यं । तत्र
 तृतीयाश्रुत्या प्राकर्णिकानि साधनद्रव्याणि । तानि सर्वाण्यनूद्य
 प्रातिपदिकेन गुणो विधीयते । यानि ज्योतिष्टोमे साधनद्रव्याणि
 तानि सर्वाण्यरुणानि कर्त्तव्यानीति, तस्माद् गुणसङ्कीर्ण इति प्राप्ते
 ब्रूमः । यद्यप्यमूर्तो गुणः तथापि हायनवदक्षिवच्च गोद्रव्यमेव
 क्षिण्वति, तच्च द्रव्यं साधनमिति, तद्वारा गुणस्य क्रयेणान्वयो
 भवति । एवं सति वाक्यभेदो न भविष्यति । ननु वाक्यभेदा-
 भावे लक्षणा दुर्वारा, गुणवाचिनः शब्दस्य गुणिवद्रव्यपरत्वाङ्गी-
 कारात् । मैवं । गुणस्यैवात्र तृतीयाश्रुत्या साधनत्वमुच्यते । तच्च
 द्रव्यद्वारमन्तरेण न सम्भवतीत्यर्थापत्त्या द्रव्यावच्छेदकं कल्प्यते ।
 तर्हि यद्वचमसादि द्रव्यमवच्छिद्यतामिति चेत् । न । तस्य द्रव्यस्य
 क्रयसाधनत्वाभावेन तदवच्छेदकगुणस्य श्रूयमाणक्रयसाधनत्वा-

सिद्धेः । तर्हि वाससा क्रीणाति अजया क्रीणातीति वस्त्रादीनां
 क्रयमाधनत्वात् तदवच्छेदोऽस्त्विति चेत् । न । तेषां क्रयान्तरसा-
 धनत्वात् । न हि तत्र अग्निहोत्रे पयोदध्यादि विकल्पवत् क्रयानु-
 वादेन वस्त्रादिविकल्पो युक्तः, अनुवाद्यस्य क्रयमात्रस्याग्निहोत्रव-
 दन्यत्राविधानात् । ततो वस्त्रादिद्रव्यविशिष्टाः क्रयान्तरविधयः ।
 न हि स्वर्वाक्यगतमेकहायनीद्रव्यमुपेत्य वस्त्राद्यवच्छेदो युक्तः ।
 तस्मात् क्रयेण साक्षादन्वितयोर्द्रव्यगुणयोः पश्चादन्यथानुपपत्त्या
 परस्परवच्छेदकत्वेनान्वयः । तथा सति आरुण्यविशिष्टयैकहा-
 यन्या क्रीणातीत्ययमर्थः पर्यवस्यति, तस्मादारुण्यगुणः क्रयहेतुमे-
 कहायनीमेव भजते । अथ कन्दः । सूर्यस्य चतुरारुहमित्यनुष्ठुप् ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

वस्यसि रुद्रास्यदितिरस्यादित्यासि शुक्रासि च-
 न्द्रासि बृहस्पतिस्त्वा सुमेरुखतु रुद्रो वसुभिराचिकेतु
 पृथिव्यास्त्वा मूर्ध्नाजिघर्षि देवयजन इडायाः पदे
 धृतवति स्वाहा परिलिखितं रक्षः परिलिखिता अ-
 रातय इदमहं रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मां
 द्वेष्टि यच्च वयं द्विष्म इदमस्य ग्रीवाः ॥ १ ॥

अपि कृन्ताम्यस्मे रायस्तो ते रायः सन्देविदेव्या-
 र्वश्या पश्यस्व त्वष्टीमतीते सपेय सुरेता रेतो दधाना

वीरं विदेय तव संहशिमाहः रायस्योषेण वियेषं ॥

॥ २ ॥

अस्य ग्रीवा एकान्न चिःशच्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपा-
ठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥

चतुर्थेऽनुवाके क्रयप्रदेशं प्रति सोमक्रयणीगमनमुक्तं । गतायां
तस्यां क्रयाय सोमोन्मानस्यावसरः, सप्तमपदसङ्ग्रहस्तु गमनमध्य-
एव कर्त्तव्यः ततः पञ्चमे सोऽभिधीयते । कल्पः “तस्यै षट्प-
दान्यनुनिष्क्रामति, वस्यसि रुद्रास्यदितिरस्यादित्यासि शुक्रा-
सि चन्द्रासीति गच्छन्तीं सोमक्रयणीमनुगच्छन् षट्सु तदीय-
प्रदेशेषु षड्भिरेतैर्मन्त्रैः स्वपादं प्रचिपेत्” इति । वसुरुद्रादित्याः
सवनत्रयदेवता । अदितिः प्रायणीयोदयनीययोर्देवता । शुक्रश-
ब्देन दीप्तिमान् सोमो विवक्षितः । चन्द्रशब्देन आङ्गादकारि
सुवर्णं । हे सोमक्रयणि त्वं वस्त्रादीनां स्वरूपमसि तदपेक्षितसो-
मयागसाधनत्वात् । कल्पः “सप्तमं पदमञ्चलिनाभिगृह्णाति, वृह-
स्पतिस्त्वा सुखे रण्वतु रुद्रो वसुभिराचिकेत्विति” इति । हे सो-
मक्रयणीपद त्वां वृहस्पतिरस्मिन् सुखे प्रदेशे रमयतु वसुभिः
संहिता रुद्रस्त्वामनुजानातु आवर्त्तयतु वा । कल्पः “अथैत-
स्मिन् पदे हिरण्यं निधाय सम्परिस्तीर्याभिजुहोतिः पृथिव्या-
स्ता मूर्धन्नाजिघर्मि देवयजन इडायाः पदे घृतवर्ति स्नाहेति”
इति । हे घृत इडाया गोरूपायाः सोमक्रयस्थाः पदे सम-

नात् चारवामि । कीदृशे पदे । पृथिव्या मूर्धस्थानीये देवानां
 यागस्थाने घृतयुक्ते । तथान्यत्रास्मात् “सा यत्र यत्र न्यक्रामत्
 ततो घृतमपीदृत तस्माद्धृतपद्युच्यते” इति । मन्त्रान् व्याचिख्या
 सुरादावनुष्ठानं विधत्ते “षट्पदान्यनु निष्क्रामति षडहं वाङ्मा-
 तिवदत्युत सम्बत्सरस्यायने यावत्येव वाक्तामवरुन्धे” (सं० ६ का० ।
 १ प्र० । ८ अ०) इति । अस्ति कश्चित् पृष्ठ्यः षडहाराद्यो यागः ।
 तत्र षड्विधानि पृष्ठ्यस्तोत्राणि बृह, द्रथक्तर, वैरूप, वैराज,
 शाक्तर, रैवत, नामकैः सामभिः साध्यानि । तानि च क्रमेण षट्सु
 दिनेषु गीयन्ते । न तु सप्तमं पृष्ठ्यस्तोत्रं कश्चिदप्यस्ति । ततः
 प्रधानभूतपृष्ठ्यस्तोत्ररूपा वाग्देवता षडहगतां सङ्ख्यामतीत्य न
 कापि वदति । अपि च संवत्सरकालसम्बन्धिनि गवामयनेऽपि
 नाधिकं पृष्ठ्यस्तोत्रं वदति । तस्मादाग्रूपायाः सोमक्रयण्याः षट्-
 पदानामनुक्रमणं युक्तं । तस्मादाग्रूपत्वादेव सर्वा वाचमवरुन्धे । वि-
 धत्ते “सप्तमे पदे जुहोति सप्तपदा शक्करी पशवः शक्करी पशू-
 नेवावरुन्धे सप्तयाम्याः पशवः सप्तारण्याः सप्तहन्दाः सुभयस्था-
 वरुन्धे” (सं० ६ का० । १ प्र० ८ अ०) इति । गवाश्चादयो याम्याः ।
 कृष्णमृगादय आरण्याः । तथा च बोधायनः “सप्तयाम्याः प-
 शवो अजा ऽश्वो गौर्महिषो वराहो हस्त्यश्चतरी च” इति । अथ
 सप्तारण्या द्विखुराश्चैकखुराश्च पक्षिणश्च सरीसृपाश्च श्वपदाश्च श-
 रभाश्च मर्कटाश्चेति । गायत्री त्रिष्टुप् इत्यादीनि सप्त हन्दांसि ।
 पशूजातीयं हन्द्वाजातीयञ्चेत्युभयमपि सप्तसङ्ख्यायां ऽवरुन्धते ।
 प्रथममन्त्रगतशब्दस्वरूपेणैव सोमक्रयण्या महिम्ना आख्यायत

इत्याह “वस्यसि इन्द्रासीत्याह रूपमेवास्यां एतन्महिमानं व्या-
चष्टे” (सं० ईका०।१ प्र०।८ अ०) इति । द्वितीयमन्त्रे बृहस्प-
तिशब्दसाचिकेति शब्दश्च व्याचष्टे “बृहस्पतिस्त्वा सुन्नेर-
ण्वलित्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणे वास्यै पशूनवरन्ध्रे
इन्द्रो वसुभिराचिकेतित्याहावृत्यै” (सं० ईका०।१ प्र०।८ अ०)
इति । तृतीयमन्त्रार्थस्य प्रसिद्धिं दर्शयति “पृथिव्यास्त्वा
मूर्धन्मानजिघर्मि देवेयजन इत्याह पृथिव्या ह्येष मूर्धा यदेव-
यजनमिडायाः पद इत्याहेडायै ह्येतत्पदं यत्सोमक्रयण्यै घृत-
वति स्वाहेत्याह यदेवास्यै पदाद्धृतमपीड्यत तस्मादेवमाह”
(सं० ईका०।१ प्र०।८ अ०) इति । सोमक्रयणीपदे हिरण्यप्रक्षेपं
विधत्ते “यदध्वर्युरनग्नावाज्जतिं जुहुयादभ्योऽध्वर्युः स्वाद्रक्षा-
सि यज्ञः हन्युर्हिरण्यमुपास्य जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति ना-
भ्योऽध्वर्युर्भवति न यज्ञः रक्षासि घ्नन्ति” (सं० ईका०।१ प्र०।
८ अ०) इति । कल्पः “अथोद्धृत्य हिरण्यशकलेन वा कृष्णवि-
षाण्या वा पदं परिलिखति, परिलिखितः रक्षः परिलि-
खिता आरातय इदमहः रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि यो
ऽस्मान् देष्टि यश्च वयं द्विष इदमस्य ग्रीवा अपि कृन्तामि”
इति । परिलिखितं नाशितं रक्ष इति जात्यभिप्रायेणैकवचनं ।
ग्रीवा इति व्यत्यभिप्रायेण बहुवचनं । इदमिति हस्ताभि-
नयः । कृन्तामि द्विनघि । रक्षसः प्रसक्तिं पूर्वाक्तां स्मारयन्
मन्त्रं व्याचष्टे “काण्डे काण्डे वै क्रियमाणे यज्ञः रक्षः रक्षासि
जिघांसन्ति परिलिखितः रक्षः परिलिखिता आरातय

इत्याह रक्षसामपहत्या इदमहः रक्षसाः यीवा अपि कृत्वा-
 मि योऽस्मान् देष्टि यच्च वयं दिशः इत्याह दौ वाव पुरुषौ
 यच्चैव देष्टि यच्चैगं देष्टि तयोरेवाऽनन्तरायं यीवाः कृन्तति”
 (सं० ६का०।१ प्र०।८अ०) इति । अनन्तरायं द्वयोर्मध्ये एक-
 तरस्याप्यन्तरायो यथा न भवति तथेत्यर्थः । कल्पः “अस्मे
 राय इति स्थात्यां यावत् त्मूतः समोष्य त्वेराय इति यजमा-
 नाय प्रयच्छति तोते राय इति पत्नियै” इति । त्मूतं घृतेनामुतं
 तादृशं रजः सोमक्रयणाः सप्तमपदस्थाने यावदस्ति तावत्
 सर्व्वं पात्रे क्षिपेत् । अस्मिन्नध्वर्यां रायः रजोरूपं धनं तिष्ठतु
 त्वे त्वयि यजमाने तोते कलत्रे । अनुष्ठानविधिपुरःसरं म-
 न्त्वान् व्याचष्टे “पशवो वै सोमक्रयण्यै पदं यावत् त्मूतः संवपति
 पशून्नेवावरुन्धे स्मेराय इति संवपत्यात्मानमेवाध्वर्युः पशून्धे
 नान्तरेति त्वे राय इति यजमानाय प्रयच्छति यजमान एव
 रायिं दधाति तोते राय इति पत्निया अर्धौ वा एष आ-
 त्मनो यत्पत्नी यथा गृहेषु निधत्ते तादृगेव तदिति” (सं०
 ६का०।१ प्र०।८अ०) कल्पः “अथ पत्नीं सोमक्रयणा समीक्ष-
 यति । सं देवि देव्योर्वशा पश्यस्वेति” इति । हे देवि सोमक्रयणि
 त्वमूर्वशा देव्या सहैमां पश्यस्व । अयं मन्त्रः स्पष्टार्थत्वाद् ब्राह्मणे-
 नोपेक्षितः । बोधायनः “अथ पत्नी यजमानमीक्षते, त्वष्टीमती
 ते सपेथ सुरेतारेतो दधाना वीरं विदेय तव संदृक्नि” इति ।
 आपस्तम्बः “त्वष्टीमती ते सपेथेति पत्नी सोमक्रयणीमभिमन्त्र-
 यते” इति । हे यजमान त्वया सह सपेथ सप्तच्छेयः । अथ वा हे

सोमक्रयणि ते तवानुयहेणाह पत्या सङ्गच्छेय । कीदृशी त्वष्टी-
मती । स्त्रीपद्वमिथुनरूपाणां पशुमनुष्यादीनां शरीरनिमाता
त्वष्टा । तथाच अन्यपक्षानप्रकरणे श्रूयते “यावच्छो वै रेतसः
वित्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत्प्रजायते” इति ।
तादृशस्य त्वष्टुरनुयहेणोपेता शोभनममोघं स्वकीयं रेतो यस्याः
सं सुरेताः तादृशमेव पत्युः रेतो दधाना तव पत्युः सोम-
क्रयणा वा संदृशि अभीक्ष्णं वीक्षणं वर्त्तमाना वीरं स्त्रोषितगु-
णेषु शूरं पुत्रं विदेय लभेय । त्वष्टीमतीत्यस्य पदस्य अभिप्राय-
माह “त्वष्टीमती ते सपेयेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां
रूपहद्रूपमेव पशुषु दधाति” (सं० ६ का० १ प्र० १८ अ०) इति ।
बोधापनः “सोमक्रयणीमीक्षते, माहः रायस्त्रोषेण वियोषं”
इति । आपस्तम्बः “माहः रायस्त्रोषेण वियोषमिति पत्नीपदं
प्रतीयमानमनुसन्त्यते” इति । मा वियोषं वियुक्तो मा भूयाधं
यस्य मन्त्रो ब्राह्मणेनोपेक्षितः । एतस्य सोमक्रयणीपदरजस-
वर्त्तनीयं भागं गार्हपत्ये प्रक्षिपेत् भागान्तरमाहवनीय इति
विधेयं “यस्यो वै लोकायगार्हपत्य आधीयते अमुष्मा आह-
वनीया यद्गार्हपत्य उपवपेदस्मिन् लोके पशुमानस्याद्यदाहवनी-
यस्यप्रसोके पशुमानस्यादुभयोऽपवपत्युभयोरैवैनं लोकयोः
पशुमानं करोति” (सं० ६ का० १ प्र० १८ अ०) इति । अथ ह्यत्र
“पदं त्वष्टेधा विभज्य हतीयमन्तरतो गार्हपत्यस्य गीतं भस्म-
न्यस्यति हतीयमाहवनीयस्य हतीयं पत्ये प्रयच्छति तत वा
पशुषु दधाति” इति । अथ विनिर्दिष्टमहः ।

“षट्पदानुक्रमा वस्वी वृहस्तत्पदमङ्गुहः ।

पृथिव्यास्तत्पदे ऊत्वा परि संवेष्ट्य रेखया ॥

अस्मे स्यात्पां पदं चिन्ता त्वे दद्यात् स्वामिने पदं ।

तोते पत्न्यै पदं दद्यात् सङ्गयण्या ह्यवेचयेत् ॥

त्वष्टी तां मन्त्रयेत् पत्नीं माहं तद्दीयते यदा ।

पदं तदा मन्त्रयेत मन्त्राः पञ्चदशेरिताः” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । चतुर्थ्याध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“भोमक्रयणानयने पदकर्मप्रयोजकं ।

न वाद्योऽचाञ्जनस्यापि क्रयवत्सन्निकर्षतः ॥

तृतीयया क्रयार्था गौः तद्वारानयनस्य च ।

तादर्थ्यात् तत्प्रयुक्तत्वं न प्रयोजकता पदे” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे भोमक्रय आम्नायते “एकहायन्या क्रीणाति” इति
मेयमेकहायनी गौर्यदा भोमं क्रीतुं नीयते तदाध्वर्युस्तस्याः पृष्ठतो
गच्छति । तदप्याम्नातं “षट्पदान्यनुनिष्क्रामति” इति । ततः सप्तमे
पदे हिरण्यं निधाय ऊत्वा तत्पदगतं रजो गृह्णीयात् । एतदपि
श्रूयते “सप्तमपदमध्वर्युरञ्जलिनाभिगृह्णाति” इति । यदेतद्रजः
सङ्गृह्यते हविर्धानयोः शकटयोरक्षे तेन रजमा युक्तमञ्जनं
क्षिपेत् । एतदपि श्रुतं “यज्ञं वा एतत् सम्भरति यत्सोमक्रयण्यै
पदं यज्ञमुखः हविर्धाने यर्हि हविर्धाने प्राची प्रवर्त्तयेयुस्तर्हि
तेनाक्षमुपाज्यात्” इति । रजः कार्यमपीत्यर्थः । तत्र यथा क्रयः
सन्निकृष्टः तथैव पदकर्माप्यचाञ्जनं सन्निकृष्टं । अथोच्येत दध्या-
नयनं आमिक्षया यथा संयुक्तं न तथा अचाञ्जनं भोमक्रयणा-

नयने संयुक्तमिति । तन्न । क्रयेऽपि पदसंयोगस्य तुल्यत्वात् ।
 अथामंयुक्तोऽपि क्रयो गवानयनेन निष्पाद्येत तर्ह्येताञ्जनमपि
 तेन निष्पाद्येत इति समानत्वात् क्रयवत् पदकर्मापि सोमक्रय-
 णानयनस्य प्रयोजकमिति प्राप्ते ब्रूमः । एकहायन्या क्रोणातीति
 तृतीयाश्रुत्या गोः क्रयार्थत्वं गम्यते । गोद्वारा तदानयनमपि
 क्रयार्थमेवेति क्रय एवानयने प्रयोजकः । न च पदकर्माथत्वं गोर्वा
 तदानयनस्य वा कचिच्छ्रुतं तस्मात् तदप्रयोजकं । अस्मिन्ननुवाके
 मर्वाणि यजंष्येवेति नास्ति क्वन्द इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अ॒शुना॑ ते अ॒शुः पृ॒च्यतां॑ प॒रुषा॑ प॒रुर्गन्ध॑स्ते का-
 म॑मवतु॒ मदा॑य॒ रसो॑ अच्युतोऽमात्योऽसि शुक्रस्ते ग्रहे
 ऽभित्यं॑ देवः॒ सवि॑तार॒मू॒ण्योः क॒विक्र॑तुमर्चामि सत्य-
 स॒वसः॑ रत्न॒धाम॑भिप्रियं मतिमूर्द्धा यस्यामतिर्भा अ-
 दि॒द्युत॑त्सवीमनि हिरण्यपाणि रमिमीत सुक्रतुः कृपा-
 सुवः । प्र॒जाभ्य॑स्त्वा प्रा॒णाय॑ त्वा व्यानाय॑ त्वा प्र॒जा-
 स्वमनु॑प्राणिहि प्र॒जास्वामनु॑प्राणन्तु ॥ १ ॥

अनुसप्त च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपा-
 ठके षष्ठोऽनुवाकः ॥

पञ्चमानुवाके सोमक्रयण्याः पदसङ्ग्रहे मार्गमध्येऽभिहितः ।
 अथाऽऽगतया सोमक्रयण्या सोमः क्रेतव्यः स च सोमक्रय उन्मान-
 पूर्वक इति षष्ठे सोमोन्मानमभिधीयते । बोधायनः “हिरण्यवता
 पाणिना राजानमभिमृशति, अ२शुना ते अ२शुः पृच्यतां
 पर्षा पर्गन्धस्ते काममवतु मदाय रमो अच्युतोऽमात्योऽसि
 शुक्रस्ते यद्दः” इति । आपस्तम्बः “अ२शुना ते अ२शुः पृच्यता-
 मिति यजमानो राजानमभिमन्त्रयते” इत्याह । अ२शुः सृज्जो
 ऽवयवः । पर्ः पर्व । हे सोम तवैकेनांशुनाऽन्योऽशुः संयुज्जतां,
 कोऽप्यंशुर्वाध्याद्युपघातेन मा वियुज्जतां । तथा पर्षा पर्ः संयु-
 ज्जतां, कस्यापि पर्षो विभागो मा भूत् । त्वदीयो गन्धो यजमानस्य
 कामं पालयतु, त्वदीयो रमो मदाय देवानां हर्षाय विनाश-
 रक्षितो भवतु । त्वममात्योऽसि, यजमानेन देवताभिश्च सह सर्व्वदा
 तिष्ठसि । तव स्वीकारः शुक्रो हिरण्यसाध्यः । एतं मन्त्रं व्याचि-
 कीर्षुरादौ सोमविक्रयिणं प्रत्यध्वर्य्याः प्रैषमन्त्रमुत्पादयति “ब्रह्म-
 वादिनो वदन्ति विचित्यः सोमा ३ न विचित्या ३ इति सोमो
 वा ओषधीनां राजा तस्मिन् यदापन्नं ग्रमितमेवास्य तद्यद्विचि-
 नुयाद्यथा स्याद्वसितं निखिदति दादृगेव तद्यन्न विचिनुया-
 द्यथा चन्नापन्नं विधावति तादृगेव तत्क्षोधुकोऽध्वर्युः स्यात् क्षो-
 धुको यजमानः सोमविक्रयिणस्तोमं गोधयेत्येव ब्रूयाद्यदीतरं
 यदीतरमुभयेनैव सोमविक्रयिणमर्पयति तस्मात् सोमवि-
 क्रयो क्षोधुकः” (सं० ६ का० १ प्र० १८ अ०) इति । विचयो नाम
 सोमस्य तृणादेरपनयनं । तस्मिन्क्षोषधीनां राज्ञि सोमे यत्

हणादिकमापन्नं पतितं तत् हणादिकमस्य सोमस्य ग्रसितमेव
 ग्राम एव भवति । तथा सति यदि विचिनुयात् हणादिकमपन-
 येत् तदानीं यथा लोके ग्रसितमन्नं निष्विदति मक्षिकाद्युपद्रवेण
 वमति तत्तृणाद्यपनयने तादृक् स्यात् । यदि न विचिनुयात्
 तदानीं यथा चक्षुषि पतितमितस्ततो विधावनेन व्यथां जन-
 यति तदविवेचनं तादृक् स्यात् ततो दोषद्वयपरिहाराय सो-
 मविक्रयिन्नित्यादि प्रेषमन्त्रं ब्रूयात् । तस्मिन्नुक्ते सति यदीतरं
 विचयदोषः, यदि इतरं त्वविचयदोषः, तेनोभयेन दोषेण
 सोमविक्रयिणेमेव योजयति तस्मादसौ क्षोभुको न रक्षितो
 भवेत् । तत्र सूत्रं “उत्तरवेदिदेश उपरवदेशे वा लोहितं
 चर्मनडुहं प्राचीनयोवमुत्तरलोमास्तीर्य दक्षिणे चर्मपक्षे रा-
 जानं निवपत्युत्तरस्मिन्नुपविशति सोमविक्रय्युदकुम्भः राजानं
 सोमविक्रयणमिति सर्व्वतः परिश्रित्योत्तरेण द्वारं कृत्वा वि-
 चित्यः सोमा इत्युक्तं, सोमविक्रयिन् सोमः शोधयेत्युक्त्वा प-
 राडावर्त्तते” इति । यथोक्तं कर्म विधत्ते “अरूणे ह स्माक्षौ-
 पवेशिः सोमक्रयण एवाहं तृतीयसवनमवरुन्धे इति पशूनां
 चर्मन्मिमीते पशूनेवावरुन्धे पशवो हि तृतीयः सवनं” (सं०
 ६ का० १ प्र० १८ अ०) इति । अरूणनामकः कश्चिदुपवेशस्य पुत्रः,
 पशुचर्मणि सोमं मिमीते, अत्रैव हि तृतीयसवनं सम्यादधि-
 यामीति तस्याभिप्रायः । सवनीयानुबन्ध्याख्ययोः पश्चोस्तृतीय-
 सवने सङ्गावात् पशवस्तृतीयसवनं । अतः पशुचर्मणा तत्प्राप्तेः
 सोमोन्मानं तत्र कुर्यादित्यर्थः । चर्मण उत्तरलोमास्तरणं

विधत्ते “यं कामयेतापशूः स्यादित्युच्यतस्तस्य मिमीतर्चं वा
 अपशव्यमपशूरेव भवति यं कामयेत पशुमान्त्यादिति लो-
 मतस्तस्य मिमीतैतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैवास्मै पशूनवरुन्धे
 पशुमानेव भवति” (सं० ईका०।१प्र०।६अ०) इति । ऋचतः
 रुचे परुषे निर्लौभभागे लोमतः स लोभभागे । उदकुम्भ-
 त्रिधिं विधत्ते “अपामन्ते क्रीणाति सरसमेवैनं क्रीणाति” (सं०
 ईका०।१प्र०।६अ०) इति । मन्ते दुर्वोधमंशं व्याचष्टे “अमा त्यो
 ऽसोत्याहाऽमैवैनं कुरुते शुक्रस्ते ग्रह इत्याह शुक्रो ह्यस्य ग्रहः”
 (सं० ईका०।१प्र०।६अ०) इति । अमैव सहैव त्यः स्थित इत्यर्थः ।
 सोमस्य स्त्रीकारः शुक्रो हि सुवर्णमाधो होत्यर्थः । शकटेन
 सह सोमं प्राप्तुं गच्छेदिति विधत्ते “अनसाऽच्छयाति महिमा-
 नमेवास्याऽच्छयाति” (सं० ईका०।१प्र०।६अनु०) इति । शक-
 टरूपेण बज्रमानेन सोमस्य महिमा प्रकाशितो भवति ।
 तमेव विधिमनूय प्रशंसति “अनसाऽच्छयाति तस्मादनो वाह्यं
 समे जीवनं” (सं० ईका०।१प्र०।६अ०) इति । समे प्रदेशे
 जीवनसाधनं धान्यञ्च शकटवाह्यं तद्वत् सोमः । विषमे तु
 प्रदेशे शिरसा सोमवहनं विधत्ते “यत्र खलु वा एतं शीर्ष्णा
 हरन्ति तस्माच्छीर्षद्वायं गिरौ जीवनं” (सं० ईका०।१प्र०।
 ६अ०) इति । यत्र यदा पर्वते सोमलतोत्पत्तिप्रदेशे सोमं
 क्रीणन्ति तदेति शेषः । लोकेऽपि दुर्गमे गिरौ धान्यं शिरसा
 वहन्ति । अत्र सूत्रं “उद्धृतपूर्वफलकेनानसा परिश्रितेन क-
 दिशता प्राञ्चः सोममच्छ यान्ति शीर्ष्णा गिरौ क्रीतं हरन्ति

अपरेणोत्तरेण वा राजानं प्रागीषमुदगीषं वा नद्धयुग५ शकटं
 चुवुकप्रतिष्ठितं” इति । तस्मिन् शकटे पूर्वस्थापितं मध्यमफल-
 कमुद्धृत्य नूतनं फलकं स्थापनीयं । अथ वा उद्धृतमुन्नतं पूर्वफ-
 लकरूपं मुखं यस्य शकटस्य तदुद्धृतपूर्वफलकं । परिश्रयः शकट-
 स्थोपरिगृहकुड्यवत् परितो वेष्टनं । कृदिरुपरितनमाच्छादनं ।
 बोधायनः “अथैनमतिच्छन्दसर्चा मिमीते एकथैकयोत्सर्गं मि-
 मीतेऽयातयान्निया यातयान्नियैवेनं मिमीते तस्मान्नानावोर्या
 अङ्गुलयः सर्वास्त्रङ्गुष्ठमुपनिगृह्णातीति, अभित्यं देव५ सवितार-
 मूण्योः कविकृतमर्चामि सत्यसवस५ रत्नधामभिप्रियं मतिमूर्ध्ना
 यस्यामतिर्भा अदिद्युतस्वोमनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः
 कृपा सुवः इति, पञ्चकृत्वो यजुषा मिमीते पञ्चकृत्वस्वृष्णी”
 इति । आपस्तम्बः “चौमं वामो द्विगुणं त्रिगुणं वा प्राग्दशमुत्त-
 रदशं चर्मण्यास्तृणात्युदग्दशं वा तस्मिन् हिरण्यपाणिरङ्गुष्ठेन
 कनिष्ठिकया चाङ्गुल्यांशून्तस्त्रुह्य न्यञ्चन् अभित्यं देव५ सविता-
 रमित्यतिच्छन्दसर्चा मिमीते” इति । तं देवमभ्यर्चामि । कीदृशं
 देवं । ऊण्योः द्यावापृथिवीरूपयोर्द्वैतयोः सवितारं प्रेरकं कवो-
 नांवेदार्थविदां क्रतुर्यागो यस्य प्रेरकस्य सोऽयं कविकृतुः । अत
 एव सत्यः फलपर्यवमायो सवः प्रेरणं यस्याऽमौ सत्यसवाः ।
 रत्नानि दधातीति रत्नधाः । आभिमुख्येन सर्वेषां प्रियमतिः
 सर्वैर्मन्तव्यः तादृशं देवमर्चामि । यस्य सवितुः ऊर्ध्वलोकवर्त्तिनी
 दीप्तिः अमतिः मन्तुमशक्या द्यातते प्रकाशते स्वर्गवर्ती सै देवः कृ-
 पया मां समागत्य हिरण्यपाणिः सोमं मिमीतां । एतस्मादृचि

वर्त्तमानं कन्दः प्रशंसति “अभित्यं देवः सवितारमित्यतिच्छ-
 न्दसर्चा मिमीते अतिच्छन्दा वै सर्वाणि कन्दाः सि सर्वेभिरैवेनं
 कन्दोभिर्मिमीते वर्ध्मं वा एषा कन्दसां यदतिच्छन्दा यदति-
 च्छन्दसर्चा मिमीते वर्ध्मैवेनः समानानां करोति” (मं० ६का०।
 १ प्र०।८ अ०) इति । अचराधिक्येन गायत्र्यादिकन्दांस्यति-
 क्रम्य वर्त्तत इत्यतिकन्दाः । वर्ध्मं वा शरीरमिव । अङ्गुलीषु
 प्रकारविशेषं विधत्ते “एकैकयोत्सर्गं मिमीतेऽयातयान्निया
 यातयान्नियैवेनं मिमीते तस्मान्नानावीर्या अङ्गुलयः” (मं०
 ६का०।१ प्र०।८ अ०) इति । उत्सर्गं उत्तृज्यात्तृज्य कनिष्ठिकयैव
 प्रथमपर्याये अनामिकयैव द्वितीये मध्यमयैव तृतीये तर्ज्ज्येव
 चतुर्थे, एवं सति सल्लसृज्यताया अङ्गुल्याः पुनः प्रवृत्त्यभावा-
 द्यातयामत्वं गतसारत्वं न भविष्यति । यस्मात् पर्यायेण प्रवृ-
 त्ताः तस्मात् प्रत्येकमङ्गुष्ठेन संयोक्तुं पृथक्प्रामर्शं अर्पिताः ।
 अङ्गुष्ठस्य पर्यायो नास्तीत्यमुमर्थं विधत्ते “सर्वास्वङ्गुष्ठमुपनि
 शृणाति तस्मात् समावदीर्याऽन्याभिरङ्गुलिभिस्तस्मात् सर्वा
 अनुमञ्चरति (मं० ६का०।१ प्र०।८ अ०) इति । कनिष्ठिकादिषु
 सर्वास्वङ्गुलीषु प्रत्येकं अङ्गुष्ठं संयोजयेत् । समावदीर्यस्तुल्यप्राम-
 र्शः तस्मान्नोके व्यवहारेऽपि प्रत्येकं सर्वा अङ्गुलीरनुमञ्चरन्ति ।
 विपत्ते बाधकपूर्वकं पूर्वोक्तं स्वपक्षमुपमंहरति “यत् स ह सर्वा-
 भिर्मिमीत सः स्रिष्टा अङ्गुलयो जायेरन्नेकैकयोत्सर्गं मिमीते
 तस्माद्विभक्ता जायन्ते” (मं० ६का०।१ प्र०।८ अ०) इति । सम-
 न्वकामन्वकयोः सोमोन्मानयोरारुहन्तिमङ्ग्यां विधत्ते “पञ्च-

कृत्वो यजुषा मिमीते पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवा-
 वरुन्धे पञ्चकलसूणीं दश सम्यद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विरा-
 द्ध्विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे यद्यजुषा मिमीते भूतमेवावरुन्धे यत्
 तूष्णीं भविष्यत्” (मं० ६ का० १। प्र० १८ अ०) इति । यद्यप्यति-
 कृन्दसर्चेत्यान्नानात् पदार्थरूपस्य लक्षणस्य सद्भावाच्चाभित्यमि-
 त्यसौ ऋगेव तथापि युज्यते प्रयुज्यत इति व्युत्पत्तिमभिप्रेत्य
 यजुषेत्युक्तं । अङ्गुष्ठस्य क्रमेण कनिष्ठिकादिभिः सह चत्वारः
 पर्यायाः, समन्तके प्रयोगे कनिष्ठिकाव्यतिरिक्तया कयाचित् सह
 पञ्चमः पर्यायः, अमन्तके तु कनिष्ठिकयैव सह । तथा च
 सूत्रं “यया प्रथमं न तथा पञ्चमं तथैवोत्तमं” इति । विराट्-
 कृन्दसोऽन्तप्रदत्वादन्नत्वं । समन्तकामन्तकयोः प्रयोगयोः पूर्वो-
 त्तरभावसाम्येन भूतभविष्यदस्तुप्राप्तिः । कल्पः “अथातिशिष्टं
 राजानं प्रजाभ्यस्वेत्युपसमूहति, समुच्चित्य वसनस्यान्तान् प्र-
 दक्षिणमुष्णीषेणोपसन्नञ्चति प्राणायत्वेति, व्यानायत्वेत्यनुग्रन्थ-
 त्यथोपरिष्ठादङ्गुलावकाशं शिष्टा यजमानमीक्षयति, प्रजाभ्य-
 स्त्वा प्राणाय त्वा व्यानाय त्वा प्रजास्त्वमनुप्राणिहि प्रजास्त्वाम-
 नुप्राणन्त्विति” इति । हे सोम अशेषप्रजार्थं त्वां समूहामि
 प्राणार्थं त्वामुपनह्यामि व्यानार्थं त्वां विस्मंसयामि । प्राण-
 तीः प्रजाः अनु त्वं प्राणि हि प्राणं तं त्वां अनु प्रजाः प्रा-
 णन्तु । अवशेषेण वाधं ब्रुवन् यथोक्तं समूहनादिकं विधत्ते
 “यद्वैतावानेव सोमस्याद्यावन्तं मिमीते यजमानस्यैव स्थान्नापि
 सदस्थानां प्रजाभ्यस्वेत्युपसमूहति सदस्थानेवाऽन्वाभजति वा

सोमोपनक्षति सर्वदेवत्यं वै वासः सर्व्याभिरैवेनं देवताभिः समर्धयति पशवो वै सोमः प्राणायत्वेऽत्युपनक्षति प्राणमेव पशुषु दधाति व्यानाय त्वेत्यनुगृह्यति व्यानमेव पशुषु दधाति तस्मात् स्वपन्नं प्राणानजहति” (मं० ६ का० १ प्र० १८ अ०) इति । दशकृत्वोऽङ्गुलिभिर्मितात् सोमस्यानाधिक्ये मध्येतस्मिन् मदस्त्वस्थितानामपि सोमो न स्यात् मन्त्रेण समूहने तु यजमानमनु सदस्यान् सोमं प्रापयति प्राणव्यानयोः पशुषु स्थापितत्वात् स्वापेऽपि नास्तिप्राणपरित्यागः । अत्र विनियोगमङ्गहः ।

“अशुं सोमं मन्त्रयेताभित्यं केतुं मिमोत तां ।

प्रजा समूह्य तच्छेषं प्राणायत्वेति बध्यते ॥

व्या विस्वस्य प्रजेचेत षण्मन्त्रा इह वर्णिता” । इति ।

अस्मिन्ननुवाके मन्दिग्यार्थादाहरणाभावात् नात्र विशेषेण किञ्चिदपि सोमांस्यते । सामान्यविचारास्तु पूर्वोक्ता यथायोगमनुमन्वेयाः । कृन्दस्तु श्रुतावेवावति कृन्दमर्चेति स्पष्टमुदाहृतं ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयज्ञः सहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सोमं ते क्रीणाम्यूर्जस्वन्तं पयस्वन्तं वीर्यावन्तमभिमातिषाहः । शुक्रं ते शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन सम्पत्ते गोरस्मे चन्द्राणि तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णस्तस्यास्ते सहस्रपोषं पुष्यन्त्याश्चरमेण पशुना क्रीणाम्यस्मे ते बन्धुर्मयि तेरायः अयन्तामस्मे

ज्योतिः सोमविक्रयिणि तमो मित्रो न एहि सुमित्रधा
 इन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणमुशन्नु शन्तः स्थानः स्थानः
 स्वानभाजाङ्घ्रारे बभारे हस्त सुहस्त कशानवेते वेः
 सोमक्रयणास्तान रक्षध्वं मा वो दभन् ॥ १ ॥

उरुं द्वाविंशतिश्च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपा-
 ठके सप्तमोऽनुवाकः ॥

षष्ठेऽनुवाके क्रथाय सोमस्योन्मानमुक्तं । सप्तमे लब्धावसरः
 क्रथोऽभिधीयते । बोधायनः “अथैनं स हिरण्येन पणते, सोमं ते
 क्रीणाम्यूर्जस्वन्तं पयस्वन्तं वीर्यावन्तमभिमातिषाहः शुक्रं ते शु-
 क्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन सम्पत्ते गोरिति” इति ।
 आपस्तम्बो मन्त्रभेदमाह “सोमविक्रयिणे राजानं प्रदाय प-
 णते, सोमविक्रयिन् ३ क्रथ्यस्ते सोमा ३ इति, क्रथ्य इतीतरः
 प्रत्याह, सोमं ते क्रीणाम्यूर्जस्वन्तमित्युक्त्वा कलया ते क्रीणा-
 नीत्येवमाह भूयो वा अतः सोमो राजार्हतोति सर्वेषु पण-
 नेषु सोमविक्रयी प्रत्याह, सम्पदो गवा ते क्रीणानीत्यन्ततः,
 शुक्रं ते शुक्लेण क्रीणामीति जपित्वा हिरण्येन क्रीणाति” इति ।
 हे सोमविक्रयिन् अहं त्वदीयं सोमं क्रीणामि । कीदृशं । ऊर्जस्वन्तं
 शरीरबलप्रदं । पयस्वन्तं पञ्चभूतरसोपेतं* । वीर्यावन्तं इन्द्र-

* प्रभूतरसोपेतं इति का० ।

यपाटवहेतुं। अभिमातिषाहं पापरूपस्य वैरिणो हन्तारं। शुक्र-
चन्द्रामृतशब्दैरभिधेयास्तेजः सुखाऽविनाशाः। तदीय सोमे म-
दीय हिरण्ये च समाः, अतो हिरण्येन सोमं क्रीणामि। न केव-
लंहिरण्यं तुभ्यं दीयते किन्तु समीचीनं गोरेकहायनीस्वरूपमपि
पूर्वं दत्तं तस्मात् तव हिरण्यलाभोऽधिकः। कल्पः “अस्मै
चन्द्राणीति सोमविक्रयिणो हिरण्यमपादत्ते” इति। अस्मास्वेव
हिरण्यानि चन्द्राणि तिष्ठन्तु बहवचनं व्यत्ययेन द्रष्टव्यं। बो-
धायनः “अथैनं प्रतीचीनग्रीवयाऽजया पणते, तपसस्तनूरसि प्र-
जापतेर्वर्णस्तस्यास्ते सहस्रपोषं पुष्यन्त्याश्चरमेण पशुना क्रीणा-
मि” इति। “अस्मे ते वन्धुः इति यजमानमीचते, मयि ते रायः
अयन्तामित्यात्मानं” इति। आपस्तम्बस्वेकमन्त्रतामाह “तपसः
तनूरमीति जपित्वाऽजया क्रीणामि” इति। हे अजे त्वं तपसः
पुण्यस्य शरीरममि। यज्ञनिष्पादकस्य सोमस्य द्युलोके त्वयैवाव-
रुद्धत्वाद् वर्णत इति वर्णो देहः। प्रजापतेर्वर्णाऽसि प्रजापतिवत्
सर्वदेवात्मकत्वात्। तच्चौपानुवाक्यकाण्डे आह्नातं “सा वा एषा
सर्वदेवत्या यदजा” इति। किञ्च त्वमपत्यपरम्परया सहस्रसङ्ख्या-
पूर्त्तिं पुष्पासि तादृश्याः तव सम्बन्धिना चरमेण सहस्रतमेन
पशुना सोमं क्रीणानि न तु त्वया। अहं तव वन्धुः तत्सम्पा-
दितस्य सोमस्य कर्मणि प्रवृत्तत्वान्मयि तदीयान्यपत्यरूपाणि
धनान्यवतिष्ठन्तां। मन्त्रान् व्याचिख्यासुरादावनभिमतं निरा-
कृत्य स्वाभिमतपणनमन्त्रमुत्पाद्य विनियुङ्क्तं “यत् कलया ते
शफेन ते क्रीणानीति पणता गोऽर्घः सोमं कुर्यादगो अर्घं

यजमानमगो अर्धमध्वर्युं गोस्तु महिमानं नावतिरेद्गवा ते
 क्रीणानीत्येव ब्रूयाद्गो अर्धमेव सोमं करोति गो अर्धं यजमानं
 गो अर्धमध्वर्युं न गोर्महिमानमवतिरति” (सं० ६का०।१ प्र०।
 १० अ०) इति । शफः तस्याष्टमावयवः कला कोऽप्यवयवलेखः*
 कलया शफेन वा पणने दोषत्रयं स्यात् । सोमो गोरूपं मूल्यं
 नाहंति, यजमानस्तद्दातुं न शक्नोति, अध्वर्युश्च न दापयतीत्येवं
 सोमयजमानाध्वर्यवे गो अर्धरहिता इति दोषत्रयं । किञ्च
 सोमस्य गोमूल्या इत्युक्ते गोर्महिमाधिको भवेत् । अतः तं ना-
 वजानीयात् । परमते त्वसाववज्ञातो भवेत् । गवा ते क्रीणा-
 भीत्यनेन मन्त्रेण सर्वं समाहितं भवति । यथेयं सोमक्रयणी
 गौस्तथैव अजादीनि नवद्रव्याणि क्रयसाधनानि क्रमेण वि-
 धत्ते “अजया क्रीणाति मतपममेवैनं क्रीणाति हिरण्येन क्री-
 णाति मशुकमेवैनं क्रीणाति धेन्वा क्रीणाति साशिरमेवैनं
 क्रीणात्यृषभेण क्रीणाति मेन्द्रमेवैनं क्रीणात्यनडुहा क्रीणाति
 वज्रिर्वा अनड्वान् वज्रिनैव वज्रिर्यज्ञस्य क्रीणाति मिथुनाभ्यां
 क्रीणाति मिथुनस्यावरुध्वै वाममा क्रीणाति सर्वदेवत्यं वै वामः
 सर्वाभ्य एवैनं देवताभ्यः क्रीणाति दश सम्पद्यन्ते दशाचरा
 विराडन्नं विराड्विराजैवान्नाद्यमवरुध्वै” (सं० ६का०।१ प्र०।
 १० अ०) इति । तपमस्तनूरित्युक्तत्वात् अजया क्रीतस्य सोमस्य
 सतपस्त्वं । एवमुत्तरत्रापि योज्यं । साशिरं दध्यादि गोरसोपेतं ।
 मेन्द्रं इन्द्रियवर्धकं । वज्रिर्वाहकः यज्ञस्य वाज्रर्यज्ञनिर्वाहकं सोमं ।

* कला अल्पादप्यल्पीयः कोऽप्यवयवलेखः इति का० ।

मिथुनाभ्यां वत्सतरो वत्सतरो चेत्येताभ्यां मिथुनावयवाभ्यां धेनोः
 मवत्साया विवर्चितत्वात् दशद्रव्यमप्यत्तिः । मन्त्रत्रयं स्पष्टार्थत्व-
 बुद्धोपेक्ष्य चतुर्थमन्त्रस्याभिप्रायमाह “तपमस्तनूरसि प्रजापते-
 वर्णं इत्याह पशुभ्य एव तदध्वर्युर्निर्द्भुत आत्मनोऽनाम्रस्काय”
 (सं०६का०।१प्र०।१०अ०) इति । तत्तेन मन्त्रपाठेन पशु-
 भ्योऽजाप्रभृतीन् निर्द्भुते अपलपति । न ह्यजा परमार्थतः तप-
 मस्तनूर्भवति नापि प्रजापतेर्वर्णरूपं तेनापलापेनाजोपचरिता
 भवति । स चोपचारः स्वस्यापराधराहित्याय क्रियते । पशू-
 पचारवेदनं प्रशंसति “गच्छति अयं प्र पशूनाप्नोति य एवं
 वेद” (सं०६का०।१प्र०।१०अ०) इति । दत्तस्य हिरण्यस्य
 पुनरादानं विधित्सुर्हिरण्यप्रकाशकं द्वितीयमन्त्रं स्पष्टार्थमपि
 पुनरनुमन्त्र्यते “शुक्रं ते शुक्रेण क्रीणामीत्याह यथा यजुरे-
 वैतत्” इति । पुनरादानं विधत्ते “देवा वै येन हिरण्येन
 सोममक्रीणन् तदभीषहा पुनराददत को हि तेजसा विक्री-
 यत इति येन हिरण्येन सोमं क्रीणीयात् तदभीषहा पुनरा-
 ददोत तेज एवात्मन्त्र्यते” (सं०६का०।१प्र०।१०अ०) इति ।
 अभीषहा बलात्कारेण । कोऽहीत्यादिर्देवताभिप्रायः । कल्पः
 “अस्मे ज्योतिरिति शुक्लामूर्णास्तुकां यजमानाय प्रयच्छति तां
 काले दशापवित्रस्य नाभिं कुरुते” इति । अविलोमभिर्निर्मिता
 तन्तुरूणास्तुका सा च शुक्ला ज्योतिस्वरूपा तज्ज्योतिरस्मास्व-
 वतिष्ठतां । कल्पः “कृष्णामूर्णास्तुकामद्भिः क्लेदयित्वा इदमहः
 सर्पाणां दन्दशूकानां ग्रीवा उपग्रन्यामीत्युपयथ्य सोमविक्रयिण

विध्यति सोमविक्रयिणि तम” इति । मन्त्रद्वयं व्याचष्टे “अस्मे
ज्योतिः सोमविक्रयिणि तम इत्याह ज्योतिरेव यजमाने दधाति
तमसा सोमविक्रयिणमर्पयति” (सं० ६का०।१ प्र०।१० अ०)
इति । विपक्षे बाधकपुरःसरं यथनमन्त्रमुत्पादयति “यदनु-
पयथ्य हन्याद्दंशूकास्ताः समाः सर्पास्युरिदमहः सर्पाणां द-
न्दशूकानां यीवा उपयध्नामीत्याहादन्दशूकास्ताः समाः सर्पा
भवन्ति तमसा सोमविक्रयिणं विध्यति” (सं० ६का०।१ प्र०।
१० अ०) इति । कृष्णया विध्येत् तां समां तं समवसरं कृत्स्नं ।
इदमहमित्यादिमन्त्रेण सर्पदंशस्य परिहारः । कल्पः “कौत्सा-
द्राजानमादत्ते, मित्रो न एहि सुमित्रधा इति तं यजमानस्यो-
रौदचिणत आसादयति इन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणमुशनुशन्तः
स्योनः स्योनमिति” । शोभनं मित्रं सोमरूपं यस्य यजमानस्य स
यजमानः सुमित्रः तं दधाति पोषयतीति सुमित्रधाः । हे सोम
सुमित्रधाः त्वं अस्माकं मित्रं प्रियो भूत्वा समागच्छ । हे सोम
इन्द्रस्य यजमानस्य दक्षिणं ऊरुमाविश । कीदृशं । उशन्तं काम-
यमानं स्योनं सुखकरं त्वमपि तादृशः । कल्पः “अथ सोमक्र-
याननुदिशति । खानभ्राजाह्वारे वंभारे हस्त सुहस्त कृशानवे
ते वः सोम क्रयणास्तान् रक्षध्वं मावोदभन्ति” । खानादयः
सोमरक्षकाः । सोमः क्रियते यैर्वादिभिस्ते सोमक्रयणाः । हे
खानादयः तान् सोमक्रयणान् पालयत । केऽपि गोवैरिणा
युष्मान् मा हिंसयत । अतो मूल्यभूतान् सोमक्रयणाननुदिश्य
पश्चात् सोमस्वीकारो युक्तः । ततोऽर्थक्रमेण मित्रो नः इन्द्रस्यो-

हमिति मन्त्रद्वयमुपरिष्ठात् व्याख्यास्यते । इमन्तु मन्त्रं व्याचष्टे
 “स्नानभाजेत्याहते वा अमुष्मिन् लोके सोममरत्नन् तेभ्योऽधि
 सोममाहरन्” (सं०६का०।१प्र०।१०अ०) इति । अधि अधिकं
 प्रभृतं । विपक्षस्वपक्षयोर्दोषतत्समवधाने दर्शयति “यदेतेभ्यः
 सोमकयणान्नानुदिशेदक्रतोस्य सोमः स्यान्नास्येतेऽमुष्मिन् लोके
 सोमः रक्षेयुर्गदेतेभ्यः सोमकयणाननुदिशति क्रतोऽस्य सोमो
 भवत्येतेस्यामुष्मिन् लोके सोमः रक्षन्ति” (सं०६का०।१प्र०।
 १०अ०) इति । सोमं सोमयागः फलं । अथ सोमस्वीकारस्य
 प्राप्तावसरत्वात् तं मन्त्रं व्याचष्टे “वारुणे वै क्रोतः सोम उप-
 नद्धे मित्रो न एहि सुमित्रधा इत्याह शान्त्यै” (सं०६का०।
 १प्र०।११अ०) इति । बन्धनस्य वरुणपाशरूपत्वात् तद्युक्तः सोमो
 वारुणः । अतो वरुणवत् क्रूरत्वप्राप्तौ तच्छान्त्ये मित्रत्वं प्रा-
 र्थ्यते* । ऊरुस्थानं पूर्वाचारप्राप्तमित्याह “इन्द्रस्योर्माविश द-
 क्षिणमित्याह देवा वै यः सोममक्रोणन् तमिन्द्रस्योरौ दक्षिण
 आसादयन्नेष खलु वा एतर्हन्द्रो यो यजयते तस्मादेवमाह”
 (सं०६का०।१प्र०।११अ०) इति । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“सोमं जपेत् क्रयात् पूर्वं शुक्रं पण्येता तत्क्षये ।

अस्मे स्वर्णमपादत्ते तव जयं क्रयोऽजया ॥

अस्मे ज्योस्वामिने दद्याच्छुक्लामूर्णास्तु कामय ।

सोम विध्येत् छण्योर्णास्तुकया क्रयकारिणं ॥

* प्रतिपादयति इति का० ।

† स्वर्णेन इति का० ।

मित्रः सोममुपादाय इन्द्रोरावुपवेशयेत् ।

स्नानमूल्याननुदिशेदिमे मन्त्रानवादिताः” ॥ इति ।

अथ भीमांसा । द्वादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“क्रयणेषु विकल्पः स्यात् साहित्यं वाऽग्निमो यतः ।

कार्यैक्यमानतेर्लाभाद्गोक्तेषु समुच्चयः” ॥ इति ।

अजया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति वामसा क्रीणातीत्या-
दीनि बह्विनि सोमक्रयसाधनानि द्रव्याण्यान्नातानि । तेषां
कार्यैक्यादिकल्प इति चेत् । मैवं । बह्वभिर्द्रव्यैर्विक्रेतुरानीतेः
सौख्यभ्याद्गमिः क्रीणातीति सङ्ख्याक्तेषु समुच्चयः । अत्र स-
र्व्याणि यजूंषि । नास्ति कश्चिच्छन्दो विशेषः ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

उदायुषा स्वायुषोदोषधीनाः रसेनोत्पर्जन्यस्य शु-
ष्मेणोदस्थाममृताः अनु । उर्वन्तरिक्षमन्विह्यदित्याः
सदोस्यदित्याः सद आसीदास्तस्माद्यामृषभो अन्त-
रिक्षममिमीत वरिमाणं पृथिव्या आसीदुदिश्व भुव-
नानि सम्राड्विश्वेत्तानि वरुणस्य वृतानि वनेषु व्यन्त-
रिक्षं ततान वाजमवत्सु पयो अघ्नियासु हृत्सु ॥ १ ॥

कृतुं वरुणो विह्वमिं दिविसूर्यमदधात् सोमम-
द्रावुदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय

सूर्ये । उ॒स्रावे॑तं धूर्षा॒हाव॑न॒श्रू अ॒वीर॑ह॒णौ ब्र॒ह्म चोद॑-
नौ वरु॑णस्य स्त॒म्भ॒नम॑सि वरु॑णस्य स्त॒म्भ॒सर्ज॑नम॒सि
प्रत्य॑स्तो वरु॑णस्य पाशः ॥ २ ॥

ह॒त्सु पञ्च॑त्रिंशच्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपा-
ठके अष्टमोऽनुवाकः ॥

सप्तमेऽनुवाके सोमक्रयोऽभिहितः । अथ क्रीतं सोमं प्राची-
नवंशं नेतुमष्टमे शकटारोपणं सोमस्योच्यते । कल्पः “अथैनमा-
दायोपोतिष्ठति, उदायुषा स्वायुषोदोषधीनाः रसेनोत्पर्जन्यस्य
गुणैर्णोदस्याममृताः अनु” इति । अहममृतान् देवाननु लक्ष्या-
युरादिविशेषणविशिष्टेन सोमेन सह उदस्यां उत्तिष्ठामीति ।
चिरजीवनमायुः, अत्रापि रोगायुपद्मवरहितं स्वायुः, तदुभयप्र-
दत्वात् सोमस्य तदुभयरूपत्वं, ओषधीनां पर्जन्यस्य च सोमः सारः
इतरौषधिवद्भूमिविशेषाज्जायमानत्वाद् वृष्ट्या वर्धमानत्वाच्च ।
चतुर्भिर्विशेषणैः पृथक्क्रियापदमन्वेतुं चलार उच्छब्दाः ।
अमृतशब्दानुशब्दयोरर्थमाह “उदायुषा स्वायुषेत्याह देवता
एवान्वारभ्योत्तिष्ठति” (सं० ईका०।१प्र०।११अ०) इति ।
कल्पः “उर्वन्तरिचमन्विहीति शकटायाभिप्रव्रजति” इति ।
उत्पापनमारभ्य पुनर्भूमौ स्थापनपर्यन्तं सोमोऽन्तरिक्षाधार
इत्यभिप्रायं दर्शयति “उर्वन्तरिचमन्विहीत्याहान्तरिचदेव-
त्योऽ ओह्येतर्हि सोमः” (सं० ईका०।१प्र०।११अ०) इति ।

बोधायनः “तस्य नीडे* कृष्णाजिनमास्तृणाति, अदित्याः सदेऽस्यदित्याः सद आसीदेति कृष्णाजिने राजानमासाद्याथै-
नमुपतिष्ठते, अस्तन्नाद्यामृषभो अन्तरिक्षममिमीत वरिमाणं
पृथिव्या आसीदद्विधा भुवनानि सम्राद्धिष्येत् तानि वरुणस्य
व्रतानि” इति । आपस्तम्बो द्वितीयतृतीयमन्त्रावेकीचकार । हे
कृष्णाजिन त्वं अदित्या भूमेः सदः स्थानमसि । हे सोम तस्याः
सदः प्राप्नुहि । ऋषभः श्रेष्ठोऽयं सोमः यथा द्युलोको न पतति
तथा स्तम्भनं सञ्चकार । अन्तरिक्षमेतावदित्यमिमीत पृथिव्याः
परिमाणं गुरुत्वं विस्तारञ्चामिमीत । स सोमदेवः स्वमहिम्ना
सम्यगाजमानो विश्वानि भुवनान्यासीदत् व्याप्तवान् विश्वेत् तानि
सर्वाण्येवोक्तानि कर्माणि सर्वात्मकत्वेन सर्वावरकत्वेन वरुण-
नाम्नो सोमस्य व्रतानि व्रतवन्नियतानि । प्रथमद्वितीयमन्त्रयोः
स्यष्टार्थतां दर्शयति “अदित्याः सदेऽस्यदित्याः सद आसीदे-
त्याह यथा यजुरेवैतत्” (सं० ६का०।१ प्र०।११ अ०) इति । द्वि-
तीयमन्त्रसाध्यं यदाऽऽसादनं तदेतत् तृतीयमन्त्रेणापि कर्त्तव्य-
मित्यमुमर्थं हेतूपन्यासपुरःसरं विधत्ते “वि वा एनमेतदर्धयति
यद्धारुणं सन्तं मैत्रं करोति वारुणर्चा सादयति स्वयैवेन
देवतया समर्धयति” (सं० ६का०।१ प्र०।११ अ०) इति । उपनद्धः
सोमो वरुणो यद्विषये मित्रो न एहीति मन्त्रं पठन् मैत्रं करो-
तीति यदस्ति एतेनैनं सोमं व्यर्धयति समृद्धिहीनं करोति
वारुणर्चा तु समर्धयति । कल्पः “अथैनं वाससा परितनोति,

वनेषु व्यन्तरिचं ततान वाजमर्वत्सु पयो ऽग्नियासु हत्सु क्रतुं वरुणो विच्छग्निं दिवि सूर्यमदधात् सोममद्राविति” इति । विततानेति प्रतिवाक्यमन्वेति । वरुणनामकः सोमदेवो जगदी-
श्वरेणाभिन्नः सर्व्वं निर्ममे । किं किं । वनेषु वृक्षमध्येष्वन्त-
रिचं अवकाशं विततान अर्वत्सु वाजिषु वाजं वेगं गतिविशेषं पयो गोषु हृदयेषु चित्तेषु क्रतुं सङ्कल्पं विचु प्रजासु जठराग्निं द्युलोके सूर्यं पर्व्वते सोमवक्त्रोमदधात् अवस्थापयत् । अनेन म-
न्त्रेण कर्त्तव्यं विधत्ते “वाससा पर्यान्हति सर्व्वदेवत्यं वै वासः सर्वाभिरैवेनं देवताभिः समर्धयत्यथो रत्तसामपहत्यै” इति । मन्त्रार्थो लोकप्रसिद्ध इत्याह “वनेषु व्यन्तरिचं ततानेत्याह वनेषु हि व्यन्तरिचं ततान वाजमर्वत्सित्याह वाजः ह्यर्वत्सु पयो ऽग्नियास्वित्याह पयो ह्यग्नियासु हत्सु क्रतुमित्याह हत्सु हि क्रतुं वरुणो विच्छग्निमित्याह वरुणो हि विच्छग्निं दिवि सूर्य-
मित्याह दिवि हि सूर्यः सोममद्रावित्याह यावाणो वा अद्रय-
स्तेषु वा एष सोमं दधाति यो यजते तस्मादेवमाह” (मं० ६का०१।प्र०१।११अ०) इति । अद्रिगब्देनाच पाषाणवज्रलो-
गिरिर्विवक्षितः । पाषाणसन्धिषु सोमस्योत्पत्तेः यजमानस्तेषु पाषाणेषु सोमं प्राप्नोति । कल्पः “उदु त्यं जातवेदसमिति मौ-
र्यर्चा कृष्णाजिनं पुरस्तात् प्रत्यानह्यतूर्ध्वधीवं बहिष्ठाद्रिशसनं” इति । स च मन्त्र एवं पश्यते “उदु त्यं जातवेदसं देवं वर्हान्म केतवः दृष्ट्वै विश्वाय सूर्यं” इति । केतवो रश्मयः । त्यं तं परोक्षं जातवेदसं उत्पन्नस्य सर्व्वस्य जगतो वेत्तारं सूर्यं देव-

मुद्धहन्ति ऊर्ध्वप्रदेशं प्रापयन्ति । किमर्थं । विश्वाय दृशे सर्वस्य
जगतो दर्शनार्थं । सौर्यमन्त्रेण रक्षांसि निवारयन्त इत्याह
“उदु त्यं जातवेदसमिति सौर्यर्क्षा कृष्णाजिनं प्रत्यानह्यति रक्ष-
सामपहत्यै” (सं०६का०।१प्र०।११अ०) इति । कल्पः “अथ
उस्त्रावेतमिति युगपदनद्वाहावुपाज्य सोमवाहनावानीयमानौ
प्रति मन्त्रयते, उस्त्रावेतं धूर्षाहावनश्रू अवीरहणौ ब्रह्म चो-
दनौ” इति । हे उस्त्रौ बलीवर्दावेतमागच्छतं । कीदृशौ ।
धूर्षाहो भारं सहमानौ । अनश्रू अनमि शकटे श्रुतौ ख्यातौ ।
अवीरहणौ वीरं शकटस्थितं सोममबाधमानौ । ब्रह्म चोदनौ
ब्रह्म अन्नं क्षिप्रदारेणान्नप्रवर्त्तकौ । मन्त्रस्य स्पष्टार्थतामाह
“उस्त्रावेतं धूर्षाहावित्याह यथा यजुरेवैतत् (सं०६का०।
१प्र०।११अ०) इति । बोधायनः “तयोर्दक्षिणं पूर्वं युनक्ति
वरुणस्य स्कन्धनमसीति, वरुणस्य स्कन्धसर्जनमसीति शम्याम-
वगूहति प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश इति योत्कं” इति । आप-
स्तम्बः “वरुणस्य स्कन्धनमसीति शम्यां प्रतिमोचोस्त्रावेतं धूर्षा-
हावनश्रू इत्यनद्वाहावुपाज्य वारुणमसीति योत्कपाशं परि-
हृत्य प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश इत्यभिधानीं प्रत्यस्यति” इति ।
शाखान्तरानुसारेण वारुणमसीत्युक्तं एतच्छाखानुसारेण “वरु-
णस्य स्कन्धसर्जनमसि” इति द्रष्टव्यं । युगच्छिद्रे प्रचेयः शङ्कुः
शम्या । हे शम्ये त्वं वरुणस्य उच्छेदो निवारणीयस्य बलीवर्दस्य
स्कन्धनं निवारणं कुर्वत्यसि । गलबन्धसाधनं योत्कं । हे योत्क
त्वमपि पलायनान्निवारणीयस्य शम्येव निवारणं सृजसि ।

दीर्घरज्जुः पाशः स च प्रत्यस्तः शकटस्योपरि प्रसारितः । एते
त्रयो मन्त्रा स्पष्टार्था इति ब्राह्मणेनोपेक्षिताः । अत्र विनियो-
गसङ्ग्रहः ।

“उदायु सोममादायो*रु गच्छेच्छकटं प्रति ।

अदि स्तृत्वाजिनं सोममदित्याः मेति संविशेत्* ॥

वने वस्तेण बध्नेदु प्रत्यानहति चर्मणि ।

उस्त्रावनडुहोर्योगो वरु शस्यां विनिक्षिपेत् ॥

वरु बध्ना योत्कपाशं प्रतिधानीमुपास्यति ।

अनुवाके ह्यष्टमेऽस्मिन् मन्त्रा एते दशोदिताः” ॥ इति ।

अत्र मीमांसा नास्ति । अथ कन्दः । उदायुषेत्यनुष्टुप् ।
उर्वित्येकपदा गायत्री । अस्तम्भादिति वनेष्विति च त्रिष्टुभौ ।
उदत्यमिति गायत्री ।

इति माधवोये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे द्वितीयप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्रच्यवस्व भुवस्पते विश्वान्यभिधामानि मा त्वा प-
रिपरी विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका
अघायवो मा गन्धर्वो विश्वावसुरादघच्छेनो भूत्वा
परापत यजमानस्य नो गृहे देवैः सस्कृतं यज-
मानस्य स्वस्त्ययन्यस्यपि पन्थामगस्महि स्वस्तिगाम-

नेहसं येन विश्वाः परिद्विषो वृणक्ति विन्दते वसु नमो
 मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो देवाय तद्वत्सं सपर्यत
 दूरे दृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय शं-
 सत वरुणस्य स्कम्भनमसि वरुणस्य स्कम्भसर्जनमस्युन्मु-
 क्तो वरुणस्य पाशः ॥ १ ॥

मित्रस्य त्रयोविंशतिश्च ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपा-
 ठके नवमोऽनुवाकः ॥

अष्टमेऽनुवाके सोमस्य शकटारोपणं उक्तं । आरोपितस्य
 नवमे गमनमुच्यते । बोधायनः “सुब्रह्मण्यो३ इति चिरुक्तायां
 प्रच्यावयन्ति” प्रच्यावस्य भुवस्यते विश्वान्यभिधामानि मा त्वा
 परिपरी विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका अघायवो
 मा गन्धर्वो विश्वावसुरादघच्छेनो भूत्वा परापत यजमानस्य
 नो गृहे देवैः सः कृतं” इति । प्रदक्षिणं राजानं परिवहन्त्यथैता-
 वञ्जसोपसङ्गामतोऽध्वर्युर्यजमानस्य यजमानस्य स्वस्त्ययन्यस्यपि
 पन्थामगस्महि स्वस्ति गामनेहमं येनविश्वाः परिद्विषो वृणक्ति
 विन्दते वस्विति” इति । आपस्तम्बः उक्तमन्त्रद्वयं त्रेधा विभ-
 जति । प्रच्यावस्वभुवस्यत इति प्राञ्चोऽभिप्रयाय प्रदक्षिणमावर्त्तते
 श्वेनो भूत्वा परापतेत्यध्वर्यू राजानमभिमन्त्रयते ऽपे पन्थाम-
 गस्महीत्यध्वर्युर्यजमानस्य दक्षिणेनोत्तरेण हि राजानमतिक्रा-

मतः” इति । भूशब्देन भूमौ स्थितानि भूतानि यजमानाध्व-
र्युप्रभृतीनि उपलक्ष्यन्ते । तेषां च भूतानां पालकत्वात् पतिः
सोमः । हे भूतपते सोम विश्वानि धामानि प्राचीनवंशहवि-
र्धानादिस्थानानि अभिलक्ष्य प्रकर्षेण च्यवस्व गच्छ । परिपरो
मार्गं बाधकः तस्करप्रभुः स त्वां मा जानातु । परिपन्थिनस्तत्-
भृत्यास्तेऽपि त्वां मा जानन्तु । वृका अरण्यस्थानः अघं पापं
वधरूपमिच्छन्तीत्यघायवः तेऽपि त्वां मा जानन्तु । विश्वाव-
सुर्गन्धर्वः स्वर्गमार्गे सोमस्यापहर्ता सोऽपि त्वां मा दधत् मा
प्रतीचतां । हे सोम त्वं स्थेनवत् उत्पतनसमर्थो भूत्वा अस्म-
द्यजमानस्य गृहे प्राचीनवंशे परापत शीघ्रं गच्छ । देवसदृशै-
रध्वर्युप्रभृतिभिः तवोपवेशनाय आसन्दीरूपं स्थानं संस्कृतं स्व-
स्तिश्रेयोरूपो यज्ञः तस्य अयनं प्राप्तिः तदस्यास्तीति स्वस्त्ययनी
यजमानस्य यज्ञप्रापकोऽसि । अपि च वयं पन्थानमनुष्ठानरूप-
मगस्महि प्राप्ताः । कीदृशीं । स्वस्तिगां श्रेयःप्राप्तिकरीं । अनेहसं-
नकारस्य व्यत्ययेन हकारः । अनेनमं पापरहितं । येन पथा जनः
विश्वा द्विषः सर्वान् वैरिणः परिवृणक्ति सर्व्वतो वर्जयति । किञ्च
येन पथा द्रव्यं लभते तादृशं पन्थानं प्राप्ताः । प्रथममन्वे य-
थोक्तमर्थं प्रसिद्धतया स्पष्टयति “प्रच्यवस्व भुवस्पत इत्याह भूता-
नां ह्येष पतिर्विश्वान्यभिधामानीत्याह विश्वानि ह्ये एषोऽभि-
धामानि प्रच्यवते मा त्वा परिपरी विददित्याह यदेवादः सोम-
माह्वयमार्णं गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात् तस्मादेवमाहापरि-
मोषाय” (सं०६ का०१२ प्र०१ अ०११) इति । पूर्व्वं गन्धर्वेण

सोमस्यापहतत्वादस्ति तस्करप्रसक्तिः तस्मान्मा त्वेत्यादि वक्तव्यं ।
 द्वितीयमन्त्रे स्वस्त्ययनीशब्देन यज्ञप्राप्तिर्विवक्षितेत्याह “यज-
 मानस्य स्वस्त्ययन्यमीत्याह यजमानस्यैवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनव-
 क्षित्यै” (सं० ६का०।१ प्र०।११ अ०) इति । तृतीयमन्त्रो ब्राह्म-
 णेन उपेक्षितः । कल्पः “अथाग्रेण शालां तिष्ठन्ब्रूह्यमानं राजानं
 प्रति मन्त्रयते । नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षमे महो देवाय तदृ-
 तः सपर्यत दूरे दृशे देवजाताय केतवे दिवस्पुत्राय सूर्याय
 शंसत” इति । अस्मिन् मन्त्रे सूर्यरूपेण सोमः स्तूयते । मित्रस्य
 मित्राय नमः । कीदृशाय । वरुणस्य स्वरश्मिभिर्जगदावृणुते ।
 पुनः कीदृशाय । चक्षमे सर्वज्ञाय । हे अतिजो महते तस्मै देवाय
 देवप्रीत्यर्थं सपर्यत सपर्यां सेवां कुरुत । किं कृत्वा । तज्ज्योति-
 ष्टोमरूपमृतं सत्यं अवश्यफलप्रदं कर्म कृत्वा । किञ्च सूर्याय
 शंसत सूर्यप्रीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत । कीदृशाय सूर्याय । दूरे दृश्य-
 मानाय देवत्वेन जाताय । केतवे अङ्गोपलक्षणभूताय । द्युलोकस्य
 पुत्रवत्प्रियाय । अस्मिन् मन्त्रे वरुणशब्दाभिप्रायमाह “वरुणे
 वा एष यजमानमभ्येति यत् क्रीतः सोम उपनद्धो नमो मित्रस्य
 वरुणस्य चक्षमे इत्याह शान्त्यै” (सं० ६का०।१ प्र०।११ अ०) इति ।
 यः सोम उपनद्धः स वरुणरूपः सन् यजमानमभिलक्ष्य समाग-
 च्छति अतो वरुणमस्कारेण तत्तत् उपद्रवः शाम्यति । यद्य-
 प्यग्नीषोमीयस्य पशोर्नायमनुष्ठानकालस्तथापि प्रसङ्गात् तं पशुं
 विधितुः । प्रसङ्गं तावद्दर्शयति “आसोमं वहन्त्यग्निना प्रतिति-
 ष्ठते तौ सम्भवन्तौ यजमानमभिमम्भवतः पुरा खलु वा वैष मे-

धायात्मानमारभ्य चरति यो दीक्षितः” (सं० ६ का० १ प्र० १११ अ०)
 इति । अल्विजः प्राचीनवंशगतस्याहवनीयस्याग्नेः समीपं प्रति
 सोममानयन्ति स च सोमोऽग्निना समेत्य प्रतिष्ठितो भवति ।
 तौ चाऽग्नीषोमौ परस्परं यदा मङ्गच्छते तदा यजमानमभि-
 लक्ष्य सङ्गतौ भवतः । तदेतदवगत्य पुरा किल यो दीक्षितः स
 एष यज्ञार्थं स्वात्मानमेवालभ्य पशुत्वेनोपाकृत्य प्रचरति, सोऽयं
 प्रमङ्गः इदानीं । विधत्ते “यदग्नीषोमीयं पशुमालभत आ-
 त्मनिष्क्रयण एवास्य सः” (सं० ६ का० १ प्र० १११ अ०) इति ।
 अस्य यजमानस्य पश्चालम्भ आत्मनिष्क्रयणः । पशुं मूल्यत्वे-
 नाग्नीषोमाभ्यां दत्त्वा तेन तयोः स्वभूतमात्मानं निष्क्रीणाति ।
 अत्र हविः शेषभक्षणं पूर्वपक्षतया निषेधति “तस्मात् तस्य
 नाशं पुरुषनिष्क्रयण इव हि” (सं० ६ का० १ प्र० १११ अ०) इति ।
 यस्मादयं पशुः पुरुषस्य मूल्यमेव तस्मात् तस्य पशोः सम्बन्धि
 हविर्न भक्षणीयं तद्भक्षणे मूल्यनाशप्रमङ्गात् । सिद्धान्तमाह
 “अथो खल्वाङ्गरग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहन्निति यद-
 ग्नीषोमीयं पशुमालभते वार्चघ्न एवास्य स तस्माद्वाश्यं” (सं०
 ६ का० १ प्र० १११ अ०) इति । अथोशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः ।
 अभिज्ञास्त्वग्नीषोमार्थं इन्द्रो वृत्रं हतवानित्याहुः । अयन्तु
 वृत्तान्तो द्वितीयकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठके लघ्वा हतपुत्र इत्य-
 नुवाके प्रपञ्चितः । यस्मादग्नीषोमार्थमिन्द्रो वृत्रं हतवान् त-
 स्मादग्नीषोमीयपश्चालम्भो यः सोऽस्य यजमानस्य वैरिघातो ।
 तस्मात् तदीयं हविर्भक्षणीयमेव । एवं प्रामङ्गिकं परिसमाप्य

प्रकृतमेव नमो मित्रस्येति मन्त्रं विनियुक्ते “वारुण्यर्चा परिचरति स्वयैवैनं देवतया परिचरति” (सं० ६ का० १ प्र० ११ अ०) इति । उपनद्धस्य सोमस्य वरुणो देवता । परिचरणं नमस्काराद्युपचारः । ततो वारुणमन्त्रेण तदनुष्ठानं युक्तं । अथ प्राग्वांशे सोममासन्त्यां प्रतिष्ठाप्य तस्मिन् काले एवावन्दस्व वरुणं बृहन्तमित्येतया तत्त्वायामीत्यनया वा वारुण्यर्चापस्यानरूपं परिचरणं कर्त्तव्यं । बोधायनः “अथैतत् सोमवाहनमग्रेण शालामुदगीषमुपस्थापयन्ति तदुपस्तभ्नाति वरुणस्य स्तभ्नममसीति वरुणस्य स्तभ्नसर्जनममसीति शम्यामुद्गृह्णात्युन्मुक्तो वरुणस्य पाश इति योक्तं” इति । आपस्तम्बस्तु शम्यायोक्ताभिधानीनां क्रमेणान्मोचनं मन्यते । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“प्रच्य प्राग्वांशगमनं श्येनोऽध्वर्युस्तु मन्त्रयेत् ।

अप्यतिक्रम्य राजानं नम एनं प्रतीचते ॥

वरुचयेण शम्यादीन् मुञ्चेत् सप्तात्र मन्त्रका” । इति ।

अत्र नास्ति विशेषमीमांसा ।

अथ क्वन्दः । प्रच्यवस्येति षट्पदा अतिजगती । श्येनो भूत्वा अपि पन्थामित्येते अनुष्टुभौ । नमो मित्रस्येति जगती ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा सोमस्यातिथ्यमसि
विष्णवे त्वाऽतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वाऽग्नये त्वा

राय॒स्यो॒षदा॒वन्ने॒ वि॒ष्णवे॒ त्वा श्ये॒नाय॒ त्वा सोम॒भृते॒
वि॒ष्णवे॒ त्वा या ते॒ धामा॑नि ह॒विषा॒ यज॑न्ति ता ते॒ विश्वा॑
परि॒भूर॑स्तु य॒ज्ञं ग॑य॒स्फानः॑ प्र॒तर॑णः सु॒वीरो॒ऽवीर॑हा
प्र॒चरा॑ सोम॒दुर्य॑ानदि॒त्याः स॒दो॒ऽस्यदि॑त्याः स॒द् आ॑ ॥ १ ॥

सी॒द् वरु॑णो॒ऽसि धृ॒तव्र॑तो वा॒रुण॑म॒सि शं॒योर्दे॑वानाः
स॒स्थान्मा॑ दे॒वाना॑म॒पस॑मि॒च्छि॒त्स्म॒ह्याप॑तये त्वा गृ॒ह्णामि॒
परि॑पतये त्वा गृ॒ह्णामि॒ तनू॑न॒घ्ने॑ त्वा गृ॒ह्णामि॒ शक्क॑राय
त्वा गृ॒ह्णामि॒ शक्क॑न्नेजि॒ष्ठाय॑ त्वा गृ॒ह्णाम्य॑ना॒धृष्ट॑मस्य-
ना॒धृष्टं॑ दे॒वाना॑मो॒जो॒ऽभि॒शस्ति॑पा अ॒नभि॑शस्ते॒ऽन्यम॑नु
मे दी॒क्षां दी॒क्षाप॑तिर्म॒न्यता॑मनु तप॑स्तप॒स्पति॑र॒ञ्जसा॑
स॒त्यमु॑प॒गेपः॑ सु॒विते॑ मा॒ धाः ॥ २ ॥

आमैकैश्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपा-
ठके दशमोऽनुवाकः ॥

नवमेऽनुवाके सोमस्य प्राचीनवंशं प्रति गमनमुक्तं । दशमे
तु समीपमागतस्यातिथिरूपस्य सोमस्य सत्कारायातिथेष्टि-
च्यते । कल्पः “आतिथ्यं निर्वपत्यन्वारश्चायां पत्न्यामथ देवस्य
त्वा सवितुः प्रसव इति प्रतिपदं कृत्वा, अग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे

त्वा जुष्टं निर्वपामीत्येतामेव प्रतिपदं कृत्वा, सोमस्यातिथ्यमसि विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामीत्येतामेव प्रतिपदं कृत्वा, अतिथे-
 रातिथ्यमसि विष्णवे त्वा जुष्टं निर्वपामीत्येतामेव प्रतिपदं
 कृत्वा, अग्नये त्वा रायस्योषदावन्ने विष्णवे त्वा निर्वपामीत्येता-
 मेव प्रतिपदं कृत्वा, श्येनाय त्वा सोममृते विष्णवे त्वा जुष्टं नि-
 र्वपामि” इति । पाठस्तु “अग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा सोम-
 स्यातिथ्यमसि विष्णवे त्वातिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वाग्नये त्वा
 रायस्योषदावन्ने विष्णवे त्वा श्येनाय त्वा सोममृते विष्णवे
 त्वा” इति । पञ्चकृत्वो यजुषेति प्रकृतिगते अग्नये जुष्टं निर्व-
 पामीत्येतस्मिन् मन्त्रे अतिदेशात् प्राप्ते सति तत्रत्यदेवतापदस्यै-
 वात्र पञ्चभिः पर्यायैरापादितत्वात् पञ्चमेऽपि सावित्रं जुष्टं
 चानुषज्जति । अत्र विष्णुरेक एव हविषो देवता अग्न्यादयस्तु
 तदनुचराः । अतति सततं गच्छतीत्यतिथिः तदर्थं क्रियमाणं
 सत्काररूपं कर्म आतिथ्यं । लोके स्वामिने दीयमानेन द्रव्येण
 तदनुचरा अपि परितुष्यन्ति तस्मादत्राग्न्यादीनां इदं हवि-
 र्भवत्यातिथ्यं । हे हविस्त्वमतिथिरूपस्याग्नेः सत्काररूपमसि ता-
 दृशं त्वां विष्णुशब्दाभिधेयाय सोमाय निर्वपामि । सोमस्येत्यत्र
 प्रधानभूतः सोमः न त्वपरः कश्चित् तन्नामा अनुचरः अतिथि-
 नामकोऽन्यः । रायस्योषदावा धनसमृद्धेर्दाता कश्चिदग्निना-
 मकोऽन्यः । सोमं बिभर्त्ति पोषयतीति सोममृत् । श्येननाम-
 कोऽन्यः । एतावुभावपि सोमस्य राज्ञोऽतिप्रत्यासन्नावनुचरावि-
 त्यभिप्रेत्य अग्नये त्वा श्येनाय त्वेति चतुर्थ्यां त्वाशब्देन च प्रधा-

नसमतया निर्दिश्येते । मन्त्रान् व्याचिख्यासुरादौ कालवि-
शेषसहितमातिथ्यं कर्म विधत्ते “यदुभौ विमुच्यातिथ्यं गृह्यो-
याद्यज्ञं विच्छिन्द्याद्यदुभावविमुच्य यथाऽनागतायातिथ्यं क्रि-
यते तादृगेव तद्विमुक्तोऽन्योऽनङ्गान् भवत्यविमुक्तोऽन्योऽयातिथ्यं
गृह्णाति यज्ञस्य सन्तत्यै” (सं० ईका०।२ प्र०।१ अ०) इति ।
द्वयोर्बलीवर्द्धयोर्विमुक्तयोः सतोः सोमगमनरूपं कर्म सर्वथा
परित्यक्तं भवति, आतिथ्यकर्म तु उपक्रान्तं, ततो यज्ञमध्ये
यज्ञो विच्छिद्येत । अविमुक्तयोर्द्वयोस्तु गमनस्यासम्पूर्णत्वादानाग-
ताय सोमाय आतिथ्यं कृतं भवेत् । एकस्मिन् विमुक्ते च विमुक्त-
त्वादेव गमनं सम्पूर्णं भवति इतरस्य विमोकाभावात् पूर्वक-
र्मापि न त्यक्तं । अतस्तस्मिन् काले निर्वापाद्यज्ञः सन्ततो भ-
वति । निर्वापकालेऽध्वर्युमनु पत्न्याः शकटस्पर्शं विधत्ते “पत्न्य-
न्वारभते पत्नी हि पारीणह्यस्येष्टे पत्नियैवानुमतं निर्वपति यद्वै
पत्नी यज्ञस्य करोति मिथुनं तदथो पत्न्या एवैष यज्ञस्या-
न्वारभोऽनवच्छिद्यै” (सं० ईका०।२ प्र०।१ अ०) इति । परिणत्
गृहं तत्र भवं ब्रीह्यादिद्रव्यं पारीणह्यं तस्येशाना पत्नी । किञ्च
यज्ञः पुमान् पत्नी स्त्रीत्येतन्मिथुनं । किञ्च योऽयं पत्न्याः श-
कटरूपस्य यज्ञाङ्गस्य स्पर्शः स यज्ञस्य विच्छेदराहित्याय भव-
ति । मन्त्रान् व्याचष्टे “यावद्भिर्वै राजानुचरैरागच्छति सर्व्वेभ्यो
वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते ह्यन्दाऽमि खलु वै सोमस्य राज्ञोऽ-
नुचराण्यग्नेरातिथ्यममि विष्णवे त्वेत्याह गायत्र्या एवैतेन करोति
सोमस्यातिथ्यममि विष्णवे त्वेत्याह त्रिष्टुभ एवैनं करोत्यतिथे-

रातिथ्यममि विष्णवे त्वेत्याह जगत्या एवैतेन करोत्यग्नये त्वा
 रायस्योषदावन्त्रे विष्णवे त्वेत्याहानुष्टुभ एवैतेन करोति श्येनाय
 त्वा सोममृते विष्णवे त्वेत्याह गायत्र्या एवैतेन करोति” (सं०
 इका०१२ प्र०१२ अ०) इति । सोमस्य मृत्यैरग्न्यादिभिर्मृत्यन्त-
 राणि गायत्र्यादीन्यप्युपलक्ष्यन्ते । उपलक्षकविशेषाणामग्न्या-
 दीनामुपलक्ष्य विशेषैर्गायत्र्यादिभिः प्रातिस्विकसम्बन्धविशेषे
 प्रमाणमिदं ब्राह्मणमेव । निर्वापावृत्तिसङ्ख्यां विधत्ते “पञ्च-
 कृत्वो गृह्णाति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तौ यज्ञो यज्ञमेवावरुन्धे”
 (सं० इका०१२ प्र०१२ अ०) इति । आद्यन्तयोर्मन्त्रयोर्गायत्र्या द्वि-
 रूपलक्षितत्वं प्रश्नोत्तराभ्यामुपपादयति “ब्रह्मवादिनो वदन्ति
 कस्मात् सत्याद्गायत्र्या उभयत आतिथ्यस्य क्रियत इति यदे-
 वादः सोममाहरत् तस्माद्गायत्र्या उभयत आतिथ्यस्य क्रियते
 पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च” (सं० इका०१२ प्र०१२ अ०) इति । आतिथ्यं
 क्रियत इत्यर्थः । निरूपैस्तण्डुलैर्नवकपालः पुरोडाशः कार्यत
 इति । विधत्ते “शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्यं नवकपालः
 पुरोडाशो भवति तस्मान्नवधा शिरो विध्यत” (सं० इका०
 १ प्र०१३ अ०) इति । आतिथ्येष्टेः सत्काररूपत्वेन शिरोवदुत्त-
 माङ्गत्वं यस्मादत्र कपालेषु नवसङ्ख्या तस्माद् दृष्टान्तभूतं शिरो
 ऽपि नवभिः कपालैर्विशेषेण स्यूतं पौरोडाशिकब्राह्मणेऽप्येव-
 माम्नातं । तस्मादष्टाकपालं पुरुषस्य शिर इति । ततोऽष्टानां

कपालानां परस्परमवृधा स्यूतिः ततस्तत्समूहरूपस्य शिरसो ऽधस्तनेन कवन्धेन सहैकधा स्यूतिः । उक्तमेव विधिमनूय प्रशंसति “नवकपालः पुरोडाशो भवति ते त्रयस्तिकपालास्त्रिवृता स्तोमेन सम्मितास्तेजस्त्रिवृत्तेज एव यज्ञस्य शीर्षं दधाति” (मं० ईका०।२२०।१२०) इति । त्रिवृत्सामके स्तोमे त्रीणि सूक्तानि, तेष्वेकैकस्मिन् सूक्ते तिस्र ऋचः, अतः सङ्ख्यासाम्यान्नवकपालस्य त्रिवृद्रूपत्वं त्रिवृच्च प्रजापतेर्मुखादग्निना सह जातत्वात् तेजोरूपत्वं, तथा सति यज्ञशिरोरूप आतिथ्ये तेजः स्थापितं भवति । पुनरप्यनूय प्रशंसति “नवकपालः पुरोडाशो भवति ते त्रयस्तिकपालास्त्रिवृता प्राणेन सम्मितास्त्रिवृद्वै प्राणस्त्रिवृतमेव प्राणमभिपूर्वं यज्ञस्य शीर्षं दधाति” (मं० ईका०।२२०।१२०) इति । त्रिभिः कपालैः संस्तुतः पुरोडाशस्तिकपालः तादृशश्च पुरोडाशास्तयः नवसङ्ख्यायां विभज्यमानायां एवं सम्पद्यते । तथा सति यत्कपालगतं त्रिवृत्त्वं यच्च पुरोडाशगतं तेन सदृशी प्राणसङ्ख्या प्राणस्योर्द्धाधोमध्यवृत्तिभिस्त्रिगुणत्वात् । अथवा नवसुक्षिद्रेषु वर्त्तमानतया नवसङ्ख्याकः प्राणः, तस्य त्रेधाविभागे सति प्रकृतनवकपालसादृश्यं भवति, तादृशं प्राणमभिपूर्वं अनुक्रमेण यज्ञस्य शिरसि आतिथ्ये स्थापयति । अस्यामातिथ्येऽष्टौ प्रकृतिवत् प्रस्तरस्य विष्टत्योश्च कुशमथले प्राप्ते तद्वाधितुं द्रव्यान्तरं विधत्ते “प्रजापतेर्वा एतानि पञ्चाणि यदश्ववाला ऐक्षवी तिरश्ची यदाश्ववालः प्रस्तरौ भवत्यैक्षवीतिरश्ची प्रजापतेरेव तच्चतुः सम्भरति” (मं० ईका०।२२०।१२०) इति । पञ्चाण्यचिरौ-

माणि । आश्ववालाः काशाख्या दर्भविशेषाः । ऐक्षवा इक्षुपत्रिके
तिरश्ची चक्षुषः चर्मपुटिके । यथा सोमपर्णस्य पलाशरूपेण वृक्ष-
रूपेणोत्पत्तिः यथा चाप्सु मेधांशो दर्भरूपेणोत्पन्नः तथैव प्रजा-
पतेः पक्ष्मणां चर्मपुटयोः काशरूपेण इक्षुपत्ररूपेण चाविर्भावो
ऽर्थवादान्तरे द्रष्टव्यः । एवं सति प्रशस्तत्वादत्र प्रस्ताराख्यस्तृण-
मुष्टिराश्ववालः कर्त्तव्यः । तस्याधस्तात् तिर्यक् आधारत्वेन स्था-
पनीये विधृती ऐक्षव्यौ कुर्यात् तावता प्रजापतेः तच्चक्षुः सत्या-
दितं भवति । परिधिषु श्रीपर्णवृक्षं विधत्ते “देवा वै या आ-
ऊतीरजुह्वस्ता असुरा निष्कावमादन् ते देवाः कार्मर्थ्यम-
पशन् कर्मण्यो वै कर्मनैन कुर्वीतेति ते कार्मर्थ्यमयान् परिधी
अकुर्वन्त तैर्वै ते रक्षाः स्युः पापत यत् कार्मर्थ्यं मयाः परिधयो भ-
वन्ति रक्षसामपहन्ति” (सं० ईका०।२।प्र०।१।अ०) इति । निष्कावं
निःशब्दं । चर्वणादिशब्देन देवा ज्ञास्यन्ति इति मत्वा चैर्य्येण
अभक्षयन् कार्मर्थ्यवृक्षो रक्षो निवारकत्वेन कर्मणः । तस्मात्
तेनैव कर्म कुर्वीतेति मत्वा तन्मयान् परिधीन् अकुर्वन्त । तथै-
वान्येनापि कर्त्तव्यं । मध्यमपरिधेर्दक्षिणोत्तरपरिधिभ्यां सह
संस्पर्शं विधत्ते “सः स्पर्शयति रक्षमामनन्ववचाराय” (सं०
ईका०।२।प्र०।१।अ०) इति । स्पर्शाभावे परिध्याः सन्धौ रक्षसा-
मन्तरानुप्रवेशस्यात् । पूर्वस्यां दिशि रक्षः प्रवेशनिवारणाय प्रसक्तं
चतुर्थपरिधिं निषेधति “न पुरस्तात् परिदधात्यादित्यो ह्येवा-
द्यन् पुरस्ताद्रक्षाः स्युः पहन्ति” (सं० ईका०।२।प्र०।१।अ०) इति ।
आधारसमिधोर्दयोरारोहनीयात् पूर्वभागे स्थापनं विधत्ते

“ऊर्द्धं समिधावादधात्युपरिष्ठादेव रक्षां स्थापयन्ति” (सं०
 ६का०।२प्र०।१अ०) इति । यद्यणूर्द्धायां दिशि रक्षसां निवार-
 णयोपरिष्ठादेव समिधौ स्थापनीये तथापि योच्चि स्थापयितु-
 मशक्यत्वादूर्द्धदिग्बुध्या दूरे स्थापनीये । तत्र कश्चिद्विशेषं वि-
 धत्ते “यजुषान्तां तूष्णीमन्यां मिथुनत्वाय” (सं० ६का०।२प्र०।
 १अ०) इति । वीतिहोत्रं त्वा कव इति मन्त्रेण दक्षिणामाद-
 ध्यात्, तूष्णीमुत्तरां, समन्त्रकामन्त्रकयोः स्त्रीपुरुषवद्विलक्षण-
 त्वान्मिथुनत्वं । समित्सङ्ख्यां विधत्ते “द्वे आदधाति द्विपाद्यज-
 मानः प्रतिष्ठित्यै” (सं० ६क०।२प्र०।१अ०) इति । द्वित्वं पा-
 दद्वयप्रतिष्ठायै भवति । ननु संस्पर्शादिविधयः प्रकृतौ दर्शपूर्ण-
 मासेष्टावपि सन्तीत्यतिदेशादेव तदनुष्ठानस्यात्र प्राप्तत्वान्न पृथ-
 ग्विध्यन्तरापेक्षेति चेत् । न । उपसदर्थं विधेयत्वात् । तर्हि तत्रैव
 विधीयतामिति चेत् । न । आतिथ्योपसदोः परिष्ठादिभेदं वार-
 यितुं साधारणत्वेनात्रैव विधेयत्वात् । बोधायनः “अथ यजमानो
 नोडाद्राजानमपादत्ते, या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते
 विश्वा परिभूरस्तु यज्ञमिति पूर्व्या द्वारा शालां प्रपादयति ।
 गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्रचरा सोमदुर्यान्” इति ।
 आपस्तम्बो मन्त्रैक्यं मन्यते “या ते धामानीति पूर्व्या द्वारा
 प्राम्वंशं प्रविशन्” इति । हे सोम या ते धामानि त्वदीयेषु
 येषु स्थानेषु प्रातःसवनादिषु हविषा यजन्ति यज्ञमुद्दिश्य
 ता ते विश्वा त्वदीयानि यानि सर्वाणि परिभूरस्तु परितः
 प्राप्तवान् भव । हे सोम त्वं दुर्यान् गृहान् प्राचीनवंशरूपान्

प्रचर प्राप्नुहि । कीदृशत्वं । गयस्कानो गृहाभिवर्द्धकः । प्रतरणे
यज्ञपारं प्रति प्रकर्षेणास्मान् तारयिता । सुवीरः शोभनाः
त्वत्प्रसादलब्धा वीरा अस्मत्पुत्रपौत्रा यस्य तव स त्वं सुवीरः ।
अवीरहा यथोक्तानां वीराणां अहता परिपालक इत्यर्थः ।
कल्पः “अथैतामसन्दीमग्रेणाहवनीयं पर्याहृत्य दक्षिणतो नि-
दधाति, तस्यां कृष्णाजिनमास्तृणाति, अदित्याः सदोऽस्यदित्याः
सद आसीदेति कृष्णाजिने राजानं” इति । बोधायनः “अ-
थैनमुपतिष्ठते, वरुणोऽसि धृतव्रतो वारुणमसीति समुच्चित्य
कृष्णाजिनं तस्यां तान् स्यन्दया विषय्य पाशेषु* गृह्णाति, शं-
योर्देवानां सख्यादित्यथ परावामन्दीपादावन्तरेण ब्राह्मणे
ऽभिषिञ्चति शूद्रः प्रचालयति मा देवानामपमश्चित्सहि”
इति । आपस्तम्बोऽत्र प्रथममन्त्रोत्तरार्धस्य द्वितीयतृतीयमन्त्र-
योश्चैकतां मन्यते “वरुणोऽसि धृतव्रत इति राजानमभि मन्त्र-
यते, वारुणमसीति वामसा पर्यानहति” इति । हे सोम त्वं
वरुणपाशस्य निवारकोऽसि । धृतं यज्ञरूपं व्रतं येन त्वया स त्वं
धृतव्रतः । हे सोम त्वमुपनद्धस्वरूपत्वाद्वरुणमस्यन्ध्यभि तथा मति
त्वदीयाच्छंयोः सुखमिश्राद्वरुणादिदेवतानां सख्यात् वयं मापमो
मा च्छित्सहि । मकारान्तोऽपमशब्दः कर्मवाची । अस्माकं कर्म-
विच्छेदो मा भूदित्यर्थः । या ते धामानीत्यादयो मन्त्रा ब्राह्मणे-
नापेक्षिताः । आतिथ्येष्टिमध्ये वक्त्रिमथनपूर्वकमाहवनीये मथि-

ताग्निप्रक्षेपं विधत्ते “ब्रह्मवादिनो वदन्त्यग्निश्च वा एतौ सोमश्च
 कथा सोमायातिथ्यं क्रियते नाग्नय इति यदग्नावग्निं मथित्वा प्रह-
 रति तेनैवाग्नय आतिथ्यं क्रियतेऽथो खल्वाहुः” (मं० ६ का० ।
 २ प्र० । १ अ०) इति । अग्निश्च सोमश्चेत्येतावुभावपि यागनिर्वाहकौ
 देवौ तयोः साम्ये सति कथमग्नय आतिथ्यं नेति प्रश्नः । अग्निं
 मथित्वा हवनीये प्रहरेत् तदिदमाहवनीयाग्नेरातिथ्यं । मन्य-
 नस्य कालं विधत्ते “अथो खल्वाहुः रग्निः सर्वा देवता इति
 यद्भुविरामाद्याग्निं मन्यति हव्याचैवामन्नाय सर्वा देवता जन-
 यति” (मं० ६ का० । २ प्र० । १ अ०) इति । अपि चैते ब्रह्मवादिनः
 कालविवक्षावन्तः तदुपोद्धातत्वेन वक्त्रेः सर्वात्मकत्वमाहुः । तच्च
 सर्वदेवतात्मकत्वं एकद्वित्रितानामुत्पत्तौ विस्पष्टमान्नातं । यदा
 आतिथ्यपुरोडाशं वेद्यामामाद्यते तस्मिन् काले अग्निं मथीयात्
 तदा मध्यमागाग्नावन्तर्भूताः सर्वा अपि देवता आसन्नहविर्भा-
 कुमुत्यादिता भवन्ति तस्मात् स एव काल इत्यर्थः । मथनम-
 न्वास्त्वाध्वर्यवा अग्नीषोमीयपशुप्रस्तावे समान्नास्यन्ते । होत्रास्तु
 बह्वृचब्राह्मणे आतिथ्योष्टिममीप एवादाहताः । कल्पः “अथैतद्
 ध्रौवमाज्यमाप्याथ कॢसं वा चमनं वा याचति तमन्तर्धदि
 निधाय तस्मिन्नेतत् तानूनघ्नं समवद्य विगृह्णाति, आपतये त्वा
 गृह्णामि परिपतये त्वा गृह्णामि तनूनघ्ने त्वा गृह्णामि शाकशाय
 त्वा गृह्णामि शक्नोन्नाजिष्ठाय त्वा गृह्णामि” इति । आपतिः नि-
 श्वामरूपेण वहिर्गतं पुनर्वाचि मुखेनान्तःपततीत्यापतिः प्राणः ।
 हे आज्य प्राणार्थं त्वां अस्मिन् पात्रं गृह्णामि । परितो नाना-

विषयेषु पततीति परिपतिर्मनः । तनूं शरीरं न पातयति न
 विनाशयतीति तनूनप्ता जाठराग्निः । शकनशीलः शकरः शक्ति-
 मान् पुरुषः तस्य सम्बन्धिशाकरं शक्तिस्वरूपं । शक्मन् शक्तिमतु
 यदोजिष्ठं तस्मै ओजोनामाष्टमो धातुः तस्य सारमोजिष्ठं तदव-
 ष्ठभेनैव शक्तिरवतिष्ठते एतैर्मन्त्रैस्तानूनघ्नं ग्राह्यं तानूनघ्नसञ्ज्ञक-
 जाठरवज्जिविषयस्य शपथकर्मणो हेतुभूतमाज्यं तानूनघ्नं तस्य
 ग्रहणं विधातुं प्रसीति “देवाः सुराः संयत्ता आसन् ते देवा
 मिथो विप्रिया आसन् ते३ एन्योऽन्यस्मै ज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाः
 पञ्चधा व्यक्रामन्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण
 आदित्यैर्हवस्यतिर्विश्वेर्देवैस्ते मन्यन्तासुरेभ्यो वा इदं भ्रातृव्येभ्यो
 रथ्यामो यन्मिथो विप्रिया स्मो या न इमाः प्रियास्तनुवस्ताः
 समवद्यामहे ताभ्यः स निर्वृच्छाद्यो न प्रथमो ३ ओन्योऽन्यस्मै
 द्रुह्यादिति तस्माद्यः स तानूनघ्निणां प्रथमो द्रुह्यति स आर्त्ति-
 मार्च्छति” (सं० ६ का० १२ प्र० १२ अ०) इति । संयत्ताः सङ्ग्रामं
 प्राप्ताः । मिथः परस्परं । ते च देवाः सर्वेऽपि स्वातिरिक्तस्य ज्यैष्ठ्य-
 मनङ्गीकुर्वाणाः पञ्चव्यूहा अभवन् । तेषु व्यूहेष्वग्न्यादयः पञ्चदे-
 वताः सेनान्यः वखादयः पञ्चगणाः सेनाः । ते कञ्चित् कालं पर-
 स्परविरोधिना भूत्वा पञ्चादेवं विचारितवन्तः यदि वयमन्योन्य-
 विरोधिनस्तदा वैरिणामसुराणां इदं जरूपं कार्यं वयमेव
 साधयामः । ततस्तद्विरोधपरिहारहेतुं शपथं कर्तुं अस्मदीयाः
 प्रियाः पुत्रभार्यादिरूपा इमाः तनूरेकत्र सङ्गीकुर्म इति विचार्य
 सङ्गीकृत्य शपथमेवं परिभाषितवन्तः, अस्माकं मध्ये यः प्रथमं

द्रुहति सः ताभ्यस्तनूभ्यो निर्गच्छतु भ्रष्टो भवत्विति। यस्माद्देवानामेवं वृत्तं तस्मान्मनुष्याणामपि शपथं कृतवतां मध्ये यः प्रथमं द्रुहति स विनाशं प्राप्नोति। समाने एकस्मिन् विषये तानूनग्निः शपथवन्तः स तानूनग्निः। इदानीं विधत्ते “यत् तानूनग्न-
समवद्यति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना परास्य भ्रातृशो भ-
वति” (सं० ६ का०।२ प्र०।२ अ०) इति। समवद्यति सम्भूयावदानं कुर्यात्। स्वयं भूतिमान् भवति वैरी तु पराभवति। इयमेव भ्रातृव्याभिभूतिः। अवदाने सङ्ख्यां विधत्ते “पञ्चकुलोऽवद्यति पञ्चधा हि ते तत्समवाद्यन्ताथो पञ्चाचरा पङ्क्तिः पाङ्क्ते यज्ञो यज्ञमेवावरुन्धे” (सं० ६ का०।२ प्र०।२ अ०) इति। ते देवाः तत् तदानीं पञ्चधा विभक्ताः पश्चात् सम्भूयैकवत् प्रियतनू-
रवाद्य स्थापितवन्तः। मन्त्रान् व्याचष्टे “आपतये त्वा वृह्णा-
मीत्याह प्राणो वा आपतिः प्राणमेव प्रीणाति परिपतय
इत्याह मनो वै परिपतिर्मन एव प्रीणाति तनूनग्न इत्याह
तनुवो हि ते ताः समवाद्यन्त शाकरायेत्याह शक्त्वै हि ते ताः
समवाद्यन्त शक्त्वोऽजिष्ठायेत्याहौजिष्ठः हि ते तदात्मनः सम-
वाद्यन्त” (सं० ६ का०।२ प्र०।२ अ०) इति। आपति परिपति तनू-
नग्नशाकरशक्त्वोऽजिष्ठशब्दैर्देववृत्तान्तः सूच्यते। तनूशाकरौ-
जिष्ठशब्दैरेव वृत्तान्तः सूच्यते। ते देवास्तदानीं स्वात्मसम्बन्धं
पुत्रादितनूरूपभोजःसारं समवद्यन्त। कल्पः “सयावन्त च्छत्वि-
जः त एतर्क्षमवमृशन्त्यनाष्टमस्यनाष्ट्यं देवानां ओजाऽभिग-
क्षिपा अनभिगक्षेऽन्यं” इति। हे तानूनग्राज्य त्वं इतः पूर्वं

केनाप्यतिरस्तुतमसि । इतः परमप्यतिरस्तुतं देवानामोजःसार-
मसि । अभिशस्तेर्हिसारूपादन्योन्यविरोधादस्मान् पालयसि । त्वं
पुनरभिशस्तेरविषयमसि । मन्त्रस्य यथोक्तार्थः प्रसिद्ध इत्याह
“अनाष्टमस्यनाष्टमित्याहानाष्ट॥ ह्येतदनाष्ट्यं देवाना-
मोज इत्याह देवाना॥ ह्येतदोजोऽभिशस्तिपा अनभिशस्तेऽन्य-
मित्याहभिशस्तिपा ह्येतदनभिशस्तेऽन्यं” (सं० ईका० १२ प्र० १
२ अ०) इति । कल्पः “यजमानमति वाचयति, अनु मे दीक्षां दीक्षा-
पतिर्मन्यतामनु तपस्तपस्यतिरञ्जमा सत्यमुपगेष॥ सुविते मा धा
इति” इति । दीक्षणीयेष्टौ यो देवः स दीक्षापतिः । ममेमां
दीक्षामनुजानातु । तप उपसत् तत्रत्यो देवस्तपस्यतिः । मदीयं
तपोऽनुजानातु । अहञ्चाञ्जमा सत्यमुपगेषं आर्जवेन तानून-
न्नस्पर्शनरूपं शपथं प्राप्नोऽस्मि । हे तानूनन्न सुविते शोभन-
मार्गे यज्ञकर्माणि मां स्थापय । मन्त्रस्य स्पष्टार्थतामाह “अनु
मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यतामित्याह यथायजुरेवैतत्” (सं०
ईका० १२ प्र० १२ अ०) इति । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“अग्नेःपञ्चकनिर्वापो या ते प्राग्वंशवेशनं ।

अद्यामन्द्यां क्षिपेच्चर्म ह्यदि सोमं तु सादयेत् ॥

वरु तं मन्त्रयेद्वारु वामसा परिणह्यति ।

आप तानूनन्नमाज्यं समवद्यति पञ्चभिः ॥

अना सर्व्वे ऋत्विजस्तु तानूनन्नं स्पृशन्ति हि ।

अनु स्वामी स्पृशेदेतत् इति सप्तदशेरिताः” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“वैष्णवे त्रिकपाले वैष्णवान्नवकपालतः ।

धर्मातिदेशः स्थानो वा विद्यतेऽत्राग्निहोत्रवत् ॥

श्रुत्या वैष्णवशब्दोऽयं देवताया विधायकः ।

न गौणवृत्तिमाश्रित्य धर्मानतिदिशत्यतः” ॥ इति ।

आतिथ्येष्टौ वैष्णवो नवकपालो विहितः । तत्र श्रुत्या वैष्णवशब्दो राजसूयगते वैष्णवे त्रिकपाले प्रयुज्यमानोऽग्निहोत्रवन्नवकपालधर्मानतिदिशतीति पूर्वः पक्षः । विष्णुर्देवतास्तेति विग्रहे सति विहितस्तद्धितप्रत्ययो देवतामभिधत्ते न तु धर्मान् तस्मान्नातिदिशति । चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“यदातिथ्या बर्हिरेतदुपमत्सतिदेशनं ।

साधारणविधिर्वाच्यः तदीयसोपमंहतेः ॥

बर्हिः श्रुत्यैकताभानान्नातिदेशस्य लक्षणा ।

आतिथ्योपमद्भिश्च बर्हिरेतत्प्रयुज्यत” ॥ इति ।

ज्यातिष्टोमे श्रूयते यदातिथ्यं बर्हिस्तदुपमदां तदग्नीषोमीयस्य चेति क्रीतं सोमं शकटे संस्थाप्य प्राचीनवंशं प्रत्यानीयनेऽभिमुखे यामिष्टिं निर्वपति मेयमातिथ्या । तत ऊर्ध्वं त्रिषु दिनेषु अनुष्ठीयमाना उपमद औपवसथ्ये दिनेऽनुष्ठेयोऽग्नीषोमीयः । तत्रातिथ्येष्टौ विहितं यद्वर्हिस्तद्यदीतरस्या दष्टेराच्छ्रियोपमत्सु विधीयते तदानीमातिथ्यायां विधानमनर्थकं स्यात् । यदि च तत्रोपयुक्तं इतरत्र विधीयेत विनियुक्तविनियोगरूपो विरोधः स्यात्, तस्मादातिथ्यबर्हिषो ये धर्मा आ-

श्रवालादयः ते धर्मा उपसत्सूपह्नियन्त इति अतिदेशपरं वाक्यं
इति प्राप्ते ब्रूमः । बर्हिःशब्दस्य धर्मातिदेशपरत्वे लक्षणा प्रस-
ज्येत । श्रुत्या तु बर्हिष आतिथ्योपसदग्नीषोमीयेषु एकत्वं प्रति-
भाति अतः साधारणमत्र विधेयं । आतिथ्यार्थं यद्बर्हिरूपा-
दीयते तन्न केवलमातिथ्यार्थं किन्तूपसदर्थमग्नीषोमीयार्थञ्चो-
पादेयमिति विधिवाक्यार्थः । तस्मादातिथ्योपसदग्नीषोमीया-
स्तयोऽपि अस्य बर्हिषः प्रयोजकाः । एवं परिधिसन्धिसर्गादि-
विधीनां साधारणं द्रष्टव्यं ।

अथ वृन्दः । या ते धामानीति त्रिष्टुप् ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अ॒शु॒र॒शु॒स्ते दे॒व सा॒मा॒प्या॒यता॒मिन्द्रा॒यैक॒धन॒-
विद् आ॒ तुभ्य॒मिन्द्रः॑ प्या॒यता॒मा त्वमिन्द्रा॒य प्या॒यस्वा॒-
प्या॒यय॒ सखी॒त्सन्धा॒ मेध॒या स्व॒स्ति ते॑ दे॒व सोम॒ सु॒त्या-
म॒शीये॒ष्टा रा॒यः प्रे॒षे भ॒गाय॒र्त्तमृ॒तवा॒दिभ्यो॑ नमो॒ दि॒वे
नमः॑ पृ॒थि॒व्या अ॒ग्ने व्रत॑पते॒ त्वं वृ॒तानां॑ वृ॒तप॑तिरसि
या मम॑ त॒नूरे॒षा सा त्वयि॑ ॥ १ ॥

या तव॑ त॒नूरि॒यः सा मयि॑ स॒ह नौ॑ व्रतपते॒ व्रति॑नो-
व्र॒तानि॒ या ते॑ अ॒ग्ने रु॒द्रिया॑ त॒नूस्त॒या नः॑ पा॒हि तस्या॑स्ते
स्वा॒हा या ते॑ अ॒ग्ने या॒श्या र॒जाश्या॑ ह॒राश्या॑ त॒नूर्व-

शुद्धिपत्रं ।

अशुद्धं	शुद्धं	पृष्ठा	पाङ्क्ति
लीमा	लोम	२६८	२०
चात्वायं	चात्वात्तं	३०३	१४
उत्पाय	उत्पादय	३०५	१६
गुते सन्न	गुतेऽसं न	३०६	६
मभिसृय	मभिसृये	३०६	१२
तनोऽवन्तु	तेनोऽवन्तु	३०६	१४
रायसोषण	रायसोषेण	३१०/३१७	११/१३
मच्छेहीन्द्राय	मच्छेहीन्द्राय	३२०	११
न्यवर्त्तन	न्यवर्त्तत	३२६	३
निष्पन्नं	निष्पन्नं	३२७	६
सोमाह्वयं	सोमाह्वयं	३२८	१४
कुष्ठा	कुष्ठा	३२६	१६
मुद्धत्य	मुद्धृत्य	३३६	१८
नवा	नव	३३६	२१
वस्त्रादि	वस्त्रादि	३३६	४
वस्त्राय	वस्त्राय	३३६	६
स्तान	स्तान्	३५४	४
वत्	वत्	३५५	१४
बन्धुः	बन्धुः	३५५	१८
कोऽही	कोऽही	३५७	१७
स्योनमिति	स्योनं" इति	३५८	१२
प्रथम	द्वितीय	३६०	१२
पोतिसृति	पोतिसृति	३६१	११
सङ्कृतं	सङ्कृतं	३६६	१४
प्रच्यवस्य	प्रच्यवस्य	३६६	११
सामा	सोमा	३८४	१२
सामोऽनाज्ञा	सामोऽनाज्ञा	३८४	१५

र्विष्ठा गह्वरेष्टोऽग्रं वचो अपावधीं त्वेषं वचो अपाव-
धीः स्वाहा ॥ २ ॥

त्वयि चत्वारिंशच्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपा-
ठके एकादशोऽनुवाकः ॥

दशमेऽनुवाके आतिथ्येष्टिरुक्ता । तन्मध्ये सोमः प्राग्वंशं
स्थापितः तेन सोमेन करिष्यमाणस्य यागस्य विघ्नकारिणो
ऽसुराः प्रथमं जेतव्या इति । तद्विजयार्थमुपमद एकादशे व-
र्त्यन्ते । तत्रादौ तावदतिथेः सोमस्य बन्धनोपद्रवपरिहारेणा-
प्यायनाद्युपचाराः क्रियन्ते । बोधायनः “अथ मदन्तीरूपस्य-
श्लोपोत्थाय विस्वस्य हिरण्यमवधाय राजानमाप्याययति, अ-
शुरःशुस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामिन्द्रायैकधनविद् आ तुभ्य-
मिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वेति यजमानमभिवाचयति ।
आप्यायय मखीन्त्सन्त्या मेधया स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामशी-
येति” इति । आपस्तम्बस्य तु एक एव मन्त्रः । मदन्तीस्तप्ता
आपः । अंशुः सृक्षोऽवयवः । हे सोम देव ते योऽंशुः शुष्यति
यश्चांशुः क्षीयते यजमानेन सर्वोऽप्यंशुर्वर्द्धतां । किमर्थं इन्द्रार्थं ।
कीदृशाय इन्द्राय । एकं मुखं शोभनं सोमरूपं धनं वेत्ति इत्ये-
कधनवित् तस्मै । हे सोम तुभ्यं त्वदर्थं इन्द्र आप्यायतां । त्वां
पातुमुत्सहतां त्वमपीन्द्रार्थं आप्यायस्व वर्द्धस्व । मखीन् चत्विजः
सन्त्या धनलाभेन मेधया प्रज्ञया च वर्द्धस्व । हे सोम देव ते स्वस्ति

शुभमस्तु तत्प्रसादेनाहं सुत्याभिषवतन्त्रमशीय प्राप्नुवानि । एत-
 न्मन्त्रं व्याख्यातुं प्रसौति “घृतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोममघ्नन्-
 न्तिकमिव खलु वा अस्यै तच्चरन्ति यत् तानूनप्रेण प्रचरन्ति”
 (सं० ६का०। २ प्र०। २ अ०) इति । पुरा कदाचित् स्वसामर्थ्यात्
 वज्रीकृतेन घृतेन सोमस्य देवैस्ताडितत्वात् सोमो घृताद्विभेति ।
 चत्विजस्य वेद्यां तानूनप्रेण आज्येन प्रचरन्तीति यत् तदस्य
 सोमस्य अन्तिकं यथाचरन्ति आहवनीयदक्षिणभागे सोमस्य
 स्थितत्वादतो भीतः सोम आप्याययितव्यः । आप्यायनस्य प्रसङ्गं
 दर्शयित्वा तन्मन्त्रं व्याचष्टे “अ० गुर० गुरो देव सोमाप्यायता-
 मित्याह यदेवास्याऽपुवायते यन्मीयते तदेवास्यैतेनाप्याययत्या
 तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा त्वमिन्द्राय प्यायस्वेत्याहोभाववेन्द्रश्च
 सोमञ्चाप्याययत्याप्यायय मखीन् सन्या मेधयेत्याहर्लिजो वा
 अस्य मखायस्तानेवाप्याययति खस्ति ते देव सोम सुत्यामशीय
 इत्याहोशिषमेवैतामाशास्ते” (सं० ६का०। २ प्र०। २ अ०) इति ।
 अस्य सोमस्य यदङ्गमपुवायते शुष्यति यच्च मीयते । कल्पः
 “न प्रस्तरायाश्चावयति न बर्हिरनुप्रहरति तं दक्षिणार्थं वेद्यै
 निधाय तस्मिन् दक्षिणोत्तरेण निष्क्रुवते एष्टा रायः प्रेषे
 भगायत्तं मृतवादिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्यै” इति । आ-
 तिथ्येष्टौ यः प्रस्तरः यच्च तत्रत्यं बर्हिस्तदुभयमग्नौ न प्रहर-
 णेयं, किन्तु प्रस्तरं वेद्या दक्षिणाद्धै निधाय तस्मिन् प्रस्तरं
 दक्षिणपाणीनुत्तानान् कृत्वा मय्यान्नीचः कृत्वा सर्वेऽपि जिह्-
 वमपलापसदृशं नमस्कारोपचारं कुर्युः । मन्त्रार्थस्तु एष शब्द

इच्छावन्तं द्यावापृथिव्यभिमानिनं देवमाचष्टे, म हि दयालु-
तया भक्तेषु पुरुषेषु इच्छावान् । हे तादृग्देव त्वं ऋतवादिभ्यो
यज्ञवादिभ्योऽस्मभ्यमृतं यज्ञं प्रकृत्यं देहीत्यध्याहारः । किमर्थं ।
राघो राघे धनार्थं, इषे अन्नार्थं, भगाय ऐश्वर्यादिषड्गुणार्थं,
ते च गुणा एवं स्मर्यन्ते ।

“ऐश्वर्यस्य समयस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षष्ठां भग इतीरणा” ॥ इति ।

वयं पुनर्द्युदेवतायै भूदेवतायै च नमस्कुर्मः । नायमकाण्डे
नमस्कारः किन्तु तस्य निमित्तमस्तीत्याह “प्र वा एतेऽस्मा-
ल्लोका च्यवन्ते ये सोममाष्याययन्त्यन्तरिक्षदेवत्यो हि सोम आ-
ष्यायित एष्टा रायः प्रेषे भगायेत्याह द्यावापृथिवीभ्यामेव नम-
स्तुत्यास्मिन् लोके प्रतितिष्ठन्ति” (मं० ६ का० । २ प्र० । २ अ०) इति ।
आष्यायितस्य सोमस्य नाभिदद्म्यामामन्यां पथ्यवस्यितत्वादन्त-
रिक्षदेवत्वत्वं तादृशस्य सोमस्याष्याययितारोऽपि तथाविधा
इत्यस्माल्लोकात् प्रच्युता अतोऽस्मिन् लोके प्रतितिष्ठत्यै नमस्कारः
क्रियते । कल्पः “अथ यजमानमवान्तरदीक्षामुपनयति, अग्ने
व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपतिरसि या मम तनूरूषा मा त्वयि या
तव तनूरियं मा मयि मह नौ व्रतपते व्रतिनोव्रतानि” इति अनेन
मन्त्रेणाहवनीयोपस्थानं । अत्र अवान्तरदीक्षोपक्रमः । हे अग्ने
व्रतपते त्वं व्रतपतिरसि नैकस्य व्रतस्य पतिः किन्तु सर्वेषामिति

विवक्षां द्योतयितुं व्रतानामित्युक्तं । व्रतमाचरन्ती मदीया तनू-
 स्त्वयि मनसा समर्पिता, त्वदीया तु व्रतं पालयन्ती तनूर्मयि म-
 नसा स्थापिता, तथा सत्यावामुभावपि प्रति नौ सम्पद्यावहे तयो-
 र्व्रतानि सह प्रवर्तन्तां । कल्पः “अथैनं स५शास्ति मन्तरां
 मेखला५ समायच्छस्व मन्तरां मुष्टीकुरुस्व तप्तव्रतो एधि म-
 दन्तीभिर्मार्जय स्वात्पूर्व्वं तद्व्रतं संसृज । या ते अग्ने रुद्रिया
 तनूस्तथा नः पाहि तस्यास्ते स्वाहेत्येतेनैवात ऊर्द्ध्वं *व्रतयति”
 इति । या मेखला पूर्व्वं मध्यमन्नद्धा सा सङ्कुचिततरा यथा
 भवति तथा नियन्तव्या । ये च मुष्टीकृते ते अष्यतिसङ्कोचेन
 दृढीकर्त्तव्ये उष्णक्षीरी भवेदुष्णोदकेन मार्जयेत्* पूर्व्वं व्रतं म-
 न्त्वमुत्सृजेत् तत्र याते अग्न इत्ययं मन्त्रः । अनेनैव मन्त्रेणात
 ऊर्द्ध्वं व्रतं पिबेत् । हे अग्ने या तव तनूस्त्वयि रुद्रिया क्रूरा
 तयाऽस्मान् पालय त्वदीयायास्तस्यास्तन्वा इदं ऊतमस्तु । अग्ने
 व्रतपत इति मन्त्रस्य स्पष्टार्थतामभिप्रेत्यावान्तरदीक्षारक्षं
 विधत्ते “देवासुराः संयत्ता आमन् ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्रा-
 विशन् तस्मादाज्जरग्निः सर्वा देवता इति तेऽग्निमेव वरूयं
 कृत्वासुरानभ्यभवन्नग्निमिव खलु वा एष प्रविशति योऽवान्त-
 रदीक्षामुपैति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मनापरास्य भ्रातृव्यो
 भवति” (मं० ६ का० १ प्र० १२ अ०) इति । परकायप्रवेशहेतुना
 योगशास्त्रप्रसिद्धेन संयमविशेषेण देवा अग्निशरीरं प्राविशन् त-

* एते नैवातोऽधि इति का० । * उष्णोदकी भवेत् इति का० ।

पोरूपत्वेनाग्निसमाना अवान्तरदीक्षा ततस्तामुपेयात् । पूर्वोक्तां दीक्षां इदानीमुच्यमानामवान्तरदीक्षाञ्च प्रशंसति “आत्मानमेव दीक्षया पाति प्रजामवान्तरदीक्षया” (मं० ६का०।१प्र०। २अ०) इति । अवान्तरदीक्षानियमान् विधत्ते “मन्तरां मेखलाः समायच्छते प्रजा ह्यात्मनोऽन्तरतरा तप्तव्रतो भवति मदन्तोभिर्मार्जयते निर्ह्यग्निः शीतेन वायति समिधौ” (मं० ६का०।२प्र०।२अ०) इति । सर्वोऽपि जनः स्वात्मानं क्लेशयित्वा अपत्यानि सम्यक्परिपालयति, अतः स्वस्मादपि प्रजाया अभ्यन्तरतमत्वं मेखलायास्तु प्रजास्थानीयत्वेनान्तरतरत्वात् संस्मृतं यथा भवति तया ममाच्छादयेत् । शीतेन क्षीरेण शीताभिरङ्गिश्वाग्निर्निर्वापयति तस्मादुदराग्निसमिन्धनाय पेयस्य क्षीरस्य मार्जनहेतोरुदकस्य चोष्ण्यं कर्तव्यं । व्रतमन्त्रे रुद्रिया शब्दाभिप्रायमाह “या ते अग्ने रुद्रिया तनूरित्याह स्वयैतैर्देवतया व्रतयति मघोनित्वाय शान्त्यै” (मं० ६का०।२प्र०। २अ०) इति । स्वादराग्नेरपरं रूपं रुद्रिया तनूस्तया दुग्धे तप्ते सति तथा देवतया सहैव दुग्धं व्रतयति भुङ्क्ते, तच्च भोजनं मघोनित्वाय योनिभूतेनाग्निना साहित्याय, तच्च साहित्यमुयस्याग्नेः शान्त्यै भवति । कल्पः “आज्यस्थान्त्याः सुवेणोपहत्य प्रथमामुपमदं जुहोति । याते अग्नेऽयाशया रजाशया हराशया तनूर्वर्षिष्ठा गङ्गरेष्ठोऽयं वक्षो अपावधो त्वं वक्षो अपावधी स्वाहेति” इति । अत्र याते अग्नेऽयाशया रजाशया हराशया तनूर्वर्षिष्ठा गङ्गरेष्ठेतादृश आस्नातः । तस्मिन्नया-

शयादिपदत्रयेण त्रयो मन्त्रा भवन्ति । तेषु प्रथमे मन्त्रे तनूरि-
 त्यादिरनुषज्यते । द्वितीये तु या ते अग्न इति तनूरिति चोभ-
 यमनुषज्यते । तृतीये तु या ते अग्न इत्ययमेवानुषज्यते । तैरेतै-
 स्तिभिर्मन्त्रैस्त्रिष्टुप् दिनेषु क्रमेणोपमदाज्या ऊतयो होतव्याः ।
 अयमि श्रेते इत्ययाशया लोहनिर्मिता । तथा रजते श्रेत इति
 रजाशया । हिरण्ये श्रेत इति हराशया । वर्षिष्ठा वृद्धतमा गङ्गरे
 स्यष्टुमशक्ये तप्ते लोहे तप्तरजते तप्ते हिरण्ये वा तिष्ठतीति गङ्ग-
 रेष्ठः अन्नपानयोरलाभेन जुधितोऽहं पिपासितोऽहमित्युक्तिरुग्रं
 वचः तदेतदैहिकं, आमुष्मिकन्तु लेषं दीपकं मनः मन्तापजनकं
 वचः । तत् तु जना इत्थं वदन्ति अयं गौवधाद्युपपातकलक्षण-
 मेनः प्राप्तं विद्वद्ब्राह्मणवधादिरूपा वीरहत्या प्राप्ता इति ।
 इदन्तु पदव्याख्यानमन्यत्र ब्राह्मणे स्यष्टुमान्नातं “अशनया पिपासे
 ह वा उग्रं वचः । एनश्च वैरहत्यञ्च लेषं वचः” इति । तत्रायं
 वाक्यार्थः । हे अग्ने या तव अयाशया तनूस्तयाहं द्वेऽपि
 वचसो अप्रावर्धो नाशितवानस्मि । एवमुत्तरयोरपि योज्यं ।
 तस्मै अग्नये इदं ऊतमस्तु । चीनेतानुपमद्भोमान् विधातुं
 प्रसूति “तेषामसुराणां तिस्रः पुर आमन्नयस्मेय्यवमाऽथर-
 जताथहरिणी ता देवा जेतुं नाशकुर्वन् ता उपसदैवाजिगी-
 षन् तस्मादाऊर्थश्चैव वेद यश्च नोपमदा वै महापुरं जयन्तीति
 त इषुः समस्कुर्वताग्निमनीकः सोमः शल्यं विष्णुं तेजन्
 ते ब्रुवन् क इमाममिष्यतीति रुद्र इत्यब्रुवन् रुद्रो वै क्रूरः
 सोऽस्य त्विति सोऽब्रवीद्वरं वृणा अहमेव पशूनामधिपतिर-

मानीति तस्माद्भुद्रः पशूनामधिपतिस्ताः रुद्रोऽवासृजत् स
 तिस्रः पुरो भिलैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् प्राणदत्” (मं० ६ का० ।
 २ प्र० । ३ अ०) इति । ये पूर्वमग्निनावरूपेण पराभूता असुरा-
 स्तेषामसुराणां पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकेषु स्वरचार्थं तिस्रः पुरो
 दुर्गरूपा आसन् । तासु पृथिवीवर्त्तिनी लोहप्राकारवेष्टिता,
 अन्तरिक्षवर्त्तिनी रजतप्राकारवेष्टिता, द्युलोकवर्त्तिनी हिरण्य-
 प्राकारवेष्टिता । तादृशः पुरो देवा अग्निनावरूपेणपि जेतुम-
 शक्ता युद्धं परित्यज्यापमदैव जेतुमैच्छन् । दुर्गं परितोऽवरूढ्य
 चिरं तत्समीपेऽवस्थाय तमुपवमत । चिरावस्थाने मति दुर्गमध्ये
 ऽन्नपानादिचयादन्तर्भेदाद्वा जयो भवति यस्मादेवैश्विरवामो
 जयोपायत्वेन विचारितस्तस्मात्लोकेऽप्याहुः । के किमाहुः । यश्च
 ब्राह्मणादिर्वेदाध्ययनेन वेदविचारं जानाति यश्च गृह्रादिर्न
 जानाति ते सर्वेऽपि युद्धेनाजेयं महापुरमुपसदा जेतुं शक्यमि-
 त्याहुः । ततो देवाः कालविलम्बो मा भूदिति विचार्य युद्धेनैव
 जेतुमिष्टुं संकृतवन्तः अग्निं सोमं विष्णुञ्च समूयैकबाणं कृत्वा तेन
 जेतुमुद्युक्ताः । अनीकशब्दो बाणस्य प्रथमभागं काष्ठमाचष्टे । शन्य-
 शब्दो लोहं । तेजनशब्दस्तदग्रं । तामिमां देवतात्रयममष्टिरूपमिष्टुं
 स्त्रीबालसहितकृत्स्नासुरघातिनीं को नाम मोक्ष्यतीति विचार्य
 शक्नो निर्धृणश्च रुद्र इति निश्चित्य तस्मै वरं दत्तवन्तः । स रुद्रस्ता-
 मिष्टुं मुक्त्वा तथा तत्राकारत्रयं विच्छिद्य त्रिभ्यो लोकेभ्यो सुरा-
 न्निसारयामास । विधत्ते “यदुपसद उपसद्यन्ते भ्रातृव्यपराणुत्वै”
 (मं० ६ का० । २ प्र० । ३ अ०) इति । वैरिदुर्गोपासदनकार्यकारित्वा-

देता आहुतय उपसद इत्युच्यन्ते । तत्राग्निः सोमो विश्वरित्वेवं-
रूपास्तिस्त्रो देवताः । तामां याज्या पुरोऽनुवाक्या हौत्र एवा-
न्नायन्ते । अयाशयादि तनुधारिर्वह्निश्चतुर्थी देवता । तदीयमन्त्र
आध्वर्यवत्वादचैवान्नातः । उपसदामाज्यहविष्कलेन उपांशुया-
जवत्प्रयाजाज्यभागाद्याहुतिप्रमत्तौ प्रतिषेधति “नान्यामाहुतिं
पुरस्ताज्जुहुयाद्यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयादन्यन्मखं कुर्यात्”
(सं० ६का०।२प्र०।३अ०) इति । अग्निमनीकमिति बाणव्या-
जेन अग्नेः प्रथमभावित्वलक्षणं मुखत्वमुक्तं । तत्र प्रयाजादि-
होमे वक्त्रेर्मुखत्वं हीयेत, अत आहुत्यन्तराणां सर्वेषां नि-
षेधे प्राप्ते काञ्चिदाहुतिं विधत्ते “स्रुवेणाधारमाधारयति
यज्ञस्य प्रज्ञात्यै” (सं० ६का०।२प्र०।३अ०) इति । दर्शपूर्णमा-
सादियज्ञानां आघारेपेतत्वादुपसदामपि यज्ञत्वप्रत्यभिज्ञा-
नाय सौवाधारः । तिसृणामुपसदां होमप्रकारं विधत्ते
“पराङ्तिक्रम्य जुहोति परा च एवैभ्यो लोकेभ्यो यजमानो
भ्रातृव्यान् प्रणुदते” (सं० ६का०।२प्र०।३अ०) इति । पराङ्
पुनरावृत्तिरहितो वेद्याहवनीययोर्मध्यमतिक्रम्य दक्षिणस्यां
दिशि उदङ्मुखः स्थित्वा क्रमेणाग्नेः सोमस्य विष्णोश्च तिस्र
आहुतोर्जुहुयात्, तथा सति वैरिणोऽपि पुनरावृत्तिरहितानेव
कृत्वा लोकत्रयान् निःसारयति । चतुर्थीहुतिप्रकारं विधत्ते
पुनरत्याकस्योपसदं जुहोति “प्रणुद्यैवैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यान्
जित्वा भ्रातृव्यलोकमभ्यारोहति” (सं० ६का०।२प्र०।३अ०)
इति । दक्षिणादुत्तरस्यां दिशि समागत्य चतुर्थीमुपसदं जुहु-

यात् । तथा सति वैरिणे निःसार्यं स्वयं जिवा* वैरिस्थानं
 पुरत्रयमधितिष्ठति । अत्र सूत्रं “ध्रौवाद्दष्टौ जुह्वां गृह्णाति
 चतुरूपमृति । घृतवति शब्दे जुह्वपमृतावादाय दक्षिणा सकृद-
 तिक्रान्त उपा० शुभयाजवत् प्रचरत्यर्धेन जौहवस्थाग्निं यजत्यर्धेन
 सोमसौपमृत्तं जुह्वामानीय विष्णुमिष्ट्वा प्रत्याकच्य या ते अग्नं
 ऽयाश्रया तनूरिति सुवेणोपमदं जुहोति” इति । कालद्वये
 तदनुष्ठानं विधत्ते “देवा वै याः प्रातरूपमद उपासीदन्नक्त-
 स्ताभिरसुरान् प्राणुदन्त याः साय० रात्रियै ताभिर्यत् सायं
 प्रातरूपमद उपमद्यन्ते ऽहोरात्राभ्यामेव तद्यजमानो भ्रातृव्यान्
 प्रणुदते” (सं० ६का०।१प्र०।३अ०) इति । उपासीदन् अनुष्ठित-
 वन्तः । प्रातरनुष्ठिताभिः अह्ने वैरिनिःसारणं सायमनुष्ठिता-
 भिसु रात्रेः । कालद्वये याज्यानुवाक्ययोर्यत्यामं विधत्ते “याः
 प्रातर्याज्या सुस्ताः सायं पुनोऽनुवाक्याः कुर्यादयातयाम-
 लाय” (सं० ६का०।१प्र०।३अ०) इति । यातयामत्वं गतर-
 मत्वं तद्वर्जनाय व्यत्यासः । दिनत्रये तदनुष्ठानं विधत्ते “तिस्र
 उपमद उपैति त्रय इमे लोका इमानेव लोकान् प्रीणाति”
 (सं० ६का०।१प्र०।३अ०) इति । त्रिषु दिनेषु कालद्वयानुष्ठानं
 प्रशंसति “षट्सम्यद्यन्ते षड्वा ऋतव ऋतून्नेव प्रीणाति” (सं०
 ६का०।१प्र०।३अ०) इति । प्रसङ्गादहीने द्विरात्रादावुपमद्दि-
 नमष्ट्यां विधत्ते “द्वादशाऽहीने सोम उपैति द्वादशमासाः
 संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणाति” (सं० ६का०।१प्र०।३अ०) इति ।

* स्वर्गं गत्वा इति का० ।

अहः सङ्गेन निष्पाद्यः सोमयागोऽहीनः स त्रयमप्यनेनोप-
लक्ष्यते । अहःसमूहस्य मदामत्वाद्वादशदिनेषु कालद्वयानु-
ष्ठानं प्रशंसति “चतुर्विंशतिः सम्पद्यते चतुर्विंशतिरूर्द्धमा-
मा अर्धमामानेव प्रीणाति” (सं० ६ का० १२ प्र० १३ अ०) इति ।
एतेषु उपसद्दिनेषु अवान्तरदीक्षाङ्गे व्रतपाने स्नानसङ्ख्यां वि-
धत्ते “आरायामवान्तरदीक्षामुपेयाद्यः कामयेतास्मिन् मे
लोकेऽर्धुकं॑ स्यादित्येकमग्रेऽथ द्वावथ त्रीनथ चतुर एषा वा आ-
रायावान्तरदीक्षाऽस्मिन्नेवासौ लोकेऽर्धुकं भवति” (सं० ६ का०
१२ प्र० १३ अ०) इति । बलीवर्दप्रतोदनं लोहमारं तद्वदन्यमयं
मुखं यस्याः सा आराया । अर्धुकं समृद्धिशीलं फलं । सोमक्रय-
दिने सायमेकं स्नानं दुह्यात्, परेद्युः प्रातरौ स्नानौ, सायं त्रीन्
स्नानान्, परेद्युः प्रातश्चतुरः । यस्तु परलोकसमृद्धिकामः त-
स्योक्तवैपरीत्यं विधत्ते “परोवरीयसोमवान्तरदीक्षामुपेयाद्यः
कामयेतास्मिन् मे लोकेऽर्धुकं॑ स्यादिति चतुरोऽग्रेऽथ त्रीनथ
द्वावथैकमेषा वै परोवरीयस्यवान्तरदीक्षाऽस्मिन्नेवासौ लोके
ऽर्धुकं भवति” (सं० ६ का० १२ प्र० १३ अ०) इति । परःशब्दे-
मात्रं श्रेष्ठत्वादुपक्रमो विवक्षितः । उपक्रमे वरीयोऽधिकं यस्याः
सा परोवरीयसी । अयं पक्षः सूत्र उपन्यस्तः “यदहः सोमं
क्रीणीयुश्चतुरः सायं दुह्यस्त्रीन् प्रातरौ सायमेक उत्तमः”
इति । अशक्तस्य चीरव्रतादूर्द्धमाहारमल्पमनुजानाति “सुवर्गं
वा एते लोकं यन्ति य उपसद उपयन्ति तेषां य उन्नयते
हीयत एव सनोदनेषोति सूक्षीयमिव” (सं० ६ का० १२ प्र० १)

४अ०) इति । उपमदां स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वात् तदनुष्ठायिभिर-
 वहितैर्भवेत्तत्त्वं । तेषां मध्ये यः कोऽपि होनमनस्को यथोक्त-
 व्रतादूर्ध्वं आदनादिकमन्तर्नयेत् स स्वर्गाद्भूयत एव । तस्माद-
 शक्तोऽपि अद्भुततया नौदनेषि न किञ्चिदपि व्रतादूर्ध्वं अ-
 न्तर्नयामीति यदि मन्येत तेन सूत्रीयमिव शोभनं वाक्यान्त-
 राभ्यनुज्ञातं वस्तुन्नीतमिव कुर्यात् । अशक्तिपरिहारमात्रेप-
 युक्तं किञ्चिदेव स्वीकर्त्तव्यं । वाक्यान्तरन्तु कृष्णाण्डहोमप्रक-
 रणे ममान्नायते “पयो ब्राह्मणस्य व्रतं यवागू राजन्यस्यामिक्षा
 वैश्वस्याथो सौम्येऽप्यध्वर एतद्भूतं ब्रूयाद्यदि मन्येतोपमदस्या-
 मोत्थोदनं धानाः सकृन् घृतमित्यनुव्रतयेदात्मनोऽनुपदा-
 माय” इति । उपदस्यास्युपक्षेपो भवामि । अनुव्रते कृतेऽपि
 फलभ्रंशो नास्तीत्यस्मिन्नर्थे दृष्टान्तमाह “यो वै स्वार्थे तां
 यताः आन्तो हीयत उत स निश्चाय मह वमति” (मं०
 ६का०।२प्र०।४अ०) इति । स्वार्थयन्ति गच्छन्तीति स्वार्थतः
 तेषां स्वार्थे तां । यतन्त इति यतस्तेषां यतां । मकरमात्रे
 प्रथागस्नानं केषाञ्चित् स्वार्थः तं प्राप्तुं प्रयतमानानां स्वयामात्
 निर्गत्य गच्छतां मध्ये यः कश्चित् आन्तो गन्तुमशक्तः सङ्क्रा-
 न्तिकालीनस्नानाद्भूयते सोऽपि निश्चाय परेद्युर्निर्गत्य तीर्थं
 गत्वा तैस्तीर्थवासिभिः सहावशिष्टं मासं वमति तद्वदयमप्येके-
 नानुव्रतेन अशक्तिं परिहृत्य शिष्टं नियममनुतिष्ठेत् । तमिम-
 मर्थं निगमयति “तस्मात् सकृदुन्नीय नापरमुन्नयेत्” (मं०
 ६का०।२प्र०।४अ०) इति । सकृदुन्नयने द्रव्यं विधत्ते “दध्ना-

नयेतैतद्वै पशूनाः रूपं रूपेणैव पशून्वरुन्धे” (मं०६का०।
 १प्र०।४अ०) इति । अथ सौमिकीं वेदिं विधातुं प्रसौति
 “यज्ञो देवेभ्यो निलायत विष्णूरूपं कृत्वा स पृथिवीं प्राविशत्
 तं देवा हस्तान्त्सरभ्यैच्छन् तमिन्द्र उपर्युपर्यत्यक्रामत् सो
 ऽब्रवीत् को मायमुपर्युपर्यत्यक्रमीदित्यहं दुर्गे हन्तेत्यथ कस्व-
 मित्यहं दुर्गादाहर्त्तंति सोऽब्रवीदुर्गे वै हन्ताऽवोचथा वरा-
 होऽयं वाममोषः सप्तानां गिरीणां परस्तादित्तं वेद्यमसुराणां
 विभर्त्ति तं जहि यदि दुर्गे हन्तामीति स दर्भपुञ्जीलमुद्गृह्य
 सप्तगिरीन् भित्वा तमहन्त्सोऽब्रवीत् दुर्गादा आहर्त्तावोचथा
 एतमाहरेति तमेभ्यो यज्ञ एव यज्ञमाहरद्यत् तदित्तं वेद्य-
 मसुराणामविन्दन्त तदेकं वेद्यै वेदित्वं” (मं०६का०।२प्र०।
 ४अ०) इति । स्वर्गलोके स्थितो यज्ञपुरुषः तिरोधानाय विष्णु-
 र्भूत्वा वैष्णवं रूपं सम्पूर्णं कृत्वा देवेभ्यः पलाय्य पृथिवीं प्रावि-
 शत् । देवाश्च पृष्ठत एव समागत्य हस्तान् प्रसार्याद्धर्त्तुमै-
 च्छन् । अमौ यज्ञो यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्रेन्द्रस्तमतिक्रम्य
 पुरो मार्गमवर्ध्यातिष्ठत् । कोऽयं मामत्यक्रमीदिति यज्ञेना-
 चित्त इन्द्रः केनाप्यगम्य दुर्गे गत्वा विरोधिनं ताडयिष्यामीति
 स्वमहिमानं प्रतिजज्ञे । अथैवं मच्छक्तः परीचकः को नामः
 त्वमसीतीन्द्रेणाप्याक्षिप्तो यज्ञस्तादृशादुर्गात् तं विरोधिनमा-
 हरिष्यामीति स्वशक्तिं प्रतिज्ञाय स्वकीयं पूर्ववृत्तान्तमिन्द्रस्य
 पुरतः सर्वमवोचत् । पुरा कदाचिदसुरप्राबल्यं दृष्ट्वा मदङ्ग-
 भृतदोचाद्यभिमानिनः सर्वेऽपि स्वर्गलोकवासिनो मत्तो निर्गत्य

पृथिवीं प्राविशन् । ते च के । चतस्रो दीक्षास्तिस्र उपसद एका-
 सुत्येति अष्टदिवसमाध्यानि कर्माणि । तत्र दीक्षोपसदः सप्त पृ-
 थिव्यां गत्वा गिरयोऽभवन् । सुत्याभिमानो देवो वाममोषः
 वामं कनीयसं मौमिकवेदिग्रहचमसादिरूपञ्चैवं वित्तं मुष्णाति
 अपहरतीति वाममोषः । स च मुषितं तत्सर्वमसुरेभ्यो दत्त्वा
 स्वयं वराहो भूत्वा सप्तभ्यो गिरिभ्यः परस्तादसुराणां तद्वित्तं
 विभर्त्ति रक्षति, तच्च वित्तं वेद्यं देवैः पुनर्लभ्यं, अतो हे इन्द्र त्वं
 यदि दुर्गे स्थितं विरोधिनं हन्तामि तर्हि तं वराहं जहोत्युक्त
 इन्द्रो दर्भस्तम्बेनैव गिरीन् भिला वराहं ताडितवान् । तत इन्द्रो
 यज्ञमुवाच विरोधिनमाहरिष्यामीति यत् प्रतिज्ञातं तत् कर्तुं
 शक्नोषि चेदेनं विरोधिनं वराहमाहरेत्युक्तो यज्ञोऽभिमन्येव
 तं वराहाकारं वेदिग्रहचमसादिवित्तोपेतं यज्ञमेभ्यो देवेभ्य
 आहत्य ददौ । यस्माद्देवैर्लभ्यमसुराणां तदेदिरूपं वित्तं
 देवा अविन्दन्त अलभन्त तस्माद्विद्यते लभ्यत इति व्युत्पत्त्या
 वेदिरिति नाम सप्तमं । वक्ष्यमाणमपेक्ष्य अयमेकः प्रकारः,
 तस्मादेकं वेदित्वमुक्त्वा प्रकारान्तरेणापि वेदित्वं दर्शयति “अ-
 सुराणां वा दयमय आमीद्यावदामीनः परा पश्यति तावद्दे-
 वानां ते देवा अब्रुवन्नस्त्वेव नोऽस्यामपीति कियदो दास्याम
 इति यावदियं मलावृको त्रिः परिक्रामति तावन्ना दत्तेति स
 इन्द्रः मलावृकीरूपं कृत्वेमां त्रिः सर्वतः पर्यक्रामत् तदि-
 मां विन्दन् यदि मामविन्दन् तद्वच्चै वेदित्वं” (मं० ६का० ।
 २प्र० ४अ०) इति । दार्शनिके वेदिब्राह्मणेऽप्येतमुपाख्यानं श्रुतं ।

तत्र वसवस्वेति मन्त्रैर्यावान् प्रदेशः परिगृहीतस्तावत्येव वेदिः ।
 अत्र तु कृत्स्नापि भूमिर्वेदिरिति विशेषः । कृत्स्नभूमिर्वेदित्वे
 ऽपि यागोपयुक्तप्रदेशः पृथक्कल्पनीय इति विधत्ते “सा वा
 दयः सर्व्वे वेदिरियति शच्छामीति त्वा अवमाय यजन्ते”
 (मं० ६का०।१प्र०।४अ०) इति । भूमिः सर्वा यद्यपि वेदिरेव
 तथापि न यत्र कापि यष्ट्यं, किन्वेतावति प्रदेशे सदा हवि-
 र्धानादिकं निर्मातुं शच्छामीति निश्चित्य तावन्तं प्रदेशं अव-
 माय पदैः परिमित्य तस्मिन् प्रदेशे यजेरन् । तत्र पदमष्ट्यां
 विधत्ते “त्रिंशत्पदानि पश्चात् तिरश्ची भवति षट्त्रिंशत्
 प्राची चतुर्विंशतिः पुरस्तात् तिरश्ची दश दश सम्पद्यन्ते दशा-
 चरा विराडन्नं विराड्विराजैवान्नाद्यमवर्हन्ते” (मं० ६का०।
 १प्र०।४अ०) इति । अत्रोक्तपदमष्ट्यायां सर्व्वस्यां मिलितायां
 नवमष्ट्याकानि दशकानि सम्पद्यन्ते । तदेवं वेदिप्रदेशप्रमाणं म-
 ध्यम उपसद्दिने प्रातःकालीना या उपसद् ऊर्द्धं कर्त्तव्यं । तथा
 च सूत्रं “अन्तरा मध्यमे प्रवर्ग्यापसदै वेदिं कुर्व्वन्ति प्राग्वं-
 शस्य मध्यमाङ्गालाटिकात् चीन् प्राचः प्रक्रमान् प्रक्रम्य शङ्कुं
 निहन्ति तस्मात् पञ्चदशसु दक्षिणत एवमुत्तरतस्ते श्रोणी
 प्रथमनिहिताच्छङ्कोः षट्त्रिंशतिपुरस्तात् तस्मात् द्वादशसु
 दक्षिणत एवमुत्तरतस्तावत्सौ” इति । यथोक्तपरिमाणवति
 प्रदेशे उपरितनमृत्तिकाया अपनयनं विधत्ते “उद्धन्ति यदे-
 वास्या अमेध्यं तदपहन्ति” (मं० ६का०।१प्र०।४अ०) इति ।
 निष्ठोवनादिकृतमशुचित्वमुद्धननेनाऽपैति । तमेव विधिमनूय

प्रशंसति “उद्धन्ति तस्मादोषधयः पराभवन्ति बर्हिस्तृणाति
तस्मादोषधयः पुनराभवन्ति” (सं० ईका०।१२प्र०।१४अ०) इति ।
पूर्वं तस्मिन् प्रदेशे समुत्पन्नास्तृणविशेषा उद्धननेन पराभूता
भवन्ति । तस्मात् कृत्स्नवेद्यां बर्हिरास्तरणादोषधयः पुनरागता
भवन्ति । तस्य बर्हिष उपरि पुनरप्यग्नौषोमीयपश्वर्थं बर्हिरु-
त्तरवेदिप्रदेशे स्तृणीयादिति विधत्ते “उत्तरं बर्हिष उत्तर-
बर्हिस्तृणाति प्रजा वै बर्हिर्यजमान उत्तरबर्हिर्यजमानमेवा
यजमानादुत्तरं कर्गेति तस्माद्यजमानोऽयजमानादुत्तरः”
(सं० ईका०।१२प्र०।१४अ०) इति । उक्तं इत्यर्थः । यत् पूर्वं
विहितं तिस्र उपमद उपैतीति तत्र विपक्षस्वपक्षयोर्बाधाबा-
धावुपन्यस्यति “यदा अग्नीशानो भारमादत्ते वि वै म लिशते
यद्वादशमाह्नस्योपमदः स्युस्तिस्त्रोऽहीनस्य यज्ञस्य विलोम क्रियेत
तिस्र एव माह्नस्योपमदो द्वादशाहीनस्य यज्ञस्य मवीर्यात्वा-
यायो मलोम क्रियते” (सं० ईका०।१२प्र०।१५अ०) इति । लोके
यद्यशक्तः कश्चित् प्रौढं भारं वाहुमाददीत तदा स विलिशते
विशेषेणान्धोभवति उत्थातुमप्यशक्तो भूमीं पतन् तद्वदत्रापि
योज्यते अज्ञा मह वर्त्तत इति माह्न एकाहो ज्योतिष्टोमः । अहः
मसाध्यः अहीनो द्विरात्रादिः । तत्र यद्यन्यस्य माह्नस्य द्वादश स्युः
याद वा अधिकस्य अहीनस्य तिस्रः स्युः तदा विलोम विपरीतं
क्रियेत । तथा मति माह्नस्य वीर्यं हीयेत स्वपक्षे तु नास्ति तद-
भयं यच्चान्यत् पूर्वं विहितं, आराग्रामवान्तरदीक्षामुपेयादिति
तत् प्रशंसति “वत्सस्यैकस्तनोभागो हि मोऽयैकः स्तनं व्रतमु-

पैत्यथ द्वावथ त्रीनथ चतुर एतद्वै चुरपवि नाम व्रतं येन प्र-
जातान् भाटव्यानुदते प्रतिजनिष्यमाणानथो कनीयसैव भूय
उपैति” (सं० ६क० १२ प्र० १५ अ०) इति । वत्सस्य भागो यः स्तन-
स्तस्मिन्नप्यल्पं पयो यजमानश्चतुर्थे पर्याये स्वीकरोति । ततो
ऽस्य चतुस्तननियमः मिष्यति । तदेतदेकस्तनादिकं व्रतं चुरप-
वीत्युच्यते । पविर्वज्रः तेन तीक्ष्णत्वमुपलक्ष्यते । चुरवत् पविसौक्ष्ण्यं
यस्यारायस्य व्रतस्य तेन व्रतेन पूर्वमुत्पन्नान् वैरिणो विनाश-
यति, जनिष्यमाणांश्च प्रतिवध्नाति, किञ्चात्यल्पेन कर्मणा भूयः
फलं प्राप्नोति यथोप्तेनान्तेन वीजेन प्रौढं वृद्धं फलं प्राप्नोति
तद्वत् । यद्यप्यन्यत् पूर्वं विहितं परोवरीयसीमवान्तरदीक्षा-
मुपेयादिति तत्प्रशंसति “चतुरोऽग्रे स्तनान् व्रतमुपैत्यथ त्री-
नथ द्वावथैकमेतद्वै सुजघनं नाम व्रतं तपस्यः सुवर्ग्यमथो प्रैव
जायते प्रजया पशूभिः” (सं० ६क० १२ प्र० १५ अ०) इति । यथा
रूपवत्या योषितो जघनप्रदेशः स्थूलः तस्योपरि सूक्ष्मो मध्य-
प्रदेशः तद्वदस्य व्रतस्याधोभागः चतुस्तनः उपरिभाग एकस्तन
इति सुजघनमिति नाम तपस्यं । उत्तरोत्तरमाहारचयात्
तपसो योग्यं अत एव स्वर्गसाधनं । किञ्च । सुजघनत्वादेव
प्रजाः पशूश्च प्रजनयति । त्रैवर्णिकानां मध्ये चत्त्रियस्य द्रव्यं
विधत्ते “यवागू राजन्यस्य व्रतं क्रूरेव वै यवागूः क्रूर इव रा-
जन्यो वज्रस्य रूपः समृद्धौ” (सं० ६का० १२ प्र० १५ अ०) इति । य-
वाग्वा आदनवत् तृप्तिहेतुत्वाभावात् क्रूरत्वं । राजन्यो दुष्ट-
शिञ्जकत्वात् क्रूरः । उभयं मिलित्वा वज्रमदृशं । तच्चाऽनिष्टनिव-

र्त्तकत्वेन समृद्धौ भवति । विधत्ते “आमिक्षा वैश्यस्य पाक-
यज्ञस्य रूपं पुष्टौ” (मं०६का०।२प्र०।५अ०) इति । तप्ते पयसि
दधिप्रक्षेपेण घनीभूतो भाग आमिक्षा पक्वेन चरूपुरोडाशा-
दिना कृतो यज्ञः पाकयज्ञः । आमिक्षायाः पक्वपयो निष्पन्नयात्
पाकयज्ञस्य रूपं अतः पुष्टौ भवति । विधत्ते “पयो ब्राह्मणस्य तेजो
वै ब्राह्मणस्तेजः पयस्तेजमैव तेजः पय आत्मन्वत्तेऽथो पयसा वै
गर्भावर्द्धन्ते गर्भं इव खलु वा एष यद्दीक्षितो यदस्य पयोव्रतं
भवत्यात्मानमेव तद्वर्द्धयति” (मं०६का०।२प्र०।५अ०) इति ।
ब्राह्मणोऽध्यापनादिरूपेण तेजसा युक्तः पयमस्तेजोवत् स्वच्छरू-
पात् स्वयमेव तेजसि पयसि पीते मतिं स्वकीयेन तेजसा सह
पयोरूपं तेज आत्मनि धृतं भवति । किञ्च दीक्षितस्य गर्भरूपत्वात्
पयसा वृद्धिर्युज्यते मथान्धमथरात्रयोर्व्रतकालत्वं विधातुं प्र-
सूति “त्रिव्रतो वै मनुरामीत् द्विव्रता असुरा एकव्रता देवाः
प्रातर्मथ्यन्दिने सायं तन्मनोर्व्रतमामीत पाकयज्ञस्य रूपं पुष्टौ
प्रातश्च सायञ्चासुराणां निर्मथ्यं क्षुधा रूपं ततस्ते पराभवन्
मथ्यन्दिने मथ्यरात्रे देवानां ततस्ते भवन्त्सुवर्गं लोकमायन्”
(मं०६का०।२प्र०।५अ०) इति । अहनि त्रिषु कालेषु व्रतं
भोजनं कुर्वतो मनोः एकस्मिन्नेव काले व्रतं कुर्वतां देवानाञ्च
गथ्याङ्गकाले व्रतमस्ति स च कालः क्षुधः स्वरूपं तस्मिन् व्रत-
रहिता असुराः पराभूताः । व्रतयुक्तास्तु मनुर्देवाश्च पुष्टिं
स्वर्गञ्च प्राप्ताः । ततो मथ्याङ्गकालः प्रशस्तः । विधत्ते “यदस्य
मथ्यन्दिने मथ्यरात्रे व्रतं भवति मथ्यतो वा अन्नेन भुञ्जते

मध्यत एव तदूर्जं धत्ते भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना परास्य
 भ्रातृव्या भवति” (मं०६का०।२प्र०।५अ०) इति । मुखमध्ये
 ऽन्नस्य भोजनमुदरमध्ये च धारणं यथा लोके तथैव अत्रापि ।
 मध्याह्ने मध्यरात्रे च व्रतं कर्त्तव्यं । दीक्षितस्य स्निवासस्था-
 नात् प्रवासं निषेधति “गर्भो वा एष यद्दीक्षितो योनिर्दी-
 क्षितविमितं यद्दीक्षितो दीक्षितविमितात् प्रवसेद्यथा योनेर्गर्भ-
 स्कन्दति तादृगेव तन्न प्रवस्तव्यमात्मनो गोपीयाय” (मं०
 ६का०।२प्र०।५अ०) इति । दीक्षितो विशेषेण मीयते प्रक्षि-
 प्यते यस्मिन् शालास्याने तद्दीक्षितविमितं तस्य योनिरूपत्वात्
 ततोऽस्य निर्गमनं गर्भस्त्रावसमं तत आत्मरक्षार्थं न निर्गन्तव्यं ।
 एतमेव निषेधं प्रकारान्तरेण प्रशंसति “एष वै व्याघ्रः कुल-
 गोपो यदग्निस्तस्माद्यद्दीक्षितः प्रवसेत् स एनमीश्वरोऽनूत्याय
 हन्तोर्न प्रवस्तव्यमात्मनो गुह्यै” (मं०६का०।२प्र०।५अ०) इति ।
 एष एवाहवनीयोऽग्निः प्रवसतो व्याघ्रवद्विंशकः निवसतः
 कुलरक्षकः, तस्मात् सोऽग्निः प्रवसन्तमेनमनुवर्त्य उत्थाय हन्तुं
 समर्थः प्रवासाभावस्त्वात्मनो रक्षणाय भवति । आहवनीयद-
 क्षिणदेशं शयनार्थं विधत्ते “दक्षिणतः शय एतद्वै यजमानस्याऽऽ-
 यतनः स्व एवाऽऽयतने शये” (मं०६का०।२प्र०।५अ०) इति ।
 शेत इत्यर्थः । यजमानस्या*हवनीयाभिमुखं विधत्ते “अग्नि-
 मभ्यावृत्य शये देवता एव यज्ञमभ्यावृत्य शये” (मं०६का०।

२प्र०।५अ०) इति । अथ काम्यानि देवयजनानि विधीयन्ते । तत्र पुरोहविरादयः सञ्ज्ञा विशेषा उक्त्यषोडशतिरात्राद्युत्तरयज्ञाः स्वर्गप्राप्तिकामिनं प्रति विधत्ते “पुरोहविषि देवयजने याजयेद्यं कामयेतोपैनमुत्तरो यज्ञो नमेदभिसुवर्गं लोकं जयेत्” (मं०६का०।२प्र०।५अ०) इति । अनेन प्रकारेण यं यजमानमुद्दिश्य कामयेत तं पुरोहविर्नामके याजयेत् । तस्य लक्षणमाह “एतद्वै पुरोहविर्देवयजनं यस्य होता प्रातरनुवाकमनुब्रुवन्नग्निमप आदित्यमभि विपश्यति” (मं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । यस्य देवयजनस्य हविर्धानमण्डपे आसीनः प्राङ्मुखो होता प्रातरनुवाकनामकं शस्त्रं पठेत् पुरोवर्त्तिनमाहवनीयाग्निं ततः प्राग्वर्त्तिनं नदीतटाकादिजलं ततोऽपि प्राग्दिशुद्यन्तमादित्यञ्चाभिमुख्येन युगपत् पश्यति एतादृक् देवयजनं पुरोहविर्गित्युच्यते । कामितफलमिद्धि दर्शयति “उपैनमुपैनमुत्तरो यज्ञो नमत्यभिसुवर्गं लोकं जयति” (मं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । अन्यद्विधत्ते “आप्ते देवयजने याजयेद् भ्रातृव्यवन्तं” (मं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । आप्तनामकस्य लक्षणमाह “पन्यां वा ऽधिस्पर्शयेत् कर्त्तं वा यावन्नाऽनसे यातवै न रथाचैतद्वा आप्तं देवयजनं” (मं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । प्रौढं राजमार्गं प्रौढं गन्तं वा विलोक्याधिक्येन तत्संस्पर्शो यथा भवति तथा देवयजनं निर्मातव्यं । देवयजनगर्त्तयोर्मध्ये शकटस्य वा रथस्य वा यातवै गन्तुं यावदन्तरं न पर्याप्तं तावदेवान्तरं कर्त्तव्यं सोऽयमधिस्पर्शः । एतदेवाप्तनामकं ।

कामितार्थमिद्धं दर्शयति “आप्नोत्येव भ्रातृव्यं नैनं भ्रातृव्य आ-
प्नोति” (सं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । जयतीत्यर्थः । विधत्ते
“एकोन्नते देवयजने याजयेत् पशुकामं” (सं०६का०।१प्र०।
६अ०) इति । प्रशंसति “एकोन्नताद्वै देवयजनादङ्गिरसः पशू-
नसृजन्त” (सं०६का०।१प्र०।६अ०) इति । लक्षणमाह “अन्तरा
सदो हविर्धाने उन्नतः स्यादेतद्वा एकोन्नतं देवयजनं” (सं०
६का०।२प्र०।६अ०) इति । प्राचीनवंशात् पुरतः प्रत्यामन्नं सदः,
उत्तरवेदेः पश्चात् प्रत्यामन्नं हविर्धानं, तयोर्मध्यमुन्नतं कुर्यात् ।
फलमाह “पशुमानेव भवति” (सं०६का०।२प्र०।६अ०) इति ।
विधत्ते “च्युन्नते देवयजने याजयेत् सुवर्गकामं” (सं०६का०।
२प्र०।६अ०) इति । प्रशंसति “च्युन्नताद्वै देवयजनादङ्गिरसः
सुवर्गं लोकमायन्” (सं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । लक्षण-
माह “अन्तराहवनीयञ्च हविर्धानञ्चोन्नतः स्यादन्तरा हवि-
र्धानञ्च सदस्यान्तरा सदस्य गार्हपत्यञ्चैतद्वै च्युन्नतं देवयजनं”
(सं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । उत्तरवेदिहविर्धानमदः प्राचीन-
वंशानां चतुर्णामन्तरालप्रदेशेषु त्रिषून्नतं कुर्यात् । फलमाह
“सुवर्गमेव लोकमेति” (सं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । विधत्ते
“प्रतिष्ठिते देवयजने याजयेत् प्रतिष्ठाकामं” (सं०६का०।२प्र०।
६अ०) इति । लक्षणमाह “एतद्वै प्रतिष्ठितं देवयजनं यत् सर्वतः
समं” (सं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । फलमाह “प्रत्येव ति-
ष्ठति” (सं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । अथ नाम विशेषमनु-
क्ता लक्षणपुरःसरं विधत्ते “यत्रान्या अन्या ओषधयो व्यति-

पक्ता स्युस्तद्याजयेत् पशुकामं” (सं०६का०।२प्र०।६अ०)
 इति । यवगोधूमप्रियङ्गुकोद्रवादिवीजानि परस्परविलक्ष-
 णानि यस्मिन् प्रदेशे सहात्पद्यन्ते तत्र पशुकामं याजयेत् ।
 प्रशंसति “एतद्वै पशूनां रूपं रूपेणैवास्मै पशूनवरुन्धे” (सं०
 ६का०।२प्र०।६अ०) इति । फलमाह “पशुमानेव भवति”
 (सं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । विधत्ते “निर्ऋतिर्गृहीते देव-
 यजने याजयेद्यं कामयेत निर्ऋत्याऽस्य यज्ञं ग्राहयेयं” (सं०
 ६का०।२प्र०।६अ०) इति । निर्ऋतिर्यज्ञविधातो राक्षसः ।
 लक्षणमाह “एतद्वै निर्ऋतिर्गृहीतं देवयजनं यत् सदृश्यै
 मत्या च्छत्तं” (सं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । निम्नोन्नतभा-
 गराहित्येन सदृश्याः मत्या भूमेः सम्बन्धि यदृच्छत्तणादिशून्यं
 स्थानं तन्निर्ऋतिर्गृहीतं । कामितार्थमिद्धिमाह “निर्ऋत्यैवास्य
 यज्ञं ग्राहयति” (सं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । विधत्ते
 “व्यावृत्ते देवयजने याजयेज्जावृत्कामं यं पात्रे वा तल्पे वा
 मीमांसेरन्” (सं०६का०।२प्र०।६अ०) इति । पात्रोपलक्षिते
 सह पङ्क्तिभोजने तल्पोपलक्षिते विवाहे वा बन्धुमित्रादयो
 यं पुरुषमुद्दिष्य मीमांसेरन् सन्दिह्येरन् स पुरुषः सन्देह-
 हेतोरपवादादेः पाप्मनो व्यावृत्तिं कामयते तं व्यावृत्ते याज-
 येत् । व्यावृत्तस्य लक्षणमाह “प्राचीनमाहवनीयात् प्रवणं
 स्यात् प्रतीचीनं गार्हपत्यादेतद्वै व्यावृत्तं देवयजनं” (सं०
 ६का०।२प्र०।६अ०) इति । उभयतः प्रवणं क्रमनिम्नं । फल-
 सिद्धिमाह “विपाप्मना भ्रातृव्येणावर्त्तते नैनं पात्रे न तल्प

मीमांसन्ते” (सं० ६का०।२प्र०।६अ०) इति । पापरूपेण
वैरिणा व्यावर्त्तते विद्युज्यते ततो न मन्दिह्यते । विधत्ते
“कार्यं देवयजने याजयेद् भृतिकामं” (सं० ६का०।२प्र०।६अ०)
इति । कार्यं मृच्छिलादिभिरुन्नतीकरणीये । प्रशंसति “कार्या
वै पुरुषः” (सं० ६का०।२प्र०।६अ०) इति । उपनयनादिमं-
स्कारैरुन्नतीकरणायः पुरुषः ततस्तस्येदं योग्यं । फलमिदं
दर्शयति “भवत्येव” (सं० ६का०।२प्र०।६अ०) इति । ऐश्वर्यं
प्राप्नोत्येव । तदेतत् सर्वं या ते अग्नेयाशयाहराशया रजाशये-
त्यनेन मन्त्रेण साध्ययोः प्रातःकालीनसायङ्कालीनोपसदोर्मध्यं
कर्त्तव्यं । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“अंगुराण्याययेत् सोममेष्टा प्रस्तरनिऋतः ।

अग्ने पूर्वाग्निमामच्य या ते मार्जयते तथा ॥

व्रतञ्च तेन कुरुते या तेत्युपसदाममी ।

आज्यहोमा अयाशेति रजेति च हरेति च ॥

त्रिविधो मन्त्रभेदस्थान्मन्त्राः सप्तेह वर्णिताः” ।

(सं० ६का०।२प्र०।६अ०) इति ॥

अथ मीमांसा । पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“आवृत्तिरूपसत्त्वेषा सङ्गस्यैकैकगाऽथवा ।

त्रिरध्यायं पठेत्यादाविव स्यात् समुदायगा ॥

प्रथमा मध्यमान्येति प्राकृतक्रमसिद्धये ।

एकैकस्य द्विरभ्यासे षट्सङ्ख्यापि प्रमिध्यति” ॥ इति ।

अग्नौ श्रूयते षडुपसद इति । सचे चोदकप्राप्तानां तिस्र-

णामुपसदां सर्व्वन्यायेनावृत्त्या षट्मह्या सम्पादनीया । यथा
पूर्वाधिकरणे प्रयाजेषु सङ्गावृत्त्यैकादशमह्या सम्पादिता तद्व-
दत्राप्यावृत्तिर्दण्डकलितवत्समुदायस्य युक्ता । यथा दण्डेन भूप्र-
देशं समीमानः पुरुषः आमूलाग्रं कृत्स्नदण्डं पुनः पुनः पात-
यति न तु दण्डस्य प्रत्यवयवं पृथगावृत्तिं करोति । यथा वा
त्रिवारं रुद्राध्यायं जपतीत्यत्र कृत्स्न एवाध्याय आवर्त्तते न
त्वध्यायैकदेश एकैकोऽनुवाकः पृथगेव त्रिः पठ्यते तथा तिसृ-
णामुपसदां समुदाय आवर्त्तनीय इति चेत् । मैवं । प्राकृतक्रम-
बाधप्रसङ्गात् । प्रकृतौ हि दीक्षानन्तरभाविनि दिने होतव्या
प्रथमोपसत् । तत ऊर्ध्वदिने द्वितीया । ततोऽनूर्ध्वदिने तृतीया ।
ता एताः सङ्गदनुष्ठाय पुनरुपरितनदिने अनुष्ठोयन्ते चेत् पुनः
अनुष्ठोयमानायाः प्रथमायाः प्रथम त्वमपैति चतुर्थी त्वमा-
याति । तस्मात् प्राकृतक्रममिद्वये प्रथमां द्विरभ्यस्य ततो द्वि-
तीयां द्विरभ्यस्येत्येवं स्वस्थानवृद्ध्या तामामावृत्तिः कार्या । न
च अध्याय दृष्टान्तो युक्तः अनुवाकसमुदायस्यैवाध्यायत्वादध्या-
यस्यैवावृत्तिविधानात् । न त्विह समुदायस्यापमत्वमस्ति तस्मात्
प्रत्येकमुपसदावर्त्तनीया अनेन न्यायेन द्वादशाहीनस्येत्यत्रैकै-
कोपमच्चतुर्वारमावर्त्तनीया । तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चि-
न्ति ।

“तिस्र एव हि साङ्गे स्युरहीने द्वादशेत्यदः ।

ज्योतिष्टोमे द्वादशत्वमथवाहर्गणे भवेत् ॥

अस्तु प्रकरणादाद्यो नाहीनत्वं विरुध्यत ।

प्रकृतित्वान्न केनापि हीनोऽतोऽत्र विकल्प्यतां ॥

माङ्गाङ्गिन्नाहीनमञ्ज्ञा रूढैषाऽहर्गणे भवेत् ।

षष्ठीश्रुत्या द्वादशलं प्रक्रियातोऽपकथ्यतां” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते तिस्र एव माङ्गस्योपमदो द्वाद-
शाहीनस्येति । एकेनाङ्गा निष्पाद्यत्वात् माङ्गे ज्योतिष्टोमः दीक्षा-
दिवसात् ऊर्ध्वं सोमाभिषवदिवसात् पूर्वकर्त्तव्या होमा उपमदः
तामां द्वादशलं प्रकरणबलाज्ज्योतिष्टोमे निविशते । अहीनशब्दश्च
तस्मिन्नेव कल्प्यते । ज्योतिष्टोमस्य निखिलसोमयागप्रकृतित्वेन
न सर्वेषामङ्गानां तत्रोपदेशे सति तदुपदेशविकलविकृतीनाम-
हीनत्वाभावात् । अतो द्वादशलं त्रिलयोर्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः ।
आवृत्तः सोमयागरूपो द्विरात्र त्रिरात्रादिरहर्गणस्तस्मिन्नाही-
नशब्दो रूढः । यौगिकत्वे तु न हीन इति विगृह्य समामे-
कते अयञ्चादिशब्दवदाद्युदात्तः स्यात् मध्योदात्तस्त्वान्नायते ।
रूढिश्च विग्रहनिरपेक्षत्वाच्छोघबुद्धिहेतुः । अतो ज्योतिष्टोम-
वाचिनः माङ्गशब्दाङ्गिन्नेयमहीनमञ्ज्ञा ज्योतिष्टोमाङ्गिन्मह-
र्गणमभिधत्ते । तस्मिन् अहर्गणेषष्ठी श्रुत्या यदुक्तं द्वादशलं निवे-
श्यते तत् सिद्धये प्रकरणादिदमुन्नेतव्यं* । तृतीयाध्यायस्य सप्त-
मपादे चिन्तितं ।

“मुख्यार्था सौमिकी वेदिरुभयार्थोत मुख्यगा ।

चिकीर्षितत्वान्मुख्यस्य वेद्यां तत्कृतिसम्भवात् ॥

मुख्यपौष्कल्यहेतुत्वात् तदङ्गञ्च चिकीर्षितं ।

मुख्यवत् तेन तद्देदिरङ्गेष्वप्युपकारिणि” ॥ इति ।

दार्शिकीं वेदिं मध्येऽन्तर्भाव्य प्राचीनवंशो मण्डपोऽवस्थितः,
ततः पूर्वस्थां दिशि सदोहविधानादीनां पर्याप्तो भूभागवि-
शेषः । तैः सदःप्रभृतिभिः सह भौमिकी वेदिरित्युच्यते । मेयं
मुख्यस्य भौमयागस्यैवोपकारं करोति, न त्वमुख्यानामग्नीषोमी-
याद्यङ्गानां । कुतः । मुख्यस्याचिकीर्षितत्वात् । न च अङ्गान्यपि
चिकीर्षितानोति वाच्यं चिकीर्षास्वरूपस्य वेदेनैवाभिहितत्वात् ।
एवं श्रूयते “षट्त्रिंशत्प्रक्रमा प्राची चतुर्विंशतिरग्रेण त्रिंशज्जघ-
नेनेति शक्यामह” इति । अस्यायमर्थः । श्रूयमाणेनानेन
दैर्घ्यप्रमाणेन तिर्यक्प्रमाणेन च प्रमिते भूभागे फलहेतुं भौ-
मयागं कर्तुं शक्यामह इति निश्चित्य तत् तथैव कुर्यादिति ।
मेयं चिकीर्षा मुख्यविषया । इति शक्यामह इति परिमाणस्य
शक्त्येवापन्यामात् । अङ्गानां पशूनामिष्टीनाञ्च सदोहविधानादि-
मण्डपनिरपेक्षाणां यथोक्तपरिमाणमन्तरेणाप्यनुष्ठातुं शक्य-
त्वात् स उपन्यासस्तत्र निरर्थकः । भौमस्य त्वनुष्ठानं यथोक्तवेद्या-
मेव सम्भवति, न त्वन्यत्र, तस्मात् सा वेदिर्मुख्यस्यैवोपकरोतीति
प्राप्ते ब्रूमः । इयति शक्यामह इत्यत्र साङ्गप्रधानानुष्ठाने शक्ति-
रुक्ता तादृशस्यैव फलं प्रति दृष्ट*फलहेतुत्वात् । अतो मुख्या-
ङ्गयोश्चिकीर्षायास्तुल्यत्वाद्विधिरुभयार्था । न चात्र वपनादि-
माम्यं शङ्कनीयं दृष्टोपयोगाभावस्य तत्रोक्तत्वात्, इह तु हवि-

* पुष्कल इति का० ।

रासादनादिर्दृष्ट उपयोगः स च मुख्याङ्गयोः सम इत्युभयार्थत्वं । षष्ठाध्यायस्य अष्टमपादे चिन्तितं ।

“अन्याभावेऽप्यभावेऽपि पयोभक्षादयोऽग्निमं ।

निमित्ते मत्वनुष्ठानान्नियमादृष्टतोऽन्तिमं” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “पयो ब्राह्मणस्य व्रतं” इति । तदेतदस-
त्यन्यस्मिन् भक्षे सति कर्त्तव्यं । कुतः । अन्याभावस्य निमित्तत्वात् ।
निमित्ते सति नैमित्तिकस्यावश्यानुष्ठेयत्वात् इति चेत् । मैवं ।
न ह्यत्रान्याभावो निमित्तत्वेन श्रुतः, तस्मात् सत्यन्यस्मिन् भक्षे
नियमादृष्टाय पय एव व्रतयेत् । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“अजोर्तिमस्मवे कार्यं व्रतं नैवाग्निमो विधिः ।

रोगोत्पत्त्या प्रधानस्य विरोधान्न पयो व्रतं” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “मध्यन्दिने मध्यरात्रे व्रतं व्रतयति” इति । तत्र
यस्य अजोर्तिः सम्भाविता तेनापि विहितत्वात् पयो व्रतयितव्य-
मेवेति चेत् । मैवं । प्रधानानुष्ठानविघ्नप्रसङ्गात् । तस्मात् तथाविध-
वेलायां पयो वर्जयेत् । अत्र सर्वाणि यज्जूष्येवेति नास्ति क्वन्दः ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

वि॒त्ताय॑नी मेऽसि ति॒क्ताय॑नी मेऽस्य॒व॒तान्मा॑ नाथि॒त-
म॒व॒तान्मा॑ व्यथि॒तं वि॒देर॒ग्निर्न॒भोना॑माग्ने॒ अ॒ङ्गिरो॒ यो
ऽस्यां॑ पृ॒थिव्या॑मस्यायु॒षा नाम्नेहि॒ यत् तेऽना॑धृष्टं॒ नाम
य॒ज्ञियं॒ तेन॒ त्वाऽऽ॒धेऽग्ने॑ अ॒ङ्गिरो॒ यो द्वि॒तीय॑स्यां तृ॒तीय॑-

स्यां पृथिव्यामस्यायुपा नाम्नेहि यत् तेऽनाधृष्टं नाम ॥१॥

यज्ञियं तेन त्वाऽऽदधे सि॒ः॒हीर॑सि म॒हि॒पीर॑स्युरु प्र-
थ॒स्वीरु॑ ते य॒ज्ञप॑तिः प्रथ॒तां भ्रु॑वासि दे॒वेभ्यः॑ शु॒न्यस्व॑ दे-
वेभ्यः शु॒भस्वेन्द्र॑घोष॒स्त्वा वसु॑भिः पुर॒स्तात् पातु॑ मनो-
ज॒वास्त्वा पि॒तृभिर्दक्षि॑णतः पातु प्र॒चे॒तास्त्वा रु॒द्रैः प-
श्चात् पातु॑ वि॒श्वकर्मा॑ त्वाऽऽदि॒त्यैरु॑त्तरतः पातु सि॒ः॒ही-
र॑सि स॒पत्न॑साही स्वाहा सि॒ः॒हीर॑सि सुप्र॒जाव॑नि
स्वाहा सि॒ः॒हीः ॥ २ ॥

अ॒सि रा॒यस्पोष॑वनि स्वाहा सि॒ः॒हीर॑स्यादि॒त्यव-
निः स्वाहा सि॒ः॒हीर॑स्याव॒ह दे॒वान् दे॒वय॑ते यज॒माना॑य
स्वाहा भू॒तेभ्य॑स्त्वा वि॒श्वायु॑रसि पृथि॒वीं द॒ह ध्रु॑वक्षि-
द॒स्यन्तरि॑क्षं द॒ह॒हाच्यु॑तक्षिद॒सि दि॒वं द॒ह॒हाग्ने॑र्भस्मा-
स्य॒ग्नेः पुरी॑षमसि ॥ ३ ॥

नाम सुप्र॒जाव॑नि स्वाहा सि॒ः॒हीः पञ्च॑वि॒च्च ॥१२॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपा-
ठके द्वादशोऽनुवाकः ॥

एकादशेऽनुवाके उपमदोऽभिहिताः । तत्र मथ्यमोपमद्भिने
षट्त्रिंशत्पदपरिमितो योऽयं वेदिप्रदेशः स्वीकृतः तस्य पूर्व-
भागे उत्तरवेदिर्द्वादशेऽनुवाकेऽभिधीयते । बोधायनः “उत्त-

रेण वेदिं द्वयोर्वा त्रिषु वा प्रक्रमेषु स्फेनोद्धृत्यावोच्य, शम्यया चालालं परिमिमीते वित्तायनी मेऽसीति पुरस्तादुदीचीनकु-
 म्बयान्तरितः स्फेनोऽस्त्रिखति, तित्तायनी मेऽसीति दक्षिणतः प्रा-
 कुम्बयाऽन्तरितः स्फेनोऽस्त्रिखति, अवतान्मा नाथितमिति पश्चा-
 द्दुदीचीनकुम्बयान्तरितः स्फेनोऽस्त्रिखति, अवतान्मा व्यथितमि-
 त्युत्तरतः प्राचीनकुम्बयान्तरितः स्फेनोऽस्त्रिखति” इति । आप-
 स्तम्बः “अपरेण यूपवटदेशः सञ्चरमवशिष्य वेद्यामुत्तर-
 वेदिं दशपदाः सोमे करोत्यः हीयसीं पुरस्तादित्येके तां युगेन
 यजमानस्य वा पदैर्विमाय शम्यया परिमिमीते शम्यामात्री नि-
 रूढपशुबन्धस्योत्तरवेदिः शम्यां पुरस्तादुदयां निधाय स्फेनोदी-
 चीमभ्यन्तरमुपलिखति, वित्तायनी मेऽसीत्येवं दक्षिणतः प्राचीं,
 तित्तायनी मेऽसीति पश्चादुदीचीं, अवतान्मा नाथितमित्युत्तरतः
 प्राचीं, अवतान्मा व्यथितमित्युत्तरस्तादेद्यंमादुदक्प्रक्रमे चालाल-
 स्तमुत्तरवेदिवत् तूष्णीं शम्यया परिमित्य” इति । पाठस्तु “वित्ता-
 यनी मेऽसि तित्तायनी मेऽस्यवतान्मा नाथितमवतान्मा व्यथितं”
 इति । अत्रोत्तरवेदेर्द्वावाकारौ महावेद्याः प्राग्भागे मृत्तिकाप्रक्षे-
 पेण निष्पाद्यमान एक आकारः । आपस्तम्बमते तद्विषया मन्त्रा
 उक्ताः । मृत्तिका चालालगतेति तद्रूपोऽपर आकारः । तद्विषया
 बोधायनमते मन्त्राः । हे उत्तरवेदे त्वं मम वित्तायनी वङ्गिरू-
 पस्य वित्तस्य प्रापिकासि । तित्तस्य वङ्गितेजसो ज्वालारूपस्य प्रा-
 पिकाऽसि । नाथितं वङ्गियाचकं मामवतात् रच । व्यथितं वङ्गि-
 लाभाङ्गीतं मां रच । मन्त्रान् व्याचिख्यासुः शम्यया वेदिपरिमाणं

विधातुमाख्यायिकया वेदिं प्रस्तुवन् प्रसङ्गाद्वाधारणं विधत्ते
 “तेभ्य उत्तरवेदिः सि५हीरूपं कृत्वाभयानन्तराऽपक्रम्यातिष्ठत्ते
 देवा अमन्यन्त यतरान्वा इयमुपावर्त्यति त इदं भविव्यन्तीति
 तामुपामन्त्रयन्त साऽब्रवीद्वरं वृणै सर्वान् मया कामान् व्यश्रवथ
 पूर्वां तु माऽग्नेराज्जतिरश्रवता इति तस्मादुत्तरवेदिं पूर्वामग्ने-
 र्याधारयन्ति वारे वृत५ह्यस्यै” (सं० ६का० १२प्र० १७अ०) इति ।
 अत्रोभयोरन्तरेणेत्यभिधानात् तेभ्यो देवासुरेभ्य इति लभ्यते । त
 देवास्तामुपामन्त्रयन्त प्रार्थितवन्तः मया मदनुग्रहेण भ्रातृव्या-
 भिभवान् सर्वान् कामान् यूयं व्यश्रवथ विशेषेण प्राप्स्यथ । तदर्थं
 त्वाद्याज्जतीर्याधारणरूपा युष्माभिर्जता प्रणेष्यमाणादग्नेः पूर्वभा-
 विनीं मां व्यश्रवतै विशेषेण व्याप्नोतु माभेवोद्दिश्य ह्ययतां मेऽयं
 वरः । यस्माद्वरो वृतः तस्मात् तथा व्याचारयेयुः तत्प्रकारस्तु
 सि५हीरमि महिषीरमीत्यादिमन्त्रव्याख्यानावसरे वक्ष्यते ।
 विधत्ते “शम्यया परिमिमीते मात्रैवास्मै साऽथो युक्तेनैव युक्त-
 मवरुन्धे” (सं० ६का० १२प्र० १७अ०) इति । गदया सदृशी
 बाहुपरिमिता शम्यया । तथा चतुर्दिक्षूत्तरवेदिं परिमिमीते ।
 अस्या उत्तरवेदेः सा इयं भूमिः शम्यया परिमिता निर्णी-
 तामात्रैव न न्यूना ग्रहचमसादिप्रचारस्य पर्याप्तत्वात् । नाप्य-
 धिका यथाक्तप्रचारानुपयुक्तभागस्याभावात् । किञ्च युक्तेनैव
 योग्येनैव उत्तरवेदिप्रमाणेन योग्यफलं प्राप्नोति । मन्त्रान् व्या-
 चष्टे “वित्तायनी मेऽसीत्याह वित्ता ह्येना नावत् तित्तायनी मे
 ऽसीत्याह तित्कान् ह्येना नावदवतान्मा नाथितमित्याह नाथि-

तान् ह्येना नावदवतान् मा व्यथितमित्याह व्यथितान् ह्येनाना-
वत्” (सं० ६ का० १२ प्र० १७ अ०) इति । वित्तं वक्त्ररूपं । वित्ता-
र्थिन एतान् यज्ञकर्तृन् वक्त्रिप्रापणेन इयमुत्तरवेदिररक्षत् ।
तित्तं वक्त्रिज्वालारूपं तेजनं, तदर्थिन एतान् यज्ञकर्तृन् । बोधा-
यनः अथ चात्वाले वर्ध्निर्निधाय तस्मिन् स्फ्येन प्रहरति, विदे-
रग्निर्नभोनामाग्ने अङ्गिरो योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषा नास्नेहि”
इति । तत् हत्वोत्तरवेद्यां निवपति, यत् तेनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन
त्वाऽऽदधेऽग्ने अङ्गिरो यो द्वितीयस्यां पृथिव्यामस्यायुषा नास्नेहि
यत् तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽदधे” इति । आपस्तम्बस्वे-
कमन्वतामाह “दृष्णीं जानुदघ्नं त्रिवितस्त्रिं वा खालोत्तरवेद्य-
र्थान् पाः सून् हरति विदेरग्निरिति” इति । विदेरुत्तरवेदेः स-
म्बन्धो योऽग्निः तस्य नभ इत्येतन्नाम अङ्गानां रम इत्यङ्गिरस्-
शब्दस्य निर्व्वचनं । तथा च कन्दोगाः प्राणोपास्तावामनन्ति “एत-
मेवाङ्गिरसं मन्यन्ते अङ्गानां यद्रमस्तेनेति” इति । वाजसनेयिनो
ऽप्यधीयन्ते “य अङ्गिरसोऽङ्गानां रमः” इति । अयश्चाग्निः सो-
माङ्गत्याधारत्वात् गार्हपत्यदक्षिणान्याद्यङ्गानां मध्ये सारः । हे
अङ्गिरो यस्त्वमस्यां चात्वालगतमृद्रूपायां पृथिव्यां असि वर्तमे
स त्वमायुःप्रदेन नभोनाम्ना सहित एहि उत्तरवेद्यामागच्छ ।
यत् ते अनाधृष्टं केनाप्यतिरक्षतं नाम यज्ञसम्बद्धं तेन नाम्ना
व्यवहृत्य त्वामुत्तरवेद्यामादधे । बोधायनः “द्वितीयं प्रहरति ।
विदेरग्निर्नभोनामाग्ने अङ्गिरो यो द्वितीयस्यां पृथिव्यामभी-
त्यादत्ते, आयुषा नास्नेहीति, हत्वोत्तरवेद्यां निवपति, यत् तेना-

धृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वाऽऽदधे इति तृतीयं प्रहरति, विदेर-
 ग्रिनंभोनामाग्ने अङ्गिरो यस्तृतीयस्यां पृथिव्यामसीत्यादत्ते, आ-
 युषा नान्नेहीति हत्वोत्तरवेद्यां निवपति, यत् तेऽनाधृष्टं नाम य-
 ज्ञियं तेन त्वाऽऽदध इति, तूष्णीं चतुर्थं हरति सह बर्हिषेति” इति ।
 आपस्तम्बः “एतेनैव यो द्वितीयस्यामिति द्वितीयं यस्तृतीयस्या-
 मिति तृतीयं तूष्णीं चतुर्थं ह्वेति” इति । अत्राग्ने अङ्गिरो यो
 द्वितीयस्यां इत्याम्नातो द्वितीयमन्त्रस्तस्यादौ विदेरित्याद्यनुष-
 ज्यते । अवसाने च पृथिव्यामित्यादिरनुषज्यते । तृतीयस्यां
 इत्यादिश्चरममन्त्रः । तस्य विदेरित्यादिरेवानुषज्यते । चाला-
 लस्थितायाः पृथिव्या अंशभेदेन द्वितीयत्वं तृतीयत्वञ्च द्रष्टव्यं ।
 विधत्ते “विदेरग्रिनंभोनामाग्ने अङ्गिर इति त्रिर्हरति य एवैषु लो-
 केष्वग्नयस्तानेवाऽवरुन्धे तूष्णीं चतुर्थं हरत्यनिरुक्तमेवाऽवरुन्धे”
 (सं० ईका० १२ प्र० १७ अ०) इति । लोकत्रयवर्त्तिनां त्रयाणामग्नीना-
 मवरोधाय त्रिर्हरणं एतल्लोकवर्त्तीति निश्चित्य वक्तुमशक्यत्वेन
 अनिरुक्तस्याग्निमासान्यस्यावरोधाय तूष्णीं हरणं । बोधायनः
 “अथाध्वर्युरुत्तरवेद्यैः पुरीषं सम्प्रयौति, मि० हीरमि महिषीरमि”
 इति । सम्प्रयौति प्रथयति मिश्रयति । आपस्तम्बः “मि० हीरमी-
 त्युत्तरवेद्यां निवपति” इति । वेदेः मि० हृमृगत्वं दर्शयति “मि० ही-
 रमि महिषीरभीत्याह मि० हीर्होषा रूपं कृत्वा भयानन्तराऽपक्र-
 म्प्रातिष्ठत्” (सं० ईका० १२ प्र० १७ अ०) इति । महिषीर्महती महनीया
 ब्राह्मणान्तरे वा महिषीजातित्वं द्रष्टव्यं । कल्पः “उरु प्रथस्वो ते
 यजपतिः प्रथतामिति प्रथयित्वा, ध्रुवामीति शम्यया मंहत्य,

देवेभ्यः शुन्धस्वेत्यङ्गिः प्रोच्य, देवेभ्यः शुम्भस्वेति सिकताभिरवकीर्य” इति । प्रथस्व प्रसर । ध्रुवा दृढा भव । शुन्धस्व शुद्धा भव । शुम्भस्व शोभिता भव । व्याचक्षाणं क्रमेण विधत्ते “उरु प्रथस्वोर ते यज्ञपतिः प्रथतामित्याह यजमानमेव प्रजया प-
 शुभिः प्रथयति ध्रुवाऽमीति म५ हन्ति धृत्यै देवेभ्यः शुन्धस्व दे-
 वेभ्यः शुम्भस्वेत्यवचोक्षति प्रचकिरति शुध्ये” (सं० ६ का० १ प्र० १ ७ अ०) इति । कल्पः “प्रोक्षणीभिरुत्तरवेदिं प्रोक्षति, इन्द्रघोम-
 स्वा वसुभिः पुरस्तात् पाल्विति पुरस्तात्, मनो जवास्वा पिबभि-
 र्दक्षिणतः पाल्विति दक्षिणतः, प्रचेतास्वा रुद्रैः पश्चात् पाल्विति प-
 श्चात्, विश्वकर्मा त्वाऽऽदित्यैरुत्तरतः पाल्वत्युत्तरतः” इति । इन्द्र-
 घोषादिनामका देवाः परिवृढाः तदनुचरा वस्वादिगणस्तेर्गणैः
 सहितास्ते देवाः पान्तु । पुरस्तादित्यादि दिग्वाचकशब्दप्रयोगेण
 दिग्देवता तुष्टिकरं प्रोक्षणमित्याह “इन्द्रघोषस्वा वसुभिः
 पुरस्तात् पाल्वित्याह दिग्भ्य एवैनां प्रोक्षति” (सं० ६ का० १ प्र० १ ७ अ०) इति । प्रोक्षणं विधातुं प्रसूति “देवाऽऽद्येदुत्तरवे-
 दिरूपाववर्तीहैव विजयामहा इत्यसुरा वज्रमुद्यत्य देवान-
 भ्यायन्त तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तादपानुदत मनोजवाः
 पिबभिर्दक्षिणतः प्रचेता रुद्रैः पश्चाद्विश्वकर्मादित्यैरुत्तरतः”
 (सं० ६ का० १ प्र० १ ७ अ०) इति । अपक्रम्य देवासुरमेनयोर्मध्ये
 तिष्ठन्तीमुत्तरवेदिं यदा देवा उपामन्त्रयन्त तदानीमसुरा
 एवमचिन्तयन् यद्येषा देवानुपावर्त्तन्त तदा त एव विजयेरन्
 तस्मादिहैवेदानीमेव तदुपावर्त्तनात् प्रागेव देवान् विजया-

महे इति विचिन्त्य वज्रमुद्यत्य देवानभिलक्ष्य प्रहर्तुमागताः
तानसुरानिन्द्रघोषादयो दिग्भ्योऽपाकुर्वन् । विधत्ते “यदेवमु-
त्तरवेदिं प्रोचति दिग्भ्य एव तद्यजमानो भ्रातृव्यान् प्रणुदते”
(सं० ६ का०।२ प्र०।७ अ०) इति । प्रोचणशेषस्य निनयनं विधत्ते
“इन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् तां दक्षिणत उत्तरवेद्या
आदन् यत् प्रोचणीनामुच्छिष्येत तद्दक्षिणत उत्तरवेद्यै निनये-
द्यदेव तत्र क्रूरं तत् तेन शमयति” (सं० ६ का०।२ प्र०।७ अ०)
इति । यतयो देवान् हन्तुं सर्वदा प्रयतमाना उत्तमाश्रयेण
प्रच्छन्नवेषा असुरास्तान् हत्वा सालावृकेभ्य आरण्यश्रम्या दत्त-
वान् । निनयनकाले ध्यानं विधत्ते “यं दिव्यात् तं ध्यायेच्छुचै-
वैनमर्पयति” इति (सं० ६ का०।२ प्र०।७ अ०) इति । शुचा
शोकेन अर्पयति योजयति । कल्पः “अथैनां हिरण्यमन्तर्धाया-
क्ष्णया पञ्चगृहीतेन व्याघारयति, मि॒ह्रीरमि सपत्नमाही स्वा-
हेति दक्षिणेऽ॒मे, मि॒ह्रीरमि सुप्रजावनिः स्वाहेति उत्तरस्यां
आ॒ण्यां, मि॒ह्रीरमि रायस्योषवनिस्वाहेति दक्षिणस्यां आ॒ण्यां,
मि॒ह्रीरस्यादित्यवनिः स्वाहेति उत्तरे॑ऽमे, मि॒ह्रीरस्यावह दे-
वान् देवयते यजमानाय स्वाहेति मध्ये” इति । पाठस्तु “मि॒ह्री-
रमि सपत्नमाही स्वाहा मि॒ह्रीरमि सुप्रजावनिः स्वाहा मि-
ह्रीरमि रायस्योषवनिः स्वाहा मि॒ह्रीरस्यादित्यवनिः स्वाहा
मि॒ह्रीरस्यावह देवान् देवयते यजमानाय स्वाहा” इति । हे
उत्तर वेदे त्वं सिंहरूपधारिण्यमि सपत्नमाही वैरिघातिनी । सु-
प्रजावनिः शोभनापत्यभृत्यप्रदा । रायस्योषवनिः पश्चादिधनम-

मृद्धिप्रदा । आदित्यवनिः भूमिमन्त्रिप्रतिष्ठाप्रदा । देवयते दे-
वानिच्छते यजमानाय देवानानय तवेदं ऊतमसु । उत्तरवेदेर्व-
रवाक्यमनुसृत्य एकैकया आज्ञत्या प्राप्नुवन्नित्येत् मन्त्रसूचितमर्थं
दर्शयति “मोत्तरवेदिरब्रवीत् सर्वान् मया कामान् व्यश्रवथेति
ते देवा अकामयन्तासुरान् भ्रातृव्यानभिभवेमेति तेऽजुह्वुः मि-
५ हीरमि सपत्नसाही स्वाहेति तेऽसुरान् भ्रातृव्यानभ्यभवन् ते
ऽसुरान् भ्रातृव्यानभिभूयाकामयन्त प्रजां विन्देमहीति तेऽजु-
ह्वुः मि५ हीरमि सुप्रजावनिः स्वाहेति ते प्रजामविन्दन्त ते
प्रजां वित्वाऽकामयन्त पशून् विन्देमहीति तेऽजुह्वुः मि५ ही-
रमि रायस्योषवनिः स्वाहेति ते पशून्विन्दन्त ते पशून् वित्वा
ऽकामयन्त प्रतिष्ठां विन्देमहीति तेऽजुह्वुः मि५ हीरस्यादित्य-
र्वानिः स्वाहेति त इमां प्रतिष्ठामविन्दन्त त इमां प्रतिष्ठां
वित्वाऽकामयन्त देवता आशिष उपेयामेति तेऽजुह्वुः मि५-
हीरस्यावह देवान् देवयते यजमानाय स्वाहेति ते देवता
आशिष उपायन्” (सं० ६ का० १२ प्र० १८ अ०) इति । आशिष
इत्यमाणा हविःस्वीकारिणीर्देवता उपयाम प्राप्नुयामेति का-
मयमाना यष्टारस्ते देवाश्चरमाज्ञत्या तथैव प्राप्नुवन् कर्म
फलानि वा अत्राग्नीःशब्देन सूच्यन्ते । आज्ञतिमह्यां विधत्ते
“पञ्चकृत्वो व्याघारयति पञ्चाचरा पङ्क्तिः पाङ्क्ते यज्ञो यज्ञ-
मेवाऽवरुन्धे” (सं० ६ का० १२ प्र० १८ अ०) इति । गुणान्तरं वि-
धत्ते “अक्ष्णया व्याघारयति तस्मादक्ष्णया पशवोऽङ्गानि प्र-
हरन्ति प्रतिष्ठित्यै” (सं० ६ का० १२ प्र० १८ अ०) इति । अक्ष्णया

वक्रगत्या दक्षिणेऽमे उत्तरश्रेणिरित्यादिका वक्रगतिः, पशवः
 शयनकाले पादाद्यङ्गानि वक्रत्वेन प्रहरन्ति सङ्कोचयन्ति, अतः
 आङ्गतिवक्रत्वं प्रतिष्ठित्यै भवति । कल्पः “भूतेभ्यस्वेति सुच-
 मुद्गृह्य” इति । हे जुहु त्वां भूतेभ्यश्चिरन्तनेभ्यो देवेभ्य उद्गृह्णामि ।
 विधत्ते “भूतेभ्यस्वेति सुचमुद्गृह्णाति य एव देवा भूतास्तेषां
 तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति” (सं० ६का०।१ प्र०।८ अ०)
 इति । भूतोद्देशेन सुगुद्गृहणे सत्कृताः सन्तः प्रीयन्ते । कल्पः
 “अथ पौतुद्रवान् परिधीन् परिदधाति, विश्वायुरमि पृथिवीं
 दृ५॥ इति मध्यमं, भुवचिदस्यन्तरिचं दृ५॥ इति दक्षिणं, अच्युत-
 चिदमि दिवं दृ५॥ इत्युत्तरं” इति । पाठस्तु “विश्वायुरमि पृथिवीं
 दृ५॥ भुवचिदस्यन्तरिचं दृ५॥ हाच्युतचिदमि दिवं दृ५॥” इति ।
 हे मध्यमपरिधे त्वं कृत्स्नायुः प्रदेऽमि पृथिवीं दृढां कुरु । हे चि-
 त्तपरिधे त्वं स्थिरनिवासोऽमि । हे उत्तरपरिधे त्वमविनष्ट-
 निवासोऽमि । विधत्ते “पौतुद्रवान् परिधीन् परिदधात्येषां
 लोकानां विधृत्यै” (सं० ६का०।१ प्र०।८ अ०) इति । परिधि-
 चयेण त्रयो लोका विधृता भवन्ति । पौतुद्रवो देवदारुः ।
 कल्पः “अथातिशिष्टात् सम्भारान्निवपति, गुग्गुलु सुगन्धितेजनं
 शुक्लामूर्णास्तुकां, अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषममि” इति । हे सम्भार-
 स्वरूप त्वमग्नेर्भासकं पूरकञ्चामि । सम्भारान् विधातुं प्रसूति
 “अग्नेस्तयो ज्याया५ सो भ्रातर आसन् ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः
 प्राप्स्यन्त सौऽग्निरविभेदित्यं वाव स्य आर्त्तिमारिष्यतोति स
 निलायत स यां वनस्पतिष्ववसत्तां पूतुद्रौ यामोषधीषु ता५

सुगन्धितेजने यां पशुषु तां पेलस्यान्तरा शृङ्गे तं देवताः प्रेष- ।
 मैच्छन् तमन्वविन्दन् तमग्नवन् उप न आवर्तस्व हव्यं नो वहेति
 सोऽब्रवीद्वरं वृणै यदेव गृहीतस्याजतस्य बहिः परिधिः स्कन्दात्
 तन्मे भ्रातृणां भागधेयमसदिति तस्माद्यजृहीतस्याजतस्य बहिः
 परिधिः स्कन्दति तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति सो-
 ऽमन्यतास्थन्वन्तो मे पूर्वं भ्रातरः प्रामेषतास्थानि ज्ञातया इति
 मयान्यस्थान्यज्ञातयत तत् पूतद्रुभवद्यन्माऽसमुपमृतं तद्गुगुलु"
 (सं० ६का०।१प्र०।८अ०) इति । भ्रातरो हविर्वहनप्रयामेन
 यथा मृताः इत्यमेव अस्य अन्योऽपि मृतिं प्राप्स्यतीति भीतो
 ऽग्निर्निगूढो वनस्यत्योषधिपशुषु एकैकां रात्रिमवसत् देवदारु-
 वृक्षे सुगन्धयुक्ते वृक्षे पेलस्य मेघस्य शृङ्गयोर्मध्ये च । क्रमेण तं वम-
 न्तमेव देवा हविर्वहने प्रेरयितुमैच्छन् । तमन्विष्यालभन्त सृगु-
 जृहीतस्य हविषो यत्नेशरूपं होमात् पूर्वं परिधिभ्यो बहिः हविः
 स्कन्देत् स भ्रातृभागोऽस्त्वित्यग्नेर्वरः अस्यन्वन्तो त्वगस्यिमांसापे-
 ताः प्रामेषत मृताः तदीयान्यस्थानि मांसानि च ज्ञातयै परित्य-
 क्तानि तानि पूतद्रु गुगुलुभवतां । विधत्ते “यदेतान्सम्भारान्
 सम्भरत्यग्निमेव तत् सम्भरन्ति” (सं० ६का०।१प्र०।८अ०) इति ।
 मन्त्रगतेन पुरीषशब्देन सम्भाररूपं वक्त्रिपूरणं विवर्चितमित्याह
 “अग्नेः पुरीषमधीत्याहग्नेर्ह्येतत् पुरीषं यत् सम्भाराः” (सं० ६
 का०।१प्र०।८अ०) इति । गुगुलु सुगन्धितेजनं शुक्लोर्णामुकाः
 सम्भाराः । किञ्च देवदारुपरिधिरूपेण वक्त्रिभ्रातरोऽस्य सन्निधी-
 यन्त इत्याह “अथो खल्वाज्जरेते वावैनं ते भ्रातरः परिशेरते यत्

पौतुद्रवाः परिधयः” (सं० ईका०।१ प्र० ८ अ०) इति । एन-
मग्निं परितः शेरते । अथ विनियोगमङ्गहः ।

“वित्तोत्तराख्यवेद्यर्थं चतुर्भिः परितो लिखेत् ।

विदेस्त्रिभिर्हरेत् पांसून् मिहीर्वेद्यां विनिक्षिपेत् ॥

उरुप्रथयते वेदिं धृवा संहत्य शम्यया ।

देवे प्रोक्ष्य तथा देवे मिकतात्रावकीर्यते ॥

इन्द्र प्रोक्ष्य चतुर्दिक्षु मिहीरंसदये तथा ।

श्रोणिद्वये च मध्ये च व्याघारयति पञ्चभिः ॥

भूतेभ्यः सुचमुद्गृह्य विश्वा परिधयस्तयः ।

अग्नेः संस्थाप्य सम्भारान् मन्त्राः षड्विंशतिर्मताः” ॥ इति ।

नात्र विशेषमीमांसा । नापि छन्दः ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो
विपश्चितः । वि होत्रा दधे वयुनाऽविदेक इन्मही देवस्य
सवितुः परिष्टुतिः । सुवाग्देव दुर्ग्याः आवद देव श्रुतौ
देवेषाघोषेथामा नो वीरो जायतां कर्मण्योऽयः सव्ये
ऽनुजीवाम यो बहूनामसद्वशी । इदं विष्णुर्विचक्रमे
चेधा निदधे पदं । समूढमस्य पाः सुर इरावती धेनु-
मती हि भूतः सूयवसिनी मनवे यशस्ये । व्यस्कन्नाद्रो-

द॑सी विष्णु॑रेते दा॒धार॑ पृथि॒वीम॒भितो॑ म॒यूखैः॑ । प्रा॒ची
 प्रे॒तम॒ध्वरं॑ क॒ल्पय॑न्ती ऊ॒र्ध्वं य॒ज्ञं न॑यतं माऽजी॒ह्वर॑तम॒च
 रमे॒थां वर्ष॑न् पृथि॒व्या दि॒वो वा विष्ण॑वुत वा पृथि॒व्या
 म॒हो वा विष्ण॑वुत वा॒न्तरि॑क्षा॒द्भस्मो॑ पृ॒णस्य॑ बहु॒भिर्वस॑-
 स॒व्यैरा॑प्रयच्छ ॥ २ ॥

दक्षि॑णादे॒त स॒व्यात् । विष्णो॑र्नु॒कं वी॒र्या॑णि प्र॒वोचं॑
 यः पा॒र्यिवा॑नि वि॒ममे॒ रजा॑सि॒ यो अ॒स्क॒भाय॑दु॒त्त-
 र॑ स॒धस्य॑ वि॒चक्र॑माणस्त्रे॒धोरु॑गा॒यो विष्णो॑र॒राट॑मसि
 विष्णोः॑ श्न्य॒न्नेस्यो॑ विष्णोः॑ स्यूर॑सि विष्णो॑र्ध्रु॒वम॑सि वै-
 ष्ण॒वम॑सि विष्ण॑वे त्वा ॥ ३ ॥

अ॒स्य य॒च्छैका॑न्न च॒त्वारि॑श॒श्च ॥ १३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपा-
 ठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

द्वादशेऽनुवाके उत्तरवेदिरभिहिता । तत्समीपवर्त्तिहवि-
 र्धानं त्रयोदशेऽनुवाकेऽभिधीयते । कल्पः “गार्हपत्यं आज्यं
 विलाषोऽप्यस्य सुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा शालामुखीये सावित्रं
 जुहोत्यन्वारब्धे यजमाने, युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा
 विप्रस्य बृहतो विपश्चितः । वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्-
 मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः स्वाहेति” इति । होमार्थं स्वा-

हाकारोऽथाहर्त्तव्यः । विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य सम्बन्धिना विप्रा ब्राह्मणा च्छत्विजो मनो युञ्जते लौकिकचिन्ताभ्या मनो निवार्य यज्ञचिन्तायां, तत् प्रथमं युञ्जते नियमयन्ति । ततो धियः इन्द्रियाण्यपि यज्ञार्थेषु स्वस्वव्यापारेषु नियमयन्ति । कीदृशस्य विप्रस्य । बृहतो विपश्चितः अधोतवेदत्वाद् बृहत्त्वं अर्थाभिज्ञत्वाद्विपश्चित्वं । कीदृशा विप्राः । होत्राः होमकर्त्तारः तदिदं विप्राणां मनोनियमनादिमामर्थ्यं । एक इद्विदधे एक एव समर्ज । कीदृशः । वयुनावित् मार्गान् वेत्ति सर्वज्ञ इत्यर्थः । न चैकस्य सर्वसृष्टौ विस्मायितव्यं यतः सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणो देवस्य परिष्टुतिः सर्ववेदोक्तस्तुतिः महोमहती । तथा चाथर्वणिका अभिधीयन्ते “यः सर्वज्ञः स सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः” इति । वाजसनेयिनश्च “स एष सर्वस्य वशी सर्वस्य सृष्टा सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रणास्ति यदिदं किञ्च” इति । श्वेताश्वतराश्च “परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” इति । एवं सर्वत्रोदाहार्यं । एतं मन्त्रं विनियोक्तुं उपोद्वातलेनानुष्ठेयं विधत्ते “बद्धमवस्यति वरुणपाशादवैने मुञ्चति प्रणेनेक्ति मेध्ये एवैने करोति” (मं० ६का०।२प्र०। ८अ०) इति । हविर्धाननामकयोः शकटयोर्यदचं पूर्वं बद्धमासीत् तदवस्यति मुञ्चेत् । प्रणेनेक्ति प्रचालयेत् । अत्र सूत्रं “प्रयुक्तपूर्वं शकटे नद्धयुगेऽप्रतिहितशम्ये प्रक्षाल्य तयोः प्रथमययितान्यन्यौ न्विस्वस्य नवान् प्रज्ञातान् कृत्वा अग्रेण प्राग्बंशमभितः पृष्ठयामव्यवनयन् परिश्रिते मत् कदिषी अवस्थापयति”

इति पृश्नां वेदिमध्ये प्राक् प्रतीच्योः शङ्कोः बद्धां रज्जुं मध्ये अव्यवयन् व्यवधानमकुर्वन् । मन्त्रविनियोगपूर्वकं शकटप्रेरणं विधत्ते “सावित्रियर्चा ऊत्वा हविर्धाने प्रवर्त्तयति सवितृप्रसूत एवैने प्रवर्त्तयति” (सं० ईका०।२प्र०।८ अ०) इति । कल्पः “स्याच्चेदचे शब्दः सुवागित्यनुमन्त्रयते” इति । स च मन्त्र एवमान्नातः “सुवाग्देव दुर्याः आवद देवश्रुतौ देवेष्वाघोषेयां” इति । हे अत्र देव दुर्यान् गृहान् प्रति सुवाग्भूत्वा समन्ताच्छ्रेयस्करां वाचं वद । हे देव श्रुतौ प्रख्यातावचौ यजमानोऽयं चुष्मान् यजतीति देवेष्वाघोषेयां । सुवाक्छब्दस्य उपयोगं दर्शयति “वरुणो वा एष दुर्वागुभयतो बद्धो यदत्तः स यदुत्सर्ज्ययजमानस्य गृहानभ्युत्सर्जत् सुवाग्देव दुर्याः आवदेत्याह गृहा वै दुर्याः शान्त्यै” (सं० ईका०।२प्र०।८ अ०) इति । अत्रस्य बन्धनहेतुपाशोपेतत्वात् वरुणत्वं । वरुणस्य क्रूरत्वादुर्वाक् । उत्सर्जत् शब्दं कुर्यात् । कल्पः “अथैने पत्नी पदतृतीयेणाज्यमिश्रेणोपानक्ति, आ नो वीरो जायतां” इति । स चैवमान्नातः “आ नो वीरो जायतां कर्मण्योऽयं सर्वे ऽनुजीवाम यो बहूनामसदृशी” इति । कर्मणि साधुः कुशलो वीरः आलस्यरहितः पुत्रोऽस्माकमाजायतां यञ्जीवाम यस्य बहूनां वशी नियमनशक्तिमान् असत् भवेत् तादृशो जायतां । अत्र कल्पे पदतृतीयशब्देन सोमक्रयणीपदरजसस्तृतीयांशः पूर्वं सङ्गृहीतो विवक्षितः । अत्रोपाञ्जनं विधत्ते “पत्युपानक्ति पत्नी हि सर्वस्य मित्रं मित्रत्वाय धेद्वै पत्नी यज्ञस्य करोति मिथुनं तदथो पत्न्या एवैष यज्ञस्यान्वारम्भो

नवद्वित्यै” (मं० ६ का० १२ प्र० १८ अ०) इति । कल्पः “दक्षिणस्य
हविर्धानस्य पश्चादक्षमुपसृष्य दक्षिणस्यां वर्तन्याऽऽग्नेनोद्ध-
त्याऽवोक्ष्य हिरण्यं निधाय सम्यरिस्तोर्याऽभिजुहोति, इदं विष्णु-
विक्रमे वेधा निदधे पदं । समूढमस्य पाऽसुरे स्वाहेति, अपरं
चतुर्गृहीतं गृहीत्वोत्तरस्य हविर्धानस्य पश्चादुपसृष्योत्तरस्यां
वर्तन्याऽऽग्नेनोद्धत्यावोक्ष्य हिरण्यं निधाय सम्यरिस्तोर्यं जु-
होति, इरावती धेनुमती हि भूतऽसूयवमिनी मनवे यशस्ये ।
व्यस्कभ्राद्रोदसी विष्णुरेते दाधार पृथिवीमभितो मयूखैः
स्वाहेति” इति । विष्णुस्त्रिविक्रमावतारं धृतेदं विश्वं विभज्य
क्रमते स्म । भूमावेकं पदमन्तर्गिते द्वितीयं दिवि तृतीयमित्येवं
वेधा पदं निदधे । पांसवो भूम्यादिलोकरूपा यस्य पदस्य मन्ति
तत् पाऽसुरं अस्य विष्णोस्त्रिस्मिन् पदे विश्वं समूढं सम्यगन्ता-
भूतं । किञ्च इरावती अन्नवती धेनुमती धेनुर्वज्रक्षीरा गौः
तद्वत्यौ । सूयवमिनी शोभनेत्यवमैरभ्यवहार्यैर्युक्तं मनवे मानव-
प्रजार्थं यशस्ये यशोनिमित्ते भवतं । एते रादसी द्याव्यापृथिव्यौ
विष्णुर्यस्कभ्रात् विभज्य स्थापितवान् प्रजार्थं ताञ्च पृथिवीं मयू-
खैः स्वीकृत्यतेजोरूपेणानाजीवैरभितो दाधार पुषोप । स विष्णु-
रनयोर्दक्षिणोत्तरहविर्धानमार्गाद्धृत्या प्रियतां । विधत्ते “वर्त्म-
ना वा अन्वित्य यज्ञऽरक्षाऽसि जिघाऽमन्ति वैष्णवोभ्यामृभ्यां
वर्त्मनोर्जुहोति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञादेव रक्षाऽस्यपहन्ति” (मं०
६ का० १२ प्र० १८ अ०) इति । वर्त्मना शकटमार्गेण । अन्वित्य अनु-
प्रविश्य । यज्ञो देवेभ्यो निन्नायत विष्णुरूपं कृतेत्युक्तत्वाद्यज्ञस्य

विष्णुत्वं । अत एव वैष्णवमन्त्रोऽत्र न व्यधिकरणः । यज्ञादेव विष्णुरूपयज्ञद्वारेणैव । होमाधारत्वेन हिरण्यप्रक्षेपं विधत्ते “यदध्वर्युरनग्नावाहुतिं जुहुयादन्वोऽध्वर्युः स्याद्रक्षांसि यज्ञं हन्युर्हिरण्यमुपास्य जुहोत्यग्निवत्येव जुहोति नान्वोऽध्वर्युर्भवति न यज्ञं रक्षांसि घ्नन्ति” (मं० ६का० १२ प्र० १८ अ०) इति । कल्पः “अथैने मम्परिगृह्य मम्प्रेषमाह, हविधानाभ्यां प्रवर्त्तमानाभ्यामनुब्रूहीति त्रिरुक्तायां प्रवर्त्तयन्ति, प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती ऊर्द्धं यज्ञं नयतं माऽजीह्वरतं” इति । हे शकटे प्राङ्मुखे गच्छतं । कीदृशे । अध्वरं कल्पयन्ती देवकर्म बाधरहितं कुर्वाणे । किञ्चोर्द्धमुपरिवर्त्तिदेवान् प्रति यज्ञं नयतं मा कुटिले भवतं असुरान् मा प्रापयतं । प्राचीशब्दतात्पर्यमाह “प्राची प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती इत्याह सुवर्गमेवैने लोकं गमयति” (मं० ६का० १२ प्र० १८ अ०) इति । कल्पः “आहवनीयात् प्रतीचः चीन् प्रक्रमानुच्छिद्य, अत्र रमेथामिति नभ्यस्य स्थापयित्वा” इति । नभ्यशब्देन फलकत्रयोपेतं चक्रे नाभियुक्तं मध्यमफलकमुच्यते । तस्मिन् यथा शकटं तिष्ठति तथा स्थापयेत् । प्राचीनवंशस्थो यः पुरातन आहवनीयः तस्य इत ऊर्द्धं गार्हपत्यत्वं । आहवनीयस्तूत्तरवेदिष्य एव तत्रत्यपुरातनगार्हपत्यस्य शालामुखीचलमिति । तथा च सूत्रं “प्रवर्गमुदास्य पशुवन्धवदग्निं प्रणयत्येष मोमस्याहवनीयो यतः प्रणयति स गार्हपत्य इति” । मन्त्रपाठस्तु “अत्र रमेथां वर्मन् पृथिव्या” इति । हे शकट देवयजनाख्ये पृथिव्याः शरीरे उत्तरवेद्याः पश्चिमभागे प्रक्रमत्रयमवशेष्य

यत् स्थानमस्ति अत्र स्थाने क्रीडतं देवयजनरूपाया वेदेः पृथि-
 वीशरीरत्वं । “यदिमामविन्दन्त तद्वेद्यै वेदित्वं” इत्यस्मिन् ब्राह्मणे
 प्रसिद्धमाह “अत्र रमेथां वर्धन् पृथिव्या इत्याह वर्धन् ह्येतत् पृथिव्या
 यद्देवयजनं” (सं० ६ का० १२ प्र० १८ अ) इति । कल्पः “दिवो वा वि-
 ष्णवित्यध्वर्युर्दक्षिणस्य हविर्धानस्य दक्षिणं कर्णातर्दमनु मेथीं नि-
 हन्ति तस्यामीषां निनह्यत्येकमुत्तरस्य प्रति प्रस्थाता विष्णोर्नुक-
 मित्युत्तरस्योत्तरं कर्णातर्दमनु” इति । युगस्य दक्षिणोत्तरभागौ
 शकटस्य कर्णस्थानीयौ तयोरातर्द ईषाभ्यां सह दृढबन्धनं ।
 दक्षिणबन्धनमन्धौ मेथी निखातव्या । मन्धौ त्वं पठितौ “दिवो
 वा विष्णवत वा पृथिव्या महे वा विष्णवत वाऽन्तरिक्षाद्भूसौ
 प्रणस्य बज्रभिर्वमयैराप्रयच्छ दक्षिणादोत मव्यात् । विष्णोर्नुकं
 वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि यो अस्कभा-
 यदुत्तरं मधस्यं विचक्रमाणस्तेधोरुगायः” इति । हे विष्णो
 द्युलकाद्वा भ्रुलकाद्वा महर्लकाद्वा अन्तरिक्षलोकाद्वा समा-
 नोतेर्वज्रभिर्धनममूहैः स्वहस्तौ पूरय । हे विष्णो पूर्णाद्वा दक्षि-
 णात् मव्याच्च हस्तादाप्रयच्छ । बज्रकृत्व आवृत्या प्रकृष्टं मणि-
 मुक्तादिकं देहि । नुकमित्यव्ययं कर्मवाचकं । विष्णोर्वीर्याणि
 कर्माणि प्रवोचं ब्रवीमि । कानि तानि कर्माणि । यो विष्णुः पा-
 र्थिवानि रजांसि परमाणून् विममे निर्मितवान् परिगणि-
 तवांश्च । पुनरपि यो विष्णुः उत्तरं उपरिवर्त्ति मधस्यं देवानां
 मह वासस्थानं द्युलोकं अस्कभायत् यथाऽधो न पतति तथा स्त-
 भितवान् । पुनरपि यस्तेधा विचक्रमाणः त्रिषु लोकेषु पदत्रयं

निद्धौ उरुभिर्महात्मभिर्गीयते च । मेथ्या निखननं विधत्ते
 “शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्धविधानं दिवो वा विष्णवत वा
 पृथिव्या इत्याशीर्वदयर्चा दक्षिणस्य हविर्धानस्य मेथीं निहन्ति
 शीर्षत एव यज्ञस्य यजमान आशिषोऽवरुन्धे” (सं० ६ का०।
 २ प्र०।६ अ०) इति । यथा शिरसि चक्षुरादीनि गोलकानि नि-
 धीयन्ते तथा हविर्द्रव्याणि शकटे निधीयन्त इति हविर्धानस्य
 यज्ञशिरस्त्वं । हस्तौ पृणस्वाप्रयच्छेत्याशीर्यक्षाः ऋचः पदेपु
 प्रतीयते मेयमृगाशीर्वदा । यद्यप्येषा मेथीं न प्रकाशयति
 तथापि वाचनिकोऽत्र विनियोगः । अनेन मन्त्रेण यज्ञशिरसो
 हविर्धानाद्यजमान आशिषः प्राप्नोति । आच्छादकं विधत्ते
 “दण्डो वा औपरस्तुतीयस्य हविर्धानस्य वषट्कारेणाक्षमच्छिन-
 द्यत् तृतीयं हृदिर्हविर्धानयोरुदाह्रियते तृतीयस्य हविर्धानस्या-
 वरुन्धे” (सं० ६ का०।२ प्र०।६ अ०) इति । दण्डो नामकः कश्चि-
 दसुरः उपरनामकस्यासुरस्य पुत्रः वषट्कारेण देवेन सह मैत्र्यै
 कृत्वा तद्वारा प्रविश्य तृतीयस्य शकटस्याक्षमच्छिनत् अतस्तृती-
 यशकटस्य प्रतिनिधित्वेन एकैकस्य शकटस्योद्ध्वं तृणादिनिर्मितं
 हृदिः स्थापयेत् । तत्र दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः परिश्रयणार्थं द्वे
 हृदिषौ अपेक्ष्य तृतीयं । अथ शकटे अन्तर्भाव्यहविर्धानाख्यं
 मण्डपं निर्मातव्यं । तत्र दक्षिणशकटात् परतो ग्रहासादना-
 याऽवकाशं शिष्टा दक्षिणोत्तररूपेण षट्मह्यकाः स्थूणा नि-
 खातव्याः । एवं पश्चाद्भागे षट्स्थूणा निखातव्याः । तयोः स्थूणा-
 पङ्क्त्योरुदञ्चौ वंशावादधाति । अत्र कल्पः “तासुदञ्चौ वंशौ

प्राहत्याथ्यस्यति पुरस्ताद्रराटीं, विष्णोरराटममीति शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्धविधानं” इति हविधानमण्डपस्य विष्णुदेवता-
 कत्वात् विष्णुत्वं । पूर्वद्वारवर्त्तिस्तम्भयोर्मध्ये काचिद्दर्भमाला
 ग्रथ्यते, तां दर्भमालां तदन्धनाधारं तिर्यग्मंशं वा सम्बोध्य
 पुरुषललाटत्वेनोपचरितुं विष्णोरराटममीत्युच्यते । कल्पः
 “प्राञ्चो वंशानत्याधाय, विष्णोः पृष्ठममीति तेषु मध्यमं क्वदि-
 रभूहति अरन्निविस्तरं नवाऽऽयामं” इति । यज्ञपुरुषस्य हवि-
 र्धानाख्यं मण्डपं शिरः तस्मात्वं मन्त्रैरुच्यते इत्याह “शिरो
 वा एतद्यज्ञस्य यद्धविधानं विष्णोरराटममि विष्णोः पृष्ठममी-
 त्याह तस्मादेतावद्धा शिरो विष्णूतं” (मं० ६ का० १२ प्र० १८ अ०)
 इति । एका रराटो एकं क्वदिः द्वौ रराथ्यन्ताविति । या-
 वन्तो मण्डपस्य प्रकारा एतावद्धा एतावत्प्रकारं शिरो विश्व-
 कर्मणा विशेषेण स्यूतं । शिरस्याच्छादिका तमेव क्वदिः स्याप-
 नोचा । कल्पः “पार्श्वयोश्क्वदिषो निदधाति विष्णोऽन्यद्वयः”
 इति । कल्पः “विष्णोः सूरमीत्यध्वर्युर्दक्षिणं बाह्वं सूत्वा, विष्णा-
 ध्रुवममीति प्रज्ञातं ग्रथिं करोति, विष्णवममि विष्णवे त्वेति मस्मि-
 तमभिगर्शति” इति । मीत्यते अनया रज्ज्वेति स्यूः । हे बन्ध-
 नहेतो त्वं विष्णुदेवताकस्य रज्जुरमि । हे ग्रन्थिरूप त्वं विष्णुम-
 स्मन्धि दृढममि । हे मण्डप त्वं विष्णुदेवताकममि अतो विष्णु-
 प्रीतये त्वं स्पृशामि । अत्र विष्णोरिति षष्ठ्या देवतात्वलक्षणः
 सम्बन्धो विवाचित इत्याह “विष्णोः सूरमि विष्णोर्ध्रुवममी-
 त्याह त्रैष्णवः हि देवतया हविर्धानं” (मं० ६ का० १२ प्र० १८ अ०)

इति । प्रज्ञातग्रन्थेर्विस्मयनं विधत्ते “यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रथ्णीया-
द्यत्तं विस्मयस्येदमेहेनाध्वर्युः प्रमीयेत तस्मात् स विस्मयः”
(मं० ६ का० १२ प्र० १८ अ०) इति । अमेहेन मूत्रनिरोधेन । अत्र
विनियोगसङ्ग्रहः ।

“युञ्जज्जला सुवागक्षे शब्दं सेनान्तयेत तां ।

आनोत्तमञ्ज्याज्जुह्यात् पथोरिदमिरादयात् ॥

प्राचो प्रवर्त्य शकटे अत्रेति स्थापयेदिमे ।

दिवा विष्णोर्द्वयान्मेथ्यावनमो विनिहन्त्युभे ॥

विष्णोर्मण्डपनिर्माणं पञ्चभिर्द्वारिवंशकः ।

मध्यच्छदिर्ललायन्तौ रज्जु स्तूतिश्च बन्धने ॥

वैष्णु स्तृणोत् निर्मितं ते मन्त्राः पञ्चदशोदिताः” । इति ।

अथ भीमांसा । दशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितं ।

“विकल्प्यते बाध्यते वाऽऽहवनीयः पदादिभिः ।

सामान्यस्य विशेषेण प्रत्यक्षोक्तित्वमाम्यतः ॥

लिङ्गलोकादकवदाधो नास्ति तेन विकल्प्यते ।

विशेषार्थं लक्षणास्यादतो मुख्येन बाध्यते” ॥ इति ।

अनारभ्य श्रूयते “यदाहवनीये जुहति तं न सोऽस्याभीष्टः
प्रीतः” इति । ज्यातिष्टोमे श्रूयते “पदे जुहोति वर्त्मनि जुहो-
ति” इति । राजसूये श्रूयते “वल्मीकवपामुद्धृत्य जुहोति”
इति । तथायत्र श्रूयते “गार्हपत्ये पत्नीसंयाजान् जुहोति”
इति । तत्रानारभ्य वादेन होमसामान्यमनूद्याहवनीयो विहि-
तः । प्रकरणनियमितैः पदादिवाक्यैस्तदनुबन्धविशिष्टा होमा

विहिताः । गार्हपत्यवाक्येन होमविशेषमनूद्य गार्हपत्यो विहि-
तः । तत्र पदादिहोमेषु सामान्यशास्त्रेण प्राप्त आहवनीयो
विशेषशास्त्रप्राप्तैः पदादिभिः सह विकल्प्यते । कुतः । प्रत्य-
क्षवचनोक्तत्वेन समानबलत्वात् । न चैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत
इत्यत्र यथा श्रुत्या लिङ्गं बाध्यते यथा वा चोदकातिदिष्टानां
कुशानामुपदिष्टैः शरैर्बाधः तथा सामान्यस्य विशेषेण बाधो
ऽस्त्विति चेत् । न । वैषम्यात् लिङ्गं विलम्बितत्वादुर्बलं । चो-
दकश्चानुमेयतया दुर्बलः । नन्वेवं सामान्यशास्त्रं विलम्ब्यते
नाप्यनुमीयते, अतो दौर्बल्याभावादिकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः ।
होमसामान्याऽनुवादकं यच्छास्त्रं तत्सामान्ये मुख्यत्वाद्धोमवि-
शेषानुवादे लाक्षणिकतया दुर्बलं, विशेषशास्त्रं तु मुख्यवृत्त्या
विधायकत्वात् प्रबलं । न च पदादिशास्त्रमपि होमसामान्य-
मेवानूद्य पदादिविधायकं सत् समानबलं स्यादिति शङ्कनीयं
प्रकरणनियमितत्वेन विशिष्टविधायकस्य सामान्यानुवादाया-
गात् । तस्मात् प्रबलेन विशेषेण सामान्यं बाध्यते । तृतीयाध्या-
यस्य सप्तमपादे चिन्तितं ।

“हविर्धाने स्थितो ब्रूयात् मामिधेनोरिहाङ्गता ।

हविर्धानस्य तास्वाह तद्देशोऽनेन लक्ष्यते ॥

वाक्यैक्यादङ्गता मैवं प्रकृत्या पश्चिमाग्निः ।

देशः प्राप्तो लाघवेन लक्ष्यः शकटमग्निधिः” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “उत यत्पुनन्ति मामिधेनीस्तदन्वाङ्गः”
इति । हविर्धानमण्डपगतयोर्दक्षिणोत्तरभागावस्थितयोर्हवि-

धाननामकयोः शकटयोर्मध्ये दक्षिणं शकटमत्र यत्तच्छब्दा-
भ्यामभिधीयते तत्समीपे सोमस्य अभिषवः । उतेत्ययं श-
ब्देऽथ शब्दार्थं वर्तते । अथ यस्मिन् हविर्धाने सोममभिषु-
ण्वन्ति तस्मिन् सामिधेनीरनुब्रूयुरित्यर्थः । इह दक्षिणस्य ह-
विर्धानस्य सामिधेनीष्वङ्गत्वं प्रतीयते । न चात्रार्धमन्तर्वेदि-
मिनोत्यर्धं बहिर्वेदीत्युदाहरण इव वाक्यभेदे दोषः शङ्कितुं
शक्यः एकवाक्यतायाः स्पष्टप्रतिभासादिति प्राप्ते ब्रूमः । सा-
मिधेनीनामिष्ट्यङ्गतया दर्शपूर्णमासावत्र प्रकृतिः । प्रकृतौ चा-
हवनीयाग्नेः पश्चिमो देशः सामिधेनीनां स्थानं । इहोत्तरवे-
देराहवनीयत्वात् तदपेक्षया हविर्धानस्य पश्चिमदेशेऽवस्थानात्
सदेशश्चादकेन प्राप्त इति न देशस्य सामिधेन्यङ्गत्वं विधातव्यं,
किन्तु दक्षिणोत्तरहविर्धानसमीपदेशयोरनियमप्राप्तौ दक्षि-
णस्य हविर्धानस्य समीपदेशं नियन्तुं हविर्धानेन मन्निधिर्ल-
क्ष्यते । तथा सति नियममात्रविधानाज्जाघवं भवति । तत्पक्षे
त्वभिषवोपलक्षितस्य दक्षिणस्य हविर्धानस्यात्यन्तमप्राप्तं सामि-
धेन्यङ्गत्वं विधीयत इति गौरवं । तस्माद्देशलक्षणा । द्वादशाध्या-
यस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“हविर्धानोर्ध्वकाले किमौषधार्थमनोऽन्तरं ।

नास्त्यस्ति वा न शक्यत्वाद्देशभेदादितोऽन्तिमः” ॥ इति ।

ज्यातिष्टोमे हविर्धाननामकयोः शकटयोः प्रवर्त्तनादूर्ध्व-
मौषधद्रव्यकाणां पुरोडाशादीनां निर्वापाय तयोरेव शक्त-
त्वान्न शकटान्तरमन्वेष्ट्यमिति चेत् । न । देशभेदात् महावेद्यां

मन्त्रपूर्वकं प्रवर्त्य हविर्धानमण्डपे हविर्धानाख्ये शकटे स्थापिते
निर्व्वापस्तु मुख्यगार्हपत्यात् पश्चिमे देशे । किञ्च अत्यन्तं तृतीयं
शकटं, अनांषि प्रवर्त्तयन्तीति वज्रवचनोक्तेः, तस्माच्छकटान्तरे
निर्व्वापः ।

अथ छन्दः । युञ्जते मन इति जगती । आनोवीर इति
विराट् गायत्री । इदं विष्णुरिति गायत्री । इरावतीति त्रिष्टुप् ।
प्राचीप्रेतमिति द्विपात् त्रिष्टुप् । अत्र रमेयामित्येकपदा वि-
राट् । दिवो वा विष्णोर्नृकमिति त्रिष्टुभौ ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाः
इमेन । तृष्णीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि विध्य रक्षस-
स्तपिष्ठैः । तव भूमास आश्रया पतन्त्यनुस्पृश धृषता
शोशुचानः । तपूष्यमे जुह्वा पतङ्गानसन्दितो विस्तृज
विष्वगुल्काः । प्रति स्पशो विस्तृज तूष्णीतमो भवो पायु-
र्विशो अस्या अदब्धः । यो नो दूरे अधशः सः ॥ १ ॥

यो अन्त्यमे माकिष्टे व्यधिरादधर्षीत् । उदमे
तिष्ठ प्रत्यातनुष्व न्यमिचाः ओषतात् तिग्महेते । यो
नो अरातिः समिधान चक्रे नीचा तं धक्ष्यतसं

न शुष्कं । ऊर्द्धो भव प्रतिविध्याऽध्यस्मदाविष्कृणुष्व
दैव्यान्यग्ने । अवस्थिरा तनुहि यातुजूनां जामि-
मजामिं प्रमृणीहि शचून् । स ते ॥ २ ॥

जानाति सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमैरत् ।
विश्वान्यस्मै सुदिनानि रायो द्युम्नान्यर्थ्यो वि दुरो अ-
भि द्यौत् । सेदग्ने अस्तु सुभगः सुदानुर्यस्त्वा नित्येन
हविषा य उक्थैः । पिप्रीषति स्व आयुषि दुरोणे विश्वे-
दस्मै सुदिना सासदिष्टिः । अर्चामि ते सुमतिं घो-
ष्यर्वाक् सं ते वावाता जरतां ॥ ३ ॥

इयं गीः । स्वश्वास्त्वा सुरथा मर्जयेमास्मे क्षत्राणि
धारयेरनुद्यून् । इह त्वा भूर्याचरेदुप त्मन् दोषावस्त-
र्हीदिवाऽसमनुद्यून् । क्रीडन्तस्त्वा सुमनेसः सपेमा-
भि द्युम्ना तस्थिवाऽसौ जनानां । यस्त्वा स्वश्वः सुहिरग्यो
अग्न उपयाति वसुमता रथेन । तस्य चाता भवसि
तस्य सखा यस्त आतिथ्यमानुषक जुजोषत् । महो रु-
जामि ॥ ४ ॥

बन्धुता वचोभिस्तन्मा पितुर्गोतमादन्वियाय ।
त्वन्नौ अस्य वचसश्चिकिद्भि होतर्यविष्ठ सुक्रतो दमू-
नाः । अस्वप्नजस्तरणयः सुशेवा अतन्द्रासोऽवृका अ-

अमिष्टाः । ते पायवः सध्रियञ्चो निषद्याऽग्ने तव नः
 पान्वमूर । ये पायवो मामतेयन्ते अग्ने पश्यन्तो अन्धं
 दुरितादरक्षन् । ररक्ष तान् सुकृतो विश्ववेदा दिप्सन्त
 इद्रिषवो ना ह ॥ ५ ॥

देभुः । त्वया वयः सधन्यस्त्वोतास्तव प्रणीत्यश्याम
 वाजान् । उभा शःसा सूदय सत्यतातेऽनुष्ठुया ह्यणु-
 ह्यहयाण । अया ते अग्ने समिधा विधेम प्रतिस्तोमः
 शस्यमानं गृभाय । दहाशसो रक्षसः पाह्यस्मान् द्रुहो
 निदो मित्रमहो अवद्यात् । रक्षोहणं वाजिनमाजि-
 धर्म्मि मित्रं प्रथिष्ठमुपयामि शर्म्म । शिशानो अग्निः
 क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवा ॥ ६ ॥

सरिपः पातु नक्तं । विज्योतिषा बृहता भात्यग्नि-
 राविर्विश्वानि ह्यणुते महित्वा । प्रादेवीर्मायाः स-
 हते दरेवाः शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिष्टे । उत स्वा-
 नासो दिविषन्त्वग्नेस्तिग्मायधा रक्षसे हन्तवा उ ।
 मदेचिदस्य प्ररुजन्ति भामा न वरन्ते परिबाधो अ-
 देवीः ॥ ७ ॥

अघशीः स ते जरता रुजामि ह दिवैकचत्वा-
 रिः शच्च ॥ १४ ॥

आप उ॒न्द॒न्वाकू॒त्यै दै॒वीमि॒यं ते॒ वसू॒वस्य॑स्य॒शुना॑ ते॒
सोमं॑ त उ॒दायु॑षा प्र॒च्यव॑स्वाग्ने॒राति॒थ्यम॑स्य॒शुर॑स्य॒शुर्वि॑-
त्ताय॑नीमेसि यु॒ञ्जते॑ कृ॒णु॒षपाज॑श्चतु॒र्दश॑ ॥ १४ ॥

आपो॑ वसू॒वसि॑ यातवेयंगीश्चतु॒स्त्रि॑ंशत् ॥ ३४ ॥

हरिः॑ ॐ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपा-
ठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

चयोदशेऽनुवाके हविर्धानमण्डपनिर्माणमुक्तं । यद्यपि नै-
तावता किञ्चित् प्रमेयं परिसमाप्तं तथाप्यध्यापकसम्प्रदायपर-
म्परया प्रपाठक उत्तरानुवाके समाप्यते इत्यन्तिमानुवाकत्वा-
च्चतुर्दशे काम्या सामिधेन्यः पुरोऽनुवाक्या याज्यास्योच्यन्ते । त-
त्रेष्टिकाण्डे प्रातपत्येष्टेरूर्ध्वं रात्रौप्नेष्टिरेवमान्नायते “अग्नये रत्नोप्ने
पुरोडाशामष्टाकपालं निर्वपेद्य॑ रत्ना॑सि सचेरन्नग्निमेव रत्नो-
हण॑ स्वेन भागयेधेनोपधावति स एवास्माद्रत्ना॑स्यपहन्ति”
(सं० २का०।१प्र०।२अ०) इति । सचेरन् समवेयुः बाधेरन्नित्यर्थः ।
मध्यरात्रिकालं विधत्ते “निशितायां निर्वपेन्निशिताया॑ रत्ना॑सि
प्रेरते सम्प्रेर्णान्यैवेना निहन्ति” (सं० २का०।१प्र०।
२अ०) इति । प्रेरते प्रकर्षेण चरन्ति । अतस्तस्यां वेलायां
निर्वपेण प्रचारवन्त्येवेनानि रत्नांसि हन्ति । यागभूमिः परितो
वेष्टनं विधत्ते “परिश्रिते याजयेद्रक्षसामनन्ववचाराय” (सं०

२का०।२प्र०।२अ०) इति । अनुप्रवेशाभावायेत्यर्थः । रक्षोहणं वाजिनं विज्येतिषा वृहतेत्येतौ मन्त्रौ । विधत्ते “रक्षोघ्नो याज्यानुवाक्ये भवतो रक्षसांस्तृत्यै” (सं० २का०।२प्र०।२अ०) इति । हिंसार्थमित्यर्थः । अस्मामिष्टौ कृणुष्व पाज इत्यनुवाकः कृत्स्नोऽपि विनियुक्तः । तस्मिन् रक्षोघ्नोऽष्टादश, तासु पञ्चदशमामिधेन्यः, एका पुरोऽनुवाक्या, द्वे याज्ये विकल्पिते इति । तत्रेयं प्रथमा “कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवां इमेन । त्वय्योमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तामि विध्य रक्षसस्तपिष्टैः” इति । कृणुष्व कुरुष्व । पाजः बलं । प्रसितिं न मृगबन्धनहेतुभूतपाश्यामिव पृथ्वीं प्रसारितां । अमवान् अमात्ययुक्तः । इमेन हस्तिना त्वय्यो चिप्रगामिनीं प्रसितिं प्रकृष्टमेनां द्रूणानो हिंसन् । अस्ता क्षेप्रा धावयिता रक्षसो राक्षसान् तपिष्टैरतिमन्तापकैर्बाणैः । हे अग्ने मृगबन्धनाय प्रसारितां पाश्यामिव रक्षोनिरोधाय प्रौढं बलं कुरु । अमात्ययुक्तो गजेन सहितो राजेव रक्षसामुपरि याहि । चिप्रगामिनीं परकीयमेनां अनु पृष्ठतो गत्वा मारयन् अवशिष्टाया धावयिता भव पलायमानानपि राक्षसान् बाणैस्तीक्ष्णैर्विध्य ॥ १ ॥

अथ द्वितीया “तव भ्रमाम आशुया पतन्धनुस्पृश धृषता शोशुचानः । तपूष्यग्ने जुह्वा पतङ्गानमन्दिता विस्वज विष्वगुल्काः” इति । भ्रमामो भ्रमणशालिनो विस्फुलिङ्गान् । अमन्दिताऽखण्डितः । आशुया शीघ्रगामिनः । धृषता धार्ष्ट्येन । शोशुचानो मृगन्दीर्घमानः । तपूषि सन्तापान् । पतङ्गान् पतनशीलान् । विस्वज विशेषेणोत्पादय । विष्वक् सर्वतः । उल्का महाज्वालाः । हे

अग्ने तव सम्बन्धिनो विष्फुलिङ्गाः शीघ्रगामिनः सर्वतः पतन्ति ।
त्वमपि सृशं दीप्यमानः । तैर्विष्फुलिङ्गैस्तानसुरान् धार्ष्येन अत्य-
न्तगाढं अनुसृश । पुनरपि जुह्वा ऊतेन हविषा त्वमविच्छिन्नः
सन् सन्तापान् विष्फुलिङ्गान् महाज्वालाश्चासुरबाधनाय म-
र्वतो बाहुल्येन उत्पादय ॥ २ ॥

अथ तृतीया “प्रति स्पशो विमृज त्वर्णितमो भवा पायुर्विश
अस्या अदत्तः । यो नो दूरे अधशः सः यो अन्त्यग्ने माकिष्टे व्यथि-
रादधर्षीत्” इति । स्पशः पाशान् । त्वर्णितमोऽतिलरितः । पायुः
पालयिता । विशः प्रजायाः । अदत्तः केनाप्यहिंसितः । अधशः सो
विचित्रबधकारी । अन्ति समीपे । माकिष्टे व्यथिः व्यथां माकार्षीः ।
आदधर्षीत् स सर्वतो धृष्टो भवतु । हे अग्ने चित्रबधकारी
राक्षसो योऽस्माकं वैरी दूरे वर्तते यश्चान्तिके तं प्रति त्वमभि-
लरितो बन्धहेतून् पाशान् विविधान् सृज, केनाप्यहिंसितस्त्व-
मस्मदधीनाया अस्याः प्रजायाः पालको भव, कोऽपि व्यथ-
यिता राक्षसः ते समीपे सर्वत्र धृष्टो भव भवतु ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थी “उदग्ने तिष्ठ प्रत्यातनुष्वन् यमित्राः आपतात्
तिग्महेते । यो नो अरातिः समिधान चक्रे नीचा तं धक्ष्यतमं
न शुष्कं” इति । हे अग्ने त्वमुत्तिष्ठ शत्रून् प्रति सर्वतः प्रव-
र्त्तस्व । हे तीक्ष्णायुध त्वं अमित्रान् नितरां दह । हे समिध-
मान वक्त्रे योऽस्माकं हन्तुं शत्रुत्वञ्चक्रे कृतवान् तं नीचा कृत्वा
शुष्कं अतसं न शुष्कं काष्ठमिव भस्मीकुरु ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमी “ऊर्द्धो भव प्रतिविधायिस्सदाविष्कृणुष्व देवा-

न्यग्ने । अवास्थिरा तनुहि यातुजूनां जामिमजामिं प्रमृणीहि शत्रून्” इति । हे अग्ने त्वमूर्द्धा भव उद्युक्तो भव । अस्मदधि अस्माकमुपरि ये शत्रवः संवृत्ताः तान् प्रति विध्य । हे अग्ने दैव्यानि वीर्याणि आविष्कुरु । यातुजूनां यातुधानानां स्थिराणि वीर्याण्यवमतानि यथा भवन्ति तथा तनुहि कुरु । जामिं पुनः पुनस्ताडितः अजामिमताडितस्तादृशान्सर्वान् प्रमृणीहि मारय ॥ ५ ॥

अथ षष्ठी “स ते जानाति समतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमैरत् । विश्वान्यस्मै सुदिनानि रायो द्युम्नान्यर्थ्या वि दुरो अभि द्यौत्” इति । हे यविष्ठ युवतम यो यजमानः ईवते स्वगृहं प्रति गमनवते ब्रह्मणे परितृढाय तुभ्यं गातुं हविर्लक्ष्णमन्नमैरत् प्रददाति स एव यजमानस्त्वदनुग्रहयुक्तां समतिं जानाति । त्वमप्यर्थ्यः स्वामी भूत्वा रायो धनानि द्युम्नानि यशं वि दुरो गृहंश्चाभिलक्ष्यास्मै यजमानाय विश्वानि सुदिनानि यथा भवन्ति तथा द्यौत् प्रकाशय अनुगृहाण ॥ ६ ॥

अथ सप्तमी “सेदग्ने अस्तु सुभगः सुदानुर्यस्वा नित्येन हविषा य उक्लैः । पिप्रोषति स्व आयुषि दुरोणे विश्वेदस्मै सुदिना सामदिष्टिः” इति । हे अग्ने यो यजमानः स्व आयुषि यावज्जीवं दुरोणे स्वगृहे नित्येन प्रतिदिनमनुष्ठेयेन हविषा त्वं पिप्रोषति प्रीणयितुमिच्छति यश्चाक्लैः शस्त्रैः पिप्रोषति स एव सुभगः सौभाग्यवान् सुदानुः शोभनदानवानप्यस्तु अस्मै अस्य यजमानस्य सा सर्वापीष्टिः सुदिनैवासत् भवति ॥ ७ ॥

अथाष्टमी “अर्चामि ते सुमतिं घोषर्वाक् सं ते वावाता
जरतामियं गोः । स्वश्वास्त्वा सुरयामर्जयेमास्मे चत्राणि धा-
रयेरनुद्युन्” इति । हे अग्ने तव सुमतिं अनुग्रहरूपामर्चामि
मनसा पूजयामि । अर्वाक् अर्वाचीनापि घोषी घोषवती इयं
स्तुतिरूपा मदीया गोः वावाता पौनः पुन्येन प्रसृता ते त्वयि
सम्यक् जरतां जीर्यतां त्वां विहायान्यत्र मा गच्छतु । वयन्तु
त्वत् प्रसादाच्छोभनैरश्वैः रथैश्च युक्ताः सन्तः त्वामर्जयेम सेवे-
महि । त्वमण्यनुद्युन् अनुदिनं अस्मे अस्मासु चत्राणि सामर्थ्यानि
धारयेः धारय ॥ ८ ॥

अथ नवमी । “इह त्वा भूर्याचरेदुपत्मन् दोषावस्तर्दीदि-
वाऽसमनुद्युन् । क्रीडन्तस्त्वा सुमनसः सपेमाभि द्युम्ना तस्थिवाऽ-
सो जनानां” इति । हे अग्ने इहाम्निन् लोके श्रेयोऽर्थी पुरुषः
त्वामेव भूरि बाहुल्येन सर्वत उपचरेत् त्वन् आत्मनि स्तनि-
मित्तं । कीदृशं त्वां । दोषावस्तर्दीदिवांसं रात्रिं दिवं दीप्य-
मानं । कियन्तंकालमुपचारः । अनुद्युन् अनुदिनं । तस्मात् वयं
क्रीडन्तो हृष्टमनसः त्वां सपेम सङ्गच्छेम भजेम । किं कुर्वन्तः ।
जनानां मध्ये द्युम्नानि धनान्यभितस्थिवांसः त्वत्प्रसादादधि-
ष्ठितवन्तः ॥ ९ ॥

अथ दशमी “यस्त्वा स्वश्वः सुहिरण्यो अग्न उपयाति व-
सुमता रथेन । तस्य त्राता भवसि तस्य सखा यस्त आतिथ्य-
मानुषक् जुजोषत्” इति । हे अग्ने त्वत्प्रसादाच्छोभनैरश्वैः स-
मीचीनेन हिरण्येन च युक्तो यो यजमानो हविस्वरूपधनवता

रथेन सह त्वामुपयाति तस्य त्वं त्राता भवसि । किञ्च यस्त-
वातिथिसत्कारमानुषक् प्रतिदिनं जुजोषत् प्रीतिपुरःसरं क-
रोति तस्य त्वं सखिवत् स्वाधीनो भवसि ॥ १० ॥

अथैकादशी “महे रजामि बन्धुता वचोभिस्तन्मा पितु-
र्गातमादन्वियाय । तन्नो अस्य वचमश्चिकिद्धि हेतयविष्ठ सु-
क्रतो दमूनाः” इति । हे अग्ने बन्धुता त्वदीयबन्धुत्वेन महेऽसु-
राणां तेजोविच्छेपरूपैर्वचोभिरेव रजामि भञ्जयामि । तत्त्व-
दीयं बन्धुत्वं गातमात् गातममदृशाध्यापकात् पितुर्गामनु द-
याय प्राप । हे हेतर्देवानामाज्ञातः यविष्ठ युवतम सुक्रतो
शोभनक्रतो यागनिष्पादक दमूना दान्तमनाः त्वं नोऽस्मदीय-
स्यास्य वचमोऽधीतवेदस्य रहस्यं चिकिद्धि जामामि ॥ ११ ॥

अथ द्वादशी “अस्वप्नजस्तरेणयः सुशेवा अतन्द्रामोऽवृका
अश्रमिष्ठाः । ते पायवः मध्रियञ्चो निषद्याग्ने तव नः पान्त्वमूर्”
इति । हे अग्ने तव ते रश्मयो नोऽस्मान् पान्तु । त्वदीयास्तथा-
विधा रश्मयोऽस्मान् पालयन्तु । अमूरेत्यग्नि विशेषणं । मूर्मूर्च्छा
तद्वान् मूरः ततोऽन्यत्वादमूरः तस्य सम्बोधनं । कीदृशास्ते र-
श्मयः । स्वप्नजन्मानो मिथ्याभूता न भवन्ति इत्यस्वप्नजः । व्यत्य-
येनैकवचनं । तरणयो दुरितरूपं तमस्तारयन्ति । सुशेवाः सुखेन
मेवितुं शक्याः । अतन्द्रामो अप्रमत्ताः । अवृकाः अहिंसकाः ।
अश्रमिष्ठाः श्रमरहिताः । पायवः पालकाः । मध्रियञ्चः सह
प्रवर्त्तमानाः । निषद्य यागप्रदेशे स्थित्वा ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशी “ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यन्तो अन्धं

दुरितादरत्नम् । ररत्नं तान् सुकृतो विश्ववेदा दिप्सन्त इद्रिप-
वो ना ह देभुः” इति । हे अग्ने तव सम्बन्धिनः पालका ये रश्मयः
ममताख्यायाः कस्याश्चिद्येषितो पत्यं कञ्चिदन्धं पश्यन्तो दुर्गि-
तादान्धलक्षणादरत्नम् । इयं ताख्यायिका कापि ब्राह्मणान्तरे
द्रष्टव्या । विश्वं वेत्तीति विश्ववेदाः । तादृशो भवान् सुकृतः शो-
भनकर्माकारिणः तान् रश्मीन् ररत्नम् । रिपवो राक्षसास्ते तान्
दिप्सन्त इत् परिभवितुमिच्छन्तोऽपि ना ह देभुः नैव परि-
बभूवुः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशी “त्वया वयम् मधन्यस्त्वोतास्तव प्रणीत्यश्याम
वाजान् । उभा श्रमा सूदय मत्यताते ऽनुष्ठया कृणुह्यऽह्वयाण”
इति । हे अग्ने वयं तव प्रणीती प्रेरणया वाजानन्तान् अ-
श्याम । कीदृशा वयं । त्वया मधन्यः सह यज्ञकर्म नयन्तीति
मधन्यः । त्वोतास्तव्या रक्षिताः । हे मत्यताते मत्यविस्तारक
उभा श्रमा त्वदग्रेऽस्माभिः शंसनीयौ ऐहिकामुष्मिकपुरुषार्था-
वुभौ सूदय रत्नम् । हे अह्वयाण भक्तानां अलज्जाकर अनुष्ठया
कृणुहि शोभनानुष्ठानेन तावुभौ कुरु ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशी “अया ते अग्ने समिधा विधेम प्रतिस्तोमः
शस्यमानं गृभाय । दक्षाशसो रत्नमः पाह्यस्मान् द्रुहो निदो
मित्रमहो अवद्यात” इति । हे अग्ने अया समिधा अनया
सामिधेन्या ते त्वां विधेम परिचरेम । अस्माभिः शस्यमानं
स्तोमं स्तोत्रं प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण । अशसो अप्रशस्तान् रत्नमो
राजसान् दद । मित्रमुपकारकं महस्तेजो यस्यासौ मित्रमहः ।

हे मित्रमह द्रुहो वैरिहतात् द्रोहात् निदो निन्दायाः अव-
द्यात् अशास्त्रीयानुष्ठानदोषाच्चास्मान् पाहि ॥ १५ ॥ इति
पञ्चदशसामिधेन्यः ॥ ० ॥

अथ षोडशी । सा तु पुरोऽनुवाक्या “रत्नोद्दणं वाजिनमा-
जिघर्षिं मित्रं प्रथिष्ठमुपयामि शर्म । शिशानो अग्निः क्रतुभिः
ममिद्धः स नो दिवा स रिषः पातु नक्तं” इति । रत्नसां हन्तारं
अन्नवन्तं अग्निं आभिमुख्येन दीपयामि । जगतां मित्रं प्रथिष्ठं
विस्तीर्णतमं शर्म शरणमुपयामि भजाभि एतदादिभिः क्रतुभिः ।
ममिद्धः संज्वलितः शिशानस्तोदणः सोऽग्निर्देवो रिषः हिंम-
कादस्मान् पातु । स एव नक्तमपि पातु ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशी । सा तु याज्या “वि ज्योतिषा बृहता भा-
त्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते महित्वा । प्राऽदेवोर्मायाः सहते दु-
र्गेवाः शिशीते गृङ्गे रत्नमे विनिचे” इति । अयमग्निर्बृहता
ज्योतिषा विभाति । विश्वानि महित्वा माहात्म्येनाविष्कुरुते ।
अदेवोरासुरीर्दुर्गेवा दुरत्यया मायाः प्रसहते विनाशयति ।
रत्नमे राक्षमान् विनिचे विनाशयितुं गृङ्गे द्वे ज्वाले शिशीते
तीक्ष्णीकरोति ॥ १७ ॥

अथाष्टादशी । सा तु विकल्पिता याज्या “उत स्नानामो
दिविषन्त्वग्नेस्तिग्मायुधा रत्नमे हन्त वा उ । मदेचिदस्य प्र रुज-
न्ति भामा न वरन्ते परिबाधो अदेवीः” इति । तिग्मं तीक्ष्णं त्वमे-
वायुधं येषां रग्नीनां ते तिग्मायुधाः । ते तव स्नानामः अग्नेन
पुरोडाशेन ध्वनिं कुर्वन्तः । तादृशा अग्नेः रग्मय उत दिविषन्तु

द्युल्लोकेऽपि प्रसरन्तु । किमर्थं । रक्षमे हन्तवा उ राक्षमान्
हन्तुमेव अस्य अग्नेर्भामा भामो रक्षयो मदेचित् अस्मद्धर्षायैव
प्ररुजन्ति प्रतिपत्तिणो भञ्जयन्ति । अदेवीः आसुर्यः परिबाधः
सर्वतः कृताः बाधाः न वरन्ते नैवास्मानावृण्वन्ति । अत्र षोडशी
विकल्पिता सामिधेनो । तेन षोडशसामिधेन्य इत्यपि पक्षः ।
उत्तरे याज्यानुवाक्ये इति केचित् । तथा वा अस्तु ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“कृणुराक्षोघ्नके यागे सामिधेन्यस्तु षोडश ।

याज्यानुवाक्ये द्वे अष्टादशमन्त्रा इहोदिताः” ॥ इति ।

मीमांसा तु । उभावामिन्द्राग्नी इत्यत्रेव सर्वत्र याज्याकाण्डे
योजनीया । कन्दोऽपि सर्वामासृचामत्र त्रिष्टुभेव ।

“वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दे” निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीविद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराज-
परमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहोपालस्याज्ञापरिपालकेन माधवा-
चार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

समाप्तश्च प्रपाठको द्वितीयः ॥

ॐ तत्सत्

श्रीसरस्वत्यै नमः ॥

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठकः ।

हरिः ॐ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो ह-
स्ताभ्यामाददे भिरसि नारिरसि परिलिखितः रक्षः
परिलिखिता अरातय इदमहः रक्षसो ग्रीवा अपि
कृन्तामि योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं द्विष्म इदमस्य ग्रीवा
अपि कृन्तामि दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा
शब्धतां लोकः पितृपदनो यवोऽसि यवयास्मद्वेपः ॥ १ ॥

यवयाऽरातीः पितृणां सदनमस्युद्दिवः स्तभा-
नान्तरिक्षं पृण पृथिवीं दह द्युतानस्त्वा मारुतो मि-
नोतु मित्रावरुणयोर्ध्रुवेण धर्मणा ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्र-
वनिं सुप्रजावनिं रायस्पोषवनिं पथ्यूहामि ब्रह्म
दह क्षत्रं दह पुजां दह रायस्पोषं दह घृतेन द्या-
वापृथिवीं आपृणेत्यामिन्द्रस्य सदोऽसि विश्वजनस्य
छाया परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतो वृद्धा-

युमनुवृद्धया जुष्टा भवन्तु जुष्टय इन्द्रस्य सूरसोन्द्रस्य
ध्रुवमस्यैन्द्रमसीन्द्राय त्वा ॥ द्वेय इमा अष्टादश च
॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपा-
ठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

श्रीवेदव्यामाय नमः ।

यस्य निश्चयितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेत्यरं ॥

द्वितीये प्रपाठके सोमक्रयं प्राधान्येन प्रतिपाद्य ततो हवि-
र्धानमण्डपनिर्माणपर्यन्तं कर्मजातं प्रतिपादितं । अयं तृतीये
ऽस्मिन् प्रपाठके अग्नीषोमीयपशुः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते । आदौ
तावत्पूर्वशेषः सदेमण्डपनिर्माणादिः प्रतिपाद्यते । तत्र अनु-
वाकार्था विनियोगमङ्गुहकारेणाभिहिताः ।

“पशुप्रश्ने तृतीयेऽस्मिन् अनुवाकाश्चतुर्दश ।

मदस्योपरवा धिण्या वैमर्जनञ्जतिस्तथा ॥

यूपच्छेदस्तत्प्रतिष्ठा पशूपाकृतिर्हिंसने ।

वपोत्खेदो वपाहोमो गुदकाण्डाञ्जतिस्तथा ॥

वसतोवर्ष्युपादानं सोमोपावहतिस्तथा ।

काम्ययाज्या इति प्रोक्ता अर्था अत्रानुवाकगाः” ॥ इति ।

कल्पः “अथाध्वर्युः प्रदक्षिणमावृत्य प्रत्यङ्गाद्रुत्य शालामुखी-
याच्छङ्कोरनुसन्धां षट् प्राचः प्रक्रमान् प्रक्रामति, दक्षिणा सप्तमं

तत्राभिं निदधाति स औदुम्बरे कालः औदुम्बरे कालादभि-
मादत्ते, देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ता-
भ्यामाददे” इति । अभ्यादानं विधत्ते “देवस्य त्वा सवितुः
प्रसव इत्यभिमादत्ते प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ
हि देवानामध्वर्यू आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्नै” (मं०
६का०।२प्र०।१०अ०) इति । कल्पः “आदायाभिमन्त्रयते,
अभिरमि नारिरमि” इति । खननमाधनभूता काष्ठमयी ती-
क्ष्णमुखाया अभिरित्युच्यते । यद्यपि लमभिरमि तथाप्यस्मान्
प्रति नारिः अश्वरुमि । नारिशब्दप्रयोजनमाह “वज्र इव
वा एषा यदभिरमि नारिरमीत्याह शान्त्यै” (मं० ६का०।
२प्र०।१०अ०) इति । कल्पः “तथौदुम्बरे अवटं परिलि-
खति, परिलिखितं रक्षः परिलिखिता अरातय इदमहं
रक्षमो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान् देष्टि यच्च वयं द्विष इद-
मस्य ग्रीवा अपि कृन्तामि” इति । परिलेखनप्रयोजनमाह
“काण्डे काण्डे वै क्रियमाणे यज्ञं रक्षांमि जिघांमन्ति
परिलिखितं रक्षः परिलिखिता अरातय इत्याह रक्षमामप-
हत्या इदमहं रक्षमो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान् देष्टि यच्च
वयं द्विष इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यच्चैव देष्टि यच्चैव देष्टि तयो-
रेवानन्तरायं ग्रीवाः कृन्तति” (मं० ६का०।२प्र०।१०अ०) इति ।
बोधायनः “उदुम्बर्येषा स्यूणा प्रचालिता प्रपन्ना प्रागवटात् उप-
शेते तां परस्तादवाचीं प्रोक्षति, दिवे त्वान्तरिचाय त्वा पृथियै त्वा”
इति । आपस्तम्बः “दिवे त्वेत्ययं प्रोक्षत्यन्तरिचाय त्वेति मध्यं पृथियै

त्वेति मूलं” इति । प्रोक्षामीत्यध्याहारः । औदुम्बरीभागानां
 लोकत्रयात्मकत्वं मन्त्रेणाभिप्रेतमित्याह “दिवे स्वान्तरिक्षाय त्वा
 पृथिव्यै त्वेत्याहैभ्य एवैनां लोकेभ्यः प्रोक्षति” (सं० ६ का० १२ प्र० १
 १० अ०) इति । अगमारभ्य मूलपर्यन्तं प्रोक्षणं विधत्ते “परस्ता-
 दर्वाचीं प्रोक्षति तस्मात् परस्तादर्वाचीं मनुष्या ऊर्जमुपजीवन्ति”
 इति । ऊर्ध्ववर्तिनो मुख्यादारभ्यार्वाचीमुदरावसानं । कल्पः
 “अवटेऽपो निनयति, शुन्धतां लोकः पितृषदन इति । पितरः
 सीदन्त्यस्मिन्निति पितृषदनोऽवटाख्यो लोकः शुद्धो भवतु । अपो-
 पनयनं विधत्ते “क्रूरमिव वा एतत् करोति यत् खनत्यपोऽवन-
 यति शान्त्यै” (सं० ६ का० १२ प्र० ११ अ०) इति । कल्पः “यवान्
 प्रस्कन्दयति, यवोऽसि यवयस्मद्वेषो यवयाऽरातीः” इति । हे
 धान्य त्वं यवोऽसि अमिश्रीकर्त्तासि । अतो द्वेषिणे राक्षसानि-
 तरानपि शत्रूनस्मत्तो वियोजय । पूर्वोक्तास्वप्सु यवप्रस्कन्दनं
 विधत्ते “यवमतीरवनयत्यूर्ध्वं यव ऊर्गुदुम्बर ऊर्जैर्वाजं सम-
 र्द्धयति” (सं० ६ का० १२ प्र० ११ अ०) इति । उदुम्बर्या निखा-
 तभागादूर्ध्वभागे प्रमाणं विधत्ते “यजमानेन सस्मितौदुम्बरी
 भवति यावानेव यजमानस्तावतीमेवास्मिन्नूर्जं दधाति” (सं० ६
 का० १२ प्र० ११ अ०) इति । यजमानस्य यावत्पर्याप्तं तावदन्नं
 भवतीत्यर्थः । कल्पः “बर्हिर्हस्तं व्यतिषज्यावस्तृणाति, पितृणां
 सदनमसि” इति । बर्हिर्हस्तो बर्हिर्मुष्टिः । हे बर्हिः पितृणां
 स्थानमसि । विधत्ते “पितृणां सदनमसीति बर्हिरेवस्तृणाति
 पितृदेवत्यां ह्येतद्यन्निखातं” (सं० ६ का० १२ प्र० ११ अ०)

इति । निखातस्य पितरो देवतेत्यर्थवान्तरादवगन्तव्यं । कल्पः
 “अथैनामुच्छ्रयति, उद्दिवः स्तभानान्तरिचं पृष्ठं पृथिवीं दृष्टुं ह”
 इति । हे उदुम्बरि द्युलोकमूर्द्धदेशे विधारय अन्तरिचं पूरय
 पृथिवीं दृढीकुरु । उच्छ्रयणं विधत्ते “यद्वर्हिरेवस्तीर्य मिनो-
 यात् पितृदेवत्या निखाता स्याद्वर्हिरेवस्तीर्य मिनोत्यस्यामेवैनां
 मिनोत्यथो स्वारुहमेवैनां करोति” (सं० ६का०।२प्र१००अ०)
 इति । यदि वर्हिरेस्तीर्त्वा प्रथमत एव तामुच्छ्रयेत् तदा पितृ-
 णां निखातं मनुष्याणामूर्ध्वं निखातादित्ययं विभागो न स्यात्,
 किन्तु कृत्स्नाऽपि पितृदेवत्यैव स्थापिता भवेत् । वर्हिषः पृथि-
 वीजन्यत्वेन तत्पितृदेवत्यमेवं कृतं भवति । किञ्च स्वसम्बद्धा-
 मेवैनां करोतीति नोक्तदोषः । मन्त्रे दिवमित्यादिपदानां
 उपयोगमाह “उद्दिवः स्तभानान्तरिचं पृष्ठेत्याहैषां लोकानां
 विधृत्यै” इति । कल्पः “अथैनां प्राचीनकर्णामुच्छ्रितामवटे प्र-
 चिपेत्, द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु मित्रावरुणयोर्ध्रुवेण ध-
 र्मणा” इति । हे औदुम्बरि मित्रावरुणयोः सम्बन्धिना दृढेन
 तदीयधारणेन इतस्ततः पतितां त्वां मरुत्पुत्रो द्युतानना-
 मको देवोऽवटे प्रचिपतु । इतरपरित्यागेन द्युतानस्त्रोका-
 रकारणमाह “द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोत्वित्याह द्युतानो ह
 स्म वै मारुतो देवानामौदुम्बरीं मिनोति तेनैवैनां मिनो-
 ति” (सं० ६का०।२प्र०।१०अ०) इति । कल्पः “अथैनां प्रद-
 चिणं पुरीषैः पर्यूहति, ब्रह्मवनिं त्वा चत्रवनिः सुप्रजावनिः
 रायस्योषवनिं पर्यूहामि” इति । ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वनति

भजतीति ब्रह्मवनिः । हे औदुम्बरि ब्रह्मदेवतां ब्राह्मण्यादिप्रदां
 त्वां परितो मृत्तिकां प्रक्षिपामि । मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति “ब्र-
 ह्मवनिं त्वा नक्षत्रवनिमित्याह यथा यजुरेवैतत्” (सं० ६ का० ।
 २ प्र० । १० अ०) इति । कल्पः “मैत्रावरुणदण्डेन म० हन्ति ब्रह्म
 दृ० ह क्षत्रं दृ० ह प्रजां दृ० ह रायस्योषं दृ० ह” इति । हे
 दण्ड ब्राह्मण्यादीन् दृढीकुरु । मन्त्रोऽयं ब्राह्मणेनोपेक्षितः ।
 कल्पः “तस्या विशाखे हिरण्यं निधाय, घृतेन द्यावापृथिवी
 आपृणेत्यामिन्द्रस्य सदोऽमि विश्वजनस्य कायेति सुवेण हिरण्ये
 जुह्वा आन्तमौदुम्बरीमन्त्रवस्त्रावयति” इति । हे द्यावापृथिवी-
 रूपे औदुम्बर्या अग्रमूले घृतेनानेन समन्तात् त्वयेयां । विधत्ते
 “घृतेन द्यावापृथिवी आपृणेत्यामित्यौदुम्बर्या जुहोति द्यावा-
 पृथिवी एव रमेनानक्ति” (सं० ६ का० । २ प्र० । १० अ०) इति ।
 अग्रे ऊतस्याज्यस्य मूलपर्यन्ततां विधत्ते “आन्तगन्धवस्त्रावयत्या-
 न्तमेव यजमानं तेजसाऽनक्ति” (सं० ६ का० । २ प्र० । १० अ०) इति ।
 यजमानस्य शिर आरभ्य पादपर्यन्तं तेजः सम्पादितं भवति ।
 बोधायनः “यस्या उच्छ्रयणमनु प्राचीनकर्णाः स्यूणा उच्छ्रय-
 न्ति तस्यादीचो वंशान् प्रोहन्त्यथस्यन्ति, मध्यमं कृदिरिन्द्रस्य
 सदोऽमोति, विश्वजनस्य कायेत्यभितो भवतः” इति । आप-
 स्तम्बः “उदीचः प्राञ्चस्य व० शानत्याधाय ऐन्द्रमसोति तेषु म-
 ध्यमानि त्रीणि कृदी० व्यध्यूहति, विश्वजनस्य कायेति त्रीणि द-
 क्षिणानि, इन्द्रस्य सदोऽमोति त्रीण्युत्तराणि” इति । ऐन्द्रमसोति
 शाखान्तरेऽवगतो मन्त्रः । उत्तरयोर्मन्त्रयोरत्रैवास्मात्तयोर्ब्राह्म-

एतान्नरानुमारेण क्रमव्यत्ययः । विधत्ते “ऐन्द्रमसीति कृदिरधि-
निदधात्यैन्द्रः” इति देवतया सदेो विश्वजनस्य क्रायेत्याह विश्व-
जनस्य ह्येषा क्राया यत्सदेो नव कृदि” (सं० इका०।२प्र०।
१०अ०) इति । इन्द्रस्य सदेोऽसीत्ययं मन्त्र उपेक्षितः । सदेः-
संस्थानां कामनाभेदेन कृदिषां मङ्ग्यां विधत्ते “तेजस्कामस्य
मिनुयात् त्रिवृता स्तोमेन मस्मितं तेजस्त्रिवृत्तेजस्येव भवत्ये-
कादश कृदोन्द्रियकामस्यैकादशाक्षरा त्रिष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुगि-
न्द्रियाव्येव भवति पञ्चदश कृदि भ्रातव्यवतः पञ्चदश वज्रो
भ्रातव्याभिभूत्यै सप्तदश कृदि प्रजाकामस्य सप्तदशः प्रजापतिः
प्रजापतेराष्ट्या एकविंशति कृदि प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशस्तो-
मानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै” (सं० इका०।२प्र०।१०अ०) इति ।
नवमङ्ग्याकानि कृदींषि यस्य सदेः तन्नवकृदि मिनुयात् कु-
र्यात् । त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशशब्दैः साम्नां आवृत्तिभे-
देन निष्पन्नाः स्तोमा उच्यन्ते । त्रिवृत् स्तोमे मामावृत्यभावेऽपि
अर्चा नवत्वात् मङ्ग्या साम्नां । प्रजापतिमुखादग्निना सहेत्यन्न-
तया त्रिवृतस्तोजस्वं । वीर्यवतः प्रजापतिवाङ्मत उत्पन्नतया
पञ्चदशस्य वज्रत्वं । आश्रावयेत्यादिमन्त्राक्षराणां प्रजापतिस्वरू-
पाणां मङ्ग्यायाः समत्वात् सप्तदशस्य प्रजापतित्वं । त्रिवृदादी-
नामन्तर्भावेन एकविंशस्य प्रतिष्ठात्वं । औदुम्बरीस्थापनस्य
सदेोमण्डपमध्यप्रदेशं विधत्ते “उदरं वै सदे ऊर्गुदुम्बरी सं-
ध्यत और्दुम्बरीं मिनोति मध्यत एव प्रजानामूर्जं दधाति त-
स्मान् मध्यत ऊर्जा भुञ्जते” (सं० इका०।२प्र०।१०अ०) इति ।

दक्षिणदिग्गतदक्षिणामयाण्युत्तरदिग्गतदक्षिणामुपरि दृश्यमा-
नतया स्थापनीयानीति विधत्ते “यजमानलोके वै दक्षिणानि
दक्षींषि भ्रातृव्यलोक उत्तराणि दक्षिणान्युत्तराणि करोति
यजमानमेवायजमानादुत्तरं करोति तस्माद्यजमानोऽयजमा-
नादुत्तरः” (सं० ६का०।२प्र०।१०अ०) इति । लोके स्थाने ।
उत्तर उत्कृष्टः । दक्षिणामन्तरालच्छिद्रेषु तृणपूतैः पिधानं
विधत्ते “अन्तर्ष्वन्तान् करोति व्यावृत्त्यै तस्मादरण्यं प्रजा
उपजीवन्ति” (सं० ६का०।२प्र०।१०अ०) इति । पूलानां वि-
लक्षणत्वाच्छदिभ्यो व्यावृत्तिर्भवति । यस्मात् तृणमरण्यजन्यं
तस्मात् तृणाकाष्ठलाभाय प्रजा अरण्यमुपजीवन्ति । कल्पः
“अथैनान् परिश्रयन्ति, परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु
विश्वतो वृद्धायुमनुवृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टय” इति । गीर्भिः
स्तुतिभिः वननीयो भजनीय इन्द्रः सदेऽभिमानो गिर्वणः ।
हे गिर्वण इमाः स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरः सर्वतः कटरूपेण त्वां
परिभवन्तु वेष्टयन्तु । कीदृशः । दीर्घायुषं त्वामनु स्वयमपि वृ-
द्धिमत्यः । किञ्च । जुष्टयः अस्मत्तेवास्तव जुष्टाः प्रिया भवन्तु ।
मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति “परि त्वा गिर्वणो गिर इत्याह
यथायजुरैवेतत्” (सं० ६का०।२प्र०।१०अ०) इति । कल्पः*

* कल्पः इत्यारभ्य व्याचष्टे । एतावत्पर्यन्तं ४५२।४५३ पृष्ठद्वये किञ्चि-
द्व्यनपङ्क्तिपञ्चकात्मकग्रन्थस्य काशीस्यपुस्तकद्वये विद्यमानेऽपि त्रैलोक्यदे-
शीयपुस्तके अभावात् विशेषतः ग्रन्थपर्यालोचनायामपि शुद्धाशुद्ध-
सेन्देह इति कृत्वा यथाप्रति संस्थापितस्तत्रत्यग्रन्थः ।

“अथ दक्षिणदार्वाहो कुशहस्तमुपनिगृह्य दर्भेण करोति प्रव-
र्त्तयति, दर्भेण स्यन्दामिन्द्रस्य स्यूरमीति इन्द्रस्य ध्रुवमसीति ग्रन्थिं
करोति तं तदानीमेव विस्त्रस्याहाकुर्वन्तो हस्तान् ग्रन्थिकौशलै-
र्निस्तिष्ठन्ति एवमेवोत्तरं दार्वाहमेवमेवापरौ दार्वाहं निस्तिष्ठ-
न्तीति व्याख्यातं हविर्धानेन । व्याचष्टे । इन्द्रस्य स्यूरमीन्द्रस्य ध्रुव-
मसीत्याहैन्द्रः हि देवतया सदः” (सं० ईका०।२ प्र०।१० अ०)
इति । प्रज्ञातग्रन्थेर्विस्त्रंसनं विधत्ते “यं प्रथमं ग्रन्थिं ग्रह्णीयाद्यत्
तं न विस्त्रः सयेदमेहेनाध्वर्युः प्रमोयेत तस्मात् स विस्त्रस्यः” (सं०
ईका०।२ प्र०।१० अ०) इति । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“देवस्येत्यभिमादत्ते ह्यभिरित्यनुमन्त्रणं ।

परीत्यावटमालिख्य दिवेऽग्रे मध्यमूलयोः ॥

प्रोचेदौदुम्बरी शुन्धशेषो गर्त्तेऽवनीयते ।

यवो यवं क्षिपेत् तत्र पितृदर्भेण संस्तृतिः ॥

उदौदुम्बर्युच्छ्रयोऽथ द्युता तामवटे क्षिपेत् ।

ब्रह्म पांसु क्षिपेद्गर्त्ते ब्रह्म तत्र दृढीकृतिः ॥

धृतेनौदुम्बरीहोममिन्द्रविश्वद्वयाद्विशोः ।

कदोषधूह्य कर्त्तव्यः परि त्वेति परिश्रयः ॥

इन्द्ररज्जुं क्षिपेदिन्द्र बध्वैन्द्रमिति मण्डपं ।

स्पृशेद्धस्तेन मन्त्रास्तु विंशतिः समुदीरिता” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । तृतीयाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितं ।

“वृष्टिकामी सदो नीचैर्भिर्नुयादिति कामना ।

अध्वर्याः स्वामिनो वाऽद्यो वाक्त्वान्मातुः स उच्यते ॥

परस्मैपदतोऽध्वर्युर्वापारस्य परार्थता ।

श्रुतिर्वा वाक्यबाधेन तपोवत्त्वामिनोऽस्तु तत्” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति नीचैः सदो मिनुयात्” इति । यथा पुरस्तात् पश्चाच्चावस्थितौ हविर्धानप्राचीनवंशावच्चौ तथा सदो नोच्चं किन्तु नीचं कार्यमित्यर्थः । अत्र वृष्टिकामना अध्वर्युर्युक्ता । यः कामयेत स मिनुयादिति वाक्येन कामयितृमात्रेरेकत्वावगमात् मा-
तृत्वञ्च अध्वर्युरित्यविवादं । तस्मात् स एव कामयेतेति चेत् ।
मैवं । मिनुयादिति परस्मैपदेन अध्वर्युर्वापारफलस्य परगा-
मिता प्रतीयते । ततो वृष्टिलक्षणफलस्य यजमानगामित्वात् प-
रस्मैपदश्रुत्या वाक्यं बाधित्वा कामस्य यजमानकर्तृत्वं द्रष्टव्यं ।
यजमानकामितां वृष्टिं पर्जन्यः सम्पादयत्वित्येवं योऽध्वर्युः का-
मयेत स मिनुयादिति वाक्यं व्याख्येयं । एवंविदुद्गाता आत्मने
वा यजमानाय वा यं कामं कामयेत तमागायतीत्यृत्विजोऽपि
काम इति चेत् तर्हि तस्मिन्नुद्गीथोपामने वचनात् ऋत्विजोऽपि
फलमस्तु ।

अथ कृन्दः । परि त्वा गिर्वण इत्यनुष्टुप् ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

रक्षो॒हणौ॑ व॒लग॒हनौ॑ वै॒ष्ण॒वान् ख॒नामी॒दम॒हं तं
 व॒लग॒मुद्व॒पामि॒ यं नः॑ स॒मानो॑ यम॒समानो॑ नि॒च॒खा-
 ने॒दमे॒नम॒ध्वरं॑ करो॒मि यो नः॑ स॒मानो॑ योऽस॒मानो॑
 रा॒तो॒यति॑ गा॒य॒त्रेण॑ छ॒न्द॒साऽव॒बाढो॑ व॒लगः॑ कि॒मच॑
 भ॒द्रं त॒नौ स॒ह वि॒राड॑सि स॒पत्न॑हा स॒म्राड॑सि आ॒तृ-
 व्य॒हा स्व॒राड॑स्य॒भिमा॑ति॒हा वि॒श्वा॒राड॑सि वि॒श्वासां॑
 रा॒ष्ट्राणां॑ ह॒न्ता ॥ १ ॥

रक्षो॒हणौ॑ व॒लग॒हनः॑ प्रो॒क्षामि॑ वै॒ष्ण॒वान् रक्षो॒-
 ह॒णौ व॒लग॒हनो॑ व॒नयामि॑ वै॒ष्ण॒वान् यवो॑ऽसि य॒वया॑स्म-
 द्वे॒षो य॒वया॑ रा॒ती रक्षो॒हणौ॑ व॒लग॒हनो॑ऽव॒स्तृणामि॑ वै-
 ष्ण॒वान् रक्षो॒हणौ॑ व॒लग॒हनो॑ऽभि॒जुहो॑मि वै॒ष्ण॒वान्
 रक्षो॒हणौ॑ व॒लग॒हना॑वुप॒दधामि॑ वै॒ष्ण॒वी रक्षो॒हणौ॑ व-
 ल॒ग॒हनौ॑ प॒र्यृहामि॑ वै॒ष्ण॒वी रक्षो॒हणौ॑ व॒लग॒हनौ॑ परि॒-
 स्तृणामि॑ वै॒ष्ण॒वी रक्षो॒हणौ॑ व॒लग॒हनौ॑ वै॒ष्ण॒वी बृ॒ह-
 न॑सि बृ॒ह॒द्वावा॑ वृ॒हती॑मिन्द्रा॒य वाचं॑ वद ॥ २ ॥

ह॒न्ते द्रा॒य द्वे॒च ॥ २ ॥

इति॑ तैत्तिरीयसंहितानां प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपा-
 ठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

प्रथमानुवाके सदेनिर्माणमुक्तं । एतावता षट्त्रिंशतापदैः
परिमितायां महावेद्यां निर्मातव्यान्युत्तरवेदिहविर्धानसदांभि
सम्यन्नानि । तस्याश्च महावेद्या उत्तरदक्षिणभागस्थयोराम्नीध्री-
यमार्जालीययोर्मन्त्रा न सन्ति अतो निर्मितेषु स्थानेष्वभ्यन्तरे
यदन्यत् तत् समन्तकं निर्मातव्यं भवति तदभिधेयं । तत्रोत्तरवे-
द्यां सर्वस्याभिहितत्वाद्भूविर्धानाभ्यन्तर उपरवा द्वितीयानुवाके
उच्यन्ते । कल्पः “दक्षिणस्य हविर्धानस्याधस्तात् पुरोचं चतुर
उपरवान् अवान्तरदेशेषु प्रादेशमुखान् प्रादेशान्तरालान्
करोति, रक्षोहणो वलगहनो वैष्णवान् खनामि” इति ।
विष्णुर्देवता येषामुपरवाणां ते वैष्णवाः । जीर्णकटपटादिखण्ड-
बद्धा अस्थिनखरोमपादपांसुप्रभृतयो विरोधिनां मारणार्थं
ये भूमौ निखन्यन्ते ते वलग्नाः तान् घ्नन्तीति वलगहनः । र-
क्षांभि घ्नन्तीति रक्षोहणः । तादृशानुपरवनामकान् गर्तान्
खनामि । विधत्ते “शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्भूविर्धानं प्राणा
उपरवा हविर्धाने खायन्ते तस्माच्छीर्षन् प्राणाः” (सं० ईका०।
२प्र०।११अ०) इति । उपरवविलानां श्रोत्रनामिकादिक्लिद्र-
गतप्राणस्थानीयत्वाच्छिरस्थानीयहविर्धाने खननं युक्तं । विधत्ते
“अधस्तात् खायन्ते तस्मादधस्ताच्छीर्णाः प्राणाः” (सं० ईका०।
२प्र०।११अ०) इति । यस्माद्भूविर्धानस्याधोभागे भूमावुपर-
वास्तस्माच्छिरस्यूर्ध्वकपालादध एव प्राणसञ्चारः । वैष्णवानिति
तद्वितो देवतावाचीत्याह “रक्षोहणो वलगहनो वैष्णवान्
खनामीत्याह वैष्णवा हि देवतयोपरवाः” (सं० ईका०।१२प्र०।

११अ०) इति । वितस्त्रिचयप्रमाणं विधत्ते “असुरा वै निर्यन्तो दे-
वानां प्राणेषु वलगा न्यखनन् तान् बाहुमात्रे ऽश्वविन्दन् तस्मा-
द्बाहुमात्राः खायन्ते” (मं० ईका० । २ प्र० । ११ अ०) इति । निर्यन्तः
पलायनोद्युक्ताः । प्राणेषु प्राणविनाशनिमित्तं न्यखनन् नितरां
भूमावन्तर्द्धावितवन्तः । बोधायनः “अथैभ्यः पांसूनुदपति, इद-
महं तं वलगमुदपामि यं नः समानो यमसमानो निचखानेद-
मेनमधरं करोमि यो नः समानो योऽसमानो ऽरातीयति गाय-
त्रेण कृन्दमा ऽवबाढो वलगः” इति । आपस्तम्बो मन्त्रभेदमाह
“इदमहं तं वलगमुदपामीत्युपरवाः खन्यन्ते ऽवबाधन्ते गायत्रेण
कृन्दमाऽवबाढो वलगः” इति । अस्मान् विनाशयितुं विद्यावि-
त्तमौभाग्यादिभिः समानो ऽसमानो वा यं वलगं निचखान तं
वलगं अहं इदमुदपामि । किञ्चास्मानुद्दिश्य समानोऽसमानो वा
यः कोऽप्यरातिवदाचरति एनमिदानीं अधरं यजमानपाद-
स्थाधोवर्त्तिनं करोमि । गायत्रच्छन्दोऽभिमामिना देवेन वलगे
ऽवबाधितः । अशेषशत्रुमङ्गुहाय समानासमानशब्दावुभावप्युपा-
देयावित्याह “इदमहं तं वलगमुदपामि यं नः समानो यमस-
मानो निचखानेत्याह दौ वाव पुरुषौ यश्चैव समानो यस्या ऽस-
मानो यमेवासौ तौ वलगं निखनतस्तमेवोदपति” (मं० ईका० ।
१ प्र० । ११ अ०) इति । चतुर्णामुपरवाणां अधस्तादेकीकरणं वि-
धत्ते “सन्तृणन्ति तस्मान्त्संढणा अन्तरतः प्राणाः” (मं० ईका० ।
२ प्र० । ११ अ०) इति । प्राणापानचक्षुःश्रोत्रादयः सर्वे शरी-
रस्याभ्यन्तरे हृद्येकीभूय वर्त्तन्ते । उपरि चतुर्णां पृथक्करणं

विधत्ते “न सम्भिनन्ति तस्मादसम्भिन्नाः प्राणाः” (सं०६का०।
 २ प्र०।११ अ०) इति । सम्भेद एकीभावः तन्न कुर्यात् प्राणाश्च
 वहिः स्वस्वगोलकेषु तिष्ठन्तो नैकीभवन्ति । कल्पः “दक्षिणं पूर्वं
 यजमानोऽभिमृशति, उत्तरमपरमध्वर्युः, अथ यजमानः पृच्छति
 अध्वर्यो किमत्र इति, भद्रमित्यध्वर्युः प्रत्याह, तन्नो सहेत्युक्ता”
 इति । अध्वर्यो इत्यध्याह्नियते । अत्रोपरवेव्यस्मदुपयुक्तं किमस्तीति
 प्रश्नः । भद्रं सोमाभिषवद्वारेण भजनीयं सर्व्वमस्तीति उत्तरं ।
 तद्भद्रमावयोः सह भवत्विति यजमानोक्तिः । कल्पः “अथै-
 नानुपस्पृशति, विराडसि सपन्नहा सम्राडसि भ्रातृव्यहा स्वराड-
 स्यभिमातिहा विश्वाराडसि विश्वासां राट्राणां हन्ता” इति ।
 दक्षिणपूर्व्वमुपक्रम्य प्रदक्षिणक्रमेण चतुर्षु चत्वारो मन्त्राः । वि-
 विधं राजते, सम्यग्राजते, स्वयमेव राजते, विश्वेषु राजते, इति
 विराडादयः । विरुद्धेन्द्रियवृत्तिरान्तरः शत्रुः, ततो वाह्यो विरु-
 द्धजातिः, ततोऽपि वाह्यो ग्राममीमादौ विवदमानोऽन्यगोत्रजः,
 ततोऽपि वाह्योऽपरराष्ट्रमेनाः सर्व्वनाशहेतवः एतच्चतुष्टयं स-
 पन्नादिशब्दैर्विवक्षितं । कल्पः “अथैनानद्भिः प्रोचति, रक्षो-
 हणो वलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवानिति सर्व्वानेवानुपूर्व्वं, अथै-
 तेष्वपोवनयति, रक्षोहणो वलगहनोऽवनयामि वैष्णवानिति
 सर्व्वेष्वानुपूर्व्वं, अथैतेषु यवान् प्रस्कन्दयति, यवोऽसि यवयास्म-
 द्वेषो यवया रातीरिति सर्व्वेष्वेवानुपूर्व्वं, अथैनान् बर्हिषा-
 वस्तृणति, रक्षोहणो वलगहनोऽवस्तृणामि वैष्णवानिति स-
 र्व्वानेवानुपूर्व्वं, अथैनान् हिरण्यमन्तर्धाय सुवेणाभिजुहोति, रक्षो-

हृणो वलगह्नो ऽभिजुहोमि वैष्णवानिति सर्वानेवानुपूर्वम्” इति ।
 किमत्रेत्यादि मन्वा उपेक्षिताः । प्रोक्षणशेषस्य जलस्य उपरवेक्ष-
 पनयनं विधत्ते “अपोऽवनयति तस्मादार्द्रा अन्तरतः प्राणाः”
 (मं० ६ का० १२ प्र० ११ अ०) इति । मुखनासिकाचक्षुरादिगोल-
 केषु अपां दर्शनात् प्राणानामार्द्रत्वं । अवनीते जले यवप्रक्षेपं
 विधत्ते “यवमतीरवनयत्यूर्वे यवः प्राणा उपरवाः प्राणेष्वेवैजं
 दधाति” (मं० ६ का० १२ प्र० ११ अ०) इति । या आपोऽवनयन्ति
 ता यवसंयुक्ताः कुर्यादिति योजना । उपरवेषु दर्भप्रक्षेपं विधत्ते
 “बर्हिर्वस्तृणाति तस्मात्लोमशा अन्तरतः प्राणाः (मं० ६ का०
 १२ प्र० ११ अ०) इति । अक्षिपत्स्नानासिकादिषु लोमदर्शनात्लोम-
 शत्वं । होमं विधत्ते “आज्येन व्याघारयति तेजो वा आज्यं प्राणा
 उपरवाः प्राणेष्वेव तेजो दधाति” (मं० ६ का० १२ प्र० ११ अ०)
 इति । कल्पः “अथास्येते फलके दीर्घमोमे मन्तृणे भवतो
 ऽमन्तृणे एकाहे ते संसृष्टे उपदधाति, रक्षोहृणो वलगह्ना-
 तुपदधामि वैष्णवी इति, अथैने शङ्कुभिः परिनिहन्ति द्वाभ्यां
 पुरस्तात् द्वाभ्यां पश्चात् द्वाभ्यामभितोऽनवमर्पणाय, अथैने प्रद-
 क्षिणं पुरीषेण पर्यूहति, रक्षोहृणो वलगह्नो पर्यूहामि वैष्णवी
 इति, अथैने बर्हिषा परिस्तृणाति, रक्षोहृणो वलगह्नो परि-
 स्तृणामि वैष्णवी इति, अथैने अभिमृशति, रक्षोहृणो वलगह्नो
 वैष्णवी इति” इति । फलकविशेषणविवक्षया रक्षोहृणाविति
 पुंलिङ्गनिर्देशः । हनुत्वेन ब्राह्मणे निरूप्यमाणत्वात् वैष्णवी इति
 स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । कल्पः “अथैने चर्मफलकयोः प्राचीनयो-

वमुत्तरलोमोपसृणाति यज्ञप्रतिष्ठेति वा तूष्णीं वा तिरस्कर्ष-
 फलके यावण उद्वादयति, बृहन्नसि बृहद्वावा बृहतीमिन्द्राय
 वाचं वद” इति । उद्वादयति पाषाणेन फलके शब्दं जनयेत् ।
 चे पाषाणं त्वं वीर्येण बृहन् मद्दानसि । किञ्च बृहन्नोऽवयव-
 भूता यावाणो यस्य स च त्वं बृहद्वावासि इन्द्रायै । इन्द्रो यथा
 शृणोति तथा बृहतीं उच्चध्वनिमस्मद्यज्ञविषयां वाचं वद
 त एते मन्त्रा उपेक्षिताः । फलकयोरत्यन्तसंश्लेषं निषेधति
 “हनू वा एते यज्ञस्य यदधिषवणे न मन्तृण्यमन्तृणे हि” (सं०
 ६का०।२प्र०।११अ०) इति । हनू मुखस्याधरोत्तरफलके अत्र
 सोमाभिषवधारफलके मन्तर्दनं रज्जुबन्धनादिना दृढसंश्लेषः
 तमत्र न कुर्यात् । तत् द्विरात्रादौ प्रसङ्गाद्विधत्ते “अथो खलु
 दीर्घभामे मन्तृद्ये धृत्यै” (सं० ६का०।२प्र०।११अ०) इति ।
 आवृत्तत्वात् सोमस्य दीर्घत्वं अभिषववाङ्मत्याद्वाङ्मार्थं मन्तर्दनं ।
 अथ रूपकेण उपरवान् प्रशंसन् प्रसङ्गात् सनिमित्तं सदसि सोम-
 भक्षणं विधत्ते “शिरो वा एतद्यज्ञस्य यद्भुविर्धानं प्राणा उपरवा
 हनू अधिषवणे जिह्वा चर्म्म यावाणो दन्ता मुखमाहवनीयो
 नासिकोत्तरवेदिरुदरः सदो यदा खलु वै जिह्वया ऽदत्सधि
 खादत्यथ मुखं गच्छति यदा मुखं गच्छत्यथोदरं गच्छति
 तस्माद्भुविर्धाने चर्म्माधौ यावभिरभिषुत्याहवनीये ज्ञत्वा प्रत्यक्षः
 परेत्य सदसि भक्षयन्ति” (सं० ६का०।२प्र०।११अ०) इति । अत्रा-
 भिषवहोमौ विधेयस्य भक्षणस्य निमित्तं पुनरप्युपरैवस्तुत्यै
 प्रकारान्तरेण रूपकं विकल्प्य तद्देदनं प्रशंसति “यो वै विराजो

यज्ञमुखे दोहं वेद दुह एवैनामिद्यं वै विराट् तस्यै लक्ष्मीः ।
 धोऽधिषवणे स्तना उपरवा यावाणो वत्सा ष्वत्विजो दुहन्ति सोमः
 पयो य एवं वेद दुह एवैनां” (मं० ६का० १२प्र० ११अ०) इति ।
 अग्निष्टोमे द्वादशसु स्तोत्रेषु विद्यमाना च च आवृत्यमानाः सत्यो
 नवतिः सम्पद्यन्ते । तत्र नवसु दशकेषु प्रत्येकं विराट्छन्दोऽत्त-
 रमह्यास्तीत्ययं यज्ञो विराडित्युच्यते । एतदेवाभिप्रेत्य सप्तमका-
 ण्डस्य प्रथमानुवाके समाम्नायते “विराजमभिसम्पद्यते” इति ।
 सोऽयं यज्ञरूपो विराडत्र कामधेनुत्वेन निरूप्यते । इयं महा-
 वेदिरेव विराडाख्या धेनुः । तस्या धेनोर्या लक् तदिदमास्तृतं चर्म
 ऊध आपीनभारः । तद्रूपं फलकद्वयं । एवमन्यद्योऽङ्गं । परेद्युः
 कर्तव्यस्य यज्ञस्यायं कल्पः प्रारम्भोऽन्तःपातित्वात् मुखं । त-
 स्मिन् मुखे विराजो धेनोः दोहनप्रकारं यो वेद स एनां
 कामधेनुं सर्वथा दुग्धे । य एवं वेद दुह एवैनामिति पुनर्व-
 चनमुपसंहारार्थं । सेयमुपरवप्रशंभेति केचित् । स्वतन्त्रोपास्ति-
 विधिरित्यन्ये । यथा सप्तमकाण्डे ऽश्वमेधप्रकरणे “उषा वा अश्वस्य
 मेथस्य शिरः” इति स्वतन्त्रोपास्तिराम्नाता तद्वत् । तस्याश्च स्वा-
 तन्त्र्यं बृहदारण्यकस्यादौ विस्पष्टं । एतादृशानां वाक्यानां
 कर्मप्रकरणादुत्कर्ष उत्तरमीमांसायां गणोपसंहारपादे मन-
 सिदाद्यधिकरणे निर्णीतः, तस्मादुत्कर्ष स्वातन्त्र्यं, अनुत्कर्ष तु
 सुतिलेन उपरववाक्याङ्गत्वमित्याकारद्वयमभ्युपेयं । अथवा दृष्टे-
 श्चातुर्मास्थानाञ्च राजसूयान्तःप्रयोगवहिःप्रयोगा यथा तद-
 देव द्रष्टव्यं । अत्र विनियोगमङ्गुहः ।

“खनेदुपरवान् रक्ष इदं तं मृदमुदपेत् ।

गाय तत्रावबाधेत किं स्वामी पृच्छतीतरः ॥

भद्रमित्याह तं नावित्याह स्वामीतरं प्रति ।

विराट् चतुर्भिः संस्पर्शा रक्षः पञ्च स्फुटक्रिया ॥

रक्षोऽधिषवणाख्ये तु फलके स्थापयेत् तथा ।

पर्युक्ष्य च परिरुत्वा मन्त्रयेच्च वृहन्निति

उपांगु सदनाग्मानं मादयेद्विंशतिर्हता” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । तृतीयाध्यायस्य अष्टमपादे चिन्तितं ।

“भद्रं तन्नौ महेत्येतत् तस्मिन् स्वामिनि युज्यते ।

द्वित्युत्था भवेदेतदध्वर्युयजमानयोः” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “हविर्धानमण्डपे सोमाभिषवाधारयोः
फलकयोरधस्ताच्चतस्रध्वाम्नेयादिदिक्षु चतुर उपरवनामका गता
बाहुमात्रखाता अधोभागे परस्परमिलिता ऊर्ध्वभागे परस्परं
प्रादेशमात्रव्यवहिता वर्तन्ते । तेष्वेकस्मिन्नुपरवे यजमानो दक्षि-
णहस्तं प्रसारयति । तथैवाध्वर्युरन्यस्मिन् स्वहस्तं प्रसार्य अधस्ता-
द्यजमानहस्तं गृह्णाति । तदा यजमानः किमत्रेत्यनेन मन्त्रेण फलं
पृच्छति । अध्वर्युश्च भद्रमित्यनेन मन्त्रेणोत्तरं ब्रूते । ततो यज-
मानस्तन्नौ महेत्यनेन मन्त्रेण तत्फलं स्वकीयत्वेन स्वीकरोति ।
तस्माद्यजमानस्यैतदिति चेत् । मैवं । नावित्यनेन द्विवचनेन महे-
त्यनेन चोभयगामितयैव स्वीकारात् । तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितं ।

“मन्त्रे दीर्घमामे तत्प्रकृतौ विहतावुत ।

दीर्घस्य सोम इत्युक्तेः प्रकृतावसु तर्दनं ॥

सामानाधिकरणस्य षष्ठीतो बलवत्तः

दैर्घ्ययुक्तेऽन्य संस्थादौ उत्कर्षोऽन्यत्र बाधनात्” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “दीर्घभोमे सन्तृचे धृत्यै” इति भोमयाग-
विशेषो दीर्घभोमः । तस्मिन् भोमाभिषवाधारयोरधिषवणफल-
कयोः सन्तर्दनं कार्यं अन्योन्यविद्योगेन शैथिल्यं मा भूदिति
दृढसंज्ञेयः सन्तर्दनं । तदेतत् प्रकरणबलात् प्रकृतौ निवेश्यते न
च तत्र दीर्घभोमत्वानुपपत्तिः । दीर्घस्य भोम इत्येवं दीर्घ-
शब्दस्य यजमानविशेषणत्वेनाप्युपपत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः । षष्ठी-
समासात् कर्मधारयो बलीयानिति वक्ष्यते । तथा सति दीर्घत्वं
भोमस्य धर्मो न तु यजमानस्य । नन्वेवमपि प्रकृतिभूतस्य भोमस्य
इष्टिपश्यपेक्षया दीर्घत्वमस्येवेति चेत् भोमशब्देनैव तदवगतौ
दीर्घशब्दवैयर्थ्यात् । न हीष्टिपश्यपेक्षया ह्रस्वः कश्चित् भोमोऽस्ति
यस्य व्यावृत्तये दीर्घशब्दः प्रयुज्येत, तस्मात् प्रकृतिरूपह्रस्वभोमं
व्यावर्त्तयितुमयं दीर्घशब्दो विकृतिषूक्त्यादिषु ग्रहाधिक्येन दी-
र्घत्वं, तस्माद्वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा विकृतिषु तन्निवेशः । प्रकृतौ
तु दीर्घशब्दस्य बाधः पूर्वमुक्तः । सन्तर्दनबाधश्च साक्षात् श्रूयते
“हनू वा एते यज्ञस्य यदधिषवणे न सन्तृणत्यसन्तृण्ये हि हनू”
इति । तस्मान्न प्रकृतौ निवेशः । तत्रैव पञ्चमपादे चिन्तितं ।

“आख्यातव्या* वषट्कारा एव किं भक्षहेतवः ।

किं वाभिषवहोमौ च तत्राद्योऽस्तुक्तया दिशा ॥

हविर्धानेऽभिषुत्याथ ज्जला मदग्निं भक्षयेत् ।

* आख्या वक्षो इति का० पा० ।

इति श्रुतत्वतस्तौ च भक्षहेतु यथेतरः” ॥ इति ।

हेतुश्च मम इत्यत्र समाख्या भक्षहेतुः । हारियोजनवा-
क्यन्तु वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र वषट्कार इत्येवमुक्तत्वात् त्रय
एव भक्षहेतव इति चेत् । मैवं । “हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याह-
वनोये जुला प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षयन्ति” इति श्रूयते ।
उत्तरवेद्याः प्रतीचीने सदः प्राचीनमण्डपेऽभिषवः उत्तरवेद्यां
होमः सदसि भक्षणं । तत्राभिषवहोमयोर्वचनान्तरप्राप्तयोर-
भिधेयतया तौ निमित्तत्वेनानूद्य भक्षणं विधीयते, तस्मात् स-
माख्यादिवत् एतयोरपि हेतुत्वमस्ति । षष्ठाध्यायस्य चतुर्थ-
पादे चिन्तितं ।

“अभिषुत्य ततो जुला खादेदेकैकहेतुना ।

संहत्य वा निमित्तोक्तौ साहित्याविधितोऽग्निमः ॥

होमाभिषवकर्ता च भक्षाङ्गत्वेन चाद्यते ।

निमित्तताऽऽर्थिकी तस्मात् साहित्यं हेतुगं मतं” ॥ इति ।

ज्यातिष्टोमे श्रूयते “हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्य सदसि भ-
क्षयन्ति” इति । तत्राभिषवहोमयोरेकैक एव भक्षहेतुः सा-
हित्यस्याविधेयत्वात् । अभिषवहोमावत्र निमित्तत्वेनाद्यते तत्र
साहित्यविधौ वाक्यं भिद्येत अभिषवहोमौ भक्षणहेतु । तौ च
संहितावित्येवं तद्भेदः । तस्मात्साहित्यस्याविधेयत्वादभिषवहो-
मयोः प्रत्येकं भक्षणनिमित्तहेतुत्वमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । नात्र
निमित्तमुपन्यस्यते । किन्तु होमाभिषवयोः कर्त्राभक्षणे प्रत्य-
ङ्गत्वेन पूर्वमप्राप्तत्वाद्विधीयते । तथा सत्यभिषवहोमयोर्यन्नि-

मि॒त्तत्वं प्र॒तीय॑ते तदार्थि॒क॒रि॒ति वा॒क्य॒भेद॑दोषाभावात् साहित्यं
प्र॒तीय॑मानं विव॒क्षित॑मिति स॒हित॒योरे॒व तयो॑र्नि॒मित्त॒त्वमि॒ति ।
अत्र॑ सर्व्वेषां यजुष्ट्यान्नास्ति ह॒न्दः ।

इति॑ माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

वि॒भूर॑सि प्र॒वाह॑णो वह्नि॑रसि ह॒व्य॒वा॒हनः॑ श्वा॒चो
ऽसि॑ प्र॒चे॒तास्तु॒थोऽसि॑ वि॒श्ववे॑दा उ॒शि॒गसि॑ क॒विर॑ङ्गा-
रि॒रसि॑ ब॒भारि॑र॒वस्यु॑रसि दु॒व॒स्वान्धु॑न्यूरसि मा-
ज्जा॒लीयः॑ स॒म्राड॑सि कृ॒शानुः॑ परि॒षद्यो॑ऽसि प॒व॒मानः॑
प॒त॒कासि॑ न॒भ॒स्वान॑सं॒मृष्टो॑ऽसि ह॒व्य॒सूद॑ च॒त॒धामा॑सि
सु॒व॒ज्योति॑र्ब्र॒ह्मज्योति॑रसि सु॒व॒धीमा॑जोऽस्ये॒कपा॑द॒हिर॑-
सि बु॒ध्नियो॑ रौ॒द्रेणा॑नी॒केन॑ पा॒हि मा॑ग्ने पिपृ॒हि मा॑
मा मा हि॒ःसीः॑ ॥ १ ॥

अ॒नी॒केना॑ष्टौ च ॥

इति॑ तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपा-
ठके तृतीयोऽनुवाकः ॥

द्वितीयानुवाके हविर्धानगतापरवनिर्माणमुक्तं । अथावशि-
ष्टेष्वग्नीध्रापसदःप्रसूतिस्थानेषु धिष्णिष्याः तृतीयोऽनुवाकेऽभि-
धीयन्ते । कल्पः “अग्नीध्रोयं खात्वा रूपेणेन्द्रतयावोक्ष्य चात्वाले-

पुरीषं मिकता इति निवपति, विभूरमि प्रवाहणेन रौद्रेणानोकेन पाहि माग्ने पिष्टहि मा मा मा हि० सीरिति तं परिमण्डलं धिष्णिं करोति मिकताभिरभ्राशितं करोत्यथातः सदसि धिष्ण्यान्निवपति हेतुः प्रथमं वक्त्रिरमि हव्यवाहन इति, आत्रोऽमि प्रचेता इति दक्षिणतो मैत्रावरुणस्य, तुथो वो विश्ववेदा इत्युत्तरतो ब्राह्मणाश्वमिन, उशिगमि कविरित्युत्तरतः पोतुः, अद्वारिरमि वम्भारिरित्युत्तरतो नेष्टुः, अवस्युरमि दुवस्वानित्युत्तरतो कावाकस्य, अथ दक्षिणे वेद्यन्ते मार्जालीयं निवपति शुन्ध्यूरमि मार्जालीय इति, सर्व्वेष्वेव रौद्रमनुवर्त्तयत्यथाष्टावनुदिशति, सम्राडमि कृशानुरित्याहवनीयमुपतिष्ठते, परिषद्योऽमि पवमान इत्यास्तावं, प्रतक्वामि नभस्वानिति चात्वालं, असंमृष्टोऽमि हव्यसृद इति पशुअपणं, अथ मदसो द्वारि तिष्ठन् चतधामामि सुवर्ज्योतिरित्यौदुम्बरोमुपतिष्ठते, ब्रह्मज्योतिरमि सुवर्धामेति ब्रह्मसदनं, अथात्रैव तिष्ठन् गार्हपत्यमुपतिष्ठते, अजौस्तेकपादहिरमि बुध्निय इति यं प्रहास्यन्तो भवन्ति” इति । तत्र रौद्रेणेति वाक्यं सर्व्वमन्त्रशेषत्वादान्ते समाह्वयते । आभ्राशितं समन्ताद्यथा न भ्रश्यति तथा करोति शुभं वा करोति । हे अग्नीध्रीय त्वत्तोऽन्यद्विष्णियविहरणात् त्वं विभूरमि विविधं भवमि । हविषां प्रवाहयितृत्वात् प्रवाहणोऽमि । हे होत्रीय त्वं वक्त्रिर्यो हव्यवाहनः तद्रूपोऽमि । हे मैत्रावरुणीय आत्रो मित्रः प्रचेता वरुणस्तदुभयरूपोऽमि । हे ब्राह्मणाश्वमिष्वन्धिन् तुथो ह स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा

विभजतोत्यान्नातो विश्वाभिज्ञो यस्तु यस्तद्रूपोऽमि । हे पोत्रीय
 लमुशिक् कमनीयः कविर्विद्वानमि । हे नेष्ट्रीय सोमरचको
 यावङ्गारि बभारिनामकौ तद्रूपोऽमि । हे अक्षावाकमन्विन्
 अवस्य ते त्वा वाताय स्वाहा दुवस्य ते त्वा वाताय स्वाहेत्यान्ना-
 तावस्य दुवस्वन्तौ वातविशेषौ तद्रूपोऽमि । हे मार्जालीय लं
 शुन्धूः शोधकः पात्रप्रक्षालनेन लंपमार्जकस्थानभूतोऽमि । हे
 आहवनीय मम्यक्राजमानः कृशानुरमि । हे आस्ताव स्तोत्र-
 स्थान परिषद्यः परितः सदयोग्यः पवमानः पूतोऽमि । हे चा-
 त्वाल कृष्णविषाणत्यागार्थं प्रतप्ताऽमि प्रकृष्टगमनविषयोऽमि ।
 नभस्वान् अन्तरवकाशवान् पशुश्रपणप्रदेश राक्षसैरसंमृष्टोऽमि ।
 हे हव्यसूद हृदयादिहव्यपाचकोऽमि । हे औदुम्बरी ऋतधामा
 मामगानामृतमवश्यम्भावि धाम उपवेशनस्थानं यस्याः तादृशी
 सवर्जोतिः उन्नतत्वेन स्वर्गप्रकाशिकाऽमि । हे ब्रह्ममदनं लं
 ब्रह्मजोतिः ब्रह्मनामकस्त्वर्जः प्रोचणादिकर्माभ्यनुष्ठानरूपं
 ज्योतिर्यस्मिन् स्थाने तादृशममि सुवर्धाम स्वर्गमदृशं स्थानं यस्य
 तथाविधममि । हे नूतनगार्हपत्य सो देवः प्रोष्ठपदा नक्ष-
 त्रमज एकपाद्वतेत्यान्नातः तद्रूपोऽमि । पुरातनं गार्हपत्यमित
 ऊर्ध्वमृत्विजः परित्यज्यन्तो भवन्ति । हे त्याज्यगार्हपत्य सो
 देवः प्रोष्ठपदा नक्षत्रं अहिर्बुध्नियो देवतेत्यान्नातः तद्रूपोऽमि ।
 आग्नीधीयमारभ्य पुराणगार्हपत्यान्तेषु षोडशसु स्थानेषु अभि-
 मन्थमन्त्रं हे अग्ने तदीयेन रौद्रेण मैत्र्येण राक्षसेभ्यो मां पाहि
 कर्मफलप्रदानेन मां पाहि । पिपृहि पूर्वमनोरथं कुरु । मदि-

नाशरूपां हिंसां मा कुरु । तानेतान्त्वर्वानुपेक्ष्यानुष्ठानं वि-
 धत्ते “चात्वालाद्धिष्णियानुपवपति योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालं
 यज्ञस्य सयोनित्वाय” (मं० ६का०।३प्र०।१अ०) इति । पुरो-
 षमादायोत्तरवेद्याः करणाच्चात्वालं यज्ञस्य योनिः तादृशा-
 च्चात्वालाद्धिष्णियाद्धिष्णियनामकानां स्थलविशेषाणां निवपने
 यज्ञः सर्वोऽपि स्वयोनियुक्तो भवति । कालान्तरे अनुष्ठेयान्यपि
 कानिचिद्धिष्णियप्रसङ्गादिह विधीयन्ते । तत्राग्नीध्रीयधिष्णिय-
 स्थिताद्वक्त्रेर्होत्रियादिधिष्णियेषु अग्निस्थापनं विधत्ते “देवा वै
 यज्ञं पराजयन्त तमाग्नीध्रात् पुनरपाजयन्नेतद्वै यज्ञस्यापरा-
 जितं यदाग्नीध्रं यदाग्नीध्राद्धिष्णियान् विहरति यदेव यज्ञ-
 स्यापराजितं तत एवैनं पुनस्तनुते” (मं० ६का०।३प्र०।१अ०)
 इति । पराजयन्त पराजितमकुर्वन्तं यज्ञमसुरा अगृह्णन् । पुनस्तं
 यज्ञमाग्नीध्रदेवतासामर्थ्येनऽसुरेभ्यः अवच्छिद्य देवता अयजन्
 अग्नीध्रस्यापराजितस्यानत्वात् ततो विहरणं युक्तं । प्रेषमन्त्र-
 मुत्पादयति “पराजित्यैव खलु वा एते यन्ति ये वहिष्यवमा-
 नः सर्पन्ति वहिष्यवमाने स्तुत आह्वाग्नीदग्नीन् विहर बर्हिस्तृ-
 णाहि पुरोडाशाः अलं कुर्विति यज्ञमेवापजित्य पुनस्तन्वाना
 यन्ति” (मं० ६का०।३प्र०।१अ०) इति । वहिष्यवमानं नाम
 प्रातस्सवने सामगैर्गायमानमुपास्मै गायत इत्यादिकं स्तोत्रं
 तन्तु गायन्तं ऋत्विजा धावन्ति । यथा लोके पराजित्य पला-
 यन्ति तद्वत् । ततस्तोत्रे समर्पिते सत्याग्नीध्रं सम्बोध्याग्निविह-
 रणादिप्रैषे उक्ते यज्ञपराजयादपावृत्य पुनः प्रसारितवन्तो

भवन्ति । विहरणे विशेषं विधत्ते “अङ्गारैर्दे॑ सवने विहरति
 शलाकाभिस्तृतीयः सशुकत्वायाथो सम्भरत्येवैनत्” (सं० ६ का० ।
 ३ प्र० १ अ०) इति । प्रातस्तवनमाध्यन्दिनसवनयोराम्नीधीय-
 गतैरङ्गारैर्दग्धकाष्ठैर्विहरेत् । तृतीयसवने तु शलाकाभिर्दीप्ता-
 भितृणमुष्टिभिर्विहरेत् । तत्र सोमस्य गायत्रीमुखेन पीतत्वा-
 न्नास्ति सोमे* तेजः । दीप्तासु शलाकासु साररूपतेजोऽस्तीति
 सशुकत्वाय सतेजस्त्वाय तथा कुर्वन्ति । किञ्चित् तृतीयसव-
 नमितरसदृशं कृत्वा सम्भरन्ति सम्यक् पोषयन्ति । पूर्वाक्त-
 धिष्णियमङ्गं प्रशंसति “धिष्ण्या वा अमुष्मिन् लोके सोम-
 मरत्नन् तेभ्योऽधि सोममाहरन् तमन्ववायन् तं पर्यविशन्”
 (सं० ६ का० । ३ प्र० १ अ०) इति । स्नानभ्राजादय इव धिष्णि-
 यदेवता अपि सोमं रत्नन्ति आर्ह्यमाणां सोममनु स्वयमप्या-
 गत्य परित उपविष्टाः तस्मात् प्रशस्ता धिष्ण्याः । एतद्देदनं
 प्रशंसति “य एवं वेद विन्दते परिवेष्टारं” (सं० ६ का० । ३ प्र० ।
 १ अ०) इति । मेवकजनमित्यर्थः । केषुचित् धिष्णियेषु सोमा-
 ङ्गतिं विदधाति “ते सोमपीथेन वार्धन्त ते देवेषु सोमपीथ-
 मैच्छन्त तान् देवा अब्रुवन् द्वे द्वे नामनी कुरुध्वमथ प्रवाप्स्यथ
 नवेत्यग्रयो वा अथ धिष्ण्यास्तस्मादिनामा ब्राह्मणोर्दुक-
 लेषां ये नेदिष्ठं पर्यविशन् ते सोमपीथं प्राप्नुवन्नाहवनीय
 आग्नीधीयो होत्रीयो मार्जालीयस्तस्मात् तेषु जुह्वति” (सं०
 ६ का० । ३ प्र० १ अ०) इति । ते धिष्ण्याः सोमपानेन वि-

* नाग्निष्टोमे इति का० पा० ।

युक्ताः । ततस्ते देवेषु मध्ये सोमपानमस्माकमस्त्वित्येच्छन्त । एकै-
 कनाममात्रधारणेन युष्माकं सोमपानयोग्यता सर्व्वथा नास्ति,
 नामद्वये तु स्वीकृते पाचिकी तद्योग्यतेति देवैरुक्ता अग्निनाम-
 धिष्णिथनाम च कृतवन्तः । यस्मान्नामद्वयमुत्कर्षहेतुः तस्मात्सोके
 देवदत्तादिनाम प्रथमं धृत्वा पश्चात् तपोविद्यादिभिराचा-
 र्यापाध्यादिकं द्वितीयनाम दधत् सत्कारेण समृद्धा भवन्ति
 विप्राः । नामद्वयधारिणां तेषां मध्ये ये चत्वार आहवनीयादयः
 सोमस्यात्यन्तममीपे निविष्टास्ते समीपवर्त्तिन्वेन सोमपानयोग्या
 इति तेषु सोमं जुहुवुः । द्विनामधारित्वेनेतेरेषामपि प्रमत्तं
 सोमपानं वारयति “अतिहाय वषट्करोति विच्छेते सोमपो-
 येनार्थ्यन्त” (सं० ६ का० १३ प्र० ११ अ०) इति । ये दूरवर्त्तिनो
 मैत्रावरुणधिष्ण्यादयस्तानतिलङ्गु समीपस्येभ्य एव वषट्का-
 रस्तथापि अनुवषट्कारप्रदानाम आहुतिस्तु ऐतरेयब्राह्मणश्रुतेः
 तदाहुतिदेवतात्वेन चतुर्णामेव श्रवणात् तानतिहायवषट्कारो-
 तोत्युक्तं युक्तं । मा च श्रुतिः “सोमस्याग्ने वि ह्येत्यनुवषट्करोति
 तेन धिष्ण्यान् प्रीणाति” इति । तस्मात् तेषां वषट्कार-
 पूर्व्वको होमः । इतरे तु सोमपानेन व्यार्थ्यन्त हि यस्मात्
 पूर्व्वोक्तस्य वियोगस्य प्रतीकारं मामीष्यलक्षणं न मस्यादितवन्तः ।
 द्वितीयनामप्रयुक्तस्त्वत्कर्षस्तेषां सोमाभावेऽप्याज्यव्याघारणादे-
 वोपपद्यते । सोमाहुतीनां दिग्व्यवस्थां विधत्ते “देवा वै याः
 प्राचीराहुतीरजुहुवुर्ये पुरस्तादसुरा आसन् ताः स्ताभिः प्राण-
 दन्त याः प्रतीचीर्ये पश्चादसुरा आसन् ताः स्ताभिरपानुदन्त

प्राचोरन्या आहुतयो ह्यन्ते प्रत्यङ्गामोने धिष्णिद्यान् व्या-
 धारयति पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च यजमानो भ्रातृव्यान् प्रणुदते
 तस्मात् पराचीः प्रजाः प्रवीयन्ते प्रतीचीर्जायन्ते” (मं० ६का०।
 ३प्र०।१अ०) इति । प्राङ्मुखेन ह्यमानाः प्राचीः उत्तरवे-
 दिगताः यस्मादाहुतिषु द्वै विध्यं तस्मात्त्रोकेऽपि प्रजाः पित्रा
 यन्मुखेन प्रवीयन्ते निषिच्यन्ते तद्विपरीतदिङ्मुखा उत्पद्यन्ते ।
 अश्वर्याः प्रत्यागमनं निषेधनिन्दाभ्यामुन्नयति “प्राणा वा
 एतं यद्विष्णिद्या यदध्वर्युः प्रत्यङ् धिष्णिद्यानतिमर्षेत् प्राणान्
 मङ्गर्षेत् प्रमायुकस्यान्नाभिर्व्या एषा यज्ञस्य यद्देतातर्ध्वः खलु
 वै नाभ्यै प्राणे वाङ्पानो यदध्वर्युः प्रत्यङ् होता रमतिमर्षे-
 दपाने प्राणं दध्यात् प्रमायुकः स्यात्” (मं० ६क०।३प्र०।१अ०)
 इति । अतिमर्षेदतिक्रम्य गच्छेत् होता यज्ञस्य नाभिः मध्यदेशे
 वर्त्तते प्राणवत् प्राग्वर्त्तिनोऽश्वर्याः प्रत्यगमनमयुक्तं । अतिज
 उपगायन्तीति विधिप्राप्तगानमश्वर्यानिर्दिधति “नाध्वर्युरूप-
 गायेद्वाग्वीर्या वा अश्वर्युर्यदध्वर्युरूपगायेद्गाने वाचः सग्नय-
 च्छेदपदासुकाऽस्य वाक् स्यात्” (मं० ६का०।३प्र०।१अ०) इति ।
 उद्गात्रा सामानि गीयमाने पृष्ठतस्तदंगीकरणमुपगानं उप-
 दासुका उपक्षयशीलाः । प्रकारान्तरेणाश्वर्याः प्रत्यगमनं वि-
 धातुं चाद्यमुद्गावयति “ब्रह्मवादिना वदन्ति नाम्स्मिन्ते
 मेमेऽश्वर्युः प्रत्यङ्मदेतीचादय कथा दाक्षिणानि होतुमन्ति”
 (मं० ६र्क०।३प्र०।१अ०) इति । अश्वर्याः सद उन्नङ्गु प्रत्य-
 गमनं निषिद्धं दाक्षिणहोमः प्राचीनवंशे नूतनगार्हपत्ये

कर्त्तव्यः तत्कतथं घटते असंस्थिते ऽममाप्ते कथा केन प्रका-
 रेण । उक्तचोद्यस्य परिहाराभासमाशङ्कते “यामो हि स तेषा-
 मिति” (सं० ६का०।३प्र०।१अ०) इति । याम उपरमे
 यस्मात् स दाक्षिणहोमः । तेषां देवानां सम्बन्धिनः कर्मण
 उपरमकालीनः अतो लौकिकगमनत्वाद्देवा अनुज्ञास्यन्ति ।
 इत्यमुत्तराभासं दूषयति “कस्मा अह देवा यामं वाऽयामं
 वानुज्ञास्यन्तीति” (सं० ६का०।३प्र०।१अ०) इति । अहेत्युक्तविष-
 यमुत्तरवादिनोक्तं तन्न भवति कस्मै प्रयोजनाय कर्मणे उपरति
 मनुपरतिं वा अनुज्ञास्यन्ति, न हि तदनुज्ञया देवानां किञ्चित्
 प्रयोजनं पश्यामः । ततः प्रत्यग्गमनस्य निषिद्धत्वाद्दाक्षिणहोमो
 न घटत एवेति चोद्यं सुस्थितं । तस्य मुख्यं परिहारं दर्शयन्
 प्रत्यग्गमनं विधत्ते “उत्तरेणाग्नीध्रं जुहोति दाक्षिणानि न
 प्राणान् सङ्कर्षति” (सं० ६का०।३प्र०।१अ०) इति । अग्नीध्र-
 हविर्धानयोर्मध्ये गत्वा यत् सदेऽतिक्रमणं तदेव निषिद्धं । अयं
 त्वाग्नीध्रं वामतः परित्यज्य तस्मादुत्तरतः प्रत्यङ्मुखो गत्वा
 प्राचीनवंशे दाक्षिणानि जुहुयात् । ततो नोक्तदोषः । इत्थं
 प्रामाणिकं परिममाप्य प्रकृतमनुसरति । तत्र चालालाद्विष्णि-
 यानुपवपति इति सामान्यशास्तेणाग्नीध्रादीनां प्राजहितान्तानां
 षोडशानामपि निवपने प्रसक्ते मार्जालीयान्तानामष्टानामे-
 वेति विशेषं विधत्ते “न्यन्ये धिष्ण्या उषन्ते नान्ये यान्निवपति
 तेत तान् प्रीणाति” (सं० ६का०।३प्र०।१अ०) इति । इतरे-
 षामाहवनीयादीनां प्राजहि तान्तानामष्टानामुपस्थानं विधत्ते

“यान्न निवपति यदनुदिशति तेन तान्” (सं० ईका०।३प्र०।
१अ०) इति । प्रीणातीत्यनुवर्त्तते । अनुदेशो मन्त्रेणोपस्थानं ।
अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“विभूः पदत्रयात्मानो मन्त्राः षोडश निर्वपेत् ।

धिष्ण्यादिशेच्च सर्वेषु रौद्रेणेत्यनुदिश्यते” ॥ इति ।

अत्र मीमांसा नास्ति । कन्दमी उक्तैव ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

त्व॑ सोम॑ तनू॒कङ्क्षो॑ दे॒षोभ्योऽन्य॑कृ॒तेभ्य॑ उ॒रु य॒न्ता-
सि॒ वरू॑य॒ स्वाहा॑ जु॒पाणो॑ अ॒मुराज्य॑स्य वेतु॒ स्वाहा॑ऽ
यन्नो॑ अ॒ग्निर्वरि॑वः कृ॒णोत्व॑यं मृ॒धः पुर॑ ए॒तु प्रभि॑-
न्दन् । अ॒यः श॒चून् ज॑यतु ज॒ह्मिषा॑णो ऽयं वाजं॑ जयतु
वाज॑सातौ । उ॒रु वि॒ष्णो यि॑क्रम॒स्वोरु॑ क्षया॒य नः॑ कृ॒धि ।
घृ॒तं घृ॑तयो॒ने पिब॑ प्र प्र॒यज्ञ॑पतिं ति॒र । सोमो॑ जि-
गाति॑ गातु॒वित् ॥ १ ॥

दे॒वाना॑मेति निष्कृतमृतस्य येनि॒मास॑द॒मदि॒त्याः
सदो॑ऽस्यदि॒त्याः सद् आसी॑दै॒ष वो दे॒वस॑वितुः सोम-
स्त॑ रु॒क्षध्वं॑ मा वो द॒भदे॑तत् त्व॑ सोम॑ दे॒वो दे॒वानु॑पा॒गा
इ॒दम॑हं म॒नुष्यो॑ म॒नुष्या॑न् स॒ह प्र॑जया स॒ह रा॒यस्यो॑षेण

नमो देवेभ्यः स्वधा पितॄभ्य इदमहं निर्वरुणस्य पा-
शात् सुवरभि ॥ २ ॥

विस्थेपं वैश्वानरं ज्योतिरग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां
व्रतपतिरसि या मम तनूस्त्वय्यभूदियं सा मयि या
तव तनूर्मय्यभूदेषा सा त्वयि यथायथं नौ व्रतपते
व्रतिनौ व्रतानि ॥ ३ ॥

गातुविदभ्येकेषिंश्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपा-
ठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥

तृतीयानुवाके धिष्ण्या वर्णिताः । एतावता वेदिगतवि-
शेषकृत्स्नावान्तरनिर्माणं समाप्तं । अथ तस्यां वेद्यामग्नीषोमीय-
पशुर्वक्तव्यः । तस्य चाग्नीषोमयोः प्रणीतयोः पश्चादक्तमुचितत्वात्
तत्प्रणयनाय वैसर्जनहोमश्चतुर्थेऽभिधीयते । कल्पः “सुचि चतु-
र्गृहीतं गृहीत्वा शालामुखीये वैसर्जनहोमं जुहोति, त्वं सोम त-
नूकृद्गो देषेभ्योऽन्यकृतेभ्य उरु यन्तासि वरूयस् स्वाहेति सुवेणाप्तुं
प्रस्कन्दयति, जुषाणोऽप्तराज्यस्य वेतु स्वाहेति पूर्व्या द्वारो-
पनिष्क्रामति, अयक्तो अग्निर्वरिवः कृणोत्वयं मृधः पुर एतु
प्रभिन्दन् । अथ शत्रून् जयतु जर्हषाणो ऽयं वाजं जयतु वाज-
सातवित्यथाहवनीये सुवाङ्मतिं जुहोति, उरु विष्णो विक्रम-
स्त्रोरु चयाय नः कृधि । घृतं घृतयोने पिब प्र प्रयश्नपतिं तिर

स्नाहा” इति । तनूं शरीरं हन्तान्ति हिन्दन्तीति तनूहन्ति
 रक्षांसि । दिषन्तीति देषांसि । अन्यैरस्मद्विरोधिभिरभिचरद्भिः
 कृतानि प्रेरितानीत्यन्यकृतानि । हे सोम त्वं तादृशेभ्यो निय-
 न्तासि । यथा तादृशानि नास्मान् बाधन्ते तथा अस्मानन्यत्र
 सुरक्षितप्रदेशे स्थापयित्वा पालयसि, तस्मात् त्वमेवास्माकं उरु
 प्रभूतं वरूयं बलमसि तस्मै तुभ्यमिदं ऊतमस्तु । आर्तुं प्रस्क-
 न्दयतीत्यत्राप्तुशब्द आज्यविन्दुवाची, मन्त्रे त्वत्पदेहवाची । हे
 सोम त्वं जुषाणो अस्मासु प्रीतिमान् । रक्षमामदर्शनायाप्तुर-
 न्यदेहः मन् आज्यस्य वेतु विन्दुं पिब तवेदं ऊतमस्तु । पूर्व-
 दारेण निष्क्रामन्तो यमग्निं प्रणयन्ति अयमग्निरस्माकं वरिवः
 कृणोतु श्रेयः करोतु । अयं सृधो वैरिणः प्रभिन्दन् पुर एतु
 अग्ने गच्छतु । अयं जर्हषाणः हृष्टान्तःकरणः शत्रून् जयतु ।
 वाजस्यान्त्रस्य मातिल्लाभो यस्मिन् सङ्ग्रामे स वाजमातिः तस्मि-
 न्नयं अस्मदर्थं वाजं जयतु वशो करोतु । हे विष्णो व्यापिन्
 आहवनीय अस्मदनुग्रहार्थं उरु विक्रमस्व वैरिषु बज्रं परा-
 क्रमं कुरु, नोऽस्माकं क्षयाय निवामार्थं उरु छधि बज्रं
 गृहधनादिकं सम्पादय । घृतेन ज्वालोज्जवात् घृतयेनिः । हे
 घृतयेने ह्वयमानमिदं घृतं पिब, यज्ञपतिं यजमानं प्रतिर-
 त्रतिशयेन वर्द्धय । मन्त्रान् व्याचिख्यासुरादौ हेतुं विधत्ते ।
 “सुवर्गाय वा एतानि लोकाय ह्वयन्ते यद्वैसर्जनानि” (मं० ६
 का० १२ प्र० १२ अ०) इति । अवान्तरदीक्षाया विमर्जनार्थत्वादे-
 तानि होमकर्माणि वैसर्जनानि । तत्प्रकारः सूत्रे दर्शितः “उपस्थे

ब्रह्मा राजानं कुरुते स मयि ब्रतानां ऋयध्वमिति सम्प्रेष्यति यज-
मानस्यामात्यान् स॒ह्यन्नध्वर्युं यजमानोऽन्वारभते यजमानं
पत्नी पत्नीमितरे पुत्रभ्रातरोऽहतेन वामसा अमात्यान् सम्प-
च्छाद्य वामसोऽन्ते सुगुण्डमुपनियम्य प्रचरणा वैसर्जनानि जुहो-
ति” इति । ब्रतामात्यशब्दौ बन्धुवाचकौ । प्रचरणी जुह्वा सदृशी ।
विशेषान् क्रमेण विधत्ते “द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति दिपाद्य-
जमानः प्रतिष्ठित्या आग्नीध्रे जुहोत्यन्तरिक्ष एवाक्रमत आह-
वनीये जुहोति सुवर्गमेवेनं लोकं गमयति” (मं० ६ का० १३ प्र० १
२ अ०) इति द्वाभ्यां । त्व॒ सोम तनूकृद्भ्यो देषोभ्योऽन्यकृतेभ्य उह
यन्तासि वरूय॒ स्वाहा, जुषाणे अमुराज्यस्य वेतु स्वाहा” इत्ये-
ताभ्यां आग्नीध्रे होमस्य मन्त्रो विधास्यते । आहवनीये उह वि-
ष्णोरिति मन्त्रः । होमात् पूर्वमेव ब्रह्मणा सोम आहर्त्तव्य इति
विधत्ते “देवान् वै सुवर्गं लोकं यन्तो रक्षा॒स्यजिघा॒सन्
ते सोमेन राज्ञा रक्षा॒स्यपहत्यामुमात्मानं कृत्वा सुवर्गं लो-
कमायन् रक्षसामनुपलाभायान्तः सोमो भवत्यथ वैसर्जनानि
जुहोति रक्षसामपहत्यै” (मं० ६ का० १३ प्र० १२ अ०) इति । यतो
गच्छतं आमुं रक्षोभिरूपलब्धुमशक्यमल्पदेहमाप्नो भवति स्वी-
कृतोऽभवत् तत ऊर्ध्वं कृतो होमो रक्षा॒स्यपहन्ति । प्रथममन्त्रे
पूर्वभागेऽभिप्रेतं सोमस्य सामर्थ्यमुपपादयति “त्व॒ सोम तनू-
कृद्भ्य इत्याह तनूकृद्भ्यः” (मं० ६ का० १३ प्र० १२ अ०) इति ।
तनुच्छिदां रक्षसामपि तनुं कृण्वन्ति क्षिनत्तीत्येष सोमेऽत्यन्तं
तनूकृत् तस्माद्भ्योभ्योऽस्मान् पालयितुं समर्थः । द्वितीयभागे

विशेष्यं पूरयति “द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्य इत्याहान्यकृता हि र-
क्षाः” (सं० ईका०।३प्र०।२अ०) इति । तृतीयभागे उर-
वरूथमित्यस्य वाक्यस्य शेषं पूरयति “उरू यन्तामि वरूथमि-
त्याहोर् नस्त्रधीति वा वै तदाह” (सं० ईका०।३प्र०।२अ०)
इति । बज्रबलमस्त्रदर्थं कुर्वित्येतदेव सभागो ब्रूते । द्वितीयमन्त्रे
त्वप्पुशब्दसूचितमाह “जुषाणो अमुराज्यस्य वेत्तित्याहाप्तुमेव
यजमानं कृत्वा सुवर्गं लोकं गमयति रत्नसामनुपलाभाय”
(सं० ईका०।३प्र०।२अ०) इति । प्राचीनवंशात् निष्क्रम्याग्नीं
जिगमिषुभिरनुष्ठेयानि सोमस्वीकारादीनि षड्विधत्ते “आ-
सोमं ददत आयावृण आवायव्यान्याद्राणकलशमुत्पत्नीमान-
यन्त्यन्वनाः प्रवर्त्तयन्ति यावदेवास्यास्ति तेन सह सुवर्गं
लोकमेति” (सं० ईका०।३प्र०।२अ०) इति । सोमं हविर्धामं
नेतुमाददीरन् । यावाणो अभिषवार्थाः । वायव्यान्नुलूखलमदृ-
शानि ग्रहपात्राणि । द्राणकलशः प्रौढं काष्ठपात्रं । एतान्यादा-
दीरन्, पत्नीं स्वस्थानादुत्थाप्यानयेयुः । ग्रीह्याद्यौषधद्रव्या-
यत् तृतीयं शकटं तदेवं मरुदावृत्तत्वादनंमिति बज्रवचनेना-
च्यते । तदनु पुनः पुनः प्रवर्त्तयेयुः, एवं मति यजमानस-
खं यावदस्ति तेन सर्व्वेण सह स्वर्गं प्राप्नोति । विधत्ते “नय-
वत्यर्चाऽऽग्नीध्रे जुहोति सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै” (सं० ईका०।
३प्र०।२अ०) इति । अग्ने नय सुपथेत्यसौ नयवती । तच्च सूत्रं
“शाल्लमुखीये प्रणयनीयमिधमादीष्य सिकताभिरुपयस्य अग्नी-
षोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यामनुब्रूहीति सम्प्रेष्यति प्रणीयमाना-

वानुब्रूहीति वा प्रथमायां चिरनूक्तायां अयं नो अग्निर्व्वरिवः
 कृणोत्वित्यग्निः प्रथमा सोमप्रथमा वा प्राञ्चोऽभिप्रव्रजन्त्या आ-
 गोधीयेऽग्निं प्रतिष्ठाप्य अग्ने नयेत्यर्धमाज्यशेषस्य जुहोति” इति ।
 १४ चरण्यां चतुर्गृहीतस्याज्यस्यार्धं गार्हपत्ये मन्त्रद्वयेन ऊतम-
 दशिष्टेऽप्यर्धमाज्यमाग्नीध्रे ऊत्वा इतरदाहवनीये होतुं शेषयेत् ।
 विधत्ते “यावत्सो वायव्यानि द्रोणकलशमाग्नीध्र उपवासयति”
 (सं० ६ का० १३ प्र० १२ अ०) इति । स्थापयेदित्यर्थः । तद्वत्सोम-
 श्चापि स्थापनप्राप्तौ तद्वारयितुं ग्रहणं विधत्ते “विह्वेनं तैर्गृह्णते
 षत् सहोपवासयेदपुवायेत्” (सं० ६ का० १३ प्र० १२ अ०) इति ।
 १५ नं सोमं तैर्गवादिभिर्व्विसृज्य नेतुं गृहीरन् । यदि कश्चित् तैः
 १६ षट् स्थापयेत् तदानीमभिषवभीत्या सोमस्योदरं पूति भवेत् ।
 १७ अत्राज्यशेषस्याहवनीये होमाय उरु विष्णो इति यो मन्त्रः यश्च
 १८ ततः पूर्व्वोऽयं नो अग्निरिति यो मन्त्रस्तावुपेक्षितौ । कल्पः “त्र-
 १९ झ्णो राजानमादाय पूर्व्वया द्वारा हविर्धानं प्रपादयति,
 २० सोमो जिगाति गातुविदेवानामेति निष्कृतमृतस्य योनिमा-
 २१ षदं” इति । गातुविन् मार्गज्ञः । सोमो जिगाति गच्छति । कं देशं
 २२ गच्छति । आसीदत्यस्मिन् हविर्धानदेश इत्यासदः देवानामास-
 २३ हमेति । कीदृशं । निष्कृतं अलङ्कृतं । मृतस्य यज्ञस्य योनिः कारणं
 २४ ग्रहचमसादिहविषामत्रावस्थितत्वात् । विधत्ते “सौम्यर्चा प्रपा-
 २५ दयति स्वयैवेन देवतया प्रपादयति” इति । कल्पः “अथ
 २६ ह्मिणस्य हविर्धानस्य नीडे कृष्णाजिनमाकृणाति, आदित्याः
 २७ षडोऽस्यदित्याः सद् आसीदेति कृष्णाजिने राजानं” इति ।

स्पर्शार्थतां दर्शयति “अदित्याः सदोऽस्यदित्याः सद आसीदे-
 त्याह यथायजुरेवैतत्” (सं० ६ का० १ प्र० १२ अ०) इति । कल्पः
 “अथैनं देवताभ्यः सम्प्रयच्छति, एष वो देव सवितः सोमस्त-
 रत्तद्धं मा वो दभत्” इति । एतावन्तं कालं यजमानः सोम-
 मरत्तत । इत ऊर्ध्वं हे देवा युष्मदीयं सोमं यूयमेव रत्तद्धं ।
 यद्यपि इन्द्रादयो देवाः सर्वे सम्बोधनीयाः तथापि पवि-
 ट्वाद्देशोपलक्षणार्थं सवितैव सम्बोध्यते । मा वो दभत् इमं
 रत्तमाणां युष्मान् कश्चिदपि मा हिंसीत् । सवित्सम्बोध्य-
 तात्पर्यमाह “यजमानो वा एतस्य पुरा गोप्ता भवत्येषा
 देव सवितः सोम इत्याह सवित्प्रसृत एवैनं देवताभ्यः सम्प्र-
 यच्छति” (सं० ६ का० १ प्र० १२ अ०) इति । बोधायनः “सम-
 दायोपतिष्ठते, एतत् त्व- सोमदेवो देवानुपागा इदमहं
 नुव्यो मनुष्यान् सह प्रजया सह रायस्योषेण” इति । हे सोम
 देवः सन् भवदीयान् देवान् एतदिदानीं प्राप्नोऽसि, अहमपि मा-
 नुष्यः सन् मदीयान् मनुष्यान् इदमिदानीं प्राप्नोऽस्मि । कीदृशो
 ऽहं । पुत्रादिप्रजया पश्नादिधनपुत्रा च सह वर्त्तमानः । मन्त्रभा-
 गयोद्धयोः प्रसिद्धिं तृतीयभागे विपक्षबाधञ्च दर्शयति “एतत्
 त्व- सोम देवो देवानुपागा इत्याह देवो ह्येष सन् देवानुपैती-
 दमहं नुव्यो मनुष्यानित्याह नुव्योश्च आह्येष सन् मनुष्या-
 नुपैति यदेतद्यजुर्न ब्रूयादप्रजा अपश्युर्यजमानः स्यात् सह प्र-
 जया सह रायस्योषेणेत्याह प्रजयैव पश्युभिः सहमं लोक-
 मुपावर्त्तते” (सं० ६ का० १ प्र० १२ अ०) इति । बोधायनः “नमो

देवेभ्य इति प्राञ्चमञ्चलिं करोति, स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणां, प्रत्यञ्चमयोपनिष्कामति, इदमहं निर्व्वरणस्य पाशात् इत्यथा-
हवनीयमुपतिष्ठते, सुवरभि विख्येष्टं वैश्वानरं ज्योतिः” इति ।
आप्तम्वः “इदमहं मनुष्यानि प्रदक्षिणमावृत्य, नमो देवेभ्य
इति प्राचीनमञ्चलिं कृत्वा, स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणे, इदमहं
निर्व्वरणस्य पाशात् इत्युपनिष्काम्य, सुवरभिविख्येष्टं इति सर्व्व वि-
हरमनुवीक्षते, वैश्वानरं ज्योतिः इत्याहवनीयं” इति । मन्त्र-
स्मार्थप्रसिद्धिं दर्शयति “नमो देवेभ्य इत्याह नमस्कारो हि
दोनाः स्वधा पितृभ्य इत्याह स्वधाकारो हि पितृणां”
(१०६ का०।३ प्र०।२ अ०) इति । निर्व्वरणस्य पाशादित्यत्र नि-
श्चामोति अध्याहर्त्तव्यं । एतदेवाभिप्रायं दर्शयति “इदमहं
निर्व्वरणस्य पाशादित्याह वरुणपाशादेव निर्मुच्यते” (मं० ६
का०।३ प्र०।२ अ०) इति । कल्पः “अथ यजमानोऽवान्तरदीक्षां
विसर्जयति, अग्ने व्रतपते त्वं व्रतानां व्रतपतिरसि या मम त-
नूस्त्वय्यभूदियं सा मयि या तव तनूर्मय्यभूदेषा सा त्वयि
यथायथं नौ व्रतपते प्रतिनोर्व्रतानि” इति । अवान्तरदीक्षाया
आदौ यजमानः स्वतनूमग्नौ मङ्गल्येनाऽवस्थाप्य अग्नितनूञ्च
स्वस्मिन्नवस्थाप्य सह व्रतनियममुपचक्रमे, इदानीन्तु शरीर-
व्यत्ययस्यासमाहितत्वाद्भ्रतिनोर्ग्नियजमानयोः स्लोचित्रव्रतमे-
वास्तु । अत्र “सुवरभिविख्येष्टं वैश्वानरं ज्योतिः” इत्येतौ मन्त्रौ
पुरोडाशब्राह्मणे स्पष्टत्वादुपेक्षितौ । अस्य तु मन्त्रस्य प्रतीकग्रहण-
पूर्व्वकं तात्पर्य्यमाह “अग्ने व्रतपत आत्मनः पूर्वा तनूरादेयेत्या-

ऊः को हि तदेद वसीयान् स्वे वशे भूते पुनर्व्वा ददाति न वेति”
 (मं० ६ का०।३ प्र०।२ अ०) इति । अग्रे व्रतपत इत्येतावत् प्रतीकं ।
 स्वकीया पूर्वा तनूरग्निसकाशात् सहसा स्वीकार्येति बुद्धिमन्त
 आहुः । कुतः । वसीयान् अत्यन्तधनिकः प्रभुः परकोये वस्तुनि
 स्ववशीभूते सति पुनः स प्रभुर्ददाति वा न वेति यत् तत् को
 नाम वेद, ततो वशीभावात् प्रागेवादेया । यावादीनामाग्नीध्रे
 स्थापनं यत् पूर्वमुक्तं तत् प्रशंसति “यावाणो वै सोमस्य राज्ञो
 मलिच्छुमेना य एवं विद्वान् यावण आग्नीध्र उपवासयति जैनं
 मलिच्छुमेना विन्दति” (मं० ६ का०।३ प्र०।२ अ०) इति । मलि-
 छुमेना विरोधितस्करमेना । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“त्वं जुषा पश्चिमे वक्त्रौ वैमर्जनं ऊतिर्द्वयं ।

शालामुखीयतो वक्त्रं धृत्वा प्राञ्चोऽभियान्ति हि ॥

उरु ऊत्वा पूर्ववक्त्रौ सोमो राजानमगतः ।

हविर्धानं नयत्यत्र चक्षुर्मंस्तोऽर्थं सादयेत् ॥

अदिद्वयादिष सोमं निर्दिश्येते निमन्त्रयेत् ।

ददं दक्षिणमावृत्य नमः प्रागञ्जलिः स्वधा ॥

दक्षिणाञ्जलिरेतस्मान्निर्गच्छन् मण्डपादिकं ॥

सुवर्चिहारमोचिता वैश्या पूर्वाग्निमीचते ।

अग्रे वक्त्रेऽपस्थानं मन्त्राः षोडश कीर्त्तिताः” ॥ इति ।

अथ सोमांशा । प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

• “वैमर्जनाख्यहोमीयवामसो ग्रहणस्यतिः ।

प्रमाणं वा श्रुत्यबाधात् प्रमास्यादृकादिवत् ॥

दृष्टलोभैकमूलत्वमन्त्रवे श्रुत्यकल्पनात् ।

सर्ववेष्टनवद्वाधहीनायेषा न हि प्रमा” ॥ इति ।

इदं स्मर्यते “वैसर्जनवासोऽध्वर्युर्गृह्णाति” इति । सेयं स्रतिः सर्ववेष्टनस्रतिवत् प्रत्यक्षश्रुत्या न बाध्यते । ततोऽष्टकादिस्रतिवत् मूलवेदानुमापकेन प्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः । कदाचित् कसिद्धध्वर्युर्लोभादेतद्वासो जग्राह । तन्मूलैवैषा स्रतिरित्यपि कल्पना सम्भवतीति दृष्टानुसारिणी चेयं कल्पना दक्षिण्या परिक्लीतानामृत्विजां लोभदर्शनात् । तथा सत्यस्याः स्रतेरन्यथाप्युपपत्तौ अष्टकादिमूलश्रुतिवत् मूलश्रुतिर्न कल्पयितुं शक्यते । अतो बाधाभावेऽपि मूलवेदाभावान्नेयं स्रतिः प्रमाणं ।

अथ छन्दः । त्वं सोमेति गायत्री । अयं नो अग्निरिति त्रिष्टुप् । उरु विष्णोरित्यनुष्टुप् । सोमो जिगातीति गायत्री ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुःसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ * ॥

अत्यन्यानगान्नान्यानुपागामवीक्षा परैरविदं परो-
वरैस्तं त्वा जुषे वैष्णवं देवयज्यायै देवस्त्वा सविता म-
ध्वानक्तोषधे चायस्वैनं स्वधिते मैनं हिंसीर्दिवमग्ने-
ण मा लोखीरन्तरिक्षं मध्येन मा हिंसीः पृथिव्या संभव-
वनस्पत शतवल्शो विरोह सहस्रवल्शो विवयं रुहेम

यं त्वा यꣳ स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनाय महते सौभ-
गायाच्छिन्नो रायः सुवीरः ॥ १ ॥

यं दश च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपा-
ठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

चतुर्थानुवाके वैमर्जनहोमे ऽवान्तरदीक्षां विस्तृज्याग्नीषोम-
योरग्नीध्रीये हविर्धाने च प्रणयनमुक्तं । अथ पञ्चममारभ्यैकाद-
शान्त्यु मप्रस्त्रनुवाकेषु प्रणीतयारग्नीषोमयोः पशुर्वक्तव्यः । तत्रा-
स्मिन् पञ्चमेऽनुवाके पञ्चङ्गस्य यूपस्य ह्येदनमभिधीयते । बोधा-
यनः “पुनः पूर्वथा द्वारा उपनिष्क्रम्य तां दिशं यन्ति यत्रास्त्र
यूपस्तष्टो भवति यत्र वा वक्ष्यन्मन्यते स यः समे भूमौ स्वाद्योने
रुढे बह्वर्पणो बह्वशाखा प्रति शुष्काद्यो प्रत्यगुन्नतस्तमुपति-
ष्ठते, अत्यन्यानगां नान्यानुपागामर्वाक्त्वा परैरविदं परेवर्त्ति
त्वा जुषे वैष्णवं देवयज्यायै इति” इति । आपस्तम्बः “अति-
कस्य यूप्याऽन्यं जोषयते, तमभिमन्त्रयते, अत्यन्यानगामित्य-
धेनमुपस्पृशति, तं त्वा जुषे वैष्णवं देवयज्यायै” इति । वृक्षा
द्विविधाः यूषा अयूषाश्च । पालाशाखादिरादयो यूषाः । नि-
मजस्वीरादयो अयूषाः । हे पुरोवर्त्ति यूपवृक्ष त्वत्तोऽन्यान्
कांश्चिद्यूपानपि समप्रदेशजन्मादिलक्षणरहितान् अत्यगां अ-
न्यांस्वयूषान् नोपागां त्वां तु अविदं लभ्वानस्मि । कोदृशं ।

परैरर्वाक् उत्कृष्टैर्लक्षणेः प्रत्यासन्नं तल्लक्षणयुक्तमित्यर्थः । पुनः
 कीदृशं । परोवरैः निकृष्टैर्लक्षणेः दूरवर्त्तिनं तद्गृहितमित्यर्थः ।
 हे वृच तं त्वां विष्णुदेवताकं देवयजनार्थं मेवे । विधत्ते “वैष्ण-
 व्यर्चा ऊत्वा यूपमच्छेति वैष्णवो वै देवतया यूपः स्वयैवैनं देवत-
 याऽच्छेति” (सं० ६ का० १। प्र० १। अ० १३) इति । उरु त्रिष्णो विक्रमस्ते-
 ति सुवेणाहवनीये यूपोज्जतिं ऊत्वा ततो यूपं प्राप्तुं गच्छेत् ।
 यथोक्तमन्त्रार्थे प्रमिद्धं दर्शयति “अत्यन्यानगां नान्यानुपागा-
 मित्याहति ह्यन्यानेति नान्यानुपैत्यर्वाक् त्वा परैरविदं परो-
 वरैरित्याहार्वाग्येनं परैर्विन्दति परोवरैस्तं त्वा जुषे वैष्णवं देव-
 यज्याया इत्याह देवयज्यायै ह्येनं जुषते” (सं० ६ का० १। प्र० १।
 अ० १३) इति । कल्पः “देवस्त्वा मविता मध्वानक्लिति सुवेण
 सर्वतो मूलं पर्यणक्ति, ओषधे त्रायस्त्रैनमित्यूर्ध्वायं दर्भद-
 यमन्तर्धाय स्वधिते मैनः हिः सोरिति स्वधितिना प्रहरति”
 इति । मध्वा मधुरेणाज्येन । एतदेवाभिप्रेत्याह “देवस्त्वा म-
 विता मध्वानक्लित्याह तेजसैवैनमनक्तोषधे त्रायस्त्रैनः स्वधि-
 ते मैनः हिः सोरित्याह वज्रो वै स्वधितिः शान्त्यै” (सं० ६ का० १।
 प्र० १। अ० १३) इति । विधत्ते “स्वधितेर्वृचस्य विभ्यतः प्रथमेन
 शकलेन सह तेजः परापतति यः प्रथमः शकलः परापतेत्
 तमप्याहरेत् स तेजसमेवैनमाहरति” (सं० ६ का० १। प्र० १। अ० १३)
 इति । स्वधितिभयात् पतितस्य वृचतेजस आहरणाय शकला-
 हरणं । कल्पः “प्राञ्चं वोदञ्चं वा प्रयन्तमनुमन्त्रयते, दिवम-
 येण मा लेखीरन्तरिचं मध्येन मा हिंसीः पृथिव्या सम्भव”

इति । हे किन्नरवृक्ष त्वं पतन् दिवं मा लेखीः मा विदारीः ।
 पृथिव्या सम्भव संयुज्यस्व अवतिष्ठस्व । अप्रसक्तप्रतिषेधबुद्धिं
 वारयति “इमे वै लोका यूपान् प्रयतो बिभ्यति दिवमयेण
 मा लेखीरन्तरिक्षं मध्येन मा हिंसीरित्याहैभ्य एवैनं लो-
 केभ्यः शमयति” (सं० ईका०।३ प्र०।१ अ०) इति । प्रयतः
 पततः । कल्पः “अथाऽऽव्रक्ष्यने हिरण्यं निधाय सम्परिस्तीर्या-
 भिजुहोति, वनस्पते शतवल्गो विरोह स्वाहेति” इति । विधत्ते
 “वनस्पते शतवल्गो विरोहेत्याव्रक्ष्यने जुहोति तस्मादाव्रक्ष्यना-
 दृक्षाणां भूयाऽस उत्तिष्ठन्ति” (सं० ईका०।३ प्र०।१ अ०)
 इति । आव्रक्ष्यते वृक्षो यस्मात् मूलादित्याव्रक्ष्यनं भूयांसा
 बहवो वल्गः पलाशशाखा विशेषः । कल्पः “महस्ववल्गो वि
 वयः रुहेमेत्यात्मानं प्रत्यभिमृश” इति । विरोहैवेत्याशीरर्थो
 विवक्षित इत्याह “महस्ववल्गो वि वयः रुहेमेत्याहोषमेवै-
 तामाशास्ते” (सं० ईका०।३ प्र०।१ अ०) इति । कल्पः “अन्वयः
 शाखाः प्रस्रयति, यं त्वा यः स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनाय महते
 सौभगायेति” इति । हे किन्नरवृक्ष तेतिजानः तीक्ष्णोऽयं स्वधितिः
 स त्वां महते सौभगाय दर्शनीयत्वाय तिर्यक्शाखाच्छेदनेन
 प्रणिनाय प्रकटयूपत्वं प्रापयामास ततस्तादृशेन त्वया हृदनान्न
 भेतयं । कल्पः “अच्छिन्नो रायः सुवीर इत्ययं परिवामयति”
 इति । हे यूप त्वमच्छिन्नो भव । मन्त्रमामर्थ्येन हृदयथा तव
 मा भूत् । कीदृशस्त्वं । सुवीरः शोभना वीरा यजमानपुत्रपौत्रा-
 दयो येन त्वया लभ्यन्ते स त्वं सुवीरः । तादृशस्त्वं रायो धनानि

यजमानाय देहि । यं त्वाऽयमच्छिन्नो राय इत्येतौ मन्त्रौ उपे-
 क्षितौ । योऽयं यूपार्थो वृक्षहेदः पूर्वमुक्तः तत्र हेदे हेद्यवृक्षस्य
 प्रदेशं विधत्ते “अनक्षसङ्गं वृक्षेत्” (सं० ६ का०।३ प्र०।३ अ०)
 इति । किन्नावशिष्टस्य मूलस्योपरि गच्छतः शकटस्याचो यथा
 न प्रसज्यते तथा नीचं मूलमवस्थाप्य किञ्चात् । विपक्षे बाध-
 कमाह “यदक्षसङ्गं वृक्षेदध ईषं यजमानस्य प्रमायुकः स्यात्
 (सं० ६ का०।३ प्र०।३ अ०) इति । यदि किञ्चे वृक्षमूले शकट-
 स्याच्चः प्रसज्येत तदा यजमानसम्बन्धि गोवत्सादिकं ईषाया अ-
 धोमरणशीलं भवेत् । शकटस्य प्राचीनं दीर्घकाष्ठमीषा । शाखाया
 यूपार्थं हेदनं निन्दति “यं कामयेताऽप्रतिष्ठितस्यादित्यारोहं
 तस्मै वृक्षेदेष वै वनस्पतीनामप्रतिष्ठितोऽप्रतिष्ठित एव भवति”
 (सं० ६ का०।३ प्र०।३ अ०) इति । वृक्षमारुह्य जायत इत्या-
 रोहो शाखा । स च भूमावनुत्पन्नत्वादप्रतिष्ठितः तस्य यूपत्वेन
 यजमानोऽप्रतिष्ठित एव भवति । अपर्णमपि निन्दति “यं
 कामयेतापशूः स्यादित्यपर्णं तस्मै शुष्कायं वृक्षेदेष वै वनस्प-
 तीनामपशूयोऽपशूरेव भवति” (सं० ६ का०।३ प्र०।३ अ०) इति ।
 वनस्पतीनां मध्ये एष पर्णरहितः शुष्कायश्चापशूयः पशूभ्यो
 न हितः । बह्वर्णं विधत्ते “यं कामयेत पशुमान्त्थादिति
 बह्वर्णं तस्मै बह्वर्णं वृक्षेदेष वै वनस्पतीनां पशूयः पशू-
 मानेव भवति” (सं० ६ का०।३ प्र०।३ अ०) इति । भूमौ सम-
 प्रदेशे खवीजादुत्पन्नं विधत्ते “प्रतिष्ठितं वृक्षेत् प्रतिष्ठाकारस्यैष
 वै वनस्पतीनां प्रतिष्ठितो यः समे भूमौ स्थाद्याने रूढः प्रत्येव

तिष्ठति” (सं० ६का०।१प्र०।१अ०) इति । स्वाद्योनेरित्यनेन
वृक्षजन्त्या शाखा व्यावर्त्यते । पश्चिमदिश्यान्नतं विधत्ते “यः प्रत्य-
दुपनतस्त्वं वृक्षेत् स हि मेधमभ्युपनतः” (सं० ६का०।१प्र०।१अ०)
इति । मेधो यज्ञः स चोत्तरवेद्यां क्रियमाणो यूपस्थानात् प्र-
त्यग्भवति । अतो मेधमभिलक्ष्यैव उपनतः । यूपस्य काम्यानि
परिमाणानि विधत्ते “पञ्चारत्निं तस्मै वृक्षेद्यं कामयेतोपै-
मुत्तरो यज्ञो नमेदिति पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञ उपै-
नमुत्तरो यज्ञो नमति षडरत्निं प्रतिष्ठा कामस्य षड्वा ऋतव
ऋतुष्वेव प्रतितिष्ठति सप्तारत्निं पशुकामस्य सप्तपदा शक्रो
पशवः शक्रो पशून्नेवावरुन्धे नवारत्निं तेजस्कामस्य त्रिवृता
सोमेन सन्धितं तेजस्त्रिवृत् तेजस्त्रेव भवत्येकादशारत्निमिन्द्रि-
यकामस्यैकादशाक्षरा त्रिष्टुगिन्द्रियं त्रिष्टुगिन्द्रियाव्येव भवति
पञ्चदशारत्निं भ्रातृव्यवतः पञ्चदशो वज्रो भ्रातृव्याभिभूत्यै सप्त-
दशारत्निं प्रजाकामस्य सप्तदश प्रजापतिः प्रजापतेराष्टा एक-
विंशत्यरत्निं प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशस्तोमानां प्रतिष्ठाप्रतिष्ठि-
त्यै” (सं० ६का०।१प्र०।१अ०) इति । चतुर्विंशत्यङ्गुलो अर-
त्निः । उत्तरो यज्ञः सोमविकृतिः । विधत्ते “अष्टाश्रिर्भवत्य-
ष्टाक्षरा गायत्री तेजागायत्री गायत्री यज्ञमुखं तेजसैव गाय-
त्रिया यज्ञमुखेन सन्धितः” (सं० ६का०।१प्र०।१अ०) इति ।
गायत्र्यास्तेजस्त्वमग्निना सहोत्पन्नत्वात् । यज्ञमुखत्वञ्च प्रातःम-
वने प्रयोज्यत्वात् । अतोऽष्टमङ्ग्याद्वारा तेजागायत्री यज्ञमुखैः

समाना भवति । तस्मात् तच्चणेन यूपस्य अष्टावश्रयः कार्याः ।
अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“अतिवृत्तं मन्त्रयित्वा तं त्वा यूपतसं स्पृशेत् ।
देवस्तन्मूलमभ्यज्य ह्योषदर्भान्तरायतः ॥
स्वधि च्छिन्द्यादिव प्राच्यां पातयेद्वनशेषिते ।
मूले ऊत्वा सहेत्यात्मास्पृश्यां यं त्वाऽङ्गकानि च ॥
अच्छित्ययञ्च मच्छिन्द्याद्ग मन्वा उदीरिताः” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“यूपच्छेदापकर्षः किं तदन्ते श्रुत एव वा ।
प्रयाजवत्तदङ्गत्वान्नयनं चापहृष्यतां ॥
अग्नीषोमप्रणयनं सौमिकं पाशुकी क्षिदा ।
प्रयाजाधारवैषम्याच्छ्रुतमात्रापकर्षणं” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते वैसर्जनहोमकाले प्राचीनवंशगतो वक्त्रि-
राग्नीधीये प्रणेतव्यः सोमस्य प्राचीनवंशे पूर्वस्यापितः इदानीं ह-
विर्धाने प्रणेतव्यः । तयोरुभयोः प्रणयनादूर्ध्वं यूपच्छेद आन्नातः ।
तदेतत् सर्वं सुत्यादिनात् प्राचीन औपसथ्ये दिने प्राप्ते तत्र
यूपच्छेदो दिनत्रयात् पूर्वस्मिन् काले प्रकृष्टः । दीक्षासु यूपं
छिनत्तीति तद्विधानात् । तस्मिन्नप्रकृष्टे प्रयाजन्यायेन तदन्ताङ्ग-
समूहस्य अपकर्षात् प्रणयनमप्यपहृष्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः । प्रया-
जाधारादीनामेकमेव प्रधानं । क्रवङ्गत्वेनैकप्रयोगान्तःपातित्वा-
दवश्यं भावी परस्परक्रम इति प्रयाजापकर्षे तदन्ताङ्गभूमूहा-
पकर्षो युक्तः । इह तु प्रणयनं सोमयागाङ्गं । यूपच्छेदस्त्वग्नीषो-

मीयपशोरङ्गमिति प्रणयनच्छेदयोर्नान्योन्यक्रमो विवक्षितः । तस्माच्छ्रुतस्य यूपच्छेदमात्रस्यापकर्षः । एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“अग्नीषोमीयभिन्नेषु यूपो भिन्नोऽथ तन्त्रता ।

उपदेशातिदेशाभ्यां भिन्नो नो कालभेदतः” ॥ इति ।

ज्यातिष्टोमे पशव अग्नीषोमीयसवनोयानूबन्ध्यास्तयो विहिताः, तेषु यूपच्छेदो युक्तः । कुतः । अग्नीषोमीय प्रत्यक्षवचनेन तदुपदेशात्, इतरस्येष्टादकाभ्यामतिदेशादिति प्राप्ते ब्रूमः । न तावदग्नीषोमीयपशोः कर्मणः काले यूपस्योत्पत्तिः । ततः प्रागेव यूपोत्पत्तिकालः । दोक्षासु यूपं किनन्ति क्रीते राजनीति तत्कालविधानात् । अत आधानवत् सर्वार्थत्वं सम्भवति । यथा स्वकाले सम्यन्त्रमाधानं तदाव्यविशेषैस्तेषु तेषु कर्मसु सम्बध्यते तथा स्वकाले क्सेदनादिना निष्पन्नो यूपः प्रत्यक्षचादकोक्तिभ्यां तत्र तत्र विनियुज्यते । तस्मात् तन्त्रेण यूपः सम्यादनीयः । तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“यूपैकादशिनी यूपाहुतेर्भेदोऽथ तन्त्रता ।

सामीप्यभेदादाद्याऽन्याः सामीप्यं दृष्टिगं यतः” ॥ इति ।

यूपैकादशिन्यां चादकप्राप्ता यूपाहुतिः प्रतियूपं भिद्यते । कुतः । यूपस्यान्तिकेऽग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहोतीति तद्विधानात् सामीप्यानाञ्च भेदादिति प्राप्तं ब्रूमः । न तावदत्यन्तसामीप्यं सम्भवति यूपदाहप्रसङ्गात् । अतो यावता व्यवधानेन यूपा दृष्टिगोचरा भवन्ति तावतो देशस्य समीपत्वमभ्युपेयं । तथा

सति देशैक्यमन्मवादाहुतेस्तन्वता अष्टमाध्यायस्य* तृतीयपादे
चिन्तितं ।

“अमुख्ये संस्कृते मुख्यलाभे किं ग्राह्यमेतयोः ।

अमुख्यस्तत्तच्छूयः खादिरस्तत्तच्छणात् पुनः” ॥ इति ।

यदा यूपार्थं खादिरमलब्धा अखादिरे तत्तच्छणादिना संस्कृते
सति पञ्चान्मुख्यः खादिरो यदि पशुनियोजनात् प्रागेव लभ्यते
तदा तत्तच्छणादिसंस्कृतः प्रतिनिधिरखादिर एव ग्राह्यः, असंस्कृ-
तात् संस्कृतस्य प्रशस्तत्वादिति चेत् । मैवं । मुख्यखादिरे पुनस्तत्त-
च्छणादिस्कारः कर्त्तव्यः । तथा सति संस्कृतस्य मुख्यस्य लाभात्
प्रतिनिधिः संस्कृतोऽपि परित्याज्यः । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“पशौ नियुक्ते खादिरलाभे कार्यं पुनर्न वा ।

साहुण्याय पुनः कार्यं मुख्या वृत्तिर्गुणान्न हि” ॥ इति ।

यदा संस्कृते प्रतिनिधौ पशुर्नियुज्यते तत ऊर्ध्वं खादिरो
यदि लभ्येत तदापि पूर्वन्यायेन मुख्यलाभात् साहुण्याय मुख्यं
यूपे पुनर्नियोजनं कार्यमिति चेत् । मैवं । गुणभूतो यूपः । पशु-
नियोजनं प्रधानं । न हि गुणानुसारेण प्रधानस्यावृत्तिर्युक्ता
तस्मान्न नियोजनं पुनः कार्यं । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“अमुख्यमुख्ये संस्कारयोग्यायोग्ये तदा तु किं ।

अतो बह्वगुणालोपान्न मुख्यायास्तु लोपनं” ॥ इति ।

यदा अमुख्योऽखादिरः स्थूलत्वात् तत्तच्छणादिसंस्कारयोग्यः
मुख्यस्तु खादिरः सूक्ष्मत्वादयोग्यः तदा तत्तच्छणादिबह्वगुणलोपे

* षष्ठाध्यायस्य इति का० पा० ।

मा भृदिति प्रतिनिधिरेव आदरणीय इति चेत् । मैवं । मुख्य-
मिद्वये गुणलोपस्य मोदुं शक्यत्वात् तस्मात् कृशोऽपि मुख्य एवो-
पादेयः । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“नियोजनेऽप्ययोग्यश्चेत् खादिरः किं तदा भवेत् ।

मुख्यत्वेन न एव स्यात् तद्वैयर्थ्येन हेतुना” * ॥ इति ।

यदा त्वन्त्यन्तकृशत्वात् तत्तत्तत्तदिरहितोऽपि खादिरः योज-
नेऽप्ययोग्यः तदापि मुख्यत्वात् खादिर एवोपादेय इति चेत् ।
मैवं । उपात्तस्य मुख्यस्य वैयर्थ्यात् प्रयोजनाभावात् नियोजन-
योग्यः प्रतिनिधिरेव याच्यः । अत्र नास्ति कन्दः ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

पृथिव्यै त्वान्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वा शुन्यतां लोकः
पितृपद॑नो यवो॑ऽसि यवया॑स्मद्दे॒षो यवया॑ऽरातीः पि-
तृणां॑ सदनमसि स्वावेशो॑ऽस्यग्रेगा ने॑तृणां वनस्पति-
रधि॑ त्वा स्थास्यति तस्य वित्ताद्दे॒वस्त्वा सवि॑ता मध्वा-
नक्तु॑ सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य॑ उद्विवः॑ स्तभानान्तरिक्षं
पृण॑ पृथिवीमुपरेण दृ॑ह ते ते धामान्यु॑ष्मसि ॥ १ ॥

गम॑ध्ये गावो यत्र भूरि॑शृङ्गा अयासः॑ । अचा॑हृतदु-
रगा॑युस्य विष्णोः॑ पर॑मं पद॑मवभाति भूरैः॑ । विष्णोः॑

* न हीतरत् इति का० पा० ।

कर्माणि पश्यन् यता वृत्तानि पश्यन्ते । इन्द्रस्य युज्यः
 सखा । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।
 दिविव चक्षुराततं । ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं सुप्रजा-
 वनिं रायस्योपवनिं पर्यहामि ब्रह्म दह क्षत्रं दह
 पूजां दह रायस्योपं दह परिवीरसि परि त्वा दैवी-
 विंशोऽव्ययन्तां परीमं रायस्योपो यजमानं मनुष्या
 अन्तरिक्षस्य त्वा सानाववगूहामि ॥ २ ॥

उश्मसी पोपमेकान्न विंशतिश्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपा-
 ठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ० ॥

पञ्चमे ऽनुवाके यूपच्छेदो वर्णितः । किन्नस्य यूपस्य स्थापनं
 षष्ठेऽनुवाके वर्ण्यते । कल्पः “यूप एष प्रक्षालितः प्रपन्नः सम्पन्नच-
 षालः प्रागवटादुपशेते तमुत्तरेणाहवनीयं तिष्ठन् पराञ्चं प्रोक्ष-
 यति, पृथिव्यै त्वान्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वा” इति । प्रोक्षामीति
 शेषः । चषालो यूपपात्रे प्रतिमुच्यमानः कटकः । लोकत्रयाभिमा-
 नीदेवताप्रीत्यर्थं प्रोक्षणमित्याह “पृथिव्यै त्वान्तरिक्षाय त्वा दिवे
 त्वेत्याहैभ्य एवैनं लोकेभ्यः प्रोक्षति” (सं० ६का० १३ प्र० १४ अ०)
 इति । नात्रौदुस्वर्या इवायमारभ्याधोमुखप्रोक्षणं किन्तु मूल-
 मारभ्योर्ध्वमुखमिति विधत्ते “पराञ्चं प्रोक्षति पराङ्घ्रिं हि
 सुवर्गो लोकः” (सं० ६का० १३ प्र० १४ अ०) इति । कल्पः “अवटे

अपोऽवनयति, शुन्धतां लोकः पिबषदन् इति यवान् प्रस्कन्दति,
यवोऽसि यवयाम्महेषो यवया रातीरिति बर्हिर्हस्तं व्यतिषज्या
ऽवस्तृणाति, पिबणां सदनमसि" इति। यूपस्थापनार्थं यो अवटः
तस्मिन् प्रोक्षणशेषं निनीय यवान् प्रक्षिप्य बर्हिर्मृष्टेरधं प्रागग्र-
मूर्ध्वमुदगग्रमित्येवं प्रतिषज्य बर्हिरवस्तृणीयात्। एतानर्थान्
विधत्ते "कूर्गमिव वा एतत् करोति यत् खनत्यपोऽवनयति
शान्त्यै यवमतीरवनयत्यूर्ध्वं यवो यजमानेन यूपः सम्मिती
यावनेव यजमानस्तावतोमेवास्मिन्नूर्जं दधाति पिबणां सदन-
ममोति बर्हिरवस्तृणाति पिबदेवत्या ३ आह्वयेतद्यन्निखातं
यद्बर्हिरनवस्तीर्य मिनुयात् पिबदेवत्या निखातस्याद्बर्हिरवस्तीर्य
मिनेत्यस्यामेवैनं मिनेति" (सं० ६ का० १३ प्र० १४ अ०) इति ।
यद्यप्यत्र यूपवटखननं नाम्नातं तथाप्यादुस्वर्यामाम्नातं तस्यै-
वानुवृत्तिमभिप्रेत्य यत् खनतोत्यनूद्यतं तदनुवृत्तये समान-
विषयत्वं प्रत्यभिज्ञापयितुमेव तत्र विहितमप्यवनयनादिकं पुन-
रत्र विधीयते । कल्पः "यूपशकलमवास्यति, स्वावेशोऽस्यग्रेण
नेहणां वनस्यतिर्गधि त्वा स्यास्यति तस्य वित्तात्" इति । शा-
भन आवेशो यूपवटस्थितिलक्षणा यस्मिन् प्रथमशकले स
स्वावेशः । हे शकल त्वं स्वावेशोऽसि । यूपस्य त्रया नेतारः प्रथ-
मशकलः स्वरूपा लक्ष्येति तेषां नेहणां मध्ये त्वमग्रेणः प्रथ-
मभावी वनस्यतिरूपो यूपस्त्वामधिष्ठायति तस्य वित्तात् तं
यूपं अनुजानीहि । विधत्ते "यूपशकलमवास्यति सतेजसमेवैनं
मिनेति" (सं० ६ का० १३ प्र० १४ अ०) इति । यत् पूर्वोक्तं

“स्वधितेवृक्षस्य बिभ्यतः प्रथमेन शकलेन सह तेजः परापतति” इति शकले प्रक्षिप्ते सति तेजसा सहितमेवैनं यूपं स्थापितवान् भवति । कल्पः “अथ प्रवृत्त्य चषालं यूपस्याग्रमनक्ति देवस्त्वा सविता मध्वा ऽनक्तु” इति । मध्वा मधुरेण तेजोरूपेणाज्येन । तदिदं दर्शयति “देवस्त्वा सविता मध्वा ऽनक्त्वित्याह तेजसैवैनमनक्ति” (सं०६का०।३प्र०।४अ०) इति । कल्पः “अन्तरतो बाह्यतश्च स्वभ्यक्तं कृत्वा चषालं प्रतिमुञ्चति, सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्यः” इति । यूपस्याग्रभागः पूर्वमच्छिन्नो रायः सुवीर इति मन्त्रेण किन्नसेन निष्पादितश्चतुरङ्गुलोच्छ्रितः सखिद्रश्चषालः । हे चषाल त्वं यूपग्रे प्रतिमुञ्चामि । किमर्थं । शोभनफलसंयुक्तौषधार्थं । विधत्ते “सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इति चषालं प्रतिमुञ्चति तस्माच्छीर्षत आषधयः फलं गृह्णन्ति” (सं०६का०।३प्र०।४अ०) इति । यस्मात् फलार्थमग्रे चषालः प्रतिमुक्तः तस्माच्छिरस्यग्रे फलग्रहणं । विधत्ते “अनक्ति तेजो वा आज्ञं यजमानेनाग्निष्ठाश्रिः सम्मिता यदग्निष्ठामश्रिमनक्ति यजमानमेव तेजसान्त्वान्तमनक्त्यान्तमेव यजमानं तेजमानन्ति” (सं०६का०।३प्र०।४अ०) इति । तत्क्षणेन निष्पादितास्वष्टासु अश्रीषु मध्ये येऽयमाहवनीयाग्निममीपे स्थिता साऽग्निष्ठा तामाज्येनानक्ति । तदेवमञ्जनममन्त्रकमिति बोधायनस्य मतं “अथ सुवेणाग्निष्ठामश्रिमभिघारयन्नाह, यूपायाम्ज्यमानायानु ब्रूहि” इति एतावता एवाभिधानात् । आपस्तम्बस्तु समन्त्रकतामाह “देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्त्विति सुवेण सन्ततमवकिन्दन्नग्निष्ठामश्रिमन-

ह्योपरात्” इति । अवटे क्षिप्यमाणो मूलभाग उपरं मूलतो तष्ट-
मुपरमिति । विधत्ते “सर्वतः परिमृशत्यपरिवर्गमेवास्मिन् तेजो
दधाति” इति । यजमाने कमण्यवयवमवर्जयित्वा तेजो दधातीति ।
कल्पः “उच्छ्रयति, उद्दिवः स्तभानान्तरिक्षं पृथु पृथिवीमुपरेण
दृष्टु” इति । वाक्यत्रयप्रयोजनमाह “उद्दिवः स्तभानान्तरिक्षं
पृथेत्याहैषां लोकानां विष्टृत्यै” (सं० ६ का० । ३ प्र० । ४ अ०) इति ।
बोधायनः “अथैनं वैष्णवीभ्यामृग्भ्यां कल्पयति, ते ते धामानि,
विष्णोः कर्माणि, इति द्वाभ्यां सयत्राग्निष्ठामश्रिमाहवनीये म-
स्यादयति । तद्यूपस्य चषालं परीक्षयति, “तद्विष्णोः परमं प-
दः सदापश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततं” इति । आप-
स्तम्बः “ते ते धामानीत्यवटे ऽवदधाति विष्णोः कर्माणि पश्य-
तेति द्वाभ्यामाहवनीयेनाग्निष्ठाः सम्मिनोति” इति । आद्यो
मन्त्र एवमान्नातः “ते ते धामान्यग्गमि गमध्वे गावो यत्र
भूरिगृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पद-
मवभाति भूरेः” इति । ते तानि ते तव धामानि स्थानानि
उग्गमि कामयामहे । गमध्वे गन्तुं गावो गन्तारः । भूरिगृङ्गा
वज्रदीपयः । अयामः अनपाया अत एव उरुगायस्य महात्म-
भिर्गीयमानस्य भूरेर्महतः । हे यूपाभिमानिन् विष्णो तव तानि
स्थानानि गन्तुं कामयामहे यदि गन्तारो वज्रदीपयो वर्त्तन्ते
न कदाचिदपयन्ति । एष्वेव स्थानेषु महात्मभिर्गीयमानस्य
महतेः विष्णोस्तत्परमं पदमवभाति तादृशस्थानप्राप्तिर्हन्तवे
कर्मणि यूपोऽस्मिन्नवटे तिष्ठतु । विधत्ते “वैष्णव्यर्चा कल्पयति

वैष्णवो वै देवतया यूपः स्वयैवेन देवतया कल्पयति” (सं०
 इका०।३प्र०।४अ०) इति । ते ते धामानीत्यमौ वैष्णवो कल्पयति
 उच्छ्रयेत् । मन्त्रान्तरं त्वेवमान्नातं “विष्णोः कर्माणि पश्यत
 यतो व्रतानि पश्यन्ते । इन्द्रस्य युज्यः सखा” इति । हे जना विष्णोः
 कर्माणि सृष्टिस्थितिसंहारचरितानि पश्यत यतो यैः कर्मभिः
 व्रतानि भवदीयलौकिकवैदिककर्माणि पश्यन्ते सृष्टवान् निर्मि-
 तवान् मविष्णुरिन्द्रस्य युज्यो योग्यः सखा । तद्विष्णोरिति मन्त्र-
 स्यायमर्थः । सूरयो विद्वांभो वेदान्तपारं गता विष्णोस्तत्परमं
 पदं स्वरूपं मदा पश्यन्ति । कीदृशं । दिवि आकाशे निरावरणं
 प्रसृतं चक्षुरिव अततं व्याप्तं तादृशस्य विष्णोरनुग्रहात् वैष्णवस्य
 यूपस्याग्निष्ठामश्रिमाहवनीयेन सम्मितां स्थापयामीत्यर्थः । अस्मिन्
 स्थापने विष्णोः कर्माणि तद्विष्णोरिति मन्त्रद्वयं विनियुक्ते “द्वाभ्यां
 कल्पयति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै” (सं० इका०।३प्र०।४अ०)
 इति । ते ते धामानीत्यादीनां त्रयाणां मन्त्राणां पदार्था उपे-
 चिताः । अग्निष्ठामश्रिस्थापने पूर्वपक्षं दर्शयति “यं कामयेत
 तेजसैनं देवताभिरिन्द्रियेण व्यर्धयेयमित्याग्निष्ठामं तस्याश्रिमाह-
 वनीयादित्यं वेत्यं वाऽतिनावयेत् तेजसैवेन देवताभिरिन्द्रियेण
 व्यर्द्धयति” (सं० इका०।३प्र०।४अ०) इति । तत्तत्तत्वेलायामग्रा स्त्र-
 श्रिषु काश्चिदश्रिमियं अग्निष्ठेति प्रज्ञातां कुर्यात् तामश्रिं यूपस्य
 पश्चिमभागे स्थितादाहवनीयमतिलङ्घ्य दक्षिणत उत्तरतो वा
 नावयेत् न प्रापयेत् । तथा सति तेजसादिभिर्यर्धयति विभेजय-
 ति । सिद्धान्तं दर्शयति “यं कामयेत तेजसैनं देवताभिरिन्द्रियेण

समर्धयेयमित्यग्निष्ठां तस्याग्निमाहवनीयेन समिनुयात् तेजसैवेन
 देवताभिरिन्द्रियेण समर्धयति” (सं०६का०।३प्र०।४अ०) इति ।
 कल्पः “अथैनं प्रदक्षिणं पर्यूहति, ब्रह्मवनिं त्वा चत्रवनिं सुप्र-
 जावनिं रायस्योषवनिं पर्यूहामोति मैत्रावरुणदण्डेन संहन्ति,
 ब्रह्म दृष्टं चत्रं दृष्टं प्रजां दृष्टं रायस्योषं दृष्टं” इति ।
 मन्त्रयोः स्पष्टार्थतां दर्शयति “ब्रह्मवनिं त्वा चत्रवनिमित्याह
 ययायजुरैवैतत्” (सं०६का०।३प्र०।४अ०) इति । कल्पः “त्रिः
 प्रदक्षिणं पश्चिष्यति, परिवोरमि परि त्वा दैवोर्विशो व्ययन्तां
 परीमः रायस्योषो यजमानं मनुष्याः” इति । हे यूप त्वं
 परिवोरमि परितो रश्नया वीतो वेष्टितोऽसि । दैवोर्विशो देव-
 सम्बन्धिन्यः प्रजा मरुद्गणादयः त्वां परितो व्ययन्तां वेष्टयन्तु,
 तददिमं यजमानं धनपुत्रभृत्यादिमनुष्याः परिव्ययन्तां । कल्पः
 “स्वरूमादाय, अन्तरिक्षस्य त्वा मानाववगूहामि इत्युत्तरेणाग्निष्ठां
 मध्यमे रश्नागुणेऽवगूहति” इति । हे स्वर्गे त्वं अन्तरिक्षलोका-
 वर्त्तिनो रश्नागुणस्य सानौ पार्श्वेऽवगूढं करोमि । मन्त्रयोरर्थं
 उपेक्षितः । विधत्ते “परिव्ययत्यूर्वे रश्ना यजमानेन यूपः
 समक्षितो यजमानमेवार्जा समर्धयति” (सं०६का०।३प्र०।४अ०)
 इति । ओषधिविशेषैर्दर्भैरुत्पन्नत्वात् रश्नाया ऊर्गूपत्वतया यूपस्य
 सम्बन्धे सति यूपप्रमाणहेतुर्यजमान एवाग्नेन मग्द्धो भवति ।
 रश्नाया मध्यमगुणस्य देशं विधत्ते “नाभिदग्ने परिव्ययति
 नाभिदग्ने एवास्मा ऊर्जं दधाति तस्मान्नाभिदग्ने ऊर्जा भुञ्ज-
 न्ते” (सं०६का०।३प्र०।४अ०) इति । अस्मै अस्य यजमानस्य

नाभिदध्ने उदरे ऊर्जं स्थापयति । ततः सर्वे तत्र ऊर्जा भुञ्जन्ते
 भुक्तामूर्जं धारयति । प्रशंमार्थं निन्द्यं पचमुपन्यस्यति “यं काम-
 येतोर्जनं व्यर्धयेयमित्यूर्ध्वा वा तस्या वाचीं वा वोहेदूर्जैवेनं य-
 र्धयति” (मं० ६का०।३प्र०।४अ०) इति । उदरमदृशान्नाभिद-
 ध्नादूर्ध्वमधो वा रश्नावेष्टने यजमानमन्त्रेण वियोजयति । का-
 मनाभेदेन देशविशेषं विधत्ते “यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्य-
 स्यादित्यवाचीमवोहेदृष्टिमेव नियच्छति यदि कामयेता वर्षुक-
 स्यादित्यूर्ध्वामुदूहेदृष्टिमेवोद्यच्छति” (मं० ६का०।३प्र०।४अ०)
 इति । नाभिदध्ने देशादवाचीनमधोदेशवद्धां पुनरप्यवोहेत् अ-
 पकर्षेत् । तेन दृष्टिं नियच्छति न्यग्भावेन प्रवर्त्तयति । ऊर्ध्व-
 प्रदेशवद्धां पुनरप्युदूहेत् उत्कर्षेत् । तेन दृष्टिमुद्यच्छति ऊर्ध्वं
 प्रवर्त्तयति निवारयतीत्यर्थः । यूपं सर्वदेवताप्रीतिहेतुतया
 स्तौति “पिहणां निखातं मनुष्याणामूर्ध्वं निखातादारश्नाया
 ओषधीनां रश्नाविश्वेषां देवानामूर्ध्वं रश्नाया आचषा-
 लादिन्द्रस्य चषालं माध्यानामतिरिक्तं स वा एष सर्वदे-
 वतो यद्यूपो यद्यूपं मिनोति सर्वा एव देवताः प्रीणाति” (मं०
 ६का०।३प्र०।४अ०) इति । निखातमपरं पिहणां प्रियं नि-
 खातरश्नादेशयोर्मध्यं मनुष्याणां रश्नादेश ओषधीनां तद्दे-
 शचषालयोर्मध्यं विश्वेषां देवानां चषालदेश इन्द्रस्य अतिरिक्तं
 माध्यानां । तच्च सूत्रे दर्शितं “यावदुत्तममङ्गुलिकाण्डं तावदूर्ध्वं
 चषालाद्यूपस्य अतिरिक्तं द्वाङ्गुलं त्र्यङ्गुलं चतुरङ्गुलं वा” इति ।
 पुनरपि स्वर्गलोकावगतिहेतुतया यूपं स्तौति “यज्ञेन वै देवाः

सुवर्गं लोकमायन् तेऽमन्यन्त मनुष्या नो ऽस्वाभवयन्तीति ते
यूपेन योपयित्वा सुवर्गं लोकमायन् तमृषयो यूपेनैवानुप्राजानन्
तद्यूपस्य यूपत्वं यद्यूपं मिनेति सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै” (मं०
६ का० १ प्र० १४ अ०) इति । देवाः पुरा कदाचिद्यज्ञं कृत्वा तेन
यज्ञेन सुवर्गं गच्छन्तः मनुष्या अप्यस्मानन्यागत्यास्मत्समदृशास्ते
भविष्यन्तीति मत्वा यूपेन मनुष्यान् योपयित्वा मोहयित्वा स्वय-
मेव स्वर्गं गता यूपः सर्वदेवस्य इत्यज्जाला काष्ठमात्ररूप इति
बुद्धिर्माहः । ऋषयस्तु यूपमाहात्म्यस्यातीन्द्रियस्यापि द्रष्टारः ।
तैनेव विदिततत्वेन यूपेन देवा ननु तं स्वर्गं प्रज्ञातवन्तः । तत्
तस्मान्मनुष्यमोहनहेतुत्वाद्यूपस्य यूपनाम सम्पन्नं । यूपविमोहन
इत्यस्माद्धातोर्यूपशब्दो निष्पन्नः । एवञ्च सति विदितमाहा-
त्म्यस्य यूपस्थानेन स्वर्गः प्रज्ञायते । आहवनीयात् पूर्वदेशं यूपस्था-
पनाय विधत्ते “पुरस्तान् मिनेति पुरस्ताद्भि यज्ञस्य प्रज्ञायते प्र-
ज्ञातः हि तद्यदतिपन्न आञ्जरिदं कार्यमाभीदिति” (मं० ६ का०
३ प्र० १४ अ०) इति । अत्र सूत्रं “अग्नेणाहवीयं यूपावटं खनत्यर्ध-
मन्तर्वेद्यर्धं बहिर्वेदि” इति । विधिवाक्ये पुरस्ताच्छब्दः पूर्वदेशवा-
ची । अर्थवादे तु पूर्वकालवाची । यज्ञस्य सम्बन्धी यत् कर्त्तव्यम-
ज्ञातं तत् सर्वमनुष्ठानात् पूर्वमेव प्रज्ञायते । तथा च ब्राह्मणा-
न्तरं “आचतुर्थात् कर्मणा ऽभिसमोक्षेतेदं करिष्यामीदं करिष्या-
मि” इति । यत् तु पूर्वं न ज्ञातं तत् पश्चाद्बुद्धमपि सत् अज्ञात-
मेव यस्मास्मोके विस्मरणेनान्यथा करणेन वा कश्चिदनुष्ठेये अति-
पन्ने विनष्टे सति पश्चात् क्लिष्यन्त आञ्जरिदं गमनादिकं अध्यय-

नादिकं वा तस्मिन्नेव दिने कार्यमासीत् न त्वस्माभिस्तदानो
 प्रज्ञातमिति । तस्मात् पूर्वकालस्य प्रज्ञानार्हत्वेन प्रशस्तत्वात् पूर्व-
 देशोऽपि पूर्वत्वसाम्येन प्रशस्तः । अथ यदुक्तं चषालादतिरिक्तं
 साध्यानामिति तत् समर्थते “साध्या वै देवा यज्ञमत्यमन्यन्त
 तान् यज्ञो नास्पृशत् तान् यद्यज्ञस्यातिरिक्तमासीत् तदस्पृशद-
 तिरिक्तं वा एतद्यज्ञस्य यदग्रावग्निं मथित्वा प्रहरत्यतिरिक्तमेत-
 द्यूपस्य तदूर्ध्वं चषालात् तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति”
 (सं० ६ का० १३ प्र० १४ अ०) इति । साध्या नामका देवाः पुरा यज्ञं
 कृत्वा यज्ञभागमतिहृत्वाधिको भागोऽस्माकमस्त्वित्यमन्यन्त ।
 तान् अधिकलिप्समानान् यज्ञो नास्पृशत् । तर्हि किं अस्पृशत् ।
 एतत् यज्ञस्यातिरिक्तमिहासीत् तत् तानस्पृशत् । किं अतिरिक्तं ।
 यदग्रावग्निं मथित्वा प्रहरणमस्ति तदन्ययज्ञेऽभावादिहातिरिक्तं
 यदपि चषालादूर्ध्वं यूपग्रं तदपि यजमानपरिमाणादधिक-
 त्वादतिरिक्तं । तदुभयं साध्यानां प्रीतिहेतुः । यूपप्रसङ्गात् स्व-
 काले स्वरुहोमं विधत्ते “देवा वै सः स्थिते सोमे प्र सुचो हरन्
 प्रयूपं ते ऽमन्यन्त यज्ञवेशमं वा इदं कुर्म इति ते प्रस्तरं
 सुचां निष्कयणमपश्यन् स्वरुं यूपस्य सः स्थिते सोमे प्र प्रस्तरं
 हरति जुहोति स्वरुमयज्ञवेशमाय” (सं० ६ का० १३ प्र० १४ अ०)
 इति । पुरा देवाः समाप्ते सोमयागे सुचो यूपश्चाग्नौ प्राहरन्
 अग्नौ प्रहर्तुं सङ्कल्पितवन्तः । ततो यज्ञविनाशो मा भूदिति
 विचार्य प्रस्तरेण सुचः स्वरुणा यूपञ्च निष्क्रीतवन्तः । तस्मात्
 सोमसमाप्तौ प्रस्तरमग्नौ प्रहरेत् स्वरुञ्च जुहुयात् । स्वरुः यूप-

तक्षणे प्रथमः शकलः । तथा च सूत्रं “अवतक्षणानां खरुम-
धिमन्यनशकलं” इति । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“पृथिव्यष्टं पुरे वाच स्वावे प्रथमपातितं ।

शकलं त्ववटे चिक्षा देवोऽग्निष्ठाश्रिकाञ्जनं ॥

सुषारोपस्यवालागे ह्युद्दि यूपं समुच्छयेत् ।

ते तेऽवटे चिपेदिष्णे दाभ्यां यूपस्य कल्पनं ॥

ब्रह्मद्वयं गतो यूपो रज्जा संवेक्ष्यते परि ।

अन्त खरुं तत्र गूहेदिति सप्तदशेरिता” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितं ।

“अन्तर्वेदि मिनात्यर्धं यूपान्मृत लचयेत् ।

देशं यूपान्भावेन वेदिभागेऽत्र चोच्यते ॥

बहिर्वेद्यर्धमित्येतद्वाक्यं भिद्येत तद्विधौ ।

मीयमानस्य यूपस्य तावान् देशोऽत्र लक्ष्यते” ॥ इति ।

अग्नीषोमीयपणौ यूपं मिनाति इति प्रकृत्य ग्रूयते अर्धमं-
तर्वेदि मिनात्यर्धं बहिर्वेदीति । यूपं संस्थापयितुं कियद्विस्तार-
वानवटोऽपेक्षित इति । बुभुक्षायां तन्निर्णयाय यूपमूलस्य स्थौ-
ल्यमङ्गुल्यादिभिर्मातव्यं । तस्य च मीयमानस्य वेद्यभ्यन्तरभागे
ऽङ्गत्वेन विधीयत इति चेत् । मैवं । यथा संस्कृतो वेद्यन्तर-
भागो ऽर्धमन्तर्वेदीत्यनेन वाक्येन विधीयते तद्वदसंस्कृतो वेदि-
बहिर्भागो ऽप्यर्धं बहिर्वेदीत्यनेन वाक्येन विधातव्यं । ततो
वाक्यं भिद्येत । यदा तु वेदेरभ्यन्तरवाङ्मभागाभ्यामुपलक्षितो
संस्कृतो लौकिको देशो मीयमानयूपोचितो विधीयते तदा

नास्ति वाक्यभेदः । तस्मात्सौक्तिकदेश एवात्र यूपाङ्गत्वेन विधी-
यते न तु संस्कृतवेदिभागः ।

अथ छन्दः । ते ते धामानीति त्रिष्टुप् । विष्णोः कर्माणि
तद्विष्णोरित्युभे गायत्रौ । इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुःसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ * ॥

इ॒षे त्वो॒प॒वीर॒स्युषो॑ दे॒वान् दै॒वीर्वि॒शः प्रा॒गुर्व॒ह्नीरु॒-
शि॒जो वृ॒ह॒स्यते॑ धा॒रया॑ वसू॒नि ह॒व्या ते॑ स्वदन्तां दे॒व
त्व॒ष्ट॒र्वसु॑ र॒ख रे॒वती॑रम॒ध्वम॒ग्नेर्ज॒निच॑मसि वृ॒ष॒णौ स्थ
उ॒र्व॒श्य॒स्यायु॑रसि पु॒रुर॒वा घृ॒तेना॒क्ते वृ॒ष॒णं द॑धायां गा-
य॒त्रं छन्दोऽनु॑प्रजायस्व चै॒ष्टुभं॑ छन्दोऽनु॑प्रजायस्व जा-
ग॒तं छन्दोऽनु॑प्रजायस्व भवतं ॥ १ ॥

नः॑ सम॒नसौ॑ समो॒क्तावरे॑पसौ । मा य॒ज्ञं हि॒-
सि॒ष्टं मा य॒ज्ञप॑तिं जातवे॒दसौ॑ शि॒वौ भ॑वतम॒द्य नः॑ ।
अ॒ग्नाव॒ग्निश्च॑रति॒ प्रवि॑ष्ट॒ ऋ॒षीणां॑ पु॒त्रो अ॒धि॒राज॑ ए॒षः ।
स्वा॒हाक॑त्य ब्र॒ह्म॒णा ते जु॑होमि॒ मा दे॒वानां॑ मिथु॒याक॑-
र्भाग॒धेयं॑ ॥ २ ॥

भव॒तमे॒कचि॑ः श॒च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपा-
ठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

षष्ठेऽनुवाके यूपस्थापनमुक्तं । तस्मिन् यूपे पशुं नियोज्यं उपा-
करणमस्मिन् सप्तमेऽनुवाकेऽभिधीयते । बोधायनः “अथैतं पशुं
पत्न्यूलितं अन्तरेण चात्वालोल्लरौ प्रपाद्याग्रेण यूपं पुरस्तात्
प्रत्यङ्मुखमुपस्थापयति, तमिषे लेति बर्हिषी आदायोपाकरो-
ति, उपवीरस्युपो देवान् दैवीर्विशः प्रागुर्वक्त्रीरुशिजो बृहस्पते
धारया वसूनि हव्या ते खदन्तां देव त्वष्टर्वसुरण्वरेवतीरमध्वं”
इति । पत्न्यूलितं स्नापितं । आपस्तम्बः “इषे लेति बर्हिषी
आदात्ते, उपवीरसीति स्रवशाखां, बर्हिभ्यां स्रवशाखया च
पुरस्तात् प्रत्यङ्गं पशुमुपाकरोति, उपो देवान् दैवीर्विशः” इति ।
हे बर्हिः इषे पशुलक्षणायान्नायेव्यमाणाय त्वामाददे । बर्हिरिति
जातावेकवचनं । उपाकर्तुं वेति गच्छतीत्युपवीः । हे स्रवशाखे त्व-
मुपवीरसि । उपो समीपे प्रागुः प्राप्ताः । के । उपाक्रियमाणपशु-
मम्बन्धिहृदयाद्यवयवा इत्यर्थान्नभ्यते । कान् प्राप्ताः । देवानग्नी-
षामादीन् । दैवीर्विशः देवमम्बन्धिनीः प्रजाश्च । किञ्च वक्त्रीः
यागनिर्वाहकान् उशिजः शेषभक्षणकामान् प्राप्ताः । हे बृहस्पते
वसूनि हृदयादिद्रव्याणि धारय पोषय । हे पशा ते त्वदी-
यानि हव्यानि खदन्तां स्वादूनि भवन्तु । हे देव त्वष्टृनामक-
वसु पशुद्रव्यं रण्व रमणीयं कुरु । हे रेवतीः जीरादिधनवन्तः ।
हे पशवः रमध्वं यजमानगृहे क्रोडध्वं । कल्पः “अग्नेर्जनित्रमसी-
त्यभिमन्यनश्चकलं निदधाति, वृषणो स्य इति प्राञ्चो दर्भो,
उर्वश्वशीत्यधरारणीमादत्ते, पुरुषा इत्युत्तरारणिं, घृतेनाक्ते
वृषणं दधात्यामित्युभेऽभिमन्य, आयुरसीति समवधायेति” इति ।

हे शकल त्वमग्नेर्जनित्रमसि । हे दर्भौ युवां वृषणौ वीर्यमेवकौस्यः ।
 हे अधरारणे त्वं उर्व्वश्या सदृशी भवसि । हे उत्तरारणे त्वं पुरु-
 वसा समानामि । हे उभे अरणी युवां घृतेनाक्ते सत्या मेचनं
 पोषयतां । हे अरणिद्वय मातापितृस्थानीय त्वं आयुरसि । यज्ञ-
 स्यायुम्यानीयमसि पुत्रस्थानीयवर्णिमुत्पादयतां । यज्ञाभिवृद्धि-
 रत्वात् यद्यपि तत्र पाठक्रमेण इषे त्वादय उपाकरणमन्ताः प्रथमं
 व्याख्यातव्याः तथापि पूर्व्वानुवाके प्रसङ्गाद्यदुक्तं “अतिरिक्तं वा
 एतद्यज्ञस्य यदग्नावग्निं मथित्वा प्रहरति” इति तद्विषयवृत्तितु-
 गादौ अग्निमन्यनमन्त्रान् व्याचिख्यासुः मन्यनविशिष्टमग्निप्रह-
 रणं विधत्ते “साध्या वै देवा अस्मिन् लोक आसन् नान्यत् किञ्च
 न मिषत्तेऽग्निमेवाग्नये मेधायालभन्त न ह्यन्यदालम्भमविन्दन्
 ततो वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त यदग्नावग्निं मथित्वा प्रहरति
 प्रजानां प्रजननाय” (सं० ६का०।३ प्र०।५ अ०) इति । मनुष्य-
 पश्वादिमृष्टेः पुरा लोके साध्यनामका देवा आसन् । अन्यत् कि-
 मपि ईषत् प्राणिजातं नासीत् । ते च साध्याः प्रजाकामाल-
 ङ्घेतवे यज्ञाय आलभन्त अन्यदालम्भनयोग्यं पशुजातमलम्भं
 अग्निमेव पशुत्वेन अग्नये देवतायै आलभन्त पुरुषारण्यपशु-
 न्यायेन पर्य्यग्निकरणान्तान् संस्कारान् अकुर्व्वत । तथा चाय-
 मेधकाण्डे श्रूयते “पर्य्यग्निकृतं पुरुषं चारण्याऽश्वोत्सृजन्त्यद्वि-
 सायै” इति । तथाग्यालम्भनरूपाद्यज्ञात् एष प्रजा असृजन्त ।
 तस्मात् पूर्व्वमिद्धाग्नौ मथिताग्नेः प्रहरणं प्रजात्पत्तये भव-
 ति । अत्र मन्यनकालश्चिन्त्यते । उपाकरणमारभ्यमारपर्य्यन्तो

धापार आलम्बनशब्दार्थः, किं तस्मादालम्बादूर्ध्वमग्निर्मन्यनीयः, आहोस्त्रिदुपाकरणान्तरमिति । तत्र प्रथमपक्षे दोषमाह “रुद्रा वा एष यदग्निर्यजमानः पशुर्यत् पशुमालभ्याग्निं मन्येद्रुद्राय यजमानमपि दद्यात् प्रमायुकः स्यात्” (सं० ६का०।३प्र०।५अ०) इति । रुद्रः क्रूरः । पशोर्यजमाननिक्रयणरूपत्वात् पशुर्यजमानः । तत आलम्बादूर्ध्वमग्निर्मन्यने हविर्भूतं यजमानमपि रुद्राय दद्यात् । ततो यजमानो मरणशीलः स्यात् । तस्मिन्नेव पक्षे गुणमपि दर्शयति “अथो खल्वाङ्गग्निः सर्वा देवता हविरेतद्यत् पशुरिति यत्पशुमालभ्याग्निं मन्यति हव्यायैवासन्नाय सर्वा देवता जनयति” (सं० ६का०।३प्र०।५अ०) इति । “ते देवा अग्ने तनूः मन्यदधत तस्मादाङ्गरग्निः सर्वा देवताः” इति श्रुतेः । अग्नेः सर्वदेवतारूपत्वं पशोर्हविष्यं प्रमिद्धं । तथा सत्यालभ्य मन्यने प्रत्यासन्नाय हविषे सर्वा देवता जनयति सन्निधापयति । द्वितीयपक्षं सिद्धान्तत्वेनोपादत्ते “उपाकृत्यैव मन्यस्तन्नेवालम्बं नैवाऽनालम्बं” (सं० ६का०।३प्र०।५अ०) इति । उपाकरणेनालम्ब उपक्रान्तः अतो यथाक्तगुणः सिध्यति । अमारणेनासमाप्तत्वाद्यथोक्तदोषो न भविष्यति । इयोर्यजमानयोरेकस्य प्रमिद्धं दर्शयति “अग्नेर्जनित्रममीत्याहाग्नेर्होतव्यजनित्रं वृषणौ स्य इत्याह वृषणौ होतौ” (सं० ६का०।३प्र०।५अ०) इति । स्त्रीमन्त्रपुरुषमन्त्रवत् समवधानमन्त्रैर्मिथुनत्वमिद्धं दर्शयति “उर्व्वश्चस्यायुरषोत्याह मिथुनत्वाय” (सं० ६का०।३प्र०।५अ०) इति । वृषण-

शब्देन निष्कृत्वोर्यस्थानीय उत्पाद्यो वक्त्रिर्विवक्षित इत्याह
 “घृतेनाक्ते वृषणं दधायामित्याह वृषणं ह्येते दधाते ये
 अग्निं” (सं० ६ का०।३ प्र०।५ अ०) इति । ये अधरोत्तरारणो
 वक्त्रिं धारयतः एते वृषणं निष्कृत्वोर्यं दधाते इति मन्त्रेणो-
 च्यते । बोधायनः “अथ प्रजातीर्वाचयति, गायत्रं कन्दोऽनु-
 प्रजायस्व चैष्टुभं कन्दोऽनुप्रजायस्व जागतं कन्दोऽनुप्रजायस्व
 इति प्रदक्षिणमग्निं मन्यति” इति । आपस्तम्बः “अग्नये मथ्य-
 मानायानुब्रूहीति सम्प्रेष्यति, मथ्यमानायानुब्रूहीति वा, प्रथ-
 मायां त्रिरनूक्तायां त्रिःप्रदक्षिणमग्निं मन्यति, गायत्रं कन्दोऽनु-
 प्रजायस्वेति प्रथमं, चैष्टुभमिति द्वितीयं, जागतमिति तृतीयं, ततो
 यथाप्राशु मन्यति” इति । हे अग्ने होत्रा पथमानं गायत्रं कन्दो
 ऽनुलक्ष्य त्वं प्रजायस्व । एवमितरत्रापि योज्यं । प्राशु चिप्रमित्य-
 र्थः । कन्दसां साधनत्वं अनेन मन्त्रेण दर्शितमित्याह “गायत्रं क-
 न्दोऽनुप्रजायस्वेत्याह कन्दोभिरेवैनं प्रजनयति” (सं० ६ का०।
 ३ प्र०।५ अ०) इति । होतारं प्रत्यध्वर्याः प्रैषमन्त्रमुत्पादयति
 “अग्नये मथ्यमानायानुब्रूहीत्याह” (सं० ६ का०।३ प्र०।५ अ०)
 इति । होतुरभि त्वा देव सवितरित्येतामृचं । विधत्ते “मावित्रीमृ-
 चमन्वाह सवितप्रसूत एवैनं मन्यति” (सं० ६ का०।३ प्र०।५ अ०)
 इति । पुनः प्रैषद्वयमुत्पादयति “जातायानुब्रूहि प्रह्वयमा-
 नायानुब्रूहीत्याह काण्डे काण्ड एवैनं क्रियमाणे समर्द्धयति”
 (सं० ६ का०।३ प्र०।५ अ०) इति । मथनकाण्ड एको मणितस्य
 अन्धकाण्डोऽपरः जातस्य पूर्व्याग्नौ प्रहरणकाण्डोऽन्यः । तत्र

सर्वत्र प्रेषे सति मन्त्रैरग्निः समृद्धो भवति। हेतुर्मन्त्रान् विधत्ते
 “गायत्रीः सर्वा अन्वाह गायत्रच्छन्दा वा अग्निः स्वेनैवेनं
 हन्द्मा समर्द्धयति” (सं० ईका०।३प्र०।५अ०) इति । मन्यन-
 कालेऽनुवचनीया अभि ता देव सवितरित्याद्याः । जाते सति
 उत ब्रुवन्तु जन्तव इत्यादिकं । प्रहरणकाले प्रदेवं देववीतय
 इत्यादिकमनुब्रूयात्, ताः सर्वांश्च गायत्र्यः । अग्निस्य गा-
 यत्र्या महेत्यन्त्रत्वाद्गायत्रच्छन्दाः । कल्पः “भवतं नः समनसा-
 वित्यग्रेणोत्तरपरिधिमाहवनीये प्रहरति सन्धिना वा, अग्नाव-
 ग्निस्ररति प्रविष्ट इति प्रहृत्य स्रुवेणाभिजुहोति” इति । मन्त्रौ
 त्वेवमास्मते “भवतं नः समनसौ समोकसावरेऽपसौ । मा यज्ञं
 हिंमिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवतमद्य नः । अ-
 ग्नावग्निस्ररति प्रविष्ट चषीणां पुत्रो अधिराज एषः । स्वा-
 हाकृत्य ब्रह्मणा ते जुहोमि मा देवानां मियुयाकर्भागधेयं”
 इति । योऽग्निः पुराऽऽहवनीये वर्तते यश्च दानीं मथितस्त-
 स्मिन् प्रह्रीयते तौ युवामस्मान् प्रति सुमनसौ समानमनस्कौ
 विप्रतिपत्तिरहितौ । समोकसौ समाननिवासस्थानौ । पापचित्-
 रहितौ भवतं । यज्ञस्य यज्ञपतेश्च हिंसां मा कुरुतं । अद्यास्मिन्
 कर्मणि नोऽस्मान् प्रति शिवौ शान्तौ भवतं । एवं मथितो
 ऽग्निः आहवनीयाग्नौ प्रविष्टस्वरति । कोदृशः । चषीणां म-
 न्त्राणां चत्विजां वा पुत्रसौहृत्पादितत्वादधिकं राजत इत्य-
 धिराजः । हे मथिताग्ने ते तुभ्यं स्वाहाशब्दमुच्चार्य मन्त्रेण
 जुहोमीति देवतानां भागधेयं मियुयाकः मिय्याभूतं मा

कुरुतं । शिवौ भवतमिति प्रार्थनायाः प्रसिद्धिं दर्शयति “अग्निः पुरा भवत्यग्निं मथित्वा प्रहरति तौ सम्भवन्तौ यजमानमभिसम्भवतो भवतं नः समनसावित्याह शान्ते” (सं०६का०।३प्र०।५अ०) इति । यजमानं भक्षयितुमभिलक्ष्य परस्परसंयुक्तत्वात् तच्छान्त्यै प्रार्थनीयौ । अग्नावग्निरिति मन्त्र उपेक्षितः । विधत्ते “प्रहृत्य जुहोति जातायैवास्मा अन्नमपि दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वा अग्नेः प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवेन धाम्ना समर्द्धयत्यथो तेजसा” (सं०६का०।३प्र०।५अ०) इति । समर्द्धयतीत्यन्वयः । उत्तरभाविनाऽपि मथनमन्त्रा औत्सुक्येनादौ व्याख्याताः । अथ पूर्वभाविन उपाकरणमन्त्रान् व्याचिख्यासुर्विधत्ते “इषे त्वेति बर्हिःरादत्त इच्छत इव ह्येष यो यजते” (सं०६का०।३प्र०।६अ०) इति । एष यजमानो देवेभ्यो दातुं पशुरूपं हविरिच्छत्येव तस्मादिष इत्युच्यते । पशुसमीपे देवानाकलयतीति स्रजशाखा उपवीरित्युच्यते । तदेतद्दर्शयति “उपवीरसीत्याहोप ह्येनामाकरोति” (सं०६का०।३प्र०।६अ०) इति । हृदयाद्यवयवा देवान् देवप्रजास्य प्राप्ता इति यद् व्याख्यातं तत् प्रसिद्धमित्याह “उपो देवान् दैवीर्विशः प्रागुरित्याह दैवीर्ह्येता विशः सतीर्देवानुपयन्ति” (सं०६का०।३प्र०।६अ०) इति । यद्वा हृदयादय एव पदार्थत्वेन दैवप्रजा भूत्वा देवान् प्राप्नुवन्ति । वक्लिशब्दो वाहकवाचोत्यभिप्रेत्य दर्शयति “वक्लीरुग्निज इत्याह अल्विजो वै वक्लय उग्निजस्तस्मादेवमाह” (सं०६का०।३प्र०।६अ०) इति । अत्र पशुप्रदत्तेन

बृहस्पतिप्रार्थनमित्याह “बृहस्पते धारया वसूनीत्याह ब्रह्म
 वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्मै पशून्वरुन्धे” (सं०६का०।
 ३प्र०।६अ०) इति । हृदयादीनि स्वादूकर्त्तुं इयमाशीरित्या-
 ह “हव्या ते स्वदन्तामित्याह स्वदयत्येवैनां” (सं०६का०।
 ३प्र०।६अ०) इति । मिथुनरूपपशुप्रदत्तेन त्वष्टुः प्रार्थनमित्याह
 “देव त्वष्टर्वसुरणेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपक-
 द्रूपमेव पशुषु दधाति” (सं०६का०।३प्र०।६अ०) इति । रेव-
 तीशब्दः पशुपर इत्याह “रेवतीरमध्वमित्याह पशवो वै
 रेवतीः पशून्नेवास्मै रमयति” (सं०६का०।३प्र०।६अ०) इति ।
 अत्र विनियोगमङ्गलः ।

“इषे बर्हिः समादत्ते उपेति सप्तशाखिकां ।

उपो पशुमुपाकृत्य ह्यग्नेः शकलमंस्थितिः ॥

वृषाऽत्र दर्भो मंस्थाप्य उर्वोऽरणिमधः क्षिपेत् ।

पुरुक्षरां समादत्ते आयुरित्युपरि क्षिपेत् ॥

घृते समन्त्रं गायेति त्रिभिर्मथ्नाति निक्षिपेत् ।

भवत् पूर्वाऽनलेऽथाग्नौ होमो मन्वाश्चतुर्दश” ॥ इति ।

अत्र विशेषमीमांसा नास्ति ।

अथ कृन्दः । भवतं नः समनसाविति पङ्क्तिः । अग्रावग्नि-
 रिति त्रिष्टुप् ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

आदद ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेनाऽऽरभे धर्षा मा-
 नुषानङ्गुल्वौषधीभ्यः प्रोक्षाम्यपां पेरुरसि स्वात्तञ्चित्
 सदेवः हव्यमापो देवीः स्वदेतैनः सं ते प्राणो वायु-
 ना गच्छताः सं यजचैरङ्गानि सं यज्ञपतिराशिषा घृ-
 तेनाक्तौ पशं चायेथाः रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधा विश-
 तोरो अन्तरिक्षं सजूर्देवेन ॥ १ ॥

वातेनाऽस्य हविषस्त्मना यज समस्य तनुवा भव व-
 र्णीयो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धाः पृथिव्याः सम्पृचः
 पाहि नमस्त आतानाऽनुवा प्रेहि घृतस्य कुल्यामनु
 सह पुजया सह रायस्पोषेणाऽऽपो देवीः शुद्धायुवः शुद्धा
 यूयं देवाः ऊढः शुद्धा वयं परिविष्टाः परिवेष्टारो
 वोभूयास्म ॥ २ ॥

देवेन चतुश्चत्वारिंशच्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपा-
 ठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

सप्तमेऽनुवाके पशोरुपाकरणं प्राधान्येनाक्तं । अथोपा-
 कृतस्य विमेषनमष्टमेऽनुवाके विधीयते । बोधायनः “अथ र-
 शनामादत्ते, देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो ह-
 स्ताभ्यामादद इति” इति । अत्र आन्नात् आदद इति मन्त्रो

देवस्य त्वेत्यनेन पूर्यते । आपस्तम्बः “सवित्रेण रश्नामादाय पशोर्दक्षिणबाहौ परिवीयोर्ध्वमुत्क्ष्व, अतस्य त्वा देवहविः पाशेनाऽऽरभ इति, दक्षिणेऽधःशिरमि पाशेनात्त्रणया प्रतिमुच्य धर्षा मानुषानित्युत्तरतो यूपस्य नियुनक्ति, दक्षिणत ऐकाद-
 शिमान्” इति । हे रश्ने त्वामाददे । देवहविः पशो अतस्य यज्ञस्य मिथ्यर्थं त्वां पाशेनारभे बध्नामि । हे विनियुज्यमानपशो देवत्वप्राप्त्या मानुषानुपद्रवान् ताडनादीन् धर्ष अभिभव । वि-
 धत्ते “देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति रश्नामादत्ते प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्तां पू-
 णाहस्ताभ्यामित्याह यत्वे” (सं० ६का०।३प्र०।६अ०) इति ।
 अतश्चद्व्यर्थमाह “अतस्य त्वा देवहविः पाशेनारभ इत्याह सत्त्वं वा अतः सत्येनैवैनमृतेनारभते” (सं० ६का०।३प्र०।६अ०)
 इति । अवश्यम्भाविफलोपेतत्वाद् यज्ञस्वरूपं सत्यं । तेन निमित्तेन एनं पशुं बध्नाति । बन्धनप्रकारं विधत्ते “अत्त्रणया परिहरति वद्वः हि प्रत्यञ्चं प्रतिमुञ्चति व्यावृत्त्यै” (सं० ६का०।३प्र०।
 ६अ०) इति । अत्त्रणया पूर्वोक्तया दक्षिणपादादिशिरोभाग-
 पर्यन्तया वक्रया परिहरति वेष्टयति । लोके तु मांसमक्षिणो
 वधं पशुं प्रत्यञ्चं स्वाभिमुखमवस्थाप्य गले पाशं प्रतिमुञ्चन्ति ।
 अतस्तद्व्यावृत्तये वक्रबन्धनं विधत्ते “धर्षा मानुषानिति नियुनक्ति
 धृत्यै” (सं० ६का०।३प्र०।६अ०) इति । नियुनक्ति यूपे गिरन्तरं
 बधीचात् तच्च बन्धनं धृत्यर्थं पलायननिवारणार्थं । कल्पः “अ-
 स्त्रैर्वाधधीभ्यः प्रोक्षामीति प्रोक्षति, अपां पेरुरसीति पाययति,

स्वात्तञ्चित्तदेव५ हव्यमापो देवीः स्वदत्तैनमित्युपरिष्ठादध-
 स्तात् सर्व्वतश्च प्रोच्य” इति । हे पशो त्वामङ्गिरोषधीभिश्च
 प्रोक्षामि । दर्भैरपामुत्पूतत्वादस्त्योषधीनामपि प्रोक्षणसाधनत्वं ।
 पितृमातृस्त्रीकृताभ्यां तृणोदकाभ्यां पशोस्तृप्नन्त्वेन प्रोक्षणं युक्त-
 मित्याह “अङ्ग्यस्त्वोषधीभ्यः प्रोक्षामीत्याहाङ्गो ह्येष ओषधीभ्यः
 सम्भवति यत् पशुः” (सं० ईका०।३प्र०।६अ०) इति । पेरुशब्दः
 पातृवाचीत्याह “अपां पेरुमीत्याहैष ह्यपां पाता यो मेधा-
 चारभ्यते” (सं० ईका०।३प्र०।६अ०) इति । यज्ञार्थमालभ्य-
 मानस्य पशोरित ऊर्ध्वं उदकपानाभावादिदानीमेव पातृत्वं ।
 हे आपो देव्यः स्वात्तञ्चित् स्वादुभूतमपि सदेवं देवतार्थं
 हव्यं होतुं योग्यमेतत् पशुं स्वदत्त स्वादुकुरुत । अनेन मन्त्रेण
 स्वादुता भवति इत्याह “स्वात्तञ्चित् सदेव५ हव्यमापो देवीः
 स्वदत्तैनमित्याह स्वदयत्येवैनं” (सं० ईका०।३प्र०।६अ०) इति ।
 त्रिभिर्मन्त्रैरनुष्ठेयानि विधत्ते “उपरिष्ठात् प्रोक्षत्युपरिष्ठादंवेनं
 मेध्यं करोति पाययत्यन्तरत् एवैनं मेध्यं करोत्यधस्तादुप-
 क्षति सर्व्वत एवैनं मेध्यं करोति” (सं० ईका०।३प्र०।६अ०)
 इति । अथ होतारं प्रति अर्ध्वर्याः प्रेषमन्त्रमुत्पादयति
 “अग्निना वै होत्रा देवा असुरानभभवन्मृगये समिध्यमा-
 नायानुब्रूहीत्याह भ्रातृव्याभिभूत्यै” (सं० ईका०।३प्र०।७अ०)
 इति । अग्निः समिद्धो भ्रातृव्यानभिभवति । अग्नेः समिन्धनाय
 होत्रास्तुच्यमानानामृचां चोदकप्राप्तानां पञ्चदशमङ्ग्यामपोद्य
 सप्तदश मङ्ग्यां विधत्ते “सप्तदश सामिधेनोरन्वाह सप्तदशः

प्रजापतिः "प्रजापतेराष्ट्रै" (सं० ६का०।३प्र०।७अ०) इति । आ-
 श्रावयेत्यादिभिरक्षरैः प्रजापतेः सप्तदशत्वं । तमेव विविधमनूद्य
 प्रशंसति "सप्तदशान्वाह द्वादश मासाः पञ्चर्तवः स संवत्सरः
 संवत्सरं प्रजा अनुप्रजायन्ते प्रजीनां प्रजननाय" (सं० ६का०।
 ३प्र०।७अ०) इति । हेमन्तशिशिरयोः समामेनेति बहुचक्रा-
 क्षणान्नाद्दृढानां पञ्चसङ्ख्या । प्रजाः संवत्सरं गर्भे स्थित्वा पश्चात्
 प्रजायन्ते । अमन्त्रकं प्रथमाधारं विधत्ते "देवा वै मामि-
 धेनीरनूच यज्ञं मान्वपश्यन्त्स प्रजापतिस्त्वृणीमाधारमाधार-
 यत् ततो वै देवा यज्ञमन्वपश्यन् यत् त्वृणीमाधारमाधा-
 रयति यज्ञस्यानुख्यात्यै" (सं० ६का०।३प्र०।७अ०) इति ।
 बह्वनियमोपेतसामिधेन्यनुवचनेन आन्ताः सन्तः पश्चात् क-
 र्त्तव्ययज्ञं नान्वपश्यन् । ततः प्रजापतिस्त्वृणीमाधारेण मन्त्र-
 विषयव्यापारजन्यबुद्धेः अममपनीतवान् । तमेव विधिमनूद्य
 प्रशंसति "असुरेषु वै यज्ञ आसीत् तं देवास्त्वृणीः होमेना-
 वृञ्जत यत् त्वृणीमाधारमाधारयति भ्रातृव्यस्यैव तद्यज्ञं वृङ्क्ते"
 (सं० ६का०।३प्र०।७अ०) इति । असुरा गूढचारिणो भूत्वा
 देवैरनुष्ठितमवगत्य स्वयमपि तथैवानुतिष्ठन्ति । तथा च श्रुत्यन्तरं
 "देवा वै यद् यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त" इति । तं वृत्ता-
 न्तमवगत्य देवा गूढचारिणामग्रे प्रथममाधारममन्त्रकं ऊत-
 वन्तः । तं दृष्टवन्तोऽसुराः सहसा गत्वा कृत्स्नं यज्ञं त्वृणीं ऊत्वा
 नाशितवन्तः । तमभिप्रेत्य तं देवास्त्वृणीः होमेनावृञ्जते-
 त्युच्यते । त्रयाणां परिधीनां मार्जनं प्रत्येकं तदावृत्तिश्च

विधत्ते “परिधीन् सस्मार्ष्टि पुनात्येवैनां त्रिस्तिः सस्मार्ष्टि आ-
 वृद्धि यज्ञोऽथो रक्षसामपहत्यै द्वादश सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः
 संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो संवत्सरमेवास्मा उपदधाति
 सुवर्गस्य लोकस्य समश्चै” (सं० ईका०।३ प्र०।७ अ०) इति । परि-
 धिषु पतितस्य भस्मादेरपनयनेन ते शुद्धा भवन्ति । तिस्र आ-
 वृत्तयो यस्यामौ आवृत् । त्रिः प्रथमामन्वाहेत्यादिषु तत्प्र-
 सिद्धं । आवृत्त्या तदादरं दृष्ट्वा रक्षसां भयातिशयो भवति ।
 त्रिषु परिधिषु नव सस्मार्जनान्युक्तानि । तत्रानुक्तैस्त्रिभिर्वर्जि-
 सस्मार्जनैः सह द्वादशसम्पत्तिः । अत एव दर्शपूर्णमासब्राह्मणं
 श्रूयते “परिधीन्सस्मार्ष्टि । पुनात्येवैनां त्रिर्मध्यमं । त्रयो वै
 प्राणाः । प्राणानेवाभिजयति । त्रिर्दक्षिणार्धं । त्रय इमं
 लोकाः । इमानेव लोकानभिजयति । त्रिरुत्तरार्धं । त्रयो वै
 देवयानाः पन्थानस्तानेवाभिजयति । त्रिरूपवाजयति । त्रयो वै
 देवल्लोकाः । देवल्लोकानेवाभिजयति । द्वादश सम्पद्यन्ते” इति ।
 तथा सञ्ज्ञया सम्वत्सरदेवतां तोषयति । किञ्चास्य यजमानस्य
 स्वर्गप्रापणाय तां संवत्सरदेवतामुपदधाति समीपे समान-
 यति । पूर्वं सौवाचारो विहितः । अथ सुचाऽऽधारं विधत्ते
 “शिरो वा एतद् यज्ञस्य यदाधारोऽग्निः सर्वा देवता यदा-
 धारमाधारयति शीर्षत एव यज्ञस्य यजमानः सर्वा देवता
 अवहन्ते” (सं० ईका०।३ प्र०।७ अ०) इति । आधारस्य होमेषु
 प्रथमभावित्वेन शिरोरूपत्वं । यद्यपि पञ्चारिष्टिविहृतित्वादेवा-
 धारं द्वयं प्राप्नोति तथापि तद्विहृतित्वमेव निश्चेतुं तदोय-

लिङ्गत्वेनात्र पुनर्विहितं । कल्पः “सुच्यमाघार्थं प्रत्याक्रम्य जुक्ता
 पशुः समनक्ति, सं ते प्राणो वायुना गच्छतामिति शिरसि, सं
 यजत्रैरङ्गानीत्युमोच्चलयोः, सं यज्ञपतिराशिषेति श्रोण्यामि-
 ति” इति । उच्चलशब्देन ककुदुच्यते । हे पशो ते तव प्राणो वायुना
 सङ्गच्छतां । हृदयाद्यङ्गानि यजत्रैर्यागविशेषैः संयुज्यन्तां । यज्ञ-
 पतिराशिषा संयुज्यतां । सुचाऽऽधारशेषेण पञ्चञ्जनं विधत्ते
 “शिरो वा एतद् यज्ञस्य यदाधार आत्मा पशुराधारमाघार्थं
 पशुः समनक्त्यात्मन्नेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति” (सं० ६का०।
 ३प्र०।७अ०) इति । आत्मा यीवाया अधोवर्त्ती देहः । प्राणस्य
 बाह्यवायुमङ्गमो युक्त इत्याह “सं ते प्राणो वायुना गच्छता-
 मित्याह वायुदेवत्यो वै प्राणो वायावेवास्य प्राणं जुहोति”
 (सं० ६का०।३प्र०।७अ०) इति । अस्य यज्ञस्य फलेन यजमानो
 युज्यत इत्येवमर्थमभिप्रेत्य मन्त्रं दर्शयति “सं यजत्रैरङ्गानि
 यज्ञपतिराशिषेत्याह यज्ञपतिमेवास्याशिषं गमयति” (सं०
 ६का०।३प्र०।७अ०) इति । मध्यममन्त्रेण हृदयाद्यङ्गानि याग-
 विशिष्टैर्याजयतीत्येतावदुन्नेयं । पूर्वं शिरस्यञ्जनं विहितं । इदानीं
 ककुदि श्रोण्याञ्च अञ्जनं विधत्ते । अयं वा पूर्वविधः साधार-
 णत्वात् तमेवानूद्य प्रशंसति “विश्वरूपो वै त्वाद् उपरिष्ठात् पशु-
 मभ्यवमोत् तस्मादुपरिष्ठात् पशोर्नावद्यन्ति यदुपरिष्ठात् पशुः
 समनक्ति मेध्यमवैनं करोति” (सं० ६का०।३प्र०।७अ०) इति ।
 लघुः पुत्रो विश्वरूपः पशुमभिप्राप्य उपरिष्ठात् पृष्ठभागे वमन-
 मकरोत् । तस्माद् याज्ञिका हृदयादिवदुपरिभागान् नावद्यन्ति

तं भागमञ्जनेन शुद्धं करोति । विधत्ते “ऋत्विजो वृणीते
 छन्दाः स्वेव वृणीते” (सं० ६ का० १ प्र० १७ अ०) इति । वक्ष्य-
 माणसङ्ख्यासाम्यात् ऋत्विजां छन्दस्त्वं । सप्तत्वसङ्ख्यां विधत्ते “सप्त
 वृणीते सप्त ग्राम्याः पञ्चवः सप्तारण्याः सप्त छन्दाः स्युभयस्या-
 वरुध्यै” (सं० ६ का० १ प्र० १७ अ०) इति । हेताऽग्नीध्रोऽध्वर्युर्भ-
 चावरुणो ब्राह्मणाच्छ्वंसौ पोता नेष्टा चेति । सप्तग्राम्यादिकं व्या-
 ख्यातं । चोदकप्राप्तेषु प्रयाजेषु सङ्ख्यां विधत्ते “एकादश प्रया-
 जान् यजति दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशो यावानेव
 पशुस्तं प्रयजति” (सं० ६ का० १ प्र० १७ अ०) इति । प्राणशब्देन
 तदाधारभूतानि क्षिद्राण्युच्यन्ते । तानि च शिरसि सप्त अध-
 स्तात् द्विः नाभिर्दशमी आत्मा देहः । अत एकादशसङ्ख्यायाः
 छत्तुं पशुं प्रति यजति । अन्तिमप्रयाजस्य कालान्तरं विधत्ते
 “वपामेकः परि शय आत्मैवात्मानं परिशये” (सं० ६ का०
 १ प्र० १७ अ०) इति । वपां परि वपाहोमममोप शये शेते तस्मिन्
 काले यजेदित्यर्थः । चरमप्रयाजां देहत्वेन निरूपितत्वात् पशो-
 रात्मा वपापि मुख्यावयवत्वादात्मा अतस्तथाः सामीप्यं युक्तं ।
 कल्पः “जुह्वा खरुस्वधीतो अनक्ति, द्विः खरुः स्रुत्स्वधिते-
 रन्यतरां धाराः खरुमन्तर्धाय स्वधितिना पशुः समनक्ति,
 घृतेनाक्तौ पशुं चायेथामिति शिरसि” इति । हे खरुस्वधि-
 ती इति सम्बोधनीयं । खरुस्वधितिघृतानामुपयोगं दर्शयति
 “वज्रो वै स्वधितिर्वज्रो यूपशकलो घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वा
 सोममघ्नन् घृतेनाक्तौ पशुं चायेथामित्याह वज्रेणेवेनं वशे

कृत्वाऽऽलभते” (सं० ६ का० १ प्र० १७ अ०) इति । त्रिविधेन वज्रेणैव पशुं वशीकृत्य मारयति । विधत्ते “पर्यग्नि करोति सर्वज्ञतमेवैनं करोत्यस्कन्दायाऽस्कन्धं हि तद्यद्भुतस्य स्कन्दति” (सं० ६ का० १ प्र० १७ अ०) इति । अत्र प्रकारः सूत्रे ऽभिहितः “आहवनीयादुलूकमादायाम्नीघ्नः, परिवाजपतिः कविरिति त्रिः प्रदक्षिणं पर्यग्नि करोति पशुं यूपमाहवनीयं शामित्र-देशं चालालमाज्यानि चेत्येके” इति । तेन पर्यग्निकरणेन एनं पशुं सर्वमपि ज्ञतमेव करोति । तच्च ज्ञतत्वं स्कन्दनदोषरा-हित्याय भवति । होमादूर्ध्वं स्कन्दनेऽपि तद्दोषो न भवति । आवृत्तिं विधत्ते “त्रिः पर्यग्नि करोति आवृद्धि यज्ञो ऽथो रक्षसामपहत्यै” (सं० ६ का० १ प्र० १८ अ०) इति । कल्पः “रेव-तीर्यज्ञपतिं प्रियधा विशतेति वपाश्रपणीभ्यां पशुमन्वारभते ऽभ्यर्च्ययजमानश्च” इति । हे रेवतीः धनवन्तः पशवयत्रा यज-मानं प्रति प्रियधारिण्यो भवत हविष्ट्वेन यज्ञं आविशत । तत्र विचारं दर्शयति “ब्रह्मवादिनां वदन्यन्वारभ्यः पशून्नान्वा-रभ्या इति” (सं० ६ का० १ प्र० १७ अ०) इति । प्रथमपक्षे दोष-माह “मृत्यवे वा एष नीयते यत् पशुस्त्वं यदन्वारभेत प्रमा-युको यजमानः स्यात्” (सं० ६ का० १ प्र० १८ अ०) इति । द्विती-यपक्षेऽपि दोषमाह “अथो खल्वाहुः सुवर्गाय वा एष लोकाय नीयते यत् पशुरिति यन्नान्वारभेत सुवर्गास्त्रोकाद् यजमानो हीयेत” (सं० ६ का० १ प्र० १८ अ०) इति । दोषद्वयपरिहाराय प्रकारान्तरं विधत्ते “वपाश्रपणीभ्यामन्वारभते तन्नवान्वारभं

नेवाऽनम्भारम्भं” (मं० ६ का० १३ प्र० १८ अ०) इति । याभ्यां दाहस-
 थीभ्यां वपा पच्यते ते वपाअपणौ । प्रेषमन्त्रमुत्पादयति “उप-
 प्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इत्याहेषितः हि कर्म क्रियते” (मं०
 ६ का० १३ प्र० १८ अ०) इति । हे होतर्देवेभ्यो वपादीनि हव्यानि
 कर्तुं उपप्रेष्य पशुसमीपे शमित्वन् प्रेरय । लोको हि प्रभुणा
 प्रेषितं कर्म सहसा क्रियते । मन्त्रस्तु स्पष्टार्थ इत्याह “रेवतो-
 र्यज्ञपतिं प्रियधा विशतेत्याह यथायजुरेवैतत्” (मं० ६ का०
 १३ प्र० १८ अ०) इति । कल्पः “आहवनीयादुल्लुक्मादायाग्नीध्रः पूर्वं
 प्रतिपद्यते, शमिता पशुं नयति, उरो अन्तरिक्षेत्यन्तरा चाला-
 लोत्करावुदञ्चं पशुं नयति” इति । मन्त्रस्त्वेवमाह्वातः “उरो
 अन्तरिक्षं सजूर्देवेन वातेनास्य हविषस्तृणना यज ममस्य तनुवा भव
 वर्षीयो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धाः” इति । अत्र अन्तरिक्षश्चेन
 पशोः श्रोत्रादिच्छिद्रेष्ववस्थित इन्द्रियसमुदाय उपलब्ध्यते । उ-
 उरो अन्तरिक्षं विस्तीर्णेन्द्रियसमुदाय अस्य पशोरभिमानिदे-
 वेन वातेन प्राणवायुना आत्मना जीवात्मना च सजुः सह
 हविषा यज हविर्देहि । किञ्च अस्य पशोस्तनुवा भविष्यता देव-
 शरीरेण सम्भव संयुज्यस्व । हे वर्षीयो विस्तीर्णेन्द्रियसमुदाय
 वर्षीयसि अतिविस्तीर्णे यज्ञे यज्ञपतिं यजमानं धाः स्थापय ।
 मन्त्रोऽयमुपेक्षितः । विधत्ते “अग्निना पुरस्तादेति रक्षसामप-
 हत्यै” (मं० ६ का० १३ प्र० १८ अ०) इति । उल्लुकेन सह पशोः
 पुरस्तादाग्नीध्रो गच्छेत् । कल्पः “अभिपर्याग्निते देशं जल्लुक्
 निदधाति स श्रामित्रस्तं दक्षिणेन प्रत्यञ्चं पशुमवस्थाप्य, प्रथिव्याः

समृचः पाहीति बर्हिर्हपास्यत्युपाकरणेन्यतरत्” इति । हे बर्हिः भूमेः सम्पर्कात् रक्षस्व । विधत्ते “पृथिव्याः समृचः पाहीति बर्हिर्हपास्यत्यस्कन्दायाऽस्कन्धः हि तद्यद्बर्हिषि स्कन्द-
त्यथो बर्हिषदमेवेनं करोति” (सं० ६का०।३प्र०।८अ०) इति ।
पशुसम्बन्धि यदङ्गं बर्हिषि स्कन्देत् तत् भूमौ पतनाभावादन्न-
मेव । अथ कथञ्चिदधः पतितेऽप्येनं बर्हिषदमेव करोति । विध-
त्ते “पराङावर्त्तते ऽध्वर्युः पशोः सञ्ज्ञयमानात् पशुभ्य एव तं
निर्हृत आत्मनोऽनात्रस्काय” (सं० ६का०।३प्र०।८अ०) इति ।
अध्वर्युर्मार्चमाणं पशुं दृष्ट्वा ततः पराङ्मुखः पर्यावर्त्तते । तेन
पशुभ्यो निर्हृते पशुं न मारयामीत्येवमपलपति । स च अ-
पलापः स्वस्य दोषाभावाय भवति । वेदनं प्रशंसति “गच्छति
त्रियं प्र पशूनाप्नोति य एवं वेद” (सं० ६का०।३प्र०।८अ०)
इति । अत्र सूत्रं “प्रत्यक्शिरसमुदीचीनपादममायुं कृण्वन्तं
सञ्ज्ञपयतेत्युक्त्वा पराङावर्त्ततेऽध्वर्युरिति” इति । कल्पः “ततः
प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयति, नमस्त आतानेति पत्न्यादि-
त्यमुपतिष्ठते” इति । आममन्तात् तेनो व्याप्तिर्यस्य सूर्य-
रश्मिः स आतानः । एतदेव दर्शयति “पश्चात्तोका वा एषा
प्राच्युदानीयते यत् पत्नी नमस्त आतानेत्याहादित्यस्य वै रश्मय
आतानास्तेभ्य एव नमस्करोति” (सं० ६का०।३प्र०।८अ०) इति ।
पश्चात् प्रतीच्यां दिशि निर्मिता शाला लोकनिवासस्थानं
यस्याः सा पश्चात्तोका तादृशी यदा प्राचीं गच्छति तदानीमा-
भिमुखेन सूर्यरश्मिर्भवतीति तन्नमस्कारो युक्तः । बोधायनः

“अथैनामन्तरेण चात्वालोत्करावुदङुपरि निष्क्रमय प्राचीमु-
दानयन् वाचयति, अनर्वा प्रेहि घृतस्य कुल्यामनु सह प्रजया सह
रायस्योषेणेत्यागतामध्वर्युरप्सु वाचयति, आपो देवीः शुद्धायुवः
शुद्धा यूयं देवाः उद्धः शुद्धा वयं परिविष्टाः परिवेष्टारो
वा भूयास्म” इति । आपस्तम्बः “अनर्वा प्रेहीति प्राचीमुदान-
यत्यनुमन्त्रयत इत्येके, आपो देवीः शुद्धायुव इति चात्वाले
पत्यपोवमृशति” इति । हे पत्नि त्वमनर्वा शत्रुरहिता सती घृत-
प्रवाहमनु प्रजया सह धनपुष्ट्या सह प्रयाहि । घृतस्य कुल्यामि-
त्यनेन सर्व्ववस्तुसम्पूर्णं स्थानमुपलक्ष्यते । हे आपो देव्यो यूयं
देवानूङ्गं यागप्रदेशे प्रापयत । कीदृश्यो यूयं । शुद्धायुवः शुद्धि-
मस्मदीयामिच्छन्तीति शुद्धायुवः । यूयन्तु स्वत एव शुद्धाः ।
वयमपि युष्माभिः परिवेष्टिताः शुद्धाः सन्तो युष्माकं परि-
वेष्टितारो भूयास्म । एतौ मन्त्रौ व्याचष्टे “अनर्वा प्रेहीत्याह
भ्रातृभ्यो वा अर्वा भ्रातृव्यापनुत्यै घृतस्य कुल्यामनु सह प्रजया
सह रायस्योषेणेत्याहाशिषमेवैतामाशास्तु आपो देवीः शुद्धा-
युव इत्याह यथायजुरेवैतत्” (सं० ६ का० १ प्र० १ ८ अ०) इति ।
अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“आददे रज्जुमादाय चत बध्नाति तं पशुं ।

धर्षं यूपे नियुक्तेऽङ्गः प्रोक्ष्यापां पाययेदपः ॥

स्वात्तं सर्व्वत्र सम्प्रोक्ष्य सन्ते मूर्द्धिममञ्जनं ।

संयां सयोः संय पश्चात् घृतेन स्वरुशस्तके ॥

रेव अपण्यपस्पर्श उरो उत्तरतो नयेत् ।

पृथि बर्हिर्वस्याप्य नमः पत्नीरविं भजेत् ।

अनपत्नीं नयेदापः स्पृशन् मन्वास्तु षोडश” ॥ इति ।

अथ मोमांसा । द्वितीयाध्ययस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“गच्छतामिति शब्दस्याऽनुषङ्गोऽस्ति न वोपरि ।

सं यज्ञपतिरित्यत्र योग्यत्वात् सोऽस्ति पूर्ववत् ॥

तदेकवचनं मध्ये मन्वेज्जानीत्यनेन हि ।

नान्वेति तद्वावायेन नोपर्यप्यनुषज्यते” ॥ इति ।

अग्नीषोमीयपशो अयते “सं ते प्राणो वायुना गच्छतां सं यज्ञवैरज्जानि सं यज्ञपतिराशिषा” इति । अयमर्थः । भो पशो तव प्राणवायुर्वान्मवातेन मङ्गच्छतां । तव हृदयाद्यज्जानि याग-विशेषैः मङ्गच्छन्तां । यज्ञपतिराशिषा संयुज्यतामिति । तत्र यज्ञपतिरित्यस्मिन् तृतीयमन्त्रे समित्युपसर्गस्य क्रियापदा-काङ्क्षात् प्रथममन्त्रगतस्य गच्छतामिति पदस्यैकवचनान्तस्य यज्ञपतिशब्देनान्वेतुं योग्यत्वात् पूर्ववद् बुद्धिमत्त्वेन मन्निहितत्वा-दाकाङ्क्षामन्निधियोग्यतानां सम्बन्धादेतत् क्रियापदमनुषज्यत इति प्राप्ते ब्रूमः । मध्यममन्त्रे यज्ञवचनान्तेन अज्जानीत्यनेनान्वे-तुमयोग्यत्वात् तद्वावायेन बुद्धिमन्निधिलापान्नास्त्यनुषङ्गः । ततो द्वितीयतृतीयमन्त्रयोर्यथाचितं वाक्यशेषोऽप्यार्हतव्यः । अष्टमा-ध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“न पशवैष्टिकः स्याद् वा* न कपालाद्यभावतः ।

• स्याद् व्यक्तद्रव्यदेवत्य प्रयाजसूच्यसाम्यतः” ॥ इति ।

* चादकं स्यादा इति का० पा० ।

अग्नीषोमीयपशावैष्टिकविध्यन्तरं नास्ति । कुतः । तस्य पूर्वं
वदत्र निर्वापकपालादिलिङ्गाभावादिति चेत् । मैवं । “आग्नेय-
मष्टाकपालं निर्वपेत्” इत्युत्पत्तिवाक्ये यथा द्रव्यदेवतेत्यक्ते त-
थाग्नीषोमीयं पशुमित्यत्रापि, न तु सोमेन यजेतेत्यत्रैव देव-
ताया अव्यक्तत्वं, तदेतद् व्यक्तद्रव्यदेवत्वमेव लिङ्गं । एकादश
प्रयाजान् यजतीति प्रयाजवत्त्वं द्वितीयं सुच्यमाघार्यं, जुह्वा प-
शुः समनक्तोत्याघाराञ्जने लिङ्गान्तरे, आलभो लिङ्गान्त-
रदृष्टावपि तेषामालम्ब इति दर्शनात् तस्मादस्ति पशावैष्टिको
विध्यन्तः । पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे* चिन्तितं ।

“प्रयाजेष्वपकर्षा ऽनूयाजेषूत्कर्ष इत्यमू ।

श्रुतमात्रे तदन्तेषु तदाद्येषु च वाऽयिमः ॥

अन्येषां मुख्यकालत्वान् मैवं व्युत्क्रमशक्तिः ।

प्रयाजान्ते ह्यनूयाजादिके चेतौ समूहतः” ॥ इति ।

अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानामपकर्षः श्रूयते तिष्ठन्तं पशुं
प्रयजन्तीति । प्रकृतौ हविष्यामादिते पश्चात् प्रयाजा इज्यन्ते
इहापि पशुसञ्ज्ञपनादूर्ध्वं हविष्यामादिते पश्चादेव प्रयाजा-
स्यादकेन प्राप्ताः । ते चात्र वचनाज्जीवत्येव पशावपकथ्यन्ते । तथा
सवनीयपशावनूयाजानामुत्कर्षः श्रूयते आग्निमारुतादूर्ध्वमनू-
याजैश्चरन्तीति । तत्र प्रयाजमात्रस्यापकर्षः श्रुतः अनूयाजमा-
त्रस्योत्कर्षः तावुभौ श्रुत्यनुसारेण तथैवाङ्गीकर्तव्यौ । यदि प्रया-

जान्तस्याङ्गकलापस्थापकर्षः स्यात् तदा प्रयाजेभ्यः पूर्वभा-
विनामाधारमामिधेन्यादीनां ततोऽप्यपकर्षादत्यन्तव्यवहितानां
प्रधानकालीनत्वं न स्यात् । प्रयाजमात्रेऽपकृष्टे सति आधारा-
दीनां मुख्यकालीनत्वं न लुप्यते । एवं अनूयाजमात्रे उत्कृष्टे तत
ऊर्ध्वभाविनां सूक्तवाकशंयुवाकादीनामनुत्कर्षात् प्रधानमन्त्रि-
धिर्न विनश्यति । तस्मात् प्रयाजमात्रस्थापकर्षोऽनूयाजमात्र-
स्थात्कर्ष इति प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृतौ पदार्थाऽनुष्ठानक्रमस्य कृत्र-
त्वात् सक्रमाणामेव पदार्थानां चोदकेनातिदेशाद् व्युत्क्रमे मति
पूर्व्येण पदार्थेन उत्तरपदार्थस्य बुद्ध्यावनुपस्थितत्वादनुष्ठानमेव
नुप्यत, तस्मात् प्रयाजान्तस्य कर्मममूहस्यापकर्षः अनूयाजादे-
रङ्गममूहस्यात्कर्षः । तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितं ।

“एकादशप्रयाजाः किं प्रत्येकं स्यादुतान्यथा ।

मह्यावृद्धिरिहाद्योऽस्तु प्रतिमुखं गुणो यतः ॥

प्रत्येकं समुदाये वा स्वरूपेण न मिध्यति ।

मह्यावृद्धिः प्रयोगात्तु साऽऽवृत्या सम्भविष्यति” ॥ इति ।

अग्नीषोमीयपणो श्रूयते एकादशप्रयाजान् यजतीति । तत्र
चोदकप्राप्तेषु पञ्चसु प्रयाजेष्वेकैकस्य प्रयाजस्य इयमेकादशल-
मह्या युक्ता । कुतः । प्रयाजानुद्दिश्य मह्यागुणे विहिते सति प्र-
तिप्रधानगुणस्याभ्युपेयत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । न ह्येकैकस्य प्रया-
जस्य स्वरूपमात्रमुपजीव्यमेकादशलमह्या सम्पादयितुं शक्या ।
नापि पञ्चप्रयाजसमुदायस्य स्वरूपे सन्ति । तस्मात् प्रयोग-
द्वारा सम्पादनीया । प्रयाजस्य चावर्त्तयितुं शक्यत्वात् पञ्चप्र-

याजान् दिरावृत्य पुनरपि चरमप्रयाजे मलदावर्त्तिते मल-
कादशत्वमङ्गा मम्यन्ते ।

अथ कृन्दः । उरो अन्तरिक्षेति त्रिष्टुप् । आपो देवीः
शुद्धायुव इत्यनुष्टुप् ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे तृतीयप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ * ॥

वाक्त्वा॒ आप्या॒यतां॑ प्रा॒णस्त॒ आप्या॒यतां॑ चक्षु॒स्त॒ आ-
प्या॒यता॑ः श्रोत्रं॒ त् आप्या॒यतां॑ या ते प्रा॒णान्छु॒ग्जगाम॑
या चक्षु॒र्या श्रोत्रं॒ यत् ते क्रूरं॑ यदास्थि॒तं तत् त॒ आप्या॒-
यतां॑ तत् त॒ एतेन॑ शु॒न्धतां॑ नाभिस्त॒ आप्या॒यतां॑ पा॒युस्त॒
आप्या॒यता॑ः शुद्धाश्च॒रिचाः॑ शम॒ज्ञाः ॥ १ ॥

शमोषधीभ्यः शं पृथिव्यै शं महोभ्यामोषधे चाय-
स्वैनः स्वधिते मैनः हिंसी रक्षसां भागोऽसीदमहः
रक्षोऽधमं तमो नयामि योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं द्विष
इदमेनमधमं तमो नयामीषे त्वा घृतेन द्यावापृथिवी
प्रोखीयामच्छिन्नो रायः सुवीर उर्व्वन्तरिक्षमन्विहि
वायो वीहिस्तोकानां स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं गच्छतं
॥ २ ॥

अङ्गो वीहि पञ्च च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपा-
ठके नवमोऽनुवाकः ॥ * ॥

अष्टमानुवाके सञ्ज्ञपनमुक्तं । सञ्ज्ञपनस्य पशोः वषोत्खेदो
नवमे विधीयते । बोधायनः “मानुपूर्व्वं पशोः प्राणानापाय-
यति, वाक्त्र आप्यायतामिति वाचं, प्राणस्त आप्यायतामिति
प्राणं, चक्षुस्त आप्यायतामिति चक्षुः, श्रोत्रं त आप्यायतामिति
श्रोत्रं, तानेव पुनः संस्पृशति, या ते प्राणान्कुग्जगाम या चक्षुर्या
श्रोत्रं यत् ते क्रूरं यदास्थितं तत् त आप्यायतां, तत् त एतेन
गुण्यतामिति, नाभिस्त आप्यायतामिति नाभिं, पायुस्त आ-
पायतामिति पायुं, सङ्गृह्य पदः प्रक्षालयति, शुद्धाश्चरित्राः
शमज्ञः शमोषधीभ्यः शं पृथिव्यै शं महोभ्यामिति, शिष्टा दक्षिण-
तोऽनुपृष्टं निनयेत्” इति । आपस्तम्बोऽत्र किञ्चिद्विशेषमाह “या ते
प्राणान् कुग्जगामेति हृदयदेशः शुद्धाश्चरित्रा इति पादाने-
कैकमापाय्य जपति, शमज्ञ इति, पुरा श्लोकानां भूमेः प्रवणा-
च्छमोषधीभ्यः शं पृथिव्या इति, भूम्याः शेषं निनीय” इति । हे
पशा त्वदीया वागिन्द्रियं गोलकत्यागशोकं मन्यज्य स्वीकारि-
त्यमाणदेवतादेहे सुखेनापायतां वर्द्धतां । एवमन्यत्रापि । किञ्चि-
न्निर्याणकाले हृदयपण्डरीके सङ्कुचितान् तव प्राणवायून् चक्षु-
रादीन्द्रियाणि च यः शोको जगाम यच्च बन्धनं मुखनिरो-
धादिकं क्रूरमस्माभिः कृतं यदपि हेदादिकमास्थितं कर्तु-
मुपस्थितं तव तत्सर्व्वमापायतां शास्त्वतु । किञ्च तावत् तव त-

प्राणादिकमेतेन जलेन शुन्धतां भाविदेहप्रवेशाय शुद्धं भवतु ।
 चरन्त्येभिरिति चरित्राः पादाः तेऽपि शुद्धाः सन्तु । याभि-
 रङ्गिः प्रोक्षणं क्रियते याश्चैषधयो बर्हिःस्वरूपेण पशोर-
 धः स्थापिताः या च पृथिवी म्रियमाणं पशुं विभर्त्ति यो
 चाहोरात्रौ पशुमारणकालतया उपस्थितौ तेषां सर्वेषां शं
 सुखं भवतु । शोकप्रमत्तिं दर्शयन् व्याचष्टे “पशोर्वा आलम्ब्य
 प्राणान्कुशच्छति वाक्त्वाप्यायतां प्राणस्त आप्यायतामित्याह
 प्राणेभ्य एवास्य शुचः शमयति” (सं०६का०।३प्र०।८अ०)
 इति । शुग्ध्यथां विधत्ते “मा प्राणेभ्योऽधि पृथिवीः शुक्
 प्रविशति शमहोभ्यामिति निनयत्यहोरात्राभ्यामेव पृथिव्यै
 शुचः शमयति” (सं०६का०।३प्र०।८अ०) इति । प्राणेभ्यो
 ऽपनोता शुक् पृथिवीमधिष्ठाय तदीयदेवताशरीरे प्रविशति ।
 एवं कालादौ प्रवेशः । प्रविष्टायाः शुचः शान्तिर्निनयनेन
 भवति । कल्पः “आषधे त्रायस्त्रैनमित्युपाकरणदण्योरवशिष्टं
 दक्षिणेन नाभिमन्तर्धाय स्वधिते मैनः हिःमीरिति स्वधि-
 तिना पार्श्वतस्त्रिर्यगार्क्षति” इति । मा हिःमीरित्येतस्याभि-
 प्रायमाह “आषधे त्रायस्त्रैनः स्वधिते मैनः हिःमीरित्याह
 वज्रो वै स्वधितिः शान्त्यै पार्श्वत आर्क्षति मध्यतो हि मनुष्या
 आर्क्षन्ति तिरस्त्रिनमार्क्षत्यनूचीनः हि मनुष्या आर्क्षन्ति
 व्यावृत्तौ” (सं०६का०।३प्र०।८अ०) इति । वपोत्खेदनायं दक्षि-
 णपार्श्वे किञ्चात् । मांसाहारास्तु मनुष्या नाभिदेशे किन्दन्ति ।
 तत्राप्यनूचीनं पशोर्दैर्घ्यमनुसृत्य तदुभयवैलक्षण्यमिह कार्यं ।

बोधायनः “अथैतस्मैव बर्हिषोऽणिमत्सृचते स्थविमदुभयतो
लोहितेनाङ्गा इमां दिशं निरस्यति रक्षसां भागोऽभीदमहः
रक्षोऽधमं तमो नयामि योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं द्विष्म इद-
मेनमधमं तमो नयामि” इति । आपस्तम्बः “बर्हिषोऽयं स-
ख्येन पाणिनाऽऽदत्तेऽथ मध्यं यत् आर्क्षति तदुभयतो लोहि-
तेनाङ्गा रक्षसां भागोऽभीत्युत्तरमपरमवान्तरदेशं निरस्या-
ऽथैनत् सख्येन पदा ऽभितिष्ठति, इदमहः रक्ष इति” इति ।
विधत्ते “रक्षसां भागोऽभीति स्थविमतो बर्हिरङ्गा ऽपास्यत्य-
स्मैव रक्षां निरवदयते” (सं०६का०।३प्र०।८अ०) इति ।
स्थूलस्य भावः स्थविमा, तस्मात् सप्तम्यर्थे तमिः स्थविमतः ।
स्थविमच्छब्देन बर्हिषो मूलभागः स्थूलत्वादुपलक्ष्यते । तस्मिन्
भागे रक्तेन बर्हिरङ्गा निरस्येत् । तथा सत्यसृजैव रक्षां नि-
निःशेषेण भागवन्ति कृत्वा अपनयति । द्वितीयं मन्त्रं व्याचष्टे
“इदमहः रक्षोऽधमं तमो नयामि योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं
द्विष्म इत्याह द्वौ वाव एरुषौ यस्मैव द्वेष्टि यस्मै न द्वेष्टि तावु-
भावधमं तमो नयति” (सं०६का०।३प्र०।८अ०) इति । अधमं
तमो महद्दुःखं । कल्पः “इषे त्वेति वपामुत्विद्य, घृतेन द्या-
वापृथिवी प्रोर्णायां, इति वपया द्विशूलां प्रच्छाद्य” इति ।
हे वपे यजमानस्य देवतायाश्चेत्यमाणास्य सिध्यर्थं त्वामुत्वि-
दामि । हे शूलद्वयरूपे द्यावापृथिवी द्यावापृथिवीतुल्ये वपा-
अपण्णौ घृतममानया वपया भवदीयस्वरूपं प्रोर्णायां आ-
च्छादयतं । विधत्ते “इषे त्वेति वपामुत्विदतोच्छत इव श्लेष

योयजते” (मं० ईका०।३प्र०।६अ०) इति । अत्र शूलाग्रेण वपां
 किन्द्यात् न वेति विचारं हृदि निधाय पक्षद्वयेऽपि दूषणमुप-
 न्यस्यति “यदुपहन्त्याद्रुद्रोऽस्य पशून् घातुकस्याद्यन्नोपहन्त्या-
 दयता स्यात्” (मं० ईका०।३प्र०।६अ०) इति । छेदनमन्तरेण
 धृतापि नियन्तुमशक्यत्वादितस्ततो पतेत् । दोषद्वयास्पृष्टं प-
 चान्तरं विधत्ते “अन्ययोपहणन्त्यन्यया न धृत्यै” (मं० ईका०।
 ३प्र०।६अ०) इति । एकया शाखया किन्द्यादितरया न
 किन्द्यात् । तथा सति धृतापि भवति रुद्रश्च न हिनस्ति । वपा-
 शब्दशून्यशब्दौ परित्यज्य घृतशब्दप्रयोगस्य द्यावापृथिवीशब्दप्र-
 योगस्य च तात्पर्यमाह “घृतेन द्यावापृथिवी प्रोर्ण्वाथामित्याह
 द्यावापृथिवी एव रमेनानक्ति” (मं० ईका०।३प्र०।६अ०) इति ।
 कल्पः “अधस्तात् परिवामयति, अच्छिन्नो रायः सुवीरः”
 इति । अयं वपाभागः क्लिद्यमानोऽपि मन्त्रमामर्थेन व्यथानुत्प-
 त्तेर्न किन्नः । कीदृशो भागः । शोभना वीरा यजमांसस्य
 पुत्रपौत्रादयो यस्य सः सुवीरः तादृशः रायो धनानि प्रय-
 च्छतु । स्पष्टार्थमाह “अच्छिन्नो रायः सुवीर इत्याह यथा-
 यजुरेवैतत्” (मं० ईका०।३प्र०।६अ०) इति । कल्पः “उर्वन्त-
 रिचमन्विहीत्यभिप्रव्रजति” इति । हे पवे त्वमुत्खेदनरूपस्य
 क्रौर्यस्य शान्तये विस्तीर्णमन्तरिचमनुप्रविश्याहवनीयदेशं गच्छ ।
 इममेवार्थं दर्शयति “क्रूरमिव वा एतत् करोति यद्वपामुत्खि-
 दत्युर्वन्तरिचमन्विहीत्याह शान्त्यै” (मं० ईका०।३प्र०।६अ०)
 इति । वपाश्रयण्योः स्पर्शं विधत्ते “प्रवा एषो ऽस्माहोकाश्च्यवन्त

यः पशुं मृत्यवे नीयमानमन्वारभते वपाश्रपणी पुनरन्वारभ-
 तेऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति” (मं० ६ का० १३ प्र० १८ अ०) इति ।
 वपायाः पुरतः पशोरिव वक्त्रिं विधत्ते “अग्निना पुरस्तादेति
 रक्षमामपहत्या अथो देवता एव हव्येनान्वेति” (मं० ६ का० ३ प्र० १
 ८ अ०) इति । अग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वात् तस्य पृष्ठतो वपानयने
 सर्वा अपि देवता हव्येनानुगता भवन्ति । कल्पः “आहव-
 नीयस्थान्निमेव्यङ्गारेषु वपाये प्रतितप्यमानायै बर्हिषोऽयमुपा-
 स्यति, वायो वोहि स्लोकानां” इति । द्विगुणया शाखया धा-
 र्यमाणाया वपाया उपरि “त्वामु ते दधिरे” इति मन्त्रेण आज्ये
 ऊते सति तत्सकाशात् पतन्तो विन्दवः स्लोकाः । हे वायो तान्
 स्लोकान् विभक्तान् कुरु पिवेत्यर्थः । व्यतिरेकमुखेनाहवनीयस्यो-
 त्तरपार्श्ववर्त्तिव्यङ्गारेषु वपायाः अपरं विधत्ते “नान्तममङ्गारम-
 तिहरेद् यदन्तमङ्गारमतिहरेद्देवता अतिमन्येत” (मं० ६ का० १
 ३ प्र० १८ अ०) इति । अङ्गारस्य सर्वदेवतात्मकत्वात् तदवज्ञया
 देवता एवाऽवज्ञाता भवन्ति, तस्मादस्मिन्नेवाङ्गारे वपां अपयेत् ।
 वोहीत्यत्र विशब्दस्यार्थं दर्शयति “वायो वोहि स्लोकानामि-
 त्याह तस्माद्विभक्ताः स्लोका अवपद्यन्ते” (मं० ६ का० १३ प्र० १
 ८ अ०) इति । पतन्तीत्यर्थः । वपाया अधस्ताद्बर्हिरयस्यापन-
 विधिमर्थवादेनोन्नयति “अयं वा एतत् पशूनां यदपायमो-
 पधीनां बर्हिरग्रेणैवाग्रं समर्धयत्ययो ओषधीष्वेव पशून्
 प्रतिष्ठापयति” (मं० ६ का० १३ प्र० १८ अ०) इति । अयं अष्टं ।
 ओषध्यग्रेण बर्हिषा पशून् रूपाया वपायाः समृध्यर्थं ओषधीषु

पशुप्रतिष्ठापनार्थं बर्हिर्ग्रयं वपाया अधः स्यापयेदित्यर्थः । अथा-
 न्तिमप्रयाजार्थं मैत्रावरुणं प्रति अध्वर्योः प्रेषमन्त्रमुत्पादयति
 “स्वाहाकृतोभ्यः प्रेषेत्याह यज्ञस्य समिधौ” (मं० ६ का० १ प्र०
 ६ अ०) इति । स्वाहाशब्दबहुला कृतिर्मन्त्रप्रयोगो यामामन्ति-
 मप्रयाजदेवतानां ताः स्वाहाकृतयः तदर्थं हे मैत्रावरुण हो-
 तारं प्रेरय । मैत्रावरुणस्तु “होता यत्तदग्निं स्वाहाज्यस्य” इत्या-
 दिमन्त्रेण होतारं प्रेष्यति । स च होता “मद्योजातो व्यमिमीत”
 इत्यादिकां याज्यां पठति । ततोऽध्वर्युरन्तिमप्रयाजं यजति । ए-
 वमयं प्रेषो यज्ञस्य समिधौ सम्यगिधौ सम्यद्यते । प्रयाजगेषेण हवि-
 रभिघारणं विधत्ते “प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत्पृषदाज्य-
 मात्मा वपा पृषदाज्यमभिघार्य वपामभिघारयत्यात्मन्नेव पशूनां
 प्राणापानौ दधाति” (मं० ६ का० १ प्र० ६ अ०) इति । दधिमि-
 श्रमाज्जं पृषदाज्यं । पृषदाज्यस्य वपायाश्चाभिघारणेन वपारूपे
 पश्चात्मानि पृषदाज्यरूपौ पशूनां प्राणापानौ स्थापयति । कल्पः
 “प्रतिप्रस्थाता आहवनीये वपाश्रयणी प्रहरति, स्वाहोर्ध्वनभं
 मारुतं गच्छतमिति, प्राचीं दिशूलां प्रतीचीमेकशूलामिति”
 इति । हे वपाश्रयणौ युवां स्वाहा ऊते सत्यौ ऊर्ध्वनभः सञ्जकं
 मरुत्युत्रं गच्छतं । तत्प्राप्तावुपयोगं दर्शयति “स्वाहोर्ध्वनभं
 मारुतं गच्छतमित्याहोर्ध्वनभा ह स्म वै मारुतो देवानां वपाश्रय-
 णी प्रहरति तेनैवैने प्रहरति” (मं० ६ का० १ प्र० ६ अ०) इति ।
 सत्यस्ताम्रतां विधत्ते “विषूची प्रहरति तस्माद्विष्वच्चै प्राणा-
 पानौ” (मं० ६ का० १ प्र० ६ अ०) इति । प्राण ऊर्ध्ववृत्ति-

रपानो ऽधोवृत्तिरिति तयोर्व्यत्यासः । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“वागष्टाप्यायने शेषं शंसहे निनयेद्भुवि ।

आष स्वधि यथापूर्वं रक्ष दभं सलोहितं ॥

त्यजेदिदं बाधनीयमिष उक्त्वद्यते वपा ।

घृते अपण्यावाच्छाद्य अच्छित्या कृत्यते वपा ॥

उरु पूर्वानलं गत्वा वायो दभमधः क्षिपेत् ।

स्वाहा अपणुपक्षेपो मन्वा एकोनविंशतिः” ॥ इति ।

अत्र मीमांसाकृन्दमी न स्तः ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्महिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ * ॥

सं ते मनसा मनः सं प्राणेन प्राणो जुष्टं देवेभ्यो
हव्यं घृतयत्त्वा हैन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे निदेध्यदैन्द्रेऽपा-
नो अङ्गे अङ्गे विबोभुवदेव त्वष्टर्भूरि ते सः समेतु वि-
पुरूपा यत्सलक्ष्माणो भवथ देवत्रा यन्तमवसे सखायो
ऽनु त्वा मातापितरौ मदन्तु श्रीरस्यग्निस्त्वा श्रीणा-
त्वापः समरिणन्वातस्य ॥ १ ॥

त्वा ध्रज्यै पूष्णो रक्ष्या अपामोषधीनाः रोहिष्य
घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसा पावानः पिबतान्त-
रिक्षस्य हविरमि स्वाहा त्वाऽन्तरिक्षाय दिशः प्रदिश

आदिशे विदिश उद्दिशः स्वाहा दिग्भ्यो नमो दि-
ग्भ्यः ॥ २ ॥

वातस्याष्टाविंशतिश्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपा-
ठके दशमोऽनुवाकः ॥

नवमेऽनुवाके वपायागोऽभिहितः । अथ दशमे वसाहोमो
ऽभिधीयते । कल्पः “अथ शमितुर्हृदयशूलमादाय तेन हृदय-
मुख्यं* तं शमित्रे प्रदाय पृषदाज्येन हृदयमभिघारयति,
सं ते मनमा मनः सं प्राणेन प्राणे जुष्टं देवेभ्यो हव्यं घृतवत्त्वा-
हेति” इति । हे हृदय तव मनस्थानीयेन पृषदाज्येन देवानां मनः
सङ्गतमस्तु । एवं प्राणेऽपि योज्यं । हव्यं त्वां देवानां प्रियं घृतवद्
यथा भवति तथा स्वाहा अभिघारयामि । सोऽयं मन्त्र उपेक्षि-
तः । अभिघारणं विधित्सुरादौ वपोत्खेदप्रयुक्तक्लिद्रापिधानरूपं
पञ्चङ्गं पुरोडाशं विधत्ते “पशुमालभ्य पुरोडाशं निर्व्वपति समे-
धमेवैनमालभते” (सं० ६ का० १ प्र० १० अ०) इति । मेधः सारः ।
पुरोडाशस्य ब्रीहिसारत्वात् सारोपेतं पशुमालश्चवान् भवति ।
निरुप्तस्य होमकालं विधत्ते “वपया प्रचर्य पुरोडाशेन प्रचर-
त्यूर्ग्वं पुरोडाश ऊर्जमेव पशूनां मध्यतो दधात्यथो पशोरेव
क्लिद्रमपि दधाति” (सं० ६ का० १ प्र० १० अ०) इति । “जात-

* उपलब्ध इति का० पा० ।

वेदो वपया गच्छ देवान्” इति मन्त्रेण वपां ऊत्वा पश्चात् पुरो-
डाशहोमः । वपाहोमहृदयादिहोमयोर्मध्यं पशूनामुदरस्थानं
अतस्तत्रैवार्जं पुरोडाशरूपमन्नं स्थापितवान् भवति । किञ्च वपा-
हृदेन यत्पशोश्चिद्रं तत् पिहितं भवति । उत्तरदेशे हृदया-
दिहविः पचन्तं शमितारं प्रति प्रश्नमन्त्रमुत्पादयति “पृषदा-
ज्यस्तेपहत्य त्रिः पृच्छति, गृतः५ हवीः ३ शमितरिति त्रिष-
त्याहि देवाः” (सं० ६ का०।३ प्र०।१० अ०) इति । पृषदाज्यस्य
पात्रगतस्यांशं सुवेणोपहत्य पृथक् स्वीकृत्य मन्त्रेण त्रिः पृ-
च्छेत् । गृतं पक्वं । मुतिः प्रश्नार्था । त्रिरुक्तं सत्यमिति बुद्धि-
र्येषां ते त्रिषत्याः । व्यतिरेकमुखेनोत्तरविधिमनुनयति “यो
ऽश्रुतः५ गृतमाह स एनमा” (सं० ६ का०।३ प्र०।१० अ०) इति ।
युज्यत इति शेषः । तस्माच्छ्रुते सत्युत्तरं ब्रूयादिति प्रत्युत्तरविधिः ।
अत्र सूत्रं “अथ प्रतिप्रस्थाता पृषदाज्यस्तेपहत्य* जुहुवां समानो-
यान्तरेण चात्वालोत्करावुदङुपनिष्क्रम्य पृच्छति, श्रुतः५ हवीः ३
शमितरिति, शमितेष उत्तरतो हृदयशूलं धारयन् तिष्ठति, स
श्रुतमिति प्रत्याह, तं तथैव द्वितीयमुत्क्रम्य पृच्छति, तं तथैवेतरः
प्रत्याह, तं तथैव तृतीयमुत्क्रम्य पृच्छति, तं तथैवेतरः प्रत्याह”
इति । अत्र “सं ते मनमा मनः” इत्यस्य मन्त्रार्थमुपेत्याभिधारणं
विधत्ते “प्राणापानो वा एतौ पशूनां यत् पृषदाज्यं पशोः खलु वा
आलभ्यस्य हृदयमात्मा ऽभिसमेति यत् पृषदाज्येन हृदयमभि-

* विद्धत्य इति का० पा० ।

धारयत्यात्मन्नेव पशूनां प्राणापानौ दधाति” (सं० ६ का० १ प्र० १२ अ०) इति । अभिसमेति अभिमुख्येन जीवात्मा हृद-
यदेशमागच्छति सङ्गच्छते । सञ्जनामकस्य शाखामवदानाधार-
त्वेन विधत्ते “पशूना वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् ते मन्यन्त
मनुष्या नो ऽन्वाभविष्यन्तीति तस्य शिरश्चित्वा मेधं प्राचारयन्
स प्रक्षो भवत् तत् प्रक्षस्य प्रक्षत्वं यत् सञ्जशाखोत्तरबर्हिं भवति
स मेधस्यैव पशोरवद्यति” (सं० ६ का० १ प्र० १२ अ०) इति ।
पशूना सह स्वर्गं गच्छन्तो देवा मनुष्याणां स्त्रैः सहागमन्
मा भूदित्यभिप्रेत्य तदारयितुं पशोः शिरः क्त्वा मेधं रमं
प्राचारयन् अस्त्रावयन् । म रमो भूमौ पतित्वा सञ्चवृक्षोऽभवत् ।
तस्मात् प्रचारणादुत्पन्नस्य सञ्जनाम सम्पन्नं । तच्छाखां बर्हिष
ऊर्ध्वं स्थापनादुत्तरबर्हिरित्युच्यते । तदवस्थापनेन मरमस्यैव प-
शोर्हविरवत्तं भवति । अत्र सूत्रं “जुह्वपष्टतोर्हिरण्यकलमव-
धाय बर्हिषि सञ्जशाखायामवदानान्यवद्यन् मम्येस्यति, मनो-
तायै हविषोऽवदीयमानस्याऽनुब्रूहीति, हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ
जिह्वाया अथ वक्ष्मो यथाकाममितरेषां मथ्यतो गुदस्यावद्यति”
इत्युक्तमिति । पक्षस्य हृदयादिहविष आहवनीयं प्रत्यानयने
मार्गविशेषं विधत्ते “पशू वै द्वित्र्यमाणः रक्षाः स्यनुमचन्ते ऽन्तरा
यूपश्चाऽऽहवनीयञ्च हरति रक्षसामपहत्यै” (सं० ६ का० १ प्र० १
१ अ०) इति अनुमचन्ते अनुगच्छन्ति यूपस्याहवनीयस्य च रक्षो-
घातित्वात् तयोरन्तराले भयं नास्ति । होतारं प्रति प्रैषयन्त्वमु-
त्पादयति “पशोर्वा आसन्नस्य मनोऽपक्रामति मनोतायै हविषा

ऽवदीयमानस्यानुब्रूहीत्याह मन एवास्यावरुन्धे” (मं० ६ का० । ३ प्र० । १० अ०) इति । अग्निदेवता मनोता, “त्व५ ह्यग्ने प्रथमो मनोता” इति मन्त्रास्मानात् । मनसूता सम्बद्धा मनोता । मह्य-विशिष्टान्यवदानानि विधत्ते “एकादशावदानान्यवद्यति दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तस्यावद्यति” (मं० ६ का० । ३ प्र० । १० अ०) इति । नाभिमहितानि दशच्छिद्राणि प्राणाः, देह आत्मा, अत एकादशमह्यया कृत्स्नाऽपि पशुरवत्तो भवति । तान्येकादशाङ्गानि सृजेऽभिमहितानि “हृदयं जिह्वा वक्षो यकृदृक्क्षौ मयं दोरुभयप्रार्थं दक्षिणा श्रोणिर्गुद-हतीयमिति दैवतानि” इति । क्रमं विधत्ते “हृदयस्याग्नेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षो यद्वै हृदयेनाभिगच्छति तज्जिह्वया वदति यज्जिह्वया वदति तदुरभो ऽधिनिर्व्वदत्येतद्वै पशोर्यथापूर्व्वं” (मं० ६ का० । ३ प्र० । १० अ०) इति । लोके प्रथमं हृदयेन निश्चिनोति तत्पश्चाज्जिह्वया वदति । पुनरपि तदेव निःशेषेणाश्वध्वनिना वदति तदानोमुरम ऊर्ध्वदेशगतवलेन वदति । तस्माद्दृढयादीनां त्रयाणां अंशक्रमेणावद्येत । एतदेव क्रमावदानं पशोरङ्गेषु यथापूर्व्वं भवति । यथा लोके अभिवदनव्यवहारः पूर्व्वं प्रवृत्तः तथैव भवति । उत्तरेष्वङ्गेषु हृदयादिवत् प्रमत्तं क्रमं वारयति “यस्यैवमवदाय यथाकाममुत्तरेषामवद्यति यथापूर्व्वमेवास्य पशोरवत्तं भवति” (मं० ६ का० । ३ प्र० । १० अ०) इति । उक्तप्रकारेण यस्य पशोर्हृदयादीनि त्रीण्यङ्गान्यवदाय उत्तरेषामैकिकक्रमेऽपि पूर्व्वं हृद-

याद्यङ्गं यथा न दोषकारि तथेव उत्तरमपि भवति । एकाद-
 शस्वङ्गेषु गुदकाण्डरूपमङ्गमुत्तममध्यमाधमभागैस्तेषां विभज्य
 त्रिषु तेषु भागेषु मध्यमोत्तमभागयोर्विकल्पेनावदानं विधत्ते
 “मध्यतो गुदस्यावद्यति मध्यतो हि प्राण उत्तमस्यावद्यत्युत्तमो
 हि प्राणो यदीतरं यदीतरमुभयमेवाजामि” (सं०६का०।
 १प्र०।१०अ०) इति । प्राणवायुर्मुखमध्ये वर्तन्ते स्वयं जीवन-
 हेतुत्वात् । चक्षुरादिषु सर्वेषूत्तमश्च । अतो यदीतरं मध्यमभागं
 स्वीकुर्यात् यदीतरमुत्तमभागं तदुभयमपि जामिद्वन् भवति
 किन्तु अनालस्यं दोषरहितमित्यर्थः । हृदयाद्यवदानानि प्रशं-
 मति “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋण वा जायते ब्रह्मचर्येण
 ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणो यः
 पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी तदवदानैरेवावदयते तदवदाना-
 नामवदानत्वं” (सं०६का०।३प्र०।१०अ०) इति । ब्रह्मचर्येण
 वेदाभ्यासेन ब्रह्मचारित्वेन गुरुगृहे वसतीति ब्रह्मचारिवासी
 वेदाभ्यामादिभिरपाकर्त्तव्यं यद्वृणं तत् हृदयाद्यवदानैरेवापा-
 करोति । ऋणमवदयते एभिरित्यवदानत्वं । स्त्रियकदर्थं च ज्ञा-
 वदानं विधत्ते “देवाऽसुराः संयत्ता आसन् ते देवा अग्निम-
 ब्रुवन् त्वया वीरेणासुरानभिभवामेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै पशोः-
 ह्कारमुद्धार इति स एतमुद्धारमुदहरत देाः पूर्वार्धस्य गुदं
 मध्यतः श्रोणिं जघनार्द्धस्य ततो देवा अभवन् परासुरा य
 अङ्गाणां समवद्यति भ्रातृष्वभिभूत्यै भवत्यात्मना परास्य
 भ्रातृषो भवति” (सं०६का०।३प्र०।१०अ०) इति । उद्धारं

उत्कृष्टं ध्रियमाणं उत्तमभागं उद्धरै स्त्रीकारवाणि । पशोः पूर्वा-
 र्धस्य सम्बन्धि दोर्हस्तं मध्यतः पशुमध्यभागसम्बन्धि गुदं अपरा-
 र्धस्य सम्बन्धिनीं श्रोणीं । वक्रगतिं विधत्ते “अक्षण्याऽवद्यति तस्मा-
 दक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्रहरन्ति प्रतिष्ठित्यै” (सं० ६ का० १ प्र० १
 १० अ०) इति । गवादयः शयनकालेऽङ्गानि पादान् अक्षण्या
 वक्रलेनावस्थापयन्ति । अत्र वक्रगतिः सूत्रे दर्शिता “दक्षिणं देः
 मया श्रोणिर्गुदद्वतीयमिति मौविष्ट कृतानि” इति । विधत्ते
 “मेदसा सुचौ प्रोर्णोति मेदोरूपा वै पशवो रूपमेव पशुषु
 दधाति” (सं० ६ का० १ प्र० ११ अ०) इति । जीर्णपटसदृशं
 हृदयवेष्टनं मेदः । सुचौ जुह्वपद्यतौ हृदयमेदसा आच्छादयेत् ।
 सति मेदोवाङ्मले पशवो रूपवन्तो भवन्ति । तत्र कश्चिद्विशेषं
 विधत्ते “यूषन्नवधाय प्रोर्णोति रसो वा एष पशूनां यद्यूर-
 समेव पशुषु दधाति” (सं० ६ का० १ प्र० ११ अ०) इति ।
 यूषणब्देन मांसेन सह पक्वं जलमुच्यते । तस्मिन् जले मेदः
 प्रक्षिप्य तनाच्छादयेत् । कल्पः “अथ पशोरवदानानि समृश-
 ति, ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे निदेध्यदैन्द्रोऽपानो अङ्गे अङ्गे विबो-
 भुवद्देव त्वष्टर्भूरि ते मष्टमेतु विषुरूपा यत् सलज्माणा भवथ
 देवत्रायन्तमवसे मखायोऽनु त्वा मातापितरो मदन्तु” इति ।
 इन्द्रदेवताकः प्राणः स पशोस्तस्मिन् हृदयाद्यङ्गे निदेध्यत् नि-
 धीयतां स्थाप्यतां । तद्वदपानोऽपि विबोभुवत् विशेषेण भवतु
 तिष्ठतु । हे देव त्वष्टस्ते तव अनुग्रहेण भूरि सर्व्वमङ्गजातं संस-
 मेतु क्खेदनेन विस्मिष्टमपि समवेतं भवतु । हे हृदयाद्यवयवाः

यूयं विषुरूपा विलक्षणरूपा अपि मलक्ष्माणो हविष्टेन समान-
लक्षणा भवथ । यद्यस्मात् पूर्वै विषुरूपाः तस्मादित उर्ध्वं
मलक्ष्मलं सम्यादनीयं । हे पशो देवत्रा देवेषु यन्तं गच्छन्तं त्वं
सखायः इतरे पशवो मातापितरश्चानुमदन्तु । किमर्थं । अत्रमे
त्वमुत्वेन स्वर्गप्राप्ता स्वकुलं सर्व्वं मेवितुं । बोधायनः “अथ दक्षि-
णेन पार्श्वेन वसाहोमं प्रयैति कुम्भतः, श्रीरस्यग्निस्त्वा श्रीणा-
त्यापः समरिणन्वातस्य त्वा भ्रज्यै पूष्णो र॥ ह्या अपामोषधीनां
रोहिष्ठ्यै” इति । आपस्तम्बः “श्रीरसोति पार्श्वेन वसाहोमं प्रयै-
ति, वातस्य त्वा भ्रज्यै इति, तेनैवापि दधाति” इति । मांसपाक-
भाण्डे स्थितः स्नेहात्मको द्रवविशेषो वसा, मा च ह्वयत इति हो-
मशब्दाभिधेया । पार्श्वशब्देन तत्रत्यमस्थि विवक्षितं, तस्याभ्योऽय-
भागः स्थूलः कुम्भशब्दाभिधेयः, तेन वसरूपं होमद्रव्यं पात्रे गृ-
हीतं प्रयैति आलोडयेदिति बोधायनवाक्यार्थः । मन्त्रार्थस्तु हे
वसे श्रीरमि आश्रयणीयामि तस्मादाहवनीयोऽग्निः त्वं श्रीणात्
आश्रयतु स्वीकरोतु । आपश्च त्वं समरिणन् सम्यक् प्राप्नुवन्तु तव
शेषो मा भूत् । हे वसे त्वामपि दधामि । किमर्थं । वातस्य भ्रज्यै
वायोगतये । पूष्णो र॥ ह्यै आदित्यस्य गतये । अप्सम्बन्धिनीना-
मोषधीनां रोहिष्ठ्यै प्ररोहार्थं । त्वयि पिधानेन सुरक्षितायां
त्वदीयहोमः सुकृतेन वायुगमनादिरूपो जगद्भावहारः सुस्थिता
भवतीति स्तूयते । आलोडनं विधत्ते “पार्श्वेन वसाहोमं प्रयैति
मथ्यं वा एतत् पशूनां यत् पार्श्वं रस एष पशूनां यदस्य यत्
पार्श्वेन वसाहोमं प्रयैति मथ्यत एव पशूनां रसं दधाति”

(सं० ६ का० १ प्र० ११ अ०) इति । अवदानसंमर्शनमन्त्रस्य पूर्व-
भागे अत ऐन्द्र इत्यसौ तद्धितो देवतावाचीत्याह “घ्नन्ति वा एतत्
पशुं यत् मञ्जपयन्त्यैन्द्रः खलु वै देवतया प्राण ऐन्द्रे ऽपान ऐन्द्रः
प्राणो अङ्गे अङ्गे निदेध्यदित्याह प्राणापानावेव पशुपु दधार्ति”
(सं० ६ का० १ प्र० ११ अ०) इति । मञ्जपयनं हननं गलनिरो-
धाद्युपघातेन मम्यस्यते तेनोपद्रवेणापनीतयोः प्राणापानयोः
पुनः स्थापनं कर्त्तव्यं । द्वितीयभागे त्वष्टृशब्दाभिप्रायमाह “देव
त्वष्टर्भूरि ते म२ममेत्वित्याह त्वाद्वा हि देवतया पशवः” (सं०
६ का० १ प्र० ११ अ०) इति । तृतीयभागे हृदयाद्याकारेण
वैलक्षण्यं हविष्टेन सालक्षण्यञ्च प्रसिद्धमित्याह “विषुरूपा यत्स-
लक्ष्माणा भवथेत्याह विषुरूपा ह्येते मन्तः मन्तत्मा एतर्हि
भवन्ति” (सं० ६ का० १ प्र० ११ अ०) इति । चतुर्थभागे अनुम-
दन्तुशब्दस्याभिप्रायमाह “देवत्रायन्तमवमे मखायाऽनु त्वा मा-
तापितरो मदन्त्वित्याऽऽहाऽनुमतमेवैनं मात्रा पित्रा सुवर्गं लोकं
गमयति” (सं० ६ का० १ प्र० ११ अ०) इति । श्रीरमि वातस्येत्ये-
तौ मन्त्रावुपेक्षितौ । बाधायनः “मोर्द्धर्चे याज्यायै वमाहोमं
जुहोति, घृतं घृतपावानः पिबत वसां वमापावानः पिबतान्त-
रिक्षस्य हविरमि स्वाहा त्वान्तरिक्षाय स्वाहेति, वषट्कृते
हविर्जुहोत्येतस्य होममनु प्रतिप्रस्थाता वमाहोमोद्रेकेण दिशा
जुहोति, दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उदिश स्वाहा दिग्भ्या
नमे दिग्भ्यः” इति । आपस्तम्बः “याज्याया अर्धर्चे प्रतिप्र-
स्थाता वमाहोमं जुहोति, घृतं घृतपावानः पिबतेत्युद्रेकेण

दिशः प्रतिदिश इति प्रतिदिशं जुहोति, मध्ये पञ्चमेन प्रा-
 ञ्चमुत्तमं सः स्थापयति, नमो दिग्भ्य इत्युपतिष्ठते” इति ।
 उद्रेकः शेषः । घृतपावानो देवा अत्रत्यं घृतं पिवत । हे वमा-
 पावानः इमां वमां पिवत । हे वसे त्वमन्तरिक्षवामिनो देव-
 गणस्य हविरसि अतोऽन्तरिक्षवामिने त्वां स्वाहा जुहोमि । दिशः
 प्राच्ये दिशे स्वाहेति शेषः । प्रदिशो दक्षिणायै । एवमन्यत्रापि ।
 षष्ठे तु मन्त्रे सर्वाभ्यो दिग्भ्यः स्वाहेति योज्यं स्पष्टत्वात् । मन्त्रा
 उपेक्षिताः । विधत्ते “अर्धर्चं वमाहोमं जुहोत्यसौ वा अर्द्धर्चं द-
 यमर्द्धर्चं इमे एव रमेनानक्ति दिशो जुहोति दिश एव रमेनान-
 क्त्यथो दिग्भ्य एवार्जं रसमवरुन्धे” (सं० ६ का० १ प्र० ११ अ०)
 इति । याज्यायाः पूर्वोत्तरयोरर्द्धर्चयोरभिमानिन्यौ देवौ
 द्यावापृथिव्याविति । मध्ये होमेन उभेऽपि रमेनाक्ते भवतः ।
 उद्रेकहोमेन दिग्देवतास्तृष्यन्ति । यजमानस्यापि दिशं मकाशा-
 दन्नरसप्राप्तिर्भवति । अवदानपूर्वकं दौ प्रैषमन्त्रौ मैत्रावरुणं प्रति
 उत्पादयति “प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत् पृषदाज्यं
 वानस्पत्याः खलु वै देवतया पशवो यत् पृषदाज्यस्योपहृत्याऽऽह
 वनस्पतयेऽनुब्रूहि वनस्पतये प्रेक्षेति प्राणापानावेव पशुषु द-
 धाति” (सं० ६ का० १ प्र० ११ अ०) इति । पृषदाज्यस्योपहृत्य
 पात्रगतं पृषदाज्यं स्तुवेण जुह्नामवदायेत्यर्थः प्रैषयोरयमर्थः ।
 हे मैत्रावरुण त्वं वनस्पतिदेवतायै अनुब्रूहि पुनोऽनुवाक्यां पठ,
 ततो याज्यां पठितुं होतारं प्रेरयेति । एवं सति वनस्पतिदेवता
 केषु पशुषु पृषदाज्यरूपौ प्राणापानौ दधाति । अथेडाथं तस्य

तस्य हृदयाद्यङ्गस्यांशमेकत्र समवद्यति । विधत्ते “अन्यस्यान्यस्य समवत्तः समवद्यति तस्मान्नानारूपाः पशवः” (मं० ६ का० १ प्र० १ ११ अ०) इति । समवत्तं अदत्तशेषं अवदेयानामङ्गानां बज्रविधत्वात् । तस्माद्धोमलभ्याः पशवोऽपि बज्रविधाः । सर्वेष्ववदानेषु मांसनिश्चृतजलेनोपसेचनं विधत्ते “यूष्णोऽपमिञ्चति रमो वा एष पशूनां चद्रुसमेव पशुषु दधाति” (मं० ६ का० १ प्र० १ ११ अ०) इति । हविःशेषस्य इडाभागस्य भक्षणायडोपाङ्गानां होतुर्विधत्ते “इडामुपह्वयते पशवो वा इडा पशून्वोपह्वयते चतुरुपह्वयते चतुष्पादो हि पशवः” (मं० ६ का० १ प्र० १ ११ अ०) इति । इडादेवताया गोरूपत्वात् पशवो वा इडेत्युक्तं यद्यपि तच्चोदकादेव प्राप्तं तथाप्याधारवद्विष्टिविधित्वद्योतनाय पुनर्विधानं । अत्र इडावदाने मेदमा उपस्तरणाभिधारणे विधातुं तद्व्यतिरेकं निन्दति “यं कामयेताऽपशु स्यादित्यमेदस्कं तस्मा आदध्यान्मेदोरूपा वै पशवो रूपेणैवैनं पशुभ्यो निर्भज्यपशुरेव भवति” (मं० ६ का० १ प्र० १ ११ अ०) इति । स्निग्धद्रवरहितं मांसममेदस्कं एनं यजमानं पशूनां निर्भजति निरस्यति । अतो यजमानः पशुररहितो भवति । विधत्ते “यं कामयेत पशुमान्त्यादिति मेदस्वत् तस्मा आदध्यान्मेदोरूपा वै पशवो रूपेणैवास्मै पशूनवरुन्धे पशुमानेव भवति” (मं० ६ का० १ प्र० १ ११ अ०) इति । अत्र सूत्रं “मेदमोऽपस्तीर्य मेदमाभिधारयति” इति । पृषदाज्येनाऽनूयाजहोमं विधत्ते “प्रजापतिर्यजमसृजत स आज्यं पुरस्तादसृजत पशुं मध्यतः पृषदाज्यं

पश्चात् तस्मादाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते पशुना मध्यतः पृषदाज्ये-
नाऽनूयाजास्तस्मादेतन्मिश्रमिव पश्चात् सृष्टुं हि” (सं०६का०।
३प्र०।११अ०) इति । यथा प्रथमसृष्टेनाज्येन प्रथमभाविनः
प्रयाजा इज्यन्ते, यथा वा मध्यतः सृष्टेन पशुना मध्यतो य-
जते, तथा पश्चात् सृष्टेन पृषदाज्येन पश्चाद्भाविनोऽनूयाजा य-
ष्टव्याः । यस्मादेकं द्रव्यं न पर्याप्तमिति बुद्ध्या पश्चाद्द्रव्यान्तरं
महैतद्यद्विहितं तस्मादेतत् पृषदाज्यं दधिमिश्रमेव चोदकप्राप्तं ।
त्रित्वमष्ट्यामपोद्य मष्ट्यां विधत्ते “एकादशानूयाजान् यजति
दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तमनुयज-
ति” (सं०६का०।३प्र०।११अ०) इति । पृषदाज्यं प्रशंसति “घ्नन्ति
वा एतत् पशुं यत् मञ्जपयन्ति प्राणापानौ खलु वा एतौ प-
शूनां यत् पृषदाज्यं यत् पृषदाज्येनानूयाजान् यजति प्राणापा-
नावेव पशुषु दधाति” (सं०६का०।३प्र०।११अ०) इति । अत्र
विनियोगमङ्गहः ।

“मन्ते ऽभिघार्य हृदयमैन्द्रे ऽवन्ताभिमर्शनं ।

श्रीः पार्श्वेन वसां यैति वात पार्श्वो वृता वसा ॥

घृतं वसाङ्गतिः षड्भिर्दिग्धोमा नम इत्यतः ।

दिश्युपस्थानमत्रैते मन्त्रा द्वादश वर्णिताः” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“पशूथानुष्ठितैर्नास्ति पुरोडाश उपक्रिया ।

अस्ति वा विध्यभावान्नो ह्यव्यवर्थात्त्वतोऽध्ववत्” ॥ इति ।

अग्नीषोमीयपशुर्थानि चोदकप्राप्तानि प्रयाजादीन्यङ्गान्यनु-

ष्ठितानि तैः पशुपुरोडाशस्थापकारो नास्ति । कुतः । इष्टिविह-
तित्वादुपकारबोधकस्य विधेरभावात् । चादकस्तु दर्शपूर्णमास-
वत् पशुपुरोडाशे इत्येवंरूपत्वात् पशोरेव तदुपकारं बोधयति । न
तु पशुपुरोडाशस्थापीष्टिविहृतित्वात् तत्रापि चादकोऽस्तीति
चेत् । वाढं । अतएव भिन्नचादकबलात् पुरोडाशोपकाराय
प्रयाजाद्यङ्गानि पृथगनुष्ठेयानीति प्राप्ते ब्रूमः । यद्यपि पश्वर्थैः
पुरोडाशस्य उपकारक इत्येतादृशं शास्त्रं नास्ति तथाप्ययमुप-
कारोऽर्थतः प्राप्तो न वारचितुं शक्यते । यथा प्रदीपस्य वेदि-
प्रकाशार्थं निर्मितस्थार्थमिद्धं मार्गप्रकाशकत्वमनिवार्यं तथा प-
शुतन्त्रमध्ये ऽनुष्ठीयमानस्य पुरोडाशस्य पश्वर्थैरङ्गैरुपकारः केन
वार्येत तस्मादन्यार्थैरस्तुपकारः । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“आज्यभागो पुरोडाशे नस्तस्तौ वाऽस्य चादकः ।

लुप्तस्तौ न तौ मैवं प्रयोगांशस्य लोपनात्” ॥ इति ।

तौ न पशौ करोतीतिनिषेधादाज्यभागयोः पश्रावभावेन
पुरोडाशे प्रमङ्गमिद्धिर्नास्ति । ततस्तौ विचार्यते । तत्र पुरोडाशे
आज्यभागो नस्त इति तावत् प्राप्तं । कुतः । पुरोडाशविषयस्य
चादकस्य लुप्तत्वात् । अन्यथा प्रयाजादीनामपि पुनरनुष्ठाना-
पत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः । न तावत् पुरोडाशांशे चादका लुप्यते
चादकाभावात्, पूर्वाक्तप्रमङ्गमिद्धिस्तु प्रयोगवचनमेव बाधते
न चादकं । अन्यथा प्रयाजादीनां पुरोडाशाङ्गत्वाभावेन प्रम-
ङ्गमिद्धेरप्यवक्तव्यत्वात् । ननु प्रमङ्गबाधेऽपि आज्यभागो नस्त
इति चेत् । न । आज्यभागो प्रति बाधितायाः प्रमङ्गमिद्धेरभा-

नात् । ततः प्रमिद्धाङ्गविषयप्रयोगांशस्यैव बाधादबाधिते न प्र-
योगवचनांशेन आज्ञभागावनुष्ठाप्येते । यथा देवदत्ते यज्ञदत्ते
च यज्ञदत्ते यानमारूढे देवदत्तयानं निवर्त्यते न तु वस्त्राल-
ङ्कारादि तद्वत् । दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“प्रयाजेकादशत्वादि विशेषविधिभिर्युते ।

पश्चादौ सामिधेन्यादिविध्यन्तो नास्त्युतास्त्यमौ ॥

विशिष्टाङ्गविधौ नामौ चोदकस्याप्रवृत्तितः ।

लाघवाद्गुणमात्रस्य विधेः साऽस्त्यतिदेशतः” ॥ इति ।

अग्नीषोमीयपशावेकादशप्रयाजाः श्रुताः चातुर्मास्येषु नव-
प्रयाजाः श्रुताः । यथा वायव्यपशौ हिरण्यगर्भ इत्याधारमन्तः ।
इत्यादिभिर्युतेषु पश्चादिषु प्राकृतैकिकर्त्तव्यता सामिधेन्यादि-
र्नास्ति । कुतः । सङ्ख्यामन्तादिगुणविशिष्टस्य प्रायाजाधाराद्यङ्गस्य
प्रत्यक्षविधौ सत्युपदिष्टेनैवाङ्गेन निराकांचे पश्चादौ चोदकस्या-
प्रवृत्तेरिति पूर्वः पक्षः । पश्चादिविधिसावदितिकर्त्तव्यतामा-
काङ्क्षति । तत्र प्राकृताङ्गान्यतिदिश्य वा तदाकाङ्क्षा पूर्यतां वि-
धास्यमानान्यङ्गान्तराण्युपदिश्येति विवक्षायां ऋषोपकारतया
प्राकृताङ्गातिदेश एव न्यायः । ततश्चातिदेशतः प्राप्तप्रयाजाद्य-
ङ्गमनूद्य गुणमात्रविधौ लाघवं भवति । गुणविशिष्टाङ्गविधौ तु
गौरवं स्यात् । तस्मात् सङ्ख्यानन्तरमन्तान्तराभ्यां पूर्वयोः सङ्ख्या-
मन्तयोर्बाधेऽपि प्रयाजाधारसामिधेन्यादीतिकर्त्तव्यता प्राप्नोत्ये-
वातिदेशादिति राङ्कान्तः । दशमाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितं ।

“पशुः कृत्स्नो हविः किं वा प्रत्यङ्गं हविरन्यता ।

आद्यश्रोतनया मैवमवदानपृथक्कृतः” ॥ इति ।

अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यत्र कृत्स्नस्य पशोरेकहविष्यं युक्तं ।
 कुतः । अग्नीषोमीयदेवतां प्रति द्रव्यत्वेन पशोश्चेदितत्वात् । न
 हि हृदयाद्यङ्गानि साक्षात् पशुर्भवतीति प्राप्ते ब्रूमः । “हृदयस्याग्रे
 ऽवद्यति, अथ जिह्वाया अवद्यति, अथ वचसोऽवद्यति, दोष्णोऽव-
 द्यति, पार्श्वयोरवद्यति” इत्यादिना हृदयाद्यङ्गानामवदानानि
 पृथगाह्वयन्ते । अवदानञ्च हविष्यप्रयोजकः संस्कारः पुरोडा-
 शादौ होतुं अवदीयमानत्वं दर्शनात् । हविःशब्दस्य कर्मणि व्यु-
 त्पत्त्या होमयोग्यं द्रव्यं ब्रूते । पश्चात्कृतिचोदनात् तु हृदयाद्यङ्ग-
 हारेण देवतासम्बन्धादुपपद्यते तस्मात् प्रत्यङ्गं हविर्भेदः । तत्रै-
 वान्यच्चिन्तितं ।

“एकेनाङ्गेन सर्वैर्वा यदैकादशभिर्यजिः ।

एकेन यागसंमिद्धे हविषां भेदतोऽखिलैः ॥

एकादशभिरन्येषां परिसङ्ख्या भवेद्यतः ।

न त्रिदोषा गत्यभावादंश्रुतोक्तेषु सोचिता” ॥ इति ।

प्रत्यङ्गं हविर्भेदे स्थिते सति त्रेधायागे संशयः । तच्चानि-
 र्दिष्टविशेषेण येन केनाप्यङ्गेन यागः कर्त्तव्यः तावतैव यागस्य
 समिद्धेरित्येकः पक्षः । चोदितपञ्चङ्गत्वं परिगणितेषु हृदयादिष्वङ्गेषु
 चांश्रुतैः प्रभृतिषु समानं । ततो हृदयादिवदंसादीनां हवि-
 र्भेदत्वाद् यागमन्तरेण ह्ययमानत्वलक्षणहविष्यस्यापर्यवमानात्
 सव्यैरङ्गैर्याग इति द्वितीयः पक्षः । हृदयादिभिरैकादशभिर-
 वाङ्गैर्यागः कर्त्तव्यः । कुतः । अन्येषां अंसादीनां परिसङ्ख्या-

तत्वात् । कुतः । चोदकेन सर्व्वेषामङ्गानामवदाने प्राप्ते हृदयादि-
वाक्येनांसादयः परिसङ्ख्यायन्ते । ननु परिसंख्यायां विधिः स्वार्थं
जह्यात् परार्थं कल्पेत प्राप्तञ्च बाधेतेति दोषत्रयं प्रमज्येत ।
प्रमज्यतां नाम सति हि गत्यन्तरे तेषां दोषत्वं । परिसंख्यायास्तु
ते त्रयः स्वरूपमिति कृत्वा न दोषतां भजन्ते । किञ्च । दयानि
मांसान्यभिमृशति श्रुताश्रुतानीति केषाञ्चिन् मांसानामपक्व-
मुच्यते । पाकस्तु हविषो मांसस्य प्रति नियतः । तस्मादश्रुतत्वा-
त्किरंसादिपरिसङ्ख्यां गमयति । एतदेवाभिप्रेत्यांसादिप्रतिषेधः
श्रुत्या वर्ण्यते “नांसयोरवद्यति न शिरस” इत्यादिना । तस्मा-
देकादशभिरेव यागः कर्त्तव्यः । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“इज्याशेषैरशेषैर्वा अङ्गैः स्विष्टकृतो ऋतिः ।

आद्यः प्रकृतिवन्मैवं पूर्वार्धेत्युक्तिशेषतः” ॥ इति ।

पश्चो अयते अङ्गैः स्विष्टकृतं यजतीति । तत्रेज्यार्थानां हृद-
याद्येकादशाङ्गानां मध्ये यैः कैश्चिदङ्गैरिज्याशेषभूतैः स्विष्ट-
कृद्धेत्ययः । कुतः । प्रकृतिविशेषेण पुरोडाशेन स्विष्टकृतो ऋत-
त्वात् । अत्रापि चोदकेन तथात्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । “दोषाः
पूर्वार्धादग्नये समवद्यति गुदस्य मध्यतः श्रोण्या जघनः” इति
वाक्यशेषेण हृदयादिभ्य एकादशेभ्योऽन्यानि त्रीण्यङ्गानि स्विष्ट-
कृते समाम्नायन्ते । न च हृदयादिष्वपि गुदादीन्यान्नातानी-
ति शङ्कनीयं तद्विशेषस्य कल्पसूत्रकारेण दर्शितत्वात् “हृदयं
जिह्वा वचो यकृद्वृक्षौ मयं दौरुभयपार्श्वे दक्षिणा श्रोणिर्गुद-
तृतीयमिति दैवतानि, दक्षिणं देः मया श्रोणिर्गुदतृतीय-

मिति सैविष्टकृतानि” इति । तस्मादनिज्याशेषैस्त्यङ्गैः स्विष्टक-
द्धामः । अष्टमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“पुरोडाशस्य सान्नाय्यस्य वा धर्मः पशौ यतः ।

दैवैक्यमाद्यस्तस्मान्नो हविर्जन्मादिमास्मत्तः” ॥ इति ।

अग्नीषोमीयपशौ अग्नीषोमीयपुरोडाशस्य पशुधर्मः कार्यः ।
कृतः । दैवतैक्यादिति चेत् । मैवं । सान्नाय्यं पशोरुत्पन्नं । पशुरपि
पशोरुत्पन्नः श्रवणार्थमुखात् । सान्नाय्यपशोः समो हविः सा-
म्यञ्च बलीय इत्युक्तं । तस्मात् सान्नाय्यस्य धर्मः कार्यः । अत्र
कन्दा नास्ति ।

इति माधवोये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ * ॥

समुद्रं गच्छ स्वाहान्तरिक्षं गच्छ स्वाहा देवः स-
वितारं गच्छ स्वाहाऽहोरात्रे गच्छ स्वाहा मित्रावरुणौ
गच्छ स्वाहा सोमं गच्छ स्वाहा यज्ञं गच्छ स्वाहा छन्दाः
सि गच्छ स्वाहा द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहा नभो दिव्यं
गच्छ स्वाहाऽग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहाऽज्ञस्त्वौषधीभ्यो
मनो मे हार्दि यच्छ तनूं त्वचं पुत्रं नम्रारमशीय शुग-
सि तमभिषोच योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं द्विष्मो धाम्ना
धाम्ना राजन्नितो वरुण नो मुञ्च यदापो अग्निया व-
रुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च ॥ १ ॥

असि षड्विंशतिश्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्ड तृतीयप्रपा-
ठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

दशमेऽनुवाके वसाहोमो वर्णितः । एकादशे गुदकाण्डेन उप-
यट्संज्ञका होमा उच्यन्ते । कल्पः “अग्नीध्रादौपयजानङ्गारा-
नाहरति होत्रीय उपयज उपयजति शामित्रान्निरूढपशुवन्धे,
उत्तरस्यां वेदिश्रोण्यां गुदकाण्डमेकादशधा तिर्यक् क्त्वा अ-
सम्भिन्दन्नपर्यावर्तयन्ननूयाजानां वषट्कृते वषट्कृत एकैकं गुद-
काण्डं प्रति प्रस्थाता हस्तेन जुहोति समुद्रं गच्छ स्वाहेत्येतैः प्रति
मन्त्रः स्र्वाणि ऊत्वा, अङ्गस्त्र्यौषधीभ्यः, इति बर्हिषि लेपं नि-
मृज्य, मनो मे हार्दि यच्छ तनूं इति जपति” इति । मन्त्रा-
स्त्वेवमाज्ञाताः “समुद्रं गच्छ स्वाहान्तरिक्षं गच्छ स्वाहा देवः
सवितारं गच्छ स्वाहाऽक्षरात्रे गच्छ स्वाहा मित्रावरुणौ गच्छ
स्वाहा सोमं गच्छ स्वाहा यज्ञं गच्छ स्वाहा कन्दाः मि-
त्रा गच्छ स्वाहा द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहा नभो दिव्यं गच्छ स्वा-
हाऽङ्गस्त्र्यौषधीभ्यो मनो मे हार्दि यच्छ तनूं त्वचं पुत्रं नप्तारम-
शीय” इति । हे हविः समुद्रादिनामकान् देवान् गच्छ । हे लेप-
त्वामप्यौषधिसिद्ध्यर्थं बर्हिषि निमार्ज्मि । हृदये भवो हार्दि
हर्षः सोऽस्थासोति हार्दि । हे समुद्रादिदेवतासमूह मे हार्दि
हर्षयुक्तं मनः प्रयच्छ । त्वत्प्रसादात् तनूं उत्तमजातियुक्तं शरीरं
त्वचं कान्तिमद्रूपं तथा गुणवन्तं पुत्रं तत्पौत्रञ्चाशीय प्राप्नुयां ।

उपयजो विधत्ते “यज्ञेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता उप-
यद्भिरेवाऽसृजत यदुपयज उपयजति प्रजा एव तद्यजमानः
सृजते” (सं० ईका०।४प्र०।१अ०) इति । ज्योतिष्टोमयज्ञस्य
सृष्टिसाधनत्वेऽपि साक्षात् साधनत्वं उपयजामेव अनूयाजमपीप
इज्यत इत्युपयजः । पशोः यास्यात्यभागं द्रव्यत्वेन विधत्ते
“जघनार्धादवद्यन्ति जघनार्द्धाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते” (सं०
ईका०।४प्र०।१अ०) इति । त्रेधा विभक्ते गुदकाण्डे स्थूलभागं
विधत्ते “स्थविमतो ऽवद्यति स्थविमतो हि प्रजाः प्रजायन्ते”
(सं० ईका०।४प्र०।१अ०) इति । निर्गमनकाले निर्गन्तुं सुकरात्
स्थूलात् छिद्रात् प्रजा उत्पद्यन्ते । क्रमेण छिन्नानां भागानां माङ्ग्यं
वारयति “असम्भिन्दन्नवद्यति प्राणानामसम्भेदाय” (सं० ईका०।
४प्र०।१अ०) इति । अयमभागं प्रथमतो ऽवदाय पश्चान्मूलभाग
इत्येतादृशं विपर्यासं निषेधति “न पर्यावर्त्तयति यत् पर्यावर्त्तये-
द्दावर्त्तः प्रजायाङ्गकः स्यात्” (सं० ईका०।४प्र०।१अ०) इति ।
उदावर्त्तो रोगविशेषः । समुद्रादिमन्त्राणां सर्व्वेषां प्रजात्प-
त्तावुपयोगं विवक्षुः समुद्रजलस्य रेतः साम्यमभिप्रेत्याह “स-
मुद्रं गच्छ स्वाहेत्याह रेत एव तद्दधाति” (सं० ईका०।
४प्र०।१अ०) इति । अन्तरिक्षस्याऽवकाशप्रदानेन उपयोगं
दर्शयति “अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेत्याहाऽन्तरिक्षेवास्मै प्रजाः
प्रजनयन्त्यन्तरिक्षं ह्वानु प्रजाः प्रजायन्ते” (सं० ईका०।४प्र०।
१अ०) इति । प्रेरकत्वेन सवितुरुपयोग इत्याह “देवः सवि-
तां गच्छ स्वाहेत्याह सवितृप्रसूत एवास्मै प्रजाः प्रजनयति”

(मं०६का०।४प्र०।१अ०) इति । उत्पत्तिकासत्वेनाहोरात्रे-
 पयोगमाह “अहोरात्रे गच्छ स्वाहेत्याहोरात्राभ्यामेवासौ
 प्रजाः प्रजनयत्यहोरात्रे ह्यनु प्रजाः प्रजायन्ते” (मं०६का०।
 ४प्र०।१अ०) इति । प्राणापानप्रदत्वेन मित्रावरुणयोरुपयो-
 गमाह “मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहेत्याह प्रजास्वेव प्रजातासु
 प्राणापानौ दधाति” (मं०६का०।४प्र०।१अ०) इति । देव-
 तात्वेन सोमोपयोगमाह “सोमं गच्छ स्वाहेत्याह सौम्या हि
 देवतया प्रजाः” (मं०६का०।४प्र०।१अ०) इति । प्रजापते-
 र्यजमानप्रदत्वेन यज्ञस्योपयोगमाह “यज्ञं गच्छ स्वाहेत्याह
 प्रजा एव यजियाः करोति” (मं०६का०।४प्र०।१अ०)
 इति । पशुप्रदत्वेन छन्दसामुपयोगमाह “छन्दांसि गच्छ
 स्वाहेत्याह पशवो वै छन्दांसि पशून्वेवाऽवरुन्ते” (मं०६का०।
 ४प्र०।१अ०) इति । धारणाय द्यावापृथिव्योरुपयोगमाह
 “द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव प्रजाता द्यापृ-
 थिवीभ्यामुभयतः परिगृह्णाति” (मं०६का०।४प्र०।१अ०)
 इति । वृष्टिप्रदानेन नभस उपयोगमाह “नभो दिव्यं गच्छ
 स्वाहेत्याह प्रजाभ्य एव प्रजाताभ्यो वृष्टिं नियच्छति” (मं०
 ६का०।४प्र०।१अ०) इति । प्रतिष्ठाप्रदानेन वैश्वानरस्योपयोग
 माह “अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव प्रजाता अस्यां
 प्रतिष्ठापयति” (मं०६का०।४प्र०।१अ०) इति । अङ्गस्त्वैष-
 धोभ्य इति मन्त्र उपेक्षितः । मनो मे हार्दि यच्छेति प्रार्थनायाः
 प्रसङ्गमाह “प्राणानां वा एषोऽवद्यति योऽवद्यति गुदस्य मनो

मे हार्दि यच्छेत्याह प्राणानेव यथास्थानमुपकृत्यते” (मं० ६ का० ४ प्र० ११ अ०) इति । गुदस्य प्राणाधारत्वेन तदवदाने सति स्थानभ्रष्टाः प्राणाः पुनर्मन्त्रेण यथास्थानं स्थापिता भवन्ति । कल्पः “अग्रेण यूपं रूप्येनोद्धृत्याऽवोक्ष्य शुष्कस्य चार्द्रस्य च मन्त्रौ हृदयशूलमुद्धामयति, शुग्ममि तमभिगोच योऽस्मान् देष्टुं यच्च वयं द्विज, इत्ययाऽङ्घ्रिर्मार्जयन्ते, धाम्नो धाम्नो राजन्नितो वरुण नो मुञ्च यदापो अघ्निया वरुणति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च” इति । हे हृदयशूल तं शुग्ममि शोकरूपममि अतो देष्टारं देष्टुञ्चाभिप्राय्य शोचय । हे वरुण त्वमितः धाम्नो धाम्नः तत्तद्देष्टुं देष्टुस्थानाच्छोकप्रापकात् अस्मान् मोचय । हे आपो हे अघ्निया हे वरुण इत्येवं वयं तदा तदा अस्माकं दृष्टप्राप्य-निवृत्तिवारणार्थं देवं त्वां शपामहे बाधामहे । महतां प्रत्यक्षं नामग्रहणमेव तावन्महान्द्रोहः । तथा च श्रूयते “यो वै वमी-याऽमं यथानाममुपचरति । पुण्यार्त्तिं वै स तस्मै कामयते” इति । न केवलमत्र नामग्रहणं किन्त्वस्मदपेक्षिततत्तत्कार्यमा-धनप्रयामश्च तेनोभयेन जन्यं यत् पापमस्ति हे वरुण ततः पापात् अस्मान् मोचय । मन्त्रावेतावुपेक्षितौ । शूलाद्वामनं विधत्ते “पशोर्वा आलश्वस्य हृदयः शुग्मच्छति सा हृदयशूल-मभिममेति यत् पृथिव्याः हृदयशूलमुद्धामयेत् पृथिवीः शुचार्पयेद्यदश्वपः शुचार्पयेच्छुष्कस्य चार्द्रस्य च मन्त्रावुद्धाम-यत्युभयस्य शान्त्यै” (मं० ६ का० ४ प्र० ११ अ०) इति । उद्धा-मनकाले ध्यानं विधत्ते “यन्दिध्यात् तं ध्यायेच्छुचैवैनमर्पयति”

(सं० ईका० १४ प्र० १ अ०) इति । अत्र विनियोगमङ्गलः ।

“समुद्रं गुदकाण्डस्य होमा अङ्गस्तु वर्हिषि ।

लेपं मार्ष्टि मनो जप्यः शुक्लन्धावार्द्रं शुष्कयोः ॥

त्यक्त्वा शुल्लं धान्नमृज्यं भवेत् पञ्चदशोदिताः” ॥ इति ।

अत्र मीमांसा छन्दसी न स्तः ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

हविष्मतीरिमा आपो हविष्मान् देवो अध्वरो
हविष्माः आविवासति हविष्माः अस्तु सूर्यः । अग्ने-
र्वापन्नगृहस्य सदसि सादयामि सुम्नाय सुम्निनीः
सुम्ने माधत्तेन्द्राग्निर्भोगधेयीः स्य मित्रावरुणयोर्भोग-
धेयीः स्य विश्वेषां देवानां भागधेयीः स्य यज्ञे जायत ॥ १ ॥

हविष्मतीश्चतुस्त्रिंशत् ॥ १२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपा-
ठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

एकादशेऽनुवाके गुदकाण्डहोमो वर्णितः । एतावता अग्नी-
षोमीयपशुः समाप्तः । अथ होमाभिषत्रोपयुक्तानां वसतीवरो-
संज्ञकानां अपामुपादानं द्वादशेऽनुवाके ऽभिधीयते । कल्पः
“अथ यो वोडितः कुम्भस्तं याचति, तमादायान्तरेण चात्वा-

लोम्करावुदङुपनिष्क्रम्य यत्रापस्तदेति, नान्तमावहन्तीरत्येति,
न स्यावराणां गृह्णाति, प्रतीपं तिष्ठन् गृह्णाति, ह्यायायै चातप-
तश्च मन्थौ गृह्णाति, हविष्मतीरिमा आपो हविष्मान् देवो अध्वरो
हविष्माः आविवासति हविष्माः अस्तु सूर्यः” इति । वीडितो
दृढः । इमा गृह्यमाणा वसतीवरीमंजका आपः स्वसंस्कारेण
सामेन हविष्मत्यो भवन्तु । देव इन्द्रोऽपि हविष्मानस्तु । अध्वरो
यागोऽपि हविष्मान् आविवासति समन्तादिशेषेण प्रवर्त्ततां ।
वसतीवरीणां प्रकाशकत्वेन सूर्योऽपि हविष्मानस्तु । विधीयते
“देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे व्यभजन्त ततो यदत्यग्निस्थित तदब्रुवन्
वसतु नु न इदमिति तद्वसतीवरीणां वसतीवरित्वं तस्मिन् प्रा-
तर्त्नं समशक्नुवन् तदप्सु प्रावेशयन् ता वसतीवरीरभवन् वसतो-
वरीर्गृह्णाति यज्ञो वै वसतीवरीर्यज्ञमेवारभ्य गृहीत्वापवसति”
(सं० ६ का० १४ प्र० १२ अ०) इति । पुरा कदाचिद् देवा आग्नी-
ध्रमण्डपे स्थित्वा यज्ञशालां अंगेन इदं मम इदं ममेत्येवं
व्यभजन्त । ततः सर्वैः स्वस्वभागेषु विभक्तेषु यदवशिष्टं तदु-
द्दिश्य परस्परं अब्रुवन् इदमवशिष्टं इदानीं साधारण्येनास्माक-
मेव तिष्ठतु प्रातर्विभागं करिष्याम इति । यस्माद्वसत्विति देवै-
रुक्तं तस्मात् तस्यांशस्य देवाक्रियोगात् वसतीवरीति नाम सम्यक् ।
वसत्यित्युक्त्या उर्वरितं यत् शेषभूतं तद्वत् आपो वसतीवर्यः । ततः
प्रातःकाले पुनः समागत्य तस्मिन्नवशिष्टे विभागं कर्तुं नाशक्नु-
वन् तस्याल्पत्वेन बह्वनामपर्याप्तत्वात् । तस्य साधारणस्यैकेन गृ-
हीतुमशक्यत्वात् अप्सु तत् परित्यक्तवन्तः । तास्यापो वसतीवर्यो

ऽभवन् ततो यज्ञांशत्वात् वसतीवरीर्गृहीयात् । तद्गृहणेन यज्ञमे-
 वोपक्रम्य दृढं धारयित्वा तत्समीपे वसति । तस्य गृहणस्य सूर्यास्त-
 मयात् । पूर्वकालं व्यतिरेकमुखेन विधत्ते “यस्याऽगृहीता अभि-
 निम्नो चेदनारभ्याऽस्य यज्ञः स्याद् यज्ञं विच्छिद्यात्” (मं० ६ का० ।
 ४ प्र० । १२ अ०) इति । अगृहीता एता अभिलक्ष्य निम्नो चेदस्त-
 मियात् तदा पूर्वदिने यज्ञोऽनुपक्रान्ता भवेत् । ततः परे-
 द्युरनुष्ठितोऽपि विच्छिन्न एव स्यात् । कथञ्चिदस्तमये सति तदा
 प्रतीकारं विधत्ते “ज्योतिष्या वा गृह्णीयाद्भिरण्यं वा ऽवधाय
 म श्रुक्राणामेव गृह्णाति यो वा ब्राह्मणे बह्वयाजी तस्य कु-
 म्भ्यानां गृह्णीयात् म गृहीतवसतीवरीकः” (मं० ६ का० । ४ प्र० ।
 २ अ०) इति । उक्तया द्योतिताः इत्याद्यः पक्षः । कुम्भे हिरण्य-
 मवधाय तत् संहिता इति द्वितीयः पक्षः । सोमयाजि गृहे कु-
 म्भगता इति तृतीयः पक्षः । उक्तमेव विधिमनूय प्रशंसति
 “वसतीवरीर्गृह्णाति पशवो वै वसतीवरीः पशून्नेवारभ्य गृही-
 त्वोपवसति” (मं० ६ का० । ४ प्र० । २ अ०) इति । पशुप्राप्तिर्हेतु-
 तथा पशुत्वं । गृहणकाले प्रवाहाभिमुखं विधत्ते “यदन्वीपं
 तिष्ठन् गृह्णीयान्निर्मागुका अस्मात् पशव स्युः प्रतीपं तिष्ठन्
 गृह्णाति प्रतिरुध्यैवास्मी पशून् गृह्णाति” (मं० ६ का० । ४ प्र० ।
 २ अ०) इति । प्रवाहो यन्मुखं तन्मुखेनावस्थानं अन्वीपं तद्वैप-
 रीत्यं प्रतीपं निर्मागुका विनश्चराः प्रतिरुध्य विनाशं निवार्य ।
 प्रवाहगतोदकं विधत्ते “इन्द्रो वृत्रमहन्तोऽपोऽभ्यस्रियत
 तासां यन्मेथं यञ्जियः स देवमासीत् तदत्यमुच्यत ता वह-

नीरभवन् वहन्तीनां गृह्णाति या एव मेधा यज्ञियाः सदेवा
 आपस्तामसेव गृह्णाति” (मं० ६ का० १४ प्र० १२ अ०) इति ।
 प्रवाहेष्वत्यन्तममीपस्थं जलं व्यतिरेकमुखेन विधत्ते “नान्तमा-
 वहन्तीरतीयाद्यदन्तमावहन्तीरतीयाद्यज्ञमतिमन्येत” (मं०
 ६ का० १४ प्र० १२ अ०) इति । अन्तमा अन्तिकतमाः । अतिमन्येत
 अवजानीयात् । वहन्तीष्वपि नदीषु या ह्रदवर्त्तिन्यः स्यावरा
 आपः याश्च तटाकादिस्थितास्तामां ग्रहणं निषेधति “न स्या-
 वराणां गृह्णीयात् वरुणगृहीता वै स्यावरा यत् स्यावराणां
 गृह्णीयात् वरुणेनास्य यज्ञं ग्राहयेत्” (मं० ६ का० १४ प्र० १२ अ०)
 इति । अपां ग्रहणाय क्वायातपयोः सन्धिदेशं विधत्ते “यद्वै
 दिवा भवत्यपो रात्रिः प्रविशति तस्मात् ताम्रा आपो दिवा
 ददृशे यन्नक्तं भवत्यपोऽहः प्रविशति तस्माच्चन्द्रा आपो नक्तं
 ददृशे क्वायायै चातपतश्च मन्धो गृह्णात्यहारात्रयोरेवासौ वर्णं
 गृह्णाति” (मं० ६ का० १४ प्र० १२ अ०) इति । अहर्द्यदा वर्त्तते
 तदानीमप्यु रात्रिः प्रविशति । तत्र जलवर्णस्य शुक्लस्य रात्रि-
 वर्णस्य कृष्णस्य च मेलनादीषत्ताम्रा इवापो दिने दृश्यन्ते । यथा
 राज्ञ्यस्ते चन्द्रे ताम्रत्वं तद्वत् । यदा तु रात्रिः प्रवर्त्तते तदा-
 नीमहः अप्यु प्रविशति । तत्र शुक्लकृष्णवर्णयोर्मेलनादापो रात्रौ
 चन्द्रवत् अतिशेता दृश्यन्ते तस्माद्वर्णद्वयोपेते सन्धिदेशे गृह्णीयात् ।
 जलविशेषणेन मत्स्यगतहविष्मच्छब्देन हविः सम्पादकत्वं त्रिवि-
 चितमिव्याह “हविष्मतीरिमा आप इत्याह हविष्कृतानामेव
 गृह्णाति” (मं० ६ का० १४ प्र० १२ अ०) इति । सूर्यशब्देनापां प्रका-

श्रोतेतलं विवक्षितमित्याह “हविष्माऽ अस्तु सूर्य इत्याह सगु-
 क्राणामेव गृह्णाति” (सं०६का०।४प्र०।२अ०) इति । मन्त्रग-
 तस्य छन्दस उपयोगमाह “अनुष्टुभा गृह्णाति वाग् वा अनु-
 षुवाचैवेनाः सर्व्वया गृह्णाति” (सं०६का०।४प्र०।२अ०) इति ।
 कल्पः “अग्नेर्वीपन्नगृहस्य सदमि सादयामीत्यपरेण शालामु-
 खीयमुपसादयति, सुन्नाय सुन्निनीः सुन्ने मा धत्तेति, सर्व्वेषु
 वसतीवरीणां सादनेषु यजमानो जपति निशायां वसतीवरीः
 परिहरत्यन्तर्वेद्यामीने यजमाने पत्न्याञ्च नादीक्षितमभिपरि-
 हरेत् सव्येऽमे अत्याधायपरेण प्राजिहितं परिक्रम्य पूर्व्वया
 द्वारोपनिर्हृत्य दक्षिणेन वेदिं गत्वा दक्षिणेन मार्जालीयं धि-
 णियं परीत्य दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रेण्याऽ सादयति, इन्द्रा-
 ग्नियोर्भागधेयो स्वेति, दक्षिणेऽमे अत्याधाय यथेतं गत्वा पूर्व्वया
 द्वारोपनिर्हृत्योत्तरेण वेदिं गत्वा उत्तरेणाग्नीध्रीयं धिणियं
 परीत्योत्तरस्यामुत्तरवेदिश्रेण्याऽ सादयति, मित्रावरुणयो-
 र्भागधेयो स्वेति, सव्येऽमे अत्याधाय यथेतं गत्वाऽपरेणाग्नीध्रीयं
 धिणियमुपसादयति, विश्वेषां देवानां भागधेयो स्वेति, यज्ञे
 जागृतेति सन्ना अभिमन्त्रयते” इति । पाठस्तु “अग्नेर्वीपन्न-
 गृहस्य सदमि सादयामि सुन्नाय सुन्निनीः सुन्ने मा धत्तेन्द्रा-
 ग्नियोर्भागधेयो स्य मित्रावरुणयोर्भागधेयो स्य विश्वेषां देवानां
 भागधेयो स्य यज्ञे जागृत” इति । हे वसतीवर्य्यो युष्मान् अविन-
 श्वरगृहस्य शालामुखीयस्याग्नेः सदमि समीपस्थाने स्थापयामि ।
 हे आपः सुन्नाय सर्व्वप्राणिसुखाय प्रवृत्ताः सुन्निनीः स्वथ-

मपि सुखवत्यो यूयं मां यजमानं सुम्ने सुखे धत्त स्यापयत ।
यूयं यत्स्यमाणानामिन्द्रादिदेवानां भागरूपा स्य । तस्माद्यज्ञे
जायत रक्षो निवारणाय सावधाना भवत । अग्नेर्वै सुम्नायेति
द्वौ मन्त्रावुपेक्षितौ । हविष्मतीरित्यारभ्य ऋचः पादेषु या
चतुः संख्या या च शालामुखीयोत्तरवेद्याग्नीध्रीयस्यानत्रय-
विशिष्टा सादनमङ्ग्या तदुभयं सह प्रशंसति “चतुष्पदयर्चा
गृह्णाति त्रिः सादयति सप्त सम्यद्यन्ते सप्तपदा शक्नोती पशवः
शक्नोती पशून्नेवावरुन्धे” (मं० ६ का० १४ प्र० १२ अ०) इति । शा-
लामुखीयोत्तरवेद्याः सादनं विधत्ते “अस्मै वै लोकाय गार्ह-
पत्य आधीयते ऽमुष्मा आहावनीयो यद्गार्हपत्य उपसादयेद्
स्मिन् लोके पशुमान्त्स्याद् यदाहवनीये ऽमुष्मिन् लोके पशु-
मान्त्स्यादुभयोरुपसादयत्युभयोरिवेनं लोकयोः पशुमन्तं क-
रोति” (मं० ६ का० १४ प्र० १२ अ०) इति । स्यानत्रयं सूत्रोक्तं यत्
परिभ्रमणं तद्विधत्ते “मर्षतः परिहरति रक्षसामपहृत्यै”
(मं० ६ का० १३ प्र० १२ अ०) इति । मन्त्रचतुष्टयस्पर्ष्टार्थतां दर्श-
यति “इन्द्राग्नियोर्भागधेयी स्येत्याह यथायजुरेवैतत्” (मं०
६ का० १४ प्र० १२ अ०) इति । विधत्ते “आग्नीध्र उपवामयत्येतद्
यज्ञस्यापराजितं यदाग्नीध्रं यदेव यज्ञस्याऽपराजितं तदैवैना
उपवामयति” (मं० ६ का० १४ प्र० १२ अ०) इति । तदेव तस्मिन्नेव
यद्विहितं वहन्तीनां गृह्णातीति तदेव प्रशंसति “यतः खलु वै
यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञं रक्षां स्वचरन्ति य-
दहन्तीनां गृह्णाति क्रियमाणमेव तद् यज्ञस्य शये रक्षसामन-

न्ववचारायि” (सं० ईका० १४ प्र० २ अ०) इति । विततस्य वि-
स्तीर्णस्य यज्ञस्य यतो यदङ्गं विमृश्य न क्रियते तदेव किं-
मनुप्रविश्य रचांस्यवचरन्ति अपकर्षन्ति वहन्तीग्रहणेन तदङ्गं
क्रियमाणमेव श्रये श्रेते भवति । अग्नीध्रे मादितानां तृतीयमव-
नगताभिषवपर्यन्तं धारणं विधत्ते “न ह्येता ईलयन्त्या तृती-
यमवनात् परिशेरे यज्ञस्य मन्तव्यै” (सं० ईका० १४ प्र० २ अ०)
इति । एता आपो न ह्यवगमयन्ति किन्तु परिशेरे अवति-
ष्ठन्ते स्थापयेदित्यर्थः । अत्र विनियोगमङ्गहः ।

“हविर्गृह्णाति वसतीवरीरग्नेस्तु मादयेत् ।

शालामुखीयतः पश्चात् सुद्धा सुन्नी* जपेत् पुनः ॥

इन्द्रमिन्द्रयादेदि आण्णारा मादयेत् क्रमात् ।

विश्वे ह्याग्नीध्रं धिष्ण्यस्य पश्चादामादयेत् पुनः ॥

यज्जेति मन्त्रयेत् मन्त्राः सप्तमन्त्रा इहोदिता” ॥ इति ।

अत्र मीमांसा नास्ति ।

अथ ऋन्दः । हविर्गतीत्यनुष्टुप् ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वाद्भिमि-
मध्वरं कृधि दिवि देवेषु होत्रा यच्च सोमराजन्नेह्यव-
राह मा भेर्मा संविक्था मा त्वा हिंसिषं प्रजास्त्वमु-

* स्वामो इति का०

पावरोह पृजास्त्वामुपावरोहन्तु शृणोत्वग्निः समिधा-
हवँ मे शृण्वन्वापो धिषणाश्च देवीः । शृणोतं ग्रावाणो
विदुषो नु ॥ १ ॥

यज्ञः शृणोतु देवः सविताहवँ मे । देवीरापोऽप्रा-
न्नपाद्य ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान्मदिन्तमस्तं देवेभ्यो
देववाधत्त शुक्रः शुक्रपेभ्यो येषां भागस्य स्वाहाका-
पिरस्यपापां मृधः समुद्रस्य वोक्षित्या उन्नये । यममे
पृत्सुमर्त्य मावो वाजेषु यञ्जुना । सयन्ताः शश्वतीरिषः
॥ २ ॥

नु सप्तचत्वारिंशच्च ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपा-
ठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ * ॥

दादशेऽनुवाके सोमाभिषवार्थानां वमतोवरीणां ग्रहण-
मुक्तं । अभिषेत्तव्यस्य सोमस्य शकटादुपावरोहस्तयोदशेऽनु-
वाके ऽभिधीयते । अथ महारात्रे बुध्या सोमपात्राण्यामाद्य
सोममवरोहयेत् । कल्पः “अथैतच्चर्मफलकयोः प्राचीनयो-
वुत्तरलोमोपसृणाति, यज्ञप्रतिष्ठेति वा तूष्णीं वा तस्मिन्
ऽसुखान् यावृष्टः कृत्वा दक्षिणस्य हविर्धानन्यान्तरेषे सोमः
राजानमुपावहरति, हृदे वा मनसे त्वेति द्वाभ्यां” इति । मन्त्रे
विमाश्रता “हृदे वा मनसे वा दिवे वा सूर्याय त्वार्ध्वमिम-

मध्वरं हृदि दिवि देवेषु होत्रा यच्छ सोमराजन्नेह्यवरोह
 मा भेर्मा संवित्था मा त्वा हिंसिषं प्रजास्वमुपावरोह प्रजा-
 स्वामुपावरोहन्तु” । हे सोम त्वां हृदे हृदयवद्भ्यो मनुष्येभ्यो
 मनसे मनस्विभ्यः पितृभ्यो दिवे द्युलोकवासिभ्यो विशेषतः सूर्याय
 चोपावहरामि । त्वमिमं प्रवृत्तं अध्वरं विनाशरहितं
 ऊर्ध्वं उन्नतं समाप्तं हृदि कुरु । दिविस्थेषु देवेषु होत्रा अस्म-
 दीयान्याङ्गानानि स्तोत्ररूपाणि यच्छ अवस्थापय । हे सोम
 राजन्नेहि अभिषवस्थाने समागच्छ । शकटादवरोह । मा भैषीः ।
 मा च संवित्थाः कम्पिताः । अहन्तु त्वां मा हिंसिषं । अतस्त्वं
 देवल्लोके गत्वा देवीः प्रजाः उपावरोह प्राप्नुहि प्रजास्य त्वामु-
 पावरोहन्तु प्राप्नुवन्तु । अत्र उपावहरेदिति विधिं सूचयन्
 हृदयादिशब्दानां यथोक्तार्थं दर्शयति “ब्रह्मवादिनो वदन्ति
 स त्वा अध्वर्युः स्याद् यः सोममुपावहरन्तस्त्वाभ्यो देवताभ्य
 उपावहरेदिति हृदे त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मनसे
 त्वेत्याह पितृभ्य एवैतेन करोति दिवे त्वा सूर्याय त्वेत्याह
 देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैनं सर्वाभ्य
 उपावहरति ” (सं० ईका० १४ प्र० १३ अ०) इति । यो हृदे त्वेति
 मन्त्रेण सर्वदेवतार्थमुपावहर्तुं जानाति स एव मुख्याऽध्वर्युरिति
 ब्रह्मवादिनामुक्तिः सोमराजन्निति मन्त्र उपेक्षितः । विधत्ते
 “पुरा वाचः प्रवदिताः प्रातरनुवाकमुपाकरोति यावत्थेव वाक्
 तामवस्थे” (सं० ईका० १४ प्र० १३ अ०) इति । रात्रौ निद्रां
 कुर्वन्तो मनुष्या उषःकाले प्रबुध्य परस्परं वाक् प्रवचनं कुर्वन्ति

पक्षिणः शब्दं कुर्वन्ति तद्धि वाचः प्रवदनं प्रातःकालात् पूर्वं
 होत्रा ऽनुवक्तव्यच्छक्कमूहः प्रातरनुवाकः । उपाकरणं नाम हो-
 तारं प्रति प्रैषोक्तिः । अत्र सूत्रं “पुरा वाचः पुरावा वयोभ्यः प्रा-
 तर्यावभ्यो देवेभ्यो ऽनुब्रूहीति” इति । प्रवदिताः प्रवदनात् । प्रा-
 तरनुवाकस्य प्रथमाष्टचं विधत्ते “अपोऽग्रे ऽभिव्याहरति यज्ञो
 वा आपो यज्ञमेवाभिवाचं विस्मजति” (मं० ६का०।४प्र०।३अ०)
 इति । अपोऽभिलक्ष्य तत्प्रतिपादिकाष्टचमग्रे प्रथमं व्याहरेत् ।
 आपो रेवतीः स्य यथा हि वस्व इत्येताष्टचमित्यर्थः । तत ऊर्ध्वं
 वक्तव्या च्छेपो विधत्ते “मर्वाणि कृन्दांऽस्यत्वाह पशवो वै
 कृन्दांऽमि पशून्नेवावरुन्धे” (मं० ६का०।३प्र०।३अ०) इति ।
 अत्र तत्तच्छ्रन्दायुक्ता च्छ्विगेषाः ग्रन्थबाहुल्यभयाद्बहुचक्रा-
 द्वाण्यष्टत्वाच्च नात्रादाह्रियन्ते । प्रातरनुवाकस्य समाप्तो पठ-
 नोयाष्टचं कामनाभेदेन विकल्पितां विधत्ते “गायत्रिया तेज-
 स्कामस्य परिदध्यात्तिष्ठुभेन्द्रिय कामस्य जगत्या पशुकाम-
 स्यानुष्टुभा प्रतिष्ठाकामस्य पङ्क्त्या यज्ञकामस्य विराजान्न का-
 मस्य” (मं० ६का०।३प्र०।३अ०) इति । परिदध्यात् समाप-
 येत् । कल्पः “यत्राभिजानात्यभृदृषारुणत्पशुरिति तत् प्रच-
 रण्यो जुहोति, शृणोत्वग्निः समिधा हवं स इति” इति । अभू-
 दृषा इत्येषा प्रातरनुवाकस्य परिधानीया तां होत्रा पथमानां
 यदाध्वर्युर्जानाति तदा जुहुयात् । मन्त्रस्त्वमाम्नायते “शृणो-
 त्वग्निः समिधा हवं स गृण्वन्त्वापो धिषणाश्च देवीः । शृणोत
 यावाणो विदुषोऽनु यज्ञः शृणोतु देवः सविता हवं स”

इति । सम्यगिध्यते अनया आज्याहुत्येति समिधाहुतिः । तया समिद्धोऽग्निः मे हवं मदीयमाह्वानं गृणोतु । हे आपः ग्रहीष्यमाणा यूयमपि शृणुत । कीदृशः । धिषणा विद्यापेताः । देव्यो देवतारूपाश्च । हे ग्रावाणः अभिषवार्थमिहोपस्थिता यूयं विदुषो नु विद्वांस एव मन्तो यजं गृणुत । सविता देवो मदीयाह्वानं गृणोतु । अन्यादिश्रवणप्रयोजनमाह “गृणोत्वग्निः समिधाहवं म इत्याह सवित्प्रसृत एव देवताभ्यो निवेद्यापोऽच्छेति” (मं० ईका०।४प्र०।३अ०) इति । एकधनसंज्ञकाः पन्नेत्रनीसंज्ञकाश्चाऽप आनेतव्याः, अतो मन्त्रेण देवताभ्यो विज्ञाय ता आपः प्राप्तुं गच्छति । प्रेषमन्त्रमुत्पादयति “अप इव्य होतरित्याहोषितः हि कर्मा क्रियते” (मं० ईका०।४प्र०।३अ०) इति । हे होतः आनेतव्या अप उद्दिश्य प्र देवत्रा ब्रह्मणे गातुरेतित्यादिका ऋचः इव्य पठेत्यर्थः । लोकेऽपि इषितमभीष्टं कर्मा सम्यक् क्रियते । प्रेषान्तरमुत्पादयति “मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्रुत्याह मित्रावरुणो वा अपां नेतारौ ताभ्यामेवैना अच्छेति” (मं० ईका०।४प्र०।३अ०) इति । चममिनामृतज्वां परिचारकाश्चमसाध्वर्यवाः । तत्र मैत्रावरुणान्तरा ऋत्विजो यश्चमसाध्वर्युस्तं समोऽध्या गच्छेति ब्रूयात् । तदनेन प्रेषेणोदकप्रवर्त्तकमित्रावरुणदेवताद्वयेन सहैवैना आपः प्राप्तुं गच्छति । कल्पः “अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा बर्हिर्वादाय संप्रैषमाह “अप इव्य होतमैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्रु-

वैकधनिन एतं नेष्टः पत्नीमुदानयाग्नीहोत्रचमसेन* वमतीव-
 रोभिश्च चात्वाले प्रत्युपलम्बस्वति यथा संप्रैषं ते कुर्वन्ति, य-
 चापस्तयन्त्यथाप्सु बर्हिः प्रास्याभिजुहोति, देवीरापो अपान्नपाद्य
 उर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान्मदिन्तमस्तं देवेभ्यो देवत्रा धत्त शुक्रं
 शुक्रपेभ्यो येषां भागस्य स्वाहा” इति । न पातयत्युदकमध्ये गूढ-
 तथा स्थितोऽपि तदुदकं न विनाशयतीति नपात् अपान्नपा-
 दिति वक्त्रविशेषस्य संज्ञा । हे आपो देव्यो, हे वक्त्रे यूयं य
 उर्मिर्युग्मदीयस्तं देवत्रा देवेषु धत्त स्थापयत । किमर्थं । देवेभ्यः
 देवार्थं, अस्माभिर्देवानुदिश्य होतामित्यर्थः । कीदृशं ऊर्मिः । हविष्यः
 हविषे सोमरूपाय हितः । इन्द्रियावान् प्रीतः सन्निद्रियवृद्धि-
 कारी । मदिन्तमः पीयमानोऽत्यन्तहर्षकारी । कीदृशं तं । शुक्रं
 दोषमन्तं । कीदृशेभ्यो देवेभ्यः । येषां यूयं भागभृता स्य तभ्यः
 शुक्रपेभ्यः सोमपेभ्यः इदमाज्यं युग्मभ्यं ऊतमस्तु । ग्रहीष्यमा-
 णानामपां मूल्यत्वेन हविषमस्यादनेन च इयमाज्जतिरूपयुज्जत
 इत्याह “देवीरापो अपान्नपादित्याहाज्जत्यैवैना निष्क्रीय गृ-
 हात्यथो हविष्कृतानामेवाभिघृतानां गृहाति” (मं० ६का० ।
 ४प्र०।३अ०) इति । कल्पः “कार्ष्णिर्मसीति दर्भैराज्जतिमपप्रा-
 य” इति । कार्ष्णिरस्यपापां मृध्रमिति मन्त्रपाठः । हे आज्यं त्वं
 अप्सु ऊतं सत् कार्ष्णिः कर्षणीयमनपेतव्यमसि अपां मृध्रं युद्धो-

* पत्नीमुदानयोन्नेतर्होत्रचमसेन इति तै० ।

पलक्षितानिष्टरूपं त्वामपनयामि । *एतमर्थं दर्शयति “कार्षीरसीत्याह शमलमेवामामपज्ञावयति” (सं० ६का०।४प्र०।३अ०) इति । शमलं मलिनांशं । कल्पः “समुद्रस्य वाक्षित्या उन्नय इत्यभिज्ञतानां मैत्रावरुणचममेन गृह्णाति” इति । हे आपः समुद्रवदुष्माकं अक्षीणत्वाय पूर्व्वदुर्व्वमतीवरीर्गृहीत्वापि पुनरिदानीमुन्नयामि । अक्षितिं विगदयति “समुद्रस्य वाक्षित्या उन्नय इत्याह तस्मादद्यमानाः पीयमानाः आपो न क्षीयन्ते” (सं० ६का०।४प्र०।३अ०) इति । यथा चममेन जलं गृहीतं तथा त्रिभिः कुम्भैरेकधना गृह्णीयात् पन्नेजनोऽगृह्णीयात् । तथा च सूत्रं “अथैकधना गृह्णाति, इन्द्राय वा जुष्टान् गृह्णामीति वा तृष्णो वा ऽय पन्नेजनीर्गृह्णाति” इति । विधत्ते “योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालं यज्ञा वसतीवरीर्द्वादचमसञ्च मैत्रावरुणचमसञ्च सः स्पर्शं वसतीवरीर्यानयति यज्ञस्य मयोनित्वायाद्यो स्वादेवैना योनेः प्रजनयति” (सं० ६का०।४प्र०।३अ०) इति । उत्तरवेदेर्निष्पादकतया चात्वालो यज्ञयोनिः । देवविभक्तयज्ञावशेषत्वादसतीवरीणां यज्ञत्वं । द्यानयति व्याप्रा अधिकाः करोति । तत्प्रकारः सूत्रे दर्शितः “होतृचममे वसतीवरीभ्यो निषिच्योपरि चात्वालं होतृचमसञ्च मैत्रावरुणचमसञ्च सः स्पर्शं वसतीवरीर्यानयति, समन्यायन्तीत्यभिज्ञाय होतृचमसात् मैत्रावरुणचमस आनयति, मैत्रावरुणच-

* मलोपलक्षितानिष्टरूपमिति शोध पाठः का० ।

ममाद्देहचममे” इति । प्रश्नोत्तरमन्त्रावुत्पादयति “अध्व-
 र्थ्याऽवेरपा ३ इत्याहोतेमननमुरुतेमाः पश्येति वावै तदाह”
 (सं० ६का०।४प्र०।३अ०) इति । भुतिः प्रश्नार्था । हे अध्वर्य्या
 अपः किं अवेः लअवानमि सोऽयं होतुः प्रश्नः । उतेमननमु-
 रित्यध्वर्य्यारुत्तरमन्त्रः लअवानस्मीत्येतावदेव न भवति उत
 अपि तु ईं ताः अनन्नमुः उपसम्प्राप्ताः दूरवर्त्तित्वेऽपि सत्वमात्रेण
 लाभो भवति तदुपसम्प्राप्तिर्लाभादतिरिच्यते । उतेमा इति-
 वाक्यं मन्त्रस्य व्याख्यानं । हे होतः न केवलं मदचनमात्रेण
 विशमिहि किन्त्विमाः पुरोवर्त्तिनीः पश्येत्येवमेव सर्वमन्त्रेणा-
 ध्वर्युर्ब्रूते । कल्पः “अध्वर्य्याऽवेरपा ३ इति होता अध्वर्युः पृच्छ-
 त्युतेमनन्नमुगिति प्रत्युक्त्वा प्रचरणीयशेषात् क्रतुकरणं जुहोति
 यमग्ने पृक्षु मर्त्यमिति” इति । पाठस्तु यमग्ने पृक्षु मर्त्यमावे
 वाजेषु यज्जुनाः । मयन्ता शशतीरिषः । हे अग्ने यं मर्त्यं पृक्षु
 मङ्गामेषु आवः रक्षमि किञ्च वाजेष्वन्ननिमित्तं यं मर्त्यं जुनाः
 गच्छमि हवींषि गृहीतुं यस्य सकाशं गच्छमीत्यर्थः । समर्त्य-
 स्वदनुगृहेण शशतीरिषः नित्यान्यन्नानि धनरूपाणि यन्तानि-
 यंस्यति प्राप्स्यतीत्यर्थः । मन्त्राऽयमुपेक्षितः । अस्य च क्रतुकरणा-
 ख्यस्य होमस्य विषयविशेषव्यवस्थितिं विधत्ते “यद्यग्निष्टोमो
 जुहोति यद्युक्थ्यः परिधौ निमार्ष्टि यद्यतिरात्रो यजुर्वदन् प्रप-
 द्यते यज्जच्छतूनां व्यावृत्ये” (सं० ६का०।४प्र०।३अ०) इति ।
 अनुष्ठेयमानस्य कर्मणोऽग्निष्टोमले मन्त्रेण क्रतुकरणं जुह्यात् ।
 उक्थ्यत्वे परिधावाज्यलेपं निमृज्यात् । अतिरात्रत्वे तु मन्त्रं

पठन् हविर्धानं प्राप्नुयात् । एवं सत्यग्निष्टोमादीनामनुष्ठास्य-
मानानां परस्परं व्यावृत्तिरिदानीमेव अवगता “म क्रतुं कुर्वति
मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः” इत्युपनिषदि । “तत्क्रतुकृत्या”
इति वैश्वामिकसूत्रे चोपास्तिष्वपि क्रतुशब्दप्रयोगात् तद्व्यव-
च्छेदार्थं यज्ञशब्दप्रयोगः ।

द्रव्य यज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः शंसितव्रताः ॥

इत्यादौ तपः प्रसूतिष्वपि यज्ञशब्दप्रयोगात् तद्व्यवच्छेदाय
क्रतुशब्दप्रयोगः । अत्र विनियोगमङ्गहः ।

“हृदे सोमदद्यात् सोमं शकटादवरोहयेत् ।

श्रुणोऽग्नौ जुहुयाद्वेवोरप्सु ऊत्वाथ दर्भकैः ॥

अप्सूपज्जावयेत् कार्पिः समुद्रे गृह्यते जलं ।

यमग्रे क्रतुकुद्धोमो मन्त्राः सप्तेह वर्णिताः” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितं ।

“चममाध्वर्थेनान्यच्छत्विग्भ्योऽन्येऽथवाग्निमः ।

यैगिक्या संज्ञया मैवं षष्ठ्या तेभ्यो विभेदनात्” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते चममाध्वर्युन् वृणीत इति । चे पूर्वं
त्वत्रकार्यानुमारेणाध्वर्युप्रमुखा चत्विज उक्ताः तेभ्यो न व्य-
तिरिक्ताश्चममाध्वर्यवः । कुतः । यैगिकसंज्ञया तद्भेदप्रती-
तेः । यथा देवदत्त एव पचिक्रियायोगात् पाचको भवति
तद्वदध्वर्युप्रमुखा एव चमसयोगाच्चममाध्वर्यव इति चेत् ।
मैवं । मध्यतः कारिणां चममाध्वर्यवो न होत्रकाणां चम-

माध्वयव इति षष्ठ्या भेदावभामान्मध्यतः कारिणे होत्रा-
दयो होत्रका मैत्रावरुणादयः । तस्मादृत्विग्भ्योऽन्ते । तत्रैवा-
न्यर्चिन्नितं ।

“तान् वृणीतेति बज्रता नास्ति वास्ति ग्रहैक्यवत् ।

नैवेति चेन्न वैषम्यादुत्पत्तौ बज्रता श्रुता” ॥ इति ।

चममाध्वर्यून् वृणीत इति यत् बज्रत्वं श्रुतं तन्न विवक्षितं ।
ग्रहैक्यवदुद्देश्यगतत्वादिति चेत् । मैवं । ग्रहवैषम्यात् ग्रहं मन्मार्ष्टि
इत्येतन्न ग्रहाणामुत्पत्तिवाक्यं । चममाध्वर्यूणां त्वेतदेवात्पत्ति-
वाक्यं । ततस्तेषामुपादेयत्वात् तद्गतं बज्रत्वं विवक्षितं । तत्रैवा-
न्यर्चिन्नितं ।

“नेद्यत्तास्त्यस्ति वा तेषां न नियामकवर्जनात् ।

चममानां दशत्वन चममाध्वर्यूणां दश” ॥ इति ।

ग्रथेऽर्थः । अथ कन्दः । प्रणोत्वग्निमिति त्रिष्टुप् । यमगे
प्रतिवृत्ति गायत्री ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशाऽनुवाकः ॥ * ॥

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्व॑ शर्धो मारुतं॑ पृष्ट
ईशिषे । त्वं वातैर॑रुणैर्यासि शङ्खयस्त्वं पूषा वि॒धतः पा॑-
सि नु॒त्मना । आ॒वो राजा॑नमध्वरस्य रु॒द्रः हो॒तारः
सत्य॑यजः रो॒दस्योः । अ॒ग्निं पु॒रात॑नयि॒त्नो र॒चि॒त्ता॒ङ्घ्रि-

रण्यरूपमवसे कणुध्वं । अग्निर्होता निषसादा यजो-
यानुपस्थे मातुः सुरभावु लोके । युवा कविः पुरुनिष्ठः
॥ १ ॥

ऋतावा धर्ताकृष्टीनामृत मध्य इद्धः । साध्वीमक-
र्द्देववीतिं नो अद्य यज्ञस्य जिह्वामविदाम गुह्यां ।
स आयुरागात् सुरभिर्वसानो भद्रामकर्देवह्वतिं नो
अद्य । अक्रन्ददग्निस्तनयन्निवद्यौः क्षामा रेरिहृद्दी-
रुधः समञ्जन् । सद्योज्ञानो विहीमिद्धो अख्यदा
रोदसी भानुना भात्यन्तः । त्वे वसूनि पुर्वणीक
॥ २ ॥

होतॄदापावस्तो रेरिरे यज्ञिया सः । क्षामेव विश्वा
भुवनानि यस्मिन्त्सः सौभगानि दधिरे पावके । तुभ्यं
ता अङ्गिरस्तम विश्वाः सुक्षितयः पृथक् । अग्ने कामाय
येमिरे । अश्याम तं काममग्ने तवोत्यश्याम रयिः र-
यिवः सुवीरं । अश्यामवाजमभिवा जयन्तो श्याम द्यु-
म्नमजरा जरन्ते । श्रेष्ठं यविष्ठ भारताग्ने द्युमन्तमाभरा
॥ ३ ॥

वसौ पुरुस्पृहः रयिं । सश्वितानस्तन्यतूरौ च न-
स्था अजरैभिर्नानदद्भिर्यविष्ठः । यः पावकः पुरुतमः

पुरु॑णि॒ पृथू॒न्य॒ग्नि॒रनु॒याति॒ भर्वन् । आयु॑ष्टे वि॒श्वतो॑
 दध॑द्यम॒ग्निर्वरे॑ण्यः । पुन॑स्ते प्रा॒ण आ॒यति॒ परा॒ युष्मा॑
 सुवा॑मि ते । आ॒युर्दा॒ अग्ने॑ ह॒विषो॑ जुपा॒णो घृत॑प्रती॒को
 घृत॑योनिर॒ेधि । घृतं॑ पो॒त्वा मधु॑ चारु॒ गव्यं॑ पि॒तेव॑ पुच॒-
 मभि ॥ ४ ॥

रक्ष॑तादि॒मं । तस्मै॑ ते प्र॒ति॒ह॒र्यं ते॒ जात॑वे॒दो वि॒च॒र्षणे॑ ।
 अग्ने॑ जना॒मि सु॒ष्टुतिं॑ । दि॒वस्प॑रि॒ प्रथ॑मं ज॒ज्ञे अ॒ग्नि॒र-
 स्मद्द्वि॒तीयं॑ परि॒ जात॑वे॒दाः । तृ॒तीय॑म॒प्सु नृ॒मणा॑ अज॒स्र-
 मि॒न्धान॑ ए॒नं ज॒रते॑ स्वा॒धीः । शु॒चिः पा॒वक॑ वन्द्योऽग्ने॑
 वृ॒हद्वि॒रोच॑से । त्वं घृ॒तेभि॒राहु॑तः । वृ॒शानो॑ रु॒क्म उ॒र्या
 व्य॒द्यौर्दुर्म॑र्ष॒मायुः॑ अ॒ग्नये॑ रु॒चानः॑ । अ॒ग्नि॒र॒मृतो॑ अ॒भ-
 वद्वयो॑भिः ॥ ५ ॥

यदे॑नं द्यौर॒जन॑यत् सुरे॒ताः । आ य॑दि॒षे नृ॒पतिं॑ तेज॒
 आ॒न॒ट् शु॒चि रे॒तो नि॒षिक्तं॑ द्यौर॒भीके॑ । अ॒ग्निः श॒र्द्धि॒म-
 नव॑द्यं यु॒वान् स्वा॒धियं॑ ज॒नय॑त् सू॒दय॑च्च । स तेजो॑यसा
 मन॑सा त्वो॒त उ॒त शि॒क्ष स्व॒पत्य॑स्य शि॒क्षोः । अग्ने॑ रा॒यो
 ऽनृत॑मस्य प्रभू॒तो भू॒याम॑ ते सु॒ष्टुत॑यश्च॒ वस्वः॑ । अग्ने॑ स-
 ह॒न्त॒माभ॑र द्यु॒म्नस्य॑ प्रा॒सहा॑ र॒यिं । वि॒श्वायः॑ ॥ ६ ॥

च॒र्षणी॒र॒भ्यासा॑ वाजे॒षु सा॒सह॑त् । तम॑ग्ने पृ॒तना॑स-

ह॒रयि॑ स॒हस्र॑ आ॒भर । त्व॑ हि स॒त्यो अ॒द्भुतो॑ दा॒ता
 वा॒जस्य॑ गो॒मतः । उ॒क्षान्ना॑य व॒शान्ना॑य सोम॑पृ॒ष्ठाय
 वे॒धसे॑ । स्तौमै॑र्वि॒धेमा॒ग्नये॑ । व॒द्मा हि॑ सू॒नो अ॒स्य द॒स-
 द्वा॒चक्रे॑ अ॒ग्निर्ज॑नु॒षा ज॒मान् । स त्व॑न्न॒ ऊर्ज॑स॒न ऊर्ज॑
 धा॒ राजे॑व जेरवृ॒के श्रे॑ष्ठ्य॒न्तः । अ॒ग्न आ॒यूः पि॑ ॥
 ॥ ७ ॥

प॒वस॑ आ॒सुवो॑र्ज॒मिष॑ञ्च नः । आ॒रे बा॑धस्व दु॒च्छुना॑ ।
 अ॒ग्ने प॑व॒स्व स्व॑पा । अ॒स्मे व॑र्चः सु॒वीर्यं॑ । द॒धत् पो॑ष॒
 रयि॑म॒यि । अ॒ग्ने पा॑वक रो॒चिषा॑ म॒न्द्रया॑ दे॒वजि॑ह॒या ।
 आ दे॒वान् व॑क्षि॒ यक्षि॑ च । स नः॑ पा॒वक दी॑दि॒वोऽग्ने॑
 दे॒वाः इ॒हाव॑ह । उ॒प य॒ज्ञः ह॒विश्च॑ नः । अ॒ग्निः शु॒चि-
 व्र॑तत॒मः शु॒चिर्वि॑पः शु॒चिः क॒विः । शु॒चीरो॑च॒त आ॒हु-
 तः । उ॒द॒ग्ने शु॒चय॑स्त॒व शु॒क्रा भ्रा॑जन्त॒ ईर॑ते । त॒व ज्यो-
 ती॑ः ष्य॒र्चयः॑ ॥ ८ ॥

पु॒रु॒नि॒ष्ठः पु॑र्व॒णीक॑ भ॒राभि॑ व॒योभि॑र्य आ॒यूः पि॑
 वि॒प्रः शु॒चिश्च॑तु॒र्दश॑ च ॥ १४ ॥

दे॒वस्य॑ र॒क्षो ह॒णो वि॒भूस्त्व॑ सो॒मात्य॑न्या॒न गां पृ॒थि-
 व्या इ॒षे त्वा॑द॒दे वा॒क्ते स॑न्ते॒ समु॒द्रः ह॒विष॑तीर्ह॒द त्व-
 म॒ग्ने रु॒द्रश्च॑तु॒र्दश॑ ॥ १४ ॥

देवस्य गम्ये हविष्मतीः पवस एकचिंशत् ॥ ३१ ॥
 इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपा-
 ठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ ० ॥ हरिः ॐ ॥
 समाप्तश्चायं तृतीयप्रपाठकः ॥ ० ॥

त्रयादशेऽनुवाके हविर्धानशकटादधिषवणफलकयोरुपरि
 मेमोऽवरोहितः । अथाभिषवो वक्तव्यः । तथाप्यध्यापकमम्प्रदा-
 यन् प्रपाठकसमाप्तिरूपत्वाच्चतुर्दशेऽनुवाके काम्ययाज्याः क्रम-
 प्राप्ता अभिधीयन्ते । तत्र काम्येष्टिकाण्डं रक्षाघ्नं रुद्धं दध्य-
 न्नं विधत्ते “अग्नये रुद्रवते पुगेडाशमष्टाकपालं निर्व्वपेद-
 भिचरन्त्रषा वा अस्य घारा तनूर्यद्रुद्रस्तस्मा एवैनमावृश्चति
 ताजगार्तिमार्च्छति” (मं०।२।का०।२ प्र०।२ अ०) इति । रुद्रवते
 घारतनूयुक्ताय । अभिचरन् शत्रुं मारयन् तस्मै रुद्रवते अग्नये
 एनं शत्रुं आवृश्चति समन्ताच्छ्रित्वा प्रयच्छति ताजक् तदानो-
 मेव । तत्र पुगेऽनुवाक्यामाह “त्वमग्ने रुद्रा असुरो महो दिव-
 स्त्वं शर्द्धा मारुतं पृच्छ ईशिषे । त्वं वातैररुणैर्यामि शं गयस्त्वं पृषा
 विधतः पामि नुत्मना” इति । हे अग्ने त्वं रुद्रो घारतनूयुक्तः ।
 असुरः शत्रूणां निरमिता । दिवो द्युलोकस्य मह उत्सवरूपः
 हविर्वहनेनोत्सवकारित्वात् । त्वं मारुतं शर्द्धा मरुतां मन्वि-
 वलं बलवत्त्वेन प्रमिद्धानां मरुद्गणानामपि त्वदनुग्रहेणैव बलं
 भवति । अतः पृच्छ ईशिषे मरुद्भिः सम्युक्तः तदोयं मेन्यं निय-

ममे । किञ्च । त्वं शं गयः सुखं प्राप्नो वायुवेगैररुणवर्णैरश्वैर्यामि ।
 किञ्च पोषकः । त्वं नुत्तमना स्वयमेव पामि । कान् । विधत्तः हविषा
 परिचर्यां विदधतो यजमानान् । अथ याज्यामाह “आ वो
 राजानमध्वरस्य रुद्रः होतारः सत्ययजः रोदस्योः । अग्निं
 पुरा तनयित्वोरचित्ताद्विरण्यरूपमवमे कृणुध्वं” इति । हे ऋत्वि-
 ग्यजमानाः वो युष्माकमवमे रक्षणाय अग्निं आकृणुध्वं वशीकुरुत ।
 कदा । तनयित्वोरचित्तात् न विद्यते चित्तं यस्मिन् मरणे तद-
 चित्तं शत्रुणा विस्तारितात् भवदीयमरणात् पूर्वमेव । कीदृश-
 मग्निं । अध्वरस्य राजानं यज्ञस्वामिनं । रुद्रं शत्रून् प्रति क्रूरं ।
 होतारं फलदानाय भक्तानामाह्वतारं । रोदस्योः सत्ययजं यु-
 लोके भूलोके च सत्यमवश्यम्भाविफलं यजति ददाति सत्ययजः
 तं । हिरण्यरूपं तत्सदृशं फलं । इत्यन्तरं विधत्ते “अग्नये सुर-
 भिमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद् यस्य गावो वा पुरुषा वा
 प्रमोयेरन् यो वा विभीयादेषा वा अस्य भेषज्या तनूर्यत्सुरभि-
 मती तयैवास्मै भेषजं करोति सुरभिमते भवति पूतोगन्धस्या-
 पहत्यै” (सं० २ का० १२ प्र० १२ अ०) इति । सुरभिमते भेषज्या-
 तनूयुक्ताय । यस्य यजमानस्य गावो वा मृत्या वा दैविकं न
 रोगवाङ्मयेन बहवो म्रियेरन् स्वयं वा कदाचिदपमृत्योर्भी-
 तोऽभवेत् तादृशो निर्वपेत् पूतोगन्धस्य शवगन्धस्य निवृत्तये सुग-
 न्धयुक्ताय कुर्यात् । तत्र पुरोऽनुवाक्या “अग्निर्हीना निषसादा
 यजोयानुपस्ये मातुः सुरभावुलोके । युवा कविः पुरुनिष्ठ ऋता-
 वा धर्त्ता कृष्टोनामुत मथ्य इद्धः” इति । अयमग्निर्मातुरपस्ये

वेदेः समीपवर्तिनि सुरभावलोके सुरभिगन्धयुक्त एवाहवनीय-
 स्थाने निषसाद उपविष्टः । कीदृशोऽग्निः । हेता देवानामाह्वाता ।
 यजीयान् मानुषाद्धेतातुरतिशयेन यथा । युवा नित्यं तरुणः ।
 कविर्मेधावी । पुरुनिष्ठः पुरुषु गार्हपत्यादिस्थानेषु वज्रपु स्थितः ।
 ऋतावा सत्यवान् । कृष्टीनां धर्त्ता मनुष्याणां षोषकः । अपि
 च मध्ये मनुष्याणामुदरे इद्धः जाठराग्निरूपेण दीप्तः । अथ
 याज्या “माध्वीमकर्देवतीति नो अद्य यज्ञस्य जिह्वाविदाम
 गुह्यां । स आयुरागात् सुरभिर्वमानो भद्रामकर्देवहृतिं नो
 अद्य” इति । अयमग्निः अद्य नो देवतीति अस्माभिर्देवभ्यां दत्तां
 भक्त्यां पुरोडाशाहुतिं माध्वीमकः स्वादुमकरोत् । अतो यज्ञस्य
 जिह्वां जिह्वास्थानीयां गुह्यां गोप्यामग्निदेवतां अविदाम वयमद्य
 लभ्यवन्तः । सुरभिः पुरोडाशाज्यादिसुगन्धोपेतः सोऽग्निरायु-
 र्वमानः अस्मदीयमायुराच्छादयन् गोपायन्नागात् आगच्छतु ।
 अद्य नोऽस्मदीयां देवहृतिं भद्रामकः देवार्थं होमं यथाशास्त्रं
 करोतु । इत्यन्तरं विधत्ते “अग्नये चामवते पुरोडाशमष्टा-
 कपालं निर्वपेत् सङ्ग्रामे संयन्ते भागधेयैर्वै नः शमयित्वा परा-
 नभिनिर्दिशति यमवरेषां विध्यन्ति जीवति स यं परेषां प्रस-
 मीयते जयति तः सङ्ग्रामं” (मं० २ का० १२ प्र० १२ अ०) इति ।
 चामवते लुधायुक्ताय । युद्धे प्रत्यामन्त्रे सति जयार्थं निर्वपेत् ।
 स्वदत्तेनाग्निभागेन स्वविषयमग्निं शान्तं कृत्वा परान् शत्रून्
 वज्रेणाभिमुखेन निर्दिशति हन्तुं प्रदर्शयति । तथा सत्यव-
 रेषां स्वमैत्र्यगतानां मध्ये यं पुरुषं शत्रवे विध्यन्ति सः जीवति ।

परेषां शत्रुमैत्र्यगतानां मध्ये यं पुरुषं दतरे विध्यन्ति सः प्र-
मीयते अतो यजमानो जयति । यथा जयार्थिन एषेष्टिः तथा
वज्रबन्धुमरणनिवारणार्थिनोऽप्येतामिष्टिं विधत्ते “अभि वा
एष एतानुच्यति येषां पूर्वापरा अन्वञ्चः प्रमीयन्ते पुरुषाङ्गति-
ह्यस्य प्रियतमाग्नये चामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भाग-
धेयेनैवैनं शमयति नैषां पुरायुषो परः प्रमीयते” (सं० २ का०
२ प्र० १२ अ०) इति । पूर्वापरा ज्येष्ठाः कनिष्ठाश्च । अन्वञ्चो वि-
च्छेदरहिताः । येषां बन्धूनां मध्ये बहवो विच्छेदमन्तरेण म्रियन्ते
एतानभिलक्ष्य एषः चामवानग्निरुच्यति समवैति । कुतः । पुरु-
षाङ्गतेरेव तत्प्रियत्वात् पुरोडाशेनाग्निः शास्यति । तत एषां
बन्धूनां मध्ये ज्येष्ठे जीवति मति अपरः कनिष्ठः आयुःस्मृतः
पूर्वमपमृत्युना न म्रियते । गृहदाहादिनिमित्तीकृत्यापि ता-
मेवेष्टिं विधत्ते “अभि वा एष एतस्य गृहानुच्यति यस्य गृहान्
दहत्यग्नये चामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भागधेयेनै-
वैनं शमयति नास्यापरं गृहान् दहति” (सं० २ का० १२ प्र०
२ अ०) इति । स्पष्टोऽर्थः । अपरं यथा भवति तथा न दहति
पुनर्न दहतीत्यर्थः । अस्यां त्रिविधायां चामवतेष्टौ पुरोऽनु-
वाक्यामाह “अक्रन्ददग्निस्तनयन्निव द्यौः चामा रेरिहद्वीरुधः
समञ्चन् । सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यदा रोदसो भानुना
भात्यन्तः” इति । अयमग्निरक्रन्दत् । अस्मदनिष्टनिवारणार्थं गर्ज-
तु । किमिव । स्तनयन्निव । द्यौः यथा द्युलोकस्यो मेघो गर्जनं मस्य
शोषभोतिं निवारयति तद्वत् । किं कुर्वन् । चाम दाहकमस्म-

द्विरुद्धं रेरिहत् लेलिहानः । वीरुधः समञ्जन् पुष्पलतावदस्मद-
 नुकूलानि सम्यगभिव्यञ्जयन् । हि यस्मात् जज्ञान उत्पद्यमानः
 सद्यः ईं इदानीमेव इद्धो दीप्तः व्यख्यत् विविधं जगत् प्रख्याप-
 यति । रोदसो द्यावापृथिव्यारन्तर्भानुना रश्मिना स्वयमाभाति
 समन्तात् प्रकाशते । अथ याज्या “त्वे वसूनि पूर्व्वणोक्तं होतर्दोषा-
 वस्तारेरिरे यज्ञियासः । चामेव विश्वा भुवनानि यस्मिन्त्सः मौ-
 भगानि दधिरे पावकः” इति । हे पूर्व्वणोक्तं अत्यन्तबहुलं होतः
 देवानामाह्नातः दोषा रात्रौ वस्तो दिवा च यज्ञियामो यज्ञा-
 र्हाणि वसूनि हवींषि एरिरे आगच्छन्ति । त्वदनुग्रहात् पूर्व्वं चा-
 मेव दग्धपटादिकमिव विश्वा भुवनानि निःमाराणि भूत्वा पा-
 वके त्वयि अनुगृह्णाति सति पश्चात् मौभगानि मन्दधिरे मौभाग्यं
 प्राप्नुवन् तादृशस्त्वं अस्माननुगृहाणेत्यर्थः । इच्छन्तरं विधत्ते “अ-
 ग्रये कामाय पुगेडाशमष्टाकपालं निर्व्वपेद् यं कामो नोपनमेद-
 ग्रिमेव कामः स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं कामेन समर्ध-
 यत्युपैनं कामो नमति” (सं० २ का० १२ प्र० १३ अ०) इति । कामाय
 कामप्रदाय कामितोऽर्थो यं यजमानं न प्राप्नुयात् स निर्व्व-
 पेत् । तत्र पुरोऽनुवाक्या “तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम विश्वाः सुचि-
 तयः पृथक् । अग्ने कामाय येमिरे” । हे अङ्गिरस्तम अतिशयेन
 अङ्गमारोपेत अग्ने सुचितयो वेदिरूपशोभनभूमियुक्ता विश्वाः
 सर्वास्ताः प्रजाः पृथक्कामयमाना विविधकामितार्थमिद्धिप्रदाय
 तुभ्यं येमिरे नियमं स्वीकृतवन्तः । अथ याज्या “अश्याम तं
 काममग्ने तवोत्यश्याम रयिः रयिवः सुवीरं । अश्याम वाज-

सभिवाजयन्तो ऽश्याम द्युम्नमजराजरन्ते” इति । हे अग्ने तवा-
 तो तदीयरक्षया तं काममभीष्टफलं अश्याम व्याप्नुयाम ।
 किञ्च । हे रयिवः हे धनवन् सुवीरं शोभनपुत्रपौत्राद्युपेतं रयिं
 धनं अश्याम । किञ्च । वाजयन्तो ऽन्नमिच्छन्तो वयं वाजसन्न-
 मभि अभितो ऽश्याम । किञ्च । हे अजर तव प्रसादादजर-
 मक्षयं द्युम्नं यशो ऽश्याम । इत्यन्तरं विधत्ते “अग्नये यविष्ठाय
 पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् सार्धमानः क्षेत्रे वा सजातेषु वा-
 ग्निमेव यविष्ठः स्वेन भागधेयेनोपधावति तेनैवेन्द्रियं त्र्यर्थं भा-
 तव्यस्य युवते विपाप्मना भ्रातृव्येण जयते” (सं०२का०।२प्र०।
 ३अ०) इति । यविष्ठायतिशयेन वियोगकारिणे युवते वि-
 योजयति । यजमानः पापिना वैरिणा वियुक्तो जयति । एता-
 मेवेष्टिं परं प्रयुक्ताभिचारनिवारणाय विधत्ते “अग्नये यवि-
 ष्ठाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिचर्यमाणो ऽग्निमेव यवि-
 ष्ठः स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्माद्रक्षाः सि यवयति
 नैनमभिचरन् स्तृणुते” (सं०२का०।२प्र०।३अ०) इति । यवयति
 वियोजयति । अभिचरन् वैरी एनं दृष्टिकारिणं न स्तृणुते हन्तुं
 न शक्नोति । एतस्यां द्विविधायामिष्टौ पुरोऽनुवाक्यामाह “अंष्टं
 यविष्ठं भारताग्ने द्युमन्तमाभर । वमो पुरुस्पृहः रयिं” इति । हे
 अग्ने रयिमाभर धनमाहर । यविष्ठं अतिशयेन वियोगकारिन् ।
 भारतं अतिभिर्भरणीय । वमो आहुतिनिवासभूतः । कीदृशं
 रयिं । अंष्टं प्रशस्ततरं । द्युमन्तं दीप्तिमन्तं । पुरुस्पृहं पुरुभिर्ब-
 ह्जभिः स्पृहणीयं । मणिमुक्तादिरूपं । अथ याज्या “स श्रितान-

स्तन्यात् रोचनस्या अजरेभिर्नानदद्भिर्विष्टः । यः पावकः पुरु-
 तमः पुरुणि पृथून्यग्निरनुयाति भवन्” इति । योऽग्निः पावकः
 ग्राधयिता । पुरुतम आहवनीयगार्हपत्यादिनामभिर्यविष्ठादि-
 विशेषणैश्चात्यन्तवज्रविधः । पुरुणि बह्वनि । पृथूनि विस्तृतानि
 पुरोडाशादिहवींषि भवन् भक्षयन्ननुयाति यजमानगृहमनुदिनं
 गच्छति । सोऽग्निर्वक्ष्यमाणगुणोपेतः । शिथितानो दीप्यमानः ।
 तन्यतुः फलानां विस्तारयिता । रोचनस्या दीप्तिमत्तु देवय-
 जनेष्ववस्थितः । अजरेभिर्जरारहितैः । नानदद्भिः स्तुतिं कुर्वाणै-
 र्देवैः मंयुतः । यविष्टः अतिशयेन वैरिविद्योक्ता । दृष्टान्तरं
 विधत्ते “अग्नय आयुष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद् यः
 कामयेत सर्वमायुरियमित्यग्निमेवायुष्मन्त् स्वेन भागधेयेनो-
 पधावति स एवास्मिन्नायुर्दधाति सर्वमायुरेति” (मं०२का०।
 २प्र०।३अ०) इति । आयुष्मते आयुःप्रदाय । तत्र पुरोऽनु-
 वाक्यामाह “आयुष्टे विश्वतो दधदयमग्निर्वरेण्यः । पुनस्ते प्राण
 आयति परा यत्नः सुवामि ते” इति । हे यजमान ते तुभ्यं
 वरेण्यः श्रेष्ठोऽयमग्निः विश्वत आयुर्दधत् सम्पूर्णमायुर्दधातु ।
 अपस्तृत्यना गृहीतोऽपि ते प्राणः पुनरस्थानुग्रहेण आयति त्वद्देहे
 समागच्छतु । ते तव यत्नं व्याधिं परासुवामि विनाशयामि ।
 अथ याज्या “आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणे घृतप्रतीको घृतया-
 निरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रमभिरक्षतादिमं”
 इति । हे अग्ने त्वमायुर्दा एधि यजमानस्यायुःप्रदो भव । कीदृ-
 शस्त्वं । हविषो जुषाणः पुरोडाशं सेवमानः । घृतप्रतीको घृता-

पक्रमः आघारप्रयाजादीनां घृतेन ह्ययमानत्वात् । घृतयोनिः
 अवसानेऽथनूयाजादौ घृतमेव योनिः जन्म उत्पत्तिकारणं यस्या
 ऽसौ घृतयोनिः तादृशस्त्वं । मधु खादुतमं । चारु शोधितत्वेन निर्मलं
 गव्यं घृतं पीत्वा पिता पुत्रमिव इमं यजमानमभितो रक्ष । इष्ट्यन्तरं
 विधत्ते “अग्नये जातवेदसे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद् भूति-
 कामोऽग्निमेव जातवेदसं स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं
 भूतिं गमयति भवत्येव” (मं०२का०।२प्र०।३अ०) इति । जा-
 तवेदसे उत्पन्नधनाय । भवत्येव भूतिं प्राप्नोत्येव । तच्च पुरोऽनु-
 वाक्या “तस्मै ते प्रतिद्वर्त्यते जातवेदो विचर्षणे । अग्ने जनामि
 सुष्टुतिं” इति । विविधाश्चर्षणस्यो मनुष्या यजमानादयो यस्यासौ
 विचर्षणिः । हे विचर्षणे जातवेदाग्ने प्रतिद्वर्त्यते प्रतिदिनं यज-
 मानगृहं गच्छते तस्मै ते शोभनां स्तुतिं जनामि जनयामि । अथ
 याज्या “दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद्वितीयं परि जातवेदाः ।
 तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः” इति ।
 अग्निः प्रथमं दिवस्परि द्युलोकस्योपरि जज्ञे सूर्यरूपेणात्पन्नः ।
 अस्मत्परि अस्मदीयमनुष्यलोकस्योपरि जातवेदा द्वितीयं जज्ञे
 प्रसिद्धमग्निरूपेण द्वितीयं जन्म प्राप्तवान् । अप्सु समुद्रे तृतीयं
 जज्ञे बडवानलरूपेण उत्पन्नः । अजस्रं त्रिष्वपि जन्मसु नृमणा
 नृषु यजमानेषु मनोऽनुग्रहबुद्धिर्वस्यासौ नृमणाः । एनमीदृश-
 मग्निं इन्धानः पुरोडाशादिना दीपयन् । स्वाधीः स्वायत्त-
 चित्तः । जरते जरापर्यन्तं परिचरतीत्यर्थः । इष्ट्यन्तरं विधत्ते
 “अग्नये रक्कते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद् रक्कामोऽग्नि-

मेव रुक्मन्तः स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मिन् रुचं
 दधाति रोचत एव” (सं० २का०।२प्र०।३अ०) इति । रुक्मते
 कान्तिमते । रोचते कान्तिमान् भवति । तत्र पुरोऽनुवाक्या
 “शुचिः पावक वन्द्योऽग्ने वृहदिरोचमे । त्वं घृतेऽभिराजतः”
 इति । हे पावक शोधयितरग्ने शुचिः वन्द्यश्च त्वं घृतप्रभृतिभि-
 र्हव्यैः समन्ताद्भुतः सन् वृहदिरोचमे । अथ याज्या “दृशानो
 रुक्म उर्या व्यद्यौ दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः । अग्निरमृतो अभवद्
 वयोभिर्यदेनं द्यौरजनयत् सुरेताः” इति । दृशानो दर्शनीय-
 रूपः । रुक्मः सुवर्णमदृशोऽग्निः । उर्या महत्या दीप्या व्यद्यौ
 विद्योतते । किं कुर्वन् । दुर्मर्षं इतरैरतिरस्कृत्य आयुः जीवनं
 श्रिये श्रियितुं रुचानो वाञ्छन् । तथाविधोऽग्निः वयोभिरन्वै-
 र्हविर्भिरमृतोऽभवत् यत् यस्मादेनमग्निं द्यौर्युलोकवामी देव-
 गणः सुरेताः सन्नजनयत् तस्मादस्यामृतत्वं युक्तं । इत्यन्तरं
 विधत्ते “अग्नये तेजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्धेपेत् तेजस्का-
 माऽग्निमेव तेजस्वन्तः स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मिन्
 तेजो दधाति तेजस्येव भवति” (सं० २का०।२प्र०।३अ०) इति ।
 तेजस्वते प्रभावते नियमनमामर्थ्यवते वा । तत्र पुरोऽनुवाक्या
 “आ यदधि नृपतिं तेज आनट् शुचि रेतो निषिक्तं द्यौरभीके ।
 अग्निः शर्धमनवद्यं युवानः स्वाधियं जनयत् स्रदयच्च” इति ।
 यत् तेजः इषे अभीष्टमिद्धये नृपतिं यजमानपालकमग्निं आस-
 मन्तादानट् व्याप्नोत्, यदपि शुचि रेतः शुद्धं बीजं मातापि-
 तृभ्यां निषिक्तं तेन तेजसा तेन च बीजेन द्यौः युलोकस्थोऽग्निः ।

अभीके प्रत्यामन्नकाले शर्द्धादिविशेषणोपेतं पुरुषं जनयदुत्पा-
दयति । सृदयच्च विरोधिपापं नाशयत्यपि । शर्द्धं बलवन्तं ।
अनवद्यं दोषरहितं । युवानं तरुणं । स्वाधियं स्वायत्तचित्तं ।
अतो यजमानाय तेजो दातुमग्निः शक्नोति । अथ याज्यामाह
“स तेजोयसा मनसा त्वात उत शिञ्च स्वपत्यस्य शिञ्चोः । अग्ने
रायोऽनृतमस्य प्रभृतौ भूयाम ते सुष्टुतयश्च वस्वः” इति । सः यज-
मानः त्वातः त्वया रक्षितः । केन साधनेन । तेजोयसा अत्यन्त-
तेजोयुक्तेन मनसा । उत किल । किञ्च हे अग्ने स्वपत्यस्य शोभन-
पुत्रपौत्रादियुक्तस्य शिञ्चोः शक्तुमिच्छतः नृतमस्य मनुष्यतमस्य
मनुष्येषु श्रेष्ठस्य यजमानस्य रायः शिञ्च धनानि देहि । ते प्रभृतौ
त्वदनुरूपेण प्रभुत्वे सति वयं वस्वः वसुमन्तमाः सुष्टुतयश्च
शोभनस्तुतियुक्ता बहुयागानुष्ठानेन सोत्रशस्त्रैः प्रभृता भूया-
म । इत्यन्तरं विधत्ते “अग्नये माहन्त्याय पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्वपेत् सीक्षमाणोऽग्निमेव माहन्त्यः स्वेन भागधेयेनोपधावति
तेनैव सहते यः सीक्षते” (सं०२का०।२प्र०।३अ०) इति ।
माहन्त्याय महिष्णवे वैरिणामभिभवित्वे । सीक्षमाणः सोढुमभि-
भवितुमिच्छुः । यं वैरिणं सीक्षते तं तेनानुगृहीतोऽभिभवति ।
तत्र पुरोऽनुवाक्या “अग्ने सहन्तमाभर युक्त्वस्य प्रामहा रयिं ।
विश्या यश्चर्षणीरभ्यासा वाजेषु सामहत्” इति । हे अग्ने युक्त्व-
स्यास्मदीयस्य यशसः सहन्तं अभिभवितारं वैरिणं प्रामहा
प्रसभं आभर अस्मद्वशे समानय । रयिं तदीयं धनञ्चानय ।
दो भवान् चर्षणी मनुष्यमेना विश्या अस्मात्प्रतिपन्नभृताः

सर्वा अभ्यसामहत् अभिभवेत् । किं निमित्तं । वाजेष्वस्यदीये-
 धन्नेषु निमित्तभूतेषु । केन साधनेन । आसा त्वत्सन्निधानेन परा-
 भिभवाय त्वत्सन्निध्यतिरिक्तप्रयत्नो नापेक्षित इत्यर्थः । अथ याज्या
 “त्वमग्ने पृतना सहः रयिः सहस्र आभर । त्वं हि सत्या अ-
 हुता दाता वाजस्य गोमतः” इति । हे अग्ने तं शत्रुं सहस्र अभि-
 भवस्व । पृतना महं परकीयमेनाभिभवचमं रयिं धनं आभर
 आहर । हि यस्मात् त्वं सत्यः परमार्थभूतो वाधरहितः । अहुतः
 आश्चर्यचरित्रः । तस्माद्गोमतो वज्रगोयुक्तस्य वाजस्यान्नस्य दाता
 तमेव । इष्टान्तरं विधत्ते “अग्नयेऽन्नवते पुरोडाशमष्टाकपालं
 निर्वपेद् यः कामयेतान्नवान्त्यामित्यग्निमेवान्नवन्तः स्वेन भाग-
 धंयेनापधावति स एवैनमन्नवन्तं करोत्यन्नवानेव भवति” (मं०
 एका०।२।प्र०।४।अ०) इति । अन्नवते वज्रन्नयुक्ताय । तत्र पुरो-
 ऽन्वाक्या “उत्तान्नाय वशान्नाय सोमपृष्ठाय वेधमः स्तोमैर्विधमा-
 ग्र्यं” इति । अग्नये स्तोमैस्तोत्रैर्विधेम परिचर्यां कुर्या । कीदृशाय ।
 उत्तान्नाय वशान्नाय उच्चावृषभः वशा वन्ध्या तत्पशुद्वयं कचिद्यागे
 हविष्टेन श्रूयते “यो भ्रातृव्यवान्त्यात् स स्पर्धमानो वैष्णवरूपां
 वशामालभेतैन्द्रमुचाणं” इति । यद्यप्यत्र देवता अन्या तथापि ह-
 विग्नावेव ह्यत इति अग्निरुत्तानो वशान्नय । एतदन्नान्तरस्या-
 यपलक्षणं । सोमयुक्तानि पृष्ठवस्तोत्राणि यस्यासौ सोमपृष्ठः । अने-
 कस्तोत्रमत्कृतदेवतासंयुक्तः सोमोऽप्यस्यान्नमित्यर्थः । वेधमे अन्नस्य
 विधात्रे । अथ याज्या “वद्वा हि सृनो अस्य द्ममदा चक्रं अग्निर्ज-
 नुषा ज्मानं । स तन्न ऊर्जमन ऊर्जं धा राजेव जेरवृकं लेयन्तः”

इति । हे सूक्तो पुत्रवदभिमतकारिन्नग्रे त्वं वदामि वदत्यन-
येति वद्वा वाक् तदभिमानीदेवत्वेन तद्रूपोऽसि । अस्मिन्नर्थे
श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनाय हिशब्दः । “अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्रा-
विशत्” इति श्रुत्यन्तरं । सोऽग्निरस्मदर्थमन्नं अज्म गृहं चक्रे । त-
न्नाम सुपाठात् विवाहाग्निर्जायमान एव गृहाश्रमं कारयति ।
कोदृशोऽग्निः । अन्नमदा अद्यत इत्यन्नान्नं तस्मिन्नद्वानि मोद-
तीति अन्नमदा । भुक्तमन्नं जरयितुं जठराग्निरूपेण अत्र सी-
दति । केन व्यापारेणान्नं अज्म चक्रे । जनुपा जन्ममात्रेण न तु
व्यापारान्तरेण । न हि सङ्कल्पमिद्व्यस्य व्यापारापेक्षाऽस्ति । हे
ऊर्जमने रसप्रद त्वं नोऽस्मभ्यं ऊर्जे रसं धा धेहि । राजेव जे-
राजा यथा जयति तदज्जय । वृकवद्धिमको वृकः अवृके हिं-
सादोषरहिते यजमाने त्वमनुगृहीतुं अन्तः क्षेपि निवसमि ।
इत्यन्तरं विधत्ते “अग्नयेऽन्नादाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्
यः कामयेतान्नादः स्यामित्यग्निमेवान्नादः स्वेन भागधेयेना-
पधावति स एवैनमन्नादं करोत्यन्नाद एव भवत्यग्नयेऽन्नपतये
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद् यः कामयेतान्नपतिः स्यामित्यग्नि-
मेवान्नपतिः स्वेन भागधेयेनापधावति स एवैनमन्नपतिं करो-
त्यन्नपतिरेव भवति (सं० २ का० १२ प्र० १४ अ०) इति । अन्नम-
चीत्यन्नादः । तीव्रदीपनयुक्तः अन्नपतिः बह्वन्नस्वामी । अन्न-
योरपि इक्ष्वारन्नमात्रलिङ्गसाधारण्यात् एतदेव याज्या पुरो-
ऽनुवाक्या युगलं द्रष्टव्यं । यद्वा शाखान्तरेष्वन्नादलिङ्गकं अ-
न्नपतिलिङ्गकञ्चान्वेषणीयं । इत्यन्तरं हविस्त्रयोपेतं विधत्ते

“अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावका-
 याग्नये शुचये ज्योगामयावी यदग्नये पवमानाय निर्वपति
 प्राणमेवास्मिन् तेन दधाति यदग्नये पावकाय वाचमेवास्मिन्
 तेन दधाति यदग्नये शुचये आसुरेवास्मिन् तेन दधात्युत
 यदोतासुर्भवति जीवत्येव” (सं०२का०।२प्र०।४अ०) इति ।
 पवमानाय पापानां शोधयित्रे । पावकाय पापानां शुद्धिहे-
 तवे । शुचये औज्वल्यहेतवे । द्वितीयतृतीयवाक्ययोरपि पुरोडा-
 शमष्टाकपालं निर्वपेदित्यनुवर्तते । ज्योगामयावी दीर्घरोगयुक्तः ।
 उत अपि च यद्यपि दतासुर्गतासुर्भवेत् तथापि जीवत्येव, तत्र
 नीरोगो भवतीति किमु वक्तव्यं । पुनरप्येतामेवेष्टिं फलान्त-
 राय विधत्ते “एतामेव निर्वपेच्चक्षुष्कामो यदग्नये पवमानाय
 निर्वपति प्राणमेवास्मिन् तेन दधाति यदग्नये पावकाय वा-
 चमेवास्मिन् तेन दधाति यदग्नये शुचये चक्षुरेवास्मिन् तेन
 दधाति उत यद्यन्धो भवति प्रैव पश्यति” (सं०२का०।२प्र०।
 ४अ०) इति । तत्र फलभेदेन द्विविधायामस्यामिष्टौ प्रथ-
 महविषः पुरोऽनुवाक्या “अग्न आयूःपि पवम आसुवोर्जमिधं
 चनः । आरे बाधस्व दुच्छुनां” इति । हे अग्ने आयूंष्यस्मदी-
 यजीवनानि पवमे यथा वर्धते तथा शोधयमे । ऊर्जं क्षोरादिगमं
 दपमन्त्रञ्च नोऽस्माकमासुव आभिमुख्येन प्रेरय । दुच्छुनामुपद्रवं
 आरे दूरे नीत्वा बाधस्व विनाशय । अथ याज्या “अग्ने पवस्व
 स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यं । दधत् पोषः रयिं मयि” इति ।
 हे अग्ने भोभनमपः कर्म यस्यामौ स्वपाः तादृशत्वं । अस्मे

अस्मदीयं वर्चो ब्रह्मवर्चसं सुवीर्यं शोभनं सामर्थ्यञ्च पवस्व
 शोधयस्व वर्धयेत्यर्थः । पुष्टिं रयिं धनञ्च मयि दधत् स्या-
 पय । द्वितीयहविषः पुरोऽनुवाक्या “अग्ने पावक रोचिषा म-
 न्द्रया देव जिह्वया । आ देवान् वत्ति यत्ति च” इति । हे अग्ने
 पावक शोधक देव द्योतनात्मक रोचिषा दीप्तिमत्या मन्द्रया
 स्रक्ष्णया जिह्वया वाचा देवान् वत्ति यत्ति आवह यज च ।
 अथ याज्या “स नः पावक दीदिवो ऽग्ने देवाः इहावह । उप
 यजः हविष्व नः” इति । हे पावक शोधक दीदिवो दीप्यमा-
 नाग्ने नोऽस्मदर्थं देवानिह कर्माणि आवह । अस्माकमिमं यजं
 हविष्व उप देवसमीपे प्रापय । तृतीयहविषः पुरोऽनुवाक्या
 “अग्निः शुचिब्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः । शुचो रोचत
 आहुतः” इति । अयमग्निः प्रथमं तावच्छुचिब्रततमः स्वत एव
 शुचिब्रततमः अतिशयेन शुद्धं ब्रतमाचरणं दाहपाकप्रकाशरूपं
 यस्यामौ तादृशः । तत ऊर्ध्वं विप्राभिमानित्वादपि शुचिः । ततो
 ऽप्यूर्ध्वं विद्वदभिमानित्वेन शुचिः । ततोऽप्यूर्ध्वमाभिमुख्येन ऊतः
 शुचिर्दीप्तिमान् रोचते शोभते । अथ याज्या “उदग्ने शुच-
 यस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतिःश्चर्चयः” इति ।
 हे अग्ने शुचयः शुद्धास्तव शुक्रा रश्मयो भ्राजन्तः प्रका-
 शमानाः उदीरते उद्गच्छन्ति । तथार्चयः पूजकाः ज्योती-
 षि भासकानि देवतारूपाणि प्राप्नुवन्ति । अत्र विनियोग-
 सङ्ग्रहः ।

“त्वं याज्या रुद्रवद्यागे ह्यग्निः सुरभिमंयुते ।

अक्रं चामवते* तुभ्यं कामिनि श्रेष्ठमित्यमो ॥

यविष्ठयुत आयुष्ट आयुष्मति तथोपरि ।

जातवेदयुते तस्मै शुची रुक्म युते तथा ॥

आयत्तेजोयुते ह्यग्नेः साहन्त्यगुणमंयुते ।

उच्चान्नमंयुते ह्यग्ने वपमानयुते तथा ॥

अग्ने पावकवत्यग्निः शुचावष्टौ च विंशतिः ।" इति ।

अत्र भीमांसा नास्ति । अथ कन्दः । त्वमग्ने रुद्र इत्या-
दयः षट् । अश्यामतं, सशितान, आयुर्दा अग्ने, दिवस्परि,
दृशानो रुक्म, आयदिषे, मतेजीयमा, वद्याहि सुनो इति च
त्रिष्टुभः । तुभ्यं ता, श्रेष्ठं यविष्ठ, तस्मै ते, शुचिः पावकाक्षा-
न्नायेत्येता, अग्न आयूर्षि, इत्यादयश्च षट् गायत्र्यः । आयु-
ष्टेऽग्ने सहन्तं, त्वमग्ने पृतना सहमित्येता अनुष्टुभः ।

इति वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये चतुर्दशोऽन-
वाकः ॥ * ॥

“वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः” ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधि-
राजपरमेश्वरश्रीवीरबुक्कमाहाराजस्याज्ञापरिपालकेन माध-
वाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथ-
मकाण्डे तृतीयप्रपाठकः सम्यूर्णः ॥ ० ॥

श्रीवेदव्यासाय नमः ।

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकः ।

हरिः ॐ ॥

आदेदे ग्रावास्यध्वरुहदेवेभ्यो गम्भीरमिममध्वरं
कृद्ध्युत्तमेन पविनेन्द्राय सोमः सुपुतं मधुमन्तं पय-
स्वन्तं वृष्टिवनिमिन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इन्द्राय त्वा वृत्र-
तुर इन्द्राय त्वाभिमातिघ्न इन्द्राय त्वादित्यवत इन्द्रा-
य त्वा विश्वदेव्यावते आचा स्थ वृत्रतुरो राधो गृत्तो
अमृतस्य पत्नीस्ता देवीर्देवचेमं यज्ञं धत्तोपहृताः
सोमस्य पिबतोपहृतो युष्माकं ॥ १ ॥

सोमः पिबतु यत् ते सोम दिवि ज्योतिर्यत् पृथिव्यां
यदुरावन्तरिक्षे तेनास्मै यजमानायोरुराया कृद्ध्यधि-
दाचे वौचो धिषणे वीडू सती वीडयेथामूर्जं दधाथामृ-
जं मे धत्तं मा वा हिंसिष्यं मा मा हिंसिष्टं प्रागपा-
गुदगधराक्तास्त्वा दिश आधावन्वम्ब निघ्नर । यत् ते
सामादाभ्यं नाम जायवितस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा
॥ २ ॥

युष्माकः स्वयत्ते नव च ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चर्चतुप्रपा-
ठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

श्रीवेदव्यासाय नमः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो देवेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

तृतीयप्रपाठके प्राधान्येनाग्नीषोमीयपशुः प्रतिपादितः ।
तत ऊर्ध्वं वसतीवरीग्रहणं चेत्तं । तावता सुत्यादिवसात् पूर्व-
दिवसेषु यत् कर्त्तव्यं तत् समाप्तं । तत उपरितनेनानुवाकेन
सुत्यादिवसकर्त्तव्यप्रारम्भाय सोमोपावहरणमुक्तं । अथ चतुर्थ-
प्रपाठके सुत्यादिने कर्त्तव्या ग्रहाः प्राधान्येन प्रतिपाद्यन्ते ।
तत्र अनुवाकार्था विनियोगमङ्गुहे दर्शिताः ।

“ग्रहप्रश्नेऽनुवाकास्तु चत्वारिंशदिहोदिताः ।

सोमाभिषव एकस्मिन् पञ्च त्रिंशत्सु तद्ग्रहः ॥

दाक्षिणानि समिष्टाख्ययजूंष्यवमथस्तथा ।

काम्ययाज्या इति प्रोक्ता अर्था अत्रानुवाकगाः” ॥ इति ।

प्रथमानुवाके पात्रेषु रमग्रहणाय पूर्वमुपावहतस्य सोम-
स्याभिषवो विधीयते । कन्यः “अथैतेषां यावणां यः सुतन्तु-
रिव तमादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णा-
हस्ताभ्यामादद इत्यादाय अभिमन्त्रयते, ग्रावास्यध्वरकृद्दे-

वेभ्यो गम्भीरमिममध्वरं कृधुत्तमेन पविनेन्द्राय सोमं सुपुतं
मधुमन्तं पयस्वनं वृष्टिवनिमिति” आदद इत्याज्जातो मन्तो
देवस्य त्वेत्यनेन पूरितः । हे यावन् अभिषवसाधन त्वं यज्ञ-
निष्पादको दृढः पाषाणोऽमि तत इमं यज्ञं देवेभ्यः देवार्थं
गम्भीरं गहनं कुरु । उल्लष्टेन वज्रमदृशेन त्वयाऽहं सोमसो-
दृशं करोमि । कीदृशं । सुपुतं मय्यगभिषुतं । मधुमन्तं स्वाद-
त्वापेतं । पयस्वनं क्षीरवत् रमोपेतं । वृष्टिवनिं आज्ञतिसृष्ट्य-
द्वारा वृष्टिप्रदं । तथा च स्मर्यते ।

“अग्नौ प्रास्ताज्जतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः” ॥ इति ।

इन्द्रार्थमेव सोमं करोमि । विधत्ते “देवस्य त्वा सवितुः
प्रसव इति यावाणमादत्ते प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहा-
श्विनो हि देवानामध्वर्यू आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्नै”
(सं०६का०।४प्र०।४अ०) इति । यावामीति मन्त्र उपेक्षितः ।
कल्पः “अथैनं प्राञ्चं प्रश्रित्य विस्त्रस्य राजानं यावाणमुपांशु-
सवनमभिमिमीते, इन्द्राय त्वा वृत्रतुर इन्द्राय त्वामिमातिघ्न
इन्द्राय त्वादित्यवत इन्द्राय त्वा विश्वदेव्यावते” इति । हे
सोम त्वामिन्द्रार्थं मिमे । कीदृशायेन्द्राय । वृत्रघ्ने मेघविदार-
यित्रे । वृत्रतुरे वृत्रासुरघातिने । अभिमातिघ्ने पापघातिने ।
आदित्यार्थं तृतीयमवने गृह्यमाणत्वादादित्यवते । प्रातःसवने
विश्वान् देवानुद्दिश्य गृह्यमाणत्वाद्विश्वदेव्यावते । विधत्ते “प्र-
शवो वै सोमो व्यान उपांशुसवनो यदुपांशुसवनमभि-

मिमीते व्यानमेव पशुषु दधाति” (षं०६का०।४प्र०।४अ०)
 इति । पशुप्राप्तिहेतुत्वात् सोमस्य पशुत्वं । “प्राणापानौ वा
 एतौ यदुपांश्वन्तर्यामौ व्यान उपांशुमवनः” इति रूपकं
 वक्ष्यति । अतोऽस्य व्यानत्वं । उपांशुनामकग्रहार्थं सोमः स्रयते
 येन पाषाणेन स उपांशुमवनः तमभिलक्ष्य सोमो मातव्यः ।
 मर्चमन्त्रेऽध्विन्द्रशब्दप्रयोगस्त तात्पर्यमाह “इन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेति
 मिमीत इन्द्राय हि सोम आह्रियते” (सं०६का०।४प्र०।४अ०)
 इति । भौमिकदेवेऽध्विन्द्रस्य प्राधान्यं इन्द्रपीतस्येत्यादि मन्त्रस्य
 च प्रसिद्धिं हिशब्दे द्योतयति । विधत्ते “पञ्चकलो यजुषा
 मिमीते पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञो यज्ञमेवावरुन्धे पञ्च-
 कलस्तृष्णीं दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराडन्नं विराद्विराजै-
 वान्नाथ्यमवरुन्धे” (सं०६का०।४प्र०।४अ०) इति । सोमो
 यथा क्रीतः तददयमपि मातव्यः । कल्पः “अथ मितं राजानं
 हातृचममोयाभिरुपसृजति, आत्रा स्य वृत्रतुरो राधो गूर्ता अ-
 मृतस्य पत्नीस्ता देवीर्देवत्रेमं यज्ञं धत्तापहृताः सोमस्य पिब-
 तापहृता युष्माकं सोमः पिबतु” इति । हे आपो यूयमेवं-
 विधा स्य । किं विधाः स्य कीदृशः । आत्राः शीघ्रकारिण्यः ।
 वृत्रतुरो वृत्रघातिन्यः । राधोऽन्नं गूर्ताः सम्यादयितुमुद्यताः ।
 अमृतस्य सोमस्य पत्नीः पालयित्र्यः । तास्तथाविधा यूयं देवी-
 र्देवतारूपाः । देवत्रा देवेषु इममम्रदीयं यज्ञं स्थापयत ।
 किञ्चोपहृता अनुज्ञाताः सत्यः सोमस्यांशं पिबत सोमस्यानु-
 ज्ञातो युष्माकमंशं पिबतु । उपहृताः सोमस्य पिबतेत्यस्य स-

न्नांशस्याभिप्रायमाह “आत्रा स्य वृत्रतुर इत्याहैष वा अपाः
 सोमपीथः” (सं० ६ का० १४ प्र० १४ अ०) इति । अस्मिन् मन्त्रे
 पिबतेति यदुच्यते तदेवाब्देवतानां सोमपानं । वेदनं प्रशंसति
 “य एवं वेद नास्वार्त्तिमार्च्छति” (सं० ६ का० १४ प्र० १४ अ०) इति ।
 जले मरणं न प्राप्नोति । बोधायनः “अथैनं प्रयौति, यत् ते सोम
 दिवि ज्योतिर्यत् पृथिव्यां यदुरावन्तरिचे तेनास्मै यजमाना-
 योऽराया कृधधि दात्रे वाचः” इति । आपस्तम्बः “यत् ते सोम
 दिवि ज्योतिरिति राजानमभिमन्त्रयते” इति । हे सोम त्रिषु
 लोकेषु लदीयं यज्ज्योतिरस्ति तेन ज्योतिषा अस्मै यजमानाय
 राया धनेन समृद्धिं कुरु विस्तीर्णं स्थानं कृधि कुरु । किञ्च अधिक-
 यं यजमानो भक्ष्येति दात्रे फलप्रदायेन्द्राय ब्रूहि । दिवोत्याद-
 स्तात्पर्यमाह “यत् ते सोम दिवि ज्योतिरित्याहैभ्य एवैनं लोकेभ्यः
 सम्भरति” (सं० ६ का० १४ प्र० १४ अ०) इति । लोकत्रयेणैवं सोमं
 सम्यक्पोषयति । कल्पः “तिरश्चर्मफलके अभिमृशति । धिषणे
 वोडूमती वोडयेथामूर्जं दधाथामूर्जं मे धत्तं मा वाः हिःमिष
 मा मा हिःमिष्टं” इति । हे धिषणे सोमस्य चर्मणा वा धार-
 यित्री वोडूमतो विष्टे सत्यौ वोडयेथां पुनरप्यभिषवादिघातेन
 विक्षेपो मा भूदिति दृढं स्तम्भयतं । ऊर्जं सोमरसं दधाथां युवां
 धारयतं । ऊर्जं मे मह्यं धत्तं प्रयच्छतं । अहं युवां मा हिः-
 मिषं । युवामपि मा मा हिःमिष्टं । मन्त्रोऽयमुपेक्षितः । कल्पः
 “एकग्रहायान्नः राजानमुपरि न्युष्य होतृचमसे ऽःशूनवधाय
 तस्मिन् ग्रावाणमुपाःशुसवनमुपरि निधाय त्रिः प्रदक्षिणमुपरि-

परिज्ञावयन् नियाभमुपैति, प्रागपागुदगधरागिति, यां भार्यां
 कामयेत तां मनसा ध्यायेत्, अम्ब निखरेति” इति । “प्रागपागुद-
 गधराक्तास्त्रा दिश आधावन्त्वम्ब निखर” इति मन्त्रपाठः ।
 प्रागादयो या दिशस्ताः सर्वाः हे सोम त्वां प्रत्याभिमुख्येन
 धावन्तु । हे अम्ब मातृस्थानीय सोम निखर अंशुभ्यो रमात्मना
 निर्गच्छ । प्रागादिमन्त्रः सोमनिग्रहणहेतुत्वान्निग्राभ इत्युच्यते ।
 उपरवोऽभिषवाधारः पाषाणः । तस्मिन् सोममवस्थाप्य निग्रा-
 भमन्त्रं पठेत् । दिशामाधावनेनोक्तेस्तात्पर्यमाह “सोमो वै राजा
 दिशोऽभ्यध्यायत् स दिशोऽनुप्राविशत् प्रागपागुदगधरागित्याह
 दिग्भ्य एवैनं सम्भरत्ययो दिश एवास्मा अवहन्त्ये” (मं०
 ईका०।४प्र०।४अ०) इति । अम्ब मातरित्यादयः शब्दाः स्त्री-
 णामुपलालनाय प्रयुज्यन्ते, अतोऽम्बशब्दप्रयोगेणात्र तद्व्यान-
 विधिः सूच्यत इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे “अम्ब निखरेत्याह” (मं०
 ईका०।४प्र०।४अ०) इति । यस्मादम्बेत्युपलालनमाह तस्मा-
 द्वायेदित्यभिप्रायः । वेदनं प्रशंसति “कामुका एनं स्त्रियो
 भवन्ति य एवं वेद” (मं० ईका०।४प्र०।४अ०) इति । कल्पः
 “प्रतिप्रस्थाता राजन्येवांशू द्वौ द्वावपि सृजति, यत् ते सोमा-
 दाभ्यं नाम जायुवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा” इति । यः
 सोम उपान्शुग्रहाय पर्याप्त उपरेत्युपः आत्रा स्येति मन्त्रेण
 वसतीवरीभिरुपसृष्टस्मात् सोमादपादाय षडंशवः स्यापि-
 ताः । तथा चोक्तं “उपसृष्टस्य राज्ञः षडंशूनार्द्रानमंश्चि-
 थानादाय चर्मणि निधाय” इति । त्रिष्वपि सवनेषु महा-

भिषवेषु तेषां षण्णामंशूनां मध्ये द्वौ द्वावंशू संसृजेत् । हे सोम त्वदीयं यन्नाम शत्रुभिरदाभ्यं अतिरस्कार्यं जागृति जागरूकं हे सोम तस्मै सोमाय ते तादृक् सोमनामधारिणे तुभ्यमिदं सोमांशुद्वयं स्वाहा ऊतमस्तु । सोमायेत्युक्तेरभिप्रायमाह “यत् ते सोमादाभ्यं नाम जागृवीत्यादौष वै सोमस्य सोमपीथः” (सं० ६का० १४ प्र० १४ अ०) इति । यथा वक्त्रे होममन्तरेणैवापां सोमपानमुक्तं तथा सोमस्यापेय एव मन्त्रेणांशुद्वयप्रक्षेपः । सोमपानवेदनं प्रशंसति “य एवं वेद न सोम्यामार्त्तिमार्च्छति” (सं० ६का० १४ प्र० १४ अ०) इति । सोमयागविनाशं न प्राप्नोति । षण्णामंशूनां मङ्गातात् पृथक्करणविधत्ते “घ्नन्ति वा एतत् सोमं यदभिपुण्वन्त्यंशूनामपगृह्णाति त्रायत एवैनं” (सं० ६का० १४ प्र० १४ अ०) इति । अंशूनामपनयने च अभिषवरूपा दध्यादेनं सोमं पालयति । महाभिषवं तत्संसर्गं विधत्ते “प्राणा वा अश्वः पशवः सोमोऽंशून् पुनरपि सृजति प्राणानेव पशुषु दधाति” (सं० ६का० १४ प्र० १४ अ०) इति । त्रिषु सवनेषु पृथगंशुसंसर्गं विधत्ते “द्वौ द्वावपि सृजति तस्माद् द्वौ द्वौ प्राणाः” (सं० ६का० १४ प्र० १४ अ०) इति । चतुःश्रोत्रघ्राणेन्द्रियरूपाः प्राणाः प्रत्येकं द्वौ द्वौ भूत्वा तत्तत्किंशुषु वर्तन्ते । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“आददे ऽश्मानमादाय यावासीत्यभिमन्त्रयेत् ।

इन्द्रा सोममितिः पञ्च यात्रा निग्राभ्यमेचनं ॥

यत् ते सोमं मन्त्रयित्वा धिषेति फलके स्पृशेत् ।

प्राक् त्रिः प्रदक्षिणाश्रावो ह्यम्ब पत्नीं विचिन्तयेत् ॥

यत् ते महेत्यभिषवे ह्यंगुयोगो नवेरिताः” ॥ इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ * ॥

वाचस्पतये पवस्व वाजिन् वृषा वृष्णा अ॥गुभ्यां
गभस्तिपृतो देवो देवानां पवित्रमसि येषां भागोऽसि
तेभ्यस्त्वा स्वाङ्कृतोऽसि मधुमतीर्न इपः कृधि विश्वेभ्य-
स्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाष्टूर्वन्तरिक्ष-
मन्विहि स्वाहा त्वा सुभवः सूर्याय देवेभ्यस्त्वा मरीचि
पेभ्य एष ते योनिः प्राणाय त्वा ॥ १ ॥

वाचः सप्तचत्वारिंशच्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

प्रथमानुवाके उपांगुग्रहणाय भोमाभिषवमन्नाहोऽभि-
हितः । अथ द्वितीये तृपांगुग्रहोऽभिधीयते । बोधायनः
“अन्तर्दधाति प्रतिप्रस्थाता प्रथमाभ्यामंगुभ्यामानयत्यध्वर्युर्वा-
चस्पतये पवस्व वाजिन्नित्यन्तर्दधाति, प्रतिप्रस्थाता मध्यमाभ्या-
मंगुभ्यामानयत्यध्वर्युर्वृषा वृष्णा अ॥गुभ्यां गभस्तिपृत इत्य-
न्तर्दधाति प्रतिप्रस्थातोत्तमाभ्यामंगुभ्यामानयत्यध्वर्युर्देवो

देवानां पवित्रमसि येषां भागोऽमि तेभ्यस्त्वा” इति । आपस्त-
 म्बस्वेकमन्त्रतामाह “अष्टौ कृत्वाऽग्नेऽभिषुणेत्यथ प्रतिप्रस्थाता-
 पा११शुपात्रं धारयन्नुपात्तानामुपरि द्वाव११शू अन्तर्दधाति
 तस्मिन्नभिषुतमध्युरञ्जलिनाऽभिगृह्णाति वाचस्यतये पवस्व
 वाजिन्नित्येवं विहितो द्वितीयस्तृतीयश्चापि वा एकादशकृत्वा
 द्वितीयमभिषुणोति द्वादशकृत्वस्तृतीयं” इति । हे वाजिन् अन्न-
 प्रद सोमपतये पालकदेवार्थं वाचः सम्बन्धिना मन्त्रेण पवस्व
 शुद्धो भव । तृषारमरूपत्वेन वर्षणममर्थः त्वं गभस्तिपूतः पूर्व-
 मरणे सूर्यरश्मिना पूतः इदानीन्तु तृष्णोर्वर्षणममर्थस्य सोम-
 स्यांशुभ्यामन्तर्धापिताभ्यां पवस्व । किञ्च । त्वमपि देव एव मन्
 देवानां सोमपां पवित्रं शुद्धिहेतुरमि । येषां देवानां भागोऽमि
 तेभ्यो देवेभ्यस्त्वां गृह्णामि । विधत्ते “प्राणो वा एष यदुपा१-
 शुर्यदुपा१यया ग्रहा गृह्णन्ते प्राणमेवानुप्रयन्ति” (मं० ६ का० ।
 ४ प्र० । ५ अ०) इति । यज्ञस्य प्राणस्यानोय उपा१शुः । अपान-
 वागादिस्थानीयास्वन्तर्यामैन्द्रवायवादयः । अतः प्राणत्वेन
 मुख्यत्वात् प्रथमतस्तद्ग्रहणं युक्तं । त्रिषु पर्यायेषु विलक्षणमध्या-
 विशिष्टमभिषवं विधत्ते “अरुणो ह स्माहोपवेशिः प्रातःसवनं
 एवाहं यज्ञं म१स्थापयामि तेन ततः म१स्थितेन चरामी-
 त्यष्टौ कृत्वाऽग्नेऽभिषुणेत्यष्टाचरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं
 प्रातःसवनमेव तेनाप्तोत्येकादश कृत्वा द्वितीयमेकादशाचरा
 त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनं माध्यन्दिनमेव सवनं तेना-
 प्रोति द्वादशकृत्वस्तृतीयं द्वादशाचरा जगती जागतं तृतीयसवनं

तृतीयमवनमेव तेनाग्नौत्येताः ह वा व म यज्ञस्य मस्थितिमु-
वाचाऽस्कन्दायाऽस्कन्त्रं हि तद्यद्यज्ञस्य मस्थितस्य स्कन्दति”
(मं०६का०।४प्र०।५अ०) इति । उपवेशस्य पुत्रः कश्चिदरुण-
नामा यथोक्तत्रिविधाभिषवरूपामेव यज्ञस्य ममाप्तिमुवाच ।
तदेतद्विनाशाय सम्यद्यते । ममाप्तस्य यज्ञस्य सम्बन्धि यदस्मि
नशति तद्विनाशमेव । त्रिष्वपि पर्यायेष्वष्टमङ्गैवेति पक्षान्तरं
विधत्ते “अथो गन्वाङ्गर्गायत्री वाव प्रातःमवने नातिवाद
इत्यनतिवादक एनं भ्रातृभ्यो भवति य एवं वेद तस्मादष्टावष्टौ
कृत्वोऽभिषुत्यं” (मं०६का०।४प्र०।५अ०) इति । अतिवादे
गायत्र्येव न वर्त्तते । त्रिष्टुप् जगत्यां तु वर्त्तते । अधिकाक्षर-
युक्ततया पद्यमानत्वमतिवादः । न चाभाव्याक्षराया गायत्र्याः
सम्भवति । यद्यपि प्रातःमवने कन्दोऽन्तराण्यपि सम्भवति
तथापि गायत्र्यैवाभिमानिनी देवता । गायत्र्या अतिवादाभावं
यो वेद तं प्रति शत्रुरण्यनतिवादको भवति, अनिन्दको भव-
तीत्यर्थः । यस्माद्गायत्र्येव मवनमभिमन्यन्तं तस्मात् तदीययं
मङ्गल्या प्रातःमवने त्रिष्वपि पर्यायेष्वभिषोतव्यं । मन्त्रस्य प्रथम-
भागे वाक्शब्दतात्पर्यमाह “ब्रह्मवादिनां वदन्ति पवित्रवन्तो
ऽन्ते ग्रहा गृह्यन्ते किं पवित्र उपाङ्गुरिति वाक्पवित्र इति
ब्रूयाद्वाचस्पतये पवस्व वाजिन्त्रित्याह वार्चैर्वनं पवयति” (मं०
६का०।४प्र०।५अ०) इति । उपाङ्गुव्यतिरिक्ता ग्रहा दशा
पवित्रनामकेन वस्त्रेण शोधिता गृह्यन्ते न तूपाङ्गुः । तस्य
किं शोधकमिति प्रश्नः । मन्त्र एव शोधकमित्युत्तरं । भागा-

न्तराणामर्थः प्रमिद्ध इत्याह “वृषो अग्नुभ्यामित्याह वृषो
 ह्येतावत्पू यौ मोमस्य गभस्तिपूत इत्याह गभस्तिना ह्येनं
 पवयति देवो देवानां पवित्रमसीत्याह देवो ह्येष मन् देवानां
 पवित्रं येषां भागोऽसि तेभ्यस्तेत्याह येषां ह्येष भागस्तेभ्य
 एनं गृह्णाति” (मं०६का०।४प्र०।५अ०) इति । बोधाद्यतः
 “प्रतिप्रस्थातुर्यहमादत्ते स्वाङ्कतोऽसीत्यथैनमवेक्षते मधुमतीनं
 दृषःकृधीत्यथैनमूर्ध्वमुन्मार्ष्टि विश्वेभ्यस्तेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थि-
 विभ्य इति” इति । आपस्तम्बस्त्वेकमन्त्रतामाह “स्वाङ्कतो
 ऽसीत्यध्वर्युर्यहमादाय” इति । हे उपांशुग्रह स्वाङ्कतोऽसि मया
 स्वीकृतोऽसि । मधुमतीरिषो मधुराण्यन्नानि नोऽस्मदर्थं कृधि
 कुरु । देवजन्मनि मनुजजन्मनि च स्थितेभ्यः सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो
 हिताय त्वां स्वीकरोमि । स्वाङ्कतश्च देन प्राणरूपस्य ग्रहस्य स्वा-
 धीनत्वं विवक्षितं । मधुमतीशब्देन स्वादुत्वं । दिव्यपार्थिवशब्देन
 जन्मद्वयमिति दर्शयति “स्वाङ्कतोऽसीत्याह प्राणमेव स्वमकृत
 मधुमतीनं दृषःकृधीत्याह सर्वमेवास्मा ददत् स्वदयति विश्वेभ्य-
 स्तेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहोभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणं
 दधाति” (मं०६का०।४प्र०।५अ०) इति । बोधाद्यतः “उपो-
 त्तिष्ठति मनस्स्वाष्टितुर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याहवनीये जुहोत्यन्वा-
 रक्षे यजमाने, स्वाहा त्वा सुभवः सूर्याय” इति । आपस्तम्बः
 “उर्वन्तरिक्षमन्विहीति दक्षिणेन होतारमतिक्रामति येन वा
 होता प्रतिपादयेत् मनस्स्वाऽद्विति दक्षिणतोऽवस्थाय दक्षिणं
 परिधिसन्निमन्ववहत्य स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यायेति दक्षिणतः

प्राञ्चमृजुः सन्ततं दीर्घः ऊत्वा देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य इति मध्यमे परिधौ लेपं निर्मायिष्ये” इति । हे प्राणरूपोपांगुग्रह त्वां मनः अष्टु व्याप्नोतु । विस्तीर्णमन्तरिचमनुसृत्य त्वमाहवनीय-देशे गच्छ । हे सुभवः शोभनभवः सद्भावः शोभनमध्यवस्थिति-लक्षणे यस्य प्राणस्य सोऽयं सुभवः । हे प्राण त्वा तद्रूपं ग्रहं सूर्याय वह्निःप्राणरूपाय स्वाहा जुहोमि । सूर्यस्य प्राणरूपत्वमा-थर्वणिकैराम्नातं “आदित्यो ह वै वाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णाति नः” इति । हे लेप त्वां मरीचिपेभ्यः मरीचिपालकदेवतार्थं परिधौ मार्ज्मि । क्रमेण मन्त्रान् व्याचष्टे “मनस्त्वाद्वित्याह मन एवाश्रुत उर्वन्तरिचमन्विहीत्याहान्त-रिचदेवत्यो हि प्राणः स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यायेत्याह प्राणा वै स्वभवमो देवास्तेष्वेव परोक्षं जुहोति देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य इत्याहादित्यस्य वै रश्मयो देवा मरीचिपास्तेषां तद्भागधेयं तानेव तेन प्रीणाति” (मं० ६ का०।४ प्र०।५ अ०) इति । स्वभवमः स्वशरीरे अवस्थिता देवाः प्राणवायवः । तत्र प्राणेभ्यः स्वाहे-त्युक्ते तेषां प्रत्यक्षहोमो भवतीति तत्परित्यज्य सूर्यायेत्युक्तत्वा-दयं परोक्षहोमः । यद्वा स्वभवम इति वक्तव्यं मति सुभवम इ-त्युक्त्या परोक्षत्वं । रश्मिनामकाश्चेतना देवा अचेतनानां मरीची-नां पालकाः । लेपमार्जने हस्तस्याधोमुखत्वं उर्ध्वमुखत्वञ्च फल-भेदेन विधत्ते “यदि कामयत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति नीचा-हस्तेन निमृज्याहुष्टिमेव नियच्छति यदि कामयेताऽवर्षुकः स्यादित्युत्तानेन निमृज्याहुष्टिमेवाद्यच्छति” (मं० ६ का०।४ प्र०।

५.अ०) इति । वैरिणं प्रत्यभिचरता पुरुषेण होमात् पूर्वं
पाथं मन्त्रमुत्पादयति “यद्यभिचरेदम्, जह्यथ त्वा होष्यामीति
ब्रूयादाहुतिमेवैनं प्रेषन् हन्ति” (मं० ईका०।४प्र०।५ अ०) इति ।
हे प्राणरूप सूर्य अमुं देवदत्तादिनामकं वैरिणं प्रथमतो
मारय पश्चात् त्वां प्रति होष्यामि । एतन्मन्त्रं श्रुत्वा देव आज्ञा-
तिमपेक्षमाण एवं वैरिणं मारयत्येव । वैरिणो दूरदेशवर्त्तित्वं
सत्यभिचरतोऽनुष्ठानविशेषं विधत्ते “यदि दूरे स्यादातमितो-
स्तिष्ठेत् प्राणमेवास्यानुगत्य हन्ति” (मं० ईका०।४प्र०।५ अ०) इति ।
आतमितोराग्लानेः, यावन्तं कालं निरुच्छ्वासः स्यातुं शक्नोति
तावत् तिष्ठेत् । ततोऽयं निरोधोऽस्य वैरिणः प्राणमनुगत्य मार-
यत्येव । बोधायनः “अथ प्रदक्षिणमावृत्त्या आग्रयणस्यान्त्यां ग्रहस्य
संस्त्रावमवनयति, एष ते योनिरित्यथैतस्मिन्नुपांशुपात्रे अंशुं
प्रास्यति, अथैनदक्षिणत उपांशुमवनेन संस्पृष्टं सादयति पा-
णाय लेति” इति । आपस्तम्बः “सर्वमाग्रयणस्यान्त्यां सप्तातमव-
नीय, एष ते योनिः प्राणाय लेति रिक्तं पात्रमायतने सादयित्वा
तस्मिन्नंशुमवास्य तं तृतीयमवने अपि सृज्याभिषुणुयात्” इति ।
हे संस्त्राव एष ते आग्रयणस्थस्ते तव योनिः स्यात् । अथवा हे
उपांशुपात्र एषः खरस्य दक्षिणसंप्रदेशः ते स्यात् । अतः प्राण-
देवतासन्तोषार्थं त्वामत्र सादयामि । खरो नाम दक्षिणस्य
हविर्धानस्य पुरस्तान्मृदं प्रक्षिप्य निष्पादितो देशः पात्रप्रयोगा-
र्थः । तथा च सूत्रं “खरे पात्राणि प्रयुनक्ति अग्निर्देवतेति दक्षि-
णेऽंशे उपांशुपात्रं मामो देवता इति उत्तरांसेऽन्तर्यामस्य

वृहन्नमीति ते अन्तरेण यावाणमुपांशुसवनं दक्षिणामुखं स-
 मृष्टं पात्राभ्यां तमपरेण प्रत्यञ्चि द्विदेवत्यपात्राणि" इत्यादि ।
 एष ते योनिः प्राणाय लेत्ययं मन्त्र उपेक्षितः । अभिचरतः
 पात्रासादनाय मन्त्रान्तरमुत्पादयति "यद्यभिचरेदमुख्यं त्वा
 प्राणे सादयामीति सादयेदमन्नो वै प्राणः प्राणमेवास्य साद-
 यति" (सं० ६ का० १४ प्र० १५ अ०) इति । हे उपांशुपात्र प्राण-
 रूपं त्वाममुख्यं वैरिणः प्राणे सादयामि स्थापयामीत्युक्ते मति
 अमन्नो विनाशरहितो यजमानः प्राणो वैरिणः प्राणं साद-
 यति विनाशयति । अभिपुतः सोमरसः प्रतिप्रस्थाद्वहस्तगत
 उपांशुपात्रे यदा गृह्यते तदा ग्रहान्तरवदस्तेण शोधनं न
 भवति किन्त्वंशुभिरितीति विधत्ते "षड्भिरुपांशुभिः पवयति
 षड्वा चतव चतुभिरेवैनं पवयति" (सं० ६ का० १४ प्र० १५ अ०)
 इति । नात्र षण्णामंशूनां युगपत् प्रयोगः किन्तु त्रिषु पर्या-
 येष्विति विधत्ते "त्रिः पवयति त्रय इमे लोका एभिरे-
 वैनं लोकैः पवयति" (सं० ६ का० १४ प्र० १५ अ०) इति । नात्र
 वक्ष्यमाणग्रहेष्विव दशापवित्रेणाभिस्नतया धारया ग्रहणं
 किन्तु त्रिष्वपि पर्यायेष्वध्वर्यारञ्जलिनेति विधत्ते "ब्रह्म-
 वादिनो वदन्ति कस्मात् मत्यात्रयः पशूनां हस्तादाना
 इति यत्त्रिरूपांशु हस्तेन विगृह्णाति तस्मा त्रयः पशू-
 नां हस्तादानाः पुरुषो हस्तीमर्कटः" (सं० ६ का० १४ प्र० १
 ५ अ०) इति । गोमहिषादयः सर्वे पशवो मुखादानाः । एते
 तु त्रयो हस्तादानाः । पुरुषोऽपि "ब्रह्मणे ब्राह्मणमाल-

भते” इत्यादौ आलभ्यत्वात् पण्डुः । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“वाचो ह्युपांशुग्रहणं स्वमादत्तेऽन्यहस्ततः ।

उरु गत्वा मनस्वेति वेदेर्दक्षिणतस्थितिः ॥

स्वाहा जुहोति देवेभ्यो मध्यमे परिधौ तथा ।

लेपंनिमार्श्यापपात्रं सादयेत् सप्तवर्णिताः” ॥ इति ।

अत्र मीमांसा नास्ति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

ॐ ॥ उपयाम गृहीतोऽस्यन्तर्यच्छ मधवन् पाहि सो-
ममुरुष्य रायः समिषो यजस्वान्तस्ते दधामि द्यावापृ-
थिवी अन्तरुर्व्वन्तरिक्षं सजोषा देवैरवरैः परैश्चान्त-
र्यामे मधवन्मादयस्व स्वाङ्कृतोऽसि मधुमतीर्न इषेस्कृ-
धि विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वा-
ष्टूर्व्वन्तरिक्षमन्विहि स्वाहा त्वा सुभवः सूर्याय देवेभ्य-
स्त्वा मरीचिपेभ्य एष ते योनिरपानाय त्वा ॥ १ ॥

देवेभ्यः सप्त च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

द्वितीयानुवाके उपांशुग्रहोऽभिहितः । अथ तृतीयमारभ्य
षट्त्रिंशान्तेष्वनुवाकेष्वन्तर्यामादिकाः षोडशान्ता ग्रहा अभि-

धीयन्ते तत्र पौर्वापर्यं पाठ एव निशामकः । कल्पः “उदित
 आदित्येऽन्तर्यामं गृह्णात्यतिपावमानस्य राज्ञ उपयामगृहीतो-
 ऽस्यन्तर्यच्छ मघवन् पाहि सोममुख्य रायः समिषो यजस्वा-
 न्तस्ते दधामि द्यावापृथिवी अन्तर्ह्वन्तरिक्षं सजोषा देवैरवरैः
 परैश्चान्तर्यामे मघवन्मादयस्व” इति । अतिपवमानस्य दशापवि-
 त्रेणात्यन्तशुद्धस्य । हे सोमरम त्वमुपयामगृहीतोऽसि । उपयामः
 पृथिवी “इयं वा उपयामा” इति श्रुतेः । पृथिव्यामुत्पन्नं दारु-
 मयमन्तर्यामसञ्ज्ञकं पात्रमुपयामशब्देनोच्यते । हे मघवन्
 अन्तर्यच्छ इदं पात्रमस्माकं भ्रातृव्येभ्योऽन्तर्यामं यथा भवति
 तथा नियमय । ततः सोमं पालय । रायो धनानि उरुस्य
 रत्न । समिषः सममीचीनान्यन्नानि यजस्व देहि । द्यावापृथिव्यौ
 तवानुग्रहादन्तर्दधामि व्यवधायके करोमि । विस्तीर्णमन्तरि-
 क्षमण्यन्तर्दधामि । हे मघवन् अवरैः परैश्च सर्वैर्देवैः सजोषा सह
 अस्मिन्नन्तर्यामगृहे मादयस्व त्वं हृष्टः सन्नन्यानपि हर्षय ।
 अन्तर्यामपात्रे सोमरमग्रहणं विधत्ते “देवा वै यद्यज्ञं कुर्वन्त
 तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा उपांशौ यजं स्रंस्थाप्यमपश्यन्
 तमुपांशौ समस्थापयन् ते सुरा वज्रमुद्यत्य देवानभ्यायन्त
 ते देवा बिभ्यत इन्द्रमुपाधावन् तानिन्द्रोऽन्तर्यामेणान्तरधत्त
 तदन्तर्यामस्यान्तर्यामत्वं यदन्तर्यामो गृह्यते भ्रातृव्यानेव तद्य-
 जमानोऽन्तर्धत्ते” (मं०६का०।४प्र०।६अ०) इति । देववद्या-
 गमनुतिष्ठतामसुराणां व्यामोहार्थं उपांशुगृहे यज्ञं समाप-
 नोयं मत्वा रक्षि देवास्तं तथा चक्रुः । तं प्रकारमज्ञात्वा कु-

द्धानसुरानिन्द्रोऽन्तर्यामयहेणान्तर्हितानकरोत् । ततो भाद-
 व्यान्तर्द्धानाय अन्तर्यामो गृहीतव्यः । मन्त्रभागे द्यावापृथि-
 व्युक्तेः प्रयोजनमाह “अन्तस्ते दधामि द्यावापृथिवी अन्तर्ह-
 न्तरिक्षमित्याहैभिरेव लोकैर्यजमानो भादव्यान्तर्धत्ते”
 (सं० ६का०।४प्र०।६अ०) इति । सजोषेत्यादेः प्रयोजनमाह “ते
 देवा अमन्यन्तेन्द्रो वा इदमभूद्यदयं स्म इति तेऽब्रुवन् मघवन्
 ननु न आभजेति सजोषा देवैरवरैः परैश्चेत्यब्रवीद् ये चैव देवाः
 परे ये चावरे तानुभयानन्वाभजत् सजोषा देवैरवरैः परैश्चेत्याह
 ये चैव देवाः परे ये चावरे तानुभयानन्वाभजति” (सं० ६का०।
 ४प्र०।६अ०) इति । यदैश्वर्यं प्राप्तुं वयमिच्छामः स्मः इदं सर्व-
 मिन्द्र एवाभूत् प्राप्तवानिति मत्वा ते देवा अब्रुवन् हे मघवन्
 त्वामनु अस्मानपि भागिनः कुर्विति । तत इन्द्रः सजोषेत्यादि-
 वाक्येनानुजज्ञौ । तयानुजज्ञा ये चोक्त्या देवाः ये च निष्क-
 र्वास्तान्त्सर्वान् भागिनोऽकरोत् । अतोऽत्रापि सजोषेत्याद्युक्त्या
 सर्वान् भागिनः करोति । मादयस्वेत्यत्र यथा भागलाभेन
 देवानां हर्षस्तथा यज्ञविघ्नाभावेन यजमानस्यापि हं द्योत-
 यति “अन्तर्यामे मघवन् मादयस्वेत्याह यज्ञादेव यजमानं
 नान्तरेति” (सं० ६का०।४प्र०।६अ०) इति । मन्त्रोपक्रमगतस्य
 गृहीतशब्दस्य प्रयोजनमाह “उपयामगृहीतोऽसीत्याहापानस्य
 धृत्यै” (सं० ६का०।४प्र०।६अ०) इति । अपानदेवताया अ-
 न्तर्यामभिमानितया तस्मिन् गृहीते प्राणिनामपानो धृतो
 भवति । नात्रोपांशोरिवाञ्जलिना ग्रहणं किन्तु दशापवित्र-

नाभिस्तुतया धारयेत्यभिप्रेत्याह “यदुभावपवित्रौ गृह्येयातां प्राणमपानोऽनुवृच्छेत् प्रमायुकः स्यात् पवित्रवानन्तर्यामो गृह्यते प्राणापानयोर्विष्टयै” (सं० ६ का० ४ प्र० १६ अ०) इति । प्राण-
वृत्तिः स्वभावतो वहिर्गच्छत्यतः प्राणरूपस्योपांशोः पवित्रेण नियमनं नापेक्षितं । यद्यन्तर्यामोऽपि तद्वदपवित्रः स्यात् तर्ह्यनि-
यमितत्वात् तद्रूपोऽपानोऽपि निर्गच्छन्तं प्राणमनु निर्गच्छेत् ततः प्राणापानयोरभावात् म्रियेत । पवित्रेण नियमिते त्वपाने अग्रे तद्विनाभूतः प्राणो निर्गच्छन्नपि नात्यन्तं देहं परित्यजेत् । तस्मादुभयोर्धारणाय दशापवित्रेणान्तर्यामं गृह्येयात् । तत्प्र-
कारः सूत्रेऽभिहितः “अदाभ्यां शुभुमुपांशुपावनौ चापि सृज्य सर्वेऽध्वर्यवो दिग्भ्यो महाभिषवमभिपुण्वन्ति अभिपुतमध्वर्युर-
ञ्जलिना स॒मिञ्चति तमुन्नेतान्तरं षेणाद्भृत्योत्तरत आधवनिधये
अवनयत्युद्गातारो द्रोणकलशं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्नुदीचीनं दशा-
पवित्रं वितन्वन्ति पवित्रस्य च यजमानो नाभिं कृत्वा तस्मिन् हं-
दचमसेन धारां स्वावयति उदचनेनान्नेता आधवनीय्याङ्गा-
दचमम आनयति सन्तता धारा स्वावयितव्या धाराया अन्त-
र्यामं गृह्णाति सर्वांश्चातो ग्रहानाध्रुवात्” इति । “ग्रहणादूर्ध्व-
मन्तर्यामस्योपांशुवत्स्वाङ्कुन्तादिमन्त्रप्रयोगः कर्त्तव्यः । स्वाङ्कु-
तोऽसि मधुमतीर्न इषस्त्राधि विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थि-
वेभ्यो मनस्त्वायूर्वन्तरिचमन्विहि स्वाहा त्वा सुभवः सूर्याय देव-
भ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य एष ते योनिरपानाय त्वा” इति । एते मन्त्रा उपेक्षिताः । उपांश्वन्तर्यामपात्रयोरारामादने मध्यगतं नापांशु

सवनेन सह स्युर्गं विधत्ते “प्राणापानौ वा एतौ यदुपांश्वन्त-
 र्यामौ व्यान उपांशुसवनो यं कामयेत प्रमायुकः स्यादित्यम-
 ंस्पृष्टौ तस्य सादयेज्ज्ञानेनैवास्य प्राणापानौ विच्छिनत्ति ताजक्
 प्रमीयते यं कामयेत सर्व्वमायुरियादिति मंस्पृष्टौ तस्य साद-
 येज्ज्ञानेनैवास्य प्राणापानौ सन्तनोति सर्व्वमायुरेति” (मं०
 ६का०।४प्र०।६अ०) इति । अत्र सूत्रं “सर्व्वमाययणस्याख्यां
 सभ्यातमानीय एष ते योनिरपानाय त्वेति रिक्तं पात्रमायतने
 सादयित्वा व्यानाय त्वेति ते अन्तरेण ग्रावाणमुपांशुसवनं द-
 चिणामुखं मंस्पृष्टं पात्राभ्यां” इति । अत्र विनियोगमङ्गुहः ।

“उपान्तर्यामकस्तत्र स्वाङ्कुतादि तु पूर्व्ववत्” । इति

अत्र मीमांसा छन्दसी न स्तः ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

आ वायो भूय शुचिपा उप नः सहसन्ते नियुतो वि-
 श्ववार । उपो ते अन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिपे
 पूर्व्वपेयं । उपयामगृहीतोऽसि वायवे त्वेन्द्रवायू इमे
 सुताः । उप प्रयोभिरागतमिन्द्रवो वामुशन्ति हि । उ-
 पयामगृहीतोऽसीन्द्रवायुभ्यां त्वैष ते योनिः सजोषा-
 भ्यां त्वा ॥ १ ॥

आवायो चित्रत्वारिंशत् ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ० ॥

कल्पः “ऐन्द्रवायवं गृह्णात्या वायो भूष शुचिपा उप नः
सहस्रन्ते नियुत इत्यनुहृत्योपयामगृहीतोऽसि वायवे त्वेति
गृहीत्वा उपयमेन्द्रवायू इमे सुता इत्यनुहृत्योपयामगृहीतोऽमी-
न्द्रवायुभ्यां त्वेति गृहीत्वा पवित्रदशाभिः परिमृज्यैष ते योनिः
सजोषाभ्यां त्वेति सादयति” इति । मन्वास्त्वेवं पयन्ते “आ
वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रन्ते नियुतो विश्ववार । उपो ते
अन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयं । उपयामगृहीतो
ऽसि वायवे त्वेन्द्रवायू इमे सुताः । उप प्रयोभिरागतमिन्द्रो
वामुशन्ति हि । उपयामगृहीतोऽमीन्द्रवायुभ्यां त्वैष ते योनिः
सजोषाभ्यां त्वा” इति । हे वायो त्वमागत्य ग्रहान् भूष अलं-
कुरु । हे शुचिपाः शुद्ध सोमपास्त्वं नो अस्मानुपगच्छ । हे विश्व-
वार विश्वव्यापक ते सहस्रं नियुतः सन्ति । नियुच्छब्देन वायुवा-
हनभूता अस्या उच्यन्ते । तत अन्यः सोमरसरूपमत्तं मद्यं हर्षकरं
तस्मादुपो समीपे त्वामयामि प्राप्नोमि । हे देव यस्य सोमरसस्य
संखन्धि रमद्रव्यं पूर्वपेयं प्रथममेव पातयामिति मनो दधिषे
धृतवानसि तादृशेन सोमेन त्वामुपयामीत्यन्वयः । हे सोमरस
त्वमुपयामेन पृथिवीरूपदारूपात्रेण गृहीतोऽसि त्वां वायवे
गृह्णामि । हे इन्द्रवायू इमे सोमाः सुताः अभिषुताः अतो युवां
प्रयोभिः एतैः सोमरसरूपैरन्नैर्निमित्तभूतैः उप समीपे आ-

गतं आगच्छन्तं हि यस्मात् इन्द्रवः सोमरसा वामुशन्ति युवं
 कामयन्ते । हे सोम दारुपात्रेण गृहीतोऽसि इन्द्रवायुभ्यां त्वं
 गृह्णामि । हे पात्र एषः खरस्यैकदेशस्ते योनिः तव स्थानं अतो
 ऽत्र सजोषाभ्यां समानप्रीतिभ्यां इन्द्रवायुभ्यां इन्द्रवाय्वर्थं त्वं
 सादयामि । एते मन्त्रा उपेक्षिताः । द्विदेवत्यग्रहेष्वस्य प्राथम्यं
 विधत्ते “वाग्वा एषा यदैन्द्रवायवो यदैन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृ-
 ह्णन्ते वाचमेवानु प्रयन्ति” (मं० ६ का० १४ प्र० १७ अ०) इति ।
 ऐन्द्रवायवमैत्रावरुणाश्विनग्रहाणामभिमानिदेवता वाक्चक्षुः
 श्रोत्राभिधाः तस्मादैन्द्रवायवो वागित्युच्यते । तस्य प्राथम्ये
 सति वाचं पुरतः प्रयन्ति चक्षुर्गदयोऽनु प्रयन्ति । तत्प्राथम्यं
 प्रकारान्तरेण प्रशंसति “वायुं देवा अत्रुवन्त्सोमः राजानः
 हनामेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै मदग्रा एव वो ग्रहा गृह्णान्ता
 इति तस्मादैन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृह्णन्ते तमघ्नन्” (मं० ६ का०
 ४ प्र० १७ अ०) इति । अभिषवः सोमदेवताया हननं । तदेव
 प्राथम्यं द्रढयितुं पुनरपि वायुं प्रशंसति अथवा वायुस्तुत्या वा-
 यवे गृह्णीयादिति विधिरुन्नेया “सोऽपूयत् तं देवा नोऽपाधृणु-
 वन् ते वायुमब्रुवन्निमं नः स्वदयेति सोऽब्रवीद्वरं वृणै मदेवत्या-
 न्येव वः पात्राण्युच्यन्ता इति तस्मान्नानादेवत्यानि सन्ति वार्य-
 च्यानुच्यन्ते तमेभ्यो वायुरेव स्वदयत् तस्माद्यत् पूयति तत् प्रवाते
 विषजन्ति वायुर्हि तस्य पवयिता स्वदयिता” (मं० ६ का० १४ प्र०
 ७ अ०) इति । अयं सोमो हतः सन् अपूयत् दुर्गन्धोऽभवत् ।
 नोऽपा धृणुवन् स्वादुकर्तुं नाशकृवन् मैत्रावरुणाश्विनादीन्यपि

ग्रहपात्राणि वायव्यानीत्युच्यन्ते । अत एवान्नातं “आग्रावण
 आवायव्यानि” इति । लोके यद्वस्तु द्रवाधिकात् पूतिगन्धोपेतं
 भवति तच्छोषयितुं प्रकृष्टे वायौ विषजन्ति प्रसार्य स्थापयन्ति,
 अतस्तादृशस्य वस्तुनो वायुः शोषयिता स्वादुकर्ता च सर्व-
 ग्रहसाधारणमुपयामगृहीतोऽसीत्यमुं मन्त्रं व्याचष्टे “तस्य वि-
 ग्रहणं नाविन्दन्त्सादितिरब्रवीद्वरं” वृणा अथ मया विगृहीध्वं
 मद्देवत्या एव वः सोमाः सन्ना अमन्नित्युपयामगृहीतोऽसीत्या-
 हादितिदेवत्यास्तेन यानि हि दारुमयाणि पात्राण्यस्यैतानि
 योनेः सम्भूतानि यानि मृण्मयाणि साक्षात्तान्यस्मै तस्मादेव-
 माह” (मं० ६ का० १४ प्र० १७ अ०) इति । विविधदेवतार्थत्वेन
 गृह्यते तेन मन्त्रेण तादृशं मन्त्रं नालभन्त । अदितिः पृथिवी ।
 मया भूमिप्रतिपादकमन्त्रेण ये युष्माकं सोमास्ते सर्वेऽपि होम-
 काले युष्मद्देवत्यत्वेऽपि आसादनकाले मद्देवत्याः सन्त्विति भूमे-
 र्वरः । उपयामगृहीतोऽसि इत्येतादृशं मन्त्रं भूमिराह । उप-
 यामेन भूमिसम्बन्धिपात्रेण गृहीत इति मन्त्रार्थः । तेनैतन्म-
 न्त्रप्रयोगेण पूर्वोक्तवरेण च सोमा अदितिदेवत्या द्विविधानि
 सोमपात्राणि दारुमयाणि ग्रहरूपाणि मृण्मयाणि चाग्रयण-
 स्थान्यादीनि । तत्रास्या भूमेः सम्बन्धिनी या वृत्तरूपा योनि-
 स्तस्याः संभूतानि ग्रहादीनि स्थान्यादीनि तु साक्षादेव भूमेः
 कार्याणि । तस्मादुपयामगृहीत इत्येवं मन्त्रो ब्रूते । ऐन्द्रवाय्वो-
 रेकस्मिन् पात्रे सहग्रहणं विधत्ते “वाग्वे पराच्यव्याकृतावदत्
 ते देवा इन्द्रमब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्विति सोऽब्रवीद्वरं” वृणे

मह्यं चैवैष वायवे च सह गृह्याता इति तस्मादैन्द्रवायवः सह गृह्यते तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते” (सं० ६ का० १४ प्र० १७ अ०) इति । येयं वैदिकमन्त्र-रूपा वाक् सा पूर्वं पराचिसमुद्गृधोषवदैक्यरूपेण दण्डाय-माना तस्यां वाच्येतावदेकं वाक्यं । तस्मिन् वाक्येऽप्येतावदेकं पदं । तस्मिन् पदे मन्त्रे प्रकृतिरयं प्रत्यय इत्येवं विभज्य सर्वतः करणं व्याकरणं तद्गृहितत्वाद् व्याकृतैवाऽवदत् प्रवृत्ता तां मध्य-तोऽवक्रम्य वाक्यपदादिरूपेण तत्र तत्र विच्छिद्य विभिन्नं कृत-वान् ऐन्द्रवायवग्रहणमुपसंहरति “तस्मात् सकृदिन्द्राय मध्यतो गृह्यते द्विर्वायवे द्वौ हि स वराववृणीत” (सं० ६ का० १४ प्र० १७ अ०) इति । यस्मादिन्द्र एकमेव सहग्रहणरूपं वरमवृणोत् तस्मात् सकृदेव इन्द्रस्य सोमग्रहणं यस्माच्च वाचं मध्यतो वि-भक्तवान् तस्मादुभयोर्वाय्वर्यग्रहणयोर्मध्ये इन्द्रार्थं ग्रहणं । आ वायो भूषेति केवलस्य वायोरादौ ग्रहणं इन्द्रवायू इमे सुता इत्यत्र वायुः पश्चात् पथ्यते । तस्मादिन्द्रस्य मध्यं स्थानं । तस्माद्वा-योर्ग्रहायत्वमेको वरः । सर्वपात्राणां वायव्यत्वं द्वितीयो वरः । तस्मात् तस्य द्विःसोमग्रहणं इत आरभ्य विनियोगसङ्ग्रहः “षट्-त्रिंशानुवाकस्थान्ते उदाहरिष्यते” इति ।

अथ मीमांसा । दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितं ।

“पुरो पांशोरुत स्वस्य स्थाने स्यादैन्द्रवायवः ।

आद्योयत्वविधेर्मेवं धारा युक्तोपतोक्तिः” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “ऐन्द्रवायवाया ग्रहा गृह्यन्ते” इति ।
मन्त्रकाण्डविधिकाण्डयोग्यहाणामयं पाठक्रमः । उपाङ्गुग्रहः
प्रथमः । अन्तर्यामिग्रहो द्वितीयः । ऐन्द्रवायवग्रहस्तृतीयः ।
मैत्रावरुणग्रहश्चतुर्थ इत्यादि । तत्र ऐन्द्रवायवस्याग्नविधा-
नादुपाङ्गुग्रहात् पूर्वमेव ग्रहणमिति पूर्वः पक्षः । नैतद्युक्तं ।
अग्नस्य धाराग्रहापेक्षत्वादैन्द्रवायवादयो धाराग्रहाः तदा-
क्वधारया गृह्यन्ते युतत्वात् । एवं मति पाठक्रमो न बा-
ध्यते । तस्मादैन्द्रवायः स्वस्मैव स्थाने ग्रहीतव्यः । तत्रैवान्य-
चिन्तितं ।

“सर्वादौ स्वस्य वा स्थाने काम्यस्यादैन्द्रवायवः ।

पुनर्विधेरादिमोऽन्यः कामायेतद्विधानतः” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोम एवं श्रूयन्ते “ऐन्द्रवायवाया ग्रहान् गृह्णीयाद्यः
कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेरन्” इति । मोऽयं काम्ये ऐन्द्रवा-
यवः सर्वेषामुपाङ्गुप्रसृतीनां ग्रहाणामादौ स्यात् । कुतः ।
धाराग्रहादित्यस्य पूर्वमेव सिद्धौ मत्यां पुनरप्यग्नविधाना-
दिति प्राप्ते ब्रूमः । नात्र सर्वाग्नं विधातुं शक्यं धाराग्रहाणां
प्रकृतत्वात् । अतो यथाप्राप्ताग्नत्वेपेतानां धाराग्रहाणां काम-
मयोगमात्रं विधीयत इति स्वस्थान एवायमैन्द्रवायवग्रहः । द्वि-
तीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“रथन्तरं साम मोमे भवेत् तद्गृह्यज्जगत् ।

ऐन्द्रवायवगुक्ताग्रयणाऽग्राश्च ग्रहाः श्रुताः ॥

रथन्तरादि संयुक्तमन्यत् कर्माथवा गुणः ।

गायत्रादियुतात् पूर्वादन्यद्वा वृत्तितो गुणैः ॥

सोमशब्दप्रकरणे ज्योतिष्टोमसमर्पके ।

ग्रहाग्रत्वं गुणस्तत्र व्यावृत्तिस्तु परस्परं” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते “यदि रथन्तरसामा सोमस्यादेन्द्रवायवायान् गृह्णीयाद्यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान् यदि जगत्सामा आग्रयणाग्रान्” इति सोमशब्देन सोमलतासाधनको यागोऽभिधीयते । तस्मिंश्च यागे माध्यदिनसवने पृथक्स्तोत्रे रथन्तरबृहज्जगन्नामकानि सामानि विकल्पेन विहितानि । अभित्वा शूरेत्येतां योनौ उत्पन्नं रथन्तरं त्वामिद्धि हवामह इत्येतस्यामुत्पन्नं बृहत् । जगतीकृन्द्स्कायामुत्पन्नं जगत् ऐन्द्रवायवमैत्रावरुणआश्विनशुक्रामन्यथाग्रयणउक्थ्यो भुव इत्यादिनामका ग्रहाः प्रातःसवने गृह्यन्ते । दारुपात्रेषु सोमरमस्य ग्रहणात् ग्रहा भवन्ति । सोमयागस्य रथन्तरसामोपेतत्वपक्षे तेषु ग्रहैर्वायवः प्राथमिकः, बृहत्सामोपेतत्वपक्षे शुक्रः प्राथमिकः, जगत्सामोपेतत्वपक्षे आग्रयणः प्राथमिक इति विषयवाक्यस्थार्थः । तत्र प्रकृतो ज्योतिष्टोमो गायत्रादिसामोपेतः तद्वावृत्त्यर्थमिह रथन्तरादयो गुणाः कीर्त्यन्ते । तस्मादैन्द्रवायवाग्रत्वादiguणोपेतानि कर्मान्तराणि विधीयन्त इति प्राप्ते ब्रूमः । यदि रथन्तरसामा सोमस्यादित्युक्तौ यः सोमशब्दः तेन प्रकरणेन चात्र ज्योतिष्टोमः समर्थ्यते । तस्मिन् समर्थ्यते यथोक्तग्रहाग्रत्वगुणे विधीयते न च रथन्तरादिगुणानुवादेन ज्योतिष्टोमस्य व्यावृत्तिः सम्भवति । तस्य प्रातःसवनादौ गायत्रादिसामो-

पेतत्वात् पृष्ठ्यस्तोत्रे रथन्तरादियागस्यापि सम्भवात् किं तर्हि व्यावृत्त्य इति चेत्, तर्हि रथन्तरदृष्टज्जगतां परमार्थतो व्यावृत्तिरिति वक्ष्यामः । रथन्तरादयः पृष्ठ्यस्तोत्रे विकल्पिताः । तत्र रथन्तरानुवादेनेतरौ पक्षौ व्यावर्त्येते, एवमितरत्रापि, तस्मादयं गुणविधिः । ननु यः प्रकृतो ज्योतिष्टोमः सोऽन्येषां सोमयागानां प्रकृतिः । न हि प्रकृतौ जगत्सामुत्पन्नं साम विहितमस्ति । अत एव दशमाध्यायस्य पञ्चमपादस्य पलाशाधिकरणे प्रथमवर्णके यदि जगत्सामवाक्योक्तमाययणाग्रत्वे विकृतौ विपुत्रनामके मुख्येऽहनि व्यवस्थापितं, वाटं, तत्रापि नात्र कश्चिद् विरोधः । आग्रयणाग्रत्ववाक्यं न कर्मान्तरविधायकं किन्त्वन्येन विहिते सोमयागे यत्र जगत्साम सम्भवति तत्र गुणविधायकमित्येतावत् एवात्र प्रतिपाद्यत्वात् । तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितं ।

“ऐन्द्रवायवशेषस्य सकृद्भक्ष उताऽमकृत् ।

पूर्वन्यायात् सकृद्भक्षो द्विर्भक्षो वचनाद्भवेत्” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे योऽयमैन्द्रवायवग्रहः तत्र संस्कार्यस्य सोमस्यैकत्वात् सकृदेव शेषकार्यमिति चेत् । मैवं । द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति, द्विर्ह्येतस्य वषट्करोतीति वचनाद्विर्भक्षणं ।

अथ कन्दः । अवायो भूषेति त्रिष्टुप् । इन्द्रवायू इति गायत्री ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ * ॥

अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोमं ऋतावृधा । ममे-
दिह श्रुतं हवं । उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां
त्वैष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वा ॥ १ ॥

अयं वां विश्रुतिः ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

कल्पः “अयं वां मित्रावरुणेति मित्रावरुणं गृहीत्वा गृतशी-
तेन पयसा श्रोत्वा एष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वेति मादयति” इति ।
मन्त्रपाठसु “अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोमं ऋतावृधा । ममे-
दिह श्रुतं हवं । उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वैष ते
योनिर्ऋतायुभ्यां त्वा” इति । हे ऋतावृधा सत्यस्य वर्द्धको
मित्रावरुणौ वां युवयोः सोमः सुतोऽभिषुतः इति हेतो य-
स्मादभिषुतः तस्मादिह कर्मणि मम हवं मदीयमाङ्गानं श्रुतं
युवां श्रुतं । ऋतायुभ्यां सत्यमिच्छद्भ्यां मित्रावरुणाभ्यां । स्पष्ट-
मन्यत् । मन्वानुपेक्ष्य गृहीतस्य सोमरसस्य चोरमेत्तनं विधितुः
प्रस्तौति “मित्रं देवा अद्भुवन्त्सोमं राजानं हनामेति सोऽब्र-
वीन्नाहं सर्वस्य वा अहं मित्रमस्मोति तमद्भुवन् हनामैवेति
सोऽब्रवीद्वरं वृणै पयसैव मे सोमं श्रोणन्निति तस्मान् मित्राव-
रुणं पयसा श्रोणन्ति तस्मात् पशवोऽपाक्रामन् मित्रः सन् क्रूरम-
करिति” (सं० ६ का० १४ प्र० १८ अ०) इति । इनाम त्वया सहिता

वयमित्यर्थः । नाहं सोमं हन्मीति शेषः । सर्वमित्रत्वमहने हेतुः । अतएवास्माकमपि मित्रत्वात् हनामैव अस्मदीयं कार्यं ह-
ननरूपं त्वया सहैव कुर्मः । ओणन् मिश्रयन् क्रूरं सोमवधं कृत-
वतस्तस्मान् मित्राङ्गीताः पशवोऽपक्रान्ताः । विधत्ते “क्रूरमिव
खलु वा एष करोति यः सोमेन यजते तस्मात् पशवोऽपक्रामन्ति
यन्मैत्रावरुणं पयसा श्रीणाति पशुभिरेव तन्मित्रं समर्द्धयति
पशुभिर्यजमानं” (सं० ६ का० १४ प्र० १८ अ०) इति । तत् तेन
श्रयणेन मित्रदेवयजमानयोः पशुममृद्धिर्भवति । अस्तु यज-
मानस्य पशुममृद्धिः मित्रस्य कुतस्त्येत्याशङ्क्य तदर्थमेव च
तस्य कृतत्वादित्याह “पुरा खलु वा वैवं मित्रो ऽवेदपमत् क्रूरं
चक्रुषः पशवः क्रमिष्यन्तीति तस्मादेवमवृणीत” (सं० ६ का०
४ प्र० १८ अ०) इति । क्रूरं सोमवधं कृतवतो मत्तोपक्रमिष्यन्ती-
त्यमुमर्थं मित्रः सोमवधात् पुरेव खलु अवेत् विदितवान् तस्मा-
देव कारणात् पशुममृद्धिहेतुं चोरमिश्रणमवृणीत । अथ
मित्रावरुणयोरैकैव पात्रेण ग्रहणं विधत्ते “वरुणं देवा अन्नवन्
त्वयाऽशभुवा सोमः राजानः हनामेति सो ब्रवीद्वरं वृणं मत्स्य-
क्षैर्वैष मित्राय च सह गृह्याता इति तस्मांमैत्रावरुणः सह गृ-
ह्यते तस्माद्राज्ञा राजानमऽशभुवा घ्नन्ति वैश्यं वैश्यः शूद्रं
शूद्रं” (सं० ६ का० १४ प्र० १८ अ०) इति । अंशं द्रव्यभागं भवति
प्राप्नोतीत्यंशभूर्दायादः । सोमो वरुणश्च परस्परं दायादौ “इन्द्रो
वरुणः सोमो रुद्रः” इत्यादिना बृहदारण्यके चित्रितत्वेनैककु-
लवर्त्तित्वस्य समान्नातत्वात् । यस्मादंशभुवा वरुणेन सह सोमं

हनामेति देवैरुक्तं तस्मात्लोकेऽपि तथा कुर्वन्ति । तद्यथा रामां
विभीषणेन अंशभुवा संहितो रावणं जघान । वैश्यशूद्रयोरणु-
दाहार्यं । मैत्रावरुणग्रहस्यैन्द्रवायवानन्तर्यं विधत्ते “न वा इदं
दिवा न नक्तमासीदव्यावृत्तं ते देवा मित्रावरुणावब्रुवन्निदं नो
विवामयतमिति तावन्नूतां वरं वृणावहा एक एवावत्पूर्वा ग्रहा
गृह्णाता इति तस्मादैन्द्रवायवः पूर्वा मैत्रावरुणाद्गृह्णाते” (सं०
६का०।४प्र०।८अ०) इति । इदं कालस्वरूपमव्यावृत्तं अवि-
भक्तं पूर्वमासीत् । एतावदहरिति दिवा नासीत् एतावती रा-
त्रिरिति नक्तं नासीत् इदं अविभक्तं कालस्वरूपं नो अस्मदर्थं
विवामयतं विभज्य स्थापयतं । आवत् आवाभ्यां अस्मदीयग्रहा-
दित्यर्थः । ननु उपांशान्तर्यामावभावपि मैत्रावरुणात् पूर्वमेव
गृहीतावित्याशङ्क्याह “प्राणापानौ ह्येतौ यदुपाऽऽन्तर्यामौ”
(सं० ६का०।४प्र०।८अ०) इति । प्राणापानयोः सतोः पश्चा-
दितरेन्द्रियस्थितिरिति तयोः पूर्वभावित्वमविवादं । इतरेषु
तु ग्रहेष्वैन्द्रवायव एक एव मैत्रावरुणात् पूर्वः वरं लब्ध्वा अ-
क्षरारात्रयोः विभागं जनयत इत्याह “मित्रोऽहरजनयदरुणा
रात्रिं ततो वा इदं व्यौच्छद्यमैत्रावरुणो गृह्णाते व्युष्टौ” (सं०
६का०।४प्र०।८अ०) इति । सूर्योदयमारभ्य तदस्तमयपर्यन्तं
कालोऽहरित्वेन मित्रः कल्पयामास । तत ऊर्ध्वं पुनः सूर्योद-
यपर्यन्ता रात्रिरित्येतदरुणस्य कल्पनं । तत आरभ्य उदय-
कालस्वरूपं व्यौच्छत् विभक्तमासीत् । व्युष्टौ अक्षरारात्रविभा-
गाय । अथ ब्रह्मन्द्ः । अयं वामित्येषा गायत्री ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तथा यज्ञं
मिमिक्षतं । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वैष ते यो-
निर्माध्वीभ्यां त्वा ॥ १ ॥

यावामष्टादश ॥ ६ ॥

प्रातर्युजौ विमुच्येथामश्विनावेह गच्छतं । अस्य
सोमस्य पीतये । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वैष ते
योनिरश्विभ्यां त्वा ॥ १ ॥

प्रातर्युजावेकान्नविंशतिः ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके षष्ठसप्तमाऽनुवाकौ ॥ ० ॥

कल्पः “आश्विनं गृह्णाति या वां कशेति ग्रहणमादनौ द्रोण-
कणशादधारा ग्रहाः परिश्रवया गृह्यन्ते वचनादन्यतः” इति ।
पाठस्तु “या वां कशामधुमत्यश्विना सूनृतावती । तथा यज्ञं
मिमिक्षतं । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वैष ते योनिर्माध्वीभ्यां
त्वा” इति । हे अश्विना अश्विनौ देवा वां युवयोः या कशा या
वाक् तथा यज्ञं मिमिक्षतं मेकमिच्छतं निष्पादयतमित्यर्थः ।
कशामानया जिह्वयात्पन्नत्वादागेव अत्र कशा । कीदृशी ।

मधुमती परुषशब्दरहिता । स्रुतावती प्रियवचनेपेता मधुना
 पूर्णा अतिमाध्वी तादृशीभ्यामश्विमूर्त्तिभ्यां त्वां सोमं माद-
 यामि । आश्विनग्रहाय अन्यो विकल्पितो मन्त्र एवमास्त्रायते
 “प्रातर्युजौ विमुच्येथामश्विनावेह गच्छतं । अस्य सोमस्य पी-
 तये । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां लैष ते योनिरश्विभ्यां त्वा”
 इति । हे अश्विनौ युवां प्रातर्युजौ प्रातःकाल एवानेन यज-
 मानेन युक्तौ सन्तौ इतरैर्यजमानैर्विमुच्येथां । इह कर्मणा-
 गच्छतं । किमर्थं । अस्य सोमस्य पीतये पानाय । स्पष्टमन्यत् ।
 एतान् मन्त्रानुपेक्ष्याश्विनग्रहणं विधत्ते “यज्ञस्य शिरोऽक्षित
 ते देवा अश्विनावब्रुवन् भिषजौ वै स्य इदं यज्ञस्य शिरः प्रति-
 धत्तमिति तावद्भूतां वरं वृणावहे ग्रह एव नावत्रापि गृह्यता-
 मिति ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन् ततो वै तौ यज्ञस्य शिरः
 प्रत्यधत्तां यदाश्विनो गृह्यते यज्ञस्य निष्कृत्यै” (मं० ६ का० ।
 ४ प्र० १८ अ०) इति । यज्ञपुरुषः पुरा कदाचिद् देवानां वसु
 गृहीत्वा देवैः सह योद्धुं सज्यं धनुर्वामहस्ते धृत्वा धनुष एकां
 कोटिं भूमौ द्वितीयां कोटिं गले च प्रतिष्कभ्याऽतिष्ठत् । त-
 दानीमुपदोकानामभिर्जन्तुभिर्भूमिस्पृष्टे ज्याभागे भक्षिते सति
 चुटितज्याकस्य धनुषः ऊर्ध्वा कोटिः स्वयं उड्गच्छन्तो यज्ञस्य
 शिरोऽपि क्वा स्वात्मना सह ऊर्द्धमुदगमयत् । सोऽयं वृत्ता-
 न्तः प्रवर्ग्यब्राह्मणे समान्नातः “तस्य धनुर्विश्रवमानशिर उद-
 वर्त्तयत्” इति । तदिदमत्र संगृह्यते यज्ञशिरोऽक्षिद्यतेति ।
 अत्राप्यग्निधोमेऽप्यावयोर्यह एव गृहीतव्यः । यद्यप्याश्विनं द्विक-

पालं आश्विनं धूम्रललाममालभेत इति दृष्टिपश्चरस्त्वावयो-
 र्विः तथाप्यग्निष्टोमे पूर्वं नास्ति तत्रापि स्नेपमार्जनादिना
 नावयोः परितोषः किन्तु ग्रहेणैवेत्यभिप्रायः । तस्मादाश्विन-
 ग्रहग्रहणं यज्ञस्य निष्कृत्यै भवति । आश्विनग्रहणस्य स्तोत्रा-
 दूर्ध्वकालं विधत्ते “तौ देवा अब्रुवन्नपूतौ वा इमौ मनुष्य-
 चरौ भिषजाविति तस्माद् ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यमपूतौ ह्ये
 षोऽमेथो योऽभिषक्तौ बहिष्यवमानेन पवयित्वा ताभ्यामेतमा-
 श्विनमगृह्णन् तस्माद् बहिष्यवमाने स्तुत आश्विनो गृह्यते” (सं०
 ६ का० १४ प्र० १८ अ०) इति । छन्दोगानामुत्तरग्रन्थोपक्रमे सूक्त-
 त्रयमुपास्मै गायता नर इत्यादिकमाम्नातं तच्च गायत्रमाम्ना
 गातयं । तदिदं बहिष्यवमानस्तोत्रं । यावदश्विनौ चिकित्सारू-
 पेण मनुष्यचारित्रेण युक्तत्वादपूतौ तयोः स्तोत्रेण शुद्धत्वात् ।
 ततः स्तोत्रादूर्ध्वं तदीयग्रहस्य कालः । विधत्ते “तस्मादेवंवि-
 द्दुषा बहिष्यवमान उपसद्यः पवित्रं वै बहिष्यवमान आत्मानमेव
 पवयते” (सं० ६ का० १४ प्र० १८ अ०) इति । एवंविदुषा स्तोत्रस्य
 शुद्धिहेतुत्वं जानता उपसद्यः अनुष्ठेयः । तत्प्रकारः सूत्रे द-
 र्शितः “उदञ्चः प्रज्ञा बहिष्यवमानाय पञ्चर्त्विजः समन्वारश्वाः
 सर्पन्त्यध्वर्युं प्रस्ताताऽन्वारभते, प्रस्तातारं प्रतिहर्त्ता, प्रतिह-
 र्त्तारमुद्गाता, उद्गातारं ब्रह्मा, ब्रह्माणं यजमानः” इत्यादि ।
 अत्र प्रसंगात्कौकिकचिकित्सायां अदृष्टोपकारजनकं कश्चिदङ्गं
 विधत्ते “तयोस्तेषां भेषज्यं विन्यदधुरग्नौ तृतीयमप्सु तृतीयं
 ब्राह्मणे तृतीयं तस्मादुदपात्रमुपनिधाय ब्राह्मणं दक्षिणतो नि-

षाद्य भेषजं कुर्याद्यावदेव भेषजं तेन करोति समर्द्धुकमस्य कृतं भवति” (सं० ६ का०।४ प्र०।८ अ०) इति । अग्न्युदकब्राह्मणेष्व-
 दृष्टदारेणोपकारकं यद्भेषज्यं चेधावस्थितं तद्देवास्तयोरश्विनाः
 स्थापितवन्तः । तस्मादश्विनोरनुग्रहाय लौकिकोऽभिषगुदकुम्भं
 समीपे निधाय ब्राह्मणमुपवेश्याग्निं चोपसमिध्य भेषज्यं कुर्यात् ।
 तथा सति यावदङ्गजातमावश्यकं तेन सर्वेण सह कृतत्वात् समर्द्धं
 भेषज्यं भवति । अत्र द्विदेवत्यानामैन्द्रवायवमैत्रावरुणाश्विनय-
 हाणां तत्तत्प्रतिनिग्राह्य पात्रैः सह होमविधिमर्थवादेनान्नेतु-
 कामः प्रश्नमुत्थापयति “ब्रह्मवादिना वदन्ति कस्मात् सत्या-
 देकपात्राद् द्विदेवत्या गृह्यन्ते द्विपात्रा ह्यन्ते” इति (सं० ६ का०।
 ४ प्र०।८ अ०) इति । यहकाले सोमानामेकैकपात्रत्वमुक्तीत्या-
 द्रष्टव्यं । होमकाले द्विपात्रत्वं सूत्रे दर्शितं “हविर्धानं गच्छन्त्सं-
 प्रेक्ष्यति, वायव इन्द्रवायुभ्यामनुब्रूहि, उपयामगृहीतोऽमि वा-
 र्त्समदसीत्यादित्यपात्रेण प्रतिप्रस्थाता द्रोणकलशादैन्द्रवायव्यस्य
 प्रतिनिग्राह्यं गृहीत्वा सादयति । ऐन्द्रवायवमादायाध्वर्युर्द्रोण-
 कलशाश्च परिश्रवया राजानमुभौ निष्क्रम्य दक्षिणतोऽवस्थाप्य
 दक्षिणं परिधिमन्थिमन्थवहत्याध्वरो यज्ञोऽयमस्तु देवा इति
 परिश्रवया आधारमाधारयति, आश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्य-
 ति, वायव इन्द्रवायुभ्यां प्रेक्ष्य, इति वषट्कृते जुहोति पुनर्वष-
 ट्कृते जुहुत एवमुत्तराभ्यां यज्ञाभ्यां प्रचरतः” इति । प्रश्न-
 स्योत्तरं दर्शयति “यदेकपात्रा गृह्यन्ते तस्मादेकोऽन्तरतः प्राणो
 द्विपात्रा ह्यन्ते तस्मा द्वौ द्वौ बहिष्ठात् प्राणाः” (सं० ६ का०।

४प्र०।६ अ०) इति । चक्षुरादिप्राणानामन्तरेकात्मकत्वाद् व-
 हिर्द्वारभेदेन द्वित्वात् तत्साम्यायैकपात्रत्वं द्विपात्रत्वञ्च कुर्या-
 दित्यर्थः । अत्र सवनीयपुरोडाशानां स्विष्टकृति ऊते सति
 द्विदेवत्यग्रहप्रचारे विहितः । पुरोडाशसम्बन्धिन इडोपाङ्गा-
 नस्यापि स्विष्टकृदनन्तरभावो चोदकप्राप्तः कालः तं बाधित्वा
 द्विदेवत्यशेषभक्षणादूर्ध्वमुपाङ्गानस्योत्कर्षं विधत्ते “प्राणा वा
 एते यद्विदेवत्याः पशव इडा यदिडां पूर्वां द्विदेवत्येभ्य उप-
 ह्वयंत पशुभिः प्राणानन्तर्दधीत प्रमायुकः स्याद्विदेवत्यान्
 भक्षयित्वेडामुपह्वयते प्राणानेवात्मन्वित्वा पशून्पह्वयत” (मं०
 ६का०।४प्र०।६ अ०) इति । द्विदेवत्यशेषभक्षणेभ्यः प्रागिडा-
 याः पशुरूपाया उपाङ्गाने प्राणैर्व्यवहितत्वाद्यजमानो म्रियेत
 पश्चादाङ्गाने तु नायं दोषोऽस्ति । भक्षणे विशेषं विधत्ते
 “वाग् वा ऐन्द्रवायवश्चक्षुर्मैत्रावरुणः ओत्रमाश्विनः पुरस्तादैन्द्र-
 वायवं भक्षयति तस्मात् पुरस्तादाचा वदति पुरस्तान्मैत्राव-
 रुणं तस्मात् पुरस्ताच्चक्षुषा पश्यति सर्व्वतः परिहारमाश्विनं
 तस्मात् सर्व्वतः ओत्रेण गृह्णाति” (मं० ६का०।४प्र०।६ अ०)
 इति । पुरस्तादग्रतो यथा गृह्णीतमेवेत्यर्थः । सर्व्वतः परिहारं
 शिरःप्रदक्षिणीकृत्येत्यर्थः । पात्राणां सादने पुरोडाशशकला-
 दिसहितत्वं विधत्ते “प्राणा वा एते यद्विदेवत्या अरिक्तानि
 पात्राणि सादयति तस्मादरिक्ता अन्तरतः प्राणा यतः खलु
 वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदन्यज्ज्ञं रक्षांस्त्वचरन्ति
 यदरिक्तानि पात्राणि सादयति क्रियमाणमेव तद्यज्ञस्य शये

रक्षसामनन्ववचाराय” (सं० ६का०।४प्र०।६अ०) इति । शक-
लादियोगः सूत्रे दर्शितः “पुरोडाशशकलमैन्द्रवायवस्य पात्रे
ऽवदधाति पयस्यामैन्द्रावरुणस्य धाना आश्विनस्य” इति । अ-
न्तरतः प्राणानामरिक्तत्वं नामार्द्रस्थानो पेतत्वं पात्राणामरि-
क्तत्वेन यज्ञे विस्मृतमप्यङ्गं क्रियमाणमेव सन्निष्ठतीति रक्षसां
सञ्चारद्वारं नास्ति । सादनस्थानं विधत्ते “दक्षिणस्य हविर्धा-
नस्योत्तरस्यां वर्तन्याः सादयति वाच्येव वाचं दधाति” (सं०
६का०।४प्र०।६अ०) इति । उत्तरस्य चक्रस्य मार्गं सादयेत् ।
वर्त्मरूपायां वाच्यैव ग्रहरूपां वाचं स्थापयति । सादितानां ग्रहा-
णामवस्थानावधिं विधत्ते “आहृतीयसवनात् परिशेरे यज्ञस्य
सन्तत्यै” (सं० ६का०।४प्र०।६अ०) इति । शेरे वसन्तीत्यर्थः ।
अत्र विनियोगसङ्गहाभावः ।

अथ मीमांसा । पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“आश्विनो दशमः पाको यवाऽग्वा ऐच्छिकः क्रमः ।

नियतो वाऽग्निमः पाठः श्रुत्यर्थानां समत्वतः ॥

पाठात् क्रमः कल्पनीयः प्रत्यक्षस्तु श्रुतेः क्रमः ।

कृत्स्निर्न शक्तिमुल्लङ्घ्य श्रुत्यर्थो प्रबलौ ततः” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे ऐन्द्रवायवादियहैव्याश्विनग्रहसृतीये स्थाने प-
ठितः । तस्य च दशमस्थानत्वं वाचकेनैव शब्देन आह्वयते “आ-
श्विनो दशमो गृह्यते” इति । तत्र क्रमबोधकौ श्रुतिपाठौ सम-
बलौ तथाग्निहोत्रहोमादूर्ध्वं यवागूपाकः पठितः । स चार्थवशात्
पूर्वं प्राप्तः । तत्रार्थपाठौ समबलौ । तस्मादुभयत्रैच्छिकः क्रम

इति प्राप्ते ब्रूमः । पाठो हि न क्रमस्याभिधायकः किन्त्वन्य-
थानुपपत्त्या क्रमं कल्पयति । दशम इत्येषा श्रुतिस्तु साक्षादेव
क्रममभिधत्ते ततः पाठादपि श्रुतिः प्रबला । अतः पाठक्रमं
कल्पयन् वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव कल्पयति । असमर्थञ्च यवाग्वाः
पूर्वमग्निहोत्रं निष्पत्तुं द्रव्यमन्तरेण होमासम्भवात् । तस्मात्
पाठेन वस्तुसामर्थ्यलक्षणोऽर्थ उपजीव्य इत्यर्थस्य पाठात् प्राबल्यं
श्रुत्यैव पाठं बाधित्वा क्रमं नियच्छतः । या वां कशा प्रातर्यु-
जावित्येते गायत्र्यौ ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठसप्तमानवाकौ ॥ ० ॥

अयं वेनश्चैदयत् पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो
विमाने । इममपाः सङ्गमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा म-
तिभीरिहन्ति । उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय त्वैप ते
योनिर्वीरतां पाहि ॥ १ ॥

अयं वेनः पञ्चविंशतिः ॥ ८ ॥

तं पुनरथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठताति बर्हिपदः
सुवर्दिदं प्रतीचीनं वृजिनं दोहसे गिराशुं जयन्तमनु-
यासु बर्हिसे । उपयामगृहीतोऽसि मकीय त्वैप ते
योनिः पूजाः पाहि ॥ १ ॥

तः षड्विंशतिः ॥ ९ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके अष्टमनवमानुवाकौ ॥ ० ॥

कल्पः “अयं वेनश्चोदयदिति शुक्रं गृहीत्वा हिरण्येन श्रीत्वा,
एष ते योनिर्वीरतां पाहीति सादयति” इति । पाठस्तु “अयं
वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने । इमम-
पां मङ्गमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभीरिहन्ति । उपयाम-
गृहीतोऽमि शण्डायत्वेष ते योनिर्वीरतां पाहि” इति । अयमि-
तोद्ग्रा निर्दिश्यते । वेनः कान्तोऽभीष्टः विनकान्तावित्यस्माद्धा-
तोऽस्त्यन्त्रत्वात् । पृश्निरादित्यः तस्य गर्भभृता आपः । तथा चा-
न्यत्र प्रश्नोत्तराभ्यामयमर्थः श्रूयते “कोमा आपो निविशन्ते ।
यदितो यान्ति सम्प्रति” इति प्रश्नः । “आपः सूर्यं समाहिताः ।
अभ्राण्यपः प्रपद्यन्ते” इत्युत्तरं । अयं वेनः पृश्निगर्भाः चोद-
यत् अपो वर्षतीत्यर्थः । कीदृशोऽयं । ज्योतिर्जरायुः विद्युलक्षणं
तेजो जरायुवदेष्टुं यस्यामौ ज्योतिर्जरायुः । कुत्रायं वर्षति ।
रजसो विमाने । धूलेर्विशेषेण निर्माणं यस्मिन् शुष्के भूप्रदेशे तत्र
वर्षति । अपां सूर्यं गर्भाभावः कथं मस्यन्न इति चेत् । तत्रो-
च्यते । विप्रा च्छलिजः । सूर्यस्थापां च मङ्गमे निमित्तभृते मति
इममिन्द्रशिशुं स्तनन्धयं शिशुमिव लालयन्ते मतिभिर्मन्त्रम-
हिताभिराहुतिभिः रिहन्ति यजन्ति इत्यर्थः । आहुतिर्देवता-
भिरिमा आपो नीयन्ते एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते “भूमिं पर्जन्या
जिन्वन्ति । दिवं जिन्वन्त्यग्रयः” इति । हे शुक्रग्रह दारुपा-

त्रेण गृहीतोऽमि शुक्रपुत्राय शण्डाय त्वां गृह्णामि । एष खरै-
 कदेशस्ते योनिः स्यान् तादृशस्त्वं यजमानस्य वीरतां कर्मशू-
 रत्वं पालय । कल्पः “तं प्रत्नयेति मन्थिनं गृहीत्वा मक्तुभिः
 श्रीणाति “एष ते योनिः प्रजाः पाहीति मादयति” इति ।
 पाठस्तु “तं प्रयत्नया पूर्वथा विश्वयेमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिष-
 दः सुवर्विदं प्रतोचीनं वृजिनं दोहमे गिराशुं जयन्तमनुयासु
 वर्द्धमे । उपयामगृहीतोऽमि मर्काय त्वैष ते योनिः प्रजाः
 पाहि” इति । इन्द्रायाजुर्वुरिति ब्राह्मणवाक्यादयं मन्त्र ऐन्द्रः
 तमिन्द्रं सुम इति शेषः । प्रत्नयेत्यादौ याप्रत्यय उपमार्थः ।
 प्रत्नाः पुरातनाः शृग्व्यादयो यथा त्वामस्तुवन् तथा वयमपि
 त्वां सुमः । पूर्वथा पित्रादय इव । विश्वथा अतोताः सर्व्वे
 यजमाना इव । इमथा वर्तमाना इमे यजमाना इव । कीदृश-
 मिन्द्रं । ज्येष्ठतातिं स्वार्थं तातिप्रत्ययः । बर्हिषदं यागे मन्निहि-
 तत्वेन तिष्ठन्तं । सुवर्विदं यजमानाय दातव्यस्वर्गं वेत्तीति सुव-
 र्वित् तं । हे इन्द्र यस्त्वं प्रतोचीनं प्रतिगमनमस्मात् प्रतिकूलं वृ-
 जिनं वर्जनीयं आलस्याश्रद्धादिकं दोहमे रिक्तीकराणि विनाश-
 यमि तादृशं त्वां सुमः । क पुनः सुमः । यासु क्रियासु त्वं आशुं
 क्षिप्रकारिणं जयन्तं मस्यगनुष्ठानेन यजमानान्तरादतिशयेना-
 पेत्तं यजमानमनु मोमपानेन सुत्या च वर्द्धमे तासु क्रियासु
 तमिन्द्रं सुमः । हे मन्थिग्रह त्वमुपयामगृहीतोऽमि शुक्रपुत्राय
 मर्कनामाय त्वां गृह्णामि । एषः खरप्रदेशस्तव स्यान् त्वं यज-
 मानस्य प्रजाः पालय । मन्त्रानुपेक्ष्य यद्वै विधत्ते “वृहस्पति-

देवानां पुरोहित आसीच्छण्डामर्कावसुराणां ब्रह्मण्वन्तो देवा
 आमन् ब्रह्मण्वन्तो सुरास्तेऽन्योन्यं नाक्रुवन्नभिभवितुं ते
 देवाः शण्डामर्कावुपामन्त्रयन्त तावब्रूतां वरं वृणावहै गृहा-
 वेव नावचापि गृह्येतामिति ताभ्यमेतौ शुक्रामन्थिनावगृह्णन्
 ततो देवा अभवन् परासुरा यस्मैर्वेदिषः शुक्रामन्थिनौ गृह्येते
 भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति” (सं० ६ का० १४ प्र० १
 १० अ०) इति । ब्रह्मण्वन्तः पुरोहितानुष्ठितमन्त्रमामर्थ्योपेताः
 उपामन्त्रयन्त रक्षसुपच्छन्दितवन्तः । यद्यप्यन्यत्र शण्डामर्क-
 योऽर्थज्ञभागो नास्ति तथाप्यत्राप्यग्निष्टोमे सोऽस्तु तत्रापि गृहा-
 वेव न तु लेपादिः । अत्र गृह्येतामित्येतावदेव शण्डामर्काभ्यां
 वृतं, न तु ह्येतामिति । ततो देवा गृहणमात्रेण स्वकार्यं
 साधितवन्तः । अथार्थवादेन गृहयोरधस्तात्तन्नामनां पांसूनाम-
 पध्वंसनं विधातुं विधिमुन्नयति “तौ देवा अपनुद्यात्मन इन्द्राया
 जुहवुरपनुत्तौ शण्डामर्कौ सहामुनेति ब्रूयाद्यं दिव्याद्यमेव देष्टि
 तेनैनौ सहपनुदतः” (सं० ६ का० १४ प्र० ११० अ०) इति । देवाः
 स्वकार्यमिद्वेष्टुं तौ शण्डामर्कावपमार्थं स्वकीयायेन्द्राय तौ
 शुक्रामन्थियहौ अजुहवुः तस्माद्गृहयोरधो लग्नां धूलिमपध्वंस-
 यन् अन्यत्र समान्नातमपनुत्ताविति मन्त्रं ब्रूयात् । अमुनेत्यत्र
 द्वेष्ट्यश्च द्वेष्टुश्च नाम ध्यायेत् । अत्र सूत्रं “तौ प्रोचिताभ्यां शक-
 लाभ्यामपिधायाप्रोचिताभ्यामधस्तात् पांसूनपध्वंसयतोपनु-
 त्तौ शण्डामर्कौ सहामुनेत्यपनुत्तः शण्ड इति वाध्वर्युदेष्ट्यं म-
 नसा ध्यायन् अपनुत्तोमर्क इति प्रतिप्रस्थाता” इति । अन्य-

ब्रह्मातेन मन्त्रेण गृहहोमस्य विधिमर्थवादेनोन्नयति “स प्रथमः सङ्कृतिर्विश्वकर्मैत्येवैनावात्मन इन्द्रायाजुहवुरिन्द्रो ह्येतानि रूपाणि करिक्रदचरत्” (सं० ६ का० १४ प्र० ११० अ०) इति। मन्त्रपाठस्तु “स प्रथमः सङ्कृतिर्विश्वकर्मा। स प्रथमो मित्रो वरुणो अग्निः। स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वान्। तस्मा इन्द्राय सुतमाजुहोमि” इति। स इन्द्रः प्रथमो देवानां मुख्यः सर्व्वाधिपतित्वात् समीचीना कृतिर्निर्माणं यस्यामौ सङ्कृतिः। तादृशो विश्वकर्मनामको देवोऽपि स इन्द्र एव मित्रो वरुणोऽग्निः स एव चिकित्वानभिज्ञः बृहस्पतिरपि स एव तादृशाय इन्द्राय अभिषुतं सोमं सर्वतो जुहोमि। यस्मादिन्द्र एतानि विश्वकर्मत्वादीनि रूपाणि करिक्रत् अत्यर्थं कुर्वन् जगदचरत् तस्मात् तत्प्रतिपादकेनानेनैव मन्त्रेण होमो युज्यते। होमात् पुरागृहावादायाच्छाद्योऽध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ प्राङ्मुखौ निर्गच्छेतामिति विधत्ते “अमौ वादित्यः शुक्रश्चन्द्रमा मन्थ्यपि गृह्णन् प्राञ्चौ निष्क्रामतस्तस्मात् प्राञ्चौ यन्तौ न पश्यन्ति” (सं० ६ का० १४ प्र० ११० अ०) इति। पश्चिमदिश्यस्तं गत्वा पुनरुदयाय प्राङ्मुखतया गच्छन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ द्रष्टुं न केऽपि शक्नुवन्ति। तस्माद्गृहयोरारोहोऽनं युक्तं। होमाय प्रत्यङ्मुखत्वं विधत्ते “प्रत्यङ्भावृत्य जुहुतस्तस्मात् प्रत्यङ्चौ यन्तौ पश्यन्ति” (सं० ६ का० १४ प्र० ११० अ०) इति। उदयादूर्ध्वं प्रत्यङ्मुखतया गच्छन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ सर्वे पश्यन्ति। अतो गृहयोरारोहोऽनमवनीय प्रत्यङ्मुखत्वेनावृत्तिर्होमार्था युक्ता। उत्तरवेदे-

भितः परिक्रमणं विधत्ते “चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यच्छुका-
मन्यिनौ नासिकोत्तरवेदिरभितः परिक्रम्य जुहुतस्तस्मादभितो
नासिकां चक्षुषी तस्मान्नासिकया चक्षुषी विधत्ते सर्वतः परिक्रा-
मतो रक्षसामपहत्यै” (सं० ६ का० १४ प्र० ११० अ०) इति । अत्र सूत्रं
“उत्तरवेदिं परिक्रामतः सुवीराः प्रजाः प्रजनयन् परीहि
शुकः शुक्रशोचिषेति दक्षिणेनाध्वर्युः प्रतिपद्यते सुप्रजाः प्रजाः प्र-
जनयन् परीहि मन्यी मन्यिशोचिषेत्युत्तरेण प्रतिप्रस्थाता” इति ।
तदेतत् सर्वतः परिक्रमणं रक्षोवधाय सम्पद्यते । अत्र चमस-
होमे प्राङ्मुखं ग्रहहोमे प्रत्यङ्मुखं च विधत्ते “देवा वै याः
प्राचीराहुतीरजुह्वर्यं पुरस्तादसुरा आसन् ताः स्ताभिः प्रा-
णुदन्त याः प्रतीचीर्यं पश्चादसुरा आसन् ताः स्ताभिरपानु-
दन्त प्राचीरन्या आहुतयो ह्वयन्ते प्रत्यक्षौ शुक्रामन्यिनौ
पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च यजमानो भ्रातृव्यान् प्रणुदते तस्मात्
पराचोः प्रजाः प्रवीयन्ते प्रतीचीर्जायन्ते” (सं० ६ का० १४ प्र०
१० अ०) इति । अत्र सूत्रं “पुरस्तात् प्रत्यक्षावध्वर्युं जुहुतः
पश्चात् प्राञ्चस्वमसैश्चमसाध्वर्यवा जुहति” इति । वाक्यं तु धि-
ष्यप्रस्तावेऽपि गतं । सूत्रकारेणादाहृतौ परिक्रमणमन्तौ प्रदे-
शान्तरैः समान्नाताविह व्याचष्टे “शुक्रामन्यिनौ वा अनु प्रजाः
प्रजायन्तेऽत्रोश्वाद्याश्च सुवीराः प्रजाः प्रजनयन् परीहि शुकः
शुक्रशोचिषा सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन् परीहि मन्यी मन्यि-
शोचिषेत्याहैता वै सुवीराया अचोरेताः सुप्रजाया आद्या”
(सं० ६ का० १४ प्र० ११० अ०) इति । अचीर्भाह्व्य उत्तमजातयो

ब्राह्मणादय आद्या भोग्या नीचजातयोर्मृत्युकर्मकरादयः ।
 मन्त्रार्थस्तु शोभना वीरा उत्तमा यार्सां ताः सुवीराः । शोभनाः
 सेवाकुशलाः प्रजाः पुत्रादयो यार्सां ताः सुप्रजाः । हे शुक्र-
 ग्रह त्वं यजमानस्य शोभनभोक्तृयुक्ताः प्रजा उत्पादयन्नुत्तरवेदे-
 र्दक्षिणतः परीहि । हे शुक्रग्रह त्वं शुक्रदेवतासम्बन्धिना तेजसा
 रक्षसामपघातं कुर्विति शेषः । हे मन्थिग्रह त्वं यजमानस्य शो-
 भनमेवकरूपाः प्रजा उत्पादयन्नुत्तरवेदेरुत्तरतः परीहि । हे
 मन्थिग्रह त्वं मन्थिदेवतासम्बन्धिना तेजसा रक्षांस्यपजहि एता वै
 सुवीराया इत्यादिकं मन्त्रव्याख्यानं । वेदनं प्रशंसति “य एवं
 वेदाऽथ्यस्य प्रजा जायते नाद्या” (सं० ६का०।४प्र०।१०अ०)
 इति । मन्थिपात्रस्य विकङ्कतवृत्तत्वं सक्तुमेलनञ्च विधत्ते “प्रजापते-
 रथ्यथ्यत् तत् परापतत् तद्विकङ्कतं प्राविशत् तद्विकङ्कतेनारमत
 तद्यत् प्राविशत् तद् यवे रमत तद्यवस्य यवत्वं यदैकङ्कतं मन्थि-
 पात्रं भवति सक्तुभिः श्रोणाति प्रजापतेरेव तच्चतुः सम्भरति”
 (सं० ६का०।४प्र०।१०अ०) इति । सक्तुवो यवपिष्टानि । आ-
 हवनीये ऊत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य मदमि भक्षयन्ति इति वच-
 नादितरपात्रवन्मन्थिपात्रस्यापि मदः प्रवेशः प्राप्नोति, तन्निषेधं
 प्रश्नोत्तराभ्यामुन्नयति “ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् मत्या-
 न्मन्थिपात्रं सदो नाश्रुत इत्यार्तपात्रं हीति ब्रूयाद् यदश्रु-
 वीतान्धोऽध्वर्युस्यादार्त्तिमार्च्छेत् तस्मान्नाश्रुते” (सं० ६का०।४प्र०।
 १०अ०) इति । आर्त्तपात्रं रोगयुक्तं चतुस्वरूपमिदं पात्रं ।

अथ मीमांसा । दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितं ।

“स्वस्थाने प्रतिकर्षा वा शुक्रादेः पूर्ववद्भवेत् ।

स्थानैर्मैवं तदगत्वात् प्राप्तेः स प्रतिकृष्यतां” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते “शुक्रायान् गृहीयादभिचरतो मन्थयान् गृहीयादभिचर्यमाणस्य” इत्यादिः । ऐन्द्रवायवन्यायेन शुक्रादीनां स्वस्थाने ग्रहणमिति प्राप्ते ब्रूमः । ऐन्द्रवायवस्य धाराग्रहाग्रलं स्वस्थाने पाठादेव प्राप्तं शुक्रादीनान्तु तन्नेति वैषम्यं । तथा सति विधीयमानमग्रलं पाठक्रमबाधमन्तरेणानुपपन्नत्वात् प्रतिकृष्यते । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“स सर्वादावैन्द्रवायवादौ वाचावशेषतः ।

सर्वथा वाअथादैन्द्रवायवादौ धृतेरपि” ॥ इति ।

स पूर्वोक्तः प्रतिकर्षः सर्वेषामुपांश्यादीनां ग्रहाणामादौ युक्तः । कुतः । विशेषाश्रवणात् । सामान्यतः श्रुतमग्रलमनापेक्षिकत्वात् सर्वादौ मुख्यं । नैतदेवं प्रकृतान् धाराग्रहानाश्रित्य फलाय शुक्राद्यग्रलविधानात् । किञ्च “धारयेयुस्तं यं कामाय गृहीयुः ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत्” इति श्रूयते । तत्र काम्यस्य शुक्रादेर्धारणाद्वा अनन्तरमैन्द्रवायवस्य ग्रहणं विवक्षितार्थं लिङ्गं । तस्मादैन्द्रवायवादौ प्रतिकर्षः । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“नापकर्षापकर्षा वा सादकस्याश्रुतत्वतः ।

न मैवं ग्रहशेषत्वात् तच्चाशक्तेर्यहान्तरे” ॥ इति ।

सर्वत्र ग्रहो गृहीत्वा साद्यते । तथा सति यत्र काम्यस्य ग्रहस्यापकर्षः तत्र सादनस्यापकर्षो न शङ्कनीयः । कुतः । अश्रुतत्वाच्छुक्रायानित्यत्र शब्देन यथा ग्रहस्यापकर्षः श्रूयते न

तथा सादनापकर्षप्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । तस्मान्नाप-
कर्षः । नैतद्युक्तं सादनस्य ग्रहशेषत्वात् तच्च शेषत्वमशक्तेरवगम्यते ।
न हि पूर्वं ग्रहममादयित्वा ग्रहान्तरं गृहीतुं शक्यं । अतोऽत्र
ग्रहाणामपकर्षं तच्छेषभूतं सादनमप्यपकृत्यते ।

अथ कृन्दः । अयं वेन इति त्रिष्टुप् । तं प्रक्षयेति जगती ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिभाष्ये प्रथम-
काण्डे चतुर्थप्रपाठके अष्टमनवमानुवाकौ ॥ * ॥

ये देवा दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्यासु-
पदे महिनैकादश स्थ ते देवा यज्ञमिमं जुषध्वं । उपयाम-
गृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणो जिवन् यज्ञं जिवन् यज्ञ-
पतिमभिसवना पाहि विष्णुस्त्वां पातु विशं त्वं पाही-
न्द्रियेणैष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ १ ॥

ये देवास्त्रिचत्वारिंशत् ॥ १० ॥

त्रिंशच्चयश्च गणिनौ रुजन्तो दिवः रुद्राः पृथि-
वीञ्च सचन्ते । एकादशासौ अप्सुपदः सुतः सोमं जुष-
न्ताः सवनाय विश्वे । उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि
स्वाग्रयणो जिवन् यज्ञं जिवन् यज्ञपतिमभिसवना पाहि
विष्णुस्त्वां पातु विशं त्वं पाहीन्द्रियेणैष ते योनिर्विश्वे-
भ्यस्त्वा देवेभ्यः । त्रिंशद्विचत्वारिंशत् ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके दशमएकादशानुवाकौ ॥ ० ॥

कल्पः “ये देवा दिव्यीत्युपरिष्ठादुपयामया पुरस्तादुपयामेन
वा यजुषा द्वाभ्यां धाराभ्यां स्थात्यामाग्रयणग्रहं गृह्णात्येष ते यो-
निर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति सादयित्वा” इति । पाठस्तु “ये देवा
दिव्येकादश स्य पृथिव्यामध्येकादश स्थापुषदे महिनैकादश स्य
ते देवा यज्ञमिमं जुषध्वं उपयामगृहीतोऽस्वाग्रयणोऽसि स्वा-
ग्रयणो जित्व यज्ञं जित्व यज्ञपतिमभिमवना पाहि विष्णुस्त्वां
पातु विशं त्वं पादोन्द्रियेणैष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः” इति ।
अपुषदः अबुपलक्षितेऽन्तरिक्षे सोदन्तीत्यपुषदः । महिना स्व-
महिम्ना तत्र सोदन्ति । हे देवा ये यूयं त्रिषु लोकेषु प्रत्येक-
मेकादशावस्थितास्ते सर्वे यज्ञमिमं सेवध्वं । हे सोम त्वमुप-
यामेन स्थास्तीरूपेण पार्थिवपात्रेण गृहीतोऽसि आग्रयणना-
मासि । सुष्टु अग्रं श्रेष्ठं तस्य प्रापकः स्वाग्रयणस्तादृशस्त्वं यज्ञं
प्रीणय यजमानञ्च प्रीणय सवनान्याभिमुखेन पालय । वि-
ष्णुना रक्षितस्त्वं यजमानस्य प्रजामिन्द्रियेण सामर्थ्यप्रदानेन
पालय । एष खरप्रदेशस्तव स्थानं विश्वेभ्यो देवेभ्योऽत्र त्वां सा-
दयामि । ये देवा आग्रयणोऽभोत्येतौ मन्त्रावापस्तम्बमते वि-
कल्पितौ । बोधायनमते ये देवा इति ग्रहणं आग्रयणोऽभो-
त्यधिवदेत् ये देवा इत्यस्य स्थाने भ्रातृव्यवतो मन्त्रान्तर-
मास्त्रायते “त्रिःशन्नयश्च गणिनो रुजन्तो दिवः रुद्राः पृथि-

वीञ्च मचन्ते । एकादशासौ अप्सुषदः सुतः सोमं जुषन्ताः
 सवनाय विश्वे । उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणो
 जिव्व यज्ञं जिव्व यज्ञपतिमभिसवना पाहि विष्णुस्त्वां पातु
 विश्वं त्वं पाहीन्द्रियेणैष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः” इति ।
 एकादशात्मकास्तयो गणा येषां मन्तीति गणिनः । ते च त्रय-
 स्तिंशत्सङ्ख्याका रुजन्तः शत्रून् विनाशयन्तः रुद्राः शत्रुनारीणां
 रोदयितारः । तन्मध्ये केचन दिवं मचन्ते मेवन्ते केचन पृथिवीं
 मेवन्ते अवशिष्टास्त्वेकादशसङ्ख्याका अनुपलक्षितेऽन्तरिक्षे मीदन्ति ।
 ते विश्वे सर्वे सुतमभिषुतं इमं सोमं सवनाय ततोयसवने से-
 वन्ते । मन्त्रान् व्याचिख्यासुराग्रयणस्य गृहणं विधत्ते “देवा वै
 यद्यज्ञे कुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा आग्रयणागान् गृहा-
 नपश्यन् तानगृह्णन्त ततो वै तेऽग्रं पर्यायन् यस्यैवंविदुष आग्र-
 णायाग्रहा गृह्यन्तेऽग्रमेव समानानां पर्यति” (मं० ६ का० १४ प्र० १
 ११ अ०) इति । आग्रयणमग्रं प्रथमं येषान्ते आग्रयणाऽग्राः ।
 अत्र सूत्रं “यदि रथन्तरमामा सोमस्यादैन्द्रवायवाग्रान् गृह्णी-
 याद्यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान् यदि जगत्सामा आग्रयणागान्
 यद्युभयसामा याथाकामी” इति । माध्यन्दिने सवने पृथ्व्यस्तो-
 त्राणां आद्ये स्तोत्रे रथन्तराख्यं साम यस्मिन् सोमयागे
 मयागे रथन्तरमामा । एवमन्यत्रापि योज्यं । एकस्मिन् भागे
 रथन्तरं भागान्तरे बृहदित्येवमुभयसामत्वं । अग्रं पर्यायन्
 अर्थं पर्याप्ताः । त्रिंशत्त्रयस्येति मन्त्रस्य विषयं दर्शयति “र-
 ग्णवत्यर्चा भ्रातृव्यवतो गृहीयाद्भ्रातृव्यस्यैव रुक्माग्रं स समा-

नानां पर्येति” (सं०६का०।४प्र०।१०अ०) इति । रुग्णो रुजिधातुः सोऽस्यास्तीति रुग्णवती गणिनो रुजन्त इति रुजिधातुर्मन्त्रे दृश्यते । रुक्का रोगमुत्पाद्य । तयोर्मन्त्रयोर्देवसंज्ञा-
 क्तिः । तान् सर्वानुद्दिश्य गृहीतुमित्याह “ये देवा दिव्येकादश
 स्थेत्याहैतावती वै देवतास्ताभ्य एवैनं सर्वाभ्यो गृह्णाति”
 (सं०६का०।४प्र०।११अ०) इति । सादनमन्त्रे विश्वेभ्य इत्य-
 भिधानं युक्तमित्याह “एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह
 वैश्वदेवो ह्येष देवतया” (सं०६का०।४प्र०।११अ०) इति ।
 वाग्विसर्गं विधत्ते “वाग्वै देवेभ्योपाक्राम यज्ञायातिष्ठमाना ते
 देवा वाच्यपक्रान्तायां तूष्णीं गृह्णानगृह्णत साऽमन्यतवागं तर्यति
 वै मेति साऽऽग्रयणं प्रत्यागच्छत् तदाग्रयणस्याग्रयणत्वं तस्मादा-
 ग्रयणे वाग्विसृज्यते यत् तूष्णीं पूर्वं गृह्णा गृह्णन्ते” (सं०६का०।
 ४प्र०।११अ०) इति । केनापि मित्तेन वाग्देवता यज्ञार्थं स्व-
 कीयं रूपं अप्रकाशमाना देवेभ्योपक्रम्य देवैर्वा गृहीतैस्तूष्णीमेव
 गृहीतेषु सा वागिद्धममन्यत एते देवा वरदानादिना मन्त्रं
 समादधते । किन्तु मयि निरपेक्षा एव स्वकार्यं कुर्वन्तो मा-
 मन्तर्यन्ति परित्यजन्त्येवेति । ततो देवैरनाहता सा वागाग्रयणं
 प्रति स्वयमागच्छत् । तस्मादग्रमभिमुखमयति गच्छति वागि-
 त्याग्रयणं तत्र दीर्घव्यत्यादाग्रयणं नाम सम्यन् । यद्यस्मात्
 पूर्वं तूष्णीं गृहीता वाक् नेदानीमागता तस्मादवचोऽस्मिन्
 काले वागागमनादाग्रयणे गृहीते वाचं विसृजेत् न तु पूर्व-
 ग्रहवदुत्तरग्रहं तूष्णीं गृह्णीयात् । ननु पूर्वग्रहेष्वपि प्रतिग्रहं

मन्त्राणामास्नातत्वात् कथं तूष्णीं ग्रहणं । एवं तर्हि तूष्णीं-
 शब्दवाग्विभर्गशब्दाभ्यां उपांशूच्चौ ध्वनौ विवचेयातां । अत-
 एवोपासुवाच्यकाण्डे समान्नायते “यान् प्राचीनमाग्रयणाद्ब्रह्मन्
 गृहीयात् तानुपांशु गृहीयात् यानूर्ध्वांस्तानुपश्चिमतः” इति ।
 ध्वनिद्वयं लौकिकदृष्टान्तेन विशदयति “यथा त्वारीयति म
 आख इयति नापरात्यामीत्युपावसृजत्येवमेव तदध्वर्युराग्रयणं
 गृहीत्वा यज्ञमारभ्य वाचं विसृजते” (मं० ६ का० १४ प्र० ११ अ०)
 इति । त्वारी ऋद्धगतिर्वाधः त्वरच्छद्गगताविति धातुः । स
 व्याधो मनस्यादौ विचार्य पश्चाद् वाणानुपावसृजति मुञ्चति
 वराहान् गजान् पातयितुं । मार्गे यो गर्तं आयामेन खन्यते
 स आखः समैतावति दूरं आखस्तिष्ठति, अहं त्वीपत् पुरो
 गत इयति दूरे स्थितो नापरात्यामि । वराहादिभिः स्वस्य
 मारणमेकोऽपराधः स्वात्मानं दृष्ट्वा वराहादेः पलायनम-
 न्योऽपराधः स्वेन मुक्तस्य वाणस्य स्वलनमपराधान्तरं एतत्
 सर्वमियति दूरे मम न भविष्यतीति निश्चित्य गतिः तत्र
 स्थित्वा पश्चादवसरे सति पश्चादुद्भूतो यथा वाणान् मुञ्चति त-
 थैव तत्राध्वर्युर्गूढध्वनिः कांश्चिद्ब्रह्मन् गृहीत्वा यज्ञं दृढमवष्टभ्य
 पश्चाद्ध्वनिं प्रकटोक्तरोतीत्येतदुपपद्यते । विधत्ते “त्रिर्हिङ्क-
 रान्युद्गाहनेव तदृणीते” (मं० ६ का० १४ प्र० ११ अ०) इति ।
 हिङ्कारस्य सामसु प्रसिद्धत्वात् सामगानां तेन वरणं युक्तं ।
 हिङ्कारस्य कालं विधत्ते “प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणे यदाग्र-
 यणं गृहीत्वा हिङ्करोति प्रजापतिरेव तत् प्रजा अभिजघ्नीति

तस्माद्वत्सं जातं गौरभिजिघ्रति” (सं० ६ का० १४ प्र० ११ अ०) इति ।
 आग्रयणहिङ्गारयोः पौर्वापर्यं यदस्ति तत् तेन प्रजापतिरेव
 यजमानस्य प्रजानां मूर्द्धन्याघ्राणं करोति, अतएव पशून्-
 ष्येतद्दीक्ष्यते । त्रिष्वपि सवनेषु आग्रयणं विधत्ते “आत्मा वा
 एष यज्ञस्य यदाग्रयणः सवने सवनेऽभिगृह्णात्यात्मन्नेव यज्ञः
 सन्तनोति” (सं० ६ का० १४ प्र० ११ अ०) इति । दशापवित्र-
 स्थोपरि सोमरसस्य अवनयनं विधत्ते “उपरिष्ठादानयति रेत
 एव तदधाति” इति (सं० ६ का० १४ प्र० ११ अ०) दशापवित्र-
 स्थाधस्तात् स्ववत्या धारया आनयनं विधत्ते “अधस्तादुपगृ-
 ष्णाति प्रजनयत्येव तत्” इति (सं० ६ का० १४ प्र० ११ अ०) सव-
 नत्रयगमाग्रयणं प्रशंसति “ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात् सत्या-
 द्गायत्री कनिष्ठा कृन्द्माः सती सर्वाणि सवनानि वहतीत्येष वै
 गायत्र्यै वक्षो यदाग्रयणस्तमेव तदभिनिवर्तः सर्वाणि सव-
 नानि वहति तस्माद्वत्समपाकृतं गौरभिनिवर्तते” (सं० ६ का०
 १४ प्र० ११ अ०) इति । अन्त्याचरत्वात् कनिष्ठा । प्रातःसवने वहि-
 ष्यमानसूक्तानां उपासौ गायतेत्यादीनां कृन्दो गायत्री । मा-
 ध्यन्दिनसवने माध्यन्दिनपवमानसूक्तस्य अश्वाते जातमन्त्रस्य
 इत्यस्य गायत्री तृतीयसवनस्यार्भवपवमानसूक्तस्य स्वादिष्ठयेत्यस्य
 गायत्री एव मुदाहर्तव्यं । यथा गौः अपाकृतं स्ववत्समभिलक्ष्य
 हृणादिकमपि परित्यज्य निवर्तते तथा गायत्री स्ववत्समाग्रयणं
 अभिलक्ष्य पुनः पुनर्निवर्त्य सवनानि निर्वहति । ये देवा दिवि
 त्रिःशतयज्ञेत्येते त्रिष्टुभौ ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमेकादशानुवाको ॥ * ॥

उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत उ-
क्थायुवे यत्त इन्द्र बृहद्वयस्तस्मै त्वा विष्णवे त्वैष ते
योनिरिन्द्राय त्वोक्थायुवे ॥ १ ॥

उपयामगृहीतोऽसि द्वाविंशतिः ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

कल्पः “स्थालोक्त्यं गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा
बृहद्वते वयस्वत इति ग्रहणमादनौ” इति । पाठस्तु “उपया-
मगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत उक्थायुवे यत्त इन्द्र
बृहद्वयस्तस्मै त्वा विष्णवे त्वैष ते योनिरिन्द्राय त्वोक्थायुवे” इति ।
हे सोम उपयामेन स्थाल्या गृहीतोऽसि इन्द्राय त्वां गृह्णामि ।
कीदृशाय । बृहद्वते बृहत्सामप्रियाय, तत्सामयोऽन्यामृचि “त्वां
वृलेष्विन्द्रसत्पतिं” इति हि श्रुतं । वयस्वते वयोऽन्नं सोमरूपं तस्मै
तत्पानार्थं त्वां प्रार्थय इति शेषः । हे सोम विष्णवे त्वां गृ-
ह्णामि । एष खरप्रदेशः तव स्थानं उक्थशस्त्रप्रियायेन्द्राय त्वां
खरे सादयामि । मन्त्रव्याख्यानायादावुक्थग्रहणं विधत्ते “इन्द्रो
वृत्राय वज्रमुदयकृत् स वृत्रो वज्रादुद्यतादविभेत् सो ऽब्रवीन्ना

मे प्रहारस्ति वा इदं मयि वीर्यं तत् ते प्रदास्यामीति तस्मा
 उक्थं प्रायच्छत् तस्मै द्वितीयमुदयच्छत् सोऽब्रवीन्मा मे प्रहार-
 स्ति वा इदं मयि वीर्यं तत् ते प्रदास्यामीति तस्मा उक्थमेव
 प्रायच्छत् तस्मै तृतीयमुदयच्छन्तं विष्णुरन्वतिष्ठत जहीति सो
 अब्रवीन्मा मे प्रहारस्ति वा इदं मयि वीर्यं तत् ते प्रदास्यामीति
 तस्मा उक्थमेव प्रायच्छत् तं निर्मायं भूतमहन् यज्ञो हि
 तस्य मायामोद्यदुक्थो गृह्यत इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमानो
 भ्रातृव्यस्य वृक्षे” (सं० ईका०।५ प्र०।१ अ०) इति । मा मे प्रहाः
 मां मा प्रहर्षीः । वीर्यमुक्थरूपं श्रेष्ठं वस्तु उक्थस्याख्यां मन्त्रेण
 गृहीतः सोम उक्थ इत्यर्थः । तस्य सवनत्रयापेक्षया त्रिःप्रदानं ।
 अग्निष्टोमे तृतीयसवने उक्थभावेऽपि संस्थान्तरेषु विद्यते । अथ
 वा प्रातःसवन एवोक्थस्याख्या उक्थपात्रे विगृहीतत्वं तद-
 पेक्षया त्रिः प्रदानं । तृतीयपर्याये विष्णुर्जहीत्येवं वदन्निन्द्रमन्त्र-
 तिष्ठत सहकारी मन्त्रवस्थित उक्थरूपो यज्ञो वृत्रस्य माया य-
 स्मादुक्थलोभेन मोहित इन्द्रो वृत्रं न जघान त्रिष्वप्युक्थेषु
 दत्तेषु निर्मायं मोहयितुमसमर्थं वृत्रं हतवान् तस्मादिन्द्रवद्वै-
 रिंगतमिन्द्रियं सामर्थ्यं विनाशयितुमुक्थं गृह्णीयात् । वृत्रेणैन्द्राय
 दत्तत्वान्मन्त्रेऽपि इन्द्रायेत्युक्तिर्युक्तेत्याह “इन्द्राय त्वा वृहद्वते व-
 यस्वत इत्याहेन्द्राय हि स तं प्रायच्छत्” (सं० ईका०।५ प्र०।
 १ अ०) इति । विष्णोरपि सहकारित्वेन भागित्वात् तन्मन्त्रोऽपि
 युक्त इत्याह “तस्मै त्वा विष्णवे लेत्याह यदेव विष्णुरन्वतिष्ठत ज-
 हीति तस्माद्विष्णुमन्त्राभजति” (सं० ईका०।५ प्र०।१ अ०) इति ।

स्याख्यां गृहीत्वा सादितस्य सोमस्य होमकाले पुनर्द्वारुपात्रे त्रि-
 वारयद्दणं विधत्ते “त्रिर्निगृह्णाति त्रिर्हि मन्तं तस्मै प्रायच्छत्”
 (सं० ६ का० १५ प्र० १२ अ०) इति । स वृत्रस्तमुक्थ्यं तस्मै इन्द्राय
 त्रिः प्रायच्छत् । ततः स्थालीगतं सोमं त्रेधा निष्कृष्य पर्यायत्रयेण
 गृह्णीयात् । दारुपात्रे गृहीतस्यामादनमन्त्रं स्थाल्याभिमर्शनमन्त्रं
 चोत्पाद्य व्याचष्टे “एष ते योनिः पुनर्हविरसीत्याह पुनः पुन-
 र्हस्मान्निगृह्णाति” (सं० ६ का० १५ प्र० १२ अ०) इति । हे दारुपात्रे
 गृहीत सोम तवैषः खरप्रदेशः स्थानं अनेन मन्त्रेण सादयेत् ।
 हे स्थालीगत सोम त्वं गृहीतशेषोऽपि पुनर्गृह्यमाणत्वाद्धविर-
 वासि अस्मात् स्थालीगतात् सोमाद् गृहीष्यमाणं पर्यायद्वय-
 मपेक्ष्य पुनः पुनरित्युक्तिः । अत्र सूत्रं “उपयामगृहीतोऽमि
 मित्रावरुणाभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामि देवेभ्यो देवायुवमुक्थेभ्य उक्था-
 युवमित्युक्थ्यात् तृतीयं गृहीत्वेष ते योनिर्मित्रावरुणाभ्यां त्वेति
 सादयित्वा पुनर्हविरसीति स्थालीमभिमृशति, एवं विहिता-
 वृत्तरौ पर्यायौ ताभ्यां प्रतिप्रस्थाता चरति” इति । उक्थ्य-
 होमचमसहोमान् विधत्ते “चक्षुर्वा एतद्यज्ञस्य यदुक्थ्यः तस्मा-
 दुक्थ्यः ऊतः सोमा अन्वायन्ति तस्मादात्मा चक्षुरन्वेति त-
 स्मादेकं यन्तं बहवोऽनुयन्ति तस्मादेको बहूनां भद्रो भवति
 तस्मादेको बह्वोर्जाया विन्दते” (सं० ६ का० १५ प्र० १२ अ०) इति ।
 चक्षुःस्थानीये उक्थ्ये ऊते सति अनन्तरमेवेतरस्थानीयाश्चममा-
 होतव्याः । आत्मा सर्वावयवमङ्गातरूपः पुरुषः । अवयवेषु मुख्यस्य
 षत्तुषो दृष्टिः पुरतो मार्गे प्रसरति । ततः सङ्गातरूप आत्माऽनु-

गच्छति । एकं मुख्यं परिदृढं गच्छन् वद्वेव मृत्वा अनुगच्छन्ति ।
 एको मुख्यश्चक्षुरिव ज्ञापकाचार्याऽपि बहूनां शिष्याणां मध्ये
 भद्रः पूज्यो भवति । एको मुख्यः स्वतन्त्रः पुरुषः परतन्त्रा बह्वीर्जा-
 या लभते । एभिर्दृष्टानैश्चमसानामुक्त्यान्तरहोमो युक्तः । अत्र
 सूत्रं “यहमध्वर्युरादत्ते चमसांश्चमसाध्वर्यव आश्राव्य प्रत्याश्रा-
 विते सम्प्रेष्यति, उक्थशा यज सोमानां, इति वषट्कृतानु वषट्के
 जुहति भक्षान् हरन्ति” इति । मुख्यचमसे सम्पातस्यावनयनं वि-
 धत्ते “यदि कामयेताध्वर्युरात्मानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्यन्तरा-
 हवनीयं च हविर्द्धानं तिष्ठन्नवनयेदात्मानमेव यज्ञयज्ञसेनार्पयति
 यदि कामयेत यजमानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्यन्तरा सदो हवि-
 र्धाने तिष्ठन्नवनयेद्यजमानमेव यज्ञयज्ञसेनार्पयति यदि काम-
 येत सदस्यान्यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमिति सद आलभ्याऽवनयेत् सद-
 स्यानेव यज्ञयज्ञसेनार्पयति” (सं० का० १५ प्र० १९ अ०) इति । यज्ञ-
 यज्ञसं यज्ञफलं । आलभ्य प्रविश्य । अत्र सूत्रं “देवेभ्यस्त्वा देवा
 युवं पृणज्मि यज्ञस्यायुष इति मुखे सम्पातमवनयति यदि का-
 मयेताध्वर्युरात्मानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्युक्तं” इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

मूर्ध्नि॑ नं दि॒वो अ॒र॒तिं पृ॒थि॒व्या वै॒श्वान॒रमृ॒ताय॑ जा॒-
 तम॒ग्निं । क॒विः स॒म्राज॑म॒तिथिं॑ ज॒नाना॑मा॒सन्ना पा॒त्रं
 ज॒नय॑न्त दे॒वाः । उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोऽस्य॒ग्रये॑ त्वा वै॒श्वान॒-

राय॑ भ्रुवोऽसि॑ भ्रुवक्षि॑तिर्भ्रुवा॑णां भ्रुवत॑मोऽच्यु॑तानाम॒-
च्यु॑तक्षि॑त्तम॒ एष॒ ते॒ योनि॑र॒ग्रये॑ त्वा वैश्वा॑न॒राय॑ ॥ १ ॥

मूर्द्धा॑नं पञ्च॑चिः॒शत् ॥ १३ ॥

इति॑ तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा॒-
ठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

कल्पः “मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इति स्थाव्या
भ्रुवं पूर्णं गृह्णात्येष ते योनिरग्रये त्वा वैश्वानरायेत्यायतने
हिरण्ये मादयेत्” इति पाठस्तु “मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या
वैश्वानरमृताय जातमग्निं । कविः सव्याजमतिथिं जगानामा॒-
मन्ना पात्रं जनयन्त देवाः । उपयामगृहीतोऽस्यग्रये त्वा वैश्वा॒-
नराय॑ भ्रुवोऽसि॑ भ्रुवक्षि॑तिर्भ्रुवा॑णां भ्रुवत॑मोऽच्यु॑तानामच्युतक्षि॒-
त्तम॒ एष॒ ते॒ योनि॑र॒ग्रये॑ त्वा वैश्वा॑न॒राय॑” इति । अत्र गृहीत्वा
पञ्चाङ्गुवोऽसीत्यादिकं पठेत् । तदुक्तं बोधायनेन “अथैनमधि॒-
वदते॑ भ्रुवोऽसीति मूर्द्धानमिति मन्त्रे स्तुम इति पदमध्याह॒-
त्याग्निं वयं स्तुम इति योजनीयं । कीदृशमग्निं । दिवो मूर्द्धानं
शिरोवदन्नते देशे सूर्यरूपेणावस्थाय द्युलोकस्य भागकं । अरतिं
पृथिव्या अरतिरुपरतिः तद्गृहीतं । न हि पृथिव्या उपरि कदा॒-
चिदप्यग्निरुपरमते किन्तु दाहपाकप्रकाशैः सर्वाननुगृह्णन् सर्वदा
वर्त्तते । स चाग्निर्वैश्वानरनामकः । यथा दिवि नाको नामा॒-
ग्निरित्यावातं तथा पृथिव्यां वैश्वानरः । अतः जातं यज्ञा॒-

र्थमाहवनीयादिरूपेणात्पन्नं । कविं स्वभक्ताननुगृहीतुमभिज्ञं ।
 सम्राजं सम्यग्दीप्यमानं जनानां यजमानानामतिथिं हविर्भिः
 सत्कारयोग्यं । आसन् ईदृशस्याग्नेरास्ये हेतुं देवाः पात्रं सो-
 मग्रहचमसरूपं आ जनयन्त सर्वत ऐन्द्रवायवादिस্থानेषूत्पा-
 दितवन्तः । हे सोम स्थालीरूपेणापयामेन गृहीतोऽसि वैश्वान-
 रनामकायाग्नये त्वां गृह्णामि । हे ग्रह त्वं ध्रुवोऽसि ध्रुवनाम-
 रूपकोऽसि । ध्रुवचितिः स्थिरनिवासः । अवैश्वदेवशंसनमवस्था-
 नात् ध्रुवाणामादित्यस्याख्यादीनां मध्ये ऽतिशयेन ध्रुवस्तस्यैव
 व्याख्यानं अच्युतानां अच्युतचित्तम इति । एषोऽनुषोप्तदेशस्तव
 स्थानं तत्र वैश्वानरायाग्नये त्वां मादयामि । ध्रुवग्रहं विधत्ते
 “आयुर्वा एतद्यज्ञस्य यद्भुव उत्तमो ग्रहाणां गृह्यते तस्मा-
 दायुः प्राणानामुत्तमं” (सं० ६ का०।५ प्र०।२ अ०) इति । ऐन्द्र-
 वायवादयो यथा यज्ञस्य वागादिप्राणरूपास्तथा ध्रुवोऽप्यायुः-
 स्वरूपः, स च ध्रुवोऽन्तर्यामैन्द्रवायवादीनां धाराग्रहाणामुत्तम-
 स्वरमो यथा भवति तथा गृहीतव्यः । अत एव ध्रुवग्रहप्रस्तावे
 सूत्रकारेणोक्तं “अत्र धारा विरमति” इति । यस्मादायुःस्थान-
 नीयो ध्रुवो ग्रहाणामुत्तमः तस्माद्वागादीनां प्राणानां मध्ये
 जीवनरूपमायुरुत्तमं । सति हि जीवने प्राणाः शोभन्ते । मन्त्रे
 मूर्द्धंशब्दप्रयोगेण ज्ञातीनां मध्ये यजमानं श्रेष्ठं करोतीत्याह
 “मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इत्याह मूर्द्धानमेवैनं समानानां
 करोति” (सं० ६ का०।५ प्र०।२ अ०) इति । आयुषो वैश्वानरा-
 भिमानीदेवत्वादायुःस्थानीयस्य ध्रुवस्य ग्रहणे वैश्वानरशब्दे युक्तं

इत्याह “वैश्वानरमृताय जातमग्निमित्याह वैश्वानरः हि देवतयायुः” (सं० ६ का०।५ प्र०।२ अ०) इति । अस्यामृत्युपरितने यजुषि च वैश्वानरशब्दप्रयोगो नाभेरूर्ध्वाधावर्त्तिप्राणसाम्यायेत्याह “उभयतो वैश्वानरो गृह्यते तस्मादुभयतः प्राणा अधस्ताच्चोपरिष्टाच्च” (सं० ६ का०।५ प्र०।२ अ०) इति । यथा वाक्क्षुरादय उपरिभागवर्त्तिनो मूकत्वान्मलवधिरत्वादि-कृतानल्पान् व्यवहारनिरोधान् वारयन्तो देहस्यार्द्धं कृत्यं निर्वहन्ति तथा अधोभागवर्त्ति तु प्राणो मलमूत्रनिरोधं महान्तं निरोधं निवारयन्नर्द्धकृत्यं निर्वहति । तथैवान्ये गृहा यज्ञस्यार्धं निर्वहन्ति । ध्रुवस्त्वर्धमिति प्रशंसति “अर्धिनोऽन्ये गृहा गृह्यन्ते ऽर्धी ध्रुवस्तस्मादर्थवाङ् प्राणोऽन्येषां प्राणानां” (सं० ६ का०।५ प्र०।२ अ०) इति । अर्द्धित्वमिति शेषः । ध्रुवस्येतरविलक्षणं स्थाल्यामादनस्थानं विधत्ते “उपोऽन्ये गृहाः साद्यन्तेऽनुपोप्रे ध्रुवस्तस्मादस्थान्याः प्रजाः प्रतितिष्ठन्ति माऽमेनान्याः” (सं० ६ का०।५ प्र०।२ अ०) इति । मृदमुपाय खरीकृते प्रदेशे गृहान्तरा सादनं । केवलभूम्यां ध्रुवस्य सादनं । यस्मादेवं वैलक्षण्यं तस्मात्सोकेऽप्यन्या गवादिरूपाः प्रजा अस्थिवत्कठिनेन खुरेण भूमौ तिष्ठन्ति । अन्यास्तु मनुष्यरूपाः प्रजाः पादतलगतं मांमेन अवतिष्ठन्ते । भूमौ साद्यमानस्य ध्रुवस्यात्तरहविधानममीपदेशं विधत्ते “असुरा वा उत्तरतः पृथिवीं पर्याचिकीर्षन् तान् देवा ध्रुवेणादृहन् तद्भुवस्य ध्रुवं यद्भुव उत्तरतः साद्यते धृत्यै” (सं० ६ का०।५ प्र०।२ अ०) इति । पर्याचिकीर्षन् पर्या-

कर्तुमुत्तरत आक्रष्टुमैच्छन् । भुवस्योत्तरदेशे सादनेन सा
 पृथिवी धृता भवति । अत्र सूत्रं “उत्तरस्य हविर्धानस्याग्ने-
 पस्तम्भनमनुपोप्ते भुवस्याली” इति । भुवेऽवस्थितस्य सोमस्य हा-
 तचमसेऽवनयनं विधत्ते “आयुर्वी एतद्यज्ञस्य यद्भुव आत्मा
 होता यद्धोतचमसे भुवमवनयत्यात्मन्नेव यज्ञस्यायुर्दधाति” (सं०
 ईका०।५ प्र०।२ अ०) इति । अवनयनस्य कालं विधित्सुर्मता-
 न्तराण्युपन्यस्यति “पुरस्तादुक्थस्याऽवनीय इत्याहुः पुरस्ताद्वा-
 युषो भुङ्क्ते मध्यतोऽवनीय इत्याहुर्मध्यमेन ह्यायुषो भुङ्क्ते उत्त-
 रार्धेऽवनीय इत्याहुस्तमेन ह्यायुषो भुङ्क्ते” (सं० ईका०।५ प्र०।
 २ अ०) इति । उक्थं शस्त्रं । तच्च त्रेधा विभज्य पूर्वभागे शस्यमाने
 ऽवनयेत् । एवमितरयोरपि । आयुषः पूर्वभागे बाल्ये बद्धकृत्वा
 भुज्यते । मध्यमे भागे बद्धत्वं भुज्यते । उत्तमे भागे शस्त्रभावेऽपि
 बद्धभोक्तुमिच्छति । इदानीं विधत्ते “वैश्वदेव्यामृचि शस्यमा-
 नायामवनयति वैश्वदेव्यौ वै प्रजाः प्रजास्वेवायुर्दधाति” (सं०
 ईका०।५ प्र०।२ अ०) इति । उत नोहिर्बुध्नियः प्रह्णोत्वित्येषा
 वैश्वदेवी । मूर्ध्नां दिवो अरतिं पृथिव्या इति चिष्टुप ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छणायजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ * ॥

मधु॒श्च माध॑वश्च शु॒क्रश्च शु॒चिश्च नभ॑श्च नभ॒स्य॑श्चैप-
 श्वोर्ज॑श्च सह॒श्च सह॒स्य॑श्च तप॑श्च तप॒स्य॑श्चोपयामृ॒ही-
 तोऽसि स॒सर्पोऽस्य॑ ह॒स्यत्याय॑ त्वा ॥ १ ॥

मधुस्त्रिंशत् ॥

इति तत्तिरीयसंहितायां प्रथमकारण्डे चतुर्थप्रपाठके
चतुर्दशेनुवाकः ॥ ० ॥

कल्पः “अतुग्रहैः प्रचरतो द्रोणकलशाद् गृह्यन्ते न साद्यन्ते
पूर्वेषां शेषेषूत्तरानभिगृह्णीतः पूर्वाऽध्वर्युर्गृह्णाति जघन्यः
प्रतिप्रस्थातोपयामगृहीतोऽसि मधुस्येत्येतैः प्रतिमन्त्रं स-
मर्पोऽस्य हस्यत्यायत्वेति त्रयोदशचतुर्दशौ गृह्येते” इति ।
मन्त्राणां पाठस्तु “मधुस्य माधवस्य शुक्रस्य शुचिस्य नभस्य
नभस्यस्येषस्योर्जस्य सहस्य सहस्यस्य तपस्य तपस्यस्योपयामगृही-
तोऽसि सःसर्पोऽस्य हस्यत्यायत्वा” इति । अत्र मध्वादिशब्दाः
क्रमेण चैत्रादिमासानां वाचकाः । सःसर्पो हस्यतिशब्दयो-
रर्थोऽन्यत्र दर्शितः । असङ्क्रान्तावेकवर्षे दौ चेत् सःसर्प आदिमः
जयमासो द्विमङ्क्रान्तः स चाहस्यति मञ्जक इति । मन्त्रादावु-
पयामेति प्रयुञ्जीत । हे सोम त्वमुपयामगृहीतो मधुश्चासि ।
एवमन्यत्रापि योज्यं । अतुग्रहं विधत्ते “यज्ञेन वै देवाः
सुवर्गं लोकमायन् ते मन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति ते
संवत्सरेण योपयित्वा सुवर्गं लोकमायन् तमृषय अतुग्रहैरेवा-
नुप्राजानन् यदृतुग्रहा गृह्यन्ते सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्ये” (मं०
६का० १५ प्र० १३ अ०) इति । संवत्सरेण योपयित्वा कालवि-
त्वेन मोहयित्वा यतो अषयो मनुष्येष्वभिज्ञाः । सङ्ख्यां विधत्ते
“दादश गृह्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरस्य प्रज्ञात्ये”

चयोदशचतुर्दशयोरप्येतदुपलक्षणं । अत एव सूत्रकार आह
 “द्वादश चयोदश चतुर्दश वा गृह्यन्ते” इति । आदावन्ते च
 द्वयोर्गृहणं विधत्ते “मह प्रथमौ गृह्येते सद्योत्तमौ तस्माद्वौ
 द्वावृत्” (सं० ६का० १५ प्र० १३ अ०) इति । मधुश्च माधवश्चेत्येते
 प्रथमौ । तपश्च तपस्वश्चेत्येतावुत्तरौ । यस्माद् द्वयोः साहित्य-
 मत्र विहितं तस्माद् द्वौ द्वौ मामौ चत्वरयवौ । पात्रस्यमोमं
 वक्त्रौ स्त्रावयितुं विलस्य पार्श्वयोर्द्वौ मुखे विधत्ते “उभयतो मुख-
 मृतुपात्रं भवति को हि तद्देद यत च्छदनां मुखं” (सं० ६का०
 १५ प्र० १३ अ०) इति । च्छदनां मुखं चतुर्धर्मप्रवृत्त्यारम्भो यतो
 यस्मात् कालादारभ्य भवति तत् को नाम वेद तस्मात् चतु-
 प्रात्रस्य मुखद्वयं कुर्यात् । अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः प्रैषमन्त्रावुत्पा-
 दयति “चतुना प्रेथेति षट्कल आह षड्वा चतव च्छदनेव
 प्रीणात्यृतुभिरिति चतुश्चतुष्पद एव पशून् प्रीणाति द्विः
 पुनर्चतुनाह द्विपद एव प्रीणाति” (सं० ६का० १५ प्र० १३ अ०)
 इति । हे मैत्रावरुण च्छदुना निमित्तेन होतारं प्रेथ । त-
 मिमं मन्त्रं प्रथमद्वितीयपञ्चमेध्वर्युर्ब्रूयात् । द्वितीयचतुर्थषष्ठेषु
 प्रतिप्रस्थाता ब्रूयात् । एवं षट्कलः तद्वचनं । तेन भवत्यृतुनां
 प्रीतिः । च्छदुभिः प्रेथेति सप्तमनवमयोरध्वर्युर्ब्रूयात् । अष्टम-
 दशमयोः प्रतिप्रस्थाता । तेन चतुरावर्त्तनेन पशूनां प्रीतिः ।
 च्छदुना प्रेथेत्यध्वर्युरेकादशे ब्रूयात्, प्रतिप्रस्थाता द्वादशे । तेन
 द्विरावर्त्तनेन मनुष्याणां पक्षिणाञ्च प्रीतिः पूर्वोक्तामेव षट्-
 चतुर्दशसंख्यां उपजीव्योपजीवकभावेन प्रशंसति “च्छदुना प्रेथेति

षट्कल आहर्तुभिरिति चतुस्सस्माच्चतुष्पादः पञ्चव ऋतुनुप-
जीवन्ति द्विः पुनर्ऋतुनाह तस्माद्विपादश्चतुष्पादः पञ्चनुपजी-
वन्ति” (सं०६का०।५प्र०।३अ०) इति । गवादयश्चतुष्पादः
शीतोष्णादिनुधर्मानुपजीवन्ति । मनुष्याश्च द्विपादः पञ्चुगतक्षी-
रादीनुपजीवन्ति । स्वर्गरोहणसोपानरूपेण पुनः प्रशंसति “ऋ-
तुना प्रेथ्येति षट्कल आहर्तुभिरिति चतुर्द्विः पुनर्ऋतुनाहा-
क्रमणमेव तत्मेतुं यजमानः कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ”
(सं०६का०।५प्र०।३अ०) इति । आक्रम्यते प्राप्यते स्वर्गाऽनेन
मेतुनेत्याक्रमणः मेतुः । यथा सेतोरधाभागो विशालः ऊर्ध्व-
प्रदेशः मङ्कुचितः तथैवात्र षट्चतुर्द्विमञ्ज्या द्रष्टव्या । सोपाने-
ष्वथेतत् समानं । अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रैर्युगपद्गमनं निषेधति
“नान्योन्यमनुप्रपद्येत यदन्योन्यमनुप्रपद्येतर्तुर्ऋतुमनुप्रपद्येत-
र्त्तवा मोञ्जकाः स्युः” (सं०६का०।५प्र०।३अ०) इति । अध्वर्यु-
प्रतिप्रस्थात्रभ्यां प्रथमद्वितीयौ यदौ महगृहीतौ । ततो हवि-
र्धानान्निष्क्रम्य गत्वा ऽऽहवनीये जुत्वा पुनः प्रत्यागत्य हविर्धाने
ग्रहान्तरं ग्रहीतव्यं । तत्रैकः पुरतोऽन्यः पृष्ठत इत्येवं युगपन्न
गन्तव्यं, किन्तु पर्यायेण । ऋतुग्रहे यदि तयोः महगमनं स्यात्
तदानीमेकमृतुमन्योऽनुप्रविशेत्, ततः माङ्गूर्यात् ऋतवा मोहहे-
तवो भवेयुः । कालभेदवद्भयोर्भागभेदं विधत्ते “प्रमिद्धमेवा-
ध्वर्युर्दक्षिणेन प्रपद्यते, प्रमिद्धं प्रतिप्रस्थातोत्तरेण, तस्मादादित्यः
पण्णामो दक्षिणेनैति षडुत्तरेण” (सं०६का०।५प्र०।३अ०)
इति । प्रथमतः मिद्धं प्रमिद्धं आदित आरभ्येत्यर्थः । यस्माद्द-

त्वजोर्दक्षिणोत्तरौ दौ मार्गौ तस्मादादित्यस्यापि दक्षिणाय-
नोत्तरायणे भवतः । अत्र सूत्रं “ग्रहावादाद्योपनिष्क्रामतो
दक्षिणमेवाध्वर्युर्द्वार्बाहुं निश्चयमाण उपनिष्क्रामत्युत्तरं प्रति-
प्रस्थाता द्वार्बाहुं निश्चयमाण उपरमत्यथाध्वर्युराश्रावयति आ-
श्रावयास्तु श्रौषट् चतुना प्रेक्षेति वषट्कृते जुहोति निष्क्राम-
त्येवं प्रतिप्रस्थाता प्रपद्यते तथाध्वर्युः” इति । यदा हविर्धानात्
प्रतिप्रस्थाता निष्क्रामति तदाध्वर्युर्हविर्धानं प्रविशति । एवं
व्यत्ययेनाभयार्गमनं । मधुस्रेत्यादिमन्त्रैरेव द्वादश मासानां
प्रीतत्वात् स॒र्षमन्त्रस्य निर्विषयत्वमाशङ्क्य व्याचष्टे “उपयाम-
गृहीतोऽसि स॒र्षोऽस्य॒ हस्यत्यायत्वेत्याहास्ति त्रयोदशो माम
इत्याहुस्तमेव तन्म्रीणाति” (सं० ६ का० १५ प्र० ३ अ०) इति ।
अधिकमासस्तयोदशः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ * ॥

इन्द्राग्नी आगतः सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यं । अस्य
पातं धियेषिता । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वैप
ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा ॥ १ ॥ ॥ १५ ॥

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आगत । दा-
श्वाः सो दाशुषः सुतं । उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्य-
स्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ १ ॥

इन्द्राग्नी ओ मासो वि॒शतिर्वि॒शतिः ॥ १६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके पञ्चदशषोडशानुवाकौ ॥ ० ॥

कल्पः “अभक्षितेन पात्रेणाध्वर्युरैन्द्राग्रं गृह्णाति । इन्द्राग्नी
आगतः सुतमिति ग्रहणमादनौ” इति । पाठस्तु “इन्द्राग्नी
आगतः सुतं गोभिर्नभो वरेण्यं । अस्य पातं धियेपिता । उप-
यामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां लैष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा”
इति । हे इन्द्राग्नी सुतमभिषुतं सोमं प्रत्यागतं आगच्छतं ।
कीदृशं सोमं । गोभिः सुतिर्भिर्युक्तमिति शेषः । नभो नभ-
स्थितैः स्वर्गनिवामिभिर्देवैर्वरेण्यं प्रार्थनीयं । अस्य सोमस्य मन्त्र-
न्विनं स्वकीयमंशं पातं युवां पिबतं । कीदृशौ युवां । धिया अस्म-
द्व्या इषिता प्रार्थितौ । स्पष्टमन्यत् । कल्पः “वैश्वदेवः शुक्रपा-
त्रेण गृह्णात्योमामश्चर्षणीधृत इति ग्रहणमादनौ” इति । पा-
ठस्तु “ओमामश्चर्षणीधृतो विश्वे देवाम आगत । दश्याः सो
दाशुषः सुतं । उपयामगृहीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते
योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः” इति । हे विश्वे देवाः आगतं आग-
च्छतं । कीदृशाः । ओमामो रक्षितारः । चर्षणीधृतो मनुष्यपोष-
काः । अनिष्टनिवारणं रक्षणं दष्टप्रापणं पोषणं । सुतमभि-
षुतं दाशुषो दत्तवतो यजमानस्य दाश्याः सः फलं पूज्यं दत्त-
वन्तः । स्पष्टमन्यत् । मन्त्रानुपेक्ष्य ऐन्द्राग्रग्रहं विधत्ते “सुव-
र्गाय वा एष सोकाय गृह्णन्ते यद्वतुग्रहा ज्योतिरिन्द्राग्नी

यदैन्द्राग्रमृतमात्रेण गृह्णाति ज्योतिरेवास्मा उपरिष्ठाद्-
धाति सुवर्गस्य लोकस्य लोकस्यानुख्यात्यै” (सं० ६ का०।५ प्र०।
४ अ०) इति । यदेतद्दत्तुपात्रमध्युहस्ते भक्षणीयेन सोमेनोपेतं
तेनैन्द्राग्रं गृह्णीयात् । तथा मति चतुर्गृहेः प्राप्तः स्वर्गः इन्द्राग्नि-
ज्योतिषा प्रकाशितो भवति । बलप्रदत्त्वेनैन्द्राग्रं प्रशंसति “आ-
जोमृतौ वा एतौ देवानां यदैन्द्राग्नौ यदैन्द्राग्नौ गृह्यत आज
एवावरुन्ते” (सं० ६ का०।५ प्र०।४ अ०) इति । यद्दान्तरं विध-
त्ते “वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा अमावा-
दित्यः शुक्रो यद्वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति तस्मादमावा-
दित्यः सर्वाः प्रजाः प्रत्यङ्मुदेति तस्मात् सर्व एव मन्यते मां
प्रत्यङ्मुदगादिति” (सं० ६ का०।५ प्र०।४ अ०) इति । शुक्रग्रहस्य यत्
पात्रं तेन वैश्वदेवं गृह्णीयात् । वैश्वदेवः सर्वाः प्रजाः प्रति-
शुक्रग्रहाभिमानिन्या आदित्यः प्रत्यङ्मुदेति अभिमुख उदेति ।
तदेतत्सर्वस्याप्यनुभवमिदं । तेजःप्रदत्त्वेन वैश्वदेवं प्रशंसति “वै-
श्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजास्तेजः शुक्रो
यद्वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति प्रजास्तेव तेजो दधाति” (सं०
६ का०।५ प्र०।४ अ०) इति । इन्द्राग्नौ आमाम इत्येते गायत्र्यौ ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशषोडशाऽनुवाकौ ॥ * ॥

मरुत्वन्तं वृषभं वा वृधानमकवारिं दिव्यः शास-
मिन्द्रं । विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रः स होदामिह तः

हुवेम । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते
योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ १ ॥

मरुत्वन्तः षड्विंशतिः ॥ १७ ॥

इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याते अपिबः
सुतस्य । तव प्रणीती तव श्रूर शर्मन्नाविवासन्ति कवयः
सुयज्ञाः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष
ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ १ ॥ १८ ॥

मरुत्वाः इन्द्र वृषभो रणाय पिबा सोममनुषधं म-
दाय । आ सिञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मिं त्वः राजासि
पुदिवः सुतानां । उपयाम गृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरु-
त्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ १ ॥

इन्द्र मरुत्वो मरुत्वानेकान्नचिः शदेकान्नचिः शत् ॥
॥ १९ ॥

महाः इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमाः इव ।
सोमैर्वत्सस्य वावृधे । उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय
त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ १ ॥

महानेकान्नचिः शतिः ॥ २० ॥

महाः इन्द्रो नृवदार्षणिप्रा उत द्विबर्ही अमिनः
गर्हाभिः । अस्मद्रियग्वावृधे वीर्यायोरु पथुः सुवृतः

कर्तृभिर्भूत् । उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वैष ते
योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ १ ॥

महानृवत् पञ्चिंशतिः ॥ २१ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके सप्तदशाष्टादशैकोनविंशविंशैकविंशानुवाकाः ॥ ० ॥

कल्पः “मरुत्वन्तमिति स्वेनर्तुपात्रेणाध्युः पूर्वं मरुत्वतीयं
गृह्णाति इन्द्र मरुत्व इति स्वेन प्रतिप्रस्थातोत्तरेणोत्तरं” इति ।
पाठस्तु “मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शममिन्द्रं ।
विश्वामाहमवमे नूतनायोयं सहोदामिह तं ऊवेम । उपया-
मगृहीतोऽमीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्व-
ते” इति । “इन्द्र मरुत्व इह पाहि मेमं यथा शार्थाते अपिवः
सुतस्य । तव प्रणीतो तव शूर शर्मन्नाविवामन्ति कवयः सुय-
ज्ञाः । उपयामगृहीतोऽमीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरि-
न्द्राय त्वा मरुत्वते” इति । इहामिन् कर्मणि तमिन्द्रमाह्व-
याम । कीदृशं । मरुद्गणैरुपेतं जलस्य वर्षितारं कामानां वर्द्ध-
यितारं अकुक्षितारं वृत्रादीनां शत्रूणामतिप्रबलत्वादिविभवं
दुष्टानां शासितारं विश्वं पालयितुं महिष्णुं अनलसमित्यर्थः ।
अवमे रक्षणाय । नूतनाय उद्यं इदानीन्तनेभ्यो वैरिभ्यो जय-
मानं रक्षितुं तद्वैरिषूयमित्यर्थः । सहोदां बलप्रदं । हे मरु-

द्रण्युक्तेन्द्र त्वमिहास्मिन् कर्मणि सोमं पाहि पिब। यथा शा-
 र्यातिनामकस्य सम्बन्धिनि कर्मण्यभिषुतस्य सोमस्यांशमपिबः
 तदत् प्रूर तव प्रणीतो प्रणयनेनानुज्ञया सुयज्ञाः पूर्वे कवयः
 तव शर्मणि सुखे निमित्तभूते सति अभिमुखेन विवामन्ति
 परिचयन्ति तद्वदयमपि यजमान इत्यर्थः। स्पष्टमन्यत्। कल्पः
 “अभक्षितेन पात्रेण अश्वर्युस्तृतीयं मरुत्वतीयं गृह्णाति मरु-
 त्वाः इन्द्रेति ग्रहणमादनौ” इति। पाठस्तु “मरुत्वाः इन्द्र
 वृषभो रणाय पिब सोममनुष्वधं मदाय। आमिञ्चस्व जठरे
 मध्व ऊर्ध्वं त्वं राजामि प्रदिवः सुतानां। उपयामगृही-
 ताऽमीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते”
 इति। हे इन्द्र मरुद्भिर्युक्तो वर्षिता च त्वं रणाय क्रीडार्थं सोमं
 पिब। कीदृशं। अनुष्वधं स्वधाशब्देऽन्वाची सवनीयपुरोडा-
 शानाचष्टे, ताननुसृत्य वर्तमानं। किञ्च मदाय हर्षाय मध्वो
 मधुरस्य पीतस्य सोमस्योर्ध्वं मारं तदीयजठरे आमिञ्चस्व स्था-
 पय। त्वं प्रदिवः प्राणस्य स्वर्गस्य सुतानां सोमानाञ्च राजामि अत
 एव प्रार्थमे। स्पष्टमन्यत्। कल्पः “माहेन्द्रः शुक्रपात्रेण गृह्णाति
 महाः इन्द्रो य आजमेति ग्रहणमादनौ” इति। पाठस्तु “महाः
 इन्द्रो य आजमा पर्जन्यो वृष्टिमाः इव। स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे।
 उपयामगृहीताऽमि महेन्द्राय त्वेप ते योनिर्महेन्द्राय त्वा” इति।
 वृष्टिमान् पर्जन्य इव य इन्द्र आजमा बलेन महान् स इन्द्रः
 वत्सस्थानोयस्य यजमानस्य स्तोमैस्तोत्रैर्वावृधे वर्धतां। स्पष्टमन्यत्।
 अस्मिन्नेव माहेन्द्रयहे विकल्पितं मन्त्रान्तरमवमाद्यायते “म-

हाः इन्द्रो नृवदार्चर्षणिप्रा उत दिवर्हा अमिनः सहेभिः ।
 अस्मद्रियग्वावृधे वीर्यायोरु पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् । उपयाम-
 गृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा” इति । अयं
 महानिन्द्रो नृवन्मनुष्यवदार्चर्षणिप्रा चर्षणीन्मनुष्यान् प्रति
 तदभीष्टभोगैः पूरयतीति चर्षणिप्रा । यथा राजामात्यादि-
 र्मनुष्यः सेवकानभीष्टभोगैः पूरयति तद्वत् । अपि चायं द्वयोः
 प्रकृतिविकृतिरूपयोः सोमयागयोः बर्हा द्विर्यस्येति दिवर्हा । स-
 हेभिर्बलैरमिनः अमितः उपमानरहितः । अस्मद्रियक् अस्मत्स-
 वृशः वावृधे वृद्धिं प्राप्तः । यथा वयमस्यानुग्रहावृद्धिं प्राप्ताः
 तथैवायमणस्मदीयैर्हविर्भविर्वृद्धः । एतदेव प्रपञ्च्यते । वीर्याय
 सामर्थ्यविद्धये कर्तृभिर्यजमानैरयं सुकृता भूत् सुष्ठुवर्द्धितोऽ-
 भूत् । कीदृशी तस्याभिवृद्धिः । उरु यशसा विपुलः । पृथुः
 बलेन विस्तृतः । स्पष्टमन्यत् । मन्त्रा उपेक्षिताः । त्रीन्मरुत्वतीय-
 ग्रहान् विधत्ते “इन्द्रो मरुद्भिः सांविद्यं माध्यन्दिने सवनं
 वृत्रमहन्यन् माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीया गृह्यन्ते वार्चमा
 एव ते यजमानस्य गृह्यन्ते” (सं० ६ कां० १५ प्र० १५ अ०) इति ।
 सांविद्यं सम्प्रतिपत्तिरैकमत्यं । तेषां ग्रहाणां पात्रं विधत्ते “तस्य
 वृत्रं जघ्नुष ऋतवो मुह्यन्त्य ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयान् गृह्णात्
 ततो वै स ऋतून् प्राजानाद्यदृतुपात्रेण मरुत्वतीया गृह्यन्ते
 ऋतूनां प्रज्ञात्वै” (सं० ६ कां० १५ प्र० १५ अ०) इति । ग्रहत्रयं वज्र-
 रूपेण प्रशंसति “वज्रं वा एतं यजमानो भ्रातृव्याय प्रहरति
 यन्मरुत्वतीया उदेव प्रथमेन यच्छति प्रहरति द्वितीयेन सृणुते

तृतीयेन” (सं० ६ का०।५ प्र०।५ अ०) इति । स्पृणुते हि नस्ति ।
 धनुःसम्पादनरूपेण पुनः प्रशंसति “आयुधं वा एतद्यजमानः
 म॥स्फुरते यन्मरुत्वतीया धनुरेव प्रथमो ज्या द्वितीय इषुस्तृ-
 तीयः” (सं० ६ का०।५ प्र०।५ अ०) इति । सम्पादितस्य धनुषः
 प्रयोगरूपेण पुनः प्रशंसति “प्रत्येव प्रथमेन धत्ते विस्वजति
 द्वितीयेन विध्यति तृतीयेन” (सं० ६ का०।५ प्र०।५ अ०) इति ।
 प्रतिधत्त एव वाणं सन्दधात्येव । प्राणादिप्रोणयित्वरूपेण पुनः
 प्रशंसां कर्तुमाख्यायिकामाह “इन्द्रो वृत्रं हत्वा परां परा-
 वतमगच्छदपराधमिति मन्यमानः स हरितो भवत् स एतान्
 मरुत्वतीयानात्मस्पर्णानपश्यत् तानगृह्णीत प्राणमेव प्रथमे-
 नास्पृणुताऽपानं द्वितीयेनात्मानं तृतीयेन” (सं० ६ का०।५ प्र०।
 ५ अ०) इति । प्रबलेन वैरिकुलेन सह विरोधरूपमपराधं कृत-
 वानस्मीति भीत्या परां परावतमत्यन्तदूरं पलाय्य स हरितो
 विवर्णाऽभवत् । आत्मस्पर्णान् स्वस्य भोतिनिवारणेन प्रोणयि-
 त्वन् प्रति जग्राह प्राणापानचेत्रजानां प्रीतिरभूत् । इदानीं
 प्रशंसति “आत्मस्पर्णा वा एते यजमानस्य गृह्यन्ते यन्मरुत्व-
 तीयाः प्राणमेव प्रथमेन स्पृणुतेऽपानं द्वितीयेनात्मानं तृती-
 येन” (सं० ६ का०।५ प्र०।५ अ०) इति । अथ माहेन्द्रग्रहं वि-
 धत्ते “इन्द्रो वृत्रमहन् तं देवा अब्रुवन् महान् वा अयमभूद्यो
 वृत्रमवधीदिति तन्माहेन्द्रस्य महेन्द्रत्व॥ स एतं माहेन्द्रमुद्धार-
 मुदहरत वृत्रं हत्वान्यासु देवतास्वधि यन्माहेन्द्रो गृह्यत उ-
 द्धारमेव तं यजमान उद्धरतेऽन्यासु प्रजास्वधि” (सं० ६ का०।

५ प्र०।५ अ०) इति । उधियते गृह्यत इत्युद्धारो ग्रहः तमुद-
हरत अगृह्णात् । वृत्रहननेनोद्धारोऽयमन्यासु देवतासु म-
ध्येऽधिको ऽभवत् । माहेन्द्रस्य पात्रं विधत्ते “शुक्रपात्रेण गृह्णाति
यजमानदेवत्यो वै माहेन्द्रस्तेजः शुक्रो यन्माहेन्द्रः शुक्रपात्रेण
गृह्णाति यजमान एव तेजो दधाति” (मं० ६ का०।५ प्र०।५ अ०)
मरुत्वन्तमिन्द्रमरुत्वान्मरुत्वो महाः इन्द्रो नृवदित्येतास्त्रिष्टुभः ।
महाः इन्द्रो य आजमेति गायत्री ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्र-
थमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तदशाष्टादशैकोनविंशविंशैकविंशा-
नुवाकाः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

कदाच न स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि दाशुषे । उपोपेन्नु
मघवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते । उपयामगृ-
हीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा । कदाच न प्रयुच्छस्युभे निपा-
सि जन्मनी । तुरीयादित्यसर्वनं त इन्द्रियमातस्थाव-
मृतं दिवि । यज्ञो देवानां प्रत्येति सुमन्मादित्यासो भ-
वता मृडयन्तः । आवोर्वाची सुमतिर्वदत्यादुःहोश्चि-
द्या वरिवो वित्तरासत् । विवस्व आदित्येष ते सोम-
पोथस्तेन मन्दस्व तेन तृप्य तृप्यास्म ते वयं तर्पयितारो
या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामि ॥ १ ॥

वः सप्तविंशतिश्च ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

कल्पः “आदित्यपात्रेण य आदित्यस्याख्यां दिदेवत्यग्रह-
संपातास्तेभ्यः सोमं गृह्णाति कदाच न स्तरीरमीति कदाच न
प्रयच्छमीति गृतातङ्गं दधि यजो देवानामिति पुनः सोमं गृ-
हीत्वा विवस्व आदित्येति तस्मिन् यावाणमुपाहू गृमवनमवधाय
तेनैनं मेलयित्वा या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामीति गृता
तङ्गेन दध्ना पयसा वा वृष्टिकामस्य श्रीत्वा यावाणमुद्गृह्णाति
यद्युद्गृहीतस्य ताजक् विन्दुः प्रस्कन्देद्वर्षुकः पर्जन्यः स्याद्यदि
चिरमवर्षुको न सादयति” इति । प्रथममन्त्रपाठस्तु “कदाच
न स्तरीरमि नेन्द्र मयमि दाशुषे । उपोपेन्नु मघवन् भूय इन्नु ते
दानं देवस्य पृच्यते । उपयामगृहीतोस्यादित्येभ्यस्त्वा” इति । हे
इन्द्र त्वं कदाचिदपि स्तरीः हिंसको न भवामि, किन्तु दाशुषे
हविर्दत्तवते यजमानाय फलप्रदानार्थं मयमि गच्छामि । कुत्र ।
उपोपेन्नु यजमानस्यात्यन्तममीप एव । हे मघवन् भूय इन्नु
पुनरेव च देवस्य तव दानं देयं हविः पृच्यते सम्बध्यते यजमाने-
न हविर्दीयत इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् । उत्तरमन्त्रस्तु “कदाच
न प्रयच्छस्युभे निपासि जन्मनी । तुरीयादित्यमवनं त इन्द्र-
यमातस्यावमृतं दिवि” इति । प्रशब्दे निषेधार्थः । युष्क-
धातुः प्रमादार्थः । हे इन्द्र कदाचिदपि न प्रमाद्यसि किन्तु

वर्तमानमागामि चेतुभे यजमानस्य जन्मनी निपामितरां पा-
 लयामि । तृतीयमित्यस्मिन्नर्थे वर्णव्यत्ययेन तुरीयशब्दः प्रयुक्तः ।
 हे आदित्य तृतीयसवनं ते त्वदीयं तस्मिन् सवने इन्द्रियाभि-
 वृद्धिकारणं अमृतममानं दधि दिवि द्युलोकममाने हविर्धाने
 आभिमुख्येन स्थितं । उत्तरमन्त्रस्तु “यज्ञो देवानां प्रत्येति
 सुखमादित्यामो भवता मृडयन्तः । आवोर्वाची सुमतिर्ववृत्या-
 द॥ होश्चिद्या वरिवो वित्तरामत्” इति । अयं यज्ञपुरुषो देवानां
 सुखं सुखं प्रत्येति जानात्युत्पादयतीत्यर्थः । हे आदित्या अ-
 स्मान् मृडयन्तः सुखयन्तो भवथ । युष्माकं सुमतिः अनुग्रह-
 बुद्धिरर्वाचीनेष्वस्मासु प्रवृत्ता मती आववृत्यात् आवर्ततां या
 सुमतिरेवा॥ होश्चिदस्मदीयपापात् व्यावर्तत पापं विनाशयती-
 त्यर्थः सा सुमतिः वरिवो वित्तरामत् अतिशयेन परिचर्या-
 भिज्ञाभवत् । उत्तरमन्त्रस्तु “विवस्व आदित्यैष ते सोमपी-
 थस्तेन मन्दस्व तेन तृणं तृण्यस्म ते वयं तर्पयितारः” इति ।
 हे विवस्वः विशिष्टनिवास आदित्य विवस्वन्नामक एषः तृतीय-
 स्तव सोमपीथः पातव्यः सोमस्तेन सोमदर्शनेन मन्दस्व हृष्टो
 भव, तेन सोमपानेन तृप्तो भव, तव तर्पयितारो वयमपि तृप्ता
 भूयास्म । उत्तरमन्त्रस्तु “या दिव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणा-
 मि” इति । हे सोम दिव्यवृष्टिहेतुना दत्ता त्वां मिश्रयामि ।
 अत्रादित्यस्य विधातुमाख्यायिकामाह “अदितिः पुत्रकामा
 साध्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मैादनमपचत् तस्या उच्छेषणमददुक्षत् प्रा-
 आत् सा रेतो धत्त तस्यै चत्वार आदित्या अजायन्त” (सं० ६ का० ।

५ प्र०।५ अ०) इति । साध्येभ्यः साध्यनामकेभ्यः । आधानप्रकर-
 णोक्तविधानेन संपादितो ब्रह्मोदनः । उच्छेषं ऊतश्लिष्टं । पुत्र-
 चतुष्टयेनाप्यनिवृत्ते कामे पुनः प्रयुक्तवतीत्याह “सा द्वितीयम-
 पचत् सा मन्यतोऽच्छेषणान् म इमे ऽज्ञत यदद्ये प्राणिष्यामीतो
 मे वसीयाः सो अनिष्यन्त इति माये प्राश्नात् सा रेतो धत्त
 तस्यै वृद्धमाण्डमजायत” (सं० ६ का०।५ प्र०।६ अ०) इति । इमे
 ऽज्ञत चत्वारोऽजायन्त अत्यन्तधनिकपुत्रेत्यपेक्षया । होमात्
 प्रागेव प्राश्ननेनैवापराधेन तस्याऽऽण्डं गर्भस्थानं वृद्धं गर्भशून्य-
 मभवत् । वृद्धिनिवारणाय पुनः प्रयुक्तवतीत्याह “साऽऽदित्येभ्य
 एव तृतीयमपचङ्गेगाय म इदं आन्तमस्त्विति तेऽग्नवन् वरं
 वृणामहै योऽतो जायाता अस्माकं स एकोऽमद्योऽस्य प्रजाया-
 मृद्धाता अस्माकं भोगाय भवादिति ततो विवस्वानादित्यो
 जायत तस्य वा इयं प्रजा यन्मनुष्यास्तास्विक एवर्द्धा यो यजते
 स देवानां भोगाय भवति” (सं० ६ का०।५ प्र०।६ अ०) इति ।
 इदमाण्डं आन्तं गर्भाभावेन पुनः सन्तप्तं आसीत् । इदानीं
 मम गर्भधारणेन अदितेर्भोगाय अस्त्वित्युक्ता ब्रह्मोदनमादि-
 त्येभ्योऽजुहोत् । ततः अण्डाद्यो जायते सोऽस्माकं मध्ये एक
 आदित्योऽसु अस्यादित्यस्य सम्बन्धिनी प्रजायां यः समृद्धः सो
 ऽस्माकं भोगाय भवत्विति वरः । ततः आण्डादिवस्वानामक आ-
 दित्य उत्पन्नः । ये मनुष्याः तेऽप्यादित्यस्य प्रजाः वृष्टिदारेणो-
 त्पादकत्वात् । तासु प्रजासु यो यजते स एव समृद्धत्वाद्देवानां
 भोगाय भवति । इत्यमाख्यायिकया ग्रहं देवतां निरूप्य ग्रह-

णायादानं निरूपयितुमाख्यायिकान्तरमाह “देवा वै यज्ञा-
द्रुद्रमन्तराऽऽयन्त्स आदित्यानन्वाक्रमत ते द्विदेवत्यान् प्राप-
यन्त तान्न प्रतिप्रायच्छन् तस्मादपि वध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रय-
च्छन्ति” (सं० ६ का०।५ प्र०।६ अ०) इति । देवा यज्ञं कुर्वन्त-
स्सस्मिन् यज्ञे रुद्रं विसृतवन्तः । स च रुद्र आदित्याननुप्राप्य
अबाधत । तेन बाधिता आदित्या ऐन्द्रवायवादिग्रहान् शरणं
प्रयन्ताः । ते च ग्रहदेवतास्तानादित्यान् रुद्राय नैव प्रत्यर्पितवन्तः ।
तस्मात्सोके परैर्बन्धोऽपि चोरादिर्यदि शरणं प्राप्नुयात् तदा
तमपरेभ्यो नैव प्रत्यर्पयन्ति । आदित्यग्रहं विधत्ते “तस्माद्विदे-
वत्येभ्य आदित्यो निर्गृह्यते” (सं० ६ का०।५ प्र०।६ अ०) इति ।
यस्मादादित्या द्विदेवत्यग्रहान् प्रपन्नास्तस्माद् द्विदेवत्यग्रहेभ्यो
निषिध्य आदित्यग्रहं गृह्णीयात् । आदित्यानां जतशेषेण
ब्रह्मादनेनेत्यस्नत्वात् तेषां द्विदेवत्यशेषो युक्त इत्याह “यदुच्छे-
षणादजायन्त तस्मादुच्छेषणाद्गृह्यते” (सं० ६ का०।५ प्र०।६ अ०)
इति । ग्रहणे कदाचनेत्यादिमन्त्रान् विनियुक्ते “तिसृभिर्ह्य-
ग्निर्गृह्णाति माता पिता पुत्रस्तदेव तस्मिन्मुल्लवं गर्भो जरायु
तदेव तस्मिन्मुनं” (सं० ६ का०।५ प्र०।६ अ०) इति । मातापितृ-
रूपं मिथुनं पुत्रेण सह तदेकं त्रयात्मकं । गर्भवेष्टनोदकमुल्लवं
तद्वेष्टनं पट्टसदृशं जरायुनामकं । तदुभयत उभयरूपं मिथुनं
गर्भेण सह त्रयात्मकं, तेन सदृशमिदमृक्त्रयात्मकं । अस्मिन् ग्रहे
दधिमेखनं विधत्ते “पशवो वा एते यदादित्य ऊर्ध्वं धि दध्ना
मध्यतः श्रीणात्पूजमेव पशूनां मध्यतो दधाति” (सं० ६ का०।

५ प्र०।६ अ०) इति । आदित्यस्य वृष्टिद्वारा पशूपकारित्वात् पशूत्वं, दध्ना भोज्यत्वात् तद्रूपत्वं । तेन दध्ना सोमं मध्ये मेलयेत् । प्रथममन्त्रेण सक्तं सोमं गृहीत्वा तृतीयमन्त्रेण पुनर्यही-
 क्षमाणे मध्यममन्त्रेण दधि प्रचिपेदित्यर्थः । दध्नः किञ्चिद्गुणं वि-
 धत्ते “शृतातङ्गो मेध्यत्वाय तस्मादामा पक्वं दुहे” (सं० ६ का०।
 ५ प्र०।६ अ०) इति । “शीते बुध्रमातनक्ति” इति वचनात् सा-
 न्नाय्यभाण्डे क्षीरे सम्यक्स्थिते सति पश्चादातञ्चनीयं । इह तु
 उष्ण एव क्षीरे यदातञ्चने न निष्पन्नं दधि तेन मेलनीयं । यस्मा-
 दत्रोष्णं क्षीरं तस्मात्क्षोकेऽपि आमा पाकरहिता गौः पक्वं धारो-
 णरूपं क्षीरं दुहे दुग्धे प्रयच्छति । ग्रहस्याच्छादनं विधत्ते “पशवो
 वा एते यदादित्यः परिश्रित्य गृह्णाति प्रतिरुधेवासौ पशून् गृ-
 ह्णाति (सं० ६ का०।५ प्र०।६ अ०) इति । अतः पशून् निरुध्य यज-
 मानार्थमेव तान् गृहीतवान् भवति । अत्र सूत्रं “दर्भे हस्तेन वा
 पिधायेत्तिष्ठति” इति । तदेवादित्यग्रहपरिश्रयणमनूय प्रश-
 न्ति “पशवो वा एते यदादित्य एष रुद्रो यदग्निः परिश्रित्य
 गृह्णाति रुद्रादेव पशून्तर्दधाति” (सं० ६ का०।५ प्र०।६ अ०)
 इति । अनेन ग्रहरूपाणां पशूनां घातकाद्रुद्राद्व्यवधानं भवति ।
 मन्त्रगतमादित्यपदं यावपरतया व्याचष्टे “एष वै विवस्वा-
 नादित्यो यदुपांशुसवनः स एतमेव सोमपीथं परिश्रय
 आहतोयसवनाद्विवस्वा आदित्यैष ते सोमपीथ इत्याह विव-
 स्वनमेवादित्यः सोमपीथेन समर्धयति” (सं० ६ का०।५ प्र०।
 ६ अ०) इति । विवस्वानामकस्यादित्यस्य ग्रहाभिमानित्वा-

द्वावणस्तद्रूपत्वं । स च यावा एतमेवादित्यग्रहगतं सोमं पातुं
 तृतीयमवसममाप्तिपर्यन्तं परितः श्रेते अतो यावद्विषयत्वं मन्त्रस्य
 युक्तं । यास्यदधिअपणं समन्त्रकं विधत्ते “या दिव्या वृष्टि-
 स्तथा त्वा श्रीणामीति वृष्टिकामस्य श्रीणीयाद्वृष्टिमेवावहन्त्ये
 यदि ताजक् प्रस्कन्देद्वर्षुकः पर्जन्यः स्याद्यदि चिरमवकर्षुकः”
 (सं० ६ का० १५ प्र० १६ अ०) इति । अस्यार्थः पूर्वमेव सूत्रे स्पष्टमु-
 दाहृतः । ग्रहान्तरवत् सादनादिप्रसक्तौ प्रतिषेधति “न साद-
 यत्यसन्नाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते नानु वषट्करोति यदनुवषट्-
 कुर्याद्भुद्रं प्रजा अन्ववसृजेन्न ज्ञत्वाऽन्वीचेत यदन्वीचेत चक्षुरस्य
 प्रमायुकः स्यात् तस्मान्नान्वीक्ष्यः” (सं० ६ का० १५ प्र० १६ अ०)
 इति । एष ते योनिरिति मन्त्रस्थानान्नातत्वान्नात्र गृहीतस्य
 सादनं सिद्धं । किन्तु तथैव प्रचारः । असन्नाद्गर्भाशयव्यतिरि-
 क्तस्थाने पतितात् । यथा ग्रहान्तरं वषट्कारानुवषट्कारयोर्भिन्नं
 ज्ञयते । नात्र तथा । किन्तु सकृदेव अनुवषट्कारे तु प्रजा
 अनुलक्ष्य रुद्रं क्रूरं प्रेरयेत् । अन्वीक्षणेऽध्वयुरन्वोऽभवेत् । इत
 आरभ्य हन्दी लक्षणग्रन्थादुद्धेतव्यः ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ * ॥

वाममद्य सवितर्वा॒ममु॒श्चो दि॒वे दि॒वे वा॒मम॒स्रभ्यः॑
 सा॒वीः । वा॒मस्य॒ हि क्षय॑स्य दे॒व भूरे॑र॒या धि॒या वा॒म-

भाजः स्याम । उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सविचे ॥
॥ १ ॥

वामं चतुर्विंशतिः ॥ २३ ॥

अदब्धेभिः सवितः पायुभिर्द्व्यं शिवेभिर्य परि-
पाहि॒नो गयं । हिर॑ण्यजिह्वः सुवि॒ताय न॒व्यसे रक्ष॑मा-
कि॒र्नो अ॒घश॑स ई॒शत । उप॒याम॑गृहीतोऽसि दे॒वाय
त्वा सवि॒चे ॥ १ ॥

अदब्धेभिस्त्रयोविंशतिः ॥ २४ ॥

हिर॑ण्यपाणि॒मूतये॑ सवि॒तार॒मुप॑ह्वये । स चे॒ता दे॒-
वता॑ पदं । उप॒याम॑गृहीतोऽसि दे॒वाय त्वा सवि॒चे ॥ १ ॥

हिर॑ण्यपाणिं चतुर्दश ॥ २५ ॥

सुश॑र्मासि सुप्रति॒ष्ठानो बृ॒हदु॒क्षे नम॑ ए॒प ते योनि॑-
र्विश्वे॑भ्यस्त्वा दे॒वेभ्यः ॥ १ ॥

सुश॑र्मा द्वादश ॥ २६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके त्रयोविंश चतुर्विंश पञ्चविंश षड्विंशानुवाकाः ॥

कल्पः “वाममद्य सवितरित्यन्तर्धोमपात्रेण सावित्रमायय-
णाङ्गृहीत्वा न सादयति” इति । पाठस्तु “वाममद्य सवितर्वाममु-
श्वा दिवे दिवे वाममस्मभ्यः सावोः । वामस्य हि त्रयस्य देव भू-

रेरया धिया वामभाजः स्याम । उपयामगृहीतोऽसि देवाय
 त्वा सवित्रे” इति । हे सवितः अद्यास्मभ्यं वामं वननीयं कर्मफलं
 सावीः प्रेरय देहीत्यर्थः । सोऽपि वामं सावीः । तत ऊर्ध्वदिने
 वामं सावीः । हे देव वामस्य वननीयस्य भूरेर्विस्तीर्णस्य क्षयस्य
 स्वर्गनिवासस्य दृच्छया अनया अद्भ्यायुक्तया बुद्ध्या वामभाजो
 वननीयकर्मानुष्ठानवन्तः स्याम । स्पष्टमन्यत् । अत्रैव विकल्पि-
 तो द्वितीयो मन्त्र एवमान्नायते “अदभ्येभिः सवितः पायुभि-
 द्युः शिवेभिरद्य परिपाहि नो गयं । हिरण्यजिह्वः सुविताय
 नव्यमे रक्षामाकिर्नो अघशंस ईशत । उपयामगृहीतोऽसि
 देवाय त्वा सवित्रे” इति । हे सवितस्त्वं अदभ्येभिरहंसितैः
 पायुभिः पालकैः शिवेभिर्मङ्गलैः अनुग्रहविशेषैः नोऽस्माकं
 गयं गृहं परिपाहि सर्वतो रक्ष । हिरण्यजिह्वः हिता रमणीया
 च जिह्वा यस्य सः नोऽस्माकं हितं प्रियं च वदतीत्यर्थः ।
 तादृशस्त्वं सुविताय सुष्ठुगमनाय स्वर्गप्राप्तये नव्यमे नूतनाय
 तदिदं कर्म रक्ष । नोऽस्माकं अघशंसः पापापवादनन्दको भवान्
 माकिरोशत शक्नो मा भूत् । ततोथो मन्त्रो विकल्पित एव-
 मान्नायते” हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुपकृतये । स चेता
 देवता पदं । उपयामगृहीतोऽसि देवाय त्वा सवित्रे” इति ।
 अस्मभ्यं दातुं हिरण्यं पाणौ यस्य स हिरण्यपाणिः तादृशं
 सवितारं उपगम्य कृतये आङ्गयामि । किमर्थं । ऊतये रक्षणाय ।
 सविता देवता रूपः पदमस्मद्योग्यं स्थानं चेता ज्ञाता । कल्पः
 “एतेनैव शशेषेण वैश्वदेवपूतभूतो गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि

सुशर्माऽसीति गृहणसादनौ” इति । पाठस्तु “सुशर्मासि सुप्र-
 तिष्ठानो वृहदुचे नम एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः” इति ।
 हे विश्वदेव गृहशोभनं शर्म सुखं त्वस्य तव स त्वं सुशर्मासि ।
 सुष्ठुप्रतिष्ठानं पात्रे स्थितिर्यस्यामौ सुप्रतिष्ठानोऽमि उचे शस्ते
 शस्यमानाय तुभ्यं वृहन्नमोऽस्तु । स्पष्टमन्यत् । सावित्रगृहं वि-
 धत्ते “अन्तर्यामपात्रेण सावित्रमागयणाद्गृह्णाति प्रजापतिर्वा
 एष यदागयणः प्रजानां प्रजननाय” (सं० ६ का० १५ प्र० १७ अ०)
 इति । आगयणगृहस्य कर्मनिष्पत्तिद्वारेण प्रजापालकत्वात् प्र-
 जापतित्वात् आगयणाद्गृहणं प्रजात्पत्तये भवति । सादनादिकं
 पूर्ववन्निषेधति “न सादयत्यमन्वाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते नामुव-
 षट्करोति यदनु वषट् कुर्याद्भुद्रं प्रजा अश्ववसृजेत्” (सं०
 ६ का० १५ प्र० १७ अ०) इति । विहितं सावित्रगृहं प्रशंसति “एष
 वै गायत्रो देवानां यत् सवितैष गायत्रियै लोके गृह्यते यदा-
 गयणो यदन्तर्यामपात्रेण सावित्रमागयणाद्गृह्णाति स्वादेवैनं यो-
 नेर्निर्गृह्णाति” (सं० ६ का० १५ प्र० १७ अ०) इति । तत् सवितुर्व-
 रेण्यमित्यान्नातत्वाद्देवानां मध्ये सविता गायत्रीसम्बद्धः । आ-
 गयणस्य गायत्र्याः स्थाने प्रातःसवने गृह्यते । अनेन सम्बन्धेना-
 गयणः सावित्रस्य स्वीकीयो योनिः । सावित्रस्य तृतीयसवन-
 सम्बन्धं विधत्ते” विश्वेदेवास्तृतीयः सवनं नोदयच्छन् ते सवि-
 तारं प्रातःसवनभागः सन्नं तृतीयसवनमभिपर्यणयन् ततो
 वै ते तृतीयः सवनमुदयच्छन् यत्तृतीयसवने सावित्रो गृह्यते
 तृतीयस्य सवनस्योद्यत्यै” (सं० ६ का० १५ प्र० १७ अ०) इति । विश्व-

देवास्तु स्वकीयं तृतीयसवनं मोदयच्छन् उद्घोढुं नाशक्रुवन् ।
 प्रातःसवने भागः सवितुर्युक्तः तस्य गायत्रत्वात् । तादृशमपि
 महकारित्वेन समानीय तृतीयसवनमुदवहन् । अतोऽत्र सा-
 वित्रो युक्तः । वैश्वदेवग्रहं विधत्ते “सविहपात्रेण वैश्वदेवं कल-
 शाद् गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा वैश्वदेवः कलशः सविता प्रस-
 वानामीशे यत् सविहपात्रेण वैश्वदेवं कलशाद् गृह्णाति सविह-
 प्रसूत एवास्मै प्रजाः प्रजनयति” (सं० ६ का०।५ प्र०।७ अ०)
 इति । यद्यपि पूर्वमन्तर्यामपात्रं तथापि इदानीं सविहपात्रं
 सम्पन्नं । कलशात् द्रोणकलशात् । प्रजानां विश्वेर्देवैः पाल्यत्वेन
 वैश्वदेवत्वं । सर्वदेवसाधारणसोमाधारत्वात् कलशस्य वैश्वदेवत्वं ।
 सावित्रशेषे सोमे वैश्वदेवं विधत्ते “सोमे सोममभिमृह्णाति रेत
 एव तद्गृह्णाति” (सं० ६ का०।५ प्र०।७ अ०) इति । अत एव मन्त्रे
 सुप्रतिष्ठामित्येतदुपपन्नमित्याह “सुशर्मासि सुप्रतिष्ठान इत्याह
 सोमे हि सोममभिमृह्णाति प्रतिष्ठित्यै” (सं० ६ का०।५ प्र०।७ अ०)
 इति । मन्त्रपदानां कश्चिदिशेषं दर्शयति “एतस्मिन्वा अपि
 ग्रहे मनुष्येभ्यो देवेभ्यः पिहभ्यः क्रियते सुशर्मासि सुप्रतिष्ठान
 इत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति बृहदित्याह देवेभ्य एवैतेन
 करोति नम इत्याह पिहभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्वै देवता-
 स्ताभ्य एवैनं सर्वाभ्यो गृह्णाति” (सं० ६ का०।५ प्र०।७ अ०) इति ।
 अपि वैतस्मिन्नेव वैश्वदेवग्रहे मन्त्रपदैर्मनुष्यादीनां सूचितत्वात्
 सर्वार्थमिदं ग्रहणं । तत्र सुशर्माशब्देन समीचीनसुखार्थिना म-
 नुष्याः सूचिताः । बृहच्छब्देनाधिकतममहिमोपेता देवाः । नमः-

अन्धेन नमस्कारप्रियाः पितरः । सादनमन्त्रे विश्वेभ्य इत्येतत्
सर्वार्थत्वादुक्तमित्याह “एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह
वैश्वदेवो ह्येषः” (सं० ६ का० १५ प्र० १७ अ०) इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशचतुर्विंशपञ्चविंशषड्विंशान्ताश्चतु-
राऽनुवाकाः ॥ * ॥

बृहस्पति॑सुतस्य त इन्द्रो इन्द्रियाव॑तः पत्नी॑वन्तं
ग्रहं गृह्णाम्यग्ना३इ पत्नी॑वाः ३ सजूर्दे॒वेन॒ त्वद्वा सोमं॑
पिब स्वाहा ॥ १ ॥

बृहस्पतिः पञ्चदश ॥ २७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

कल्पः “उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिमुतस्य त इत्युपाङ्गु-
पात्रेण पत्नीवतमाययणाद्गृहीत्वा न सादयत्यग्ना३इ पत्नीवा३
इति वषट्कृते जुहोति नानुवषट्करोत्यपि वोपाङ्गु वषट्कु-
र्यात्” इति । पाठस्तु “बृहस्पतिमुतस्य इन्द्रो इन्द्रियावतः पत्नीवन्तं
ग्रहं गृह्णाम्यग्ना३इ पत्नीवाः ३ सजूर्देवेन त्वद्वा सोमं पिब स्वाहा”
इति । हे इन्द्रो सोम तव सम्बन्धिनं ग्रहं गृह्णामि । कीदृशं । पा-
त्नीवदेवताकं । कीदृशस्य तव । इन्द्रियावतः वीर्यवतः । बृहस्पति-
र्यजमानः, बृहतो यज्ञस्य परिपालनात् तेन सुतस्याभिपुतस्य ।

हे पत्नीवन्नमे त्वद्वा देवेन सजुः सह सोमं पिब स्वाहा ऊतमि-
दमस्तु । पात्नीवतग्रहस्य पात्रं विधत्ते “प्राणे वा एष यदुपांशु-
गुर्यदुपांशुपात्रेण प्रथमश्चेत्तमश्च ग्रहौ गृह्येते प्राणमेवा-
नुप्रयन्ति प्राणमनूयन्ति” (सं० ६का०।५ प्र०।८अ०) इति ।
उपांशोः प्राणत्वं पूर्वमूक्तं । वाचस्पतये पवस्वेत्यनेन गृहीतः
प्रथमो ग्रहः । बृहस्पतिसुतस्येति गृह्यमाणश्चेत्तमो ग्रहो यद्यपि
दधिग्रहः पूर्वभावी तथापि नामौ सोमग्रहः अदाभ्यांशू सोम-
ग्रहावपि न तौ नित्यौ, तस्मान्नित्येषु सोमग्रहेषूपान्शुरेव प्रथमः ।
हारियोजनस्य पश्चाद्भावित्वेऽप्यग्निष्टोम* सान्नि समाप्रे सति यज्ञ-
शेषत्वेनानुष्ठानं । तस्मादग्निष्टोमापेक्षया पात्नीवतस्योत्तमत्वं ।
तयोः प्रथमोत्तमयोरुपांशुपात्रेण ग्रहणं कुर्यात् । तथा सति
प्राणमेवानुसृत्य प्रयन्ति प्रारभन्ते उद्यन्ति समापयन्ति । पात्नी-
वतग्रहं विधत्ते “प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणः प्राण उपांशुः
पत्नीः प्रजाः प्रजनयन्ति यदुपांशुपात्रेण पात्नीवतमाग्रयणाद्
गृह्णाति प्रजानां प्रजननाय तस्मात् प्राणं प्रजा अनुप्रजायन्ते”
(सं० ६का०।५ प्र०।८अ०) इति । पत्नीरिति प्रथमा । प्राणमनु
प्राणयुक्ताः प्रजाः उत्पद्यन्ते । विहितं ग्रहं प्रशंसति “देवा वा इत
इतः पत्नीः सुवर्गं लोकमजिगांसन्ते सुवर्गं लोकं न प्राजानन् त
एतं पात्नीवतमपश्यन् तमगृह्णत ततो वै ते सुवर्गं लोकं प्राजा-
नन् यत् पात्नीवतो गृह्यते सुवर्गस्य लोकस्य प्रजात्यै” (सं० ६का०।

* अग्निष्टोम इति तै० पा० ।

† अग्निष्टोमापेक्षया इति तै० पा० ।

५ प्र०।८अ०) इति । पत्नीरित इतः । पत्नीवतग्रहमुपेत्य अन्य-
यस्माद्गृहादित्येतत् ग्रहो गृह्यते । एतद्गृहे घृतमेलनं विधत्ते
“स सोमो नातिष्ठत स्त्रीभ्यो गृह्यमाणस्तं घृतं वज्रं कृत्वाऽघ्नन् तं
निरिन्द्रियं भूतमगृह्णन् तस्मात् स्त्रियो निरिन्द्रिया अदाया-
दोरपि पापात् पुं५म उपस्तितरं वदन्ति यद्वृतेन पत्नीवतः
श्रीणाति वज्रेणैवैनं वशे कृत्वा गृह्णाति” (मं० ६ का०।५ प्र०।
८अ०) इति । नातिष्ठत स्त्रीदेवताकत्वममहमानः स्वात्मानं
न प्रकाशितवान् । अघ्नन् अताडयन् निरिन्द्रियं भूतं निर्वीर्यं
जातं यस्मात् स्त्रीदेवताभ्यो गृह्यमाणः सोमो निःसामर्थ्यः त-
स्मात्सोके स्त्रियः सामर्थ्यरहिता अपत्येषु दायभाजो न भवन्ति ।
पापात् पतितादपि पुं५मोऽपि उपस्तितरं क्षीणतरं स्त्रीस्वरूपं
वदन्ति । आम्नातस्य बृहस्पतिसुतस्येति मन्त्रस्य शेषं पूरयित्वा
व्याचष्टे “उपयामगृहीतोऽमीत्याह्वयं वा उपयामस्तस्मादिमां
प्रजा अनुप्रजायन्ते” (मं० ६ का०।५ प्र०।८अ०) इति । उपेताः
प्रजाः *यमयति उत्पादनधारणादिना व्यवस्थापयति इत्यु-
पयामो भूभागविशेषः । बृहस्पतिशब्दस्यैव प्रयोगेऽभिप्राय-
माह “बृहस्पतिसुतस्य त इत्याह ब्रह्मा वै देवानां बृहस्प-
तिर्ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः प्रजनयति” (मं० ६ का०।५ प्र०।८अ०)
इति । इन्दुशब्दे द्रवत्वमाश्रयेन रेत उपलक्षयतीत्याह “इन्दो
इत्याह रेतो वा इन्दू रेत एव तद्धाति” (मं० ६ का०।५ प्र०।
८अ०) इति । इन्द्रियशब्देन तत्कार्यभूताः प्रजा उपलक्ष्यन्त

* यच्छति इति का० पा० ।

इत्याह “इन्द्रियावत इत्याह प्रजा वा इन्द्रियं प्रजा एवास्मै प्रजनयति” (सं० ६ का०।५ प्र०।८ अ०) इति । अग्निशब्दपत्नीवच्छब्दयोरभिप्रायं दर्शयति “अग्न्या इत्याह्यग्निर्वै रेतोधाः पत्नीव इत्याह मियुनत्वाय” (सं० ६ का०।५ प्र०।८ अ०) इति । त्वष्टृशब्दप्रयोजनमाह “मजूर्देवेन त्वष्टा मोमं पिबेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मियुनानां रूपकद्रूपमेव पशुषु दधाति” (सं० ६ का०।५ प्र०।८ अ०) इति । पत्नीवतग्रहस्य होममन्त्रे त्वष्टुः परामर्शान युक्त इति शङ्कां वारयति “देवा वै त्वष्टारमजिघांसन् सपत्नीः प्रापद्यत तं न प्रतिप्रायच्छन् तस्मादपि बध्यं प्रपन्नं न प्रतिप्रयच्छन्ति तस्मात् पत्नीवते त्वष्टेऽपि गृह्यते” (सं० ६ का०।५ प्र०।८ अ०) इति । यस्मात् पत्नीः शरणं गतः तस्मात् त्वष्टा पत्नीरनुभागी भवति । सादनस्य प्रसक्तौ तद्वारयति “न सादयत्यमन्नाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते” (सं० ६ का०।५ प्र०।८ अ०) इति । अनुवषट्कारे तु उपांशुत्वगुणं विधत्ते “नानु वषट्करोति यदनु वषट्कुर्याद्रुद्रं प्रजा अन्ववसृजेद्यन्नानु वषट्कुर्यादशान्तमग्नीत्सोमं भक्षयेदुपांशुनु वषट्करोति न रुद्रं प्रजा अन्ववसृजति शान्तमग्नीत्सोमं भक्षयति” (सं० ६ का०।५ प्र०।८ अ०) इति । अन्ववसृजेत् अनुप्राप्य सृष्टिं वारयेत् अशान्तमनिष्टकरं । अग्नीन्नेष्ट्वर्ध्यांश्च प्रैषमन्त्रा उत्पादयतीति “अग्नीन्नेष्टुरपस्यमासीद नेष्टुः पत्नीमुदानयेत्याह्यग्नीदेव नेष्टुरितो दधाति नेष्टा पत्नियां” (सं० ६ का०।५ प्र०।८ अ०) इति । हे आग्नीध्र नेष्टुः समीपमागत्योपविश । हे नेष्टुः पत्नीमुदानय

पत्नीमृत्यायेह आनय अनेन प्रैषद्वयेन रेतः प्रजोत्पादनसामर्थ्यं
 स्थापितं भवति । नेष्टृकारयित्वं उग्दातृकर्तृकं पत्नीविषयकं
 दर्शनं विधत्ते “उग्दात्रा सञ्ज्ञापयति प्रजापतिर्वा एष यद्-
 उग्दाता प्रजानां प्रजननाय” (सं० ६ का० १५ प्र० १८ अ०) इति ।
 पत्नीकर्तृकं स्वगुह्ये पत्नेजनीमञ्जकस्य जलस्य प्रवर्त्तनं विधत्ते
 “अप उपप्रवर्त्तयति रेत एव तत् मिञ्चति” (सं० ६ का० १५ प्र० १
 ८ अ०) इति । प्रवर्त्तनाय तज्जलप्रक्षेपस्य स्थानं विधत्ते “ऊरु-
 णोपप्रवर्त्ततूरूणा हि रेतः मिच्यते” (सं० ६ का० १५ प्र० १८ अ०)
 इति । ऊरुप्रदेशे स्त्रावितं जलं गुह्यपर्यन्तं प्रवर्त्तते । लोकेऽपि
 ऊरुमहितेन प्रजनेन रेतः मिच्यते । ऊरुप्रदेशे वस्त्रापन-
 यनं विधत्ते “नग्नं कृत्योरुमुपप्रवर्त्तयति यदा हि नग्न ऊरु-
 र्भवत्यथ मियुनीभवतोऽथ रेतः मिच्यतेऽथ प्रजाः प्रजायन्ते”
 (सं० ६ का० १५ प्र० १८ अ०) इति ।

अथ मीमांसा । तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“द्विदेवशेष आदित्यस्याख्यामाग्रयणाभिधा ।

स्थालीं प्राप्तस्ततः पान्नीवतस्य ग्रहणे सति ॥

तद्गच्छणे द्विदेवाः किं सार्द्धं पान्नीवतेन ते ।

उपलक्ष्या न वा पूर्व्वन्यायेनासूपलक्षणं ॥

अन्य आग्रयणात् पान्नीवतो नेतस्य विद्यते ।

आकाङ्क्षा पूर्व्वदेवेषु पत्नीवानेव लक्ष्यते” ॥ इति ।

ऐन्द्रवायवादयो द्विदेवत्याः । तेषां शेष आदित्यस्थालीमा-
 गच्छति । पुनरपि तस्याः स्थाल्या आग्रयणस्थालीमागच्छति ।

तस्या आग्रयणस्याख्याः पान्नीवतो गृह्यते । तस्य पान्नीवतस्य भ-
 च्चणे इन्द्रवाय्वादय उपलक्षणीयाः । पूर्वाधिकरणे यथा मित्रा-
 वरुणादिभिस्सहेन्द्र उपलक्षितस्तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः । “यदुपा-
 ग्रूपान्नेण पान्नीवतमाग्रयणाद् गृह्यति” इत्याग्रयणपात्रस्या-
 पादनत्वश्रवणात् ततो निःसृतस्य सोमरसस्य तत्सम्बन्धोऽपेते
 मति पश्चात् पान्नीवदेवतायै ग्रहणं भवति । तथा सत्यत्यन्तभि-
 न्नस्य पान्नीवतस्य पूर्वदेवेत्याकाङ्क्षा नास्ति । पूर्वाधिकरणे-
 क्तस्य पुनरभ्युन्नीतः सोम ऐन्द्रशेषेण संसृष्टः । तस्य संसृष्टस्य
 भक्षणे मैत्रावरुणादीनामिव इन्द्रस्यापि सम्बन्धो नापैतीति वैष-
 म्यं । तस्मात् पान्नीवतभक्षणे इन्द्रवाय्वादयो नोपलक्षणीयाः ।
 तत्रैवान्यर्चिन्नितं ।

“सह पान्नीवता त्वष्टा तद्गृहे लक्ष्यते न वा ।

सह त्वष्टा पिबेत्युक्तेर्देवत्वात् मेऽपि लक्ष्यते ॥

सहत्वमात्रं त्वष्टुस्थान्नपादत्वमशब्दनात् ।

चोदनायामभावाच्च न देवोऽतो न लक्ष्यते” ॥ इति ।

तस्मिन्नेव पान्नीवतग्रहे शेषभक्षणमन्त्रे पान्नीवता सह त्वष्टा-
 ष्युपलक्षणीयः । कुतः । त्वष्टुरपि तद्देवत्वात् । तच्च होममन्त्राद-
 वगतं “अग्नारद् पान्नीवाः१ सजूर्देवेन त्वष्टा सोमं पिब स्वाहा”
 इत्यस्मिन् मन्त्रे पान्नीवतमग्निं सुतान्तेन पदेन सम्बोध्य त्वष्टा दे-
 वेन सह पिबेत्यभिधानात् पादत्वेन पान्नीवत इव त्वष्टुस्तद्देवत्वं ।
 ततः पान्नीवत्वष्टुपीतस्येत्युपलक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः । पानकाले
 सहावस्थानमात्रं त्वष्टुः सजूरित्यनेन पदेन प्रतीयते न तु पादत्वं,

अमस्वोधितस्य त्वष्टुः पिबेत्यनेन शब्देन सामानाधिकरण्याभा-
वात्। न च पादसहभावमात्रेण पादत्वं, “महैव दशभिः पुत्रै-
भारं वहति गर्दभी” इत्यत्र पुत्राणां बोद्धत्वादर्थनात्। आस्तां
मन्त्रो विधिबलात् त्वष्टुर्देवत्वमिति चेत्। न। पानीवतभाय-
यणाद् गृह्णाति इत्यत्र त्वष्टुरप्रतीतेः। तस्माददेवतात्वात् त्वष्टा
नोपलक्षणीयः*। तत्रैवान्यच्चिन्तितं।

“पानीवन्तस्तयस्त्रिंशद्देवास्तान्मादयत्यमी।

लक्ष्या न वा याज्ययोक्तिर्देवत्वादुपलक्षणं॥

एकोऽग्निर्यजमानेन मादितोऽन्ये तु वक्त्रिणा।

अतोऽग्निरेव देवत्वान्नान्येषामुपलक्षणं”॥ इति।

तस्यैव पानीवतग्रहस्य याज्यायामग्निं मन्त्रेण पानीवन्नाम-
धारिणस्तयस्त्रिंशद्देवान् मादयेत्यभिधीयते पानीवन्तस्त्रिंशतं
त्रिंशस्य देवान् अनुष्वधमावहमादयस्वेति मन्त्रे अनुष्वधं अनुप्र-
धानं। अत्र ह्यजमानेन सोमरमेन मादनीयत्वा त्रयस्त्रिंशतां
तद्देवत्वं अतस्तेऽपि तद्गुणेषु लक्षणीया इति चेत्। न। यजमानेन
मादनीयस्याग्निरेव तद्देवत्वात् त्रयस्त्रिंशद्देवास्तु वक्त्रिणाम्ना
भिद्धा इति न तेषामत्र देवत्वं। तस्मान्नोपलक्षणं॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुः संहिताभाष्ये प्रथ-
मकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः॥ *॥

* अष्टमपङ्क्ती तत्रैवान्यच्चिन्तितमित्यादि एकानविंशतिपङ्क्तयन्तं या
मीमांसा लिखिता सा काशीस्थपुस्तकं नास्ति विचार्यमाणं सति ग्रन्थः स-
माचीनतया संलग्न इति कृत्वा पूर्वाक्ताधिका मीमांसा संस्थापिता इति॥

हरिरसि हारियोजनो हर्योः स्थाता वज्रस्य भर्त्ता
 पृश्नेः प्रेता तस्य ते देव सोमेऽष्टयजुषः स्तुतस्तोमस्य श-
 स्तोक्थस्य हरिवन्तं ग्रहं गृह्णामि हरीस्थहर्योर्धाणाः
 सह सोमा इन्द्राय स्वाहा ॥ १ ॥

हरिः पङ्क्तिश्रुतिः ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
 ठकेऽष्टाविंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

कल्पः “परिधिषु प्रहतेषून्नेता हारियोजनं गृह्णात्युपयाम-
 गृहीतोऽसि हरिरसीति द्रोणकलशेन सर्वमाग्रयणं गृहीत्वा
 न सादयति बक्त्रीभिर्धानाभिः श्रीत्वा हरीस्थहर्योर्धाणा इति
 वषट्कृतानुवषट्कृते जुत्वा हरति भक्तं” इति । पाठस्तु “ह-
 रिरसि हारियोजनो हर्योः स्थाता वज्रस्य भर्त्ता पृश्नेः प्रेता
 तस्य ते देव सोमेष्टयजुषः स्तुतस्तोमस्य शस्तोक्थस्य हरिवन्तं
 ग्रहं गृह्णामि हरीस्थहर्योर्धाणाः सह सोमा इन्द्राय स्वाहा”
 इति । हे सोम त्वं हरिरसि हरितवर्णेऽसि । हरितमश्वं रथे
 युनक्तीति हरियोजन इन्द्रः तस्य सम्बन्धी हारियोजनः इन्द्र-
 देवताक इत्यर्थः । हर्योरश्वयोः स्थाता हरिभ्यां अश्वभ्यां युक्त
 रथे तिष्ठतीत्यर्थः । यद्यपीन्द्र एव रथे तिष्ठति तथापि तदी-
 यत्वात् सोमोऽपि तिष्ठतीत्युपचर्यते । इन्द्रेण पेयत्वादिन्द्राभे-
 देन वज्रस्य पोषकः । पृश्निरन्नं तस्य प्रेता यागसाधनद्वारं

प्रेरयिता । हे सोमदेव तस्य ते तादृशस्य तव सम्बन्धिनं गच्छं
 गृह्णामि । कीदृशं । हरिवन्तं इन्द्रदेवताकं । कीदृशस्य तस्य ।
 दृष्टयजुषः दृष्टं यज्ञसाधनत्वेन प्रयुक्तं ग्रहणसादनादिमन्त्ररूपं
 यजुर्यस्य सोऽयमिष्टयजुः । स्तुताः त्रिवृत्यश्च दशमप्रदशैकविंश-
 नामकाः स्तोमा यस्यामौ स्तुतस्तोमः । शस्तानि उक्त्यप्रउगा-
 ज्यनिष्कैवल्यमरुत्वतीयवैश्वदेवाग्निमारुतनामकानि शस्त्राणि य-
 स्यामौ शस्तोक्यः । भ्रष्टास्तण्डुलाधानाः । हे धानाः यूयं ह-
 र्यारिन्द्ररथवाहकाश्वयोः सम्बन्धित्वेन हरीर्हरिशब्दार्थेन गृह्णा-
 स्थ । सोमेन मिश्रितत्वात् महसोमाः स्य । तादृशमिदं हविरि-
 न्द्राय स्वाहा ऊतमस्तु । हारियोजनग्रहविधिमर्थवादेनान्व-
 यति “इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य शीर्षकपालमुदौजत् स द्रोणक-
 लशोऽभवत् तस्मात् सोमः समस्रवत् स हारियोजनोऽभवत्”
 (मं० ६ का० १५ प्र० १८ अ०) इति । उदौजत् उत्तानमभवत् ।
 यस्माद्वृत्रशिरसो निष्पन्नात् द्रोणकलशात् सृतः सोमरसो
 हारियोजनोऽभवत् तस्मात् द्रोणकलशेन हारियोजनं गृह्णी-
 यात् । धानामेलनं विधत्ते “तं व्यचिकित्सञ्जुह्वानोऽ मा-
 होषारमिति सोऽमन्यत यद्धोष्याम्यामः होष्यामि यन्न हो-
 ष्यामि यज्ञवेशमं करिष्यामीति तमद्वियत होतुः सोऽग्निर-
 ब्रवीन्न मय्यामः होष्यसीति तं धानाभिरश्रीणात् तः श्रुतं
 भूतमजुहोद्यद्धानाभिर्हारियोजनः श्रीणाति श्रुतत्वाद्यश्रुतमे-
 वैतं भूतं जुहोति” (मं० ६ का० १५ प्र० १८ अ०) इति । तं हारि-
 योजनग्रहं प्रति आममपक्वं यज्ञवेशमं यज्ञविघातकं अद्वियत ।

स इन्द्रस्त्वं गृहं होतुं निश्चयमकरोत् न होष्यसि मा होषीः
 गृहं भूतं पक्वं जातं । धानानां बाहुल्यं विधत्ते “बह्वीमिः श्रीणा-
 त्येतावतीरेवास्यामुग्निं लोके कामदुघा भवन्त्यथो खल्वाङ्ग-
 रेता वा इन्द्रस्य पृश्नयः कामदुघा यद्धारियोजनीरिति तस्माद्ब-
 ह्वीभिः श्रीणीयात्” (सं०६का०।५प्र०।८अ०) इति । सङ्ख्याया
 यावत्यो धानास्तावत्यो यजमानस्य स्वर्गं कामधेनवो भवन्ति ।
 किञ्च हारियोजनीर्धाना इन्द्रस्य कामधेनवः । पृश्नय अल्प-
 तनवः । सवनीयस्य पशोः परिधिषु प्रहतेषु हारियोजन-
 काल इत्येतद्विधत्ते “ऋक्क्षामे वा इन्द्रस्य हरी सोमपानौ
 तयोः परिधय आधानं यदप्रहृत्य परिधीन् जुहुयादन्तरा-
 धानाभ्यां घासं प्रयच्छेत् प्रहृत्य परिधीन् जुहोति निराधा-
 नाभ्यामेव घासं प्रयच्छति” (सं०६का०।५प्र०।८अ०) इति ।
 ऋक्क्षामवेदौ इन्द्रस्याथौ, तावप्यत्र सोमं पिबतः, अत एव
 हव्यौर्धाना इत्युक्तं । सवनीयपशुभृता ये परिधयो ऽग्निं प-
 रित आहृत्य तिष्ठन्ति ते तयोरश्वयोरआधानं । आधीयते मुखे
 प्राक्षयतेऽश्वं नियन्तुमित्याधानं खलीनं । मुखस्यान्तस्थितमा-
 धानं ययोरश्वयोस्ताभ्यामन्तराधानाभ्यां परिधिप्रहरणादूर्द्ध्वं
 होमे निराधानत्वात् सुखेन घामोऽक्तुं शक्यते । नात्राध्वर्यो-
 र्होमः किन्तून्नेतुरित्यमुमर्थं विधत्ते “उन्नेता जुहोति यात-
 यामेव ह्येतर्ह्यध्वर्युः स्वगाकृतो यदध्वर्युर्जुहुयाद्यथा विमुक्तं
 पुनर्युनक्ति तादृगेव तत्” (सं०६का०।५प्र०।८अ०) इति ।
 एतस्मिन् काले अध्वर्युर्यस्मात् स्वगाकृतः स्वाधीनगतिः कृतः

प्रधानग्रहाणां समाप्तत्वेन पारतन्त्र्याभावात् तस्मादयं गतसार-
रूप इव । तथा सत्यध्वर्योर्होमे मुक्तस्य बलीवर्दस्य आन्तस्य
पुनः शकटे योग इव भवति । गृहीतस्य हारियोजनस्य हो-
मात् पूर्वं शिरमि धारणं विधत्ते “शीर्षन्नधिनिधाय जुहेति
शीर्षतो हि स समभवत्” (मं० ६का०।५ प्र०।८ अ०) इति ।
अत्र सूत्रं “बह्वीभिर्धानाभिः श्रोत्रा शीर्षन्नधिनिधायोर्पनि-
ष्क्रम्य” इति । होमकालेष्वाश्रावणदेशादीषत्पुनरतो चलनं कृत्वा
होतव्यमिति विधत्ते “विक्रम्य जुहेति विक्रम्य हीन्द्रे वृत्रम-
हन्त्वमृध्वै” (मं० ६का०।५ प्र०।८ अ०) इति । भक्षणकाले हा-
रियोजनधानानां मानसं चर्वणं विधत्ते “पशवो वै हारियो-
जनीर्यत् सन्निध्यादल्पा एनं पशवो भुञ्जन्त उपतिष्ठेरन् यन्न
सन्निध्याद्बहव एनं पशवो भुञ्जन्त उपतिष्ठेरन् मनसा स बाधत
उभयं करोति बहव एवैनं पशवो भुञ्जन्त उपतिष्ठन्ते” (मं० ६का०।
५ प्र०।८ अ०) इति । पशुप्राप्तिहेतुत्वात् धानाः पशवः सन्नि-
ध्यादन्नैः खण्डयेत् । तथा सति कतिचिदेव पशव एनं यज-
मानं क्षीरदानादिभिः पालयन्तः प्राप्नुयुः, अमस्मेदे बहवः
प्राप्नुवन्तोऽपि क्षीरादिभिर्न पालयन्ति । मानसचर्वणे तु
सम्भेदनमसम्भेदनञ्चेत्युभयस्य कृतत्वात् पशूनां नान्पत्वं नापि
क्षीरादिराहित्यञ्च । उन्नेतृहस्तगतं ऊतशेषं सर्व्वं भक्षयितु-
मुन्नेतुरनुज्ञामपेक्षेरन्निति विधत्ते “उन्नेतृपहवमिच्छन्ते य
एव तत्र सोमपीयस्तमेवावहन्ते” (मं० ६का०।५ प्र०।८ अ०)
इति । सर्वभक्षितावशेषाणां द्रोणकलशगतभोमानां निनयनं

विधत्ते “उत्तरवेद्यां निवपति पशवो वा उत्तरवेदिः पशवो
 हारियोजनीः पशुष्वेव पशून् प्रतिष्ठापयन्ति” (सं० ६ का० १५ प्र० १
 ८ अ०) इति । ग्रहहोमे परिसमाप्ते सति ग्रहान् प्रशंसति “ग्रहान्
 वा अनुप्रजाः पशवः प्रजायन्ते” (सं० ६ का० १५ प्र० १९ अ०)
 इति । अत एव विभज्य स्पष्टयति “उपांश्चन्तर्थाभावजावयः
 शुक्रामन्थिनौ पुरुषा चतुर्ग्रहानेकशफा आदित्यग्रहं गावः”
 (सं० ६ का० १५ प्र० १९ अ०) इति । आदित्यग्रहस्य गवाञ्च सा-
 दृश्यप्रदर्शनेन ग्रहमनु गवां जन्मोपपादयति “आदित्यग्रहो
 भूयिष्ठाभिर्हृग्भिर्हृते तस्माद्गावः पशूनां भूयिष्ठा” (सं०
 ६ का० १५ प्र० १९ अ०) इति । कदाचनस्त्रीरसीत्यादिका च्छो
 भूयिष्ठाः । उपांश्चन्तर्ग्रहमनुजातानां ग्रहेण सह त्रिव्रतमायं दर्श-
 यति “यत् त्रिरूपांश्च हस्तेन विगृह्णाति तस्माद्द्वौ चीनजा
 जनयति” (सं० ६ का० १५ प्र० १९ अ०) इति । द्वौ वा चीन् वा
 न तु त्रिभ्योऽधिकमपत्यं सा सहजनयति । यस्मादन्तर्थाभ-
 ग्रहे सङ्कोचकसङ्ख्याविशेषो न श्रुतः तस्मात् तमनु जायमाना-
 नामवीनां भूयिष्ठत्वं युगपद्युक्तमित्याह “अथावयो भूयसीः”
 (सं० ६ का० १५ प्र० १९ अ०) इति । अथ कथञ्चिदाग्रयणात्
 सोमः चीयेत तदा द्रोणकलशात् तद्ग्रहणं विधत्ते “पिता वा
 एष यदाग्रयणः पुत्रः कलशो यदाग्रयण उपदक्षेत् कलशाद्
 गृह्णीयाद्यथा पिता पुत्रं क्षित उपधावति तादृगेव तत्” (सं०
 ६ का० १५ प्र० १९ अ०) इति । प्रथमोत्पन्नत्वादाग्रयणः पिता

पश्चाद्भावितया कलशः पुत्रः । चितः पिता क्षीणवृत्तिः जीवनायं
उपधावति उपसर्पति पुत्रं । कलशे सोमचये वैपरीत्यं विधत्ते
“यत्कलश उपदस्येदाग्रयणाद् गृह्णीयाद्यथा पुत्रः पितरं चित
उपधावति तादृगेव तत्” (मं० ६ का० १५ प्र० १० अ०) इति ।
कलशन्यायं ग्रहेऽपि दर्शयति “आत्मा वा एष यज्ञस्य यदा-
ग्रयणो यद्गृहो वा कलशो वोपदस्येदाग्रयणाद् गृह्णीयादात्मन
एवाधियज्ञं निष्करोति” (मं० ६ का० १५ प्र० १० अ०) इति ।
यज्ञमध्यवर्त्तितादाग्रयणो यज्ञस्यात्मा । दृष्टान्तत्वेन कलशस्य
पुनरुपादानं नष्टं यज्ञमनेन ग्रहणेनात्मन उपरि पुनः मन्द-
धाति । अथ स्यात्वा होमसाधनत्वाभावेन तान्निन्दन्निव होम-
साधनं दारुपात्रं प्रशंसति “अविज्ञातो वा एष गृह्यते यदा-
ग्रयणः स्यात्वा गृह्णाति वायव्येन जुहोति तस्माद्गर्भेणाविज्ञातेन
ब्रह्महा” (मं० ६ का० १५ प्र० १० अ०) इति । आ वाये भूषेत्या-
दिग्रहणमन्त्रेषु यथा देवता स्वनामविशेषेण विज्ञायते न तथा
ये देवा दिव्येकादश स्येत्यत्र नामविशेषश्रुतेः । तस्मादविज्ञात
आग्रयणः स्यात्वा मृत्सम्यग् गृह्णात्येव, न तु जुहोति, वायव्ये-
न तु दारुपात्रेण जुहोति । यस्माद् ये देवा इति मन्त्रोक्तान्
अविज्ञातनामकान् त्रयस्त्रिंशतो देवानुद्दिश्य स्यात्वां गृह्येतः
सोमो ग्रहणमात्रेण तद्देवता तत्तत्तर्वापि होमाभावात् परित्यक्त
इव । तस्मात्क्षोकेऽप्यविज्ञातेन गर्भेण ब्रह्महा भवति । प्रोषिते
भर्तारं जारजन्यो गर्भो भर्तारं प्रत्यविज्ञातस्तेन गर्भेणोत्पन्नं ब्रह्म
जहाति परित्यजतीति ब्रह्महा । अविज्ञातयोगर्भाग्रयणयोः

परित्यागस्तुत्यः । तच्च स्थालीगतं मोमं पुनर्दाहमयेनान्तर्या-
मपात्रेण सावित्र्यं गृहीत्वा जुहोति । ततो दारुपात्रं प्रशंसं ।
प्रकारान्तरेण दारुपात्राणि प्रशंसति “अवमृथमवयन्ति परा-
स्थालीरस्यन्तुदायव्यानि हरन्ति तस्मात् स्त्रियं जातां परा-
स्यन्तुत्पुमा५म५ हरन्ति” (सं० ६का०।५प्र०।१०अ०) इति ।
यदा अवमृथं गच्छन्ति तदानोमाग्रयणोक्थ्यध्रुवादित्यस्थाली-
स्यतस्त्रो वेद्यामेव परास्यन्ति परित्यजन्ति वायव्यानि तु दारु-
पात्राण्युद्धरन्ति अवमृददेशे नयन्ति । तस्मात् स्थालीवस्त्रोके-
ऽपि स्त्रियं दुहितरं विवाहेन वरकुले परित्यजन्ति पुमा५-
सन्तु वायव्यवदुद्धरन्ति मम्यक् पोषयन्ति । पुरोरुचग्रहणं मा-
दनञ्च क्रमेण प्रशंसति “यत् पुरोरुचमाह यथा वस्यस आ-
हरति तादृगेव तद्यद्गृहं गृह्णाति यथा वस्यस आहृत्य प्राह
तादृगेव तद्यत् सादयति यथा वस्यस उपनिधायापक्रामति
तादृगेव तत्” (सं० ६का०।५प्र०।१०अ०) इति । उपयामगृ-
हीतोऽसीत्येतस्मात् पूर्वं पथमानत्वादा वायो भूषेत्यादिका
पुरोरुक् । वस्यसे वसुमत्तमाय राजामात्यादिकाय यथा
लोके धनिकायोपानयमाहृत्य एतदेव ममेत्युक्त्वा पुरतो नि-
धाय गच्छन्ति तथा पुरोरुगादिवयं द्रष्टव्यं । यजुःसामनो
निन्दन्निव पुरोरुचं प्रशंसति “यद्वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रि-
यते शिथिलं तद् यदृचा तहढं पुरस्तादुपयामा यजुषा गृ-
ह्यन्त उपरिष्टादुपयामा च्छचा यज्ञस्य धृत्वै” (सं० ६का०।
५प्र०।१०अ०) इति । यज्ञसम्बन्धि यदङ्गं यजुःसामभ्यां क्रियते

तच्छिथिलमिव । वेदेषु सर्वत्र विश्रामाय तदेतदृचाभ्युत्क्रमित्युच एवोदाहरणात् । उपयामगृहीतोऽस्थान्तर्ध्वममघवन्नि-
त्यादिमन्त्रैर्गृह्यमाणाः पुरस्तादुपयामाः । आ वायो भूषेत्यादि-
भिस्त्रपरिष्ठादुपयामाः । तत्र यजुषो दार्ढ्यार्थमुपयामपूर्वत्वं ।
अचस्तु स्वयमेव दृढत्वान्न तत्पूर्वत्वं । तदभयं यज्ञस्य धृत्यै भव-
ति । सोमपात्राणि प्रशंसितुं द्वेधा विभजति “प्रान्यानि पात्रा-
णि युज्यन्ते नान्यान्” (सं० ईका० १५ प्र० ११ अ०) इति । कानि-
चित्पात्राणि प्रकर्षेण युज्यन्तेऽनुष्ठोयन्ते पुनरावर्त्यन्ते इत्यर्थः ।
यथा उपा० अन्तर्यामपात्रयोः प्रातःसवने प्रयुक्तयोः पुनस्तृतीय-
सवनेऽपि प्रयोगः “यदुपा० गृहपात्रेण पाद्वीवतमाययणाद् गृ-
ह्णाति । अन्तर्यामपात्रेण सावित्रमाययणाद् गृह्णाति” इत्याम्ना-
तत्वात् । अन्यानि तु नावर्त्यन्ते किन्तु सकृदेवानुष्ठोयन्ते । तद्यथा ।
द्विदैवत्यदधिग्रहादीनि तेषु सकृदनुष्ठितेषु स्वर्गजयः* । आवृ-
त्तेस्त्वैतल्लोकजय इति प्रशंसति “यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते-
ऽमुमेव तैर्लोकमभिजयति पराङ्घ्रिव ह्यमौ लोको यानि पुनः
प्रयुज्यन्त इममेव तैर्लोकमभिजयति पुनः पुनरिव ह्ययं लोकः”
(सं० ईका० १५ प्र० ११ अ०) इति । पराचीनान्यनिवृत्तानि तानि
स्वर्गः पराङ्घ्रिवानावृत्त इव स्वर्गे स्थितस्यापि पुनर्जन्मान्तरेऽपि
स्वर्गः प्राप्तुं उद्योगासम्भवात् । मनुष्यलोके स्थितस्य तु पुनरे-
तदर्शमुद्यमोऽस्तीति तस्य पौनःपुन्यं । प्रकारान्तरेण प्रशंसति
“प्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि

* तेषां सकृदनुष्ठानात् का० पा० ।

प्रयुज्यन्ते तान्यन्वेषधयः पराभवन्ति यानि पुनः प्रयुज्यन्ते तान्यन्वेषधयः पुनराभवन्ति” (सं० ६का०।५ प्र०।११ अ०) इति । फलपाके विनाशः पराभवः । संवत्सरान्ते तदुत्पत्तिः पुनराभवनं । प्रकारान्तरेण प्रशंसति “प्रान्यानि पात्राणि प्रयुज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्यन्वारण्याः पशवोऽरण्यमपयन्ति यानि पुनः प्रयुज्यन्ते तान्यनुग्रामाः पशवो ग्राममुपावयन्ति” (सं० ६का०।५ प्र०।११ अ०) इति । आरण्या व्याघ्रादयो ऽरण्यमेवोपयन्ति न कदाचिदपि ग्रामं । ग्राम्यास्तु गवादयस्तृणमत्तुमरण्ये गत्वा पुनर्ग्रामं प्रत्यागच्छन्त्येव । शस्तं प्रशंसति “यो वै ग्रहाणां निदानं वेद निदानवान् भवत्याज्यमित्युक्तं तद्वै ग्रहाणां निदानं यदुपांशु शस्यति तदुपांश्वन्तर्यामयोर्यदुच्चैस्तदितरेषां ग्रहाणामेतद्वै ग्रहाणां निदानं य एवं वेद निदानवान् भवति” (सं० ६का०।५ प्र०।११ अ०) इति । आज्यमित्युक्तं । आज्यप्रउगादिनामकं शस्तं प्रशंसाद्वारा ग्रहानुष्ठानप्रयोजकत्वाद् ग्रहाणां निदानं मूलकारणं । तदेतद्यो वेद स निदानवान् चिरजीविभिर्मातापितृस्त्रामभिः संयुक्तो भवति । शस्तेष्वपि यदुपांशु शस्यते तद्वयोर्यद्वयोरनिदानं । यदुच्चैस्तदितरेषां सर्वेषां । इत्येवं विशेषं जानतोऽपि तदेव फलं । स्थालीवायव्यरूपं दद्वं प्रशंसति “यो वै ग्रहाणां मिथुनं वेद प्रप्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते स्थालीभिरन्ये ग्रहा गृह्यन्ते वायव्यैरन्य एतद्वै ग्रहाणां मिथुनं य एवं वेद प्रप्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते” (सं० ६का०।५ प्र०।११ अ०) इति । आग्रय-

णोक्थादियहाः स्वीरूपाभिर्दण्डमयस्यास्त्रीभिर्गच्छन्ते, उपान्व-
 न्तर्यामादियहास्तु पुरुषरूपैर्दारुमयैर्वायव्यैः । वेदने तु मनुष्यमि-
 थुनैः पशुमिथुनैश्च प्रजायते युक्तो भवति । य एवं वेदेति पुनर-
 भिधानमुपसंहारार्थं । अथ मवनीयपुरोडाशान् विधत्ते “इन्द्र-
 ख्वष्टुः सोममभीषहा ऽपिबत् स विष्वङ् व्यार्क्षत् स आत्मन्नारमणं
 नाविन्दत् स एताननुमवनं पुरोडाशानपश्यत् तान्निरवपत् तै-
 र्वै स आत्मन्नारमणमकुरुत तस्मादनुमवनं पुरोडाशा निरुष्यन्ते
 तस्मादनुमवनं पुरोडाशानां प्राश्नीयादात्मन्नेवारमणं कुरुते
 नैनं मोमोऽतिपवते” (सं० ६का०।५प्र०।११अ०) इति । इन्द्रेण
 विश्वरूपाभिधेयत्वतः पुत्रे हते सति कुपितस्त्वष्टा विनेन्द्रं सोम-
 यागं कर्तुं प्रवृत्तः तदानीमिन्द्रेऽभीषहा बलादेवाऽपिबत् । स
 इन्द्रः सहसा पीतस्य सोमस्य उदरमध्य इतस्ततो विधावनाद्
 व्यार्क्षत् विविधामार्तिं प्राप्नोत् । तेनार्तः स इन्द्रः स्वात्मनि आ-
 रमणं सुखं नालभत । ततः त्रिष्वपि सवनेषु मवनीयपुरोडाशैः
 सुखं प्राप्तवान् । तस्मात् पुरोडाशान् निरुष्य तच्छेषभक्षणेन सुखं
 भवति । सोमश्चैनं नातिपवते नेतस्ततः मञ्चारेण बाधते । तेषु
 मवनीयपुरोडाशेषु पञ्चद्रव्यविधिमर्थवादेनोन्नयति “ब्रह्मवादि-
 नो वदन्ति नर्चा न युजुषा पङ्क्तिरायते ऽथ किं यज्ञस्य पा-
 ङ्गत्वमिति धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्या तेन
 पङ्क्तिरायते तद्यज्ञस्य पाङ्गत्वं” (सं० ६का०।५प्र०।११अ०) इति ।
 पञ्चाचरा पङ्क्तिरित्यास्नातत्वात् पञ्चमङ्ख्यायोगेन पाङ्गत्वं वक्तव्यं ।
 ऋचो यजुषो वा नास्ति काचिन्नियता पञ्चमङ्ख्या । न च सा भृत्

पाङ्गत्वमिति वाच्यं, पाङ्गे यज्ञ इति सर्वत्रोद्घोषणात् । अतः किं पाङ्गत्वमिति प्रश्नः । धानादिद्रव्येषु नियतया पञ्चसङ्ख्याया पाङ्गत्वमित्युत्तरं । भृष्टा यवाः धानाः । आज्यसंयुक्ताः सक्तवः करम्भः । ग्रीहिजन्या लाजाः परिवापाः । पिष्टविकारः पुरोडाशः । क्षीरविकारः पयस्या ।

अथ मीमांसा । तृतीयाध्यायस्य पञ्चममपादे चिन्तितं ।

“किं स्याच्चमसिनामेव हारियोजनभक्षणं ।

सर्वेषां वागिमस्तेषां पूर्ववाक्येन सन्निधेः ॥

लिप्सन्ते सर्व एवेति हारियोजनवाक्यतः ।

यावस्तुतोऽप्यस्ति भक्षश्चमसित्वमकारणं” ॥ इति ।

“हरिरसि हारियोजनः” इत्यनेन मन्त्रेण गृह्यमाणो ग्रहो हारियोजनः । होतृब्रह्मादयश्चमसिनः । यस्तु चतुर्णां होतृणां मध्ये चतुर्थो यावस्तुन्नामकोऽस्ति नासौ चमसो । तत्र चमसिनामेव हारियोजने भक्षणं । कुतः । यथा चमसमन्यांश्चमसिनो भक्षयन्ति अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्त इत्यत्र पूर्ववाक्ये चमसिनां सन्निहितत्वेनोत्तरवाक्ये सर्वशब्देन तेषामेवाभिधातव्यत्वात् । अतो नास्ति तत्र यावस्तुतो भक्ष इति प्राप्ते ब्रूमः । अथ शब्देन एवकारेण च चमसिमात्रित्वशङ्कामपोद्य वाक्येन विहितस्य सर्वभक्षणस्य सन्निधिमात्रेण सङ्कोचायोगादस्ति यावस्तुतोऽपि भक्षः । तस्माच्चमसित्वं न भक्षणे कारणं ।

इति माधवोये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके अष्टाविंशोऽनुवाकः ॥ * ॥

अ॒ग्न आ॒यू॒षि प॒वस॒ आ॒सुवो॒र्जमि॒षञ्च॒ नः । आ॒रे
बा॒धस्व॒ दु॒च्छु॒नां । उ॒प॒या॒म॒गृ॒हीतो॒ऽस्य॒ग्नये॒ त्वा ते॒ज॒स्वत
ए॒ष ते॒ योनि॒र॒ग्नये॒ त्वा ते॒ज॒स्वते ॥ १ ॥

अ॒ग्ने च॒यो॒वि॒श॒तिः ॥ २६ ॥

उ॒त्ति॒ष्ठ॒न्ने॒ज॒सा स॒ह पी॒त्वा शि॒घ्रे अ॒वेप॒यः । सोम॑-
मि॒न्द्र च॒मू सु॒तं । उ॒प॒या॒म॒गृ॒हीतो॒ऽसी॒न्द्राय॒ त्वौज॑स्वत
ए॒ष ते॒ योनि॒रि॒न्द्राय॒ त्वौज॑स्वते ॥ १ ॥

उ॒त्ति॒ष्ठ॒न्ने॒क॒वि॒श॒तिः ॥ ३० ॥

त॒र॒णिर्वि॒श्व॒दर्श॑तो॒ ज्योति॑ष्कृ॒द॒सि सूर्य॑ । वि॒श्व॒मा-
भा॒सि रो॒च॒नं । उ॒प॒या॒म॒गृ॒हीतो॒ऽसि सूर्य॑ाय॒ त्वा आ॒-
ज॑स्वत ए॒ष ते॒ योनिः॒ सूर्य॑ाय॒ त्वा आ॒ज॑स्वते ॥ १ ॥

त॒र॒णिर्वि॒श॒तिः ॥ ३१ ॥

आ॒प्या॒य॒स्व म॒दि॒न्त॒म॒ सोम॑ वि॒श्व॒ाभि॒रू॒तिभिः॑ । भ॒वा
नः स॒प्र॒थ॒स्त॒मः ॥ १ ॥

आ॒न॒व ॥ ३२ ॥

ई॒यु॒ष्टे॒ये पू॒र्व्वे॒तरा॑मप॒श्यन् व्यु॑च्छ॒न्ती मु॒प॒सं म॒र्त्या-
सः । अ॒स्माभि॒रू॒नु प्र॑ति॒चक्ष्या॑ऽभू॒दो ते य॑न्ति॒ ये अ॒प॒-
री॒षु प॒श्यान् ॥ १ ॥

ई॒यु॒रे॒कान्नि॒वि॒श॒तिः ॥ ३३ ॥

ज्योतिष्मतीं त्वा सादयामि ज्योतिष्कृतं त्वा साद-
यामि ज्योतिर्विदं त्वा सादयामि भास्वतीं त्वा साद-
यामि ज्वलन्तीं त्वा सादयामि मल्ललाभवन्तीं त्वा
सादयामि दीप्यमानां त्वा सादयामि रोचमानां त्वा
सादयाम्यजसां त्वा सादयामि बृहज्ज्योतिषं त्वा
सादयामि बोधयन्तीं त्वा सादयामि जाग्रतीं त्वा
सादयामि ॥ १ ॥

ज्योतिष्मतीः पञ्चशतिः ॥ ३४ ॥

प॒यासाय॑ स्वाहा या॒साय॑ स्वाहा वि॒यासाय॑ स्वाहा
सं॒यासाय॑ स्वाहा द्या॒साय॑ स्वाहा व॒यासाय॑ स्वाहा शु॒चे
स्वाहा शे॒काय॑ स्वाहा तप्य॒त्यै स्वाहा तप॑ते स्वाहा
ब्रह्म॑ ह॒त्यायै॑ स्वाहा सर्व्व॑स्मै स्वाहा ॥ १ ॥

प॒यासाय॑ चतुर्विंशतिः ॥ ३५ ॥

चित्तः सन्तानेन भवं युक्ता रुद्रं तन्निम्ना पशुपतिः
स्थूलहृदयेनाग्निः हृदयेन रुद्रं लोहितेन शर्व्वं मत-
त्वाभ्यां महादेवमन्तःपार्श्वेनौपिष्ठहनः शिङ्गीनिको-
श्याभ्यां ॥ १ ॥

चित्तमष्टादश ॥ ३६ ॥

आतिष्ठ वृचहन् रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी । अर्वा-

चीनः सुते मनो ग्रावा कृणोतु वग्मुना । उपयामगृ-
हीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय
त्वा षोडशिनै ॥ १ ॥

आतिष्ठः षड्विंशतिः ॥ ३७ ॥

इन्द्रमिद्वरी वहतोऽप्रतिधृष्ट शवसमृषीणाञ्च स्तु-
तीरूपयज्ञञ्च मानुषाणां । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय
त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिनै ॥
॥ १ ॥

इन्द्रं त्रयोविंशतिः ॥ ३८ ॥

असावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृष्णवागहि । आ-
त्वाष्टणक्लिन्द्रियः रजः सूर्य्यं न रश्मिभिः । उपयाम-
गृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय
त्वा षोडशिनै ॥ १ ॥

आसाविः सप्तविंशतिः ॥ ३९ ॥

सर्व्वस्य प्रतिशीवरी भूमिस्त्वोपस्थ आधित । स्यो-
नास्मै सुषदा भव यच्छास्मै शर्म सप्रथाः । उपयाम-
गृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय
त्वा षोडशिनै ॥ १ ॥

सर्व्वस्य षड्विंशतिः ॥ ४० ॥

महा॥ इन्द्रो वज्रवाहुः षोडशी शर्मयच्छतु । स्वस्ति
नो मघवा करोतु हन्तु पाप्मानं योऽस्मान् द्वेष्टि । उप-
यामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरि-
न्द्राय त्वा षोडशिनै ॥ १ ॥

महान् षड्विंशतिः ॥ ४१ ॥

सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहन्
छूरविद्वान् । जहि शत्रूँ रपमृधौ नुदस्वाथाऽभयंक-
णुहि विश्वतो नः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षो-
डशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिनै ॥ १ ॥

सजोषास्त्रिंशत् ॥ ४२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके एकोनत्रिंशच्चिंशैकत्रिंश द्वात्रिंशचयस्त्रिंश चतु-
स्त्रिंश पञ्चत्रिंश षड्त्रिंश सप्तत्रिंशाष्टत्रिंशैकोनचत्वा-
रिंशैकचत्वारिंश द्विचत्वारिंशान्ताः क्रमेण चतुर्दश-
नुवाकाः ॥ २६ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

कल्पः “चीनग्निष्टोमे अतिगह्वान् गृह्णाति, आग्नेयमैन्द्रं
सौर्यमिति, अग्न आयूँ व्युत्तिष्ठंस्तरणिरिति गृह्णमादनौ”
इति । प्रथममन्त्रपाठस्तु “अग्न आयूँषि पवस आसुवोर्जमि-

षष्ठ नः । आरे बाधस्व दुष्कुनां । उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा
तेजस्वत एष ते योनिरग्नये त्वा तेजस्वते” इति । हे अग्ने त्वं
भक्तानामायूंषि पवसे शोधयसि वर्द्धयसीत्यर्थः । अस्माकं इष-
मन्नं ऊर्जं बलं आसुव प्रयच्छ । दुष्कुनां वैरिसेनां आरे दूरं
यथा स्यात् तथा बाधस्व । स्पष्टमन्यत् ॥ * ॥ इत्येकोनत्रिंशोऽनु-
वाकः ॥ २८ ॥ * ॥ द्वितीयमन्त्रपाठस्तु “उत्तिष्ठन्नोजसा सह
पीत्वा शिप्रे अवेपयः । सोममिन्द्र चमू सुतं । उपयामगृहीतो
ऽमीन्द्राय त्वौजस्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वौजस्वते” इति । हे
इन्द्र सुतं सोमं पीत्वा ओजसा बलेन सहोत्तिष्ठन् चमू भक्षण-
रणभृते शिप्रे हनू अवेपयः चालय । तच्चालनलिङ्गेन तुष्टमा-
त्मानमस्माकं दर्शयेत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ * ॥ इति त्रिंशोऽनुवाकः
॥ ३० ॥ * ॥ ॥ तृतीयमन्त्रपाठस्तु पाठकमम्प्रदायानुमारेण
तरणिरित्याद्येकत्रिंशानुवाकमारभ्य मन्त्रषट्कं षट्त्रिंशदनुवाका-
न्तं संहितोपनिषत्सु प्रथमप्रपाठकत्वेन स्वीकृतचातुर्होत्रचित्या-
ख्यारण्यकतृतीयप्रपाठके समास्नातत्वान्नात्र व्याख्येयं ॥ * ॥
*तत्र तृतीयाख्यप्रथममन्त्रो यथा “तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृ-
दसि सूर्य । विश्वमाभामि रोचनं । उपयामगृहीतोऽमि सू-
र्याय त्वा भ्राजस्वत एष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजस्वते” इति ।

* यद्यपि माधवाचार्यैः तरणिर्विश्वदर्शत इत्यादिमन्त्रषट्कं संहि-
तोपनिषत्सु प्रथमप्रपाठकत्वेन स्वीकृतचातुर्होत्रचित्याख्यारण्यकतृतीय-
प्रपाठके समास्नातत्वादत्र न व्याख्यातं तथाप्यत्र संहिताक्रममनुसृत्य
तत्रत्यव्याख्यां दृष्ट्वा केवलं षण्मन्त्राणामर्थो लिख्यते ।

॥ * ॥ हे सूर्य त्वं तरणिः अन्धकारोत्तरणहेतुः । विश्वदर्शतः
 विश्वैः सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयः । ज्योतिष्कृत् अस्मि सर्वस्मिन् लोके
 प्रकाशकदमि । विश्वं सर्वं जगत् रोचनं रोचमानं दीप्यमानं
 यथा भवति तथा आभासि सर्वतः प्रकाशयसि । हे अतिग्राह्य-
 रूपग्रह भ्राजस्वते दीप्तियुक्ताय यथोक्तमहिमोपेताय सूर्याय त्वा
 त्वां गृह्णामि । त्वं तदर्थं उपयामगृहीतः उपयामेन पृथिवी-
 कार्येण पात्रेण गृहीतोऽसि । एष हविर्धानमण्डपस्थः खरप्रदेशः
 ते तव येनिः स्थानं अतो भ्राजस्वते दीप्तिमते सूर्याय त्वा त्वां
 तत्र प्रदेशे सादयामि । ईदृशोऽयमतिग्राह्यो यस्मै सूर्याय गृह्यते
 किमु वक्तव्यं तस्य माहात्म्यं ॥ ॥ इत्येकत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३१ ॥

॥ ॥ चतुर्थाख्यद्वितीयमन्त्रपाठस्तु “आप्यायस्व मदिन्तम सोम
 विश्वाभिरूतिभिः । भवा नः सप्रथस्तमः” इति । हे मदिन्तम
 अतिशयेन हर्षयुक्त सोम विश्वाभिरूतिभिः सर्वप्रकारैरस्मदी-
 यरक्षैः आप्यायस्व सर्वतो वर्द्धस्व । नः अस्मान् प्रति सप्रथ-
 स्तमः । अतिशयेन प्रथायुक्तो भव ॥ ॥ इति द्वात्रिंशोऽनुवाकः
 ॥ ३२ ॥ ॥ पञ्चमाख्यद्वितीयमन्त्रपाठस्तु “ईयुष्टे ये पूर्वतराम-
 पश्यन् व्युच्छन्तीमुषमं मर्त्यासः । अस्माभिरूनु प्रतिचक्ष्याभू-
 दोते यन्ति ये अपरीषु पश्यान्” इति । ये मर्त्यासः मनुष्याः
 व्युच्छन्तीं प्रभावं कुर्वन्तीं उषमं उषःकालदेवतां पूर्वतरां
 इतरेभ्योऽत्यन्तं पूर्वां अपश्यन् पश्यन्ति ते मनुष्या ईयुः तां
 देवतां प्राप्नुवन्ति । अस्माभिरूनु अस्माभिरनु प्रतिचक्ष्याभूत्
 प्रत्यक्षदर्शनीयाभूत् । ये अन्वेक्षपरीषु अपररात्रिषु रात्रीणा-

मवसानेषु पश्यन्ति । ओ तेयन्ति तेऽपि तां देवतां सर्वथा प्राप्नु-
वन्ति ॥ ॥ इति त्रयस्तिंशोऽनुवाकः ॥ ३३ ॥ ॥ अथ पोषणे दाहे
विनियुक्तानि यजूंश्चाह । षष्ठाख्यस्रतुर्थो मन्त्रपाठस्तु “ज्योतिष्मतीं
त्वा सादयामि ज्योतिष्कृतं त्वा सादयामि ज्योतिर्विदं त्वा साद-
यामि भास्वतीं त्वा सादयामि ज्वलन्तीं त्वा सादयामि मल्लला-
मवन्तीं त्वा सादयामि दीप्यमानां त्वा सादयामि रोचमानां
त्वा सादयाम्यजस्रां त्वा सादयामि बृहज्ज्योतिषं त्वा सादयामि
बोधयन्तीं त्वा सादयामि जायतीं त्वा सादयामि” इति । प्रेतं
दग्धं या समित् प्रक्षिप्यते तां सम्बोध्योच्यते । अत्र तु यदपो-
षणे इष्टकोपधाने वा सम्बोधनं । पोषणं आमादनमित्यर्थः । हे
यह त्वां हविर्धानमण्डपे खरप्रदेशे ज्योतिष्मतीत्यादिभिर्विशेषैः
सादयामि । तत्तत्सोमाहुतिनिष्ठाया ज्वालाया अवस्थानविशेषा
उच्यन्ते । अत्यल्पप्रकाशोपेता ज्योतिष्मती । ईषदधिकप्रकाशोपेता
ज्योतिष्कृता । ततोऽप्यधिकप्रकाशोपेता ज्योतिर्वित् । एवं भास्वत्या-
दिषु योजनीयं । मल्ललेति दह्यमानकाष्ठादिवस्तुध्वनेरनुकरणं ।
निङ्गानुसारेणायं मन्त्र इष्टकोपधानेऽपि विनियोक्तव्यः ॥ ॥
इति चतुस्तिंशोऽनुवाकः ॥ ३४ ॥ ॥ अथाहुतिमन्त्रा उच्यन्ते ।
अत्र सप्तमाख्यपञ्चममन्त्रपाठस्तु “प्रयासाय स्वाहाऽयमाय
स्वाहा वियासाय स्वाहा मंयामाय स्वाहाद्यामाय स्वाहाऽवया-
माय स्वाहा शुचे स्वाहा शोकाय स्वाहा तप्यत्यै स्वाहा तपते
स्वाहा ब्रह्महत्यायै स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा” इति । विध्युक्तकर्मानु-
ष्ठातुर्यजमानस्य मरणोत्तरं यमलोके बाधका देवाः प्रयासा-

दिशब्दवाच्याः । तन्निर्वचनानि तु यथायोगमुन्नेयानि । तस्यै तस्यै
 देवतायै गृहीतमिदमाज्यादि हविः स्वाहा ऊतमस्तु । मन्त्रलि-
 ङ्गेन देवताविशेषः स्पष्टः ॥ ॥ इति पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३५ ॥ ॥
 अथ हविषो होमार्थो मन्त्रानुवाक उच्यते । अष्टमाख्यषष्ठमन्त्र-
 पाठस्तु “चित्तं मन्त्रानेन भवं यक्त्वा रुद्रं तन्निष्ठा पशुपतिं
 स्थूलहृदयेनाग्निं हृदयेन रुद्रं लोहितेन शर्व्वं मतस्त्राभ्यां म-
 हादेवमन्तः पार्श्वेनौषिष्ठहनं शिङ्गीनिकोश्याभ्यां” इति । अत्र
 द्वितीयान्तादिशब्दा देवताविशेषवाचिनः । तृतीयान्ताः सन्ता-
 नादिशब्दाः पशवो मांसविशेषवाचिनः । सन्तानाख्येन मांसवि-
 शेषेण चित्ताख्यं देवताविशेषं परितोषयामि इति वाक्यशेषः ।
 एवं सर्व्वत्र योजनीयं । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ इति षट्त्रिंशोऽनुवाकः ॥
 ३६ ॥ ॥ * कल्पः “आगयणयहं गृहीत्वाऽथ षोडशिनं गृह्णाति
 आतिष्ठ वृत्रहन् रथमित्यनुहृत्य उपयामगृहीतोऽमीन्द्राय त्वा
 षोडशिने जुष्टं गृह्णामीति परिमृज्यामादयत्येष ते योनिरिन्द्राय
 त्वा षोडशिन इति” इति । नवममन्त्रपाठस्तु “आतिष्ठ वृत्रहन्
 रथं युक्त्वा ते ब्रह्मणा हरी । अर्वाचीनं सुते मनो यावा कृणोतु
 वभुना । उपयामगृहीतोऽमीन्द्राय त्वा षोडशिने एष ते योनि-
 रिन्द्राय त्वा षोडशिने” इति । हे वृत्रहन् इन्द्र तत्र हरी अश्वौ
 ब्रह्मणा मन्त्रेण रथे युक्तौ योजितौ अतो रथमातिष्ठ आरोह ।

* इति संहितोपनिषत्सु प्रथमप्रपाठकत्वेन स्वीकृतचातुर्होत्रचिन्त्या-
 ख्यारण्यकद्वितीयप्रपाठके व्याख्यातपाठकसम्प्रदायानुसारेणात्र पठित-
 तरखिरित्यादिषण्मन्त्रार्थस्ततः समानीयात्र लिखितः ॥

अयं यावा वमुना वचनेन अभिषवध्वनिना तन्मनः सुते अभिषृते
 मोमे अर्वाचोनमभिमुखं करोतु । षोडशमङ्गापूरकं स्तोत्रं श-
 स्तञ्च यस्येन्द्रस्यास्ति असौ षोडशी । स्पष्टमन्यत् ॥ इति मप्रतिंशो
 ऽनुवाकः ॥ ३७ ॥ ॥ अस्मिन्नेव ग्रहे अष्टत्रिंशदनुवाकमारभ्य
 द्विचत्वारिंशदनुवाकान्तं पञ्चमन्ता विकल्प्यन्ते । तत्र प्रथमः
 “इन्द्रमिद्धरी वहतोऽप्रतिधृष्टशवमश्वेषीणाञ्च सुतीरुपयज्ञञ्च
 मानुषाणां । उपयामगृहीतोऽमोन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते यो-
 निरिन्द्राय त्वा षोडशिने” इति । ऋषीणां मन्त्राणां सुतीश्च मा-
 नुषाणां यज्ञश्चोपेत्य अप्रतिधृष्टशवसं केनाप्यतिरिक्तबलं इन्द्रमेव
 हरी रथेन वहतः ॥ इत्यष्टत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३८ ॥ अथ द्वितीयः
 “अमावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृष्णवागहि । आ त्वा पृणक्लिन्द्रि-
 यः रजः सूर्यं न रश्मिभिः । उपयामगृहीतोऽमोन्द्राय त्वा
 षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने” इति । हे शविष्ठ
 अतिशयेन बलवन्निन्द्र ते त्वदर्थं सोमः अमावि सुतः । हे धृष्णे
 धार्ष्ट्युक्त आगहि आगच्छ । इन्द्रियं शक्तिस्त्वामावृणोतु आपूर-
 यतु । किमिव । रश्मिभिः स्वीकृतं रजः उदकं सूर्यं न सूर्यमिव ।
 एतच्चारण्यके समाम्नातं “आपः सूर्यं समाहिताः । अभ्राण्यपः प्रप-
 यन्ते” इति ॥ इत्येकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ३९ ॥ ॥ अथ तृतीयः
 “सर्वस्य प्रतिशीवरी भूमिस्त्वापस्य आधित । स्थानास्मै सुषदा
 भव यच्छास्मै शर्म सप्रथाः । उपयामगृहीतोऽमोन्द्राय त्वा षो-
 डशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने” इति । सर्वस्य भूत-
 जातस्य प्रतिशीवरी आभिमख्यशायिनी भूमिः त्वां इन्द्र उपस्य

उपरितनस्थाने आधित आदधातु । हे भूमे अस्मै इन्द्राय
 स्थाना सुखप्रदा सुषदा शोभननिवासस्थाना च भव । अस्मै
 यजमानाय सप्रथाः अतिविस्तृता सती शर्म्म सुखं प्रयच्छ ॥ इति
 चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४० ॥ ॥ अथ चतुर्थः । महा५ इन्द्रो वज्र-
 बाहुः षोडशी शर्म्म यच्छतु । स्वस्ति नो मघवा करोतु हन्तु
 पाप्मानं योऽस्मान् देष्टि । उपयामगृहीतोऽमीन्द्राय त्वा षोडशिन
 एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने” इति । स्पष्टोऽर्थः ॥ इत्येक-
 चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४१ ॥ अथ पञ्चमः “सजोषा इन्द्र मगणो
 मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहन् शूर विद्वान् । जहि शत्रून् रपमृ-
 धोऽनुदस्वाथाऽभयं कृणुहि विश्वतो नः । उपयामगृहीतोऽमी-
 न्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने”
 इति । हे वृत्रहन् शूर इन्द्र सजोषाः प्रीतिमहितः मरुद्भि-
 र्युक्ततया मगणस्त्वं यजमानभक्तिं विद्वान् ज्ञात्वा सोमं पिब ।
 अस्माकं मारणोद्यतान् शत्रून् मारय इतरान् मृधो वैरिणो
 अपनुदस्व । अनन्तरमस्माकं सर्व्वतो भयराहित्यं कुरु । अथ
 विनियोगसङ्ग्रहः ।

“ऐन्द्रवायव आवायो इन्द्र तस्य पुनर्ग्रहः ।

मैत्रावरुणके ऽयं वामाश्विने द्वौ विकल्पितौ ॥

शूक्रे मन्थिनि चैकैकः प्रागिवाययणे द्वयं ।

एकैक उक्थ्यध्रुवयोश्चतुर्दश तु मन्त्रकाः ॥

चतुस्रहेषूपयामः सर्व्वेष्व्वादौ प्रज्यते ।

ऐन्द्राग्नौ वैश्वदेवश्च त्रयो मारुत्वतयहाः ॥

वैकल्पिकौ द्वौ माहेन्द्रे कदाऽऽदित्यग्रहस्तथा ।
 कदा दधिग्रहस्तत्र यज्ञः सोमं पुनः क्षिपेत् ॥
 विव याव्णा लाडयेद्वा काम्यदघ्नः प्रतिश्रयः ।
 त्रयो विकल्पाः सावित्रे वैशदेवे परो ह्यमौ ॥
 पान्नीवतग्रहस्यास्य सोमोऽग्रा इति मन्त्रतः ।
 हारियोजननाम्नस्तु हरी स्येति ऊतिर्भवेत् ॥
 अग्नेऽतिग्राह्य आग्नेय उत्तिष्ठ ग्राह्य ऐन्द्रकः ।
 षड्विकल्पाः षोडशनि ग्रहकाण्डं समाप्यते” ॥ इति ।

इति द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ * ॥

इति माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे चतुर्थप्रपाठके एकांनत्रिंशानुवाकमारभ्य द्विचत्वारिं-
 शदानुवाकान्ताञ्चतुर्दशानुवाकाः ॥ २८ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
 ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ * ॥

ॐ ॥ उद् त्वं जा॒तवे॑दसं दे॒वं वह॑न्ति के॒तवः॑ । दृ॒शे वि॒-
 श्वाय॑ स॒ख्यं । चि॒त्रं दे॒वाना॑मुद॒गादनी॑कं चक्षु॒र्मि॒त्रस्य॑
 वरु॑णस्याग्नेः । आ॒प्रा द्या॑वापृथि॒वी अ॒न्तरि॑क्षं स॒ख्यं
 आ॒त्मा जग॑तस्त॒स्थुष॑श्च । अग्ने॒ नय॑ सु॒पथा॑ रा॒ये अ॒स्मान्
 विश्वा॑नि दे॒व व॒युना॑नि वि॒द्वान् । यु॒यो॒ध्यस्मज्जु॑हुरा॒ण-
 मेनो॑ भूयि॒ष्टां ते नम॑ उ॒क्तिं वि॒धेम । दि॒वं गच्छ॑ सु॒वः
 पत॑ रू॒पेण ॥ १ ॥

वो रूपमभ्यैमि वयसा वयः । तथो वो विश्ववेदा
विभजतु वर्षिष्ठे अधिनाके । एतत्ते अग्ने राध एति
सोमच्युतं तन्मित्रस्य पथा नयर्त्तस्य पथा प्रेतं चन्द्रद-
क्षिणा यज्ञस्य पथा सुविता नयन्तीर्ब्राह्मणमद्यराध्या-
समृषिमार्षेयं पितृमन्तं पैतृमत्यः सुधातुदक्षिणं वि
सुवः पश्य व्यन्तरिक्षं यतः स्वसदस्यैरस्मद्वाचा देवचा-
गच्छत मधुमतीः प्रदातारमाविशतानवहायास्मान्
देवयानेन पथेत सुकृतां लोके सीदत तन्नः सःस्कृतं ॥

॥ २ ॥

रूपेण सदस्यैरष्टादश च ॥ ४३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके त्रिचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

त्रिचत्वारिंशेऽनुवाकं ग्रहाः समापिताः । त्रिचत्वारिंशे
दक्षिणा वर्ण्यते । कल्पः “प्रचरण्या दक्षिणानि जुहोति
हिरण्यं प्रबध्य घृतेऽवधायोदु त्वं चित्रमिति द्वाभ्यां गार्हपत्ये
जुहोति” इति । तत्र प्रथमा “उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति
केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यं” इति । केतवो रश्मयः । त्वं जात-
वेदसं तमग्निमदृशं सूर्यं देवं उद्वहन्ति ऊर्ध्वदेश एव प्रापयन्ति ।
किमर्थं । विश्वाय कृत्स्नस्य जगतः सूर्यं दृशे द्रष्टुं । अथ द्वितीया
“चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आ प्रा

द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगत्तत्सुषुप्तश्च” इति ।
चित्रं रक्तश्वेतादिविविधवर्णं देवानां रश्मिनां अनीकं मेन्यसदृशं
मण्डलं उदगात् उदयं गच्छति । कीदृशं । मित्रादिदेवोपल-
क्षितस्य कृत्स्नस्य प्राणिजातस्य इन्द्रियाधिष्ठातृत्वाच्चतुःस्यानीयं
तन्मण्डलस्यः सूर्यः जगतो जङ्गमस्य तत्सुषुप्तः स्यावरस्य चात्मा
मन् लोकत्रयं आप्राः पूरितवान् । कल्पः “अग्ने नयेत्याग्नीध्रीये
जुहोति” इति । पाठस्तु “अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि
देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुङ्गराणमेनो भूयिष्ठान्ते
नम उक्तिं विधेम” इति । हे अग्ने राये पारलौकिकधनप्राप्त्य-
र्थमस्मान् शोभनेन मार्गेण नय । हे देव त्वं विश्वानि वयुनानि
सर्वान् मार्गान् विद्वान् जानामि । जुङ्गराणं कुटिलं एनः पापं
अस्मद्युयोधि वियोजय । ते तुभ्यं भूयिष्ठां बज्रतरां नम उक्तिं
नमस्कारोक्तिं विधेम कुर्यां बज्रतरां नमस्कारोक्त्या परिचरे-
मेत्यर्थः । दाक्षायणहोमं विधत्ते “सुवर्गाय वा एतानि लोकाय
ह्वयन्ते यदाक्षिणानि” (मं०६का०।६प्र०।१अ०) इति । दक्षि-
णं दित्सुना होतव्यानि दाक्षिणानि । होमाधिकरणं विधत्ते
“द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या आग्नीध्रे
जुहोत्यन्तरिक्ष एवाक्रमते” (मं०६का०।६प्र०।१अ०) इति ।
द्वाभ्यां वत्तामाणाभ्यां । आग्नीध्रहोमादूर्ध्वं । सदः प्रवेशं वि-
धत्ते “सदोऽभ्येति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति” (मं०६का०।६प्र०।
१अ०) इति । मन्त्रान् विनियुक्ते “मौरीभ्यामृग्भ्यां गार्हपत्ये
जुहोत्यमुमेवैनं लोकं समाराहयति नयवत्यर्चाग्नीध्रे जुहोति

सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्ये” (सं०६का०।६प्र०।१अ०) इति । उद-
 त्यं चित्रमित्येते सौर्यौ । अग्ने नय सुपथेति नयवती । कल्पः
 “दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यं ऊर्वोद्गृह्णाति” इति । हे
 हिरण्य त्वमाकाशं प्रति गच्छ ततः स्वर्गं प्राप्नुहि । अग्नेन य-
 जमानस्य स्वर्गप्राप्तिरित्याह “दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यं
 ऊर्वोद्गृह्णाति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति” (सं०६का०।६प्र०।
 १अ०) इति । यद्विरण्यं प्रबध्य घृतेऽवहितं तद्विरण्यं घृतहो-
 मादूर्ध्वं हस्तेनोद्धरेत् । कल्पः “रूपेण वो रूपमभ्यैमीति द-
 क्षिणा अभ्यैति” इति । पाठस्तु “रूपेण वो रूपमभ्यैमि वयसा
 वयः” इति । हे दक्षिणाः अग्नेनोद्धृतहिरण्यरूपेण सह वेदेर्द-
 क्षिणभागेऽवस्थितानां युष्माकं रूपमाभिमुख्येन प्राप्नोमि । की-
 दृशेन हिरण्यरूपेण । वयसा कमनीयेन । कीदृशं युष्मद्रूपं । वयः
 कमनीयं । रूपेणेत्ययं शब्दो हिरण्यपर इत्येतद्दर्शयति “रूपेण
 वो रूपमभ्यैमीत्याह रूपेण ह्यामां रूपमभ्यैति यद्विरण्येन”
 (सं०६का०।६प्र०।१अ०) इति । हिरण्येन यद्रूपमभ्यैति तद्रू-
 पेण वो रूपमिति मन्त्रेणाच्यत इत्यर्थः । कल्पः “तुयो वो
 विश्ववेदा विभजत्विति ता यजमानश्चतुर्धा कृष्णाजिने व्युद्धृत्य
 चतुर्थमध्वर्युभ्यां विभजति यावदध्वर्यवे ददाति । तस्यार्धं प्रति-
 प्रस्थात्ते । तृतीयं नेष्ट्रे चतुर्थमुन्नेत्रे एतेनेतरेषां दानमुक्तं”
 इति । पाठस्तु “तुयो वो विश्ववेदा विभजतु वर्षिष्ठे अधि-
 नाके” इति । हे दक्षिणाः वृद्धये स्वर्गं अधिकृढस्तुयनामको
 देवः सर्वतो युष्मान् यथोचितं विभजतु । एतमेवार्थं स्पष्टयति

“तुथो वो विश्ववेदा विभजलित्याह तुथो ह स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा विभजति ते एवैना विभजति” (मं० ६ का०। ६ प्र०। १ अ०) इति । कल्पः “एतत् ते अग्ने राध इति दक्षिणा निनयति” इति । निनयनं मन्त्रेणेति शेषः । पाठस्तु । “एतत् ते अग्ने राध एति सोमच्युतं तन्मित्रस्य पथा नयर्तस्य पथा प्रेत चन्द्र दक्षिणा यज्ञस्य पथा सुविता नयन्तीः” इति । हे अग्ने दक्षिणा द्रव्याणि ते राधः तव समृद्धिकारणं सोमच्युतं सोमयागे प्राप्तं एतदक्षिणा द्रव्यं एति आगच्छति तद्रव्यं मित्रस्य पथा शान्तस्य तव मार्गेण नय । हे चन्द्रदक्षिणाः सुवर्णादिद्रवरूपाः ऋतस्य सत्यस्य पथा मार्गेण प्रेत प्रकर्षणं गच्छत । सत्यफलकेन देवेन यथायथं विभक्तागच्छतेत्यर्थः । कीदृशाश्चन्द्रदक्षिणाः । सुविता शोभनगमनयुक्तेन यज्ञस्य पथा यज्ञपुरुषस्य मार्गेण मदीगार्हपत्ययोर्मध्यवर्तिना नयन्तीर्दक्षिणादेशादुत्तरदेशे नीयमानाः । अत्र सूत्रं “हिरण्यपाणिरयेण गार्हपत्यं नयति जघनेन मदीऽन्तरा आग्नीध्रश्च मदस्य ता उदोचीः” इति । दक्षिणाद्रव्यस्य सोमच्युतत्वं प्रशस्तमित्याह “एतत्ते अग्ने राध एति सोमच्युतमित्याह सोमच्युतं ह्यस्य राध एति” (मं० ६ का०। ६ प्र०। १ अ०) इति । मित्रशब्दप्रयोजनमाह “तन्मित्रस्य पथा नयत्याह शान्त्यै” (मं० ६ का०। ६ प्र०। १ अ०) इति । तुथो रुद्रोऽग्निरिति श्रुतत्वादुरुद्रस्य पथा चेदशान्तिः स्यात् अतो मित्रस्येत्युच्यते । ऋतशब्देनात्र यज्ञवाची किन्तु सत्यवाचीत्याह “ऋतस्य पथा प्रेतचन्द्रदक्षिणा

इत्याह मत्वं वा ऋतः सत्येनैवैना ऋतेन विभजति” (मं०
 इका०।६ प्र०।१ अ०) इति । सत्येनैव विभजतीति कृत्वा मुख्यस्य
 अर्धिनः तृतीयिनः पादिनश्च ऋत्विजं यथाचितं विभजती-
 त्यर्थः । दक्षिणानां मदीगार्हपत्ययोर्मध्यवर्त्तिना यज्ञमार्गेण
 गमनं प्रसिद्धमित्याह “यज्ञस्य पथा सुविता नयन्तीरित्याह
 यज्ञस्य ह्येताः पथा यन्ति यदक्षिणा” (मं० इका०।६ प्र०।१ अ०)
 इति । कल्पः “ब्राह्मणमद्य राध्याममित्यात्रेयाय प्रथमाय हिरण्यं
 ददाति द्वितीयाय तृतीयाय वा तदभावे य अर्षेयः सन्निहितः
 तस्मै दद्यात्” इति । त्रिविधा आत्रेयाः प्रवरे प्रथिताः अतः
 प्रथमायेत्यादिविशेषणं । पाठस्तु “ब्राह्मणमद्य राध्याममृषि-
 मर्षेयं पितृमन्तं पैतृमत्यः सुधातुदक्षिणं” इति । अद्यास्मिन्
 यज्ञदिने ब्राह्मणं अत्रिगोत्रोत्पन्नं राध्यामं हिरण्येन माधयानि
 तोषयामीत्यर्थः । कीदृशं ऋषिं । वेदार्थज्ञं । अर्षेयं वेदार्थविदः
 पुत्रं । पितृमन्तं पित्रा सम्यगनुशिष्टं । पैतृमत्यं पितृमत्याः सम्य-
 गनुशिष्टायाः पतिव्रतायाः पुत्रं । शोभनो धातुः सर्वधातुभ्य
 उत्तमं हिरण्यं दक्षिणा यस्याऽमौ सुधातुदक्षिणः तादृशं । ब्रा-
 ह्मणादिशब्दैर्वेदशास्त्रपारङ्गतो विवक्षित इति दर्शयति “ब्राह्म-
 णमद्य राध्याममृषिमर्षेयमित्याहैष वै ब्राह्मण ऋषिरर्षेयो यः
 शुश्रुवांस्तस्मादेवमाह” (मं० इका०।६ प्र०।१ अ०) इति । कल्प
 “सद एत्य वि सुवः पश्येत्यनुवीचते” इति । एतदेवाभिप्रेत्य
 मदीऽभ्येतीति पूर्वं विहितं । पाठस्तु “वि सुवः पश्य व्यन्तरिचं
 यतः स्र सदस्यैः” इति । हे यजमान स्रगं विपश्य अन्तरिचञ्च

विपश्य सदस्यवस्थितैर्विप्रैः सह यतस्व अनुतिष्ठ । सुवः पश्ये-
त्यस्याभिप्रायं दर्शयति । वि सुवः पश्य व्यन्तरिचमित्याह
सुवर्गमेवेनं लोकं गमयति” (सं० ईका०।६प्र०।१अ०) इति ।
सदस्यैरित्यनया सहार्थतृतीयया मित्रता विवक्षितेत्याह ।
यतस्व सदस्यैरित्याह मित्रत्वाय” (सं० ईका०।६प्र०।१अ०)
इति । कल्पः “अस्मद्वाचा देवत्रा गच्छतेति नीत्वा अनुमन्त्य”
इति । पाठस्तु “अस्मद्वाचा देवत्रा गच्छत मधुमतीः प्रदा-
तारमाविशताऽनवहायाऽस्मान् देवयानेन पथेत सुकृतां लोके
भीदत तन्नः मःसूक्तं” इति । हे दक्षिणाः अस्माभिर्दत्ताः मत्थो
देवेषु च्छत्वित्तु गच्छत । हे गावो मधुरक्षीरापेताः मत्थः पर-
लंके प्रदातारं यजमानं रूपान्तरेण आविशत । अस्मान् अन-
वहाय अपरित्यज्य देवयानेन पथेत सुकृतां मार्गेण गच्छत गत्वा
च पुण्यकृतां स्थाने भीदत तत् स्थानं ना अस्मदर्थं मःसूक्तं सम्य-
गुपभोगयोग्यतया निष्पादितं । प्रदातारमाविशतत्यस्यार्थमाह
“अस्मद्वाचा देवत्रा गच्छत मधुमतीः प्रदातारमाविशतत्याह
वयमिह प्रदातारस्मोऽस्मानमुच मधुमतीराविशतेति वा वै
तदाह” (सं० ईका०।६प्र०।१अ०) इति । प्रथमंता दातव्यं वि-
धत्ते “हिरण्यं ददाति ज्यातिर्व हिरण्यं ज्यातिरिव पुरस्ता-
द्धत्ते सुवर्गस्य लोकस्यानुष्यात्ये” (सं० ईका०।६प्र०।१अ०)
इति । तस्य प्रतिग्रहीतमम्बन्धं विधत्ते “अग्नीधे ददात्यग्निमु-
खानेवर्तन् प्रीणाति” (सं० ईका०।६प्र०।१अ०) इति । अग्नि-
मुखान् अग्निसहितान् आधानकालीनवमन्ताद्यृत्तुन् । अत्र सूत्रं

“हिरण्यं पूर्णपात्रमुपबर्हणः सार्वसूत्रमित्यग्रीधे ददाति” इति
 ऋत्विगन्तरे दानं विधत्ते “ब्रह्मणे ददाति प्रसृत्यै होत्रे ददा-
 त्यात्मा वा एष यज्ञस्य यद्धोताऽऽत्मानमेव यज्ञस्य दक्षिणाभि-
 समर्धयति” (सं० ६ का० १६ प्र० १९ अ०) इति । प्रसृत्यै अनुज्ञानाय
 होतुः ब्रह्ममन्त्रपाठेन यज्ञात्मत्वं । एवं ऋत्विगन्तरे दानमुत्सेयं

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“उद्विभिर्दक्षिणानां होमो दिवमतो घृतात् ।

हिरण्यमुद्गृह्यरूपे दक्षिणा अभिगच्छति ॥

तुयो वो विश्ववेदेति भिन्याच्चर्मणि दक्षिणा ।

एतत्ता निनयेद्रह्मा हेमाऽऽत्रेयाय यच्छति ॥

वि सुवः सद आलोक्य ह्यस्मद्वात्राऽनुमन्त्रणं ।

त्रिचत्वारिंशानुवाके दशमन्त्रा उदीरिताः” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“ऋत्विग्दानमदृष्टार्थमानत्यैवाऽयिमश्रुतेः ।

वैरूष्यान्नियमान्मैवं दृष्टत्वादानतिः श्रुतिः ॥

भृतौ च नियमादेतददृष्टं स्याद्विरूपता ।

वचनात् तेन सत्रेषु स्वामित्वान्न भृतिः क्वचित् ॥

ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति प्रकृतौ श्रूयते । तत्किम-
 दृष्टार्थमानत्यर्थं वेति संशयः । भृत्या परिक्रोय वशीकार आ-
 नतिः । अदृष्टार्थं तत् स्यात् । अन्नहिरणादीनामदृष्टार्थं त्यागे
 दानशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् । यद्येतद्दानं भृतिः स्यात् तदानोम-

स्वाधिककर्म्मरूपेण द्रव्यं देयं वैरूप्यं तत्र दृश्यते । स्वल्पे कर्म्मणि
त्रैधातवीये सहस्रं देयं । अधिके कर्म्मणि ऋतपेये स्वल्पं सोम-
चमसमात्रं दीयते । तथा द्वादशशतादिपरिमाणनियमो मन्त्र-
नियमश्च भृतौ नोपपद्यते कर्म्मकरानुमत्या न्यूनाधिकभावम-
न्भावात् तत्तत्करजकादिभृतौ मन्त्रादर्शनाच्च । तस्माददृष्टार्थ-
मित्यग्रिमः पक्षः प्राप्नोति । मैवं । आनतेर्दृष्टप्रयोजनत्वात् ।
दानश्रुतिस्तु दृष्टार्थभूतावप्यस्ति भूतिर्देयेति प्रयोगात् । परि-
माणमन्त्रनियमाददृष्टमस्तु दृष्टस्याभावात् । वैरूप्यन्तु वचनब-
लादभ्युपगम्यते । दक्षिणाया भूतिरूपत्वं प्रत्यक्षवेदवाक्यादप्य-
वगम्यते । दीक्षितमदीक्षिता दक्षिणा परिक्रीता ऋत्विजो याज-
येयुरिति । तस्मादृत्विग्दानमानत्यर्थं । एवञ्च सति सत्रे ऋत्विजां
सर्वेषां यजमानत्वात् भूतिरूपा दक्षिणा न कापि देयेत्येत-
द्विचारफलं द्रष्टव्यं । तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितं ।

“दक्षिणा द्वादशशतं तस्येत्येतद्गवादिषु ।

सर्वेषु केषुचिद्वाद्ये प्रत्येकं मिलितेषु वा ॥

सङ्ख्यागुणस्य प्रत्येकं गवाद्यन्वयतोऽपि वा ।

वाक्यभेदान्न तत् किन्तु मिलितेषु समुच्चयात् ॥

प्रस्थाद्यौचित्यतो धान्ये सर्वेषां न समुच्चयः ।

असर्व्वेष्ट्विति पक्षेऽपि पशवो वैकमेव वा ॥

सङ्ख्याचित्येन पशवो नैतत् तस्येत्यनन्वयात् ।

एकत्वेऽप्यत्र यत्किञ्चिन्माषा वा गाव एव वा ॥

यत्किञ्चिन्नियमाभावान्माषाः सन्निहितत्वतः ।

माषा निराकृता गावः प्राथम्याच्चेपकारतः ॥

तस्येति वाक्याद्गोद्वयं न युक्तः प्रकृतः क्रतुः ।

सङ्ख्यान्तरच्चेद्विकृतौ स्याद्गवां बाध्यतामियं” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमेऽपि देयद्रव्याण्यनुक्रम्य सङ्ख्याविशिष्टा दक्षिणा विधीयते । गौश्चाश्वाश्चतराश्च गर्दभाश्चाजाश्चाजावयश्च ब्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति । द्वादशाधिकं शतं द्वादशशतं । तत्र संशयः । मेयं सङ्ख्या किं गवादि-सर्वद्रव्यविषया किं वा कतिपयविषया । सर्वपक्षेऽपि प्रतिद्रव्यमियं सङ्ख्या उत मिलितानां । तत्र गवादिद्रव्याणि प्रधानानि । सङ्ख्या तु तद्गतो गुणः । प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिर्न्याया । तस्माद्गवादिद्रव्येषु सर्वेषु प्रत्येकमियं सङ्ख्येति प्रथमपक्षगते प्रथमसङ्ख्याविकल्पे प्राप्ते ब्रूमः । नैतद्युक्तं वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अतो मिलितानामियं सङ्ख्येति द्वितीयः साङ्ख्यो विकल्पोऽभ्युपगन्तव्यः । तथा समुच्चयवाचिनश्च शब्दा अनुगृह्यन्ते । एतदप्युक्तं अनौचित्यात् । न ब्रीहयवादिधान्येषु द्वादशाधिकशतान्तर्गता द्वित्रादिमङ्ख्याचिता । परिकीर्तयत्विजो द्वित्रे-ब्रीहि वीजैः प्रयोजनाभावात् प्रस्थाधिकस्वार्थ्यादिमङ्ख्या तत्रोचिता । न चेयमत्र श्रुता । तस्मान्मिलितानां सर्वेषां समुच्चय इत्ययं पक्षो न युक्तः । कतिपयद्रव्यविषयामङ्ख्येत्यस्मिन्नपि पक्षे, किं गवाद्याः पञ्चिधाः पशवः, किंवा दशसु गवादिद्रव्येष्वेकं द्रव्यं । तत्र पशुषु श्रूयमाणायाः सङ्ख्याया उचितत्वात् पशव इति प्राप्ते ब्रूमः । नैतद्युक्तं । तस्य द्वादशशतं दक्षिणेत्यत्र तस्ये-

त्यनेनैकवचनान्तेन षष्ठां गवादिपशूनामन्वेतुमयोग्यत्वात् । एकत्वपक्षेऽपि यत्किञ्चिदेकं किंवा माषद्रव्यं उत गोद्रव्यं तत्र नियामकाभावात् यत्किञ्चिदिति प्राप्तं । तत्र । मन्त्रिधेर्नियामकत्वात् । माषास्य तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति माषाः मन्त्रिहिताः । तर्ह्यस्य माषद्रव्यमिति चेत् । न । प्रस्थादिपरिमाण-मङ्गीचित्येन निराकृतत्वात् । तस्माद् गोद्रव्यमिति पक्षः परिशिष्यते । प्रथमश्रुतलोपकारौ तत्र नियामकौ । अस्ति हि महा-नुपकारः । अल्विजः परिगृहीतुर्गव्यैराज्यचीरादिभिः अग्नि-होत्रदर्शपूर्णमासादिभिर्द्धेः । न नु तस्य प्रकृतस्य क्रतोर्द्वादशशतं दक्षिणेत्यन्वयात् गोद्रव्यं न प्रतीयत इति चेत् । यद् गोद्रव्यं तस्य द्वादशशतमिति वाक्येन तत्प्रतीतेः । वाक्यं हि प्रकरणाद् बलीयः । तस्मात् गवां द्वादशशतमिति भिद्धान्तः । विकृतिषु यत्र गोदक्षिणायाः मङ्गलान्तरं श्रुतं तत्रास्याः मङ्गलायाः बाधो विचारफलञ्च । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“गोदानेऽभिहिते स्वच्छा नियतिर्वा ऽन्तिमेऽपि किं ।

अविभागो विभागो वा नियमानुक्रितोऽयिमः ॥

अविभागो बहुलोक्तेर्बहुलं न विवक्षितं ।

विभागः स्यात् परस्मैत्वमिद्धेर्लिङ्गञ्च दृश्यते” ॥ इति ।

पूर्वोक्त एव गवां दाने मंशयः । अल्विग्भ्या देयानामुक्त-मङ्गलानां गवां विभागविभागयार्थजमानेच्छैव प्रयोजिका उतास्यन्यतरा नियतिः । यदापि नियतिस्तदाप्यविभागो विभागो वा । तत्र नियमस्यानुकृत्वात् इच्छेति तावत् प्राप्तं । अ-

त्विरभ्यो दक्षिणां ददातीति बज्रवचनश्रवणेन समूहस्य प्रति-
गृहीतत्वादविभाग इति पचान्तरं । ग्रहैकत्ववदुद्देश्य गतत्वाद्
बज्रवचनं न विवक्षितमित्येकैकः प्रतिगृहीता । तथा सति वि-
भागोऽवश्यं भवति । समूहाय दत्ते सति एकस्य स्वामित्वाभा-
वात् परस्वत्वापादनलक्षणे दानशब्दार्थो न मिथ्यति । “तुयो
वो विश्ववेदा विभजतु” इति मन्त्रे विभागलिङ्गं दृश्यते । तस्मा-
द्विभागनियमो राङ्गान्तः । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“सविभागः समानो वा विशेषाश्रवणात् समः ।

वैषम्यं स्याद्यथायासं मैवं तत् स्यात् समाख्यया” ॥ इति ।

पूर्वोक्तः सविभागः समः स्यात् । कुतः । वैषम्यहेतोर्विशेष-
स्याश्रवणात् साम्यहेतुस्तु लौकिको न्यायः । लोके हि पितृधने
पुत्राणां समविभागो दृष्टः । तस्मात् सम इत्येकः पक्षः । कर्म-
करेषु प्रयामानुरूपेण भृतितारतम्यं दृष्टं । तद्वदत्रापीति द्वि-
तीयः पक्षः । द्वादशाहे दीक्षायामेवं समाख्यायते “अर्द्धिने
दीक्षयन्ति” इति । अर्द्धं येषामृत्विजां ते अर्द्धिनः । एवं पा-
दिनो योजनीयाः । तद्विशेषो याज्ञिकमुखादवगन्तव्यः । ततः
श्रौतसमाख्यानुरूपेण केषाञ्चिदर्द्धं केषाञ्चित्पाद इत्यादि वि-
षमो विभाग इति राङ्गान्तः ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रिचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ * ॥

धाता रातिः सवि॒तेदं जुषन्तां॑ पूजाप॒तिर्निधि॑पति-

नीं अग्निः । त्वष्टा विष्णुः पृजया सः रराणो यजमा-
 नाय द्रविणं दधातु । समिन्द्र णो मनसा नेपि गोभिः
 सः सूरिभिर्मघवन्सः स्वस्त्या । सम्ब्रह्मणा देव कृतं य-
 दस्ति सं देवानां सुमत्या यज्ञियानां । सं वर्चसा
 पयसा सं तनूभिरगन्महि मनसा सः शिवेन । त्वष्टा
 नो अत्र वरिवः कृणोतु ॥ १ ॥

अनुमार्ष्टु तनुवो यद्विलिष्टं । यद्य त्वा प्रयति यज्ञे
 अस्मिन्नग्ने होतारमष्टणीमहीह । ऋधगयाड्धगुता
 शमिष्टाः प्रजानन् यज्ञमुपयाहि विद्वान् । स्वगा वो
 देवाः सदनमकर्म य आजग्म सवनेदं जुषाणाः । जष्टि-
 वाः सः पयिवाः सः विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि । या-
 नावह उशतो देव देवान्तान् ॥ २ ॥

प्रेरेय स्वे अग्ने सधस्थे । वहमाना भरमाणा हवीः-
 पि वसुं घर्मं दिवमातिष्ठतानु । यज्ञ यज्ञं गच्छ यज्ञ-
 पतिं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहैप ते यज्ञो यज्ञपते
 सह स्तुक्वाकः सुवीरः स्वाहा देवा गातुविदो गातुं
 वित्वा गातुमित मनसस्पत इमं नो देव देवेषु यज्ञः
 स्वाहा वाचि स्वाहा वाते धाः ॥ ३ ॥

कृणोतु तानष्टा चत्वारिंशच्च ॥ ४४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके चतुश्चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

त्रिचत्वारिंशे अनुवाके दक्षिणा निरूपिता । चतुश्चत्वारिंशे
समिष्टयजुर्होमो निरूप्यते । कल्पः “जुङ्गां नवगृहीतं गृहीत्वा ।
धाता रातिरित्यन्तर्वेद्यूर्ध्वं स्तिष्ठन्त्सन्ततः समशो नव समिष्टय-
जूंषि जुहोति” इति । तत्र षडृचः त्रीणि यजूंषि जुहोति ।
षट्सु प्रथमा तावदेवं पठिता “धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां
प्रजापतिर्निधिपतिर्नो अग्निः । त्वष्टा विष्णुः प्रजया सः रराणो
यजमानाय द्रविणं दधातु” इति । धाता सविता प्रजापति-
रग्निस्त्वष्टा विष्णुश्चेत्येते षड्देवा नो अस्माकमिदं हविर्जुषन्तां ।
कीदृशो धाता । रातिर्दानशीलः । कीदृशः प्रजापतिः । नि-
धिपतिः निधीनां महाशङ्खखर्वपद्मादिनामकानां नवानां नि-
धीनां पालयिता । सोऽयं देवगणो यजमानसम्बन्धिन्या प्रजया
सः रराणः सम्पक् रममाणः । तथा यजमानार्थं द्रविणं दधा-
तु पोषयतु ॥ अथ द्वितीया “समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः
सः सूरिभिर्मघवन्त्सः स्वस्त्या । सम्ब्रह्मणादेव हतं यदस्ति सं
देवानां सुमत्या यज्ञियानां” इति । हे इन्द्र त्वं अनुग्रह-
युक्तेन मनसा नो अस्मान् गोभिः सन्नेषि संयोजय । सूरिभि-
र्विद्वद्भिर्होतृप्रमुखैः संयोजय । हे मघवन् स्वस्त्या क्षेमेण सं-
योजय । ब्रह्मणा वेदेनार्थज्ञानसहितेन देवहतेन देवार्थं कर्म
यदस्ति तेन संयोजय । यज्ञसम्बन्धिनां देवानां सुमत्या अ-

नुग्रहबुद्ध्या संयोजय ॥ अथ तृतीया “सं वर्चसा पयसा सं तनू-
 भिरगन्महि मनसा सः शिवेन । त्वष्टा नो अत्र वरिवः कृणो-
 त्वनुमार्ष्टु तनुवो यद्विलिष्टं” इति । वयं देवताऽनुग्रहबलाद्-
 र्चसा बलेन तद्धेतुना च पयसा क्षीरादिना समगन्महि सङ्ग-
 तास्मः । तनूभिः शरीरैः शोभनैः सङ्गताः । शिवेन अद्भुतानां
 मनसा सङ्गताः । त्वष्टा देवो नो अस्माकं अत्रास्मिन् कर्मणि
 वरिवो वरणीयं धनं कृणोतु करोतु । किञ्च तनुवः शरीराणि
 अनुमार्ष्टु शोधयतु । यद्विलिष्टं पापं तदप्यनुमार्ष्टु शोधयतु ॥
 अथ चतुर्थी “यदद्य त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्मग्ने होतारमवृ-
 णीमहीह । ऋधगयाडृधगुता शमिष्ठाः प्रजानन् यज्ञमुप-
 याहि विद्वान्” इति । हे अग्ने यद्यस्मात् कारणात् अद्या-
 स्मिन् दिने इह देवयजनदेशे अस्मिन् यज्ञे प्रयति प्रवर्त्तमाने
 सति त्वां होतारं होमनिष्पादकं अवृणोमहि तस्मात् कार-
 णात् ऋधक् समृद्धं यथा भवति तथा अयाट् अयाचीः । उत
 अपि च त्वं ऋधक् समृद्धं प्रजानन् अशमिष्ठाः अस्मद्विघ्नशान्तिं
 अकार्षीः अतस्त्वं विद्वान् अस्मद्भक्तिं जानन् इमं यज्ञं उपयाहि
 प्राप्नुहि ॥ अथ पञ्चमी “स्वगा वो देवाः सदनमकर्मा य आजग्म
 सवनेदं जुषाणाः । जचिवाऽसः पपिवाऽस्य विश्वेऽस्मे धत्त व-
 सवो वसूनि” इति । हे देवाः ये यूयं जुषाणाः प्रीयमाणा इदं
 सवना इमानि सवनानि आजग्म आगताः तेषां वः सदनं स्थानं
 स्वगा स्वाधीनं अकर्मा वयमकार्षां । विश्वे ते सर्वे यूयं जचिवाऽसः
 सवनीयपुरोडाशान् भक्षितवन्तः पपिवाऽसः सोमं पीतवन्तश्च

हे वसवो निवासहेतवो यूयं विश्वेऽस्मै अस्मासु वसूनि धनानि धत्त
 स्थापयत ॥ अथ षष्ठी “यानावह उशतो देव देवान् तान् प्रेरय
 स्वे अग्ने सधस्वे । वहमाना भरमाणा हवींषि वसुं घर्षं दि-
 वमातिष्ठ तानु” इति । हे अग्ने देव उशतो हवींषि कामय-
 मानान् यान् देवान् वहः आवहः वर्णयत्ययात् आहवः,
 आहूतवानसि, तान् देवान् स्वे स्वकीये सधस्वे सहनिवास-
 स्थाने प्रेरय । हे देवाः हवींषि वहमाना रथादिभिर्नयन्तः
 भरमाणाः पोषयन्तः वसुं जगन्निवासहेतुं घर्षं आदित्यं
 आतिष्ठत आगच्छत । अनु अनन्तरं दिवं स्वर्गमागच्छत ॥ * ॥
 अथ त्रयाणां यजुषां मध्ये प्रथमं यजुराह “यज्ञ यज्ञं गच्छ
 यज्ञपतिं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहा” इति । हे यज्ञ त्वं
 स्वप्रतिष्ठार्थं यज्ञनामकं विष्णुं गच्छ । फलप्रदानार्थं यज्ञपतिं
 यजमानं गच्छ । स्वनिष्पत्त्यर्थं स्वां योनिं स्वकारणभूतां वायोः
 क्रियाशक्तिं गच्छ । स्वाहा ऊतमस्तु ॥ अथ द्वितीयं “एष ते यज्ञो
 यज्ञपते सह सूक्तवाकः सुवीरः स्वाहा” इति । हे यज्ञपते
 यज्ञस्वामिन् एषोऽनुष्ठीयमानस्ते यज्ञः सूक्तवाकैः स्तोत्रैः स-
 हितः । शोभना वीराः कर्मकुशला ऋत्विजो यस्यासौ सुवीरः ।
 तत इदमाज्यं त्वयि स्वाहा ऊतमस्तु ॥ अथ तृतीयं “देवा गातु-
 विदो गातुं वित्वा गातुमित मनस्यत इमं नो देव देवेषु यज्ञः
 स्वाहा वाचि स्वाहा वाते धाः” इति । हे गातुविदो मार्गज्ञा
 देवाः गातुं वित्वा भवदागममार्गं ज्ञात्वा यज्ञे समाप्ते सति
 गातुमित पुनस्तमेव मार्गं गच्छत । हे मनस्यते देव परमेश्वर

नो अस्माकमिमं यज्ञं देवेषु हविर्भुक्तु स्वाहा प्रथमं स्थापय ।
ततो वाचि मन्त्ररूपायां वाग्देवतायां स्थापय । ततो वाते
क्रियाप्रवर्तके देवे धाः स्थापय । यथोक्तमन्त्रमाद्यं होमं वि-
धत्ते “समिष्टयजूंषि जुहोति यज्ञस्य समिष्ट्यै यद्वै यज्ञस्य क्रूरं
यद्विलिष्टं यदत्येति यन्नात्येति यदतिकरोति यन्नापि करोति
तदेव तैः प्रीणाति” (सं० ६ का० १६ प्र० १२ अ०) इति । सम्य-
ग्यजनं समिष्टं युज्यन्ते प्रयुज्यन्त इति यजूंषि । धाता राति-
रित्यादयो मन्त्रा यजूंषि समिष्टार्थानि यजूंष्युच्चार्याज्यं जुहु-
यात् । तच्च यज्ञस्य सम्यगनुष्ठितौ सम्पद्यते क्रूरादिदोषाणां
होमेन समाहितत्वात् । क्रूरं पशुहिंसादिविशिष्टं विहितस्य
दक्षिणादिद्रव्यस्याल्पीभावः । अत्ययानत्ययौ कालकृता । तथा
हि पाशुकानां प्रयाजानां चोदकवशेन हविरासादनादूर्ध्व-
मनुष्ठानं प्राप्तं तत् तु तिष्ठन्तं पशुं प्रयजतीति वचनेन प-
शुविशमनात् प्रागेव अपकृतं । तदनादृत्य चोदकवशेनैवानु-
ष्ठानमशास्तीयः कालात्ययः । तथा तृतीयमवनोपक्रमे सव-
नीयपशोरङ्गप्रचारानन्तरमेव अनूयाजाश्चोदकवशेन प्राप्ताः ।
ते त्वाग्निमाहतादूर्ध्वमनूयाजैश्चरन्तीति वचनेन तृतीयमवनस्य
समाप्तिकाल उत्कृष्टः । तदनादृत्योपक्रम एवानुष्ठानमशास्तीयः
कालात्ययः । अपवर्हिषः प्रयाजान् यजतीति वचनेनावभृथंष्टौ
वर्हिर्नामकश्चतुर्थः प्रयाजो निषिद्धः । तन्निषेधमतिक्रम्य तस्या-
नुष्ठानमतिकरणं । विहितस्य कस्यचिदङ्गस्य विस्मृतिरकरणं ।
अपिशब्दः क्रूरादीनां समुच्चयार्थः । तत् क्रूरादिकं तैरेव

होमेः समादधाति । आहुतिसङ्ख्यां विधत्ते “नव जुहोति नव वै पुरुषे प्राणाः पुरुषेण यज्ञः सम्मिता यावानेव यज्ञसं प्रीणाति” (सं० ६का०।६प्र०।२अ०) इति । प्राणास्तदाधारकिद्राणि । नवसु मन्त्रेषु च्छग्यजुषोः अवान्तरसङ्ख्यां विधत्ते “षडृग्मियाणि जुहोति षड्वा च्छतव च्छत्ननेव प्रीणाति त्रीणि यजूंषि त्रय इमे लोका इमानेव लोकान् प्रीणाति” (सं० ६का०।६प्र०।२अ०) इति । यज्ञस्य यजमानप्राप्तिः स्वीकारणप्राप्तिश्च मन्त्रपाठादेव सम्पद्यत इत्याह “यज्ञ यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छेत्याह यज्ञपतिमेतैनं गमयति स्वां योनिं गच्छेत्याह स्वामेवैनं योनिं गमयति” (सं० ६का०।६प्र०।२अ०) इति । सुवीरशब्देन वीर्यप्राप्तिः सूच्यत इत्याह “एष ते यज्ञो यज्ञपते सह सूक्तवाकः सुवीर इत्याह यजमान एव वीर्यं दधाति” (सं० ६का०।६प्र०।२अ०) इति । देवा गातुविद इत्येतन्मन्त्रप्रशंसार्थमाख्यायिकामाह “वामिष्ठो ह सात्यहव्यो देवभागं पप्रच्छ यत्सृञ्जयान् वज्रयाजिनोऽथीयजो यज्ञे यज्ञं प्रत्यतिष्ठिपार् यज्ञपतारविति सहेवाच यज्ञपताविति सत्याद्वै सृञ्जयाः परा बभूवुरिति होवाच यज्ञे वाव यज्ञः प्रतिष्ठाप्य आसीद् यजमानस्यापराभावायेति” (सं० ६का०।६प्र०।२अ०) इति । वमिष्ठगोत्रोत्पन्नः सत्यहवस्य पुत्रो देवभागनामानं मुनिं पप्रच्छ । यदा सृञ्जयाख्यदेशस्थान् वज्रविधसोमयागानुष्ठायिनो याजितवानसि । तदा किं यज्ञं स्वाहेत्येवं यज्ञलिङ्गके देवा गातुविद इत्येतस्मिन्नन्ते यज्ञं समिष्टयजुर्हामं समापितवानसि उत

यज्ञपतिं गच्छेत्येवं यज्ञपतिलिङ्गके यज्ञ यज्ञं गच्छेत्येतस्मिन्मन्त्रे
इति । तत्र द्वितीयपक्षे सति यस्मात् सत्याद्यज्ञात् पराभवन्
तस्मात् प्रथमपक्ष एव उपादेय इत्युत्तरं । अत्र विनियोगस-
ङ्ग्रहः ।

“धातानुवाके सर्वस्मिन् समिष्टाख्या यजूंषि हि ।

ऋचः षडाद्याः शेषाणि यजूंष्येतैर्जुहोति हि” ॥ इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुश्चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४४ ॥ * ॥

उरु॑ हि राजा॒ वरु॑णश्च॒कार॒ स्र॒व्याय॒ पन्था॒मन्व॒तवा
उ । अप॒दे पा॒दा प्र॒तिधा॒तवे क॒रुता॒पव॒क्ता हृ॒दया॒वि-
ध॒श्चि॒त् । श॒तन्ते॑ राज॒न् भि॒पजः॑ स॒हस्र॑मु॒र्वीग॑भीरा
सु॒म॒तिष्ठे॑ अस्तु । बा॒धस्व॒ द्वेपो॑ नि॒र्च॒तिं परा॑चैः क॒त-
श्चि॒देनः॑ प्र॒मु॒मुग्ध्य॒स्मत् । अ॒भि॒ष्टि॒तो वरु॑णस्य पा॒शो
ऽग्ने॒रनी॑कम॒प आ॒बि॒वेश । अ॒पान्न॑पात् प्र॒तिर॑क्ष॒न्नसृ॒थ्यं
दमे॑ दमे ॥ १ ॥

स॒मि॒धं य॒क्ष्य॒मे । प्र॒ति ते जि॒ह्वा घृ॒तमु॒च्च॑र॒ण्येत्समु॒द्रे
ते हृ॒दय॑म॒स्वन्तः । स॒न्त्वावि॑श॒न्त्वोप॑धीरु॒तापो॑ य॒ज्ञस्य॑
त्वा य॒ज्ञप॑ते ह॒विभिः॑ । सू॒क्त॒वा॒के न॑मो॒वा॒के वि॒धेमा॑व-
धृ॒थनि॑च॒ङ्कुण॑ नि॒चेर॑र॒सि नि॑च॒ङ्कुणा॑व दे॒वैर्दे॒वक्ष॑त-

मेनोऽयाडव मर्त्यैर्मर्त्यैकतमुरोरा नो देव रिषस्याहि
सुमित्रा न आप ओषधयः ॥ २ ॥

सन्तु दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान् द्वेष्टि यच्च वयं
द्विष्मो देवीराप एष वो गर्भस्तम्बः सुप्रीतः सुमृतम-
कर्म देवेषु नः सुकृतो ब्रूतात् प्रतियुतो वरुणस्य पाशः
प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश एधाऽस्येधिषीमहि समिदसि
तेजोऽसि तेजो मयि धेह्यपो अन्वचारिषः रसेन सम-
सृश्वहि । पयस्वाः अग्न आगमं तं मा सः सृज वच-
सा ॥ ३ ॥

दमे दमे ओषधय आपट् च ॥ ४५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके पञ्चचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चतुश्चत्वारिंशे ऽनुवाके समिष्टयजुर्होमो ऽभिहितः । पञ्चच-
त्वारिंशे ऽनुवाके अवभृतो वर्ण्यते । कल्पः “उरुः हि राजा वरुण-
श्चकारेति वेद्या अभिप्रयान्तो वदन्ति चात्वालाद्वा” इति । पा-
ठस्तु “उरुः हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ ।
अपदे पादा प्रतिधातवे ऽकृताऽपवक्ता हृदयाविधश्चित्” इति ।
उशब्दोऽवधारणे । वरुण एव राजा सूर्याय सूर्यस्यान्वेतवै
अनुक्रमेण गन्तुं अपदे निरालम्बे अन्तरिक्षे उरुं पन्थां वि-

स्त्रीर्णं मार्गं यस्माच्चकार तस्मात् अस्माकमपि पादा प्रतिधातवे
पादं प्रक्षेत्रुं मार्गमकः करोतु । उत अपि च यः शत्रुरपवक्तां
निन्दकः यश्च हृदयाविधो हृदयोपलक्षितं शरीरं ताडयति,
चिच्छब्दः समुच्चये, सोऽपि प्रतिबन्धमकृत्वा मार्गं करोत्वित्यर्थः ।
कल्पः “शतं ते राजन् भिषजः सहस्रमित्यपो दृष्ट्वा जपति”
इति । पाठस्तु “शतं ते राजन् भिषजः सहस्रमुर्वी गम्भीरा
सुमतिष्ठे अस्तु । बाधस्व देवो निर्वर्धति पराचैः कृतञ्चिदेनः
प्रमुमुग्धस्मात्” इति । हे राजन् वरुण तव शतमहस्रमङ्गाकाः
भिषजोऽस्मदुपद्रवनिवारकाः सन्ति । अस्मासु तव सुमति-
रनुग्रहबुद्धिरस्तु । कीदृशी । उर्वी विपुला सार्वकालिकी ।
गम्भीरा आदरयुक्तेत्यर्थः । देवो देविणो बाधस्व । निर्वर्धति
यज्ञविधातिनो पराचैः तिरस्कुर्तुमर्हति । अस्माभिः कृतमपि
पापं अस्मात्तः प्रमोचय । कल्पः “अभिष्ठितो वरुणस्य पाश
इत्युदकान्तमधितिष्ठन्ते” इति । जलमध्यवर्त्तिसूक्ष्मतन्वाकारो
बन्धनहेतुर्जीविविशेषो वरुणपाशः सोऽयमभिष्ठितः पादाक्रम-
णेन तिरस्कृतः । कल्पः “अग्नेरनीकमप आविवेशेति सुच्यमा-
चारयति” इति । पाठस्तु “अग्नेरनीकमप आविवेश । अपा-
अपात् प्रतिरक्षन्नुयं दमे दमे समिधं यज्यग्ने । प्रतिते जिह्वा
घृतमुच्चरयेत्” इति । अग्नेरनीकं मुखमपु प्रविष्टं । हे अपा-
अपात् एतन्नामकाग्ने दमे दमे तत्तत् गृहे असुरैः अस्तु
यज्ञविघ्नं प्रतिरक्षन् प्रतिनिवर्त्य यज्ञं पालयन् समिधं समि-
न्धनमाधनं घृतं यच्च सङ्गतं कुरु । ते तव जिह्वा घृतं प्रति

उच्चरणेत् उद्युक्ता भवतु । उरूः हीत्यादिमन्त्रान् व्याचक्षुः प्राचीनमनुष्ठानं विधत्ते “अवमथयजूंषि जुहोति यदेवाऽर्वाचीनमेकहायनादेनः करोति तदेव तैरवयजते” (सं०६का०।६प्र०।३अ०) इति । अवमथयाख्यं कर्म कर्त्तुं उदकसमीपे जिगमिषुः आयुर्दा इत्यादिभिस्तिभिर्मन्त्रैर्जुहुयात् । तथा च सूत्रं “आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाण इत्यवमथमवैष्यन् जुहुयादवमथनिचङ्कुणेति च, नमो रुद्राय वास्तोष्पतये, आयने विद्रवणे । उद्याने यत्परायणे । आवर्त्तने विवर्त्तने । यो गोपायति तः ऊवे” इति । इतः पूर्वमेकस्मिन् संवत्सरे कृतं पापं तदेतैर्होमैरवयजते विनाशयति । अवमथमुद्दिश्य उदकसमीपे गमनं विधत्ते “अपो ऽवमथमवैत्यप्सु वै वरुणस्य पाशः साक्षादेव वरुणमवयजते” (सं०६का०।६प्र०।३अ०) इति । अपां प्राप्या तदभिमानिनं वरुणं साक्षादव्यवधानेनैव अवयजते पूजयति । गमनकाले प्रस्तोतुः सामगानं विधत्ते “वर्त्मना वा अन्वित्य यज्ञः रक्षाः सि जिघांसन्ति साम्ना प्रस्तोतान्ववैति साम वै रक्षोहा रक्षसामपहत्यै” (सं०६का०।६प्र०।३अ०) इति । गीयमानेन साम्ना सह गच्छेयुरिति शेषः । साम्नाऽन्तेऽवस्थितस्य निधननामकस्य भागस्य त्रिरावृत्तिं त्रित्वसङ्ख्याञ्च विधत्ते “त्रिर्निधनमुपैति त्रय इमे लोका एभ्य एव लोकेभ्यो रक्षाः स्तपहन्ति” (सं०६का०।६प्र०।३अ०) इति । अत्रिग्यजमानानां सर्वेषां निधनोच्चारणं विधत्ते “पुरुषः पुरुषो निधनमुपैति पुरुषः पुरुषो हि रक्षस्वी रक्षसामपहत्यै” (सं०६का०।६प्र०।

३अ०) इति । रक्षस्वी सर्वेषां प्रत्येकं बाधकं रक्षोऽस्तीत्यर्थः ।
 अत्र सूत्रं “मर्व्वे सहपत्नीका स्तिः माम्नो निधनमुपयन्ति,
 अर्द्धाध्वे द्वितीयं, प्राण्य तृतीयं” इति । मन्त्रोक्तो मार्गविस्तारः
 पादप्रतिष्ठार्थं इत्याह “उरूँ हि राजा वरुणश्चकारेत्याह
 प्रतिष्ठित्यै” (मं०६का०१६प्र०१३अ०) इति । भिषकशब्देन
 यजमानस्य पापोपद्रवपरिहारः सूच्यत इत्याह “शतं ते रा-
 जन् भिषजः सहस्रमित्याह भेषजमेवासौ करोति” (मं०६का०।
 ६प्र०१३अ०) इति । मन्त्रेणैव वरुणपाशः परिह्रियत इत्याह
 “अभिष्ठितो वरुणस्य पाश इत्याह वरुणपाशमेवाभिष्ठिति”
 (मं०६का०१६प्र०१३अ०) इति । अप्सु बर्हिः प्रक्षिप्य तस्योपरि
 जुहुयादिति विधत्ते “बर्हिर्भजुहोत्याहुतोनां प्रतिष्ठित्या
 अयो अग्निवत्येव जुहोति” (मं०६का०१६प्र०१३अ०) इति ।
 “अग्निवान् वै दर्भस्तम्बः” इति श्रुतेरग्नियुक्तत्वं । अत्र सूत्रं “तृणं
 प्रहृत्य स्रौवमाधारयति यदि वाऽपरो तृणः स्यात् तस्मिन्
 जुहुयात्” इति । चोदकप्राप्तेषु पञ्चसु प्रयाजेषु बर्हिर्नामकं
 चतुर्थप्रयाजं निषेधति “अप बर्हिषः प्रयाजान् यजति प्रजा वै
 बर्हिः प्रजा एव वरुणपाशान् मुञ्चति” (मं०६का०१६प्र०१३अ०)
 इति । यद्यप्यत्राज्यभागौ चोदकादेव प्राप्तौ तथापि मन्त्रवि-
 शेषमभिप्रेत्य पुनर्विधत्ते “आज्यभागौ यजति यज्ञस्यैव चक्षुषी
 नान्तरेति” (मं०६का०१६प्र०१३अ०) इति । आज्यभागयोः
 यज्ञचक्षुष्यमन्यत्र श्रुतं “चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ
 यदाज्यभागौ” इति । प्रकृतौ अग्निर्वृत्राणीत्यादिके पुनोऽनुवाक्ये

इह तु “अश्वमे सधिष्ठवे” इत्यादिके । तथा च सूत्रं “अश्वम-
न्तावाज्यभागौ यजति अश्वम इत्येषा अश्व मे सोमो अश्ववीत्”
इति । प्रधानदेवतां विधत्ते “वरुणं यजति वरुणपाशादेवैनं
मुञ्चति” (सं० ६का०।६प्र०।३अ०) इति । खिष्टष्टदेवतां वि-
धत्ते “अग्नीवरुणौ यजति साक्षादेवैनं वरुणपाशान् मुञ्चति”
(सं० ६का०।६प्र०।३अ०) इति । साक्षाच्छीघ्रमेवेत्यर्थः । चोदक-
प्राप्तेषु त्रिष्वनूयाजेषु बर्हिर्नामकं प्रथमानूयाजं निषेधति “अप
बर्हिषावनूयाजौ यजति प्रजा वै बर्हिः प्रजा एव वरुणपा-
शान् मुञ्चति” (सं० ६का०।६प्र०।३अ०) इति । प्रयाजानूयाजान्
प्रशंसति “चतुरः प्रयाजान् यजति द्वावनूयाजौ षट्सम्यद्यन्ते
षड्वा ऋतव ऋतुस्वेव प्रतितिष्ठति” (सं० ६का०।६प्र०।३अ०)
इति । बोधायनः “अथाश्वं सूचं प्रतिष्ठापयति, समुद्रे ते
हृदयमश्वन्तरित्यथैनामद्भिः पूरयति, सन्त्वाविशन्त्वाेषधीरु-
ताप इत्यश्वेवापो जुहोति, यज्ञस्य त्वा यज्ञपते हविर्भिः,
सूक्तवाके नमोवाके विधेम” इति । आपस्तम्बस्त्वेकमन्वतामाह
“ऋजोषस्य सूचं पूरयित्वाप्सूपमारयति, समुद्रे ते हृदयमश्व-
न्तरिति, ततो यो विन्दुरुत्सवते तमुपसृशेत्” इति । हे
जुहो ते हृदयं विलं समुद्रसमास्वश्वु अन्तर्मध्ये प्रतितिष्ठतु ।
ऋजोषरूपा ओषधयस्त्वां सम्यक् प्रविशन्तु । अपि च अपो वि-
शन्तु । अथ वा वरुणं सम्बोध्य व्याख्येयं “इदं द्यावापृथिवी
भद्रमभूत्” इत्यादिको मन्त्रः सूक्तवाकः । “नमो वाचे या
चोदिता” इत्यादिको मन्त्रो नमोवाकः । हे यज्ञपते यजमान

त्वदीयेर्हविर्भिः देवताः सन्तर्प्य त्वां सूक्तवाकनमोवाकदयेनोक्त-
 फले विधेम स्थापयाम । बोधायनः “अथैतमवष्टयं संप्रकि-
 रन्ति यत्किञ्च सोमलिप्तं भवति, अवष्टयनिचङ्कुण निचेरुरसि
 निचङ्कुणाव देवैर्देवकृतमेनो ऽयाडव मर्त्यैर्मर्त्यकृतमुरोरा नो देव
 रिषस्याहि” इति । आपस्तम्बस्तु “आयुर्दा अग्ने, नमो रुद्राय
 वासोऽप्यतये” इति मन्त्राभ्यां सहैतं मन्त्रं होमे विनियुक्तवान्
 तच्च पूर्वमुदाहृतं । हे अवष्टयकर्माभिमानिन् वरुण निचङ्कुण
 राक्षसभर्तनार्थं नितरां ध्वनिं कारितवानसि । निचेरुरसि
 अस्मद्रक्षार्थं निगूढत्वनचरणशीलोऽसि । हे निचङ्कुण अस्माभिः
 देवेषु कृतं एनोऽपराधं तैर्देवैः सह त्वं अवयाट् विनाशय । म-
 र्त्येषु चत्विचु कृतं एनोऽपराधं तैर्मर्त्यैः सह अवयाट् विनाशय ।
 हे देव उरोरधिकात् रिषः देवमर्त्यकृतहिंसनात् नोऽस्मान्
 आममन्तात् पाहि । पाठक्रममनादृत्य एतन्मन्त्रमादौ व्याचष्टे
 “अवष्टयनिचङ्कुणेत्याह यथोदितमेव वरुणमवयजते” (मं०
 एका०।६प्र०।३अ०) इति । निचेरुनिचङ्कुणादिशब्दादितं वरु-
 णमवयजते उपचरति । धातूनामनकार्यत्वाद्यथोचितं व्याख्येयं ।
 वरुणसम्बोधनमाश्रित्य व्याचष्टे “ममुद्रे ते हृदयमस्वन्तारित्याह
 ममुद्रे ह्यन्तर्वरुणः” (मं० एका०।६प्र०।३अ०) इति । मंशब्देन
 यजमानस्याङ्गिरोषधीभिश्च मगृद्धिः सृच्यत इत्याह “मं त्वा
 विशन्त्यौषधीरुताप इत्याहङ्गिरेवैनमोषधीभिः मस्यञ्चं दधा-
 ति” (मं० एका०।६प्र०।३अ०) इति । बोधायनः “अथाञ्ज-
 लिनाप उपसङ्गृह्य, सुमित्रान् आप ओषधयः मन्त्रित्वा तां

दिशं निरुक्षति, यस्यां दिश्यस्य द्वेष्टो भवति, दुर्मित्रास्तस्मै भूया-
 सुर्थोऽस्मान् देष्टि यच्च वयं द्विष्ट इति” इति । आपस्तम्बस्य एक
 एव मन्त्रः “सुमित्रा न आप ओषधयः सन्वित्यपः प्रगाह्य”
 इति । स्पष्टो मन्त्रार्थः । कल्पः “देवीराप इत्यवमृथं यजमानो
 ऽभिमन्त्र्य” इति । पाठस्तु “देवीराप एष वो गर्भस्तम्बः सुप्रीतः
 सुमृतमकर्म देवेषु नः सुकृतो ब्रूतात्” इति । हे आपो देव्यः
 एष वरुणो युष्माकं गर्भवदन्तस्थितः अतो वो युष्माकं परि-
 तोषाय तं वरुणं हविषा सुप्रीतं सुमृतं सुष्टुपुष्ट्याकर्म वयं
 कृतवन्तः । स वरुणो नो अस्मान् सुकृतः सम्यगनुष्ठाहन् ब्रवीतु ।
 स्पष्टार्थत्वात् सुमित्रान इति मन्त्रमुपेक्ष्य देवीराप इत्यस्य
 स्पष्टार्थतामाह “देवीराप एष वो गर्भ इत्याह यथायजुरेवै-
 तत्” (सं० ६का०।६प्र०।३अ०) इति । ऋजोषस्य अप्सु प्रहा-
 रेण उद्गतानां विन्दूनां भक्षणाभक्षणाद्योर्दोषसद्भावात् तत्-
 परिहाराय उपस्पर्शनं विधत्ते “पशवो वै सोमो यद्विन्दूनां
 भक्षयेत् पशुमान्त्याद्वरुणस्त्वेनं गृह्णीयाद् यन्न भक्षयेदपशुः
 स्यान्नेनं वरुणो गृह्णीयादपस्पृश्यमेव पशुमान् भवति नैनं वरुणो
 गृह्णाति” (सं० ६का०।६प्र०।३अ०) इति । सोमस्य पशुप्राप्ति-
 साधनत्वात् पशुत्वं भिद्यत इति । विन्द्वो जलकणाः । वरुण-
 ग्रहणं नाम महोदराख्यरोगोत्पत्तिः । कल्पः “अथापामन्तं
 प्रतियौति, प्रतियुतो वरुणस्य पाशः, प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश इति”
 इति । बन्धनहेतुर्वरुणस्य पाशः प्रतियुतः पृथक् कृतः । प्रत्यस्तो
 विनाशितः । मन्त्रस्यार्थस्तथैव फलवतीत्याह “प्रतियुतो वरु-

एस्य पाश इत्याह वरुणपाशादेव निर्मुच्यते” (मं०६का०।
 ६प्र०।३अ०) इति । जलान्निर्गत्य पुनस्तज्जलमदृष्ट्वेव देवयजन-
 देशे गन्तव्यमिति विधत्ते “अप्रतीक्षमायन्ति वरुणस्यान्तर्हित्ये”
 (मं०६का०।६प्र०।३अ०) इति । अन्तर्हितिरदर्शनं । कल्पः
 “एधोऽस्येधिषीमहीत्याहवनीये समिध आधायापोऽन्वचारिष-
 मित्युपतिष्ठन्ते” इति । पाठस्तु “एधोऽस्येधिषीमहि समिदमि
 तेजोऽसि तेजो मयि धेह्यपो अन्वचारिषः रमेन समसृक्षहि ।
 पयस्वाः अग्न आगमं तस्मा सः सृज वर्चमा” इति । हे समित् त्वं
 एधोऽभिवृद्धिहेतुरसि अतो वयमेधिषीमहि अभिवृद्धिं प्राप्ताः ।
 अयमाद्यो मन्तः । समित् समिन्धनसाधनमसीति द्वितीयः ।
 तेजः कान्तिसाधनमसि । कान्तिं मयि धेहीहि तृतीयः ।
 एतैस्त्रिभिः समिध आदध्यात् । अपो अनु जलमनुप्राप्य अचा-
 रिषं अवष्टयकर्म अनुष्ठितवानस्मि । रमेन फलेन समसृक्षहि
 सङ्गतोऽस्मि । हे अग्ने पयस्वान् क्षीरादिममृद्धियुक्त आगमं आ-
 गतोऽस्मि तं मा वर्चमा बलेन संयोजय । समिदाधानेन वक्त्रिः
 पूज्य इत्याह “एधोऽस्येधिषीमहीत्याह समिधैर्वाग्निं नमस्यन्त
 उपायन्ति” (मं०६का०।६प्र०।३अ०) इति । नमस्यन्तः पूज-
 यन्तः । मयि धेहीत्यस्याभिप्रायमाह “तेजोऽसि तेजो मयि
 धेहीत्याह तेज एवात्मन्वत्ते” (मं०६का०।६प्र०।३अ०) इति ।
 अवशिष्टः स्पष्टत्वादुपेक्षितः । अत्र विनियोगमङ्गुहः ।

“उरुं वदन्ति गच्छन्तः सर्वेऽप्यवष्टयं प्रति ।

शतं दृष्ट्वा जलं जणमभ्याक्रामति तज्जलं ॥

अग्ने सुचाऽऽधारयतः समृजीषं जले क्षिपेत् ।
 अवेति गमने होमः सुमित्रा अवगाहनं ॥
 देवीरित्यभिमन्त्र्याथ प्रत्यङ्गच्छति तज्जलात् ।
 एधः समित्तेज एतैर्होम आहवनीयके ॥
 अपो अग्नेरूपस्थानमिति मन्त्रास्त्रयोदश” ॥ इति ।

यद्यप्येतावता सौमिकमन्त्रकाण्डं तज्ज्ञाख्यानरूपं ब्राह्मणञ्च
 समाप्तं ॥ ० ॥ तथापि सन्ति ब्राह्मणशेषा अष्टावनुवाकाः । ते
 तत्रैव त्रिव्रियन्ते । तेष्वनुवाकेषु क्रमेण एते अर्थाः प्रतिपाद्यन्ते ।
 यूपैकादशिनो ॥ १ ॥ पश्वैकादशिनो ॥ २ ॥ पानीवतपशूः ॥ ३ ॥
 सौम्यचर्वादिः ॥ ४ ॥ अतिग्राह्यो ग्रहः ॥ ५ ॥ अदाभ्यग्रहः ॥ ६ ॥
 अंशुग्रहः ॥ ७ ॥ षोडशीग्रहश्चेति ॥ ८ ॥ तत्र समनन्तरानुवा-
 कप्रतिपाद्या यूपैकादशिनो एकयूपेन सह विकल्पिता । तथा चा-
 न्यत्र श्रूयते एकयूपो वैकादशिनो वा अन्येषां यज्ञानां यूपा भव-
 न्ति “एकविंशिन्यश्चमेधस्य । सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै” इति ।
 अग्निष्टोमे यः सवनीयः पशुस्तेन सह उपरितनानुवाके वक्ष्य-
 माणा एकादशिनः पशवो विकल्पिताः । तथा च सूत्रं “क्रतु-
 पशव एकादशिनश्च विकल्प्यन्ते” इति । तत्रैकादशिनः पश्वर्थाय
 यूपैकादशिनो तां विधत्ते “स्थेन वेदिमुद्धन्ति रथाक्षेण वि-
 मिमोते यूपं मिनाति त्रिवृतमेव वज्रं सम्भृत्य भ्रातृव्याथ
 प्रहरति स्तृत्यै” (सं० ६का०।६प्र०।४अ०) इति । भूमेरुपरि-
 तनसमेध्यमपहन्तुं वेदिस्थानमुद्धन्यात् । तस्मिन् स्थाने वेदिरे-
 कयूपपक्षे पदैर्विमातव्या । तथा च पूर्वमुदाहृतं । त्रिंशत्य-

दानि पञ्चात्तिरस्त्रीत्यादिः । एकादशिनी पक्षे तु अवकाशस्य
 पर्याप्तये रथाक्षेण वेदिर्मातव्या । तथा च सूत्रं “यत् प्राग्वेदि-
 मस्मानात् तत् कृत्वा दश रथाक्षामेकादशोपरा५ रज्ज्, मीत्वा”
 इति । उपरशब्देन प्रादेशपरिमिता यूपवटदेशा विवक्षिताः ।
 द्वयोर्द्वयोरवटदेशयोर्मध्यदेशो रथाक्षेण परिमितः तादृश्या वेदेः
 दक्षिणाममारभ्य उत्तरामपर्यन्तेषु पङ्क्तिरूपेणावस्थितेस्त्रैकाद-
 शखवटेषु यूपान् उच्छ्रयेत् । यूपमिति जातावेकवचनं । स्फुरथाच-
 यूपस्तयो वज्रस्य भागाः । तथा च आम्नातं “इन्द्रो वृत्राय वज्रं
 प्राहरत् स त्रेधा व्यभजत् गृह्यस्तृतीयः रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं”
 इति । तेषां त्रयाणामत्र मेलनात् वज्रस्तिवृत् मस्ययते । स्तृत्यै
 हिंसायै । यूपवटस्यार्द्धं वेद्यां अर्द्धं वह्नियेत्येवं तद्देशं विधत्ते
 “यदन्तर्वेदि मिनुयाद्वेलोकमभिजयेद् यद्वह्निर्वेदि मनुय्यलोकं
 वेद्यन्तस्य सन्धौ मिनेत्युभयोर्लोकयोरभिजित्यै” (मं० इका० ।
 इप्र० १४ अ०) इति । अन्तःसमीपदेशः वेदिश्चान्तश्च वेद्यन्तं त-
 त्स्थान्वावुच्छ्रयेत् । उच्छ्रये काम्यान् कांश्चिद्विशेषान् विधत्ते “उप-
 रसम्भितां मिनुयात् पितृलोककामस्य रश्मिसम्भितां मनुय्यलोक-
 कामस्य चषालसम्भितामिन्द्रियकामस्य सर्वान्तस्मान् प्रतिष्ठा-
 कामस्य ये त्रयो मध्यमास्तान्तस्मान् पशुकामस्य” (मं० इका० ।
 इप्र० १४ अ०) इति । तत्क्षणरहितानि यूपमूलानि उपराणि ।
 तैरेकादशिनी सम्भिता सदृशी एकस्योपरस्य यावानायामस्ता-
 वानेवेतरेषां दशानामित्यर्थः । रशनादेशस्यौत्थेन समाना रश्मि-
 सम्भिता । चषालविस्तारेण समा चषालसम्भिता । अत एव

सूत्रकारेणोक्तं “आयामत उपराणि समानि स्युस्तिर्यक्तो म-
 ध्यानि रश्नास्य प्रथिन्नस्यषालानि” इति । सर्वानुपररश्ना-
 देशस्यषालविस्तारान् । एकादशसु षष्ठो मध्यमः तत्पार्श्ववर्त्तिनौ
 द्वौ तेषां त्रयाणामेवोपरादिसाम्यनियमो नेतरेषां । तथा
 च सति पशुप्राप्तिः । तामेव पशुप्राप्तिं दर्शयति “एतान्वा
 अनु पशव उपतिष्ठन्ते पशुमानेव भवति” (सं० ६ का० । ६ प्र० ।
 ४ अ०) इति । एतान् त्रीन् समान् अनु यजमानं पशवः प्राप्नु-
 वन्ति । त्रिभ्योऽतिरिक्तेष्वष्टसु अन्योन्यस्पर्शं विधत्ते “व्यतिष-
 जेदितरान् प्रजयैवैनं पशुभिर्यतिषजति” (सं० ६ का० । ६ प्र० ।
 ४ अ०) इति । यूपैकादशिन्याः कामनाभेदेन दक्षिणदेशप्रवणत्वं
 निन्दित्वा उत्तरदेशप्रवणत्वं विधत्ते “यं कामयेत प्रमायुकः
 स्यादिति गर्त्तमितं तस्य मिनुयादुत्तरार्धं वर्षिष्ठमथ ह्रसीया५-
 समेषा वै गर्त्तमिद्यस्यैवं मिनोति ताजक्प्रमीयते दक्षिणार्धं व-
 र्षिष्ठं मिनुयात् सुवर्गकामस्याऽथ ह्रसीया५समाक्रमणमेव तत्सेतुं
 यजमानः कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ” (सं० ६ का० । ६ प्र० ।
 ४ अ०) इति । गर्त्तशब्देन दक्षिणदेशनिम्नत्वं श्लशानं विवर्चितं ।
 गर्तवन् मीयन्ते यूपा अस्यामेकादशिन्यामिति गर्तमित् तादृशी-
 मुच्छयेत् । अग्निष्ठनामको यो मध्यमो यूपः तस्मात् उत्तरार्द्धे
 स्थितं यूपपञ्चकं वर्षिष्ठं अत्युन्नतं । दक्षिणार्द्धे स्थितं पञ्चकं ह्रसी-
 या५सं ह्रस्वं । ईदृशी एकादशिनी गर्तमित् तस्यामुच्छ्रितायां
 तदानीमेव धियेत । स्वर्गार्थमुक्तवैपरीत्यं कुर्यात् । आक्रम्यते आरु-
 ह्यते स्वर्गो अनेन सेतुनेत्याक्रमणः । लौकिकदृष्टान्तेनैकस्मिन्नग्निष्ठे

रशनाद्वयवेष्टनमग्निष्ठद्वये एकरशनावेष्टननिषेधद्वारा पुरुषस्य
 विवाहद्वयविधिः स्त्रिया विवाहद्वयनिषेधस्य विदधदेकस्मिन्यूपे
 रशनाद्वयं विधत्ते “यदेकस्मिन् यूपे द्वे रशने परिव्ययति तस्मा-
 देको द्वे जाये विन्दते यन्नैकाऽरशनां द्वयोर्यूपयोः परिव्ययति
 तस्मान्नैका द्वौ पतौ विन्दते” (सं०६का०।६प्र०।४अ०) इति ।
 स्पष्टोऽर्थः । अग्निष्ठो यूपः । तथा च सूत्रं “अग्निष्ठं द्वाभ्याऽरश-
 नाभ्यां परिवीयेति” । रशनायाः स्तोत्रादेकस्मिन् यूपे रशनाद्व-
 यस्यान्तयोर्मेलनं प्रवेष्टनञ्च कामनाभेदेन विधत्ते “यं कामयेत
 स्त्र्यस्य जायेतेत्युपान्ते तस्य व्यतिषजेत् स्त्र्येवास्य जायते यं काम-
 येत पुमानस्य जायेतेत्यान्तं तस्य प्रवेष्टयेत् पुमानेवास्य जायते”
 (सं०६का०।६प्र०।४अ०) इति । अन्तयोः समीपे उपान्तं ।
 अन्तेन सहितमान्तं रशनाद्वयभागं । एकादशभ्याऽतिरिक्तं उप-
 शयाख्यं यूपं विधत्ते “असुरा वै देवान् दक्षिणत उपानयन् तान्
 देवा उपशयेनैवा पानुदन्त तदुपशयस्योपशयत्वं यदक्षिणत उप-
 शय उपशयेद् भ्रातृव्यापनुत्यै” (सं०५का०।६प्र०।४अ०) इति ।
 पुरा कदाचित् असुरा देवान् स्ववशान् कृत्वा अग्निष्ठाद्युपात्
 दक्षिणभागे समानयन् तानसुरान् देवा उपशयेन एकाद-
 शिनीसमीपे शयानेन यूपेनापानुदन्त । समीपशयनादुपशय-
 नाम सम्पन्नं । उपशये उपशेते शयानत्वेन पातयेदित्यर्थः । अत्र
 सूत्रं “उपशयं द्वाभ्याऽरशनाभ्यां परिवीयागेण दक्षिणं यूपं
 प्राञ्चं निदधाति” इति । द्वेयं पशुत्वेन निर्दिशेदिति विधत्ते
 “सर्वे वा अन्ये यूपाः पशुमन्तेऽथोपशय एवापशुस्तस्य यज-

मानः पशुर्यन्ननिर्दिशेदार्त्तिमाच्छेद् यजमानोऽसौ ते पशुरिति निर्दिशेद्यं द्विष्याद्यमेव देष्टि तस्मै पशुं निर्दिशति” (सं० ईका०। ६ प्र०। ४ अ०) इति । अग्निष्ठादय एकादशयूपाः वक्ष्यमाणैराग्नेयादिपशुभिरूपेताः उपशयेतु पश्वन्तराभावात् यजमानस्य आर्त्तिप्राप्तिः द्वेष्टं निर्दिश्य तद्धारयेत् । द्वेष्टाभावे मूषकं निर्दिशेदिति विधत्ते “यदि न द्विष्यादारुस्ते पशुरिति ब्रूयान् ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नारण्यान्” (सं० ईका०। ६ प्र०। ४ अ०) इति । विहितामेकादशिनीं प्रशंसति “प्रजापतिः प्रजा असृजत सोऽन्नाद्येन व्याधत्त स एतामेकादशिनीमपशत् तथा वै सोऽन्नाद्यमवारुन्धत यद्दश यूपा भवन्ति दशाक्षरा विराडन्तं विराद्विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे य एकादशः स्तन एवास्यै सदुह एवेनां तेनेति” (सं० ईका०। ६ प्र०। ४ अ०) इति । दशयूपानां विराड्पत्नेन धेनुत्वादेकादशो यूपः स्तनो भवति । पाद्वीवताख्यं त्रयोदशं यूपं विधत्ते “वज्रो वा एषा सम्मोयते यदेकादशिनी मेश्वरा पुरस्तात् प्रत्युच्चं यज्ञः सम्मर्दितोर्यत्पाद्वीवतं मिनेति यज्ञस्य प्रत्युत्तम्यै मयत्वाय” इति (सं० ईका०। ६ प्र०। ४ अ०) इति । सैकादशिनी वज्ररूपा सती पुरस्तादवस्थाय प्रत्यगवस्थितं यज्ञं मर्दितुमीश्वरा भवति । मर्दितस्य पुनः समाधानं प्रत्युत्तम्यैः । सयो बन्धः षिञ्बन्धन इत्यस्माद्भातोऽत्यन्तत्वात् । सयत्वाय दृढत्वायेत्यर्थः । यूपैकादशिनी निरूपिता ॥ * ॥

अथ पञ्चैकादशिनीं विधत्ते

“प्रजापतिः प्रजा असृजत स रिरिचानोऽमन्यत स एतामे-

कादशिनीमपश्यत् तथा वै स आयुरिन्द्रियं वीर्यमात्मनधत्त
 प्रजा इव खलु वा एष सृजते यो यजते स एतर्हि रिरिचान इव
 यदेषैकादशिनी भवत्यायुरेव तथेन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्म-
 न्यत्ते” (सं० ६ का० १६ प्र० १५ अ०) इति । प्रजापतिः प्रजाः
 सृष्ट्वा वीर्यादिचयात् रिक्तोऽहमिति धीः । तथा यज्ञप्रयामे-
 नापि । पशैकादशिन्या तत्समाधानं । ते च पशुविशेषा देवता-
 सहिता अश्वमेधप्रकरणे समाम्नाताः “आग्नेयः कृष्णग्रीवः सा-
 रस्वतो मेषो बभ्रुः सौम्यः पौष्णः श्यामः शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः
 शित्यो वैश्वदेव ऐन्द्रो ऽरूणो मारुतः कल्माष ऐन्द्राग्नः स॒र्हितो
 ऽधोरामः सावित्रो वारुणः पेलः” इति । कृष्णग्रीवत्वादिभि-
 र्विशेषिताः सर्वेऽप्यजाः । मेषो त्वेकैवान्यजातिः । विशेषणानि च
 तस्मिन्नेव प्रकरणे व्याख्यास्यन्ते । तानेतानत्र पशून् विशेषे-
 णाविकारेण प्रशंसन् विशेषविधिमुन्नयति “प्रैवाग्नेयेन वाप-
 यति मिथुनं सारस्वत्या करोति रेतः सौम्येन दधाति प्रज-
 नयति पौष्णेन बार्हस्पत्या भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पति-
 ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः प्रजनयति वैश्वदेवो भवति वैश्वदेव्या वै
 प्रजाः प्रजा एवास्मै प्रजनयतीन्द्रियमेवैन्द्रेणावरुन्ते विशंमा-
 रुतेनौजोबलमैन्द्राग्नेन प्रमवाय सावित्रो निर्वरुणत्वाय वा-
 रुणः” (सं० ६ का० १६ प्र० १५ अ०) इति । प्रवापयति वीजं स्वतः
 सम्यादयति । आग्नेयस्य पुंसः सारस्वत्या स्त्रिया सह मिथुनो-
 करणं । सौम्येन योषिति रेतो धारणं । पौष्णेन प्रजात्पत्तिः ।
 बार्हस्पत्येन ब्रह्मण उत्पत्तिसाधनत्वं । वैश्वदेवेन प्रजानां तद्देव-

तानुद्यहः । ऐन्द्रेणैन्द्रियपाटवं । मारुतेन जनपदप्राप्तिः । ऐन्द्रा-
 ग्नेन देहपुष्टिर्बलञ्च । सावित्रेणानुष्ठाने प्रेरणं । वारुणेनोपद्र-
 वराहित्यं । अत्र षष्ठसप्ताष्टमानां पशूनां वैश्वदेवैन्द्रमारुता-
 नामितरपशुवत्पाठत एव क्रमो यद्यपि प्राप्तः तथापि तं क्रम-
 मनूद्य प्रशंसति “मध्यत ऐन्द्रमालभते मध्यत एवेन्द्रियं यज-
 माने दधाति पुरस्तादैन्द्रस्य वैश्वदेवमालभते वैश्वदेवं वा अ-
 न्नमन्नमेव पुरस्ताद्धत्ते तस्मात् पुरस्तादन्नमद्यत ऐन्द्रमालभ्य
 मारुतमालभते विद्वै मरुतो विश्वमेवास्मा अनुबध्नाति” (सं०
 ६का०।६प्र०।५अ०) इति । वैश्वदेवमारुतयोर्मध्यमैन्द्रस्य स्थानं ।
 तेन मध्यमे एव वयमि बलाधिक्यं यजमाने स्थापयति । विश्वे
 देवा अन्नाभिमानिनः । वैश्वदेवस्य पुरस्तादनुष्ठितत्वात् तत्सम्ब-
 द्धमन्नमत्तुं पुरस्तादेव स्थापयति । तच्चान्नं पुरस्तान्मुखेनाद्यते ।
 मारुतस्यैन्द्रमनुवर्त्तमानत्वात् मरुद्रूपाः ग्रामनिवासिनः प्रजा
 अस्य यजमानस्य अनुकूलाः करोति । कामनाविशेषेण क्रम-
 व्यत्या संविधत्ते “यदि कामयेत योऽवगतः सोऽपरुध्यतां यो
 ऽपरुद्धः सोऽवगच्छत्वित्यैन्द्रस्य लोके वारुणमालभेत वारुणस्य
 लोक ऐन्द्रं य एवावगतः सोऽपरुध्यते योऽपरुद्धः सोऽवगच्छ-
 ति” (सं० ६का०।६प्र०।५अ०) इति । अवगतः प्राप्तिश्चर्यः ।
 अपरुध्यतां ऐश्वर्याद् भ्रष्टतां अयमेकः कामः । एतद्विपर्ययो
 ऽन्यः कामः तस्मिन्नुभयविधेऽपि कामे सप्तमैकादशस्थानयोरै-
 न्द्रावारुणयोः स्थानव्यत्ययं कुर्यात् । प्रजानां व्याकुलीभावं
 चेत् कामयेत तदानोमेकादशानां पशूनां क्रमसाङ्कर्यं विधत्ते

“यदि कामयेत प्रजामुह्येयुरिति पशून् व्यतिषजेत् प्रजा एव मोहयति” (सं० ६ का० १।६ प्र० १५ अ०) इति । उदक्प्रवणत्वेन स्थापिताया एकादशयूपपङ्केर्दक्षिणयूपे वारुणस्य आलम्भनं विधत्ते “यदभिवाहतोऽपां वारुणमालभेत प्रजा वरुणो गृह्णीयादक्षिणत उदञ्च मालभतेऽपवाहतोऽपां प्रजानामवरुणग्राहय” (सं० ६ का० १।६ प्र० १५ अ०) इति । अपामभिवाहः तत्प्रवाहस्थानभूतो निम्नो देशः । तत्रावस्थित उत्तरयूपे वारुणा-लम्भेन प्रजानां वरुणग्रहणरूपो रोगः स्यात् दक्षिणयूपे पशो-रुदङ्गुलत्वेनालम्भे रोगो न भवति । दक्षिणयूपस्रोतदेशवर्त्तित्वेन अपामपवाहतः प्रवाहस्थानाभावादित्यर्थः । अथ सूत्रं “आग्नेयं कृष्णघोवमग्निष्ठ उपाकरोत्युत्तरे सारस्वतीं मेघीं दक्षिणे मैस्यं वभुं एवं व्यत्यासं दक्षिणापवर्गान् पशून् उपाकरोति वारुणमन्तो दक्षिणत उदञ्च” इति । पथेकादशिनी निरूपिता ।

॥ * ॥ ॥ अथ पात्नीवतपशुं विधत्ते

“इन्द्रः पत्नियामनुमयाजयत् तां पर्यग्नितामुदसृजत् तथा मनुर्गार्भाद्यत् पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुदसृजति यामेव मनुश्चङ्घ्रि-मार्भान्तामेव यजमान ऋध्नेति” (सं० ६ का० १।६ प्र० १६ अ०) इति । अत्र पत्नीशब्देन पात्नीवतसंज्ञके यूपे उपाकृतः त्वष्ट्रदेवताकः पशुर्लक्ष्यते शाखान्तरे तथा विधानात् । पथैकादशिनी गत-पत्नीसंयाजानन्तरभावित्वादस्य यूपस्य पात्नीवतत्वं । अत्र सूत्रं “जाघनीभिश्च पत्नीः संयाजयन्ति अनूबन्ध्या वपायाऽऽज्ञाया-मगेण शालामुखीयं पात्नीवतं मिनेति यथाधानाभिमनवस्त्रीर्णे

चषालं तस्मिंस्त्वाष्ट्रं माण्डं लोमशं पिङ्गलं पशुमुपाकृत्य पर्य-
 ग्निहृतमुत् सृज्याज्येन शेषः समापयेद्यावन्तिपशोरवदानानि
 स्युस्तावत् कृत्वाज्यस्यावद्यति पशुधर्माज्यं भवति शालामुखीये
 प्रचरन्तीति विज्ञायते” इति । तस्मादिन्द्रः पात्नीवतरूपे नियु-
 क्तेन पशुना मनुमयाजयदिति व्याख्येयं । पर्याग्निहृते पशावत्सृष्टे
 सति कर्मशेषस्याऽऽज्येन समाप्तिं विधत्ते “यज्ञस्य वा अप्रतिष्ठिता-
 द्यज्ञः पराभवति यज्ञं पराभवन्तं यजमानो ऽनु पराभवति य-
 दाज्येन पात्नीवतः सः स्थापयति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै यज्ञं प्रति-
 ष्ठन्तं यजमानो ऽनु प्रतितिष्ठति” (मं० ईका०।६ प्र०।६ अ०) इति ।
 अप्रतिष्ठितात् असंस्थापनात् अममाप्तात् । अत्र पशोः कालं वि-
 धत्ते “दृष्टं वपया भवत्यनिष्टं वशयाऽथ पात्नीवतेन प्रचरति तीर्थं
 एव प्रचरत्यथो एतर्ह्येवास्य यामः” (मं० ईका०।६ प्र०।६ अ०) इति ।
 वशावन्ध्या मा चाऽनूबन्धेत्यनेन नामोच्यते । तदीयवपाहोमा-
 दूर्ध्वं हृदयाद्यङ्गहोमात् प्रागेतस्य पात्नीवतपशोः कालः । स च
 तीर्थमुचितं स्यात् । किञ्चै तस्मिन्नेव काले अनूबन्ध्याख्यस्य पशोः
 यामः उपरमः समाप्तिर्भवति तस्य चान्तिमपशुत्वात् तत्समाप्तेः
 प्रागेव पात्नीवतप्रचारो युक्तः । देवतां विधत्ते “त्वाष्ट्रे भवति
 त्वष्टा वै रेतसः सितस्य रूपाणि विकरोति तमेव तृषाणं पत्नी-
 खपि सृजति सोऽस्मै रूपाणि विकरोति” (मं० ईका०।६ प्र०।
 ६ अ०) इति । विकरोति विविधानि करोतीत्यर्थः । पात्नीवत-
 पशोः त्वाष्ट्रत्वे सति तमेव यजमानं त्वष्टा तृषाणं रेतः सिञ्चन्
 यजमानस्य पत्नीखपि संयोजयति । स चास्मै यजमानार्थं

रूपाणि विकरोति विविधानि करोतीति ॥ इति पात्रीव-
तपशुर्निरूपितः । अथ सौम्यचरुं विधत्ते “घ्नन्ति वा एतत्
सोमं यदभिषुण्वन्ति यत् सोमो भवति यथा मृतायाऽनु-
स्तरणीं घ्नन्ति तादृगेव तत्” (सं०६का०।६प्र०।७अ०) इति ।
सोमस्थाभिषवो बधस्यानीयः । अतोऽनुस्तरणीस्थानीयः सौ-
म्यचरुः कर्त्तव्यः । मृतं दीक्षितमनुस्तीर्यते हन्यत इत्यनु-
स्तरणी काचिद्वैः । दीक्षितशवस्यावयवेषु हृदयहस्तादिषु
शोशवस्य हृदयाद्यवयवान् संस्थाप्य तं दीक्षितं दधेत् । तदर्थं
काचिद्वैर्हन्यते । चगेर्होमस्थानं विधत्ते “यदुत्तरार्धं वा
मध्ये वा जुहुयाद् देवताभ्यः समदं दध्यात् दक्षिणार्धं जुहो-
त्येषा वै पित्राणां दिक् स्वायामेव दिशि पितृन् निरवदयते”
(सं०६का०।६प्र०।७अ०) इति । वक्त्रेऽन्तरार्द्धमध्यदेशयोर्दे-
वाङ्गतिम्यानत्वात् तत्र पित्र्यहोमे देवतादिभिः सह पितृणां
समदं कलहं कुर्यात् । अतः निरवदयते । देवदेशात् निष्कृष्य
पितृन् यजते । चरुशेषस्य दानं विधत्ते “उद्गातृभ्यो हरन्ति
सामदेवत्यो वै सोमो यदेव सामन्श्चम्वट् कुर्वन्ति तस्यैव मशा-
न्तिः” (सं०६का०।६प्र०।७अ०) इति । सामैव सौम्यचरोर-
भिमानिदेवता । तथा सति सामवेदममन्त्रि यदङ्गं उद्गातार
इत्थं चम्वट्कुर्वन्ति नष्टं कुर्वन्ति तस्य दोषस्य चरुः प्रती-
कारः । तस्मिन्नाज्यपूर्णं चरौ उद्गातृभिः स्वदेहच्छाया द्रष्टु-
येति विधत्ते “अवेचन्ते पवित्रं वै सौम्य आत्मानमेव पव-
यन्ते” (सं०६का०।६प्र०।७अ०) इति । सौम्यचरोः शुद्धिहे-

तुत्वात् तदवेक्षणेन उद्गातारः स्वदेहं शोधयन्ति । अत्र सूत्रं
 “आज्येन चरुमभिपूर्याद्गाहभ्यो हरन्ति तमुद्गातारो ऽवेक्षन्ते”
 इति । आज्यस्यापर्याप्तौ पुनरप्यन्यत्पूरणं विधत्ते “य आत्मानं
 न परिपश्येदित्यसुः स्यादभिददिं कृत्वा ऽवेक्षेत तस्मिन् ह्या-
 त्मानं परिपश्यत्यथो आत्मानमेव पवयते” (सं० ६का०।६प्र०।
 ७अ०) इति । इत्यासुः गतप्राणः स्यात् । अभितो दीयते प्रक्षि-
 ष्यते आज्यमस्मिंश्चरावित्यभिददिः । काम्ये अवेषणे मन्त्रविशेषं
 विधत्ते “यो गतमनाः स्यात् सोऽवेक्षेत यन्मे मनः परागतं
 यदामे अपरागतं राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु धारयामसीति
 मन एवात्मन् दाधार न गतमना भवति” (सं० ६का०।६प्र०।
 ७अ०) इति । गतमनाः अव्यवस्थितचित्तः । उद्गाहणं मध्ये
 यो गतमनाः यन्मे मन इत्यादिमन्त्रेणावेक्षेत । मदीयं मनः
 यदि मत्तो निष्क्रान्तं यदि वा निष्क्रमणोन्मुखं तदिदानीं
 निष्क्रान्तस्य सोमस्य राज्ञः प्रसादात् वयं तन्मनो अस्मास्वेव
 धारयामः । मन्त्रसामर्थ्याच्चित्तसमाधानं भवति । अग्राविष्णू
 महिधामेत्यनयर्चा घृतयागं विधत्ते “अप वै तृतीयसवने
 यज्ञः क्रामतीजानादनीजानमभ्याग्राविष्णव्यर्चा घृतस्य यजत्य-
 ग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो देवतास्यैव यज्ञश्च दाधारेति”
 (सं० ६का०।६प्र०।७अ०) इति । ईजानात् इष्टवतो यजमा-
 नादनीजानं पुरुषमभिलक्ष्य यज्ञोऽपक्रामति तत् समाधा-
 नाय आग्रावैष्णवमन्त्रयागः । तत्र नीचध्वनिं विधत्ते “उपा-
 ५ शु यजति मिथुनत्वाय” (सं० ६का०।६प्र०।७अ०) इति ।

सौम्यचरुगतेनोषधनिना सहोपांगुध्वनेर्मिथुनत्वं । अनूबन्ध्यां
विधत्ते “ब्रह्मवादिनो वदन्ति मित्रो यज्ञस्य स्विष्टं युवते
वरुणो दुरिष्टं क तर्हि यज्ञः क यजमानो भवतीति यन्मैत्रा-
वरुणीं वशामालभते मित्रेणैव यज्ञस्य स्विष्टः शमयति वरु-
णेन दुरिष्टं नार्त्तिमार्च्छति यजमानः” (सं० ६का०।६प्र०।
७अ०) इति । यज्ञस्य यदङ्गं सम्यगिष्टं तस्याधिपतिर्मित्रः ।
स्वयमनाराधितः तदङ्गं दुरिष्टेन मिश्रयति । दुरिष्टस्याङ्गस्या-
धिपतिर्वरुणश्चानाराधितस्तदुरिष्टं सम्याद्य स्विष्टेन मिश्रयति ।
तथा मृत्युभाभ्यां स्विष्टस्य विनाशितत्वात् यज्ञः काऽवतिष्ठेत
यज्ञाभावे यजमानोऽपि कुत्र फलोपेतो भवेत् । वशालम्बेन तुष्टो
मित्रः स्विष्टं पालयति । वरुणो दुरिष्टं नाशयति । ततो
यज्ञस्य सुस्थितत्वान्निष्फलस्वरूपाभार्त्तिं यजमानो न प्राप्नोति ।
अत्र सूत्रं “मैत्रावरुणीं गां वशामनूबन्ध्यामालभेत” इति ।
तामनूबन्ध्यां प्रशंसति “यथा वै लाङ्गुलेनोर्वरां प्रभिन्दन्त्येव-
मृक्क्षामे यज्ञं प्रभिन्नो यन्मैत्रावरुणीं वशामालभते यज्ञायैव
प्रभिन्नाय मत्यमन्ववास्यति शान्त्यै” (सं० ६का०।६प्र०।७अ०)
इति । सर्वसंस्थोपेता भूमिर्ब्रह्मरा तस्यां कृष्टायां कर्षणमनु तत्र
मत्वं शक्त्वाधानसाधनं गोमयादिद्रव्यं मत्वं, मदभिमतं फल-
मर्हतीति मत्वं, तद्वदृक्क्षामाभ्यां कर्षणेन वधसाम्यतामापादि-
तस्य यज्ञस्य वशालम्बेन मत्यप्रक्षेपवत् फलजननशक्तिर्भवति,
तेन च अशक्तिलक्षणस्य दोषस्य शान्तिर्भवति । पुनरपि वशां
प्रशंसति “यातयामानि वा एतस्य कृन्दाऽपि य ईजा-

नः कृन्दसामेष रसे यदशा यन्मैत्रावरुणीं वशामालभते कृ-
 न्दाः स्वेव पुनराप्रीणात्ययातयामत्वायाथो कृन्दः स्वेव रसं
 दधाति” (सं० ईका०।६ प्र०।७ अ०) इति । ईजानो यज्ञं
 कृतवान् एतस्य कृन्दांसि गतसाराणि भवन्ति । वशा तु
 कृन्दसां सारः । वषट्कारदेवताया गायत्रीदेवतायाः शिरसि
 क्षिप्ते पतितेन रसेनोत्पन्नत्वात् । एतच्च काम्यपशुकाण्डे समा-
 द्यातं । अतो वशालम्बेन कृन्दासां गतसारत्वाभावात् प्री-
 तिर्भवति । प्रत्युत कृन्दः सु विशेषरसः स्थाप्यते । इति मौस्य-
 चरुघृतयागानूबन्ध्या निरूपिताः । अथाऽतिग्राह्यान् वि-
 धत्ते “देवा वा इन्द्रियं वीर्यां ३ व्यभजन्त ततो यदत्य-
 शिष्यत तदतिग्राह्या अभवन् तदतिग्राह्याणामतिग्राह्यत्वं य-
 दतिग्राह्या गृह्यन्त इन्द्रियमेव तदीयं यजमान आत्मन्वत्ते”
 (सं० ईका०।६ प्र०।८ अ०) इति । इन्द्रवायू मित्रावरुणादि-
 देवैः इन्द्रियगतसामर्थ्यहंतौ सोमरसे विभक्ते सति अतिरि-
 क्ताद्रसादेते गृह्यन्ते । तद्ब्रह्मेण सामर्थ्यं यजमाने स्थाप्यते ।
 विहितानामतिग्राह्याणां अन्यादिदेवतासम्बन्धं विधत्ते “तेज
 आग्नेयेनेन्द्रियमैन्द्रेण ब्रह्मवर्चसं सौर्येण” (सं० ईका०।६ प्र०।
 ८ अ०) इति । यजमान आत्मन्वत्त इत्यनुवर्तते । तेजः
 कान्तिः । इन्द्रियं बलं । ब्रह्मवर्चसं अताध्ययनसम्पत्तिः ।
 प्रातःसवने आययणासादनादूर्ध्वं एते त्रयो ग्रहीतव्याः ।
 अत्र सूत्रं “एष ते येनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति सादयित्वा
 चीनग्निष्टोमे अतिग्राह्यान् गृह्णाति आग्नेयमैन्द्रं सौर्यमित्यग्र

आयूँक्षुत्तिष्ठस्तरणिरिति ग्रहणमादनौ” इति । व्यतिरेक-
मुखेन पृष्ठयः षडहेतानतिग्राह्यान् विधत्ते “उपस्तम्भनं वा
एतद् यज्ञस्य यदतिग्राह्याशुक्ले पृष्ठानि यत् पृष्ठेन गृहीयात्
प्राञ्चं यज्ञं पृष्ठानि सङ्गृणीयुः” (सं०६का०।६प्र०।८अ०)
इति । यज्ञरूपस्य रथस्य अतिग्राह्या उत्तम्भनकाष्ठस्थानीयाः ।
षट्सु दिनेषु क्रमेण रथन्तर१ बृहत्२ वैरूप३ वैराज४ शाक्क-
र५ रैवत६ साम नामकैः साध्यानि पृष्ठयस्तोत्राणि चक्रस्था-
नीयानि । ततः पृष्ठयः षडहे अतिग्राह्यरूपोत्तम्भनाभावे तानि
पृष्ठानि तं यज्ञरथं पुरः पातयित्वा संगृणीयुः विनाशयेयुः
तस्मात् तान् गृहीयादित्यर्थः । उक्त्यं चोदकप्राप्तान् अति-
ग्राह्यान् प्रतिषेधति “यदुक्त्यं गृहीयात् प्रत्यञ्चं यज्ञमतिग्रा-
ह्याः सङ्गृणीयुः” (सं०६का०।६प्र०।८अ०) इति । उत्तम्भ-
नमन्तरेणैव पुरत उन्नतमदृश उक्त्यः । तस्मिन् गृहीता अ-
तिग्राह्याः पुरस्तादस्योन्नत्यमापाद्य यज्ञरथं प्रत्यञ्चं पातयित्वा
विनाशयेयुः । तस्मात् तान् गृहीयादित्यर्थः । पृष्ठयः षडहे-
णुक्त्यमङ्गावादेतं प्रतिषेधं वारयितुं पूर्ववाक्येनैते विहिताः ।
तद्वत् विश्वजिह्यागस्यापि उक्त्यसंख्यस्य शाखान्तरे मङ्गावात्
तत्रापि निषेधं वारयितुं विधत्ते “विश्वजिति सर्वपृष्ठे गृही-
तया यज्ञस्य सवीर्यत्वाय” (सं०६का०।६प्र०।८अ०) इति ।
रथन्तरादीनि षडपि पृष्ठयस्तोत्राणि यस्मिन् सन्ति स सर्व-
पृष्ठः । अग्निष्टोमे तान् विधत्ते “प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्या-
दिशत् स प्रियास्तनूरपन्यधत्त तदतिग्राह्या अभवन् वितनु-

स्तस्य यज्ञ इत्याहुयस्यातिग्राह्या न गृह्यन्त इत्यग्निष्टोमे
 यहीतव्या यज्ञस्य सतनुत्वाय” (सं० ६ का०।६ प्र०।८ अ०) इति ।
 व्यादिशत् विभज्य दत्तवान् । तदा स प्रजापतिः यज्ञ-
 सम्बन्धिनीः प्रियास्तनूः अपन्यधत्त अपनीय कचिद्गोपितवान् ।
 तास्तनवोऽतिग्राह्याः । तस्मात् अग्निष्टोमस्य सतनुत्वाय तान्
 गृह्णीयात् । अत्रातिग्राह्याणां पृष्ठयः षडहादिविक्रतिमम्बन्ध-
 प्रतीतेः प्रकृतावग्निष्टोमेऽपि विधीयन्ते । व्यावृत्तिकामस्य तान्
 विधत्ते “देवता वै सर्वाः सदृशीरामन् तानव्यावृतमगच्छन्
 ते देवा एत एतान् ग्रहानपश्यन् तानगृह्णताग्नेयमग्निरैन्द्रमिन्द्रः
 सौर्यं सूर्यस्ततो वै तेऽन्याभिर्देवताभिर्यावृतमगच्छन् यस्यैवं
 विदुष एते ग्रहा गृह्यन्ते व्यावृतमेव पाप्मना भादव्येण गच्छति”
 (सं० ६ का०।प्र० ६।८ अ०) इति । सर्वे देवाः सदृशीः तुल्यैश्वर्याः
 आसन् व्यावृतं ऐश्वर्याधिक्यलक्षणं । इतरेभ्यो व्यावृत्तं भाद-
 व्यात् ऐश्वर्याधिक्यमेतैरतिग्राह्यैः प्राप्नोति । तान् अतिग्राह्यान्
 प्रशंसति “इमे लोका ज्योतिष्मन्तः समावदीर्याः कार्था इत्या-
 ऊराग्नेयेनास्मिन् लोके ज्योतिर्धत्त एन्द्रेणान्तरिक्ष इन्द्रवायू
 हि सयुजौ सौर्येणामुष्मिन् लोके ज्योतिर्द्धत्ते ज्योतिष्मन्तो स्मा
 इमे लोका भवन्ति समावदीर्यानेनान् कुरुते” सं० ६ का०।
 ६ प्र०।८ अ०) इति । इमे पृथिव्यन्तरिक्षलुलोकाः ते चाग्न्यादि-
 देवतानुग्रहेण ज्योतिष्मन्तस्तुल्यसामर्थ्याः । अन्तरिक्षस्य वायुर्दे-
 वता न लिन्द्र इति चेत् । न । इन्द्रवाय्वोः महावस्थानादैन्द्र-
 वायवग्रहे तद्दर्शनात् । प्रकारान्तरेण तान् प्रशंसति “एतान्

वै यद्वाहन् ब्रह्माविश्ववयसाववित्तां ताभ्यामिमे लोकाः परा-
 च्छस्वार्वाचश्च प्राभुर्यस्यैवं विदुष एते यद्वा गृह्यन्ते प्रास्मा इमे
 लोकाः पराचश्चस्वार्वाचश्च भान्ति” (सं० ६का०।६प्र०।८अ०)
 इति । ब्रह्मास्य विश्ववयास्य देवाः तयोरतिग्राह्यमहिमाभि-
 ज्ञत्वात् तदर्थमुत्तमाधमास्येमे लोकाः प्राभुः प्रभाव सम्प-
 न्नाः । इत्यतिग्राह्यगृहा निरूपिताः । अथादाभ्यग्रहं वि-
 धत्ते “देवा वै यद्यज्ञे कुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा
 अदाभ्ये कृन्दाप्सि सवनानि समस्यापन् ततो देवा अभवन्
 परासुरा यस्यैवं विदुषोऽदाभ्यो गृह्यन्ते भवत्यात्मना परास्य
 भाद्व्यो भवति” (सं० ६का०।६प्र०।८अ०) इति । असुराः
 मात्सर्येण देवैरनुष्ठितं यज्ञाङ्गं स्वयमप्यनुष्ठितवन्तः । तदा-
 ऽसुरवञ्चनेन देवाः गायत्रीत्रिष्टुप्जगतीभिर्निष्पाद्यानि त्रीणि
 सवनानि अदाभ्यग्रहे समापितवन्तः । तत्र हि “वमवस्त्वा
 प्रवृहन्तु गायत्रेण कृन्दमा” इत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः त्रयः
 सोमांशवः पृथक् कर्त्तव्याः । अत्र सूत्रं “उपनद्धस्य राज्ञ-
 स्त्रीन् अ०शून् प्रवृहन्ति, वमवस्त्वा प्रवृहन्तु गायत्रेण कृन्द-
 मेत्येतेः प्रति मन्त्रं तैरेनं चतुराधूनेति” इति । तदिदं
 कृन्दमां सवनानाञ्च समापनं । तेन देवानां विभूतिः असु-
 राणां पराभवश्चाभूत् । तद्वदन्यस्याप्यदाभ्यग्रहेण भवति ।
 निर्वचनेन प्रशंसति “यद्वै देवा असुरानदाभ्येनादधुवन् त-
 ददाभ्यस्याऽदाभ्यत्वं” (सं० ६का०।६प्र०।८अ०) इति । अद-
 धुवन् हिंसितवन्तः । असुरदम्भनहेतुरयं ग्रहः । स्वयमन्येन

केनचिदपि दम्भितुमसक्यत्वाददाभ्यः । एतद्देदनं प्रशंसति
 “य एवं वेद दभ्नोत्येव भ्रातृव्यं नैनं भ्रातृव्यो दभ्नोति” (सं०
 ६का०।६प्र०।८अ०) इति । अदाभ्यस्य कालं विधत्ते “एषा
 वै प्रजापतेरतिमोक्षिणी नाम तनूर्यददाभ्य उपनद्धस्य गृह्णा-
 त्यतिमुक्त्यै” (सं० ६का०।६प्र०।८अ०) इति । अतिशयेन पा-
 पान्मोक्षो अतिमोक्षः सोऽस्यास्तीत्यतिमोक्षिणी प्रजापतेस्तादृशू-
 पोऽयमदाभ्यः तस्मात् उपनद्धस्य वस्त्रेण बद्धस्य सोमस्य बन्ध-
 नात् अतिमुक्त्यर्थं गृह्णीयात् । शकटादवरोपितो वस्त्रबद्धसोमः
 अधिषवणफलकयोरुपर्यवतिष्ठते । तस्य च सोमस्य बन्धमुपां-
 शूग्रहकाले विस्त्रस्य इन्द्राय त्वा वृत्रघ्न इत्यादिभिर्मन्त्रैः सोमं
 मिमीते । तस्माद्विस्त्रसनात् प्रागेव अदाभ्यो गृहीतव्य इत्यर्थः ।
 एतद्देदनं प्रशंसति “अति पाप्मानं भ्रातृव्यं मुच्यते य एवं
 वेद” (सं० ६का०।६प्र०।८अ०) इति । पापरूपं वैरिणमु-
 त्कम्य तत्कृतोपद्रवान्मुच्यते । अदाभ्यस्य सोमव्यतिरिक्तं द्रव्यं
 विधत्ते “घ्नन्ति वा एतत् सोमं यदभिषुण्वन्ति सोमे हन्यमाने
 यज्ञो हन्यते यज्ञे यजमानो ब्रह्मवादिनो वदन्ति किन्तद्यज्ञे
 यजमानः कुरुते येन जीवन्त्सुवर्गं लोकमेतीति जीवयद्वा वा
 एष यददाभ्योऽनभिषुतस्य गृह्णाति जीवन्तमेवैनं सुवर्गं लोकं
 गमयति” (सं० ६का०।६प्र०।८अ०) इति । अभिषवेण सोमस्य
 हतत्वात् यज्ञे हते यजमानो हतप्रायो भवति । तादृग्वध-
 मन्तरेण स्वर्गप्राप्तौ उपायान् ब्रह्मवादिनो विचार्य अदाभ्यं
 निश्चितवन्तः । स च जीवनोपेतो यद्वहः । तस्मात् अनभिषुतस्य

अभिषवरूपवधरहितस्य द्रव्यस्य रसं तत्र गृहीयार् । अत्र सूत्रं “अ० शुभमदाभ्यं वा प्रथमं गृह्णाति शुक्रन्ते शुक्रेण गृह्णा-
मीति दध्नः पयसो निघ्राभ्याणां वा” इति । अदाभ्यग्रहस्याध-
वनहेतूनां सोमांशूनां त्रयाणां सवनत्रयगतेषु महाभिषवेषु
मेलनं विधत्ते “वि वा एतद्यज्ञं हिन्दन्ति यददाभ्ये स०स्था-
पयन्त्य०शून्पिष्टजति यज्ञस्य सन्त्ये” (सं० ६का०।६प्र०।८ अ०)
इति । असुरवञ्चनाय वसवस्त्वेत्यादिभिर्मन्त्रैरंशुत्रयं पृथक्क-
रणरूपं सवनत्रयमापन्नं देवैः कृतं । तद्वदन्येनापि कृते सति
उपांश्वन्तर्यामादीनामनुष्ठानाद्यज्ञो विच्छिद्यते, तत्परिहाराय
पृथक्कृतानंशून् अभिषवेषु मेलयेत् । अत्र सूत्रं “आधवना-
न०शून् प्रज्ञातान् निधाय, उशित्कं देव सोम गायत्रेण
हन्दसेत्येतैः प्रतिमन्त्रमनुसवनमैकैकं महाभिषवेष्वपिष्टजति ।
इत्यदाभ्य ग्रहो निरूपितः । अथांशुग्रहं विधत्ते “देवा
वै प्रवाज्जगृह्णानगृह्णत स एतं प्रजापतिर०शुभपश्यत् तम-
गृहीत तेन वै स आर्ध्राद्यस्यैवं विदुषो०शुगृह्णत च्छभ्रा-
त्येव” (सं० ६का०।६प्र०।१० अ०) इति । प्रवाज्जक् तुल्य-
स्वभावान् । प्रजापतिस्तु समृध्यर्थं विलक्षणमंशुग्रहं गृहीत्वा
समृद्धो ऽभवत् । इतरग्रहवैलक्षण्यं क्रमेण दर्शयन् अभिषवस्या-
वृत्त्यभावं विधत्ते “सकृदभिषुतस्य गृह्णाति स कृद्धि स तेना-
र्ध्रात्” (सं० ६का०।६प्र०।१० अ०) इति । अष्टौ कृत्वोऽप्ये
ऽभिषुणोतोत्यादिना ग्रहान्तरे अभिषवावृत्तिः श्रुता न तत्र
तथा कुर्यात् किन्तु सकृदेव । यस्मात् स प्रजापतिः सकृदेवा-

भिषुत्य तेन ग्रहेण समृद्धिं गतः । ग्रहणमन्त्रस्याच्चारणं निवारयितुं मानसमनुसन्धानं विधत्ते “मनसा गृह्णाति मन इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्तौ” (सं० ६ का०।६ प्र०।१० अ०) इति । सङ्कल्पमात्रेण जगत्सर्जनात् प्रजापतेर्मनः सादृश्यं । ग्रहणपात्रं विधत्ते “आदुम्बरेण गृह्णात्यूर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवावर्त्ये” (सं० ६ का०।६ प्र०।१० अ०) इति । पात्रस्याकारं विधत्ते “चतुस्त्रिंशति भवति दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठति” (सं० ६ का०।६ प्र०।१० अ०) इति । चतुष्कोणमित्यर्थः । वामदेवेन दृष्टस्य कयानश्चित्र आभुवदित्यस्यामृचि उत्पन्नस्य साम्ना ग्रहणमन्त्रतामाह “यो वा अङ्गो-
रायतनं वेदाऽऽयतनवान् भवति वामदेव्यमिति साम तद्वा अस्याऽऽयतनं मनसा गायमानो गृह्णात्याऽऽयतनवानेव भवति” (सं० ६ का०।६ प्र०।१० अ०) इति । गृहवानित्यर्थः । अनुष्वासं ग्रहणकाले विधत्ते “यदध्वर्युरङ्गं गृह्णन्नार्धयेदुभाभ्यां नर्धेता-
ध्वर्यवे च यजमानाय च यदध्वर्युदुभाभ्यामृद्धोताऽनवानं गृह्णाति सेवास्यर्द्धः” (सं० ६ का०।६ प्र०।१० अ०) इति । अङ्गुनार्धयेत् समृद्धं न कुर्यात् । तदानोमध्वर्युयजमानयोः समृद्धिर्न स्यात् । अनुष्वासमृहीतिरेवाङ्गोः समृद्धिः । अत्र सूत्रं “अङ्गं गृह्णन्नेकग्रहायाप्तं राजानमुपरि न्युष्य सहस्रभिषुत्य वामदेवं मनसा गायमानोऽनवानं गृह्णाति” इति । कथञ्चिदुच्छ्रामश्चेत् तद्दोष-
निवारणाय विधीयते “हिरण्यमभिव्यनित्यमृतं वै हिरण्यमायुः प्राण आयुषैवामृतमभिधिनेति” (सं० ६ का०।६ प्र०।१० अ०) इति । हिरण्यस्याभिमुख्येन श्वासं कुर्यात् । तथा सति

आयुस्वरूपेणैव प्राणवायुना हिण्यरूपममृतं अभिप्रीणयति । हि-
रण्यस्येयत्तां विधत्ते “शतमानं भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय
आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति” (सं०६का०।६प्र०।१०अ०) इति ।
शतनिष्कपरिमितं शतमानपरिमितं वा हिरण्यं भवति । दशानां
ज्ञानकर्मेन्द्रियाणां एकैकस्य दशनाडोपु सञ्चाराच्छतेन्द्रियत्वं ।
अत्र सूत्रं “*यदिव्यताने दानः प्राण एतु परावत इति शतमा-
नः हिरण्यमभिव्यतीयातामध्युर्यजमानश्च*” इति । अंशु-
ग्रहादाभ्यग्रहयोः पौर्वापर्यं विकल्पितं अतएव सूत्रकारेणोक्तं
“अंशुमदाभ्यं वा प्रथमं गृह्णाति” इति । इत्यंशुग्रहो निरू-
पितः । अथ षोडशीग्रहं विधत्ते “प्रजापतिर्देवेभ्यो यजान्
व्यादिशत् स रिरिचानोऽमन्यत स यजानाः षोडशेन्द्रियं
वीर्यमात्मानमभिसमक्त्वदत् तत् षोडशभवन्न वै षोडशी नाम
यजोऽस्ति यदाव षोडशः स्तोत्रः षोडशः शस्त्रं तेन षोडशी तत्
षोडशिनः षोडशित्वं यत् षोडशी गृह्यत इन्द्रियमेव तदीर्यं
यजमान आत्मन् धत्ते” (सं०६का०।६प्र०।१०अ०) इति ।
देवेभ्यो यजान्विभज्य दत्त्वा स्वार्थस्य कस्याप्यभावात् रिक्तोऽह-
मितिमन्यमानः स्वात्मानमभिलक्ष्य सर्वयजमन्विधनं इन्द्रिय-
सामर्थ्यप्रदमं षोडशभेदभिन्नं समक्त्वदत् । समुपादाय आन्नो
ऽभवत् । तच्च सामर्थ्यं षोडशीनामकः क्रतुरभवत् स च साम-

* यदि व्यताने दानः अस्मिन् सूत्रे अशुद्धवशात् अर्थबोधो न जातः
काशोऽस्यपुस्तकद्वये त्रैलोक्यदेशीयपुस्तके च एकरीत्या इदं सूत्रं वर्तत
इति कृत्वा उपर्यधस्ताच्च सूत्रस्थोभयपार्श्वं चिह्नद्वयं कृत्वा शाधनमक-
त्वैव संस्थापितमिदं सूत्रं ॥

यागव्यतिरिक्तो यज्ञः कश्चिन्नूतनो न । प्रकारान्तरेण प्रशंसति
 “देवेभ्यो वै सुवर्गो लोको न प्राभवत् त एतः षोडशिनमपश्यन्
 तमगृह्यत ततो वै तेभ्यः सुवर्गो लोकः प्राभवद्यत् षोडशी गृह्यते
 सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै” (सं० ६ का० १६ प्र० ११ अ०) इति ।
 न प्राभवत् न स्वाधीनः । पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति “इन्द्रो वै
 देवानामानुजावर आसीत् स प्रजापतिमुपाधावत् तस्मा एतः
 षोडशिनं प्रायच्छत् तमगृह्यत ततो वै सोऽयं देवतानां पर्येद्यस्यैवं
 विदुषः षोडशी गृह्यतेऽयमेव समानानां पर्येति” (सं० ६ का०
 १६ प्र० ११ अ०) इति । अनुजेभ्यो निहृष्टेभ्योऽवरोऽत्यन्तनिहृष्टः
 आनुजेतिदीर्घच्छान्दसः । अयं श्रैष्ठ्यं । कालं विधत्ते “प्रातः सवने
 गृह्णाति वज्रो वै षोडशी वज्रः प्रातः सवनः स्वादेवेनं योनेर्नि
 गृह्णाति” (सं० ६ का० १६ प्र० ११ अ०) इति । वज्रवदनिष्टनिवा-
 रकत्वादुभयोर्वज्रत्वं । तस्मादेव साम्यात् प्रातः सवनं वज्रस्य
 स्वयोनिः । पक्षान्तरमाह “सवने सवनेऽभिगृह्णाति सवनात्
 सवनादेवेनं प्रजनयति” (सं० ६ का० १६ प्र० ११ अ०) अत्र सूत्रं
 “षोडशिना ग्रहणं प्रातः सवन उत्तमो धाराग्रहाणां सवने
 सवने वा” इति । नित्यत्वेन विहितस्यैव काम्यत्वमपि वि-
 धत्ते “तृतीयसवने पशुकामस्य गृह्णीयात् वज्रो वै षोडशी
 पशवस्तृतीयसवनं वज्रेणैवास्मै तृतीयसवनात् पशून् वरुन्धे” (सं०
 ६ का० १६ प्र० ११ अ०) इति । यथा खादिरो यूपो भवति
 खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीतेति श्रुतिवचनद्वयात् एकस्यैव
 नित्यत्वं काम्यत्वञ्च तद्वत् । उक्त्यक्रतावपि शाखान्तरानुसा-

रेण प्रसक्तं प्रतिषेधति “नोक्थे गृह्णीयात् प्रजा वै पञ्चव उ-
 कथानि यदुक्थे गृह्णीयात् प्रजा पशून्स्य निर्दहेदिति” (मं०
 ईका०।६प्र०।११अ०) इति । उक्थ्यक्रतुगतानां शस्त्राणां प्रजा-
 पशुरूपत्वाद् वज्ररूपेण षोडशिना दाहः स्यात् । शाखान्तरे
 विधानात् दह निषेधाच्च । विकल्पः सूत्रे दर्शितः “नोक्थे
 गृह्णीयात् गृह्णीयाद्वा” इति । षोडशिक्रताविवतिरात्रक्रतावपि
 काम्यग्रहं विधत्ते “अतिरात्रे पशुकामस्य गृह्णीयात् वज्रो वै
 षोडशी वज्रेणैवास्मै पशून्वरुध्य रात्रियोपरिष्टाच्छमयति”
 (मं० ईका०।६प्र०।११अ०) इति । वज्रषोडशिना पशूनामवरो-
 धेऽपि नास्ति बाधः । षोडशिशस्त्रस्योपरिष्टादनुष्ठेयेन रात्रि-
 शब्देऽपलक्षितेन शस्त्रसमूहेन तद्वाधोपशमनात् पशुकामस्येति
 विशेषणात् अन्यस्यातिरात्रे षोडशियहो नास्ति । अधिकारि-
 विशेषेण ग्रहं विधत्ते “अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयाद्वावृ-
 त्कामो हि राजन्यो यजते” (मं० ईका०।६प्र०।११अ०) इति ।
 द्वादशभिः स्तोत्रैः शस्त्रैश्चोपेतोऽग्निष्टोमो वर्णत्रयस्य साधारणः
 राजन्यस्तु विप्रवैश्याभ्यां व्यावृत्तिमुत्कर्षं कामयते तदर्थं यज-
 मेतं गृह्णीयात् । अस्मिन् षोडशियहस्तोत्रस्य एकविंशति
 नामकं स्तोमं विधत्ते “साह्रएवास्मै वज्रं गृह्णाति स एनं
 वज्रो भूत्या इन्धे निर्वा दहत्येकविंशः स्तोत्रं भवति प्रति-
 ष्ठितौ” (मं० ईका०।६प्र०।११अ०) इति । अह्ना सह वर्त्तत
 इति साह्रः । एकदिवसनिष्याद्यः सोमयागः साह्रः तस्मिन्
 साह्रे यजमानार्थं अध्युः षोडशिरूपं वज्रं गृह्णाति । स च

वज्रो वैरिविनाशाय प्रयुक्त एनं यजमानमैश्वर्यार्थं प्रकाश-
यति । अथ वा प्रयोगे कौशलाभावात् अस्मिन्नेव यजमाने
परितो निःशेषेणैव दहति । अतः पालिकदाहनिवृत्त्या
यजमानस्य प्रतिष्ठार्थं एकविंशस्तोत्रं सम्यादयेत् । प्रगीतमन्त्रमा-
ध्यस्तुतिः स्तोत्रं । तच्च गानं त्वचे कर्त्तव्यं । एकं साम त्वचे क्रियते
स्तोत्रीयमिति विधानात् षोडशस्तोत्रस्य “अमावि सोम इन्द्र”
इत्यृक् प्रथमा । “इन्द्रमिद्धुरीवत” इति द्वितीया । “आतिष्ठ
वृचहन्” इति तृतीया । सोऽयं त्वचः त्रिभिः पर्यायैरावृत्ति-
विशेषो गीयमान एकविंशत्युगात्मकं भवति । प्रथमे पर्याये प्रथ-
मद्वितीययोरर्च्योर्चास्त्रिगानं । तृतीयस्याः सहजानं । द्विती-
यपर्याये प्रथमायाः सहजानं । तृतीयपर्याये मध्यमायाः सह-
जानं । तथा च कन्दोगवाह्मणे आम्नायते “सप्तभ्यो हिङ्करो-
रोति सतिसृभिः सतिसृभिः स एकया । सप्तभ्यो हिङ्करोति
स एकया सतिसृभिः सतिसृभिः । सप्तभ्यो हिङ्करोति सतिसृ-
भिः स एकया सतिसृभिः । सप्तसप्तमेकविंशस्य विष्टुतिः” इति ।
सप्तभ्यः सप्तभिर्चरिभिः हिङ्करोति गायेत् यथोक्तावृत्तिविशिष्टा
इयमेकविंशनामकस्य स्तोमस्य सम्बन्धिनी विशिष्टा स्तुतिः ।
तस्याश्च सप्तमाप्तिमिति नामधेयमित्यर्थः । षोडशशस्तं विधत्ते
“हरिवच्छस्यत इन्द्रस्य प्रियं धामो पाप्नोति” (सं० ६ का० ।
६ प्र० ११ अ०) इति । हरिशब्दोऽस्मिन्नस्तीति हरिवच्छस्तं ।
इन्द्रमिद्धुरी वहत इत्याद्यृचु हरिशब्दो बज्रलमुपलभ्यते ।
तेन शस्तेण्ड्रस्य परितोषात् तदीयो लोकः प्राप्यते । तच्च

शस्त्रं द्विविधं । विहृतमविहृतञ्च । नानाकन्दसामृचां सम्मेल-
नेन निष्पादितं विहृतं । तथाऽवस्थितमविहृतं । तत्र ग्रहणप्र-
कारं विधत्ते “कनीयाऽमि वै देवेषु कन्दाऽस्यामन् ज्यायाऽस्य
सुरेषु ते देवाः कनीयसा कन्दमा ज्यायश्चन्दोऽभिव्यशऽमन्
ततो वै ते ऽसुराणां लोकमवृक्षत यत्कनीयसा कन्दमा ज्याय-
श्चन्दोऽभिविशऽमति भ्रातृव्यस्यैव तन्नोकं वृक्षे” (सं० ६का०।
६प्र०।११अ०) इति । सन्त्यस्मिन् शस्त्रे बह्वनि कन्दांमि ता-
न्याश्रलायनेनादाहृतानि “आ त्वा वहन्तु हरयः” इति तिस्रो
गायत्र्यः । “उपोषु शुणुहि गिरः”, “सुमन्दृशन्त्वा वयं मघ-
वन्” इत्येका द्वे च पङ्क्ती । “यदिन्द्र पृतनाज्ये, यन्ते अस्तु हर्यत”
इति उष्णिक्वाहृतौ त्रचावित्यादिना । तत्र चतुर्विंशत्यक्षरा गा-
यत्री । अष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक् । अनयोरन्याक्षरत्वेन कनीयस्त्वादेव
कन्दस्त्वं । अष्टाक्षरपादैः पञ्चभिरन्यत्रिंशदक्षरा पङ्क्तिः । षट्त्रिं-
शदक्षरा वृहती । अनयोरधिकाक्षरत्वेन भृयस्त्वात् असुरक-
न्दस्त्वं । एवं कन्दोऽन्तरेष्वप्युक्तेयं । तत्र देवा गायत्रीकन्दमा
पङ्क्तिश्चन्दोऽभितो विहृत्य शस्त्रमपठन् विहार आश्रलायनेन
सूत्रे दर्शितः “तदेवं शंस्यन् विहरेत् पादान् व्यवधायाधर्चशः
शमेत्पूर्वासां पूर्वाणि पदानि गायत्र्यः पङ्क्तिभिः पङ्क्तीनां तु द्वे
द्वे पदे शिष्येते ताभ्यां ग्रहिण्यादुष्णिहा वृहतीः” इत्यादिना
अस्यायमर्थः । अविहृतं यच्छस्त्रं तदेव विहृतं कुर्यात् । तद्यथा ।
गायत्र्याः प्रथमं पादं पङ्क्तेः प्रथमपादेन संयोज्य एकमर्धर्चं
सम्पादयेत् । एवं द्वितीयवृहतीयपादसंयोगेन पुनरर्धर्चद्वयं स-

न्याद्यं । पङ्क्तेरवशिष्टं पादद्वयमेकोऽर्धर्चः । तस्यान्ते प्रणवं कुर्यान् ।
 तैरेतैस्तुभिर्धर्चैर्द्वावनुष्टुभौ सम्पद्येते । एवं गायत्र्यः पङ्क्तिभिः
 संयोज्या अनया विशंसति विहरेदिति । तेन विहृतेन शस्तेन
 भ्रातृव्यस्थानं विनाशयति । शाखान्तरमभिप्रेत्य विहरणं दर्शयति
 “षडक्षराण्यतिरेचयन्ति षड्वा ऋतव ऋतून्नेव प्रीणाति चत्वारि
 पूर्वाण्यवकल्पयन्ति चतुष्पद एव पशून्वरुन्धे द्वे उत्तरे द्विपद
 एवावरुन्धे” (सं० ६का०।६प्र०।११अ०) इति । काचिद्दृगष्टा-
 विंशदक्षरा । अन्या लष्ट्रिंशदक्षरा । अपरा त्रिंशदक्षरा । तत्र
 प्रथमायाः प्राची षडक्षरा । मध्यमायामृचि षडक्षराणि । अन्त्या-
 नुष्टुभोऽतिरिच्यन्ते । तस्या च्च आदौ चत्वारि पूर्वस्यामृचि
 संयोज्यानि । अन्तिमं द्वयमुत्तरस्यामृचि संयोज्यं । विहरणे
 फलितं दर्शयति “अनुष्टुभमभिसम्पादयन्ति वाग्वा अनुष्टुप्
 तस्मात् प्राणानां वागुत्तमा” (सं० ६का०।६प्र०।११अ०)
 इति । अत्राश्वलायनः “अनुष्टुप् प्रकारं शंसेदूर्ध्वं स्तोत्रियानु-
 रूपाभ्यामतो विहृतः” इति । स्तोत्रोपाकरणस्य कालं विधत्ते
 “समयाविषिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोत्येतस्मिन् वै
 लोक इन्द्रो वृत्रमहन्त्वाचादेव वज्रं भ्रातृव्याथ प्रहरति” (सं०
 ६का०।६प्र०।११अ०) इति । समयाविषितो अर्धास्तमितः ।
 एतस्मिन्नेवार्धास्तमयकाले पूर्व्यं इन्द्रो भूलोके वृत्रं जघान ।
 षोडशिनो योग्यामपेक्ष्यां दक्षिणां विधत्ते “अरुणपिशङ्गोऽशो
 दक्षिणैतद्वै वज्रस्य रूपम् समृध्यै” (सं० ६का०।६प्र०।११अ०)
 इति । अरुणमिन्द्रः पिशङ्गवर्णोऽय इत्यर्थः । तदेवं सौमिक मन्त्र-

काण्डस्य तद्ब्राह्मण भूतमंहितायाः षष्ठकाण्डस्य षष्ठप्रपाठकस्य
चतुर्थानुवाकमारभ्य ब्राह्मणशेषाणामेकादशानुवाकान्तानाम-
र्था विवृताः ॥ * ॥

अथ मीमांसा ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“पात्रस्यावमृथे सोमलिप्तस्य नयनं तु किं ।

साधनं प्रतिपत्तिर्वा यन्ति तेनेत्यतः श्रुतेः ॥

प्राप्ता साधनता मैवं पुरोडाशहविष्टुतः ।

पात्रस्य तदमम्बन्धात् प्रक्षेपः प्रतिपत्तये” ॥ इति ।

ज्यातिष्टोमे श्रूयते “वरुणहतं वा एतद् यज्ञस्य यदृजीषं
यद्वावाणे यदौदुस्वर्यधिषवणफलके तस्माद् यत्किञ्चित्सोमलिप्तं
द्रव्यं तेनावमृथं यन्ति” इति । निष्पीडितस्य सोमस्य नीरमे-
भागः स च्छजीषः । तदेतदृजीषयावादिकं सोमाभिषवादौ सो-
मभागेन लिप्यते तस्य लिप्तस्य द्रव्यस्य अवमृथसाधनत्वमभ्युपेयं ।
कुतः । तेनावमृथमवयन्तीति तृतीयाश्रुत्या अवमृथसाधनत्वा-
वगमात् । तस्मात् सोमलिप्तं द्रव्यं अवमृथे हविष्टुन्नानीयते इति
चेत् । मैवं । वारुणेनैककपालेनावमृथमवयन्तीत्यनेन उत्पत्ति-
वाक्यश्लिष्टपुरोडाशहविषा अवमृथे सोमलिप्तपात्रस्य ह-
विष्टेन सम्बन्धासम्भवात् । तथा मत्स्यवमृथशब्देन तदीयं देशं लक्ष-
यित्वा तस्मिन् देशे सोमलिप्तपात्रस्य नयनमत्र विधीयते । तच्च
नयनं प्रतिपत्तये भवति । पात्रस्य पूर्वमुपयुक्तत्वात् । तस्मादेतत्
प्रतिपत्तिकर्मा । दशमाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितं ।

“किं स्यादवभृथे बर्हिर्वज्यं सर्वमृताचरेत् ।

यावदुक्तं प्रयाजानूयाजबर्हिर्निषेधतः ॥

अथोऽप्सुमन्तावाज्यभागोक्त्या परिसङ्ख्याया ।

अन्येनात्र गुणप्राप्तेरपूर्वत्वेन वाऽन्तिमः” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमावभृथे चतुर्थप्रयाजप्रथमानूयाजरूपौ बर्हि-
र्यागौ वर्जयित्वा शिष्टं चोदकप्राप्तं सर्वमनुष्ठेयं । कुतः । “अप-
बर्हिषः प्रयाजान् यजति” “अपबर्हिषावनूयाजौ यजति” इति
बर्हिर्यायगदयमात्रवर्जनावगमात् इति प्राप्ते ब्रूमः । अप्सु म-
न्तावाज्यभागौ यजतीति परिसङ्ख्यानादुक्तमेवानुष्ठेयं । अथो-
च्येत । चोदकप्राप्तावाज्यभागावनूद्य अप्सु मच्छब्दोपेतमन्त्र-
द्वयरूपस्य गुणस्यात्र विधानान्नपरिसङ्ख्येति चेत् । मैवं । लिङ्ग-
क्रमाभ्यामेव मन्त्रयोः क्रमप्राप्तत्वात् । अतः परिसङ्ख्याया गृह-
मेधीयवदुपसद्वापूर्वकर्मत्वेन वा यावदुक्तमनुष्ठेयं । एकादशा-
ध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“किमप्स्ववभृथे मुख्यमात्रं साङ्गमृतायिमः ।

मुख्यत्वेनान्वयान्मैवं प्रयोगेण तदन्वयात्” ॥ इति ।

इदं श्रूयते “अप्स्ववभृथेन चरन्ति” इति । तत्र वारुण ए-
ककपालोऽवभृथशब्दवाच्यत्वात् मुख्यकर्मत्वेन मुख्येनापामन्वयः
श्रूयते । अतो द्रव्यदेवतावदपां मुख्यमात्राङ्गत्वात् प्रधानस्वेवा-
प्स्वनुष्ठानं । आधाराज्यभागादीन्याहवनीये अनुष्ठेयानीति प्राप्ते
ब्रूमः । स्यादप्येवं । यद्यप्यप्स्ववभृथ इत्येतावदेव श्रूयते इह त्वप्सु
चरन्तीति अवणादवभृथप्रयोगेणापामन्वयात् साङ्गप्रधानकर्माप्सु

कर्त्तव्यं । तद्विचारद्वयं अवभृथयजूषि जुहोतीत्यस्मिन्ननु-
वाके द्रष्टव्यं । पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“यूपाञ्जनादिरेकैकः सङ्गो वाऽनुसमीयते ।

एकैकः पूर्व्ववन्मैवं वचनात्काण्डतेरिता” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपञ्चौ यूपस्य घृतेनाञ्जनं उच्छ्रयणं
अवटस्य पर्युहणं यूपमूलस्य परिदृंहणं मध्ये रश्मनया यूपस्य
परिव्ययणं इत्येते पदार्था आस्नाताः । ते चैकयूपपक्षेपि तथैव
कर्त्तव्याः । एकयूपस्य विकल्पः श्रूयते “एकयूपो वैकादशिनी
वा अन्येषां यजानां यूपा भवन्ति, एकविंशत्यन्यमेधस्य” इति ।
तत्र बह्वेषु यूपेष्वञ्जनादिरेकैकः पदार्थः प्राजापत्यपशूपाक-
रणादिवदनुसमेतव्य इति प्राप्ते श्रूमः । अञ्जनादिपरिव्यय-
णान्तं यजमानो यूपं नावसृजेदिति वचनेन यजमानस्य यूप-
त्यागनिषेधोऽञ्जनादिकाण्डस्यानुसमये सत्युपपद्यते । तस्मान्नात्र
पदार्थस्यानुसमयः । सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“संस्कारस्यादुपशये न वा यूपोक्तितोऽयिमः ।

न स्यात् प्रयोजनाभावात् तूष्णीं ह्येदेन यूपता” ॥ इति ।

यूपैकादशिन्यां श्रूयते “उपशयो यूपो भवति” इति । एका-
दशानां समूह एकादशिनी । तत्र दक्षिणतोऽवस्थापित एका-
दशो यूप उपशयः । तथा च श्रूयते तस्मिन्नुपशये परिव्ययणा-
दिको यूपसंस्कारोऽस्ति । संस्कारनिमित्तकस्यैकस्य यूपशब्दस्य
तत्र प्रयुक्तत्वादिति चेत् । मैवं । संस्कारप्रयोजनस्यात्राभावात् ।
पशुं नियोज्य, यूपः संस्त्रियते । तच्च नियोजनमितरेषु दशसु

यूपेष्ट्वस्ति । न त्वेकादश उपशये । तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणं
 “मर्वे वा अन्ये यूपाः पशुमन्तोऽथोपशय एवापशुः” इति ।
 परिव्ययणादिसंस्काराभावेऽपि अमन्त्रकत्वेदनादयः केचि-
 द्भूमाः तत्र वाचनिका विद्यन्ते । तावता अन्त्येन मादृश्येन गौणी
 तत्र यूपोक्तिः । तस्मान्न यूपशब्दे धर्मानतिदिशति । एतद्विचा-
 रद्वयं मध्येन वेदिमुद्धन्तीत्येतस्मिन्ननुवाके द्रष्टव्यं । अष्टमाध्या-
 यस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“स्यादेकादशिनो दैव्यात्मैत्यादा द्योऽस्तु पूर्व्ववत् ।

रश्नादयसौत्यत्वविशेषालिङ्गतोऽन्तिम” ॥ इति ।

एकादशिनाः पशव एवमास्त्रायन्ते “आग्नेयः कृष्णयोवः १ सा-
 रस्वती मेषीर बभ्रुः सौम्यः २ पौष्णः ग्यामः ३ शितिपृष्ठो वार्हस्पत्यः ४
 शिन्धो वैश्वदेव ५ ऐन्द्रेऽरुणो ६ मारुतः कल्माष ७ ऐन्द्राग्नः स ८ हितो ९
 धोरामः सावित्रो १० वारुणः पेतः ११” इति । यद्यप्यश्वमेधप्र-
 करणे एते पठिताः तथापि ज्योतिष्टोमप्रकरणेऽप्येते विधीयन्ते ।
 “प्रैवाग्नेयेन वापयति मिथुनं सारस्वत्या करोति रेतः सौम्येन
 दधाति प्रजनयति पौष्णेन” इत्यादिना । तेष्वेकादशिनेषु
 दैव्यादग्नीषोमीयाद्विध्यन्तातिदेशः स्यात् । कुतः । अग्नीषोमी-
 यस्य पशुप्रकृतित्वेन पूर्व्वोधिकरणे निर्णितत्वादिति चेत् । मैवं ।
 सौत्यगतविशेषालिङ्गदर्शनात् । सुत्याकाले भवः सौत्यः सवनीयः
 पशुः । तत्र चोदकप्राप्ता रश्नैका वाचनिकी द्वितीया । एतच्च
 तृतीये निर्णीतं । तदेतद्रश्नादयमग्नीषोमीयपशौ असम्भवात्
 सवनीयस्य विशेषलिङ्गमेकं सुत्याकालीनत्वं द्वितीये च द्वे लिङ्गे

एकादशिनीषु दृश्येते । तत्रेदमास्नायते “द्वे द्वे रश्ने आदाय
द्वाभ्यां द्वाभ्यां रश्नाभ्यां एकैकं यूपं परिव्ययति” इति । सु-
त्याकालीनत्वं च तेष्वस्ति । अतः सौत्यधर्मातिदेशः । नवमा-
ध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“ऋण्यीवादिकेनोह ऊहोवास्य न पूर्ववत् ।

देव त्वं न गणस्यात ऊहो बह्वभिधित्वया” ॥ इति ।

यूपैकादशिन्यामग्न्यादिदेवताकाः पशव आस्नाताः “प्रैवा-
ग्नेयेन वापयति मयुनः सारस्वत्या करोति रेतः सोम्येन द-
धाति प्रजनयति पौष्णेन” इत्यादिना । ते च स्वनामभिरन्य-
त्रास्नाताः “आग्नेयः ऋण्यीवः सारस्वती मेषो बभ्रुः सोम्यः पौष्णः
श्यामः” इत्यादिना । तत्रासौक्यवचनान्तस्य मेधपतिशब्दस्य आ-
दित्येखिव नोह इति चेत् । मैवं । वैषम्यात् आदित्यगणस्य तत्र
देवत्वं । इह त्वैकैकस्य पृथग्देवत्वं । अतो बह्वन् देवानभिधातुं व-
ज्रवचनान्तत्वमूहनीयं । एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“एकादशिनकं तन्त्वं वमाहोमे ऽथ भिन्नता ।

तन्त्वं शक्यन्त्वतो भेदः प्रधानार्धर्चभेदतः” ॥ इति ।

एकादशिनेष्वाग्नेयमारस्वतसौम्यादिपशुषु वमाहोमस्य मह
कर्तुं शक्यत्वात् तन्त्वमिति प्राप्तं ब्रूमः । देवताभेदेन प्रधानभे-
दात् तत्तद्याज्यार्धर्चान्तकालानां भिन्नत्वेनानुष्ठानयोगपद्याम-
श्रवाद् भेदः । अत्रैवान्याश्चिन्तितं ।

“यूपैकादशिनी यूपाहुति भेदोऽथ तन्त्वता ।

सामीप्यभेदादाद्योऽन्यः सामीप्यं दृष्टिगं यतः” ॥ इति ।

यूपैकादशिन्यां चोदकप्राप्ता यूपोक्ततिः प्रतियूपं भिद्यते ।
 कुतः । यूपस्थान्तिके अग्निं मथित्वा यूपोक्ततिं जुहोतीति तद्वि-
 धानात् सामीप्यानाञ्च भेदादिति प्राप्ते ब्रूमः । न तावदत्यन्त-
 सामीप्यं सम्भवति यूपदाह प्रसङ्गात् । अतो यावता व्यवधानेन
 यूपा दृष्टिगोचरा भवन्ति तावता देशस्य समीपत्वमभ्युपेत्यं । तथा
 सति दैर्घ्यक्यामम्भवादाज्जतेस्तन्वता । तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“किमैकादशिनीष्वस्य कुम्भ्यादेर्भिन्नता न वा ।

असन्देहाय भेदोऽस्तु लिङ्गादेवास्य सिध्यति” ॥ इति ।

भिन्नदेवताकेष्वैकादशिनीषु पशूषु एककुम्भीपाके सति
 किमङ्गं कां देवतां प्रत्युपाकृतस्य पशोः सम्बन्धि इति मन्देहे
 सति प्रदानं सङ्कीर्त्यत । तस्मात् कुम्भ्यादेरावाप इति चेत् । मैवं ।
 चिह्नकरणमात्रेण मन्देहापगमसिद्धौ लाघवात् तस्मादत्र त-
 न्वता । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“तत् तन्वं हेयमुत नो चिह्नं नास्ति वसास्ततः ।

हेयं नो प्रतिपत्तित्वात् साङ्कर्येणाप्यदोषतः” ॥ इति ।

एकादशिनीषु कुम्भ्यादेर्यत् तन्वं निर्णीतं तत्परित्याज्यं
 अङ्गानामिव वसानां चिह्नाकरणसम्भवेन साङ्कर्यप्रसङ्गादिति
 चेत् । मैवं । वसाहोमस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वेन द्रव्यं प्रत्यपि प्रयोज-
 कत्वाभावेन तद्रव्यश्रपणार्थं कुम्भीभेदाप्रयोजकत्वस्य दूरापेत-
 त्वात् । न चात्र द्रव्यसाङ्कर्यं दोषाय भवति । व्यवस्थापकप्रमा-
 णाभावात् । ननु तत्तद्देवताविषयकयाज्याङ्गैर्दानेषु भिन्ना
 होमाः पूर्वं निर्णीताः । वाढं । तथैव अर्धर्चान्ते तद्व्यूहतां ।

किमायातं द्रव्यसाङ्कर्यं । तस्मात् कुम्भ्यादेस्तत्त्वं न त्याज्यं । इदं
षट्कं “प्रजापतिः प्रजा असृजत” इत्यस्मिन्ननुवाके द्रष्टव्यं
द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृज्यत इत्यसौ ।

यागो गुणो वा यागः स्यादन्वयाव्यवधानतः ॥

प्रत्यभिज्ञानमालभ्यमनूद्योत्सर्गशब्दतः ।

गुणं पर्यग्निकृत्याख्यं वक्तुत्तरनिवृत्तये ॥

न दृष्टा परिसङ्ख्यात्र चोदनात् प्राग्विधौ सति ।

पर्यग्निकरणान्ताङ्गरोतिः कृत्रोपकारतः” ॥ इति ।

“त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेत” इति प्रकृत्येदमाह्वातं “पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजति” इति । तत्र पर्यग्निकृतशब्देन संस्तु-
तस्य षण्डद्रव्यस्य पात्नीवतशब्देन पात्नीवन्नामकदेवतासम्बन्धस्य
च प्रतीयमानत्वादयं यागविधिः । एवं सति पर्यग्निकृतपात्नी-
वतशब्दयोरव्यवहितान्वयो लभ्यते । सिद्धान्ते तु पर्यग्निकृत-
मुत्सृजतीत्यन्वयं वाञ्छति । तदा व्यवहितान्वयो दुर्वारः । त-
स्मादायव्यषण्डवत् यागविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः । अनारम्भाधी-
तत्वान्नास्ति वायव्ये प्रकृतप्रत्यभिज्ञा । इह त्वालभ्यत्वेन प्रकृतः
षण्डः पात्नीवच्छब्देन प्रत्यभिज्ञायते । तमनूद्य पर्यग्निकृतश-
ब्दान्वितेनोत्सृजतीत्याख्यातेन पर्यग्निकरणाख्या गुणो विधी-
यते । न च प्रकृतिगतस्य पर्यग्निकरणस्य विहितौ चोदकेन प्राप्त-
त्वादनर्थकोऽयं विधिरिति वाच्यं । उपरितनाङ्गाननुवृत्ति-
धिप्रयोजनात् । न चैवं सति परिसङ्ख्या स्यात् । सा च दोष-

त्रयदृष्टा । स्वार्थयागो ऽन्यार्थस्वीकारः प्राप्तबाधश्चेति त्रयो
 दोषाः । पर्यग्निकरणवाक्ये स्वार्थो विधिस्त्यज्येत । अनर्थो निषे-
 धः स्वीक्रियेत । चोदकप्राप्तान्युपरितनाङ्गानि बाधेरन् । मैवं ।
 पर्यग्निकरणोत्तरभाविन्यङ्गानि नानुष्ठेयानीत्यस्याः परिमह्याया
 अन्तर्ङ्गीकारात् । कथन्तर्हं तन्निरुक्तिः । अर्थिकीति ब्रूमः ।
 चोदकप्रवृत्तेः प्रागेवायं विधिः प्रवर्तते । प्रत्यक्षोपदेशस्य शीघ्र-
 बुद्धिजनकतया कल्पातिदेशात्प्रबलत्वात् । तथा सति उपदिष्टै-
 रेवाङ्गैः निराकाङ्क्षायां विवृतौ चोदकस्याप्रवृत्त्यैवोपरितना-
 न्यङ्गानि न प्राप्यन्ते । न चानेन न्यायेन पर्यग्निकरणात् प्राची-
 नानामप्यप्राप्तिरिति वाच्यं । विधीयमानस्य पर्यग्निकरणस्य
 नूतनत्वे सति उपकारकल्पनापत्या प्रकृतौ यत् क्रुध्येपकारं प-
 र्यग्निकरणं तदवस्थापन्नस्यैवात्रविधेयत्वात् । प्रकृतौ च प्राचीना-
 ङ्गानन्तरभावित्वेन एवोपकारः क्रुप्त इति । अत्रापि तादृशस्यैव
 विधानात् पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिः सिध्यति । एवञ्च सति उत्सृ-
 जतीत्याख्यातेन यथोक्तपर्यग्निकरणविधौ अर्थमिद्विरूपरितना-
 ङ्गोत्सर्गा धातुनाऽनूच्यते । तदेवमत्र गुणविधिः । नवमाध्यास्य
 चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“आज्येन शेषमिद्युक्तौ द्रव्यप्रतिनिधिर्भवेत् ।

कर्माण्यदा ऽग्निसंस्वागःशेषसंस्थापनोक्तिभिः ॥

अङ्गीरीत्या समाप्तत्वाद्देवतोक्त्यनुवर्त्तनात् ।

साम्याच्छेषासंस्थितिस्तु याग आलम्बनादिति” ॥ इति ।

“त्वाग्रं पादोवतमालभेत” इति प्रकृत्य “पर्यग्निकृतं पा-

पान्नीवतमुत्सृजति” इति श्रुतं । तत्र पुनः श्रूयते “आज्येन
 शेषः सः स्थापयेत्” इति । तदिदमाज्यं पशुद्रव्यस्य प्रतिनि-
 धिर्भवेत् । कुतः । उत्सर्गशेषं संस्थापनशब्दैस्तदवगमात् । पर्य-
 ग्निकरणादूर्ध्वं पशुद्रव्यस्य त्यागमभिधाय आज्येनेति द्रव्या-
 न्तरं पशुस्थानीयं साधनभूतमुपरिश्य चोदकप्राप्तमुत्तरका-
 लीनमङ्गजातं तेन द्रव्येण समापनीयमिति विधीयते इति
 प्राप्ते ब्रूमः । पूर्वाधिकरणन्यायेनाङ्गरीत्या पान्नीवतपशुः स-
 माप्तः । यदि पान्नीवतमालभेतेति विहितस्य कर्मणः समा-
 प्तिर्न स्यात् केवलं पशुद्रव्यत्यागः क्रियेत तदा विहितो द्रव्य-
 देवतामन्वन्धरूपो यागो नानुष्ठितः स्यात् । ततो देवतामु-
 दिश्य त्यागोऽवश्यं कर्त्तव्यः । तथा मति पशुसाधनके यागे
 मुख्येन पशुनैव साधिते कुतः प्रतिनिधिः । देवताद्वयत्यागस्य
 चात्यन्तिवाक्येनैव भिद्धत्वात् पर्यग्निकरणोत्सर्गवाक्येनाङ्गरीति-
 विधापनीयः शेषो न कोऽप्यस्ति । तस्मादाज्यवाक्येन कर्मान्तरं
 विधीयते देवता तु पान्नीवतशब्दस्यानुवृत्त्या लभ्यते कर्मान्त-
 रस्यापि शेषत्वमुपचर्येत पश्याज्यद्रव्यकथोः पूर्वोत्तरकर्मणोः पा-
 न्नीवदाख्याया देवताया एकत्वेनाव्यवहितानुष्ठानं चापक्रमो-
 पसंहारसदृशत्वात् संस्थितिक्रियया चालम्बननिर्वापादिवयागो
 विलक्ष्यते । लिङ्प्रत्ययस्यापूर्वभावनामभिधत्ते । तस्मादाज्यद्र-
 व्यकं पान्नीवदेवताकं शेषवत् पशुयागसमनन्तरान्तरभाविक-
 र्मान्तरमत्र विधीयते एतदुभयं “इन्द्रः पत्नियामनुमयाजयत्”
 इत्यनुवाके द्रष्टव्यं । द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“अस्या ऊतिश्चरौ सौम्ये नास्ति वा पशुपाकतः ।

विकृतितादस्ति मैवमनिवृत्तेः पुरोत्थिते” ॥ इति ।

तृतीयसवने ये सौम्यचर्वाद्यस्तेषु हविष्कृदाङ्गानं पुनः कर्तव्यं । पश्वर्थमाह्वतायास्तस्याः पशुपाके निवृत्ते सति निवृत्तत्वादिति चेत् । मैवं । प्रकृतौ पत्नीसंयाजेभ्य ऊर्ध्वं हविष्कृतः पत्या उत्थानं वाक्येन विहितं पशावपि ततः पूर्वं निवृत्त्यभावात् । तस्मात् तत्कालीनेषु सौम्यचर्वादिषु नास्ति पुनराङ्गानं । एतच्च “घ्नन्ति वा एतत् सोमं” इत्यनुवाके द्रष्टव्यं । पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“उक्थोत्कर्षे षोडशी नोत्कथ्येनोत्कथ्यतेऽथवा ।

सोत्रकालाय नोत्कर्षः पूर्ववत् षोडशियह ॥

यहं पराञ्चमुक्थ्येभ्य इत्यङ्गाङ्गित्वभासनात् ।

न सोत्रे यह उत्कथ्ये सोत्रकालः प्रबाध्यतां” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमे षोडशियहं प्रकृत्य श्रूयते “तं पराञ्चमुक्थ्येभ्य निगृह्णाति” इति । तृतीयसवने सूर्यास्तमयात् प्रागेव उक्थ्यग्रहास्तयो गृह्णन्ते । तेभ्यः परस्तादयं षोडशी विहितः । यदि कदाचिद्दैवादुक्थ्यग्रहा अस्तमयादूर्ध्वमुत्कथ्येरन् तदा तदूर्ध्वं विहितस्यापि षोडशियहस्य नास्त्युत्कर्षः । कुतः । पूर्वन्यायेन कालस्यानुसरणीयत्वात् । कालोऽप्येवमान्नातः “समयाविषिते सूर्ये षोडशिनः सोत्रमुपाकरोति” इति । समयोऽस्तमयः तं प्राप्ते सूर्ये सोत्रप्रारम्भकालः । सोऽयमुत्कर्षं सति बाध्यते । तच्चायुक्तं । पूर्वचाग्निहोत्रस्य स्वकालमबाधितुमेवेष्टिमध्ये ऽनुष्ठाना-

ङ्गीकारादिति प्राप्ते ब्रूमः । पराञ्चमिति शब्देनोक्थेभ्य उत्तर-
कालः षोडशग्रहाङ्गत्वेन विधीयते । ततो मुख्यस्य ग्रहस्य
कालमबाधितुं उपसर्जनस्य सोत्रस्य कालं बाधित्वा मस्तोत्र-
ग्रह उक्तव्यः । दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितं ।

“विकृतौ प्रकृतौ वा स्यात् षोडश्युत्कर्षतोऽग्निमः ।

अविरुद्धेन वाक्येनानुल्लेष्टात् प्रकृतावसौ” ॥ इति ।

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते “य एवं विद्वान् षोडशिनं गृ-
ह्णाति” इति । सोऽयं षोडशग्रहो विकृतौ निविशते । कुतः ।
प्रबलेन वाक्येन तस्य ग्रहस्य प्रकरणादुल्लेख्यमाणत्वात् । उत्तरेऽ
हनि द्विरात्रस्य गृह्यते मध्यमेऽहनि त्रिरात्रस्येति हि वाक्यं ।
द्विरात्रादीनाञ्च विकृतित्वं प्रसिद्धं । अतः प्रकरणं बाधित्वा
विकृतौ निवेश इति प्राप्ते ब्रूमः “अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णी-
यात्” इत्यन्यद्वाक्यमस्ति । तेन प्रकृतिभूतेऽग्निष्टोमे निविशते ।
न चात्र प्रकरणबाधः । अग्निष्टोमस्य ज्योतिष्टोमावान्तरमंस्था-
रूपत्वेन ततोऽनन्यत्वात् । न चैवं मतिर्योऽदकेनैव द्विरात्रादिषु
प्राप्तत्वात् पुनर्विधिवाक्यं व्यर्थमिति शङ्कनीयं । अहर्विशेषमस्म-
न्नाय राजन्यादिनिमित्तनैरपेक्ष्याय वा तदुपपत्तेः । तस्मात्
प्रकृतौ निवेशः । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“उक्त्याग्रयणतः सस्यात् केवलाग्रयणादतः ।

आद्य उक्तिद्वयादन्य उक्त्यार्धत्वविधिवतः” ॥ इति ।

स पूर्वोक्तः षोडशी वचनद्वयबलेन उक्त्यपात्रादाग्रयण-
पात्राच्च गृहीतव्यः “उक्त्यास्मिर्गृह्णाति षोडशिनं” इत्येकं वाक्यं ।

“आययणाद्गृह्णाति षोडशिनं” इति द्वितीयं वाक्यं । अत्रोच्यते आययणपात्रादेव गृहीतव्यः । कुतः । उक्त्यवाक्यस्योत्तरकाल-विधिपरत्वात् “तं पराञ्चमुक्थ्यानि गृह्णाति” इत्यूर्ध्वकालवाचिनः पराक्शब्दप्रयोगात् । ततो नोभयस्माद्ग्रहणं । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“सवनेषु तृतीये वा मन्त्रयोक्त्या भवेत्तिषु ।

द्वे निन्दित्वा तृतीयस्य विधिस्तत्रैव गृह्यते” ॥ इति ।

स पूर्वोक्तः षोडशी ग्रहस्त्रिषु सवनेषु भवेत् । कुतः । सवनत्रयस्योक्तत्वात् षोडशिनं प्रकृत्याम्नायते । प्रातःसवने ग्राह्यो माध्यन्दिनसवने ग्राह्यस्तृतीयसवने ग्राह्य इति । नैतद्युक्तं । सवनद्वयस्यार्थवादत्वेन तृतीयसवनस्योक्तत्वात् । अत एव वाक्य-शेषे सवनद्वयं निन्दित्वा तृतीयसवनं विधीयते । यत् प्रातःसवन इत्यादिना सवनद्वये वज्रपातदोषोऽभिहितः तृतीयसवने ग्राह्यो न सर्वेषु सवनेषु गृह्णातीति प्रशंसापूर्वकं विहितं । तस्मात् तृतीयसवन एव षोडशीग्रहः । पुनरप्यन्यत् तत्रैव चिन्तितं ।

“अग्निष्टोमोक्त्यसम्बन्धी षोडश्यस्तुतश्स्तकः ।

तद्युक्तो वाऽयमः प्राप्तस्तत्र संस्थामबाधितुं ॥

स्तोत्रं भवत्यैकविंशं हरिवच्छस्यते ततः ।

इथ्यते ह्यन्यसंस्थानं स्तुतश्स्तुतस्ततः” ॥ इति ।

षोडशिनं प्रकृत्याम्नायते “अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीया-दप्युक्थ्ये ग्राह्यः” इति । सोऽयमग्निष्टोमोक्त्यसंस्थयोर्विहितः षोडशीग्रहः स्तुतश्स्तवर्जितो भवितुमर्हति । अन्यथा तदीयाभ्यां

स्तुतशस्त्राभ्यां क्रतुसमाप्तौ षोडशिसंख्यात्वं प्रमज्जेत । अग्निष्टो-
मसंख्यात्वमुक्त्यसंख्यात्वञ्च बाध्येत । तत्सम्बन्धिममाष्टभावादिति
प्राप्ते ब्रूमः “एकविंशः स्तोत्रं भवति प्रतिष्ठित्यै” “हरिवच्छ-
स्यते” इति । षोडशिनि प्रत्यक्षविधिना स्तुतशस्त्रे विहिते । किञ्च
“ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वान्नीय स्तोत्रमुपाकरोति” । ग्रह-
ग्रहणचमोन्नयनयोस्तत्र निमित्तत्वं श्रुतं । न हि मति निमित्ते
नैमित्तिकं त्यक्तुं शक्यं । तस्मात् पूर्व संख्यात्वहानिमन्यसंखा-
त्वञ्चाभ्युपेत्य स्तुतशस्त्रयुतत्वं द्रष्टव्यं ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःमंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ * ॥

ॐ ॥ यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानो मर्त्यं मर्त्यो
जोहवीमि । जातवेदो यशो अस्मासु धेहि पूजाभिरग्ने
अमृतत्वमश्न्यां । यस्मै त्वः सुकृते जातवेद उ लोक-
मग्ने कृणवः स्योनं । अश्विनः सपुत्रिणं वीरवन्तं गोम-
न्तः रयिं नशतेस्वस्ति । त्वे सु पुत्र शवसो वृचन् काम-
कातयः । न त्वामिन्द्रातिरिच्यते । उक्थ उक्थे सोम
इन्द्रं ममाद नीथे नीथे मघवानं ॥ १ ॥

सुतासः । यदीः सबाधः पितरं न पुत्राः समान-
दक्षा अवसे हवन्ते । अग्ने रसेन तेजसा जातवेदो

वि॒रोच॑से । र॒क्षो॒हा ऽमी॑व॒चात॑नः । अ॒पो अ॒न्व॒चा-
 रि॒षः र॑से॒न सम॑सृ॒क्षहि॑ । प॒य॒स्वाः अ॒ग्न आ॑ग॒मं तं
 मा स॑ः सृ॒ज व॑र्च॒सा । वसु॑र्वसु॒पति॑र्हि॒कम॑स्य॒ग्ने वि॒भाव॑-
 सुः । स्या॑म॒ ते सु॑म॒ताव॑पि । त्वा॑म॒ग्ने वसु॑पतिं॒ वसू॑नाम॒-
 भि॒प्रम॑न्दे ॥ २ ॥

अ॒ध्व॒रेषु॑ रा॒जन् । त्वया॑ वा॒जं वा॒ज॒यन्तो॑ ज॒येमा॑-
 भि॒ष्याम॑ पृ॒त्सुती॑र्म॒त्यानां॑ । त्वा॑म॒ग्ने वा॒ज॒सात॑मं वि॒प्रा
 व॑र्द्धन्ति सु॒ष्टुतं॑ । स॒नो रा॑स्व सु॒वीर्य्यं॑ । अ॒यं नो॑ अ॒ग्नि-
 र्व॑रि॒वः कृ॒णोत्व॑यं मृ॒धः पुर॑ ए॒तु प्र॑भि॒न्दन् । अ॒यः श-
 च॑न् ज॒यतु॑ ज॒र्ह्यपा॑णो॒ यं वा॒जं ज॒यतु॑ वा॒ज॒सातौ॑ । अ॒-
 ग्निना॑ग्निः स॒मि॒ध्यते॑ क॒वि॒र्य॒हप॑तिर्यु॒वा । ह॒व्य॒वाङ्जु॑-
 ह्वा॒स्यः । त्वः ह्य॑ग्ने अ॒ग्निना॑ वि॒प्रो वि॒प्रेण॑ स॒न्त॒स्ता ।
 स॒खा स॒ख्या स॒मि॒ध्यसे॑ । उ॒द॒ग्ने शु॒च॒य॒स्तव॑ वि॒ज्योति॑-
 षा ॥ ३ ॥

म॒ध॒वानं॑ म॒न्दे ह्य॑ग्ने च॒तु॒र्द॒श ॥

आ॒द॒दे वा॒च॒स्पत॑य॒ उप॑या॒म॒गृही॑तो॒ऽस्यावा॑यो अ॒यं
 वां या॑वां प्रा॒तर्यु॑जा अ॒यं वे॒नस्तं॑ प॒त्न॒था ये दे॑वास्त्रि॒-
 श॒दुप॑या॒म॒गृही॑तो॒ऽसि मू॒र्द्धानं॑ म॒धुश्चेन्द्रा॑मी॒ ओमा॑सो
 म॒रु॒त्वं न॒मिन्द्र॑ म॒रु॒त्वो म॒रु॒त्वान्म॒हान्म॒हान् क॒दा वा॑-

ममदब्धेभिर्हिरण्यपाणिः सुशर्मा बृहस्पतिर्हरिरस्य-
 म् उत्तिष्ठं तरणिराप्यायस्वेयुष्टे ये ज्योतिष्मतीं प्रया-
 साय चित्तमातिष्ठेन्द्रमसावि सर्वस्य महान्तस्रजोषा
 उदत्यं धातोरुः हि यस्त्वा षट्चत्वारिंशत् ॥ ० ॥

वाचः प्राणाय त्वा । उपयामगृहीतोऽस्यपानाय
 त्वा । आवायो वायवे स्रजोषाभ्यां त्वा । अयमृतायुभ्यां
 त्वा । यावामश्विभ्यां माध्वीभ्यां त्वा । पातर्युजावश्वि-
 भ्यां त्वा । अयं वेनः शण्डाय त्वैष ते योनिर्वीरतां
 पाहि । तं मर्काय त्वैष ते योनिः प्रजाः पाहि । ये देवा-
 स्त्रिंशदाग्रयणोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः । उपयाम-
 गृहीतोऽसीन्द्राय । मूर्धानमग्रये त्वा वैश्वानराय । म-
 धुश्च सः सर्पः । इन्द्राग्नीन्द्राग्निभ्यां त्वा । ओमासो वि-
 श्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः । मरुत्वन्तं चीणीन्द्राय मरुत्वन्ते । म-
 हान् द्वे महेन्द्राय त्वा । कदा च नादित्येभ्यस्त्वा । कदा
 च नस्तरीर्विवस्व आदित्यः । इन्द्रः शुचिरपः । वामं
 चीन् देवाय त्वा सवित्रे । सुशर्मा विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ।
 अग्न आयूष्यमग्रये त्वा तेजस्वते । उत्तिष्ठन्निन्द्राय
 त्वौजस्वते । तरणिः सूर्याय त्वा भ्राजस्वते । आति-
 ष्ठाद्याः षडिन्द्राय त्वा षोडशिनैः । उरुमायुष्टे यद्वैवा

मुमुग्धि । अग्रा विष्णू मुमुक्तं । परा वै पङ्क्तयः । देवा वै
 ये देवाः पङ्क्तयै । परा वै स वाचं । भूमिर्व्यतिथ्यन्
 प्रजापतिर्व्युक्षुध्यन् । भूमिरादित्यो वै । अग्निहोत्रमा-
 दित्यो वै । भूमिर्लेकः सलेकः सुलेकः । पस्थ्या सुष्टुतं ।
 त्वमग्ने सुष्टुतिं । यस्त्वा विरोचसे । त्वमग्ने विचर्षणे ॥

आददे ये देवा महानुत्तिष्ठन् सर्वस्य सन्तु दुर्मिचा-
 श्वतुः पञ्चाशत् ॥ ॥ आददे विज्जोतिषा ॥ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपा-
 ठके षट्चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

चतुर्थप्रपाठकः सम्पूर्णः ।

षट्चत्वारिंशोऽनुवाके सोमयागः समापितः । अथास्य प्र-
 पाठकस्य षट्चत्वारिंशाख्यान्तिमेऽनुवाके काम्येष्टियाज्या उच्य-
 न्ते । इष्टिकाण्डे द्विहविष्का काचिदिष्टिरेवमास्त्रायते “अग्नये पु-
 त्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमे-
 कादशकपालं प्रजाकामोऽग्निरेवासौ प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः
 प्रयच्छति” (सं० २ का० १२ प्र० ४ अ०) इति । वृद्धां पुत्रपौत्र-
 रूपेणाभिवृद्धियुक्तां । तत्राग्नये पुरोऽनुवाक्यामाह “यस्त्वा
 हृदा कीरिणा मन्यमानो मर्त्यं मर्त्यां जाह्नवीमि । जातवेदो
 यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमग्न्या” इति । हे जात-
 वेदः योऽहं मर्त्यः सन् कीरिणा गुणकीर्त्तनशीलेन हृदा मनसा
 त्वां अमर्त्यं मरणरहितं मन्यमान आह्वयामि तादृशेष्वस्मासु

पुत्रपौत्रादिरूपं प्रजाभिर्निष्पादितं यशः कीर्त्तिं निधेहि । हे
 अग्ने त्वत्प्रसादात् अमृतत्वं देवत्वं अग्निं प्राप्नुयां । अथ याज्या-
 माह “यस्मै त्व॥ सुकृते जातवेद उ लोकगग्ने छणवः स्थानं ।
 अश्विन॥ सपुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्त॥ रयिं नशते स्वस्ति” इति ।
 गोमन्तं कर्म करोतीति सुकृत् जातं जगत् वेत्तीति जातवेदाः ।
 हे जातवेदोऽग्ने त्वं सुकृते यस्मै यजमानाय स्थानं सुखकरं
 उत्कृष्टं लोकं स्थानं छणवः करोषि स यजमानो रयिं धनं
 स्वस्ति नशते सम्यक् प्राप्नोति । कीदृशं रयिं धनं । अश्विनं स-
 पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तं अश्वैः पुत्रैः पूरुभटैर्गोभिश्च संयुक्तं ।
 ऐन्द्रस्य पुरोऽनुवाक्यामाह “ले सु पुत्र श्वमो वृत्रन् कामका-
 तयः । न त्वामिन्द्राऽतिरिच्यते” इति । ले त्वयि श्वमो बलस्य
 सुवृत्रन् सुष्टुवृत्रहन् मर्ष्यं ते कामाः भोगाः काम्यन्ते याभिः
 सुतिभिस्तः कामकातयः । इन्द्रस्यातिप्रबलत्वात् श्वमः पुत्रे-
 त्युपचर्यते । हे श्वमः पुत्रेन्द्र अस्मदीयसुतयः त्वयि सुष्टु
 वर्त्तन्ते काचिदपि सुतिस्त्वां नातिरिच्यते । मर्ष्यस्य सुतिवा-
 क्यस्य त्वयि विद्यमानत्वात् । अथ याज्यामाह “उक्थ उक्थे
 सोम इन्द्रं ममाद नीये नीये मघवान॥ सुता मः । यदी॥ स
 बाधः पितरं न पुत्राः समानदत्ता अवमे हवन्ते” इति । उक्थ
 उक्थे सोमयागवर्त्तिनि तत्तच्छस्ते स सोमः इन्द्रं ममाद
 हर्षयामास । नीयते आह्वयते इन्द्रो अत्रेति नीया यागप्रदेशः ।
 समानदत्ताः स्वतुल्येषु यजमानेषु कुशलाः । सुतामः पुत्रस्या-
 नीया यजमानाः । पितृस्थानीयं मघवानं । नीये नीयं तत्तद्याग-

प्रदेशे । अवमे रक्षार्थं । हवन्ते आह्वयन्ति । यदीं सबाधः यस्मादी-
 दृश आहृतो मघवा विरोधिषु असुरेषु बाधकारी तस्मा-
 दाह्वयन्ते । पुत्राः पितरं न पितरमिव । यथा बालाः अन्यै-
 स्ताड्यमानाः स्वरक्षार्थं पितरमाह्वयन्ति तद्वत् । इत्यन्तरं
 विधत्ते “अग्नये रसवते ऽजक्षीरे चरुं निर्व्वपेयः कामयेत रस-
 वान्त्यामित्यग्निमेव रसवन्तः स्वेन भागधेयेनोपधावति स
 एवैनं रसवन्तं करोति रसवानेव भवत्यजक्षीरे भवत्याग्नेयी वा
 एषा यदजा साक्षादेव रसमवरुन्धे” (सं० २ का० १२ प्र० १४ अ०)
 इति । रसवान् क्षीरदध्यादिरमोपेतः । अजा आग्नेयी । अजा-
 या अग्निवत् प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वादाग्नेयत्वं । साक्षादव्यवधा-
 नेन शीघ्रमित्यर्थः । अत्र पुरोऽनुवाक्यामाह “अग्ने रमेन तेजसा
 जातवेदो विरोचमे । रक्षोहा ऽमीवचातनः” इति । हे जातवेदो
 ऽग्ने रमेनास्मान् योजय । तेजसा विरोचमे विशेषेण प्रकाशम ।
 कीदृशस्त्वं । यागदेशे रक्षमां हन्ता । शरीरे अमीवस्य अन्तर-
 रोगस्य चातनः विनाशकः । याज्यामाह “अपो अन्वचारिषः
 रमेन समसृज्महि । पयस्तां अग्न आगमं तस्मा सः सृज वर्चसा”
 इति । सोमावसृष्टे उरुं हि राजा वरुणश्चेत्यस्मिन्ननुवाके व्या-
 ख्यातोऽयं मन्त्रः । इत्यन्तरं विधत्ते “अग्नये वसुमते पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निर्व्वपेद् यः कामयेत वसुमान्त्यामित्यग्निमेव वसुम-
 न्तः स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं वसुमन्तं करोति वसुमा-
 नेव भवति” (सं० २ का० १२ प्र० १४ अ०) इति । अत्र पुरोऽनुवा-
 क्यामाह “वसु र्वसुपतिर्हि कमस्यग्ने विभावसुः । स्याम ते सुमता-

वपि” इति । हे अग्ने हि कं यस्मात् कारणात् त्वं वसुर्लोकानां
 वासिता वसुपतिः धनपतिः प्रजायुक्तश्चासि तस्मादयमपि ते
 तव सुमतौ अनुग्रहबुद्धौ स्याम अवस्थिता भवेमः । याज्यामाह
 “त्वामग्ने वसुपतिं वसूनामभिप्रमन्दे अध्वरेषु राजन् । त्वया
 वाजं वाजयन्तो जयेमाभिष्याम पृत्सुतीर्मर्त्यानां” इति । हे रा-
 जन् दीप्तिमन्नग्ने अध्वरेषु यज्ञेषु त्वां अभिप्रमन्दे सर्वतः प्रक-
 र्षेण तोषयामि । कीदृशं त्वां । वसूनां वसुपतिं धनानां मध्ये
 यानि श्रेष्ठानि धनानि तेषामधिपतिमित्यर्थः । वाजयन्तो अ-
 न्निमिच्छन्तो वयं त्वत्प्रसादेन वाजमन्नं जयेम । विरोधिनां
 मर्त्यानां मनुष्याणां पृत्सुतीर्युद्धानि अभिष्याम अभिभवितुं
 शक्ता भवेम । इत्यन्तरं विधत्ते “अग्नये वाजसृते पुरोडाशम-
 ष्टाकपालं निर्वपेत् सङ्ग्रामे संयत्ते वाजं वा एष मिसीर्षति यः
 सङ्ग्रामं जिगीषत्यग्निः खलु वै देवानां वाजसृदग्निमेव वाज-
 सृतः स्वेन भागधेयेनोपधावति वाजः हन्ति वृचं जयति तः
 सङ्ग्राममथो अग्निरिव न प्रतिष्टे भवति” (सं० २ का० १२ प्र० ।
 ४ अ०) इति । वाजमन्नं सरति प्राप्नोतीति वाजसृत् । लोके युद्धं
 जेतुमिच्छुः जयादूर्ध्वं वैरिसम्बन्धमन्नं कृत्वा मिसीर्षति प्राप्नुमि-
 च्छति अतो वाजसृत् इति विशेषणं युक्तं । वाजं धावति प्राप्नोति
 तदर्थं वृचं शत्रुं हन्ति युद्धञ्च जयति किञ्चायमग्निरिव अन्येन
 प्रतिष्टे तिरस्कृतं शक्नो न भवति । तच्च पुरोऽनुवाक्यामाह
 “त्वामग्ने वाजनातमं विप्रा वर्द्धन्ति सुष्टुतं । मनो राख सुवी-
 र्ये” इति । हे अग्ने त्वां विप्रा यजमाना वर्द्धयन्ति अभि-

वृद्धिं प्रापयन्ति । कीदृशं त्वां । वाजमातमं अतिशयेनान्नप्रदं ।
 सुष्टुतं स्तोत्रैर्हि सुष्टुसुतं स तादृशस्त्वं नो अस्माकं सुवीर्यं सुष्टु
 सामर्थ्यं राख देहि । याज्यामाह “अयं नो अग्निर्वरिवः क-
 णोत्पथं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् । अयं शत्रून् जयतु जर्हषाणो
 ऽयं वाजं जयतु वाजमातो” इति । अयमग्निः अस्माकं वरिवः
 परिचारकं मृत्यवर्गं सम्पादयतु । मृधो वैरिणो विदारयन्
 नोऽस्माकं पुरतो गच्छतु । जर्हषाणः प्रहरन् शत्रून् जयतु ।
 वाजमातो अन्नदाननिमित्तं परकीयमन्नं जयतु । इत्यन्तरं
 विधत्ते “अग्नयेऽग्निते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद् यस्या-
 ग्नावग्निमभ्युद्धरेयुर्निर्दिष्टभागो वा एतयोरन्नोऽनिर्दिष्टभागो
 ऽन्यसौ सम्भवन्नौ यजमानमभिमम्वतः स ईश्वर आर्त्तिमा-
 र्त्तीर्षदग्नयेऽग्निते निर्वपति भागधेयेनैवैनो शमयति नार्त्ति-
 मार्च्छति यजमानः” (मं० २का० १२प्र० १४अ०) इति । गार्हप-
 त्यादाहवनीये ऽग्निं प्रक्षिप्य तत्राग्निहोत्रं हूयते । तथा सति
 यस्य यजमानस्य सम्बन्धिनः पुरुषा विस्तृत्य उद्धृत आहव-
 नीयाग्नौ पुनरप्यन्यमग्निमुप्युद्धरेयुः स यजमानोऽग्नियुक्ता-
 ग्नये निर्वपेत् तत्र विशेष्यरूपोऽग्निर्निर्दिष्टभागः । विशेषणरू-
 पस्तर्निर्दिष्टभागः तावभौ परस्परं संसृज्यमानौ यजमानं भक्ष-
 यितुमभिलक्ष्य सम्भवतः । ततः स यजमान आर्त्तिमार्त्तीरो-
 श्वरः विनाशं प्राप्तुं सम्भवति । तावन्नो अनयेष्ट्याशामृतः ।
 तत्र पुरोऽनुवाक्यामाह “अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपति-
 र्युवा । हव्यवाङ् जुह्वास्वः” इति । पश्चात् प्रक्षिप्तेनाग्निना पूर्वा-

वस्थितोऽग्निः सम्यग्दीप्यते । सोऽग्निर्विशेषणैः कविरित्यादिभि-
 र्विशिष्टैः स्थितोऽर्थः । याज्यामाह “त्वं ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेण
 मन्त्रता । सखा सख्या समिध्यमे” इति । हे पूर्वावस्थिताग्ने
 पश्चात् प्रक्षिप्तेनाग्निना त्वं समिध्यमे । तादृशस्त्वं ब्राह्मणजा-
 त्यभिमानी सन्मार्गवर्त्ती प्रियश्च इतरोऽपि तादृश एव ।
 इत्यन्तरं विधत्ते “अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशभट्टाकपालं नि-
 र्वपेद् यस्याग्निरुद्धृतो ऽज्जतेऽग्निहोत्र उदायत्” (मं०२का०।
 २प्र०।४अ०) इति । यस्य यजमानस्याग्निहोत्रार्थमुद्धृतोऽग्नि-
 होमात् पूर्वमेवापशामति स एतामिष्टिं निर्वपेत् । अत्र शाखा-
 न्तरानुसारिणां मतं पूर्वपक्षत्वेनापन्यस्यति “अपर आदोष्या-
 नुद्धृत्य इत्याहुः” (मं०२का०।२प्र०।४अ०) इति । अपरोऽग्नि-
 र्गार्हपत्ये प्रदीप्य पूर्वोद्धरणमनु पुनरुद्धरणीय इति तन्मतं
 तदिदं दूषयति “तत् तथा न कार्यं यद्भागधेयमभिपूर्वं उद्वि-
 यते किमपरोऽभ्युद्वियेतेति” (मं०२का०।२प्र०।४अ०) इति ।
 अग्निहोत्रहविर्लक्षणा यद्भागधेयमभिलक्ष्य पूर्वा वज्रिरुद्धृतः
 तमेव भागमभिलक्ष्य अपरो वज्रिः किमुद्वियेत । तदेतदनु-
 चितं । इतिशब्दे हेतौ । तस्मात् तत् तथा न कार्यं । मिद्वान्तं
 विधत्ते “तान्येवावचाणानि सन्निधाय मन्येत्” (मं०२का०।२प्र०।
 ४अ०) इति । यान्युक्तानि शान्तानि तान्येवाधस्तादवस्थाप्य
 पूर्वारणीभ्यां अग्निमन्यनं कुर्यात् । मन्यते मन्त्रमुत्पादयति
 “इतः प्रथमं जज्ञे अग्निः स्वाद्योनेरधि जातवेदाः । स गार्यात्रया
 त्रिष्टुभा जगत्या देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्” (मं०२का०।

२ प्र० १४ अ०) अग्निः पूर्वमितो दग्धकाष्ठादुत्पन्नः इदानीमपि
 ष जातवेदाः गायत्र्यादिभिष्कन्दोभिरनुगृहीतः स्वाद्योनेर्द-
 ग्धकाष्ठादभिजायतां । जातश्च तं तं देवं प्रजानन् देवेभ्यो हव्यं
 वहतु । मन्त्रस्य तात्पर्यं व्याचष्टे “कन्दोभिरेवैनं स्वाद्योनेः
 प्रजनयति” (सं० २ का० १२ प्र० १४ अ०) इति । नन्वस्मिन् मिद्धा-
 न्तेऽपि पूर्वपक्षवदपरोऽग्निः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह “एष वाव-
 मौऽग्निरित्याहुः (सं० २ का० १२ प्र० १४ अ०) इति । स्वकारणा-
 दुत्पन्नत्वादेव एव पूर्वोऽग्निः । न तु भेदोऽस्तीति मिद्धान्तिन
 आहुः । तर्हि किमर्थेयमिष्टिरित्याशङ्क्याह “ज्योतिस्त्वा अस्य
 परापतितमिति यदग्नये ज्योतिष्मते निर्वपति यदेवास्य
 ज्योतिः परापतितं तदेवावर्त्तन्ते” (सं० २ का० १२ प्र० १४ अ०) इति ।
 अस्य पूर्वस्याग्नेर्ज्योतिरेव विनष्टं न त्वग्निर्विनष्टः । तच्च ज्वा-
 लारूपं ज्योतिरिष्टा सम्पाद्यते । अत्र याज्यापुरोऽनुवाकयोः
 प्रतीकं दर्शयति “उदग्ने शुचयस्तव विज्योतिषा” इति । उदग्ने
 शुचयस्तव शुकेति मन्त्रस्त्वमग्नेरुद्र इत्यनुवाके (सं० १ का० १
 १ प्र० ११४ अ०) व्याख्यातः । विज्योतिषा वृहतेत्ययं मन्त्रः कृणु-
 ष्यपाज इत्यस्मिन्ननुवाके (सं० १ का० १२ प्र० ११४ अ०) व्याख्यातः ।
 अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“यस्त्वा याज्या पुत्रवत्यामिष्टौ पुत्रस्य यागके ।

अग्नेऽथ रमवद्यागे वसुर्वसुमतीष्यते ॥

तामग्ने वाजसृद्यागे ह्यग्निनाग्निवतीष्यते ।

उदवि ज्योतिषे ज्योतिष्मत्ये तत्र चतुर्दश” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । नवमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“ज्योतिष्मती भवेन्नो वा दर्शाद्यद्भृतलोपने ।

निमित्तसत्वात्स्यान्नाग्निहोत्रार्थाद्भृतिवर्जनात्” ॥ इति ।

अग्निहोत्रप्रक्रियायामिदमाह्वयते “अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद् यस्याग्निरुद्धृतो ऽज्जतेऽग्निहोत्र उद्धायेत्” (मं०श्का०।१प्र०।४अ०) इति । प्रतिदिनमग्निर्होतुं गार्हपत्यादुद्धृत्य आहवनीयेऽग्निः प्रक्षिप्यते सोऽयमुद्धृतोऽग्निः कदाचिदज्जते अग्निहोत्रे यदि शास्येत् तदानीमियमिष्टिः प्रायश्चित्तमित्यर्थः । तत्र दर्शपूर्णमासार्थमुद्धृतस्याप्यग्नेः शान्तौ नेयं ज्योतिष्मतीष्टिर्भवेत् । कुतः । अग्न्युद्वासकस्य निमित्तस्य मद्भावात् इति चेत् । मैवं । अग्निहोत्रार्थाद्भृतस्यैवाग्नेरुद्धानं तन्निमित्तमिति प्रकरणद्वगम्यते अनया चेष्ट्या अग्निहोत्रार्थैवाग्निः पुनरुत्पाद्यते । तथा सत्यग्निहोत्रस्येयमिष्टिः सामवायिकमङ्गं भवति । अतो ऽग्निहोत्रार्थाद्भृतोदात्तस्य निमित्तस्याभावाच्चैमिक्तिकीष्टिर्न प्रवर्तते । तच्चैवान्यच्चिन्तितं ।

“धार्त्याद्वाते सास्ति नो वा सर्वार्थत्वे न विद्यते ।

गतश्रीत्वनिमित्तं तत् सर्वार्थत्वं न विद्यते” ॥

“धार्त्या गतश्रिय आहवनीय इति” गतश्रीशब्दार्थस्यैवं श्रूयते “त्रयो वै गतश्रियः प्रुश्रुवान् ग्रामणी राजन्यः” इति । और्वो गौतमो भारद्वाज इति कल्पसूत्रकारः । गतश्रीभिर्धार्यमाणस्याहवनीयस्य सर्वकर्माथत्वे सत्यग्निहोत्रार्थत्वमप्यस्तीति तदुद्वाते सा ज्योतिष्मतीष्टिर्विद्यत इति चेत् । मैवं । न ह्यन्यस्य धारणे

अग्निहोत्रं निमित्तं । किन्तु गतश्रीत्वं । सर्वकर्म समुदायस्य चो-
दनया कयाचिदप्यचोदित्वात् स्वार्थत्वं शङ्कितुमप्यशक्यं । गत-
श्रीत्वं निमितीकृत्य धृतोऽग्निः प्रसंगात् सर्वकर्मरूपं कुर्वन्नग्नि-
होत्रेऽप्युपकरोति इति चेत् । उपकरोतु नाम । नैतावता प्रा-
र्याश्चत्तस्य निमित्तत्वं लभ्यते । अग्निहोत्रार्थमुद्धृतस्योदात्तत्वं
निमित्तं । न चात्र तदस्ति । किन्त्वन्यस्य यस्य कस्यचित् कर्म-
णोऽर्थं समुद्धृतस्य गतश्रीत्वनिमित्तं धारणं क्रियते । तस्मात्
निमित्ताभावान् नास्ति सः दृष्टिः ॥ * ॥

इति कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
षट्चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ * ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोऽहार्दं निवारयन् ।

पुमर्थान्तरौ देयादियन्तीर्थमहेश्वरः ॥ * ॥

इति श्रीमद्दिव्ययोगोद्भूतो विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य
श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहोपास्यज्ञापारि-
पालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहि-
ताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकभाष्यं सम्पूर्णम् ॥ * ॥

ॐ तत्सत्

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकः ।

दे॒वा॒सुराः संय॑त्ता आ॒सन् ते दे॒वा विज॑यमु॒पय॑-
न्तोऽग्नौ॒ वामं॑ वसु स॒व्यद॑धते॒दमु॑ नो भविष्यति॒ यदि॑
नो जे॒ष्यन्तीति॒ तद॑ग्निर्य॒कामय॑त तेनापा॒क्राम॑त्तद्दे॒वा
विजि॑त्याव॒रुह॑त्समा॒ना अन्वा॑यन्त॒दस्य॑ सह॒सादि॑त्सन्त॒
सोऽरो॑दीद्यदरो॒दीत्तद्गु॑द्रस्य॒ रुद्र॑त्वं यदश्रव॑णीयत॒
तत् ॥ १ ॥

र॒जतः॑ हिर॑ण्यमभवत्तस्माद्र॒जतः॑ हिर॑ण्यमदक्षि॒
ण्यम॑श्रुजः॒ हि यो ब॑र्हिषि॒ ददा॑ति पुरास्य॒ संवत्स॑रा-
ङ्गहे॒ रुद॑न्ति॒ तस्माद्ब॑र्हिषि॒ न दे॒यः सोऽग्निर॑ब्रवीद्भाग्य॒-
सान्यथ॑ व इ॒दमिति॑ पुनरा॒धेयं॑ ते के॒वल॑मित्य॒नुव॑न्नृभ॒-
वत् खलु॑ स इत्य॒ब्रवीद्यो॑ महे॒षत्य॑मग्निमा॒धाता॑ इति॒
तं पू॒षाध॑त्त तेन ॥ २ ॥

पूषार्धोत्तस्मात्पौष्णाः पशव उच्यन्ते तं त्वष्टाधत्त
 तेन त्वष्टार्धोत्तस्मात्त्वाष्ट्राः पशव उच्यन्ते तं मनुरा-
 धत्त तेन मनुरार्धोत्तस्मान्मानव्यः प्रजा उच्यन्ते तं
 धाताधत्त तेन धातार्धोत्तस्मत्सर्वो वै धाता तस्मात्सं-
 वत्सरं प्रजाः पशवोऽनु प्रजायन्ते य एवं पुनराधेय-
 स्यद्धिं वेद ॥ ३ ॥

ऋध्नोत्येव योऽस्यैवं बन्धुतां वेद बन्धुमान् भवति
 भागधेयं वा अग्निराहित इच्छमानः प्रजां पशून् य-
 जमानस्योपदोद्रावोद्वास्य पुनरादधीत भागधेयेनै-
 वैनं५ समर्धयत्यथो शान्तिरेवास्यैषा पुनर्वस्वोराद-
 धीतैतद्वै पुनराधेयस्य नष्टं च यत्पुनर्वस्तु स्वायामेवैनं
 देवतायामाधाय ब्रह्मवर्चसी भवति दर्भैरादधात्यया-
 तयामत्वाय दर्भैरादधात्यङ्ग्य एवैनमोषधीभ्योऽवरु-
 ध्याधत्ते पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति पञ्च वा
 ऋतव ऋतुभ्य एवैनमवरुध्याधत्ते ॥ ४ ॥

अशीयत तत्तेन वेद दर्भैः पञ्चविंशतिश्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपा-
 ठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निर्म्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ १ ॥
 अध्वर्याः प्रकृतौ मन्त्राः प्रपाठकचतुष्टये ।
 वर्णिता पुनराधेयं पञ्चमाद्ये प्रवक्ष्यते ॥ २ ॥
 आधानादूर्द्धमेवैषा वक्तव्या पुनराहितिः ।
 तथाप्यध्ययनस्यायं क्रम एष हि तत्त्वतः ॥ ३ ॥
 सरस्वती स्वपुत्राय तद्बुद्धिस्थे क्रमे वरं ।
 ददौ तेन क्रमेणैव पठन्त्यन्येऽपि पाठकाः ॥ ४ ॥
 एकादशानुवाकाः स्युः पञ्चमेऽस्मिन् प्रपाठके ।
 तत्रादौ पुनराधेयमनुवाकचतुष्टये ॥ ५ ॥
 ततः षष्ठेऽभ्युपस्थानं काम्या याज्यास्तथान्तिमे ।
 विधीयतेऽनुवाकेऽस्मिन्नादिमे पुनराहितिः ॥ ६ ॥

उद्गास्य पुनरादधीतेति विधास्यति । तत्र पुनराधेयस्याग्निं
 देवतां विधातुं अग्निविषयमुपाख्यानमुदाहरन् प्रसङ्गाद्भजतस्य
 यज्ञे दक्षिणालं निषेधति ॥ “देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा
 विजयमुपयन्तोऽग्नौ वामं वसु सन्त्यदधतेदमु नो भविष्यति
 यदि नो जेष्यन्तीति तदग्निर्न्यकामयत तेनापाक्रामत् तद्देवा
 विजित्वावरुत्समाना अन्वायन्तदस्य सहसादित्सन् सोऽरोदी-
 द्यदरोदीत्तद्बुद्धस्य रुद्रत्वं यदश्रवणीयत तद्भजतः हिरण्य-
 मभवत् तस्माद्भजतः हिरण्यमदक्षिणमश्रुजः हि यो बर्हिषि
 ददाति पुरास्य संवत्सराद्गृहे रुदन्ति तस्माद्बर्हिषि न देयं”

इति । संयत्ताः युद्धयुक्ताः विजयं प्राप्नुवन्तो देवाः । तथा तेभ्योऽपहतं मणिमुक्तादिकं श्रेष्ठं वसु रक्षणायाम्नौ निक्षिप्तवन्तः । कयश्चिदसुराणां विजये सत्येतद्धनं अस्माकमापद्युपयुज्यत इति देवानामाशयः । अश्रवशीयत भूमावपतत् तद्रजतं हिरण्यमभवत् रजतरूपं धनमभवत् । अत्र हिरण्यशब्दस्य धनसामान्यवाचित्वात् रजतं हिरण्यमदक्षिणमित्यविरुद्धं । तस्याश्रुजन्यत्वेन दक्षिणां प्रत्ययोग्यत्वात्तद्दाने संवत्सरादवागेव गृहे किञ्चित् रोदननिमित्तं भवति । तस्माद्दहर्हिषि यज्ञे तन्न दद्यात् ॥ अग्निदेवतां पुनराधेये विदधाति ॥ “मोऽग्निरब्रवीद्भाग्यसान्धय व इदमिति पुनराधेयं ते केवलमित्यब्रुवन्मृषत् खलु स इत्यब्रवीद्यो मद्देवत्यमग्निमादधाता इति” इति ॥ आदौ असाधारणेन भागेन युक्तो भवानि, पश्चादिदं वसु युष्मभ्यं दास्यामीत्यग्निनोक्ता देवाः तवैव पुनराधेयमिति भागं ददुः । तेन तुष्टोऽग्निरिदमब्रवीत् । यो मद्देवत्यं हविः कृत्वा अग्निं पुनरादधात् स खलु समृद्धिमानिति । तस्मात् समृद्ध्यर्थं पुनराधेयं हविरग्निदेवतं कुर्यादित्यर्थः ॥ तामेव समृद्धिमुदाहरणेन स्पष्टयति ॥ “तं पूषाधत्त तेन पूषार्घ्नात् तस्मात्पौष्णाः पञ्चव उच्यन्ते । तं त्वष्टाधत्त तेन त्वष्टार्घ्नात् तस्मात्त्वाष्टाः पञ्चव उच्यन्ते । तं मनुराधत्त तेन मनुरार्घ्नात् तस्मान्नानयः प्रजा उच्यन्ते । तं धाताधत्त तेन धातार्घ्नात् संवत्सरो वै धाता तस्मात् संवत्सरं प्रजाः पञ्चवोऽनु प्रजायन्ते” इति । पूषत्वष्टमनुसंवत्सराभिमानिधातृभिः पश्चादिसमृद्धि-

लब्धा ॥ समृद्धिवेदनं प्रशंसति ॥ “य एवं पुनराधेयस्यर्द्धं वेद
 च भ्रोत्येव” इति ॥ एषादिरूपस्याग्निबन्धुसमूहस्य वेदनं प्रशं-
 सति ॥ “योऽस्यैवं बन्धुतां वेद बन्धुमान् भवति” इति ॥ पुनरा-
 धेयं विधत्ते ॥ “भागधेयं वा अग्निराहित इच्छमानः प्रजां
 पशून् यजमानस्योपदोद्रावोदास्य पुनरादधीत भागधेयेनै-
 वैनः समर्धयत्यथो शान्तिरेवास्तेषां” इति । प्रथमाधानेन
 आहितोऽग्निः असाधारणभागवाञ्छया अधिकोपद्रवं चकार
 तच्छान्तिरनेन भवति । तस्मादुदासनेष्ट्या पूर्वाग्निमुदास्य
 पुनरप्यग्निमादध्यात् । उदासनेष्टिश्च सूत्रकारो दर्शयति ॥
 आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेदैश्वानरं द्वादशकपालं वारुणं
 दशकपालमग्नयेऽप्सुमतेऽष्टाकपालं मैत्रं चरुमग्निमुदासयिष्यन्
 इति । पौर्णमासीमिष्ट्या ज्वलतोऽग्नीन्तृजति^१ इति ॥ कालं
 विधत्ते ॥ “पुनर्वस्वोरादधीतैतद्वै पुनराधेयस्य नक्षत्रं यत्पुनर्वसु
 स्वायामेवैनं देवतायामाधाय ब्रह्मवर्चसो भवति” इति ।
 पुनरुपावर्त्तते वामं वसु अनयोरिति पुनर्वसु, अतो नक्ष-
 त्रात्मिका देवता स्वीया । पुनराधानस्य प्रथमाधानवि-
 कृतित्वात् दध्नकाष्ठैराधानप्राप्तौ “अपोश्च दर्भान् विधत्ते ॥
 “दर्भैरादधात्ययातयामत्वाय” इति । अत्रापिध्नकाष्ठैराधाने
 गतसारता स्यात् । अतएव सूत्रकार आह ॥ आयतनेषु
 पुराणान् दर्भान्तुः स्तीर्य भूमिर्भूवेति सर्पराज्ञीभिर्गार्हपत्य-
 मादधाति इति ॥ दर्भविधिमनूय प्रशंसति ॥ “दर्भैराद-
 धात्यज्ञ एवैनमोषधीभ्योऽवस्थाधत्ते” इति । इन्द्रो वृत्रम-

हन्त्रित्यादौ (सं० ६ का० १ प्र० १ ८ अ०) दार्शनिकब्राह्मणे च
दर्भाणामपकार्यत्वाभिधानादब्रूपत्वमोषधिरूपत्वञ्च विस्पष्टं ।
अस्मिन् पुनराहितेऽग्नौ कर्त्तव्याया इष्टेः अग्निर्देवता पूर्वं
विहिता ॥ अथ द्रव्यं विधत्ते ॥ “पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति
पञ्च वा ऋतव ऋतुभ्य एवैनमवरुध्याधत्ते” इति । बह्वृच-
ब्राह्मणे द्वादशमासाः पञ्चर्तवो । हेमन्तशिशिरयोः समासेने-
त्याप्नानात् ऋतूनां पञ्चसङ्ख्या ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुःसंहिताभाष्ये प्रथमका-
ण्डस्य पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ * ॥

परा वा एष यज्ञं पशून्वपति योऽग्निमुद्वासयते
पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तोः
पशवो यज्ञमेव पशून्वरुन्धे वीरहा वा एष देवानां
योऽग्निमुद्वासयते न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः
पुराणमक्षन् पङ्क्त्यो याज्यानुवाक्यो भवन्ति पाङ्क्तो
यज्ञः पाङ्क्तः पुरुषो देवानेव वीरं निरवदायामि
पुनरा ॥ १ ॥

धत्ते शताक्षरा भवन्ति शतायुः पुरुषः शते-
न्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति यद्वा अग्निरा-

हितो नर्थ्यते ज्यायो भागधेयं नि कामयमानो यदा-
 ग्नेयः सर्वं भवति सैवास्यर्द्धिः सं वा एतस्य गृहे वाक्
 सृज्यते योऽग्निमुद्वासयते स वाचः सः सृष्टां यज-
 मान ईश्वरोऽनु पराभवितोर्विभक्तयो भवन्ति वाचो
 विष्टृत्यै यजमानस्यापराभावाय ॥ २ ॥

विभक्तिं करोति ब्रह्मैव तदेकरूपांशु यजति यथा
 वामं वसु विविदानो गूहति तादृगेव तदग्निं प्रति
 स्विष्टकृतं निराह यथा वामं वसु विविदानः प्रकाशं
 जिगमिषति तादृगेव तद्विभक्तिमुक्त्वा प्रयाजेन वषट्-
 करोत्यायतनादेव नैति यजमानो वै पुरोडाशः पश-
 व एते आहुती यदभितः पुरोडाशमेते आहुती ॥ ३ ॥

जुहोति यजमानमेवोभयतः पशुभिः परिगृह्णाति
 कृतयजुः सम्भृतसम्भार इत्याहुर्न सम्भृत्याः सम्भारा
 न यजुः कर्तव्यमित्यथो खलु सम्भृत्या एव सम्भाराः
 कर्तव्यं यजुर्यज्ञस्य समृद्धौ पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा
 पुनरुत्स्यूतं वासः पुनरुत्सृष्टोऽनङ्गान् पुनराधेयस्य
 समृद्धौ सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इत्यग्निहोत्रं
 जुहोति यच्च यच्चैवास्य न्यक्तं ततः ॥ ४ ॥

एवैनमवरुन्धे वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वा-

सयते तस्य वरुण एवर्णयादग्निवारुणमेकादशक-
पालमनुनिर्वपेद्यच्चैव हन्ति यश्चास्यर्णयातौ भागधे-
येन प्रीणाति नार्त्तिमार्च्छति यजमानः ॥ ५ ॥

आपराभावाय पुरोडाशमेते आहुती ततः षड्-
चिःशच्च* ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपा-
ठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ॥

द्वितीयानुवाके याज्याद्यङ्गजातं विधित्सुः पूर्वोक्तं द्रव्यवि-
धिमनूद्य प्रशंसति ॥ “परा वा एष यज्ञं पशून् वपति योऽग्नि-
मुदासयते पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः
पशवो यज्ञमेव पशून्वरुन्धे” इति । परा वपति विनाशयति ।
धानादिहविर्भिर्यज्ञः पाङ्क्तः । पङ्क्तिच्छन्दसः पशून्हेतुत्वात्
पशवोऽपि पाङ्क्ताः ॥ याज्यानुवाक्ये विधत्ते ॥ “वीरहा वा एष
देवानां योऽग्निमुदासयते न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः
पुरास्त्रमचन् षड्क्त्वा याज्यानुवाक्या भवन्ति । पाङ्क्तो यज्ञः
पाङ्क्तः पुरुषो देवानेव वीरं निरवदायाग्निं पुनराधत्ते” इति ।
देवानां मध्ये वीरोऽग्निः । तद्वधकारिणो यजमानस्यान्नं ऋता-
यवः सत्यमिच्छन्तो ब्राह्मणाः पुरा नैवाचन् नैव भुक्तवन्तः ।
अग्ने, भोजन इत्यस्य रूपं । अग्ने तमद्याश्वं नेत्यादयश्चतस्रोऽक्षर-
पङ्क्तयः । तासु प्रधानहविषो दे । स्विष्टकृतो दे । तासु अग्नि-

* षड्चिःशच्च इति पुस्तकद्वये । षड्विंशतिश्चेति तु पुस्तकद्वये ।

काण्डे अग्निर्मूर्धत्यनुवाके इष्टकोपधानार्थत्वेनास्नाताः । इह तु वाचनिकस्तद्विधिः । शाखान्तरे तु याज्याप्रस्तावे ममास्नाताः । पुरुषस्य हस्तद्वयपादद्वयशिरोभिः पाङ्क्तं । देवानेव देवानामेव मध्ये वीरं अग्निं निरवदाय उदामनलक्षणादधभयान्निष्कृत्य ॥ चतसृषु चतुर्विद्यमानामक्षरमह्यां प्रशंसति ॥ “शताक्षरा भवन्ति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रतिष्ठति” इति । “अग्ने तमद्येत्येषा प्रथमा चतुर्विंशत्यक्षरा । अधाह्यग्ने क्रतोः । आभिष्टे अद्येत्यभयोरेकैका पञ्चविंशत्यक्षरा । एभिर्नी अर्कैरित्येषा षड्विंशत्यक्षरा । अण्डाभिर्मानिनो ब्रह्मणः स्वप्रमाणेन शतसंवत्सरायुष्टात्तत्सन्ततिपतितस्यापि सामान्येन शतायुष्टं धर्माधर्माभ्यां तत्कर्षापकर्षा भवतः । शतनाडीषु मञ्जारादृशेन्द्रियेषु शतमह्या ॥ प्रधानकर्म्मण इव प्रयाजाज्यभागाद्यङ्गानामप्याग्नेयत्वं विधत्ते ॥ “यद्वा अग्निराहितो नर्थते ज्यायो^१ भागधेयं निकामयमानो यदाग्नेयः सर्वं भवति सैवास्यर्द्धः” इति । यजमानस्य समृद्ध्यभावादग्नेः समृद्ध्यभावोऽनुमेयः ॥ समिधो अग्न्याग्ने^२ आज्यस्य विर्यान्वत्यादिषु चतुर्षु प्रयाजमन्त्रेषु समृद्ध्यन्तादग्निशब्दात् पूर्वं समृद्धिमप्रप्नोतीत्याद्वितीयाविभक्त्यन्तानामग्निशब्दानां क्रमेण प्रयोगं विधत्ते ॥ “सं वा एतस्य गृहे वाक् सृज्यते योऽग्निमुद्रामयते स वाचः स सृष्टां यजमान ईश्वरोऽनु पराभविताविभक्तया भवन्ति वाचो विष्टयै यजमानस्यापराभावाय” इति । अग्नि

* अथ इत्येव पाठः तै० वा० ।

मुद्रामयितुरेतस्य वाक् गृहेऽवस्थितानां वाग्भिः संसृज्यते तत्-
 समा भवति । तां वाचमनु यजमानोऽपि इतरवैलक्षण्यरूप-
 स्योत्कर्षस्याभावात् पराभूतो भवति । एताभिस्तु विभक्तिभिः
 पुनराधेयस्याग्न्याधेयाद्वैलक्ष्ये मति यजमानस्य विलक्षणत्वेन
 वाग्विधृतो सत्यां पराभवः शाम्यति ॥ विभक्तयः सूत्रे दर्शि-
 ताः ॥ “अग्नाग्नेऽग्नावग्नेऽग्निनाग्नेऽग्निमग्न* इति चतुर्थं प्रयाजेषु
 चतस्रो विभक्तीर्ददाति” इति ॥ तथा चैवं मन्त्रपाठः सम्प-
 द्यते ॥ “समिधो अग्नाग्न† आज्यस्य वियन्तु । तनूनपादग्नावग्न
 आज्यस्य वेतु । इडो अग्निनाग्न आज्यस्य वियन्तु । बर्हि-
 रग्निमग्न आज्यस्य वेतु” इति ॥ यथोक्तविभक्तिविधिमनूद्य
 प्रशंसति ॥ “विभक्तिं करोति ब्रह्मैव तदकः” इति ।
 तत्पुनराधेयं ब्रह्मैव अग्न्याधेयात्परिवृढमेव करोति ॥ अत्र
 मन्त्राणां नीचध्वनिं विधत्ते ॥ “उपांशु यजति यथा वामं
 वसु विविदानो गूहति तादृगेव तत्” इति । यथा लोके
 श्रेष्ठं वसु लब्धवान् पुरुषो गोपायति तद्वत् ॥ खिष्टकृत्यच्चध्वनिं
 विधत्ते ॥ “अग्निं प्रति खिष्टकृतं निराह यथा वामं वसु वि-
 विदानः प्रकाशं जिगमिषति तादृगेव तत्” इति । निराह
 निःशेषध्वनिं कुर्यात् । यथा लोके श्रेष्ठं वसु लब्धवान् द्रव्य-
 पतिः प्रसिद्धिं गन्तुमिच्छति तद्वत् ॥ पूर्वविहितानां विभक्तीनां
 प्रयाजमन्त्रसम्बन्धं विधत्ते ॥ “विभक्तिमुक्त्वा प्रयाजेन वषट्कारो-

* अग्नेऽग्नावग्निनाग्निम् इति तै० ।

† अग्नेऽग्न इति तै० । अग्नाग्न इति वा० ।

त्यायतनादेव नैति” इति । विभक्तिवचनप्रकारो दर्शितः । तदुक्तिसहितेन प्रयाजमन्त्रेण वषट्कारपूर्वं यजेत । तथा मति पूर्वोक्तवाक्संमर्गकृतपराभवरहितः आयतनात् स्वगृहान्नैति न निर्गच्छति किन्तु स्वगृहे प्रतितिष्ठति । पुनरूर्जा निवर्तस्व ॥ मह रय्या निवर्तस्व इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां आग्नेयपुरोडाशस्याधस्तादुपरिष्ठाच्चाहुतिद्वयं विधत्ते ॥ “यजमानो वै पुरोडाशः पशव एते आहुतो यदभितः पुरोडाशमेते आहुतो जुहोति यजमानमेवोभयतः पशुभिः परिगृह्णाति” इति ॥ अत्र चोदकप्राप्तान्त्वम्भारानाधानमन्त्रांश्च वाजमनेयादिशाखान्तरमनुमृत्य पूर्वपक्षरूपेण निराचष्टे ॥ “कृतयजुः सम्भृतमम्भार इत्याहुर्न सम्भृत्याः सम्भारा न यजुः कर्तव्यं” इति । यजुःशब्देन सर्पराजोपमृतय आधानमन्त्रा विवक्षिताः । सम्भारशब्देन मिकतोषादिमपमृदिशेषाश्च विवक्षिताः । प्रथमाधाने यजुषामुच्चारितत्वात् सम्भाराणां मप्यादितत्वाच्च अस्यापि कर्मविशेषस्याधानादत्यन्तभेदाभावेन यजुःसम्भारयोः मिद्वलान्तदुभयं पुनर्न कर्तव्यमिति पूर्वपक्षः ॥ प्रथमाधाने वाजमनेयिमत् सूत्रकार उदाजहार ॥ “मप पार्थिवान्त्वम्भारानाहरत्येवं वानस्पत्यान् पञ्च पञ्च वा भूयमे वा पार्थिवान्त्वम्भारान्त्वम्भरदिति वाजमनेयकं” इति ॥ मिद्वलान्तमाह ॥ “अथो खलु सम्भृत्या एव सम्भाराः कर्तव्यं यजुर्यजस्य समृद्धौ” इति । अथोशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः ॥ अत्र सूत्रकारः पक्षद्वयमुदाजहार ॥ “कृताकृताः सम्भारा यजूंषि

च भवन्त्यपि वा पञ्च पार्थिवान्त्सम्भारानाहरत्येवं वान-
 स्पत्यान्” इति ॥ दक्षिणां विधत्ते ॥ “पुनर्निष्कृतो रथो
 दक्षिणा पुनरुत्स्यूतं वामः पुनरुत्सृष्टोऽनङ्गान् पुनराधेयस्य
 मसृद्धौ” इति । आदौ रथो भग्नः मन् पुनर्दृढीकृतः पुन-
 र्निष्कृतः एतादृशो रथो दक्षिणा । दक्षिणेति सर्वत्र योज-
 नीयं । किञ्च मत् सृचीतन्तुभ्यां स्यूतं पुनरुत्स्यूतं । दौर्वल्येन भारं
 बाहुमशक्ततया परित्यक्तः मन् केनचित्प्रापणेन पुनः शक्तीकृतः
 स पुनरुत्सृष्टः ॥ तूष्णोमेव होतव्यमिति प्रथमाधानस्यामन्त्रत्वेन
 यदग्निहोत्रं विहितं तदत्र चोदकप्राप्तं तदपोद्य समन्त्रकं
 विधत्ते ॥ “मत्त ते अग्ने समिधः मत्त जिह्वा इत्यग्निहोत्रं जु-
 होति यत्र यत्रैवास्य न्यक्तं तत एवैनमवरुन्धे” इति । मन्त्रस्त्व-
 पग्न्याग्न्याख्यास्यते । अत्र पुनराधेयदेवस्याग्नेर्यद्यदङ्गं यस्मिन्
 यस्मिन् प्रदेशे न्यक्तं निमग्नं विस्मृतं तत एव प्रदेशात्साङ्गमेन-
 मग्निं मम्यादयति ॥ अनु निर्वाणं हविर्विधत्ते ॥ “वीरहा वा
 एष देवानां योऽग्निमुद्धामयते तस्य वरुण एवर्णयादाग्निरारुण-
 मेकादशकपालमनुनिर्वपयञ्चैव हन्ति यश्चास्यर्णयात्तौ भाग-
 धेयेन प्रीणाति नार्त्तिमार्च्छति यजमान” इति । ऋणनमिव
 यातयति षोडशतीति ऋणयात् । तौ बध्नाग्निषोडशित्ववरुणौ
 तोषयति * ॥

अथ भीमांसा । दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

* तौ वाऽग्निवरुणौ तोषयति इति तै० ।

“एकादिना समुच्चयं पुनर्निष्कृत इत्यथ ।

बाधकं वा समुच्चयमुभयोरित्युदोरणात् ॥

आधानदक्षिणेपेतमुभयोरित्यनूद्यते ।

ददातीत्यविधायित्वात्कार्यक्याद्बाधकं भवेत्” ॥

आधाने विकल्पिता गोद्रव्यदक्षिणा द्रव्यान्तरदक्षिणाश्च बहवः श्रूयन्ते ॥ “एका देया षड्देया द्वादश देयाः” इति । पुनराधाने तु पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणेत्यादि श्रुतं । भग्नः सन् पुनः समाहितः पुनर्निष्कृतः । मेयं पुनर्निष्कृतादिदक्षिणा किमतिदिष्टया एकादिदक्षिणया समुच्चयते उत तां बाधते इति मंशयः । उभयोर्दक्षिणा ददात्यग्न्याधेयिकोः पौनराधेयिकीश्चेत्युक्तत्वात्समुच्चय इति पूर्वपक्षः । ददातीति वर्तमाननिर्देशस्य विधित्वाभावात् आधानकाले पूर्वदत्तं पुनराधानकाले च दीयमानं मिलित्वाभयोरित्यनूद्यते । दक्षिणात्वरूपस्य कार्यस्यैकत्वादुपदिष्टमतिदिष्टस्य बाधकमिति ॥ ० ॥

इति माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःमंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

ॐ ॥ भूमिर्भूम्या द्यौर्वरिणान्तरिक्षं महित्वा । उपस्थे ते देव्यदितेऽग्निर्मन्नादमन्नाद्यायादधे । आयं गौः पृश्निरक्रमोदसनन्मातरं पुनः । पितरञ्च प्रयन्तुवः । त्रिशङ्खाम विराजति वाक् पतङ्गाय शिश्रिये । प्र-

त्यस्य वह द्युभिः । अस्य प्राणादपानत्यन्तश्चरति रो-
चना । व्यथ्यन्महिषः सुवः । यत्त्वा ॥ १ ॥

क्रुद्धः परोवप मन्थुना यदवर्त्त्या । सुकल्पमग्ने तत्तव
पुनस्त्वोद्दीपयामसि । यत्ते मन्थुपरोक्षस्य पृथिवीमनु
दध्वसे । आदित्या विश्वे तद्देवा वसवश्च समाभरन् ।
मनो ज्योतिर्जुपतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञः समिमं द-
धातु । बृहस्पतिस्तनुतामिमं नो विश्वे देवा इह मा-
दयन्तां । सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा सप्त ॥ २ ॥

ऋषयः सप्त धाम प्रियाणि । सप्त होत्राः सप्तधा त्वा
यजन्ति सप्त योनीरापृणस्वा घृतेन । पुनरूर्जा निव-
र्तस्व पुनरग्न इषायुषा । पुनर्नः पाहि विश्वतः । सह
रय्या निवर्तस्वाम्ने पितृस्व धारया । विश्वप्स्त्रिया वि-
श्वतस्परि । लेकः सलैकः सुलेकस्तेन आदित्या आज्यं
जुषाणा वियन्तु । केतः सकेतः सुकेतस्तेन आदित्या
आज्यं जुषाणा वियन्तु । विवस्वाः अदिर्तिर्देवजूति-
स्तेन आदित्या आज्यं जुषाणा वियन्तु ॥ ३ ॥

त्वा जिह्वाः सप्त सुकेतस्तेन चर्योदश च ॥ ३ ॥

इति तत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपा-
ठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

प्रथमद्वितीययोः पुनराधेयस्य प्रधानविधिसुदङ्गानि च निरूपितानि । तृतीये त्वाधानमन्त्रा आन्वायन्ते ॥ कल्पः ॥ “भूमिर्भूमेति सर्पराज्ञीभिर्गार्हपत्यमादधाति । यत्त्वा क्रुद्धः परो वपेति दक्षिणाग्निं । यत्ते मन्युपरोत्तस्थेतीतरान्” इति । आहवनीयसम्भावमर्थानित्यर्थः । त एते षण्मन्त्राः ॥ तत्र प्रथम एवं पथते ॥ “भूमिर्भूम्ना द्यौर्वरिणान्तरिक्षं महिम्ना । उपस्थे ते देव्यदितेऽग्निमन्नादमन्नाद्यायादधे” इति । हे गार्हपत्यप्रदेश त्वं लोकत्रयात्मकोऽसि । तत्र भूम्ना बाहुभ्याम् भूमिरसि । वरिणा वरिम्णा श्रेष्ठत्वेन द्यौरसि । महिम्ना महत्त्वेन अन्तरिक्षमसि । हे अदिते भूमे तत्प्रदेशरूपे देवि उपस्थे तवोत्सङ्गे अन्नादं अन्नभोक्तारं गार्हपत्याग्निं अन्नाद्याय यजमानस्यादनयोऽग्न्यान्मिच्छथि आदधे स्थापयामीत्यर्थः ॥ अथ द्वितीयः ॥ “आयं गौः पृथ्वीरक्रमोदमनन्मातरं पुनः । पितरञ्च प्रयन्त्वुवः” इति । अयं गार्हपत्य आदित्यरूपेण गौः गमनशीलः पृथ्वीः श्वेतवर्णः जगदाक्रमीत् । आक्रमणप्रकार एव स्पष्टीक्रियते । पुनर्मातरं पृथिवीं अमनन् आमीदत् प्राप्नोदित्यर्थः । सुवः स्वर्गरूपं पितरञ्च प्रयन् प्रकर्षेण गच्छन् अवाप्त्यतः । द्यौः पिता पृथिवी मातेति श्रुत्यन्तरात् तयोर्मातापितृत्वं ॥ अथ तृतीयः ॥ “त्रिंशत्सङ्ख्यां विराजति वाक् पतङ्गाय शिश्रये । प्रत्यस्य वह द्युभिः” इति । आदित्यरूपस्य गार्हपत्यस्य सम्बन्धि त्रिंशत्सङ्ख्याकं धाम मुहूर्तरूपं तेजो विशेषेण विराजते । अद्भ्यः पञ्चदश मुहूर्ताः रात्रेः पञ्चदश । किञ्च वैदिकस्तुतिरूपा वाक्

पतङ्गाय पचिवदाकाशमञ्चारिणमादित्यं शिश्रिये आश्रित-
वती ॥ तथा चान्यत्राम्नायते ॥ अग्निः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते
इत्यादि । हे तादृशगार्हपत्य त्वां प्रति यदस्माभिरुद्धामन-
रूपं प्रतिकूलत्वमाचरितं तत्सर्वं अस्य प्रतिलिप मनमि मा
कृथाः । “द्युभिर्ज्वालारूपाभिः देवेषु अस्मदीयं हविर्वह प्रापय ॥
अथ चतुर्थः ॥ “अस्य प्राणादपानत्यन्तश्चरति रोचना ।
व्यखन्महिषः सुवः” इति । अस्यादित्यस्य रोचना दीप्तिः
‘प्राणात् उच्छ्वाममदृशादुदयात् अपानतो निश्वामतुल्यमस्तमयं
गच्छन्ती द्यावापृथिव्योरन्तश्चरति । महति मण्डले निषीद-
तीति महिषः आदित्यः यजमानेभ्यः सुवः स्वर्गलोकं व्यख्यत्
प्रकाशितवान् । आदित्यरूपेण म्रियमान हे गार्हपत्य त्वा-
मादधामीत्यभिप्रायः ॥ अथ पञ्चमः ॥ “यत्त्वा क्रुद्धः परोवप
मन्युना यदवर्त्या । सुकल्पमग्ने तत्तव पुनस्त्वाद्दीपयाममि”
इति । हे दक्षिणाग्ने क्रुद्धः कोपपराधीनोऽहं तेन मन्युना त्वां
परोवप । उवप इति लिङुत्तमपुरुषः । परोपवान् उद्धामित-
वानस्मीति यत् यच्चावर्त्या ममृष्ट्यभावलक्षणेन दारिद्रेणे-
द्धामितवानस्मि । हे अग्ने तव प्रसादात्तत्सुकल्पं सृष्टु कृतमस्तु ।
पुनरपि त्वां वयमुद्दीपयामः ॥ अथ षष्ठः ॥ “यत्ते मन्युपरो-
पस्य पृथिवीमनु दध्वमे । आदित्या विश्वे तद्देवा वमवश्च
समाभरन्” इति । हे आहवनीय मदीयकोपेन उद्धामितस्य
तव यत्तेजः पृथिवीमनुप्रविश्य ध्वस्तं तत्तेज आदित्यादयः
समाभरन्तु ॥ कल्पः ॥ “मनो ज्योतिर्जुषतामिति बृहस्पति-

वत्यर्चापतिष्ठते” इति । पाठस्तु “मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञः समिमं दधातु । बृहस्पतिस्तनुतामिमं नो विश्वे देवा इह मादयन्तां” इति । उद्दासनापराधपरिहाराय मनो माननीयमग्नेर्ज्योतिर्होत्रमाणाज्यं जुषतां सेवतां । विच्छिन्नं दमं यज्ञं सन्दधातु । बृहस्पतिरस्माकमिमं यज्ञं तनुतां विस्तीर्णं करोतु । विश्वे देवाः सर्वेऽपि देवाः इहास्मिन् कर्मणि मादयन्तां तृप्तियुक्ता भवन्तु । कल्पः “सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इत्यग्निहोत्रं जुहोति” इति । पाठस्तु “सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः सप्त ऋषयः सप्त धाम प्रियाणि । सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनीराष्ट्रणस्त्राघृतेन” इति । ‘हे अग्ने ते तव समिधः सप्तसङ्ख्याकाः । अथेत्योदुम्बरपलाशशमीविकङ्कताशनिहतवृक्षपुष्करपर्णरूपाः । अतएव सूत्रकारो यथोक्तान्त्सप्तसम्भाराननुक्रम्य* इति वानस्पत्यानित्युपसञ्जहार । ज्वालारूपा जिह्वाश्च सप्त । तथा चाथर्वणिका आमनन्ति “काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूस्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरूची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः” (मुण्ड० उप०।मु०१।२।४।) इति । ऋषयो मन्त्रास्ते च समित्सम्यादनार्थाः सप्तसङ्ख्याकाः । अश्नो रूपं कृत्वा यदश्नत्येति षट् इत्यादयः समाश्नाताः । प्रियाणि धाम स्थानानि सप्त । गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निप्रभ्यावसन्त्यग्राजिहिताग्नीध्रीयात्यानि सोमयागे वज्रि-

* यथोक्तान् सम्भारान् समन्तकाननुक्रम्येति वा पाठः ।

धारकाणि सप्तसङ्ख्याकानि स्थानानि । सप्त होत्राः होतृ-
 प्रमुखा वषट्कर्तारः । होता प्रशस्ता ब्राह्मणाच्छंसी पोता
 नेष्टा आग्नीध्रोऽच्छावाकश्चेति सप्तसङ्ख्याकाः । त्वां यजमानाः
 सप्तधा यजन्ति । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्त्यः षोडशी
 अतिरात्रोऽप्येयमो वाजपेयश्चेति सप्तप्रकाराः । तादृश-
 स्त्वं सप्तयोनीराहवनीयादिस्थानानि घृतेन सर्वतः पूरय ।
 कल्पः “पुनरूर्जा सह रय्येत्यभितः पुरोडाशमाहुतीर्जुहेति
 पुनरूर्जेति वा पुरस्तात्प्रयाजानूयाजानां सह रय्येतुपरिष्ठा-
 दनूयाजानां” इति । प्रथममन्त्रपाठस्तु “पुनरूर्जा निवर्तस्व
 पुनरग्न इषायुषा । पुनर्नः पाहि विश्वतः” इति । हे अग्ने त्वं
 मयोदासितोऽपि ऊर्जा क्षीरादिरसेन सह पुनर्निवर्तस्व अत्रा-
 गच्छ, इषा अग्नेन आयुषा च सह पुनरागच्छ । अत्रास्मान्
 पुनः पुनः कृतात् विश्वतः सर्वस्मादपराधात्पाहि । द्वितीय-
 मन्त्रपाठस्तु “सह रय्या निवर्तस्वाम्ने पिन्वस्व धारया । वि-
 श्वप्सिया विश्वतस्परि” इति । हे अग्ने रय्या धनेन सह निव-
 र्तस्व । सा भक्षण इति धातुः । विश्वेन स्थायते भक्ष्यते पीयत
 इति विश्वप्सो । तादृश्या वृष्टिधारया विश्वतस्परि सर्वेषां
 हणधान्यलतापादपानां उपरि पिन्वस्व मिश्र । कल्पः “य-
 स्तृतीयमादधीत स एतान् होमान् जुहुयात् लोकः सलोकः
 सुलोकः” इति । मन्त्रत्रयपाठस्तु “लोकः सलोकः सुलोकस्तेन
 आदित्या आज्यं जुषाणा विद्यन्तु । केतः सकेतः सुकेतस्तेन
 आदित्या आज्यं जुषाणा विद्यन्तु । विवस्वाः अदितिर्देवजूति-

स्तेन आदित्या आज्यं जुषाणा वियन्तु” इति । लेकः सलेकः
सुलेकः, केतः सकेतः सुकेतः, विवस्वान् अदितिर्देवभूतिश्चेति
नवसंख्याका लेकादिनामका ये आदित्यास्ते सर्वे जुषाणाः
प्रीयमाणाः अस्माकमाज्यं वियन्तु पिवन्तु ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

चतुर्भिर्भूमिरित्याद्यैरादधात्यस्त्रिमानसं ।

दक्षिणाग्निन्तु यत्चेति यदित्याहवनीयकं ॥

मनस्तूपस्थितिः सप्त जुहुयादग्निहोत्रकं ।

पुनर्द्वाभ्यां पुरोडाशमभितो जुहुयादथ ॥

तृतीयमादधानस्य लेकाद्या होममन्त्रकाः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहितायां प्रथम-
काण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

ॐ ॥ भूमिर्भूमा द्यौर्वरिणेत्याहाशिषैवैनमाधत्ते सर्पा
वै जीर्यन्तोऽमन्यन्त स एतं कसर्णीरः काद्रवेयो मन्त्र-
मपश्यत्ततो वै ते जीर्णास्तनूरपाघ्नत सर्पराश्रिया
ऋग्भिर्गाहपत्यमादधाति पुनर्नवमेवैनमजरं कृत्वा-
धत्तेऽथो पूतमेव पृथिवीमन्नाद्यं नोपानमत्सैतं ॥ १ ॥

मन्त्रमपश्यत्ततो वै तामन्नाद्यमुपानमद्यत्सर्परा-
श्रिया ऋग्भिर्गाहपत्यमादधात्यन्नाद्यस्यावरुद्धा अथो

अस्यामेवैनं प्रतिष्ठितमाधत्ते यत्त्वा क्रुद्धः परो वपेत्या-
हापहुत एवास्मै तत्पुनस्त्वोदीपयामसीत्याह समिन्ध
एवैनं यत्ते मन्युपरोप्तस्येत्याह देवताभिरेव ॥ २ ॥

एनं सभरति वि वा एतस्य यज्ञश्छिद्यते योऽग्नि-
मुद्दासयते बृहस्पतिवत्यर्चोपतिष्ठते ब्रह्म वै देवानां
बृहस्पतिर्ब्रह्मणैव यज्ञं सन्दधाति विच्छिन्नं यज्ञं स-
मिमं दधात्वित्याह सन्तत्यै विश्वे देवा इह मादय-
न्तामित्याह सन्तत्यैव यज्ञं देवेभ्योऽनुदिशति सप्त ते
अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः ॥ ३ ॥

इत्याह सप्त सप्त वै सप्तधाग्नेः प्रियास्तनुवस्ता
एवावरुन्धे पुनरूर्जा सह रय्येत्यभितः पुरोडाशमा-
हुती जुहोति यजमानमेवोजी च रय्या चोभयतः
परिगृह्णात्यादित्या वा अस्माँल्लोकादमुं लोकमायन्ते
ऽमुष्मिन् लोके व्यतृष्यन्त इमं लोकं पुनरभ्यवेत्याग्नि-
माधायैतान् होमानजुहवुस्त आर्ध्वन् ते सुवर्गं लो-
कमायन् यः पराचीनं पुनराधेयादग्निमादधीत स
एतान् होमाञ्जुहुयाद्यामेवादित्या ऋद्धिमार्ध्वन् ता-
मेवर्ध्नाति ॥ ४ ॥

सतं देवताभिरेव जिह्वा एतान् पञ्चविंशतिश्च ॥४॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपा-
ठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ॥

चतुर्थानुवाके पूर्वोक्तमन्त्रा व्याख्यायन्ते । अन्नाद्यायेत्यस्य
मन्त्रपदस्याभिप्रायमाह “भूमिर्भूम्ना द्यौर्वरिणेत्याहाशिषैवै-
नमाधत्ते” इति । आशिषा अन्नाद्यं प्राप्नुमिच्छया चतसृभि-
र्ऋग्भिराधानं विधत्ते “सर्पा वै जीर्यन्तेऽमन्यन्त स एतं
कसर्णीरः काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत्ततो वै ते जीर्णास्तनूरुपाप्लव
सर्पराजिया ऋग्भिर्गार्हपत्यमादधाति पुनर्नवमेवैनमजरं
कृत्वाधत्तेऽथो पूतमेव” इति । जीर्यन्तो जरां प्राप्नुवन्तोऽम-
न्यन्त को जरायाः प्रतीकार इति विचारितवन्तः । तदा
कसर्णीरनामकः काद्रवेयः कद्रूपुत्रो भूमिरित्यादिकं मन्त्र-
सङ्गमपश्यत् । तन्मन्त्रसामर्थ्यात् ते सर्पा जीर्णाः शरीरत्वतोऽप-
हत्य कोमलास्त्वचः प्राप्नुवन् । सर्पाणां राज्ञो भूमिः । इयं वै
सर्पतो राज्ञीत्यन्वयान्नानात् । तस्या ऋचः भूमिर्भूमेत्याद्याः
ताभिराहितो वक्त्रिः जरां परित्यज्य नूतनः पूतश्च भवति ।
तमेव विधिमनूय प्रशंसति “पृथिवीमन्नाद्यं गोपानमक्षेतं
मन्त्रमपश्यत्ततो वै तामन्नाद्यमुपानमद्यत्सर्पराजिया ऋग्भि-
र्गार्हपत्यमादधात्यन्नाद्यस्यावस्था अथो अस्थामेवैनं प्रतिष्ठित-
माधत्ते” इति । अन्नाद्यायेत्युक्तत्वात् प्राप्तिः । उपस्थे ते देवी-
त्युक्तत्वाद्भूमौ प्रतिष्ठितत्वं । यदाह परोवप तत्सुकल्पमित्युक्तेः
बालस्येव अग्नेः सान्त्वनाय अपलाप इत्याह “यत्त्वा क्रुद्धः परो-

वपेत्याहापकृत एवासौ तत्” इति । उद्दीपयामसीत्याहाभिप्रा-
यमाह “पुनस्त्वोद्दीपयामसीत्याह समिन्ध एवैनं” इति । आ-
दित्या विश्व इत्यादेरभिप्रायमाह “यन्ते मन्युपरोप्तस्येत्याह
देवताभिरैवैनं सम्भरति” इति । उपस्थानं विधत्ते “वि वा
एतस्य यज्ञश्चिद्यते योऽग्निमुदासयते बृहस्पतिवत्यर्चोपतिष्ठते
ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैव यज्ञं मन्दधाति” इति । बृह-
स्पतिशब्दोऽस्यामसीति बृहस्पतिवती । तं शब्दं प्रशस्य मन्दधा-
त्विति शब्दस्याभिप्रायमाह “विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधा-
त्वित्याह सन्तत्यै” इति । सम्वोधनस्योपयोगमाह “विश्वे देवा
इह मादयन्तामित्याह सन्तत्यैव यज्ञं देवेभ्योऽनुदिशति” इति ।
यज्ञं सन्ततं कृत्वा देवेभ्यस्तत्कथनाय सम्वोधनं । समिधादिषु
सप्तसङ्ख्याया उपयोगमाह “सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा
इत्याह सप्त सप्त वै सप्तधाग्नेः प्रियास्तनुवस्ता एवावरुन्धे” इति ।
समिधादयः सर्वे पदार्थाः प्रत्येकं सप्त सप्त च निर्दिश्यन्ते ।
यस्मात्सप्तधावस्थिताः पदार्थाः अग्नेः प्रियास्तनुवः तस्मात्तदव-
रोधाय सप्तसङ्ख्याः । द्वितीयानुवाके विहितयोराराज्योर्मन्त्रौ
विनियुक्ते “पुनरूर्जा सह रय्येत्यभितः पुरोडाशमाहुती जु-
होति यजमानमेवोर्जा च रय्या चोभयतः परिगृह्णाति” इति ।
तृतीयाधाने होमान् विधत्ते “आदित्या वा अस्माँल्लोकादमं
लोकमायन् तेऽमुस्मिन् लोके व्यदध्यन् त इमं लोकं पुन-
रभ्यवेत्याग्निमाधायैतान् होमानजुहवुस्त आर्ध्वन् ते सुवर्गं
लोकमायन् यः पराचीनं पुनराधेयादग्निमादधीत स एतान्

होमान् जुहुयाद् यामेवादित्या ऋद्धिमाधुवन् तामेवर्ध्नाति”
इति । आदित्या आधानपुनराधाने अनुष्ठाय सूवर्गं गत्वा
तत्र व्यत्यन् विशेष्टेण तृषां प्राप्ताः, समृद्धिर्न प्राप्तेति मत्वा
भूमावागत्य लेकादिमन्त्रान् ऊत्वा अतिशयेन समृद्धिं गताः ।
ततः पुनराधेयादूर्द्ध्वं अग्निमाधाय लेकादिभिर्जुहुयात् ॥ * ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःमंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ • ॥

ॐ ॥ उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमाम्रये । आरे
अस्मे च शृण्वते । अस्य प्रत्नामनुद्युतः शुक्रं दुदुहे
अहयः । पयः सहस्रसामृषिं । अग्निर्मूर्धा दिवः ककु-
त्यतिः पृथिव्या अयं । अपाः रेतांसि जिन्वति ।
अयमिह प्रथमो धायि धातुभिर्होता यजिष्ठो अध्वरे-
षीद्यः । यमप्रवानो भृगवो विरूचुर्वनेषु चिचं विभुवं
विशे विशे । उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्यै ॥ १ ॥

उभा राधसः सह मादयध्यै । उभा दातारावि-
षाः रयीणामुभा वाजस्य सातयै हुवे वां । अयन्ते
योनिर्कृत्वियो यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नम्र
आरोहाथा नो बर्धया रयिं । अम्र आयूषि पवस

आसुवोर्जमिषश्च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनां । अग्ने
पवस्व स्वपा अस्मे वचः सुवीर्यं । दधत्पोषः रयिं ॥ २ ॥

मयि । अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया ।
आ देवान् वक्षि यक्षि च । स नः पावक दीदिवोऽग्ने
देवाः इहावह । उप यज्ञः हविश्च नः । अग्निः शुचि-
व्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः । शुचीरोचत आहु-
तः । उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा आजन्त ईरते । तव
ज्योतीः ध्यर्चयः । आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे ॥ ३ ॥

देहि वर्चादा अग्नेऽसि वर्चा मे देहि तनूपा अग्ने-
ऽसि तनुवं मे पाह्यग्ने यन्मे तनुवा ऊनं तन्म आपृण
चिचावसो स्वस्ति ते पारमशीयेन्धानास्त्वा शतः हि-
मा द्युमन्तः समिधीमहि वयस्वन्तो वयस्कृतं यशस्वन्तो
यशस्कृतः सुवीरासो अदाभ्यं । अग्ने सपत्नदम्भनं
वर्षिष्ठे अधिनाके । सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसागथाः
समृषीणाः स्तुतेन सं प्रियेण धाम्ना । त्वमग्ने सूर्य-
वर्चा असि सं मामायुषा वर्चसा प्रजया सृज ॥ ४ ॥

आहुवध्यै पोषः रयिं मे वर्चसा सप्तदश च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपा-
ठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

चतुर्भिरनुवाकैः पुनराधानं समापितं । अथ पञ्चम
मारभ्य दशमस्य पूर्वार्धपर्यन्तैरनुवाकैः अन्युपस्थानमुच्यते
कल्पः “अन्युपस्थानं व्याख्यास्यामः, उपतिष्ठत इति चेद्यमाः
आहवनीयमेवोपतिष्ठेतेति वचनादन्यामुत्तरामाहुतिमुपोत्थाः
कवातिर्यङ्गिवोपतिष्ठेतोपप्रयन्तो अध्वरमिति षड्विः” इति
तत्र प्रथमा “उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमाग्नये । आ
अस्मे च गृण्वते” इति । अध्वरं यज्ञमुपप्रयन्तः प्राप्नुवन्तो वय
मग्नये अग्निमन्तोषार्थमुपस्थानमन्त्रं वोचेम वक्तारो भूयास्म
कीदृशायामग्नये, दूरादप्यस्मादीयं वचः गृण्वते । अथ द्वितीय
“अस्य प्रत्नामनुद्युतः शुक्रं दुदुहे अह्वयः । पयः सहस्रसा
मृषिं” इति । अस्याग्नेः प्रत्नां *पुरातनीमनुद्युतमनुकूलदी
†गोस्थानीयामह्वयो लज्जामकुर्वन्त ऋत्विजः पयः क्षीरादि
स्थानीयं सहस्रसां बद्धधनप्रदमृषिं अतीन्द्रियज्ञानप्रदं‡ शुक्र
ज्योतिर्दुदुहे दुहन्ति । अथ तृतीया “अग्निर्मूर्धा दिवः ककु
त्पतिः पृथिव्या अयं । अपां रेतामि जिन्वति” इति
अयमग्निरादित्यरूपेण दिवो द्युलोकस्य ककुदुच्छितो मूर्ध
शिरस्थानीयः । पृथिव्याः पतिः दाहपाकादिकारित्वेन पाल
कोऽप्ययं । किञ्च । अपां रेतामि उदककार्याणि स्यावर-
जङ्गमशरीराणि जाठराग्निरूपेण जिन्वति प्रीणयति । अथ

* पुरातनीं द्युतिमनुकूलदीप्तिं इति ते० ।

† गोस्थानीयामनु अह्वय इति ते० ।

‡ ऋषिकर्मप्रवर्त्तकं इति का० ।

चतुर्थी “अयमिह प्रथमो धायि धात्वभिर्हता यजिष्ठो
 अध्वरेष्वीद्वः । यमप्रवानो भृगवो विरूचुर्वनेषु चित्रं वि-
 भुवं विशे विशे” इति । अयमग्निरिह कर्मणि प्रथमः प्रधान-
 भूतः धात्वभिर्धारणाय प्रयतमानैरस्माभिर्धायि धार्यते ।
 कीदृशोऽग्निर्हता देवानामाह्वाता । यजिष्ठो मनुष्येभ्योऽति-
 शयेन यष्टा । अध्वरेषु यागेषु ईद्वः स्तुत्यः । किञ्च । अत्र-
 वानसञ्ज्ञका भृगुसञ्ज्ञकाश्च मुनयो वनेषु स्वाश्रमेषु विशे
 विशे तत्तत्प्रजाभ्युदयार्थं यमग्निं चित्रं वज्रयागाधारत्वेन
 विचित्रं विभुवं व्याप्तं विरूचुः विशेषेण दीपितवन्तः । अथ
 पञ्चमी “उभा वामिन्द्राग्नी आहुवथा उभा राधसः सह
 मादयथै । उभा दताराविषाः रयीणामुभा वाजस्य मातये
 ऊवे वां” इति । इयञ्च प्रथमप्रपाठके व्याख्याता । हे इन्द्राग्नी
 युवामुभावपि अभिमुख्येन होतुमिच्छामि । पुनरपि युवा-
 मुभौ सह राधसो अन्नेन मादयितुमिच्छामि । यस्माद्
 युवामुभौ अन्नानां धनानाञ्च दातारौ तस्मादन्नधनलाभाय
 युवामाह्वयामि । अथ षष्ठी “अयन्ते योनिर्हृत्वियो यतो
 जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्न आरोहाया नो वर्धया रयिं”
 इति । हे अग्ने अयमाहवनीयप्रदेशः ते योनिः तव स्थानं,
 स च योनिः हृत्वियः हृतुसम्बन्धः, सर्वस्मिन्नष्टृतावनेन होम-
 निष्पत्तेः । यत आहवनीयप्रदेशात् जात उद्भूतः त्वं अरो-
 चथाः दीप्यमे तं प्रदेशं जानन् मम स्थानमिति अवगच्छन्
 आरोह । अथानन्तरं नो अस्माकं रयिं धनं वर्धय । कल्पः

“अग्न आयूष्पि पवम इति षड्विः संवत्सरे संवत्सरे मदा वेति ।
उपतिष्ठत इति शेषः । एतास्त्वमग्ने रुद्र इत्यत्र (सं०१का०।
३प्र०।१४अ०) व्याख्याताः । तत्र प्रथमा “अग्न आयूष्पि
पवम आसुवोर्जमिषञ्च नः । आरे बाधस्व दृक्कुनां” इति ।
हे अग्ने त्वं अस्मदायूष्पि पवमे शोधयमे निर्दोषाणि करोषि ।
अस्माकं बलं अन्नमानय । वैरिमेनां दूरे बाधस्व । अथ
द्वितीया “अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यं । दधत्योषः
रथिं मयि” इति । हे अग्ने स्वपाः शोभनकर्मा त्वमस्मात्
ब्रह्मवर्चसं ममीचीनमामर्थ्यञ्च पवस्व शोधय । किं कुर्वन् पुष्टिं
धनञ्च मयि धारयन् । अथ तृतीया “अग्ने पातक रोचिषा
मन्द्रया देवजिह्वया । आ देवान् वलि यलि च” इति । हे
पावकाग्ने देव रोचमानया मादयित्र्या जिह्वया देवान् आवह
यलि च । अथ चतुर्थी “म नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाः
इहावह । उप यजः हविश्व नः” इति । हे शोधकाग्ने
दीदिवो दीप्यमानः म त्वं देवान् इह आनय । अस्मदीयं
यजं हविश्व उपगच्छ । अथ पञ्चमी “अग्निः शुचिब्रततमः
शुचिर्विप्रः शुचिः कविः । शुचीराचत आजतः” इति ।
अथमग्निः अतिशुद्धब्रतयुक्तः विप्राभिमानित्वादपि शुचिः ।
विददमिमानित्वादपि शुचिः । अस्माभिः सर्वचाजतः शुद्धो
दीप्यते । अथ षष्ठी “उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त
ईरते । तव ज्योतीः्यर्चयः” इति । हे अग्ने तव शुचयः
शुद्धाः शुक्रा रश्मयो भ्राजन्तो दीप्यमानाः उद्गच्छन्ति अर्च-

यितारस्तव ज्योतींषि प्राप्नुवन्तीति शेषः । कल्पः “आयुर्दा अग्न इति सिद्धमा चित्रावमो खस्ति इति चित्रावसुना* सायमुप-
तिष्ठते” इति । पाठस्तु “आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मं देहि वर्चादा अग्ने-
ऽसि वर्चा मे देहि तनूपा अग्नेऽसि तनुवं मे पाह्यग्ने यन्मे तनुवा
जनं तन्म आपृण” इति । आपूरयेत्यर्थः । चतुर्व्यंतेषु यजुःसु
स्पष्टमन्यत् । अथ यजुरन्तरं “चित्रावमो खस्ति ते पारम-
शीय” इति । हे चित्रावमो रात्रे तव पारं समाप्तिं खस्ति
क्षेमेण प्राप्नुवानि । कल्पः “†अर्वाग्वसुना प्रातरर्वाग्वमो खस्ति
ते पारमशीयेन्धानास्त्वा शतः हिमा इत्युपस्थाप्य” इति ।
अर्वागित्यादि शाखान्तरमन्त्रः । अत्रत्यमन्त्रपाठस्तु “इन्धा-
नास्त्वा शतः हिमा द्युमन्तः समिधोमहि वयस्खन्तो वय-
स्कृतं यशस्खन्तो यशस्कृतः सुवीरामो अदाभ्यं । अग्ने सपत्न-
दम्भनं वर्षिष्ठे अधिनाके” इति । हे अग्ने त्वां समिद्धिरि-
न्धाना वयं शतसङ्ख्याकान् हेमन्तोपलक्षितसंवत्सरान् द्युमन्तो
दीप्तिमन्तः समिधोमहि लोके सम्यक् प्रस्थाता भूयास्व ।
कीदृशं त्वां वयस्कृतं अन्नस्य कर्तारं । यशस्कृतं कीर्तिप्रदं ।
अदाभ्यं केनाप्यतिरस्कृत्य । वर्षिष्ठे अधिनाके अतिप्रौढस्वर्ग-
विषये सपत्नदम्भनं विरोधिनाशनं । कीदृशा वयं वयस्खन्तो
अन्नवन्तः । यशस्खन्तः कीर्तिमन्तः । सुवीरासः शोभनपुत्रा-
दियुक्ताः । कल्पः “चतस्रः समिध एकैकस्मिन्नाधाय सं

* चित्रावमो खस्ति चित्रावमो वसूनामिति इति तै० ।

† अरर्वाग्वसुना इति तै० ।

त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसागया इत्यनुवाकशेषेणोपस्थाप्य” इति ।
पाठस्तु “सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसागयाः समृषीणां सुतेन
सं प्रियेण धाम्ना । त्वमग्ने सूर्यवर्चा अग्निं सं मामायुषा वर्चसा
प्रजया सृज” इति । हे अग्ने त्वं सूर्यस्य वर्चसा तेजसा सम-
गयाः सङ्गतोऽसि । ऋषीणां स्तोत्रेण सङ्गतोऽसि । प्रियेण
स्थानेनाह्वनीयदेशलक्षणेन सङ्गतोऽसि । हे अग्ने त्वं सूर्य-
समानतेजा अग्नि । मां आयुगादिभिः संयोजय ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“पूर्वस्याग्नेरुपस्थानसुपप्रेत्यनुवाकतः” । इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहितायां प्रथम-
काण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

ॐ । सम्पश्यामि प्रजा अहमिदं प्रजसो मानवीः ।
सर्वा भवन्तु नो गृहे । अम्भस्याम्भो वो भक्षीय मह-
स्थ महो वो भक्षीय सहस्थ सहो वो भक्षीयोजस्थोजं
वो भक्षीय रेवतीरमध्वमस्मिन् लोकैस्मिन् गोष्ठैस्मिन्
क्षयेस्मिन् योनाविहैव स्तेतो मापगात बह्वीर्म भूया-
स्त ॥ १ ॥

संहितासि विश्वरूपीरा मोजाविशा गौपत्येना
रायस्योर्षेण सहस्रपोषं वः पुष्यासं मयि वो रायः

अयन्तां । उप त्वाम्ने दिवे दिवे दोषावस्तर्धिया वयं ।
 नमो भरन्त एमसि । राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य
 दीदिविं । वर्धमानं स्वे दमे ॥ स नः पितेव सूनवे-
 ऽग्ने स्तूपायनो भव । सच स्वा नः स्वस्तये । अग्ने ॥ २ ॥

त्वं नो अन्तमः । उत चाता शिवो भव वरूथ्यः । तं
 त्वा शोचिष्ठ दीदिवः । सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ।
 वसुरग्निर्वसुश्रवाः । अच्छा नक्षि द्युमत्तमो रयिं दाः ।
 ऊर्जा वः पश्याम्यूर्जा मा पश्यत रायस्योपेण वः पश्या-
 मि रायस्योपेण मा पश्यतेडा स्थ मधुहृतः स्योना
 माविशतेरा मदः । सहस्रपोषं वः पुष्यासं ॥ ३ ॥

मयि वो रायः अयन्तां । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो
 देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ सोमानं
 स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य औशिजं ।
 कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि दाशुषे । उपोपेन्नु
 मघवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते । परि त्वाम्ने
 पुरं वयं विप्रः सहस्य धीमहि । धृपद्वर्णं दिवे दिवे
 भेत्तारं भङ्गुरावतः । अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं
 त्वया गृहपतिना भूयासः सुगृहपतिर्मया त्वं गृह-
 पतिना भूयाः शतः हिमास्तामाशिषमाशासे तन्तवे

ज्योतिष्मतीं तामाशिपमाशासेऽमुष्मै ज्योतिष्मतीं ॥ ४ ॥

भूयास्त स्वस्तयेऽग्ने पुष्यासं धषद्वर्णमेकान्नचि-
श्च* ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपा-
ठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ * ॥

पञ्चमेऽनुवाके अग्न्युपस्थानमुक्तं । तथापि षष्ठेऽनुवाके
पुनरपि गार्हपत्यस्याहवनीयस्य चोपस्थानं सपरिकरमभि-
धीयते । कल्पः “मम्यग्न्यामि प्रजा अहमिति गृहान् प्रचते”
इति । पाठस्तु “मम्यग्न्यामि प्रजा अहमिडप्रजसो मानवीः ।
सर्वा भवन्तु नो गृहे” इति । अहं मनुष्यः प्रजा इडप्रज-
सस्य मम्यक् पश्यामि । इडा धेनुस्तस्याः प्रजा अपत्यानि इड-
प्रजसः । मनुष्यरूपाश्च सर्वाः प्रजा अस्माकं गृहे तिष्ठन्तु ।
कल्पः “अम्यस्यामो वो भक्षीयेति गाष्ठमुपतिष्ठते” इति ।
पाठस्तु “अम्यस्यामो वो भक्षीय महस्य सहो वो भक्षीय
महस्य सहो वो भक्षीयोजस्यार्जं वो भक्षीय” इति । अम्यः
पीतोदकसारः । महः पूजं सर्वैरादरणीयं । सहो बलङ्करं । ऊर्जं
खादुतमरमरूपं यत् चीरादि । तत्कारणत्वेन हे पशवः तद्रूपा
स्य । अतो युष्मदीयं चीरादिकं अस्माकं भक्ष्यमस्तु । कल्पः
“रेवती रमध्वमित्यन्तराग्नी तिष्ठन् जपति” इति । पाठस्तु

* एकान्नविष्णतिश्च इति पुस्तकद्वये ।

“रेवती रमध्वमस्मिन् लोकेऽस्मिन् गोष्ठेऽस्मिन् चयेऽस्मिन् यो-
 नाविहैव स्तेतो मापगात बङ्गीर्म भूयास्तु” इति । हे रेवतीः
 पञ्चवः अस्मिन् लोके गोष्ठे व्रजविशेषे चये गृहविशेषे योनौ
 स्थानविशेषे रमध्वं क्रोडध्वं, इहैव योनौ स्तु सर्वदा तिष्ठत,
 इतः स्थानान्मापगात मापगच्छत, मे मदर्थमपत्यपरम्परया
 बहवो भूयास्तु । कल्पः “संहितासि विश्वरूपीति वत्सम-
 भिमृशति” इति । पाठस्तु “संहितासि विश्वरूपीरा मोर्जा
 विशा गौपत्येना रायस्योषेण सहस्रपोषं वः पुष्यासं मयि
 वो रायः श्रयन्तां” इति । हे वत्स त्वं मात्रा सहितोऽसि संयु-
 क्तोऽसि । विश्वरूपीः आदरेण स्तनं पातुं वामतो दक्षिणतश्च
 पुनः पुनर्धावन् बङ्गरूपवदवभासमे । तादृशस्त्वं ऊर्जा क्षीरादि-
 रमनिमित्तेन मा आविश मत्समीपं आगच्छ । गौपत्येन
 मदीयं बङ्गपशुस्नामित्वं निमित्तीकृत्य मामाविश । रायस्योषेण
 धनपुष्टिनिमित्तेनापि मामाविश । सहस्रसङ्ख्याया पुष्टिर्यथा भवति
 तथा युष्मान् पुष्यासं । मयि युष्मदीयक्षीरादिधनान्याश्रयन्तां ।
 कल्पः “उप त्वाग्ने दिवे दिव इति तिसृभिर्गायत्रीभिर्गार्हपत्य-
 मुपतिष्ठते । अग्ने त्वं नो अन्तम इति चतसृभिर्हिपदाभिः । स नो
 बोधि शुधी हवमुखा णो अघायतः समस्मादित्येषा चतुर्थी
 भवति” इति । तत्र प्रथमा गायत्री “उप त्वाग्ने दिवे दिवे दोषा-
 वस्तार्धिया वयं । नमो भरन्त एमसि” इति । (सुखेदसं० १मं० ।
 १सू०) हे अग्ने प्रतिदिनं त्वां उप एमसि उप गच्छामः । दोषा-
 वस्तः सायं प्रातश्च धिया नमो भरन्तः नमस्कारं सम्पादयन्तः ।

अथ द्वितीया “राजन्तमध्वराणां गोपाश्रितस्य दीदिविं । वर्ध-
मानं स्वे दमे” इति । कीदृशन्त्वां । अध्वराणां राजन्तं
यज्ञराजं । गोपां गवां पालकं । अतस्य दीदिविं सत्येन
द्योतमानं । स्वे दमे स्वकीयेऽग्निहोत्रगृहे हविर्भिवर्धमानं । अथ
तृतीया “म नः पितेव स्रनवेऽग्ने सुपायनो भव । मचस्वा नः
स्वस्तये” इति । हे अग्ने त्वं नोऽस्मदर्थं म तादृशस्त्वं सुपायनो
भव सुखेन प्राप्तुं शक्यो भव । यथा पुत्रार्थं पिता सुप्राप्यः
तददस्माकं स्वस्तये चेमाय मचस्व ममवेतो भव । अथ प्रथमा
दिपदा “अग्ने त्वं नो अन्तमः । उत चाता शिवो भव वरूत्यः”
इति (ऋग्० ५ मं० १२४ सू०) । अन्तमोऽन्तिकतमो भव उत अपि
च चाता शिवश्च मन् वरूत्यो वरूत्ये गृहे नित्यं मन्निहितो
भव । अथ द्वितीया “तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः । सुन्नाय नूनमीमहे
मखिभ्यः” इति । शुद्धतम दीप्यमान मखिभ्यः मखीनामस्माकं
सुन्नाय सुखाय तं पूर्वाक्तगुणं त्वां ईमहे प्राप्नुमः । अथ तृतीया
“वसुरग्निर्वसुश्रवाः । अच्चा नक्षि द्युमत्तमो रयिं दाः” इति ।
वसुर्वसुमानयमग्निः । वसु रुद्रादिदेवैरादरेण श्रूयते इति
वसुश्रवाः । हे तादृशाग्ने अच्चास्मदभिमुखो नक्षि प्राप्नुहि ।
द्युमत्तमः अतिशयेन दीप्यमानो रयिं दाः धनं देहि । चतुर्थी
तु शाखान्तरगता । कल्पः “ऊर्जा वः पश्यामूर्जा मा पश्यतेति
गृहान् प्रेक्षते पशून्वा” इति । पाठस्तु “ऊर्जा वः पश्यामूर्जा मा
पश्यत रायस्योषेण वः पश्यामि रायस्योषेण मा पश्यतडा स्य
मधुहृतः स्थाना माविशतेरा मदः । महस्वपोषं वः पश्यामं

मयि वा रायः श्रयन्तां” इति । हे गृहगताः पशवः क्षीरा-
 दिरसनिमित्तेन धनपुष्टिनिमित्तेन युष्मानहं पश्यामि । यूय-
 मपि तथा मां पश्यत । हे इडा गावः यूयं मधुकृता मधुर-
 घृतकारिण्यः स्य । स्नानाः सुखकराः, इराः अन्नवत्या, मदे
 मादयिच्यो मामाविशत । शतमहस्रमङ्ख्याकपुष्टिर्यथा भवति
 तथा युष्मान् पुष्ट्यामं । युष्माकं धनानि क्षीरादीनि मयि
 श्रयन्तां । कल्पः “तत्सवितुर्वरेण्यं” “सोमान् स्वरणं” “मित्रस्य
 चर्षणीधृतः” “प्र स मित्र” “कदाचन स्तरीरसि” “कदाचन
 प्रयुच्छसि” “परि त्वाग्ने पुरं वयं” इत्युपस्थायेत्याहवनीयमिति
 लभ्यते । तत्र प्रथमैवमास्त्राता “तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य
 धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात्” इति (ऋग्० ३मं०।६२सू०) ।
 यः सविता अस्माकं बुद्धिं प्रेरयति तस्य सवितुर्देवस्य वरणीयं
 तद्भगः तेजः ध्यायेमहि । अथ द्वितीया “सोमान् स्वरणं
 कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य औशिजं” इति (ऋग्० १मं०।
 १८सू०) । ब्रह्मणः परिवृढस्य कर्मणः पते स्वामिन् अग्ने यस्त्वं
 औशिजं उशिजच्छेषेः पुत्रं कक्षीवन्तं ऋषिं कर्मप्रवर्त्तकं कृत-
 वानसीत्यथाहारः । तादृशस्त्वं सोमानं सोमयागानां स्वरणं
 उपदेष्टारं कृणुहि कुरु । “मित्रस्य” “प्र स मित्र” इति द्वयमत्र
 नाम्नातं (ऋग्० ३मं०।५८सू०) । अथ पञ्चमी “कदाचन स्तरी-
 रसि नेन्द्र सद्यसि दाशुषे । उपोपेक्षु मघवन् भूय इन्नु ते
 दानं देवस्य पृच्यते” इति (यजुर्० ८अ०।२१) । हे इन्द्र परमै-
 श्वर्ययुक्ताग्ने कदाचन कदाचिदपि स्तरीः हिंसको नासि किन्तु

दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानार्थं उपोषेन्नु अत्यन्तं ममीष एव
मश्नसि ममवेतोऽमि । हे मघवन्निन्द्रमदृशाग्ने भूय इन्नु पुनरपि
देवस्य ते तव दानं पृच्यते फलदानमस्माभिः संयुज्यते । “कदा-
चन प्रयुच्छसि” इत्येषात्र नाम्नाता (यजुर्० ८२०।३।) । अथ
मग्नमी “परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रः महस्य धीमहि । धृषद्वर्णे
दिवे दिवे भेत्तारं भङ्गुरावतः” इति (ऋग्० १० मं० ८७ सू०) ।
महमि भवः महस्यः । हे महस्य बलवन्वग्ने वयं त्वां प्रतिदिनं
परिधीमहि परितो धारयामः । कीदृशं त्वां । पुरं अभिमतानां
पूरकं । विप्रं ब्राह्मणजात्यभिमानिनं । धृषद्वर्णं वैरिणं धृषन्
अभिभवन् वर्णं आकारो यस्य तादृशं । भङ्गुरावतो भञ्जन-
शीलव्यापारोपेतस्य रक्षसो भेत्तारं । कल्पः “अग्न आयूषि
पवस इत्याग्निपावमानोभ्यां गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने गृहपत इति
पुत्रस्य नाम गृह्णाति तामाग्निषमाशामे तन्तव इत्यजातस्य
अमुष्मा इति जातस्य” इति । आग्निपावमान्यौ नात्रास्नाते ।
मन्वान्तरपाठस्तु “अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं त्वया गृह
पतिना भूयामः सुगृहपतिर्मया त्वं गृहपतिना भूयाः शतः
हिमास्त्वामाग्निषमाशामे तन्तवे ज्यातिश्रुतीं तामाग्निषमा
शामेऽमुष्मै ज्यातिश्रुतीं” इति । हे गृहपालकाग्ने गृहपतिना
त्वया सुगृहीतोऽहं शोभनगृहपतिर्भूयामं । तथा गृहपतिना
मया पूजितस्त्वं गृहस्वामी भूयाः । कियन्तं कालं । शतं हिमाः ।
हिमशब्दोपलक्षितहेमन्तर्तुमहितान् शतं संवत्सरान् । अहं
तन्तव उत्पत्त्यमानपुत्रमन्तानाय ज्यातिश्रुतीं ब्रह्मवर्चसयुक्तां

तामाशिषं आचुराद्यैश्वर्यवृद्धिरूपां आशासे एवममुष्मै जाताय
देवदत्तादिनाम्ने ।

अत्र विनियोगमङ्गलः ।

सं प्रेक्षते गृहानम्नस्य गोष्ठमुपतिष्ठते ।

रेवान्तराग्नी जपति संहिता वत्सकं स्पृशेत् ॥

उप त्वा पश्चिमं वक्त्रं षण्मन्वैरुपतिष्ठते ।

ऊर्जा प्रेक्ष्य गृह्णांस्तत्स चतुर्भिः पूर्वपावकं ॥

उपस्थायाग्न इत्यस्मात्पश्चिमं चोपतिष्ठते ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृणयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ * ॥

अयं॑ ज्ञो वा ए॒प योऽसा॒मोप॑प्रयन्तो॒ अध्व॒रमि-
त्या॒ह स्तोम॑मे॒वास्मै॑ युन॒क्त्युपेत्या॑ह प्र॒जा वै प॒शव॑
उपे॒मं लो॒कं प्र॒जामे॒व प॒शूनि॑मं लो॒कमुपै॑त्यस्य प्र॒त्ना-
मनु॑द्युतमित्या॒ह सुव॑र्गो वै लो॒कः प्र॒त्नः सुव॑र्गमे॒व लो॒-
कः समा॑रोहत्यग्निर्मूर्धा दि॒वः क॒कुदि॑त्या॒ह मूर्धा॑नं ॥१॥

ए॒वैनं॑ समा॒नानां॑ करो॒त्यथो॑ दे॒वलो॒कादे॒व म॑नु-
ष्यलो॒के प्र॑ति॒तिष्ठ॑त्ययमि॒ह प्र॑थ॒मो धा॑यि धा॒तृभि॑रि-
त्या॒ह मुख॑मे॒वैनं॑ करोत्यु॒भा वा॑मिन्द्राग्नी आ॒हुव॑ध्या
इत्या॒हौजो॑ बल॑मे॒वावरु॑न्धेऽयं ते योनि॑र्कृ॒त्विय॑ इत्या॒ह

प॒श॒वो वै र॒यिः प॒शू॒ने॒वाव॑रुन्धे प॒ङ्भि॒रु॒प॒ति॒ष्ठते॒ पङ्
वै ॥ २ ॥

ऋ॒त॒व॑ ऋ॒तु॒ष्वे॒व प्र॒ति॒ति॒ष्ठति॒ प॒ङ्भि॒रु॒त्त॒राभि॒रु॒प॒-
ति॒ष्ठते॒ द्वा॒द॒श॒ सम्प॑द्यन्ते द्वा॒द॒श॒ मा॒साः सं॒वत्स॑रः सं॒व-
त्स॑र ए॒व प्र॒ति॒ति॒ष्ठति॒ यथा॒ वै पु॒रु॒षोऽश्वो॒ गौर्जी॑र्य॒त्ये-
व॒म॒ग्निरा॑हि॒तो जी॑र्यति सं॒वत्स॑रस्य॒ पर॑स्ता॒दाग्नि॑पाव-
मा॒नोभि॑रु॒प॒ति॒ष्ठते पुन॑र्न॒वमे॒वैन॑म॒जरं॑ करोत्यथो पु-
ना॒त्ये॒वोप॑तिष्ठते॒ योग॑ ए॒वास्यै॒ष उप॑तिष्ठते ॥ ३ ॥

द॒म॑ ए॒वास्यै॒ष उप॑तिष्ठते॒ या॒ज्ञै॒वा॒स्यै॒षोप॑तिष्ठते
यथा॒ पापी॑यां॒क्षेय॑स॒ आ॒हृत्य॑ न॒मस्य॑ति॒ ता॒हगे॒व तदा॑-
यु॒र्दा अ॒ग्नेऽस्या॑यु॒र्मे दे॒हीत्या॑हायु॒र्दा ह्ये॒ष व॑र्चो॒दा अ॒ग्ने-
ऽसि॒ वर्चो॑ मे दे॒हीत्या॑ह व॑र्चो॒दा ह्ये॒ष त॑नूपा अ॒ग्नेऽसि॒
त॑नु॒वं मे पा॑हीत्याह ॥ ४ ॥

त॑नूपा ह्ये॒षोऽग्ने॑ यन्मे॒ तनु॑वा॒ ऊ॒नं त॒न्म आपृ॑णे-
त्या॒ह यन्मे॑ प्र॒जायै॑ प॒शूना॑मू॒नं त॒न्म आपृ॑रयेति॒ वावै॑-
तदा॑ह॒ चि॒चाव॑सो स्व॒स्ति ते॑ पा॒रम॑शीयेत्याह॒ रा॒त्रिर्व॑
चि॒चाव॑सुरव्यु॒ष्ट्यै वा ए॒तस्यै॑ पु॒रा ब्रा॒ह्म॒णा अ॒भैपु॑र्यु-
ष्टि॒मे॒वाव॑रुन्ध॒ इ॒त्या॒ना॒स्त्वा श॑तं ॥ ५ ॥

हिमा इत्याह शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवे-
न्द्रिये प्रतितिष्ठत्येषा वै सूमीं कर्णिकावत्येतया ह स्म
वै देवा असुराणां शततर्हीः स्तृहन्ति यदेतया
समिधमादधाति वज्रमेवैतच्छतघ्नीं यजमानो भ्रातृ-
व्याय प्रहरति स्तृत्या अच्छम्बटकारं सं त्वमग्ने स्तृ-
र्यस्य वचसागथा इत्याहैतत्त्वमसीदमहं भूयासमिति
वावैतदाह त्वमग्ने स्तूर्यवर्चा असौत्याहाशिषमेवैता-
माशास्ते ॥ ६ ॥

मूर्धानं षड्वा एष उपतिष्ठते पाहीत्याह शतमहः
पोडश च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकारण्डे पञ्चमप्रपा-
ठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ * ॥

सप्तमानुवाके पञ्चमानुवाकोक्ता मन्वा व्याख्यायन्ते । उप
प्रेत्यादिमन्त्रसङ्क्षेपस्थानेन ज्योतिष्टोमे त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोम
वदग्निहोत्रेऽपि स्तोमयोग उपचर्यत इत्याह “अयज्ञो वा
एष योऽसामोपप्रयन्तो अध्वरमित्याह स्तोममेवासौ युनक्ति”
इति । यः सामरहितः स यज्ञ एव न भवति । चरभेदा-
दावृत्तिभेदाच्च निष्पन्नः सामसङ्घः स्तोमः । तच्चास्मिन्न-
ग्निहोत्रे मन्त्रसङ्क्षेपेन सम्पादयति । उपशब्दसूचितं दर्शयति

“उपेत्याह प्रजा वै पशव उपेमं लोकं प्रजामेव पशूनिमं लोकमुपैति” इति । प्रजाः पशवश्च भूलोकमुपगच्छन्ति । तस्माद्यजमानोऽप्युपशब्दसामर्थ्यात् प्रजां पशून्सोपेत्य तद्युक्तं भूलोकमुपैति । प्रत्यशब्दसूचितमाह “अस्य प्रजामनुद्युतमित्याह सुवर्गा वै लोकः प्रजः सुवर्गमेव लोकः समारोहति” इति । स्वर्गलोकस्य चिरन्तनत्वेन प्रत्यशब्दसूचितत्वात्तेन शब्देन स्वर्गारोहो भवति । मूर्धशब्दप्रथिवीशब्दाभ्यां सूचितं दर्शयति “अग्निर्मूर्धा दिवः ककुदित्याह मूर्धानमेवैनं समानानां करोत्यथो देवल्लोकादेव मनुष्यलोके प्रतितिष्ठति” इति । मूर्धानं श्रेष्ठं एनं यजमानं करोतीत्यर्थः । प्रथमशब्दसूचितं दर्शयति “अथमिह प्रथमो धायि धात्वभिरित्याह मुख्यमेवेनं करोति” इति । इन्द्रस्य बलाभिमानित्वादग्नेः तेजोऽभिमानित्वाच्छब्दद्वयेनोभयप्राप्तिः सूच्यत इत्याह “उभौ तामिन्द्राग्नी आहुवथा इत्याहौजो बलमेवावरुन्धे” इति । रयिशब्दं व्याचष्टे “अयं ते योनिर्ऋत्विय इत्याह पशवो वै रयिः पशून्नेवावरुन्धे” इति । उपस्थानं विधत्ते “षड्भिरुपतिष्ठते षड्धा चतव चतुर्व्वेव प्रतितिष्ठति षड्भिरुत्तराभिरुपतिष्ठते द्वादश सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सर एव प्रतितिष्ठति” इति । उपप्रयन्त इत्यादिकं पूर्वषट्कं । अग्र आयूषीत्यादिकमुत्तरषट्कं । पूर्वषट्केन यथा प्रतिदिनमुपस्थानं तद्वदुत्तरेणापि प्राप्तौ कालविशेषं विधत्ते । “यथा वै पुरुषोऽथो गौर्जीर्यत्येवमग्निराहिता जीर्यति संवत्सरस्य पर-

स्नादाग्निपावमानीभिरुपतिष्ठते पुनर्नवमेवैनमजरं करोत्यथो
 पुनात्येव” इति । पुरुषादीनां चिरकाले देहो यथा जीर्यति
 तथाऽग्नेः संवत्सरे प्राप्तां जरां निवार्य नूतनशरीरं शोधयितुं
 संवत्सरादूर्ध्वमुपस्थानं । अग्निदेवतायाः पवमानदेवतायाश्च
 सम्बन्धिन्य ऋच आग्निपावमान्यः । यद्यप्यग्निरेव शोधकत्वा-
 त्पवमानः तथापि शोधकलोपाधेरन्यत्वमभिप्रेत्य निर्देशभेदः ।
 विहितमुपस्थानं चतुर्वारमनूद्य प्रशंसति “उपतिष्ठते योग
 एवास्यैष उपतिष्ठते दम एवास्यैष उपतिष्ठते याज्वैवास्यैषोपति-
 ष्ठते । यथा पापीयांश्चेयस आहृत्य नमस्यति तादृगेव तत्” इति ।
 उपतिष्ठत इति यत् एष एव अस्याग्नेर्योगो यजमानेन सहा-
 नुयाह्वानुयाहकरूपः सम्बन्धः । तथा दमो दाहादिलक्ष-
 णोपद्रवनिवारणं । तथा धनादियाज्जा । यथा लोके कश्चि-
 द्हरिद्रो धनिकाय किञ्चिदुपायनमानीय नमस्कारं करोति
 तादृगिदमुपस्थानं । अयमिह प्रथमो धायि धातृभिरिति
 योग उक्तः । आरे बाधस्व दुष्कुनामिति अनिष्टनिवारणं ।
 अथा नो बर्धया रयिमिति याज्जा । मन्त्रं वोचेमाग्नय इति
 उपायनं । त्रयाणां यजुषामर्थप्रमिष्ट्वं दर्शयति “आयुर्दा
 अग्नेऽस्यायुर्मै देहीत्याहायुर्दा ह्येष वर्चीदा अग्नेऽसि वर्ची मे
 देहीत्याह वर्चीदा ह्येष तनूपा अग्नेऽसि तनुवं मे पाही-
 त्याह तनूपा ह्येष” इति । तनुशब्देन प्रजाः पशवश्चोपलक्षिता
 इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे “अग्ने यन्मे तनुवा ऊनं तन्म आपृण-
 त्याह यन्मे प्रजायै पशूनामूनं तन्म आपूरयेति वावैतदाह”

इति । चित्रावसुपदस्यार्थं वाक्यतात्पर्यञ्च दर्शयति “चित्रा-
वसो स्वस्ति ते पारमशीयेत्याह रात्रिर्वै चित्रावसुरव्युष्टौ वा
एतस्यै पुरा ब्राह्मणा अभैषुर्व्युष्टिमेवावरुन्धे” इति । नत्तत्रादि-
रूपं चित्रमभिव्यक्ततया वसत्यस्यामिति रात्रिश्चित्रावसुः
अव्युष्टिः *प्रभाताभावः । हेमन्तर्तौ रात्रेर्दीर्घत्वेन प्रभातं न
भविष्यत्येवेति कदाचित् ब्राह्मणा भीताः अतः पारमशीयेति
प्रार्थनया प्रभातं लभते । शतमङ्ग्यां प्रशंसति “इन्धानास्त्वा
शतः हिमा इत्याह शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये
प्रतिष्ठति” इति । अस्य मन्त्रस्योपस्थाने समिदाधाने च
विनियोगद्वयं सूत्रकार उदाजहार “इन्धानास्त्वा शतः हिमा
इत्युपस्थायेन्धानास्त्वा शतः हिमा अग्नेः समिदस्यभिश्नस्या
मा पाहि भोमस्य समिदमि †परस्वा मा पाहि यमस्य समिदमि
मृत्योर्मा पाहीति चतस्रः समिध एकैकस्मिन्नाधाय” इति ।
तत्रोपस्थानाङ्गलप्रस्तावेन मन्त्रो व्याख्यातः । अथ तस्यैव समि-
दाधानाङ्गलं विधत्ते “एषा वै सृष्मी कर्णकावत्येतया ह स्र वै
देवा असुराणां शततर्हाः स्तृहन्ति यदेतया समिधमाद-
धाति वज्रमेवैतच्छतघ्नीं यजमानो भ्रातृव्याय प्रहरति स्तृत्या
अच्छ्वद्गारं” इति । ज्वलन्ती लोहमयी स्थूणा सृष्मी सा च
कर्णकावती क्षिद्रवती अतएव ज्वलन्तीत्यर्थः । ‡तत्समानेयमृक्,

* प्रभातान्त इति का० । प्रभातभाव इति तै० ।

† परस्या म एधि इति का० ।

‡ तत्र वर्त्तमानेयमृक् इति तै० ।

एकेन प्रहारेण शतमङ्गलान्मारयन्तः शूराः शततर्हाः,
 असुराणां मध्ये तादृशान् एतयर्चा देवा हिंसन्ति अनया समि-
 दाधानेन शतघ्नीमेनामृचं वज्रं कृत्वा वैरिणं हन्तुं प्रहरति ।
 अक्षस्वङ्गारं स्वस्य विनाशो यथा न भवति तथेत्यर्थः । सं
 त्वमग्ने इत्यर्धनाग्नेर्गुणकथनं स्वस्यापि तत्प्रार्थनायेत्याह “सं
 त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चमागया इत्याहैतत्त्वमसीदमहं भूयासमिति
 वावैतदाह” इति । द्वितीयार्धं सं मामायुषेति प्रार्थनमिति
 दर्शयति “त्वमग्ने सूर्यवर्चा असीत्याहाशिषमेवैतामाशास्ते” इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सम्पश्यामि प्रजा अहमित्याह यावन्त एव ग्राम्याः
 पशवस्तानेवावरुन्धेऽम्भस्थाम्भो वो भक्षीयेत्याहाम्भो
 ह्येता महस्य महो वो भक्षीयेत्याह महो ह्येताः
 सहस्य सहो वो भक्षीयेत्याह सहो ह्येता ऊर्जस्थोजि
 वो भक्षीयेति ॥ १ ॥

आहोर्जो ह्येता रेवतीरमध्वमित्याह पशवो वै
 रेवतीः पशून्नेवात्मन् रमयत इहैव स्तेतो मापगाते-
 त्याह भ्रुवा एवैना अनपगाः कुरुत इष्टकचिद्वा

अन्योऽग्निः पशुचिदन्यः स हितासि विश्वरूपीरिति
वत्समभिमृशत्युपैवैनं धत्ते पशुचितमेनं कुरुते प्र ॥ २ ॥

वा एषोऽस्मास्त्रोकाच्च्यवते य आहवनीयमुपतिष्ठते
गाहपत्यमुपतिष्ठतेऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठत्यथो गा-
हपत्यायैव निहुते गायत्रीभिरुपतिष्ठते तेजो वै गा-
यत्री तेज एवात्मन्धत्तेऽथो यदेतं तृचमन्वाह सन्त्यै
गाहपत्यं वा अनु द्विपादो वीराः प्रजायन्ते य एवं
विद्वान् द्विपदाभिर्गाहपत्यमुपतिष्ठते ॥ ३ ॥

आस्य वीरो जायत ऊर्जा वः पश्याम्यूर्जा मा पश्य-
तेत्याहाशिषमेवैतामाशास्ते तत्सवितुर्वरेण्यमित्याह
प्रहृत्यै सोमानः स्वरणमित्याह सोमपीथमेवावरुन्धे
क्षणहि ब्रह्मणस्पत इत्याह ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे कदा
चन स्तरीरसीत्याह न स्तरीः रात्रिं वसति ॥ ४ ॥

य एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठते परि त्वाम्ने पुरं वयमि-
त्याह परिधिमेवैतं परिदधात्यस्कन्दायाम्ने गृहपत
इत्याह यथायजुरेवैतच्छतः हिमा इत्याह शतं त्वा
हेमन्तानिन्धिपीयेति वावैतदाह पुचस्य नाम गृह्णा-
त्यन्नादमेवैनं करोति तामाशिषमाशासे तन्तवे ज्यो-
तिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पचोऽजातः स्यात्तेजस्यैवास्य

ब्रह्मवर्चसी पुत्रो जायते तामाशिषमाशासेऽमुष्मै ज्यो-
तिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रो जातः स्यात्तेज एवास्मिन्
ब्रह्मवर्चसं दधाति ॥ ५ ॥

ऊर्जं वो भक्षीयेति प्र गार्हपत्यमुपतिष्ठते वसति
ज्योतिष्मतीमेकान्नचिः शच्च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपा-
ठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ • ॥

अथाष्टमेऽनुवाके षष्ठानुवाकोक्ता मन्त्रा व्याख्यायन्ते । तत्र
इडप्रजस इत्यनेन पदेन गवाश्चादयो विवक्षिता इत्यभिप्रे-
त्याह “सम्यश्यामि प्रजा अहमित्याह यावन्त एव गाम्याः
पशवस्तानेवावरुन्धे” इति । अम्भो महः सह ऊर्जशब्दैर्गवामुप-
लक्षणं युक्तमित्याह “अम्भस्याम्भो वो भक्षीयेत्याहाम्भो ह्येता
महस्य महो वो भक्षीयेत्याह महो ह्येताः सहस्य सहो वो
भक्षीयेत्याह सहो ह्येता ऊर्जस्योर्जं वो भक्षीयेत्याहोर्जो ह्येताः”
इति । रेवतीशब्देन विवक्षितं क्षीरादिधनमासामस्तीति व्युत्प-
त्तिमभिप्रेत्य व्याचष्टे “रेवतीरमध्वमित्याह पशवो वै रेवतीः
पशून्नेवात्मन् रमयते” इति । आत्मन् स्वकीयगृहे इत्यर्थः ।
स्तेत्यनेन ध्रुवजीवनं मापगतेत्यनेन योगविभागाभावः प्रत्य-
र्थत इत्याह “इहैव स्तेतो मापगतेत्याह ध्रुवा एवैना अन-
पगाः कुरुते” इति । वत्सस्पृशं विधत्ते “इष्टकचिद्धा अन्यो-

ऽग्निः पशुचिदन्यः संहितामि विश्वरूपीरिति वत्समभिमृश-
 त्युपैवैनं धत्ते पशुचितमेनं कुरुते” इति । इष्टकामुपधाय
 यथा कश्चिदग्निश्चोयते तथा पशुमुपधायान्योऽग्निश्चोयत इत्यु-
 त्पेक्षते । तथा सति वत्सस्पर्शेन पशुमुपधायाग्निश्चितो भवति ।
 गार्हपत्योपस्थानं विधत्ते “प्र वा एषोऽस्माल्लोकाश्चवते य
 आहवनीयमुपतिष्ठते गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽस्मिन्नेव लोके प्रति-
 तिष्ठत्यथो गार्हपत्यायैव निष्कृते” इति । सुवर्गो लोक आ-
 हवनीय इति श्रुत्यन्तरात् । तदुपस्थानादेतल्लोकप्रच्युतिः । सा
 च गार्हपत्योपस्थानेन समाधीयते किञ्चाहवनीय एव तात्प-
 र्योपेतगार्हपत्यमुपतिष्ठमानः स्वप्रतिष्ठामिच्छत्यर्थं केवलं तमप-
 लपति । उप त्वाग्न इत्याद्यास्तिस्रश्चो विधत्ते “गायत्रीभि-
 रुपतिष्ठते तेजो वै गायत्री तेज एवात्मन्वत्तेऽथो यदेतं त्वच-
 मन्वाह सन्तत्यै” इति । प्रजापतिमुखादग्निना महोत्पन्नत्वा-
 द्वायत्र्यास्तेजस्वं । त्वचानुवचनमविच्छेदार्थं । अग्ने त्वं न इत्या-
 द्यास्तिस्रो द्विपदा विधत्ते “गार्हपत्यं वा अनु द्विपादो वीराः
 प्रजायन्ते य एवं विद्वान् द्विपदाभिर्गार्हपत्यमुपतिष्ठत आस्य
 वीरो जायते” इति । पश्यतेति लाडाशीरर्थत्वं दर्शयति
 “ऊर्जा वः पश्यामूर्जा मा पश्यत इत्याहाशिषमेवैतामाशास्ते”
 इति । सवितृसोमब्रह्मशब्दानामभिप्रायमाह “तत्सवितुर्वरे-
 ण्यमित्याह प्रसृत्यै सोमान् स्वरणमित्याह सोमपीथमेवाव-
 रन्ध्रे कृणुहि ब्रह्मणस्यत इत्याह ब्रह्मवर्चसमेवावरन्ध्रे” इति ।
 सरीर्नासीति निषेधस्याभिप्रायमाह “कदाचन सरीरसीत्याह

न स्तरोऽ रात्रिं वसति य एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठते” इति ।
 अन्धकारयुक्ता रात्रिश्चोरवृश्चिकादिबाधयुक्ततया स्तरोरित्यु-
 च्यते । विद्वान् उपस्थाता तादृशीं रात्रिं नाधिवसति । किन्तु
 सुखकरीमित्यर्थः । परिधीमहोति लिङ्गान्मन्त्र एवाग्नेरस्कन्द-
 नार्थः परिधिरित्याह “परि त्वाग्ने पुरं वयमित्याह परिधि-
 मेवैतं परिदधात्यस्कन्दाय” इति । मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति
 “अग्ने गृहपत इत्याह यथायजुरेवैतत्” इति । हिमशब्दे
 हेमन्तवाचीत्याह “शतं हिमा इत्याह शतं त्वा हेमन्तानि-
 न्धिषीयेति वावैतदाह” इति । तन्त्रवे अमुष्मा इत्यत्र नाम-
 ग्रहणं विधत्ते “पुत्रस्य नाम गृह्णात्यन्नादमेवैनं करोति” इति ।
 एनं पुत्रं । अनुत्पन्नपुत्रविषयस्तन्तुशब्दः उत्पन्नपुत्रविषयोऽदः-
 शब्द इति व्यवसां दर्शयति “तामाग्निषमाशासे तन्त्रवे ज्यो-
 तिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रोऽजातः स्यात्तेजस्येवास्य ब्रह्मवर्चमी
 पुत्रो जायते तामाग्निषमाशासेऽमुष्मै ज्योतिष्मतीमिति ब्रूया-
 द्यस्य पुत्रो जातः स्यात्तेज एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति”
 इति ।

अथ मीमांसा । तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“ऐन्द्रोपस्थोयतां वक्त्रिरितीन्द्राग्न्यार्विकल्पनं ।

समुच्चयो वेत शक्र एकोऽग्निः केवलोऽथवा ॥

विकल्पः अतिलिङ्गाभ्यां गुणादृत्या समुच्चयः ।

अतिः *शक्त्यनुसारेति शक्र एकोऽग्निलिङ्गतः ॥

* सत्त्वानुवादेति इति तै० ।

शक्तिरुक्ता श्रुतिः शीघ्रा लिङ्गं श्रुत्यनुमापकं ।

नैराकाङ्क्षात्मके बाधे श्रुत्याग्नौ केवले स्थितिः” इति ॥

ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति श्रूयते । कदाचन स्तरी-
रसि नेन्द्र सश्वसि दाशुष इत्यमौ ऋगैन्द्रो । तच्चेन्द्रस्य प्रका-
शना । भो इन्द्र त्वं कदाचिदपि घातको न भवसि । किन्वा-
हतिं दत्तवते यजमानाय प्रीयस इत्यर्थः । तच्चेन्द्रप्रकाशन-
सामर्थ्यरूपास्त्रिज्ञान्मन्त्रस्य इन्द्रविषयकक्रियामाधनत्वं गम्यते ।
यद्यमौ मन्त्र इन्द्रप्रधानकक्रियायाः साधनं न भवेत् तदानी-
मनेन मन्त्रेण इन्द्रप्रकाशनं व्यर्थं स्यात् । तस्मादेतन्मन्त्रकरणक-
क्रियां प्रति इन्द्रः प्रधानमित्येतादृशबुद्ध्युत्पादनं लिङ्गविनि-
योगः । का सा क्रियेति विशेषजिज्ञासायां ऐन्द्रोपतिष्ठत
इत्यनेन अतिरुद्धपदद्वयरूपेण वाक्येनापस्थानक्रियायां पर्य-
वसानं क्रियते । तथा सति ऐन्द्रमन्त्रेणैन्द्रमुपतिष्ठत इत्ययमर्थः
पर्यवस्यति । तथा गार्हपत्यमित्यनया द्वितीयान्तपदरूपया
श्रुत्या गार्हपत्यस्य प्राधान्यं गम्यते । तच्च गुणभूतां यत्किञ्चित्-
करणक्रियामन्तरेण न सम्भवति । ततस्तादृशीं काञ्चित् क्रियां
प्रति गार्हपत्यः प्रधानमित्येतादृशबुद्ध्युत्पादनं श्रुतिविनि-
योगः । ऐन्द्रोपतिष्ठत इति पदद्वयेन मन्त्रविशेषक्रियाविशे-
षयोः पर्यवसानं भवति । तथा सत्यैन्द्रेण मन्त्रेण गार्हप-
त्यमुपतिष्ठत इत्यर्थो भवति । तदेवं श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे
सति प्रमाणत्वाविशेषात् ब्रौह्मियववदिकल्प इत्येकः पूर्वपक्षः ।
इन्द्रगार्हपत्ययोः प्रधानत्वाविशेषात् उपस्थानस्य च गुणत्वात्

प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायेन उपस्थानावृत्त्या श्रुतिलिङ्गयोः समुच्चय इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । श्रुतिर्विनियुञ्जाना वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव विनियुङ्क्ते । अन्यथा वज्रिना सिञ्चेद्वारिणा दहेदित्यपि विनियुज्येत । ततः उपजीव्यत्वेन लिङ्गस्य प्रबलत्वात् इन्द्र एव मन्त्रेण उपस्थेय इति तृतीयः पूर्वपक्षः । ऐन्द्रमन्त्रस्य गार्हपत्ये मुख्यवृत्त्या शक्तभावेऽपि गौणवृत्त्या शक्तिरस्तीति निवेशन इत्यस्मिन्नुदाहरणे पूर्वमेव प्रदर्शितं । तथा सति सामर्थ्याभावकृतप्रतिबन्धाभावान्निर्विघ्ना श्रुतिः शीघ्रं विनियुङ्क्ते । लिङ्गन्तु विलम्बते । मन्त्रपदान्यादौ स्वाभिधेयमर्थं प्रतिपादयन्ति । तत ऊर्ध्वं मन्त्रस्य सामर्थ्यं निरूप्यते । पश्चात्सामर्थ्यवशात् साधनत्ववाचिनी प्राधान्यवाचिनी च श्रुतिः कल्प्यते । सा च श्रुतिर्मन्त्रेण इन्द्रमुपतिष्ठत इति विनियुङ्क्ते । तथा सति प्रत्यक्षश्रुत्या स्वाभिधेयप्रतिपादनविनियोगयोर्मध्यवर्तिनौ सामर्थ्यनिरूपणश्रुतिकल्पनव्यापारौ न स्त इति प्रावल्यात्तया लिङ्गं बाध्यते । न च प्रत्यक्षश्रुतिविनियोगवेलायां अलब्धात्मकत्वेन अप्राप्तलिङ्गं कथं बाध्यत इति शङ्कनीयं । भविष्यत्प्राप्तिप्रतिबन्धस्यैवात्र बाधत्वात् । श्रुत्या विनियुक्तस्य मन्त्रस्य पुनर्विनियोगाकाङ्क्षानुदयाद्विनियोजकं लिङ्गं कथं प्राप्स्यति । तस्माद्गार्हपत्योपस्थाने मन्त्रः प्रत्यक्षश्रुत्या विनियुज्यते ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ * ॥

अग्निहोत्रं जुहोति यदेव किञ्च यजमानस्य
स्वं तस्यैव तद्रेतः सिञ्चति प्रजनने प्रजननं हि वा
अग्निरथौषधीरन्तगता दहति तास्ततो भूयसी प्रजा-
यन्ते यत्सायं जुहोति रेत एव तत्सिञ्चति प्रैव प्रात-
स्तनेन जनयति तद्रेतः सिक्तं न त्वद्वाविकृतं प्रजायते
यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य ॥ १ ॥

त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत्प्रजायत एष
वै दैव्यस्त्वष्टा यो यजते बह्वीभिरुपतिष्ठते रेतस एव
सिक्तस्य बहुशो रूपाणि विकरोति स प्रैव जायते
अथो भूयान् भवति य एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठतेऽहर्दे-
वानामासीद्रात्रिरसुराणां तेऽसुरा यदेवानां वित्तं
वेद्यमासीत्तेन सह ॥ २ ॥

रात्रिं प्राविशन् ते देवा हीना अमन्यन्त तेऽपश्य-
न्नाग्नेयी रात्रिराग्नेयाः पशव इममेवाग्निं स्तवाम स
नः स्तुतः पशून् पुनर्दास्यतीति तेऽग्निमस्तुवन्तस् एभ्यः
स्तुतो रात्रिया अध्यहरभि पशून्निर्जते देवाः प-
शून्वित्वा कामा अकुर्वत य एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठते
पशुमान् भवति ॥ ३ ॥

आदित्यो वा अस्मास्त्रोकाद्दमुं लोकमैत्तोऽमुं लोकं

गत्वा पुनरिमं लोकमभ्यध्यायत्स इमं लोकमागत्य
मृत्योरविभेन्मृत्युसंयुत इव ह्ययं लोकः सोऽमन्यतेम-
मेवाम्निस्तवानि स मा स्तुतः सुवर्गं लोकं गमयिष्य-
तीति सोऽग्निमस्तौत्स एनस्तुतः सुवर्गं लोकमगम-
यद्यः ॥ ४ ॥

एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठते सुवर्गमेव लोकमेति
सर्वमायुरेत्यभि वा एषोऽग्नी आरोहति य एनावुप-
तिष्ठते यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते तथा
करोति नक्तमुपतिष्ठते न प्रातः स हि नक्तं व्रतानि
सृज्यन्ते सह श्रेयाश्च पापीयाश्चासाते ज्योतिर्वा
अग्निस्तमो रात्रिर्यत् ॥ ५ ॥

नक्तमुपतिष्ठते ज्योतिर्पैव तमस्तरत्युपस्थेयोऽग्नीः-
र्नोपस्थेया इत्याहुर्मनुष्यायेन्वै* योऽहरहराहत्या-
थैनं याचति स इन्वै तमुपार्च्छत्यथ को देवानहरह-
र्याचिष्यतीति तस्मान्नोपस्थेयोऽथो खल्वाहुराशिषे वै कं
यजमानो यजत इत्येषा खलु वै ॥ ६ ॥

आहिताग्नेराशीर्यद्गन्निमुपतिष्ठते तस्मादुपस्थेयः
प्रजापतिः पशून्सृजत ते सृष्टा अहोरात्रे प्राविशन्

* मनुष्याय । इत् । नु । वै । इति पदपाठः ।

ताञ्छन्दोभिरन्विन्दद्यच्छन्दोभिरुपतिष्ठते स्वमेव त-
दन्विच्छति न तत्र जाम्यस्तोत्याहुर्याऽहरहरुपतिष्ठत
इति यो वा अग्निं प्रत्यङ्ङुपतिष्ठते प्रत्येनमोपति यः
पराङ् विष्टङ् प्रजया पशुभिरेति कवातिर्यङ्ङिवोप-
तिष्ठते नैनं प्रत्योपति न विष्टङ् प्रजया पशुभिरेति ॥

॥ ७ ॥

सिक्तस्य सह भवति यो यत् खलु वै पशुभिस्त्रयो-
दश च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपा-
ठके नवमोऽनुवाकः ॥ * ॥

नवमेऽनुवाके पूर्वाक्तोपस्थानस्याग्निहोत्राङ्गता प्रदर्शते ।
तत्र तावदग्निहोत्रं विधत्ते “अग्निहोत्रं जुहोति यदेव किञ्च
यजमानस्य स्वं तस्यैव तत्” इति । वाक्यान्तरविहितेन पयो-
दधियवाग्वादिद्रव्येणाग्निहोत्रनामकं होमं कुर्यात् । यजमा-
नस्य क्षीरप्रभृतिकं यत् स्वमग्नौ ऊतं न तद्दिनश्नति । किन्तु
तस्यैव यजमानस्य तत् स्वं भूत्वावतिष्ठते । तदवस्थानं दृष्टान्ते-
नोपपादयति “रेतः सिञ्चति प्रजनने प्रजननं हि वा अग्निः”
इति । यथा प्रजात्पादके योनौ मित्रं रेतोऽवतिष्ठते तथा अग्नेः
प्रजननरूपत्वात् तस्मिन् ऊतमवतिष्ठते । ननु वक्त्रिमभीपं

प्राप्तानां द्रव्याणां दाहः प्रत्यक्षेणोपलभ्यत इत्याशङ्काह
 “अथौषधीरन्तगता दहति तास्ततो भूयसी प्रजायन्ते” इति ।
 यद्यपि घर्मकाले दावाग्निः स्वममोपं प्राप्ता ओषधीर्दहति
 तथापि दग्धा ओषधयः दृष्टिकाले भूयस्यः प्रजायन्ते । त-
 स्मात् प्रजननोऽग्निः । कालद्वयं विधत्ते “यत्सायं जुहोति रेत
 एव तत्सिञ्चति प्रैव प्रातस्तनेन जनयति तत्” इति । प्रातः-
 कालीनहोमेनात्पादनं । विहितस्याग्निहोत्रस्याङ्गमुपस्थानं वि-
 धत्ते “रेतः मिक्तं न त्वद्वाविकृतं प्रजायते यावच्छो वै रेतसः
 मिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत्प्रजायत एष
 वै दैव्यस्त्वष्टा यो यजते बह्वीभिरुपतिष्ठते रेतस एव मिक्तस्य
 बह्वृशो रूपाणि विकरोति” इति । लोके योनौ मिक्तं रेतो
 विश्वकर्माणा यदि न विक्रियेत तदा नैव प्रजोत्पत्तिरस्ति ।
 स च त्वष्टा यावन्ति रूपाण्युद्दिश्य रेतो विविधं करोति ताव-
 न्युत्पद्यन्ते । अत्रापि यजमानो देवैरनुगृहीतस्त्वष्टा ततो
 विविधरूपकरणाय बह्वीभिरुपतिष्ठते । अयमुपस्थानकर्माविधिः ।
 तदनुवादेन षड्विरुपतिष्ठत इत्यादिमन्त्रविधिः । उपस्थानं प्रशं-
 सति “स प्रैव जायते यश्चो भूयान् भवति य एवं विद्वान-
 ग्निमुपतिष्ठते” इति । उपस्थाता प्रजामुत्पाद्य प्रतिदिनमुत्त-
 रोत्तरं धनादिभिर्वर्धते । प्रकारान्तरेण प्रशंसति “अहर्देवा-
 नामासीद्वात्रिरसुराणां तेऽसुरा यद्देवानां वित्तं वेद्यमासी-
 क्तेन सह रात्रिं प्राविशन् ते देवा हीना अमन्यन्ते तेऽपश्य-
 न्ताग्नेयी वै रात्रिराग्नेयाः पशव इममेवाग्निं स्तवाम स नः

स्तुतः पशून् पुनर्दास्यतीति तेऽग्निमस्तुवन्त एभ्यः स्तुतो रात्रिषा
अथहरभि पशून्निरार्जत् ते देवाः पशून्विचा कामाः अकुर्वत
य एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठते पशुमान् भवति” इति । वित्तं
पूर्वलब्धं पशुरूपं धनं वेद्यमितः परं लब्धुं योग्यं तदभयं देव-
द्रव्यं अपहृत्य तेन सह असुरा रात्रिं प्राविशन् अन्धकारे
क्वापि गताः । ततः पशुह्रीना वयमिति खिद्यन्ते देवाः । ते
रात्रौ उपायमपशून् रात्रावग्नेः प्रकाशाधिक्यदर्शनाद्वात्रि-
राग्नेयी अग्नेः पशुस्वामित्वात्पशवोऽप्याग्नेयाः । स्तुतः सोऽग्नि-
रेभ्यो देवार्थं रात्रेरध्याहृत्य अहरभिलक्ष्य तान् पशून्निरा-
र्जत् निरगमयत् कामान् भोगान् । पुनः प्रकारान्तरेण
प्रशंसति “आदित्यो वा अस्माल्लोकादमुं लोकमैतोऽमुं लोकं
गत्वा पुनरिमं लोकमभ्यध्यायत्स इमं लोकमागत्य मृत्योर-
विभेन्मृत्युमंयुत इव ह्ययं लोकः सोऽमन्यतेममेवाग्निस्तवानि
स मा स्तुतः सुवर्गं लोकं गमयिष्यतीति सोऽग्निमस्मैत्स एनः
स्तुतः सुवर्गं लोकमगमयद्य एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठते सुवर्ग-
मेव लोकमेति सर्वमायुरेति” इति । पुनः प्रकारान्तरेण
प्रशंसति “अभि वा एषोऽग्नी आरोहति य एनावुपतिष्ठते
यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते तथा करोति” इति ।
एनावाहवनीयगार्हपत्यौ च उपतिष्ठत एषोऽग्नी उभावभ्या-
रोहति स्ववशौ करोति । यथा कश्चित् पूर्वमधमः सन्नेवं
कामयते अहं विद्यादिना श्रेष्ठ उत्तमं पदमभ्यारूढो भवि-
ष्यामीति तथाऽयं यजमान उपस्थानेन स्वशोत्तमं पदं करो-

ति । तस्मादुपस्थानं प्रशस्तमित्यर्थः । अत्र केचित्प्रातरग्निर्नो-
 पस्थेय इत्याहुः । अन्ये तु न कदाचिदुपस्थेय इति ।
 सिद्धान्तस्तु सर्वदाण्युपस्थेय इति । तत्र प्रथमं पूर्वपक्षं दर्श-
 यति “नक्तमुपतिष्ठते न प्रातः सः हि नक्तं व्रतानि सृज्यन्ते
 सह श्रेयाः पापीयाः श्यामाते ज्योतिर्वा अग्निस्तमो रात्रि-
 र्यन्नक्तमुपतिष्ठते ज्योतिषैव तमस्तरति” इति । रात्रौ व्रता-
 न्यनुष्ठेयानि कर्माणि संसृज्यन्ते सङ्कीर्णानि भवन्ति । अन्ध-
 कारे केन कथमनुष्ठितमिति न ज्ञायते । यथाशास्त्रमनु-
 ष्ठितो व्रतविशेषः श्रेयान् तद्विपरीतः पापीयान् उभौ महैव
 तिष्ठतः । तत्राग्रावुपस्थिते सत्यग्निना ज्योतिषा रात्रिप्रयुक्तं
 तमोदोषं तरति । तस्मान्नक्तमुपस्थेयः । अहनि तु तमोदो-
 षाभावान्नोपस्थेय इत्येकः पूर्वपक्षः । द्वितीयं पूर्वपक्षं विचार-
 पुरःसरं दर्शयति “उपस्थेयोऽग्नोर्नोपस्थेया इत्याहुर्मनुष्या-
 येन्वै योऽहरहराहृत्याथैनं याचति स इन्वै तमुपाचर्त्तयथ
 को देवानहरहर्याचिष्यतीति तस्मान्नोपस्थेय” इति । स्मृति-
 विचारार्था । लोके मनुष्यायैव तावत् राज्ञे यः कोऽपि
 दरिद्रे यत्किञ्चित् जम्बीरफलादिकमुपायनमाहृत्य ततः
 प्रतिदिनमेनं राजानं प्रति षड्भक्षेचधनादिकं यदि याचति
 तदा स याचकः तं राजानं पीडयत्येव तथा सति को नाम
 महाप्रभावान् देवान् प्रतिदिनं याचितुमर्हति । याज्जारूपं
 चेदमुपस्थानं । आयुर्दा अग्नेऽस्थायुर्मं देहीत्यादिमन्त्रेषु (सं०
 १का०।५ प्र०।५ अ०) तत्प्रतीतेः । तस्मादग्निः कदाचिदपि नोप-

स्येय इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । सिद्धान्तं दर्शयति “अथो खल्वाङ्ग-
 राशिषे वै कं यजमानो यजत इत्येषा खलु वा आहिताग्नेरा-
 शीर्यदग्निमुपतिष्ठते तस्मादुपस्येयः” इति । अथोशब्दः पूर्वपक्ष-
 व्यावृत्त्यर्थः । आशिषे वै स्वापेक्षितं सर्वमाशासितुमेव कं प्रजा-
 पतिसदृशं सर्वदेवात्मकमग्निं प्रति यजमानो यजत इत्यभिज्ञा
 आङ्गः । लोकेऽपि राज्ञश्चित्तवृत्तिमविज्ञाय अकाण्डे देही-
 त्युक्ते सत्युपरोधो भवति । यदा तु प्रशंसया विनोदेन वा
 परितोषमुत्पाद्य याचते तदानोमुत्साहयुक्तो याचितादप्यत्य-
 न्तमधिकमेव ददाति । तद्वदाहिताग्नेर्मन्त्रैरुपस्थानमेव याज्या ।
 सा च बज्रविधप्रशंसापूर्वकत्वात् नेपरोधाय भवति किन्त्व-
 त्यन्तपरितोषायैव । तस्मात्सायं प्रातश्च अग्निरुपस्येय एव ।
 अग्निरुपस्थानं प्रशंसति “प्रजापतिः पशूनसृजत ते सृष्टा
 अहोरात्रे प्राविशन् तान् कन्दोभिरन्वविन्दद्यच्छन्दोभिरुप-
 तिष्ठते स्वमेव तदन्विच्छति” इति । अहोरात्रदेवताभ्यामन्त-
 र्धापिताः पशवः कन्दोयुक्तमन्त्रैरन्विष्टाः सन्तो लब्धाः । तस्मात्
 कन्दोभिरुपस्थानं विनष्टस्यान्वेषणाय भवति । उपस्थानस्य
 प्रतिदिनकर्तव्यतामुन्नयति “न तत्र जाम्यस्तीत्याङ्गर्थोऽहरहर-
 पतिष्ठत इति” इति । उपस्थातुरभीष्टप्रार्थनामङ्गावादुपस्येय-
 स्तुतिसङ्गावाच्च तत्रोपस्थाने कस्यापि जाम्यालस्य नास्तीति ।
 उपस्थानवेलायामोषन्तिरस्त्रीनमुखत्वं विधत्ते “यो वा अग्निं
 प्रत्यङ्मुपतिष्ठते प्रत्येनमोषति यः पराङ् विष्यङ् प्रजया
 पशुभिरिति कवातिर्यङ्ङिवोपतिष्ठेत नैनं प्रत्योषति न विष्यङ्

प्रजया पशुभिरेति” इति । प्रत्यङ् सम्मुखः । तथा सति अग्नि-
रेनं यजमानं प्रत्योषति प्रातिकूल्येन दहति । पराङ्मुखः तथा
सति यजमानः प्रजया पशुभिश्च विष्वङ्केति वियुक्तो भवति ।
कवातिर्यङ्गुव ईषत्तिरश्चोन इव इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ * ॥

मम नाम प्रथमं जातवेदः पिता माता च
दधतुर्यदग्रे । तत्त्वं बिभृहि पुनरा मदतोस्तवाहं नाम
बिभराण्यग्रे । मम नाम तव च जातवेदो वाससी
इव विवसानौ ये चरावः । आयुषे त्वं जीवसे वयं
यथायथं विपरिदधावहै पुनस्ते । नमोऽग्नयेऽप्रति-
विज्ञाय नमोऽनाद्यष्टाय नमः सग्राजे । अपाढः ॥ १ ॥

अग्निर्बृहद्वया विश्वजित्सहन्यः श्रेष्ठो गन्धर्वः । त्व-
त्पितारो अग्ने देवास्त्वामाहुतयस्त्वद्विवाचनाः । सं
मामायुषा सं गौपत्येन सुहिते मा धाः । अयमग्निः
श्रेष्ठतमोऽयं भगवत्तमोऽयः सहस्रसातमः । अस्मा
अस्तु सुवीर्यं । मनो ज्योतिर्जुपतामाज्यं विच्छिन्नं

यज्ञः समिमं दधातु । या इष्टा उपसो निमुचश्च ताः
सन्दधामि हविषा धृतेन । पयस्वतीरोषधयः ॥ २ ॥

पयस्वद्दीरुधां पयः । अपां पयसो यत्पयस्तेन मा-
मिन्द्र सःसृज । अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छ-
केयं तन्मे राध्यतां । अग्निः होतारमिह तः हुवे दे-
वान् यज्ञियानिह यान् हवामहे । आयन्तु देवाः
सुमनस्यमाना वियन्तु देवा हविषो मे अस्य । कस्त्वा
युनक्ति स त्वा युनक्तु । यानि घर्मे कपालान्युपचि-
न्वन्ति ॥ ३ ॥

वेधसः । पूष्णस्तान्यपि व्रत इन्द्रवायू विमुञ्चतां ।
अभिन्नो घर्मे जोरदानुर्यत आत्तस्तदगन् पुनः ।
इधो वेदिः परिधयश्च सर्वे यज्ञस्यायुरनुसञ्चरन्ति ।
चयस्त्रिःशत्तन्तवो ये वितन्त्रिरे य इमं यज्ञः स्वधया
ददन्ते तेषां छिन्नं प्रत्येतद्दधामि स्वाहा घर्मे देवाः
अर्प्येतु ॥ ४ ॥

अपाढ ओषधय उपचिन्वन्ति पञ्चचत्वारिंशच्च ॥
॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपा-
ठके दशमोऽनुवाकः ॥ * ॥

दशमानुवाकस्य पूर्वभागे प्रवक्ष्यतो यजमानस्य अग्न्युप-
 स्थानमन्त्राः । उत्तरभागे केचिदर्शपूर्णमामाङ्गमन्त्राश्चाभिधी-
 यन्ते । कल्पः “प्रवक्ष्यमेयन्नाह्नाग्नीन्समाधेहि । ज्वलत उप-
 तिष्ठत इत्युपक्रम्योक्तं । पशून्मे शूंस्य पाहि तान् मे गोपाया-
 स्माकं पुनरागमादित्याहवनीयं मम नाम प्रथमं जातवेद
 इति च” इति । तत्र पशूनित्यादिमन्त्राः शाखान्तरगताः ।
 मन्त्रान्तरपाठस्य “मम नाम प्रथमं जातवेदः पिता माता
 च दधतुर्यदये । तत्त्वं बिभृहि पुनरा मदैतोस्तवाहं नाम वि-
 भराण्यग्ने” इति । ब्राह्मणस्य नामद्वयं विद्यते देवदत्तयज्ञ-
 दत्तादिकमेकं । उपाध्यायदीक्षितादिकमपरं । अतएव श्रूयते
 “तस्माद्विनामा ब्राह्मणोऽर्धुक” इति । तत्राध्यापनादेरुक्तं प्रवृ-
 त्तत्वादुपाध्यायादिकं चरमं । अग्रे जन्मकाले मातापितृभ्यां
 कृतं देवदत्तादिकं प्रथमं । हे जातवेदः मय यत्प्रथमं नाम
 तत्त्वं धारय कियन्तं कालं, पुनरा मदैतोः आ मदोऽपुनरा-
 गमनात् अहमपि तव नाम धारयाणि । त्वमत्र वैकल्यं हरन्
 मदीयं कार्यं कुरु । त्वन्नामधारिणे मम गन्तव्यदेशे वैकल्य-
 मेव न सम्भवतीत्यर्थः । कल्पः “अभ्येत्याह्नाग्नीन्समाधेहीति ।
 ज्वलत उपतिष्ठते इत्युपक्रम्योक्तं । मम नाम तव च जातवेद
 इति चतसृभिराहवनीयं” इति । तत्र प्रथमा “मम नाम
 तव च जातवेदो वामसी इव विवसानौ ये चरावः । आयुषे
 त्वं जीवसे वयं यथायथं विपरिदधावहे पुनस्ते” इति । हे
 जातवेदः मम देवदत्तादि नाम तव च वज्रादि नामेत्येवं ये

नामनी विपरिवृत्य अन्योन्यं वामसो विपर्ययेण वसानाविवे-
दानोमावां चरावः । इत ऊर्द्धं ते नामनी त्वं चाहं च पुनरपि
यथायथं तदीयं वज्रादि नाम तवैव, मदीयं च देवदत्तादि
नाम ममैव यथा भवति तथा विपरिवृत्य परिदधावहे । एवं
मति आशुरभिष्टुद्धिनादिसम्पत्त्या प्रशस्तजीवनं भवति । अथ
द्वितीया “नमोऽग्नयेऽप्रतिविद्धाय नमोऽनाष्टृष्टाय नमः सन्ना-
जे । अपाठ अग्निर्हृदया विश्वजित्सहन्यः श्रेष्ठो गन्धर्वः” इति ।
अप्रतिविद्धाय केनचिदताडिताय, अनाष्टृष्टाय केनाप्यतिर-
स्रताय, सन्नाजे मंहतदीप्तये । अपाठः शत्रूणां मोढुमशक्यः,
वृहद्वयाः अपरिगितान्तः, विश्वजित् सर्वस्य जेता, महन्त्यः स्वयं
महिष्णुः, श्रेष्ठो गन्धर्वः सङ्गीतादिकलाविद्यास्वतिकुशलः । अथ
तृतीया “त्वत्पितारो अग्ने देवास्त्वामाहुतयस्त्वद्विवाचनाः ।
मं सामायुषा मं गौपत्येन सुहिते मा धाः” इति । त्वमेव
पिता पालको येषां देवानां ते त्वत्पितारः । त्वां प्राप्ता आ-
हुतयो येषां देवानां ते त्वामाहुतयः । त्वयि हुताः सत्यो
देवांस्तर्पयन्तीत्यर्थः । त्वमेव विशेषेण वाचः प्रख्यापयिता येषां
ते त्वद्विवाचनाः । हे अग्ने मां दीर्घायुषा मं धाः संयोजय ।
गौपत्येन गवां स्वामित्वं संयोजय । सुहिते सुष्टु हिते पुरुषार्थं
मा धाः मां स्थापय । अथ चतुर्थी “अयमग्निः श्रेष्ठतमोऽयं भग-
वन्तमोऽयम् महत्समातमः अस्मा अस्तु सुवीर्य” इति । प्रशस्तानां
मध्ये अतिशयेन प्रशस्तः श्रेष्ठः । पुनरपि तादृशानां श्रेष्ठानां मध्ये
अतिशयेन श्रेष्ठः श्रेष्ठतमः । भगवच्छब्दः पौराणिकैर्व्याख्यातः,

“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य *वीर्यस्य यज्ञसः त्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा” ॥ इति ।

उत्पत्तिं प्रलयश्चैव भूतानामागतिं गतिं ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति” ॥

अतिशयेन भगवान् भगवत्तमः । सहस्रमह्याकस्य धनस्य ये
मनितारो दातारस्तेभ्योऽप्यतिशयेन दाता सहस्रमातमः ।
तादृशस्याग्नेः प्रभादादस्यै यजमानाय मद्यं शोभनं वीर्यं
सामर्थ्यमस्तु । कल्पः “नवमीं चेदति प्रवसेन्मित्रो जनान् या-
तयति प्रजानन्निति मैत्र्योपस्थाय मनो ज्योतिर्जुषतामित्या-
हुतिं जुहुयात्” इति । निर्गमतिथिमारभ्य नवमीं तिथि-
मतिक्रम्य प्रवासे सत्येतदवगन्तव्यं । तत्र मित्रो जनानिति
मन्त्रोऽन्यत्राम्नातः । मन्त्रान्तरपाठस्तु “मने ज्योतिर्जुषतामाज्यं
विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु । या इष्टा उपसो निमुचश्च
ताः सन्दधामि हविषा घृतेन” इति । पूर्वार्धस्तु भूमिर्भूमे-
त्यनुवाके (सं०१का०।५ प्र०।३ अ०) व्याख्यातः । या उपसः
प्रातःकालोपलक्षिता आहुतयः याश्च त्रिमुचोऽस्तमयकालोप-
लक्षिता आहुतयः इष्टा इतरैर्यजमानैर्गुहिताः मया त्वन्त-
रिताः ताः सर्वा आहुतोः अनेन घृतेन हविषा सन्दधामि
अविच्छिन्नाः करोमि । अग्न्युपस्थानमन्त्रादिविषयः पूर्वभागो
गतः । अथ दार्शिकयाजमानमन्त्रादिविषय उत्तरार्धभाग
उच्यते । कल्पः “पयस्वतीरोषधय इत्यप आचामत्युपस्पृशति

* धर्मस्य इति ता० ।

वा” इति। पाठस्तु “पयस्वतीरोषधयः पयस्वद्वीरूधां पयः। अपां पयसो यत्पयस्तेन मामिन्द्र समृज” इति। सारवाची पयः-
शब्दः। ओषधयः पयस्वत्यः। वीरूधां लतानां समन्वि यत्पयो
निर्गतं चीरं तदपि पयस्वत् सारवत्। अपां मध्ये यत्सारं
यच्च पयसो गवादेः चीरस्य पयः सारं तेन सारेण सर्वेण
हे इन्द्र मां समृज संयोजय। कल्पः “दक्षिणेनाहवनीयमव-
स्थाय व्रतमुपैष्यन्त्समुद्रं मनसा ध्यायति अग्रे व्रतपते व्रतं
चरिष्यामि इति ब्राह्मण” इति। मन्त्रशेषस्तु “तच्छ्रुकेयं
तन्मे राध्यतां” इति। तद्रतमनुष्ठातुं शक्नो भूयासं। मदीयं
तद्रतं समृद्धं भवतु। कल्पः “अग्निं होतारमिह तं ऊवे
इति हविर्निरूप्यमाणमभिमन्त्रयते हविर्निर्वपणं वा पात्र-
मभिमृशत्यभिमन्त्रयते” इति। मन्त्रशेषस्तु “देवान् यज्ञिया-
निह यान् हवामहे। आयन्तु देवाः सुमनस्यमाना वियन्तु
देवा हविषो मे अस्य” इति। इह कर्मणि देवानामाह्वतारं
तमग्निमहमाह्वयामि। इह कर्मणि यान् देवानुद्दिश्य जुहुम-
स्तानपि यज्ञियान् देवान् आह्वयामि। आह्वतास्तु ते देवाः
सौमनस्यं प्राप्ता आगच्छन्तु। आगत्य च मे अस्य हविषः
मदीयमिदं हविः वियन्तु भक्षयन्तु। कल्पः “अथ यज्ञं युनक्ति
कस्ता युनक्ति स त्वा युनक्ति” इति। सर्वं विहारमनुवीक्षते
इति। हे यज्ञ कः प्रजापतिः सर्वत्र त्वां युनक्ति योग्यं करोति
तस्मादत्रापि स एव त्वां युनक्तु। कल्पः “उभौ कपालविमोचनं
जपतः” इति। उभावध्वर्युयजमानौ। मन्त्रपाठस्तु “यानि

घर्मं कपालान्युपचिन्वन्ति वेधमः । पूष्णस्तान्यपि व्रत इन्द्रवायू
विमुञ्चतां” इति । अयं मन्त्रोऽप्यध्वर्युकाण्डे आस्नातत्वात्
प्रथमप्रपाठके (सं० १ का० १ प्र० १७ अ०) व्याख्यातः । वेधमो
ब्रह्मसमानाः पूष्णः पोषकाः ऋत्विजो यानि कपालानि वक्त्रे
उपस्थापयन्ति तानि सर्वाण्यपि व्रते समाप्ते सति इन्द्रवायू
विमुञ्चतां । अथ प्रायश्चित्तं । कल्पः “यदि कपालं भिद्येत
गायत्र्या त्वा शताक्षरया सन्दधामीति तत्सन्धाय उपरि
गार्हपत्ये धार्यमाणमभिजुहुयात् मनो ज्योतिर्जुषतां इति ।
अथैनमपोऽभ्यवहरेत् अभिन्नो घर्मा जोरदानुः” इति ।
मन्त्रशेषस्तु “यत आत्तस्तदगन् पुनः । इध्मो वेदिः परिधयश्च
सर्वं यज्ञस्यायुरनुमञ्चरन्ति” इति । घर्मा दीप्तः सन्तप्तोऽयं
कपालविशेषः स्वयं भिन्नत्वेन प्रतीयमानोऽपि मन्त्रसामर्थ्या-
दभिन्न एव भिन्नत्वदोषं नावहति । यस्मादयं जोरदानुः ।
जोरं जीवनं पुरोडाशद्वारेण यज्ञस्य ददातीति जोरदानुः ।
यो ह्यन्यं जीवयति स कथं स्वयं भिन्नो भवेत् । अभिन्नत्वे
तदाकारः कुतो न भातीत्याशङ्क्योत्तरमुच्यते । यतो यस्मा-
न्मृद्रूपात्कारणादात्त उत्पन्नः पुनस्तत्कारणं अगन् प्राप्नोत् ।
अतः कारणरूपमृदाकार एव प्रतीयते । न तु कार्याकारः ।
तदप्रतीतत्वादपि इध्मादयः स्वस्वाकारेण प्रतीयमाना यज्ञ-
पुरुषस्यायुरनुकृत्य सञ्चरन्ति । कल्पः “अथान्यत्संस्कृत्य कपाले-
ष्यपि सृजेत् त्रयस्त्रिंशत्तन्तवः” इति । मन्त्रशेषस्तु “ये वि-
त्तिरे य इमं यज्ञं स्वधया ददन्ते तेषां ह्यिह प्रत्येगद्दधामि

स्वाहा घर्मा देवाः अयेतु” इति । चतुर्थकाण्डे प्रजापतिर्म-
नसान्धोऽच्छेत इत्यनुवाकेन दृष्टकोपधानार्था यज्ञतनुनामका-
स्तयस्त्रिंशन्मन्त्रा आस्ताताः । तन्मन्त्रप्रतिपाद्या यज्ञतनव इह
तन्तुस्थानीयाः । यथा तन्तुभिः पटो निष्पाद्यते तथा ता-
स्तनवो यज्ञं विस्तारयन्ति । ते च तन्तवो यज्ञनिष्पादकाः ।
ये चत्विगादयः स्वधया हविषा इमं यज्ञं ददन्ते अनुतिष्ठन्ति
तेषां प्रजापत्यादीनां यज्ञाभिमानिदेवानां चत्विगादि-
यज्ञाङ्गानाञ्च मध्ये यत्स्वरूपं विच्छिन्नं तदेतत्प्रतिमन्दधामि
ततः स्वाहा सुष्ठु प्रतिमंहितो घर्मा दोष्टो यज्ञाङ्गविशेषो
देवानयेतु प्राप्नोतु । अत्र विनियोगमङ्गहः ।

“मम प्रवक्ष्यन् पूर्वाग्निं मन्त्रयेत् पुनरागतः ।

ममेत्याद्यैश्चतुर्मन्त्रैर्मनस्तत्र जुहोति हि ॥

गतमग्नैरुपस्थानं मन्त्राः प्रामङ्गिका अथ ।

पयेत्याचामति स्वामी दर्शपूर्णमथोरपः ॥

अग्ने प्रागग्निपार्श्वस्थो जपेदग्निं हविस्तथा ।

निरूप्यमाणं ममच्य कस्त्वा यज्ञं युनक्ति हि ॥

यानीति मुच्यमानानि कपालान्यनुमन्त्रयेत् ।

अभिन्नोऽसु चिपेद्भिन्नं कपालं यत इत्यतः ॥

कपालान्तरमादध्यादिति प्रामङ्गिका गताः” इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ * ॥

वैश्वानरो न जत्या प्रयातु परावतः । अग्नि-
 रुक्थेन वाहसा । ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्यो-
 तिपस्पतिं । अजस्रं घर्ममीमहे । वैश्वानरस्य दुःस-
 नाभ्यो बृहदरिणादेकः स्वपस्यया कविः । उभा पि-
 तरा महयन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवी भूरिरेतसा ।
 पृष्ठो दिवि पृष्ठो अग्निः पृथिव्यां पृष्ठो विश्वा ओषधी-
 राविवेश । वैश्वानरः सहसा पृष्ठो अग्निः स नो दिवा
 सः ॥ १ ॥

रिपः पातु नक्तं । जातो यदग्ने भुवना व्यख्यः पशुं
 न गोपा इयः परिजमा । वैश्वानर ब्रह्मणे विन्द गातुं
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः । त्वमग्ने शोचिषा शोशु-
 चान आ रोदसी अपृणा जायमानः । त्वं देवाः
 अभिशस्तेरमुञ्चो वैश्वानर जातवेदो महित्वा । अ-
 स्माकमग्ने मघवत्सु धारयानामि क्षत्रमजरः सुवीर्यं ।
 वयं जयेम शतिनः सहस्रिणं वैश्वानर ॥ २ ॥

वाजमग्ने तवोतिभिः । वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम
 राजा हिकं भुवनानामभिप्रीः । इतो जातो विश्वमिदं
 विचष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण । अव ते हेडो वरुण
 नमोभिरवयज्ञेभिरीमहे हविर्भिः । क्षयन्नसभ्यमसुर

प्रचेतो राजन्नेनासि शिश्रथः कृतानि । उदुत्तमं
वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमः अथाय । अथा
वयमादित्य ॥ ३ ॥

व्रते तवानागसो अदितये स्याम । दधिक्रावणो
अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभि नो मुखा
कर्त्तव्य ए आयूःपि तारिषत् । आ दधिकाः शवसा
पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततान । सहस्रसाः
शतसा वाज्यवीं पृणक्तु मध्वा समिमा वचासि । अ-
ग्निर्मर्धा भुवः । मरुतो यज्ञ वो दिवः सुम्नायन्तो हवा-
महे । आ तू नः ॥ ४ ॥

उपगन्तन । या वः शर्म शशमानाय सन्ति त्रिधा-
तूनि दाशुपे यच्छताधि । अस्मभ्यं तानि मरुतो वियन्त
रयिं नो धत्त वृषणः सुवीरं । अदितिर्न उरुष्यत्वदि-
तिः शर्म यच्छतु । अदितिः पात्वहसः । महीमू पु
मातरः सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे हुवेम । तुवि-
श्वचामजरन्तीमुरूचीः सुशमीणमदितिः सुप्रणी-
तिं । सुचामाणं पृथिवीं द्यामनेहसः सुशमीणमदि-
तिः सुप्रणीतिं । दैवीं नावः स्वरिचामनागसम-
खवन्तीमारुहेमा स्वस्तये । इमाः सु नावमारुहः

शतारिचाः शतस्फ्यां । अर्च्छिद्रां पारयिष्णुं ॥ ५ ॥

दिवा सः सहस्रिणं वैश्वानरादित्य तू नोऽनेहसः
सुशर्माणमेकान्नविशतिश्च ॥ ११ ॥

देवासुराः परा भूमिर्भूमिरुपग्रयन्तः सम्पश्याम्ययज्ञः
*सम्पश्याम्यग्निहोत्रं मम नाम वैश्वानर एकादश ॥ ११ ॥

देवासुराः क्रुद्धः सम्पश्यामि सम्पश्यामि नक्तमुप-
गन्तनैकपञ्चाशत् ॥ ५१ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपा-
ठके एकादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

पञ्चमप्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ * ॥

अथान्तिम एकादशानुवाके काम्येष्टियाज्या उच्यन्ते ।
इष्टिकाण्डे त्रिहविष्का काचिदिष्टिराम्नायते “वैश्वानरं द्वा-
दशकपालं निर्वपेद्वारुणं चरुं दधिक्राव्णे चरुमभिगन्धमानो
यद्वैश्वानरो द्वादशकपालो भवति संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः
संवत्सरेणैवैनं स्वदयत्यप पापं वर्णं हते वारुणेनैवैनं वरुण-
पाशान्मुञ्चति दधिक्राव्णा पुनाति” (सं० १ कां० १२ प्र० १५ अ०)
इति । अभिगन्धमानः पातकरूपेण दूष्यमाणः । वैश्वानरशब्देन
संवत्सराभिमानो कश्चिदग्निरुच्यते । तेनैव संवत्सराभिमा-
निना एनमभिगन्धस्तं स्वात्मानं स्वदयति बन्धुभ्यो रोचयते ।
वर्णं वर्ण्यमानमारोप्यमाणं पापमपहते विनाशयति पापिनं

* सम्पश्यामात्याह इति पुस्तकद्वये ।

बद्धानेतुं प्रसारितो यो वरुणपाशः तस्मादेनं स्वात्मानं वारुणयागेन मोचयति । *दधिक्रावदेवकेन यागेन स्वात्मानं पूतं करोति । चोदकप्राप्तमन्वाहार्यदक्षिणां बाधितुं दक्षिणान्तरं विधत्ते “हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै हिरण्यं पुनात्येवैनमाद्यमस्यान्नं भवति” (सं०२कां०।२प्र०।५अ०) इति । आद्यं अन्तुं योग्यं मृदन्नं । अस्यामिष्टौ प्रथमहविषो याज्यापुरोऽनुवाक्यायुग्मानि चत्वारि विकल्पितानि । तत्र प्रथमयुग्मे पुरोऽनुवाक्यामाह “वैश्वानरो न ऊत्या प्रयातु परावतः । अग्निरुक्थेन वाहसा” इति । विश्वेषां नराणामुपकारी वैश्वानरोऽग्निः ऊत्या रक्षणनिमित्तं परावतो दूरादपि देशात् वाहसा प्रापणमामर्थ्येन उक्थेन उत्थानपूर्वकेणागमनेन अस्मान् आप्रयातु आगच्छतु । याज्यामाह “ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्यति । अजस्रं घर्ममीमहे” इति । वैश्वानरमीमहे वयं प्राप्नुमः । कीदृशं । ऋतावानं मत्यवन्तं । ऋतस्य यज्ञस्य ज्योतिषोऽभीष्टफलप्रकाशकस्य पतिं पालकं । अजस्रं घर्मं निरन्तरं दीप्यमानं । द्वितीययुग्मे पुरोऽनुवाक्यामाह “वैश्वानरस्य दंसनाभ्यो बृहदरिणादेकः स्वपस्यया कविः । उभा पितरा महयन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवी भूरिरेतमा” इति । कविर्बुद्धिमान् एको यजमानो वैश्वानरसम्बन्धिनीभ्यो दंसनाभ्यः क्रियाभ्यो बृहन्महाफलं अरिणात् प्राप्नोत् । अपः-शब्दः कर्मवाची । शोभनमपः स्वपः स्वपसो भावः स्वपस्यं । तेन

* दधिक्रावन्मकेन यागेन इति ते० ।

वैश्वानरयागस्य शोभनकर्मत्वेनेत्यर्थः । ह्यन्दमो लिङ्गव्यत्ययः ।
 अयमग्निः द्युभूमिरूपौ मातापितरौ भूरिरेतस्कौ स्वकीय-
 मातापितरौ उभौ महयन् लोकपूजौ कुर्वन् स्वयमजायत ।
 तस्मादेतदीयेन कर्मणा महाफलं युक्तमित्यर्थः । याज्यामाह
 “पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीरावि-
 वेश । वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः स नो दिवा स रिषः पातु
 नक्तं” इति । पृष्ट इत्यत्र सकारलोपश्छान्दसः । अयमग्निः
 दिवि स्पृष्टः सन् आदित्यरूपेणावस्थितः । पृथिव्यां स्पृष्टः सन्
 दाहपाकप्रकाशकारित्वेन अवस्थितः । तथा फलपाककारी सन्
 स्पृष्ट इति सम्बन्धः । सर्वा अयोषधीः आविवेश । वैश्वानरोऽग्निः
 सहसा बलेन स्पृष्टः सम्बद्धः सन् तादृशो नोऽस्मान् दिवा
 रिषो हिंसकात् पापात् नक्तं रात्रावपि सोऽस्मान् पातु ।
 ततोययुग्मे पुरोऽनुवाक्यामाह “जातो यदग्ने भुवना व्यख्यः
 पशुं न गोपा इर्यः परिज्मा । वैश्वानर ब्रह्मणे विन्द गातुं
 यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः” इति । हे अग्ने त्वं जातमात्र
 एव भुवनानि व्यख्यः स्वतेजसा विशेषेण ख्यापितवानसि ।
 गोपाः पशुं न पशुमिव । यथा गोपालकोऽनायासेनैव पशुरे-
 तदीय इति ख्यापयति तद्वत् । कोदृशस्त्वं । इर्यः इरामन्ममर्हसि ।
 परिज्मा *परितो गन्ता । यस्मात् एवंविधस्त्वं ततो वैश्वानर
 ब्रह्मणे परिवृढायास्मै कर्मणे गातुं मार्गं विन्द लभस्व । यूयं
 स्वस्तिभिः श्रेयोभिः सदा नो अस्मान् पात रक्षत । यूयमिति

* परितो गन्ता इति तै० ।

बहुवचनं पूजार्थं । याज्वामाह “त्वमग्ने शोचिषा शोशुचान
 आ रोदमी अपृणा जायमानः । त्वं देवाः अभिशस्तेरमुञ्चे वैश्वान-
 नर जातवेदो महित्वा” इति । हे अग्ने त्वं शोचिषा शोशुचानो
 मृशं दीप्यमानो जायमान एव रोदमी द्यावापृथिव्यौ शोचिषा
 दीप्या अपृणाः सर्वतः पूरितवानमि । हे जातवेद उत्पन्न-
 जगद्देदिन् वैश्वानर त्वं महित्वा स्वमहिम्ना देवान् ऋत्विजः
 अभिशस्तेः पापात् अमुञ्चः मोचितवानमि । चतुर्थयुग्मे पुरो-
 ऽनुवाक्यामाह “अस्माकमग्ने मघवत्सु धारयानामि चत्रमजरं
 सुवीर्यं । वयं जयेम शतिनः सहस्रिणं वैश्वानर वाजमग्ने
 तवोतिभिः” इति । हे अग्ने अस्माकं चत्रं पालकं पुरुषं इन्द्रेषु
 स्थापय इन्द्रसमानं कुरु । कीदृशं चत्रं । अनामि अनमनशीलं
 कस्यचिदपि नमस्कारं न करोतीत्यर्थः । अजरं जरारहितं ।
 सुवीर्यं अभयमामर्थ्यं । हे वैश्वानर तवोतिभिः तदीयैः पा-
 लनैः वयमपि शतसहस्रमह्योपेतं वाजमन्नं जयेम । याज्वामाह
 “वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हिकं भुवनानामभिभूतः ।
 इतो जातो विश्वमिदं विचष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण” इति ।
 वयं वैश्वानरस्य सुमतौ अनुग्रहबुद्धौ स्याम तिष्ठेम अभिप्राप्त-
 श्रीरयं वैश्वानरः सर्वेषां भुवनानां राजा हिकं प्रकाशकः
 खलु । इत एव कारणान्जातमात्र एवेदं विश्वं विचष्टे विशेषेण
 प्रख्यापयति । अयं वैश्वानरः सूर्यरूपेण यतते दिवा प्रवर्तते
 अत एवान्यत्रास्मात् “उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनुसमारोहति”
 इति । तान्येतानि चलारि युग्मानि श्रूयमाणेषु सर्वेष्वपि वैश्वान-

नरयागेषु दृक्कया विकल्प्यन्ते वैश्वानरलिङ्गस्य साधारण-
त्वात् विशेषलिङ्गानाञ्च स्पष्टानामदर्शनात् । यदि कश्चित्
स्वबुद्ध्या विशेषलिङ्गं सूक्ष्ममुत्प्रेतेत तदा तदनुसारेण व्यव-
स्थासु । द्वितीयहविषः पुरोऽनुवाक्यामाह “अव ते हेडो वरुण
नमोभिरव यज्ञेभिरोमहे हविर्भिः । ज्यन्नसमभ्यमसुर प्रचेतो
राजन्नेना॒मि शिश्रयः कृतानि” इति । हे वरुण ते हेडः तव
क्रोधं नमस्कारैरवेमहे शमयामः । यज्ञेभिः पूजाविशेषैः
हविर्भिश्च पुरोडाशादिभिः अवेमहे शमयामः । हे असुर
शत्रुनिरमनक्षम हे प्रचेतः प्रकृष्टचित्त हे राजन् दीप्यमान
अस्मभ्यं अस्मदन्यद्वहार्थं ज्यन् इह निवमन् अस्माभिः कृता-
न्येना॒मि शिश्रयः ज्यय । याज्यामाह “उदुत्तमं वरुण पाश-
मस्मदवाधमं वि मध्यम॑ अथाय । अथा वयमादित्य व्रते
तवानागसो अदितये स्याम” इति । हे वरुण उत्तमं उत्तमाङ्गे
शिरसि स्थापितं तदीयं पाशमुत्कथ्य अथाय विनाशय । अधमं
अधमाङ्गे पादप्रदेशस्थापितं पाशमवकथ्य विनाशय । मध्यमं
मध्यमप्रदेशस्थापितं पाशं विच्छेदय । अथ पाशत्रयविनाश-
नानन्तरं हे आदित्य सूर्यसदृश वरुण वयमनागसः पाप-
रहिताः सन्तः तव व्रते तदीयकर्मणि अदितये अखण्डित-
त्वाय स्याम योग्या भवेम । तृतीयहविषः पुरोऽनुवाक्यामाह
“दधिक्षाव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभि नो
मुखा करत्न ए आयु॑षि तारिषत्” इति । दधि क्रावति प्रा-
प्नोतीति दधिक्षावा । दधिप्रियः कश्चिद्देवविशेषः । अग्नि-

रित्यन्ये । तस्य देवस्य अकारिषं अहं कर्म कृतवानस्मि । कीदृ-
 शस्य । जिष्णोः जयशीलस्य । अश्वस्य व्यापिनः । वाजिनोऽन्नवतः । स
 देवो नोऽस्माकं मुखं सुरभि करत् कर्पूरादिद्रव्यममृद्धिप्रदानेन
 सुगन्धोपेतं करोतु । अस्माकमायूंषि च प्रतारिषत् प्रवर्धयतु ।
 याज्यामाह “आ दधिक्षाः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्यो-
 तिषापस्ततान । सहस्रसाः शतसा वाज्यर्वा पृणक्तु मध्वा समिमा
 वर्चांसि” इति । अयं दधिक्षाः पञ्च कृष्टीः निषादपञ्चमै-
 क्षतुर्भिर्वर्णैः पञ्चविधान्मनुष्यानाततान सर्वतो विस्तारयति ।
 किं कृत्वा । शवसा अन्नेन संयोज्य । यथा सूर्यो ज्योतिषा रश्मि-
 ना भूरसमादाय वर्षर्तावपो विस्तारयति तद्वत् । कीदृशो
 दधिक्षाः सहस्रमस्त्राकं धनं सनोति ददातीति सहस्रसाः ।
 तथा शतसाः । वाजो अन्नवान् अर्वा कर्मभूमावागमनवान्
 तादृशो देव इमा मध्वा मधुराणि मदीयानि स्तुतिरूपाणि
 वर्चांसि संपृणक्तु अङ्गीकरोतु । पूर्वाक्तामेव विहविष्कामिष्टिं
 फलान्तराय विधत्ते “एतामेव निर्वपेत्प्रजाकामः संवत्सरो
 वा एतस्याशान्तो योनिं प्रजायै पशूनां निर्दहति योऽलं
 प्रजायै सन् प्रजां न विन्दते यद्वैश्वानरो द्वादशकपालो भवति
 संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरमेव भागधेयेन शमयति
 सोऽस्मै शान्तः स्वाद्योनेः प्रजां प्रजनयति वारुणैर्नैवेनं वरुण-
 पाशान्मुञ्चति दधिक्षावृषा पुनाति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै
 हिरण्यं पुनात्यैवेनं विन्दते प्रजां” (सं०२का०।२प्र०।५अ०)
 इति । यौवनादिसम्पत्त्या प्रजामुत्पादयितुं योग्योऽपि यः प्रजां

न लभते तस्य प्रजार्थं प्रवृत्तं योनिं गर्भधारणस्थानमशान्तः
 संवत्सरदेवो वैश्वानरो निःशेषेण दहति । एवं पशुष्वपि
 योज्यं । द्वादशकपालेन तु शान्तो योनिं समाधाय प्रजामु-
 त्पादयति । उत्पन्नपुत्रस्य पूतत्वादिकलार्थमेकहविष्कामिष्टिं
 विधत्ते “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते यदष्टाक-
 पालो भवति गायत्रियैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्नवकपा-
 लस्त्रिवृत्तैवास्मिन् तेजो दधाति यद्विंशकपालो विराजैवास्मि-
 न्नन्नाद्यं दधाति यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति
 यद्द्वादशकपालो जगत्त्रैवास्मिन् पशून् दधाति यस्मिन् जात
 एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव तेजस्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान्
 भवति” (सं०२कां०।२प्र०।५अ०) इति । द्वादशत्वमह्यन्तर्ग-
 ताभिरष्टत्वादिसह्याभिर्गायत्र्यादिमाम्नमनूद्य प्रशंसति । एता-
 मेवेष्टिं दर्शाद्यत्ययप्रायश्चित्तार्थं विधत्ते “अथ वा एष सुव-
 र्गास्त्रोकाच्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजो सन्नमावास्यां वा
 पौर्णमासीं वाऽतिपादयति सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमा-
 साविज्येते वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदमावास्यां वा पौर्ण-
 मासीं वातिपाद्य संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरमेव
 प्रीणात्यथो संवत्सरमेवास्मा उपदधाति सुवर्गस्य लोकस्य
 समष्ट्या अथो देवता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति” (सं०२कां०।
 २प्र०।५अ०) इति । यदा संवत्सरमेवोपदधाति विच्छेदरहितं
 करोति तदा संवत्सरावयवयोर्दर्शपूर्णमासयोरनुष्ठानस्य न
 कालात्ययः । किञ्च संवत्सरे प्रीते सर्वदेवतानां प्रीतत्वाद्देवता

आश्रित्य तदनुग्रहेण सर्वं प्राप्नोति । आधानेन समृद्धिरहितो
 योऽग्निमुद्दामयिष्यति तस्य द्विहविष्कामिष्टं विधत्ते “वीरहा
 वा एष देवानां योऽग्निमुद्दामयते न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋता-
 यवः पुगान्नमचन्नाग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशक-
 पालमग्निमुद्दामयिष्यन् यदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री
 गायत्रीऽग्निर्थावानेवाग्निस्तस्मा आतिथ्यं करोत्यथो यथा जनं
 यतेऽवमं करोति तादृगेव तद्द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति
 द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरः खलु वा अग्नैर्धानिः स्वामेवैनं
 योनिं गमयत्याद्यमस्मान्नं भवति” (सं० २ का० १२ प्र० ५ अ०)
 इति । अष्टलमङ्गुया गायत्रीद्वारा वत्सरभेदस्याग्नेः सर्वस्या-
 प्यातिथ्यं कृतं भवति । किञ्च यथा लोके दूरदेशवर्तिनं पितृ-
 भ्रात्रादिरूपं जनं प्रति यते गच्छते पुरुषाय अवमं रत्नकं पायेयं
 करोति तादृशमेवमुद्दामयिष्यमाणाय अग्नये पुगाडाशप्रदानं,
 द्वादशमङ्गुया मामद्वारा संवत्सररूपां स्वयोनिमेवाग्निं गमयति ।
 अग्नेरनुग्रहेणस्य समीचीनमन्नं भवति । अत्राग्नेयहविषि
 याज्यापुरोऽनुवाक्ययोः प्रतीकद्वयमाह “अग्निर्मूर्धा भुवः” इति ।
 अनयोर्अग्निर्मूर्धेत्यभौ पुरोऽनुवाक्या मा चापप्रयन्त इत्यनुवाके
 (सं० १ कां० ५ प्र० ५ अ०) व्याख्याता । भुवो यजन्त्येभ्यो याज्या
 मा तु चतुर्थकाण्ड आम्नातत्वात् तत्रैव व्याख्यास्यते । प्रजाभिः
 समृद्धं ग्रामं कामयमानस्य द्विहविष्कामिष्टं विधत्ते “वैश्वान-
 नरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मास्तु मत्तकपालं ग्रामकामः” इति
 प्रकृतावष्टाकपालैकादशकपालयोर्हविषोरेकस्मिन्नेवाग्नावधिश्चि-

तत्वादथ तत्प्राप्तावपवदति । “आहवनीये वैश्वानरमधिश्चयति
 गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यस्य विधृत्यै” (सं० २ कां० १२ प्र० ५ अ०)
 इति । वसोयोऽत्यधिकं यत्पापं तत्पापवस्यसं । तस्य ग्राम-
 प्राप्तिप्रतिबन्धकस्य पापस्य विधृत्यै वियोजनायेत्यर्थः । द्वाद-
 शत्वसंख्यां प्रशंसति “द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश
 मासाः संवत्सरः संवत्सरेणैवास्यै मजाताऽध्यावयति” (सं०
 २ कां० १२ प्र० ५ अ०) इति । अस्मै यजमानार्थं मजातान्
 समानकुले समुत्पन्नान् मनुष्यान् आवायति प्रह्नीभूतान्
 करोति । मरुद्देवतां प्रशंसति “मारुतो भवति मरुतो वै
 देवानां विशो देवविशेनैवास्यै मनुष्यविशमवरुन्धे” (सं० २ का०
 २ प्र० ५ अ०) इति । विशः करप्रदाः प्रजाः दैविकप्रजानुग्रहेण
 मानुषप्रजावृद्धिं सम्पादयति । सप्तसंख्यां प्रशंसति “सप्तकपालो
 भवति सप्तगणो वै मरुतो गणश्च एवास्यै मजातानवरुन्धे” (सं०
 २ कां० १२ प्र० ५ अ०) इति । ईदृगन्यादृङ्चेत्यादिनामधारिणां
 सप्तानां समूहः प्रथमो गणः । शुक्रज्योतिश्च मत्यज्योतिश्चे-
 त्यादिको द्वितीयो गणः । अतजिच्चेत्यादिकस्तृतीयः । अत-
 स्चेत्यादिकश्चतुर्थः । ईदृक्षाम इत्यादिकः पञ्चमः । *मिताम-
 स्चेत्यादिकः षष्ठः । गणान्तरं शाखान्तरे द्रष्टव्यं । वैदिक-
 गणानुग्रहेण जातिगणान् बहून् सम्पादयति । प्राकृतहविःखा-
 सादितेषु पञ्चात्मामिधेनीप्रैषे कृते ताः सामिधेन्योऽनूच्यन्ते ।
 तद्वदत्रापि सामिधेनीभ्यः प्रागेवासादनं वैश्वानरस्य क्रियते ।

* धुनिश्चेत्यादिक इति का० ।

मारुतामादनस्य मामिधेन्यनुवचनकालीनत्वं विधत्ते “अनूच्यमान
 आमादयति विशमेवास्मा अनुवर्त्मानं करोति” (मं० २ कां० ।
 २ प्र० । ५ अ०) इति । प्रजां यजमानानुगामिनीं करोतीत्यर्थः ।
 अत्र मारुतयागे पुरोऽनुवाक्यामाह “मरुतो यद्ध वो दिवः
 सुम्नायन्तो हवामहे । आ त् न उपगन्तन” इति । हे मरुतो
 यद्यस्मात्कारणादयं सुम्नायन्तः सुखमिच्छन्तः दिवो युलो-
 कादो युष्मान् हवामहे आह्वयामः तस्मादाहुता यूयं नोऽ-
 स्मानुपगन्तन प्राप्तुत । याज्यामाह “या वः शर्म शशमानाय
 सन्ति त्रिधातूनि दाशुषे यच्छताधि । अस्मभ्यं तानि मरुतो
 वियन्त रयिं नो धत्त वृषणः सुवीरं” इति । हे मरुतः
 वो युष्मान् शशमानाय भजमानाय दातुं या शर्म यानि
 सुखानि सन्ति सम्पादितानि वियन्ते त्रिधातूनि त्रिस्थाना-
 नानि लोकत्रयवर्तीनि यानि सुखानि दाशुषे हविर्दत्तवते
 अधियच्छत अधिकं यथा भवति तथा भवन्तः प्रयच्छन्ति
 तानि सर्वाण्यस्मभ्यं वियन्त प्रयच्छत । किञ्च । अयं वृषणो
 अभिमतस्य फलस्य वर्षितारः रयिं धनं नो अस्मभ्यं धत्त
 सम्पादयत सुवीरं शोभनपुत्रञ्च सम्पादयत । इत्यन्तरं विधत्ते
 “आदित्यं चरुं निर्वपेत्सङ्ग्राममुपप्रयास्यन्नियं वा अदितिर्-
 स्थामेव पूर्वं प्रतितिष्ठन्ति” (मं० २ कां० । २ प्र० । ६ अ०) इति ।
 उपप्रयास्यन् जिगमिषुः अनयेत्या जितसङ्ग्रामाः पूर्वं पुरुषाः
 भूमावेव प्रतितिष्ठन्ति तद्वदयमपीत्यर्थः । अत्र युग्मद्वयमा-
 स्नातं । तत्र प्रथमयुग्मे पुरोऽनुवाक्यामाह “अदितिर्न उरुह्य-

त्वदितिः शर्म यच्छतु । अदितिः पात्वहमः” इति । उरुस्यतु
 शत्रुभ्यो रचतु । स्यष्टमन्यत् । याज्यामाह “महीमू पु मातरः
 सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे ऊवेम । तुविचत्रामजरन्तोमु-
 रूचीः सुशर्माणमदितिः सुप्रणीति” इति । अदितिं
 अदितिदेवतामेव अवसे अस्मद्रक्षणार्थं सुऊवेम सुष्टु आह-
 यामः । कीदृशीं महीं महनीयां सुव्रतानां मातरं शाभन-
 कर्मणां पुरुषाणां मातृभङ्गितकारिणीं चतस्य पत्नीं मत्स्यस्य
 पालयित्रीं तुविचत्रां बज्रराजपालयित्रीं अजरन्तीं सर्वदा
 जरारहितां ऊरूचीं विस्तीर्णगतिं सुशर्माणं समीचीनसुखो-
 पेतां सुप्रणीतिं सुखेन कर्मणां प्रणेत्रीं । द्वितीययुग्मे पुरोऽनु-
 वाक्यामाह “सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहमः सुशर्माणमदि-
 तिः सुप्रणीति । देवीं नावः स्मरित्रामनागमस्रवन्तोमारुहे-
 मा स्वस्तये” इति । स्वस्तये चेमाय अदितिं आरुहेम प्रा-
 णुयाम । कीदृशीं सुत्रामाणं सुष्टु त्रात्रीं पृथिवीं विस्तीर्णां द्यां
 द्योतमानां अनेहमं कालात्मिकां चिरस्थायिनीमित्यर्थः ।
 देवीं नावं यथा मनुष्यनिर्मिता नौः समुद्रस्योपरि तिष्ठति
 तथा देवनिर्मिता भूमिर्महाजलस्योपरि वर्तत इत्यर्थः । स्व-
 रित्रां सुष्टु शत्रुभ्यः पालयित्रीं अनागमं पापरहितां अस्त्रवन्तीं
 क्षिद्ररहितां । याज्यामाह “इमाः सु नावमारुहः शता-
 रित्राः शतस्फ्यां । अच्छिद्रां पारयिष्णु” इति । इमां भूमिं
 नावं नौसदृशीं सुष्टु आरुहं प्राप्तवानस्मि । कीदृशीं शतसङ्ख्या-

* बज्रराजपालितामिति का० ।

कान्यरिचाणि चारिभ्यो रचकाण्याद्युधानि यस्यां सा शता-
 रिचा तां *तादृक्पालकैः पालितामित्यर्थः । शतमञ्जुकाः
 स्फुमदृशास्तरुणदण्डा यस्याः सा शतस्फुमा । तां[†] अच्छिद्रां[‡]
 दोषरहितां । पारयिष्णुं अभीष्टफलस्य पारं नेतुं समर्था-
 मित्यर्थः । युद्धभूमिं प्राप्तस्य बलार्थिन इष्ट्यन्तरं विधत्ते
 “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदायतनं गत्वा संवत्सरो वा
 अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरः खलु वै देवानामायतनमेतस्माद्वा
 आयतनाद्देवा असुरानजयन् यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्व-
 पति देवानामेवायतने यतते जयति तः मङ्गलम्” (मं० २ कां० ।
 २ प्र० । ६ अ०) इति । यस्मिन्नायतने युद्धं भविष्यति तत्प्राप्य
 तस्मिन् भूप्रदेशे निर्वपेत् । संवत्सरदेवताया भूमिवलस्वामि-
 त्वात्तथा पालिते देशे देवानां जयः । तद्वदयमपि प्रयतते
 तस्मात् जयति । मारणादिपापार्थं प्रवृत्तयोः परस्परवैरिणो-
 रन्नं यो भुङ्क्ते तस्य प्रायश्चित्तरूपमिष्टिं विधत्ते “एतस्मिन्वा
 एतौ मृजाते यो विद्विषाण्योरन्नमन्ति वैश्वानरं द्वादशकपालं
 निर्वपेद्विद्विषाण्योरन्नं जग्ध्वा संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः
 संवत्सरस्वदितमेवावन्ति नास्मिन्मृजाते” (मं० २ कां० । २ प्र० । ६ अ०)
 इति । अभिचारादिना परस्परं मारणाद्युक्तौ विद्वेषिणौ
 तावेतौ स्वकीयान्नभुजि स्वकीयं पापं लेपयतः संवत्सरदेवेन
 स्वदितं निर्दोषीकृतमेवान्नममावन्ति अतस्मौ नास्मिन् लेप-

* दिक्पालकैरिति का० ।

† तां मण्डूककूर्मादिभिर्जलस्योपरि धारितामित्यर्थ इति का० ।

‡ अच्छिद्रां अग्निभागे जलस्य प्रवेशच्छिद्ररहितामिति का० ।

यतः । यावुभौ परस्परमद्रोहाय शपथे कुरुतः तयोर्मध्ये
 प्रथमं द्रुह्यतः प्रायश्चित्तायेष्टिं विधत्ते “संवत्सराय वा एतौ
 सममाते यौ सममाते तयोर्चः पूर्वाऽभिद्रुह्यति तं वरुणे
 गृह्णाति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् सममानयोः पूर्वा
 ऽभिद्रुह्य संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरमेवाग्रा निर्वरुणं
 परस्तादभिद्रुह्यति नैनं वरुणे गृह्णाति” (सं०२कां०।२प्र०।
 ६अ०) इति । संवत्सराय संवत्सरदेवं साक्षिणं कृत्वेत्यर्थः । सम-
 माते सम्यक् शपथं कुरुतः । वरुणग्रहणं नाम रोगोत्पत्तिः ।
 निर्वरुणं रोगनिवारकं । संवत्सरदेवमेव प्रथमतः प्राप्य पश्चा-
 त्तद्वलेन युक्तो द्रोहं कृतवान् भवति । ततो नास्य वरुण-
 ग्रहणं भवति । अविं प्रतिगृहीतवतः पापपरिहाराय दष्टिं
 विधत्ते “आयं वा एष प्रतिगृह्णाति योऽविं प्रतिगृह्णाति
 वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदविं प्रतिगृह्य संवत्सरो वा अग्नि-
 र्वैश्वानरः संवत्सरस्वदितामेव प्रतिगृह्णाति नायं प्रतिगृ-
 ह्णाति” (सं०२कां०।२प्र०।६अ०) इति । अवत्यस्मादित्यायं
 पापं श्लेष्मरोग इति केचित् । संवत्सरेण स्वदितां निर्दोषी-
 कृतां । अधस्तादपरिगृह्णाच्चोभयतो दन्तैर्युक्तं प्राणिस्वरूपं प्रति-
 गृहीतवतः पापपरिहारायेष्टिं विधत्ते “आत्मनो वा एष मा-
 चामाग्राति य उभयादत्यतिगृह्णात्यथं वा पुरुषं वा वैश्वानरं
 द्वादशकपालं निर्वपेदुभयादत् प्रतिगृह्य संवत्सरो वा अग्नि-
 र्वैश्वानरः संवत्सरस्वदितमेव प्रतिगृह्णाति नात्मनो माचामा-
 ग्राति” (सं०२कां०।२प्र०।६अ०) इति । माचां हिंसां उभयतो

दन्ता यस्य तत्स्वरूपमुभयादत् । धनलाभनिमित्तं दातृममीपे
 गमिष्यत इष्टिं विधत्ते “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्कनि-
 मेयन्त्संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरो यदा खलु वै संवत्सरं जन-
 तायां चरत्यथ स धनार्घा भवति यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं
 निर्वपति संवत्सरमातामेव सनिमभिप्रच्यवते दानकामा अस्मै
 प्रजा भवन्ति” (मं० २कां०।२प्र०।६अ०) इति । सनिं धन-
 लाभं । लोके यो याचको दातृजनममूहे संवत्सरं चरति
 तदानीमसौ धनममूहे भवति । संवत्सरदेवेन मातां दत्ता-
 मेव सनिं धनलब्धिमभिप्राप्नोति । अस्य प्रजाय दानशीला
 भवन्ति । तयेश्चा दातृममीपे धनं लब्ध्वा गृहे समागतस्य
 नैमित्तिकीमिष्टिं विधत्ते “यो वै संवत्सरं प्रयुज्य न विमुञ्चत्य-
 प्रतिष्ठानो वै स भवत्येतमेव वैश्वानरं पुनरागत्य निर्वपेद्यमेव
 प्रयुक्ते तं भागधेयेन विमुञ्चति प्रतिष्ठितौ” (मं० २कां०।२प्र०।
 ६अ०) इति । संवत्सररूपं वैश्वानरं प्रयुज्य धनलाभार्थमिच्छा
 निर्वध्य यो न मुञ्चेत् सोऽप्रतिष्ठितो भवति । पुनरिष्ट्या तदीयं
 भागं दत्वा विमुञ्चति विमर्जितवान् भवति । तत्रैतिकर्तव्यतां
 काञ्चिद्विधत्ते “यया रज्ज्वात्तमां गामाजेत्तां भ्रातृव्याय
 प्रहिणुयान्निर्हतिमेवास्मै प्रहिणोति” (मं० २कां०।२प्र०।६अ०)
 इति । दातृभ्यो लब्ध्वासु गोषु उत्तमां गां यया रज्ज्वा बद्ध्वा
 समानयति तां रज्जुं भ्रातृव्यविनाशार्थं तदीयगोष्ठे प्रक्षिपेत् ।
 तथा सति निर्हतिं दारिद्र्यरूपां राक्षसीमेव भ्रातृव्यार्थं
 प्रेषयति ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“अन्यानुवाकगा याज्या यागे वैश्वानराभिधे ।

वैश्वेत्यष्टौ विकल्पाः स्युरवते वारुणे चरौ ॥

दधीति दध्यादिचरावग्युद्दामनयागके ।

अग्निर्मूर्धा भुवो द्वे स्तः प्रतीके ते उभे मते ॥

मरुत्सप्तकपालेष्टावदित्यादित्यके चरौ ।

चतस्रः स्युर्विकल्पार्थ इति प्रश्नोऽत्र पञ्चमः” ॥

अथ मीमांसा । प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“यद्वादशकपालेष्टैर्वैश्वानर्या अनन्तरं ।

श्रुतमष्टाकपालादि तद्गुणे नाम वा स्तुतिः ॥

अन्तर्भावादष्टादेर्नाम स्यादग्निश्चेत्तत्र ।

द्रव्यं द्रव्यान्तरे नो चेद्, गुणस्तर्हि फलत्यसौ ॥

वाक्यैक्यमुपसंहारादित्यष्टं तत्तु बाध्यते ।

नानागुणविधौ, तस्मादंशत्वादंशिसंस्तुतिः” ॥

काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते । “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति गायत्रियैवेनं ब्रह्मवर्चमेन पुनाति यन्नवकपालस्तिवृत्तैवास्मिन् तेजो दधाति यदशकपालो विराजैवास्मिन्ननाद्यं दधाति यदेकादशकपालस्तिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति यद्वादशकपालो जगत्तैवास्मिन् पशून् दधाति” इति । अत्राष्टत्वादिसङ्ख्यासमाम्नानात् पुरोडाशानां गायत्र्यादिरूपत्वकल्पना कृता । इष्टिविधायके वाक्ये येन द्वादशसङ्ख्या तस्यामष्टत्वादिसङ्ख्यानामन्तर्भावात्तत्सङ्ख्यां निमित्ती-

कृत्य अग्निहोत्रशब्दवदष्टाकपालादिशब्दाः कर्मनामधेयानी-
त्येकः पक्षः । नात्र द्वादशकपालशब्दः सङ्ख्यापरः किन्तु पुरो-
डाशद्रव्यपरः । द्वादशकपालेषु संस्कृत इति व्युत्पत्तेः । एवमष्टा-
कपालादिशब्दा अपि । तथा सति द्रव्यस्य द्रव्यान्तरं ऽनन्त-
भावान्नामधेयस्य निमित्तं नास्तीति चेत् एवं तर्हि पुरोडाश-
द्रव्यरूपो गुणो विधीयतां । न चोत्पत्तिविशिष्टद्वादशकपाल-
पुरोडाशावरुद्धत्वात् अष्टाकपालादेरनवकाश इति वाच्यं ब्रह्म-
वर्चसादिफलाय तद्विध्युपपत्तेरित्यपरः पक्षः । अयमयनुपपन्नः ।
बहूनां गुणानां विधौ वाक्यभेदापत्तेः । न च भिन्नान्यवैतानि
वाक्यानीति वाच्यं । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति विहि-
तस्य यस्मिन् जात इत्युपसंहारेण वाक्यैकत्वावगमात् । तस्मा-
दंशैरष्टाकपालादिभिरंशो द्वादशकपालः स्तूयते । चतुर्थाध्या-
यस्य तृतीयपादे चिन्तितम् ।

“वैश्वानरेष्ट्या पूतत्वं पितुः पुत्रस्य वा क्रमः ।

कर्तुरेव फलं युक्तं कर्तृत्वं पितुरेव हि ॥

जाते यस्मिन्निष्टिमेतां निर्वपेत्तस्य पूतता ।

तच्चेष्टितं पितुस्तेन पिता तत्र प्रवर्तते” ॥

कास्यष्टिकाण्डे वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जात इति
प्रकृत्य श्रूयते । यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव तज्जम्ब-
न्नाद इन्द्रियावो पशुमान् भवतीति । तत्र पितुः प्रबुद्धस्य कर्तृत्वं
न तु मुग्धस्य पुत्रस्य । ततोऽनुष्ठानफलयोर्वैयधिकरणपरिहाराय
पितुरेव पूतत्वादिकलमिति चेन्नैवं । यस्मिन् जाते निर्वपति स

पूत इति वाक्येन फलस्य पुत्रसम्बन्धावगमात् । न चात्र निष्फलस्य
पितुः प्रवृत्तिरिति वाच्यं । पुत्रनिष्ठपूतत्वादेरीक्षितत्वेन स्वफलबुद्ध्या
प्रवृत्तिमश्वभात् । तस्मात् पुत्रस्य पूतत्वादिकं । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“जन्मानन्तरमेवेष्टिर्जातकर्मणि वा कृते ।

निमित्तानन्तरं कार्यं नैमित्तिकमतोऽयिमः ॥

जातकर्मणि निवृत्ते स्तनप्राशनदर्शनात् ।

प्रागेवेष्टौ कुमारस्य विपत्तेरुद्धमस्तु मा” इति ॥

पुत्रजन्मनो वैश्वानरेष्टिनिमित्तत्वात् नैमित्तिकस्य काल-
विलम्बायोगात् जन्मानन्तरमेवेष्टिरिति चेत् मैवं स्तनप्राशनं
तावत् जातकर्मानन्तरं विहितं । यदि जातकर्मणः प्रागेव वैश्वान-
रेष्टिर्निरूप्येत तदा स्तनप्राशनस्यात्यन्तविलम्बनात् पुत्रो विपद्येत ।
तथा सति पूतत्वादिकमिष्टिफलं कस्य स्यात् । तस्मात् न जन्मा-
नन्तरमेव । किन्तु जातकर्मण ऊर्द्धं मा इष्टिः । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“जातकर्मानन्तरं स्यादाशौचेऽपगतेऽथवा ।

निमित्तमन्निधेराद्यः कर्तृशुद्ध्यर्थमुत्तरः” इति ॥

यद्यपि जातकर्मानन्तरमेव तदनुष्ठाने निमित्तभूतं जन्म
सन्निहितं भवति, तथाप्यशुचिना पित्रानुष्ठेयमानमङ्गविकलं
भवति । जातकर्मणि तु विपत्तिपरिहाराय तात्कालिक-
शुद्धिः शास्त्रेण दर्शिता । ततो मुख्यसन्निधेरवश्यं बाधित-
त्वादशुद्धिलक्षणाङ्गवैकल्यं वारयितुमाशौचादूर्द्धमिष्टिं कुर्यात् ।
द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“वैश्वानरे पायिकृते साहित्यं वा विकल्पनं ।

साहित्यं स्याददृष्टाय विकल्पः स्वात्ममाधये” इति ॥

तत्र विहितयोर्दर्शपूर्णमासयोः कदाचिदननुष्ठाने प्रायश्चित्तं श्रूयते । “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वातिपादयति । अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वातिपादयति” इति । अत्र पूर्ववदृष्टप्रयोजनाभावाददृष्टार्थमुभयं समुच्चित्यानुष्ठेयमिति चेत् न यज्ञवैगुण्यसमाधेर्दृष्टप्रयोजनत्वात् । अन्योन्यनिरपेक्षयोर्दयोर्ब्रीहियववह्निकल्पाः, एवमृग्यजुःसामवेदेषु विहितस्याननुष्ठानात् निषिद्धस्याचरणाद्वा यद्यज्ञवैगुण्यं तस्य वैगुण्यमात्रस्य सर्वस्य समाधानाय निरपेक्षाणि प्रायश्चित्तानि विहितानि । भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् । भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयात् । भू-भुवः सुवः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात् इति । तान्येतानि विकल्प्यन्ते । प्रत्येकं वैगुण्यसमाधानक्षमत्वात् ॥ • ॥

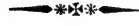
इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःमंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डस्य पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ • ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्ययोगीन्द्रविद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरश्रीबुक्कमहाराजस्वाज्ञापपरिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःमंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ • ॥ ॐ तत्सत् ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठकः ।

सं त्वा सिञ्चामि यजुषा प्रजामायुर्धनञ्च । इह-
स्पतिप्रसूतो यजमान इह मा रिपत् । आज्यमसि
सत्यमसि सत्यस्याध्वक्षमसि हविरसि वैश्वानरं वैश्व-
देवमुत्पूतशुष्मः सत्यौजाः सहोऽसि सहमानमसि
सहस्वारातीः सहस्वारातीयतः सहस्व पृतनाः सह-
स्व पृतन्यतः । सहस्ववीर्यमसि तन्मा जिन्वाज्यस्याज्य-
मसि सत्यस्य सत्यमसि सत्यायुः ॥ १ ॥

असि सत्यशुष्ममसि सत्येन त्वाभिघारयामि तस्य
ते भक्षीय । पञ्चानां त्वा वातानां यन्त्राय धर्चीय गृ-
ह्णामि पञ्चानां त्वर्तूनां यन्त्राय धर्चीय गृह्णामि
पञ्चानां त्वा दिशां यन्त्राय धर्चीय गृह्णामि पञ्चानां
त्वा पञ्चजनानां यन्त्राय धर्चीय गृह्णामि चरोस्त्वा
पञ्चबिलस्य यन्त्राय धर्चीय गृह्णामि ब्रह्मणस्त्वा तेजसे
यन्त्राय धर्चीय गृह्णामि क्षत्रस्य त्वौजसे यन्त्राय ॥ २ ॥

धर्चीय गृह्णामि विशे त्वा यन्त्राय धर्चीय गृह्णामि

सुवीर्याय त्वा गृह्णामि सुप्रजास्त्वाय त्वा गृह्णामि
 रायस्योषाय त्वा गृह्णामि ब्रह्मवर्चसाय त्वा गृह्णामि
 भूरस्माकं हविर्देवानामाशिषो यजमानस्य देवानां
 त्वा देवताभ्यो गृह्णामि कामाय त्वा गृह्णामि ॥ ३ ॥

सत्यायुरोजसे यन्त्राय त्रयस्त्रिंशच्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
 प्रथमोऽनुवाकः ॥ * ॥

श्रीवेदव्यामाय नमः ।

यस्य निश्चयितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ १ ॥

षष्ठप्रपाठके ऐष्टिकयाजमानमन्त्रास्तद्ब्राह्मणानि चान्त्रायन्ते
 तद्विशेषविनियोगस्तु विनियोगसङ्ग्रहे दर्शितः ।

“षष्ठप्रश्ने याजमानकाण्डे द्वादश वर्णिताः ।

अनुवाकाः, षट्सु मन्त्राः, ब्राह्मणं पञ्चसूदितं ॥

अन्ते याज्याः, क्रमेणाज्यग्रहणाद्यनुमन्त्रणं ।

आज्यग्रहो मुख्यहोमो भव्यः शेषाहुतिस्तथा ॥

* एतेऽनुमन्त्रणीयार्था मन्त्रा आप्यायनादिकाः ।

सूर्योपस्थित्यादिमन्त्रा, ब्राह्मणे तु विभज्यते ॥

परिग्रहो देवतानामायुधानाञ्च सम्भृतिः ।

द्वादशद्वन्द्वसम्पत्तिर्हविषां सादने विधिः ॥

* एतेऽनुमन्त्रण्यो याज्यामन्त्रा इति तै० ।

विधिराश्रावणादीनां याज्या इत्यनुवाकगाः” । इति ।

तत्र प्रथमानुवाके आज्यग्रहणानुमन्त्रणमन्त्राः प्राधान्येनाभिधीयन्ते । कल्पः “सं त्वा सिञ्चामीति तत्समिञ्चेदभि वा मन्त्रयेत्” इति । तदिति स्कन्नाज्यमुच्यते । यस्याज्यमनुत्पूतं स्कन्देदित्यादिना स्कन्दनस्य प्रकृतत्वात् । यदि शुद्धप्रदेशे स्कन्देत तदानीमनेन मन्त्रेण पुनः पात्रे प्रक्षिपेत् । अशुचिप्रदेशे स्कन्दने त्वभिमन्त्रणं । पाठस्तु “सं त्वा सिञ्चामि यजुषा प्रजामायुर्धनञ्च । बृहस्पतिप्रसूतो यजमान इह मा रिषत्” इति । हे स्कन्नाज्य बृहस्पतिप्रेरितोऽहं प्रजादीन् सम्यादयेयं । त्वां अनेन यजुषा मन्त्रेण पात्रे सम्यक् सिञ्चामि । इह कर्मणि यजमानः स्कन्दनापराधेन मा रिषत् मा हिंस्यतां । अयं मन्त्र आध्वर्यवः, अतो यजमानस्यान्यत्वेन उक्तिरविहृद्धा । कल्पः “आज्यमसि सत्यमसीत्यध्वर्युर्यजमानश्चानिमोल्यावेद्यानुच्छसन्तावाज्यमतेचेते” इति । पाठस्तु “आज्यमसि सत्यमसि सत्यस्याध्वत्तमसि हविरसि वैश्वानरं वैश्वदेवमुत्पूतशुभ्रं सत्यौजाः सहोऽसि सहमानमसि सहस्रारातोः सहस्रारातोयतः सहस्रपृतनाः सहस्र पृतन्यतः सहस्रवीर्यमसि तन्मा जिन्वाज्यस्याज्यमसि सत्यस्य सत्यमसि सत्यायुरसि सत्यशुभ्रमसि सत्येन त्वाभिधारयामि तस्य ते भक्षीय” इति । अत्र वैश्वानरमित्यादिचतुर्भिः पदैः प्रत्येकमन्वेतुं असीति पदमनुवर्तनीयं । तथा सति तान्येतानि द्वाविंशति वाक्यानि सम्यद्यन्ते । तैस्तेर्वाक्यैराज्यं प्रशस्यते । अजधातोर्गत्यर्थादुत्पन्न आज्यशब्दः ।

आज्यमसि प्रापकमसि । घृतेन हि होमाधारो ज्वलन्नग्निः प्राप्यते । सत् विद्यमानं कर्मफलं तदर्हतीति सत्यं, प्रसिद्धं ह्याज्यस्य कर्मफलदानत्वं । सत्यस्याध्यक्षमसि । सतां कर्म सत्यं ज्योतिष्टोमे प्रवर्तमाना यजमानसप्तदशा चत्विजः सन्तः ते हि परस्परं द्रोहशङ्कांमपनेतुं *तानून्यसंज्ञमाज्यं स्पृशन्ति । भो ऽयं स्पर्शः सतां कर्म तस्य कर्मणोऽध्यक्षं स्वामि हविरसि प्राधान्येन ह्वयमानमसि पुरोडाशादीनां हविषां नाशेऽप्याज्येनैवैतत्कर्मशेषसमापनात् प्राधान्यं द्रष्टव्यं । विशेषां नराणां सम्बन्धि वैश्वानरं । विशेषां देवानां सम्बन्धि वैश्वदेवं । प्रसिद्धे ह्याज्यस्य भोज्यत्वेन हविष्टेन चोभयसम्बन्धः । उत्प्लूतगुणं । उत्पवनेनोपेतबलं । सत्यौजाः सत्यबलं, आज्यस्य हि बलमवितथं, तस्योद्दीपनस्य प्रत्यक्षत एव दृश्यमानत्वात् । सहः शत्रूणां अभिभवनसमर्थं । सहमानं निरन्तरं तदभिभवेनैव वर्तमानं तादृक् । सहस्रारातीः अस्मदमित्रान् अभिभव । सहस्रारातीयतः ये तु प्रत्यक्षं शात्रवं कर्तुमसमर्थाः मनसा शात्रवं कर्तुमिच्छन्ति तानप्यभिभव । सहस्र पृतनाः शत्रुमेना अभिभव । सहस्र पृतन्यतः सेनां सम्यदयितुमिच्छतः शत्रूनभिभव । सहस्रवीर्यमसि यथोक्ताभिभवविशेषान् कर्तुं बहुप्रकार-सामर्थ्यापेतं त्वमसि । तन्मा जिष्व तादृक्स्वभावं त्वं मां याग-दारेण प्रीणय । आज्यस्याज्यमसि लौकिकं यदाज्यं तदुत्प्लूत-

* तानून्यसंज्ञमिति का० । सतां कर्म सत्यमित्यादि आज्येनैवेत्यन्तं तैलङ्गपुस्तके नास्ति ।

शुभं न भवति । त्वं तत्पूतशुभत्वात् मुख्यमाज्यमसि । सत्यस्य
 सत्यमसि लौकिकफलसाधनं कृष्यादिकं सत्यं तत्कदाचित् वृष्ट्या-
 द्यभावेन व्यभिचारान्न मुख्यं सत्यं त्वं तु कदाचिदप्यव्यभिचा-
 रान्मुख्यं सत्यमसि । सत्यायुरसि सत्यभूतमायुरस्मिन्निति स-
 त्यायुः । आज्यनिष्पन्नेन कर्मणा भाविदेहे यदायुः प्राप्यते तन्न
 व्यभिचरतीत्यायुषः सत्यत्वं । सत्यशुभमसि सत्यबलमसि । अग्न्यु-
 द्दीपनबलं सत्यौजःशब्देन पूर्वमुक्तं । इह तु फलप्रदानबलमु-
 च्यते । सत्येन त्वाभिघारयामि तादृशं त्वां चक्षुषा पश्चामी-
 त्यर्थः । तथा च पौरोडाशिककाण्डे समाम्नायते “ब्रह्मवादिनो
 वदन्ति । यदाज्येनान्यानि हवींष्यभिघारयति । अथ केनाज्य-
 मिति । सत्येनैवैनदभिघारयति” (ब्रा० ३ कां० १ प्र० ५ अ०) इति ।
 चक्षुषः सत्यत्वमाधानब्राह्मणे समाम्नातं “अनृतं वै वाचा वदति ।
 अनृतं मनसा ध्यायति । चक्षुर्वै सत्यं । अद्राग्गित्याह ।
 अदर्शमिति । तत्सत्यं” (ब्रा० १ कां० १ प्र० ४ अ०) इति । तस्य
 ते भक्षीय तादृशं त्वां भक्षयाणि । कल्पः “आज्यग्रहणं गृ-
 हीतं गृहीतमनुमन्त्रयते । पञ्चानां त्वा वातानां यन्त्राय
 धर्त्राय गृह्णामि । पञ्चानां त्वर्तूनां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि ।
 पञ्चानां त्वा दिशां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि । पञ्चानां त्वा पञ्च-
 जनानां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि । चतुर्भिर्जुङ्गा । अष्टाभि-
 रूपयति । चरोस्त्वा पञ्चबिलस्य यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि ।
 ब्रह्मणस्त्वा तेजसे यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि । चक्षुस्त्वौजसे य-
 न्त्राय धर्त्राय गृह्णामि । विशे त्वा यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि ।

सुवीर्याय त्वा गृह्णामि । सुप्रजास्त्राय त्वा गृह्णामि । रायस्योषाय
 त्वा गृह्णामि । ब्रह्मवर्चमाय त्वा गृह्णामि इति । चतुर्भिर्ध्रुवायां ।
 भूरस्माकं हविर्देवानामाशिषो यजमानस्य देवानां त्वा देव-
 ताभ्ये गृह्णामि इति । अभिपूर्यमाणमनुमन्त्रयते । कामाय त्वा
 गृह्णामि” इति । प्राच्यादिषूर्ध्वान्तासु पञ्चसु दिक्षु वर्तमाना
 वायवः पञ्चमङ्गलाकाः ते चाग्निचयनाङ्गेषु मन्त्रैर्व्येवमान्नायन्ते
 “यत्ते रुद्र पुरोधनुस्तदातो अनुवातु ते । यत्ते रुद्र दक्षिणा-
 धनुस्तदातो अनुवातु ते । यत्ते रुद्र पश्चाद्भुनुस्तदातो अनु-
 वातु ते । यत्ते रुद्रोत्तराधनुस्तदातो अनुवातु ते । यत्ते
 रुद्रोपरिधनुस्तदातो अनुवातु ते” इति । यदा शरीरमध्ये
 वर्तमानाः प्राणापानव्यानादानसमानरूपाः पञ्च वाताः तेषां
 वातानां यन्त्राय स्वस्वव्यापारेषु नियमनाय धर्त्राय जगदि-
 धारणकुशलत्वाय हे आज्य त्वां गृह्णामि । ऋतूनां पञ्चत्व-
 मैतरेयब्राह्मणे प्रतिपादितं । द्वादशमासा पञ्चर्तवो हेमन्त-
 शिशिरयोः ममासेनेति । प्राच्यादीनामूर्ध्वान्तानां दिशां
 पञ्चत्वं प्रसिद्धं । पञ्चजनशब्दः समस्ता देवमनुष्यासुररक्षो-
 गन्धर्वेषु रूढः, ते च देवादयः पञ्चमङ्गलाकाः । स चरुशब्दः
 पाकाधारभूतां स्थालीमाचष्टे । सा च क्वचित् पञ्चबिलैर्युज्यते ।
 तच्च पुरुषमेधावसाने कल्पसूत्रकार उदाजहार । पञ्चबिलस्य
 चरोर्विज्ञायत आज्य आग्नेयः पूर्वास्मिन् बिलं, दधन्यैन्द्रो
 दक्षिणे, शूते प्रतिदुहिनीतमिश्रे वा वैश्वदेवः पश्चिमे, अफु
 मैचावरुण उत्तरे, पयसि बार्हस्पत्यो मध्यमे इति तस्य पञ्च-

बिलस्य चरोर्नियमनायेति योज्यं । ब्रह्मणे ब्राह्मणजातेः तेजो
 ब्रह्मवर्चसं तस्मै तस्य यन्त्राय । क्षत्रियजातेरोजो युद्धसामर्थ्यं ।
 वैश्यजातेः कृषिवाणिज्यादिषु नियमनं । सुवीर्यं स्वस्वव्यापारेषु
 सर्वेषां सामर्थ्यातिशयः । सुप्रजास्त्वं शोभनापत्यत्वं । रायस्योषो
 धनपुष्टिः । ब्रह्मवर्चसं श्रुताध्ययनसम्पत्तिः । ब्रह्मणस्त्वा तेजसे
 इत्यत्र शिष्टाङ्गीकृतमाधुवेषरूपं द्रष्टव्यं । भूरस्माकमित्याहो
 मन्त्रः । हविर्देवानामिति द्वितीयो मन्त्रः । आशिषो यजमानस्येति
 तृतीयो मन्त्रः । अवशिष्टस्तुतुर्थः । हे आज्य त्वमस्माकं श्रेयमे
 भव । देवानां हविर्भव । यजमानस्य या आशिषस्तद्रूपं भव ।
 देवानां तर्पकं त्वां गृह्णामि । आपस्तम्बस्य तु भूरस्माकमि-
 त्यादिरेकमन्त्र इति । हे आज्य हविर्भागिन्यो देवताः त्वां
 यथा यथा कामयन्ते तथाविधकामाय त्वां गृह्णामि ।

अत्र विनियोगमङ्गुहः ।

“स्याद्दर्शपूर्णमासस्यं काण्डं तु यजमानगं ।

षष्ठः प्रश्नस्तत्र मं त्वा स्कन्नाज्यं प्रक्षिपेत्सुचि ॥

आज्यमाज्यमवेक्षेत पञ्चानां त्वा चतुर्दश ।

सुह्वाज्यमन्त्रेण मन्त्रा इति मन्त्रास्तु षोडश” ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ * ॥

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः सजातेषु भूयासं धीरश्चेत्ता वसु-
विदुग्रोऽस्युग्रोऽहः सजातेषु भूयासमुग्रश्चेत्ता वसुवि-
दभिभूरस्यभिभूरहः सजातेषु भूयासमभिभूश्चेत्ता
वसुविद्युनजिम त्वा ब्रह्मणा दैव्येन हव्यायास्मै वोढवे
जातवेदः । इन्धानास्त्वा सुप्रजसः सुवीरा ज्योर्जीवेम
बलिहृतो वयं ते । यन्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य रिष्यात् ॥
॥ १ ॥

यद्वा स्कन्दादाज्यस्योत विष्णो । तेन हन्मि सपत्नं
दुर्मरायुमैनं दधामि निर्वृत्या उपस्थे । भूर्भुवः सुव-
रुच्छुष्मो अग्ने यजमानायैधि निशुष्मो अभिदासते ।
अग्ने देवेभ्य मन्विभ्य मन्द्रजिह्वामर्त्यस्य ते होतर्मूर्धन्ना-
जिघर्मि रायस्योषाय सुप्रजास्वाय सुवीर्याय । मनो
ऽसि प्राजापत्यं मनसा मा भूतेनाविश । वागस्यैन्द्री
सपत्नक्षयणी ॥ २ ॥

वाचा मेन्द्रियेणाविश । वसन्तमृतूनां प्रीणामि स
मा प्रीतः प्रीणातु । ग्रीष्ममृतूनां प्रीणामि स मा प्रीतः
प्रीणातु । वर्षा ऋतूनां प्रीणामि ता मा प्रीताः प्रीण-
न्तु । शरदमृतूनां प्रीणामि सा मा प्रीता प्रीणातु ।
हेमन्तशिशिरावृतूनां प्रीणामि तौ मा प्रीतौ प्रीणी-

तामग्नीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षुष्मान् भूयासमग्ने-
रहं देवयज्ययान्नादो भूयासं ॥ ३ ॥

दधिरस्यदधो भूयासममुं दभेयमग्नीषोमयोरहं
देवयज्यया वृत्रहा भूयासमिन्द्राग्नीयोरहं देवयज्य-
येन्द्रियाव्यन्नादो भूयासमिन्द्रस्याहं देवयज्ययेन्द्रिया-
वो भूयासं महेन्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं
गमेयमग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययायुष्मान् यज्ञेन
प्रतिष्ठां गमेयं ॥ ४ ॥

रिष्यात् सपत्नक्षयण्यन्नादो भूयासः पटत्रिंशच्च ॥
॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

प्रथमानुवाके आज्यग्रहणानुमन्त्रणमुक्तं । द्वितीयानुवाके
हविर्होमानुमन्त्रणं वक्तव्यं । तत्र ह्वयमानस्य हविषो वहिः-
स्कन्दननिवारणाय परिधीयमानानां परिधीनामनुमन्त्रणमनु-
वाकादौ उपवर्ण्यते । कल्पः । परिधीन् परिधीयमानाननुमन्त्रयते
“ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः सजातेषु भूयासं धीरश्चेत्ता वसुवित्”
इति मध्यमं “उयोऽस्योऽहः सजातेषु भूयासमुग्रश्चेत्ता वसु-
वित्” इति दक्षिणं “अभिभूरस्यभिभूरहः सजातेषु भूयास-

मभिभूयेत्ता वसुवित्” इत्युत्तरमिति । हे मध्यमपरिधे त्वं
 ध्रुवोऽसि स्थिरोऽसि । रक्षोभिरविचाख्यमानत्वात् । अतएवा-
 न्नायते । परिधीन् परिदधाति रक्षमामपहत्या इति । तस्य
 ध्रुवस्य तवानुमन्त्रणेन अहमपि मजातेषु ज्ञातिषु ध्रुवो भूयामं ।
 किञ्च धीरो धैर्यवान् चेत्ता रक्षोऽपहननस्य ज्ञाता, वसुवित्
 वसुनो लब्धा भूयामं । हे दक्षिणपरिधे त्वं रक्षांस्यपहन्तुमु-
 योऽसि । तवानुमन्त्रणेन अहमपि उयो भूयामं । यथा ज्ञातयो
 मम प्रतिवादिनो न भवन्ति तथा मत्पादनमुपलं । किञ्च
 वैरिणोऽपहन्तुमप्युयो भूयामं । हे उत्तरपरिधे त्वं रक्षमामभि-
 भवितासि । तवानुमन्त्रणेन अहमपि ज्ञातीनां वैरिणाञ्चाभि-
 भविता भूयामं । एतदीयस्य ब्राह्मणस्य समीपवर्तित्वेनात्यन्त-
 विच्छेदाभावान्नात्र ब्राह्मणमुदाहृत्य व्याक्रियते । किन्तु पाठक-
 भेणोदाहृत्य दशमानुवाके व्याक्रियते । कल्पः । अथाग्नियोगेन
 युनक्ति “युनज्मि त्वा ब्रह्मणा दैव्येन हव्यायास्मै वाढवे जात-
 वेदः” इति । हे जातवेदः दैव्येन देवयोगेन ब्रह्मणा मन्त्रेण
 त्वां युनज्मि अस्मिन् कर्मणि युक्तं करोमि । किमर्थं । इदं
 हविर्वीढुं । कल्पः । समिधोरभ्याधीयमानयोजपति “इन्धा-
 नास्त्वा सुप्रजसः सुवीरा ज्योर्जीवेम बलिहृतो वयं ते” इति ।
 हे जातवेदः त्वां इन्धानाः ज्वालयन्तो वयं सुप्रजसः शोभ-
 नापत्योपेताः सुवीराः शोभनमृत्योपेताः ज्योक् *चिरं जीवेम ।
 किं कुर्वन्तः । बलिं पूजामाहरन्तः । कल्पः । अथान्तर्वेदिहवीः-

यामन्नान्यभिमन्त्रयते “यन्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य रिष्याद्यदा
स्कन्दादाज्यस्योत विष्णो । तेन हन्मि सपत्नं दुर्मरायुमेनं
दधामि निर्ऋत्या उपस्ये” इति । हे अग्ने अस्य मम यज्ञस्य
मन्त्रं यत् बहिरादिकं रिष्यात् रक्षःप्रभृतिभिर्विनाशितं
स्यात् आज्यस्योत आज्यस्यापि यदा अन्नं विन्दुजातं जौहवादिकं
स्कन्देत् अधः पतेत् हे विष्णो व्यापक तेन नष्टेन स्कन्नेन च
वैरिणं हन्मि । यः सपत्नो मारयितुमशक्यः एनं दुर्मरायुं
सपत्नं निर्ऋत्याः पापदेवतायाः उपस्ये उत्सङ्गे आदधामि
स्थापयामि । कल्पः “अथ भूर्भुवः सुवरित्यग्निहोत्रमेताभि-
र्व्याहृतीभिरुपमादयेत् । अथ वै भवति । दर्शपूर्णमासावालभ-
मान एताभिर्याहृतीभिर्हवीष्यामादयेत् । अथ वै भवति ।
चातुर्मास्यान्यालभमान एताभिर्याहृतीभिर्हवीष्यामादयेत्”
इति । भूरादयस्त्रयः शब्दा लोकत्रयवाचिनः एतानि हवीषि
लोकत्रयरूपाणीति सूच्यन्ते । इदं व्याहृतित्रयं यद्यपि याज-
मानकाण्डे पठितं तथापि प्रत्यक्षेण ब्राह्मणवाक्येन आध्वर्यव-
क्रियायां विनियुक्तत्वात् उक्तव्यं । कल्पः । इधमभ्याधीय-
मानमनुमन्त्रयते “उच्छुष्मा अग्ने यजमानार्यैधि निशुष्मा
अभिदासते । अग्ने देवेद्भू मन्विद्भू मन्द्रजिक्” इति । हे अग्ने
यजमानाय उच्छुष्म एधि उद्धूतबलो भव । यजमानकार्य-
व्याविष्कृतबलो भव । अभिदासते उपचयते शत्रवे निशुष्म
एधि न्यग्भूतबलो भव । उक्तक्रमेण यजमानमनुग्रहीतुं निग्र-
हीतुञ्च शत्रून् चतुर्भिर्विशेषणैरग्निं प्रोत्साहयति । हे अग्ने

अङ्गनादिगुणयुक्त देवेद्ध देवैर्दीप्त मन्विद्ध मनुनापि दीप्त ।
 एतच्च पदद्वयं निविद्राह्मणे व्याख्यातं । देवेद्ध इत्याह देवा
 ह्येतमैन्धत । मन्विद्ध इत्याह मनुर्ह्येतमुत्तरो देवभ्य ऐन्ध इति ।
 मन्द्रजिह्व मन्द्रा हर्षहेतुर्जिह्वा यस्येति विग्रहः । कल्पः ।
 प्रवरं प्रत्रियमाणमनुमन्वयते “अमर्त्यस्य ते होतर्मूर्धनाजिघर्षि
 रायस्योषाय सुप्रजास्वाय सुवीर्याय” इति । हे होतर्देवा-
 नामाह्नातर्मरणरहितस्य तव मूर्धनि आजिघर्षि घृतादिकं
 क्षारयामि । किमर्थं । यजमानस्य धनपुष्टिशाभनापत्यशाभन-
 वीर्यार्थं । कल्पः । सौवमाधारमाधार्यमाणमनुमन्वयते “मनो
 ऽमि प्राजापत्यं मनसा मा भूतेनाविश” इति । हे सौवाधार
 त्वं मनोऽमि प्राजापतिमन्वन्धि चामि । मनसा प्राजापतिं ध्या-
 यताध्वर्युणा निष्पाद्यमानत्वात् । अत्र भूतशब्दः प्राजापतिसृष्टं
 यज्ञमाचष्टे । प्राजापत्यो यज्ञ इति ब्राह्मणेन व्याख्यास्यमान-
 त्वात् । तेन भूतेन प्राजापतिसृष्टेन यज्ञेन तत्साधकेन मनसा च
 सह हे सौवाधार मां आविश । कल्पः । सुच्याधारमाधा-
 र्यमाणमनुमन्वयते “वागस्यैन्द्रो मपन्नचयणी वाचा मेन्द्रियं-
 णाविश” इति । हे सुच्याधार त्वं वागमि वाचा मन्त्रमुच्चा-
 रयताध्वर्युणा निष्पाद्यमानत्वात् । कीदृशी वाक् । ऐन्द्रो इन्द्रेण
 व्याकृतत्वात् । तच्चैन्द्रवायवग्रहब्राह्मणे समास्त्रातं । तामिन्द्रो
 मध्यतोऽवक्रस्य व्याकरोदिति । सा च वाक् मपन्नचयणी
 वैरिघातिनी । सुच्याधारमन्त्ररूपाया वाचः मपन्नचातिवं
 तद्ब्राह्मणेन सूचितं । अहुतो यज्ञो यज्ञपतेरित्याहानार्त्वा

इति । तादृश्या वाचा इन्द्रमृष्टेन चक्षुरादीन्द्रियेण सह हे
 स्तुच्याघार मामाविश । कल्पः । प्रयाजानामिष्टमनुमन्त्रयते
 “वसन्तमृदूनां प्रीणामि स मा प्रीतः प्रीणातु । ग्रीष्ममृदूनां
 प्रीणामि स मा प्रीतः प्रीणातु । वर्षा च्छूदूनां प्रीणामि ता मा
 प्रीताः प्रीणन्तु । शरदमृदूनां प्रीणामि सा मा प्रीता प्रीणातु ।
 हेमन्तशिशिराच्छूदूनां प्रीणामि तौ मा प्रीतौ प्रीणीतौ” इति ।
 चतुर्वाचकैर्वसन्तादिशब्दैः समिध्यागादिपञ्चप्रयाजाभिमानिदे-
 वता वक्ष्यन्ते । तांश्च वसन्तादीनहं तोषयामि । ते च तुष्टा
 मां तोषयन्तु । कल्पः । आज्यभागाविष्टावनुमन्त्रयते “अग्नी-
 षोमयोरहं देवयज्या चक्षुष्मान् भूयामं” इति । उत्तरार्धे
 ऽग्नये जुहोति दक्षिणार्धे सोमायेति श्रवणादग्नीषोमावाज्यभा-
 गयोर्देवौ तयोः सम्बन्धिनी देवयज्या समन्तकाज्यभागाज्जतिः
 तया अध्वर्युनिष्पादितया यजमानोऽहं चक्षुःपाटवयुक्तो भू-
 यामं । युक्तं चैतत् । चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागाविति
 ब्राह्मणे चक्षुष्टेन निरूपितत्वात् । कल्पः । अग्निमिष्टमनुमन्त्र-
 यते “अग्नेरहं देवयज्यान्नादो भूयामं” इति । दर्शपूर्णमा-
 सयोरायस्य प्रधानयागस्याग्निर्देवता स चान्नभक्तकः । अग्निर्वै
 देवानामन्नाद इति श्रुतेः । अतस्तद्यागेन यजमानस्यान्नाद-
 त्वमुचितं । कल्पः । उपांशुयाजमिष्टमनुमन्त्रयते “दक्षिरस्य-
 दक्षो भूयामममुं दमेयं” इति । अमुमित्यत्र यं यजमानो द्वेष्टि
 तं मनसा ध्यायतीति । उपांशुयाजस्य प्रजापतिर्विष्णुरग्नीषोमौ
 वा विकल्पेन देवताः, हे उपांशुयाजदेव त्वं दक्षिरसि ।

अस्माभिर्देव्यस्य त्वं हिंसकोऽसि । तत्प्रसादात् अहं वैरिभिर-
 हिंसितो भूयामं । अमुं वैरिणं दमेयं मारयेयं । कल्पः । अग्नी-
 षोमाविष्टावनुमन्त्रयते “अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भू-
 यामं” इति । पौर्णमास्यां तृतीययागस्याग्नीषोमौ देवता तयोश्च
 वृत्रहत्वनिमित्तत्वं त्वष्टा हतपुत्र इत्यनुवाके प्रपञ्चितं । अत-
 स्तद्यागेन यजमानस्य वैरिहन्तृत्वं युक्तं । कल्पः । इन्द्राग्नी इष्टाव-
 नुमन्त्रयते “इन्द्राग्नियोरहं देवयज्ययेन्द्रियाव्यन्नादो भूयामं”
 इति । अमावास्यायां अमोमयाजिनः सान्नाय्याभावे द्वितीय-
 पुरोडाशस्य इन्द्राग्नी देवता । तत्रेन्द्रानुग्रहाद्यजमानस्येन्द्रियो-
 पेत्तत्वं अग्न्यनुग्रहाच्चान्नादत्वं । कल्पः । इन्द्रमिष्टमनुमन्त्रयते
 “इन्द्रस्याहं देवयज्ययेन्द्रियावी भूयामं” इति । सान्नाय्यस्येन्द्रो
 देवता । तत्प्रसादाद्यजमानस्येन्द्रियावित्वं । कल्पः । महेन्द्रमि-
 ष्टमनुमन्त्रयते “महेन्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं
 गमेयं” इति । केषाञ्चित्सान्नाय्यस्य महेन्द्रो देवता । तथा
 चान्नायते “त्रयो वै गतश्रियः शुश्रुवान् यामणोराजन्यस्तेषां
 महेन्द्रो देवता” इति । तत्रेन्द्रशब्दार्थप्रयुक्त्या यजमानस्य जेद-
 लप्राप्तिः । महच्छब्दार्थप्रयुक्त्या दिव्यैश्वर्यादिगुणैर्महत्त्वप्राप्तिः ।
 कल्पः । खिष्टकृतमिष्टमनुमन्त्रयते “अग्नेः खिष्टकृतोऽहं देव-
 यज्ययायुञ्जान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयं” इति । कश्चिदग्निः
 केनचिन्निमित्तेन रुद्रनामधेयमलभत, स च कदाचिद्वैरा-
 ऊत्या तोषितः पूर्वमिष्टानां यागानां वैगुण्यं परिहृत्य खिष्ट-
 कृतं कृतवान् । तथा च ब्राह्मणमास्नायते “दैवा वै यज्ञाद्रुद्र-

मन्तरायन्त्स यज्ञमविध्यत्तं देवा अभि समगच्छन्त कल्पतां न
 इदमिति तेऽब्रुवन्त्स्वष्टं वै न इदं भविष्यति यदिम॥ राध-
 यिष्याम इति तत्स्विष्टकृतः स्विष्टकृत्त्वं” इति । यदग्नये स्विष्ट-
 कृतेऽवद्यति भागधेयेनैव तद्गुद्र॥ समर्धयतीति च । स्विष्टक-
 ञ्कब्दस्य निर्वचनं सौत्रामण्यां मैत्रावरुणप्रैषमन्त्रे विस्पष्टमा-
 स्नायते “देवो अग्निः स्विष्टकृद्देवमिन्द्रमवर्धयत् । स्विष्टं कुर्व-
 न्त्स्विष्टकृत् स्विष्टमद्य करोतु नः” इति । तत्राग्निशब्दार्थप्रयुक्तं
 यजमानस्यायुक्त्वं । अत एव मन्त्रान्तरमेवमास्नायते “अग्नि-
 रायुश्चान्त्स वनस्पतिभिरायुश्चान् तेन त्वायुषायुश्चान्तं करोमि”
 इति । स्विष्टकृच्छब्दार्थप्रयुक्त्या यज्ञप्रतिष्ठाप्राप्तिः । यदायम-
 ग्निः स्विष्टं करोति तदा यजमानः सगुणेन सम्पूर्णं यज्ञेन
 प्रतिष्ठां फलप्राप्तिं लभते ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“ध्रुवोऽसीति त्रिभिर्मन्त्रैः परिधित्रयमन्त्रणं ।

युनाग्नियोग इन्धानाः समिधोरनुमन्त्रणं ॥

यन्मे हविर्मन्त्रयेत भूचिभिः स्थापयेद्भुविः ।

उच्छुभो मन्त्रयेतेधममर्त्यं प्रवरं तथा ॥

सौवाचारं मनोऽसीति सुच्याघारं तु वागिति ।

वसन्तपञ्चभिर्मन्त्रैः प्रयाजानाञ्च मन्त्रणं ॥

अग्नीषोमेत्याज्यभागावग्नेरित्यग्नियाजकं ।

दध्नीत्युपांशुयाजास्त्वं स्पष्टमग्नीति पञ्चकं ॥

अनुवाके द्वितीयेऽस्मिन्मन्त्राः षड्विंशतिर्गताः” । इति ॥

अथ मीमांसा^१ । पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“स्याद्वसन्तादिमन्त्राणां क्रमो नो वान्यवद्भवेत् ।

शाखान्तरे व्यत्ययेन न क्रमो नियतोऽत्र हि ॥

दर्शपूर्णमासयोर्याजमानकाण्डे प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रा *आ-
न्नाताः । वसन्तमृदूनां प्रोणामि ग्रीष्ममृदूनां प्रोणामीत्या-
दयः । तेषां नियतक्रमोऽभ्युपगन्तव्यः,† अन्येष्वाम्येषांशुयाजा-
द्यनुमन्त्रणमन्त्रेषु नियतक्रमदर्शनेनात्रापि क्रमनियमस्य बुद्धिस्य-
त्वादिति चेन्नैवं । अत्र नियामकाभावात् । न तावदत्र पाठो
नियामकः, वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तमन्त्राणामनेन क्रमेण तै-
त्तिरीयशाखायां पठितानां शाखान्तरे व्यत्ययेन पाठदर्शनात् ।
नात्र यवागूपाकवदर्थो नियामकः, वसन्तमन्त्रेण यस्य कस्यचित्प्र-
याजस्थानुमन्त्रेणऽप्यनुपपत्त्यभावात् । नाप्यत्र लिङ्गं नियामकं,
वसन्तमन्त्रे समिद्यागैकविषयस्य विशेषसामर्थ्यस्यादर्शनात् । तस्मा-
दत्र नापि नियतक्रमः । तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“उपांशुयजने नाङ्गं दधिमन्त्रो गतोऽथवा ।

साधारणत्वान्निङ्गादेर्मानाभावादमङ्गता ॥

मन्त्राणां कर्मणाञ्चात्र क्रमेण मानमीक्ष्यते ।

प्रक्रियावत्क्रमो मानं यथासङ्गं ततोऽङ्गता ॥

क्रमः समानदेशत्वं पाठादर्थान् पाठतः ।

यथासङ्गं सन्निधिष्वयथासङ्गमुदाहृतं ॥

* अनियता इति तै० ।

† अन्येष्वमीषामीषोपांशुयाजादि० इति तै० ।

शुन्धमिति साम्नायपात्राङ्गं मन्निधेर्मतं ।

पशुधर्मोऽर्थमादेश्यादग्नीषोमीयगो भवेत्” ॥

दर्शपूर्णमासयोर्याजमानमन्त्रकाण्डे कश्चिन्मन्त्र आम्नायते ।
 “दक्षिरस्यदध्ने भूयामममुं दधेयं” इति । अस्य मन्त्रस्थोपां-
 शुयाजाङ्गतायां श्रुतिवाक्ये न विद्येते । *ब्राह्मणे विनि-
 योगसाम्नाय अर्थान्तरेणासैवास्मात्तत्वात् । एतया वै दध्या
 देवा असुरानदभूवन् तथैव भाव्यं दध्नेतीति ब्राह्मणं ।
 दक्षिर्धातकमायुधं । आग्नेयाग्नीषोमीययोरप्यनिष्टनिवारकत्वात्
 लिङ्गं साधारणं प्रकरणञ्च त्रयाणामेकमेव, ततो मानाभा-
 वादयं मन्त्रो नोपांशुयाजाङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः । आध्वर्यव-
 काण्डे आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयकर्माणि क्रमेणास्मात्तानि ।
 याजमाने च काण्डे तद्विषयमन्त्राः क्रमेणास्मात्ताः “अग्नेरहं
 देवयज्ययान्नादो भूयामं । दक्षिरस्यदध्ने भूयामममुं दधेयं ।
 अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षुषान् भूयामं । अग्नीषोमयोरहं
 देवयज्यया वृत्रहा भूयामं” इति । तत्र यथा वाक्यद्वयानु-
 सन्धानसम्पन्नं प्रकरणं पृथक् प्रमाणं तथा प्रकरणद्वयानुस-
 न्धानसम्पन्नः क्रमः कुतो न मानं स्यात् । न चास्य प्रकरणे
 ऽन्तर्भावो द्वयोर्वाक्ययोरिव प्रकरणयोरेकवाक्यत्वाभावात् ।
 तस्मात् मन्त्रक्रमप्रमाणेन मध्यवर्तिन उपांशुयाजस्य मध्य-
 वर्ती मन्त्रोऽङ्गं । समानदेशत्वं क्रम इति क्रमस्य स्वरूपं । तच्च
 द्विविधं । पाठकृतमर्थकृतञ्च । तत्र पाठकृतमपि द्विविधं ।

* ब्राह्मणे विनियोग आम्नायार्थविवरणस्यैवास्मात्तत्वात् इति का० ।

यथामह्यं सन्निधियेति । तयोराद्यस्य दधिमन्त्र उपांशूदाहरणं । शुन्धध्वं दैव्याय कर्मण इत्ययं मन्त्रः शोधनीयेषु वस्तुषु साधारणो भासते । तत्र मान्नाय्यपात्राणि कुम्भीशाखापवित्रादीनि अनन्तरेषु मातरिश्वन इत्यादिमन्त्रेषु अवभासन्त इति सन्निधिना तत्पात्रप्राक्षणे शुन्धध्वमिति मन्त्रो विनियुज्यते । अनुष्ठानमादेश्यात् पशुधर्माणामग्नीषोमीयाङ्गत्वं । तदेवं क्रमस्य त्रैविध्यं द्रष्टव्यं ॥ ० ॥

इति माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ० ॥

अग्नि॑र्मा दुरि॑ष्टात् पातु सवि॒ताऽघ॑श॒साद्यो मे॑र्त्तनं
दूरे॑ऽराती॒यति॒ तमे॒तेन॑ जेपः॒ सुरू॑पवर्षवर्णं एही॒मान्
भद्रा॑न्दुर्याः॒ अभ्ये॑हि॒ मामनु॑व्रता न्यु॒शीर्षाणि॑ मृदु॒मिड
एह्य॑दित॒ एहि॒ सर॑स्वत्येहि॒ रन्ति॑रसि॒ रम॑तिरसि॒ सू-
नर्य॑सि जुष्टे जुष्टिं॒ तेऽशी॒योप॑हृत उपह्वं ॥ १ ॥

तेऽशी॒य सा मे॑ स॒त्याशी॒रस्य॑ यज्ञस्य भूयादरे॑डता
मन॑सा तच्छ॒केयं॑ यज्ञो दिवः॒ रोह॑तु यज्ञो दिवं गच्छ-
तु यो दे॒वयानः॑ पन्था॒स्तेन॑ यज्ञो दे॒वाः अ॒प्येत्व॑स्मा-

स्विन्द्र इन्द्रियं दधात्वस्मान्नाय उत यज्ञाः सचन्ता-
मस्मासु सन्वाशिषः सा नः प्रिया सुप्रतूर्तिर्मघोनी
जुष्टिरसि जुषस्व नो जुष्टा नः ॥ २ ॥

असि जुष्टिं ते गमेयं । मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं
विच्छिन्नं यज्ञः समिमं दधातु । बृहस्पतिस्तनुतामिमं
नो विश्वे देवा इह मादयन्तां । ब्रध्न पिबस्व ददतो
मे मा क्षायि कुर्वतो मे मोषदसत् प्रजापतेर्भागोऽस्यू-
जस्वान् पयस्वान् प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ
मे पाक्षुदानव्यानौ मे पाक्षक्षितोऽस्यक्षित्यै त्वा मा
मे क्षेष्टा अमुत्रामुष्मिन् लोके ॥ ३ ॥

उपह्वं जुष्टा नस्त्वा षट् च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
तृतीयेऽनुवाकः ॥ * ॥

द्वितीयानुवाके हविरनुमन्त्रणमुक्तं । तृतीयानुवाके भक्ष्य-
स्त्रेडादिभागस्थानुमन्त्रणमुच्यते । कल्पः । प्राश्निचेऽवदीयमाने
जपति “अग्निर्मा दुरिष्ठात् पातु सविताऽघशमात्” इति ।
मन्त्रवैकल्येन क्रियावैकल्येन वा यदुरिष्टं तद्दुरिष्टं तस्माद्दुरि-
ष्ठात् अग्निर्मा पातु । अघशमात् पापहृचेरसुरादेः सविता
मा पातु । कल्पः । यजमानभागे “यो मेऽन्ति दूरेऽरातीयति

तमेतेन जेष” इति । अवदीयमाने जपतीति शेषः । यो
 राक्षसादिः ममान्तिके दूरे वा अरातीयति शत्रुत्वमिच्छति तं
 राक्षसादिमेतेन यजमानभागेन जेषं जयेयं । कल्पः । इडा-
 मवदीयमानामनुमन्त्रयते । सुरुपवर्षादिर्मघोनीत्यन्तः । सुरु-
 पेति मन्त्रादिः । मघोनीति मन्त्रान्तः । पाठस्तु “सुरुपवर्ष-
 वर्ण एहोमान् भद्रान्दुर्याः अभ्येहि मामनुव्रता न्यु शीर्षाणि
 मृद्वमिड एह्यदित एहि सरस्वत्येहि रन्तिरमि रमतिरमि
 सूनर्यमि जुष्टे जुष्टिं तेऽशीयापहृत उपहवं तेऽशीय सा मे सत्या
 ऽऽशीरस्य यज्ञस्य भूयादरेडता मनसा तच्छकेयं यज्ञो दिवः
 रोहतु यज्ञो दिवं गच्छतु यो देवयानः पन्थास्तेन यज्ञो
 देवाः अथेतस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्वस्मान् राय उत यज्ञाः
 सचन्तामस्मासु सत्त्वाशिषः सा नः प्रिया सुप्रहूर्तिर्मघोनी”
 इति । गोशरीरधारिण्या इडाख्याया देवतायाः सम्बोधनं
 सुरुपवर्षवर्ण इति । शृङ्गपुच्छादिकं रूपं । वर्षं वृष्टिः । वर्णः
 शुक्लकृष्णकपिलत्वादिः । शोभना रूपवर्षवर्णा यस्याः सा तथो-
 क्ता । शृङ्गादीनामतिदीर्घत्वकृत्वादिपरिहारेण दर्शनीयत्वं
 रूपस्य शोभनत्वं । वर्षं द्विविधं उदकरूपं घृतरूपञ्च । तत्रेडा
 स्वकीयात्यदात् घृतं वर्षति । तथा च मन्त्र आम्नायते “इडा-
 याः पदे घृतवति स्वाहा” इति “मानवी घृतपदी मैत्रा-
 वरुणी” इति “इडायाः पदं घृतवच्चराचरं” इति च ।
 तथा ब्राह्मणमयाम्नायते “सा यत्र यत्र न्यक्रामत्ततो घृतम-
 पीडत तस्माद्धृतपद्युच्यते” इति “वृष्टिर्वा इडा वृष्टौ वै निक्रमणे

घृतं प्रजाः संजीवन्तोः पिबन्ति” इति च । तदिदं घृतरूपत्वं
वर्षस्य शोभनत्वं । कर्बुरादिमङ्गीर्णत्वपरिहारेण विस्पष्टं शुक्ल-
कृष्णकपिलत्वादिकं वर्णस्य शोभनत्वं । तथाविधे हे इडे इमान्
अस्मदीयान् भद्रान् शास्त्रोक्तयज्ञसाधनसम्पूर्णान् दुर्यान् यज्ञ-
गृहान् प्रत्यागच्छ । गृहा वै दुर्या इति हि श्रूयते । किञ्च
मामभिलक्ष्य अनुव्रता अस्मिन् यज्ञव्रते अनुकूला मती एहि
आगच्छ । उ शब्दः समुच्चये । हे इडाविशेषा यूयं अस्मदीयानि
शिरांसि निमृद्वं नितरां स्नेहपूर्वकाघ्राणादिना शोधयध्वं ।
त एवेडाविशेषाः इडादिभिः स्ननयन्तैः षड्विंशतिविशेषैः स्पष्टी-
क्रियन्ते । इडादीनां गोनामविशेषत्वं सप्तमकाण्डे समान्नातं “इडे
रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुत्येतानि ते अग्निये
नामानि” (सं० ७ का० १ प्र० ६ अ०) इति । एतेषां प्रदर्शनार्थत्वात्
रमत्यादिकमपि द्रष्टव्यं । हे जुष्टे प्रिये मेव्ये वा ते जुष्टिं त्वदीयां
प्रीतिं अशीय प्राप्नुयां । हे उपहृते इडे एहोत्येवमागमना-
यास्माभिरनुज्ञाते अहमपि त उपहवं त्वदीयामनुज्ञां अशीय
प्राप्नुयां । अस्य यज्ञस्य येयमाशीः फलप्रार्थना सा मे मत्या
भूयात् । अरेडता अनादरमकुर्वता मनसा तत्फलं साधयितुं
शकेयं त्वत्प्रसादाच्छक्ता भूयासं । मयानुष्ठितोऽयं यज्ञः निः-
श्रेणिमिव क्रमेण दिवमारोहतु । केनापि वैकल्यप्रतिबन्धेन
भ्रंशो यज्ञस्यानारोहणं भ्रंशाभावे तु यज्ञ आरोहत्येव ।
आरुह्य च यस्यां दिवि यज्ञहविर्भाजो देवा निवसन्ति तां दिवं
स्वर्गप्रदेशविशेषं गच्छतु । तस्मिन् प्रदेशे गत्वा सभायामुप-

विष्टा* देवा येन मार्गेण हविर्भोजनशालां गच्छन्ति तेनैव मार्गेणायं यज्ञो यज्ञमस्वन्धं हविर्देवानयेतु प्राप्नोतु । तेन यज्ञेन तुष्ट इन्द्रः अस्मास्विन्द्रियं यज्ञान्तरानुष्ठानाय चक्षुरादिपाटवं दधातु स्थापयतु । तादृशानस्मान् गावो यज्ञमाधनानि धनानि यज्ञा उत करिष्यमाणा यज्ञा अपि सचन्तां आश्रयन्तां । आशिषः तद्यज्ञफलान्यस्मात् सन्तु । मा तादृशी त्वं नोऽस्मान् प्रति सुप्रवर्तिः सुष्टु प्रकर्षेण शत्रूणां हिंसिका मघोनी धनवती च भव । कल्पः । अवान्तरेडां प्राश्रयमानामनुमन्त्वयते “जुष्टिरमि जुषस्व नो जुष्टा नोऽमि जुष्टिं ते गमेयं” इति । हे अवान्तरेडे त्वं जुष्टिरमि प्रीतिरूपामि । नो अस्मान् जुषस्व प्रीणय । नो अस्माभिर्जुष्टामि सेवितामि । ते जुष्टिं त्वदीयां प्रीतिं गमेयं प्राप्नुयां । कल्पः । अन्तर्वेद्यद्विर्माजयते “मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं ममिमं दधातु । बृहस्पतिस्तनुतामिमं नो विश्वे देवा इह मादयन्तां” इति । मनो ज्योतिः मननीयोऽयमग्निः तत्तदाज्जतिष्याज्यं सेवतां । केनापि वैकल्येन विच्छिन्नमिमं यज्ञं वैकल्यपरिहारेण सन्दधातु । बृहस्पतिः स्वयमेव नो अस्मादीयमिमं यज्ञं तनुतां । विश्वे देवा इह यज्ञे मादयन्तां दृश्यन्तु । कल्पः । बर्हिषदं पुरोडाशमनुमन्त्वयते “ब्रध्न पितृस्व ददता मे मा चायि कुर्वता मे मोपदसत्” इति । यज्ञपुरुषवाचो ब्रध्नशब्दः । यज्ञो वै ब्रध्न इति श्रुतेः । हे ब्रध्न पितृस्व अस्मान्

* सभायामुपरिष्ठादिति ते० ।

ऋत्विजश्च प्रीणय । ददतो धनं प्रयच्छतो मम देयं धनं मा
 चीयतां । अपि तु उपचीयतां । यागं कुर्वतो मम सामर्थ्यं
 मोपदसत् मोपचीयतां । अपि तु पुनः पुनर्वर्धतां । कल्पः ।
 अथान्वाहार्यं पचति तमन्तर्वैद्यासन्नमभिमन्त्रयते “प्रजापते-
 र्भागोऽस्रूर्जस्वान् पयस्वान् प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ
 मे पाक्षुदानव्यानौ मे पाह्यचितोऽस्यचित्ये त्वा मा मे चेष्टा
 अमुन्नामुग्निन् लोके” इति । यद्यप्यन्वाहार्यं ऋत्विजां भाग-
 स्तथापि तेन प्रजापतेः परितोषात्तद्भागत्वमविरुद्धं । स च
 भाग ऊर्जस्वान् बलवान् तद्भोजिनां बलप्रदत्वात् । पयस्वान्
 चीरवत्त्वादुत्तमः, यद्वा चीरे पच्यमानत्वात्पयस्वत्वं । अत एव
 चीरे भवतीत्येके इति सूत्रकार आह । हे अन्वाहार्यं स त्वं
 शरीरगतान् प्राणादिवायुभेदान् पाहि । एक एव वायुः
 शरीरगतस्थानभेदात् कार्यभेदाच्च प्राणादिनामभिर्भिद्यते ।
 स्थानभेदः कैश्चिदुक्तः ।

“इदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।

उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः” ॥ इति ।

उच्छ्वासनिःश्वासा प्राणव्यापारः । मलमूत्रयोरधःपातनम-
 पानव्यापारः । भुक्तस्थान्नरसस्य शरीरे सास्येन नयनं समान-
 व्यापारः । उद्गारहिक्कादिरुदानव्यापारः । कृत्स्नासु शरीर-
 नाडीषु व्याप्य प्राणापानवृत्त्याः सन्धिकाले शरीरस्य बलप्रदानं
 व्यानव्यापारः । अत एव कृन्देगा आमनन्ति “यद्वै प्राणिति
 स प्राणो यदपानिति सोऽपानः । अथ यः प्राणापानयोः

मन्धिः स व्यानो यो व्यानः सा वाक् तस्मादप्राणन्ननपानन् वाच-
मभिव्याहरति । अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाग्ने-
र्मन्यनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्ननपानन्-
स्तानि करोति” (का०३प्र०।३ख०) इति । एवं बहुविध-
व्यापारहेतुत्वात् प्राधान्यं द्यातयितुं व्यानस्य द्विरुक्तिः । यद्वा
नागकूर्मकृकरादिवायुविशेषाणामत्रान्तर्भावमभिप्रेत्यापि पुन-
रुक्तिः । हे अन्वाहार्यं त्वमचितोऽसि अपरिमितोऽसि इति
ब्राह्मणं दक्षिणाग्रावन्वाहार्यं महान्तमपरिमितमोदनं पचतीति
सूत्रकारश्च । तस्मात् परलोकेऽप्यचित्यै त्वा त्वां ददामीति
शेषः । तेनाभिप्रायेण दीयमानत्वादमुत्र परलोके मे मम
भागाय मा चेष्टाः क्षयं मा प्राप्नुहि । तस्मात् अहमप्यस्मिन्
लोके त्वां यथेच्छमनुभवामीति शेषः ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“अग्निः प्राशिवावदानं यो मेऽन्ति स्वाभिभागदं ।

इडादयं सुरूपेति जुष्टिरित्यनुमन्त्रयेत् ॥

मनोऽङ्गिर्मार्जनं ब्रध्न पुरोडाशं प्रजापतेः ।

अन्वाहार्यं मन्त्रयेत् मन्त्राः सप्तेह वर्णिताः” ॥ इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्यजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ • ॥

बर्हिषोऽहं देवयज्यया प्रजावान् भूयासं नराशः-
 संस्याहं देवयज्यया पशुमान् भूयासमग्नेः स्विष्टकृतो
 ऽहं देवयज्ययायुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमग्नेरह-
 मुज्जितिमनूजेषः सोमस्याहमुज्जितिमनूजेषमग्नेर-
 हमुज्जितिमनूजेषमग्नीषोमयोरहमुज्जितिमनूजेषमि-
 न्द्राग्नियोरहमुज्जितिमनूजेषमिन्द्रस्याहं ॥ १ ॥

उज्जितिमनूजेषं महेन्द्रस्याहमुज्जितिमनूजेषमग्नेः
 स्विष्टकृतोऽहमुज्जितिमनूजेषं । वाजस्य मा प्रसवे-
 नोद्वाभेणोदग्रभीत् । अथा सपत्नाः इन्द्रो मे निग्रा-
 भेणाधराः अकः । उद्वाभञ्च निग्राभञ्च ब्रह्म देवा
 अवीवृधन् । अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विपूचीनान्
 व्यस्यतां । एमा अगमन्नाशिषो दोहकामा इन्द्रवन्तः ॥२॥

वनामहे धुक्षोमहि प्रजामिषं । रोहितेन त्वामि-
 देवतां गमयतु हरिभ्यां त्वेन्द्रो देवतां गमयत्वेत-
 शेन त्वा सूर्यो देवतां गमयतु । वि ते मुञ्चामि रशना
 विरश्नीन् वियोक्ता यानि परिचर्तनानि । धत्तादस्मासु
 द्रविणं यच्च भद्रं प्र णो ब्रूताद्वागधान् देवतासु । विष्णोः
 शंयोरहं देवयज्यया यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयः सोम-
 स्याहं देवयज्यया ॥ ३ ॥

सुरेता॒ रेतो॑ धिषी॒य त्वष्टु॑र॒हं दे॒वय॒ज्यया॑ पशू॒नाः
रूपं पु॒षेयं॑ । दे॒वानां॑ पत्नी॒रग्नि॑र्य॒हपति॑र्यज्ञस्य मिथुनं
तयो॒रहं॑ दे॒वय॒ज्यया॑ मिथुनेन प्रभूयासं । वे॒दोऽसि॑
वित्ति॑रसि वि॒देय॑ कर्मा॒सि करु॑णमसि क्रियासः॑ स॒नि-
र॑सि स॒निता॑सि स॒नेयं॑ घृ॒तव॑न्तं कु॒लायि॑नः रा॒यस्यो-
षः॑ सह॒स्रिणं॑ वे॒दो द॑दातु वा॒जिनं॑ ॥ ४ ॥

इन्द्र॒स्याह॑मिन्द्र॒वन्तः सोम॑स्याहं दे॒वय॒ज्यया॑ चतु-
श्चत्वारि॑श॒श्च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ * ॥

तृतीये भक्ष्यस्येडादिभागस्थानुमन्त्रणमुक्तं । चतुर्थे शेषा-
हुतिना अनूयाजादीनामनुमन्त्रणमुच्यते । कल्पः । अनूया-
जानामिष्टमनुमन्त्रयते “बर्हिषोऽहं दे॒वय॒ज्यया॑ प्रजावान्
भूयासं नरा॑श्च॒स्येडाहं॑ दे॒वय॒ज्यया॑ पशु॒मान् भूया॑समग्नः
स्विष्ट॒कृतोऽहं॑ दे॒वय॒ज्यया॑यु॒ष्मान् य॒ज्ञेन॑ प्रति॒ष्ठां ग॑मेयं” इति ।
बर्हिर्नराशंसस्विष्टकृच्छब्दा अनूयाजदेवानामग्निविशेषाणां वा-
चकाः । बर्हिर्नराशंसयागाभ्यां प्रजापतिः क्रमेण प्रजाः पशूँश्च
समर्जति यजमानस्य तत्तत्प्रार्थना युक्ता । स्विष्टकृन्मन्त्रस्त

व्याख्यातः । कल्पः । अथ यत्र होतुरभिजानाति अग्निरिदं
 हविरजुषतेति तद्यजमानमुज्जितिं वाचयति “अग्नेरहमुज्जिति-
 मनूज्जेषः सोमस्याहमुज्जितिमनूज्जेषमग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेष-
 मग्नीषोमयोरहमुज्जितिमनूज्जेषमिन्द्राग्नियोरहमुज्जितिमनूज्जेष-
 ममिन्द्रस्याहमुज्जितिमनूज्जेषं महेन्द्रस्याहमुज्जितिमनूज्जेषमग्नेः
 स्विष्टकृतेऽहमुज्जितिमनूज्जेषं” इति । यस्मिन् काले होता
 सूक्तवाकं पठन् अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधत महो
 ज्यायोऽकृतेत्यादीनि तत्तद्देवतास्मारकाणि वाक्यानि पठति
 तस्मिन् कालेऽध्वर्युर्यजमानं तत्तद्देवताविषयाणि उज्जिति-
 वाक्यानि वाचयेत् । अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यां यां
 देवतां यजति तदिष्टमनतिक्रम्य तदनुसारेण सूक्तवाकभागा
 उज्जितिभागाश्च प्रयोक्तव्याः । पाठस्तु “अग्नेरहमुज्जितिं०
 अनूज्जेषं” इति । आज्यभागदेवोऽग्निरिदं विः सेवित्वा तेन हविषा
 पुष्टो यज्ञविरोधिनोऽसुरादीनभिभवन्नुत्कृष्टं *जयं प्राप्त-
 वान् । तदीयां तामुज्जितिमनु यजमानोऽहं पापरूपं वैरिण-
 मभिभवन्नुत्कृष्टं जयं प्राप्नोऽस्मि । एवं सर्वत्र योज्यं । कल्पः ।
 †वाजवतीभ्यां व्यूहत्युभौ वाजवत्यौ जपेत् । वाजशब्दोऽस्ति
 यथोर्ध्वोस्ते च्छौ वाजवत्यौ, तयोर्ध्वोर्यजमानेन जयमा-
 नयोरध्वर्युर्जुह्वपृथौ द्वे सुचौ व्यूहेत् परस्परविपर्यामेनाप-
 सारयेत् । तत्प्रकारस्वस्माभिरार्ध्वर्यवकाण्डे दर्शितः । पाठस्तु

* यज्ञं इति तै० ।

† उक्तं वाजवत्योर्व्यूहनमिति का० ।

“वाजस्य मा प्रमवेनोद्गमेणोदयभीत् । अथा सपत्नाः इन्द्रो मे निग्राभेणाधराः अकः । उद्गमश्च निग्राभश्च ब्रह्म देवा अवीदृधन् । अथा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनान् व्यस्यतां” इति । इन्द्रो वाजस्यान्त्रस्य प्रसूतिनिमित्तेन सुच ऊर्ध्वग्रहणेन मामुदयभीत् उत्कर्षं प्रापितवान् । अथ सुचो न्यक्कारेण मम सपत्नान् अधरान् न्यकृतान् अकरोत् । देवा ब्रह्म परिवृढं सुचारूद्गहनग्राहरूपं कर्मद्वयं अवर्धयन् । अथेन्द्राग्नी मम सपत्नान् विषूचीनान् सर्वतः पलायमानान् व्यस्यतां विनाशयेतां । कल्पः । अथ यत्र होतुरभिजानाति आशास्तेऽयं यजमानोऽसाविति तद्यजमानं यज्ञस्य दोहं वाचयति “एमा अग्नन्नाशिषो दोहकामा इन्द्रवन्तो वनामहे धुचीमहि प्रजामिषं” इति । यस्मिन् काले होता सूक्तवाकं पठन्नाशास्तेऽयं यजमानोऽसावित्यादिवाक्यमुच्चारयति तस्मिन् कालेऽध्वर्युः यजमानं एमा अग्नित्यादियज्ञदोहमन्त्रं वाचयति । सूक्तवाके आयुराशास्ते सुप्रजास्वमाशास्त इत्यादयः आयुराद्याशिषः संमास्नाताः । इमा आशिषः अग्नन् मां प्रत्यागच्छन्तु । वयमप्यायुरादिदोहं कामयमानास्तत्फलप्रदेनेन्द्रेण युक्त्वादिन्द्रवन्तः तमिन्द्रं वनामहे भजामहे । तेन भजनेन पुत्रपौत्रादिप्रजामिषं इक्ष्माणमन्नायुरादिकं धुचीमहि । कामधेनुमदृशीमिन्द्रदेवतां दुह्यामः । कल्पः । प्रस्तरं प्रद्विषमाणमनुमन्त्रयते “रोहितेन त्वाग्निर्देवतां गमयतु हरिभ्यां त्वेन्द्रो देवतां गमयत्वेत्येन त्वा सूर्या देवतां गमयतु” इति । रोहित-

हर्षेतश्शब्दा अग्नीन्द्रसृष्ट्याणामश्वानभिदधते । हे प्रस्तर तैर-
 श्वैरग्न्यादयस्त्वां सूक्तवाकोक्ता तां तां देवतां गमयन्तु । कल्पः ।
 परिधीन् विमुच्यमानाननुमन्त्रयते “वि ते मुञ्चामि रशना
 वि रग्नीन् वि योक्ता यानि परिचर्तनानि । धत्तादस्मासु
 द्रविणं यच्च भद्रं प्र णा ब्रूताङ्गागधान् देवतासु” इति । लोके
 ह्यारुरुत्तरारोहणीयमश्वं रशनादिभिः सर्वतो बध्नाति । तत्र
 रशनाशब्देन पलायनदाह्वाय उदरे बध्यमाना तन्तुमयी
 चर्ममयी वा कल्याभिधीयते । रग्निशब्देन अश्वमुखे मंलग्ना
 हस्तेनाश्वनियमनार्था रज्जुविशेष उच्यते । योक्तशब्देनाश्वं स्तम्भे
 बद्धमुपयुक्तो रज्जुविशेषः । पलायनस्य पुरतः पृष्ठतश्चापमरणं
 वारयितुमुरःपुच्छादौ बन्धनोपयुक्ता रज्जुविशेषाः परिच-
 र्तनशब्देनोच्यन्ते । अश्वदग्नेः परिधयो रशनादिस्थानीयाः ।
 हे अग्ने तव बन्धनहेतून् परिधिरूपान् रशनादीन् विमुञ्चा-
 मि । तद्विमोकेन सन्तुष्टस्त्वं अस्मासु द्रविणं धेहि । यच्चान्य-
 द्भद्रमन्नपानादिकं तदप्यस्मासु धेहि । अस्मादीयहविर्भुञ्जु देव-
 तासु भागधान् हविःप्रदान् अस्मान् प्रकर्षेण ब्रूहि । कल्पः ।
 शंयुवाकमुक्तमनुमन्त्रयते “विष्णोः शंयोरहं देवयज्यया यज्ञेन
 प्रतिष्ठां गमेयं” इति । शंयुशब्दः सुखमिश्रं हृहस्यतिपुत्रं ब्रूते ।
 तेन शंयुं बार्हस्पत्यमिति ब्राह्मणोक्तेः । स च बह्वपु कार्येषु
 व्याप्नुवन् विष्णुरित्युच्यते । तस्य परितोषहेतुत्वात् परिधि-
 प्रहरणं तदीया देवयज्या तथा यजमानोऽहं कृत्स्नयज्ञेन
 निष्पन्नां प्रतिष्ठां फलं गमेयं प्राप्नुयां । कल्पः । पत्नीसंयाजा-

नामिष्टमनुमन्त्रयते “सोमस्याहं देवयज्यया सुरेता रेतो धिषीय । लघुरहं देवयज्यया पशूनां रूपं पुषेयं” इति । अथेतरावुपसमस्यति “देवानां पत्नोरग्निर्गृहपतिर्यज्ञस्य मिथुनं तयोरहं देवयज्यया मिथुनेन प्रभूयामं” इति । चतुर्णां पत्नीसंयाजानां क्रमेण सोमस्त्वष्टा देवपत्न्या गृहपत्यग्निरिति चतस्रो देवताः, तत्र सोमस्य रेतोधारणाभिमानित्वात् तदीययागेनाहं रेतो धिषीय धारयेयं । द्विविधं हि रेतः । बन्ध्यमुत्पादकञ्च । तत्र बन्ध्यव्यावृत्तये सुरेता इति विशेष्यते । त्वष्टा तु निषिक्तं रेतः पश्चादिरूपेण विकारयते । अतस्तयागेन पशुरूपं पुषेयं पुष्यामं । मिथुनत्वसिद्ध्यर्थमेकस्मिन्नेव मन्त्रे तृतीयचतुर्थदेवते समस्यते । या देवपत्न्या यस्य गृहपतिरग्निः तदुभयं मिलित्वा यज्ञसम्बन्धि मिथुनं । तदीययागेनाहमपि मिथुनेन पुत्रपुत्रीरूपेण प्रकृष्टो भूयामं । कल्पः । वेदे यजमानं वाचयति “वेदोऽसि वित्तिरसि विदेय” इत्या-
 ऽन्तादनुवाकस्येति । वेदे निहिते मतीति शेषः । अन्तर्वेदि वेदं निधायति सूत्रान्तरे दर्शनात् । पाठस्तु “वेदोऽसि वित्तिरसि विदेय कर्मासि करुणमसि क्रियासं सनिरसि सनितासि सनेयं घृतवन्नं कुलायिनं रायस्पोषं सहस्रिणं वेदो ददातु वाजिनं” इति । वेदोऽसीत्यस्य वाक्यस्यार्थो वित्तिर-
 सीत्यनेन स्पष्टीक्रियते । हे दर्भमय त्वं वेदनामासि तस्य नाम्नोऽयमर्थः । वित्तिर्द्रव्यलाभसाधनमिति । अतस्त्वत्प्रसादेन अहं धनं विदेय लभेय । तथैवोपरि व्याख्येयं । कर्मासि कर्मनाम-

कमसि तस्य व्याख्यानं करुणमसीति । क्रियतेऽनेनेति करुणं
वेदीसम्भार्जनं भस्माधूहनादिमाधनमित्यर्थः । अतस्त्वया सम्भार्-
जनादिकं क्रियामं । तथा त्वं सनिरसि सनिनामासि । तज्ज्ञा-
ख्यानं सनितासीति । धनस्य दातामीत्यर्थः । अतस्त्वत्प्रसादेन
सनेयं धनमृत्विगादिभ्यो देयामं । किञ्च भवान् मद्भ्यं राय-
स्योषं धनपुष्टिं ददातु । कीदृशं । घृतवन्तं घृतादिभोजनसा-
धनममृद्धं । कुलायिनं निवासहेतुवज्जगद्देहापेतं । सहस्रिणं
सहस्रलक्षादिसङ्ख्यापेतं । वाजिनं भोज्यान्नममृद्धं ।

अत्र विनियोगमङ्गुहः ।

“बर्हिस् त्रिभिरनूयाजान्मन्त्रयेत् सूक्तवाककं ।

अग्नेरित्यष्टभिर्वाजदाभ्यां व्यूहेत् सुचौ तथा ॥

एमा स्वनामयद्दणं रोहीति प्रस्तरं त्रिभिः ।

वि ते परिधिमोचन्तु विष्णोः शं शंयुवाककं ॥

त्रिभिः सोमेति संयाजान् वेदो वेदाभिर्मर्शनं ।

अनुवाके चतुर्थेऽस्मिन् त्रयोविंशतिरीरिताः” ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ * ॥

आप्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयज्ञाः ।
सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे
अस्मिन् । प्रजापतेर्विभान्नाम लोकस्तस्मिन्त्वा दधामि

सह यजमानेन सदसि सन्मे भूयाः सर्वमसि सर्वं
मे भूयाः पूर्णमसि पूर्णं मे भूया अक्षितमसि मा मे
क्षेष्टाः प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्तां दक्षि-
णायां ॥ १ ॥

दिशि मासाः पितरो मार्जयन्तां प्रतीच्यां दिशि
गृहाः पशवो मार्जयन्तामुदीच्यां दिश्याप ओषधयो
वनस्पतयो मार्जयन्तामूर्ध्वायां दिशि यज्ञः संवत्सरो
यज्ञपतिर्मार्जयन्तां विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा गा-
यत्रेण छन्दसा पृथिवीमनु विक्रमे निर्भक्तः स यं द्विषो
विष्णोः क्रमोऽस्यभिश्चिहा चैष्टुभेन छन्दसान्तरि-
क्षमनु विक्रमे निर्भक्तः स यं द्विषो विष्णोः ॥ २ ॥

क्रमोऽस्यरातीयतो हन्ता जागतेन छन्दसा दिव-
मनु विक्रमे निर्भक्तः स यं द्विषो विष्णोः क्रमोऽसि
श्चूयतो हन्तानुष्टुभेन छन्दसा दिशोऽनु विक्रमे नि-
र्भक्तः स यं द्विषः ॥ ३ ॥

दक्षिणायामन्तरिक्षमनु विक्रमे निर्भक्तः स यं द्विषो
विष्णोरेकान्नचिश्च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

चतुर्थे अनूयाजादिशेषहोमानुमन्त्रणमुक्तं । पञ्चमे त्वा-
 णायनादिमन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः । ध्रुवामाष्यायमानामनु-
 मन्त्रयते “आष्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञं यज्ञं प्रति देवयज्ञः ।
 सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्य ऊर्ध्वधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन्”
 इति । यज्ञं यज्ञं प्रति तां तामाहुतिं प्रति देवयज्ञो देवान्
 होतुमिच्छद्भ्यो अतिगम्यः पर्याप्तेन घृतेनेयं ध्रुवा आष्यायतां
 पुनः पुनः पूर्यतां । ऊधःशब्देन पयःपूर्णस्तनमङ्गोऽभिधीयते ।
 सूर्याशब्देन ऊषा आदित्यपत्नी विवक्ष्यते । तत्पत्नीत्वञ्च
 नक्षत्रेष्टावान्नायते । उषा वा अक्रामयत । प्रियाऽऽदित्यस्य
 सुभगा स्यामिति (ब्रा०का०३।प्र०१।अ०६) इति । इवशब्दो
 ऽध्याहर्तव्यः । यथा सूर्याया गोरूपधारिण्या ऊधः पयः-
 पूर्णं तथा ध्रुवा घृतेनाष्यायतां । किञ्च । अदित्याः वेदि-
 रूपायाः पृथिव्याः उपस्ये उत्सङ्गे मेयं ध्रुवा ऊर्ध्वधारा महा-
 धारा मया पुनः पुनः सिच्यमानाभिराज्यधाराभिरूपेता
 सती आष्यायतामिति शेषः । अत एव पृथिवी विस्तीर्णा सती
 सर्वस्मिन् यज्ञे सम्यगाष्यायतां । कल्पः । अथ याजमानभागं
 प्राप्नाति “प्रजापतेर्विभान्नाम लोकस्तस्मिन्त्वा दधामि सह
 यजमानेन” इति । यद्यपि स्वर्गादिलोकाः सर्वे प्रजापतिना
 सृष्टत्वात्तत्सम्बन्धिनः तथाप्यकर्मभूमित्वेन यजमानान् प्रति
 विशेषेण न भान्तीति नास्ति तेषां विभान्शब्दवाच्यत्वं । भूलो-
 कस्तु कर्मभूमित्वेन यजमानानां विशेषेण भासमानत्वादिभान्-
 शब्दवाच्यः । विभान्नामके प्रजापतिसम्बन्धिनि तस्मिन् भूलोके

हि हविर्भागभक्षकेण यजमानेन मया सह त्वां स्थापयामि ।
 कल्पः । पूर्णपात्रे यजमानं वाचयति “सदसि सन्ने भूयाः
 सर्वमसि सर्वं मे भूयाः पूर्णमसि पूर्णं मे भूया अक्षितमसि
 मा मे चेष्टाः” इति । पूर्णपात्रे आनीयमाने अध्वर्युणेति शेषः ।
 हे पूर्णपात्र त्वं सदसि संयवनादिकार्यकारितया शोभनमसि ।
 अतो मम फलप्रदानेन सद्भूयाः । सर्वमसि मत्सेकेन वक्ष्य-
 माणेन प्राच्यादिष्वर्वादिगव्याप्तमसि । अतो ममापेक्षितं सर्वं
 कार्यं कर्तुं क्षमं भूयाः । अग्निः पूर्णमसि । अतो मम प्रयोजनं
 सम्पूर्णं कर्तुमद्युक्तं भूयाः । अक्षितमसि पूर्णत्वादेव त्वं क्षयरहि-
 तमसि । अतो मम कार्यकरणे मा चेष्टाः क्षयं मा प्राप्नुहि ।
 कल्पः । दिशो व्यूहति “प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्ज-
 यन्तां दक्षिणायां दिशि मासाः पितरो मार्जयन्तां प्रतीच्यां
 दिशि गृहाः पशवो मार्जयन्ताग्दीच्यां दिक्ष्याप ओषधयो
 वनस्पतयो मार्जयन्तामूर्ध्वायां दिशि यज्ञः संवत्सरो यज्ञ-
 पतिर्भार्जयन्तां” इति । * ऋत्विग्देवाद्यभिमानिनः सर्वे प्राणिनो
 यागं द्रष्टुं प्राच्यादिदिक्षु निवसन्ति । अत एव ब्राह्मणमाह्वा-
 यते । सर्वाणि वै भूतानि व्रतमुपयन्तमनूपयन्तीति । माम-
 गृहादीनामचेतनत्वेऽपि तदभिमानिनः पुरुषा इह विवचि-
 ताः । अन्तर्धानादिशक्तियोगादेतेषामदर्शनमविरुद्ध[†] । त एते
 देवादयः तस्यां तस्यां दिशि मां[‡] शोधयन्तु । कल्पः । अथो-

* ऋत्विग्देहाद्य० इति तै० ।

† एतेषां दर्शनमविरुद्धमिति तै० ।

‡ साः शोधयन्तामिति का० ।

पोत्याय दक्षिणेन पदा विष्णुक्रमान् क्रमते “विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा गायत्रेण कन्दमा पृथिवीमनु विक्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मः । विष्णोः क्रमोऽस्यभिश्चस्तिहा चैष्टुभेन कन्दमान्तरिक्षमनु विक्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मः । विष्णोः क्रमोऽस्यराती-
यतो हन्ता जागतेन कन्दमा दिवमनु विक्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मः । विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्तानुष्टुभेन कन्दमा दिशोऽनु विक्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मः” इति चतुर्भिर् अनु-
कन्दमं तृतीये चतुर्थमनुवर्तयति । न चतुर्थाय प्रक्रामति ।
नाहवनीयमुपात्येति इति । तृतीये पदेऽवस्थाय चतुर्थमन्त्रं
पठेत् । चतुर्थमन्त्राय प्रक्रमं न कुर्यात् । किन्तु मन्त्रमन्तरेण
दृष्ट्वामेव चतुर्थं प्रक्रमं कुर्यात् । तं प्रक्रमं कुर्वन्नाहवनीयं ना-
तिक्रामेत् । किन्वाहवनीयात्पश्चादेव वेदिमध्ये चतुरः प्रक-
मान् समापयेत् । मन्त्रार्थस्तु । अत्र यजमानः स्वात्मानं वि-
ष्णुत्वेन भावयेत् । चतुरः प्रक्रमणप्रदेशान् पृथिव्यादिलोक-
रूपत्वेन भावयेत् । गायत्र्यादिह्रन्दोऽभिमानिदेवताः तेषां
प्रक्रमाणामनुयाहिकाः । अभिमातिशब्दो नरकप्रदं पापमा-
चष्टे । पाप्मा वा अभिमातिरिति श्रुतेः । हे प्रथमप्रक्रम त्वं
पापघाती विष्णोः क्रमोऽसि । गायत्रीह्रन्दोदेवतया अनु-
गृहीतोऽहमेतत्प्रदेशरूपां पृथिवीमनुसृत्य विक्रमे पादं प्रक्षि-
पामि यं अभिमातिं वयं द्विष्मः साऽभिमातिः निर्भक्तोऽस्मा-
त्प्रदेशात् निःसारितः । एवमुत्तरत्र योज्यं । अभिश्चस्तिरन्यै-
रापादितोऽपवादः । रातिर्दानं द्रव्यलाभः । तन्निवारणम-

रातिः । तदिच्छन्तो विरोधिनोऽरातीयतः । तृतीयप्रक्रमस्तान्
हन्ति । शत्रुत्वं हिंसकत्वं । तदिच्छन्तो वैरिणः शत्रूयतः । चतुर्थ-
प्रक्रमस्तान् हन्ति ॥

अत्र विनियोगमङ्गलः ।

“आप्या ध्रुवाप्यायनं स्यात् प्रजा स्वास्यंशभक्षणं ।

सदमीति प्रणीतानां धाराया अभिमन्त्रणं ॥

प्राच्यान्तु पञ्चभिः मिञ्चेत् क्रमेद्विषो चतुष्टयात् ।

अनुवाके पञ्चमेऽस्मिन् मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे षष्ठप्रपाठके पञ्चमाऽनुवाकः ॥ ० ॥

अगन्म सुवः सुवरगन्म सन्दृशस्ते मा ह्वित्सि यत्ते
तपस्तस्मै ते मा वृक्षि सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामायुर्धा
अस्यायुर्मे धेहि वर्चोधा असि वर्चो मयि धेहीदमह-
ममुं आतृव्यमाभ्यो दिग्भ्योऽस्यै दिवोऽस्मादन्तरिक्षा-
दस्यै पृथिव्या अस्मादन्नाद्यान्निर्भजामि निर्भक्तः स
यं द्विष्मः ॥ १ ॥

सं ज्योतिषाऽभूवमैन्द्रीमावृतमन्वावर्ते समहं प्रज-
या सं मया प्रजा समहः रायस्योर्षेण सं मया राय-

स्योषः समिद्धो अग्ने मे दीदिहि समेद्धा ते अग्ने दी-
द्यासं वसुमान् यज्ञो वसीयान् भूयासमग्न आयूषि
पवस आ सुवोर्जमिषञ्च नः । आरे बाधत्व दुच्छुनां ।
अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वचः सुवीर्यं ॥ २ ॥

दधत्योषः रयिं मयि । अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं
त्वया गृहपतिना भूयासः सुगृहपतिर्मया त्वं गृहप-
तिना भूयाः शतः हिमास्तामाशिषमाशासे तन्त्वे
ज्योतिष्मतीं तामाशिषमाशासेऽमुष्मै ज्योतिष्मतीं ।
कृत्वा युनक्ति स त्वा विमुञ्चतु । अग्ने व्रतपते व्रतम-
चारिणं तदंशकं तन्मेऽराधि । यज्ञो बभूव स आ ॥ ३ ॥

बभूव स प्रजज्ञे स वावृधे स देवानामधिपतिर्बभूव
सो अस्माः अधिपतीन् करोतु वयः स्याम पतयो
रयोणां । गोमाः अग्नेऽविमाः अश्वी यज्ञो नृवत्सखा
सदमिदप्रमृष्यः । इडावाः एषो असुर प्रजावान्
दीर्घा रयिः पृथुबुध्नः सभावान् ॥ ४ ॥

द्विष्मः सुवीर्यः स आ पञ्चविंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ • ॥

पञ्चमेऽनुवाके आप्यायनादिमन्त्रा वर्णिताः । अत्र षष्ठे
 सूर्योपस्थानादिमन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः । अथात्रैव तिष्ठन्नाह-
 वनीयमुपतिष्ठते “अगन्म सुवः सुवरगन्म सन्दृशस्ते मा क्लिप्ति
 यत्ते तपस्तप्ते ते मा वृत्ति” इति । आद्येन सुवःशब्देन कर्मणः
 फलभोगभूमिरभिधीयते । द्वितीयेन सुवःशब्देन मोक्षद्वार-
 भूत आदित्यलोकः । हे आहवनीय त्वत्प्रसादात् प्रथमं
 फलभोगस्थानं सपुत्रपौत्रा वयं अगन्म । ततो मोक्षद्वार-
 मादित्यलोकं अगन्म । तदर्थमहं तव सन्दृशः कटाक्षान्मा
 क्लिप्ति विच्छिन्नो मा भूवं । तदर्थं यत्तपोऽस्माभिरनुष्ठास्यते
 तस्मै तपसे ते तवानुग्रहान्मा वृत्ति आ ममन्तात् वृत्ता वि-
 च्छिन्नो मा भूवं । कल्पः । अथादित्यमुपतिष्ठते “सुभूरमि
 श्रेष्ठो रग्मीनामायुधा अस्यायुर्मे धेहि वर्चोधा अमि वर्चो
 मयि धेहि” इति । हे आदित्य त्वं सुभूरमि । सुष्ठु भवत्युदे-
 तीति सुभूः । रग्मीनां रग्मियुक्तानां चन्द्रादीनां मध्ये श्रेष्ठो
 ऽमि । आयुषः स्थापयितामि । अतो मय्यायुः स्थापय । वर्चोधा
 अमि वर्चः ब्रह्मवर्चसं मयि धेहि ब्रह्मवर्चसं मयि स्थापयति
 तस्यार्थः । कल्पः । अथैभ्यो लोकैभ्यो भ्रातृव्यं निर्भजति “इद-
 महममुं भ्रातृव्यमाभ्यो दिग्भ्योऽस्यै दिवोऽस्मादन्तरिक्षादस्यै
 पृथिव्या अस्मादन्नाद्यान्निर्भजामि निर्भक्तः स यं दिशः” इति ।
 यो भ्रातृव्यो मदीयो वैरो पृथिव्यादिलोकत्रये प्राच्यादिदिक्षु
 मम विरोधमाचरति मदीयमन्नाद्यं च अपजिहोर्षति, अमुं
 भ्रातृव्यं ततः पृथिव्यादेः निर्भजामि शीघ्रमेव निःसारयामि ।

इदानीं विरोधमनाचरन्तमपि कालान्तरे तदाचरणशङ्कया
यं भ्रातृव्यं वयं द्विभ्यः सोऽपि निःसारितः । कल्पः “सं ज्यो-
तिषाऽभूवं” इत्यात्मानं * प्रत्यभिमृशति । अहमादित्यज्योतिषा
समभूवं सङ्गतो भूयासं । कल्पः । दक्षिणमंसमभि पर्यावर्तते
“ऐन्द्रीमावृतमन्वावर्ते” इति । परमैश्वर्ययोगादादित्य इन्द्रः ।
तदीयमावर्तनमनु अहमपि प्रादक्षिण्येन आवर्ते । कल्पः ।
अथोदङ्पर्यावर्तते “समहं प्रजया सं मया प्रजा समहं
रायस्योषेण सं मया रायस्योषः” इति । अहं प्रजया सङ्गतो
भूयासं प्रजा च मया सङ्गता भूयात्, तथा रायस्योषेण सङ्गतो
भूयासं रायस्योषो मया सङ्गतो भूयात् मां योजयतु ।
कल्पः । अथाहवनीये समिधमादधाति “समिद्धो अग्ने मे
दीदिहि समेद्धा ते अग्ने दीद्यासं” इति । अत्र समित्प्रक्षेपाय
स्वाहेति शब्दोऽध्याहृतः । हे अग्ने अनया समिधा प्रदीप्तस्त्वं मे
मदर्थं दीदिहि दीप्यस्व । तव दीपयिताहमपि लक्ष्मसादाद्
दीप्तो भूयासं । कल्पः । अथाहवनीयमुपतिष्ठते “वसुमान्
यज्ञो वसीयान् भूयासं” इति । अयं यज्ञस्त्वत्प्रसादात् वसु-
मान् धनवान् अहमपि लक्ष्मसादात् वसीयान् वसुमन्तरो
भूयासं । कल्पः । आग्निपावमानोभ्यां गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।
अग्न आयूष्पि पवसेऽग्ने पवस्वेति । पाठस्तु “अग्न आयूष्पि
पवस आ सुवोर्जमिषञ्च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनां । अग्ने
पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यं दधत्योषं रयिं मयि”

* उरः प्रति आत्मानं प्रति अभिमृशते इति का० ।

इति । हे अग्ने पुत्रपौत्रादियुक्तानामस्माकमायूषि पवसे शो-
 धयमि अपमृत्युं परिहरमोत्यर्थः । नो अस्मभ्यं ऊर्जं बलं
 इषमन्नञ्च आ समन्तात् सुव प्रेरय देहीत्यर्थः । दृक्कुनां वैरि-
 मेनां आरे दूरे बाधस्व निराकुरु । मकारान्तोऽपःशब्दः
 कर्मवाची । शोभनमपः कर्म यस्यासौ स्वपाः । हे अग्ने त्वं स्वपा
 अमि अस्मान् पवस्व शोधय । मयि ब्रह्मवर्चमं व्यवहारमामर्थ्यं
 पोषं पुष्टिं रयिं धनञ्च स्यापय । कल्पः । अयं गार्हपत्यमुप-
 तिष्ठते “अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं त्वया गृहपतिना भूया-
 मः सुगृहपतिर्मया त्वं गृहपतिना भूयाः शतः हिमा मङ्ग-
 ममुष्मै ज्योतिष्मतीं तामाशिषमाशामेऽमुष्मा” इति । अमुष्मा
 इति यावन्तोऽस्य पुत्रा जाता भवन्ति तन्त्व इत्यन्त इति ।
 यद्यप्यत्र “तामाशिषमाशामे तन्त्वं ज्योतिष्मतीं तामाशिषमा-
 शामेऽमुष्मै ज्योतिष्मतीं” इत्याम्नायपाठः तथाप्यदःशब्दस्योत्पन्न-
 पुत्रविषयत्वात्तन्तुशब्दस्यानुत्पन्नपुत्रविषयत्वाच्चायं क्रमोऽन्याथ
 इत्यभिप्रेत्य शाखान्तरानुसारेण सूत्रकारा मन्त्रं पपाठ ।
 अयं गार्हपत्योऽग्निरस्मिन् गृहे सर्वदा धार्यमाणत्वात् गृह-
 पतिः । हे गृहपतेऽग्ने गृहपतिना त्वयाऽनुगृहीतोऽहं सुष्ठु
 गृहपतिर्भूयामं त्वमपि गृहपतिना मया पूजितः सुष्ठु गृहपति-
 र्भूयाः । हिमशब्दो हेमन्तवाची मन् संवत्सरमुपलक्षयति ।
 शतसंवत्सरानाग्निमिन्धानोऽहं तन्त्वे अनुत्पन्नबहुपुत्रात्यक्तये
 ज्योतिष्मतीं तदुत्पत्तिप्रकाशनममर्थी तामाशिषमाशाम अमुष्मै
 उत्पन्नबहुपुत्राय देवदत्तादिनामकाय ज्योतिष्मतीं अतिबुद्धि-

प्रकाशनसमर्थी तामाशिषमाशामे । कल्पः “कस्त्वा युनक्ति स
 त्वा विमुञ्चतु” इति यज्ञं विमुञ्चतोति । कशब्दः प्रजापति-
 माचष्टे । हे यज्ञ पूर्वं यः प्रजापतिः त्वां युनक्ति युक्तवान् स
 एवेदानो त्वां विमुञ्चतु । कल्पः । अथाहवनीये समिधमाद-
 धाति “अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधि” इति ।
 यज्ञरूपस्य व्रतस्य पते हे अग्ने त्वत्प्रमादादिदं व्रतं चरितवा-
 नस्मि । तद्व्रतं समापयितुमशकं शक्ताऽभूवं । मदीयं व्रतं
 अराधि समृद्धमभूत् । कल्पः । अथ यज्ञस्य पुनरालम्बं जपति
 “यज्ञो बभूव स आ बभूव स प्रजज्ञे स वावृधे स देवाना-
 मधिपतिर्बभूव सो अस्माऽ अधिपतीन् करोतु वयः स्याम
 पतयो रयोणां” इति । इदानीमनुष्ठिताऽयं यज्ञो बभूव
 समूर्णोऽभूत् । स यज्ञ आवभूव पुनरप्यावृत्तो भवतु । स
 यज्ञः प्रजज्ञे अस्मान् अनुष्ठातृन् प्रज्ञातवान् । अत एवास्मद्गृहे
 स यज्ञो वावृधे पुनः पुनरनुष्ठानेन वर्धतां । स यज्ञोऽस्माभि-
 रिज्यमानानां देवानामधिकं पालयिता भवतु । स यज्ञो
 ऽस्मान् अधिपतीन् अधिकमनुष्ठानस्य पालकान् करोतु । वय-
 मपि तस्य यज्ञपुरुषस्य प्रमादात् रयोणां यज्ञसाधनानां
 धनानां पतयो भूयास्म । कल्पः । अथ प्राङ्मुक्तस्य जपति
 “गोमाऽ अग्नेऽविमाऽ अश्वो यज्ञो नृवत्सखा सदमिदप्रमृथ्यः ।
 इडावाऽ एषो असुर प्रजावान् दीर्घा रयिः पृथुबुध्नः सभा-
 वान्” इति । हे अग्ने पुनरावर्तनाय प्रार्थमानो यज्ञ एतै-
 र्विशेषैर्विशिष्टो भूयात् । बहवो गावोऽस्य सन्तीति गोमान् ।

एवं अविमान् अश्रीति योज्यं । नृवत्सखा ऋत्विगूपैर्मनुष्यैर्यक्षा-
देवाः सखाया यस्य यज्ञस्य तादृशः । मदमित् मद्वै । सर्वेषा-
मप्रमृष्ट्याऽनभिभवनीयः । इडावान् अन्नवान् प्रजावान् बह्व-
पत्यप्रदः । दीर्घः पुनः पुनरनुष्ठानादविच्छिन्नः । रयिः बहु-
धनोपेतः । पृथुबुधः विस्तीर्णमूलः, मन्त्रेष्वनुष्ठानेषु च मूल-
भूतेषु वैकल्प्यरहितः । सभावान् अविकलं यज्ञं द्रष्टुमिच्छन्त्या
महत्या विद्वत्सभया युक्तः । असुः प्राणः सोऽस्यास्तीत्यसुरः,
हे असुर प्राणवन्नग्ने एष पुनः प्रार्थमानो यज्ञ उक्तविशेषण-
विशिष्टो भूयात् ।

अत्र विनियोगमङ्गहः ।

“अगन् पूर्वग्न्युपस्थानं सभूर्मानोरूपस्थितिः ।

इदं निःकारयेच्छत्रुं संज्योतिषाभिमर्शनं ॥

ऐन्द्री प्रदक्षिणावृत्तिः समहं तद्विपर्ययः ।

समिद्धः समिदाधानं वसु पूर्वग्न्युपस्थितिः ॥

अग्न आयूत्रिभिर्मन्त्रैरपराग्ररूपस्थितिः ।

कस्त्वा यज्ञवमोकः स्यादग्ने तद्व्रतमुत्सृजत् ॥

यज्जति पुनरालम्भं जपेद्गोमांसं गोमतीं ।

षष्ठेऽनुवाक एतस्मिन्मन्त्राः पञ्चदशैरिताः” ॥

अथ गोमांसा । नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“अगन्मादेः स्वर्गद्वौ हेतू यदा प्रचोदितं ।

आद्यो लिङ्गी मेष्टमङ्गस्यापूर्वाकाङ्क्षितत्वतः” ॥

दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्रौ श्रुतौ । अगन्मा सुवरित्येकः । अग्नेर-

हमुज्जितिमनूजेषमित्यपरः । तयोरुभयोः क्रमेण स्वर्गदेवौ
प्रयोजकौ । कुतः । तल्लिङ्गदर्शनात् । तथा मति मौर्यं चरुं निर्व-
पेद्रुद्धवर्चमकाम इत्यत्र स्वर्गान्योरभावान्नास्त्यह इति प्राप्ते
ब्रूमः । चेदितं यदपूर्वं तस्यैव फलत्वेन अनुष्ठेयतया इति-
कर्तव्यताकाङ्क्षा युक्ता । ततो मन्त्रयोरपूर्वत्वं प्रयोजकं । तथा
मति विवृतौ अग्नम् ब्रह्मवर्चमं सूर्यस्याहमुज्जितिमनूजेषमि-
त्येवं मन्त्रयोरस्त्यहः ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ * ॥

यथा वै समृतसोमा एवं वा एते समृतयज्ञा यद्-
शपूर्णमासौ कस्य वाह देवा यज्ञमागच्छन्ति कस्य वा
न बहूनां यजमानानां यो वै देवताः पूर्वेः परिगृ-
ह्णाति स एनाश्चो भूते यजत एतद्वै देवानामायतनं
यदाहवनीयोऽन्तराग्नी पशूनां गार्हिपत्यो मनुष्याणा-
मन्वाहार्यपचनः पितृणामग्निं गृह्णाति स्व एवायतने
देवताः परि ॥ १ ॥

गृह्णाति ताश्चो भूते यजते व्रतेन वै मेधोऽग्नि-
व्रतपतिर्ब्राह्मणो व्रतभृद्व्रतमुपैष्यन् ब्रूयादग्ने व्रतपते

व्रतं चरिष्यामीत्यग्निर्वै देवानां व्रतपतिस्तस्मा एव
प्रतिप्रोच्य व्रतमालभते बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति
वत्सैरमावास्यायामेतद्धेतयोरायतनमुपस्तीर्यः पूर्व-
श्चाग्निरपरश्चेत्याहुर्मनुष्याः ॥ २ ॥

इन्वा उपस्तीर्णमिच्छन्ति किमु देवा येषां नवा-
वसानमुपास्मिच्छो यक्ष्यमाणे देवता वसन्ति य एवं
विद्वानग्निमुपस्तृणाति यजमानेन ग्राम्याश्च पशवोऽव-
रुध्या आरण्यश्चेत्याहुर्यद्ग्राम्यानुपवसति तेन ग्राम्या-
नवरुद्धे यदारण्यस्याश्नाति तेनारण्यान्यदनाश्वानु-
पवसेत्पितृदेवत्यः स्यादारण्यस्याश्नातीन्द्रियं ॥ ३ ॥

वा आरण्यमिन्द्रियमेवात्मन्यत्ते यदनाश्वानुपवसेत्
क्षोधुकः स्याद्यदश्रीयाद्रुद्रोऽस्य पशूनभिमन्येतापोऽ-
श्नाति तन्नेवाशितं नेवानशितं न क्षोधुको भवति
नास्य रुद्रः पशूनभिमन्यते वज्रो वै यज्ञः क्षुत् खलु वै
मनुष्यस्य भ्रातृव्यो यदनाश्वानुपवसति वज्रेणैव सा-
क्षात् क्षुधं भ्रातृव्यः हन्ति ॥ ४ ॥

परि मनुष्या इन्द्रियः साक्षात्क्षीणि च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥ * ॥

एतैः षड्विंशतिरनुवाकैर्यजमानमन्त्रा उदीरिताः । अथानु-
 वाकपञ्चकेन याजमानब्राह्मणमुच्यते । तत्रास्मिन् सप्तमानुवाके
 देवतापरिग्रहादिविधीयते । आहवनीयादिष्वग्निष्वध्वर्युणान्वा-
 धीयमानेषु तस्मिन्नन्वाधानकाले यजमानोऽच्छिद्रकाण्डे आ-
 क्षातान् अग्निं गृह्णामीत्यादिमन्त्रान् जपेत् । सोऽयं देवतापरि-
 ग्रहः, अमौ चापस्तम्बसूत्रे विस्पष्टः । आपस्तम्बोऽग्निं गृह्णामी-
 त्यादिमन्त्रानुच्चार्येदमाह, आहवनीयेऽन्वाधीयमाने जपती-
 ति । अन्तराग्नी पशव इति मन्त्रमुच्चार्येदमाह, अन्तराग्नी
 तिष्ठन् जपतीति । इह प्रजा इत्यादिमन्त्रद्वयमुच्चार्येदमाह,
 गार्हपत्यमिति । अन्वाधीयमानमनुमन्त्रयत इति शेषः । अयं
 पितृणामिति मन्त्रमुच्चार्येदमाह, दक्षिणाग्निमिति । अत्रापि
 पूर्ववद्वाक्यशेषः । तमिमं देवतापरिग्रहं विधातुमादौ प्र-
 स्तौति “यथा वै समृतमोमा एवं वा एते समृतयज्ञा यद्दर्श-
 पूर्णमामौ कस्य वाह देवा यज्ञमागच्छन्ति कस्य वा न बहूनां
 यजमानानां यो वै देवताः पूर्वः परिगृह्णाति स एनाश्चो
 भूते यजते” इति । एकस्मिन् काले संहत्य प्राप्ताः समृताः
 सोमाः सोमयागा एकस्मिन्नेव वसन्तौ बहूनां यजमानानां
 सोमयागाः संहत्य प्राप्यन्ते । एवमेव बहूनां यजमानाना-
 मेते दर्शपूर्णमासरूपा यज्ञा एकस्मिन्नेव पर्वणि संहत्य प्राप्यन्ते ।
 देवताश्चान्यादयो या एवैकस्य यजमानस्य ता एवान्यस्यापि ।
 तथा सति देवानां मनसि सङ्कटमुत्पद्यते तत्सङ्कटमहशब्देन
 द्योत्यते । देवानां पक्षपातस्यानुचितत्वात् । कस्य यजमानस्य

यज्ञं देवा आगच्छन्ति । कस्य वा यज्ञं नागच्छन्तीति । मह-
 देतत्सङ्कटं । तस्य सङ्कटस्यायं परिहारः । बहूनां यजमानानां
 मध्ये यो यजमान इतरेभ्यः पूर्वं प्रवृत्तो देवताः परिगृह्णा-
 ति स यजमान एताः परिगृह्णीता देवताः परेद्युर्यष्टुमर्हति ।
 न च सर्वे यजमानाः परस्परमात्सर्येण प्रथमं प्रवर्तन्त इति
 स दोषस्तदवस्थ इति शङ्कनीयं । परिग्रहमन्त्रपाठेनैव देव-
 सङ्कटपरिहृतत्वात् । *यागस्योद्देशमात्रत्वाद्देवानामागमनम-
 न्तरेणापि सोऽनुष्ठातुं शक्यते । योगमामर्थ्येन वा बहूनि
 शरीराणि स्वीकृत्य तत्र तत्र सर्वत्रागमिष्यन्ति । इमञ्च परि-
 हारं भगवान् बादरायणे देवताधिकरणे, विरोधः कर्म-
 णीति चेन्नानेकप्रतिपत्तिदर्शनादिति सूत्रयामास । किं बहूना
 अस्य वाक्यस्य देवतापरिग्रहविध्यर्थवादत्वान्न किञ्चिद्देवानां
 सङ्कटमस्ति । देवतापरिग्रहार्थानां देशविशेषाणां विधिमर्थ-
 वादेनेन्नयति “एतद्दे देवानामायतनं यदाहवनीयोऽन्नराग्नी
 पशूनां गार्हपत्यो मनुष्याणामन्वाहार्यपचनः पित्राणां” इति ।
 वसून् रुद्रानादित्यानिन्द्रेण सह देवता इत्याहवनीयार्थमन्त्र-
 लिङ्गादाहवनीयो देवानां स्थानं । अन्नराग्नी पशव इति
 मन्त्रलिङ्गादाहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्यं पशूनां स्थानं । इह प्रजा
 विश्वरूपा रमन्तामिति मन्त्रलिङ्गाद्गार्हपत्यो मनुष्याणां स्थानं ।
 अन्वाहार्यः पच्यतेऽस्मिन्निति अन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः ।
 अयं पित्राणामग्निरिति मन्त्रलिङ्गादसौ पित्राणां स्थानं ।

* यागस्योद्देशत्यागमात्रत्वात् इति का० ।

*देशमुन्नीय तेषु देशेष्ववस्थितस्य देवतापरिग्रहं विदधाति
 “अग्निं गृह्णाति स्व एवायतने देवताः परिगृह्णाति तांश्चो भूते
 यजते” इति । स्पष्टोऽर्थः । मन्त्रेण यज्ञरूपव्रतस्वीकारं वि-
 धातुं प्रसीति “व्रतेन वै मेध्योऽग्निर्व्रतपतिर्ब्राह्मणो व्रतमृत”
 इति । वक्ष्यमाणमन्त्रपाठरूपेण व्रतस्वीकारेणैव व्रतपति-
 रयमग्निः मेध्यो यागयोग्यो भवति । ब्राह्मणश्च यजमानो
 व्रतधारी भवति । समन्तकव्रतस्वीकारं विधत्ते “व्रतमुपैष्यन्
 ब्रूयादग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामिति” इति । मन्त्रोऽयमतीतप्रश्ने
 मम नामेत्यनुवाके (१का०।५ प्र०।१० अ०) समान्नातः । मन्त्र-
 गतं व्रतपतिशब्दं मन्त्रतात्पर्यञ्च व्याचष्टे “अग्निर्वै देवानां
 व्रतपतिस्तस्मा एव प्रतिग्राह्य व्रतमालभते” इति । तिथि-
 विशेषेण व्रतोपायनस्य कालविशेषं विधत्ते “बर्हिषा पूर्णमासे
 व्रतमुपैति वत्सैरमावास्यायामेतद्धेतयोरायतनं” इति । बर्हिषा
 बर्हिरासादनेनोपलक्षिते काले, वत्सैर्वत्सापाकरणेनोपलक्षिते
 काल इत्यर्थः । एतदुक्तं कालद्वयमेतयोस्तिथिविशेषगतयोर्व्रत-
 स्वीकारयोरुचितं स्थानमिति शाखान्तरप्रसिद्धिः । अथापस्तरणं
 विधत्ते । अध्वर्युर्यदा दर्भैराहवनीयगार्हपत्यौ परिस्रुणाति
 तदानीमच्छिद्रकाण्डपठितस्य उभावग्नी उपस्रुणुत इत्यादि-
 मन्त्रस्य यजमानेन जप उपस्तरणं । अथ चाध्वर्युकर्तव्यं परि-
 स्तरणं । तदिदमस्मिन् काण्डे विदधाति “उपस्तीर्यः पूर्वश्चा-
 ग्निरपरश्चेत्याहुः” इति । परोक्तिकथनेन विधिः प्रकल्प्यते ।

* देशविधिमन्त्रान् उन्नीयेति का० ।

विहितमुपस्तरणमुपपादयति “मनुष्या इत्या उपस्तीर्णमिच्छ-
न्ति किमु देवा येषां नवावमानमुपास्मिच्छो यत्त्यमाणे देवता
वसन्ति य एवं विद्वानग्निमुपस्तृणाति” इति । इत्या इति
निपातत्रयममुदायोऽपिशब्दार्थं ब्रूते । तत्र दग्निद्रा मनुष्या
अपि शीतवातादिपरिहाराय तृणादिभिर्गाच्छन्नं गृहमि-
च्छन्ति, महाप्रभावा देवा उपस्तरणमिच्छन्तीति किमु वक्तव्यं
येषां देवानां इच्छानुसारेण तदा तदा तत्र तत्र नवावमानं
नूतनगृहं निष्याद्यते । यो यजमान एवं देवानामिच्छानुसा-
रेण विद्वानग्निमुपस्तृणाति अस्मिन् यजमाने परेद्युर्यत्त्यमाणे
सति पूर्वद्युस्तत्समीपे हविर्भुजो देवता निवसन्ति । आरण्यं
सायमश्रातीति सूत्रकारेण यदारण्यधान्यभोजनमुक्तं तदिदं
विधातुं प्रसूति “यजमानेन ग्राम्याश्च पशवोऽवरूढा आर-
ण्यासेत्याहुर्ग्राम्यानुपवसति तेन ग्राम्यावरूढे यदारण्य-
स्याश्राति तेनारण्यदनाश्वानुपवसेत्पितृदेवत्यः स्यात्” इति ।
अत्रायं विचारः । किं ग्राम्यधान्यस्यान्नं भोक्तव्यमुत्तारण्यधा-
न्यस्य वा । अथवा भोजनमेव वर्जनीयमिति । तच्चारण्यधान्य-
भोजनपक्षमभ्युपेत्येतरपक्षद्वयमपोद्यते । पशवो हि द्विविधाः ।
ग्राम्या आरण्याश्च । गवाश्वजविपुरुषगर्दभाश्वाः सप्त ग्राम्याः ।
द्विजैडश्वपदपक्षिमरीचपहस्तिमर्कटाद्याः सप्तारण्याः । अतः
एव उभयेऽपि यजमानेनावरूढाः सम्याद्या इति बुद्धिमन्त
आहुः । यदि ग्राम्यान् ब्रौह्मादीन् प्रत्युपवसेत् भोजनेन वर्ज-
येत् तेन वर्जनेन ग्राम्यान् पशून् सम्यादयति । यदारण्यस्य

नीवारादेरन्नं भुञ्जीत तेन भोजनेन आरण्यान् पशून्
 संन्यादयति । यद्यनाश्वानुभयविधभोजनवर्जं उपवासं कुर्यात्
 तदानीमयं व्रतविशेषः पितृदेवत्यो भवेत् । पितरो ह्यनश्नन्तं
 आद्धकर्तारमभिनन्दन्ति । इदानीं विदधाति “आरण्यास्या-
 आतीन्द्रियं वा आरण्यमिन्द्रियमेवात्मन्वत्ते” इति । इन्द्रि-
 याभिष्टुद्धिहेतुरारण्यधान्यं । अयं पक्षान्तरं विधातुं भोज-
 नाभोजनयोर्दोषमाह “यदनाश्वानुपवसेत् चोधुकः स्याद्यद-
 श्मोयाद्रुद्रेऽस्य पशूनभिमन्येत” इति । चोधुकः क्षुधाशीलः ।
 अभिमन्येत हन्यात् । विधित्सितं पक्षान्तरं विदधाति “अपो-
 ऽश्नाति” इति । उक्तं दोषद्वयमत्र परिहरति “तन्नेवाशितं नेवा-
 नशितं न चोधुको भवति नास्य रुद्रः पशूनभिमन्येत” इति ।
 अशितास्वप्नु अदनाभावादशितं न भवति । क्षुच्छान्तेरनशि-
 तमिव न भवति । अतो न दोषद्वयं । अथोपवासपक्षं विधत्ते
 “वज्रो वै यज्ञः क्षुत्खलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यो यदनाश्वानुप-
 वसति वज्रेणैव साक्षात् क्षुधं भ्रातृव्यः हन्ति” इति । यज्ञस्य
 नरकपाताद्यनिष्ठनिवारकत्वादञ्जलं । क्षुधो वैरित्वं प्रसिद्धं ।
 यज्ञाङ्गभूतोपवासलक्षणेनानेन वज्रेणैव भाविजन्मनि प्राप्स्य-
 मानं साक्षाद्भातृव्यं मुख्यं वैरित्वं क्षुद्रूपं हन्ति । अनेन यज्ञेन
 जन्मान्तरे अन्नवाङ्मयस्य लप्स्यमानत्वात् ।

अथ मीमांसा । षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“वत्सैर्दर्शं सवत्सस्य वत्समात्रस्य वा विधिः ।

व्रतकालं लक्षयेद्वा, वत्सयुक्ते व्रते विधिः ॥

भाति, रागाद्भूतप्राप्तेर्वत्समात्रं विधीयते ।

व्रतस्याकरणं वत्सः, कालस्तस्मादपाकतेः” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । वर्हिषा पूर्णमामे व्रतमुपैति, वत्सै-
रमावास्यायामिति । व्रतं भोजनं । अतएवास्त्रायते । अमाष-
ममाऽसं बज्रमर्पिष्कं व्रतयतीति । तदेतद्भूतं वत्समयुक्तमत्र
विधीयते । कुतः । वत्सैरिति तृतीयया साहित्यस्य प्रतिभाना-
दित्येकः पक्षः । रागत इत्येव प्राप्तत्वाद्भूतं न विधातव्यं,
किन्तु वत्समात्रं विधेयमिति द्वितीयः पक्षः । न हि वत्सः पा-
ण्यादिवद्भूतस्य करणं । ततो न तस्य विधिः किन्तु वत्सा-
नामपाकरणेन काल उपलब्ध्यते । तस्मिन् काले व्रतमुपेयात् ।
एवं पूर्णमामे वर्हिःसम्पादनकाले व्रतमुपेयादिति ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ * ॥

यो वै अ॒ज्ञाम॑ना॒रभ्य॑ य॒ज्ञेन॑ य॒जते॑ ना॒स्येष्टाय॑ अ॒ह-
ध॒तेऽपः॑ प्र॒णय॑ति अ॒ज्ञा वा॑ आ॒पः अ॒ज्ञामे॑वार॒भ्य य॒ज्ञेन॑
य॒जत॑ उ॒भये॑ऽस्य दे॒वमनु॑ष्या इ॒ष्टाय॑ अ॒हध॑ते॒ तदाहु॑-
रति॒ वा ए॒ता वचि॑ न॒ेद॒न्त्यति॑ वाचं॒ मनो॑ वावै॒ता नाति॑-
नेद॒न्तीति॑ मन॒सा प्र॒णय॑ती॒यं वै मनः॑ ॥ १ ॥

अनयैवैनाः प्रणयत्यस्कन्नहविर्भवति य एवं वेद
 यज्ञायुधानि सम्भरति यज्ञो वै यज्ञायुधानि यज्ञमेव
 तत्सम्भरति यदेकमेकः सम्भरेत्पितृदेवत्यानि स्युर्यत्
 सह सर्वाणि मानुषाणि द्वे द्वे सम्भरति याज्यानुवा-
 क्ययोरेव रूपं करोत्यथो मिथुनमेव यो वै दश यज्ञा-
 युधानि वेद मुखतोऽस्य यज्ञः कल्पते स्फ्यः ॥ २ ॥

च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पञ्च कृष्णा-
 जिन्ञ्च शम्या चोलूखलञ्च मुसलञ्च दृषच्चोपला चै-
 तानि वै दश यज्ञायुधानि य एवं वेद मुखतोऽस्य यज्ञः
 कल्पते यो वै देवेभ्यः प्रतिप्रोच्य यज्ञेन यजते जुषन्ते
 ऽस्य देवा हव्यः हविर्निरुप्यमाणमभिमन्त्रयेतामि-
 होतारमिह तः हुव इति ॥ ३ ॥

देवेभ्य एव प्रतिप्रोच्य यज्ञेन यजते जुषन्तेऽस्य देवा
 हव्यमेष वै यज्ञस्य ग्रहा गृहीत्वैव यज्ञेन यजते तदु-
 दित्वा वाचं यच्छति यज्ञस्य धृत्या अथो मनसा वै
 प्रजापतिर्यज्ञमतनुत मनसैव तद्यज्ञं तनुते रक्षसाम-
 नन्ववचाराय यो वै यज्ञं योग आगते युनक्ति युक्ते
 युञ्जानेषु कत्वा युनक्ति स त्वा युनक्तित्याह प्रजाप-
 तिवै कः प्रजापतिनैवैनं युनक्ति युक्ते युञ्जानेषु ॥ ४ ॥

वै मनः स्फ्य इति युनक्तेकादश च ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
अष्टमोऽनुवाकः ॥ ० ॥

सप्तमे देवतापरिग्रहादिरुक्तः । अष्टमे यज्ञायुधमभूतिरु-
च्यते । तत्र प्रथमं तावदपां प्रणयनं विधातुं प्रसौति “यो वै
अद्धामनारभ्य यज्ञेन यजते नास्तेष्टाय अद्धते” इति । या
यजमानो मनमि देवतादिविषयां अद्धाममंनिधाप्य यष्टुं प्र-
युक्ते तदीयमिष्टं देवा ऋत्विजश्च न विश्वमन्ति । विधत्ते “अपः
प्रणयति अद्धा वा आपः अद्धामेवारभ्य यज्ञेन यजत उभये
ऽस्य देवमनुव्या इष्टाय अद्धते” इति । अपां अद्धाहेतुत्वमै-
तरेयिणः समामनन्ति । आपो ह्यस्मै अद्धां मनमन्ते पुण्या
कर्मण इति । प्रत्यक्षञ्चैतत् स्नानाचमनादियुक्तस्य देव-
*पूजादावैकाग्र्यातिशयदर्शनात् । अतोऽपां प्रणयनं नैव अद्धाया
उपस्थापितत्वाद्देवानामृत्विजाञ्चैतदीययज्ञे विश्वामो युक्तः ।
यद्यपि पौरोडाश्रीयककाण्डे अध्वर्युकर्तृकमिदं प्रणयनमभि-
हितं तथापि शाखाभेदादपुनरुक्तिः । शाखाभेदस्यापस्तम्बेन
तत्रत्यमन्त्राणां साकल्येन अनुवादादिधिपुनरुक्तिबाहुल्याच्चा-
वगन्तव्यः । पृथिवीं मनसा ध्यायतीति सूत्रकारेण प्रणयन-
काले ध्यानमुक्तं । तदिदं विधातुं प्रसौति “तदाङ्गति वा
एता वर्चं नेदन्त्यति वाचं मनो वावैता नातिनेदन्तीति” इति ।

* पूजादावधिकाराद्देवातिशयदर्शनादिति तै० ।

तत्रापां प्रणयने केचिदभिज्ञा इत्याहुः । किमिति । एता आपो
 वत्रं शरीरस्य वृत्तिमतिनेदन्ति अतिक्रामन्ति वाचमपि अति-
 क्रामन्ति, न खलु प्रवहन्तीनां नद्यादिगतानामपां निवारणं
 शरीरेण वाचा वा कर्तुं शक्यते । मन एवैकमेता आपो ना-
 तिक्रामन्तीति । तदेतदुत्तरत्र स्पष्टीकरिष्यते । विधत्ते “मनसा
 प्रणयति” इति । पृथिवीं ध्यायतीति शेषः । ब्राह्मणान्तरम-
 नुसृत्य सूत्रकारेणोक्तत्वात् । अनतिक्रमणमुपपादयति “इयं वै
 मनः । अनयैवैनाः प्रणयति” इति । मनसः पृथिवीवद्भाप्तुं
 शक्यत्वात् पृथिवीत्वं । न हि नद्यादिगता आपः पृथिव्या अति-
 क्रमणे शक्ताः । मनसा प्रणयनस्य वेदनं प्रशंसति “अस्कन्न-
 हविर्भवति य एवं वेद” इति । विधत्ते “यज्ञायुधानि सम्भ-
 रति यज्ञो वै यज्ञायुधानि यज्ञमेव तत्सम्भरति” इति ।
 वक्ष्यमाणानि स्फ्यकपालादीनि यज्ञस्य साधनत्वादायुधानी-
 त्युच्यन्ते । तान्यध्वर्युः सम्पादयेत् । साध्यसाधनयोरभेदोपचा-
 रात् यज्ञस्यैव तदायुधत्वं तत्तेनायुधसम्पादनेन यज्ञमेव सम्पा-
 दयति । अत्रायुधानां प्रयोगस्त्रिविधः । एकैकस्य प्रयोगः,
 सर्वेषां सहप्रयोगः, द्वयोर्द्वयोः प्रयोगश्चेति । तत्र तृतीयं
 विधातुमितरपचौ निन्दति “यदेकमेकं सम्भरेत्पितृदेवत्यानि
 स्युर्यत्सह सर्वाणि मानुषाणि” इति । ईदृशौ पैतृकमानुष-
 पात्रप्रयोगौ गृह्यकारेण दर्शितौ । इदं न्यञ्च पात्राणि
 प्रयुनक्ति देवसंयुक्तानि सहदेव मनुष्यसंयुक्तान्येकैकशः पितृ-
 संयुक्तानीति । विधत्ते “द्वेदे सम्भरति याज्यानुवाक्ययोरेव

रूपं करोत्यथो मियुनमेव” इति । द्विलमास्येन याज्यानुवा-
 क्यारूपत्वं स्त्रीपुरुषात्मकमियुनत्वञ्च । मर्यादनीयानां यज्ञा-
 युधानां स्वरूपविशेषं विधातुं तद्देदनं प्रशंसति “यो वै दश
 यज्ञायुधानि वेदं मुखतोऽस्य यज्ञः कल्पते” इति । यो यज-
 मानो मुखतो यज्ञारम्भे दशैतानि मर्यादनीयानित्यनुमन्वत्ते
 अस्य यज्ञो निर्विघ्नेन अनुष्ठानक्षमो भवति । आयुधविशेष-
 स्वरूपाणि विधत्ते “स्फ्यश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च
 शूर्पञ्च कृष्णाजिनञ्च शम्या चोलूखलञ्च मुमलञ्च दृषच्चापला
 चैतानि वै दश यज्ञायुधानि य एवं वेदं मुखतोऽस्य यज्ञः
 कल्पते” इति । स्फ्यो नाम बाहुमात्रः खड्गाकारः काष्ठवि-
 शेषः । कपालानि भग्ननूतनमृद्भाण्डलेशानि* । अग्निहोत्र-
 हवणीलक्षणं सूत्रकार आह । वैकङ्कत्यग्निहोत्रहवणी बाहु-
 मात्रो अरत्निमात्रो वा प्रसृताकृतिरिति । शम्या बाहुमात्रा
 गदाकृतिः काष्ठविशेषः । शिष्टानि शूर्पादीनि लोकप्रसिद्धानि ।
 पुनरपि दशायुधवेदनप्रशंसनमुपसंहारार्थं, चकाराः परस्पर-
 ममुच्चयार्था अनुक्तदशायुधममुच्चयार्था वा । तानि सर्वान्याप-
 स्तम्बो दर्शयति “उत्तरेण गार्हपत्याहवनीयौ दर्भान्त्सः स्त्रीर्य
 द्द्वन्द्वं न्याञ्च पात्राणि प्रयुनक्ति दशापरणि दशपूर्वाणि,
 स्फ्यश्च कपालानि चेति यथा समाम्नातम् अपराणि प्रयुज्य,
 सुवं जुहूमुपसृतं ध्रुवां वेदं पात्रीमाज्यस्थानीं प्राग्निचहरण-

* कपालानि भाण्डलेशसदृशानि इति का० ।

मिडापात्रं प्रणीताप्रणयनमिति पूर्वाणि, तान्युत्तरेणावशि-
 ष्टान्यन्वाहार्यस्थालीमग्निमानमुपवेषं प्रातर्दोहपात्राणि” (आ०
 १ प्र०।१५ ख०) इति । यजमानस्याभिमन्त्रणं विधातुं प्रसूति
 “यो वै देवेभ्यः प्रतिप्रोच्य यज्ञेन यजते जुषन्तेऽस्य देवा हव्यं”
 इति । प्रतिप्रोच्य होष्यामीति प्रतिश्रुत्य । विधत्ते “हविर्नि-
 रूष्यमाणमभिमन्त्रयेताग्निं होतारमिह तं ऊव इति देवेभ्य
 एव प्रतिप्रोच्य यज्ञेन यजते जुषन्तेऽस्य देवा हव्यं” इति ।
 अग्निं होतारमित्यादिमन्त्रः पूर्वप्रपाठके मम नामेत्यनुवाके
 (सं० प्र०५ प्र०।१० अ०) समाम्नातो व्याख्यातश्च । देवाना-
 माङ्गातारं तमग्निं इह यज्ञेऽहमाङ्गयामि । आयन्तु देवाः
 सुमनस्यमाना वियन्तु देवा हविषो मेऽस्येत्यस्मिन्नुत्तरार्धे
 देवेभ्यः प्रतिश्रवणं विस्यष्टं । अस्य हविषो वियन्तु इदं हविर-
 अन्वित्यर्थः । इदमभिमन्त्रणं पुनः प्रशंसति “एष वै यज्ञस्य
 यज्ञो गृहीत्वैव यज्ञेन यजते” इति । एष मन्त्रप्रयोगो यज्ञ-
 स्वीकाररूपः । हविषो वियन्वित्यनेन देवतामुद्दिश्य द्रव्य-
 त्यागस्य सूचितत्वात् । यजमानस्य मौनं विधत्ते “तदुदित्वा
 वाचं यच्छति यज्ञस्य धृत्यै” इति । तदभिमन्त्रणवाक्यमुक्त्वा
 मौनेन यज्ञो वहिरप्रकाशितत्वात् धृतो भवति । पुनरपि
 मौनं प्रशंसति “अथो मनसा वै प्रजापतिर्यज्ञमतनुत मनसैव
 तद्यज्ञं तनुते रक्षसामनन्ववचाराय” इति । मति वाग्व्यापारे
 विवक्षितशब्दविशेषतदर्थचिन्तया तत्प्रसक्तानुप्रसक्तचिन्तया च
 विचिप्लं मनः प्रकृताद्यज्ञात् खलति । अतः प्रजापतिरविचे-

पाय मनसैव यज्ञमकरोत् । तदयजमानोऽपि तत् तेन मौनेन
मनसैव यज्ञं तनुते । तथा मति स्खलनाभावात् रक्षमामत्र
प्रचारो न भवति । यज्ञयोगविधिमनुते प्रसीति “यो वै यज्ञं
योग आगते युनक्ति युक्ते युञ्जानेषु” इति । यो यजमानो
यज्ञयोगकाले समागते सत्यप्रमत्तो यज्ञं युनक्ति स एव यु-
ञ्जानेषु यजमानेषु युक्ते इति व्यपदेशमर्हति । अकाले तु
योगः कृतोऽप्यकृत एव स्यात् । योगविध्युन्नयनमभिप्रेत्य तत्र
करणभूतं मन्त्रमुदाहृत्य व्याचष्टे “कस्त्वा युनक्ति स त्वा युन-
क्तित्याह प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिनैवेनं युनक्ति युक्ते युञ्जानेषु”
इति । अयमपि मन्त्रः पूर्वप्रपाठके समानातः । यः प्रजापतिः
सर्वदा सर्वेषां यजमानानां यज्ञं युनक्ति स एवाद्य मदीयं
यज्ञं युनक्तु । रथेऽश्वमिव मयि यज्ञं सम्बध्नातु । अनेन मन्त्रेण
यज्ञं युञ्जादित्युन्नोतो विधिः ।

अथ मीमांसा । तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“द्रव्यस्य स्फ्यकपालादेः माङ्कर्यं वा व्यवस्थितिः ।

यज्ञायुधत्वं सर्वाङ्गममं तेनात्र मङ्करः ॥

वाक्यस्रोद्धननादेः स्याद्वैयर्थ्यं मङ्करे मति ।

अनुवादेो ह्यायुधाक्तिर्व्यवस्थानेन पूर्ववत्” ॥

दर्शपूर्णमासयोः अयते “स्फ्यश्च कपालानि चाग्निहोत्र-
हवणी च शूर्पञ्च कृष्णाजिनञ्च शम्भा चोत्तलूखलञ्च मुमलञ्च
दृषक्षोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि” इति । स्फ्यशब्देन
खड्गाकारं काष्ठमुच्यते । अग्निहोत्रहवणी हविर्निर्वापसाधनं

प्रसृताकारं काष्ठपात्रं । शम्या गदाकारं काष्ठं । तत्र त्रीह्यादि-
 द्रव्येषु अवघातादिसंस्काराणां साङ्कर्यं निराकृतेऽपि स्फ्य-
 कपालादिद्रव्याणामुद्धननपुरोडाशप्रपणाद्यङ्गक्रियासु साङ्कर्यं
 निराकर्तुमशक्यं । येन केनापि द्रव्येण यस्यां कस्याञ्चित्
 क्रियायां कृतायामपि श्रूयमाणस्य यज्ञायुधत्वस्याविरोधात् ।
 न च व्यवस्थामात्रेण यज्ञसाधनत्वमुपैतीति प्राप्ते ब्रूमः । स्फ्य-
 नोद्धन्ति । कपालेषु श्रूयति । अग्निहात्रहवण्या हवोऽपि
 निर्वपति । शूर्पेण विविनक्ति । कृष्णाजिनमधस्तादुलूखलस्या-
 ऽवस्तृणाति । शम्यायां दृषदमुपदधाति । उलूखलमुमलाभ्या-
 मवहन्ति । दृषदुपलाभ्यां पिनष्टि । इत्येतेषां विशेषसंयोग-
 बोधकानां वाक्यानां वैयर्थ्यं साङ्कर्यपक्षे प्रसज्येत । व्यवस्था-
 पक्षेऽपि सम्बन्धसामान्यबोधकं यज्ञायुधवाक्यमनर्थकमिति चेत्
 न । उद्धननादिवाक्यमिद्वार्थानुवादित्वात् । न च वैपरीत्ये-
 नोद्धननादिवाक्यानामेव अनुवादित्वमिति वाच्यं । बलवैय-
 र्थ्यस्य जघन्यत्वात् । न चात्यन्तं यज्ञायुधानुवादस्य वैयर्थ्यं ।
 यज्ञायुधानि सम्भरतीत्यासादनविधानाद्योपयुक्तत्वात् । तस्मा-
 दवघातादिसंस्कारा इव स्फ्यकपालादिद्रव्याणि व्यवस्थि-
 तानि ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“दश यज्ञायुधानीति हविष्येन विधिर्न ता ।

आद्ये प्राप्ते पुरोडाशे समुच्चयविकल्पने ॥

सार्धमुत्पत्तिशिष्टेन विकल्पादिर्न युज्यते ।

स्फेनोद्धन्तीति यत्प्राप्तं तदत्रानूद्य संस्तवः” ॥

दर्शपूर्णमासयोः स्फ्यश्च कपालानि चेत्याद्यनुक्रम्य एतानि वै दश यज्ञायुधानीत्याम्नातं । तानि चात्र हविष्टेन विधी-
यन्ते । कुतः । मानान्तरैरप्राप्तत्वेन अपूर्वार्थत्वात् । यदि तत्र
पुरोडाशो हविर्भवेत् तदा तेन महैतेषां समुच्चयो विकल्पो
वास्त्विति प्राप्ते ब्रूमः । आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्युत्पत्तिशिष्टेन
पुरोडाशेन सह पश्चात् शिष्टानामायुधानां विकल्पः समुच्चयो
वा न भवति । आयुधत्वं यज्ञमाधनत्वं । तच्च स्फेनोद्धन्ति
कपालेषु अपयतोत्यादिशास्त्रमिद्धमेवात्रानूद्य यज्ञायुधानि
सम्भरतीत्येषः सम्भरणविधिः स्मृत्यते । तस्मान्नात्र हविष्टुं ।

एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“देशपात्रत्विजोऽन्यस्मिन् प्रयोगेऽन्य उतैच्छिकाः ।

भुक्त्यर्थं पर्णवत्तेऽन्ये वामावत्ते स्युरैच्छिकाः” ॥

समे यजेतेत्युक्तो देशः । जुह्वादीनि पात्राणि । अध्वर्युप्रमुखा
च्छत्विजः । ते चैकस्मिन् प्रयोग उपयुक्ता निरिष्टकत्वान्न
प्रयोगान्तरमर्हन्ति । इष्टान्निर्गता निरिष्टाः कुक्षिताः । नि-
रिष्टकाः दृष्टाः पुनः प्रयोगानर्हा इत्यर्थः । यथा भोजन
उपयुक्तं कदलीपलाशादिपर्णं प्रक्षाल्यापि न पुनः शिष्टाः तत्
स्वीकुर्वन्ति तथात्रापि । अन्ये देशादयः प्रयोगान्तरे सम्याद्या
इति प्राप्ते ब्रूमः । यथा वस्त्रं पूर्वदिने प्रावरणायापयुक्तमपि
दिनान्तरे निरिष्टकं न भवति, शिष्टास्तद्वान्यदा स्वेच्छया
दिनान्तरे स्वीकुर्वन्ति तद्वदत्रापि द्रष्टव्यं । इदं निरिष्टक-

मिदं नेत्यत्र शिष्टाचार एव प्रमाणं, शिष्टाश्च देशादीन्निय-
मेन न त्यजन्ति । तस्मादैच्छिकाः । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“मा भूदन्यत्वनियमः पात्रे तत्त्वं किमैच्छिकं ।

नियतं वायिमो देशवन्मैवं प्रतिपत्तितः” ॥

देशपात्रत्वज्जां साधारणेनान्यत्वनियमे निवारिते मति
पुनः पात्रेषु नियमान्तरसदसद्भावश्चिन्त्यते । प्रथमप्रयोगे यान्यु-
पयुक्तानि पात्राणि तान्येव प्रयोगान्तरेष्विति नियमो नास्ति
उतास्तीति संशयः । यथा देशे कर्तव्यं च त एवेति नियमो
नास्ति ऐच्छिकस्योक्तत्वात्, तथा पात्रेष्वपीति चेन्मैवं । आमरणं
पात्राणां धारणीयत्वात् । आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञ-
पात्रैश्चेति प्रतिपत्तिविधानेनामरणं धारणमेव गम्यते । ननु
पात्रैरिति तृतीयया गुणभावावगमादर्थकर्मैव न तु प्रति-
पत्तिः । तथा सति पात्रान्तरैरपि दाहनमिद्वेर्न धारणनि-
यम इति चेन्मैवं । दक्षिणे पाणौ जुह्यमासादयतीति द्विती-
यया प्रतिपद्यमानत्वावगमात् । पूर्वेषामेव धारणं । तस्मात्
सर्वेषु प्रयोगेषु पात्राणां तत्त्वं । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

“किं पौर्णमासीमारभ्य यद्वाधानमित्यं धृतिः ।

प्रकृत्यर्थतयाद्यः स्यात् मरणानियमात्परः” ॥

अनारभ्याधीतानां पात्राणां प्रकृतिगामितया पौर्णमा-
सीमारभ्य धारणमिति प्राप्ते ब्रूमः । आधानकाले पवमानेष्टिषु
चोदनप्राप्तत्वात् पात्राण्याधानमारभ्य धारयितव्यानि । अन्यथा
आधानपौर्णमास्योर्मध्ये यजमानस्य कदाचिन्नरणे सति पात्रा-

भावेन दाहाभावप्रसङ्गात् । तस्मादाधानमारभ्य धारणमि-
त्ययमपरः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे षष्ठप्रपाठके ऽष्टमोऽनुवाकः ॥ * ॥

प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्राग्निष्टोमश्च पौर्ण-
मासीञ्चोक्थ्यञ्चामावास्याञ्चातिरात्रञ्च तानुदमिमीत
यावदग्निहोत्रमासीत्तावानग्निष्टोमो यावती पौर्ण-
मासी तावानुक्थ्यौ यावत्यमावास्या तावानतिरात्रो
य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति यावदग्निष्टोमेनोपा-
प्नोति तावदुपाप्नोति य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते
यावदुक्थ्येनोपाप्नोति ॥ १ ॥

तावदुपाप्नोति य एवं विद्वानमावास्यां यजते या-
वदतिरात्रेणोपाप्नोति तावदुपाप्नोति परमेष्ठिनो वा
एष यज्ञोऽग्र आसीत्तेन स परमां काष्ठाभगच्छत्तेन
प्रजापतिं निरवासाययत्तेन प्रजापतिः परमां का-
ष्ठाभगच्छत्तेनेन्द्रं निरवासाययत्तेनेन्द्रः परमां काष्ठा-

मगच्छतेनाग्नीषोमौ निरवासाययत्तेनाग्नीषोमौ पर-
मां काष्ठामगच्छतां यः ॥ २ ॥

एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते परमामेव काष्ठां
गच्छति यो वै प्रजातेन यज्ञेन यजते प्र प्रजया पशु-
भिर्मिथुनैर्जायते द्वादश मासाः संवत्सरो द्वादश
द्वन्द्वानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि सम्पादानीत्याहुर्व-
त्सञ्चोपावसृजत्युखाच्चाधिश्रयत्यव च हन्ति हृपदै
च समाहन्त्यधि च वपते कपालानि चोपदधाति
पुरोडाशञ्च ॥ ३ ॥

अधिश्रयत्याज्यञ्च स्तम्बयजुश्च हरत्यभि च गृह्णाति
वेदिञ्च परिगृह्णाति पत्नीञ्च सन्नहति प्रोक्षणीश्चासा-
द्यत्याज्यञ्चैतानि वै द्वादश द्वन्द्वानि दर्शपूर्णमासयो-
स्तानि य एव॥ सम्पाद्य यजते प्रजातेनैव यज्ञेन यजते
प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते ॥ ४ ॥

उक्थ्येनोपाप्नोत्यगच्छतां यः पुरोडाशञ्च चत्वा-
रिंशच्च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ * ॥

अष्टमे यज्ञायधसंभूतिरुक्ता । नवमे द्वादशदशसम्पत्तिरु-
च्यते । प्रथमं तावदनुष्ठादृणां फलाधिक्याय वेदनविशेषवि-
धिमुन्नेतुं प्रसूति “प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्राग्निष्टो-
मस्य पौर्णमासीक्षेत्र्यश्चाभावास्याश्चातिरात्रश्च तानुदमिमीत
यावदग्निहोत्रमासीत्तावानग्निष्टोमो यावतो पौर्णमासी ता-
वानुक्थो यावत्यभावास्या तावानतिरात्रः” इति । अत्र
अग्निहोत्रपौर्णमास्यभावास्यायागा अल्पैर्द्रव्यमन्त्रक्रियाविशेषैः
साध्या अतएवाल्पफलाः, अग्निष्टोमोक्थ्यातिरात्रयागा बहु-
भिर्द्रव्यमन्त्रक्रियाविशेषैः साध्या अतएवाधिकफलाः । तानुभ-
यविधान् यज्ञान् प्रजापतिः सृष्ट्वा कनिष्ठपुत्रे पितेव कनीयः-
स्वग्निहोत्रादिषु अनुगृहेण तुलया त्रीणि दद्यान्मुन्नेतवान् ।
तदनुगृहादग्निहोत्रादीनि अग्निष्टोमादीनि समानि सम्पन्नानि ।
वेदनविशेषविधिमुन्नेयति “य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति
यावदग्निष्टोमेनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति य एवं विद्वान् पौर्ण-
मासीं यजते यावदुक्थ्येनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति य एवं
विद्वानभावांसां यजते यावदतिरात्रेणोपाप्नोति तावदुपा-
प्नोति” इति । प्रजापत्यनुगृहादग्निहोत्रादीनामग्निष्टोमादि-
साम्यं जानतस्तत्समानफलत्वकथनात् फलाधिक्याय अनुष्ठाद-
भिरग्निष्टोमादिसाम्यं भावयेत्, इति विधिरुक्तीयते । विद्या-
युक्तस्य कर्मणः फलाधिक्यं ह्यन्देशागा आमनन्ति । यदेव वि-
द्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति । लोकेऽपि राज्ञा
यामेषु प्रेरिते राजमुद्राधारिणि नीचे कस्मिंश्चिद्भृत्ये राजल-

मुपचरन्तीनां प्रजानां मृत्युचित्तप्रसादेन फलाधिक्यमुपल-
भामहे । काण्वैश्च वृहदारण्यकस्य पञ्चमाध्याये कानिचि-
दुपासनानि अथ सम्पद इति वाक्येनान्नायन्ते । स्वल्पे कर्मणि
अधिककर्मत्वस्य मनसा सम्पादनं सम्पत् । एतदेवाभिप्रेत्य
सर्वस्वतिपुराणागमादिषु सालगामप्रतिमादौ विष्ण्वादिबुद्धि-
र्विहिता । तस्मादेतदाक्यमग्निहोत्रादौ अग्निष्टोमादिसम्पादन-
विधिपरं । यद्यपि पूर्वमीमांसायां द्वितीयाध्याये य एवं
विद्वान् पौर्णमासीं यजत इत्यस्य विद्वदाक्यस्य विधायकत्वं
निराकृत्य अनुवादकत्वमुक्तं । तथापि कर्मविधेरेव तत्र नि-
राकरणात् *सम्पद्विध्युन्नीतौ न कोऽपि विरोधः । भावना-
विधिपरत्वे वाक्यमेतत् कर्मप्रकरणादुक्तव्यत इति चेत् उक्त-
व्यतां नाम । अग्निचयनप्रकरणपठितानां मनस्येत्युपासीनां
प्रकरणोत्कर्षस्य व्यामेनैव निर्णीतत्वात् । अन्यपरस्य अन्यार्थत्वात्
दर्शपूर्णमासौ प्रशंसितुमत्र पाठोऽस्तु । पुनरपि दर्शपूर्णमासौ
प्रशंसति “परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽय आसीत्तेन स परमां
काष्ठामगच्छत्तेन प्रजापतिं निरवासाययत्तेन प्रजापतिः
परमां काष्ठामगच्छत्तेनेन्द्रं निरवासाययत्तेनेन्द्रः परमां का-
ष्ठामगच्छत्तेनाग्नीषोमौ निरवासाययत्तेनाग्नीषोमौ परमां
काष्ठामगच्छतां य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते परमा-
मेव काष्ठां गच्छति” इति । परमे पदे सत्यलोके तिष्ठतीति
परमेष्ठी चतुर्मुखः । तस्य त्वगे पूर्वास्मिन् कल्पे यजमानत्वेना-

* सम्पद्विध्युन्नीताविति तै० ।

वस्थितस्यैष दर्शपूर्णमासयज्ञः प्रवृत्तः, तेन चेश्वरार्पणबुद्ध्या-
 ऽनुष्ठितेन स यजमानः परमां काष्ठां इदं परमेष्ठित्वपदं
 प्राप्तवान् । प्रजापतिर्दक्षादिः तं पूर्वस्मिन् जन्मनि तेनोक्तम-
 फलहेतुदर्शपूर्णमासोपदेशेन निरवामाययत् तोषितवान् । अनु-
 ष्ठानाय प्रेरितवान् वा । स च तस्मिन् जन्मनि यजमानः
 तेनानुष्ठानेन परमां काष्ठां दत्तत्वपदं प्राप्तवान् । एवमितरत्र
 योज्यं । अत एव दर्शपूर्णमासयोः स्वर्गकामार्थत्वमान्नातं,
 भीमांसकैर्विचारितञ्च । इन्द्रमस्यादनं विधातुं प्रसूतिं “यो
 वै प्रजातेनं यज्ञेन यजते प्र प्रजया पशुभिर्मरुतैर्जायते
 द्वादश मासाः संवत्सरो द्वादश इन्द्रानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि
 सम्याद्यानीत्याहुः” इति । प्रजातेन अत्यन्तविस्तृतेन । प्रजा-
 दिभिः प्रसृतो विस्तृतो जायते । द्वादशमासोपेतसंवत्सर-
 साम्येन द्वादशद्वन्द्वोपेतयज्ञस्य प्रसृतत्वं । इन्द्रानि विधत्ते
 “वत्सञ्चोपावसृजत्युखाञ्चाधिअयत्यव च हन्ति दृषदौ च समा-
 हन्त्यधि च वपते कपालानि चोपदधाति पुरोडाशञ्चाधिअ-
 यत्याज्यञ्च सप्तयजुश्च हरत्यभि च गृह्णाति वेदिञ्च परिगृ-
 ह्णाति पत्नीञ्च सप्तहति प्रोक्षणीश्चामादयत्याज्यञ्च” इति । गां
 दोग्धुमध्वर्युरयश्चावः प्रजयेति मन्त्रेण वत्सं बन्धनान्मुञ्चेत् ।
 क्षीरं अर्पयितुं मातरिश्चनो घर्म इति मन्त्रेणोखां गार्हपत्ये
 स्थापयेत् । अथ रक्षो दिव इति शाखान्तरमन्त्रेण ब्रीहीनव-
 हन्यात् । इषमावदोर्जमावदेति मन्त्रेण पाषाणेन शस्यया वा
 पेषणदृषदुपले समाहन्यात् । देवस्य त्वेत्यादिमन्त्रेण पेषणाय

दृषदि तण्डुलानधिवपेत् । ध्रुवमसीत्यादिभिर्मन्त्रैः पुरोडाश-
 अपणाय अग्नौ कपालान्युपदध्यात् । घर्मोऽसीति मन्त्रेण तेषु
 कपालेषु पुरोडाशमधिश्रयेत् । अग्निस्ते तेज इति मन्त्रेण
 आज्यमाहवनीयेऽधिश्रयेत् । चिकीर्षितवेदिस्थाने पृथिवि देव-
 यजनीत्यादिमन्त्रैः स्तम्भयजुर्हरत् । अररुस्ते दिवमिति मन्त्रेणा-
 ग्नीध्रोऽञ्जलिना मटणान् पांशूनुत्करे प्रक्षिप्तानभिगृह्णीयात् ।
 वसवस्त्वा परिगृह्णन्त्वित्यादिभिर्मन्त्रैर्वेदिं परिगृह्णीयात् । आ-
 शासानेति मन्त्रेण योक्त्रेण पत्नीं मन्त्रह्यात् । अतसधस्येति
 शाखान्तरमन्त्रेण स्फानिष्पादितायां रेखायां प्राचंणीरामाद-
 येत् । अग्नेर्जिह्वासीति मन्त्रेण रेखायामाज्यं सादयेत् । विहि-
 तानि दन्धानि प्रशस्योपसंहरति “एतानि वै द्वादश दन्धानि
 दर्शपूर्णमासयोस्तानि य एव५ सम्पाद्य यजते प्रजातेनैव यज्जेन
 यजते प्र प्रजया पशुभिर्मियुनैर्जायते” इति । यद्यप्युक्तानां वत्स-
 विमोकादीनां चतुर्दशत्वात् सप्तैवैतानि दन्धानि तथापि चकारैः
 पूर्वानुवाकोक्तेषु दशसु यज्ञायुधेषु समुच्चितेषु द्वादशसम्यचन्ते ।

अथ मीमांसा । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“एवं विद्वान् पौर्णमासीममावास्यामितीरितं ।

कर्मान्यदुत पूर्वाक्कसमुदायानुवादकं ॥

कर्मान्तरं स्यादभ्यासाद्, भौवं द्रव्यं हि, देवता ।

वार्चघ्नीत्यादितो सभ्या, अनुवादस्तु न युज्यते ॥

वार्चघ्नीत्याज्यभागाङ्गव्यवस्थोक्तेर्न देवता ।

पौर्णेत्यनुद्यते पौर्णमासीयुक्तं चिकं तथा ॥

अमेत्यपि, समूहस्य द्वित्वमिद्विः प्रयोजनं ।

सहस्थितिः पौर्णमास्यामित्युक्तिभ्यां त्रिके त्रिके ॥

विद्वद्वाक्ये पृथग् विध्यावृत्तिरामेय आदिना ।

विहितस्य फलितेन प्राधान्यादितरे गुणाः” ॥

इदमास्मायते । य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजत इत्यत्र यजतिना कर्मान्तरं विधीयते न तु प्रकृता आग्नेयादयः षड्भागा अनूद्यन्ते । आग्नेयादयः कालसंयुक्तास्तत्प्रकरण एवास्माताः । यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायाञ्च पौर्णमास्याञ्चाच्यते भवतीति । तावन्नूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव तावुपांशु पौर्णमास्यां यजतीति ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायश्च्छदिति । ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामिति । ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति च । एतेभ्यः प्रकृतेभ्यः षड्भागा आग्नेयादिभ्यो विद्वद्वाक्यविहितस्य कर्मणोऽन्यत्वे सति पूर्वाधिकरणन्यायेन विध्यभ्याम उपपद्यते । न च कर्मान्तरत्वे द्रव्यदेवतयोरभावो* भ्रौवादिसङ्गावात् । अत एवोक्तं† । भ्रौवं साधारणं द्रव्यं देवता मान्त्रवर्णिकी । रूपवन्तौ ततो यागो विधीयते पृथक्कथ्यति । सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यदुवाचा आज्यमिति भ्रौवस्य साधारणत्वं श्रुतं । देवताया मान्त्रवर्णिकत्वमित्युक्तं । तस्माद्भ्रौवो पूर्णमासेऽनूच्यते गृह्यन्वती अमावास्यायामिति । वार्चश्चै

* द्रव्यदेवतयोरभावादिति का० ।

† भ्रौवं द्रव्यमित्यादि अतएवोक्तमित्यन्तं तै० पुस्तके नास्ति, एष तु का० पुस्तकपाठः परन्तु न सम्यक् परिष्कृतः ।

वृधन्वत्यौ चर्चा क्रमेण कालद्वयोपेते विधीयेते । तत्र
 अग्निवृत्राणि जङ्घनदित्येको वार्चघ्नो मन्त्रः । त्वं सोमसि
 सत्यतिस्त्वं राजोत वृत्रहेत्यपरः । तयोरुक्तावग्नीषोमौ पौ-
 णमाभदेवता, एवमनन्तरास्त्रातयौर्धधातुयुक्तयोर्मन्त्रयोरु-
 क्तावग्नीषोमावमावास्यादेवता, ताभ्यां द्रव्यदेवताभ्यां रूपव-
 त्त्वाद्यागान्तरमत्र विधीयते । षड्भागानुवादत्वे तदनुवादेन
 विधेयान्तरस्य कस्यचिददर्शनादिद्विद्वद्वाक्यमनर्थकं स्यात् । न
 केवलं तदानर्थकं किन्तु पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत ।
 अमावास्यायाममावास्याया यजेतेत्येतदपि व्यर्थं स्यात् । न
 चैतत्कालविधायकं यदाग्नेय इत्याद्युत्पत्तिवाक्यैरेव तद्विधा-
 नात् । कर्मान्तरत्वे तु कालं विधास्यति । तस्मात् कर्मान्तर-
 विधिरिति प्राप्ते ब्रूमः । आस्तां तावत् द्रव्यं, देवता तु वि-
 धिस्थितस्य कर्मान्तरस्य सर्वथा न लभ्यते । वार्चघ्नौवृधन्वत्यो-
 राज्यभागदेवताप्रतिपादकत्वात् । हैत्रमन्त्रकाण्डे सामिधे-
 नीरावाहननिगदप्रयाजमन्त्रांश्चास्त्राय प्रयाजानन्तरभाविने-
 राज्यभागदेवतयोः क्रमेण वार्चघ्नौवृधन्वत्यावास्त्राते । लिङ्ग-
 स्त्राग्निविषयं सोमविषयश्च तत्रोपलभ्यते । ततो लिङ्गक्रमा-
 भ्यामाज्यभागविषयत्वमुपगम्यते । यद्वार्चघ्नो पूर्णमास इत्यादि-
 वाक्यं तन्लिङ्गकमङ्गप्रयोरारज्यभागार्ज्ययोर्मन्त्रयुगलयोः कालद्वये
 व्यवस्थामाचष्टे, न तु नूतनकर्माङ्गतां तयोर्विदधाति । अतो
 रूपराहित्यादिद्विद्वद्वाक्यं कर्मान्तरविधायकं न भवति । किन्तर्हि
 पूर्वप्रकृतेष्वाग्नेषादिषु षट्सु चिकरूपौ द्वौ समुदायावनुव-

दति । न च कालवाचिभ्यां पैर्णमास्यामावास्याशब्दाभ्यां या-
गानुवादानुपपत्तिः । तत्तत्कालविहितयोर्यागत्रिकयोरुपल-
क्षितत्वात् । न चानुवादो व्यर्थः समुदायद्वित्वमिद्वेस्तत्प्रयोज-
नत्वात् । तत्सिद्धौ च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्य-
स्मिन् फलवाक्ये षड्यागविवक्षया द्विवचननिर्देश उपपद्यते ।
यद्यप्युक्तमनुवादपक्षे पैर्णमास्यामित्यादीनां वैयर्थ्यमिति तद-
युक्तं कालविधानामसम्भवेऽप्येकैकत्रिकस्य सहप्रयोगविधानात् ।
आग्नेयोपांशुयाजामीषामीयाणां चयाणां पैर्णमासकाल-
विहितानां सहप्रयोगः पैर्णमास्येत्यनेन तृतीयैकवचनान्तेन
विधीयते । एवमितरत्रापि । ननु विद्वद्वाक्यस्य कर्मान्तर-
विधायकत्वाभावेऽपि नानुवादकत्वं तस्य यागविधायकत्वाभ्यु-
पगमात् । आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिवाक्यानि तु विहित-
यागानुवादेन द्रव्यदेवतालक्षणगुणविधायकानीति चेन्न । तथा
सत्येकेन वाक्येन अनेकगुणविध्यमसम्भवात् । प्रतिगुणं पृथग्विधौ
विध्यावृत्तिः प्रमज्येत । आग्नेयादिवाक्यानां विधायकत्वे तु
विशिष्टविधित्वान्नास्ति विध्यावृत्तिदोषः । तस्मादाग्नेयादिवा-
क्यविहितानां विद्वद्वाक्यमनुवादकं । किञ्चानुवादमनभ्युपगम्य
कर्मान्तरविधिं वदतः प्रयाजादीनामाग्नेयादीनाञ्च गुण-
प्रधानभावे न मिध्येत् । तथा हि समिधो यजति, आघा-
रमाधारयति इत्यादयः कालयोगरहिताः केचिद्विध्य
आन्नाताः । यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायाञ्च पैर्णमास्या-
श्चेत्यादयः कालयुक्ता अपरं । तेषामुभयेषां प्रकृतवाद्दर्श-

पूर्णमामाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्येन सर्वेषां फलसम्बन्धो बोधनीयः, दर्शपूर्णमामाभ्यामिति दिवचनं बह्वचनत्वेन परिणेतव्यं । विद्वद्वाक्यविहिते हे कर्मान्तरे प्रयाजादयः आग्नेयादयश्च इत्येतेषु द्वित्वासम्भवात्, सर्वेषाञ्च फलसम्बन्धे राजसूयगतेष्टिपशुमोमवत् समप्राधान्यात्, प्रयाजादीनां गुणभावो न स्यात् । तदभावे चानङ्गत्वात् सौर्यादिविक्रितिष्वग्नेयादीनामिव अतिदेशो न स्यात् । अनुवादपक्षे तु त्रिकयोः कालयोगेन दर्शपूर्णमासशब्दार्हत्वात् समुदायद्वित्वेन दिवचनार्हत्वाच्चाग्नेयादीनामेव फलसम्बन्धेन प्राधान्यं, प्रयाजादीनान्तु गुणभाव इति न कोऽपि दोषः । तस्माद्विद्वद्वाक्यमनुवादकं ।

चतुर्थ्याध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“दर्शादिमर्वकामेभ्योऽनुवादो वा फले विधिः ।

अङ्गोपाङ्गोदितः कामो विध्यभावादनूयते ॥

*उत्पत्तिचोदनामिदं आश्रित्य विधिभावेन ।

फलसंयोगबोधेन भवेदेष फले विधिः” ॥

इदमस्माद्यते । एकस्मै वा अन्या इष्टयः कामायाह्नियन्ते, सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति । एकस्मै वा अन्ये यजकृतवः कामायाह्नियन्ते, सर्वेभ्यां ज्योतिष्टोम इति । तत्र सर्वेभ्य इत्यनेन वाक्येन दर्शपूर्णमासयोः न फले विधिः विधायकस्य लिङादेर्भावनावाचिन आख्यातस्य चाभावात् । अनुवादस्तु भविष्यति सर्वकामानां प्राप्तत्वात् । न च दर्शपूर्णमामाभ्यां स्वर्गकामो

* उत्पत्तिभावनासिद्धेराश्रित्येति तै० ।

यजेतेति विधानात् स्वर्ग एव प्राप्नोति न तु कामान्तरमिति वाच्यं । अङ्गोपाङ्गकामानामपि प्राप्तत्वात् । सामिधेन्यो दर्शपूर्ण-
मासयोरङ्गं । तत्र कामाः श्रूयन्ते । एकविंशतिमनुब्रूयात्प्र-
तिष्ठाकामस्य चतुर्विंशतिमनुब्रूयाद्ब्रह्मवर्चमकामस्येति । तथा
सान्नाय्ययागस्य दोहनमङ्गं । तत्साधनं वत्सापाकरणमुपाङ्गं ।
तत्र पलाशशाखाहरणे काम आम्नातः । यं कामयेत पशु-
मान्त्यादिति बज्रपर्णीं तस्मै बज्रशाखामाहरेत् पशुमन्तमे-
वैनं करोतीति । एतेन सर्वकामा अनूद्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः ।
मा भूतामस्मिन् वाक्ये विधिभावेन तथाप्युत्पत्तिवाक्यमिद्धे
ते आश्रित्य* तादर्थ्यवाचिन्या चतुर्थ्या फलसंयोगो बोध्यते ।
तस्मादशेषफले विधिः । तृतीयाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितं ।

“वत्सञ्चोपसृजेत्तद्वदुखाञ्चाधिश्रयेदिति ।

द्वादशद्वन्द्वकर्मेतत् स्वामिनो वेतरस्य वा ॥

आद्यः पाठात्स्वामिकाण्डं, तादर्थ्येन परिक्रयात् ।

महाकाण्डोक्तिताऽन्याऽस्तु द्वन्द्वता तत्र कीर्त्यते” ॥

दर्शपूर्णमासयोर्याजमानकाण्डं श्रूयते । द्वादश द्वन्द्वानि
दर्शपूर्णमासयोस्तानि मम्याद्यानीत्याज्ज्वत्सञ्चापावसृजत्युखाञ्चा-
धिश्रयत्यव च हन्ति दृषदौ च ममाहन्तीत्यादि । तत्र गां
दोग्धं वत्सोपमर्जनमेकं कर्म, दोहनेन मम्यादितं क्षीरं धारयितुं
पिठरस्थापनमपरं कर्म, तदेतदुभयमेकं द्वन्द्वं । तथा श्रीहीणा-
मवघातो दृषदुपलयाः पाषाणान्तरंण समाघात इत्येतदुभयं

* वाक्यसङ्केताश्रित्येति ते० ।

द्वितीयं द्वन्द्वं । एवं द्वादश कर्मद्वन्द्वान्यनुष्ठेयान्यत्रास्नातानि ।
 तेषां याजमानकाण्डे पठितत्वात् ममाख्यया यजमानेन
 तान्यनुष्ठेयानीति प्राप्ते ब्रूमः । यजमानस्य यानि कार्याणि
 तान्यनुष्ठातुमेव परिक्रोता ऋत्विजः । किञ्च यजुर्वेदे याजमा-
 नमिदमवान्तरकाण्डं, महाकाण्डं त्वाध्वर्यवमेव । तत्रैतं वत्सा-
 पाकरणादयो धर्मा आस्नाताः । तस्मादध्वर्युरव ताननुतिष्ठेत् ।
 याजमाने तु काण्डे तेषामनुष्ठानप्रकारश्चेदितः किन्तु परि-
 गणनया द्वादशम्यादनमात्रमेवास्नातं । तेन यजमानस्तामानु-
 पूर्वीं मनमि निधाय अध्वर्यानुष्ठाने प्रमादराहित्यमनुम-
 न्धातुं प्रभवति । तस्मादध्वर्युरेवानुष्ठानं ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ * ॥

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः सजातेषु भूयासमित्याह ध्रु-
 वानेवैनान् कुरुत उग्रोऽस्युग्रोऽहः सजातेषु भूयास-
 मित्याहाप्रतिवादिन एवैनान् कुरुतेऽभिभूरस्यभिभू-
 रहः सजातेषु भूयासमित्याह य एवैनं प्रत्युत्पिपीते
 तमुपास्यते युनज्मि त्वा ब्रह्मणा दैव्येनेत्याहैष वा
 अग्नेर्योगस्तेन ॥ १ ॥

एवैनं युनक्ति यज्ञस्य वै समृद्धेन देवाः सुवर्गं लो-
 कमायन् यज्ञस्य व्यृद्धेनासुरान् पराभावयन् यन्मै
 अग्ने अस्य यज्ञस्य रिष्यादित्याह यज्ञस्यैव तत्समृद्धेन
 यजमानः सुवर्गं लोकमेति यज्ञस्य व्यृद्धेन भ्रातृव्यान्
 पराभावयत्यग्निहोत्रमेताभिर्व्याहृतीभिरुपसादयेद्यज्ञ-
 मुखं वा अग्निहोत्रं ब्रह्मैता व्याहृतयो यज्ञमुख एव
 ब्रह्म ॥ २ ॥

कुरुते संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवोपसादयेद्ब्रह्म-
 णैवोभयतः संवत्सरं परिगृह्णाति दर्शपूर्णमासौ चा-
 तुर्मास्यान्यालभमान एताभिर्व्याहृतीभिर्हवीष्यासा-
 दयेद्यज्ञमुखं वै दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि ब्रह्मैता
 व्याहृतयो यज्ञमुख एव ब्रह्म कुरुते संवत्सरे पर्यागत
 एताभिरेवासादयेद्ब्रह्मणैवोभयतः संवत्सरं परिगृ-
 ह्णाति यद्वै यज्ञस्य साम्ना क्रियते राष्ट्रं ॥ ३ ॥

यज्ञस्याशीर्गच्छति यद्वा विशं यज्ञस्याशीर्गच्छत्यथ
 ब्राह्मणोऽनाशीर्केण यज्ञेन यजते सामिधेनोरनुवक्ष्य-
 नेता व्याहृतीः पुरस्तादध्याब्रह्मैव प्रतिपदं कुरुते
 तथा ब्राह्मणः साशीर्केण यज्ञेन यजते यं कामयेत
 यजमानं भ्रातृव्यमस्य यज्ञस्याशीर्गच्छेदिति तस्यैता

व्याहृतीः पुरोऽनुवाक्यायां दध्याद्वातव्यदेवत्या वै
पुरोऽनुवाक्या आतव्यमेवास्य यज्ञस्य ॥ ४ ॥

आशीर्गच्छति यान् कामयेत यजमानान्त्समाव-
त्येनान् यज्ञस्याशीर्गच्छेदिति तेषामेता व्याहृतीः पु-
रोऽनुवाक्याया अर्धर्च एकां दध्याद्याज्यायै पुरस्ता-
देकां याज्याया अर्धर्च एकां तथैनान्त्समावती
यज्ञस्याशीर्गच्छति यथा वै पर्जन्यः सुवृष्टं वर्षत्येवं यज्ञो
यजमानाय वर्षति स्थलयोदकं परिगृह्णन्त्याशिषा
यज्ञं यजमानः परिगृह्णाति मनोऽसि प्राजापत्यं ॥ ५ ॥

मनसा मा भूतेनाविशेत्याह मनो वै प्राजापत्यं
प्राजापत्यो यज्ञो मन एव यज्ञमात्मन्यत्ते वागस्यैन्द्रो
सपत्नक्षयणी वाचा मेन्द्रियेणाविशेत्याहैन्द्रो वै वाग्वा-
चमेवैन्द्रोमात्मन्यत्ते ॥ ६ ॥

तेनैव ब्रह्म राष्ट्रमेवास्य यज्ञस्य प्राजापत्यं षट्-
त्रिंशच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठक
दशमोऽनुवाकः ॥ * ॥

गवमे इन्द्रस्यपादनमुक्तं । दशमे हविःपादनं विधीयते ।
प्रथमं तावत् द्वितीयानुवाकस्य पूर्वभागेक्तानां मन्त्राणां व्या-

स्थानं । तत्र परिधनुमन्त्रणमन्त्रानुदाहृत्य व्याचष्टे “ध्रुवोऽग्नि
 ध्रुवोऽहः सजातेषु भूयाममित्याह ध्रुवानेवैनान् कुरुत उग्रो-
 ऽस्युग्रोऽहः सजातेषु भूयाममित्याहाप्रतिवादिन एवैनान्
 कुरुतेऽभिभूरस्यभिभूरहः सजातेषु भूयाममित्याह य एवैनं
 प्रत्युत्पिपीते तमुपास्यते” इति । सजातेषु ध्रुवो भूयाममित्यनेन
 न केवलं स्वस्यैव ध्रुवत्वं प्रार्थितं किन्त्वेनान् ज्ञातीनपि ध्रुवानेव
 कर्तुं प्रार्थितं । स्वस्थानुग्रहेन अशिक्षिता ज्ञातयः प्रतिवा-
 दिनो भवन्ति । अत उग्रत्वप्रार्थनेन तन्निवार्यते । ज्ञातिमध्ये
 यः कोऽप्येनं यजमानं प्रत्युत्पिपीते प्रतिकूलो भूत्वात्मादयि-
 तमिच्छति तं प्रतिकूलमभिभविता भूयामं इत्यनेनोपास्यते
 उपक्षिपति* । अग्नियोगमन्त्रमादौ व्याचष्टे “युनज्मि त्वा
 ब्रह्मणा दैव्येनेत्याहैष वा अग्रेर्यागस्तेनैवैनं युनक्ति” इति ।
 एष मन्त्रपाठ एव अग्रेर्योगो भवति त्वामग्निं युनज्मोति
 मन्त्रेण श्रवणात् । आमन्त्रस्य हविषो मन्त्रणं व्याचष्टे “यज्ञस्य
 वै समृद्धेन देवाः सुवर्गं लोकमायन् यज्ञस्य वृद्धेनासुरान्
 पराभावयन् यन्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य रिष्यादित्याह यज्ञस्यैव
 तत्समृद्धेन यजमानः सुवर्गं लोकमेति यज्ञस्य वृद्धेन भाव-
 यान् पराभावयति” इति । यज्ञस्य हि द्वावशौ समृद्धौ
 वृद्धश्च । यथाशास्त्रमनुष्ठितः समृद्धः । अतयाभूतो वृद्धः ।
 तत्र समृद्धो देवानां स्वर्गप्राप्तिहेतुः । वृद्धो ऽसुराणां तिर-
 स्कारहेतुः । अतोऽस्मिन्नन्त्रे रिष्यात् स्कन्दादिति वृद्धमनृद्य

* उपक्षिपयतीति का० ।

तेन हन्मि सपत्नमिति वैरिपराभवः कथ्यते । समृद्धेन स्वर्गं प्राप्नोमीत्यर्थो लभ्यते । भृभुवः सुवरिति व्याहृतिभिरग्निहोत्र-हविष उपसादनं विधत्ते “अग्निहोत्रमेताभिर्व्याहृतीभिरूप-सादयेद्यज्ञमुखं वा अग्निहोत्रं ब्रह्मैता व्याहृतयो यज्ञमुख एव ब्रह्म कुरुते” इति । आधानानन्तरमेव अनुष्ठेयत्वात्प्रायस्येन सर्वयज्ञेष्वग्निहोत्रस्य मुखत्वं । व्याहृतयस्तु त्रैलोक्यात्मनो वि-राड्रूपस्य परब्रह्मण्यारोपितशरीरस्य वाचकत्वेन ब्रह्मरूपाः । अतः प्रशस्ते यज्ञमुखे प्रशस्तं ब्रह्मरूपव्याहृतित्रयं कृतवान् भवति । अग्निहोत्रारम्भदिनगते हविःसादने व्याहृतीर्विधाय कालान्तरगतेऽपि सादने विदधाति “संवत्सरे पर्यागत एता-भिरेवोपसादयेत्” इति । आद्यन्तयोर्दिनयोर्व्याहृतिभिरूप-सादनं प्रशंसति “ब्रह्मणैवोभयतः संवत्सरं परिगृह्णाति” इति । अग्निहोत्रवत्कर्मान्तरेऽपि व्याहृतिभिरासादनं विधत्ते “दर्शपूर्ण-मासौ चातुर्मास्यान्यालभमान एताभिर्व्याहृतीभिर्हवींष्यासा-दयेद्यज्ञमुखं वै दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि ब्रह्मैता व्याहृतयो यज्ञमुख एव ब्रह्म कुरुते संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवामा-दयेद्ब्रह्मणैवोभयतः संवत्सरं परिगृह्णाति” इति । यज्ञो ज्यो-तिष्टोमादिः । ततः पूर्वभावित्वाद्दर्शादेर्मुखत्वं । अन्यत्रापि व्याहृतीर्विधत्ते “यद्वै यज्ञस्य साम्ना क्रियते राष्ट्रं यज्ञस्याग्नी-र्गच्छति यदृचा विशं यज्ञस्याग्नीर्गच्छत्यथ ब्राह्मणोऽनाग्नी-र्केण यज्ञेन यजते सामिधेनीरनुवक्ष्यन्नेता व्याहृतीः पुरस्ता-द्दध्याद्ब्रह्मैव प्रतिपद कुरुते तथा ब्राह्मणः साग्नीर्केण यज्ञेन

यजते” इति । यजमन्वि किञ्चिदङ्गं साम्ना क्रियते यथा बहिष्पवमानादि । अन्यत्किञ्चिदङ्गमृचा क्रियते यथा याज्या-
पुरोऽनुवाक्यादि । तत्र साममाध्येनाङ्गेन यत्फलं तद्राष्ट्रं प्रा-
प्नोति । राष्ट्रे मस्याद्यभिष्टुभिर्भवतीत्यर्थः । ऋक्साध्वनाङ्गेन
यत्फलं तद्विशं प्रजां प्राप्नोति । प्रजाया आयुर्गाम्यादि वर्धत
इत्यर्थः । अथैवं मति ब्राह्मणा यजमानः फलप्रदैर्यजुर्भिर्वि-
रहितत्वादनाशीर्कीर्ण निष्फलेन यज्जनेष्टवान् भवति, अन्ता
यजरूपा व्याहृतीः प्रयुज्यात् । होत्रा अनुवचनीयाः प्र वो
वाजा इत्यादयश्चः सामिधेन्यः । तदनुवचनात्प्रागेव होता
व्याहृतीः पठेत् । *तदेवताब्रह्मरूपं व्याहृतित्रयमेव सामिधे-
नीनां प्रतिपदं प्रारम्भं कृतवान् भवति । तथा मति यजमानः
सफलेन यज्जनेष्टवान् भवति । प्रकारान्तरेण विनियोगं हेय-
तया उपन्यस्यति “यं कामयेत यजमानं भ्रातृव्यमस्य यज-
स्याशीर्गच्छेदिति तस्मैता व्याहृतीः पुरोऽनुवाक्यायां दद्याद्वा-
तृव्यदेवत्या वै पुरोऽनुवाक्या भ्रातृव्यमेवास्य यजस्याशीर्गच्छ-
ति” इति । यं यजमानं प्रति होता द्विपादेवं कामयेत, अस्य
यजस्य फलं यजमानवैरिणं गच्छेदिति, तस्य यजमानस्य यागे
पुरोऽनुवाक्यायाः प्राग् व्याहृतीः प्रयुज्यात् । तदा पुरो-
ऽनुवाक्या वैरिदेवतेति कृत्वा तत्फलं वैरिगाम्येव भवति । प्र-
कारान्तरेण विनियोगमुपादेयतया विधत्ते “यान् कामयेत
यजमानान्त्समावत्येनान् यजस्याशीर्गच्छेदिति तेषामेता व्या-

हृतीः पुरोऽनुवाक्याया अर्धर्चं एकां दध्याद्याज्यायै पुरस्तादेकां
याज्याया अर्धर्चं एकां तथैनान्त्समावती यज्ञस्याशीर्गच्छति”
इति । बह्वयजमानकानामहीनमवाणामङ्गभूतेष्टिषु होता
यद्येवं कामयेत तान् सर्वान् यजमानान् यज्ञस्य फलं सममेव
प्राप्नुयादिति तेषां यजमानानां यागे व्याहृतीरेवं दध्यात् ।
पुरोऽनुवाक्याया अर्धर्चोऽभिहिते सति प्रथमा व्याहृतिः । या-
ज्यायाः पुरस्ताद्वितीया व्याहृतिः । याज्याया अर्धर्चोऽभिहिते
सति तृतीया व्याहृतिः । तथा सति एनान् सर्वान् यजमानान्
यज्ञस्य फलं साम्येन प्राप्नोति । तामेतां प्राप्तिं दृष्टान्तेन स्पष्ट-
यति “यथा वै पर्जन्यः सुवृष्टं वर्षत्येवं यज्ञो यजमानाय वर्षति
स्थलयोदकं परिगृह्णत्याशिषा यज्ञं यजमानः परिगृह्णाति” इति ।
यथा लोके सर्वतः प्रसृतो मेघः पक्षपातमन्तरेण सर्वेषु देशेष्वेक-
रूपं सुवृष्टं सम्यनिष्पत्तिचमं वर्षं मुञ्चत्येवमयं यथोक्तव्याहृत्यु-
पेतो यज्ञः सर्वयजमानमङ्गाय सुफलं साधारणेन प्रयच्छति ।
तेन च सुवृष्टेन नद्यां पूर्णायां सर्वे जनाः स्थलया कूलेन उदकं
परिगृह्णन्ति । तद्वद्यजमानमङ्गमाशिषा साधारणफलेन युक्तं
इमं यज्ञं परिगृह्णाति । सौवाचारमुच्चाघारानुमन्त्रणमन्त्रौ
व्याचष्टे “मनोऽसि प्राजापत्यं मनसा मा भूतेनाविशेत्याह मनो
वै प्राजापत्यं प्राजापत्यो यज्ञो मन एव यज्ञमात्मन्वत्ते । वाग-
स्यैन्द्रो सपत्नचयणो वाचा मेन्द्रियेणाविशेत्याहैन्द्रो वै वाग्वाच-
मैवैन्द्रोमात्मन्वत्ते” इति । सर्वव्यवहारसाधनस्य मनसः प्रजा-
पतिना प्रथमसृष्टत्वात् मनसः प्राजापत्यत्वं प्रथमसृष्टिश्च होत-

ब्राह्मणकाण्डे समाम्नायते “इदं वा अये नैव किञ्चनाभीत्
न द्यौरासीत् न पृथिवी नान्तरिक्षं तदसदेव सन्मनोऽकुरुत
स्यामिति” (ब्रा० २ का० १२ प्र० १६ अ०) इति । बृहदारण्यकेऽप्या-
म्नातं “तन्मनोऽकुरुत आत्मन्वो स्यामिति” इति । प्रजापति-
र्यज्ञानसृजतेत्युक्तत्वात् प्राजापत्यो यज्ञः । अनेन मन्त्रपाठेन तौ
मनोयज्ञौ स्वस्मिन् स्थापयति । इन्द्रेण व्याकृतत्वाद्वागैन्द्री ।
ताञ्च मन्त्रपाठेन स्वात्मनि स्थापयति ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःमंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ * ॥

यो वै सप्तदशं प्रजापतिं यज्ञमन्वायत्तं वेदं प्रति
यज्ञेन तिष्ठति न यज्ञाङ्गं शतं आश्रावयेति चतुरक्ष-
रमस्तु श्रौपडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामहे
इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशः प्र-
जापतिर्यज्ञमन्वायत्तो य एवं वेदं प्रति यज्ञेन तिष्ठति
न यज्ञाङ्गं शते यो वै यज्ञस्य प्रायणं प्रतिष्ठां ॥ १ ॥

उदयनं वेदं प्रतिष्ठितेनारिष्टेन यज्ञेन सःस्थां
गच्छत्याश्रावयास्तु श्रौपद्यज ये यजामहे वषट्कार

एतद्वै यज्ञस्य प्रायणमेघा प्रतिष्ठैतदुदयनं य एवं वेद
प्रतिष्ठितेनारिष्टेन यज्ञेन सःस्थां गच्छति यो वै सृन्-
तायै दोहं वेद दुह एवैनां यज्ञो वै सृन्ताऽऽश्रावये-
त्यैवैनामह्वदस्तु ॥ २ ॥

श्रौषडित्युपावासाग्यजेत्युदनैषीद्ये यजामह इत्यु-
पासदद्वपट्कारेण दोग्ध्येष वै सृन्तायै दोहो य एवं
वेद दुह एवैनां देवा वै सचमासत तेषां दिशोऽदस्यन्
त एतामाद्रीं पङ्क्तिमपश्यन्नाश्रावयेति पुरोवातमज-
नयन्नस्तु श्रौषडित्यभ्रः समस्त्रावयन् यजेति विद्युतं ॥३॥

अजनयन् ये यजामह इति प्रावर्षयन्नभ्यस्तनयन्
वपट्कारेण ततो वै तेभ्यो दिशः प्राप्यायन्त य एवं
वेद प्रास्मै दिशः प्यायन्ते प्रजापतिं त्वो वेद* प्रजाप-
तिस्त्वं वेद† यं प्रजापतिर्वेद स पुण्यो भवत्येष वै छ-
न्दस्यः प्रजापतिराश्रावयास्तु श्रौषद्यज ये यजामहे
वपट्कारो य एवं वेद पुण्यो भवति वसन्तं ॥ ४ ॥

ऋतूनां प्रीणामीत्याहर्तवो वै प्रयाजा ऋतूनेव
प्रीणाति तैऽस्मै प्रीता यथापूर्वं कल्पन्ते कल्पन्तेऽस्मा
ऋतवो य एवं वेदाग्नीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षु-

* त्वोवेदेति त्वऽवेद । इति पदपाठः ।

† त्वंवेदेति त्वंऽवेद । इति पदपाठः ।

भूयासमित्याहाग्नीषोमाभ्यां वै यज्ञश्चक्षुष्मान्
ताभ्यामेव चक्षुरात्मन्धत्तेऽग्नेरहं देवयज्ययान्नादो भू-
यासमित्याहाग्निवै देवानामन्नादस्तेनैव ॥ ५ ॥

अन्नाद्यमात्मन्धत्ते दधिरस्यदब्धो भूयासममुं द-
भेयमित्याहेतया वै दब्ध्या देवा असुरानदभुवन् त-
यैव आतृव्यं दभ्नात्यग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा
भूयासमित्याहाग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहन् ता-
भ्यामेव आतृव्यः स्तृणुत इन्द्राग्नियोरहं देवयज्यये-
न्द्रियाव्यन्नादो भूयासमित्याहेन्द्रियाव्येवान्नादो भव-
तीन्द्रस्य ॥ ६ ॥

अहं देवयज्ययेन्द्रियावी भूयासमित्याहेन्द्रियाव्येव
भवति महेन्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं
गमेयमित्याह जेमानमेव महिमानं गच्छत्यग्नेः स्विष्ट-
कृतोऽहं देवयज्ययायुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमि-
त्याहायुरेवात्मन्धत्ते प्रति यज्ञेन तिष्ठति ॥ ७ ॥

प्रतिष्ठामह्वदस्तु विद्युतं वसन्तं तेनैवेन्द्रस्याष्टा
त्रिंशच्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे पष्ठप्रपाठक
एकादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

दशमे हविःसादनं विहितं । एकादशे त्वाश्रावणादिमन्त्राः प्राधान्येन विधीयन्ते । तेषां पञ्चमन्त्राणामुत्पत्तिं विधातुं प्रसूतिरिति “यो वै सप्तदशं प्रजापतिं यज्ञमन्वायत्तं वेद प्रति यज्ञेन तिष्ठति न यज्ञाद्भृशते” इति । अयं मन्त्रमङ्गः सप्तदशाक्षरोपेतत्वात् प्रजापतिमृष्टत्वाच्च सप्तदशः प्रजापतिरित्यभिधीयते । स च यज्ञमन्वायत्तः सर्वयज्ञेष्वनुगतः । तद्विज्ञानः* सम्पूर्णं यज्ञेन प्रतिष्ठितो भवति । वैकल्याभावाच्चायं यज्ञान्न भ्रष्टो भवति । मन्त्रानुत्पादयति “आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु औषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्तो य एवं वेद प्रति यज्ञेन तिष्ठति न यज्ञाद्भृशते” इति । एतेषु पञ्चसु मन्त्रेष्वप्यस्य मन्त्रत्रयस्य विनियोगमापस्तम्बोऽध्वर्युकाण्डे दर्शयति (आ० १। १५।) ‘ब्रह्मन् प्रवरायाश्रावयिष्यामीति ब्रह्माणमामय आश्रावयोश्रावय आश्रावयोमाश्रावयेति वाश्रावयति । अस्तु औषडित्याग्नीध्रोऽपरेणोत्करं दक्षिणामुखस्तिष्ठन् स्पर्शं सम्मार्गंश्च धारयन् प्रत्याश्रावयति’ इति । ‘अवद्यन्नमुष्मा अनुब्रूहीति पुरोऽनुवाक्यां संप्रेष्यत्यवदायावदाय स्तुवेण प्रस्तरवर्हिः समज्य जुह्वपृष्टतावादाय दक्षिणातिक्रम्य आश्राव्य प्रत्याश्राविते ऽमुं यजेति याज्यामिति सार्वत्रिकं’ (आ० १। १८।) इति । आश्रावयेत्ययमेव पाठोऽत्रत्यः । आश्रावय आश्रावयोमाश्रावयेति च त्रयं शाखान्तरीयं । हे आग्नीध्र यच्छ्रमाण-

* तद्विधिरस्येति तै० ।

देवतां प्रति तुभ्यमिदं दीयत इत्याभिमुखेन आवयेत्यध्वर्यु-
 णोक्ते मति स आग्नीध्रो अस्वित्यङ्गीकृत्य औषडितिशब्देन
 आवयति । हे देवाः तद्विषयमिदं हविर्दानं गृणुतेत्यर्थः ।
 हे होतर्यज याज्यां पठेत्यर्थः । इतरस्य तु मन्त्रद्वयस्य विनि-
 योगमाश्वलायनो होतृकाण्डे दर्शयति ‘आगूर्याज्यादिरनूया-
 जवर्जं ये यजामहे इत्यागूर्वषट्कारोऽन्त्यः’ (आश्व०१।५।) सर्वे ये
 वयं होतारोऽध्वर्युणा यजेति प्रेषिताः ते वयं यजामहे याज्यां
 पठामः । वषट्कारशब्देन वैषडित्वेर्वरूपो मन्त्रो विवक्षितः ।
 तच्चाश्वलायन उदाहृत्य दर्शयति ‘ये यजामहे ममिधः म-
 मिधो अग्न आज्यस्य व्यन्तू वैषडिति वषट्कार इति’ इति ।
 हविर्दीयत इति तस्य शब्दस्यार्थः । एतेषां पञ्चमन्त्राणां महि-
 मानं वक्तुं प्रसूति “यो वै यज्ञस्य प्रायणं प्रतिष्ठामुदयनं
 वेद प्रतिष्ठितेनारिष्टेन यज्ञेन स॒स्थां गच्छति” इति । प्रा-
 यणं प्रारम्भः । प्रतिष्ठा मध्यकालवर्त्यनुष्ठानं । उदयनं समा-
 प्तिः । यो यजमानो यज्ञस्य मुख्यं प्रारम्भादित्रयं वेद तदीयो
 यज्ञः प्रतिष्ठितः साङ्गः, अरिष्टो वैकल्यरहितः, तादृशेन यज्ञेन
 संस्थां फलपर्यन्ततां प्राप्नोति । मन्त्रमहिमानं वक्ति “आआ-
 वयास्तु औषड्यज ये यजामहे वषट्कार एतद्वै यज्ञस्य प्रायण-
 मेषा प्रतिष्ठेतदुदयनं य एवं वेद प्रतिष्ठितेनारिष्टेन यज्ञेन
 स॒स्थां गच्छति” इति । आद्यो मन्त्रो मुख्यः प्रारम्भः । मन्त्र-
 त्रयं प्रतिष्ठा । अन्त्य उदयनं । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपस्य
 यागशरीरस्य एतैरेव मन्त्रैर्निष्पन्नत्वात् । अवशिष्टानि प्राच्यान्य-

दीक्षानि चाङ्गानि शरीरगतवस्त्वानङ्कारादिस्थानीयानि ।
प्रकारान्तरेण महिमानं वक्तुं प्रसूति “यो वै स्रुतायै दोहं
वेद दुह एवैनां” इति । स्रुता समीचीना वाक् सम्यक् तस्याः
तस्याः सत्यप्रियरूपत्वं । अत एव स्मर्यते ।

“सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात्तु ब्रूयात्सत्यमप्रियं ।

प्रियञ्च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः मनातनः” इति ॥

सा च कामधेनुवत् परितोषहेतुत्वात् गोत्वेनात्र विवक्षिता ।
नस्याश्च दोहनप्रकारं यो यजमानो वेद सोऽवश्यमेनां दुग्धे ।
कासावत्र स्रुता को वा तद्दोहनप्रकार इत्याशङ्क्य तदुभयं
दर्शयन् मन्त्रमहिमानं वक्ति “यजो वै स्रुताऽऽश्रावयेत्यैवै-
नामङ्गदस्तु औषडित्युपावासाग्यजेत्युदनैषीद्ये यजामह इत्यु-
पासददषट्कारेण दोग्धेष वै स्रुतायै दोहो य एवं वेद दुह
एवैनां” इति । लोके हि धोक्ष्यमाणाया गौराभिमुख्याय
किमपि भक्ष्यं घासादिकं दातुं साङ्केतिकेन नाम्ना तामाङ्ग-
यन्ति । अत एव प्रवर्ग्यब्राह्मणे घर्मदुह आङ्गानमेवमाङ्गायते ।
दुह एह्यदित एहि सरस्वत्येहीत्याह । एतानि वा अस्यै देवना-
मानि । देवनामैरेवैनामाङ्गयति । असावेह्यमावेह्यमावेहीत्याह ।
एतानि वा अस्यै मनुष्यनामानि । मनुष्यनामैरेवैनामाङ्गयतीति ।
तद्वदत्रापि आश्रावयेति मन्त्रपाठेनैव एनां स्रुतामाङ्गदाङ्ग-
यति । अस्तु औषडिति पाठेन उपावासाक् वत्समुपावसृजति ।
यजेति पाठेन उदनैषीद्दोहनपात्रमुञ्जयति । ये यजामह इति
पाठेन उपासदत् दोग्धा प्रत्यासीदति । औषडिति पाठेन

दोग्धि । अत्र रूपकत्वेन परिकल्पनान्मन्त्राणां तत्तदर्थवाचकत्वं नापेक्षितं । सामर्थ्यान्तरकल्पनया पुनर्महिमानं वक्ति “देवा वै सत्रमासत तेषां दिशोऽदस्यन् त एतामाद्रीं पङ्क्तिमपश्यन्नाश्रावयेति पुरोवातमजनयन्नस्तु औषडित्यभ्रः समञ्चावयन् यजेति विद्युतमजनयन् ये यजामहे इति प्रावर्षयन्नभ्यस्तनयन् वषट्कारेण ततो वै तेभ्यो दिशः प्राप्यायन्त य एवं वेद प्रास्मै दिशः प्यायन्ते” इति । सत्रमासीनानां देवानां केनापि वैकल्येन वृक्षभावाद्दिश उदस्यन् नानादिगृभृतानि सस्यानि शोषणेन उपचीणानि, तत्परिहाराय देवा आद्रीं पुष्टिहेतुभृतामेतां पङ्क्तिं मन्त्रपञ्चकमपश्यन् । स्पष्टमन्यत् । पुनरपि प्रकारान्तरेण मन्त्रमहिमानं दर्शयितुं प्रसूति “प्रजापतिं त्वो वेद प्रजापतिस्त्वं वेद यं प्रजापतिर्वेद स पुण्यो भवति” इति । त्वशब्दः सर्वनामगणे पठित एकशब्दपर्यायः । अत एव संप्रदायविद उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमिति अचमेवं व्याचक्षते । अथेकः पश्यन्न पश्यतीति । सप्तदशाक्षररूपमेतं प्रजापतिमेको यजमानो वक्ष्यमाणमहिमोपेतं वेद स च प्रजापतिः ज्ञातारमेकं यजमानं वेद जानाति अनुगृह्णाति । यमनुगृह्णाति सोऽन्येभ्यो यजमानेभ्यः पुण्यादुल्लेष्टो भवति । तन्महिमानं दर्शयति “एष वै कन्दस्यः प्रजापतिराश्रावयास्तु औषद्यज ये यजामहे वषट्कारो य एवं वेद पुण्यो भवति” इति । एष सप्तदशाक्षररूपः प्रजापतिः कन्दस्यः कन्दः सु वेदेषु सारत्वेन निष्पन्नः । अत एव तृतीयकाण्डे समाधायते “एतद्वै कन्दमां

वीर्यमाश्रावयास्तु औषड्यज ये यजामहे वषट्कारः” इति । य एवं प्रजापतिऋन्दःमारं वेद स पुण्य उत्कृष्टो भवति । त्वा वेद त्वं वेदेत्यत्रोभयचैकपद्यं साम्प्रदायिकं । द्वितीयानुवाकोक्तानां प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्राणां रूपककल्पनया तात्पर्यं व्याचष्टे “वसन्तमृदूनां प्रीणामोत्याहर्तवो वै प्रयाजा ऋतूनेव प्रीणाति तेऽस्मै प्रीता यथापूर्वं कल्पन्ते कल्पन्तेऽस्मा ऋतवो य एवं वेद” इति । ऋतुदेवतास्तत्कल्पनया प्रीयन्ते प्रीताश्चास्मै यजमानाय यथापूर्वं कल्पन्ते ऽविपर्यामेन प्रवर्तन्ते । स्वस्वकालोचितपुण्यागमसन्तापवृष्ट्यादिलक्षणयुक्ता भवन्ति । वेदितुरपि तदेव फलं । आज्यभागानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे “अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षुभान् भूयाममित्याह्वाग्नीषोमाभ्यां वै यज्ञश्चक्षुभान् ताभ्यामेव चक्षुरात्मन्वन्ते” इति । चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागावित्यस्मिन्ननुवाके (सं०२का०।६प्र०।१अ०) यज्ञचक्षुद्वमाज्यभागयोः सम्यक् प्रतिपादितं । अतस्तदीयदेवताभ्यां यज्ञस्य चक्षुभत्वं यजमानस्य तत्फलश्चेत्यते । आग्नेययागानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे “अग्नेरहं देवयज्ययान्नादो भूयाममित्याह्वाग्निर्वै देवानामन्नादस्तेनैवान्नाद्यमात्मन्वन्ते” इति । उपांशुयाजानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे “दध्निरस्यदध्ने भूयामसमु दभेयमित्याहैतया वै दध्ना देवा असुरानदभुवन् तथैव भ्रातृभ्यं दध्नेति” इति । एतया उपांशुयाजरूपया दध्ना वैरिघातिन्या हेत्या अदभुवन् हिंसितवन्तः । अनयैव दध्ना भ्रातृभ्यं वैरिणं दध्नेति मारयतोत्यर्थः ।

पौर्णमासीगतद्वितीयपुरोडाशानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे “अग्नीषो-
मयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयाममित्याहाग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो
वृत्रमहन् ताभ्यामेव भ्रातृव्यः स्तृणुते” इति । वृत्रनामकोऽसुरो
ऽग्नीषोमौ देवौ दन्तैः संदष्टवान् । तौ निःमारयितुमिन्द्रः
शीतज्वरमन्तापौ वृत्रे प्रयुज्य जञ्जभ्यमानाहृत्वा तौ निःमार्य
वृत्रं हतवानिति द्वितीयकाण्डे स्पष्टीभवित्यति । स्तृणुते
हिनस्तीत्यर्थः । अमावास्यागतद्वितीयपुरोडाशानुमन्त्रणमन्त्रं
व्याचष्टे “इन्द्राग्नियोरहं देवयज्ययेन्द्रियाव्यन्नादो भूयाममि-
त्याहेन्द्रियाव्येवाच्नादो भवति” इति । सान्नाय्यानुमन्त्रणमन्त्रं
व्याचष्टे “इन्द्रस्याहं देवयज्ययेन्द्रियावो भूयाममित्याहेन्द्रियाव्येव
भवति” इति । गतश्रियां राजन्यादीनां सान्नाय्यानुमन्त्रणमन्त्रं
व्याचष्टे “महेन्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमय-
मित्याह जेमानमेव महिमानं गच्छति” इति । जेमानं जह-
त्वलक्षणं, महिमानं विद्यैश्वर्यादिमहत्त्वमित्यर्थः । स्विष्टकृदनुम-
न्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे “अग्नेः स्विष्टकृताऽहं देवयज्यया युष्मान् यजन
प्रतिष्ठां गमेयमित्याहायुगेवात्मन्वत्ते प्रति यज्जन तिष्ठति” इति ।

अथ मीमांसा । दशमाध्यायस्याष्टमपादं चिन्तितं ।

“न आर्षेयं न होतारं नानूयार्जिष्वतोदृशः ।

विकल्पः पर्युदासो वा स्यादाद्यो वचनद्वयात् ॥

अन्दाय्यत्वादिकल्पस्य विध्यंशः सा निषेधना ।

नेत्यनूयार्जधातुस्यस्तदर्थं पर्युदस्यति” ॥

पितृयज्ञे चोदकप्राप्तं वरणं प्रत्येवं श्रूयते । नार्षेयं वृणोत

न होतारमिति । तथाऽनारभ्यवादे श्रूयते । आश्रावयेति चतु-
 रक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामह
 इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशः प्रजापति-
 र्यजमन्वायत्त इति । तथोक्तं नानूयाजेषु ये यजामहं करो-
 तीति । तत्र वरणस्य विधिप्रतिषेधौ चादकप्रत्यक्षवचनाभ्यां
 प्रतीयते । ये यजामह इति मन्त्रस्य तु द्वाभ्यां प्रत्यक्षवच-
 नाभ्यां विधिप्रतिषेधप्रतीयति । तत्र विधायकप्रतिषेधकयो-
 र्द्वयोः प्रमाणयोगवैयर्थ्याय विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः । अष्ट-
 दोषयस्तत्वादिकल्पो न न्याय्यः । ननु परस्परविरुद्धयोर्विधि-
 निषेधयोः समुच्चयस्याप्यसम्भवात् का गतिरत्रेति चेत् । उच्यते ।
 निषेधत्वेन प्रतीयमानमिदं नेत्यनेन शब्देनापितं वाक्यं विधि-
 वाक्यस्यांशो भविष्यति । तथा हि । यदि नेत्ययं शब्दः करोति-
 ना सम्बध्यते, तदा ये यजामहे इति शब्दं न करोति इत्येवं
 प्रतिषेधः स्यात् । यदि च वृणीत इत्येवाख्यातप्रत्ययेन
 सम्बध्यते तदा वरणं न कर्त्तव्यमिति निषिध्यते । न त्वेवं सम्ब-
 द्यते । किन्त्वनूयाजपदेन वृज्धातुना च सम्बध्यते । तथा
 सत्यनूयाजव्यतिरिक्तेषु यागेषु ये यजामहः कर्त्तव्यः । वरण-
 व्यतिरिक्तमङ्गजातमनुष्ठेयमित्यनूयाजवरणपर्यदासेन विधेरेव
 विशेषितत्वे सति प्रतिषेधवाक्यस्य कस्यचिद्भावात्तन् विकल्पः
 शङ्कितुमपि शक्यः ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे षष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनैभ्यः । अस्याक-
 मस्तु कोवलः । इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते यत्पार्या
 युनजते धियस्ताः । शूरो नृपाता शवसश्चकान आ
 गोमति ब्रजे भजा त्वं नः । इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते
 जनैषु पञ्चसु । इन्द्र तानि त आहणे । अनु ते दायि
 मह इन्द्रियाय सचा ते विश्वमनु वृत्रहत्ये । अनु ॥
 ॥ १ ॥

शत्रुमनु सहो यजचेन्द्र देवेभिरनु ते नृपह्ये । आ
 यस्मिन्त्सप्त वासवास्तिष्ठन्ति स्वारुहो यथा । ऋषिर्ह
 दीर्घश्रुत्तम इन्द्रस्य घर्मो अतिथिः । आमासु पक्वमै-
 रय आ सूर्यः रोहयो दिवि । घर्मं न सामं तपता
 सुवृक्तिभिर्जुष्टं गिर्विणसे गिरः । इन्द्रमिहाथिनो बृह-
 दिन्द्रमर्कभिरर्किणः । इन्द्रं वाणीरनृपत । गायन्ति
 त्वा गायत्रिणः ॥ २ ॥

अर्चन्त्यर्कमर्किणः । ब्रह्माणस्त्वा शतक्रतवुदः शमिव
 येमिरे । अर्होमुचे प्रभरेमा मनीषामोपिष्ठदावन्ने*
 सुमतिं गृणानाः । इदमिन्द्र प्रति हव्यं गृभाय सत्याः
 सन्तु यजमानस्य कामाः । विवेप यन्मा धिपणा जजा-

* ओषिष्ठदावुन्न इति पाठान्तरं ।

न स्तवै पुरा पार्यादिन्द्रमहः । अहसो यत्र पीपर-
द्यथा नो नावेव यान्तमुभये हवन्ते । प्रसम्राजं प्रथम-
मध्वराणां ॥ ३ ॥

अहोमुचं वृषभं यज्ञियानां । अपां नपातमश्वि-
ना हयन्तमस्मिन्नर इन्द्रियं धत्तमोजः । वि न इन्द्र
मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः । अधस्पदं तमीं कधि
यो अस्मा अभिदामति । इन्द्र क्षत्रमभि वाममोजो-
ऽजायथा वृषभ चर्षणीनां । अपानुदो जनममित्रय-
न्तमुरुं देवेभ्यो अकणोरु लोकं । मृगो न भीमः कुच-
रो गिरिष्ठाः परावतः ॥ ४ ॥

आजगामा परस्याः । सृक् सशाय पविमिन्द्र तिमं
वि श्वन् ताढि वि मृधो नुदस्व । वि श्वन् वि मृधो
नुद् वि वृत्रस्य हनू रुज । वि मन्युमिन्द्र भामितोऽमि-
त्रस्याभिदामतः । चातारमिन्द्रमवितारमिन्द्र हवे
हवे सुहव शूरमिन्द्र । हुवे नु शक्रं पुरुहूतमिन्द्र
स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः । मा ते अस्यां ॥ ५ ॥

सहसावन्परिष्ठावघाय भूम हरिदः परादै । चा-
य व नोऽवृकेभिर्वरूथैस्तव प्रियासः सूरिषु स्याम ।
अनवस्ते रथम वाय तक्षन् त्वष्टा वज्रं पुरुहूत द्युमन्तं ।

ब्रह्माण इन्द्रं महयन्तो अर्कैरवर्धयन्नहये हन्तवा उ ।
 वृष्णे यत्ते वृषणो अर्कमर्चानिन्द्र ग्रावाणो अदितिः
 सजोपाः । अनश्वासे ये पवयोऽरथा इन्द्रे पिता
 अभ्यवर्तन्त दसून् ॥ ६ ॥

वृत्रहृत्येऽनु गायत्रिणोऽध्वराणां परावतोऽस्यामष्टा
 चत्वारिंशच्च ॥ १२ ॥

सं त्वा सिञ्चामि ध्रुवोऽस्यग्निर्मा बर्हिषोऽहमाष्या-
 यतामगन्म यथा वै यो वै अद्वां प्रजापतिर्यज्ञां ध्रुवो-
 ऽसीत्याह यो वै सप्तदशमिन्द्रं वो द्वादश ॥ १२ ॥

सं त्वा बर्हिषोऽहं यथा वा एवं विद्वान् औपट्
 सहमावन्नेकपञ्चाशत् ॥ ५१ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे पष्ठप्रपाठके
 द्वादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

॥०॥ पष्ठप्रपाठकः सम्पूर्णः ॥०॥

मत्तमाद्येयकादशान्तेष्वनुवाकेषु याजमानब्राह्मणप्रमङ्गा-
 दाध्यर्चवब्राह्मणमपि कियदभिहितं । द्वादशेऽनुवाके याज्या
 उच्यन्ते । काम्येष्टिकाण्डे (सं० २ कां० १२ प्र० १७ अ०) मत्तमानु-
 वाके काचिदिष्टिरेवमान्नायते “एन्द्रं चहं निर्वपेत् पशुकाम

ऐन्द्रा वै पशव इन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मै
 पशून् प्रयच्छति पशुमानेव भवति” (सं० २कां०।२प्र०।७अ०)
 इति । पशूनामैन्द्रत्वमर्थवादान्तरे द्रष्टव्यं । पुरोडाशादि-
 परित्यागेन चरुविधानं दर्शयति “चरुर्भवति स्वादेवास्मै द्योनेः
 पशून् प्रजनयति” (सं० २कां०।२प्र०।७अ०) इति । वाजपेये
 हि नैवारं चरुमश्वानवघ्नापयेत् । अश्वमेधेऽपि लाजानित्यादि-
 मन्त्रेणाश्वान्नमुपावहरति । तच्च भक्षितमन्नमुत्पत्यमानाना-
 मश्वानां रेतोरूपेण बीजमित्यभिप्रेत्य चरोः पशुयोनित्वम-
 चाभिधीयते । तस्मा ऐन्द्रं पुरोऽनुवाक्यामाह “इन्द्रं वो
 विश्वतस्परि हवामहे जनंभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः” इति ।
 हे ऋत्विग्गजमानाः वो युष्माकं जनेभ्यः पुत्रसृत्यादिजनमि-
 द्ध्यर्थं विश्वतस्परि सर्वस्य जगत उपरिस्थितमुत्कृष्टत्वेन वर्तमानं
 इन्द्रं हवामहे आह्वयामः । स चन्द्रेऽस्माकं केवलेऽस्तु अमा-
 धारणेऽस्तु, इतरयजमानेभ्योऽधिकमनुग्रहमस्मासु करोत्वित्य-
 र्थः । याज्यामाह “इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते यत्पार्था
 युनजते धियस्ताः । शूरो नृपाता श्वसश्चकानं आ गोमति व्रजे
 भजा त्वं नः” इति । अग्निचयनमनुतिष्ठन्तो नर इन्द्रं नेमधिता
 *ब्रह्मादिभिर्देवैः सह नेमश्च अर्धस्य हविषो धिता धारणाय
 हवन्ते आह्वयन्ति । अत एव चयनब्राह्मणमाह्वयते । अर्धे-
 न्द्राणि जुहोतीति । तन्मन्त्राश्चैवमाह्वयन्ते । अग्निश्च स इन्द्रश्च
 मे सोमश्च स इन्द्रश्च स इत्यादयः । यत् यस्मात् कारणात्

* ब्रह्मादिभिर्देवैः सह इति तै० ।

पार्थाः चित्तेऽग्नौ अग्निष्टोमादिपारमर्हन्तो यजमानास्ता धियो
 युनजते तान्यग्निष्टोमादीन्यनुगच्छन्ति । तादृश हे इन्द्र त्वं शूरो
 रक्षोभिरनभिभूतः नृषाता मनुष्येभ्यः मनिता धनस्य दाता
 शवमो अस्मदीयबलस्य चकानः *मम्यक्पकाशको भूत्वा नो-
 ऽस्मान् गोमति बह्वगवादिपशूयुक्ते व्रजे महे आभज अभि-
 मुखेन स्थापय । दध्यन्तरं विधत्ते “इन्द्रायेन्द्रियावते पुरोडा-
 शमेकादशकपालं निर्वपेत् पशुकाम इन्द्रियं वै पशव इन्द्रमेवेन्द्रि-
 यावन्तः स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मा इन्द्रियं पशून्
 प्रयच्छति । पशुमानेव भवति” (मं० २ कां० १ प्र० १७ अ०) इति ।
 इन्द्रियं बलं प्रभूतमस्यास्तीतीन्द्रियावान् क्षीरघृतादिद्वारेण
 इन्द्रियवृद्धिहेतुत्वात् पशूनामिन्द्रियत्वं । इन्द्रियं पशून्वेति
 समुच्चयोऽप्याहर्तव्यः । तस्यामिष्टो पुरोऽनुवाक्यामाह “इन्द्रि-
 याणि शतक्रतो या ते जनेषु पञ्चसु । इन्द्र तानि त आवृणे”
 इति । हे शतक्रतो पञ्चसु जनेषु निषादपञ्चमेषु ब्राह्मणादि-
 वर्णेषु यानि ते तवानुगृहात् इन्द्रियाणि सामर्थ्यानि सन्ति
 हे इन्द्र तानि सर्वाणि ते तवानुगृहादावृणे समन्ताद्ब्रह्मामि ।
 याज्यामाह “अनु ते दायि मह इन्द्रियाय सत्रा ते विश्वमनु
 वृत्रहृते । अनु चत्रमनु महो यजत्रेन्द्र देवेभिरनु ते नृषस्त्रे”
 इति । यजत्र यद्यथ्य हे इन्द्र मह महते सर्वेभ्यो देवेभ्योऽधि-
 काय ते तुभ्यं सत्रा सत्रेषु विश्वं सर्वं हविर् देवेभिः अन्या-
 दिभिः अनुदायि अनुक्रमेण दीयते । किमर्थं । वृत्रहत्य वृत्र-

* तर्पको भूत्विति का० ।

वधमनु ते* तव इन्द्रियाय बलमिद्वयं । न केवलं वृचवध-
मनुसृत्य किन्तु क्षत्रमनु त्वदीयं क्षत्रियत्वजात्यभिमानमनु-
सृत्य, महोऽनु त्वदीयं बलमनुसृत्य, नृषह्ये वैरिमनुष्यतिरस्कार-
शीलमनुसृत्य, त्वयि यथाक्तान् गुणानवेक्ष्य ते तुभ्यं पुनः पुन-
र्दीयत इति शेषः । अन्यामिष्टं विधत्ते “इन्द्राय घर्मवते
पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्रुह्यवर्चमकामो ब्रह्मवर्चसं वै
घर्म इन्द्रमेव घर्मवन्तः स्वन भागधेयेनोपधावति स एवा-
स्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्त्वेव भवति” (सं०२कां०।
२प्र०।७अ०) इति । घर्मवते वेदशास्त्रप्रयुक्तब्रह्मतेजोविशि-
ष्टाय । विद्वत्सभासु वेदशास्त्रादिरूपेण ब्रह्मवर्चमनं दीप्यत इति
ब्रह्मवर्चसस्य घर्मत्वं । एतस्मामिष्टौ पुरोऽनुवाक्यामाह “आ
यस्मिन्त्सप्त वामवास्तिष्ठन्ति स्मार्हो यथा । ऋषिर्ह दीर्घश्रु-
त्तम इन्द्रस्य घर्मा अतिथिः” इति । वामयन्ति रथस्त्रापया-
दित्यमिति वासवा आदित्याश्वाः ते च सप्तमङ्गाकाः । सप्त
युञ्जन्ति रथमेकचक्रमिति मन्त्रवर्णात् । न चैवं सति एको
ऽश्वो वहति सप्तनामेत्यनेन विरोधः । वचनद्वयबलेन विक्र-
न्त्यस्याङ्गीकृतत्वात् । ते च सप्ताश्वाः स्मार्हो यथा आदित्य-
परतन्त्रा अपि स्वयमेवारोहन्त इव वर्णन्ते, सुशिक्षितत्वेन
प्रेरणं विनैव प्रवृत्तत्वात् । तादृशाः सप्ताश्वा यस्मिन्नादित्ये
आतिष्ठन्ति आश्रित्य वर्तन्ते स आदित्य ऋषिर्ह अतोन्द्रिय-
ज्ञानेन सर्वदा वेदत्रयोपेतत्वात्, अतएवास्मायते “वेदैरशून्य-

* बधमनुसरते इति तै० ।

स्तिभिरेति सूर्यः” इति । दीर्घश्रुतमः त्रैलोक्यप्रकाशनेन प्रथितकीर्तितमः । ईदृशो घर्मे दीप्यमान आदित्य इन्द्रस्य गृहेऽतिथिः स्वाभीष्टं याचितुं यदा कदाचिदागच्छति, तस्येन्द्रस्य महिमा किमु वक्तव्य इत्यभिप्रायः । याज्यामाह “आमासु पक्वमैरय आ सूर्यः रोहयो दिवि । घर्मं न सामं तपता सुवृक्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे गिरः” इति । फलपाकरहितास्त्रोषधीषु पक्वं सम्यक्पाकयुक्तं फलं हे इन्द्र त्वमैरयः वृष्टिद्वारा सम्पादितवानसि । सूर्यं चिरन्तनपरिवर्तनसामर्थ्यप्रदानेन अनुगृह्य दिवि आरोहयसि । *हेतुभिर्यजमानाः जुष्टमिन्द्रस्य प्रियं हविः पुरोडाशरूपं तपत सुष्ठु ऊतं कुरुत । किमिव घर्मं न प्रवर्ग्यमिव । सुवृक्तिभिः हिङ्गारप्रस्तादिशोभनभक्तियुक्तैः सामन् सामभिः घर्मं यथा तपन्ति । गिर्वणसे गोभिः स्तुत्यायेन्द्राय गिरः स्तुतिरूपाः प्रयुङ्क्तेति शेषः । इच्छन्तरं विधत्ते “इन्द्रायार्कवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदन्नकामोऽर्को वै देवानामन्नमिन्द्रमेवार्कवन्तस्त्रेण भागधेयेनोपधावति स एवास्मा अन्नं प्रयच्छत्यन्नाद एव भवति” (सं० १ कां० १२ प्र० १७ अ०) इति । बुभुक्षुभिरर्थमानत्वादादरेण स्वीक्रियमाणत्वात् अन्नस्य अर्कत्वं । तत्र पुरोऽनुवाक्यामाह “इन्द्रमिद्व्याथिनो वृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः । इन्द्रं वाणीरनूषत” इति । गाथिनः सामगाः बृहत् बृहता साम्ना इन्द्रमेव अनूषत अस्तुवन् । अथ स्तुतावित्यस्माद्धातो-

* हेतिभिरिति का० ।

रूपस्योऽर्कशब्दश्चक्षमाचष्टे । अर्कमिच्छन्मिभरर्किणो बह्वृचा
 इन्द्रमस्तुवन् । वाणीः अन्या अपि वाचो यजूरूपा इन्द्रमस्तुवन् ।
 याज्यामाह “गायन्ति त्वा गायत्रिण अर्चन्त्यर्कमर्किणः । ब्रह्मा-
 णस्त्वा शतक्रतवद्वृणमिव येमिरे” इति । हे शतक्रतो गाय-
 त्रिणो गायत्रसामयुक्ता उद्गातारः त्वां गायन्ति । अर्किणो
 बह्वृचाः त्वामर्चन्ति स्तुवन्ति । ब्रह्माणसदुपलक्षिता अध्वर्यवो
 ऽपि त्वामुद्येमिरे उत्थापयन्ति वर्धयन्तात्यर्थः । किमिव वंश-
 मिव । यथा कुलाचारादिभिः स्वकीयं वंशमुन्नयन्ति उन्नतं
 कुर्वन्ति तद्वत् । इष्ट्यन्तरं त्रिहविष्कं विधत्ते “इन्द्राय घर्मवते
 पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रायार्क-
 वते भृतिकामो यदिन्द्राय घर्मवते निर्वपति शिर एवास्व
 तेन करोति यदिन्द्रायेन्द्रियावत आत्मानमेवास्व तेन करोति
 यदिन्द्रायार्कवते भूत एवान्नाद्ये प्रतितिष्ठति भवत्येव” (सं०
 रकां०।२ प्र०।७ अ०) इति । तेन घर्मवते निर्वपेणाध्वर्युस्य
 यजमानस्य शिरः करोति । एवं विद्यैश्वर्यादिभिः सभाया-
 मुन्नतशिरस्कं करोति । तेनेन्द्रियावते निर्वापेणास्व यजमानस्य
 आत्मानमेव करोति, पृष्ठशरीरमेव करोति । अर्कवते निर्वापेण
 यजमानो भूत एव ऐश्वर्यं प्राप्त एव सन्नदनयोग्ये सम्यगन्ने प्रति-
 तिष्ठति, भवत्येव पुनरप्यधिकमैश्वर्यं प्राप्नोत्येव । अत्र घर्मवतो
 हविषि ‘आ यस्मिन्’ इत्यादिके याज्यानुवाक्ये, इन्द्रियावतो
 हविषि ‘इन्द्रियाणि शतक्रतो’ इत्यादिके, अर्कवतो हविषि
 ‘इन्द्रमिन्द्राग्निनो बृहद्’ इत्यादिके । इष्ट्यन्तरं विधत्ते “इन्द्रा-

याऽहोमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः पाप्मना गृहीतः
 स्यात् पाप्मा वा अ॥ ह इन्द्रमेवाहोमुच॥ स्वेन भागधेयेना-
 पधावति स एवैनं पाप्मनोऽहसो मुञ्चति” (मं०२ कां०।२ प्र०।
 ७ अ०) इति । अंहःशब्देन आगः, अत्र नरकहेतुर्निषिद्धा-
 चरणादिरूपः पाप्मोच्यते । पाप्मनो अंहसः अत्यधिकात् पा-
 पादित्यर्थः । तत्र पुरोऽनुवाक्यामाह “अ॥होमुचे प्रभरेमा
 मनीषामोषिष्ठदावन्ने सुमतिं गृणानाः । इदमिन्द्र प्रति हव्यं
 गृभाय मत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः” इति । गृणानाः
 स्तुवन्तो वयं ओषिष्ठदावन्ने योषकाले दावाग्निना अत्यन्त-
 दग्धभूप्रदेशेभ्यो वर्षतीं वृष्टिं दात्रे, अहोमुचे पापान्मोचयिचे
 मनीषां बुद्धिं प्रभरेम स्वीकुर्म । कीदृशीं सुमतिं, त्वां तोष-
 येमेत्येवमादिशोभनमनसोपेतां । हे इन्द्र इदं दीयमानं हव्यं
 प्रतिगृहाण, तेन यजमानस्य कामाः मत्याः सन्तु । याज्या-
 माह “विवेष यन्मा धिषणा जजान स्तवै पुरा पार्थादङ्गः ।
 अ॥हसो यत्र पीपरद्यथा नो नावेव यान्तमुभये हवन्ते” इति ।
 यद् यस्मात् कारणात् धिषणा पूर्वोक्ता बुद्धिमां विवेप
 व्याप्तवती तस्मादहं सुबुद्धिः जजान जातवानस्मि । अत एव
 पार्थादङ्गः पारेभवात् मरणदिवसात् पुरा त्वां स्तवै आमरणं
 स्तवानीत्यर्थः । यत्र यस्यां धिषणायां मत्यां इन्द्रेऽस्मान् अंहसः
 पापात् पीपरत् उत्तारितवान् सा धिषणा विवेपेत्यन्वयः ।
 अथवा यत्राहन्मस्मानंहसः पारयति तस्मात् पार्थादङ्गः पुरा
 स्तवा इत्यन्वयः । यथा लोके नावा नद्यां यान्तं नाविकमुभये

कूलदयवर्त्तिनो हवन्ते भो मामुत्तारयेत्याहुयन्ति तथैवांहमो
मुक्तानस्मान् उभयकूलप्रभवा आहुयन्तीत्यर्थः । अत्रैव विक-
ल्पितामन्यां याज्यामाह “प्र मस्राजं प्रथममध्वराणामष्टो-
मुचं वृषभं यज्जियानां । अपां नपातमश्विना हयन्तमस्मिन्नर-
इन्द्रियं धत्तभोजः” इति । हे नरो मनुष्या अश्विजः प्रक-
र्षेण इन्द्रं भजतेति शेषः । कीदृशं मस्राजं सम्यग्दीप्यमानं,
अध्वराणां अग्निष्टोमादीनां प्रथमं मुख्यदेवं, अष्टोमुचं पापा-
न्मोचयितारं, यज्जियानां यज्ञसम्बन्धिफलानां वृषभं वर्षितारं,
अपां उदकानां नपातं अविनाशयितारं, हयन्तं ऐश्वर्यसङ्गमयि-
तारं । हे अश्विना अस्मिन् यजमाने इन्द्रियं चक्षुरादिपाटवं
आजो बलञ्च धत्तं स्थापयतं । इष्टान्तरं विधत्ते “इन्द्राय
वैष्टधाय पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यं मृधोऽभिप्रवेपेरन्
राष्ट्राणि वाभिममियुग्निन्द्रमेव वैष्टधः स्वेन भागधेयेनोपधावति
स एवास्मान्मृधोऽपहन्ति” (सं० २ कां० १२ प्र० १७ अ०) इति ।
मृधो वैरिणो यं यजमानमभितः प्रवेपेरन् प्रकर्षेण कम्प-
येयुः भोतिमुत्पादयेयुः अथवा राष्ट्राणि देशानभितो विना-
शयितुं समियुः सङ्गता भवेयुः तस्य यजमानस्य रक्षायै वैष्ट-
धाय शत्रुविनाशकायेन्द्राय एकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्
स चेन्द्रोऽस्माद् यजमानात् मृधः शत्रून्पहन्ति । तत्र पुरो-
ऽनुवाक्यामाह “वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः ।
अधस्यदं तमीं रुधि यो अस्माः अभिदासति” इति । हे इन्द्र
नोऽस्माकं मृधः शत्रून् विशेषेण जहि । किञ्च पृतन्यतः अस्मा-

न्मारयितुं सेनामिच्छतः शत्रून् नीचा न्यग्भूतान् यच्छ उप-
 रतान् कुरु । यस्यान्योऽस्मान् अभिदासति उपलपयति तर्भो
 तमपि वैरिणं अधस्यदं अस्मात्पादयोः प्रणतशिरस्कं कुर्वित्यर्थः ।
 तत्र याज्यामाह “इन्द्र क्षत्रमभि वाममोजोऽजायथा वृषभ
 चर्षणीनां । अपानुदो जनममित्रयन्तमुहं देवेभ्यो अकृणोत्
 लोकं” इति । हे इन्द्र वामं वननीयं क्षत्रं क्षताद्रक्षणे आजो
 ऽस्मादोयं बलमभिलक्ष्य अजायथाः एतत्सर्वं मत्पादयितुं
 जातोऽसि । चर्षणीनां मनुष्याणां हे वृषभ कामानां वार्यितः
 अमित्रयन्तं शत्रुभावमिच्छन्तं जनं अपानुदः निराकृतवानमि ।
 देवेभ्यो हविःप्रदानादिव्यवहारिभ्यो यजमानेभ्यः उहं वि-
 स्तीर्णं लोकं भोगस्थानं अकृणोत् कृतवानेवामि । अस्यामंबष्टो
 विकल्पितां पुरोऽनुवाक्यामाह “मृगो न भीमः कुचरो गि-
 रिष्ठाः परावत आजगामा परस्याः । मृकः सः शाय पविमिन्द्र
 तिग्मं वि शत्रून् ताडि वि मृधो नुदस्व” इति । हे इन्द्र भीमो
 भयङ्करः कुचरः प्राणिभक्षणादिरूपकुक्षिताचरणशीलो गि-
 रिष्ठाः पर्वतनिष्ठा मृगो न सिंहव्याघ्रादिमृग इव परस्याः
 परावतो महतो दूरादाजगाम अस्मद्विरोधिनं हन्तुमागता-
 ऽसि । आजगन्येति शाखान्तरे मध्यमपुरुषः पठितः । मृकं
 परशरीरादिषु सरणशीलं तिग्मं तीक्ष्णं पविं वज्रं संशाय
 सम्यक् तीक्ष्णं कृत्वा विशेषेण शत्रून् ताडय । मृधो योद्धुन्
 शत्रून् विशेषेण नुदस्व निराकुरु । विकल्पितां याज्यामाह

* वामं वसनीयं क्षत्रं प्रतिक्षणमिति तै० अयुजपाठः ।

“वि शत्रून् वि मृधो नुद वि वृचस्य हनू रुज । वि मनुमिन्द्र
 भामितोऽमित्रस्याभिदामतः” इति । हे इन्द्र शत्रून् विशेषेण
 नुद निराकुरु । मृधो योद्धृनपि विशेषेण नुद । वृचस्य हनू
 विशेषेण भग्नीकुरु । त्वं भामितः क्रुद्धः सन्नभिदामतोऽस्मानु-
 पत्तपयतः अमित्रस्य वैरिणे मनुं विशेषेण भग्नं कुरु । इत्य-
 न्तरं विधत्ते “इन्द्राय चावे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्व-
 पेक्ष्णो वा परियत्तो वेन्द्रमेव चातारः स्वेन भागधेयेनोप-
 धावति स एवैनं चायते” (मं०२का०१२प्र०।७अ०) इति । बद्धः
 शृङ्खलया निगडितः परियत्तः शृङ्खलामन्तरेण परितो
 भटैरवरुद्धः । तत्र पुरोऽनुवाक्यामाह “चातारमिन्द्रमवितार-
 मिन्द्रः हवे हवे सुहवः शूरमिन्द्र । ऊवे नु शक्रं पुरुहूत-
 मिन्द्रः स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः” इति । चातारं शृङ्ख-
 लाबन्धाद्रचितारं । अवितारं भटावरोधाद्रचितारं । शूरं
 बन्धकानामवरोधकानाञ्च तिरस्कारे चमं । हवे हवे सुहवं
 सर्वस्मिं होमे सुखेन आह्वातुं शक्यं । शक्रं सर्वेषु कार्येषु शक्ति-
 युक्तं । पुरुहूतं बह्वभिर्यजमानैराहूतमिन्द्रं ऊवे नु आह्वया-
 म्येव प्रति विशेषणमिन्द्रशब्दावृत्तिर्वाक्यभेदार्थः । चातारमिन्द्रं
 ऊवे । अवितारमिन्द्रं ऊवे । इत्येवं वाक्यभेदः । तेषु बह्वभि-
 र्वाक्यैर्महिमातिशयः प्रदर्श्यते । इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छे-
 त्यादौ तद्दर्शनात् । लोकेऽपि अतिबालमुपलालयितुं पित-
 रागच्छ भ्रातरागच्छेत्यादौ तद्दर्श्यते । मघवानिन्द्रो नोऽस्मभ्यं
 स्वस्ति धातु अविनाशं दधातु । तत्रैव याज्यामाह “मा ते

अस्यां सहसावन्यरिष्टावधाय भूम हरिवः पगादे । त्रायस्व नो
 ऽवृकेभिर्वरुथैस्तव प्रियामः सूरिषु स्याम" इति । हे सहसावन्
 बलवन्निन्द्र अस्यां परिष्टौ परित्राणार्थं क्रियमाणायामिष्टां
 अधाय वैकल्याय मा भूम, अस्मदनुष्ठिते कर्माणि वैकल्यं मा
 भृदित्यर्थः । हे हरिवः हरयो ऽस्याः तद्वः पगादै पगादातुं
 त्वामवज्जातुं वयं मा भूम, कदाचिदप्यवज्जां मा करवामे-
 त्यर्थः । त्वं नोऽस्मान् अवृकेभिः हिंमारहितैः वरुथैर्गृह्णैस्त्वा-
 यस्व, तादृशान् प्रयच्छ । सूरिषु विद्वत्सु यजमानेषु मध्ये
 वयं तव प्रिया भवेम । इत्यन्तरं विधत्तं "इन्द्रायार्काश्वमेध-
 वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यं महायज्ञो नापनमेदेते
 वै महायज्ञस्थान्ये तनू यदर्काश्वमेधाविन्द्रमेवार्काश्वमेधवन्तः
 स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मा अन्ततो महायज्ञं
 च्यावयत्युपैनं महायज्ञो नमति" (मं० २का० १२प्र० १७अ०)
 इति । अश्वमेधयज्ञस्य साधनभूतो योऽग्निः सोऽर्कः । यश्च
 तत्फलभूत आदित्यः सोऽश्वमेधः । अत एव पञ्चमकाण्डे पञ्चा-
 र्काङ्गतिविधिष्वेवार्थवादे समाम्नायते "अर्को वा एष यदग्नि-
 रसावादित्योऽश्वमेधो यदेता आहुतीर्जुहोत्यर्काश्वमेधयोगेव
 ज्योतींषि सन्दधाति" इति । अश्वमेधब्राह्मणे ऽप्येवमाम्नायते
 "अग्निर्वा अश्वमेधस्य योनिरायतनं सूर्योऽग्निर्योनिरायतनं
 यदश्वमेधेऽग्नौ चित्य उत्तरवेदिं चिनोति तावर्काश्वमेधौ"
 इति । वाजसनेयिनोऽपि चित्यस्याग्नेरूपामने समामनन्ति "एष
 वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर आत्मायमग्निर्क-

स्वास्तेमे लोका आत्मानस्तावेतावर्काश्चमेध इति” इति । इन्द्रस्तथोरग्न्यादित्ययोः स्वामित्वादर्काश्चमेधवानित्युच्यते । यं यजमानं प्रत्यश्चमेधराजसूयादिमहायज्ञो नोपनमेन्न प्राप्नुयात्, स यजमानो ऽर्काश्चमेधस्वामिने निर्वपेत् । तावेतावर्काश्चमेधश्चब्दवाच्यावग्यादित्यौ तावुभौ महायज्ञस्याश्चमेधस्यान्येतनू, प्रारम्भममाप्तिकोऽद्योर्वर्तमाने शरीरे । चित्याग्निं माधनत्वेन प्रारम्भकोटौ वर्तते । आदित्यः फलरूपत्वेन समाप्तिकोटिगामो । स एवेन्द्रो यजमानस्य समीपे महायज्ञं प्रेरयति । स च महायज्ञ एनं यजमानं उपनमति प्राप्नोति । तत्र पुरोऽनुवाक्यामाह “अनवस्ते रथमश्याय तचन् त्वष्टा वज्रं पुरुहूत द्युमन्तं । ब्रह्माण इन्द्रं महयन्तो अर्कैरवर्धयन् हये हन्तवा उ” इति । हे पुरुहूत वज्रभिर्यजमानैराहूतेन्द्र ते तव रथं अनवो मनुष्याः तचन् तचन्तु संस्कुर्वन्तु । किमर्थं । अश्याय अश्वं संयोजुं । त्वष्टा देवशिल्पी द्युमन्तं दीप्तिमन्तं वज्रं तचतु । ब्रह्माणो ब्राह्मणा ऋत्विजः अर्कैरर्चनसाधनैर्मन्त्रैः महयन्तः पूजयन्तः इन्द्रमवर्धयन् यशसा वर्धयन्तु । अहये अहिमघं महायज्ञप्राप्तिप्रतिबन्धकपापं हन्तवा उ अवश्यं हन्तु अवर्धयन्नित्यन्वयः । याज्यामाह “वृष्णे यत्ते वृषणो अर्कमर्चानिन्द्र यावाणो अदितिः सजोषाः । अनश्वासे ये पवयोऽरथा इन्द्रेषिता अभ्यवर्तन्त दस्यून्” इति । हे इन्द्र यदि यदा वृष्णे ते कामाभिवर्षिणस्तव सम्बन्धिनमर्कमर्चनीयं वृषणो वर्षणं फलाभिवर्षकं यागं यावाणः साधनभूता वृषदुपलादयः पदार्थाः

अर्धान् अर्चयन्ति अलङ्कुर्वन्ति । तदानीं अदितिर्वेदिरूपा
प्रथिवी सजोषास्त्वया समानप्रीतिर्भवतु । इन्द्रेषिताः इन्द्रप्रे-
रिताः ये पवथः वज्राः सन्ति तेऽप्यरथा अनशामो रथाश्व-
निरपेक्षा एव दस्यून् महायज्ञप्राप्तिप्रतिबन्धकानसुरान् अभ्य-
वर्त्तन्त अभिलक्ष्य हन्तुं प्रवर्त्तन्तां ।

अत्र विनियोगमङ्गलः ।

“इन्द्रं वो विद्यतोऽमुष्मिंश्चरावैन्द्रं च्चोर्दयं ॥

इन्द्रोन्द्रियावद्यागे स्याद् आ यस्मिन् घर्मवद्यजौ ।

इन्द्रं स्यादर्कवद्यागे तिस्रोऽहोमुग्गजावृचः ॥

वि नो मृधे चतस्रः स्युस्तातारं त्राहमद्यजौ ।

अनवोऽर्काश्ववद्यागे मन्त्राः सप्तदशेरिताः” ॥ इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःमंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर-
बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्येण विरचिते माध-
वीये वेदार्थप्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःमंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे षष्ठः प्रपाठकः सम्पूर्णः । ॥

ॐ तत्सत् ॥

अथ तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठकः ।

—*~*~*

हरिः ॐ ।

पाकयज्ञं वा अन्वाहिताग्नेः पशव उंपतिष्ठन्त इडा
खलु वै पाकयज्ञः सैषान्तरा प्रयाजानूयाजान् यज-
मानस्य लोकेऽवहिता तामाह्नियमाणामभिमन्त्रयेत्
सुरूपवर्षवर्ण एहीति पशवो वा इडा पशून्नेवोपह्वयेत्
यज्ञं वै देवा अदुहन् यज्ञोऽसुराः अदुहन्तेऽसुरा
यज्ञदुग्धाः पराभवन् यो वै यज्ञस्य दोहं विद्वान् ॥ १ ॥

यजतेऽप्यन्यं यजमानं दुहे सा मे सत्याशीरस्य
यज्ञस्य भूयादित्याहैष वै यज्ञस्य दोहस्तेनैवैनं दुहे
प्रत्ता वै गौर्दुहे प्रत्तेडा यजमानाय दुह एते वा इडाथै
स्तना इडोपह्वयेति वायुर्वत्सो यर्हि होतेडामुपह्वयेत्
तर्हि यजमानो होतारमीश्वमाणो वायुं मनसा ध्या-
येत् ॥ २ ॥

माचे वत्समुपावसृजति सर्वेण वै यज्ञेन देवाः
सुवर्गं लोकमायन् पाकयज्ञेन मनुरश्राम्यत्सेडा मनु-
मुपावर्तत तां देवासुरा व्यह्वयन्त प्रतीचीं देवाः

पराचीमसुराः सा देवानुपावर्तत पशवो वै तद्देवान-
नष्टणत पशवोऽसुरानजहुर्यं कामयेतापशुः स्यादिति
पराचीं तस्येडामुपह्वयेतापशुरेव भवति यं ॥ ३ ॥

कामयेत पशुमान्त्स्यादिति प्रतीचीं तस्येडामुपह्व-
येत पशुमानेव भवति ब्रह्मयादिनो वदन्ति स त्वा
इडामुपह्वयेत य इडामुपह्वयात्मानमिडायामुपह्वये-
तेति सा नः प्रिया सुप्रतूर्तिर्मयोनीत्याहेडामेवोपह्व-
यात्मानमिडायामुपह्वयते व्यस्तमिव वा एतद्यज्ञस्य
यदिडा सामि प्राश्नन्ति ॥ ४ ॥

सामि मार्जयन्त एतत्प्रति वा असुराणां यज्ञो व्य-
च्छिद्यत ब्रह्मणा देवाः समदधुवृहस्पतिस्तनुतामिमं
न इत्याह ब्रह्म वै देवानां वृहस्पतिर्ब्रह्मणैव यज्ञः
सन्दधाति विच्छिन्नं यज्ञः समिमं दधात्वित्याह सन्तत्यै
विश्वे देवा इह मादयन्तामित्याह सन्तत्यैव यज्ञं देवे-
भ्योऽनुदिशति यां वै ॥ ५ ॥

यज्ञे दक्षिणां ददाति तामस्य पशवोऽनु सङ्क्रामन्ति
स एष ईजानेऽपशुर्भावुको यजमानेन खलु वै तत्का-
र्यमित्याहुयथा देवचा दत्तं कुर्वीतात्मन् पशून् रम-

येतेति ब्रध्मं पिन्वस्वेत्याह यज्ञो वै ब्रध्मो यज्ञमेव तन्म-
ह्यत्यथो देवचैव दत्तं कुरुत आत्मन् पशून् रमयते
ददतो मे मा क्षायीत्याहाश्रितिमेवोपैति कुर्वतो मे
मोपदसदित्याह भूमानमेवोपैति ॥ ६ ॥

विद्वान् ध्यायेद्भवति यं प्राश्नन्ति यां वै म एकान्न-
विंशतिश्च ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपा-
ठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ • ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

प्रपाठके सप्तमेऽस्मिन् अनुवाकास्तयोद्देशः ।

याजमानब्राह्मणस्य शेषः षट्स्वादिमेषु हि ॥

वाजपेयस्य मन्त्रास्तु षट्स्वन्येष्वथ याज्यकाः ।

इडानुमन्त्रणं तस्या इडायास्तु प्रशंसनं ॥

अन्वाहार्योऽथ मन्त्रानुवाकव्याख्यास्त्रिषु सूक्ताः ।

रथमन्त्रा धावनञ्च रोहणं वाजहोमकः ॥

उज्जित्यतिग्राह्याज्या इत्यर्था अनुवाकगाः । इति ।

अत्र प्रथमानुवाक इडानुमन्त्रणमुच्यते । तदेतद्विधातुं
प्रसूति “पाकयज्ञं वा अन्वाहिताग्नेः पशव उपतिष्ठन्त इडा

खलु वै पाकयज्ञः सैषान्तरा प्रयाजानूयाजान् यजमानस्य लोकेऽवहिता” इति । पाकयज्ञस्य रूपमापस्तम्बसूत्राख्या-
 त्वभिरुक्तं “श्रौपामनहोमो वैश्वदेवं पार्वणमष्टका मामि आहुं
 सर्पबलिरीशानबलिरिति सप्त पाकयज्ञमंस्थाः” इति । बाधायनो
 ऽप्याह “ऊतः प्रऊत आऊतः गूलगवीबलिहरणं प्रत्यवगेहण-
 मष्टका होम इति सप्त पाकयज्ञमंस्थाः” इति । अन्यं लाऊतः
 “अल्पयज्ञाः पाकयज्ञाः” इति । आश्वलायनोऽप्याह “त्रयः
 पाकयज्ञा ऊता अग्नौ ह्ययमाना अनग्नौ प्रऊता ब्राह्मणभोजने
 ब्रह्मणि ऊताः” इति । एतेषां मध्ये यं कश्चिदपि आहिताग्नेः
 पाकयज्ञमनु गवाद्याः पशवोऽवस्थिता भवन्ति पाकयज्ञेन
 लभ्यन्त इत्यर्थः । अत्र त्विडाभक्षणमेव पाकयज्ञः । ब्रह्मणि
 ऊतत्वात् । अतोऽनेनापीडाभक्षणं पशवो लभ्यन्ते । मेयमिडा
 यजमानस्य लोके फलसाधने यज्ञे प्रयाजानूयाजमध्ये व्यव-
 स्थिता । प्रयाजज्यभागप्रधानस्त्रिष्टकज्ञ ऊर्द्धमनूयाजभ्यश्च प्रा-
 ग्निडाया अनुष्ठेयत्वात् । एतच्च ह्यैत्रकाण्डे त्रिष्टकद्याज्याया
 अनूयाजयाज्यायाश्च मध्ये इडापादानमन्त्रपाठादवगम्यते ।
 विधत्ते “तामाहिह्यमाणामभिमन्त्रयेत् सूरूपवर्षवर्ण एहीति
 पशवो वा इडा पशून्वोपह्वयेत्” इति । तामिडामाहिह्यमा-
 णामवदाय होतमसोपमानीयमानां । तत्प्रकारमापस्तम्ब आह
 “इडापात्रमुपस्तीर्य मर्वेभ्यो हविर्भ्य इडां समवर्धति चतुर-
 वक्तां पञ्चावत्ताञ्च” इति “अभिघार्येडां होत्रं प्रदाय” इति
 च । इडादेवतायाः पशुसाधनत्वात् गोरूपत्वाच्च मन्त्रगतेनै-

हीतिपदेन पशूनेवोपहृत्यते । सा मे सत्याशीरित्येतं मन्त्रभागं व्याख्यातुं प्रसूति “यज्ञं वै देवा अदुहन् यज्ञोऽसुराः अदुहन्तेऽसुरा यज्ञदुग्धाः पराभवन् यो वै यज्ञस्य दोहं विद्वान् यजतेऽप्यन्यं यजमानं दुहे” इति । दोहनं रिक्तीकरणं गां दोग्धीत्यत्र तथा दर्शनात् । देवाः प्रथमं यज्ञमदुहन् तद्वत्सारफलस्वीकारेण रिक्तीचक्रुः । स च यज्ञोऽसुरानदुहत् तदीयमारापहारेण रिक्तीचकार । ततस्ते पराभूताः । यो यजमानो देवकर्तृकं यज्ञरिक्तीकरणं यज्ञकर्तृकमसुररिक्तीकरणञ्च विद्वान् यजते सोऽन्यमपि यजमानं दुहे रिक्तीकरोति । एतस्य वाक्यस्य मन्त्रप्रशंसारूपत्वादित्यस्य यजमानस्य न काचिद्भ्रान्तिः । व्याचष्टे “सा मे सत्याशीरस्य यज्ञस्य भूयादित्याहैष वै यज्ञस्य दोहस्तेनैवेनं दुहे” इति । उपहृतोऽयं यजमान उत्तरस्यां देवयज्यायां, उपहृत इत्येवमादिका येयमाशीरुपाङ्गानमन्त्रगता मेयमस्य यज्ञस्य सम्बन्धिन्याशीर्म्म सत्या भूयादित्येवंरूपो यज्ञदोहस्तेनैवान्यं यजमानं दोग्धि । वायुध्यानं विधातुं प्रसूति “प्रप्ता वै गौर्दुहे प्रप्तेडा यजमानाय दुह एते वा इडायाँ स्तना इडोपहृतेति वायुर्वत्सः” इति । प्रप्ता वत्सलेहनेन प्रसृतस्तनी गौर्दुहे पयः क्षारयति । तद्वद्वेडा प्रप्ता सती यजमानस्य फलं दोग्धि । तस्या इडाया इडोपहृतेत्यादिमन्त्रभागाः स्तनाः वायुश्च वत्सः । विधत्ते” यर्हि हेतेडामुपहृत्येत तर्हि यजमानो हेतारमोक्षमाणो वायुं मनसा ध्यायेत् माचे वत्समुपावसृजति” इति । यर्हि यस्मिन् काले । इडो-

पङ्कतेत्यादिमन्त्रभागप्रयोगे हेयोपादेयपक्षौ विधातुं प्रसूति
 “सर्वेण वै यज्ञेन देवाः सुवर्गं लोकमायन् पाकयज्ञेन मनु-
 रआम्यसेडा मनुमुपावर्तत तां देवासुरा व्यङ्गयन्त प्रतीचीं
 देवाः पराचीमसुराः सा देवानुपावर्तत पशवो वै तद्देवान-
 वृणत पशवोऽसुरानजङ्गः” इति । मनुमहिताः सर्वे देवाः
 कृत्स्नेन दर्शपूर्णमासयोगेन स्वर्गलोकं प्राप्तुमुद्यताः तत्र मनुः
 पाकयज्ञेन आन्तोऽभूत् । इडा खलु वै पाकयज्ञ इत्युक्तं, अन्ता
 मनुर्हता सन्निडोपाक्कान एव तात्पर्यवानभूदित्युक्तं भवति ।
 सा चेडा देवता तात्पर्यवन्तं मनुमुपगतवती । तां दृष्ट्वा देवा-
 स्यासुराश्च परस्परव्यत्ययेन इडामुपाङ्गयन्त । ते देवाः प्रतीचीं
 सम्मुखमुपाङ्गयन्त । असुराः पराचीनमुखमुपाङ्गयन्त । इडापङ्क-
 तेत्येवमादाविडाशब्दप्रयोगः साम्मुख्यं, उपङ्कतेडेति पश्चादिडा-
 शब्दप्रयोगो विमुखत्वं । तत्र सम्मुखत्वेन तुष्टा मती सा देवानु-
 पावर्तत । पशवो वा इडेत्यचाम्नातत्वादिडारूपाः पशवः तत्तदा
 देवानवृणत वृतवन्तः प्राप्तवन्तः । विमुखत्वेन इडाया अ-
 परितोषात्तद्रूपाः पशवोऽसुरानजङ्गम्यक्तवन्तः । तत्र हेय-
 पक्षं विधत्ते “यं कामयेतापशुः स्यादिति पराचीं तस्येडा-
 मुपङ्गयेतापशुरेव भवति” इति । उपादेयपक्षं विधत्ते “यं
 कामयेत पशुमान्त्यादिति प्रतीचीं तस्येडामुपङ्गयेत पशु-
 मानेव भवति” इति । सा नः प्रियंति मन्त्रभागं व्याख्यातुं
 प्रसूति “ब्रह्मवादिनो वदन्ति स ता इडामुपङ्गयेत य इडा-
 मुपङ्गयात्मानमिडायामुपङ्गयेतेति” इति । वेदार्थविचारका

विद्वांसः परस्परमित्याहुः । किमिति । यो बुद्धिमान् मन्त्रेनेड
एह्यदित एहीत्यादिनेडामुपह्वय तस्यामिडायामात्मानमुप-
ह्वयते योजयति स एवेडां यथाशास्त्रमुपह्वयेतेति । मन्त्रं
व्याचष्टे “सा नः प्रिया सुप्रवृत्तिर्मघोनीत्याहेडामेवोपह्वया-
त्मानमिडायामुपह्वयते” इति । येयमिडास्माभिरिड एही-
त्यादिनोपह्वता मेयमिडा नोऽस्माकं प्रियेत्यनेन वचनेन
स्वात्मानमिडायां योजितवान् भवति । मार्जनार्थं मनो ज्यो-
तिरित्यादिकामृचं व्याख्यातुं प्रसूति “व्यस्तमिव वा एत-
द्यज्ञस्य यदिडा सामि प्राश्नन्ति सांमि मार्जयन्त एतत्प्रति वा
असुराणां यज्ञो व्यच्छिद्यत ब्रह्मणा देवाः समदधुः” इति ।
इडेति यदेतेन यज्ञस्याङ्गं व्यस्तं विच्छिन्नमिव भवति तत्कथ-
मित्युच्यते । सामि पुरोडाशस्य लेशमिडाभागरूपमृत्विजः
प्राश्नन्ति । साम्यदकलेशं मार्जयन्ते शिरसि सिञ्चन्ति । तदानीं
प्रधानयागाः पूर्वमेव ऊता अनूयाजादियागा इत ऊर्द्धं यष्ट-
व्याः तन्मध्ये त्वेतिदिडाभक्षणं मार्जनञ्च क्रियते । तयोरयाग-
रूपत्वाद्यागविच्छेदकत्वं । तथा मत्यसुरा यष्टव्याननूयाजादीन्
विस्मृतवन्तः, अतोऽसुराणां यज्ञ एतत् प्रति भक्षणमार्जन-
द्वयं प्रत्येतदीये काले विच्छिन्नोऽभूत् । देवास्त्वप्रमत्ताः सन्तो
ब्रह्मणा परिवृढेण केनचित्पुरुषेण समदधुः, तयोर्विच्छिन्नयोः
पूर्वोत्तरयोः यज्ञभागयोः सन्धानं कृतवन्तः । तस्या चक्षुस्तृतीय-
पादं व्याचष्टे “बृहस्पतिस्तनुतामिमं न इत्याह ब्रह्म वै देवानां
बृहस्पतिर्ब्रह्मणैव यज्ञः सन्दधाति” इति । देवगुत्वाद्बृहस्पतेः

परिवृढत्वं । सन्धादप्रतिपादकं तृतीयपादं व्याख्याय सन्धान-
 प्रतिपादकं द्वितीयपादं व्याचष्टे “विच्छिन्नं यज्ञं ममिमं दधा-
 त्वित्याह सन्तत्यै” इति । अविच्छेदासेत्यर्थः । तस्य सन्ततस्य
 यज्ञस्य देवसमर्पणप्रतिपादकं चतुर्थपादं व्याचष्टे “विश्वे देवा
 इह मादयन्तामित्याह सन्तत्यैव यज्ञं देवेभ्योऽनुदिशति” इति ।
 ब्रध्न पितृस्वेत्यादिकं पुरोडाशाभिमन्त्रणमन्त्रं व्याख्यातुं प्रसौ-
 ति “यां वै यज्ञे दक्षिणां ददाति तामस्य पशवोऽनु मङ्गा-
 मन्ति स एष ईजानोऽपशुर्भावको यजमानेन खलु वै तत्कार्य-
 मित्याहुर्नृथा देवत्रा दत्तं कुर्वीतात्मन् पशून् रमयेतति” इति ।
 यजमानेनत्विग्भ्यो दीयमानां गवान्वाहार्यादिरूपां दक्षिणां
 तदीयाः पशवः सर्वेऽप्यनगच्छन्ति, तदा यज्ञानुष्ठाता च
 पशुरहितो भवति । अतस्तेन दत्तं दक्षिणाद्रव्यं यथा देवत्रा
 देवेषु चत्विष्ववस्थितं भवति, पशवश्च यथा स्मिन्नेव रमन्ते
 तथा यजमानेन कर्त्तव्यमिति बुद्धिमन्त आहुः । मन्त्रस्य
 प्रथमभागं व्याचष्टे “ब्रध्न पितृस्वेत्याह यज्ञो वै ब्रध्नो यज्ञमेव
 तन्महयत्यथो देवचैव दत्तं कुरुत आत्मन् पशून् रमयते”
 इति । हे यज्ञ प्रीणीहीत्यनेन यज्ञस्य पूजारूपेण प्रोत्साहनेन
 यथोक्तं प्रयोजनद्वयं सम्यह्यते । द्वितीयभागं व्याचष्टे “ददतो
 मे मा चायोत्याहाक्षितिमेवोपैति” इति । दानप्रयुक्तो द्रव्य-
 चयो मा चायीति प्रार्थनेन निवारितो भवति । तृतीयभागं
 व्याचष्टे “कुर्वतो मे मोपदसदित्याह भूमानमेवोपैति” इति ।
 उपचयनिवारणस्य पूर्वमेव प्रार्थितत्वात्मोपदसदित्यनेनाभि-

वृद्धिलक्षणं बाहुल्यमेव प्रार्थ्यते । भूमानमेवोपैतीति ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे सप्तमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ * ॥

सः॑श्र॒वा ह सौव॑र्चन॒सस्तुमि॑च्छ॒मौषो॑दितिमुवाच
यत्स॒चिणा॑ः॒ होता॑भूः कामि॒डामु॑पाह्वथा इति॒ ता-
मु॑पाह्व इति॒ होवाच॑ या प्रा॒णेन॑ दे॒वान् दा॑धार
व्या॒नेन॑ मनु॒ष्यान्पा॑नेन॒ पित॑निति॒ छिन॑न्ति॒ सा न
छि॒नन्ती॑ इति॒ छिन॑न्तीति॒ होवाच॑ शरी॒रं वा अ॒स्यै
तदु॑पाह्वथा इति॒ होवाच॑ गौर्वै ॥ १ ॥

अ॒स्यै शरी॑रं गां वाव तौ तत्पर्य॑वदतां या य॒ज्ञे
दी॒यते॒ सा प्रा॒णेन॑ दे॒वान् दा॑धार॒ यया॑ मनु॒ष्या जी-
व॑न्ति॒ सा व्या॒नेन॑ मनु॒ष्यान् यां पि॒तृभ्यो॑ घ्नन्ति॒ सा-
पा॑नेन॒ पित॑न् य एवं वेद॑ पशु॒मान् भव॑त्यथ॒ वै तामु॑-
पाह्व इति॒ होवाच॑ या प्र॒जाः प्र॒भव॑न्तीः प्रत्या॒भव॑न्ती-
त्यन्नं॑ वा अ॒स्यै तत् ॥ २ ॥

उपाह्वया इति होवाचौषधयो वा अस्या अन्न-
मोषधयो वै प्रजाः प्रभवन्तीः प्रत्याभवन्ति य एवं
वेदान्नादो भवत्यथ वै तामुपाह्व इति होवाच या
प्रजाः पराभवन्तीरनुगृह्णाति प्रत्याभवन्तीर्गृह्णाती-
ति प्रतिष्ठां वा अस्यै तदुपाह्वया इति होवाचेयं वा
अस्यै प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥

इयं वै प्रजाः पराभवन्तीरनुगृह्णाति प्रत्याभव-
न्तीर्गृह्णाति य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठत्यथ वै तामुपाह्व
इति होवाच यस्यै निक्रमणे घृतं प्रजाः संजीवन्तीः
पिबन्तीति छिनत्ति सा न छिनत्ती३ इति न छिन-
त्तीति होवाच प्र तु जनयतीत्येष वा इडामुपाह्वया
इति होवाच वृष्टिर्वा इडा वृष्ट्यै वै निक्रमणे घृतं
प्रजाः संजीवन्तीः पिबन्ति य एवं वेद प्रैव जायते
ऽन्नादो भवति ॥ ४ ॥

गौर्वा अस्यै तत्प्रतिष्ठाऽह्वया इति विश्रुतिश्च ॥ २ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपा-
ठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ • ॥

इडाद्यनुमन्त्रणमन्त्राः प्रथमे व्याख्याताः, तामिडां द्वितीये
इयोर्मुन्योः प्रश्नोत्तराभ्यां प्रश्नमिति । तत्र प्रश्नमवतारयति

“स॒ञ्चवा ह सौवर्चनसस्तुमिञ्चमौपोदितिमुवाच” इति । संश्रवा इत्यृषेर्नामधेयं, स च सुवर्चनसः पुत्रः, तुमिञ्च इत्यृष्यन्तरस्य नामधेयं स चोपोदितस्य पुत्रः । संश्रवसः प्रश्नं दर्शयति “यत्तत्रिणां॑ होताभूः कामिडामुपाकृथा इति” इति । यत् यदा तदेत्यध्याहारः, कां किङ्कुणकां । तुमिञ्चस्योत्तरं दर्शयति “तामुपाकृ इति होवाच या प्राणेन देवान् दाधार व्यानेन मनुष्यानपानेन पितृनिति” इति । प्राणादिवृत्तिभिरिडाया देवादिधारणमुत्तरञ्च स्पष्टीकरिष्यते, तां देवादिधारणगुणकामिडामुपकृतवानस्मि । पुनः प्रश्नं दर्शयति “क्विनन्ति सा न क्विन्ती३ इति” इति । त्वयोपकृता मेयमिडा गोरूपा सती दक्षिणात्वेन प्रतिगृहीतृन् किं क्विनन्ति प्रतिग्रहदोषेण विनाशयति, अथवा न क्विनन्ति । विचारार्थः स्मृतः । उत्तरं दर्शयति “क्विन्तीति होवाच” इति । एवं तर्हि नेयं मुखेडेति प्रश्रवादिनोक्तं दूषणं दर्शयति “शरीरं वा अस्मै तदुपाकृथा इति होवाच” इति । अस्यां इडादेवतायाः शरीरमेव त्वयोपकृतं न तु सा देवता । इदानीमाख्यायिकां नोपसृत्य श्रुतिः स्वयमेवाह “गोर्वा अस्मै शरीरं गां वाव तौ तत्पर्यवदतां” इति । गौरेवास्या इडायाः शरीरं, एतच्च मानवी घृतपदी मैत्रावरुणीत्येतस्य द्वात्रस्येडोपाकृतानमन्त्रस्य ब्राह्मणे मनुः पृथिव्या इत्याद्यनुवाके प्रसिद्धं । अत एव इडायाः शरीरभूतां गामेव ज्ञातवन्तौ । तदानीं क्विन्तीत्येतादृशाभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यामनिन्दतां । इदानीं देवादिधारणं स्पष्टीकरोति

“या यज्ञे दीयते सा प्राणेन देवान् दाधार यया मनुष्या जीवन्ति सा व्यानेन मनुष्यान् यां पितृभ्यो घ्नन्ति सापानेन पितृन्” इति । यज्ञे दक्षिणारूपेण दत्तया गवा देवास्तृष्णीमेव तुष्यन्ति, न तु तां दहन्ति नापि घ्नन्ति । अतः प्राणं प्रकृष्टचेष्टया उत्तमया वृत्त्या देवान् धारयति । मनुष्यास्तु गां दुग्ध्वा जीवन्ति । तदा नात्यन्तमहानिः क्षीरस्य क्षीनत्वात्, नाप्यत्यन्तं हानिः शरीरस्य बाधाभावात् । अतः प्राणापानमध्यवर्तिन्या व्यानसमानया मध्यमवृत्त्या मनुष्यान् धारयति । अष्टकाश्राद्धे गां पितृभ्यो घ्नन्ति । तथा चापस्तम्बः श्वा भूतेर्दर्भेण गामुपाकरोति, पितृभ्यस्त्वा जुष्टामुपाकरोतीति । मेघं गौरपानेनाधमवृत्त्या मारणरूपया पितृन् धारयति । उक्तस्य देवादिधारणस्य वेदनं प्रशंसति “य एवं वेद पशुमान् भवति” इति । अथ तुमिञ्जः स्वेनोपहृताया इडाया मुख्यत्वं सम्पादयितुं गुणान्तरेणेडां विग्नियतीति दर्शयति “अथ वै तामुपाकृ इति होवाच या प्रजाः प्रभवन्तोः प्रत्याभवतीति” इति । पचान्तरद्योतनायाथ वा इति पदद्वयं । ययमिडा प्रभुतोपेताः प्रजाः प्रत्याभिमुख्येन वर्तन्ते तादृशीमिडामुपहृतवानस्मि । संश्रवा एतस्या अपीडाया मुख्यत्वं वारयतीति दर्शयति “अन्नं वा अस्यै तदुपाकृथा इति होवाच” इति । अस्या इडायाः संस्मन्धि यदन्नं तदेवोपहृतवानमि न तु मुख्यामिडां । तदेतदेव उपपादयति “आपधया वा अस्या अन्नमोषधयो वै प्रजाः प्रभवन्तोः प्रत्याभवन्ति” इति ।

ओषधीनां गवामन्नत्वं प्रसिद्धं । प्रभुत्वापेतानाञ्च प्रजानां गृहेषु
 बह्वजनभोजनाय ग्रीष्माद्योषधय आगत्य वर्तन्ते । एतद्देदनं
 प्रशंसति “य एवं वेदान्नादो भवति” इति । पुनरपि तुमि-
 ञ्चस्य गुणान्तरोक्तिमिडाया मुख्यत्वस्यादिकामुदाहरति “अथ
 वै तामुपाकृ इति होवाच या प्रजाः पराभवन्तीरनुगृह्णाति
 प्रत्याभवन्तीर्गृह्णातीति” इति । येयमिडा व्याधादिभिः
 पराभूयमानाः प्रजाः स्वस्यामवस्थाप्यानुगृह्णाति, पराभूयमा-
 नाः प्रजास्तत्तदपेक्षितस्थानप्रदानेन स्वीकरोति । अस्या अपी-
 डाया मुख्यत्वनिराकरणोक्तिं दर्शयति “प्रतिष्ठां वा अस्यै
 तदुपाकृत्या इति होवाच” इति । प्रतिनिष्ठत्यस्यामिडा गौरिति
 प्रतिष्ठा भूमिः तामेवोपहृतवानमि न मुख्यामिडां । तदेतद्देद
 उपपादयति “इयं वा अस्यै प्रतिष्ठा इयं वै प्रजाः परा-
 भवन्तीरनुगृह्णाति प्रत्याभवन्तीर्गृह्णाति” इति । वेदनं प्रशं-
 सति “य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठति” इति । मुख्यत्वस्यादनाय
 गुणान्तरोक्तिं दर्शयति “अथ वै तामुपाकृ इति होवाच यस्यै
 निक्रमणे घृतं प्रजाः संजीवन्तीः पिबन्तीति” इति । यस्या
 दृष्टिरूपाया इडाया निक्रमणे न्यग्भावेन पतने सति यद् घृतं
 चरदुदकं तज्जीवनार्थिन्यः प्रजा उपजीवन्ति । तादृशीमि-
 डामुपहृतवानस्मि । संश्रवा अस्यामिडायां पूर्ववद्दोषभावाभावौ
 पृच्छति “क्विनन्ति सा न क्विनन्ती इति” इति, दृष्टेर्गवा-
 न्नभूमीनामिव प्रतिग्राह्यद्रव्यत्वाभावात् । तुमिञ्चस्य प्रतिग्रह-
 दोषाभावोक्तिं गुणान्तरोक्तिञ्च दर्शयति “न क्विनन्तीति हो-

वाच प्र तु जनयतीति” इति । वृष्टिरूपेयमिडा कमपि पुरुषं न क्षिणन्ति न दूषयति, किन्तु प्रकर्षेण मस्यादिकं जनयति । संश्रवसो मुखेडात्वाङ्गीकारोक्तिं दर्शयति “एष वा इडामुपा-
कथा इति होवाच” इति । एष वृष्टिरूपेडावादी त्वमेव मुख्या-
मिडामुपहृतवानमि । एतस्यामुक्तायामिडायां पूर्वाक्तलक्षणं वेदो दर्शयति “वृष्टिर्वा इडा वृक्षे वै निक्रमणे घृतं प्रजाः सं-
जीवन्तीः पिबन्ति य एवं वेद प्रैव जायतेऽन्नादो भवति” इति । तदेवमस्मिन्ननुवाके सर्वप्राणुपकारिभिर्गवान्भूमिवृष्टिरूपे-
यमिडा प्रशस्ता ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

परोक्षं वा अन्ये देवा इज्यन्ते प्रत्यक्षमन्ये यद्यजते
य एव देवाः परोक्षमिज्यन्ते तानेव तद्यजति यदन्वा-
हार्यमाहरत्येते वै देवाः प्रत्यक्षं यद्वाह्यणास्तानेव
तेन प्रीणत्यथो दक्षिणैवास्यैपाथो यन्नस्यैव छिद्र-
मपि दधाति यद्वै यन्नस्य क्रूरं यद्विलिष्टं तदन्वाहा-
र्येण ॥ १ ॥

अन्वाहरति तदन्वाहार्यस्यान्वाहार्यत्वं देवदूता वा
 एते यद्वत्विजो यदन्वाहार्यमाहरति देवदूतानेव प्री-
 णाति प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् स रिरिचा-
 नो ऽमन्यत स एतमन्वाहार्यमभक्तमपश्यत् तमात्मन्-
 धत्त स वा एष प्राजापत्यो यदन्वाहार्यो यस्यैवं विदु-
 षोऽन्वाहार्यं आह्रियते साक्षादेव प्रजापतिमृभ्रात्य-
 परिमितो निरूप्योऽपरिमितः प्रजापतिः प्रजापतेः ॥ २ ॥

आप्त्यै देवा वै यद्यज्ञे ऽकुर्वन् तदसुरा अकुर्वन् ते
 देवा एतं प्राजापत्यमन्वाहार्यमपश्यन् तमन्वाहरन्त
 ततो देवा अभवन् परासुरा यस्यैवं विदुषोऽन्वाहार्यं
 आह्रियते भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति यज्ञेन
 वा इष्टी पक्वेन पूर्ती यस्यैवं विदुषोऽन्वाहार्यं आह्रि-
 यते स त्वेवेष्टापूर्ती प्रजापतेर्भागोऽसि ॥ ३ ॥

इत्याह प्रजापतिमेव भागधेयेन समर्धयत्यूर्जस्वान्
 पयस्वानित्याहोर्जमेवास्मिन् पयो दधाति प्राणापानौ
 मे पाहि समानव्यानौ मे पाहीत्याहाशिषमेवैतामा-
 शास्तेऽक्षितोऽस्यक्षित्यै त्वा मा मे श्लेष्ठा अमुचामुष्मिन्
 लोक इत्याह श्रीयते वा अमुष्मिन् लोकेऽन्नमितः प्र-
 दानं ह्यमुष्मिन् लोके प्रजा उपजीवन्ति यदेवमभि-

मृशत्यक्षितिमेवैनङ्गमयति नास्यामुष्मिन् लोकेऽन्
क्षीयते ॥ ४ ॥

अन्वाहार्येण प्रजापतेरसि ह्यमुष्मिन् लोके पञ्च
दश च ॥ ३ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपा-
ठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

द्वितीय इडायाः प्रश्नोक्ता । तृतीयेऽन्वाहार्य उच्यते ।
तस्य दानं विधातुं प्रसूति “परोक्षं वा अन्ये देवा इज्यन्ते
प्रत्यक्षमन्ये यद्यजते य एव देवाः परोक्षमिज्यन्ते तानेव तद्य-
जति” इति । परोक्षमिति क्रियाविशेषणं । अग्नीन्द्रादीनामदृ-
श्यमानत्वात् तद्यागः परोक्षः, ऋत्विजां दृश्यमानत्वात् तद्यागः
प्रत्यक्षः । अन्वाहार्यदानं विधत्ते “यदन्वाहार्यमाहरत्यंत
वै देवाः प्रत्यक्षं यद्वाह्मणास्तानेव तेन प्रीणाति” इति ।
अन्वाहार्यः पक्ष आदनः, तमाहरत्यृत्विग्भ्यो दद्यात् । प्रत्यक्षं
वर्तन्त इति शेषः । अन्वाहार्यस्य दक्षिणारूपत्वेन यज्ञकिद्र-
पिधायकत्वेन च तं प्रश्नमिति “अथा दक्षिणैवास्यैषाथो यज्ञ-
स्यैव किद्रमपि दधाति” इति । अन्वाहार्यशब्दं निर्वक्ति “यद्वै
यज्ञस्य क्रूरं यदिलिष्टं तदन्वाहार्येण अन्वाहरति तदन्वा-
हार्यस्यान्वाहार्यत्वं” इति । अतिरिक्तं कर्मणा यच्च हीनमि-
त्यस्मिन् प्रायश्चित्ताहुतिमन्त्रे प्रोक्तं, अधिकं यज्ञाङ्गमत्र क्रूरं

नूनं विलिष्टं । तदभयमनेनान्वाहार्यदानेनानुकूलं यथा भवति
 तथाऽऽहरति समादधाति, तस्मादन्वाहार्यते आनुकूल्येन स-
 माधीयतेऽनेनेत्यन्वाहार्यः । ऋत्विक्प्रीतिहेतुत्वेन पुनः प्रशंसति
 “देवदूता वा एते यदृत्विजो यदन्वाहार्यमाहरति देवदूतानेव
 प्रीणाति” इति । प्रजापतिभागत्वेन पुनस्तं प्रशंसति “प्रजा-
 पतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् स ररिचानोऽमन्यत स एत-
 मन्वाहार्यमभक्तमपश्यत् तमात्मन्नधत्त स वा एष प्राजापत्यो
 यदन्वाहार्यो यस्यैवं विदुषोऽन्वाहार्यं आह्रियते साक्षादेव
 प्रजापतिमृध्नाति” इति । आग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशान् यागा-
 नम्यादिदेवेभ्यो विभज्य दत्त्वा स्वकीययागराहित्येन रिक्त-
 मात्मानं मन्यमानः प्रजापतिरभक्तं देवेभ्यो विभज्याममर्षितं
 दृष्ट्वा तमात्मानि स्थापितवान्, ततोऽन्वाहार्यः प्राजापत्यः ।
 तस्यान्वाहार्यस्य बाहुल्यमम्यादनं विधत्ते “अपरिमितो नि-
 रूढ्योऽपरिमितः प्रजापतिः प्रजापतेराष्ट्रै” इति । सर्वदेव-
 स्वामित्वेन व्याप्तिबाहुल्यात् प्रजापतेरपरिमितत्वं । स्वविजय-
 हेतुत्वेन वैरिपराजयहेतुत्वेन च पुनः प्रशंसति “देवा वै
 ययज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा एतं प्राजापत्यमन्वा-
 हार्यमपश्यन् तमन्वाहरन्त ततो देवा अभवन् परासुरा
 यस्यैवं विदुषोऽन्वाहार्यं आह्रियते भवत्यात्मना परास्य भा-
 त्व्यो भवति” इति । इष्टापूर्तकारित्वपूरणेन च पुनः प्रशंसति
 “यज्ञेन वा इष्टो पक्वेन पूर्तो यस्यैवं विदुषोऽन्वाहार्यं आह्रि-
 यते स त्वेष्टापूर्तो” इति । इष्टमाग्नेयादिश्रौतकर्म, पूर्तं वापो-

कूपादिस्मार्तकर्म । तत्राग्नेयादियाग्नेष्टमस्यत्तिः, पक्षेनात्या-
 हार्येण पूर्तमस्यत्तिः । तस्याभिमर्शनमन्त्रे प्रथमभागं व्याचष्टे
 “प्रजापतेर्भागोऽसीत्याह प्रजापतिमेव भागधेयेन समर्धयति”
 इति । द्वितीयभागं व्याचष्टे “ऊर्जस्वान् पयस्वानित्याहोर्जमे-
 वास्मिन् पयो दधाति” इति । तृतीयभागं व्याचष्टे “प्राणा-
 पानौ मे पाहि ममानव्यानौ मे पाहीत्याहाशिषमेवेतामाशास्तं”
 इति । ऋत्विग्भिरन्वाहार्यस्य नीयमानत्वात्तेन स्वीयप्राणादि-
 पालनमाशीर्वाद एव । चतुर्थभागं व्याकुर्वन्नभिमर्शनं विधत्ते
 “अक्षितोऽस्यक्षित्यै त्वा मां मे चेष्टा अमुत्रामुष्मिन् लोक इत्याह
 क्षीयते वा अमुष्मिन् लोकेऽन्नमितः प्रदानं ह्यमुष्मिन् लोकं
 प्रजा उपजीवन्ति यदेवमभिमृशत्यक्षितिमेवैनङ्गमयति नास्या-
 मुष्मिन् लोकेऽन्नं क्षीयते” इति । स्वर्गस्य कर्मभूमित्वाभावात्
 न तस्माधनानुष्ठानेनान्नं मम्यादयितुं शक्यं, किन्तु स्वर्गप्राप्ताः
 प्रजा इतः प्रदानं एतस्माकानुष्ठितकर्ममम्यादितमेवान्नं स्वर्गं
 लोकं उपजीवन्ति, तस्मात्तत्र भुज्यमानमिदं क्षीयते । अक्षितो
 ऽसीति मन्त्रेण यदभिमर्शनं तेनान्नस्याक्षयत्वप्रापणादन्नं न
 स्वर्गं क्षीयते ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे मत्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ * ॥

वर्हिषोऽहं देवयज्यया प्रजावान् भूयासमित्याह
 वर्हिषा वै प्रजापतिः प्रजा असृजत तेनैव प्रजाः सृ-
 जते नराशंसस्याहं देवयज्यया पशुमान् भूयास-
 मित्याह नराशंसेन वै प्रजापतिः पशून्सृजत तेनैव
 पशून्सृजतेऽग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययायुष्मान् यज्ञेन
 प्रतिष्ठां गमेयमित्याहायुरेवात्मन्धत्ते प्रति यज्ञेन ति-
 ष्ठति दर्शपूर्णमासयोः ॥ १ ॥

वै देवा उज्जितिमनूदजयन् दर्शपूर्णमासाभ्यामसु-
 रानपानुदन्ताग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेयमित्याह दर्शपूर्ण-
 मासयोरैव देवतानां यजमान उज्जितिमनूज्जयति
 दर्शपूर्णमासाभ्यां आतृव्यानपनुदते वाजवतीभ्यां व्यू-
 हत्यन्नं वै वाजोऽन्नमेवावरुन्धे द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै यो
 वै यज्ञस्य द्वा दोहौ विद्वान् यजत उभयतः ॥ २ ॥

एव यज्ञं दुहे पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चैष वा अन्यो यज्ञस्य
 दोह इडाया मन्यो यर्हि होता यजमानस्य नाम
 गृह्णीयात्तर्हि ब्रूयादेमा अगमन्नाशिषो दोहकामा
 इति सःस्तुता एव देवता दुहेऽथो उभयंत एव यज्ञं
 दुहे पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च रोहितेन त्वग्निर्देवतां गम-
 यत्वित्याहैते वै देवाश्वाः ॥ ३ ॥

यजमानः प्रस्तरो यदेतैः प्रस्तरं प्रहरति देवाश्चै-
रेव यजमानः सुवर्गं लोकं गमयति वि ते मुञ्चामि
रशना वि रश्मीनित्याहैष वा अग्नेर्विमोकस्तेनैवैनं
विमुञ्चति विष्णोः शंयोरहं देवयज्यया यज्ञेन प्रतिष्ठां
गमेयमित्याह यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञ एवान्ततः प्रतिति-
ष्ठति सोमस्याहं देवयज्यया सुरेताः ॥ ४ ॥

रेतो धिपीयेत्याह सोमो वै रेतोधास्तेनैव रेत
आत्मन्धत्ते त्वष्टुरहं देवयज्यया पशूनाः रूपं पुषेय-
मित्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानाः रूपकृत्तेनैव
पशूनाः रूपमात्मन्धत्ते देवानां पत्नीरग्निर्यहपतिर्य-
ज्ञस्य मिथुनं तयोरहं देवयज्यया मिथुनेन प्रभूया-
समित्याहैतस्माहै मिथुनात् प्रजापतिर्मिथुनेन ॥ ५ ॥

प्राजायत तस्मादेव यजमानो मिथुनेन प्राजायते
वेदोऽसि वित्तिरसि विदेयेत्याह वेदेन वै देवा असु-
राणां वित्तं वेद्यमविन्दन्त तद्देदस्य वेदत्वं यद्यच्चाहव्य-
स्याभिध्यायेत्तस्य नाम गृह्णीयात् तद्देवास्य सर्वं वृक्षै-
घृतवन्तं कुक्षायिनः रायस्योपः सहस्रिणं वेदो द-
दातु वाजिनमित्याह प्र सहस्रं पशूनामोत्यास्य प्र-
जायां वाजी जायते य एवं वेद ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोरुभयतौ देवाश्चाः सुरेताः प्रजाप-
तिर्मिथुनेनाप्रोत्यष्टौ च ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपा-
ठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ * ॥

तृतीयेऽन्वाहार्याऽभिहितः । चतुर्थे शेषाहुतीनामनुमन्त्रण-
मन्त्रा व्याख्यायन्ते । तत्रानूयाजमन्त्रान् व्याचष्टे “वर्हिषोऽहं
देवयज्यया प्रजावान् भूयाममित्याह वर्हिषा वै प्रजापतिः
प्रजा असृजत तेनैव प्रजाः सृजते नराशूँसस्याहं देवयज्यया
पशुमान् भूयाममित्याह नराशूँसेन वै प्रजापतिः पशून्सृजत
तेनैव पशून् सृजतेऽग्नेः खिष्टकृतोऽहं देवयज्ययायुष्मान् यज्ञेन
प्रतिष्ठां गमेयमित्याहायुरेवात्मन्वत्ते प्रति यज्ञेन तिष्ठति”
इति । वर्हिषा वर्हिर्यागानुमन्त्रणेन, एवमितरत्रोभयत्र । सृक्त-
वाकानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे “दर्शपूर्णमासयोरै देवा उज्जिति-
मनूजयन् दर्शपूर्णमासाभ्यामसुरानपानुदन्ताग्नेरहमुज्जिति-
मनूज्येषमित्याह दर्शपूर्णमासयोरेव देवतानां यजमान उज्जि-
तिमनूजयति दर्शपूर्णमासाभ्यां भ्रातृव्यानपनुदते” इति ।
अनुष्ठितयोर्दर्शपूर्णमासयोरनेनोज्जितिमन्त्रपाठेन उज्जितिरु-
त्कर्षः सम्पूर्णता भवति । ताच्च यज्ञोज्जितिमनु देवा अणुत्कर्-
षणाजयन् ताभ्याञ्च सम्पूर्णाभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यामसुरान्निरा-
चक्रुः । स्रुग्व्यूहनानुमन्त्रणं विधत्ते “वाजवतीभ्यां व्यूहत्यन्नं

वै वाजोऽन्नमेवावरुन्धे” इति । व्यूहति अध्वर्युणा क्रियमाण
मनुमन्त्रयेदित्यर्थः । पादद्वयेनेव प्रकर्षेण स्थित्यर्थं मन्त्रद्वि-
मित्याह “द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै” इति । कालविशिष्टमेमा अग्न-
न्निति मन्त्रपाठं विधातुं प्रसूति “यो वै यज्ञस्य द्वा दोहो
विद्वान् यजत उभयत एव यज्ञं दुहे पुरस्ताच्चोपरिगृह्येष्टे
वा अन्यो यज्ञस्य दोह इडायामन्यः” इति । एष इदानीमेव
वक्ष्यमाण एमा अग्नन्निति मन्त्रपाठः पृथक् दोहः, पूर्वमिडा
यामुक्तः सा मे सत्याशीरिति मन्त्रपाठः पृथग्दोहः । विधत्तं
“यर्हि होता यजमानस्य नाम गृह्णीयात्तर्हि ब्रूयादेमा
अग्नन्नाशिषो दोहकामा इति म० स्मृता एव देवता दुहेऽथो
उभयत एव यज्ञं दुहे पुरस्ताच्चोपरिगृह्येष्टे” इति । होता
सुक्तवाकं पठन् ‘आशास्तेऽयं यजमानोऽभौ’ इति यदा नाम
गृह्णाति तदानीमेमा अग्नन्निति मन्त्रं पठेत् । या देवता
‘अग्निमग्न आवह’ ‘अग्निग्निदं हविरजुषत’ इत्यादिना होत्रा
बहुशः संस्तुताः सर्वा अथ्यनेन मन्त्रपाठेन यजमानो दुग्धे,
किञ्चेडाकालीनो दोह इदानीन्तनो दोह इत्युभयमपि म-
न्यादितं भवति । प्रस्तरानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे “राहितेन त्वा-
ग्निर्देवतां गमयत्वित्याहेते वै देवाश्चा यजमानः प्रस्तरो यदेतैः
प्रस्तरं प्रहरति देवाश्चैरेव यजमानः सुवर्गे लोकं गमयति”
इति । यजमानवद्यागमाधनत्वात् प्रस्तरे यजमानलोपचारः ।
परिधिविमोकानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे “वि ते मुञ्चामि रशना
वि रश्नीनित्याहैष वा अग्नेर्विमोकस्तेनैवैनं विमुञ्चति” इति ।

ते रशना मुञ्चामीत्यग्निमुद्दिश्याभिधानादयमग्नेर्विमोकः ।
 शंयुवाकानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे “विष्णोः शंयोरहं देवयज्यया
 यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमित्याह यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञ एवान्ततः
 प्रतितिष्ठति” इति । यज्ञस्य फलव्याप्त्या विष्णुत्वं, अन्ततः
 समाप्तिकाले । प्रथमस्य पत्नीसंयाजस्थानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे
 “सोमस्याहं देवयज्यया सुरेता रेतो धिषीयेत्याह सोमो वै
 रेतोधास्तेनैव रेत आत्मन्वत्ते” इति । गर्भाशये रेतोधारणं
 सोमस्थानुग्रहाद्भवति, ततः सोमो रेतोधाः । द्वितीयपत्नी-
 संयाजानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे “त्वष्टुरहं देवयज्यया पशूनां
 रूपं पुषेयमित्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकत्तेनैव
 पशूनां रूपमात्मन्वत्ते” इति । अन्यत्र “यावच्छे वै रेतमः
 सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति” इत्यास्मानात् मनुष्यगवा-
 श्वादिपशूनां स्त्रीपुरुषमिथुनात्मकानां रूपं त्वष्टा करोति ।
 तृतीयचतुर्थपत्नीसंयाजयोरेकीकारेणानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे
 “देवानां पत्नीरग्निर्गृहपतिर्यज्ञस्य मिथुनं तयोरहं देवयज्यया
 मिथुनेन प्रभूयासमित्याहैतस्माद्वै मिथुनात् प्रजापतिर्मिथुनेन
 प्राजायत तस्मादेव यजमानो मिथुनेन प्राजायते” इति ।
 वेदाभिमर्शनमन्त्रं व्याचष्टे “वेदोऽसि वित्तिरसि विदेयेत्याह
 वेदेन वै देवा असुराणां वित्तं वेद्यमविन्दन्त तद्देस्य
 वेदत्वं” इति । वित्तं पूर्वलब्धं धनं, वेद्यं इतः परं लब्धम् ।
 तदुभयमसुरसम्बन्धि यत्र कापि निक्षिप्तं, तदुभयं देवाः
 कदाचिद्देवेन भूमिं संमृजन्तोऽलभन्त । ततो विद्यते वित्त-

मनेनेति व्युत्पत्त्या वेदत्वं निष्पन्नं । विधत्ते “यश्चाहव्य-
 स्थाभिध्यायेत्तस्य नाम गृहीयात् तदेवास्य सर्वं वृद्धे” इति ।
 वैरिणः सम्बन्धि यद्गृह्येत्त्रादिकं यजमानो ममास्त्वित्याभिधा-
 येत् तस्य सर्वस्य नामधेयं मन्त्रमध्ये गृहीत्वा विदेयेत्येतत्पदं
 पठेत् । एतस्य मन्त्रस्यान्यभागे महस्त्रिणमिति पदस्योच्चारणं
 प्रशंसति “घृतवन्तं कुलायिनं रायस्योपमं महस्त्रिणं वेदो
 ददातु वाजिनमित्याह प्र महस्त्रं पशूनाप्नोति” इति ।
 मन्त्रार्थवेदनं प्रशंसति “आऽस्य प्रजायां वाजी जायते य
 एवं वेद” इति । प्रजायां मन्त्रतौ सर्वतः पुत्रोऽन्नमसृद्धो
 जायते ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ * ॥

ध्रुवां वै रिच्यमानां यज्ञोऽनुरिच्यते यज्ञं यजमानो
 यजमानं प्रजा ध्रुवामाष्यायमानां यज्ञोऽन्वाष्यायते
 यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजा आष्यायतां ध्रुवा घृते-
 नेत्याह ध्रुवामेवाष्याययति तामाष्यायमानां यज्ञो
 ऽन्वाष्यायते यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजाः प्रजापते-

वि॒भान्नाम॑ लो॒कस्तस्मि॑ः॒ स्वा द॑धामि स॒ह यज॑माने॒
नेति॑ ॥ १ ॥

आ॒हायं॑ वै प्र॒जाप॑तेवि॒भान्नाम॑ लो॒कस्तस्मि॑न्ने॒वैनं॑
द॒धाति॑ स॒ह यज॑मानेन रिच्यत इव वा एतद्यद्यजते ।
यद्यज॑मानभा॒गं प्रा॒श्नात्या॒त्मानमे॒व प्री॑णात्येतावान् वै
यज्ञो॑ यावान् यजमानभा॒गो यज्ञो॑ यज॑मानो यद्यज॒
मानभा॒गं प्रा॒श्नाति॑ यज्ञ एव यज्ञं प्रतिष्ठापयत्येतद्वै
सूय॑वसः सो॒दकं॑ यद्वर्हि॒श्चाप॑श्चैतत् ॥ २ ॥

यज॑मानस्यायतनं यद्वेदि॒र्यत्पूर्ण॑पात्रमन्तर्वेदि नि॒न॒
यति॑ स्व ए॒वाय॑तने सूय॑वसः सो॒दकं॑ कुरुते स॒दसि॑
सन्ने॑ भूया इत्या॒हापो॑ वै यज्ञ आ॒पोऽमृतं॑ यज्ञमे॒वामृ॒
त॑मा॒त्मन्ध॑त्ते सर्वाणि वै भू॒तानि॑ व्रतमु॒पय॑न्तमनूप॒य॒
न्ति॑ प्रा॒च्यां दि॒शि दे॒वा ऋ॒त्विजो॑ मा॒र्जय॑न्तामित्या॒हैष
वै दर्श॑पूर्णमा॒सयो॑रवभृथः ॥ ३ ॥

यान्ये॒वैनं॑ भू॒तानि॑ व्रतमु॒पय॑न्तमनूप॒य॑न्ति तैरे॒व
स॒हाव॑भृथमवैति विष्णु॑मुखा वै दे॒वाश्छन्दो॑भिरि॒मान्
लो॒कानन॑पज्यमभ्यजयन् यद्विष्णु॑क्र॒मान् क्रम॑ते वि॒
ष्णुरे॒व भू॒त्वा यज॑मानश्छन्दो॑भिरि॒मान् लो॒कानन॑
पज्यम॒भिज॑यति विष्णोः क्रमो॑ऽस्यभिमाति॒हेत्या॑ह

गायत्री वै पृथिवी चैष्टुभमन्तरिक्षं जागती द्यौरानु-
ष्टुभीर्दिशश्छन्दाभिरेवेमान् लोकान् यथापूर्वमभि-
जयति ॥ ४ ॥

यजमानेनेति चैतदवभृयो दिशः सप्त च ॥ ५ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपा-
ठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

चतुर्थे शेषाहुत्यनुमन्तणमन्त्रा व्याख्याताः । पञ्चमे त्वा-
प्यायनादिमन्त्रा व्याख्यायन्ते । तत्राप्यायनमन्त्रं व्याख्यातुमन्व-
यव्यतिरेकाभ्यां प्रसूतिरिति “भ्रुवां वै रिच्यमानां यज्ञोऽनुरि-
च्यते यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजा भ्रुवामाप्यायमानां यज्ञो
ऽन्वाप्यायते यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजाः” इति । भ्रुवायां
रिक्तायां यज्ञस्यासम्पूर्त्या यजमानस्य फलाभावात् तदीयप्र-
जाया अस्माद्यभाव इति व्यतिरेकः । एवमन्वये योज्यं । मन्त्रं
व्याचष्टे “आप्यायतां भ्रुवा घृतेनेत्याह भ्रुवामेवाप्याययति
तामाप्यायमानां यज्ञोऽन्वाप्यायते यज्ञं यजमानो यजमानं
प्रजाः” इति । यजमानभागप्राशनमन्त्रं व्याचष्टे “प्रजापते-
र्विभान्नाम लोकस्तस्मिन्स्त्वा दधामि मह यजमानेनेत्या-
हायं वै प्रजापतेर्विभान्नाम लोकस्तस्मिन्नेवैनं दधाति मह
यजमानेन” इति । विशेषेण कर्मभूमित्वेन भातीति विभानयं

भूलोकः । एनं यजमानभागं । यजमानस्य रिक्तीकरणनिवार-
णेन भागप्राशनं प्रशंसति “रिच्यत इव वा एतद्यजते यद्य-
जमानभागं प्राश्नात्यात्मानमेव प्रीणाति” इति । यजत इति
यद् एतेन पुरोडाशाज्यसान्नाय्यद्रव्यहानेर्यजमानो* रिक्त इव
भवति, भागप्राशनेन तु प्रीतस्त्वं क्लेशं जह्वाति । यज्ञप्रति-
ष्ठाहेतुत्वेनापि तदेव प्रशंसति “एतावान् वै यज्ञो यावान्
यजमानभागो यज्ञो यजमानो यद्यजमानभागं प्राश्नाति यज्ञ
एव यज्ञं प्रतिष्ठापयति” इति । यजमानस्य भागो यावानस्ति
एतावानेवेह लोके यजमानस्योपयुक्तो यज्ञो ऽवशिष्टस्य देवै-
र्हविर्गमिष्व भक्ष्यमाणत्वात्, स्वयञ्च यज्ञस्वामित्वेन यज्ञा-
त्मकः, तथा सति यजमानेन भागे प्राशिते यज्ञ एव यज्ञः
प्रतिष्ठापितो भवति । पूर्णपात्रस्य निनयनं विधातुं प्रसूति
“एतदे स्रयवमꣳ सोदकं यद्वर्हिष्यापश्यैतद्यजमानस्यायतनं
यदेदिः” इति । वेदेर्हविर्धारणेन यजमानस्थानत्वं, एतच्च
स्थानं बर्हिषास्तीर्णत्वात् समीचीनतृणोपेतं प्रणीतानामत्र
स्थापितत्वात् उदकोपेतञ्च । विधत्ते “यत्पूर्णपात्रमन्तर्वदि नि-
नयति स्र एवायतने स्रयवमꣳ सोदकं कुरुते” इति । स्रयवसं
तृणमृद्धिं† सोदकं उदकमृद्धिञ्च† कुरुते । निनयनमन्त्रं
व्याचष्टे “सदसि सन्ने भूया इत्याहापो वै यज्ञ आपोऽमृतं
यज्ञमेवामृतमात्मन्वत्ते” इति । अपां “यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वं

* पुरोडाशः द्रव्यहोमे यजमान इति का० ।

† ०समृद्धमिति तै० ।

जीवनहेतुत्वाच्चाभ्युत्पत्तिं, तस्मादपोऽभिलक्ष्य मन्त्रे भूया इत्युक्ते
 सति यज्ञरूपममृतं खस्मिन् धारयति । व्युत्पत्तिमन्त्रं व्याचष्टे
 “सर्वाणि वै भूतानि व्रतमुपयन्तमनूपयन्ति प्राच्यां दिशि
 देवा अल्विजो मार्जयन्तामित्याहैष वै दर्शपूर्णमासयोरवमृथो
 यान्येवैनं भूतानि व्रतमुपयन्तमनूपयन्ति तैरेव महावमृथ-
 मवैति” इति । यो यजमानो यज्ञव्रतमुपैति तमनु देवपित्रा-
 दीनि सर्वाणि भूतानि व्रतं प्रारभन्ते । अतो देवपित्रादि-
 मार्जनप्रतिपादकेनानेन मन्त्रेण तैः सर्वभूतैः सहैवावमृथं प्रा-
 प्नोति । विष्णुक्रमान् विधत्ते “विष्णुमुखा वै देवाश्चन्द्राभिरि-
 मान् लोकाननपजय्यमभ्यजयन् यदि विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णुरेव
 भूत्वा यजमानश्चन्द्राभिरिमान् लोकाननपजय्यमभ्यजयति”
 इति । देवाः पूर्वं स्वेष्टु विष्णुमेव मुख्यं कृत्वा चन्द्रोऽभिमानदं वैः
 सहिता अन्यैर्जेतुं यथा न शक्यते तथा लोकानजयन् । अतो
 यजमानोऽपि विष्णुकर्मैस्तथा जयति । तत्रत्यान्तान् व्याचष्टे
 “विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहेत्याह गायत्री वै पृथिवी त्रैष्टुभ-
 मन्तरिचं जागती क्षीरानुष्टुभोर्दिशश्चन्द्राभिरैवमान् लोकान्
 यथापूर्वमभ्यजयति” इति । गायत्रादिचन्द्रादंवानां पृथिव्या-
 दिलोकस्वामित्वेन तैः सह लोकानां जेतुं शक्यतया मन्त्रेषु
 गायत्रेण चन्द्रमेत्यादि पठितमित्यभिप्रायः ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ * ॥

अगन्म सुवः सुवरगन्मेत्याह सुवर्गमेव लोकमेति
 सन्दृशस्ते मा छित्ति यत्ते तपस्तस्मै ते मा वृक्षीत्याह
 यथायजुरेवैतत् सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामायुर्धा अ-
 स्यायुर्म धेहीत्याह शिषमेवैतामाशास्ते प्र वा एषो
 ऽस्मास्त्रोकाद्यवते यः ॥ १ ॥

विष्णुक्रमान् क्रमते सुवर्गाय हि लोकाय विष्णु-
 क्रमाः क्रम्यन्ते ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै विष्णुक्रमान्
 क्रमेत य इमान् लोकान् भ्रातृव्यस्य संविद्य पुनरिमं
 लोकं प्रत्यवरोहेदित्येष वा अस्य लोकस्य प्रत्यवरोहो
 यदाहेदमहममुं भ्रातृव्यमाभ्यो दिग्भ्योऽस्यै दिव इती-
 मानेव लोकान् भ्रातृव्यस्य संविद्य पुनरिमं लोकं
 प्रत्यवरोहति सं ॥ २ ॥

ज्योतिषाऽभूवमित्याहस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठत्यै-
 न्द्रीमावृतमन्वावर्त इत्याहासौ वा आदित्य इन्द्र-
 स्तस्यैवावृतमनु पर्यावर्तते दक्षिणा पर्यावर्तते स्वमेव
 वीर्यमनु पर्यावर्तते तस्माद्दक्षिणोऽर्ध आत्मनो वीर्याव-
 त्तरोऽर्थो आदित्यस्यैवावृतमनु पर्यावर्तते समहं प्रज-
 या सं मया प्रजेत्याह शिषं ॥ ३ ॥

एवैतामाशास्ते समिद्धो अग्ने मे दीदिहि समेद्धा ते

अग्ने दीद्यासमित्याह यथायजुरेवैतदसुमान् यज्ञो
वसीयान् भूयासमित्याहाशिषमेवैतामाशास्ते बहु वै
गार्हपत्यस्यान्ते मिश्रमिव चर्यत आग्निपावमानीभ्यां
गार्हपत्यमुपतिष्ठते पुनात्येवाग्निं पुनीत आत्मानं
द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्या अग्ने गृहपत इत्याह ॥ ४ ॥

यथायजुरेवैतच्छतः हिमा इत्याह शतं त्वा हेम-
न्तानिन्धिषीयेति वावैतदाह पुत्रस्य नाम गृह्णात्य-
न्नादमेवैनं करोति तामाशिषमाशासे तन्तवे ज्योति-
ष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रोऽजातः स्यात्तेजस्येवास्य ब्र-
ह्मवर्चसी पुत्रो जायते तामाशिषमाशासेऽमुषौ ज्यो-
तिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रः ॥ ५ ॥

जातः स्यात्तेज एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति यो वै
यज्ञं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवति कस्त्वा
युनक्ति स त्वा विमुञ्चत्वित्याह प्रजापतिर्वै कः प्रजा-
पतिनैवैनं युनक्ति प्रजापतिना विमुञ्चति प्रतिष्ठित्या
ईश्वरं वै व्रतमविस्तरं प्रदहोऽग्ने व्रतपते व्रतमचारि-
पमित्याह व्रतमेव ॥ ६ ॥

विस्तरजते शान्त्या अप्रदाहाय पराङ् वाव यज्ञ
एति न निवर्तते पुनर्यो वै यज्ञस्य पुनरालम्भं विद्वान्

यजते तमभिनिवर्तते यज्ञो बभूव स आबभूवेत्याहैष
 वै यज्ञस्य पुनरालम्भस्तेनैवैनं पुनरालभतेऽनवरुद्धा
 वा एतस्य विराद्य आहिताग्निः सन्नसभः पशवः खलु
 वै ब्राह्मणस्य सभेष्वा प्राङुत्क्रम्य ब्रूयाज्ञेमाः अग्ने
 ऽविमाः अश्वी यज्ञ इत्येव सभाः रुन्धे प्र सहस्रं पशू-
 नाम्नोत्यास्य प्रजायां वाजी जायते ॥ ७ ॥

यः समाशिषं गृहपत इत्याहामुष्मै ज्योतिष्मती-
 मिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रो व्रतमेव खलु वै चतुर्विंशतिश्च ॥
 ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपा-
 ठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ * ॥

आषाचनादिमन्त्राः पञ्चमे व्याख्याताः । उपस्थानादि-
 मन्त्राः षष्ठे व्याख्यायन्ते । तत्राहवनीयोपस्थानमन्त्रस्य पूर्वभागं
 व्याचष्टे “अगन्म सुवः सुवरगन्मेत्याह सुवर्गमेव लोकमेति”
 इति । द्विरुक्त्या आदरस्य प्रतीतेः सर्वथा प्राप्नोत्येव । उत्तर-
 भागं व्याचष्टे “सन्दृशस्ते मा ह्मिस्ति यत्ते तपस्तस्मै ते मा
 वृचीत्याह यथायजुरेवैतत्” इति । अस्मिन् यंजुषि तपःशब्द-
 दर्शनान्तपसश्च विच्छिन्नो मा भूवमिति यत्प्रतीयते एतद्यजु-
 रनतिक्रम्य तथैव प्रार्थ्यते । आदित्योपस्थानमन्त्रं व्याचष्टे

“सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामायुर्धा अस्यायुर्मे धेहीत्याहाशिष-
मेवैतामाशास्ते” इति । आयुर्मे धेहीत्यनेनाशीः प्रतीयते ।
इदमहमित्यादिकं वैरिनिःसारणमन्त्रं व्याख्यातुं प्रसूति “प्र
वा एषोऽस्मास्त्रोकाच्चवते यो विष्णुक्रमान् क्रमते सुवर्गाय
हि लोकाय विष्णुक्रमाः क्रम्यन्ते ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वे
विष्णुक्रमान् क्रमेत य इमान् लोकान् भातव्यस्य मंविद्य पुन-
रिमं लोकं प्रत्यवरोहेदिति” इति । विष्णुक्रमाणां स्वर्गार्थ-
त्वाद्विष्णुक्रमैरस्मास्त्रोकात् प्रच्युतिर्भवति, तस्याः प्रच्युतेः परि-
हारोपायं ब्रह्मवादिनः परस्परमेवमाहुः, यो यजमानो
वैरिण इमांस्त्रोकान् तेन मम्यादितान् वैरिनिःसारणेन लब्ध्वा
विष्णुक्रमैः स्वर्गारोहणादूर्ध्वं पुनरिमं मनुष्यलोकं प्रत्यवरो-
हेत् स एव यजमानो विष्णुक्रमेषु चतुर इति । मन्त्रं व्याचष्टे
“एष वा अस्य लोकस्य प्रत्यवरोहे यदाहेदमहगमुं भातव्य-
माभ्यो दिग्भ्योऽसौ दिव इतीमानेव लोकान् भातव्यस्य मं-
विद्य पुनरिमं लोकं प्रत्यवरोहति” इति । इदमहमित्यादि
मन्त्रमाहेति यदेष एव पाठोऽस्य भूलोकस्य मन्त्रो प्रत्यव-
रोहः । आत्माभिमर्शनमन्त्रं व्याचष्टे “मं ज्योतिषाऽभृवमि-
त्याहास्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति” इति । एतल्लोकप्रापकेन
ज्योतिषा सङ्गतोऽहमित्येवं मन्त्रे प्रतीयमानत्वात् । प्रदक्षिणा-
वृत्तिमन्त्रं व्याचष्टे “ऐन्द्रीमावृतमन्वावर्तु इत्याहामौ वा आ-
दित्य इन्द्रस्तस्मैवावृतमनु पर्यावर्तते” इति । परमैश्वर्ययोगा-
दादित्यस्येन्द्रत्वं । प्रदक्षिणावृत्तिं विधत्ते “दक्षिणा पर्यावर्तते

स्वमेव वीर्यमनु पर्यावर्तते तस्मादक्षिणोऽर्ध आत्मनो वीर्या-
वत्तरोऽथो आदित्यस्यैवावृतमनु पर्यावर्तते” इति । दक्षिणा
प्रादक्षिणेन । दक्षिणभागमवस्थाप्य वामभागस्य परिभ्रमणं
प्रादक्षिण्यं, पुरुषस्य दक्षिणे भागे मामर्थ्यातिशयसङ्गावात् ।
तदेवानुसृत्यावृत्तिः कृता भवति । यस्मादक्षिणभागे वीर्यं
श्रुतेरभिप्रेतं तस्मात्क्षोकेषु सर्वेषु व्यापारेषु दक्षिणहस्तस्यैव वी-
र्यातिशय उपलभ्यते । किञ्च आदित्यो मेरुं प्रदक्षिणीकरोति,
तदप्यत्रानुसृतं भवति । विपर्ययेणावृत्तिमन्त्रं व्याचष्टे “ममहं
प्रजया सं मया प्रजेत्याहाशिषमेवैतामाशास्ते” इति । स्वयं यथा
प्रजादिना सङ्गच्छते तथा प्रजादिरपि स्वेन सङ्गच्छत इत्ये-
तदुभयं द्वितीयावृत्त्या प्रार्थ्यते । समिदाधानमन्त्रं स्पष्टार्थत्वेन
व्याचष्टे “समिद्धो अग्ने मे दीदिहि ममेद्धा ते अग्ने दीद्या-
समित्याह यथायजुरेवैतत्” इति । आहवनीयोपस्थानमन्त्रं
व्याचष्टे “वसुमान् यज्ञो वसीयान् भूयाममित्याहाशिषमेवैता-
माशास्ते” इति । वसीयानतिशयेन धनवान् । विधत्ते “बहु
वै गार्हपत्यस्थान्ते मिश्रमिव चर्यत आग्निपावमानीभ्यां गार्ह-
पत्यमुपतिष्ठते पुनात्येवाग्निं पुनीत आत्मानं द्वाभ्यां प्रति-
ष्ठितौ” इति । गार्हपत्योऽजस्रं धार्यते, तथा भति तस्मिन्नग्नौ
बहुविधजन्तुपातः सम्भाव्यते । अतो यजमानेन गार्हपत्यस्य
समीपे पापमिश्रमिव द्दोमादिकर्मानुष्ठीयते । तत अग्न आयूं-
षीत्याद्याभ्यां अग्निपवमानदेवताकाभ्यां शुद्धिहेतुभ्यामृग्भ्याम-
ग्न्युपस्थाने वक्त्रेः स्वस्य च शुद्धिर्भवति । अन्यमपि गार्हपत्योप-

स्थानमन्त्रं व्याचष्टे “अग्ने गृहपत इत्याह ययायजुरेवेतच्छत५
हिमा इत्याह शतं त्वा हेमन्तानिन्धिषीयेति वावेतदाह
पुत्रस्य नाम गृह्णात्यन्नादमेवेनं करोति तामाशिषमाशामे त-
न्तवे ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रोऽजातः स्यात्तेजस्येवास्य
ब्रह्मवर्चसो पुत्रो जायते तामाशिषमाशामेऽमुष्मे ज्योतिष्मती-
मिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रो जातः स्यात्तेज एवास्मिन् ब्रह्मवर्चम-
दधाति” इति । तदिदं मन्त्रब्राह्मणं स्पष्टार्थं पूर्वप्रपाठकं
व्याख्यातञ्च । तत्र नाम गृह्णातीति विधिः । तद्गृहणे प्रकारवि-
शेषमाहापस्तम्बः “तन्त्रव इत्यजातस्यामुष्मा इति जातस्य” इति ।
अजातस्य पुत्रस्य विशेषनामाभावात् तन्त्रव इत्येतदेव मामान्य-
नाम गृह्णीयात्, जातस्य पुत्रस्य त्वमुष्मा इत्यनेन विशेषनामनि-
र्देशो विवक्ष्यते । यज्ञविमोकमन्त्रं व्याचष्टे “यो वै यज्ञं प्रयुज्य
न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवति कस्त्वा युनक्ति स त्वा विमु-
ञ्चत्वित्याह प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिर्नैवेनं युनक्ति प्रजापतिना
विमुञ्चति प्रतिष्ठित्यै” इति । व्रतविमर्जनमन्त्रं व्याचष्टे “ईश्वरं
वै व्रतमविष्टुष्टं प्रदहोऽग्ने व्रतपते व्रतमचारिषमित्याह व्रत-
मेव विष्टुजते शान्त्या अप्रदाहाय” इति । यद्व्रतं गृहीतं
मन्त्रं विष्टुष्टं तद्व्रतं प्रदहो यजमानं प्रदग्धुं ईश्वरं समर्थं । अग्ने
व्रतपत इत्यादिमन्त्रपाठ एव व्रतविमर्गः, तेन शीतं मत् तं
न दहति । पुनरालम्बमन्त्रं व्याख्यातुं प्रसूतिं “पराङ् वाव
यज्ञ एति न निवर्तते पुनर्या वै यज्ञस्य पुनरालम्बं विद्वान्

यजते तमभिनिवर्तते” इति । पराङ् वाव विमुख एव पुनर्न निवर्तते, पुनरालम्भमन्त्रवादिनं* यजमानं प्रति तु पुनर्निवर्तते, पुनरप्यभावनुतिष्ठतीत्यर्थः । मन्त्रं व्याचष्टे “यज्ञो बभूव स आवभूवेत्याहैष वै यज्ञस्य पुनरालम्भस्तेनैवेनं पुनरालभते” इति । एष वै मन्त्रपाठ एव । गोमतीमन्त्रं विधातुं प्रसूति “अनवरुद्धा वा एतस्य विराड् आहिताग्निः सन्नसभः पशवः खलु वै ब्राह्मणस्य सभा” इति । यो यजमान आहिताग्निरपि सन् सभारहितो भवेत् एतस्य यजमानस्य विराट् विशेषेण राजमाना स्त्रोचितसभा कदाचिदप्यनवरुद्धा अस्त्राधीना भवति, यागकाले सभाहीनस्य लोकव्यवहारकालेऽपि सभा न सम्भवेदित्यर्थः । नात्र राज्ञ इवामात्यस्त्रभट् रूपं सभा ब्राह्मणस्त्रोचिता, किन्तुर्हि यज्ञनिष्पादका द्विपादश्चतुष्पादश्च पशवोऽस्य सभा । मन्त्रं विधत्ते “इद्धा प्रादुक्तस्य ब्रूयाद्गोमाꣳ अग्नेऽविमाꣳ अश्वी यज्ञ इत्यव सभाꣳ रुन्धे प्र सहस्रं पशूनाप्नोत्याऽस्य प्रजायां वाजी जायते” इति । “भूमनिन्दाप्रशंसासु” इति वैयाकरणैरुक्तत्वात् गोमानित्यादिको मतुप्प्रत्ययो बाहुल्यवाची । अतः सहस्रप्रार्थित्युक्ता । इडावान् प्रजावानिति मन्त्रेऽभिधानादस्य प्रजायामन्वतः पुत्रस्योत्पत्तिर्युक्ता ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ * ॥

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय दिव्यो
 गन्धर्वः । केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचमय
 स्वदाति नः । इन्द्रस्य वज्रोऽसि वाचघ्नस्त्वयायं वृचं
 वध्यात् । वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदिति नाम
 वचसा करामहे । यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविवेश
 तस्यां नो देवः सविता धर्मं साविपत् । असु ॥ १ ॥

अन्तरमृतमसु भेषजमपामुत प्रशस्तिष्ठश्वा भवथ
 वाजिनः । वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः सप्तविंश-
 तिः । ते अग्रे अश्वमायुञ्जन्ते अस्मिन् जवमादधुः ।
 अपान्नपादाशुहेमन्य ऊर्मिः ककुद्भान् प्रतूर्तिर्वाज-
 सातमस्तेनायं वाजः सेत् । विष्णोः क्रमेऽसि विष्णोः
 क्रान्तमसि विष्णोर्विक्रान्तमस्यङ्गौ न्यङ्कावभितो रथं
 यौ ध्वान्तं वाताग्रमनु सच्चरन्तौ दूरेहेतिरिन्द्रियावान्
 पतन्ती ते नोऽग्नयः पप्रयः पारयन्तु ॥ २ ॥

असु न्यङ्गौ पञ्चदश च ॥ ७ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपा-
 ठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ • ॥

इत्थं षट्सुखनुवाकेषु दार्शिकयाजमानब्राह्मणशेषो वर्णितः ।
अथ देवसवितः प्रसुवेत्यादिषु षट्सु वाजपेयविषया आध्वर्यव-
मन्त्रा उच्यन्ते । तत्रास्मिन् सप्तमेऽनुवाके रथविषया मन्त्राः
कथ्यन्ते । तेषां वाजपेयमन्त्राणां व्याख्यानं ब्राह्मणग्रन्थे प्रथम-
काण्डे तृतीयप्रपाठके द्वितीयमारभ्य नवमान्त्यष्टसुखनुवाकेषु
आह्नातं । तत्र वाजपेयविधिर्ग्रहविधिः पशुविधिश्चाद्येषु त्रि-
ष्वनुवाकेषु क्रमेणाह्नाताः । अनयोर्वाजपेयविषययोर्मन्त्रब्रा-
ह्मणयोरत्यन्तविप्रकृष्टदेशवर्तित्वेन बुद्धिमन्निधभावाच्चेष्टाणां
प्रतिपत्तिभौकर्याय पूर्वाक्तदार्शिकसौमिककाण्डवद्ब्राह्मणेन स-
हैव मन्त्रा व्याख्यायन्ते । तस्य च ब्राह्मणस्य प्रथमानुवाके वा-
जपेयं विधातुं प्रसीति “देवा वै यथादर्शं यज्ञानाहरन्त ।
योऽग्निष्टोमं । य ऊक्थं । योऽतिरात्रं । ते सहैव सर्वं वाज-
पेयमपश्यन् । तै अन्योऽन्यस्मै नातिष्ठन्त । अहमनेन यजा इति ।
तेऽब्रुवन् । आजिमस्व धावामेति । तस्मिन्नाजिमधावन् । तं
बृहस्पतिरुदजयत् । तेनायजत । स स्वाराज्यमगच्छत् । तमि-
न्द्रोऽब्रवीत् । मामनेन याजयेति । तेनेन्द्रमयाजयत् । सोऽयं
देवतानां पर्येत् । अगच्छत्स्वाराज्यं । अतिष्ठन्तास्मै ज्यैष्ठ्याय”
इति । देवानां मध्ये कश्चिदग्निष्टोमं ददर्श अन्य-ऊक्थं अपरो
ऽतिरात्रं ते च स्वस्वदर्शनमनतिक्रम्य तान् यज्ञानाहरन्त अनु-
ष्ठितवन्तः । ते देवाः सर्वे सहैव वाजपेयं दृष्ट्वाऽहमेव प्रथम-
मनेन वाजपेयेन यजा इत्येवं विवदमानाः परस्परं प्रथ-
मानुष्ठादवलक्षणाय ज्यैष्ठ्याय नातिष्ठन्त ज्यैष्ठ्यं नाङ्गीचक्रुः ।

तत एवं समयं चक्रुः, अस्माकं मध्ये आजिधावनेन यः कश्चि-
ज्जयति स एव ज्येष्ठोऽस्त्विति । आजिधावनप्रदेशस्यावधिर्भू-
मिविशेषः । एवं समयं कृत्वा तस्मिन् वाजपेयविषये विजया-
याजिमधावन्, तत्र तं वाजपेयं प्रति धावन् बृहस्पतिरुत्क-
र्षेणाजयत्, इतरेभ्यः प्रथममवधिं पस्पर्श । ततः प्रथमं स एव
तेन वाजपेयेनेद्वा स्वाराज्यमपारतन्त्यरूपं महाराज्यमग-
च्छत् । तत इन्द्रस्तं बृहस्पतिं सम्प्रार्थ्य तेन वाजपेयेनेष्टा देवा-
नां मध्ये ज्येष्ठत्वमपारतन्त्येण स्वर्गाधिपत्यलक्षणं स्वाराज्यं
चागच्छत्, अस्येन्द्रस्य ज्यैष्ठ्यमितरे सर्वे देवा मात्मर्थं परि-
त्यज्याङ्गीचक्रुः । स्वाराज्यादिकामिनो वाजपेयं विधत्ते “य
एवं विद्वान् वाजपेयेन यजते । गच्छति स्वाराज्यं । अयं
समानानां पर्येति । तिष्ठन्तोऽस्मै ज्यैष्ठ्याय” इति । अधिकारिवि-
शेषविधिमुच्ययति “स वा एष ब्राह्मणस्य संव राजन्यस्य च यजः”
इति । स बृहस्पतिनानुष्ठितः, एष इन्द्रेणानुष्ठितः । देवानां
मध्ये बृहस्पतिः ब्राह्मणजात्यभिमानो, इन्द्रः क्षत्रियजात्यभि-
मानो, ताभ्यामेवानुष्ठितत्वान्मनुष्येष्वपि ब्राह्मणराजन्ययोरैवा-
त्राधिकारो न तु दैवस्य । अत एवापस्तम्ब आह “शरदि
वाजपेयेन यजेत ब्राह्मणो राजन्या वृद्धिकामः” इति । नाम-
निर्वचनं दर्शयति “तं वा एतं वाजपेय इत्याहुः । वाजाणो वा
एष । वाजः ह्यितेन देवा ऐषन्” इति । वाजो देवान्तरूपः
सोमः पेयो यस्मिन् यागे स वाजपेय इत्येकं निर्वचनं । यस्मा-
देतेन यज्ञेन देवा वाजं फलरूपमन्नं आप्तुमैच्छन्, तस्मादन्न-

रूपो वाजः पेयः प्राप्यो येन स वाजपेय इत्यपरं निर्वचनं ।
 सोमस्यैतद्यागसाधनत्वात् तदभेदेन यागं तद्देदनञ्च स्तौति
 “सोमो वै वाजपेयः । यो वै सोमं वाजपेयं वेद । वाज्यैवेनं
 पीत्वा भवति । आऽस्य वाजी जायते” इति । एनं वाजपेय-
 गतं सोमं । फलभूतान्नाभेदोपचारेण स्तौति “अन्नं वै वाज-
 पेयः । य एवं वेद । अत्यन्नं । आऽस्थान्नादो जायते” इति ।
 यागप्रतिपादकवेदाभेदोपचारेण स्तौति “ब्रह्मा वै वाजपेयः ।
 य एवं वेद । अत्ति ब्रह्माणन्नं । आऽस्य ब्रह्मा जायते” इति ।
 ब्रह्मणा वेदाध्यापनसम्पादितया गुरुदक्षिणेत्यर्थः । ब्रह्मा
 वेदाध्यापकः । मन्त्रोच्चारणसाधनभूतवागभेदोपचारेण स्तौति
 “वाग्वै वाजस्य प्रसवः । य एवं वेद । करोति वाचा वीर्यं ।
 ऐनं वाचा गच्छति । अपिवतीं वाचं वदति” इति । देवसवि-
 तः प्रसुतेत्यादिमन्त्ररूपा वागेव वाजस्य वाजपेयस्य प्रसव
 उत्पत्तिहेतुः । य एतद्देदिता स तथा सभायां पाण्डित्यरूपया
 वाचा वीर्यमतिशयं करोति, सभागतश्च विद्वत्सङ्घः स्तुतिरू-
 पया वाचा युक्त एनमागच्छति बज्रधा प्रशंसतीत्यर्थः । पुन-
 रपि वाजपेयवाक्यं श्रोष्यामि तदर्थं ज्ञास्यामि अनुष्ठास्यामी-
 त्येतादृशीं पुनरपीत्यपिशब्दोपेतां वाचं सर्वदा दर्शयति श्रद्धालु-
 र्भवतीत्यर्थः । एकादशानुवाकगतानामुज्जितिमन्त्राणां पाठं
 विधातुं प्रस्तौति “प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् । स
 आत्मन् वाजपेयमधत्त । तं देवा अब्रुवन् । एष वाव यज्ञः ।
 यद्वाजपेयः । अथेव नोऽवास्त्विति । तेभ्य एता उज्जितीः

प्रायच्छत्” इति । प्रजापतिरितरेभ्यो देवेभ्योऽग्निष्टोमादीन् यज्ञान् विभज्य दत्त्वा वाजपेयं स्वस्मिन्नेव स्थापितवान्, देवाश्च वाजपेय एव मुखो यज्ञोऽतोऽस्माकमप्यत्र भागोऽस्त्वित्यंशु- वन्, स च तेभ्य उज्जितिमन्त्रान् प्रायच्छत् । विधत्ते “ता वा एता उज्जितयो व्याख्यायन्ते । यज्ञस्य सर्वत्वाय । देवताना- मनिर्भागाय” इति । व्याख्यायन्ते व्याख्यायेरन् पठनीया इत्यर्थः । तत्पाठेन यज्ञस्य सर्वत्वमवैकल्यं भवति । देवताश्च भा- गयुक्ता भवन्ति । तेषु मन्त्रेष्वग्निरश्विनौ विष्णुः सोम इत्येवं तत्तद्भागभाजो देवता आम्नाताः । अयं विधिरापस्तम्बेन स्पष्टं दर्शितः “अग्निरैकाक्षरेणेति धावत्तूज्जितोर्यजमानं वाचयति” इति । उज्जितिमन्त्राणां रथधावनकाले पठनीयत्वात् धावन- विधिसमीप एवायं विधिरुक्कृत्यः । अस्य च विधुत्कर्षस्य प्रसङ्गेन बुद्धिस्यं पुरुषार्थत्वेन क्रतुप्रकरणादुक्त्यर्थः । कश्चित्प्रति- ग्रहनिषेधं विधितुः प्रसीति “देवा वै ब्रह्मणश्चान्नस्य च शम- लमपाघ्नन् । यद्ब्रह्मणः शमलमामीत् । सा गाथा नाराशंस- स्यभवत् । यदन्नस्य । सा सुरा” इति । ब्रह्मणो वेदस्य शमलं मलिनभागमपाघ्नन् अपनीतवन्तः । नराणां राजामात्यादी- नामा समन्तात् प्रशंसन् नाराशंसः, तद्विषया गीर्नाराशंभी । प्रतिग्रहनिषेधं विधत्ते “तस्माद्गायतस्य मत्तस्य च न प्रतिगृह्णां । यत्प्रतिगृह्णीयात् । शमलं प्रतिगृह्णीयात्” इति । यस्मात्सौक्तिक- मनुष्यविषयगानसुरे मलरूपे, तस्मात्तादृशगानपरस्य सुरा- यानमत्तस्य च धनं न प्रतिगृह्णीयात् । प्रकारान्तरेण वाज-

पेयं प्रशंसति “सर्वा वा एतस्य वाचोऽवरुद्धाः । यो वाजपेय-
याजी । या पृथिव्यां याग्नौ या रथन्तरे । यान्तरिक्षे या
वायौ या वामदेव्ये । या दिवि यादित्ये या बृहति । याप्सु
द्यौषधीषु या वनस्पतिषु” इति । पृथिव्यन्तरिक्षद्युरूपं यज्ञो-
क्तत्रयं तदभिमानिदेवतात्रयं, रथन्तरवामदेव्यबृहद्रूपं उक्त-
लोकाभिमानिदेवताप्रियं यज्ञामत्रयं, अबोषधिवनस्पतिरूपं
यद्यागोपयुक्तद्रव्यत्रयं, तस्य सर्वस्य सम्बन्धिन्यो या वाचः ताः
सर्वा एतस्य वाजपेययाजिनोऽवरुद्धाः सम्पन्नाः । तत्र साम-
सम्बन्धिन्यो वाचस्तदाश्रयभूता च्छेद एव । पृथिव्यै त्वान्तरिक्षाय
त्वा दिवे लेत्येते यूपप्राक्षणमन्त्राः पृथिव्यादिविषया वाचः ।
अग्न आयूंषीत्यादिराग्नेयातिग्राह्यमन्त्रोऽग्निविषया वाक् ।
आ वायो भूषेति ग्रहान्तरमन्त्रो वायुविषया वाक् । तुरीया-
दित्यसवनं त इन्द्रियमित्यादिग्रहान्तरमन्त्र आदित्यविषया
वाक् । आप उन्दन्वित्यादिरबुविषया वाक् । ओषधे त्राय-
स्वैनमित्योषधिविषया वाक् । सृष्ट्या देवो वनस्पतिरित्या-
दिर्वनस्पतिविषया वाक् । एवं पृथिवी दीक्षेत्यादयो बहव
उदाहार्याः । तदेवं सर्ववागवरोधाद्वाजपेयः प्रशस्तः । तामिमां
प्रशंसामुपमंहरति “तस्माद्वाजपेययाज्यार्लिजोः” । सर्वा ह्यस्य
वाचोऽवरुद्धाः” इति । आर्लिजोः वाजपेयं यद्युं प्रशस्तानृ-
त्विजोऽर्हति । वाजपेयेनेष्टा परार्थमार्लिज्यञ्चार्हति । इत्यमे-
केनानुवाकेन वाजपेयो विहितः । अथान्येनानुवाकेन ग्रहवि-
शेषा विधीयन्ते । तत्रातिग्राह्यान् विधातुं प्रस्ताति “देवा वे

यदन्यैर्गर्ह्यैर्यज्ञस्य नावारून्धत । तदतिग्राह्यैरतिगृह्यावारून्धत । तदतिग्राह्याणामतिग्राह्यत्वं” इति । अन्यैरिन्द्रवायवादिगर्ह्यैर्यत् फलं न प्राप्नुवन् तदप्राप्यं फलमतिग्राह्यमञ्जकैर्गर्ह्यैरतिग्राह्येन गृहीत्वा स्वाधीनं कृतवन्तः । इतरग्रहानतिक्रम्य दृष्टाप्यं फलं गृह्यत एभिरित्यतिग्राह्याः । विधत्ते “यदतिग्राह्या गृह्यन्ते यदेवान्यैर्गर्ह्यैर्यज्ञस्य नावरून्धे । तदेव तैरतिगृह्यावरून्धे” इति । प्रकृतिगतानामाग्नेयैर्द्रमौर्याणामतिग्राह्याणां चोदकादेव प्राप्तत्वात् तद्विधिलभान्तिव्युंदाभाय सङ्ख्याविशेषं विधत्ते “१२ गृह्यन्ते । पाङ्क्तो यज्ञः । यावानेव यज्ञः । तमाप्नावरून्धे” इति । धानाः करम्भ इत्यादिब्राह्मणोदाहरणेन यज्ञस्य पाङ्क्तत्वमसकृद्गर्हितं । वक्ष्यमाणैरिन्द्राय जुष्टं गृह्यामीत्येतादृशैरिन्द्रलिङ्गकैर्मन्त्रैरेव तद्गृहणं विधत्ते “सर्व ऐन्द्रा भवन्ति । एकधैव यजमान इन्द्रियं दधाति” इति । सर्वेषामेकदेवताकलनेनैकविधेन्द्रियधारकत्वं । ग्रहान्तराणि विधत्ते “सप्तदश प्रजापत्या ग्रहा गृह्यन्ते । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराष्ट्यै” इति । प्रजापतेः सप्तदशत्वं “यो वै सप्तदशं” (मं०१का०।६प्र०।११अ०) इत्यत्रोपपादितं । वक्ष्यमाणामया विष्टा इत्यादिकामृचं कुविदङ्गैत्यादिकाञ्च विश्वविशेषेण व्यवस्थितां विधत्ते “एकयर्चा गृह्णाति । एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति” इति । तेषु ग्रहेषु द्रव्यद्वयं विधत्ते “सोमयैचांश्च सुराग्रहांश्च गृह्णाति । एतद्वै देवानां परममन्नं यत्सोमः । एतन्मनुष्याणां यत्सुरा । परमं णेवास्मा अन्नाद्येनावरमन्नाद्यमवरून्धे” इति । मनुष्याणामधमज्जातीना-

मिति शेषः । शालिमुद्गादिकं परमान्नं, यावनालप्रियङ्गादि-
 कमवरं । यदा परमान्नसम्पत्तिः तदानीमवरान्नसम्पत्तिः किमु
 वक्तव्या । उक्तग्रहप्रकारश्चापस्तम्बेन स्पष्टीकृतः “ऐन्द्रमतिग्राह्यं
 गृहीत्वा ‘उपयामगृहीतोऽसि नृषदं त्वा’ इति पञ्चैन्द्रानतिग्राह्यान्
 गृह्णाति तेषां पूर्ववत्कल्पः, षोडशिनं गृहीत्वा ‘अयं विष्टा जनयन्
 कर्वराणि’ इति सप्तदश प्राजापत्यान् गृह्णाति तेषां षोड-
 शिवत्कल्पः ‘कुविदङ्ग’ इत्यपरस्मिन् वरे प्रतिप्रस्थाता सप्तदशभि-
 रूपयामैः सुरायहान् गृह्णाति” इति । द्विविधग्रहविधिमनूय
 प्रशंसति “सोमग्रहान् गृह्णाति । ब्रह्मणे वा एतत्तेजः । यत्सोमः ।
 ब्रह्मण एव तेजसा तेजो यजमाने दधाति । सुरायहान्
 गृह्णाति । अन्नस्य वा एतच्छमलं । यत्सुरा । अन्नस्यैव शमलेन
 शमलं यजमानादपहन्ति” इति । ब्रह्मणे ब्राह्मणस्योचितं
 तेजः सोमः । अत एव तदभावे त्रात्यत्वमाह्वयते “यस्य पिता
 पितामहे वा सोमं न पिबेत् स त्रात्यः” इति । प्रकारान्त-
 रेण विधिद्वयं प्रशंसति “सोमग्रहाः सुरायहाः गृह्णा-
 ति । पुमान् वै सोमः । स्त्री सुरा । तन्मिथुनं । मिथुनमेवास्य
 तद्यज्ञे करोति प्रजननाय । आत्मानमेव सोमग्रहैः स्पृणोति ।
 जायाः सुरायहैः । तस्माद्वाजपेययाज्यमुष्णिलोके स्त्रियः
 सम्भवति । वाजपेयाभिजितः ह्यस्य” इति । स्पृणोति प्रीण-
 यति । तस्माज्जायाभिमानिदेवतायाः सुरायहैस्तोषितत्वात्
 स्वर्गलोके स्थापेक्षितां रम्भादिस्त्रियमनुभवति, तदेतत्सामर्थ्य-
 मस्य युक्तं वाजपेयेन सम्पादितत्वात् । वर्गद्वयस्य पूर्वोत्तर-

कालविशेषं स्थानविशेषश्च विधत्ते “पूर्वं सोमग्रहा गृह्णाते ।
 अपरे सुराग्रहाः । पुरोऽक्षं सोमग्रहान्त्वादयति । पश्चाद-
 क्षं सुराग्रहान् । पापवस्यमस्य विधत्ते” इति । पुरोऽक्षं शक-
 टस्याधस्तात् अक्षस्य पुरः । पापं सुराग्रहरूपं निन्दितं कर्म,
 ‘वस्यमं वसुमत्तरं’ सोमग्रहरूपं पुण्यं कर्म, तयोर्विधत्ते वि-
 भागेन धारणाय । व्यतिषङ्गं विधत्ते “एष वै यजमानः ।
 यत्सोमः । अन्नं सुरा । सोमग्रहाः सुराग्रहाः व्यति-
 षजति । अन्नाद्येनैवेनं व्यतिषजति” इति । व्यतिषङ्गप्रकार
 आपस्तम्बेन दर्शितः “व्यतिषङ्गं सोमग्रहेः सुराग्रहान् गृह्णाति
 पूर्वोऽध्वर्युर्गृह्णाति जघन्यः प्रतिप्रस्थाता” इति । व्यतिषङ्गं
 व्यतिषज्येत्यर्थः । अध्वर्युणा प्रथमे सोमग्रहे गृहीते मति प्रति-
 प्रस्थाता प्रथमं सुराग्रहं गृह्णीयात् । ततो द्वितीये द्वितीयं,
 सोऽयं व्यतिषङ्गः । अध्वर्योरुद्भवणस्य विधास्यमानस्य मन्त्रमु-
 त्पाद्य व्याचष्टे “समृचः स्य सं मा भद्रेण पृङ्गेत्याह । अन्नं वै
 भद्रं । अन्नाद्येनैवेनं सृष्टजति” इति । हे सोमग्रहा यूयं
 समृचः स्य सम्यक्चोद्याः स्य, अतो मां भद्रेण श्रेयमानेन समृक्तं
 संयोजयत । प्रतिप्रस्थातुरुद्भवणस्य विधास्यमानस्य करणभूतं
 मन्त्रमुत्पादयितुं प्रस्तौति “अन्नस्य वा एतच्छमलं यत्सुरा ।
 पाप्मेव खलु वै शमलं । पाप्मना वा एनमेतच्छमलेन व्यतिष-
 जति । यत्सोमग्रहाः सुराग्रहाः व्यतिषजति” इति ।
 पाप्मेव पापरूपमेव लोकवेदनिषिद्धत्वात् । मन्त्रमुत्पाद्य व्या-
 चष्टे “विपृचः स्य वि मा पाप्मना पृङ्गेत्याह पाप्मनैवेनं शम-

लेन व्यावर्त्तयति । तस्माद्वाजपेययाजी पूतो मेधो दक्षिणः” इति । हे सुराग्रहा यूयं विष्टचः स्य विभागयोग्याः स्य अतौ मां प्राप्नना विष्टक्लं वियोजयत । तस्मात् पापव्यावृत्तत्वादयं शुद्धो यष्टुं दक्षिणां दातुञ्च योग्यः । अर्ध्व्युप्रतिप्रस्थात्रोरुद्रवणं विधत्ते “प्राङ् द्रवति सोमग्रहैः । अमुमेव तैर्लोकमभिजयति । प्रत्यङ् सुराग्रहैः । इममेव तैर्लोकमभिजयति” तदेतदुद्रवणमापस्तम्बः स्पष्टीचकार “समृचः स्य सं मा भद्रेण पृक्तेति प्राङ्ध्वर्युः सोमग्रहैरुद्रवति विष्टचः स्य वि मा प्राप्नना पृक्तेति प्रत्यङ् प्रतिप्रस्थाता सुराग्रहैराहवनीयं न्यङ् ते सोमग्रहैरवतिष्ठन्ते मार्जालीयं न्यङ् ते सुराग्रहैः” इति । प्रचारं विधत्ते “प्रतिष्ठन्ति सोमग्रहैः । यावदेव सत्यं । तेन सृयते” इति । प्रतिष्ठन्ति प्रचरन्ति जुह्वतीत्यर्थः । सत्यमवश्यंभावि फलं तद्यावदस्ति तेन सर्वेणायं यजमानः सृयते प्रेर्यते । कृत्स्नं फलमुद्दिश्य सोमग्रहैर्जितवान् भवतीत्यर्थः । विधत्ते “वाजसृजः । सुराग्रहान् हरन्ति । अनृतेनैव विशः सः सृजति” इति । वाजसृतोऽन्नस्यार्जयितारो वैशाः, तेभ्यः सुराग्रहान् सोमरहितान् दद्युः, सुरायाः शमलत्वेनानृतमदृशत्वादिशमधमजातिमनृतेनैव संयोजितवान् भवति । दक्षिणविशेषं विधत्ते “हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं ददाति । मधव्योऽमानीति” इति । मधु माचिकं । मध्वादिभोग्यद्रव्ययुक्तो भवानीत्यनेनाभिप्रायेण मधुपूर्णं सुवर्णपात्रं दद्यात् । तद्दानस्य कृष्णलदानसाहित्यं विधत्ते “एकधा ब्रह्मण उपहरति । एकधैव यज-

मान आयुस्तेजो दधाति” इति । कृष्णलमाहित्यञ्चापस्त्वो
दर्शयति “कृष्णलं कृष्णलं वाजसृज्यः प्रयच्छति तानि प्रत्यादाय
ब्रह्मणे ददाति मधुष्ठालञ्च मैवर्णं शतमानस्य कृतं” इति ।
यहविधिमनेनानुवाकेन समाप्यानुवाकान्तरे पशून् विधातुं
प्रस्तौति “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । नाग्निष्टोमो नोक्थः । न
षोडशी नातिरात्रः । अथ कस्मादाजपेये सर्वं यज्ञक्रतवोऽव-
रूढ्यन्त इति । पशुभिरिति ब्रूयात्” इति । यज्ञशब्देनोद्देश-
त्यागरूपाः प्रयाजादयः प्रत्येकमभिधीयन्ते । तत्समूहरूप एव
फलसाधनात्मा कर्मविशेषः क्रतुः । वेदवादिनो मिलित्वा
परस्परमेवं विचारयन्ति, यज्ञाश्च क्रतवश्च सर्वेऽपि वाजपेये
ऽन्तर्भूता इत्यस्ति प्रसिद्धिः, तत्कथमुपपद्यते । तथा हि प्रया-
जादीनां दीचणीयादिद्वारा तत्रान्तर्भावेऽप्यग्निष्टोमादीना-
मनन्तर्भावात् । तेषां ब्रह्मवादिनां मध्ये कश्चिद्बुद्धिमानेवमुत्तरं
ब्रूयात् ‘अग्निष्टोमादिगतैराग्नेयादिसवनोयपशुभिः क्रतवो
ऽन्तर्भूताः’ इति । पशून् विधत्ते “आग्नेयं पशुमालभते ।
अग्निष्टोममेव तेनावरून्धे । ऐन्द्राग्नेनोक्थं । ऐन्द्रेण षोडशिनः
स्रोत्रं । सारस्वत्यातिरात्रं । मारुत्या बृहतः स्रोत्रं । एतावन्तो
वै यज्ञक्रतवः—तान् पशुभिरैवावरून्धे” इति । आग्नेयादयो
ऽग्निष्टोमादीनां व्यावर्तकाः पशवः । षोडशिनो यहस्य स्रोत्रं,
तेन स क्रतुरूपलक्ष्यते । सारस्वती मेषी, सा चातिरात्रस्य
व्यावृत्तिहेतुः । मारुती वशा, तयानूबन्धया बृहत्साममन्त्रि
स्रोत्रमवरून्धे, तेन च स्रोत्रेण वाजपेय उपलक्ष्यते । तस्य चा-

साधारणत्वात् तानेतान् पशुविधीन् बोधायन उदाहरति
 “आश्विनं गृहीत्वा षड्विंशत्या आदाय यूपमग्नेति खर्वतं यूप-
 मुत्सृज्याथैनान् पशून्मुपाकरोत्याग्नेयमैन्द्राग्नमैन्द्रं मारुतीं वशां
 सप्तदश प्राजापत्यान् श्यामान् एकरूपान् सारस्वतीमन्ततः”
 इति । आपस्वस्वस्वाग्नेयादीनां चोदकप्राप्तानामनुवादं मत्वा
 मेषीमारुत्योर्विधमुदाहरति “पशुकाले त्रीन् क्रतुपशून्पा-
 कृत्य मारुतीं वशामुपाकरोति सारस्वतीञ्च मेषीं” इति ।
 आत्मादिप्रोतिहेतुत्वेन भूम्नादिलोकजयहेतुत्वेन तेजःप्रभृति-
 धारणहेतुत्वेन च क्रतुपशून् प्रशंसति “आत्मानमेव स्यूणोत्य-
 ग्निष्टोमेन । प्राणापानावकुथ्येन । वीर्यं षोडशिनः स्तोत्रेण ।
 वाचमतिरात्रेण । प्रजां बृहतः स्तोत्रेण । इममेव लोकमभि-
 जयत्यग्निष्टोमेन । अन्तरिक्षमुकुथ्येन । सुवर्गं लोकं षोडशिनः
 स्तोत्रेण । देवयानानेव पथ आरोहत्यतिरात्रेण । नाकं
 रोहति बृहतः स्तोत्रेण । तेज एवात्मन्वत्त आग्नेयेन पशूना ।
 ओजो बलमैन्द्राग्नेन । इन्द्रियमैन्द्रेण । वाचं सारस्वत्या ।
 उभावेव देवलोकञ्च मनुष्यलोकञ्चाभिजयति मारुत्या वशया”
 इति । अत्राग्निष्टोमेनेत्यादिशब्दैस्तन्निष्पादका आग्नेयादि-
 पञ्चधा विवचिताः । पशुविधेः प्रस्तुतत्वात्, आग्नेयेन पशूनेत्य-
 न्तिमपर्यायविधानाच्च । विधत्ते “सप्तदश प्राजापत्यान् पशू-
 नालभते । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराष्ट्रै” इति । तेषु
 पशूषु गुणद्वयं वाक्यभेदमङ्गीकृत्य विधत्ते “श्यामा एकरूपा
 भवन्ति । एवमिव हि प्रजापतिः ममृधै” इति । पशूनामेक-

रूपत्वं नामैकविधशृङ्गपुच्छादिभिर्युक्तत्वं । प्रजापतिशब्देनात्रे-
 श्वरस्य हिरण्यगर्भशरीराद्यभिव्यक्तेः प्रागवस्था विवक्ष्यते । मा-
 चावस्था श्यामेव भवति । तम आभोत्तमसा गूढमिति श्रुतेः ।
 जगद्रूपस्य नानात्वस्यानुत्पत्तेरेकरूपत्वं । एकमेवाद्वितीयमिति
 श्रुतेः । पशूनां जगदीश्वरेण मास्ये मति मष्टद्विर्भवति । प्रकृ-
 तिभूतेऽग्निषोमीये पशौ पर्यग्निकरणादूर्ध्वं अविलम्बेनालम्बस्य
 विहितत्वात्, अत्रापि चादकपरस्परया तत्प्राप्तौ महामाल-
 म्बनं निषेधति “तान् पर्यग्नितानुत्पृजति” इति । तदानीं
 नालभेतेत्यर्थः । आलम्बस्य व्यवधाने कारणमाह “मरुता
 यज्ञमजिघांसन् प्रजापतेः । तेभ्य एतां मारुतो वशामाल-
 भत । तथैवैनानशमयत्” इति । सप्तदशप्रजापतिरूपो यः
 प्रजापतेर्यज्ञः, तं यज्ञं मरुतः पर्यग्निकरणादूर्ध्वं हन्तुमुद्यताः ।
 तदानीमुत्कोचरूपेण प्रजापतिर्मरुद्भ्यो वशामालभत क्रुद्धा-
 न्मरुतस्तया वशया शमितवान् । प्राजापत्यानां मञ्जपनकालं
 विधत्ते “मारुत्या प्रचर्य । एतान् मञ्जपयन्त । मरुत एव
 शमयित्वा । एतैः प्रचरति । यज्ञस्याघाताय” इति । प्रचर्य
 मारुत्या वशाया वपां ऊलेत्यर्थः । सप्तदशानां वपानां मह-
 प्रचारं विधत्ते “एकधा वपा जुहोति । एकदेवत्या हि । एते ।
 अथो एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति” इति । विधत्ते “नैवा-
 रेण सप्तदशशरीरेणैतर्हि प्रचरति । एतत्पुगेडाशा ह्यन्त ।
 अथो पशूनामेव किद्रमपि दधाति” इति । नीवारैर्निष्पन्नस्य रुः
 नैवारः, सप्तदशमङ्गाकैः शरावैर्निरुप्तः सप्तदशशरावः, तेनैव

चरुणैर्हि प्राजापत्यवपाद्योमादूर्द्धं प्रचरेत् । एष एव चरुः
 पुण्डुरोडाशस्यानीयो येषां प्राजापत्यपशूनां त एतत्पुण्डुरोडा-
 शाः । अतः प्रकृतौ यथा वपया प्रचर्य पुण्डुरोडाशेन प्रचरति
 तद्वदत्रापि । किञ्च वपोत्वेदात्यशूनां यच्छिद्रं कर्मवैकल्यं भवति
 तदेतेन चरुणा पिहितं भवति । सारस्वत्या मेध्या अङ्गप्रचा-
 रस्य कालविशेषं विधत्ते “मारस्वत्योत्तमया प्रचरति । वाग्वै
 सरस्वती । तस्मात्प्राणानां वागुत्तमा । अथो प्राजापतावेव यज्ञं
 प्रतिष्ठापयति । प्राजापतिर्हि वाक्” इति । सारस्वती यथो-
 त्तमा चरमा भवति तथा प्रचरेत्, सप्तदशपयङ्गप्रचारादूर्द्धं
 प्रचरेदित्यर्थः । यस्मात् सारस्वत्या उत्तमत्वं तस्मात्लोकेऽपि
 सरस्वतीरूपा वाक् प्राणानां चक्षुःश्रोत्रादीनां मध्ये उत्तमा
 सभामध्ये विद्वदमात्यादेर्वाग्मिनः प्रागल्भ्यदर्शनात् । किञ्च
 प्राजापतेः सरस्वतीपतित्वात् तदभेदोपचारेण वायूपत्वे सति
 सारस्वत्या समापनेन प्राजापतावेव यज्ञः समापितो भवति ।
 सारस्वत्या मेध्याः कश्चिद्गुणं विधत्ते “अपन्नदती भवति ।
 तस्मान्मनुष्याः सर्वा वाचं वदन्ति” इति । अपतितदन्नोपेता
 मेधो कार्या । लोकेऽप्यपतितदन्नाः पुरुषाः सर्वाण्यन्नगणि
 यथोक्तस्थानप्रयत्नोपेतान्येवोच्चारयन्ति । तदेव ब्राह्मणगतेना-
 नुवाकत्रयेण वाजपेयगता विधयो निरूपिताः । अथ मन्त्र-
 व्याख्यानरूपान् ब्राह्मणानुवाकान् तत्तन्मन्त्रैः सहैवोदाह-
 रामः । तत्र प्रथममन्त्रस्य विनियोगं बोधायन आह ‘दीच-
 णीयां निर्वस्यन् सावित्रं जुहोति “देव सवितः प्रसुव यज्ञं

प्रसुव यज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्वः । केतपूः केतं नः पुनातु
वाचस्पतिर्वाचमयं स्वदाति नः" स्वाहेति । दीक्षाहुतोर्होष्यन्
सावित्रं जुहोति । प्रायणीयां निर्वप्यन् सावित्रं जुहोति" इति ।
हे सवितर्देव प्रेरकान्तर्यामिन् अस्मदीयं वाजपेययज्ञं प्रव-
र्तय, यज्ञपतिं यजमानं भगाय अनुष्ठानरूपार्थे शर्षाय । दिवि-
भवे यो गन्धर्वः सवितुरनुग्रहात् केतान् पुनाति प्राणिनां
विज्ञानानि शोधयति, सोऽस्माकं केतं वाजपेयविज्ञानं पुना-
तु शोधयेत् । वाचस्पतिश्च सवित्रानुज्ञातोऽद्यास्मिन् कर्मणि
वाचं अस्माभिः पठितान् वाजपेयमन्त्रान् स्वदाति स्वदयतु
यथावत्पाठयतु । अनेन मन्त्रेण होमं विधत्ते "सावित्रं
जुहोति कर्मणः कर्मणः पुरस्तात्" इति । तदेतद्वाधायननेवा-
दाहृतं । तत्तत्कर्मदाहो होममुपपादयति "कस्मद्वदत्याहुः ।
यद्वाजपेयस्य पूर्वं यदपरमिति । सवित्प्रसृत एव यथापूर्वं कर्मणि
करोति" इति । * बद्धकर्मैरङ्गैश्चोदकप्राप्तेः प्रत्यक्षविहिते-
† श्रोपेतस्य वाजपेयस्य यदङ्गं पूर्वभावि यच्च पश्चाद्भावि तन्म-
नुष्यः को वेदेति बुद्धिमन्त आहुः, सावित्रहोमे तु कृतं
सवित्रा प्रेरित एव मन् क्रममनुष्ठाय कृतवान् भवति । प्रति-
कर्म तमेतं हेमन् कर्तुमशक्तं प्रति पचान्तरं विधत्ते "सवने सवने
जुहोति । आक्रमणमेव तस्मैतुं यजमानः कुरुते । सुवर्गस्य
लोकस्य समश्नु" इति । उक्तेन त्रयाणां सवनानामादौ होमं न

* बद्धकर्मैश्चोदकप्राप्तिरिति का० पुस्तकत्रयपाठः ।

† चोदकस्येति का० पुस्तकत्रयपाठः ।

स्वर्गं प्राप्तुं सेतुस्थानीयमाक्रमणं कृतवान् भवति । अस्य मन्त्रस्य
चतुर्थपादे स्वदनस्थानविषयस्य वाग्विषयत्वमनुपयुक्तमिति
शङ्कां निराकर्तुं व्याचष्टे “वाचस्पतिर्वाचमद्य स्वदाति न
इत्याह । वाग्वै देवानां पुराऽन्नमासीत् । वाचमेवास्मा अन्नं
स्वदयति” इति । स्तुत्या देवैस्तृप्तात्वाद् वाचो देवान्नत्वं । कल्पः ।
रथ एष दक्षिणे ओणन्ते रथवाहने आहितो भवति तमु-
पमादयति “इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्चघ्नस्त्वयायं वृत्रं वध्यात्”
इति । वार्चघ्नो वैरिघातो योऽयमिन्द्रस्य वज्रः हे रथ स एव
त्वमसि त्वया सहकारिणा सहितोऽयं यजमानो वृत्रं वैरिणं
वध्यात् । रथवाहने काष्ठविशेषे स्थापिते गमनाय सज्जीकर्तुं
तस्य रथस्य तस्मात्काष्ठादवरोहणं विधत्ते “इन्द्रस्य वज्रो
ऽसि वार्चघ्न इति रथमुपावहरति विजित्यै” इति । कल्पः ।
अथैनं धूर्गृहीतमन्तर्वेद्यभ्यावर्तयन्ति “वाजस्य नु प्रसवे मातरं
महीमदिति नाम वचमा करामहे । यस्यामिदं विश्वं भुवन-
माविवेश तस्यां नो देवः सविता धर्मं साविषत्” इति । द-
क्षिणवेदिओणन्ते रथवाहनादवरोपितं रथं सौमिकवेदिमध्ये
प्रादक्षिणेनानयेदित्यर्थः । वाजस्य नु अन्नस्यैव प्रसव उत्पत्ति-
निमित्तं मातरं अन्नस्य निर्मात्रीं महो वेदिरूपां पृथिवीं
अदिति नाम अखण्डनीयामेव वचमा स्तुत्या करामहे कुर्मः ।
यस्यां पृथिव्यामिदं सर्वं भूतजातं प्रविश्यावतिष्ठते तस्यां पृथि-
व्यां नोऽस्माकं धर्मं धारणं सविता देवः साविषदनुजानातु ।
अनेन मन्त्रपाठेन भूमिं तदाश्रितं जगच्च स्वाधीनत्वेन सम्पा-

दयतीत्येवं व्याचष्टे “वाजस्य नु प्रमवे मातरं महीमित्याह ।
यच्चैवेयं । यच्चास्यामधि । तदेवावरुन्धे । अथो तस्मिन्नेवाभये
ऽभिषिच्यते” इति । न केवलं तयोः स्वाधीनत्वं, किन्तु तस्मि-
न्नुभयस्मिन् भूम्यां तदाश्रितजने च राजत्वेनाभिषिक्तो भव-
ति । कल्पः । अथायान् पल्लूलयति “अश्वन्तरमृतमप्सु भेषज-
मपासुत प्रशस्तिश्च यथा भवथ वाजिनः” इति । पल्लूलयति जलं
स्रावयति शरीरं प्रक्षालयतीत्यर्थः । अप्सु मध्ये ऽपमृत्युनिवारकं
रोगनिवारकञ्च मारं वर्तते । हे वाजिनोऽन्नवन्तोऽथाः ।
अपां सम्बन्धिनीपु उत प्रशस्तिषु अमृतत्वभेषजत्वमदृशीषु अ-
न्यास्वपि गुणवत्त्वप्रशंसासु यूयं ममद्वद्भा भवथ । विधत्ते “अश्व-
न्तरमृतमप्सु भेषजमित्यश्वान् पल्लूलयति । अप्सु वा अश्वस्य
तृतीयं प्रविष्टं । तदनु वेनन्नुवप्रावते । यदप्सु पल्लूलयति ।
यदेवास्याप्सु प्रविष्टं । तदेवावरुन्धे” इति । स्तूपयितुं प्रवृत्तिं
ऽयशः स्वेच्छया क्रोडन् जलस्योपरि प्रावते । तत्रेदमुत्प्रेक्षते ।
अप्सु योनिर्वा अश्व इति श्रुतेरश्वजन्मकाले गर्भसम्बन्धि तृती-
यमंशजातं जलेऽवस्थितं भवति । यथा मनुष्यगर्भे तद्वत् ।
अत एव हि मनुष्या नवप्रसूताया योषिता गर्भस्थानं समा-
धातुं बद्धमिश्रैषधैश्चिकित्सां कुर्वन्ति । एवञ्च सत्ययमण्यश्व-
स्तदंशजातमनु वेनन् नु कामयमानो नु प्रायेणावप्रावते, यथा
विनष्टद्रव्यमन्विच्छन् पुरुषो जले पुनः पुनर्मज्जन् उत्तिष्ठति
तद्वत् । एवञ्च सत्यध्वर्युः स्रावयतीति यत् तेनाप्सु प्रविष्टं अश्व-
वयवजातं तत्सर्वं सम्पादितवान् भवति । प्रकारान्तरेण प्रा-

वनविधिं स्तौति “बज्र वा अश्वो ऽमेधमुपगच्छति । यदप्सु
 पल्लयति । मेधानेवैनान् करोति” इति । अश्वः खलु
 पृथिव्यां यत्र क्वाप्यगुचिप्रदेशे विपरिवर्तमानो बज्रविधममे-
 धमयज्ञार्हमुच्छिष्टादिकमुपगच्छति, अतोऽध्वर्युः प्रक्षालने-
 नाश्वान् यज्ञयोग्यानेव करोति । कल्पः । अथ दक्षिणं योग्यं
 युनक्ति “वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः ।
 ते अग्रे अश्वमायुञ्जन्ते अस्मिन् जवमादधुः” इति । योग्यं
 रथे योक्तुमर्हमयं । वायुश्च मनुश्च पञ्चविंशतिमल्ल्याका गन्ध-
 र्वाश्चेति मिलित्वा सप्तविंशतिमल्ल्याका ये पुरुषास्ते सर्वेऽग्रे
 ऽस्मत्तः पूर्वं रथे संयोजितवन्तः । ते पुनः सर्वे पृष्ठसंमार्जना-
 द्युपचारेणास्मिन्नश्वे वेगं सम्पादितवन्तः । वायुस्त्वामयोजयत्
 मनुस्त्वामयोजयदिति पृथग्वाक्यकरणं तयोर्मुख्यत्वज्ञापनार्थं ।
 अहं युनज्मीत्यभिप्रायः । अहं युनज्मीति पाठं परित्यज्य
 वायुर्वा त्वेति पाठस्याभिप्रायमाह “वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेत्याह ।
 एता वा एतं देवता अग्रे अश्वमायुञ्जन् । ताभिरेवैनान् युन-
 क्ति । मवस्योज्जित्यै” इति । योजयितृणां देवानामनुग्रहाद्य-
 ज्ञसोत्कर्षेण जयो भवति । विधत्ते “यजुषा युनक्ति व्यावृत्तै”
 इति । अनुष्टुप्कृन्दस्वादृगूपोऽपि वायुर्वा त्वेति मन्त्रो यजु-
 र्वेदपठितत्वाद्यजुरित्युपचर्यते । लौकिके रथे मन्त्रमन्तरेणा-
 श्वयोजनादत्र समन्त्रकत्वेन व्यावृत्तिर्भवति । कल्पः । अथास्य
 पृष्ठं मर्त्यज्यते “अपान्नपादाशुहेमन्य ऊर्मिः ककुद्धान् प्रह-
 र्तिर्वाजसातमस्तेनायं वाजः सेत्” इति । मर्त्यज्यते पुनः पुनः

संमार्ष्टि । हे अपान्नपात भवनकाले जलस्य कालुष्यानापाद-
नादविनाशयितः, आगुहेमन् तीव्रगन्तः, तादृश हे अथ
जले य ऊर्मिः ककुद्धान् ककुदिदोन्नतः प्रवर्तिः निमज्जनेन
प्रसक्तस्थोपद्रवस्य प्रकर्षेण हिंसकः, वाजमातमः सस्योपका-
रित्वेनातिशयेनान्नप्रदः, तेन तत्पृष्ठलग्नेनार्मिणाभ्माकं वाज-
मन्नं मेत् साधय । विधत्ते “अपान्नपादागुहेमन्निति संमार्ष्टि ।
मेध्यानेवैनान् करोति । अथो सौत्येवैनानाजिः मरिष्यतः”
इति । पृष्ठसंमार्जनेन शोधितत्वाद्यागयोग्यत्वं । किञ्च धाव-
नार्थायाः सप्तदशशरपातपरिमिताया भृमेरवधिराजिः,
तं प्रति सरिष्यन्ति गमिष्यन्ति, तान् गमिष्यताऽऽशान् पृष्ठ-
संमार्जनरूपेणोपप्लावनेन सौत्येव प्रोत्साहयत्येव । कल्पः ।
अथ रथमभिप्रैति “विष्णोः क्रमोऽमि विष्णोः क्रान्तममि
विष्णोर्विक्रान्तममि” इति । तदेतद्यजमानकर्म । तथा चाप-
स्तम्बः ‘विष्णोः क्रमोऽमीति रथं यजमानोऽभ्येति’ इति । यज-
मानस्य मम हे प्रथम प्रक्रम त्वं विष्णोर्व्यापनशीलस्य जगदी-
श्वरस्य त्रिविक्रमावतारस्य प्रक्रमोऽमि, प्रथमपदप्रत्ययेण जितं
भूलोकोऽसि । हे द्वितीय प्रक्रम त्वं क्रान्तं विष्णोर्द्वितीयपदप्र-
त्ययेण जितं न्यग्रिचममि । हे तृतीय प्रक्रम त्वं विक्रान्तं विष्णोः
पराक्रमेण जितं त्रिविष्टपममि । विधत्ते “विष्णुक्रमान् क्रमन्तं
विष्णुरेव भूलेमौल्लोकानभिजयति” इति । कल्पः । अथ रथस्य
पञ्चमी संसृशत्यङ्कौ न्यङ्कावभितो रथं याविति । पञ्चमी
पाश्व्या । पाठस्तु “अङ्कौ न्यङ्कावभितो रथं यौ ध्वान्तं वाता-

यमनु सञ्चरन्तौ दूरेहेतिरिन्द्रियावान् पतन्त्री ते नोऽग्नयः
 पप्रयः पारयन्तु” इति । रथमभितो यावङ्कौ लक्षणभूतौ
 पार्श्वविशेषौ न्यङ्कौ नितरां लक्षणभूतौ चक्रविशेषौ । अत एवा-
 पस्तम्ब आह ‘अङ्कौ न्यङ्काविति रथचक्रे अभिमृशति पक्षौ
 वा’ इति । ध्वान्तं ध्वन्युपेतं, वाताग्रं वायोरपि पुरोदेशं शीघ्र-
 तया वायुमण्डललङ्घनानुक्रमेण सञ्चरन्तौ, तादृग्भ्यामुभाभ्या-
 मग्नयो नोऽस्मान् पारयन्तु धावनावधिं पारयन्तु । कीदृशा
 अग्नयः । पप्रयः अपेक्षितमर्थं पूरयितारः । येऽग्नयो दूरेहेति-
 रित्यादिनामोपेतास्ते । एतन्मन्त्रगतमग्निपदं रथावस्थितदेव-
 तापरत्वेन व्याचष्टे “वैश्वदेवो वै रथः । अङ्कौ न्यङ्कावभितो
 रथं यावित्याह । या एव देवता रथे प्रविष्टस्ताभ्य एव नम-
 स्करोति । आत्मनोऽनार्त्ये” इति । दूरेहेतिरित्यादिनामका
 अग्नयोऽत्र विश्वे देवाः तद्वाहनरूपोऽयं रथः । पारयन्त्विति
 प्रार्थनैव नमस्कारः । तेन नमस्कारेण तदीयं रथमारूढ-
 स्यापि स्वस्वार्तिर्न भवति । वेदनं प्रशंसति “अशमरथं भावु-
 कोऽस्य रथो भवति । य एवं वेद” इति । शमयुक्तो रथः
 शमरथः मन्दगतिः, अशमरथः शीघ्रगतीरथः, तच्छीलोऽस्य
 वेदित्तरथो भवति ।

अत्र विनियोगमङ्गहः ।

“देवहोमोऽत्र कर्मादाविन्द्रस्य रथमाहरेत् ।

वाजस्य वेदिमध्ये तमभ्यावर्तयते रथं ॥

अस्वश्चान् स्रावयेद् वायुर्युनक्ति तुरगं रथे ।

अपां तदश्वपृष्ठानि मार्ष्टि विष्णोरथं व्रजेत् ॥

अङ्गौ रथे मृशेत्यचौ, अष्टौ मन्त्रा इहेदिताः" । इति ॥

अथ मीमांसा । प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“यजेत वाजपेयेन स्वाराज्यार्थित्यमौ गुणः ।

नाम वा, गुणता तत्र योगाद्गुणफलद्वये ॥

माधारणयजेः कर्मकरणत्वेन तन्वता ।

त्रिकद्वयं विरुद्धं स्यात् तन्वतायां, फलं प्रति ॥

उपादानविधेयत्वगुणत्वाख्यत्रिकं यजेः ।

उद्देशानूक्तिमुख्यत्वत्रिकं तस्य गुणं प्रति ॥

त्यक्त्वा तन्वं तदावृत्तौ वाक्यं भिद्येत तेन मः ।

वाजपेयेतिशब्देऽपि कर्मनामाग्निहोत्रवत्" ॥

वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यत्र वाजपेयशब्देन गुणो विधीयते । अन्नवाची वाजपेयशब्दः, तत्रान्नं पेयं सुराद्रव्यं, तच्चात्र गुणः, सुरायहाणामनुष्ठेयत्वात् । ननु, गुणत्वं वाजपेयद्रव्यवता यागेन स्वाराज्यं भावयेदित्येवं मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत, मैवं, सकृदुच्चरितस्य यजेतत्याख्यातस्य वाजपेयगुण स्वाराज्यफले च तन्त्रेण सम्बन्धाङ्गीकारात् । वाजपेयद्रव्येण स्वाराज्याय यजेतेत्येवमुभयसम्बन्धः । ननु, गुणसम्बन्धे सति वाजपेयेन गुणेन यागं कुर्यादिति यजेः कर्मकारकत्वं भवति, फलसम्बन्धे तु यागेन स्वाराज्यं सम्पादयेदिति करणकारकत्वं, ततः कथमुभयसम्बन्ध इति चेत् नायं दोषः यजेः माधारणत्वेन द्विरूपसम्भवात् । यजेतत्यत्र प्रकृत्या याग उक्तः

प्रत्ययेन भावनोक्ता तयोस्तु समभिव्याहारात् सम्बन्धमात्रं
 गम्यते, तच्च कर्मत्वकरणत्वयोः साधारणं । न खलु तत्र कर्म-
 त्वस्यैव करणत्वस्यैव वा साक्षादभिधायिका काचिदसाधारणा
 विभक्तिः श्रूयते । अतः साधारणस्य यजेरुभाभ्यां गुणफला-
 भ्यां युगपत् सम्बन्धे मति यथोचितं तत्सम्बन्धविशेषः पर्यवस्यति ।
 एवं तन्त्रेण सम्बन्धाङ्गीकरणे वाजपेयद्रव्येण यागं कुर्यादि-
 त्यस्यार्थस्य लभ्यमानत्वाद्गुणविधिऽपि नास्ति मत्वर्थलक्षणा ।
 यद्युद्भिदादिष्वप्येवं गुणविधिः स्यात्तर्हि तान्यपि वाक्यान्वयो-
 दाहृत्य तदीयः सिद्धान्तः पुनराचिष्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः ।
 यजेस्तन्त्रेणोभयसम्बन्धे मति विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः स्यात् ।
 उपादेयत्वं विधेयत्वं गुणत्वं चेत्येकं त्रिकं, उद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं
 मुख्यत्वं चेत्यपरं त्रिकं । तत्रोद्देश्यत्वादयः स्वाराज्यफलनिष्ठा
 धर्माः, उपादेयत्वादयस्तयः साधनभृतयजिनिष्ठाः । फलमुद्दिश्य
 यजिरूपादीयते, फलमनूय यजिर्विधीयते, फलं प्रधानं,
 यजिरूपमर्जनं । फलस्योद्देश्यत्वं नाम मानमापेक्षाविषयत्वा-
 कारः, यजेस्तन्त्रेणोभयसम्बन्धे मति विरुद्धमुपादेयत्वं नामा-
 नुष्ठेयमानत्वाकारः । तावुभौ मनःशरीरोपाधिकौ धर्मौ ।
 अनुवाद्यत्वविधेयत्वधर्मौ तु शब्दोपाधिकौ । आत्मस्य कथन-
 मनुवादः, अज्ञातस्थानुष्ठेयस्य कथनं विधिः । फलयागयोः
 साध्यसाधनरूपतया प्रधानत्वोपमर्जनत्वे । एवं मति फलतत्-
 साधनयोः स्वभावपर्यालोचनायां फलस्यो-
 द्देश्यत्वादित्रिकं यागस्योपादेयत्वादित्रिकं व्यवतिष्ठते । तथा

यागस्य वाजपेयद्रव्यस्य च माध्यमाधनभावपर्यालोचनायां
 यागस्योद्देश्यत्वादित्रिकं द्रव्यस्योपादेयत्वादित्रिकं पर्यवस्यति ।
 ततो यागस्य फलद्रव्याभ्यामुभाभ्यां प्रतियोगिभ्यां युगपत्
 सम्बन्धे मतिरिदं विरुद्धत्रिकद्वयमापद्येत । ननु तर्हि माभूत्तन्त्र-
 णोभयसम्बन्धः, पृथक् सम्बन्धाय यजिरावर्त्यतामिति चेन्न,
 वाक्यभेदप्रसङ्गात् । द्रव्येण यागं कुर्यादित्येकं वाक्यं, यागेन
 फलं कुर्यादित्यपरं । तस्माद्वाजपेयशब्दो न गुणविधायकः,
 किन्तु यथोक्तं द्रव्यं निमित्तीकृत्याग्निहोत्रशब्दवत्कर्मनामधेयं ।
 द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“आहुतीस्तिष्ठ इत्यत्र कर्मैक्यमुत भिन्नता ।

एकत्वं मरुदाख्यानात् मज्झावृत्त्या प्रयाजवत् ॥

आख्यातमात्रं नो मानं मख्यया बज्जकर्मता ।

आवृत्त्यैकादशत्वं तु प्रयाजे गत्यभावतः ॥

पशून् मग्नदश प्राजापत्यानित्यत्र भाष्यकृत् ।

विचारमाह पूर्वत्र क्रियात्रित्वस्फुटत्वतः ॥

बज्जलोपेतपशुभिर्देवयोगादभिन्नता ।

रूपस्य तेन कर्मैक्यं, मज्झा नात्र क्रियागता ॥

देक्ताः श्रुतस्यैव तद्धितार्थस्य पश्चिमः ।

बज्जत्वमङ्गमो रूपसङ्ख्ययातः क्रियाभिदा” ॥

तिस्र आहुतीर्जुहोतीति श्रूयते । तत्र जुहोतीत्येतदाख्यातं
 समिधो यजतीत्यादिवन्नाभ्यस्तं, किन्तु मरुदेवान्नातं, अत एक-
 मिदं कर्म, त्रित्वमज्झा तु तस्यैव कर्मण आवृत्त्या नतया,

यथा प्रयाजेष्वेकादशलसङ्ख्या पञ्चानामेव प्रयाजानामावृत्त्या
नीता तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः । किमिदमाख्यातं पदान्तरनि-
रपेक्षमेव कर्मैक्ये प्रमाणं उत पदान्तरान्वितं । नाद्यः, वाक्या-
शस्य पदमात्रस्य प्रमितिजनकलाभावात् । द्वितीये त्रिलसङ्ख्याया
विशेषितेनाख्यातेन कर्मबहुत्वं गम्यते । प्रयाजानान्तु पूर्वमेव
सङ्ख्यावरुद्धत्वादावृत्तिमन्तरेणैकादशलं दुःसम्पादं, इह त्वेत-
द्विधितः पूर्वं कर्मण एकत्वसङ्ख्यावरोधो नास्तीति वैषम्यं । त-
देतद्वृत्तिकारोदाहरणं भाष्यकारो नानुमन्यते । कर्मवाचिन
आहुतिशब्दस्य विशेषणेन त्रिशब्देन कर्मबहुत्वस्य स्फुटतया पूर्व-
पञ्चानुत्थानात् । इदं त्वत्रोदाजहार “सप्तदश प्राजापत्यान्
पशूनालभत इत्यत्र प्रजापतिर्देवता येषां पशूनां ते प्राजापत्याः”
इति तद्धितव्युत्पत्तौ बहुलोपेताः पशव एकं द्रव्यं । यतो
द्रव्यैक्याद्देवतैक्याच्च यागस्य रूपमभिन्नमित्येकमिदं कर्म । या
तु सप्तदशेति सङ्ख्या सा पशुद्रव्यगता न तु पूर्वोदाहृतत्रिल-
सङ्ख्येव क्रियागता, तस्मान्न कर्मभेदमापादयतीति प्राप्ते ब्रूमः ।
अत्र प्रजापतिर्देवता यस्य पशोः स प्राजापत्य इति तद्धितान्तं
प्रातिपदिकं व्युत्पाद्य पश्चात् तद्धितान्तप्रातिपदिकार्थस्य
प्रजापतिदेवताविशिष्टपशोः कर्मत्वबहुत्वविवक्षायामुत्पन्ने इमे
द्वितीयाविभक्तिबहुवचने । तत्र प्रथमभाविन्या द्वितीया-
विभक्तेरेव तावत्तद्धितोत्पत्तिवैलक्षण्यमन्वयो नास्ति कुतः
पश्चाद्भाविनो बहुवचनस्यान्वयः । एवं सति प्राजापत्येत्यनेन
तद्धितान्तप्रातिपदिकेनैकपशुद्रव्यकमेकदेवतोपेतं यागस्य रूपं

समर्थते, तादृशानां च रूपाणां बज्रत्वाय बज्रवचनं बज्रत्व-
विशेषश्च सप्तदशेति निर्दिश्यते, तस्मादत्र सङ्ख्या कर्मभेदः ।
एवञ्च सत्यष्टमे वक्ष्यमाणानां सप्तदशपशूनामैकादशिनपशुगुण-
विकृतित्वमुपपद्यते ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“उपाकृतानां किं सप्तदशानां यूपबन्धनं ।

क्रमो नास्त्यस्ति वा नास्ति नियामकविवर्जनात् ॥

आद्यसंस्कृत्यनुष्ठानं यत्क्रमेण स एव हि ।

क्रमोऽन्यत्र प्रवृत्तिस्तु क्रमस्यात्र नियामिका” ॥

वाजपेये सप्तदशप्राजापत्यान् पशूनालभत इति विधितानां पशूनामुपाकरणनियोजनादयः संस्काराः कर्तव्याः । तत्र-
दृशे पशवुपक्रम ईदृशे च समाप्तिरिति नियमकारिणः
शास्त्रस्याभावादौर्च्छिकेन क्रमेणोपाकरणरूपः प्रथमः संस्का-
रोऽनुष्ठितः । उपाकृतानां यूपे नियोजनं संस्कारान्तरं कर्तव्यं,
तदानोमीदृशः पशुः प्रथमं नियोक्तव्य इति क्रमनियमकारि-
णां श्रुत्यर्थपाठानामभावान्नास्ति क्रमनियम इति चेत्, मैवं ।
उपाकरणे यः क्रमः स्वीकृतः, तस्येव नियोजनादिसंस्कारेषु
स्वीकर्तव्यत्वात् । श्रुत्यर्थपाठ इव प्रथमप्रवृत्तिरपि क्रमं निय-
न्तुमर्हति, प्रवृत्त्या बुद्धिस्थस्य क्रमस्य त्यागकारणाभावात् । प्रा-
वृत्तिकक्रमस्वीकारे प्रथमपशवुपाकरणनियोजनयोः प्रथमदि-
तीयसंस्कारयोर्मध्ये पश्चन्तरेष्वनुष्ठितैः षोडशभिरेवापाकरणप-
दार्थैर्व्यवधानं भवति । तच्च व्यवधानं सप्तदशेति विधिवत्त्वादभ्यनु-

ज्ञातं। प्रावृत्तिकं क्रमं परित्यज्य पञ्चन्तराणां पूर्वं नियोजनं कृत्वा
पश्चात् प्रथमपशोर्यदि नियोजनं क्रियेत तदा द्वात्रिंशद्भिः पदार्थै-
र्व्यवधानं स्यात्, तत्तु नाभ्यनुज्ञातं। तस्मात्प्रवृत्त्या क्रमो गियम्यते।

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“वाजपेये किमेकैकपशोः सर्वममापनं ।

सर्वेषु वैकैकधर्मा आद्यः साहित्यसिद्धये ॥

वचनात्पशुसाहित्यं प्रयोगोक्त्या तु कल्प्यते ।

धर्मसाहित्यमेतच्च सिद्धान्तेऽपि न हीयते” ॥

वाजपेये सप्तदशसु प्राजापत्येषु पशुष्वेकैकस्मिन् पशवुपा-
करणनियोजनादिसंस्काराः सर्वे समापनीयाः। तथा सति साङ्गं
प्रधानं कर्तव्यमिति प्रयोगवचनेनावगतं धर्माणां साहित्यं
प्रसिध्यति, चेदकोऽपि धर्मसाहित्यं प्रापयति, प्रकृतावुपाक-
रणनियोजनादीनां साहित्यदर्शनात्; तस्मादत्र काण्डानुसम-
यो न तु पदार्थानुसमय इति प्राप्ते ब्रूमः। सप्तदश प्राजाप-
त्यान् पशूनालभत इति वचनात् पशुसाहित्यमवगतं। तच्च
प्रबलं, प्रत्यक्षेण पशूनित्यनेनैकशब्देन प्रापितत्वात्। धर्मसाहित्यं
तु न प्रत्यक्षशब्देन प्रापितं, किन्तु प्रयोगवचनेन परिकल्प्यते।
यदैकस्मिन् प्रयोगे धर्मसाहित्यं न स्यात्तदपि कतिपय-
धर्मवैकल्येन साङ्गप्रधानानुष्ठानविधिर्नोपपद्येत्यर्थापत्तेस्त्रोद-
केनापि विकृतौ धर्मसाहित्यवचनमनुष्ठीयते। तदुभयं प्रत्य-
क्षात् पशुसाहित्यवचनादुर्बलं, तस्मादैश्वदेवीं कृत्वा प्राजा-
पत्यैश्चरन्तीत्यनेन प्रत्यक्षवचनेनावगतं पशुसाहित्यमबाधितं

सर्वेषु पशुष्वेकैक उपाकरणादिधर्मः कर्तव्य इत्येवं पदार्था-
नुसमयोऽभ्युपेत्यो न तु काण्डानुसमयः । अस्मिन्नपि पक्षे
प्रयोगवचनचोदकाभ्यामवगतं धर्ममाहित्यं न विरुध्यते । एक-
स्मिन्नेव प्रयोगे कृत्स्नधर्माणामनुष्ठितत्वात् ।

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“प्राजापत्यैः पशूनां किं बाधो यद्वा समुच्चयः ।

अक्रियार्था पशूक्तिः स्यान्निङ्गं तेनास्त बाधनं ॥

पशूनुद्दिश्य मज्झानादेतस्य च विधौ भिदा ।

कर्मान्यत्वे ग्रहण्यायात् बोधनाच्च समुच्चयः” ॥

वाजपेये श्रूयते “सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनान्भते” इति ।
तैरैतैः प्राकृतपशूनामाग्नेयादीनां बाधः स्यात् । कुतः, पशु-
त्वलिङ्गात् । न हि पशुशब्दो ग्रहणवदपूर्वां विधेयक्रियां व्रूते,
येन लिङ्गत्वं हीयेतेति प्राप्ते ब्रूमः । किमत्र प्राकृतपशुनुवा-
देन सप्तदशसंख्या प्रजापतिदेवता चेति गुणद्वयं विधीयते,
आहोस्वित् विशिष्टमन्यत्कर्म । नाद्यः, वाक्यभेदापत्तेः । द्वितीयं
तु न पशुशब्दो लिङ्गं, ततोऽत्र ग्रहण्यायां याजनीयः ।
किञ्च अवरोधनमेवमास्त्रायते “ब्रह्मवादिनां वदन्ति । नाग्नि-
ष्टोमो नोक्थ्यः । न षोडशी नातिरात्रः । अथ कस्मादाजपेयं
सर्वं यज्ञक्रतवोऽविरूयन्त इति । पशुभिरिति व्रूयात् । आग्नेयं
पशुमालभते ।” अग्निष्टोममेव तेनावरुन्धे । ऐन्द्राग्नेनाक्थ्यं ।
ऐन्द्रेण षोडशिनः स्तोत्रं । सारस्वत्यातिरात्रं । सारस्वत्या वृहतः
स्तोत्रं । एतावन्तो वै यज्ञक्रतवः । तान् पशुभिरैवावरुन्धे”

इत्यस्मिन्नवरोधनास्त्राये चोदकप्राप्ताग्नेयादिपशुमङ्गावस्य सि-
द्धवदनुवादात्समुच्चयोऽवगम्यते ।

एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“प्राजापत्यवसानां किं भेदस्तन्वमुताग्रिमः ।

पशुभेदाद्देवपाककालैक्याच्छक्तितोऽन्तिमः” ॥

वाजपेये सप्तदशसु प्रजापतिदेवताकेषु पशुषु तद्भेदानु-
सारेण वसाहोमो भिद्यत इति चेत् मैवं । प्रजापतिरेक एव
सप्तदशानां पशूनां देवता, तथा पाकोऽपि सहैव क्रियते,
प्रदानस्यापि पाक उपलक्षणं, प्रदानेऽपि साहित्यमस्ति, का-
लश्चैकः, याज्याया अर्धर्चा तस्य तत्कालत्वेन चोदकातिदे-
शात् शक्यते च महद्दोषः, तस्मात्तन्वं ।

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“प्राजापत्येषु कुम्भ्यादेर्भेदो नो वाङ्मभेदतः ।

भेदो मैवमशेषाङ्गश्रपणादौ प्रभुत्वतः” ॥

वाजपेये सप्तदशसु प्राजापत्यपशुषु कुम्भ्या हृदयशूलवपाश्रप-
णोश्च भेदः स्यात्, कुतः, तत्तत्पशुङ्गानां भिन्नत्वात्, मैवं । पशुङ्गानां
बहुत्वेऽपि प्रौढकुम्भ्यादेर्दृष्टार्थश्रपणादौ प्रभुत्वात्, तस्मात्तन्वं ।

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितं ।

“प्राजापत्यप्रचारः किमार्भवे शस्त्रिसोमतः ।

ऊर्द्धं वा विहृतौ वोत परस्तात्सर्वसोमतः ॥

आर्भवे चोदकादुक्त्यामन्तिभ्यां तदनन्तरः ।

श्रुतिबाधस्तदा तस्मात् तृतीया विहृतित्वतः ॥

पशवो न हि सोमस्य विकारा अविशेषतः ।

उक्तत्वात् सर्वसोमानामुपरिष्ठात् प्रचर्यतां" ॥

वाजपेये सप्तदशप्राजापत्यपशुप्रचारस्य काले चतुर्धा सं-
शयः । तत्र तावदयं प्रयोगक्रमः । द्वितीयमवने प्रथमसोमस्यः
पवमानः, ततो वैश्वदेवग्रहपर्यन्ताः शस्त्वन्तः सोमाः, ततो
ऽशस्त्वन्तः सोमग्रहेषु प्रचोर्णेषु अग्निष्टोमसमां ऊर्ध्वमु-
क्थादयः सोमविकारा इति । एवं स्थिते प्राजापत्यपशूना-
मर्भवकाले प्रचारः कृतः प्रकृतौ तस्य पशुप्रचारकालत्वेन
चोदकप्राप्तेरित्याद्यः पक्षः । उपरिष्ठात् सोमानां प्राजापत्यै-
श्वरन्तीति वचनेन सोमग्रहप्रचारादूर्ध्वः कालो विधीयते ।
यदि प्रातःमवनमाध्यन्दिनमवनसोमेभ्य ऊर्ध्वलमर्भवकालस्या-
स्तीति योज्येत तदा चोदकेनैव तत्कालप्राप्तेर्वचनमिदमनर्थकं
स्यात्, अतस्तृतीयमवनगतसोमानामुपरीति वक्तव्यं । यदि तत्र
सर्वसोमानामुपरीति विवक्ष्येत तदा चोदकप्रातः कालो वि-
प्रकृष्येत । ततः प्रत्यासत्तये शस्तिष्ठां वैश्वदेवग्रहान्तानां सो-
मानामुपरीति द्वितीयः पक्षः । उपरिष्ठात् सोमानामित्य-
विशेषप्रवृत्ता श्रुतिः कतिपयसोमोर्ध्वलविवक्षायां बाधेत,
तस्माच्छस्त्वक्तां *तद्द्रवितानाञ्च सोमानामुपरिष्ठादग्निष्टोमे
यज्ञायज्ञीयसाम्ना संस्थिते सति तत्प्रचारः कार्यः, तस्य वि-
कृतिकालत्वात् प्राजापत्यपशूनाञ्च विकृतिरूपत्वादिति द्विती-
यः पक्षः । सोमविकाराणामेवायं कालः पशवस्तु न सोम-
विकाराः तस्मादविशेषवचनानुसारेण प्राकृतानां विकृता-

नाञ्च सर्वेषां सोमानामुपरिष्ठात् प्राजापत्यपशुप्रचार इति
राद्धान्तः ।

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“पर्यग्निकरणे त्याग आलम्भो ब्रह्ममामनि ।

कर्मशेषनिषेधश्च कर्मान्तरविधिर्भवेत् ॥

किं वोत्कर्षो विशिष्टस्य ह्यारण्योक्तिवदादिमः ।

अदृष्टवाक्यभेदाप्तेर्द्रव्याभावेन चान्तिमः” ॥

वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यान् पशून् प्रकृत्य श्रूयते “तान्
पर्यग्निकृतानुत्सृजति ब्रह्ममास्यालभत” इति । तेषु सप्तदशसु
पशुषु पर्यग्निकरणेऽनुष्ठिते सत्युत्तरकालभावो कर्मशेष उत्सर्ग-
शब्देन निषिध्यते । अश्वमेधे पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजतीत्यत्र
कर्मशेषनिषेधस्य सम्प्रतिपन्नत्वादत्रापि तथात्वेन सप्तदश पशवः
पर्यग्निकरणान्ताः समापनीयाः, आलभतिना च ब्रह्ममामकाले
कर्मान्तरं विधीयत इति प्राप्ते ब्रूमः । कर्मान्तरविधौ सप्तदश-
पशुजन्यादृष्टाङ्गिनं किञ्चिददृष्टं कल्पेत वाक्यभेदश्च प्राप्नु-
यात् । किञ्च ब्रह्ममास्यालभत इत्यत्र द्रव्यदेवतयोरश्रवणात्
न कर्मान्तरविधिः सम्भवति । तस्मात् पर्यग्निकरणानन्तरमेव
कर्तव्यस्य सप्तदशपशूनामालम्भादिशेषस्य ब्रह्मस्ममकाले उत्कर्षो
विधीयते । तथा सत्यर्थप्राप्तः पर्यग्निकरणानन्तरभाविकर्म-
शेषव्यापारोपरम उत्सर्गशब्देनानूद्यते ॥ ० ॥”

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ * ॥

देवस्याहः सवितुः प्रसवे वृहस्पतिना वाजजिता
 वाजं जेषं देवस्याहः सवितुः प्रसवे वृहस्पतिना वाज-
 जिता वर्धिष्ठं नाकः रुहेयमिन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं
 वाजं जापयतेन्द्रो वाजमजयित् । अथाजनि वाजिनि
 वाजेषु वाजिनीवत्यश्चान्तस्मत्सु वाजय । अर्वासि
 सप्तिरसि वाज्यसि वाजिनो वाजं धावत मरुतां प्रसवे
 जयत वि योजना मिमीध्वमध्वनः स्तुमीत ॥ १ ॥

काष्ठां गच्छत । वाजे वाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु
 विप्रा अमृता ऋतज्ञाः । अस्य मध्वः पिवत मादयध्वं
 तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः । ते नो अर्वन्तो हवन-
 श्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनः । मितद्रवः सहस्रसा
 मेधसाता सनिष्यवः । महे ये रत्नः समिथेषु जधिरे
 शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु । देवताता मितद्रवः
 स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकः रक्षाः सि सनेम्यग्मद्युय-
 वन् ॥ २ ॥

अमीवाः । एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां
 बद्धो अपिकक्ष आसनि । क्रतुं दधिक्रा अनु सन्तवी-
 त्वत्पथामङ्गाः स्यन्वापनीफणत् । उत स्मास्य द्रवतस्तुर-
 ण्यतः पर्णं न वेरनु वाति प्रगर्धिनः । श्येनस्यैव धजतो

अ॒ङ्गसं॑ परि॑ दधि॒क्राव॑णः स॒होर्जा॑ तरि॒चतः॑ । आ मा॒
वाज॑स्य प्र॒सवो॑ जग॒म्यादा॑ द्यावा॒पृथि॒वो वि॒श्वश॑म्भू ।
आ मा॒ गन्तां॑ पि॒तरा॑ ॥ ३ ॥

मा॒तरा॒ चा मा॒ सोमो॑ अमृ॒तत्वाय॑ गम्यात् । वाजि॒-
नो वाज॑जितो वाजः॑ सरि॒ष्यन्तो॒ वाजं॑ जे॒ष्यन्तो॒ बृह॒-
स्पते॑र्भा॒गमव॑जिघ्रत वाजिनो वाजजितो वाजः॑ ससृ॒-
वाः॑ सो वाजं॑ जिगि॒वाः॑ सो बृहस्पते॑र्भा॒गे निमृ॑द्धमि॒यं
वः सा स॒त्या स॒न्धाभू॑द्यामिन्द्रेण स॒मध॑ध्व॒मजी॑जिपत
वनस्पतय॒ इन्द्रं॒ वाजं॒ विमु॑च्यध्वं ॥ ४ ॥

स्क्न्मी॒त यु॒यव॑न् पि॒तरा॒ द्विच॑त्वारि॒शच्च॑ ॥ ८ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपा-
ठके ऽष्टमोऽनुवाकः ॥ * ॥

सप्तमे रथमन्त्रा वर्णिताः । अष्टमे रथस्य धावनमन्त्रा वर्णन्ते ।
कल्पः । रथमातिष्ठति “देवस्याहः सवितुः प्रमवे बृहस्पतिना
वाजजिता वाजं जेषं” इति । आतिष्ठत्यारोहेदित्यर्थः । वाजजिता
अन्नजयकारिणा बृहस्पतिनानुगृहीतोऽहं वाजं जेषं अन्नं जेषा-
मि । एतन्मन्त्रगतं बृहस्पतिशब्दं ब्राह्मणजात्यभिमानिदेवपर-
त्वेन व्याचष्टे “देवस्याहः सवितुः प्रमवे बृहस्पतिना वाजजिता
वाजं जेषमित्याह । सविहप्रसूत एव ब्रह्मणा वाजमुज्जयति”

(ब्रा० का० १।प्र० ३।अ० ६।) इति । कल्पः । चालाले रथचक्रं नि-
 मिक्तं ब्रह्मारोहति तमत एवानुमन्वयते “देवस्याहः मवितुः
 प्रमवे बृहस्पतिना वाजजिता वर्षिष्ठं नाकः रुहेयं” इति ।
 निमिक्तं निखातस्य काष्ठस्याग्रे स्थापितं, वर्षिष्ठमतिशयेन प्र-
 वृद्धं । पूर्वमन्ववज्राचष्टे “देवस्याहः मवितुः प्रमवे बृहस्पतिना
 वाजजिता वर्षिष्ठं नाकः रुहेयमित्याह । मवितुप्रसृत एव
 ब्रह्मणा वर्षिष्ठं नाकः रोहति” (ब्रा०) इति । विधत्ते “चालाले
 रथचक्रं निमिक्तः रोहति । अतो वा अङ्गिरस उक्तमाः सुवर्गं
 लोकमायन् । साक्षादेव यजमानः सुवर्गं लोकमर्ति” (ब्रा०)
 इति । अत उपरिस्थिताद्रथचक्रात्, उक्तमा “उद्धततमाः, मा-
 चादेव अव्यवधानेनैव । विधत्ते “आवेष्टयति । वज्रा वै रथः ।
 वज्रेणैव दिशोऽभिजयति” (ब्रा०) इति । ऊर्ध्वकाष्ठाय स्थापितं
 ब्रह्मणा समारूढं रथचक्रं त्रिः प्रदक्षिणं पर्यावर्तयत् । रथस्य
 वज्रांशत्वात् वज्रत्वं तच्चान्यत्रास्मात् “स्फुटतृतीयः रथस्तृतीयं
 यूपस्तृतीयं” इति । अतो भ्रास्यमाणेन वज्ररूपेण रथचक्रेणैव
 सर्वासां दिशां जयो भवति । विधत्ते “वाजिनाः माम गायते ।
 अन्नं वै वाजः । अन्नमेवावरुन्धे” (ब्रा०) इति । वाजिनामन्ना-
 र्थिनां सम्बन्धि न्यत् साम तद् ब्रह्मा गायेत् । अन्नप्रदस्तु माम-
 विशेषः शाखान्तरे द्रष्टव्यः । ब्रह्मण इदं गानमित्यापस्तम्बः
 स्पष्टयति “औदुम्बरः रथचक्रं ब्रह्मारोहति तमाह वाजि-
 नाः साम गायेति तस्य चक्रं त्रिः प्रदक्षिणमावर्तयति । तत्र

आवर्तमाने ब्रह्मा गायति' इति । कल्पः । आप्नन्ति दुन्दुभीन् सम्प्रवदन्ति वाचः सम्प्रवदिता वाचोऽनुमन्त्रयते "इन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयतेन्द्रो वाजमजयित्" इति । याग-लक्षणेन परमैश्वर्येण योगाद् यजमान इन्द्रः, तस्माद् इन्द्राय चे सभ्या ब्राह्मणा आशीर्वादरूपां श्रुतां वाचं वदत, इन्द्रं यजमानं वाजं जापयत, अन्नविषये जयं प्रापयत । अय-मिन्द्रो यजमानो वाजमन्नमजयित् जयतु । सोऽयं मन्त्र आ-पस्तम्बेन दुन्दुभिवादाने विनियुक्तः 'इन्द्राय वाचं वदतेति दुन्दुभीन्त्सः ह्यादयन्ति' इति । तमेतं दुन्दुभिघातं विधातुं प्रसूति "वाचो वर्ष्म देवेभ्योऽपाक्रामत् । तद्वनस्यतीन् प्रावि-शत् । सैषा वाग्वनस्यतिषु वदति । या दुन्दुभौ । तस्माद्दुन्दुभिः सर्वा वाचोऽतिवदति" (ब्रा०) इति । वाग्देवताया वर्ष्म नादा-त्मकं प्रधानशरीरं, तस्य प्रवेशादयं दुन्दुभिः सर्वा मनुष्य-वाचोऽतिक्रम्य ध्वनिं करोति । विधत्ते "दुन्दुभीन्त्समाघ्नन्ति । परमा वा एषा वाक् । या दुन्दुभौ । परमयैव वाचावरां वाचमवरुन्धे । अथो वाच एव वर्ष्म यजमानोऽवरुन्धे" (ब्रा०) इति । मन्त्रगतमिन्द्रपदं वाजमजयित् इत्येतच्च व्याचष्टे "इन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयतेन्द्रो वाजमजयित् इत्याह" । एष वा एतर्हीन्द्रः । यो यजते । यजमान एव वाजमुज्जयति" (ब्रा०) इति । कल्पः । अथास्मा अश्वाजनिं प्रयच्छति "अश्वाजनि वाजिनि वाजेषु वाजिनीवत्यश्वान्त्समत्सु वाजय" इति । अस्मै यजमानाय । अश्वमजति क्षिपतीत्यश्वाजनी कशा, सा च विजये-

नान्नप्रदत्वाद्वाजिनी । वाजिन्यो वेगवत्योऽश्वगतयः, ता अस्याः
 कशाया इति वाजिनीवती । यथोक्तगुणत्रयोपेते हे कशे वा-
 जेव्यन्तेषु निमित्तभूतेषु मत्सु त्वमश्वान् ममत्सु युद्धेषु वाजय
 गमय । अयं मन्त्रः स्पष्टत्वबुद्धोपेक्षितः । त्रीन्विधैर्यान् विधत्ते
 “सप्तदश प्रव्याधानाजिं धावन्ति । सप्तदश स्तोत्रं भवति । सप्तदश
 सप्तदश दीयन्ते । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेरग्राह्यै” (ब्रा०)
 इति । प्रकर्षेण बलाधिक्येन विध्यन्ते मुच्यन्ते बाणा यावत्परि-
 माणेषु देशविशेषेषु तावत्परिमाणा देशाः प्रव्याधाः । ते च सप्त-
 दशमह्याकाः, तेषामन्तेऽवधित्वं यातनाय काचिदोदसरो शाख
 निखन्यते । तत्काष्ठयुक्तोऽवधिराजिः । तत्पर्यन्तं रथावृद्धा धावन्त्युः ।
 अस्मिन् वाजपेये सामवेदप्रसिद्धं यत्स्तोत्रं तत्सप्तदशमह्याका-
 वृत्तियुक्तं भवेत् । तदावृत्तिप्रकारम् अष्टमप्रपाठकं समिध-
 मातिष्ठेत्यस्मिन्ननुवाके ब्राह्मणोदाहरणेन स्पष्टीकरित्यतः ।
 दक्षिणात्वेन दातव्यानां रथादीनां गोशतान्तानां द्रव्याणां
 मध्य एकैकद्रव्यं सप्तदशमह्यायुक्तं दद्यात् । तच्चापस्तम्बो दर्श-
 यति ‘दक्षिणाकाले सप्तदश रथान् ददाति सप्तदशानांमि सप्त-
 दशाश्वान् सप्तदश हस्तिनः सप्तदश निष्कान् सप्तदश दास्यः
 सप्तदशाजम् सप्तदशावीः सप्तदश वामांमि सप्तदश गवां शतानि’
 इति । यद्यपि स्तोमविशेषविधेर्देयद्रव्यमह्याविधेस्तु नायमव-
 सरः तथापि ‘गन्तव्यदेशविशेषमह्याविधिप्रसङ्गेन तदभयं वि-
 दितं, तथा मत्येकेनैव सप्तदशः प्रजापतिरित्यनेनार्थवादेन
 विधिचयस्य स्तोत्रं शक्यत्वात् । कल्पः । तथा यथायुक्तमश्वान्

क्षिपति “अर्वांसि” इति दक्षिणं “सप्तिरसि” इति मध्यमं “वाज्य-
 सि” इत्युत्तरमिति । अर्वादयोऽश्वजातिविशेषाः तदेवाभिप्रेत्या-
 न्यत्राम्नायते “हयो देवानवहदर्वा सुरान्वाजी गन्धर्वानश्वो
 मनुष्यान्” इति । वामदक्षिणयोरश्वधर्मध्ये ईषाद्वयं प्रमार्थं
 तयोर्मध्ये सप्याख्यजातिविशेषोपेतमश्वं युज्यात् । त्रीन् तान्
 देवतात्रयरूपेण स्तौति “अर्वांसि सप्तिरसि वाज्यसीत्याह ।
 अग्निर्वा अर्वा । वायुः सप्तिः । आदित्यो वाजी । एताभिरेवास्यै
 देवताभिर्देवरथं युनक्ति” (ब्रा०) इति । पूर्वं यजुषा युनक्तीत्यत्र
 मन्त्रो विहितः । इदानीं रथयोगं विधत्ते “प्रष्टिवाहिनं युनक्ति ।
 प्रष्टिवाही वै देवरथः । देवरथमेवास्यै युनक्ति” (ब्रा०) इति ।
 प्रष्टिः पादत्रयोपेतो भोजनपात्रस्याधारः, तद्वदश्वैस्त्रभिर्वहतीति
 प्रष्टिवाही । अत एवोपरिष्ठाद्वक्ष्यते “त्रयोऽश्वो भवन्ति रथ-
 श्वतुर्थः” इति । कल्पः । अथैतानाजिसृतो विस्थापयति “वा-
 जिनो वाजं धावत मरुतां प्रसवे जयत वि योजना मिमीध्व-
 मध्वनः स्कन्धीत काष्ठां गच्छत” इति । हे वाजिनोऽश्वो
 वाजमन्त्रं सम्पादयितुं त्वरया धावत, मरुतामनुज्ञायां सत्या-
 मन्त्रं जयत, विशेषेण बहून्यपि योजनानि मिमीध्वं शीघ्र-
 धावनेन परिमितान्यल्पानीव कुरुत । किञ्चाध्वनो मार्गान्
 स्कन्धीत स्कम्भयत, शीघ्रगत्या पीडितान् कुरुत । काष्ठामध्व-
 समप्तिमाजिशिरो गच्छत । अस्मिन्मन्त्रे प्रथमभागं प्रतीक-
 लेनोपादाय चतुर्थभागे काष्ठाशब्दं व्याचष्टे “वाजिनो वाजं
 धावत काष्ठां गच्छतेत्याह । सुवर्गो वै लोकः काष्ठा । सुवर्ग-

मेव लोकं यन्ति” (ब्रा०) इति । दिग्विशेषं विधातुं प्रसीति “सुवर्गे
 वा एते लोकं यन्ति । य आजिं धावन्ति” (ब्रा०) इति । विधत्ते
 “प्राञ्चो धावन्ति । प्राङ्धिव हि सुवर्गे लोकः” (ब्रा०) इति ।
 प्राञ्चः पूर्वाभिमुखाः, ऐन्द्रत्वात् स्वर्गस्य प्राग्दिग्वर्तित्वं । कल्पः ।
 अथ रथान् धावतोऽनुमन्त्रयते ‘वाजे वाजेऽवत वाजिनो नः’
 इति चतसृभिरनुकृन्दमिति । तत्रैयमृक् प्रथमा “वाजे वाजे
 ऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः । अस्य मध्वः
 पिबत मादयध्वं हृष्टा यात पथिभिर्देवयानैः” इति । हे वा-
 जिनोऽश्याः वाजे वाजे तत्तदन्ननिमित्तं धननिमित्तञ्च नो
 ऽस्मानवत, विप्रा ब्राह्मणवत् स्नानेन शुद्धाः, अमृता मरण-
 रहिताः अमरहिताः, ऋतज्ञाः ऋतं सत्यं अस्य गन्तव्यदेशं
 जानन्तः । तादृगश्याभिमानिनो हे देवाः अस्य मध्वः पिबत
 धावनात्पूर्वं पश्चाच्चावघ्राण्यमाणं मधुममानं नैवारचरुमं
 पिबत, पीत्वा च मादयध्वं हृष्टा भवत । ततस्तृताः सन्तो देव-
 यानैः पथिभिराजिं प्रति यात । अथ द्वितीया “ते नो
 अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे गृण्वन्तु वाजिनः” इति । ते
 अश्या अर्वन्तो गतिकुशलाः, हवनश्रुतोऽस्मदाह्वानश्रोतारो
 वाजिनोऽन्नवन्तो विश्वे सर्वेऽपि हवमाह्वानमस्मदचनं गृण्वन्तु ।
 अथ तृतीया “मितद्रवः सहस्रमा मेधसाता मनिष्यवः ।
 महे ये रत्नं समिथेषु जभिरे शं नो भवन्तु वाजिनो ह-
 वेषु” इति । महान्तमपि पन्थानं मितमल्पमिव द्रवन्ति गच्छ-
 न्तीति मितद्रवः, सहस्रसाः सहस्रस्य महतोऽन्नराशः मनि-

तारो दातारः । मेधसाता यज्ञस्य प्रदातारः, सनिध्वः
 सनिं द्रव्यदानमस्मास्विच्छन्तः । ईदृशा येऽस्याः समिधेषु मङ्गा-
 मेषु महो रत्नं अत्यधिकं शत्रोर्धनं जग्निरे हतवन्तः, ते वा-
 जिनो नोऽस्माकं शं भवन्तु सुखकरा भवन्तु । अथ चतुर्थी
 “देवताता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षामि
 सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः” इति । देवताता देवानर्हन्तीति
 देवतातयः, मितद्रवः पूर्ववत्, स्वर्काः शीघ्रधावनेन सुष्ठु अर्च-
 नीयाः, ते वाजिनः अहिं वृकं रक्षामि सर्पवदरण्यश्ववद्धाध-
 कान् राक्षमान् जम्भयन्तः, वर्णयत्ययः । सनेमि क्षिप्रमेव
 अमीवा रोगानस्मद्युयवन् अस्मन्तो विधोजितवन्तः । तदेव-
 मध्यापकसम्प्रदायमनुसृत्य मन्त्रचतुष्टयं विभक्तं । बोधायना-
 चार्यस्तु ते नो अर्वन्त इत्यादिर्वाजिनो हवेऽस्वित्यन्त एक एवं
 मन्त्र इत्यभिप्रेत्य चतुर्थीमेष स्य वाजीत्यादिकामृचं चतुष्टये
 ऽन्तर्भावयामास । तदीयपाठस्तु “एष स्य वाजी क्षिपणिं तुर-
 ण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिकच आसनि । क्रतुं दधिका
 अनु मन्तवीलत्पथामङ्गांऽस्यन्वापनीफणत्” इति । ग्रीवायां
 कक्षे आस्ये च तत्तदुचितरज्जुविशेषैर्बद्धः सन् एषः स्यः वाजी
 एषोऽश्वः क्षिपणिं तुरण्यति कशां त्वरयति । बद्ध्वा बद्धत्वात्
 रथं भञ्जयितुमितस्ततो न गच्छति, कशायास्त्वस्याः शीघ्रं
 धावतीत्यर्थः । दधिकाः धारकान् मार्गावरोधकान् पाषाणा-
 दीनपि अतिक्रामन् क्रतुं सादिनोऽभिप्रायमनु मन्तवीलत्
 सम्यगनुसन्धानः । पथां मार्गाणामङ्गांसि लक्षणानि कुटि-

लानि निस्त्रोक्षतानि च वाजी अन्वापनीकणत् अनुक्रमेण
 ऋजुत्वं समत्वं चापादयन् तुरण्यतीति पूर्ववान्वयः । कन्य ।
 स यद्यस्मै रथभेषमाचक्षते आग्नीध्र एतान् जुहोत्युत साम्
 द्रवतसुरण्यत इति । पाठस्तु “उत साम् द्रवतसुरण्यतः पर्णं
 न वेरनु वाति प्रगर्धिनः । श्येनस्यैव भ्रजतो अङ्गमं परि दधि
 कावणः सहोर्जा तरिचतः” इति । उत स्म अपि च द्रवता
 गच्छतः तुरण्यतस्त्वरयतः प्रगर्धिनः अग्निं प्राप्तुं कांचितोऽस्या-
 न्यस्य अङ्गमं गृह्णारचिह्नं वस्त्रचामरादिकं परिमर्शमन्नापि देहे
 वर्तमानमनु वाति गच्छन्तमश्वमनु उत्थापत्वेन दृश्यमानं गच्छ
 ति । कस्य किमिव । वेः पक्षिणः पर्णेन पक्ष इव । यथा लख्या
 गच्छतः पक्षिणः पक्ष उत्क्षिप्त्वा गच्छन्तवन्ताक्यते तथा धावतो
 ऽश्वस्यालङ्काररूपं वस्त्रचामरादिकं विस्पष्टमवन्ताक्यते । पक्षि-
 मात्रस्य पर्णमङ्गसस्य दृष्टान्तत्वंनाभिहितं । शीघ्रधावनं श्येन-
 दृष्टान्त उच्यते । भ्रजतो गच्छतः श्येनस्यैव दधिक्रावणो धा-
 रकपर्वताद्यतिक्रामिण ऊर्जा महात्यन्तवन्तं न सह तरिचतो
 ऋशं तरतोऽश्वस्येति योज्यं । आपस्तम्बस्त्वैवमाह ‘वाजिनी वाजं
 धावतेति चतसृभिर्धावतोऽनुमन्त्रयतेऽग्निरेकाक्षरेणेति धावत्सू-
 जितीर्यङ्मानं त्राचयति लक्षणं प्रायोदञ्च आवृत्य प्रदक्षिण-
 मावर्तन्ते मितद्रव इति चतसृभिः प्रत्याधावतोऽनुमन्त्रयते’
 इति । ‘वाजिनी’ ‘वि योजना’ ‘वाजे वाजे’ ‘त नो अर्वन्ताः’
 इति चतस्रः । प्रधावतोऽनुमन्त्रणं विधत्ते “चतसृभिरनुम-
 न्त्रयेते । चत्वारि कृन्दाः सि । कृन्दाभिरर्धैर्नां सुवर्गं लोकं

गयमति” (ब्रा०) इति । गायत्री त्रिष्टुब् जगत्पुनरुत्पत्तिरिति ह्यन्द्सां
 चतुष्टयं । उदङ्मुखत्वेनावृत्तिं विधत्ते “प्र वा एतेऽस्माँल्लोका-
 च्छवते । य आजिं धावन्ति । उदञ्च आवर्तन्ते । अस्मादेव
 तेन लोकान्नयन्ति” (ब्रा०) इति । कल्पः । रथविमोचनीयं
 जुहोत्या मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादिति । पाठस्तु “आ मा
 वाजस्य प्रसवो जगम्यादा द्यावापृथिवी विश्वशम्भू । आ मा
 गन्तां पितरा मातरा चा मा सोमो अमृतत्वाय गम्यात्”
 इति । वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पत्तिर्मां प्रत्याजगम्यादागच्छतु ।
 द्यावापृथिव्यौ च विश्वशम्भू कृत्स्नस्य जगतः सुखं भावयन्तौ
 मां आगच्छतां । पितरा मातरा अस्मदोयः पिता माता च
 मां प्रत्यागन्तां चिरं जीवित्वाय समागच्छतां । किञ्च सोमश्चामृ-
 तत्वाय मम देवत्वजन्मने मां प्रत्यागम्यादागच्छतु । अपाम
 सोमममृता अभूमेति ह्यन्यत्र श्रुतं । विधत्ते “रथविमोचनीयं
 जुहोति प्रतिष्ठित्यै” (ब्रा०) इति । रथविमोकेनाश्वानामायासं
 परिहृत्य स्वयं प्रतिष्ठितो भवति । मन्त्रे वाजप्रसवोक्तेरभि-
 प्रायमाह “आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादित्याह । अन्नं वै
 वाजः । अन्नमेवावहन्त्ये” (ब्रा०) इति । इतरैः षोडशरथै-
 र्धावज्ञः कृष्णलदानं विधातुं प्रस्तौति “यथालोफं वा एत
 उज्जयन्ति । य आजिं धावन्ति” (ब्रा०) इति । ये रथान्तर-
 वर्तिन आजिं धावन्ति एते यथालोकं यथास्थानमुज्जयन्ति
 यस्मिन् यस्मिन् स्थाने यो यो धावति असावसौ तत्तत्स्थानं
 जयतीत्यर्थः । विधत्ते “कृष्णलं कृष्णलं वाजसृज्जः प्रयच्छति ।

यमेव ते वाजं लोकमुज्जयन्ति । तं परिक्रीयावस्त्वे” (ब्रा०)
 इति । यवत्रयपरिमितं सुवर्णं कृष्णलं । वाजमन्नमुद्दिश मरन्ति
 धावन्तीति वाजसृतो रथान्तरवर्तिनः । अत एवापस्तम्बः
 ‘यजुर्युक्तं यजमान आरोहति वाजसृतं इतरान् रथान्’ इति ।
 एकैकस्मै वाजसृते एकैकं कृष्णलं दद्यात्तेन तैः सम्पादितमन्नं
 निवासस्थानञ्च परिक्रीय स्वाधीनं करोति । तान् षोडश
 कृष्णलान् पुनरादायैकीकृत्य ब्रह्मणे तद्दानं विधत्ते “एकधा
 ब्रह्मण उपहरति । एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति” (ब्रा०) इति ।
 चरुं विधातुं प्रसूति “देवा वा ओषधीष्वजिमयुः । ता
 बृहस्पतिरुदजयत् । स नीवारान्निगृहणीत । तन्नीवाराणां
 नीवारलं” (ब्रा०) इति । यथा पूर्वं प्रथमतो वाजपेययागार्थ-
 माजिं धावतो बृहस्पतेर्जयस्तद्वदप्रायोषधीषु मारस्त्रीकारा-
 याजिप्राप्तौ बृहस्पतिर्जयं प्रायोषधीषु मारत्वेन नीवारा-
 नन्याभ्य ओषधीभ्यो निष्कृष्यावृणीत, निःशेषेण वृतत्वात् नी-
 वारलं सम्पन्नं । विधत्ते “नीवारश्चरुर्भवति । एतद्वै देवानां
 परममन्नं । यन्नीवाराः । परमेणैवास्मा अन्नाद्यनावरमन्नाद्य-
 मवस्त्वे” (ब्रा०) इति । शाखादिभ्योऽत्यन्तपूतत्वेन नीवाराणां
 देवान्नलं । चरैः परिमाणं विधत्ते “सप्तदशशरावो भवति ।
 सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराप्त्यै” (ब्रा०) इति । चराः
 सप्तदशशरावपरिमितलं पूर्वं तत्प्रचारविधौ व्याख्यातं । चरु-
 निष्पादनोपयुक्तं द्रव्यविशेषं विधत्ते “चरे भवति । रुचम-
 वास्मिन् दधाति” (ब्रा०) इति । रुचं स्वादुलं । निष्पन्ने चरौ

घृतष्णावनं विधत्ते “सर्पिष्वान् भवति मेधत्वाय” (ब्रा०)
 इति । एतदेवाभिप्रेत्याश्वदेवानुद्दिष्टास्य मध्वः पिबत मादयध्व-
 मित्यस्य मन्त्रस्यार्था व्याख्यातः । चरोर्देवतां विधत्ते “बार्ह-
 स्पत्यो वा एष देवतया । यो वाजपेयेन यजते । बार्हस्पत्य
 एष चरुः” (ब्रा०) इति । कर्तव्य इत्यध्याहारः । वाजपेयया-
 जिना बृहस्पतिर्देवतेति तत्रत्यचरोरपि सा देवता युक्ता ।
 कल्पः । तमेतान् यजुर्युजोऽश्वानवघ्नापयति “वाजिनो वाज-
 जितो वाजः सरिष्यन्तो वाजं जेष्यन्तो बृहस्पतेर्भागमवजि-
 घ्नत” इति । वाजजितोऽन्नं जेतुमुद्यता वाजिनो हे अश्वो वा-
 जमन्नं जेतुमाजिमुद्दिश्य सरिष्यन्तो धावनं करिष्यन्तो वाज-
 मन्नं जेष्यन्तो यूयं बृहस्पतेर्भागमिमं चरुमवजिघ्नत । कल्पः ।
 यजुर्युजोऽश्वान् प्रत्याधावतोऽवघ्नापयति “वाजिनो वाजजितो
 वाजः ससृवाः सो वाजं जिगिवाः सो बृहस्पतेर्भागे निमृद्धं”
 इति । यजमानार्थे रथे यजुर्भिर्मन्त्रैर्योजनीया अश्वो
 यजुर्युजः । ससृवांसः धावनं कृतवन्तः । जिगिवांसः जयं कृत-
 वन्तः । निमृद्धं शुद्धा भवत । आपस्तम्बमते तु जिगिवाः स
 इत्यन्तो मन्त्रः, तदर्थपूरणाय बृहस्पतेर्भागमवजिघ्नतेति पूर्व-
 स्नान्मन्त्रादनुवर्तनीयं । अवशिष्टभागो मन्त्रान्तरं । अस्तस्य विनि-
 योगं स एवाह ‘बृहस्पतेर्भागे निमृद्धमिति प्रप्रेथेषु च लेपा-
 न्निमार्ष्टि’ इति । प्रप्रेथा ओष्ठाग्राणि । ‘आजिधावनात् पुरा
 पश्चाच्चावघ्नापणं विधत्ते “अश्वान् सरिष्यतः ससृषश्चावघ्ना-
 पयति । यमेव ते वाजं लोकमुज्जयन्ति । तमेवावरुन्ते” (ब्रा०)

इति । कल्पः । अथ रथान् विमुच्यमानाननुमन्त्रयते “इयं
वः सा सत्या सन्धाभूयामिन्द्रेण समधध्वं” इति । हे रथा
वो युष्माकमियं सन्धा आजिधावनप्रतिज्ञा सा सत्याभूत्,
यां प्रतिज्ञामिन्द्रेणानुग्रहेण समधध्वं सम्यगधारितवन्तः ।
इन्द्रानुग्रहायैवेन्द्रस्य वज्रोऽमीति रथमन्त्र आस्नातः । कल्पः ।
दुन्दुभीनवस्यतोऽनुमन्त्रयते “अजीजिपत वनस्पतय इन्द्रं वाजं
विमुच्यध्वं” इति । हे वनस्पतयो वनस्पतिविकारा दुन्दुभय
इन्द्रं यागस्वामिनं वाजमन्त्रमुद्दिश्याजीजिपत यथा जितवान्
भवति तथा जितवन्तः, तादृशा यूयं पूर्वं यत्र बद्धास्ततो
विमुच्यध्वं विमुक्ता भवत । बन्धनप्रदेशस्त्वापस्तम्बेन दर्शितः
‘दक्षिणस्यां वेदिश्रेण्यां सप्तदश दुन्दुभीन् प्रवध्नाति’ इति ।
विधत्ते “अजीजिपत वनस्पतय इन्द्रं वाजं विमुच्यध्वमिति
दुन्दुभीन् विमुञ्चति । यमेव ते वाजं लोकमिन्द्रियं दुन्दुभय
उज्जयन्ति । तमेवावरुन्धे” (ब्रा०) इति ।

अत्र विनियोगमङ्गलः ।

“देवारोहेद्रथं स्वामी ब्रह्माणेरुहणमन्त्रणं ।

देवेतीन्द्रा दुन्दुभीनां घोषाऽश्राज कशायहः ॥

अर्वासीति त्रिभिर्मन्त्रैर्युनक्त्यश्रयं रथे ।

वाजीत्येतैर्मन्त्रयेत चतुर्भिर्धावतो रथान् ॥

मितेत्याभिश्चतसृभिस्तान् प्रत्याधावतो रथान् ।

आ मा रथविमुक्त्याख्यं जुहुयात्, वाजिनद्वयात् ॥

गतेः पुरोपरिष्ठाच्च प्रापयेच्चरुमश्वकान् ।

बृह्नादि जिघ्रतेत्यन्तो द्वितीयेऽप्यनुषज्यते ॥

बृहेति मार्ष्टि घोणायामिधं तु रथमन्त्रणं ।

अजी दुन्दुभिमन्त्रः स्यात्, एकविंशतिरीरिताः” ॥ इति ।

अथ मीमांसा । दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।

“यजुर्युक्तोऽध्वर्युभागं बाधते यमयत्युत ।

बाधः प्राकाशवन्मैवं पक्षे प्राप्तो नियम्यते” ॥

वाजपेये श्रूयते ‘यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति’ इति । तस्या-
यमर्थः । रथशकटदासोनिष्कादीनि सप्तदशद्रव्याणि प्राकृत-
गवाश्वादिदक्षिणाद्रव्यबाधकान्यत्र विहितानि, तेषु च प्रति-
द्रव्यं सप्तदशसङ्ख्या विहिता । ततो रथाः सप्तदश । तेषु मुख्यं
रथं यजमानारोहणायन्द्रस्य वज्रोऽसीत्यादिभिर्यजुर्वेदोक्तैर्मन्त्रैः
सञ्जीकरोति, सोऽयं यजुर्युक्तो रथः, तच्च दक्षिणाकालेऽध्व-
र्यवे दद्यादिति । प्राकाशावध्वर्यवे ददातीत्यत्र यथा चोदक-
प्राप्तस्याध्वर्युभागस्य बाध एवमत्रापि । ननु सप्तदशद्रव्यविधा-
नेनैव प्राकृतद्रव्यबाधः सिद्धः । वाढं । तथार्पार्धिनः पादिन
इत्यादिसमाख्याप्रापिता * विषमविभागविशेषकृत्तिर्न द्रव्या-
न्तरमात्रेण बाधितुं शक्या, विरोधिना विधान्तरस्याविधा-
नात् । अतश्चोदकप्राप्ता येयमध्वर्योर्भागविशेषकृत्तिः सा यजुर्युक्त-
रथरूपभागविशेषविधिना बाध्यते । तस्मादध्वर्योर्ना रथा-
न्तरभागोऽस्ति नापि शकटदास्यादिभाग इति पूर्वः पक्षः ।

* विषमविभागविशेषकृत्तिर्द्रव्यान्तरविधिमात्रेण न बाधितुं शक्या,
विरोधि भागान्तरस्य विधानादिति तै० ।

नैतद्युक्तं प्राकाशदृष्टान्तवैषम्यात् । अयन्तमप्राप्नोति हि प्राकाशो
तत्र विधेयौ । यजुर्युक्तं रथस्तु पक्षे प्राप्तः । तथा हि मत्तदश-
रथान् ददातीत्युक्ते कस्य को रथ इति वीचायां यजमान-
च्छाया नियामकत्वाद्यदाध्वर्यवे तं दातुमिच्छति तदा प्रा-
प्नोति, यदा नेच्छति तदा न प्राप्नोतीति पक्षे प्राप्तः ।
ततो यजुर्युक्तो यो रथः सोऽध्वर्यवेऽवगमं देय इति नियम्यते ।
अतो न कस्याप्यनेन बाधः ।

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितं ।

“शरावैः मत्तदशभिर्यथारुस्तत्र मुष्टयः ।

चत्वारः सन्ति नो वेत स्यादकं मुष्टिमल्लयाः ॥

तत्किमाद्यश्चेदितत्वाच्छरावापूरणान्न सः ।

द्वितीयोऽस्त्विति चेन्नैवं द्विलोपे बाधगौरवात् ॥

तृतीयोऽस्वेकलोपेऽत्र धर्मः सङ्ख्यैव लुप्यतां ।

क्रियायोगान्न तद्धर्मः प्राशम्यात्मानुगृह्यतां” ॥

प्रकृतौ चतुरो मुष्टीन् निर्वपतीति मुष्टितत्पक्षे श्रुते, तथा
वाजपेये विकृतिरूपः मत्तदशशरावयवः श्रुतः, तत्र चरौ
किं मुष्टिमल्लये द्वे अपि विद्येते किं वा द्वे अपि न विद्येते । आ-
होस्विदुभयोरैकमस्ति अन्यन्नास्ति । यदैकं तदापि किं मुष्टि-
रेव किं वा सङ्ख्यैवेति संशयः । चादकप्राप्तमुभयमस्तीत्याद्यः
पक्षः प्राप्नोति । चतुर्भिर्मुष्टिभिः मत्तदशशरावपूरणममर्थव्य-
चरोरनिष्पत्तेः स पक्षो न युक्तः । तर्हि मुष्टिमल्लये द्वे अपि
बाध्येते इति द्वितीयः पक्षोऽस्त्विति चेत्, भैवमेकतरबाधनैव

पूरणभावपरिहारे सिद्धे सति द्वयोर्बाधे गौरवप्रसङ्गात् ।
 नन्वचोपदिष्टेन शरावद्रव्येणातिदिष्टं मुष्टिद्रव्यं बाध्यते, तथा
 सप्तदशमष्ट्या चतुःसष्ट्या बाध्यत इत्युभयबाधोऽवश्यम्भावी ।
 मैवं । भिन्नविषयत्वेन बाधाम्भवात् । शरावमप्तदशमष्ट्ये याग-
 सम्बद्धे मुष्टिचतुःसष्ट्ये तु निर्वापमम्बद्धे इति विषयभेदः ।
 कथं तर्ह्यत्र बाधप्रसङ्गः । अन्यथानुपपत्त्येति वदामः, अनुप-
 पत्तिश्च पूरणाम्भवेन दर्शिता । पूरणञ्चैकबाधेनाप्युपपद्यते,
 मुष्टिबाधे यथोचितं चतुःसष्ट्योपेतैः कुडवादिभिः पूर्तिः स्यात्,
 चतुःसष्ट्याबाधे यथोचितमधिकसष्ट्योपेतैर्मुष्टिभिः पूर्तिर्भवि-
 स्यति । एवं तर्ह्येकलोप इति तृतीयः पक्षोऽस्तु, तन्न । सष्ट्या
 धर्मे मुष्टिर्धर्मी, तथा सति मुष्टौ लुप्ते सति निराश्रयस्य धर्म-
 स्यामिद्धेः सष्ट्यालोपोऽप्यवश्यम्भावी, सष्ट्यायां तु लुप्तायां मुष्टिः
 शक्नोत्यवस्थातुं, तस्मात् सष्ट्यैव लुप्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः ।
 चतुःसष्ट्या तावन्न मुष्टिमात्रेऽन्वेति कर्मकारकवाचिद्वितीया-
 विभक्त्यन्तस्य चतुःशब्दस्य सहकर्मकारकेण निर्वपतिधातुना
 सहान्वयात् । अतः सष्ट्या न मुष्टिधर्मः । पार्ष्णिकान्वयेन
 तु मुष्टिविशेषणं भविष्यति । सष्ट्यामुष्ट्याः क्रियामम्बन्धे समाने
 सत्यपि प्रथमश्रुतत्वात् सानुगृह्यते, चरमश्रुतत्वेन दुर्धलो मुष्टि-
 र्बाध्यत इति राद्धान्तः ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे सप्तमप्रपाठके ऽष्टमोऽनुवाकः ॥ * ॥

क्षत्रस्योल्बमसि क्षत्रस्य योनिरसि जाय गृहि सुवो
 रोहाव रोहाव हि सुवरहं नावुभयोः सुवो रोक्ष्यामि
 वाजश्च प्रसवश्चापिजश्च क्रतुश्च सुवश्च मूर्धा च व्यञ्जि-
 यश्चान्धायनश्चान्धश्च भौवनश्च भुवनश्चाधिपतिश्च ।
 आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतामपानः ॥ १ ॥

यज्ञेन कल्पतां व्यानो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन
 कल्पताः श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतां
 वाग्यज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन
 कल्पताः सुवर्देवाः अगन्तमृता अभूम् प्रजापतेः
 प्रजा अभूम् समहं प्रजया सं मया प्रजा समहः १-
 यस्पोषेण सं मया रायस्पोषोऽन्नाय त्वान्नाद्याय त्वा
 वाजाय त्वा वाजजित्वायै त्वामृतमसि पुष्टिरसि प्र-
 जननमसि ॥ २ ॥

अपानो वाजाय नव च ॥ ६ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपा-
 ठके नवमोऽनुवाकः ॥ * ॥

अष्टमे रथधावनमुक्ते । नवमे यूपारोहणमुच्यते । कल्पः ।
 अथ यजमानं तार्थं परिधापयति “क्षत्रस्योल्बमसि” इति “क्षत्रस्य

योनिरसि” इति दर्भमयं पत्नीमिति । घृताक्तं वस्त्रं तार्प्यं । चत्रस्य
 राजस्थानीयस्य यजमानस्य गर्भत्वेनोपचर्यमाणस्योत्पन्नावरण-
 मसि । उल्लवृत्तो गर्भ इति कन्दोगा आमनन्ति । हे दर्भमय पट
 चत्रस्य राजमहिषीस्थानीयस्य पत्नीशरीरस्य योनिरसि शीतनि-
 वारणकारणमसि । तदेतत्परिधानद्वयं विधत्ते “तार्प्यं यजमानं
 परिधापयति । यज्ञो वै तार्प्यं । यज्ञेनैवैनं समर्धयति । दर्भमयं
 परिधापयति । पवित्रं वै दर्भाः । पुनात्येवैनं । वाजं वा एषो
 ऽवरुत्सते । यो वाजपेयेन यजते । ओषधयः खलु वै वाजः ।
 यद्दर्भमयं परिधापयति । वाजस्यावरुध्यै” (ब्रा० का०१।प्र०३।
 अ०७) इति । तार्प्यस्य यज्ञमाधनत्वाद्यज्ञत्वं । एनं पत्नीदेहं ।
 वाजपेययाजिनोऽन्नावरोधकामिन ओषधिरूपदर्भमयेनान्न-
 मवरुद्धं भवति । कल्पः । अथ जायामामन्त्रयते “जाय एहि
 सुवो रोहाव” इति “रोहाव हि सुवः” इतीतरा प्रत्याह “अहं
 नावुभयोः सुवो रोह्यामि” इति यजमान इति । स्पष्टार्थो मन्त्रः ।
 एहीत्याह्वानस्य तात्पर्यमाह “जाय एहि सुवो रोहावेत्याह ।
 पत्न्या एवैष यज्ञस्यान्वारभोऽनवच्छिद्यै” (ब्रा०) इति ।
 आह्वानेन यजमानस्य यज्ञारम्भमनु पत्न्या अपि यज्ञारम्भे
 सति यज्ञोऽनवच्छिन्नो भवति । पूर्वमन्त्रैः स्वर्गत्वेन निरूपितस्या-
 रोहणीयस्य यूपस्य चोदकप्राप्तं परिमाणमपवादितुं परि-
 माणान्तरं विधत्ते “सप्तदशरत्निर्यूपो भवति । सप्तदशः
 प्रजापतिः । प्रजापतेराष्ट्रै” (ब्रा०) इति । चतुर्विंशत्यङ्गुलि-
 परिमितोऽरत्नः, सप्तदशसङ्ख्याका अरत्नयः परिमाणं यस्य

यूपस्येति विग्रहः । अन्यहुणद्वयं यूपस्य विधत्ते “तूपमयतु-
 रग्निर्भवति” (ब्रा०) इति । इतरेषां यूपानामग्रे गृह्णत्यानीयः
 काष्ठशेषोऽणोद्यान् चषालप्रतिभोकायावशेष्यते मांसस्य ना-
 स्तीति तूपरत्नं । अष्टाश्विलमपवादितुं चतुर्गत्रत्नं । चषालनाम-
 कस्य यूपकटकस्य दारुमयत्वापवादाय विधत्ते “गोधूमं
 चषालं । न वा एते ब्रीहयो न यवाः । यद्गोधूमाः । एवमिव
 हि प्रजापतिः सृष्ट्यै । अथो अमुमेवासौ लोकमन्वतनं कर्मा-
 ति” (ब्रा०) इति । गोधूमं कुर्यादिति शेषः । यथा ब्रीहिसो
 यवेभ्यश्च गोधूमानां लोके प्रशस्तत्वमवभवान्यभ्यां देवभ्यः
 प्रशस्तः प्रजापतिः । किञ्च गोधूमस्यत्या स्वर्गोऽन्नवान् भवति ।
 यूपस्य वेष्टनं विधत्ते “वामोर्भिर्यजति । एष वै यजमानः ।
 यद्यूपः । सर्वदेवत्यं वामः । सर्वाभिरर्देनं देवताभिः समर्पयति ।
 अथो आक्रमणमेव तत्कृतं यजमानः कुरुते । सुवर्गस्य लोकस्य
 समर्थ्यै” (ब्रा०) इति । वाममां मत्स्यामापन्नास्य आह ‘रश्ना-
 काले सप्तदशभिर्वासाभिर्यूपं वेष्टयति’ इति । वाममां सर्वदेवत्यत्वं
 “अग्नस्तृषाधानं” (सं० ६।का० १।प्र० १२।अ० ७) इत्यादौ भौमिकदीक्षा-
 प्रकरणे विस्मृतं । आक्रमणं स्वर्गागोहणं भोपानमदृशं । कल्पः ।
 आहवनीये जुष्टेत्यन्वारभ्ये यजमाने वाजस्य प्रमवर्त्यति दा-
 दश सुवाङ्गतोरिति । पाठस्तु “वाजस्य प्रमवस्यापिजस्य क्रतुस्य
 सुवस्य मूर्ध्ना च यज्ञियस्यान्यायनस्यान्यस्य भोवनस्य भुवनस्या-
 धिपतिश्च” इति । वाजादयः सर्वे मम मन्वति शेषः । वाजा
 ऽन्नं । प्रमवस्तस्तेत्यन्तिः । अपिजस्तस्तेव पुनः पुनरुत्पत्तिः । क्रतुः

सङ्कल्पो भोगादिविषयो यागो वा । सुवस्त्वस्यैवात्पत्तौ हेतु-
 रादित्यः । अथवा वाजादयः चैत्रादिमासानां नामविशेषाः ।
 तदानीं सर्वे ते प्रीणन्त्विति वाक्यशेषः । चकाराः परस्पर-
 समुच्चयार्थाः, अनुक्तकालादिदेवतासमुच्चयार्था वा । विधत्ते
 “द्वादश वाजप्रमवीयानि जुहोति । द्वादश मामाः संवत्सरः ।
 संवत्सरमेव प्रीणाति । अथो संवत्सरमेवास्मा उपदधाति ।
 सुवर्गस्य लोकस्य समर्थौ” (ब्रा०) इति । वाजशब्दप्रमवशब्दौ
 येषु कर्मसु मन्त्रत्वेन श्रूयते तानि कर्माणि वाजप्रमवीयानि,
 अज्ञोत्पत्तिहेतुत्वाद्वा वाजप्रमवीयत्वं । न केवलमनेन होमेन
 संवत्सरदेवतायाः प्रीतिः किन्त्वस्य यजमानस्य स्वर्गप्राप्तये
 संवत्सरदेवतां निःश्रेणिवदुपधानमाधारमपि करोति । कल्पः ।
 तं दशभिः कल्पैरोहत्यायुर्यज्ञेन कल्पतामिति । तं यूपं, कल्पैः
 कल्पशब्देपेतैः । पाठस्तु “आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणा यज्ञेन
 कल्पतामपानो यज्ञेन कल्पतां व्यानो यज्ञेन कल्पतां
 चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्प-
 तां वाग्यज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन
 कल्पतां” इति । आत्मा जीवः, यज्ञेन यज्ञसम्बन्धिना यूपा-
 रोहणेन । आयुरादयः स्वस्वप्रयोजनसमर्था भवन्तु । विधत्ते
 “दशभिः कल्पैरोहति । नव वै पुरुषे प्राणाः । नाभिर्दश-
 मी । प्राणानेव यथास्थानं कल्पयित्वा । सुवर्गं लोकमेति ।
 एतावद्वै पुरुषस्य स्वं । यावत्प्राणाः । यावदेवास्मास्ति । तेन
 सह सुवर्गं लोकमेति” (ब्रा०) इति । अन्यत्र सप्त वै शीर्षण्याः

प्राणा दाववाञ्चाविति श्रुतत्वादिहापि किदाभिप्रायः प्राण-
शब्दः । अनेन कल्पमन्त्रपाठेन प्राणापानचक्षुःश्रोत्रादीन् प्रा-
णान् स्वस्वस्थाने स्थापयित्वा तैस्तदीयस्थानैः सह स्वर्गं प्राप्ता
भवति । कल्पः । बाह् उद्गृह्णाति “सुवर्देवाः अगन्तामृता
अभूम प्रजापतेः प्रजा अभूम” इति । उद्गृहीताभ्यां बाह्व-
भ्यां स्वर्गप्राप्तिमभिनयता यजमानेन दमुच्यते । वयं स्वर्गाव-
स्थितदेवान् प्रति अगन्त प्राप्ताः स्मः । प्राणं चामृता देवा
अभूम । अतः प्रजापतेः प्रीतिविषयाः प्रजा अस्मिन् भूलांके
यज्जानुष्ठानपरा अभूम । मन्त्रस्य चीन् भागान् पृथग्व्याचष्टे
“सुवर्देवाः अगन्तेत्याह । सुवर्गमेव लोकांमिति । अमृता
अभूमेत्याह । अमृतमिव हि सुवर्गो लोकः । प्रजापतेः प्रजा
अभूमेत्याह । प्राजापत्या वा अयं लोकः । अस्मादेव तेन
लोकान्नैति” (ब्रा०) इति । तेन तृतीयभागपाठेन भूलांकात्
सर्वात्मना निर्गते न भवति । कल्पः । अयं लोकं प्रत्यव-
क्षते “समहं प्रजया सं मया प्रजा समहः रायस्यापण सं
मया रायस्योषः” इति । मङ्गतोऽस्मि मङ्गस्यतामिति यथा-
योगमध्याहर्तव्यं । आग्निः परत्वेन व्याचष्टे “समहं प्रजया सं मया
प्रजेत्याह ॥ आग्निषमेवैतामाशास्ते” (ब्रा०) इति । कल्पः । तमे-
वमामपुटैर्गन्ति “अन्नाय त्वा” इति पुरस्ताद्ध्वयः ; “अन्नायाय
त्वा” इति दक्षिणतो ब्रह्मा “वाजाय त्वा” इति पश्चाद्देता “वा-
जजित्वाये त्वा” इत्युत्तरत उद्गातेति । ऊषखननपांसव आमाः,
तानश्चत्यपत्रैः पुटीकृत्य तैरामपुटैर्यूपादवरोहन्तं यजमानं

हन्युः । अत एवापस्तम्ब आह 'तमाश्रत्यैरामपुटैरुधपुटैरुभयै-
 र्वा वैश्याः प्रतिदिशमर्पयन्ति मर्हर्त्विजो वा दीर्घवंशेषु प्रबन्ध्य'
 इति । सामान्येन प्राणिभिर्भोज्यमन्नं, राजामात्यादिभि-
 र्भोज्यमन्नाद्यं, तत्राप्यपूपादिविशेषो वाजः, तस्य सर्वस्यान्नस्य
 मस्यादनं वाजजित्वा । द्विविधं हननं क्रमेण विधत्ते "आम-
 पुटैर्घ्नन्ति । अन्नं वा इयं । अन्नाद्येनैवैनं समर्पयन्ति । ऊधै-
 र्घ्नन्ति । एते हि मात्तादनं । यदूपाः । मात्तादेवैनमन्नाद्येन
 समर्पयन्ति" (ब्रा०) इति । ऊपाणामाधानादिमाधनत्वेन
 पारलौकिकान्नं प्रति मात्तात्माधनत्वं । हनने प्रकारविशेषं
 विधत्ते "पुरस्तात् प्रत्यञ्चं घ्नन्ति । पुरस्ताद्धि प्रतीचीनमन्नम-
 द्यते" (ब्रा०) इति । हन्यमानस्य पुरस्तादवस्थितो हन्ता प्रत्यञ्चं
 स्वाभिमुखं हन्यात् । लोकेऽपि हि पुरतोऽवस्थितात्पाचात्
 समादाय स्वाभिमुखं तदन्नमद्यते । एतदापस्तम्बेन स्पष्टीकृतं
 'मुखतोऽभिघ्नन्ति हन्तारं हन्तारमभिपर्यावर्तते' इति । ता-
 द्यमानं प्रदेशं विधत्ते "शीर्षतो घ्नन्ति । शीर्षतो ह्यन्नमद्यते"
 (ब्रा०) इति । चतुर्दिक्षु हननं विधत्ते "दिग्भ्यो घ्नन्ति । दिग्भ्य
 एवास्मा अन्नाद्यमवर्त्यते" (ब्रा०) इति । कल्पः । अत्रास्मै
 प्रत्यवरोहत आसन्दीं निदधाति तस्यां बस्ताजिनमास्तृणाति
 बस्ताजिने शतमानं हिरण्यं दक्षिणं पादं हिरण्यं, उपावरो-
 हयति "अमृतमसि" इति "पुष्टिरसि प्रजननमसि" इति सयं
 बस्ताजिन इति । हे हिरण्यं त्वं विनाशरहितमसि न ह्यग्नौ
 प्रक्षिप्तमपि हिरण्यं काष्ठादिवद् विनश्यति । हे बस्ताजिन त्वं

पुष्टिरसि संवत्सरे बह्वपत्योत्पादकत्वात् । एतदेवामिप्रेत्य प्रज-
ननमसीत्युच्यते । हिरण्येऽवरोहं विधातुं प्रसीति “ईश्वरो
वा एष पराङ् प्रदघः । या यूपः रोहति” (ब्रा०) इति ।
यूपमारुढो यजमानः पराङ् भूलोकाद्विमुखः प्रदघः प्रदग्नुं
‘स्वात्मानं विनाशयितुमीश्वरः समर्थो भवति । अथवा प्रदघः
प्रकर्षेण गन्तुमीश्वरः । न पुनरावर्तत इत्यर्थः । विधत्ते “हि-
रण्यमध्यवरोहति । अमृतं वै हिरण्यं । अमृतं सुवर्गो लोकः ।
अमृत एव सुवर्गं लोके प्रतितिष्ठति” (ब्रा०) इति । हिरण्यस्य
परिमाणं विधत्ते “शतमानं भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः ।
आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति” (ब्रा०) इति । मानशब्देन पणस्य
विंशो भागोऽभिधीयते, ततः पञ्चपणपरिमितमित्युक्तं भवति ।
शतमङ्गलाकाः संवत्सराः पुरुषस्यायुः । दशानां ज्ञानकर्मेन्द्रि-
याणां मध्ये चक्षुरादीन्द्रियस्य एकैकस्य दशसु नाडोपु वृत्ति-
भेदेन शतेन्द्रियत्वं । बस्ताजिने वामपादप्रक्षेपं विधातुं प्रसीति
“पुष्टौ वा एतद्रूपं । यदजा । त्रिःसंवत्सरस्यान्यान् पशून्
परि प्रजायते” (ब्रा०) इति । संवत्सरे मरुत्प्रसर्वापतानन्यान्
गवादिपशून् परित्यज्य संवत्सरे त्रिरपत्यानि प्रसृतं । अतो
ऽस्याः पुष्टिरूपत्वं, विधत्ते “बस्ताजिनमध्यवरोहति । पृथ्वामेव
प्रजनने प्रतितिष्ठति” (ब्रा०) इति ।

अत्र विनियोगमङ्गलः ।

“अत्र तार्थं अत्र दार्भ्यं परिधत्तोऽत्र दस्यतो ।

जाये स्वास्याक्कथेद्भार्यां राहा तं प्रतिवक्ति मा ॥

अहं स्वास्याह वाजस्य जुहुयाद्वादशाहुतीः ।

आयुर्दशभिरारोहेत् स्वयं बाह्वद्ब्रह्मः सुवः ॥

सं भुवं प्रेचतेऽन्नाय चतुर्भिस्तु महर्त्विजः ।

दिग्भ्यो घ्नन्त्यासपुटकैर, अमृपुष्टिदद्यात्पदे ॥

खर्णवस्तवचोर्दद्यात् पञ्चत्रिंशत्विहोदिताः” । इति ।

अथ मीमांसा । दशमाध्यायस्य *चतुर्थपादे चिन्तितं ।

“तार्प्यमहतवस्त्वस्य बाधकं स्थान्न वागिमः ।

गुह्याच्छादनकार्यक्यादयोग्यत्वात् समुच्चयः” ॥

महाव्रते श्रूयते ‘तार्प्यं यजमानः परिधत्ते दर्भमयं पत्नी’ इति ।

प्रकृतौ ‘अहतं वासः परिधत्तः’ इति । घृताक्तं वस्त्रं तार्प्यमित्युच्य-

ते । ताभ्यां तार्प्यदर्भमयाभ्यां दम्यत्योरहतं वस्त्रं बाध्यते । कुतः ।

परिधत्त इत्यनेन प्रकृतिलिङ्गेन गुह्याच्छादनलक्षणस्य कार्यस्यैक-

त्वावगमात् । मैवं, तार्प्यदर्भमययोगुह्यमाच्छादयितुमयोग्यत्वात्,

परिधानं तत्रोपरितनं प्रावरणं, तत्कार्यभेदात् समुच्चयः ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितं ।

“भवेत् सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपकः ।

उन्मानं द्रव्यगं वाजपेयस्याङ्गं पशोरुत ॥

आनन्तर्यात् प्रकरणात् कर्माङ्गं, षोडशिन्यदः ।

ऊर्ध्वपात्रे खादिरेऽग्रे संयुज्यान्वेति कर्मणा ॥

यूपद्वारा पशोरङ्गं पशुद्वारा च कर्मणः ।

सौमिकत्वाद्वाजपेये यूपो नास्ति पशुं विना” ॥

* तृतीयपाद इति काशीस्यैकमुक्तपाठः ।

वाजपेयप्रकरणे श्रूयते, सप्तदशारन्निर्वाजपेयस्य यूपो भवतीत्यत्र यूपद्रव्यगतं सप्तदशारन्निशब्देदितं यदूर्ध्वमानं तद्वाजपेयकर्मणोऽङ्गं सप्तदशारन्निशब्दवाजपेयशब्दयोगानन्तर्यात् प्रकरणञ्चैवमनुगृह्यते । यदि कर्मणः साक्षादूर्ध्वमानं न सम्भवेत् तर्हि वाजपेयगतं खादिरमूर्ध्वं यत् षोडशिपात्रं तस्मिन्नद उन्मानं सम्बध्य तद्वाग कर्मणान्वेतीति प्राप्ते ब्रूमः । सप्तदशारन्निर्यूप इति सामानाधिकरण्याद्यूपेन साक्षात् सम्बध्यते । तस्य च यूपस्य पशुङ्गत्वात् उन्मानं यूपद्वारा पशोरङ्गं भवति । तस्यापि पशोर्वाजपेयाङ्गत्वात् पशुद्वारा कर्मणोऽङ्गं । यद्यपि वाजपेययूपशब्दयोगानन्तर्यमस्ति तथापि वाजपेयस्य सोमयागतया साक्षाद्यूपसम्बन्धाभावात् पशुयवधानमभ्युपेयं । वाजपेयस्येति षष्ठ्याः सम्बन्धमात्रवाचित्वेन व्यवहितसम्बन्धमप्यसावभिधत्ते । देवदत्तस्य नप्तिप्रयोगवत् । यत् सप्तदशारन्निर्वाजपेयशब्दयोगानन्तर्यं यच्च प्रकरणं तदभयं न विरुद्धं पशुङ्गत्वेऽप्यन्ततो वाजपेयाङ्गत्वाङ्गीकारात् । किञ्च पूर्वपक्षे यूपशब्देन षोडशिपात्रं लक्षणोऽयं, मिदुनान्तं तु नासौ दोषः ।

तत्रैवाष्टमपादे चिन्तितं ।

“वाचयेत् स्वामिनं ज्ञाञ्जौ वाचनीयो ज एव वा ।

अविशेषादभौ, जस्य स्वामित्वादाचयेदमुं” ॥

वाजपेये श्रूयते, ऋषीर्यजमानं वाचयतीति । आयुर्ध्वजेन कल्पतामित्यादयो मन्त्राः ऋतयः । तत्र मन्त्रतदर्थमभिजम-

नभिज्ञञ्चोभावापि वाचयेत्, विज्ञं वा वाचयेदित्येवं मंशयः ।
विशेषस्याश्रवणादनभिज्ञं, तदैव शिञ्चयित्वापि वाचयितुं शक्य-
त्वादिति चेत्, मैवं । अध्ययनविधिवत्त्वाद्धीतवेदवेदार्थस्यैव
यजमानत्वात् । तस्मादभिज्ञमेव वाचयेत् ॥ ० ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ * ॥

वाजस्येमं प्रसवः सुपुवे अग्रे सोमः राजानमोष-
धीषुसु । ता अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु वयः राष्ट्रे जा-
ग्रियाम पुरोहिताः । वाजस्येदं प्रसव आबभूवेमा च
विश्वा भुवनानि सर्वतः । स विराजं पर्येति प्रजानन्
प्रजां पुष्टिं वर्धयमानो अस्मे । वाजस्येमां प्रसवः
शिश्निये दिवमिमा च विश्वा भुवनानि सम्राट् ।
अदित्सन्तं दापयतु प्रजानन् रयिं ॥ १ ॥

च नः सर्ववीरां नियच्छतु । अग्ने अच्छा वदेह नः
प्रति नः सुमना भव । प्र णो यच्छ भुवस्पते धनदा
असि नस्त्वं । प्र णो यच्छ त्वर्यमा प्र भगः प्र ह हस्पतिः

प्र दे॒वाः प्रोत॑ सू॒नृता॑ प्र वाग्दे॒वी द॑दातु नः । अ॒र्य-
म॒णं वृ॒हस्प॑तिमिन्द्रं दाना॑य चोदय । वाचं वि॒धाः
सर॑स्वतीः सवि॒तारं ॥ २ ॥

च वा॒जिनं॑ । सोमः॑ राजा॑नं वरु॑णमग्निमन्वा॑रभा-
महे । आ॒दि॒त्यान् वि॒ष्णुं स॒व्यं ब्र॒ह्माण॑श्च वृ॒हस्प॑तिं ।
दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑सवेऽश्वि॒नोर्वा॒हुभ्यां पू॒ष्णो ह॑स्ता-
भ्याः सर॑स्वत्यै वा॒चो य॒न्तुर्य॒न्त्रेणा॑ग्नेस्त्वा साम्राज्ये-
नाभि॑षिञ्चा॒मीन्द्र॑स्य वृ॒हस्प॑तेस्त्वा साम्राज्येनाभि॑षि-
ञ्चामि ॥ ३ ॥

र॒यिः स॒वि॒तारः प॑ट्विंशच्च ॥ १० ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपा-
ठके दशमोऽनुवाकः ॥ * ॥

नवमे यूपारोहणमुक्तं, दशमेऽन्नहोमा उच्यन्ते । कल्पः ।
अथास्यैतत्पुरस्तादौदुम्बरे द्रा॒णे म॑त्रा॒षध॑माज्यं न मम॑दायुतं
भवति ब्र॒ह्मैदु॑म्बरेण स्रु॒त्रेणो॑पघातं स॒प्तान्न॑होमान् जु॒होति
वाज॑स्येमं प्रसवः सु॒पुत्रे अ॒ग्ने सोम॑मिति । तत्रैयम्बक् प्रथमा
“वाज॑स्येमं प्रसवः सु॒पुत्रे अ॒ग्ने सोमः॑ राजा॑नमोषधीश्च॒पु । ता
अ॒स्मभ्यं मधु॑मतीर्भवन्तु वयः॑ रा॒ष्ट्रे जा॒यिष्या॑म पु॒नरि॑हताः”
इति । वाजस्यान्नस्रोत्पादकः परमंश्चर आपधीषु अ॒प्स च

मारभूतमिमं मोमं वल्लोरूपं राजानं दीप्तिमन्तं पदार्थं अग्रे
 सृष्ट्यादौ सुषुवे उत्पादयामास । ताञ्च ओषधयः आप-
 ञ्चास्मदर्थं मधुमतीः माधुर्योपेता भवन्तु । वयमप्यस्मिन् राष्ट्रे
 पुरोहिताः चागानुष्ठानादौ पुरोगामिनो जाग्रियाम जाग-
 रुका भूयास्म । अथ द्वितीया “वाजस्येदं प्रसव आबभूवेमा
 च विश्वा भुवनानि सर्वतः । स विराजं पर्येति प्रजानन् प्रजां
 पुष्टिं वर्धयमानो अस्मे” इति । वाजस्य प्रसवः परमेश्वर इद-
 मनुष्ठीयमानं कर्म आबभूव भावितवान् उत्पादितवान् ।
 इमानि सर्वाणि भुवनानि सर्वत उत्पादितवान् । स परमेश्वरः
 अस्मे अस्मदर्थं प्रजां पुष्टिं च वर्धयमानः, प्रजानन् अस्मद-
 भिप्रायं प्रकर्षेण जानानो विराजं ह्रयमानमन्नं पर्येति सर्वतः
 प्राप्नोतु । अन्नं वै विराडिति श्रुतिः । अथ तृतीया “वाज-
 स्येमां प्रसवः शिश्रिये दिवमिमा च विश्वा भुवनानि सम्राट् ।
 अदित्सन्तं दापयतु प्रजानन् रयिं च नः सर्ववीरां नियच्छ-
 तु” इति । वाजस्य प्रसव ईश्वर इमां दिवमिमानि चा-
 न्यानि सर्वाणि भुवनानि शिश्रिये आश्रितवान् । सर्वेषाञ्च
 भुवनानां राजा भूत्वा अदित्सन्तं हविर्दातुमनिच्छन्तं मां
 प्रजानन् मदीयबुद्धिप्रेरणेन हविर्दापयतु । ततो ऽग्नौऽस्मभ्यं
 सर्ववीरां पुत्रसृष्ट्यादयः सर्वे वीराः यस्याः सा सर्ववीरा,
 तादृशीं रयिं धनं च नियच्छतु नियमेन ददातु । अथ
 चतुर्थी “अग्ने अच्छा वदेह नः प्रति नः सुमना भव । प्र णो
 यच्छ भुवस्यते धनदा असि नखं” इति । हे अग्ने इह

अस्मिन् कर्मणि नो ऽस्माकमच्छा अभिमुखेन वद हितं
 कथय । नो ऽस्मान् प्रति सुमनाः करुणार्द्रचित्तो भव । हे
 भुवस्यते भूमिपते नो ऽस्मभ्यं प्रकर्षेण यच्छ धनं देहि,
 यस्मात्त्वमस्मत्त्वामी सन् नो ऽस्मभ्यं धनदा अस्मि । अथ
 पञ्चमी “प्र णो यच्छल्यमा प्र भगः प्र वृहस्पतिः । प्र देवाः
 प्रोत सृनुता प्र वाग्देवी ददातु नः” इति । पद्भिः प्रशब्दैः
 प्रयच्छत्विति प्रददालित्यन्वये मति एतानि षड्वाक्यानि भव-
 न्ति । अर्यमभगवृहस्पतयो देवेषूत्तमत्वात् विप्रपरिव्राजकत्वा-
 येन पृथग् निर्दिश्यन्ते । तेभ्योऽन्ये तत्र देवशब्देनाचक्षन्ते । ते
 सर्वे नो ऽस्मभ्यं धनं प्रयच्छन्तु । उत अपि च सृनुता प्रिय-
 वागभिमानिनी देवता या चान्यवाङ्मात्राभिमानिनो देवता
 ते उभे धनं प्रयच्छतां । अथ षष्ठी “अर्यमणं वृहस्पतिमिन्द्रं
 दानाय चोदय । वाचं विष्णुं मरुस्वतीं सवितारं च
 वाजिनं” इति । हे ईश्वर पुनरस्मभ्यं दातुं धनस्य दा-
 नार्थमादीन् चोदय प्रेरय । वाक्मरुस्वत्याः पूर्वोक्तसृनुता-
 वाचोरिव भेदो द्रष्टव्यः । वाजिनं अक्षाधिपतिं । अथ सप्तमी
 “सोमं राजानं वरुणमग्निमन्वारभामहे । आदित्यान् विष्णुं
 सूर्यं ब्रह्माणञ्च वृहस्पतिं” इति । वर्यं सोमराजादीन् प्रयमतः
 कर्मारम्भकाननुष्ठत्य पश्चादारभामहे, अतस्तं सर्वं ऽनुष्ठ-
 हन्तु । विधत्ते “सप्तान्नहोमान् जुहोति । सप्त वा अक्षानि ।
 यावन्धेवान्नानि । तान्येवावरुन्धे । सप्त याम्या आपयधयः ।
 सप्तारण्याः । उभयोषामवरुन्धे” (ब्रा०।का०१।प्र०७।अ०८)

अन्नहेतूनामोषधीनां सप्तत्वात्तत्कार्याणामन्नानामपि सप्तत्वं ।
 ओषधीनां सप्तत्वमापस्तम्बोऽग्निचयने दर्शयति 'तिलमाष-
 ब्रीहियवाः प्रियङ्गुणवो गोधूमाः वेणुः श्यामाका नीवारा
 जर्तिलाश्च गवीधुका अरण्यजा मार्कटका विज्ञेया गार्मुतसप्तमाः
 कुलत्यसप्तमा वा सप्त ग्राम्याः कृष्टे सप्तारण्या अकृष्टे' इति । एकै-
 कस्यान्नस्य पृथगेव होमं विधत्ते "अन्नस्यान्नस्य जुहोति । अन्न-
 स्यान्नस्यावर्धे" (ब्रा०) इति । इमं पक्षमापस्तम्बो दर्शयति
 'वाजप्रमवीयं जुहोति सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्तारण्याः
 पृथगन्नानि द्रवीकृत्यौदुम्बरेण सुवेण वाजस्येमं प्रमवः सुषुव
 इति ग्राम्याणि ऊवारण्यानि जुहोति' इति । इदानीं बो-
 धायनाभिमतं सर्वाण्येकीकृत्य होमं विधत्ते "यद्वाजपेय-
 याज्यनवरुद्धस्याश्रीयात् । अवरुद्धेन व्यृधेत । सर्वस्य समवदाय
 जुहोति । अनवरुद्धस्यावर्धे" (ब्रा०) इति । होमकाले यद-
 न्नमवरुद्धं स्वीकृतं तदुपेत्य यदस्वीकृतं वाजपेययाजी काला-
 न्तरेऽश्रीयात्, तदानीमुपेक्षितेन यागकालीनेनान्नेनासौ वि-
 युक्तो भवेत् । अतः सर्वमेकीकृत्य होमे सर्वस्यापि यागकाले
 स्वीकृतत्वेन दोषापादकमस्वीकृतं किञ्चिन्न भवेत् । अतो
 ऽस्वीकृतस्य सर्वस्यापि यागकाले स्वीकाराय मिलित्वा होम
 इत्यर्थः । होमे साधनविशेषं विधत्ते "औदुम्बरेण सुवेण
 जुहोति । ऊर्वा अन्नमुदुम्बरः । ऊर्ज एवान्नायस्यावर्धे" (ब्रा०)
 ऊर्वा अन्नं बलप्रदमेवान्नं । अत एव देशविशेषे बह्व्यते* ।

* बह्नाद्रियत इति तै० । किन्तु बह्व्ययत इति युक्तोऽर्थः ।

कल्पः। अथ यजमानायतने कृष्णाजिनं प्राचीनगोत्रमन्तरत्नामा-
 स्तृणति। तद् यजमानं प्राञ्चमुपवेश्य स्वर्णरजताभ्यां रूक्षा-
 भ्यां पर्युपास्य पुरस्तात् प्रत्यञ्चमभिषिञ्चति शीर्षतोऽभिषि-
 ञ्चत्यामुखादन्ववस्त्रावयति “देवस्य त्वा मवितुः प्रमवऽश्वि-
 नोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां मरुस्त्रतो वाचो यन्तुर्धन्वणाग्ने-
 स्त्वा माम्राज्येनाभिषिञ्चामीन्द्रस्य त्वा बृहस्पतस्त्वा माम्राज्य-
 नाभिषिञ्चामि” इति। अत्रेन्द्रस्येत्यस्मिन्मध्यममन्त्रे अनुपङ्ग-
 सूचनायानाम्नातोऽपि त्वाशब्दः सूत्रकारेण पठितः। देवस्य
 त्वेत्यादिर्याख्यातः। या मरुस्त्रतो वाग्विशेषदेवता या च वाक्-
 शब्दाभिहिता वाक्सामान्यदेवता यश्चान्तर्यामो यन्तृशब्द-
 वाच्यो योऽयमिस्तेजःप्रदः, तेषां यन्त्रेण नियमनं नानुज्ञया
 साम्राज्यनिमित्तं त्वामभिषिञ्चामि। इन्द्रस्येत्येतावानेवास्मात्
 द्वितीयो मन्त्रः, स च पूर्वोत्तरभागयोरनुपङ्गेण व्याख्यातयः।
 बृहस्पतेरित्यादौ तृतीयमन्त्रं पूर्वभागाऽनुपञ्जनीयः। देवस्य
 त्वेत्येतस्मिन्मन्त्रभागे प्रमवपदाभिप्रायमाह “देवस्य त्वा मवितुः
 प्रमव इत्याह। सवितुः प्रसृत एवेनं ब्रह्मणा देवताभिरभिषि-
 ञ्चति” (ब्रा०) इति। ब्रह्मणा मन्त्रेण प्रतिपाद्याभिरिति शेषः।
 सर्वौषधिरसमभिषेकद्रव्यत्वेन विधत्ते “अन्नस्यान्नस्याभिषिञ्च-
 ति। अन्नस्यान्नस्यावरूच्यै” (ब्रा०) इति। प्रकारविशेषं विधत्ते
 “पुरस्तात् प्रत्यञ्चमभिषिञ्चति। पुरस्ताद्धि प्रतोचीनमन्नमद्यते।
 शीर्षतोऽभिषिञ्चति। शीर्षतोऽन्नमद्यते” (ब्रा०) इति।
 आसपुटाघातविषयवाक्यवद् व्याख्येयं। गुणान्तरं विधत्ते “आ

मुखादन्ववस्त्रावयति । मुखत एवास्मा अन्नाद्यं दधाति” (ब्रा०)
 इति । शिरस आरभ्यानुलोम्येन मुखपर्यन्तमेवावस्त्रावयेत् न
 त्वधः । मन्त्रेष्वग्नीन्द्रवृहस्पतिशब्दतात्पर्यं व्याचष्टे “अग्नेस्त्वा
 साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याह । एष वा अग्नेः सवः । तेनैवैनम-
 भिषिञ्चति । इन्द्रस्य त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याह । इन्द्रि-
 यमेवासिन्नेतेन दधाति । वृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चा-
 मीत्याह । ब्रह्म वै देवानां वृहस्पतिः । ब्रह्मणैवैनमभिषिञ्च-
 ति” (ब्रा०) इति । एष ओषधिरसोऽग्नेः सवः अग्निना प्रेरितः ।
 अतोऽग्निशब्दमुच्चारयन्नग्निसम्बन्धेन तेनैव रसेनाभिषिञ्चति ।
 एष वा इन्द्रस्य सवः, वृहस्पतेः सव इत्यनुमन्त्येयं । विधत्ते
 “सोमयद्वाऽश्वावदानीयानि चर्त्विग्भ्य उपहरन्ति । अमुमेव
 तैर्लीकमन्नवन्तं करोति । सुरायद्वाऽश्वानवदानीयानि च
 वाजसृज्जः । दममेव तैर्लीकमन्नवन्तं करोति । अथो उभयो-
 र्खेवाभिषिच्यते” (ब्रा०) इति । पशोर्धान्यवदानीयानि हृद-
 यादीनि, हृदयस्याग्नेऽवद्यतीत्यादिश्रुतेः, तानीडायामवत्ता-
 नि सोमयद्वांश्च चर्त्विग्भ्यः प्रयच्छेत् । शिर आदीन्यनवदा-
 नीयानि, न शीर्ष्णाऽवद्यति नांसयोरित्यादिश्रुतेः । तानि
 सुरायद्वांश्च वाजसृज्जः रथान्तरैः षोडशभिराजिधधिनं कृत-
 वज्जो वैश्वेभ्यः प्रयच्छेत् । एवं सत्युभयोषु दैवीषु मानुषीषु च
 प्रजास्त्रयमभिषिक्तो भवति । विधत्ते “विमार्थं कुर्वते वाज-
 सृतः । इन्द्रियस्यावरुह्यै” (ब्रा०) इति । विशेषेण मथनमालो-
 डनं कलहो विमार्थः । पानवश्चनटनायाभिनयं विमार्थं

कुर्युः । सवन्त्रये स्तोत्रेषु ऋग्विशेषं विधत्ते “अनिरुक्ताभिः
 प्रातःसवने स्तुवते । अनिरुक्तः प्रजापतिः । प्रजापतेराष्टौ ।
 वाजवतीभिर्माध्यन्दिने । अन्नं वै वाजः । अन्नमेवावरुन्धे । शि-
 पिविष्टवतीभिस्तृतीयसवने । यज्ञो वै विष्णुः । पशवः शिपिः ।
 यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठति” (ब्रा०) इति । अनिरुक्ताभिर-
 व्यक्तदेवताकाभिर्ऋग्भिः साकल्येन तन्महिम्ना वक्तुमशक्यत्वात्
 प्रजापतिरनिरुक्तः, वाजशब्दोपेता ऋचो वाजवत्यः, शिपि-
 विष्टशब्दोपेताऋचः शिपिविष्टवत्यः, ताः सर्वाः सामवेदं द्रष्ट-
 व्याः । विष्टशब्दो विष्णुपर्यायः सन् अत्र फलव्यापिनं यज्ञ-
 माचष्टे, शिपिशब्दः पशुवाची । अतः शिपिविष्टवतीभिर्ऋग्भि-
 र्यज्ञे पशुषु च प्रतितिष्ठत्येव । सामविशेषं विधत्ते “हृदन्त्यं
 भवति । अन्तमेवैनं अथै गमयति” (ब्रा०) इति । अन्ति-
 मस्य स्तोत्रस्य यदन्त्यं साम तद्बृहद्भायेत्, तेन गानेनैवं
 यजमानं अथै सम्यक्सिद्धये यज्ञस्थानं समाप्तिं प्रापितवान्
 भवति ।

अत्र विनियोगमङ्गलः ।

“वाज सप्तभिरन्नस्य होमो देव यजुस्त्वयात् ।

अभिषिञ्चेत्स्वामिनं तं दशमन्त्रा दहोदिताः” ॥ इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःमंहिताभाष्ये प्रथम-
 काण्डे सप्तमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ * ॥

अग्निरेकाक्षरेण वाचमुदजयदश्विनौ द्वाक्षरेण
 प्राणापानावुदजयतां विष्णुस्त्यक्षरेण चीन् लोकानुद-
 जयत्सोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः पशूनुदजयत्पूषा प-
 च्चाक्षरेण पङ्क्तिमुदजयद्वाता षडक्षरेण षडृतनुदजय-
 न्मरुतः सप्ताक्षरेण सप्तपदाः शक्रोमुदजयद्बृहस्पति-
 रष्टाक्षरेण गायत्रीमुदजयन्मित्रो नवाक्षरेण त्रिवृतः
 स्तोममुदजयत् ॥ १ ॥

वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदजयदिन्द्र एकादशा-
 क्षरेण त्रिष्टुभमुदजयद्विष्टे देवा द्वादशाक्षरेण जग-
 तीमुदजयन्वसवस्त्वयोदशाक्षरेण त्रयोदशः स्तोममुद-
 जयन् रुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण चतुर्दशः स्तोममुदजयन्ना-
 दित्याः पञ्चदशाक्षरेण पञ्चदशः स्तोममुदजयन्नादि-
 तिः षोडशाक्षरेण षोडशः स्तोममुदजयत्प्रजापतिः
 सप्तदशाक्षरेण सप्तदशः स्तोममुदजयत् ॥ २ ॥

त्रिवृतः स्तोममुदजयत् षट्चत्वारिंशच्च ॥ ११ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपा-
 ठक एकादशोऽनुवाकः ॥ • ॥

दशमे ऽन्नहोम उक्तः । एकादश उज्जितिमन्वा उच्यन्ते ।
 कल्पः । अथ यजमानमन्वास्थाय उज्जितीर्वाचयत्यग्निरेका-

चरेण वाचमुदजयदिति सप्तदशेति । पाठस्तु “अग्निरेका-
 चरेण वाचमुदजयदशिनौ ह्यचरेण प्राणापानावुदजयतां
 त्रिणुस्त्यचरेण चीन् लोकानुदजयत्सोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः
 पशूनुदजयत्पूषा पञ्चाचरेण पर्ङ्गमुदजयद्वाता षडचरेण
 षडृतनुदजयन्मरुतः सप्ताचरेण सप्तपदांश्च शक्तीमुदजयद्बृह-
 स्पतिरष्टाचरेण गायत्रीमुदजयन्मित्रो नवाक्षरेण त्रिवृतः
 स्तोममुदजयद्वरुणा दशाक्षरेण विराजमुदजयदिन्द्र एकाद-
 शाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयद्विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण जगतीमुद-
 जयन् वसवस्तथोदशाक्षरेण त्रयोदशः स्तोममुदजयन् रुद्राश्च-
 तुर्दशाक्षरेण चतुर्दशः स्तोममुदजयन्नादित्याः पञ्चदशाक्षरेण
 पञ्चदशः स्तोममुदजयन्नदितिः षोडशाक्षरेण षोडशः स्तो-
 ममुदजयत्प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण सप्तदशः स्तोममुदजयत्”
 इति । आश्रावयेत्यादिके सप्तदशाक्षरे मन्त्रमङ्गे एकैकाक्षरवृद्ध्या
 तत्तन्मन्त्रं पठित्वा तत्सामर्थ्यादन्यादयो वागादीनुदजयन् ।
 अथवा विध्यन्तर एकाक्षरो मन्त्रः शास्त्रप्रमिद्धा वागग्निबीजं*
 तेन एकाक्षरमन्त्रेणाग्नेर्वागुज्जयः । ह्यचरेणाजपामन्त्रेण प्राणा-
 पानात्मकेनाश्विनोः प्राणापानोज्जयः । एवमन्येऽपि अक्षरादि-
 मन्त्रा यथायोगमुन्नेयाः । मन्त्राक्षरमङ्गानुमारेण लोकत्रया-
 दिजयो विज्ञेयः । त्रिवृतस्तोमगतानामृचां नवमङ्गापेतत्वात्
 तज्जयो द्रष्टव्यः । त्रयोदशस्तोमादावपि तिसृणामृचामावृ-
 त्तिविशेषेण तत्तत्सङ्ख्या द्रष्टव्या । एतदुज्जितिविधिस्तु ता वा

एता उज्जितयो व्याख्यायन्त इत्येतादृशः पूर्वमेवास्माभि-
र्व्याख्यातः सोऽयमत्र उत्कर्षणीयः ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

“अग्निः सप्तदशान्नाता उज्जितीर्वाचयेदमूः ।

यजमानं रथेभ्येषु धावत्सध्वर्युरादरात्” ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे सप्तमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

उपयामगृहीतोऽसि नृषदं त्वा द्रुषदं भुवनसद-
मिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वोपयाम-
गृहीतोऽस्यप्सुषदं त्वा घृतसदं व्योमसदमिन्द्राय जुष्टं
गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वोपयामगृहीतोऽसि पृ-
थिविषदं त्वान्तरिक्षसदं नाकसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष
ते योनिरिन्द्राय त्वा । ये ग्रहाः पञ्चजनीना
येषां तिस्रः परमजाः । दैव्यः कोशः ॥ १ ॥

समुज्जितः । तेषां विशिप्रियाणामिषमूर्जः समग्रभी-
मेष ते योनिरिन्द्राय त्वा । अपाः रसमुदयसः स्वयं-

रश्मिः समाभूतं । अपाः रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णा-
 म्युत्तममेष ते योनिरिन्द्राय त्वा । अया विष्ठा जनयन्
 कर्षराणि स हि घृणिरूर्वराय गातुः । स प्रत्युदैवृणो
 मध्वो अग्रः स्वायां यत्तनुवां तनूमैरयत । उपयाम-
 गृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिः
 प्रजापतये त्वा ॥ २ ॥

कोशस्तनुवां त्रयोदश च ॥ १२ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपा-
 ठको द्वादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

एकादश उज्जितिमन्त्रा उक्ताः । द्वादशेऽतिग्राह्यमन्त्रा
 उच्यन्ते । कल्पः । आययणं गृहीत्वा पञ्चैन्द्रानतिग्राह्यान् गृह्णा-
 त्युपयामगृहीतोऽसि नृषदं त्वा द्रुषदमित्येताभिः पञ्चभिर्गि-
 ति । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु “उपयामगृहीतोऽसि नृषदं त्वा
 द्रुषदं भुवनसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा”
 इति । हे प्रथमातिग्राह्य त्वमुपयामेन प्रथिव्यात्मकेन पात्रेण
 गृहीतोऽसि । इयं वा उपयाम इति पूर्वमुदाहृतं । मनुष्येषु
 वनस्पतिषु भुवनेषु स्वामित्वेनावस्थितमिन्द्राय प्रियं त्वां गृह्णा-
 मि । एष खरप्रदेशस्ते स्यान् तस्मादिन्द्राय त्वामत्र साद-
 यामि । एष इत्यादिः सादनमन्त्रः । नृषदमित्यादिपदाभि-

प्रायमाह “नृषदं त्वेत्याह । प्रजा वै नृन् । प्रजानामेवैतेन
सूयते । द्रुषदमित्याह । वनस्पतयो वै द्रु । वनस्पतीनामेवैतेन
सूयते । भुवनसदमित्याह । यदा वै वसीयान् भवति । भुव-
नमगन्निति वै तमाहुः । भुवनमेवैतेन गच्छति” (ब्रा०१का० ।
३प्र०।८अ०) इति । नृन् नरः तेषु मीदतीति नृषत् तं नृष-
दं । एतेन यजुःपाठेन प्रजानां मध्ये सूयते स्वामित्वेनाभि-
षिच्यते । यदा लोके वसीयान् धनाढ्यो भवति तदा तं
पुरुषं स्वामित्वेन हत्स्नं भुवनमगन् प्राप्तवानिति जना आहुः ।
अथ द्वितीयग्रहमन्त्रः “उपयामगृहीतोऽस्मिषुषदं त्वा घृत-
सदं व्योमसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा”
इति । पूर्ववद्भाष्येयं । एतदेवाभिप्रेत्य तथैव व्याचष्टे “अप्सु-
षदं त्वा घृतसदमित्याह । अपामेवैतेन घृतस्य सूयते । व्योम-
सदमित्याह । यदा वै वसीयान् भवति । व्योमगन्निति वै
तमाहुः । व्योमेवैतेन गच्छति” (ब्रा०) इति । ‘अश्वित्यादि-
पाठेन तत्स्वामित्वेनाभिषेकः । धनाढ्यस्य व्योमगामित्वं नाम
गजाश्वारोहणं । अथ तृतीयग्रहमन्त्रः “उपयामगृहीतो
ऽसि पृथिविषदं त्वान्तरिक्षसदं नाकसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष
ते योनिरिन्द्राय त्वा” इति । पूर्ववद्भाष्ये “पृथिवि-
षदं त्वान्तरिक्षसदमित्याह । एषामेवैतेन लोकानां सूयते ।
तस्माद्वाजपेययाजी न कञ्चन प्रत्यवरोहति । अपोव हि देव-
तानां सूयते । नाकसदमित्याह । यदा वै वसीयान् भवति ।
नाकमगन्निति वै तमाहुः । नाकमेवैतेन गच्छति” (ब्रा०) इति ।

तस्मादयं वाजपेययागेनाग्न्यादिदेवतानामपि मध्ये ऽभिषिक्त
 इव भवति । अग्नेस्त्वा मास्राज्जेनाभिषिञ्चामीत्यादिमन्त्रेषु
 अग्न्यादीनां यत्तत्साम्राज्यं तेन निमित्तेनाभिषेकस्याक्तत्वात्
 न प्रत्यवरोहति । अपि तस्माद्देवतानां मध्ये ऽभिषिक्तत्वात्
 देववदेव कमपि मनुष्यं प्रति गजादिवाहनान्नावरोहति नाव-
 रोहेदिति विधिः । अत एवापस्तम्ब आह 'यावज्जीवं न कश्चन
 प्रत्यवरोहेत् बृहस्पतिसवेन वा प्रत्यवरोहणोऽयं यजेत' इति ।
 अथ चतुर्थग्रहमन्त्रः "ये ग्रहाः पञ्चजनीना येषां तिस्रः
 परमजाः । दैव्यः कोशः समञ्जितः । तेषां त्रिंशप्रियाणामिष-
 मूर्जं समग्रभीमेष ते योनिरिन्द्राय त्वा" इति । येऽतिग्राह्य-
 रूपा ग्रहाः पञ्चजनीनाः पञ्चजनेभ्यो देवमनुष्यासुररक्षा-
 गन्धर्वेभ्यो निषादपञ्चमेभ्यो वर्णभ्यो वा हिताः, येषामतिग्राह्या-
 णां तिस्र आग्नेयैन्द्रमौर्याख्यातिग्राह्यरूपाः परमजाः प्रकृतयः,
 किञ्च येषां प्रभावेन दैव्यो दिविभवः कोशो मघः समु-
 ज्जितः सम्यक् न्युज्जीकृतः वर्षाभिमुखः कृत इत्यर्थः । विविधानि
 शिप्राणि हनुस्थानीयानि पात्राग्राणि, तैरूपता त्रिंशप्रियाः ।
 तादृशानां तेषामतिग्राह्याणां पूरणायेपमक्षमदृशं ऊर्जं बल-
 प्रदं सोमैरसं समग्रभीं सम्यक् गृह्णामि । पञ्चजनोऽगश्वाभि-
 प्रायं दर्शयति "ये ग्रहाः पञ्चजनीना इत्याह । पञ्चजनाना-
 मेवैतेन सूच्यते" (ब्रा०) इति । एतेन मन्त्रपाठेन निषाद-
 पञ्चमानां वर्णानां स्वामित्वेनाभिषिच्यते । अथ पञ्चमग्रहः
 "अपाः रमसद्वयमस्य सूर्यरश्मिः समावृतं । अपाः रमस्य

यो रमस्त्वं वो गृह्णाम्युत्तममेष ते योनिरिन्द्राय त्वा” इति । हे
 अतिग्राह्याः वो युष्माकं मध्ये उत्तमं चरमं ग्रहं तं तथाविधं
 गृह्णामि । किंविधं । अपां रसं उदकस्यैव सोमरसत्वेन परि-
 णामात् । उद्धृतं वयोऽन्नं जीवनं वा यस्य तमुदयमं, सोमरसो
 ह्यन्नभूतो जीवनहेतुश्च । अपाम सोमममृता अभूमेत्युक्तत्वात् ।
 सूर्यरश्मिः परिपाकहेतुर्यस्य तं सूर्यरश्मिं, वृष्टिक्लिन्ना आष-
 धय आतपेन पच्यन्ते, अन्यथा वृष्ट्याधिक्येन पूयेयुः । समाभृतं
 गायत्र्या द्युलोकात् सम्यगानीतं । किञ्चापां रसः सोमवह्नि-
 रूपेण परिणतः, तस्मापि यो रसः मारः तादृशमुदकरसं ।
 स्वामित्वं तेजोयुक्तत्वाच्च भागद्वयपाठेन भवतीति दर्शयति
 “अपाः रसमुदयसमित्याह । अपामेवैतेन रसस्य सृयते । सूर्य-
 रश्मिः समाभृतमित्याह स गृह्णताय” (ब्रा०) इति । कल्पः ।
 अया विष्टा जनयन् कर्वराणीति सप्तदशप्राजापत्यान् सोमग्र-
 हान् गृह्णातीति । पाठस्तु “अया विष्टा जनयन् कर्वराणि
 स हि घृणिरुर्वराय गातुः । स प्रत्युदैद्वरुणो मध्वो अग्रः
 स्वायां यत्तनुवां तनूमैरयत । उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये
 त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिः प्रजापतये त्वा” इति । अया अयं
 प्रजापतिः विष्टाः विभ्रेषेणावस्थितः, कर्वराण्येतानि कर्माणि
 जनयन् सम्यादयन् वर्तते* । यस्मात् स प्रजापतिः घृणिः
 दीप्तिमान् प्रकाशको भूत्वा वराय अष्टाय कर्मफलाय
 उर्गतातुः विस्तीर्णो मार्गो भवति । तस्मात् स प्रजापतिः

मध्वो मधुनः कर्मफलस्य धरुणो धारयिता मन्त्रं प्रति
 अस्मात्समीपं प्रति उदैत् उत्कर्षेण प्राप्नोतु । यद् यस्मात् स्वायां
 तनुवां स्वकीये शरीरे तनूं अस्मच्छरीरं ऐरयत प्रापयति,
 तस्माद् वयं फलं प्राप्स्याम इति शेषः । एकयर्चा गृह्णातीत्येतस्य
 विधिः, स च पूर्वमेव व्याख्यातः (मं०१का०।७प्र०।७अ०) ।

अत्र विनियोगमङ्गहः ।

“उपेत्यतिग्राह्यमैन्द्रं गृहीत्वंपति मादयेत् ।

उत्तरेषु चतुर्ध्वम् अथा सप्तदशग्रहान् ॥

प्राजापत्यान् प्रगृह्णाति मन्त्रा द्वादश वर्णिताः” । इति ।

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःसंहिताभाष्ये प्रथम
 काण्डे सप्तमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ * ॥

अन्वह मासा अन्विद्वनान्यन्वोपधीरनु पर्वतासः ।
 अन्विन्द्रः रोदसी वावशाने अन्वापो अजिहत जा-
 यमानः । अनु ते दायि मह इन्द्रियाय सचा ते विश्व-
 मनु वृचहृत् । अनु क्षत्रमनु सहा यजवेन्द्र देवभि-
 रनु ते नृपह्ये । इन्द्राणीमासु नारिषु सुपर्वा महम-
 अवं । न ह्यस्या अपरञ्चन जरसा ॥ १ ॥

मरते॒ पतिः॑ । नाहमिन्द्राणि॑ रारण॒ सख्युर्दृषाक॑-
 पेक्षते॑ । यस्ये॒दमप्य॑ ह॒विः प्रियं॑ दे॒वेषु॑ गच्छति । यो
 जा॒त ए॒व प्रथ॑मो मन॒स्वान् दे॒वो दे॒वान् क्रतु॑ना पर्य-
 भूषत् । यस्य शुष्माद्रो॒दसी॑ अभ्यसेतां नृ॒म्यस्य॑ म॒हा
 स ज॑नास इन्द्रः । आ ते॒ मह इन्द्रो॑त्युग्र॒ समन्य॑वे
 यत्स॒मरन्त॑ सेनाः । पताति दि॒द्युन्नर्य॑स्य बाहु॒वोः ।
 मा ते॑ ॥ २ ॥

मनो॑ वि॒ष्टद्रि॒यग्वि॒चारी॑त् । मा नो॑ म॒र्धीराभ॑रा
 द॒द्वि तन्नः॑ प्र॒दाशु॑षे दा॒तवे॒ भूरि॑ यत्ते । नव्ये॑ दे॒ष्टो श॒स्ते
 अ॒स्मिं त उ॒क्त्ये प्र॒ब्रवाम॑ व॒यमिन्द्र॑ स्तुवन्तः । आ तू
 भ॒र माकि॑रेत॒त्परि॑ष्ठाद्विद्वा हि त्वा द॒सुपतिं॑ व॒सूनां॑ ।
 इन्द्र॑ यत्ते माहि॒नं द॒त्तम॑स्त्य॒स्मभ्यं॑ तद्व॒र्यश्व॑ ॥ ३ ॥

प्रयन्थि॑ प्र॒दातार॑ ह॒वामह॑ इन्द्र॒मा ह॒विषा॑ व॒यं ।
 उ॒भा हि ह॒स्ता वसु॑ना पु॒णस्वाप्र॑यच्छ दक्षि॒णादा॑त
 स॒व्यात् । प्र॒दा॒ता वज्री॑ दृष॒भस्तु॑रापाद् बु॒ध्मी रा॒जा
 दृ॒त्रहा॑ सौम॒पावा॑ । अ॒स्मिन् य॒ज्ञे ब॒र्हिष्या॑ निष॒द्याथा॑
 भव॑ यज॒मानाय॑ शं योः । इन्द्रः॑ सु॒त्रामा॑ स्व॒वा अ॒वो-
 भिः सु॒मृडी॒को भ॑वतु वि॒श्ववै॑दाः । बाध॑तां द्वे॒षो अ॒भयं॑
 क्र॒णोत॑ सवीर्यस्य ॥ ४ ॥

पतयः स्याम । तस्य वयः सुमनैः यज्ञियस्यापि
 भद्रे सौमनसे स्याम । स सुचामा स्ववाः इन्द्रो
 अस्मे आराचिद्वेपः सनुतर्युयोतु । रेवतीर्नः सध-
 माद इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । शुमन्तो याभिर्मदेम ।
 प्रो धस्मै पुरोरथमिन्द्राय श्रूपमर्चत । अभीके चिदु
 लोककृत्सङ्गे समत्सु वृचहा । अस्माकं बोधि चोदिता
 नभन्तामन्यकेपां । ज्याका अधि धन्वसु ॥ ५ ॥

जरसा मा ते हर्यश्च सुवीर्यस्याध्येकञ्च ॥ १३ ॥

पाकयज्ञः सः श्रवाः परोऽक्षं बर्हिषोऽहं ध्रुवामग-
 न्मेत्याह देव सवितर्देवस्याहं क्षत्रस्योत्त्वं वाजस्येमम-
 ग्निरेकाक्षरेणोपयामगृहीतोऽस्यन्वह मासास्त्रयोदश
 ॥ १३ ॥

पाकयज्ञं परोक्षं ध्रुवां विसृजते च नः सर्ववीरां
 पतयः स्यामैकपञ्चाशत् ॥ ५१ ॥

इति तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपा-
 ठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ * ॥

॥०॥ सप्तमप्रपाठकः सम्पूर्णः ॥०॥

ः गृहीतोऽसि नृषदमन्वह त्रयोदशेति काण्डस्थकपुस्तकपाठः ।

द्वादशे वाजपेयमन्त्राः समापिताः । त्रयोदशे काम्ययाज्या
उच्यन्ते । काम्येष्टिकाण्डे काचिदिष्टिरेवमान्नायते “इन्द्रायान्वृ-
जवे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्भामकाम इन्द्रमेवान्वृजुः
स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मै सजाताननुकान् करोति
ग्राम्येव भवति” (सं०२का०।२प्र०।८अ०) इति । अनुकूलश्चासौ
अजुष्येतान्वृजुः । साहाय्यकरणमानुकूल्यं विरोधानाचरणमृजु-
त्वं । स तादृश इन्द्रोऽस्मै यजमानाय सजातान् ज्ञातिप्रभृति-
बन्धून् अनुकान् एतस्मिन्ननुकूलान् करोति । ततोऽयं ग्राम-
स्वामी भवत्येव । तत्र पुरोऽनुवाक्यामाह “अन्वह मामा
अन्विद्वनान्यन्वोषधीरनु पर्वतामः । अन्विन्द्रः रोदसी वावशाने
अन्वापो अजिहत जायमानं” इति । अहशब्द इच्छब्दश्च
समुच्चये । चैत्रादयो मामाः, ते च जायमानमिन्द्रं अनुसृत्य
अजिहत अस्माननुग्रहीतुं प्राप्तवन्तः । एवं वनान्वोषधयः
पर्वता वावशाने अस्मान् कामयमाने रोदसी द्यावापृथिव्यौ
आपश्चाजिहतेति योजना । षोढा वाक्यानि भेत्तुं षडनुशब्दाः,
स च भेद आदरार्थः । अथ याज्यामाह “अनु ते दायि मह
इन्द्रियाय सत्रा ते विश्वमनु वृत्रहत्ये । अनु चत्रमनु सहो
यजत्रेन्द्र देवेभिरनु ते नृषह्ये” इति । यजत्र यष्टः* ‘हे इन्द्र
महे महते सर्वेभ्योऽपि देवेभ्योऽधिकाय ते तुभ्यं सत्रा सत्रेषु
विश्वं सर्वं हविः देवेभिरग्न्यादिभिरनुदायि अनुक्रमेण दीयते ।
किमर्थं । वृत्रहत्ये वृत्रबध्मनु, ते तवेन्द्रियाय स्वबलमिद्वयं ।

* यष्ट्येति तै० ।

न केवलं वृत्रबधमनुसृत्य चित्रमनु तदीयं चित्रियत्वजात्यभि-
मानञ्चानुसृत्य, महोऽनु तदीयं बलमनुसृत्य, नृपञ्च वैरि-
मनुसृतिरस्कारशीलमनुसृत्य, तस्य यथोक्तान् गुणानवेत्य
ते तुभ्यं पुनः पुनर्दीयत इति शेषः । इत्यन्तरं विधत्ते
“इन्द्राण्यै चरुं निर्वपेद्यस्य मेनाऽमृशितेव स्यादिन्द्राणी वै मेनायै
देवतेन्द्राणीमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति भैवास्य मेनाऽमृ-
शति” (सं०२का०) इति । अमृशिता तीक्ष्णा न भवति
स्वकार्यक्षमा नैव भवतीत्यर्थः । तस्यामिष्टौ कश्चिदङ्गविशेषं
विधत्ते “बल्वजानपीधे मन्त्रह्येद्वैर्यत्राधिष्कन्ना न्यमेदत्तता
बल्वजा उदतिष्ठन् गवामेवैनं न्यायमपिनीय गा वेदयति”
(सं०२का०) इति । बल्वजास्तृणविशेषाः तानपि चादकप्राप्त
दध्ने सम्यक् बध्नीयात् । अधिष्कन्ना अधिकं पुरीषं प्राप्ता
गौर्यत्र देशे न्यमेदत् नितरां मृत्रं करोति, ततो देशाद्
बल्वजा उत्पद्यन्ते, तेषाञ्च बल्वजानां बन्धत्वेन यजमानं
गवामेव न्यायमपिनीय प्रापय्य गा वेदयति लभयति । गवां
न्यायः स्वाधीनतया शिञ्चित्वं । यथा धनवः शिञ्चिताः
प्रतिदिनमरण्ये गत्वा यत्र कापि पलायनलक्षणं चापलं
परित्यज्य काले स्वगृहमेवायान्तनायामेन दृढ्यन्ते, यथा वा
बलीवर्दाः शिञ्चिताः सन्तो रथादीन् स्वामिन इच्छानुसारं
वहन्ति, तथा मेनायाः स्ववशत्वेन कार्यकारित्वं गोन्यायः ।
गा वेदयति गोवद्धितां स्वाधीनां कार्यकारित्वेन प्रापयती-
त्यर्थः । तत्र पुरोऽनुवाक्यामाह “इन्द्राणीमास नारिषु मः-

पत्नीमहमश्रवं । न ह्यस्या अपरञ्चन जरसा मरते पतिः” इति । आसु नारिषु देवस्त्रीषु मध्ये मेनास्वामिभूतामिन्द्राणीं सुपत्नीं पतिव्रतामहमश्रवं । अपरञ्चन अन्यदप्येकमस्ति, अस्या इन्द्राण्याः पतिर्जरसा न हि मरते नैव म्रियते । तत्रैव याज्यामाह “नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेर्चते । यस्ये-
दमप्य॥ हविः प्रियं देवेषु गच्छति” इति । हे इन्द्राण्यहं सख्युर्वृषाकपेर्चते त्वत्प्रियमिन्द्रं विना यं कमप्यन्यं देवं न रारण नैव कीर्तयामि । यस्य मम अयं अप्सुभवमिदं हविः सोम-
पुरोडाशादिकं प्रियमिष्टं भूत्वा देवेषु गच्छति सर्वान् देवान् प्राप्नोति । तादृशोऽहमिति पूर्वत्रान्वयः । इदं नन्तरं विधत्ते “इन्द्राय मन्युमते मनस्वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत् सङ्ग्रामे संयत्त इन्द्रियेण वै मन्युना मनसा सङ्ग्रामं जयतीन्द्र-
मेव मन्युमन्तं मनस्वन्त॥ स्तेन भागधेयेनोपधावति स एवा-
स्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति जयति त॥ सङ्ग्रामं” (मं० २ का०)
इति । मनस्वते धैर्योपेताय सङ्ग्रामे युद्धे संयत्ते सम्यक् प्रवृत्ते सति इन्द्रियेण पाणिपादादीन्द्रियपाटवेन, मन्युना वैग्विष-
यकोपाधिक्येन, मनसा पलायनभीत्यादिवर्जनरूपेण धैर्येण । तत्र पुरोऽनुवाक्यामाह “यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो
देवान् क्रतुना पर्यभूषत् । यस्य शुभाद्रोदसी, अभ्यसेतां नृमणस्य मङ्गा सो जनाम इन्द्रः” इति । यो देव इन्द्रो जात
एव उत्पन्नमात्र एव प्रथमो देवानां मध्ये मुखो मनस्वान्
धैर्यवांश्च भूत्वा क्रतुना वृत्रबधादिकर्मणा देवानन्यान्त्या-

दीन् पर्यभूषदतिक्रान्तवान्, यस्येन्द्रस्य शुभाद् बलात् गेदमी
 द्यावापृथिव्यौ अभ्यसेतां अविभीतां । भय भय इति धातुः ।
 जनामः हे जनाः म इन्द्रे नृम्णस्य स्वकीयबलस्य मक्ता
 महिम्ना युष्मान् अवलिति शेषः । याज्यामाह “आ ते मय
 इन्द्रेत्युग्र समन्यवो यत्नमरन्त मेनाः । पताति दिव्यनर्यस्य
 बाहुवोः । मा ते मनो विष्वद्वियग्विचारोत्” इति । उग्र हे
 इन्द्र आसमन्तात्ते तव ऊती रक्षणं महोऽधिकं यद् यस्माद्
 क्षणादस्मदीयाः मेनाः समन्यवः वैरिविषयकापयुक्ताः मत्याः
 समरन्त सम्यगरमन्त क्रीडामकुर्वन् परवलं नैवागणयन्नि
 त्यर्थः । नर्यस्य* मनुष्यहितस्य ते तव बाहोर्दिव्यत् स्वज्ञादि-
 दीप्तिः पताति सर्वत्र प्रसरति, ते मनो विष्वद्वियक् बह्वमुग्रं
 सत् मा विचारोत् मा विचरतु । पूर्वाक्तामेवेष्टिं फलान्तराय
 विधत्ते “एतामेव निर्वपेद् यो हतमनाः स्वयं पाप इव स्यादेतानि
 हि वा एतस्मादपक्रान्तान्यथेष हतमनाः स्वयं पाप इन्द्रमेव
 मनुमन्तं मनस्वन्तः स्वेन भागधेयेनोपधावति म एवास्मिन्निन्द्रिय
 मनुं मनो दधाति न हतमनाः स्वयं पापो भवति” (मं०००का०)
 इति । यः पुरुषो रोगेण द्रव्यहान्यादिना वा हतमना नष्ट
 चित्तः सन् स्वयं पाप इव भ्रान्त इव स्यात् एतस्मात् पुरुषादेतानि
 इन्द्रियमनुधैर्याणि अपक्रान्तानि । अयेदानीमेष पुरुषो नष्ट
 चित्तः स्वयं भ्रान्तो भवति । तादृश एतामेव निर्वपेदिति
 पूर्वचान्वयः, एतस्मादपक्रान्तान्यथेष हतमनाः स्वयं पाप इन्द्रमेव
 मनुमन्तं मनस्वन्तः स्वेन भागधेयेनोपधावति म एवास्मिन्निन्द्रिय
 मनुं मनो दधाति न हतमनाः स्वयं पापो भवति” (मं०००का०)
 इति । यः पुरुषो रोगेण द्रव्यहान्यादिना वा हतमना नष्ट
 चित्तः सन् स्वयं पाप इव भ्रान्त इव स्यात् एतस्मात् पुरुषादेतानि
 इन्द्रियमनुधैर्याणि अपक्रान्तानि । अयेदानीमेष पुरुषो नष्ट
 चित्तः स्वयं भ्रान्तो भवति । तादृश एतामेव निर्वपेदिति
 पूर्वचान्वयः, एतस्मादपक्रान्तान्यथेष हतमनाः स्वयं पाप इन्द्रमेव
 मनुमन्तं मनस्वन्तः स्वेन भागधेयेनोपधावति म एवास्मिन्निन्द्रिय
 मनुं मनो दधाति न हतमनाः स्वयं पापो भवति” (मं०००का०)

* स च नर्यस्येति काशीस्थपुस्तकत्रये पाठः ।

नतरं विधत्ते “इन्द्राय दात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः
 काभयेत दानकामा मे प्रजाः स्युरितोऽमेव दातारः५ स्तेन
 भागधेयेनोपधावति स एवासौ दानकामाः प्रजाः करोति दान-
 कामा असौ प्रजा भवन्ति”(सं० २ का०) इति । तत्र पुरोऽनुवाक्या-
 माह “मा नो मर्धिराभरा दद्मि तन्नः प्रदाशुषे दातवे भूरि यत्ते ।
 नये देष्णे शस्ते अस्मिं त उक्थे प्रव्रवाम वयमिन्द्र सुवन्तः” इति ।
 हे इन्द्र नोऽस्मान्मदीयाः प्रजाश्च मा मर्धीः कलहार्थिनीर्मा
 कार्पीः । किन्तु प्रकर्षेण दाशुषे हव्यं दत्तवते यजमानाय दा-
 तवे दातुं ते तदीयं यद् भूरि धनं मञ्चितमस्ति तदाभर
 तदाहर । आहृत्य च नोऽस्मभ्यं दद्मि देहि । हे इन्द्र नये नू-
 तने देष्णे त्वद्दानसाधने शस्ते प्रशस्ते ऽस्मिन् कर्माणि त उक्थे
 तदीये शस्ते सुवन्तः वयं प्रव्रवाम प्रकर्षेण प्रार्थयामहे ।
 तत्रैव याज्यामाह “आ त्वा भर माकिरेतत्परिष्ठाद्विद्वा हि त्वा
 वसुपतिं वसूनां । इन्द्र यत्ते माहिर्न दत्तमस्त्यस्मभ्यं तद्ध-
 र्यश्च प्रयन्धि” इति । हे इन्द्र त्वं आ त्वा भर धनमाहरैव एत-
 त्त्वाहृतं धनं माकिर्भैव परिष्ठात् परत्र मा तिष्ठतु । यस्मात्त्वां
 वसूनां वसुपतिरिति विद्म कस्यचिदेव धनस्य पतिर्न भवमि,
 किन्तु सर्वेषामिति विवक्षया वसूनां वसुपतिमित्युक्तं, यस्मा-
 देवं विद्म तस्मादाहरेत्यन्वयः । हे इन्द्र तदीयं माहिर्न
 महतीयं दत्तं दातव्यं यद्धनमस्ति हे हव्यं हरिनामका-
 भ्यामश्याभ्यामुपेतैर् इन्द्र तद्धनमस्त्यस्मभ्यं प्रयन्धि प्रयच्छ । इत्यन्तरं
 विधत्ते “इन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यस्मै

प्रत्तमिव सन्न प्रदीयेतेन्द्रमेव प्रदातारः स्वेन भागधेयेनापधा-
वति स एवासौ प्रदापयति" (मं०२का०) इति । प्रदात्रे प्रदा-
पयित्रे वाक्यस्थान्ते प्रदापयतीति श्रवणात् । यस्मा उत्तमर्णाय
प्रतिग्रहीत्रे दायादाय वा अधमर्णादिः पुनैव प्रकर्षेण दत्तमित्येवं
दातव्यं धनमपत्यपति, तद्वन्नं स्वत्वेन व्यर्थाद्भूयते वस्तुतस्तु नैव
प्रत्तं । तादृश उत्तमर्णादिर्निर्वपत् । तत्र पुनोऽनुवाक्यामाह
“प्रदातारः इदामह इन्द्रमा हविषा वयं । उभा हि हस्ता
वसुना वृणस्वाप्रयच्छ दक्षिणादात मयात्” इति । प्रकर्षेण
दातारं दापयितारमिन्द्रं हविषा युक्ता वयं आहवामहे आ-
ह्वयामः । हे इन्द्र उभावपि हस्तौ धनेन वृणस्व पूरय, ततो
ममाभिमुखेन दक्षिणादुक्तात् प्रयच्छ, मयादप्याभिमुखेन
प्रयच्छ । तत्र याज्यामाह “प्रदाता वज्रो वृषभस्तरापाट् शुभी
राजा वृत्रहा सोमपावा । अस्मिन् यज्ञे वर्हिषा निषद्याथा
भव यजमानाय शं धोः” । प्रदाता प्रकर्षेण दाता वज्रो वज्र-
वान् वृषभोऽभिसतानां धनानां वर्पिता तरापाट् शृवृणां
शीघ्रजभिभविता शुभी बलवान् राजा दीपमानो वृत्रहा
वृत्रं हतवान् सोमपावा सोमस्य पाता, ईदृशस्त्वर्गस्मिन् यज्ञे
वर्हिषि वेद्यास्तोर्णदर्भे आनिषद्यागत्यापवित्रायानन्तरं शं
सुखकरः चारुनिष्ठविद्योजयिता भव । इत्यन्तरं विधत्ते
“इन्द्राय सुत्राम्णे पुनडागमेकादशकपालं निर्वपदपरुडो
वापरुध्यमानो वेन्द्रमेव सुत्रामाणः स्वेन भागधेयेनापधा-
वति स एवेनं त्रायते ऽनपहृथो भवति” (मं०२का०) इति ।

सुत्राम्णे सुष्टु चात्रे, अपरुद्धश्चिरं राज्याद्भुष्टः, अपरुध्यमान
 इदानीमेव भंश्यमानः, अनपरुध्यो भंशाविषयः । तत्र पुरो-
 ऽनुवाक्यामाह “इन्द्रः सुत्रामा खवाऽ अवाभिः सुमृडीको
 भवतु विश्ववेदाः । बाधतां द्वेषो अभयं कृणोतु सुवीर्यस्य
 पतयः स्याम” इति । अयमिन्द्रः सुत्रामा सुष्टु चाता खवान्
 धनवान् अवाभिः रक्षणेः सुमृडीकः सुखकरः विश्ववेदा
 अस्मदनुष्ठितकृत्स्नपरिचर्याभिज्ञो भवतु । बाधतां अस्मान् बा-
 धमानानां वैरिणां द्वेषो विद्वेषो स इन्द्रोऽस्माकमभयं कृणोतु
 करोतु । तत्प्रसादादयं सुवीर्यस्य वैर्यभिभवसामर्थ्यस्य पतयः
 स्याम स्वामिनो भवेम । याज्यामाह “तस्य वयः सुमतौ
 यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम । स सुत्रामा खवाऽ इन्द्रो
 अस्मै आराद्धिद्वेषः मनुतर्युथोतु” इति । वयं यज्ञियस्य यज्ञ-
 सम्बन्धिनस्तस्येन्द्रस्य सुमतावनुग्रहयुक्ते चित्ते स्थिता भवेम ।
 अपि च भद्रे परममङ्गले सौमनसे मनःसमाधानेऽवस्थिताः
 स्याम । सुत्रामा सुष्टु चाता खवान् धनवान् स इन्द्रः अस्मै
 अस्माकं द्वेषः द्वेष्यान् आराद्धि दूरादेव युथोतु पृथक्करोतु ।
 कीदृशानामस्माकं मनुतः मनूनां* हविर्दातृणां । इष्टान्तरं
 विधत्ते “इन्द्रो वै सदृङ् देवताभिरामीत् स न ज्ञावृतमगच्छत्
 स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतमैन्द्रमेकादशकपालं निरवप-
 त्तेनैवास्मिन्निन्द्रियमदधाच्छकरी याज्यानुवाक्ये अकरोद्वज्रो
 वै शकरी स एनं वज्रो भूत्या ऐन्ध मोऽभवत् मोऽविभेदूतः प्र

* सनुतामिति का० पु० त्रयपाठः ।

मा धक्ष्यतीति स प्रजापतिं पुनरुपाधावत् स प्रजापतिः शक्त्या
अधि रेवतीं निरमिमीत शान्त्या अप्रदाहाय" (मं०२का०)
इति । पुरा कदाचिदिन्द्रो देवताभिरितराभिर्हि मदृश आ-
सीत् तदाधिपत्यलक्षणं व्यावृत्तिं न प्राप्तवान् । कश्चिदपि
देव एतदीयं मृत्युत्वं नाङ्गीचकार । स इन्द्रः सिद्धः प्रजा-
पतिमुपाजगाम, स प्रजापतिर्व्यावृत्तिकामाय तस्मा इन्द्राया-
तीतमृष्टिगतेन्द्रदेवताकस्मेकादशकपालं पुरोडाशं निरवपत्, स
प्रजापतिः स्वयमिन्द्रस्य यजमानस्य यागे आध्वर्यवमकरोत्,
तेनैव यागेनास्मिन् व्यावृत्तिकामे इन्द्रे कामर्थं स्थापितवान्,
तत्सिद्ध्यर्थं शक्नोति इन्द्रमा युक्ते द्वे ऋतो याज्यानुवाक्ये अक-
रोत्, यद्यप्यत्र प्रो वयस्मा इत्येकैव शक्नोतीति तथाप्यावृत्ता मतो
मैव शक्नोतीति याज्या पुरोऽनुवाक्या च भविष्यतीति । सा शक्नोतीति
वज्ररूपा स वज्र एनं व्यावृत्तिकामिन्द्रमिन्द्रं मृत्युं आधिपत्य-
लक्षणाद्यैश्वर्याय ऐश्वर्यं प्रकाशितवान्, स इन्द्रोऽधिपतिरभवत्,
भूतः ऐश्वर्यं प्राप्तः स इन्द्रः पुनरविर्भेदियमत्युया शक्नोतीति
मां प्रधक्ष्यतीति विचार्य तच्छान्त्ये स इन्द्रः प्रजापतिं पुन-
रुपाधावत्, स प्रजापतिः शक्त्या अधि अधिकत्वेन रेवतीं
रेवतीर्नः सधसाद इत्येतामृचं निर्मितवान् । किमर्थं शक्त्या
उग्रलशान्त्या इन्द्रस्याप्रदाहाय च । ऐश्वर्याग्यराजकुमारा-
देरैश्वर्याप्राप्तैश्वर्यप्राप्त्यर्थमिष्टिमिदानीं विधत्ते "याज्याः
अथैव सन् मृदुङ् मगानैः स्थातस्मा एतमिन्द्रमेकादशकपालं
निर्वपेदिन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मिन्नित्यर्थः ।

दधाति” (मं०२का०) इति । यः पुमान् राजकुमारादिः
 अथै ऐश्वर्याय अलं मन् समर्थः सन्नपि तदैश्वर्यं अप्राप्य
 समानैः साधारणैः ऐश्वर्यरहितैः प्राणिभिः सदृशः स्यात्,
 तस्मै तदर्शमियमिष्टिः । तामेतामिष्टिं विधाय याज्यानुवाक्ये
 विधत्ते “रेवती पुरोऽनुवाक्या भवति शान्त्या अप्रदाह्य
 शक्करी याज्या वज्रो वै शक्करी स एनं वज्रो भूत्या इन्धे भव-
 त्येव” इति । रेवत्याः पाठस्तु “रेवतीर्मः सधमाद इन्द्रे ण्तु
 तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम” इति । रेवतीर्धनवत्यः
 सधमादः अस्माभिः सह मादयन्त्यो हर्षयुक्ताः, तुविवाजाः
 वक्त्रोपेताः शक्करीप्रापितदाहशान्तिप्रदा आपो नो ऽस्माकं
 स्वामिनि इन्द्रे सन्तु अस्मत्सुखाय तिष्ठन्तु । याभिरङ्गिः
 सह वयं क्षुमन्तः शब्दायन्तः इन्द्रं क्षुवन्तो मदेम हृष्टा
 स्मः । शक्करीयाः पाठस्तु “प्रो यस्मै पुरोरथमिन्द्राय शूष-
 मर्चत । अभीके चिदु लोककृत्यं सप्तसु वृत्रहा । अस्माकं
 बोधि चोदिता नभन्तामन्यकेषां । ज्याका अधि धन्वसु” इति ।
 अस्मै इन्द्राय अस्मैन्द्रस्य पुरोरथं रथस्य पुरोभागे शूषं बलं
 प्रो व्यर्चत प्रकर्षेण सुष्ठु पूजयत । कथं बलस्य पूजेतुच्यते । अय-
 मिन्द्रो वृत्रहा वैरिघातो सप्तसु सङ्ग्रामेषु सङ्गे योऽशूभिः
 वैरिभटैः सङ्गे सति संयोगे सति अभीके चिदु हन्तुं कामय-
 मानेऽपि वैरिणि लोककृत् स्थितिं करोत्येव न तुं पलायत
 इत्थं बलस्य पूजा, तथा पूजित इन्द्रोऽस्माकमितरव्यावृत्तये
 चोदिता प्रेरयिता मन् बोधि बुध्यतां सावधानो भवतु ।

अन्यकेषां कुक्षितानां वैरिणां धन्वस अधिश्रित्य पतमाना
ज्याकाः कुक्षिता ज्याः नभन्तां नभन्तु वृषन्ति रथः ।

अथ विनियोगमद्ग्रहः ।

“अन्नहान्नुजुमत्येन्द्र इन्द्राणीति तु तच्चरिते ।
यो जातो मनुमत्येन्द्रे मा ना दादमत्येन्द्रे ॥
प्रदा प्रदातमत्येन्द्र इन्द्रः सुचाममंयुते ।
रेवती ओप्रदैन्द्रे खादन्न मन्वाश्चतुर्दश” ॥
वेदार्थस्य प्रकाशेन तस्माद्दादीं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुर्ना देवादिद्यातोर्थमचेत्तरः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुःमंहिताभाष्ये प्रथम-
काण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकसार्गप्रवर्तकश्रीवीर-
बुद्धभूषालसाम्राज्यधुरन्धरेण गायनाचार्येण विरचितं माध-
वीये वेदार्थप्रकाशनामकतैत्तिरीययजुःमंहिताभाष्यं प्रथम-
काण्डे सप्तमः प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥७॥

ॐ तत्सत् ॥

* माधवाचार्येणेति तै० ।

शुद्धिपत्रं ।

अशुद्धं ।	शुद्धं ।	पृष्ठा ।
(सं०इका ।५ प्र०) .. (सं०इका० ।१ प्र० ।१ अ० ।७ ख०) ..		७७४ .....
सम्भरदिति.... सम्भरेदिति		७७६ .....
पुत्रस्व..... पुत्रस्य		८१४ .....
तानूनप्य..... तानूनप्त्र		८५५ .....
